

51593

51593

SZÁZADOK.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT KÖZLÖNYE.

A VÁLASZTMÁNY MEGBÍZÁSÁBÓL SZERKESZTI

SZILÁGYI SÁNDOR
TITKÁR.

1892. ÉVI FOLYAM.

(XXVI. ÉVFOLYAM.)

BUDAPESTEN, 1892.

KIADJA A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

Budapest, 1892. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája.

A MAGYAR PALOTÁS ZENE EREDETE.

A magyar zenének minden más zenétől eltérő sajátosságai már évtizedek óta foglalkoztatják mind a kül-, mind a hazai irodalmat, s egyhangulag megállapodtunk eme sajátosságok ázsiai eredetében. Liszt Ferencz ennél egy lépéssel tovább ment, s a cigányokban meg is találta a magyar zene teremtőit. Ezóta az ázsiai kérdés cigány kérdés lett; Liszt felfedezése már regényességénél fogva is Európa-szerte közhelyeslésre talált, s eszerint a magyar zenét az időkkel, szenvedésekkel daczó cigány nép teremtetten. Mi magyarok egyfelől a hazafi feljajdulás szokott frázisaival, másfelől a legalaposabb érvelésekkel mindent elkövetünk a kérdés megczáfolására; de Európa közvéleménye ma is Lisztnek ad igazat; s a külföldre kiránduló magyar cigányok — a természet vad virtuózai — vonójukkal mindannyiszor Liszt mellett látszanak harcolni. Szóval, a közvélemény változatlan, s tekintve viszonyaink külsőségeit, a felületes szemlélőnek igazat kell adnunk; mert az tény, hogy nyilvános életünkben a magyar zenét csak is a cigányok kezelik.

Igy levén, miután minden lehetséges érveléseink elhangzottak, már évek óta más forrásokat kerestem, melyeknek alapján ne csak föltevésekkel s a dolog természetéből folyó következtetésekkel, hanem tényekkel igazoljam álláspontunkat s kétségtelenül bebizonyítsam a közvélemény alaptalanságát.

Igy kezdtem tanulmányozni a viszonyaink közt nehezen hozzáférhető lantvirtuózokat, mely célra a tud. Akadémia s a közoktatási ministerium 1882-ben kieszközölte, hogy a müncheni nagy könyvtárból három hónapra kikölcsönözhessem Le-Roy, Besard és Fuhrmann lanttáblázatos gyűjteményeit, melyek

1550-től 1615-ig minden jelesebb lantvirtuóz költeményeit tartalmazták.

Most, mielőtt ezen alapon tett tanulmányaim eredményéről szólnék, a maga helyén van, egyet-mást előrebocsátnom a lantról és a lantvirtuózokról.

Galilei (a nagy természettudós atyja) szerint a lantot a magyarok hozták Európába II. Endre király hadjárata alkalmával. Igaz lehet ez Európa innenső részét illetően; de alig hihető, hogy Spanyolországban az arabok jóval korábban meg ne honosították volna. Bármint legyen, a *lant* fogalma egészen más, mint a görög *lirá*-é. Emez napjainkig jelvénye a költészet egy bizonyos nemének, melyet mi helytelenül nevezünk lantos költészetnek; a lant szó ellenben arab eredetű, t. i. *el loud* betűértelemben annyi, mint *teknős béka*, vagyis körülíró neve a lantnak, a mennyiben domboru háta hasonlított a teknős békáéhoz. Ezért a lantvirtuózok latin nyelven szintén *testudo*-nak azaz teknős békának nevezték. Az arab *loud*-ból tehát a magyarok *lant*-ot csináltak, s ez kevés eltéréssel Európa többi nemzeteinél is megmaradt, péld. a németeknél: *laute*; az olaszoknál: *liuto*; s a francziáknál: *luth*.

A lant elég nagy, tojásdad idomu, markolatos, hat húros hangszer volt. Szava igen szép, tömör, férfias. Első kezdetben csak dalok kíséretéül szolgált ugyan, de már a XVI. század közepén kezdve virtuóz hangszerré nőtte ki magát, s erre alkalmasabb is volt a még akkor tökélytelen spinettonál és klavirnál, már azért is, mert az illető virtuóz helyről-helyre könnyen magával vihetette. Egyébiránt nem csak magán-, de zenekari hangszer is volt, s minden valamire való karban egyszerre hat-nyolcz darabot szoktak szerepeltetni. A lant végre thirobává alakult, csak abban különbözvén eredeti alakjától, hogy mély hurjai mellé több szabad hurt alkalmaztak. Ez okozta halálát; mert nem lehetett tisztára hangolni; s a másfelől tökélyesülő hárfa és klavir véglegesen háttérbe szorította.

A lantvirtuózok nem voltak méltatlan utódai a troubadouroknak, sőt zenészeti szempontból ezeket túlszárnyalták. A troubadour ugyanis csak szóköltéssel foglalkozott, s dallamainak előadását jongleurjére bízta; de a lantvirtuózok egy sze-

mélyben mindkettőt egyesítették. Éppen mint napjaink zongora-virtuózai, összeutazták egész Európát, s az udvaroknak és arisztokráciának nemcsak művészetök, hanem tudományos és társas műveltségök által is szívesen látott vendégei voltak. Legnevezetesebb középpontjuk, úgy szólva akadémiajuk (nem a mai olcsó értelemben) Padua volt, s később Páris.

Míg az egyház területén működő ellenpont-tudósok részint elméletszabta száraz egyházi zenéjüket irták — hogy Luther jellemző szavaival éljek — nem úgy mint ők, hanem mint a hangjegyek akarták, részint pedig a még bevezetetlen elmélet kiegészítésével foglalkoztak: addig a lantvirtuózok a zenei tudományok szempontjából is amaz idők magaslatán világi zenét költöttek, még pedig nem úgy, mint a hangjegyek akarták, hanem a szív érzéseit tolmácsolva. Alapos képzettségökről elég bőven tanuszkodnak a lant-táblázatos gyűjtemények, melyek hasonlítanak egy sirkerthez, melyben egypár száz év óta emberi láb nyomai nem látszanak. Minden valamire való lantvirtuóz irt fugát, fántáziát, a tánczfajok és dalok minden nemét. (Egy Mercurius nevű művész a lant hat hurján a paviai ütközetet is előadta.) Nem tagadható, harmoniájukban bizonyos szögletesség, s poliphoniájukban hibás szólamvitel is van; de ez inkább a lant korlátozott szerkezetének tulajdonítandó, mint izlésöknek vagy képzettségöknek; inkább megbocsátható, mint a költői lendület hiánya.

Ilyenek a derék lantvirtuózok, kiket a magyar palotás zeneügy érdekében tanulmányoztam. Nem hagyhatom említetlen, hogy e végett igen sok nehézséget kellett leküzdenem már addig is, míg a holt betűkből a legelső zenehangot kicsalhattam; s ezt könnyű megérteni, ha tudjuk, hogy háromféle különleges hangírással éltek, mely már két század óta teljesen kiment használatból, mely miatt napjainkban a hieroglyphák sorsára jutottak. Ezért a szótárírók megemlékeznek a lantvirtuózok életéről, a gyűjtemények évszámáról, címlapjáról, kiadójáról; olykor a hangírás homályos ismertetésébe is bocsátkoznak, de a tartalom tanulmányozására soha senki sem gondolt. Mindezekről a régibb történészek alig, vagy éppen nem is vesznek tudomást, sőt legujjabban Ambros is csak néhány megfajtott üteny tartalmát

közli. Bizton állíthatom tehát, hogy ez az irodalom napjainkban Európa-szerte ismeretlen. Egy pár év előtt Nemetszágon jelent ugyan meg egy gyűjtemény, mely vagy már megfejtett, vagy rendes hangírásban fentmaradt egyszólamú dallamokat tartalmaz, de ez nem adhat fogalmat a lantvirtuózok irodalmáról.

Ezeket akartam a lantvirtuózokról előre bocsátani; s most legyen szabad hangsúlyoznom, a mi egyébiránt az előbbiekből is kiolvasható, hogy az, a mit ezuttal tanulmányaim alapján nyilvánosságra hozok, úgy a németeknél, mint a francziáknál és olaszoknál egészen ismeretlen; s hogy azok a tánczfajok, melyeket ezuttal ismertetek, a XVII. század óta most hallatják magukat először.

Megelőzőleg azonban előadom tanulmányaim eredményét, megjegyezvén, hogy, miután a fentebb nevezett három gyűjtemény csak három havi használatra volt kikölcsönözve, ezt az időt másolatokra fordítottam, s összesen 210 darabot másoltam le, melyek közül megfejtettem 150 darabot, mi bőven elég a végeredmény kimondására.

Napjainkban Európa világi zenéje többféle nemzetiségre oszlik. Van olasz, francia, német zene, s mind ezek közt — noha még csak külsőben a művészet csarnokának — legkülönlegesebb a magyar. Nem így volt ez a XVI. század folytán. Egész Európában csak két stíl észlelhető: egyik az egyházi, mely, mint középkori hagyomány, világsszerte egy és ugyanaz; másik a világi zene stílja, mely egész Európában szintén csak egy és ugyanaz.

Innen folyólag felmerül egy kérdés, mely napjainkban nemzeti féltékenységgé szülte idegességet okoz: melyik nemzet fejlesztette amaz első egységes stílt, melynek létrehozásán a lantvirtuózok egyhangulag fáradoztak? s a melyből utóbb a többi nemzeti stílok keletkeztek?

Habozás nélkül kimondom, ez a nemzet az olasz volt, s magát az anyagot az olasz nép szolgáltatta. A római egyház alapján keletkezett a maig is általános egyházi stíl; s az olasz nép dalai életet adtak egy világi zenestilnak, melyet ma olaszoknak nevezhetünk, de a kérdéses időkben szintén abszolút volt. Mindamellet, hogy igen sokan nemzetiségi buzgalomból az olaszokat a multakban is hajlandók megrövidíteni; mindamellet

hogy már a régi időkben most a francziák közt, majd Németalföldön s viszont Németországon koronként nagy nevekhez nagy emlékek vannak kötve: de e tekintetben az olaszok elsőségi jogát elvitatni nem lehet. A maestrók a maguk abszolút stíljával úgy elárasztották Európát, mint péld. a 48-as forradalom után Bach hivatalnokai Magyarországot, az levén kettejük közt a különbség, hogy a maestrók mindenütt tapsokat, ezek mindenütt átkot arattak; a maestrók szép zeneszóval ébresztették életre a nemzeti stílokat; ezek átkos eszközökkel a szabadságot.

A dolog természetében van, de tények is igazolják, hogy az olasz egységes stílt először a francia fejlődése követte, ezt pedig a XVIII. században a német stíl.

Mi a különbség ezen stílok közt? Éghajlati, s ezzel kapcsolatosan vérmérséki.

Az olasz szenvedély a legvégső határokig szokott menni; örömet és fájdalmát teljesen kimeríti; az egyikben éppen oly dalamos, mint a másikban; s ez főleg német szempontból nem hiven jellemző, mert többnyire túl megy a határokon; de a költészet netalán tulságait egy olasz művész előadása mindég kellően szokta színeezni.

A francia sohasem tud olyan kitartó, olyan szenvedélyes lenni, mint az olasz; egy érzeményt sem merít ki oly végletekig. Öröme és fájdalma minduntalan váltakozik, mint napsugarak a bárány felhőkkel. A francia zene olyan, mint causerie-je szokott lenni: mindég érdekes, akkor is érdekes, mikor semmit sem mond. Ez a stíl már a XVII. század lantvirtuózai közt feltűnik.

Heine szerint a francia és a német ördög csak annyira hasonlít egymáshoz, mint a gyermek aszalt szilva- és papiros-ördöge a valódi ördöghöz. Az éjjel is nappali fényben uszó párisi népnek megvilágított ördögei mulatságul szolgálnak. A vak setétben barangoló német ördög iszonyatos, rettenetes, melytől a szegény német égfelé meredt hajjal kétségbe esik. Ez a különbség észlelhető a francia és német zenestíl közt. A francziában a fájdalom csak színezés, hatványozója az örömnnek; a németben meg akar testesülni; nem annyira eszköz, mint cél. A francia csak az egyik, a német mindkét szemével sír. A francia kedély szárnyalása hasonlít a hangjegy-parányokéhoz; komolysága alig

több néhány negyed vagy nyolczad alaknál, a fél és egész záradékokat is kitömvén valamely unaloműzővel. A német legholdogabb, ha komoly lehet; szereti a hangjegyparányokat is, de nem annyira az áradózó kedv képletezésére, mint inkább a nagyobb időértékek díszítésére, melyek mindenike mondani akar valamit. Szóval, alig képzelhető ellentétesebb két stíl, mint a francia és német; s ezért napjaink reálirányú zenéjében alig van mulatságosabb, mint egy német Berlioz és egy francia Wagner.

A francia stíl utána német kezdett kifejlődni. Már a lantvirtuózok közt is lehet találni egypár kitünőt, pl. Hasler-ben és Marteliusban; de a stíl maga Bach Sebestyénnel lép előtérbe.

A lengyel zenében két eredeti záradék-jellegzőt találunk, melyet a nyugati zenék nélkülöznek; de egyebekben az egységes stíl e zenére is szintugy hatott, mint a többiekre. A közvetítők azonban németek voltak s lehettek, mint azon időkben magok is az olasz és francia stíl követői.

A magyar zenét illetőleg, ámbár a palotás cím kezeskedik, de hogy félreértésre ne adjak alkalmat, hangsúlyozom, hogy nem a magyar népdalokról van szó, hanem egy lassu magyar tánczról, az udvar és arisztokrácia tánczáról, melyet az idegenek, németek, olaszok és francziák *passamezzo ongaro*-nak szoktak nevezni. Ez a stíl kezdetben (valószínűleg az Anjouk korában) éppen olyan olasz volt, mint a milyen francia lehetett a német *allemande*. A *passamezzo* és *allemande* név is kétségtelenné teszi, hogy az egyiket olasz, a másikat francia mester tartotta kereszt-víz alá.

Íme a palotás zene eredete. Több mint valószínű, jóval korábban jött létre mint a német *allemande*, de fejlődése — kedvezőtlen viszonyaink miatt — leghátul maradván, még a jelen század elején, sőt napjainkban is megtartotta ama sajátos jellegzőket, melyek a XVI. században egész Európáé voltak. Megtartotta, s miután népdalaink — melyekre a francia népies zsolttárokknak is nagy befolyásuk volt — a palotás stíltra folytonos melodikus hatást gyakoroltak, ama jellegzők a legújabb alakulás után is a magyar nemzeti zene jellegzői lettek, sőt többé a jövő magyar zenéjétől sem választhatók el.

Tekintve mindezeket, egyszersmind legyen szabad tanul-

mányaim komikus oldalát is megvilágítom. Azon egységes stíl, melyből Európa többi nemzetiségei kiindultak, napjainkban már annyira megváltozott, hogy abban se a német, se a francia, sőt az olasz sem ismerne magára. Csak is így volt lehetséges, hogy Liszt tekintélyének hódolván, mint a ki egyfelől századunk Orfeusa, másfelől a napi magyar élet ismerője volt, Európa művelt közönsége, újdonság irodalma, sőt szaktekintélyei is elhitték, s makacsul hiszik, hogy azt a zenét, mely egykor édes mindnyájunké volt, a cigányok hozták létre.

Ezeket előre bocsátván, következik: állításomat adatokkal, a kérdéses idők műveivel is igazolnom, azaz, bemutatnom Európa táncz-zenéjében azt az egységes stílt, melyből a magyar palotás zene is keletkezett. Megelőzőleg azonban még két rövid megjegyzést kell tennem. Egyik, hogy e tárgyat egy nagyobb munkámban (mely a jelen viszonyok közt s valószínűleg a jövőben sem fog sajtó alá jöhetni) már három év előtt részletesen, terjedelmesen kidolgoztam ugyan, de ezúttal az idő rövidsége s a tárgy terjedelme miatt elemzésekbe, hasonlításokba nem bocsátkozván, megbízom abban, hogy t. hallgatóim magyar zeneérzéke utmutatás nélkül is fölismeri a rokon hangokat. Másik az, hogy a lantvirtuózok műveit, azaz dallamait és hármóniáit a maguk eredetiségében fogjuk előadni, legfentebb azzal a különbséggel, hogy az örökre elnémult lantot részint zongora, részint vonós hangszerek pótolják.

Először is lássuk a pávatánczot.

A pávatáncz.

A német szótárírók híven másolgtván egymást, ezt a tánczot spanyol eredetűnek mondják. — Így legújabbán a Mendel-Reissmann féle szótár betű szerint adja a mit Walther Gottfriednél talált, s a mit a chemnitzi Stössel-szótár az előbbi nyomán öt év mulva — 1737 — ismételt. Walther szótárát nem ismerem ugyan, de a Stösselével rendelkezem. E szerint a pávatáncz komoly, méltóságos volt, és Spanyolországból származott. A tánczolóok sajátságos lépésekkel és mozdulatokkal szokták egymást megkerülni, éppen mint a begyeskedő pávák, honnan a neve is keletkezett.

Schilling szótára után ezekhez teszem, hogy a tánczolóók körformára nyitották szét karjukat, mi hasonlított a páva uszályának félköréhez.

Régi időkben — így folytatja a Stössel-szótár — nagy becsülete volt e táncznak. A gavallérok felső díszkabátban, kardosan, a főrangu hivatalnokok szokott dísz jelmezökben, a fejedelmek fejedelmi köpenyben, a főrangu nők uszályosan tánczolták. Általában nagy táncznak is nevezték, mely után közvetlenül rendesen galliárda következett.

A pávatáncz spanyol eredetét illetőleg a szótárírók nemcsak azért gyanusak, mert forrásokra nem hivatkoznak, de már Schilling szótára által is azok lesznek. Ez ugyanis a táncz nevét az olasz *pavone*-tól származtatja, tehát magától a pávától, mégpedig olasz pávától. A lantos-gyűjteményekből is ezt olvashatjuk ki. A XVI. század elején Petrucci és Girolamo Scotto tabulatúráiban *paduan* név alatt szerepelnek. Fuhrmann gyűjteménye (1615-ből) a többi tánczfajok közé így sorakoztatja »*pavane seu paduane*.« Innen nem csak olasz, de paduai eredetére is lehet következtetni.

A lantvirtuózok virágzó korában, vagyis a XVI. század utolsó felében s a XVII. elején a pávatáncz Európa minden államában meg volt honosulva, sőt a tánczlépések szerkezetét illetőleg különfélekép módosult. Ezért — tekintve a zenestil egységét — Besard és Fuhrmann gyűjteménye csak is a tánczot illetőleg vonatkozhat nemzetiségekre, pl. *Pavana Hispanica, seu Spagnolet; italica; germanica; gallica; brittanica*. Vagy ha ez nem áll, úgy a szerkesztők a zeneköltőkben a nemzetiséget akarták megkülönböztetni; mert minden táncz zeneszerzője az illető nemzet fia volt, pl. *Pavana Britannica* Aloyson anglus-tól, s így tovább gallus, germanus, polonus, hungarus, Romanus, venetus, pataviensis, sat.

A pávatáncz zenei szerkezetéről Schilling szótára mond annyit, hogy igen egyszerű volt; két ismétlőből, vagy körből állott, legtöbbször három méretes ütenynemben és símán, kötve szokták játszani. Nem áll ez sem az ütenynemre, sem az alakra vonatkozva. A Besard és Fuhrmann táblázatokból ítélve, a páratlan ütenyneműek száma igen csekély lehetett, s annál több a

párosaké, vagy négy méretüeké. Alakilag voltak ugyan a régibbek közt két ismétlőjüek, de olyanok is, melyekben 3 4 sőt 5 ismétlő is sorakozott.

Rokonságuk a magyar palotásokhoz legfőképp a körzáródékokban észlelhető.

A galliarda.

Ez a táncz, — mint a neve is rámutat — szintén olasz eredetű, sőt állítólag Rómából származik, s a régi romanesca ivadéka. A szótárírók egyhanguak abban, hogy *gagliarda* annyi, mint a latin *validus*, vagy is, *élénk, egészséges, erős*. Mozgását illetőleg Rousseau a francia *gai* (vidor, élénk) értelménél fogva azonosítja az *allegro* vagy friss fogalmával. Az illetők egyhangulag három méretes idejűnek írják, három ismétlővel, melyek 4 8 12 ütenyt tartalmaznak. A tánczképletek öt lépésből állottak, s innen némelyek *cinque pas*-nak is nevezték. Mint minden tánczdallamra, úgy ezére is szoktak szerelmes verseket énekelni. A tánczolást illetőleg a tánczosok a terem egész hosszát s szélességét igénybe vették, most ugrósan, majd csoszogva.

Fentebb már említettem, hogy a pávatáncz után galliarda szokott következni; a kettő közt tehát olyan viszony van, mint ma a lassu és friss között. Ezen szerkezeti rokonságot napjaink lassu és friss magyarjaival szemben csak esetlegesnek mondhatnók; de a XVI. századból találtam egy régi magyar passamezzót is, melynek utolsó ismétlője hasonló szerkezetű, t. i. a megelőző ismétlők páros és lassu idejűek, az utolsó ellenben páratlan és friss. Sőt ennél is többet mondhatok. Péld. a francziáknál találtam olyan pávatánczot, melynek dallamát a galliárda is megtartja, azzal a különbséggel, hogy amannak páros méretei emitt páratlanokká idomulnak. Ezt tehát esetlegesnek nem mondhatjuk, s az is világos, hogy napjaink czigányai, midőn egy lassu nótát utoljára frissen is eljátszanak, nem saját ösztönüket követik; de e mellett tanuskodik az elébb említett magyar passamezzó is, melynek három méretes frisse — éppen mint a francia — megtartja a lassu dallamait.

A branle.

Ez a táncz egészen független az előbbiektől. Szósz szerint annyi, mint *ingó*, vagy *hintázó*; francia társas táncz, élénk mozgású s derült hagulatú zenével. Végzáradékul rendesen fő dallamát ujrázza, melyre ilyenkor egy humoros vagy élczes versecskét is szoktak danolni. Maga a táncz körtáncz volt, a mennyiben a tánczoló alakok egymást kézenfogva, körben állottak. A XVIII. századdal már örök feledésbe merült branle-ok szokták megnyitni a táncz-estélyeket. Tánczszerkezetök különféle volt, s ehhez képest zenéjükben is találunk páros és páratlan ütenynemű rhythmusokat.

Ezt a zenét szemben a pávatáncz és galliárda zenéjével, a XVII. század elején egyszerűbbnek, alakilag rövidebbnek találjuk; azonban jellegvonásukat illetőleg akár középtételeik, akár záradékaik mit sem különböznek. Főleg hangsúlyozni akarom, hogy találunk bennök olyanokat, melyeket napjainkban határozottan *oláhnak* mondanánk; s viszont olyan képletezést, mi a magyarnak kitünő sajátsága.

A ballet.

Nem az a táncz ez, mely — mint francia találmány — kezdetben színpadi tánczegyveleg volt, s később életet adott a mímézzettel párosult operatáncznak, vagy tulajdonképeni balletnek.

Mostani szemlénk tárgyának semmi köze a ballettel. Szerkezete rövid dalforma, s a dallamára énekeltek és tánczoltak is, mint napjainkban a népdalokra. Tánczszerkezete kétségkívül sajátságos lehetett, de zenestilja a fentebbiekkel egészen egyöntetű. Ütenyneme páros; zenekörei rövidek.

A volte.

Ugrós keringő, vagy a chemnitzi szótáríró szerint: *volta duorum in gyrum saltatio*, azaz két egyén körben ugrása.

A volte régi galliárda-féle táncz, mely szintén Olaszországból került Franciaországba. E tánczban a férfi a nővel folytonosan körben forogva haladnak előre. Zenéje három méretes.

Rousseau szerint divatból már régen kiment három méretes idejű dal, melynek saját keringő táncza is volt, honnan volte-nak

nevezték. De a volte nemcsak körben forgást, hanem ugrást is jelent, s hogy ilyenkor forgás közben igen trivialis módon ugráltak, mindezekről bőven értesít Mendel szótára, melyben az ugrás módozatai le vannak írva. Ezt mellőzvé, legyen elég az, mit a nevezett szótár szószerint közöl Praetoriusnak 1668-ban megjelent »*Blockesbergs Verrichtung*« című könyve 379-ik lapjáról.

»Von den neuen Gaillartischen Volta (einem Welschen Tanz), da man einander an schamigen Orten fasset, und wie ein getriebener Topf herumber haspelt, und wirbelt, und durch die Zauberer aus Italien in Frankreich is gebracht worden, mag man auch wohl sagen, dass zu dem (dass solcher Wirbeltanz voller schändlicher unflätiger Geberden und unzüchtiger Bewegungen ist) er auch das Unglück auff ihm trage, dass unzählig viel Mord und Missgeburten daraus entstehen. Welches wahrlich bei einer wohlbestellten Policey ist wahrzunehmen und auff allerscharffeste zu verbieten.«

Igy ír Praetorius a XVII. század második felében, de már 1594-ben hasonló szellemben nyilatkozott Münster János »*Gottselige Tractat vom Un-gottseligen Tanze*« című iratában. Mindezek daczára a volte a német keringő (Rundtanz) őseül tekintendő. Nemcsak, de Lengyelországban is megnemzetiesedett, életet adván a mazurkának. Mi történt Magyarországon? annyival biztosabban föltehetjük egykori létezését, mert ma is létezik mind a kettő.

Mint a többi páratlanoknak, úgy ennek is zenei rokonsága a záradékokban nyilvánul.

A courante.

Szintén páratlan méretű, s mint a többi hasonló szerkezetűek, úgy ez is magán hordja azon idők egyöntetűségét, s záradékaival szintoly közel áll a párosakéhoz. Állítólag jellegző benne, hogy leütéssel kezdődik, s ugyanazzal végződik, vagyis a kezdet és végzet az üteny súlyos részére esik. Ebben a szótárírók — Rousseaut is ideértve — összehangzanak ugyan, de lantvirtuózainnál főleg a kezdetet illetőleg ha nem több, de éppen annyi példát találunk az üteny könnyebb részére, vagy felütésre. Roussau szerint courante-nak azért nevezték, mert egy táncz-

ban sem kell annyit ide-oda sétálni. Mozgása mérsékelt idő, s dallamára szöveget is szoktak énekelni. Használathó! már ugyan rég kiment, de zenéje Bach Sebestyén kezében érte el fejlődése netovábbját.

A chorea.

A latin nyelvvel élő lantvirtuózok így szokták nevezni a körtánczot, még pedig nemzetiség szerint: Chorea anglica, polonica, sat. A choreáknak bizonyos rokonságban kellett lenni a branle-okkal, mert körben, s valószínűleg éppen kézenfogva tánczolták. Tánczlépéseikben bizonyos nemzeti sajátságoknak kellett lenni, különben nem nevezték volna nemzetiség szerint.

Mind az angol, mind a lengyel choreák páros és jól kimért sétáló idejűek, s főleg az angolokkal szemben kimondhatjuk a záradékok azonosságát az előbbi páros méretűekkel.

A magyar palotás zene minden tekintetben leginkább rokonszenvez a lengyel choreákkal, még pedig mind a stilt, mind a hangulatot illetőleg az a palotás, mely a XVII. század vége felé kezdett ilyen irányt venni. Megjegyzem azonban, hogy miután a XVI. századon innen adatokkal nem rendelkezem, ezt a föltevést csakis a jelen század elején kelt palotásokkal lehet indokolni.

Besard gyűjteményében (1603.) nyolcz lengyel choreát találunk, melynek szerzője Diomedes Cató, olasz lantvirtuóz. Diomedesről csak annyit tudhatunk, hogy velencei születésű; életkora a XVI. század végére s a következő elejére esvén, egyike volt Besard dolgozótársainak. Nagy szerepet játszott életében Lengyelország, mely sok idegen művésznek adott kenyeret Diomedes egy lengyel főnemes körében élt, s itt jó módja volt tanulmányozni a lengyel zenét. Hogy tanulmányait szép eredménnyel fel tudta használni, bizonyítja nyolcz choreája, melyek mindenike élethíven visszatükrözi a lengyel nemzetiséget; de ezen kívül költői tehetségről s harmoniai alapos ismeretről tanuskodik, mint szintén a lant kitűnő kezeléséről, elannyira, hogy szegletességeit (mint a többi virtuózokéit is) inkább a lant technikai kezelésének kell tulajdonítanunk.

Láttuk már, hogy a régiek minden tánczfajra szöveget is énekeltek; a lengyel choreákat illetőleg se igenlőleg sem taga-

dólag nem felelhetek. Hogy azonban a lengyeleknek a XVI. század előtt a Diomedeséitől egészen elütő, inkább népiesnek nevezhető szöveges körtánczaik is voltak, kétségbe nem vonható. Tény az, hogy e tánczot keletkezése helyéről *kolomyjkának*, azaz körtáncznak nevezték. Koló ugyanis egymagában annyi mint kör. A lengyelek kolónak nevezték Varsó mellett azt a helyet, hol egykor, a zenéjökben is jól kifejlett *nye pozwolyim* boldog napjaiban királyt szoktak választani. Azonban Kolomyjka, vagy Kolomea, melyről az illető körtánczot kolomyjkának nevezték, egy város Galiczia délkeleti részén, a Pruth vize mellett. Ez a körtáncz már a legrégibb időkben itt kezdett feltűnni, mint a város közelében lakó ruthének nemzeti táncza, mely eredetileg a szomszédos hegységben lakó *huczu* vagy *huczulj* rusznyákoktól származik, kik már a kereszténység előtt részint pásztor, részint rabló minőségben ott laktak.

Ez a táncz terjedt el tehát Lengyelországban, s aztán innen közvetve vagy közvetlenül a magyar határszázelen is lakó huczu-rusznyákoktól Magyar- és Erdélyországban, elannyira, hogy a *Kalamájka* valószínűleg néhol gyakorlatilag is, de mint szó a magyar közéletben napjainkig fenmaradt. Így levén, megbocsáthatónak vélem a Mendel-szótár tévedését, t. i. hogy a Kalamajkát határozottan magyar nemzeti táncznak írja. Vajjon a délszlávok szintén huczuj forrásból vették-e kolójukat? vagy netalán a szó azonos értelmének esetlegessége? Se állítani, se tagadni nem akarom; de bizonyos, hogy az ő kolójuk is kétidejű, s egyekben is rokon.

Nagyon tévedne az, a ki Diomedes chorea stíljából akarna az ős huczuk, vagy a későbbi Kolomea város régi körtáncz-zenéjéről képet alkotni. A XVII. század elején Diomedes choreái már annyira modernek, lovagiasok, a mennyire századok hosszú során át meg szokott változni egy nemes család, melynek első ősei valamikor pásztorok és betyárok voltak. Mondanom sem kell, hogy a körtáncz ezen átalakulásának eszközlője az általános európai zene-műveltség volt. Nincsenek ugyan adataink az ősi kolomyjka ismertetésére, de több mint valószínű, hogy ha e táncz dal a kereszténység előtti idők szüleménye, úgy akkor más név alatt szerepelt, mindaddig, míg Kolomea városában a tarisz-

nyát és pásztorbotot polgári jelvényekkel cserélte fel. Arra sem felelhetünk: vajjon melyik században történt, s milyen volt ez alakulás? De igen valószínű, hogy míg a lengyelek, illetőleg a lantvirtuózok a XVI—XVII. század folytán bevezették Európa szalonaiba, addig másfelől Kolomea vidékén eredeti minőségében is megmaradt.

Azon kívül, hogy ezen föltevésre feljogosít a dolog természete, a jelen század elejéről egy gyűjtemény is e mellett tanuskodik. Ez a lengyel gyűjtemény kolomyjkákat is tartalmaz, még pedig zongorakiséréttel jól visszaadva a duda szerepét. A dalamok annyira egyszerűek, s folytonosan az alaphang területén mozogván, sőt záradékaikban olykor az uralgó indoklását is nélkülölvén, oly egyhanguak; bővített negyed lépcsőjükkel, melyek Liszt szerint a magyar zene fő jellegéhez tartoznak, oly siralmasok; nyomott hangulatukban a duzzogó duda *nye pozwolyim*-ja által lelánczolt öröm oly vad és baljóslatú, hogy tekintve mindezeket, bizton bemutathatom, ha nem is az ősz huczuk, de a Kolomea vidéki ruthének ősi tánca jellegzésére.

A lengyel choreák arisztokrata göggel nézhetik le ezt a rokonságot, de a nélkül, hogy megtagadhatnák azt, a mi részint rhythmusukban, részint a jól kimért lépések daczosságában s a végzáradékokban nyilvánul. Siralmas középzáradékával, melyet csakis itt a bővített negyedlépcső tesz azzá, a nemes chorea nem tudott megbarátkozni. Így a magyar palotás sem, mindamellett, hogy a nevezett lépcső a záradékok kivételével a magyar zenében is meghonosult.

Magyarországon a kalamájka egykor úr és nép közt egyiránt kedvelt vendég volt. Ugy látszik, huczuj tánczosok hozták divatba, miről nyelvünkben ez a ma is közhasználatú szó, *uczu neki*, *uczu rajta*, elég hőven tanuskodik; de a népdalokban is él, péld., »*Uczu bizony megérett a meggy*« a székelyeknél: »*Uczu bizony győcs ingüsem*«. Mindezeket főleg tánczolás közben biztatásul, fölhívásul szokták használni. Geleji Katona *Öreg Gradualja* értesít a duda egykori közkedvességéről. Cserei Mihály pedig így szól Apor Péter »*Metamorphosis Transilvaniae*« című munkájához írt jegyzetei közt: »Láttam, mikor a fejedelem tánczolt a fejedelemasszonnyal; az urak addig mind felállottak, s

valamikor arrafelé fordult a fejedelem, az urak mind fejet hajtottak. Igen kedves muzsikája volt a duda; magyar módon, szép csendesen tánczolt; alig láthatta valaki, a lábait mint emeli fel a tánczban.«

Cserei kiegészítéseül bizton állíthatjuk, hogy ez a táncz kalamájka volt, mert a dudának legtermészetesebb, legkedvesebb gyermeke a kalamájka.

Még csak egy szót.

Eddig azt hittük, hogy ez a zene oláh eredetű; most azonban meggyőződhetünk arról, hogy az oláh zene innen veszi eredetét.

A villanella.

Mint népdal a dalnak és táncznak legegyszerűbb neme. Villanella alatt szoros értelemben olasz népdalokat kell értenünk.

Mint fentebb már érintettem, a középkor folytán fejlődésnek indult ellenpontos tudománynak, s általában a zene rendszerének bevégtelensége elég dolgot adott az egyház szolgálatában élő inkább zenetudósoknak, mint zeneköltőknek, kik végre is csak olyan eredményre jutottak, mely inkább számtani számítás, mint költés szüleménye. Ezek után önként következett, hogy a XVI. század folytán már szabadabban lélekző elméletiek figyelmét magára vonta az olasz nép egyszerű, művészietlen, de hangzatos, üde dallam-költészete.

A természet ezen vad flórája semmit sem köszönhetett a középkori zárdák kertészeinek, sőt ezek — a mennyire hatalmukban volt, s pedig elég hatalmasok voltak — kegyességből a világi növényeket kigyomlálták.

Másfelől az is igaz, hogy a villanella nem fejlődhetett volna művészetté, ha a zenetudósok elméletével nem párosul. A közleledés, az egyesülés — melyet házasulandókéhoz hasonlíthatunk — Olaszországban történt, még pedig oly hévvel, oly korlátlanul, hogy a villanellák a mise-énekekben is botrányos hódításokat kezdtek tenni, mi aztán elég dolgot adott a trienti zsinatnak.

Ez által az olasz népköltészet éppen oly nemzeti művészetté fejlődött, mint akár a könnyűvérű franczia, akár a mélységes német. Ezek mindenikének van bizonyos előnye a másik

felett; de nemzetiségi szempontból ovakodnunk kell az illetők felett pálcát törni, ha a maguk nemzetiségét legtöbbször becsülik. Az olasztól azonban senki sem veheti el a kezdet érdemeit, mert a kérdéses időkben Olaszország szintoly középpontja volt a művészetnek, mint régebben.

Itt fogott tehát kezét a legelső villanella a legelső elméleti bölcsessel, s Apolló rájuk adta áldását.

A villanella a kérdéses időkben nagy hódításokat tett Európa összes művészvilágában. Fejlettebb fajai is lettek, s ezek közt a madrigál, melylyel azonban most nincs helyén foglalkoznom. Az így keletkezett népdal-szövegek az utánzó francia és német költeményekben lehetnek az eredetinel csiszoltabbak, de megtartották a népnek nem csak naiv tréfáit, kedélyes gyöngédségét, hanem vastag humorát s kétértelműségét is.

Mendel szótára napjainkban is német fanatizmussal szól ezen időkről. »A híg vérű, frivol olasz villanellák — így szól a szótáríró — Németországon a XVI. század vége felé rohamosan kezdtek elterjedni. — Vagy eredeti olasz verseket fordítottak németre, vagy ezeket utánózták. Így a dallamokkal is, vers és dallam a hazai német költészet fölé becsültetvén, mi által a szívélyes német ének a műköltés teréről hosszas ideig száműzetett.«

Ily szemrehányás sehogy sem jogosult. Minden újítás, minden divat, minden idegen műfaj utánzása az utánzó kezdekénél csakis a nemzeti háttérbe szorításával szokott lenni. De oly kezdetes időkben, minő a műzene szempontjából ama két század volt, olasz műzenéről lehetett ugyan szó, de nemzetiről Európa nem is álmodott.

A fantázia.

Olyan műfaj, mely nem tartozik a tánczok közé. Éppen ezért, mint magasabb rangú művészet, próbaköve a lantvirtuózok tehetségének. Alaktalansága miatt inkább hevenyészetnek lehetne nevezni. Feladványa egy rövid zenei tétel, egy üteny, vagy ennél is kevesebb tartalommal, poliphon modorban, feladványszerűleg képletezve, most az egyik, majd a másik szólamban szabadon utánózva, miközben az átmenetek hangnemenként váltakoznak

mindaddig, míg a hevenyésző vagy kifogyván az ötletekből, vagy tárgyát egészen kimerítvén, a zárütenyhez érkezik.

Erről a műfajról legyen elég annyi, hogy noha semmi köze a táncz-zenéhez, de záradékaiban, sőt képletezéseiben is elég rokonságot találunk a magyar palotáshoz.

A magyar palotás rokonságait illetőleg még két nevezetes műfajt kell ismertetnem: az *allemande*-ot, és a *passamezzót* általjában.

Az allemande.

Teljes készséggel nyilvánítom csatlakozásomat Mattheson véleményének azon pontjához, mely szerint a művészet világában az allemande-nak juttatott első hely (t. i. a XVIII. század Suitjeiben) a németeknek nagy és megérdemelt nemzeti megtiszteltetésök. Azt is aláírom, mit a Stössel-szótár eme szavakkal fejez ki: »*Die Teutschen sind inimitables in dieser Gattung.*« Ezek bármelyikét Németország ellenségei — a francziák — sem tagadhatnák. A német nemzeti művészet két nagy képviselője — Händel és Bach — nemcsak az allemande-ot, hanem minden akkori műfajt illetőleg oly magasan állanak, hogy a francziáktól, olaszoktól, sőt — többet mondok — magoktól a németektől sem megközelíthetők. Szóval, az a mi mondatott 1737-ben, elmondható 1891-ben is. Legyen minden nemzet önérzetes, legyen büszke nagy fiaira; mert ez egyik leghatásosabb előmozdítója a nemzeti haladásnak; mert, hogy a nemzeti zene terén maradjak, az a nemzet, mely emilyen kimagasló egyéniségei iránt hideg marad, az a nemzet sohasem fog a suit-ekig felvergődni.

Mindazáltal legyen szabad megjegyeznem az alábbiakat:

Nem tekintve Händel és Bach művészetét, a dolog természetéből ki lehet mondani az allemande-nak jutott elsőség okát a nemzetközi suit-ekben. Ismervén a többi tánczfajok jellegét, könnyű belátni, hogy megnyitónak, vagy az előjáték után közvetlenül jövő számnak egyik sem oly alkalmas, mint a lassu allemande; sőt ha elsőségét elvesztené, később alig is lehetne lehangolás nélkül sorakoztatni. Ezt tehát lélektani szempontok követelik.

Továbbá legyen szabad megjegyeznem, hogy ámbár Händel

del és Bach allemandejai — mint német találmány — becsületére válnak a német nemzetnek, de ez az allemande csakis a két nagy mester korában öltötte magára a német stíl jellegét; mert általában a német stíl körülbelől a két nagy mester korával lép előtérbe.

Az allemande, mint műfaj, a Mendeltől jelzett időnél sokkal korábbi. Általában a szótárírók előadásából csak annyi áll, hogy e műfaj keletkezésére német dalok adtak alkalmat; így kell lenni, mert különben nem nevezhették volna allemande-nak. De a kezdet nem a XIV. Lajos korába, hanem sokkal előbbre teendő, azokba az időkbe, mikor voltak ugyan olasz, francia, német, spanyol, angol, lengyel és magyar művészek, de egymást utánozván, nemzetiségi stílokat nem ismertek. Ekkor keletkezett a legelső allemande, s mint a név is kezeskedik, éppen Franciaországban. Ez az esemény egy időre tehető a villanella-divattal, s valószínűleg ezzel együtt terjedt szét minden irányban, a németeknél szintén megtartván eredeti nevét, mely aztán a nagy mesterek korában is megmaradt, noha már ekkor németté idomult. Csakis ekkor idomult németté; mert a XVI – XVII. század folytán az egységes stíl keretében csak névleg különbözött a többitől. Több mint valószínű, az allemande-ra kezdetben daloltak és tánczoltak is, később azonban csak hangszeres hallgató zenévé változott, mint a mi hallgató nótáink, s ily minőségében tánczlépésekre sem volt alkalmas.

Ime, a lantvirtuózok allemande-irodalma, melyből Rousseau s a német szótárírók közt egy ki nem egyenlíthető ellentét keletkezik, t. i. »az allemande német, mert allemande« s viszont »az allemande nem német, mert allemande.«

Áttérek most a passamezzókra.

A passamezzó.

Mint a neve is bizonyítja, olasz nemzeti táncz. Keletkezési idejéről adataink nincsenek, de azt tudjuk, hogy a XVI. század dal jutott fejlettsége tetőpontjára. Zenéjével a lantvirtuózok legjelesebbjei foglalkoztak, részint technikájuk, részint költői inventiójuk megbámultatására. Tánczszerkezetéről csak Praetorius

után tudunk annyit, mi kevéssel több a semminél. Szerinte alig áll félannyi lépésből, mint az 5 lépésű gagliarda: »*quasi dicas mezzó-passo*.« Ebből a Stössel szótár levonja a következtetést: t. i. olyan, mint egy fél gagliarda. Ezzel éppen nem lehetvén okosabbak, ha nyelvészkednünk kell, hát hagyjuk meg a szavakat abban a sorban, amint vannak: *passo a mezzo*, s innen kiderül, hogy ez a kifejezés nem a tánczlépések mennyiségére, hanem idejére vonatkozik, s a lassu és friss közt levő közép mozgást akarja értetni. Mendelnél találunk még egy pár véleményt: »némelyek szerint kellemes lassu táncz; mások szerint olasz dal, melynek rhythmusaira szobahosszant szoktak lépdelni.«

Ezek után a mit a passamezzó ismertetésére még mondani akarok, ahoz lantvirtuózaim passamezzói adják az anyagot.

Tekintve e zenének virtuóz szerkezetét, kétségtelen, hogy a mozgás ideje jól kimért sétálás volt, s minthogy sétálni más-kép nem is lehet, tehát szobahosszant. Ütenyfelosztása négy méretes, rendszerint felütéssel. Maga a zene nem állott egymást felváltó szakaszokból, hanem csak egy kis dalszakaszból, egy vagy két zenei körrel. Önként következik innen, hogy a játszókn ezen szakaszocskát a sétálók igényéhez mindaddig ujrátták, míg a sétálás tartott. Az innen eredő zenei egyhanguság unalmáról az olasz mestereknek már korábban is lehetett tudomásuk, de ha nem lett volna, úgy a passamezzóval foglalkozó lantvirtuózok kétségkívül rájöttek, s ennek tulajdoítandó, hogy az ujrázás alkalmával ugyanazon ismétlőket mindig fokozottabb minőségben, tarkább képletekkel díszítve adták elé a végkimerülésig. Az ujrázás mennyisége nincs megszabva. Gyűjteményemben vannak 3-szor, 6-szor, 8-szor, sőt 11-szer is ujrázók.

Ime a variaciónak — mint önálló műfajnak — kezdete, melyet Mendel szótára a Zarlinó párti Scheidt János Sámuel 1624-ben megjelent »*Tabulatura nova*«-jának tulajdonít. Ez a tabulatura orgona-táblázat; de a lantvirtuózok a fentebbi időben már minden lehetséges passamezzó-dallamot kicsépelvén, az elsőség e téren őket illeti.

A magyar palotás eredetét illetőleg valamennyi európai táncz-zene közt legfontosabb a passamezzó. A név is ezt igazolja, mert az első palotásokat *passamezzó ongaró*-nak szokták nevezni.

Ezt kell tehát eredeti forrásnak tekintenünk; a többiek közül a francia csak későbbi fejlődésére folyt be; a német pedig — mitől az ég óvjon meg — napjainkban akar wagneresíteni.

Nem vagyok oly kellemes helyzetben, hogy mint a németek az *allemande*-ot, úgy én a *passamezzó* ongarót valamely magyar villanellának tulajdonítsam. Ezt nem tehetem azért sem, mert nem tudunk ugyan azokból a régi időkből magyar népdalokat felmutatni, de nagy valószínűséggel állíthatjuk, hogy a magyar nyelvkiejtés-szülte *choriambusok* akkor is úgy lüktettek, mint napjainkban; azt azonban jól tudjuk, hogy a magyar népdal és a palotás zene még az újabb időkben is két olyan össze nem férhető fogalom volt, mint palota és kunyhó, arisztokrácia és demokrácia, olaj és víz.

A legelső magyar *passamezzó*nak tehát, sőt a többieknek is, egy-egy olasz *maestro* s olasz villanella adott életet, csak anynyiban levén magyar, a mennyiben magyaros tánczlépésekre lett, vagy lettek alkalmazva. Így kell lenni; mert különben sem az olaszok, sem a táblázatos gyűjtemények nem nevezték volna *passamezzó ongaró*-nak.

Az olasz és magyar *passamezzó* szerkezeti rokonsága is ezt tanúsítja. Az olaszok ujrázói — mint fentebb láttuk — nincsenek ugyan határozott számhoz kötve, s ebben volna egy kis eltérés; mert — ha szabad a két fennmaradt magyar *passamezzó* alapján kimondanom — a magyarok ujrázóinak száma határozottan négy; de minden ujrázó három-négy ütenyes köröcskéből áll, melyek az ujrázáskor, mint az olaszokéi, folytonosan s fokozatosan képletezőbbek. Innen tekintve az olaszok hangulati rokonságát, azonos záradékait, nem lehet kétségbevonni a magyar palotás olasz eredetét. Magát a tánczot illetőleg azonban az ujrázók jól kimért hangzatos *rhythmusai* azt gyaníttatják, hogy tánczlépései az olasz sétálásnál határozottabb, jellegzőbb alakot öltöttek.

Még csak néhány szót a rokonságról.

Vannak olasz *passamezzók*, melyek folytonosan eszünkbe juttatják Tinódi stílját, s főleg ennek Eger ostromáról szóló énekét, melyet Mátrai nem elég hű átiratban s némely félreértés-

sel adott ki. A két stíl közt a különbség csak annyi, hogy az olaszok derültebbek, Tinódié nyomottabb, olykor siralmas.

Mátrai Egervár ostromát szószerint következő jegyzéssel kíséri: »E dallam azon alakban, miként a zongorakisérettel ellátott megfejtésben áll, tökélyesen adja vissza a korunkban divatozott lassú toborzó első részét, s mint ilyen nemcsak egyetlen a Tinódi-dalok között, de jelenkori népdalaink alakját is magán viselvén, a legrégibb magyar népdallamnak nevezhető.«

Mátrainak ezekben nem lehet igazat adni. — Egyik az, hogy Tinódi dalai a régi népdalokhoz nem hasonlíthattak; mert Tinódinál choriambusok nincsenek, s Mátrainak meg nem bocsátható tévedése, hogy átírataiban choriambusokat használt. A toborzó-hasonlat sem áll, hanem legközelebb a rokonság az indulóhoz. Hogy a régi magyar indulók ilyenek voltak, igazolhatjuk a Napoleon hadjáratára dalolt indulóval is, melynek szerzője valószínűleg Horvát Ádám.

F Ü G G E L É K.

A magyar palotás zene forrásai kimutatása után szintén érdekes és tanulságos volna szemlét tartanom annak fejlődése felett. Ezt a tárgy terjedelme miatt más alkalomra halasztván, ezuttal legyen szabad két egyházi éneket előlegeznem a XVIII. század elejéről, melyekben látni fogjuk, hogy népdalaink már ekkor, a palotás és csárdás, vagy az egyház és csárda ellentétes fogalma mellett is, minő melodikus befolyással hatottak nemcsak a palotás, de az egyházi zenére is.

A két egyházi ének szerzője Esterházy Pál herceg, Magyarország nádora. Összes egyházi latin szövegű zeneművei *Harmonia coelestis* címmel, kis ívalakban, fényűző kiadásban jelentek meg 1711-ben, helynév nélkül. A *Harmonia coelestis* egyházi irodalmunkban páratlan. Orgonával, hangszerekkel, sőt egész zenekarral is kísért alkalmi énekek gyűjteménye, melyeket a herceg nem csak átírt, hanem általában mint eredeti műveit bocsátotta közhasználatra, vagy — mint címlapján írja — *ad usum musicorum*. A szerző herceg jóakarátát azonban a

sors meggátolta. Azt hiszem, 1712-ben történt halála miatt a Harmonia coelestis soha sem jött közforgalomba, s a kuruczos időkben végkép elkallódott. Két példánya azonban megmaradt. Az egyik Bubics püspöknél; a másik, mely egykor Haydn Józsefé volt, sajátom. (Legujabban értesültem, hogy nemrég a hercegi kézi könyvtár is a hitbizománynak adatván, itt még 15 elrejtett példányt találtak.)

Ebből a gyűjteményből mutatom be az említett két éneket. Az egyik Mária üdvözlete »Ave maris stella« szöveggel. A másik egy bölcsődal, melylyel Mária altatja síró gyermekét.

Nincs több mondani valóm, mint hangsúlyoznom, hogy Esterházy Pál Harmonia coelestise nemcsak a magyar anya-egyháznak adott szép ajándék, de egyszersmind magának a magyar zene műtörténelmében kitűnő helyet biztosít.

BALTALUS ISTVÁN.

KIK VOLTAK AZ ELSŐ ÉRSEKEK?

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

A történetirónak sokszor keserves fáradságába kerül egy-egy történeti igazság megállapítása. De a szokottnál még keservebb lesz e munka, ha a közben azon felül a régibb írók véleményeivel, s az ezekből keletkezett, már elterjedt nézetekkel is szembe kell szállania.

Ilyen keserves munka az is, a melybe itt bele fogunk. S hogy mindamellett belefogunk, annak oka egyszerűen az, hogy másrészt a történetírás legszebb, magasztos feladatának tartjuk a vitás kérdések végleges tisztázását. — Minden ilyen vitás kérdést egy-egy rohanó pataknak tekintünk, a mely a történetirónak útját állja; s minden megfejtését az illetén kérdéseknek egy-egy, ama patak fölé készült hidnak tartunk, a melynek segítségével a történetiró a multnak óriási terén hatalmas lépést tesz előre.

Ismeretes dolog, hogy a magyar történetírás e kérdésre: Kik voltak az első érsekek? határozott, megegyező választ adni eddigelé nem tudott. Egyik író ezt, a másik amazt mondotta, s állításaik gyakran homlokegyenest ellenkeznek egymással. Knauz Nándor pl. 22 olyan író-t sorol föl, a kik Domokost tartják első esztergomi érseknek.¹⁾ Ámde ugyancsak Knauz,²⁾ s vele együtt Horváth Mihály,³⁾ Mátyás Flórián⁴⁾ Asztrik-Anasztázt vitatják annak. Ellenben Városey Gyula ugyanezen Asztrik-Anasztáztól azt bizonyítgatja, hogy kalocsai főpap vala, s állítása mellett négy nevezetes íróra hivatkozik,⁵⁾ noha hivatkozhatott volna talán 32-re is.⁶⁾

¹⁾ Monumenta Strigoniensia I. k. 5. l.

²⁾ U. o. 17—20. ll.

³⁾ Századok 1868. 1. és kk. ll. és: A kereszténység első százada Magyarországon. 207—227 ll.

⁴⁾ Hist. Hung. Fontes Domestici I. 201—2. ll.

⁵⁾ Schematismus cleri a dioecesis Colocensis 1879. VII—XXIX.

⁶⁾ Annak jellemzésére, mennyire össze van kúsálva a vita tárgya, föl-
említjük, hogy Halbik Cziprián a főszemélyre nézve három vélemény-t sorol

Bővebb irodalomtörténeti részletezéssel nem untatjuk olvasóinkat, hanem áttérünk az igazság megállapításához szükséges előzményekre: a *kútfőbirálatokra*.

E tárgy nem azért lett vitássá, a ráadott feleletek nem azért hangzanak különbözőképen, mert nincsenek rá tanuk, nincsenek adatok, melyek ez ügyet érintik, hanem vitássá lett a tanuk vallomásainak bizonytalansága és ellenmondásai következtében. Már most valamint a jó birónak ilyen esetben nem az a kötelessége, hogy az ellentmondó vallomásokat újra meg újra összerakja, hanem az, hogy a tanuk szavahihetőségét megállapítsa, éppen úgy nekünk is: a tanuk, a kútforrások hitelességét kell előbb megállapítanunk. Addig sohasem teszünk egy lépést sem előre, míg a régi kútfők állításait mind vakon elhiszszük és azokat mind »ne bánts virágok«-nak tekintjük és míg a kútfőbirálat nehéz, de okvetlenül szükséges munkáját el nem végezzük.

Az első magyar érsekek kérdésénél kétféle tanuink vannak:

a) oklevelek és b) írók.

a) Az elsőfajta tanukhoz tartozik a frankfurti 1007-iki zsinatról szóló oklevél. Ennek előadását annyi egykorú író támogatja, hogy hitelessége minden kétségen kívül van. Aztán ide tartozik Szent-István alapító levele a pécsváradi monostor számára. Ennek hitelességével »Szent-István oklevelei és a Szilveszter-bulla« cz. munkánkban oly bőven foglalkoztunk, mint a minő Szent-Istvánnak legterjedelmesebb és legtartalmasabb oklevelét méltán megillette. Végül a pannonthalmi kiváltság- (mások szerint alapítói) levél, de az utóirat nélkül, mert az utolsó 3 sor, mint idézett könyvünkben kimutattuk, csak 1137 után készült.

b) A 3 oklevél mellé négy író sorakozik, mindegyik az első magyar érsekekről tevéen bizonyosságot és pedig:

I. A bambergi székes-egyház fölszentelésének történetírója. Akkora hitelességet mindenesetre tulajdoníthatunk neki, mint egy mai hirlaptudósítónak. Mostani kézírata a XV. századból származik ugyan, de tekintve, hogy a nevek a régi írásmód szerint vannak írva, e másolatot megbízhatónak kell tartanunk.

II. Arnold, Szent-Emmerám életírója. Azon helyen, a hol Magyarországról beszél, a szem- és fültanu beszél belőle, jólétesültségét, szavahihetőségét mindenkinek meg kell engednie.

III. Hartvik, Szent-István királyunk életrajzának szerzője. Egész külön pontot szentel az első érsekek fölemlítésének, s ennél fogva a legtöbbet beszélő tanu. Szerfölött fontos azért, hogy lássuk, ki és minő hitelre méltó?

fől az azt védő írókkal együtt: a) Olasz volt-e Asztrik-Anasztáz? b) Pannonthalmi vagy pécsváradi apát volt-e? c) Esztergomi érsek vagy kalocsai püspök volt-e? A pannonthalmi Benedekrend névtára 1880. XX—XXI. II.

Eddigelé történetíróink, az egy Mátyás Flóriánt kivéve, Hartvikot mind a XII. század elején élő, tehát közelkorú, mindenről a legjobban értesült írónak tartották. Mi nem akarunk az olvasó ítéletének elébe vágni s éppen azért először is előterjesztjük az íróink többségének véleménye mellett szóló, felhozott vagy felhozható érveket, megjegyezve azonban, hogy az érveket rendszeresen összeállítva eddigelé sehol sem találtuk, hanem több író műveiből magunk állítottuk össze.

Külső érvek Hartvik közelkorúsága mellett:

a) Hartvik művének pesti kézírata az írásmód bizonyossága szerint a XII. századból származik.

b) III. Incze pápa 1201-ben bizonyos föltétel alatt megengedi e műnek szent zsolozsma közben való felolvasását.

c) IV. Jenő pápa 1432. szept. 3. kelt bullájának bizonyossága szerint ez életrajzot már III. Kelemen (1187–1191.) pápa egyik levelé hiteles okiratként említi.

Belső érvek ugyane mellett:

d) E mű Kálmán királynak van ajánlva, már pedig Kálmán király 1114-ben meghalt.

e) A XIII. század elejétől kezdve összes püspökeinket ismerjük, de azok közt Hartvikot nem találunk. Ellenben Pauler Gyula a XII. század elején élő Harduin győri püspököt hajlandó Hartvikkal egy személynek tartani.¹⁾

Bármennyire szeretnők is úgy tartani, mégis az érvek csak első pillanatra mutatnak sokat.

a) A jó öreg Érdy, Hartvik művének magyarra fordítója, hirdette, ha jól tudjuk, először, a pesti kéziratnak a XII. századból való származását. A pesti kézirat régisége az írásmód és betűk alakján alapszik. Ez azonban önmagában véve is roppant gyenge érv. Mert éppen a XII. és XIII. század az, a melyben a betűk alakja nem változott, a régi mainuscula betűk egyaránt divatoztak. A XIII. és XIV. század kézíratainak megismerésére és megkülönböztetésére irányadóul elfogadhatjuk az írásmódot, mert a XIV-ik században az úgynevezett barátírás (minuscula) általánossá lett; de a XII. és XIII. század írása közt ismertető jelül használható különbség nincs. Sőt úgy vettük észre, hogy a pesti codex írása és az esztergomi káptalan 1243-iki oklevelée meglehetősen hasonlít.²⁾

Azt magunk is beismerjük, hogy az írásmód és betűk alakja szerint e kézirat származhatnék a XII. századból is,

¹⁾ Századok 1883. 803. l.—1884. 740. l.

²⁾ V. ö. a Hist. Hung. Fontes I. kötete és Knauz I. kötete végén adott facsimileket.

viszont csak annak elismerését kérjük, hogy a XIII. századból is származhatik.

Hogy aztán valóban melyikből származik, azt nem a betűk alakjának ingatag, jobbra-balra csavarható érve határozza meg, hanem ama pozitív érv, hogy Gyula-Fehérvárt a pesti codex is »Alba Transsilvana«-nak írja.¹⁾ Ez már beválik korhatározónak.

Erdély jelölésére régi latin íróink két szót használtak: Ultrasilvaniát és Transilvaniát. Pray György és utána számosan azt vélték, hogy ezzel mindenkor fölváltva éltek a régiék. Az ezt védők közé beállott újabban Pesty Frigyes is.²⁾

Ez azonban (a mint Mátyás Flórián kimutatta) határozott tévedés. Helyesen másolt s hibátlan okleveleink a XII. században, sőt még a XIII. század elején is mindig Ultrasilvania-nak nevezik ez országrészt, Ultrasilvanusnak annak püspökét vagy vajdáját. Az összes erre vonatkozó adatokat mind felsorolni annál is inkább fölösleges,³⁾ mert a más véleményűek már csak egy oklevelet képesek felhozni állításuk támogatására. Ez pedig az erdélyi káptalan 1176-iki oklevele, a hol »Ecclesia Transsilvanensis« és »Vayvoda Transsilvanus« olvasható.⁴⁾ Semmi sem könnyebb azonban, mint ezt az utolsó fegyvert kicsavarni a régi nézetet védők kezéből. Ezen oklevél ugyanis többször említi Mikéd (Mikud) bánt és ennek Szentmiklós nevű faluját, már pedig számos oklevél tanúsítja, hogy ugyanezen Mikéd bán 1275—1288 táján élt és Szentmiklós falut csak IV. Bélától kapta.⁵⁾ Világos tehát, hogy ezen oklevél keltezésében hiba van; egy százaz szám kimaradt, s így lett a keltezés éve 1176 a helyes 1276 helyett.⁶⁾

Mivel pedig a pesti kézirat, mint láttuk, szintén »Transsilvanus«-t ír »Ultrasilvanus« helyett, a XII. századból nem származik.

E pesti codex más tekintetben is nagyon érdekli a Hartvik művét bíráló történetírókat. Azon különbségek ugyanis, a melyek a codex és Hartvik művének többi kéziratai közt megállapíthatók, egy magyar történettudósnak, Pauler Gyulának, alkalmat szolgáltatottak a Hartvik-féle mű sajátságos védelmére.⁷⁾

¹⁾ Mátyás Fl., Hist. Hung. Fontes Dom. I. k. 53. l.

²⁾ Magyarország helynevei I. k. 308. l.

³⁾ Egy részét lásd Mátyás Fl.-nál Hist. Hung. F. D. I. 166. l.

⁴⁾ Wenzel I. k. 73—74 ll.

⁵⁾ Wenzel XII. 555. Knauz i. m. II. k. 53. Hazai okmánytár VI. 241. l. stb. Teutsch, Urkundenbuch zur Geschichte Siebenbürgens.

⁶⁾ A kérdéses oklevél korai keltezését már régebben és bővebben kimutattuk: négy fejezet az aradi prépostság cz. értekezésünkben. Eml. könyv a b.-pesti növ. p. 84. l.

⁷⁾ Századok 1884. 740—749. ll.

E sajátos védelem veleje abban áll, hogy Hartvik nem volt idegen püspök s éppen azért műve összeállításában használta ugyan Szent-István nagy legendáját, de annak a magyarokra nézve sértő részeit kihagyta; ámde a pesti codex írója, hogy kézírata annál teljesebb legyen, e kihagyott részeket előszedte és a maga kéziratába beletoldotta. »Ezzel — úgymond Pauler, — sok, sőt legtöbb nehézség elenyészik, melyeket általában véve nem is annyira a mű, mint annak pesti codex ellen szoktak támasztani.«

Pauler e véleménye szerint Hartvik úgy készítette művét, hogy előtte állott Szent-Istvánnak kis és nagy legendája, aztán egy másik életírat, vagy hallomásból írt jegyzetei. Ezekből aztán kihagyva a kihagyandókat, megváltoztatva a megváltoztatandókat, összerakta a maga könyvét. A pesti codex pedig Pauler szerint így készült: »Az író előtt állott Hartvik könyve, pl. a reini (Runensis) codex vagy az, a melyről a mondsee-i (Lunaelacensis) codexet másolták és még Szent-István nagy legendája. Az író, illetőleg interpolator aztán írta hűségesen Hartvik könyvét egész addig, míg észre nem vette, hogy e helyütt a nagy legenda többet mond. Akkor elővette a nagy legendát és a kihagyott részt kiírta belőle. Mikor ez megvolt, félre tette, újra elővette Hartvik művét és másolta tovább.«

Olyan ez mint egy szép rege. Szépen ki van kerekítve, gyönyörködtet is, csak egy hibája van s az, hogy lehetetlen és így valótlan.

Alkalmazzuk csak ez elméletet Hartvik műve IV. fejezete 8-ik pontjára.

Az összes Hartvik-codexek (az egy pestit kivéve) ezt írják Asztrik püspökségéről: »Cognoscens vero prudens dux predicti Asserici religionem pontificalis ipsum dignitatis infula decoratum eleccione canonica sublimavit et ei colocensis episcopatus dignitatem obtulit (vagy contulit).«¹⁾

Pauler ezen elmélete szerint az lett volna a dolog sorja, hogy a pesti codex írója ezt is hűségesen leírja. Ámde nem így történt. A pesti codexben e helyett ez olvasható: »Predictum vero venerabilem abbatem Asericum pontificalis dignitatis infula decoratum eleccione canonica sublimavit et Colocensi episcopatu prefecit.«

Mennyire különböző mondatszerkezet ez! S miért annyira különböző? Ha egyszer ott állott az állítólagos interpolator előtt Hartvik tökéletesebb könyve és ő abból másolt, akkor miért nem írta le ezt a mondatot is? S még ha mást mondana, vagy ékeesebb

¹⁾ Fontes Dom. I. 43. l.

szavakkal mondaná! de sem egyik, sem másik nem történik, s ráadásul még ehhez a mondathoz is csak úgy jutott, hogy egy pár szót kivakart, ujakat irt s a mi így sem fért el, azt a lapszélre jegyezte!

Lehetetlen ennelfogva, hogy a pesti codex írója előtt Hartviknak már elkészült műve feküdt volna, és így Pauler elmélete helyett más magyarázat után kell néznünk.

Ezt pedig könnyen fölkeljük.

Kézzelfogható dolog, hogy a pesti codex írója e helyütt a nagy legenda adatait használta s annak szavait írta le. Eredetileg e hely ekkép hangzott: »*Cui iam dictum venerabilem abbatem Asericum pontificalis dignitatis infula decoratum electione canonica prefecit.*« A pesti codex írója már lemásolta e szavakat, de aztán a dőlt betűkkel szedetteket kivakarta és azok helyébe tette e szavakat: »*Predictum vero*« és »*sublimavit*«, a lapszélre pedig odajegyezte: »*et Colocensi episcopatum prefecit.*« Ekkép keletkezett a pesti codex sajtóságos mondata.

Elvitázhatatlanul következik ebből, hogy a pesti codex írója nem Hartvik kész könyvét használta compilációjának alapjául, hanem Szent-István nagy legendáját. Ezt toldozgatja Szent-István kis legendájának adataival, ezt bővíti másunnan vett följegyzéseivel, ennek legalább nézete szerint hibás) adatait javíthatja néha vakarás segítségével is.

De már most ezen biztos alaphól kiindulva kérdezhetjük, miért nem használta a pesti codex írója Hartvik könyvét alapul? Hiszen a homlokirat Hartvikot mondja a mű szerzőjének! Nincs más felelet reá, mint az, hogy Hartvik műve még nem volt kész, hanem csak akkor készült. Más szóval, mi a pesti codexet a szerző, Hartvik, eredeti kéziratának tartjuk, a többi codexeket pedig magyar másolók munkáinak. E magyar másolók a nemzetükre nézve sérelmes vagy gyalázó dolgokat, az ismételéseket, s a nézetük szerint hibás adatokat kihagyták, a IV. fejezet 8-ik pontjának Asztrikra vonatkozó tételét (tekintve azt, hogy ott a szerző maga is javított) egy kissé átalakították s ekkép aztán előállott Hartvik művének magyaros alakja. Pauler elméletével szemben tehát éppen az ellenkező elméletet állítjuk föl, s a pesti codex és a Hartvik-féle életrajz többi kéziratai közt előforduló különbségeket nem a betoldásokból, hanem a sokkal egyszerűbb, érthetőbb kihagyásokból származtatjuk.

Ezen okadatolt elméletünkből mindjárt következtetést is vonunk le Hartvik művének korára. Ha a pesti codex a szerző eredeti kézírata, akkor az a szerző nem a magyar király Kálmánnak ajánlotta művét, hanem másnak. Azt írja ugyanis a pesti codex írója, azaz a szerző, hogy Szent-István sirjánál »*quedam*

nobilitatis eximie *matrona*, comitis albi Udalrici socia (helyesebben *socie*) regis Wladislai sororis filia, nomine Machtildis« meggyógyult. Előre bocsátja, hogy ez nem 1083. aug. 20-án, hanem »post tempore multo« történt.¹⁾ E Matild csak tágabb értelemben volt leánya Szent-László nővérének, Zsófiának, tulajdonképen unokája volt, és a mint az Annalista Saxo pontos adataiból kitűnik, 1090-nél hamarabb semmi esetre sem született.²⁾ Olyan ember, a ki egy legfeljebb 1090-ben született nőt matronának nevez, csak jóval később Kálmán magyar király után írhatta művét, mert Kálmán magyar király tudvalevőleg 1114-ben meghalt s akkor Matild, Zsófia huga még fiatal asszony volt.

b) A második érv azon alapszik, hogy III. Incze 1201-ben megengedé Szent-István életrajzának fölolvadását, de oly kikötéssel, hogy abból ezen mondatot: »Ipsium de utroque iure de ecclesiis disponere potuisse«, ki kell hagyni.³⁾ A kérdéses mondat Hartvik művében előfordul, tehát ez már 1201-ben készen volt.

Bármily erősnek látszik első pillanatra ez érv, valójában még sem az. Hartvik művének a kérdéses helye arról szól, mikép küldé II. Szilveszter pápa a koronát és a keresztet Szent-István királyunk számára, a következő szavakat adva a pápa ajkaira: »Én — ugymond — apostoli vagyok, ő pedig valóban Krisztus apostola, a ki által Krisztus annyi népet térített magához. Annálfogva Isten egyházait a mindkét jog szerint kormányozandó néppel együtt az ő rendelkezésére bizzuk.« (Quapropter dispositioni eiusdem ecclesias Dei simul cum populis utroque iure ordinandis relinquimus.)⁴⁾

Ha már most Hartvik művének eme részecskéjét III. Incze rendeletével összehasonlítjuk, arra a következtetésre jutunk, hogy nem ez a mű forgott III. Incze kezében. Ezen élesszemű pápát úgy tiszteljük, mint az egyház egyik legnagyobb jogtudósát, és épen azért merjük állítani, hogy Hartvik művének szavain nem ütközött volna meg, s annak kihagyását nem követelte volna. Hartvik ugyanis a világért sem mondja, hogy Szent-István csak úgy magától intézkedett az egyházi ügyekben, hanem épen ellenkezőleg arra tanít, hogy Szt.-István erre a római pápától kapott fölhatalmazást. Azt pedig III. Incze pápa bizonyára tudta, hogy a római pápa »joghatósági« (és nem »egyházrendi«) hatalmat ex plenitudine potestatis világi embernek is adhat. De meg továbbá Hartvik szerint nem az egyházakat,

¹⁾ XIII. fejezet 25. sz. Fontes Dom. I. 68. l.

²⁾ Fontes Dom. I. 219—20. ll.

³⁾ Theiner, Monum. Slavorum meridionalium I. k. 57. l.

⁴⁾ Mátyás Fl. I. k. 45. l.

hanem a népeket kellett mindkét jogon rendezni, s nem mondja, hogy ez a rendezés egyedül Szt.-Istvánt illeti.

De tegyük fel a reánk nézve rosszabbat. Fogadjuk el, hogy Hartvik eme mondata teljesen egy a III. Incze által eltiltattal, még abból sem következik, hogy Hartvik műve 1201-ben már készen volt.

Mert két dolog e tekintetben tagadhatatlan. Először az, hogy Szt.-Istvánnak többféle életiratai voltak. És pedig:

α) A kis legenda. Ez nem lehet kivonata Hartvik művének, mert hiszen szerzője világosan megmondja, hogy nem írott művekből, hanem az egykorúak elbeszéléséből meríti adatait, s azonkívül olyan dolgot is említ, a mi nincs meg Hartvik művében.

β) Azon életirat, melyet a vegyes (magyar-lengyel) krónika szerzője használt.

γ) Azon életirat, a melyből Ranzan püspök Szt.-Istvánról való adatait merítette.

δ) A Temesvári Pelbárt és Unrest Jakab kezeiben forgó s jóval részletesebb életirat.

ε) A régi magyar krónikástól használt életirat, a melyben megvolt Szent-István születésévé s uralkodásának tartama.

η) A nagy legenda. Ez sem lehet kivonat Hartvik művéből, mert el nem lehet gondolni, hogy akkor mért nincs benne egyetlen egy szó sem a kis legendából?

De meg egyebeken kívül eléggé kitűnik ez a következő példából: A nagy legenda azt írja: »Gerardus constitutione *fraterna* pontifex electus.« Természetesen ez hiba, mert hiszen képtelenség, hogy egy még nem levő káptalan püspököt válasszon. Észreveszi a hibát Hartvik és kiigazítja ekképen: »Gerardus constitutione *superna* pontifex electus.«¹⁾ Utána így írják az összes Hartvik codexek. Egy sem hibázza el. Elképzelhetetlen, hogy a nagy legenda írója, ha Hartvik előtte fekvő munkájából kivonatot készít, az eléggé érthető: »constitutione *superna*« szavakat az érthetetlen és képtelen »constitutione *fraterna*«-ra változtatta volna! Elnézésből, megszokottságból írhat valaki egy-egy helytelen szót, de mikor előtte ott van a helyes, akkor azt szántszándékkal nem változtatja helytelenre.

Másodszor tagadhatatlanul való az, hogy Hartvik nem önálló író, hanem csak olyan középkori compilator (férczelő) volt, »e diversis scartabellis« szokta művét összerakosgatni. Ezt bizonyítgatni fölösleges. A ki Mátyás Flórián közlését figyelmesen végig nézi,²⁾ szemével láthatja. S ha már most

¹⁾ V. ö. Fontes I. 23. és 52. l.

²⁾ U. o. I. 32 - 70. ll.

ilyen írónak művéből a szerző említése nélkül idéznek valamit, abból csak az következik, hogy a compiler kútforrása abban az időben már megvolt s egyéb semmi.

E két tagadhatatlan dolgot szem előtt tartva, akaratlanul is azt kérdezzük, ki biztosít bennünket arról, hogy a magyar püspökök 1201-ben csakugyan Hartvik művét terjesztették a pápa elé és nem más, Szent-Istvánról szóló életíratot? És ki biztosít bennünket arról, hogy a III. Incze említett levelében idézett szavak csakugyan Hartvik szavai s nem valami más, régibb kútforrásból vannak szóról-szóra kiírva? Senki és semmi; mert III. Incze egy árva szóval sem mondja, hogy az eléje terjesztett életrajz Hartvik műve vala.

Kénytelenek vagyunk tehát bevallani, hogy III. Incze kérdéses rendelete Hartvik művének korára nézve se nem szoroz, se nem oszt, mert ingatag alapon áll.

c) Ugyanezt mondhatjuk a IV. Jenő pápa leveléből levont harmadik külső érvre is. A kérdéses levélben ugyanis többek közt így nyilatkozik IV. Jenő: »Egykor III. Kelemen elődünk a kegyes emlékü Sándornak, III. Kelemen és a mi elődünknek példájára, a veszprémi egyházmegyében fekvő székesfehérvári egyházat Szent-Péter és az ő oltalmába vette; úgyszintén az előbb mondott egyháznak Szent-István királytól, ugyanazon egyház alapítójától adott ama szabadságait avagy kiváltságait, jogait és kitüntetéseit, melyek az ő életrajzában olvashatók, és a többi királyoktól engedélyezett, s egész a tisztes emlékü Gecse király idejéig érvényben levő dolgokat jóváhagyta, megerősítette és mindenkor megmaradandóknak rendelte.«¹⁾

Ha ez bizonyítékul szolgálna Hartvik művének régisége mellett, akkor nem volna szükség oly késő tanuhoz folyamodnunk mint IV. Jenő, mert Podhraczký József már régen ismerteté III. Inczének egyik levelét, a mely 1202. nov. 1-én kelt s benne azon szavak »Szent-István királytól — jóváhagyjuk« szintén előfordulnak.²⁾

Ámde itt is az a bökkenő, hogy sem III. Incze, sem III. Kelemen levele nem írja, kinek a munkája volt az a: Vita s. Stephani?

Es így nem valami más, Hartviknak kútforrásul szolgáló életíratról van-e szó?

A belső érvek közül d) első pillanatra fontosnak látszik, hogy Hartvik művét Kálmán királynak ajánlja föl. Epen ezt a királyt olyannak tüntetik föl hazai krónikáink, a ki a tudomá-

¹⁾ Theiner, Monum. Hung. ill. II. k. 212. l.

²⁾ Chronicon Budense 1838. 62 l.

nyos dolgok iránt érdeklődött. Sőt, mint említők, Pauler Gyula Harduin nevű győri püspököt hajlandó teljesen egynek venni Hartvikkal,¹⁾ Fejér pedig a Kálmán magyar király idejében élt Hartvik regensburgi püspököt tünteti föl e mű szerzőjéül.²⁾

Mind e szép dolgok, ha közelebbről tekintjük, merő délibábok. Pauler hozzávetése már azért is nagyon gyenge lábon áll, mert Harduin és Hartvik, bármennyire hasonlóak, mégis egészen két különböző név. Az első a Bernuin, Alduin, Warin, Hilduin, Balduin; a második Ulrich, Fridrik, Bardevik s más nevekkel áll rokonságban. De föltéve, hogy ez a Harduin csak a másolók hibája Hartvik helyett, vagy adjunk hitelt azon két írónak, a kik Harduin helyett Hartvikot használnak,³⁾ még akkor sem lehet a győri püspököt és Szent-István kérdéses életrajzának íróját egy személynek tartanunk. Nem pedig azért, mert ez az író nem volt magyar ember, és járatlan volt Magyarország törvényeiben.

Nem volt magyar ember, mert egy helyt megjegyzi, hogy a magyarok Mária mennybevitelének ünnepét az ő nyelvükön »Asszony napja«-nak ipsorum lingua »regine dies« nevezik.⁴⁾

Járatlan volt az ország törvényeiben. Kitűnik ez ama baklövésből, hogy a »decimae liberorum«-ot, vagy a »szabad emberektől szedett tizedet«, a mellyel Szt.-István a pannonhalmi monostort megajándékozta, így magyarázza meg: »Ha valakinek az Isten 10 gyermeket ad, a tizedik magzatot Szent-Márton monostorának kell adnia.«

Ez kézzel fogható tévedés. Elkezdve a pécsváradi alapító levélről egész a tatárjárásig minden oklevelünk, minden törvényünk azt bizonyítja, hogy a »decimae liberorum« alatt nem a gyermekeknek, hanem a bevándorlott polgároknak, vagy az egyházak nemes jobbágynak s egyéb szabad embereknek tizedeit kell értenünk.

Itt közöljük az erre vonatkozó adatokat: »Preterea ex consensu et confirmatione auctoritatis Apostolice non solum prescripti populi, verum etiam omnium infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessionem habentium decimationibus curavimus peditare« (monasterium Pécsváradiense). »Insuper et liberorum denariorum tertiam partem, qui ex advenis in terra ecclesie habitantibus debentur, ad calciamenta fratrum concessimus.« »Nobiles autem infra terre ipsius monasterii circumscriptionem possessiones habentes, si . . . ecclesie contrarii . . .

¹⁾ Századok 1883. 803. l. 1884. 740. l.

²⁾ Codex dipl. II. k. 52—55. ll.

³⁾ Merseburgi Thietmár, Pertznél SS. III. 797. l. A másikat említi Pauler, Századok 1884. 740. l.

⁴⁾ Mátyás Fl.-nál I. k. 48. l.

extiterint expellantur.«¹⁾ (A pécsváradi apátság alapítólevele 1015-ből.)

E három pontból világos, hogy a pécsváradi apátság birtokain laktak nemesek és vendégek is, vagyis szabadok, de ezek szintén kötelesek voltak tizedet fizetni. Már most ezek tizede épen úgy nevezetett »Liberorum decimae«-nek, mint a vendégek adója »Liberorum denarii«-nek.

A garam-szent-benedeki apátság alapítólevele (1075) csakugyan ekkép nevezi: »Statui, ut ecclesia illa *decimas* suas omnes et omnium hominum suorum, tam *liberorum*, quam servorum ubique in hoc regno existentium habeat.«²⁾ Világosabb adat nem kell arra, hogy a »Liberorum decima« a szabad jobbágyok tizedét jelenti.

Szent-László törvénykönyvében erre nézve a következő két, érdekes határozat olvasható: 28. §. De decimatione liberorum Abbatum. Abbates de liberis suis dent decimationem episcopis. 31. §. De decimatione liberorum. Episcopi de liberis accipiant decimam.«³⁾ Ha Hartvik szemüvegén keresztül néznénk az utóbbi §-t, még ki lehetne belőle sütni, hogy a püspököknek általában kijárt a tizedik gyermek, levén a »liberi« két értelmű szó (szabadok és magzatok), ámde az egész okoskodás abszurd voltát azonnal kimutatná a 28. §., mert hisz az apátoknak nem lehetnek gyermekeik (legalább a kath. egyház azokat nyíltan, törvényben soha el nem ismerte.) Volt tehát hazánkban az idézett törvények szerint »liberorum decima«, de ez alatt csak a szabadok tizedét lehet érteni, nem pedig a gyermekek tizedét.

A XIII. században IV. Béla uralkodása idejében összeírták a pannonhalmi apátság összes javait és jövedelmeit, a leg részletesebben fölírták a monostor embereinek tartozásait, de arról szó sincs, hogy a 10-ik gyermek a monostoré legyen. Hanem igenis szó van arról, hogy a fegyveres szolgálatra köteles, de különben szabad jobbágyok a »szabad tizedet« fizetik: »In villa Nelka iobbagionum equestrium sunt XX mansiones... dant *liberas decimas* dicto monasterio de omnibus bonis suis.«⁴⁾ Ugyanilyen szolgálatuk van a többi szabad jobbágyoknak.

Hazai okleveleink részletesen és egyenként felsorolják azt is, miből kellett a tizedet fizetni. Így például 1229-ben a zágrábi egyháznak a király megítéli »decimam omnium frugum in specie videlicet frumenti, siliginis, ordeï, avene, milii, mellis et omnium leguminum et etiam vini.«⁵⁾

¹⁾ Monum. Vaticana I. tom. IV. 576—77. II.

²⁾ Monum. Strig. I. 59. I.

³⁾ Endlicher, Monum. Arpadiana 332. I.

⁴⁾ Árpádkori új okmánytár II. 3. I.

⁵⁾ Tkalčić, Monum. Epp. Zagrab. I. 65., Fejér III. 2. 169. I.

A pécsi püspökségnek Jakab pápai követhez beterjesztett és II. Andrástól 1235-ben megerősített kiváltságlevele szerint minden a pécsi püspökség területén lakozó lakos tizedet köteles adni »de omni frugum genere, scilicet tritico, siligine, hordeo, avena, mylio, sicut horrea continent, eorumdem leguminum genere prorsus nullo excepto; item de vineis seu de vino, item de agnis et hedis, item de porcis, item de apibus, item de anseribus et gallinis cum subcultellaribus denariis.«¹⁾ Ha a tyukok és ludak tizede e sorból ki nem maradt, mikép maradt volna ki a gyermekek tizede, ha az valóban létezik? Ha pedig a pécsi püspökséget nem illette meg a tizedik gyermek, akkor nem volt ahhoz joga a pannonhalmi apátságnak sem. Maga Hartvik is beismeri, hogy a tizedszedés által a pannonhalmi apátság a püspökségekhez hasonló lett. Ha pedig csak hasonló lett, akkor több joga semmi esetre sem volt, mint a püspökségeknek.

Kezdve tehát Szt.-István századától egész a XIII. század elejéig, soha nem értették a »Liberorum decima« alatt a gyermekek tizedét. De még magának Szt.-Istvánnak idejében sem.

Bizonyosság erre magának a pannonhalmi apátságnak kiváltságlevele. Szt.-István e levélben az határozza, hogy a somogyiak »decimationem de omnibus negotiis, prediis, terris, vineis, segetibus, vectigalibus vinoque hospitum«²⁾ fizessenek. Itt sincs szó a tizedik gyermekről, pedig ezt meg kellett volna nevezni, mert az az egyház általános szokásával ellenkezik és magától érthető dolognak nem vehető.

Hiábavaló erőlködés tehát ily dolgot védelmezni. Hisz már a dolog természete is nevetségessé teszi Hartvik magyarázatát. Komolyan csak oly jövedelmet lehet adományozni, a mely valóban az, s az intézet valamely szükségletét fedezi. Már pedig ugyan meggázdagodott volna a pannonhalmi apátság, ha a tizedik fiugyermeket kapja meg!? Hanem a magyar viszonyokkal ismeretlen ember olvasva a »liberorum decima«-t, abból csakugyan kiokoskodhatta a gyermekek tizedét.

Ámde ilyen sületlen tévedést nem követhetett el az a Hartvik, a ki püspöki székén több évig ült, s a ki a szabad emberek tizedeit maga is szedte, s ennél fogva őt ez életrajz szerzőjének tartani lehetetlen.

Megerősíti ez állítást maga Hartvik következő megjegyzése:

¹⁾ Fejér III. 2. 427. E kiváltság-levelet egykor hamisnak nyilvánítottuk, ámde csak azért, mert némelyek III. Bélának tulajdonították. Fejér is először az 1190-ik évnél közli, de később az 1235-ik évnél újra kiadta mint II. András levelét. Ez pedig egészen más, mert ekkép a hitelessége ellen felhozható okok önmaguktól megdőlnék.

²⁾ Mátyás Fl. I. 100. l.

zésével: »Cetera vero miraculorum dei prodigia... beneficio-
rum ipsius multipliciter... *innumeris sapientibus, quos hun-
garia fovet et amplectitur, stilo declarandum commendavi.*«¹⁾
E hizelgő nyilatkozat, a mint már Podhraczky J. megjegyzi,²⁾
csakis külföldi püspöktől származhatott. S ezt nem lehet azzal
a kifogással elűzni, hogy e mondat csupán a szolgai kiírás révén
jutott a Hartvik művét tartalmazó pesti codexbe, mert ott van
valamennyi kéziratban.

A Fejér véleményében ott a hiba, hogy ez életirat szerzője
nem nevezi magát regensburgi püspöknek, a Hartvik nevet pedig
viselhették, a mint viselték is, többen a püspökök közül.

Az egész érvnek pedig az a legnagyobb baja, hogy íróink
sok olyat hozzá gondolnak, a mi az életrajzban nincs. Ez éle-
trajz egy árva szóval sem mondja, hogy az a Kálmán király, a
kinek ajánlva van, magyar király volt.

Amde itt azt kell jól figyelembe vennünk, hogy okleveleink
számos izben *egyszerűen* királynak nevezik a nélkül, hogy kiten-
nék, miféle király volt, IV. Béla hős testvérét *Kálmánt is*³⁾ azon
okból, mert ő valóban Gácsország és Lodomeria királyává volt
koronázva, s ezt a címet holta napjáig megtartotta, noha tulaj-
donképen Horvát- és Dalmátországot kormányozta.⁴⁾

Ezt tudva, bátran kimondhatjuk, hogy a Kálmán király-
nak való ajánlás sem válik be korhatározónak. Mert éppen olyan
joggal tarthatjuk ez életrajzot Kálmán gácsországi király, mint
Kálmán magyar király fölhívására írott műnek.

e) A XIII. század elejétől az összes magyar püspököket
ismerjük, azok között Hartvik nevű nincs, tehát ez a Hartvik
még a XII. században élt. Ez volna az utolsó érv. -- Erre azt
lehet felelni, hogy Hartvik nem volt magyar ember. Lehetett
valami külföldi, egy darabig nálunk járt püspök. Aztán pedig ez
az érv olyan dolgot vesz bebizonyítotttnak, a mi éppen nincs bebi-
zonyítva, sőt nem is igaz. Azt t. i., hogy nálunk azon időben
nem voltak czimzetes püspökök. Minthogy elaggott, vagy elbete-
gededett megyéspüspökök, az emberi természet mindig egy lévén,
akkor is voltak, voltak mindenesetre azok helyett kisegítő, tisz-
teletbeli püspökök is. Hogy a csupasz szónál ne maradjunk, föl-
említjük, hogy pl. 1156-ban Valkó nevű püspök vett részt a
brátkai templom fölszentelésén, a ki csak ilyen czimzetes püspök
vala, mert ez évben a magyar püspöki székeken más nevek

¹⁾ XIII. Fej. Mátyás Fl.-nál 68. l.

²⁾ Vita s. Stephani, 1837. VII. l.

³⁾ Fejér, Cod. Dip. IV. I. 169. IV. II. 346, 347, Wenzel II. 143. II., Hazai
okm. VI. 25, 32, 63. IV. 14. III. 15.

⁴⁾ Wenzel VI. 482. l.

ültek. ¹⁾ Midőn Kalán pécsi püspök Horvát- és Dalmátország kormányzója volt, ²⁾ szintén ilyen czimzetes püspökkel végeztette megyéjében a főpapi teendőket, mert a nélkül nem hagyhatta egyházát és híveit. 1229-ben a székesfehérvári káptalan egyik tagja »Senyensis« püspöki czímet viselt. ³⁾ Baradlaus Episcopus Senensis 1234-ben a kalocsai érsek assessora volt. ⁴⁾ Azonkívül Kálmán gácsországi király kormányzása idején egyszerre négy megye nélkül való püspököt szenteltek föl Bosnyákországban. ⁵⁾ Mi tilthat el bennünket attól, hogy Hartvikot, Szent-István életrajz íróját éppen ilyenek között keressük? Már Timon Sámuel is boszniai püspöknak vélte Hartvikot. ⁶⁾

Korántsem a szórszálhasogatás, vagy a mindennek ellenmondó kételkedés vitt bennünket az eddig mondottak közlésére. Semmi egyebet nem akartunk kimutatni csak azt, hogy az eddig fölhozott érvek Hartvik közelkorúsága mellett nem elég erősek, korhatározóknak éppen nem valók. — Valószínűvé tennék a dolgot, de teljes bizonyossá nem. Elfogadhatók volnának, de csakis szükségből, csakis akkor, ha egyéb ellentmondó érvek nincsenek.

Épen azért okunk és jogunk van rá, hogy azok figyelembe vétele nélkül új és biztosabb adatokat keressünk, a melyek Hartvik közelkorúsága mellett, vagy ellene szólnak.

Az egész művön végig haladva, négy ilyen adatot találunk:

a) Hartvik műve IV. fejezetében azt írja, hogy Szent-István Asztrik apátot »kánoni választás útján kitüntette« és kalocsai püspökké tette« (canonica electione sublimavit colocensi episcopatumque prefecit).

Már magában is ellenmondás, hogy Asztrik kánoni (vagyis káptalani) választás révén legyen püspökké, mert hiszen akkor még káptalan sem volt, — Asztriknak kellett azt szerveznie; de még inkább ellenmondás a kor viszonyaival szemben. Hisz tudjuk, hogy Szent-István korában a káptalanok választásjoga az investitúra által fel volt függesztve és VII. Gergelynek, valamint utódainak szörnyű küzdelmeket kellett kiállaniok, míg a kánoni választást újra visszaszerezték az egyháznak.

Sajátságos lélektani oka lehet tehát annak, hogy Hartvik egyiket sem véve tekintetbe, »kánoni választás«-ról beszél. Ez az ok pedig nem más, mint az, hogy ő *már* oly korban élt, mikor a

¹⁾ Monum. Strigon. I. 110. l.

²⁾ Fejér II. k. 260, 289. ll.

³⁾ Wenzel VI. 476. l.

⁴⁾ Wenzel VI. 476. l.

⁵⁾ U. o. VI. 557. l.

⁶⁾ Imago novae Hungariae 56 -- 57. ll.

kánoni választásért vívott harcok már feledésbe mentek és mikor püspökség elnyerése máskép, mint kánoni választás útján nem is történhetett, annyira, hogy neki eszébe sem jutott, hogy valaha nem úgy volt a dolog, mint az ő napjaiban. Olyan korban kellett neki élni, mikor ez a »canonica electio« már egészen átment a »stylus curiae«-be, úgy, hogy akaratlanul is kicsúszott a tollából, a nélkül, hogy az önmagában való ellenmondást a roppant megszokottság következtében észrevenné.

Épen azért Szent-István kérdéses életrajzának írója, Hartvik, nem élhetett Kálmán magyar király idejében. Mert még akkor javában folyt a harc a kánoni választásért s az a püspök, ki abban maga is részt vett, semmi esetre sem beszélt volna kánoni választásról a XI. században, mikor jól tudta, hogy olyan nem volt. Ennél fogva ezen Hartvik püspököt Kálmán gácsországi király korában a XIII. században élőnek kell tartanunk.

b) Hogy Hartvik művét sokkal később írta Kálmán magyar király koránál, mutatja ezen elbeszélése: »Cum... alii graviori debilitate prohibiti simul pervenire nequirent... in via sanati sunt. Unde permansuram beneficiorum sancti regis memoriam complures per eum sanitati redditi in eodem, ubi sanati sunt, itineris loco, grandes aggregaverunt acervos lapidum, qui *longo ibi tempore postmodum fuerunt.*«¹⁾ E szavakat nem írhatta Kálmán magyar király korában élő és már akkor elaggott püspök, mert hiszen akkor ő még láthatta volna az 1083-ban állított kőrakásokat, és akkor még nem pusztultak el. — Tehát vagy nem állottak azok a kőrakások *longo tempore*, vagy Hartvik másfél századdal később élt. A »*longo tempore ibi fuerunt*« szavak benne lévén minden Hartvik codexben, kénytelenek vagyunk a dilemma második részét fogadni el.

Még jobban elárulja korát Hartvik a következő szavaival: »Ezek után a tartományokat tíz püspökségre osztván, az esztergomit a többi egyházak fejévé és tanítójává rendelte.«²⁾ Tehát Hartvik azt tanítja, hogy Szent-István 10 püspökséget alapított s azok közt csak egy érsekséget.

Hogy ez állításának igazságát jól megítélhessük, három, az újabb történetírás által végre-valahára megállapított történeti valóságot kell szemünk előtt tartanunk.

Először is azt, hogy a mióta Bunyitay a váradi káptalan régi statutumainak hiteles voltát bebizonyította,³⁾ nem lehet és

¹⁾ Fontes Dom. I. 66. 1.

²⁾ Fontes Dom. I. 43. 1.

³⁾ Váradi püspökség története. I. k. A váradi káptalan legrégebbi statutumai.

nem szabad többé kételkednünk abban, hogy a váradi püspökséget Szent-László alapította.

Aztán Városey Gyula a kalocsai és bácsi egyházak egyesítéséről irt nagybecsű értekezésében czáfolhatatlanul kimutatta, hogy a kalocsai és bácsi külön-külön egyházmegyék sohasem léteztek, hanem az mindig egy egyházmegye volt két székhellyel. Kimutatja ugyanott, hogy a kalocsai érsekség már a XI. század első felében 1049-ben fennállott; ¹⁾ s mi tovább menve, hozzátesszük, hogy ugyanezt az érsekséget már Szent-István alapította. Alapítjuk pedig ezen látszólag merész állítást arra, hogy az esztergomi érsek sohasem neveztetik okleveleinkben »*Archiepiscopus regni*«-nek, és hozzá még már a XI. században »*Strigoniensis*«-nek írják, ²⁾ már pedig, ha csak egy volt, fölösleges *Strigoniensis* jelző. — Aztán pedig a kétségtelenül hiteles pécsváradi alapítólevél (nem is említve az *eschatocollumát*) két helyt is elárulja, hogy 1015-ben már két érsek volt hazánkban; egy helyt, midőn azt mondja: »*Abbas generalis tantum Synodi Archiepiscopi Strigoniensis interesse teneatur*,« itt ha csak egy érsek lett volna hazánkban, a *Strigoniensis* teljesen fölösleges; máshelyt, midőn elrendeli, hogy szent kenetet és betegek olaját »*quilibet Archiepiscopus vel Episcopus*« köteles adni; ³⁾ már pedig hogy válogathatott volna a pécsváradi apát még az érsekek közt is, ha nem volt csak egy? S hogy Szent-István két érsekséget alapított, azon csak az csodálkozhatik, a ki nem tudja, hogy Szent-István 12 püspökséget akart országában alapítani, ⁴⁾ de az elégördült akadályokon még az ő apostoli buzgalma is megtört.

Végre szem előtt tartandó, hogy hiteles oklevelek tanúsága szerint a nyitrai püspökséget II. Gécsé és II. László magyar királyok 1150 körül alapították. ⁵⁾

Ha ezt a három igazságot szem előtt tartjuk, mindjárt láthatjuk, hogy Hartvik nagyot hibázott, midőn Szent-Istvánnak 10 püspökség és egy érsekség alapítását tulajdonítja. Feltéve, de meg nem engedve, hogy hazai krónikánk téved, midőn a váci püspökség alapítójának I. Gécsé királyunkat mondja, ⁶⁾ Szent-István legfeljebb kilencz püspökséget alapított, és pedig az esztergomit, győrit, veszprémit, pécsit, kalocsait, egrit, csanádit,

¹⁾ *Schematismus Cleri archidioecesis Colocensis* 1885. I—XXXVII. II.

²⁾ VII. Gergely levele 1077-ben Fejér, *Cod. Dip. I. 442.* — és a garamszentbenedeki alapító levél 1075-ben. Knauz I. k. 60. l.

³⁾ *Monum. Vatic. ser. I. I. IV. 577. l.*

⁴⁾ Batthyány *Acta et Scripta s. Gerardi* 325. l.

⁵⁾ V. ö. *Kath. Szemle* III. k. 89—101. II.

⁶⁾ *Hist. Hung. Fontes* II. k. 187., 192. II.

erdélyit (nem ártana, ha volna egy pár erősebb adat reá) és, hát tegyük föl, a váczit. Aztán pedig nem egy érsekséget, hanem kettőt alapított. Egy érsekség hazánk területén csak egy pár évig létezett, addig t. i., míg első szt. királyunk a Duna balpartján is elhárított minden akadályt a második, a kalocsai érsekség föllállítására elől.

Mennyiben határoz ez Hartvik korára nézve?

Annyiban, hogy teljes lehetetlenné teszi Hartvik közelkorúságának véleményezését. A XII. század elején élő püspök ilyen tévedést, ilyen hibát nem követhet el. Hisz Kálmán magyar király idejében élénk emlékezetben volt még, hogy a váradi és zágrábi püspökségek Szent-László király buzgóságát hirdetik, nemkülömben az is, hogy Szent-László alatt a kalocsai érsekség csak új székhelyet és nevet kapott, de két egyházmegyeről szó sem volt.

Önként következik ebből, hogy Hartvik a XIII. században, Kálmán gácsországi király idejében élt. Ekkor már feledésbe ment egyik-másik püspökség alapításának története és így megtörténhetett vele, hogy elszámította magát egygyel vagy kettővel. Az esztergomi és kalocsai érseki székek közt éppen ekkor hosszú perlekedés folyt az elsőség felett. Csak természetes dolog, ha az esztergomi megye a maga javára többek közt azt is felhozá, hogy az ő egyházuk régibb, azt Szent-István hamarább alapítá s így volt idő, mikor az esztergomi érsek egész Magyarország fölött érseki hatalmat gyakorolt. Ez az érv tükröződik vissza Hartvik idézett szavaiban is. De persze amint a vízbe ejtett kő mindig nagyobb gyűrűt indít, épen úgy az esztergomi megye érve is, minél több kézen ment át, annál jobban nagyobbodott s a mi egy pár évre volt csak igaz, azt Hartvik már Szent-István összes uralkodására kiterjeszté.

Ha valaki az első mondatot: »Post hec provincias in decem partibus episcopatus« a többtől elszakítja, okoskodhatik úgy, hogy Hartvik e szavai csak Szent-István tervére vonatkoznak, de nem következik belőle, hogy Szent-István minden tervezett püspökséget megalapított. Amde először is, ha itt csak tervről van szó, az bajosan igaz, mert egy régebbi író szerint Szent-István 12 püspökséget akart szervezni,¹⁾ aztán pedig pár sorral alább világosan mondja Hartvik, hogy Asztrik tanácsára Szent-István a többi püspöki székeket is betölté, »cuius consilio ceteras sedes patrum curis commisit.«²⁾ Továbbá az ötödik fejezetben úgy beszél, hogy mind a tíz püspöki szék már föl van állítva,

¹⁾ Acta et Scripta s. Gerardi 325. l.

²⁾ Fontes Dom. I. 43. l.

csak az apostoli megerősítés szükséges: »Strigoniensem ecclesiam in metropolim.... sanciret et reliquos episcopatus... muniret.« Innen van, hogy eddig minden író azt olvasta ki Hartvik munkájából, hogy szerinte Szent-István valóban 10 püspökséget alapított, nem pedig azt, hogy csak akart alapítani. Ha csak Szent-István terveiről beszél Hartvik, akkor világosan ki kellett volna azt írni, mert különben csak azért is megérdemli, hogy hitelét veszítse, miután annyi sok tudóst, éleslátású embert tévedésbe vitt. Keletkezett volna-e a mult században az a mérges irodalmi vita a váradi püspökség alapíttatásáról, ha Pray, Cornides és Katona nem azt olvassák ki Hartvik művéből, hogy Szent-István valóban alapított 10 püspökséget és erre nem esküdöznek?!

A ki pedig 10, Szent-Istvántól alapított püspökségről beszél, az nem lehetett Szent-László és Kálmán magyar király kortársa. — S bátran mondhatjuk, hogy ha az első két érvünk gyenge és egy-két tekintetben megtámadható is volt, ez ellen, azt hisszük, senki sem tehet komoly kifogást.

d) A leghatalmasabb érv Hartvik közelkorúsága mellett az ő elbeszélése a Szent-István szentté avattatásáról. Itt a többek közt ezeket mondja: »Eltelvén tehát 45 esztendő, midőn már jónak látta Isten, hogy a halandók általa nyújtandó könyörületes jótétemények végett az ő szentjének érdemeit kinyilatkoztatassa, a római szék rendeletéből apostoli levélben megparancsolatott (ex Romane sedis institutione, apostolicis litteris sanctium est), hogy föl kell magasztalni azok testeit, a kik Magyarországbán a hit magvait hintegetvén, azt tanításukkal és rendeleteikkel megtérítették.« ¹⁾

DR. KARÁCSONYI JÁNOS.

¹⁾ Mátyás Fl., Hist. Hung. Fontes Dom. I. k. 63. l.

KEMÉNY FIA LÖRINCZ NÁDOR ÉS UTÓDAI.

I.

Akkor, midőn Magyarorszáiban sem hadsereg, sem minősítési törvény nem létezett, könnyen történhetett, hogy valaki, a ki ma egy hadsereg élén állt, másnap mint országbíró ítéletet hozott és mint főispán egy vagy több megye közigazgatását vezette.

Az Árpádok e korszakának egyik jellemző alakja kétségkívül *Kemény fia Lörincz*, kinek életképét a csak gyéren rendelkezésünkre álló okirati kútfők nyomán akarom ecsetelni.

Anyját nem ismerjük. Atyjáról, *I. Keményről* tudjuk, hogy II. András király által (1205–1235.) a pozsonymegyei *Ujvár* nevű birtokot kapta, melyet élte fogytáig, még IV. Béla uralkodása idejében is békén birt¹⁾ és hogy két fiut, *Dénest* és *Lörinczet*, hagyott hátra.

Egyik fia, *I. Lörincz*, pályáját, épúgy mint az akkori főnemesség legtöbb sarja, a királyi udvarban kezdé. A fiatal mánás számos udvarbeli társai közt már kimagasló állást vívott ki magának,²⁾ midőn az orosz halicsi fejedelem és IV. Béla között 1243-ban kitört háború az udvari életnek véget vetett, s a magyar nemességet fegyverre hívta.

IV. Béla 1243-ban kedvencz leányát, Annát, Rosztiszló orosz hercegnek nőül adta. Rosztiszló 1238-ban atyja által Halics egy részének fejedelemségét kapta, miután Dánielt, az ország törvényes urát, némileg gyengíteni sikerült. A magyarok által támogatott Dániel a jövő évben ellenét elűzvén, ez atyja által kísérve, egy évvel később (1240.) Magyarországra jött, hogy Anna királyleány kezét megkérje. A hercegnő büszke anyja a detronizált fejedelmet nem tartotta méltónak, hogy oly előkelő házasságot kössön; eltagadta tőle beleegyezését. Rosztiszló erre visszatért hazájába, hol atyja által a csernigovi fejedelemséget kapta, melyben 1242-től 1243-ig uralkodott. De dicsősége nem

¹⁾ *Hazai oklevéltár*, 64., 65. l.

²⁾ *IV. Béla okirata*, ddo 1264. ápr. 13.

tartott sokáig. A tatárok berohanása Oroszországba menekvésre kényszeríté s így találjuk 1243-ban megint a magyar udvarban.

Itt is ezalatt változtak a viszonyok. A két évvel ezelőtt történt tatárjárás a királyi család gőgös aspirációit lehangolta; a mit három év előtt megtagadtak, megengedték most, s így kapta meg Rosztiszló 1243-ban a királyleány kezét.

Magától értetik, hogy a királyi család azon iparkodott, hogy a család új tagjának lehetőleg fényes állást szerezzen.

Kezdetben üres címmel kellett megelégednie. Béla öccse Kálmán, a ki évekkal azelőtt rövid ideig Halics királyi trónján ült s a ki a királyi címet még elűzetése után is viselte, az 1241-ben a tatárok által szenvedett sebek következtében halt meg. Halála által a halicsi királyi cím üresedésbe jövéen, ezt az új vőnek adományozták s azon körülményt, hogy a tatárok által okozott általános zürzavarban halicsi Dániel halálának hírért költötték, arra használták fel, hogy a magyar királyi családnak Halics koronájára való igényeit Rosztiszló kedvéért fegyveres kézzel érvényesítsék.

Azok elseje, kiket e hadi expedícióhoz beosztottak, s kik Rosztiszló oldalán Halics felé vonultak, a fiatal Lőrincz volt, a ki itt első babérait vívta ki magának.

Dániel a trónkövetelő közeledtének hírére országába visszasietvén, az ellenség támadását Jaroszlav várában várta meg. A halicsi csapatok egyik kirohanása alkalmával Lőrinczet azon szerencsétlenség érte, hogy egy ellenséges lándzsa térdjét keresztül fúrta. Sebe még nem is volt teljesen behegedve, midőn Dániel ellenét nyílt csatában megtámadta. A fiatal tisztnek most alkalma nyílt, hogy a vár előtt szenvedett csorbát jóvá tegye. Az ellenség sorai közé rohanván, oly szerencsés volt, hogy egy halicsi mágnást jól célzott lándzsadőfés által legyőzött s a foglyot Rosztiszló herceg elé vezette, a ki őt lefejeztette. S midőn a csata további folyama alatt a herceg lova megöletett, akkor Lőrincz, élete koczkáztatásával, saját lovát bocsátotta rendelkezésére a hercegnek, mire a harcot gyalog folytatta. Rosztiszló és számos más jelenvoltak tudósításai szerint Lőrincz az összecsapás alkalmával bámulatra méltó vitézség jeleit adta.

Mindennek daczára a magyar hadseregnek mégis eredmény nélkül kellett visszatérnie. Dániel győzött és Rosztiszló egyelőre a halicsi fejedelem pusztá czímével volt kénytelen megelégedni.

Lőrincz a herceg oldalán — ennek életmentője — hazatért, hol a reá következő évben (1244.) az országbárók sorában találjuk. ¹⁾

¹⁾ *Fejér*, IV. 1. 331. l.

Nem pihenhetett sokáig.

Béla három évvel az orosz hadjárat után — 1246. — seregeit II. Frigyes osztrák herceg ellen küldte; a magyar fegyverek ezúttal szerencsések voltak; Frigyes herceg, ellenséges lándzsa-dőfés következtében, jun. 15-én a Lajta melletti csatában lehelte ki lelkét.

Lőrinczet itt is nem csekély veszély érte; megölték lovát, a melyen ült; gyorsan elszánva, gyalog folytatta a harczot s a hadjárat bevégeztével ép állapotban tért vissza hazájába.

Frigyes halála egy pártnak sem hozott békét. Az osztrák uralkodó ház benne kihalván, a dolgok nemsokára oly fordulatot vettek, hogy úgy IV. Béla mint a cseh Przemyslidák az elhalt gazdag örökségének, Ausztriának és Stájerországnak, elfoglalására vezető lépéseket megkísérlették.

Magyar részről az ellenségeskedést azzal kezdték, hogy Béla 1252-ben Morvaországban pusztító hadját jártatta. Midőn hadserege Olmücz ostromlása után további műveletekre készült, Lőrinczet azzal bírta meg, hogy egy, a kútfő által meg nem nevezett várat bevegjen; de itt, minden bátorsága mellett is, felette súlyos sérüléseket szenvedett, melyeket a király, a sebesült látogatása alkalmával, személyesen látott. Alig gyógyult meg, midőn a Parduch nevű vár alatt végbement csatában részt vett. Az ellenség által alattomban szervezett kirohanás alkalmával Lőrincz egy erős ellenséges csapatra rohanván, egyik ellenét, ki őt párviadalra kiszemelte, lovával együtt leterítette. E hadjárat további folyama alatt Lőrincznek ismételten nyílt alkalma arra, hogy királyának szemeláttára vitézségét tanúsítsa, midőn a karchalagi vár felső tornya táján szerencsésen küzdött. Grinhous előtt megölték a lovát, a mint ezt szemtanuk a királylyal közölték.

1254 tavaszán az ellenséges felek közt kiegyezés jött létre. Béla trónörököse István Stájerországot, cseh Ottokár pedig Ausztriát kapta.

A két udvar közti jó viszony azonban csak 1259 végeig tartott. Ez időben az Ottokár által felbujtogatott stájer rendek István herceget elűzték, mire 1260-ban Magyarország és a cseh király között a háború kitört.

Lőrincz e háborúban nem vett részt, mert jelenlétét egy más ponton találták szükségesnek.

Egyidejűleg, vagy röviddel a cseh hadjárat megnyitása után, a bolgárok rablók módjára berohantak a szörényi bánágba. A helyzet ez által sokkal bonyolódottabbá vált; egyrészt nem lehetett erős sereget a betörők ellen küldeni, mert a főhadsereg megosztása az Ottokár elleni harczczal szemben lehetetlen volt, másrészt okvetlen szükség volt arra, hogy a bolgár berohanást

egy csapással ártalmatlanná tegyék. Több mágnás, kit Béla e feladat megoldásával megkínált, ajánlatát el nem fogadta; a rabló csőcselékkel való harczot a cseh király elleni nagy hadjáratlall szemben éppen nem tartották igen megtisztelőnek, másrészt a nehéz viszonyok következtében a netáni kudarcztól féltek. E válságos helyzetben Béla kipróbált Lőrinczünkhöz fordult, ki 1259-ben királyi lovászmester és győri főispán volt.¹⁾ Miután a felajánlott állást elfogadta, kinevezte őt Béla azonnal szörényi bánnak s az ott működendő fegyveres hatalom főparancsnokának.

Az új bán fényesen teljesíté feladatát. Legyőzte az ellenséget, elvette tőle a prédát és a zsákmányt és ijesztő példától a rablók nagy számát a Duna partja mentén akasztatta fel. Rövid idő allatt a bánság a betörőktől meg volt tisztítva s az előbbi jólét és rend visszatért.²⁾

Hogy ily kimagasló érdemek után a királyi elismerés ki nem maradt, magától értetik; miután akkori időben rendjeleket és czímeket nem osztogattak, kiváló érdemek elismeréseül jövedelmes országos hivatalokat és birtokokat adományoztak.

Ugy látszik, hogy Lőrincz 1264-ig éppen nem volt gazdag ember. — Ujvárt, melyet talán atyja után örökölt, s a baranyamegyei *Gréczet* kivéve más birtokait nem ismerjük. Gréczet 1262 előtt Demeter fia Sándornak cserébe adta; 1262 körül 140 czüst márkáért megint visszavásárolta.³⁾ 1264. ápr. 13-án IV. Béla királytól a baranyamegyei *Rend, Henche* és *Letnuk* helységeket kapja. 1260 óta hivatalos állása is emelkedett. Szörényi báni méltóságán kívül 1262 körül még az országbírói s a mosonyi főispáni méltóságot is viseli; 1263-ban a Béla és István között létrejött békekötéskor szörényi bán és István tárnokmestere.⁴⁾

A Béla és fia István között 1264 után ujjalag kitört viszályok magától érthetőleg a főnemességre s a királyi udvar környezetére is visszahatottak; vagy az egyik, vagy a másik fél pártjához kellett szegődnie. Lőrincz, kit 1263-ban még István tárnokának ismerünk, e korszakban Béla pártjához szegődván, István ifjabb király legveszélyesebb és legelkeseredettebb ellenségeinek egyike volt; hogy miért? nem tudjuk.

1267-ben atya és fia közt nyílt háborúra került a dolog. István Erdélybe menekült; a Kőkényes-Renold nb. Mikod bán és fivére Imre egy, kúnok és magyarokból álló utána küldött sereget

¹⁾ *Wenzel*, VII. 503. l.

²⁾ Erről, valamint Lőrincznek az orosz és morva hadjáratokban véghezvitt tetteiről IV. Bélának 1264. ápr. 13-án kiállított oklevele szól ap. *Fejér*, IV. 3. 196. l.

³⁾ *Wenzel*, XI. 379. l. — *Hazai okmánytár*, VI. 163. l.

⁴⁾ *Fejér*, IV. 3. 160. l.

megvervén,¹⁾ Béla egy nagyobb sereget küldött ki, melynek élén Lőrincziünk, akkoron nádor és somogyi főispán²⁾ állt. István Feketehelem (alias Feketehegy) nevű várba húzódott vissza; környezetének főszemélyei voltak: fennebbi Mikod bán és testvére Imre; Drug fia Sándor (1268-ban szabolcsmegyei főispán); Csák nb. Pósa és fivére Domonkos; András fia Demeter; Sándor (1268-ban szörényi bán); Gud fiai János és István; Imre comes fia Jakab; a Boxa nembeliek, Miskócz nb. Ponyth stb.

Az ostrom sokáig húzódott a nélkül, hogy István helyzetének javulását remélhette volna. Elszánta tehát magát arra, hogy András fia Demetert Bélához küldi; a büszke férfiú méltósága alattinak találta, hogy atyja tábornoka kegyelmét kérje. Lőrincz fogságba ejtette a küldönczöt s megkínóztatta. István elleni elkeseredettsége oly nagy volt, hogy — István szavai szerint — még ennek élete után is leselkedett.

Az ostromoltak most kirohanást tettek, mely Lőrinczre nézve végzetes kimenetű volt. Mikod és Imre a fentnevezettekkel együtt oroszánokként harczolván, legyőzték az ellenséges sereget és Lőrinczet, a vezért, fogolyként hozták István elé. István ez esetben nem mutatkozott bosszúállónak; életben hagyta foglyát.³⁾

1268-ban és 1269-ben Lőrinczre még mindig mint nádorra és somogyi főispánra akadunk; rövid ideig még kemluci főispán is volt,⁴⁾ jele annak, hogy Istvánnal immár teljesen kibékült.

Béának 1270 első felében bekövetkezett halála még nagyobb alkalmat nyújtott arra, hogy a volt ellenség az új király legbensőbb híve legyen.

Béla halálakor Lőrincz nádor, somogyi és kemluci főispán volt. Első gondját arra irányozta, hogy az új király számos ellenfelét, kik cseh Ottokárhoz menekültek, Istvánnak visszanyerje, a mi kiváló módon sikerült is neki; s midőn aztán István, nem-sokára koronáztatása után, csekély kísérettel, Lengyelországba utazott, elkísérte őt Lőrincz, ki tanácsa és felbuzdító vigasztalása által a király csüggedt hangulatát nem kis mérvben emelte.

Az új király régi ellenségében legbiztosabb támaszát felismervén, e szerint cselekedett is. Cseh Ottokárral Pozsonyban tartott összejövele alkalmával, midőn nagyon óvatosnak kellett lennie, Lőrincz István oldalát el nem hagyta és minden tekintetben ügyes államférfiúnak bizonyult; és midőn a két uralkodó között nem sokára háborúra került a dolog, Lőrincz újonnan

¹⁾ *Hazai okmánytár*, VI. 241. l.

²⁾ *Wenzel*, III. 157. l.

³⁾ *Hazai okmánytár*, V. 46. l., VI. 153., 241. l., — *Wenzel*, IV. 25. l., VIII. 173., 197., 255., 292., 342. l., XII. 7. l.

⁴⁾ *Wenzel* VIII. 206., 226., 233. l., XI. 585. l., XII. 41. l.

kimutatta régi katonai jelességét, amennyiben rokkant kora daczára a haza védelmezésével bízott meg.

Ki sem maradt mindezekért a király hálája. 1271 márcz. 23-án ¹⁾ István király Lőrincz szörényi bán és dobokai főispánnak az imént felsorolt érdemek elismeréséül *Ujhely* várat a hozzátartozó *Debrete*, *Lybo*, *Patvarócz* és *Szerdahely* nevű helységekkel adományozta.

1271 és 1272-ben Lőrincz még mindig szörényi bán és dobokamegyei főispán, ²⁾ 1273-ban pedig soproni és verbászi főispán. ³⁾

V. István halála után Lőrincz a fiatal László király pártját fogta, ki 1273 márcz. 30-án ⁴⁾ eddigi érdemeinek kinagasztaló felsorolása mellett a pozsonymegyei *Ujvárt* visszaadja neki. Tudjuk, hogy már Lőrincz atyja Kemény e birtok tulajdonosa volt, de nem ismerjük annak okát, a miért elvesztette s a pozsonyi várhoz csatolták. Fennebbi kelettel visszaadja tehát László e birtokot a vele járó összes jogokkal és jövedelmekkel, épügy mint ezeket Kemény élvezte. Hogy Lőrincz akkor Erzsébet özvegy királynéval jó viszonyban volt, azt azon körülmény is bizonyítja, hogy az adományozás a királyné beleegyezésével történt.

Az Erzsébet és fia között nemsokára ezután kitört viszályok alatt Lőrincz fiaival együtt a szép özvegy királyné pártját fogta, minek az lett a következtése, hogy László őt Vág-Ujhely birtokától megfosztotta s ezt a pannonhalmi apátságnak adta. Lőrincz akkor valószínűleg összes méltóságait és hivatalait elvesztette, mert 1274-ben csak mint »Comes Laurentius« kerül elő. László király 1274 jan. 23-án ⁵⁾ kelt okiratában azt mondja ugyan, hogy Lőrincz ellenségei túlnyomó erejének engedvén, állott a királyné pártjára, de a dolog közelebbi részleteit mindamellett nem ismerjük.

Az ellenfelek kiengesztelése külföldön rövid idő alatt helyreállván, László király fennebbi kelettel jóvátette a dolgot, a menyenyiben Lőrincznek Vág-Ujhelyet visszaadta s a pannonhalmi apátságnak tett adományozást megsemmisítette.

Ez az utolsó hír, mely Lőrinczről szól; valószínű, hogy még 1280 előtt halt meg.

Nejét nem ismerjük. Gyermekei sorából az okiratok csak *Keményről* és *Miklósról* tesznek említést.

¹⁾ Wenzel, XII. 41. 1.

²⁾ Wenzel, III. 253. 1., VIII. 343. 346. 380. 384. 389. 390. 392. 393. 1., XII. 50. 53. 695. 1. — *Hazai okmánytár*, I. 57. 1.

³⁾ *Hazai oklevéltár*, 63. 1. — *Hazai okmánytár*, VI. 194. 1.

⁴⁾ *Hazai oklevéltár*, 63. 1.

⁵⁾ Wenzel, XII. 99. 1.

II.

Úgy látszik, hogy Lőrincz fiai között *Miklós* atyjának vitézi voltát nem örökölte.

1280 körül Lőrincz volt nádor fiára, *Miklós* mesterre akadunk, ¹⁾ mely időben a Győr nb. óvári Konráddal pöre van, melyben meg nem jelenés miatt elmarasztaltatik. Megjegyzendő, hogy az illető okirat küllapján egykorú írással »*Boko*« *Miklós-nak* nevezetik.

Ezen pör, illetőleg az óvári Konráddal volt viszálya még III. András király koráig is elhúzódott.

»Bokou« Miklós t. i. óvári Konrád baranyamegyei birtokát, Kopácsot, erőszakkal elfoglalván, András király parancsot ad a baranyai főispánnak, hogy Konrádot Miklós ellen védje. Együttal parancsolja a király, hogy a főispán Konrádnak Lőrincz fia Kemény mester részéről is elégtételt szerezzen. ²⁾ A pécsi káptalan jelentést tesz erre a királynak, hogy miután Lőrincz nádor fia Miklós Konrád mester elleni pörét elvesztette, nevezett Konrádot Kopács birtokába beiktatta. ³⁾

1299-ben Miklós, fivérével, Keménynyel együtt a pécsi káptalan által valamely László comes fiai érdekében a király elé idéztetik. Az illető okiratból, mely még más urakat is idéz, tudjuk, hogy Lőrincz volt nádor fiai akkori időben a baranyamegyei *Moy*s és *Torda* nevű helységekhelyben laktak. ⁴⁾

1302-ben a Kopács miatt folyó per még nincsen bevégezve, miután a pécsváradi konvent ez év július 31-én néhai Lőrincz nádor fiát Miklóst azon meghagyással idézi maga elé, hogy a Kopácsra vonatkozó és netán kezeiben levő iratokat magával vigye. Miklós akkor *Chama*-n lakott s úgy látszik, hogy az óvári Konráddal volt viszálya bizonyos sógorsági viszonyokból eredt, melynek részleteivel alább megismerkedünk.

A Miklósról szóló utolsó hír 1303 október havából való, ⁵⁾ mely időben sógornéja egyik ténykedése alkalmával tanuként jelen volt.

Házassági viszonyairól és elhalálozási évéről okirati adatok nem állnak rendelkezésünkre. Gyermekeiből *Lőrinczet*, *Jánost* és *Domonkost* ismerjük.

1322-ben ⁶⁾ t. i. Kemény fia Konrád kinyilatkoztatja a pécsi

¹⁾ *Hazai okmánytár*, VI. 257. 1.

²⁾ *Wenzel*, X. 416. 1.

³⁾ *Wenzel*, X. 435. 1.

⁴⁾ *Wenzel*, XII. 643. 1.

⁵⁾ *Anjoukori okmánytár*, I. 63. 1.

⁶⁾ *Fejér*, VIII. 2. 372. 1.

káptalan előtt, hogy azon birtokait, melyeket unokatestvéreivel, Bakó Miklós fiaival Lőrinczzel, János- és Domonkossal közösen és osztatlanul bír, unokatestvérei tudta és beleegyezése nélkül sem el nem adja, sem másképp el nem idegeníti.

Az eddigivel a régiebb és jelenlegi írók mindazon adatai, melyeknek alapján Bakó Miklóst Lőrincz nádor testvére fának tartják, meg vannak czáfolva.

»Bokou« Miklós fia Lőrincz neje Kathus az Aba nb. nekesei Demeter királyi tárnokmester leánya 1336 május 3-án ¹⁾ atyjától a pozsegamegyei *Dedina reka* és *Ljeskovác* nevű helységeket kapja.

»Bakow« Miklós fia János előfordul 1338 okt. 9-én ²⁾ mint valkómegyei nemes.

III.

Lőrincz nádor másik fia, *II. Kemény*, sokkal nagyobb szerepet visel, mint testvére Bakó Miklós.

Tekintsük előbb nyilvános működését.

Erről nyilatkozik legelőször IV. László király 1289-ben, ³⁾ midőn néhai Lőrincz nádor fia Kemény, főpohárnokmester és baranyai főispán számos szolgálatáról szól, melyeket V. István halála óta sok expedíció alkalmával tett. Kiemeli különösen azon körülményt, hogy Kemény sohasem szegődött a király elleneihez.

László halála után Kemény III. András pártját fogta. Egyike volt azoknak, kik András trónralépése mellett buzgózkodtak. Midőn András László halála után Magyarországra bejött, Kemény házában vendégszerető fogadtatásra talált; királyi vendégének hű kísérfője maradt egészen annak megkoronáztatásáig, attól sem riadván vissza, hogy annak érdekében vagyonának tetemes részét kellett áldoznia. András alig ült a trónon, midőn Keménynek már alkalma nyílt arra, hogy működését kifelé is kifejtse. Lokietek Ulászló, sandomiri és krakói fejedelem, IV. Henrik boroszlói herczeggel háborúskodván, ellene III. Andrástól segílyt kért, ki Kemény és más főurak parancsnoksága alatt tetemes segílyhadat küldött is. Kemény — Ulászló tudósításai szerint — kiváló hadvezérnek bizonyult s el nem mulasztotta Ulászló Andráshoz intézett levelében Kemény érdemeit lehetőleg kiemelni (1290). A közvetlenül erre következőt osztrák-magyar hadjáratban Kemény ellenséges földön, Ausztriában tünette ki magát. ⁴⁾

¹⁾ *Anjoukori okmánytár*, III. 278. l.

²⁾ *Fejér*, VIII. 5. 258. l. — *Anjoukori okmánytár*, IV. 539. l.

³⁾ *Wagner*, Collect. geneal. histor. I. 63. l.

⁴⁾ 1291 okt. 4-én kiállított oklevél, i. h. 64. l.

Kevésbbé hízolgók a magánéletéről szóló hírek; magán-élete hatalmaskodás- és czivódásból álló lánczolat, melynél, épúgy mint Bakó Miklós életében, Óvári Konrád birtokai a főszerepet játszák.

Hogy mi okból pusztította Kemény Óvári Konrád és fia Jakab birtokait, nem tudjuk, de 1282-ben ezért már 300 márka kárpótláson marasztaltatott el. Miután ez összeget többszöri intés daczára sem fizette le, a károsított javára lefoglalták nevezett évben Baranyamegyében fekvő *Hochkuth*, *Mihálykereke*, *Zeyrlek* és (fél) *Chorda* (= Torda) nevű birtokait, azon hozzáadással, hogy tartozásának részletbeni lefizetésére új határnapokat tűztek ki.¹⁾ A makacs főúr most tanácsosnak találta ellenfelével egyezsége lépni. 1285-ben közte és az Óváriak között a pécsi káptalan előtt megtörtént az egyezkedés, miután mind a két fél a választott bírák ítéletét elfogadta.²⁾ Az egyezkedés főpontjai:

1. Azért, hogy Kemény Óvári Jakabot s ennek szolgáját fogságba ejtette, lovaikat, ruháikat és más ingóságaikat elrabolta, visszaadja Kemény azon száz márkát, melyet Jakab szabadonbocsátásáért kapott.

2. Jakabnak esküt kell tennie arra, hogy Kemény Jakabnak Nagy- és Kiskéménd és Gyula nevű birtokaiba azon napon berohant, a melyen Kéménden vásárt tartottak, hogy ez alkalommal Jakabnak hat franczia jobbágya Gyulán megöletett, hogy e gyilkosságért 68, a pusztítás okozta kárért pedig 32 márka fizetendő; ha ezen esküt leteszi, megfizeti Kemény e száz márkát.

3. Keménynek egy kitűzött napon a pécsi predikátorok börtönébe kell mennie, hol 73 napig egyedül, a 74 ik napon pedig száz nemessel együtt fogságban marad; kiszabadulása után meztelen lábbal, kard nélkül, bocsánatot kér Jakabtól stb.

Az oly súlyosan megbüntetett oligarcha a szégyent nem tudta elfeledni, elkeseredésének azzal adta jelét, hogy tisztviselőivel együtt (Koppány, harsányi várnagy, Miklós fia Miklós, Mihály fia Konrád, permani Márton fia Heym, Cheke fia Csépán, Albert fia Miklós, tótvölgyi Mikó) az Óváriak jószágait újra háborgatta. Az e miatt folyó pert 1291 kör. elhalasztották.³⁾ Keménynek akkor következő birtokait említik: *Perman*, *Kövesd*, *Ug* és *Tótvölgyet*.

Hogy Keményt az Óváriak elleni bosszúvágyában annyira elragadta a szenvedély, az valószínűleg magas hatalmi állásának

¹⁾ Wenzel, XII. 372. l.

²⁾ Wenzel, IX. 435. l.

³⁾ Hazai okmánytár, VI. 376. l.

egyik kifolyása, mert 1291-ben (jul. 10-én) még mindig Baranyamegye főispánja. ¹⁾

Az Óváriakkal való ügye még nem volt rendezve, midőn 1294-ben a Kán nb. Siklósi Gyula, baranyai és tolnai főispánnal új pere lett. Itt is nagymérvű hatalmaskodásokról volt szó, csakhogy a dolgot választott bíróság útján egyenlítették ki. ²⁾

1296-ban felvilágosítást kér a király a pécsi káptalan által azon hatalmaskodásokról, a melyeket Kemény Óvári Konrád Gyula, Palkonya, Grécz és a két Csér nevű birtokain elkövetett. Kemény ez évben még mindig baranyamegyei főispán s egyszer választott bíróként is szerepel. ³⁾

A király felszólítására jelentést tesz a káptalan, ⁴⁾ hogy Kemény, Koppány *sádrsomlyói* várnagyával és Welk fia László *újuári* várnagyával együtt Konrádnak fentnevezett birtokait valóban megrohanta s az elrabolt tárgyakat *Harsányra*, illetőleg Kemény kastélyába vitték. Egy újabb jelentésben (1296. nov. 27-én ⁵⁾) a káptalan Konrádnak elpusztított és kirabolt birtokai közül még *Grécz* helységről is tesz említést. A pör azzal végződött, hogy István alországbíró 1299. szept. 1-én ⁶⁾ megkeresi a pécsi káptalant, hogy Óvári Konrádot Lőrincz nádor fia Keménynek *Perman* nevű, birság fejében lefoglalt birtokába iktassa be, — *Tótvölgy*, *Ug*, *Perman* és *Kövesd* faluk iránt való marasztalás tárgyában pedig nevezett Keményt és társait (Cseke fia Csépán, permani Márton fia Heym, Koppány várnagy, tótvölgyi Miklós fia István és testvérei) a király elé idézze meg. Az őt igen kedvelő király tehát már nem volt képes a túlhágó oligarchát további anyagi károsodástól megóvni.

1302. július 31-én Kemény valószínűleg már nem élt, mert e napon csak fiait említik. ⁷⁾

Kemény neje Sinister Miklós dédunokája. — Sinister Miklós genealogiájára nézve a következő felvilágosítással szolgálhatunk:

1249. márcz. 25-én ⁸⁾ IV. Béla király *Miklós*, István herceg tárnokmesterének és dobichai főispánnak, a baranyamegyei *Sádrsomlyó* és *Harsány* nevű birtokokat adományozta. Miklós a tatárjáráskor, a cseh haeretikusok ellen, különösen pedig 1246-ban Frigyes osztrák herceg ellen kiváló érdemeket szerzett.

¹⁾ *Hazai okmánytár*, VII. 220. — *Wenzel*, XII. 510. 1

²⁾ *Wenzel*, X. 162. 1.

³⁾ *Wenzel*, X. 211. 212. 229. 11.

⁴⁾ *Hazai okmánytár*, VII. 250. 1.

⁵⁾ *Hazai okmánytár*, VII. 252. 1.

⁶⁾ *Hazai okmánytár*, VI. 451. 1.

⁷⁾ *Anjoukori okmánytár*, I. 36. 1.

⁸⁾ *Fejér*, IV. 2. 49. 11.

1251-ben (november 23. Wenzel, VII. 320. l., XII. 691. l.) Miklós főtálmnokmester, mely minőséget még a következő években is visel: 1254-ben (Wenzel, VII. 371. l.), 1255-ben (Wenzel, II. 262. l.) és 1256-ben (Wenzel, II. 264. l.)

1265-ben ¹⁾ elbeszéli Béla király, hogy Sinister Miklós mesterének annak előtte a *Gethmonostori* kegyuraságot adományozta; Miklós után ezt fiai *Miklós* és *György* gyakorolták s ez utóbbiaknak azért *Szederjes* és *Momad* nevű birtokokat adta cserében. Ugyanezt tanúsítja V. István 1270. szept. havában Miklós fiai, Miklós comes és György részére, csakhogy még azzal toldja meg, hogy Béla király Sinister Miklóstól *Donouch* birtokot is megkapta. ²⁾

Egy kelet nélküli okirat ³⁾ *Sinister Miklós fia Mihály*ről tesz említést, ki ellen Óvári Konrádnak a pécsi káptalan előtt bizonyos pöre van; egy más, szintén kelet nélküli okirathban ⁴⁾ Sinister Miklós fia Miklós Óvári Konrád ügyében választott bíróként szerepel.

Sinister Miklós unokája: *Miklós fia Mihály* fiutód nélkül halt meg. IV. László 1287-ben ⁵⁾ *Mihály vejének*, Lőrincz nádor fia Keménynek az elhalt birtokait: *Szársomlyó vár, Ugh, Perman, Tótvölgy, Perekce, Boyad, Hídvég* és *Szentmihálymonostor*-t adományozta. ⁶⁾ Keménynek Mihály leányával kötött házassága tehát 1287 körül helyezendő.

1289-ben ⁷⁾ megújítja László ez adományozást és kiemeli, hogy Lőrincz nádor fia Kemény, kir. főpohárnokmester és baranyai főispán különösen az anyakirályné és a királyné kérése folytán részesült ez adományozásban. *Szársomlyó*hoz, Sinister Miklós fia, a f. n. † *Mihály* birtokához tartoznak ezen okirat szerint: *Harsány, Boboca, Perman, Tótvölgy, Ugh, Világos-Beruk, Keresztus, Bánfalva, Behis, Berkche, Boya, Urosfalva, Tutos, Hetény, Saccines, Rikas, Besekund, Borkfalva, Lítnek, Moys, Ferinea, Therizteluk*, a *péli* Mihálymonostor a hozzátartozó *Mithuarch, Mimad, Laasy, Aruky, Boynukfalva, Péntekfalva* és *Keu*.

1302. júl. 31-én ⁸⁾ *Kemény fiai Lőrincz és Konrád* harsányi lakosok azon meghagyással idéztetnek a pécsi káptalan elé, hogy azon okiratokat mutassák be, melyek *Sinister Miklós fia György* leányának, *Óvári Jakab* egyik nőrokonának hitbére és leányne-

¹⁾ *Hazai okmánytár*, IV. 41. l.

²⁾ *Hazai okmánytár*, IV. 47. l. — Wenzel, XII. 11. do. 1270.

³⁾ Wenzel, X. 442. l.

⁴⁾ Wenzel, X. 443. l.

⁵⁾ *Hazai oklevéltár*, 105. l.

⁶⁾ V. ö. *Fejér*, VI. 1. 138. do. 1291.

⁷⁾ *Fejér*, V. 3. 448. l.

⁸⁾ *Anjoukori okmánytár*, I. 36. l.

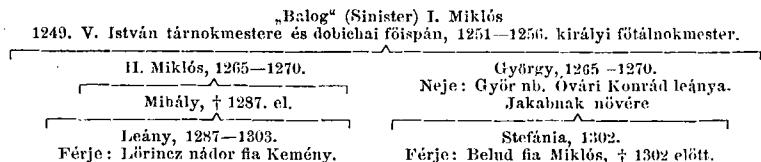
gyedi részére vonatkoznak. Ez okiratban talán feltalálhatnók azon hosszadalmas viszályok kulcsát, melyek Kemény és az Óváriak között oly sokáig folytak.

1302. aug. 22-én¹⁾ a pécsváradi convent előtt Stefánia, Óvári Konrád unokája (neptis), Sinister Miklós fia György leánya, Belud fia Miklós özvegye, rokonát, Óvári Jakabot azzal bízta meg, hogy hitbéri-, hozományi és leánynegyedi illetményeit Lőrincz nádor fia Miklós és testvére Kemény fiai ellen képviselje. Úgy látszik, hogy Stefánia megnyerte e pört, mert csak így magyarázhatjuk meg azon feltűnő körülményt, hogy Kemény özvegye egy évvel később magát majdnem vagyonbukottnak vallja.

1303. okt.²⁾ t. i. Kemény özvegye saját úgy mint fiai Lőrincz és Konrád nevében kinyilatkoztatja, hogy baranyamegyei *Fehértó* nevű birtokát, melyet atyjától »Bolugh« Miklós fia Miklóstól (*sic!*) kapott s férjének, Keménynek, hozott s mely férje halála után árva fiai fenntartására s *két leánya* kiházásítására reá szállt, nyomasztó inség miatt proximusának, Hencsei András fia Lászlónak 37 márkáért elzálogosította; miután ki nem válthatja, előrikíti most a birtokot, a mihez Miklós mester, férjének fivére, beleegyezését adja.

Hogy Hencsei Lászlónak proximussága mily viszonyra vezető visszafordítást? azt nem mondja.

Sinister (a »Balog« szó latin fordítása) Miklós genealogiája tehátat következőképen alakul:

Kemény nejének elhalálozási évét nem ismerjük.

Kemény fiairól csak keveset tudunk. Egy Kemény fia Lőrincz 1317. szeptember havában³⁾ Csolnok falubeli István várnagyaként lép fel, de nem tudjuk, vajjon a mi Lőrinczünkkel azonos-e, nem-e?

Konrádról, Kemény más fiáról, az 1322-ben, fent már felemlített nyilatkozatot ismerjük; azonkívül 1341. aug. 30-án⁴⁾ a pécsi káptalan egyik okiratában valamely bizottság tagjának említi.

¹⁾ *Anjoukori okmánytár*, I. 37. l.

²⁾ *Anjoukori okmánytár*, I. 63. l.

³⁾ *Anjoukori okmánytár*, I. 440. l.

⁴⁾ *Anjoukori okmánytár*. IV. 131. l.

IV.

Az itt tárgyalt család *birtokai* az eddigiek szerint a következők:

Ároki, Baranyamegyében, 1289. házasság útján Sinister Miklós családja után megnyerve.

Bajnokfalva, éppen úgy.

Bánfalva, Baranyam. 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Behis, » » » » » » » »

Berkesc, » » » » » » » »

Besekund, » » » » » » » »

Bobocsa, » » » » » » » »

Borjád (Boyad), » » » » » » » »

Borkfalva, » » » » » » » »

Csama, Baranyam. 1302.

Debrete, Trencsénm. 1271. királyi adomány.

Dedina reka, Pozsegam. 1336. h. u. az Aba nembeliek után.

Dejthe, (Pozsony- és) Nyitram. 1280.

Fejértő, Baranyam. h. u. Sinister Miklós családja után, 1303-ban a Hencsei családnak eladva.

G(e)récz, Baranyam. 1262 előtt Demeter fia Sándornak cserébe adva, 1262 körül tőle visszavásárolva.

Harsány, Baranyam. 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Hencse, » 1264. k. a.

Hetény, » 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Hidvég, » 1287. » » » » » »

Hochkuth, » 1299.

Keresztes, » 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Kő, » » » » » » » »

Kopács, » 1290—1301 között az Óváriaknak átadva.

Laasy, » 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Lctnuk, » 1264. k. a.; 1289. részben h. u. Sinister Miklós családja után.

Ljeskovác, Pozsegam. 1336. h. u. az Aba nembeliek után.

Lubo, Trencsénm. 1271. k. a.

Mihálykereke, Baranyam. 1299.

Mithuarch, Baranyam. 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Mojs, » » » » » » » »

Momad, » » » » » » » »

Patvarócz, Trencsénm. 1271. k. a.

Péli Mihálymonostor, 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Perekcse, Baranyam. » » » » » » » »

Perman, » 1287. » » » » » »

Rend, » 1264. k. a.

Rikas, » 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Sacdines, » » » » » » » »

Szársomlyó, » 1287. » » » » » »

Szerdahely, Trencsénm. 1271. k. a.

Theriztelek, Baranyam. 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Torda, » 1280.

Tótvölgy, » 1287. » » » » » »

Tutos, » 1289. » » » » » »

Ug, » 1287. » » » » » »

Ujvár, Pozsonym. (1205—1235 között) k. a.

Úrosfalva, Baranyam. 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Vág-Ujhely, Trencsénm. 1271. k. a.

Világos-Berck, Baranyam. 1289. h. u. Sinister Miklós családja után.

Zeyrtek, Baranyam. 1299.

V.

Az eddig felsorolt okiratok alapján a következő nemzedékrendi töredéket állíthatjuk össze:

I. Kemény, (1205—1235 között).

I. Lőrincz, 1243—1274. 1241. az ország bárói között, 1259. királyi lovászmester és győri főispán, 1262. kir. országbíró és mosonyi főispán, 1263. István herceg tárnokmestere és szőrényi bán, 1267—1269. nádor és somogyi főispán (1269-ben azonkívül kemluci főispán), 1271—1272. szőrényi bán és dobokai főispán, 1273. soproni és verbászi főispán.	Dénes, 1280.
--	--------------

II. Kemény, 1280—1296.
Neje: I. Sinister Miklós, unokája
Mihály leánya, 1287—1303.

„Bakó“ Miklós,
1280—1303.

II. Lőrincz, 1302—(1317.)	Konrád, 1302—1341.	2 leány, 1303.	III. Lőrincz, 1322— 1336. Neje: Aba nb. nekesei és lipőci De- meter leánya, Kata- lin, 1336.	János, 1322—1338.	Domonkos, 1322.
------------------------------	-----------------------	-------------------	--	----------------------	--------------------

Nem ok nélkül használtam fentt a »töredék« szót. Minden biztossággal feltehető, hogy főleg Bakó Miklós fiaival Kemény fia Lőrincz nádor családja ki nem halt. Igaz ugyan, hogy a rendelkezésemre álló okiratok alapján nyomuk Baranyamegyében nem található, de annál nagyobb valószínűséggel feltehető, hogy tevékenységük színhelyét Valkó- és Pozsegamegyébe helyezték át, miután Miklós fia Lőrincz házasság útján pozsegamegyei birtokos lett. Ahhoz még azon körülmény is járhatott, hogy a fennebbi jegyzékben felsorolt magyarországi jószágok egy jelentékeny része a XIV. század első felében már nem volt a család birtokában.

Vág-Ujhelyről pl. tudjuk, hogy ezt Csák nb. Trencsényi Máté Lubó, Szerdahely, Patvarócz és Debrete nevű községekkel együtt elfoglalta és hogy Máté halála után, 1321. május 8-án ¹⁾ a zalavári convent előtt Miklós pannonhalmi apát a nevezett birtokok adományozása és elidegenítése ellen tiltakozott. Debretéről határozottan tudjuk, hogy 1349. ápr. 26-án ²⁾ még királyi tulajdon volt, s hogy a király ezt fennebbi kelettel »Tót« Lőrincz fia (Kont) Miklós, bars-, vas- és sopronmegyei főispánnak adományozta. A baranyamegyei Harsányról szintén ismeretes, hogy ez idegen kézre került.

¹⁾ *Anjoukori okmánytár*, I. 612. l.

²⁾ *Anjoukori okmánytár*, V. 274. l.

Lőrincz nádor testvéréről, *Dénes* comesről tudjuk, hogy 1280. okt. 17-én ¹⁾ az esztergomi káptalan előtt Kemény mesterrel, néhai Lőrincz nádor testvérenek fiával csere-szerződést kötött. Dénes megkapta az eddig közös birtokul szolgált pozsony- és nyitramelléki *Dejte*-t, míg Kemény a baranyamegyei drávamelletti *Tarcha*-t (= Torda), mely szintén közös birtok, megkapta. ²⁾

Bevégzem értekezésemet azzal, a mivel tulajdonképen kezdenem kellett volna.

A régibb és jelenlegi írók Kemény fia Lőrincz nádort és rokonait, nevezetesen pedig Bakó Miklóst (kit a nádor testvére fiának tartanak) Hédervári-aknak, illetőleg Héder nembelieknek tartják. *Ezt az általam felhasznált számos okirat sehogy sem igazolja. Azon körülmény, hogy az Ujlaki családot tévuton a Héder nemzetségből származtatták le s hogy Lőrincz nádor utódai birtokainak egy része (ujlaki) Kont Miklós nádor kezében voltak, első oka lehetett annak, hogy Kemény fia Lőrincz nádort, illetőleg ennek állítólagos oldalrokonait, a Héderváriak őseinek tekintették.*

DR. WERTNER MÓR.

¹⁾ *Fejér*, V. 3. 50. l.

²⁾ 1284-ben — *Wenzel*, IX. 408. l. — tanúsítja a nagyváradi káptalan, hogy Kemény fia Dénes Lőrincz testvérenek fiait, Demetert, Keményt és Miklóst birtokaik elidegenítésétől, Ábrahám fia Tamást és Mórincz fia Miklóst pedig azoknak megvételétől tiltja. Daczára annak, hogy első látszatra itt Lőrincz nádor családjáról van szó, még sem merem az itt nevezett családtagokat I. Kemény utódaival azonosítani, mert az eddig idézett okiratok Lőrincz nádornak Demeter nevű fiát nem ismerik. Ha pedig e személyek mégis I. Kemény utódai, akkor Ábrahám fia Tamás valószínűleg a Huntpázmán nb. Szentgyörgyi családból és Mórincz fia Miklós a Pok nemzetségből való.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Oláh történelmi kiadványok.

Densusianu Miklós »Die historischen Publicationen der romanischen Literatur in den Jahren 1882 – 1889« cím alatt a »Romänische Revue« mult évi IX-ik (szeptemberi) füzetében egy terjedelmes ismertetést közöl, melyet a következőkben foglalunk össze.

A *forrás-kiadványok* között első helyen áll a *Hurmuzaki* Eudoxius báró által (+ 1874.) szerkesztett: »Documente privitoare la istoria Romanilor« kilencz kötete 1576-tól 1812-ig terjedő oklevelekkel, a bécsi, velencei, párisi levéltárakból. E kiadvány keretében jelentek meg *Densusiánnak* az 1199—1350 évekre vonatkozó oklevélgyűjteménye s a román-bolgár császárságot (!) s a kúnok és dunáninneni oláhság történeteit illető regesták a vatikáni levéltárból. *Sturdza D. A.* egy oklevél-kiadványa, a két oláh vajdaság uniójára vonatkozó négy kötetnyi anyagot tartalmaz. Ezeken kívül ismét *Densusiánnak* egy külön gyűjteménye jelent meg: »Monumente pentru istoria terei Fagarasiului« (Fogaras vidékének történelmi emlékei), melyről szerző azt tartja, hogy: »Fogaras vidéke, mely jelenleg Erdély egy megyéje, egykor román vajdaság s a románságnak, úgyszólván második hazája volt; itt támadt föl Radu Negru fejedelem hadi népével, felszabadította a román földet a kún hordák uralma alól, székhelyét Campu Lungun állította fel s megalapította az oláh fejedelemséget. Különös fontosságú ennél fogva román szempontból Fogaras régi politikai és katonai története. Az oklevelek a bojárság régi szervezetére vonatkoznak, melyből az tűnik ki, hogy az katonai nemesség volt, mely béke idején is decuriók, hadnagyok és kapitányok alatt egy szervezetbe foglalva élt.«

A régibb *historia-írók* munkáiból a következők láttak napvilágot: *Miron Costin* (XVII. sz.) moldvai krónikája, *Sinkai* György annáleasei, *Major* Péternek Budán 1812-ben cyrill betűkkel nyomtatott román története latin betűs átírásban (kiadta a budapesti Petru Maior-egyesület), *Balcescu* Vitéz Mihályja új

kiadásban. Ide sorolandók Sinkai életrajza *Marienescu* A. M.-tól s Urechia a legrégibb moldvai krónikás életrajza *Sbiera* csernovici egyet. tanártól.

A *politikai történet* köréből *Hurmuzaki* Fragmentái-nak III.-ik kötete jelent meg, mely Vitéz Mihálynak 1600 apr. 9.-tól haláláig terjedő történetét tárgyalja; *Xenopol* munkájának (A románok története a trajánusi Dáciában) két kötete ó- és középkor; *Baricz* György munkája: »Parti alese din istoria Transilvaniei«, melyben az 1683—1848 évek történeteivel (Erdély egyesülése az osztrák házzal, az erdélyi oláhok uniója a róm. kath. egyházzal stb.) foglalkozik.

Densusianu most a maga munkájára tér: »A Horea lázadás történeté«-re, »melynek anyagát a budai állami levéltárból gyűjtötte s a maga szemével láthatta a II. Józseftől kirendelt udvari comissió egész levéltárát, majd az egész területet beutazta, melyen a lázadás eseményei lefolytak; megyék, városok, püspökségek, parochiák levéltárait kutatta át s így sikerült is neki a Horea korszaknak minden tekintetben pontos és lelkiismeretes leírását adni. A román akadémia is tekintetbe vette e munka különös érdemeit s szerzőnek az 5000 frankos pályadíjat ítélte oda.«

Az *egyház történelmi* munkák közül felemlítjük *Erbiceanu* művét a moldvai (szucsáva-jassy-i) metropolitáságról, *Puscaru*-tól az erdélyi és magyarországi gör. kel. román egyházra vonatkozó emlékeket (1783—1845), *Gram* balásfalvi kanonoktól — az egyházi unió — és *Ardeleanu*-tól a »Nagyvárad-i gör. kath. püspökség történeté«-t.

Nem román írók közül felsorolja közlő *Nilles* jezsuita atya: *Symbolae ad illustrandum hist. eccl. orientalis in terrae S. Stephani cz. művét* (I., II. Oeniponte 1885), Schmidt munkáját: *Romano-catholici per Moldaviam episcopatus et rei romano catholicae res gestae*. (Bpest, 1887.) *Fernandezsiu* *Acta Bulgariae ecclesiastica*-ját.

Történeti monographiakat irtak *Picot* József Sándor (1401—33) s *Calimach* György István moldvai hospodárokról, *Onciul* Botosani kereskedelméről, *Francu* az erdélyi mőczokról, *Popu* a brassói oláhok történetéről.

A *jogtörténelem* köréből *Hasdeu* állította egybe az iskolamesterek útján egybegyűlt anyagot az oláh szokásjogra vonatkozólag, *Piç* cseh író a régi oláh, byzanci és szláv jog érintkezéseit tárgyalta, *Brezoianu* a románság institúcióit (1327—1886) irta meg, *Blaremburg* a bojárság, papok, parasztok és polgárok jogviszonyaira s a román törvényhozás történetére vonatkozó tanulmányait tette közzé.

A *historiai kritika* (?) terén *Mangiuca* járt elől, ki a Hurul krónikájának hitelességét »sok történelmi alappal bizonyítja.« *Tocilescu, Philippide* azonban hamisnak tartják az Asaki urtól felfedezett krónikát, melynek eredetije csodálatos módon eltűnt a lefordítás után, minek következtében — írja nagy bölcsen Densusianu — az palaeographiai szempontból vizsgálat tárgya többé nem lehet. Ugyancsak M. az oláh név eredetéről értekezik. Egy másik román kritikus, *Bogdan* tanár érdemleges tanulmányban (in einem meritorischen Studium) süttötte ki, hogy Johann Caliman Asen azon oklevele, melyben magát »Ternova és az egész világ autokratájának, Bulgária és a görögök, Moldva-Oláhsország s Magyarország autokratájának Budától Bécsig« czímezi hamisítvány!

A kritikai rovatban van megemlítve úgy melleleg az is, hogy valami Hunfalvy Pál is irt az oláhokról, a kinek broszürjei azonban egyszerű politikai iratok; ezek egyedül és csakis (einzig und allein) a románok nemzeti törekvései ellen küzdenek s nem a történelmi igazság kiderítését tekintik czélnek. . . »sie müssen daher aus dem Capitel der Geschichtswerke über die Rumänen total ausgeschieden werden« — végzi a kritikus Densusianu.

Az oláh *nyelvészeti* irodalom körében felmerült publicatiókról is hosszasabban emlékezik meg a közlő s itt magyar irodalmi termékül csak *Alexi* Györgynek »Magyar elemek az oláh nyelvben« cz. az Akadémiától Sámuel díjjal jutalmazott munkáját ismeri, a melyről természetesen szintén elmondja, hogy: »ist eine total werthlose Arbeit.«

Az ismertetés többi része a régészet, földrajz, népmýthologia és népköltészet s a macedoniai és szerbiai oláhok ismertetése körébe vágó tanulmányokról szól.

E szemle kapcsán kell megemlékeznünk *Xenopol* cikkéről, melyet a »Revue Historique« 1891 november—decemberi füzetében olvasunk. Szerző a »L'empire Valacho-Bulgare« szerencsétlen témáját nyaggatja, mely tudvalevőleg a rumén történetírásnak a trajánusi származás mellett másik kemény (de aranyos) diója.

Szerző újra elmondja mindazt, a mit e kérdésben rumén és külföldi írók elmondtak, anélkül persze, hogy a kérdést tovább vinné. De hogyan is? Ez az egész kérdés nem egyéb egy rosszúl értelmezett szóra épített okoskodásnál. A dolog lényege az, hogy az oláh történetírás az Asenidák Bolgárországában egy román-bolgár császárságot lát, mert a byzantinusok a felkelt hegyi lakosokat vlachoknak nevezték, később pedig III. Incze pápa Kaloján bolgár csárhoz intézett leveleiben (1202—1204) őt, kit a római egyháznak igyekezett megnyerni: Imperator Bulgarorum et

Vlachorum cízzmel illetve s római származással tüntette ki. E két főadaton fordul meg a kérdés.

E sorok írója »Az oláh nyelv és nemzet megalakulása«-ban a 113--129. lapokon részletesen foglalkozott már az oláh névvel s összeállította annak sokféleképen elváltozott jelentését. Az oláh név a Balkánon eredetileg a rumének neve volt, ez átment a nomád élet megnevezésére általában. Így használja Anna Comnena, így a mi Anonymusunk s Kézay. Az Asen-féle lázadásban e név történelmi jelentőséget nyert, de világos, hogy jelentése nem több, mint nomád, hegylakó. A Balkán-félszigeten azonban a vlach név más jelentést is öltött. Katholikus szlávok a ruménról a rhomaikosra (keletrómai) vitték át az oláh nevet s ez átment a latin nyelvszokásba, oláhnak nevezve mindenféle schizmatikust (görögöt, byzanczit). Természetes, hogy az oláh névnek korok, területek s nyelvek szerint szerte ágazó jelentése az egykorú keleti és nyugati íróknál össze-vissza van zavarva. Így történt, hogy a pápaság, mely a bolgár kérdéssel kezd foglalkozni, a XIII. század első éveiben már *római származásának* is megteszi a bolgár czárt, mert szláv czímét »czár Blgarom i Grkom« (bolgárok és görögök czárja) így adták vissza latinúl: Imperator Bulgarorum et Vlachorum (bolgárok és byzancziak, azaz oláhok császára).

A bolgár czárok címében, mint Jirečeknél látjuk (Bulg. Gesch. 382. l.), Pétertől (1196—1201) kezdve III. János Sismánig (1365—1393) mindig bolgárokról és görögökről van szó, vlachokról, Blachiáról bolgár szövegekben ilyen értelemben *soha semmi szó sincsen*.

A kérdés tehát világos s a vita tárgya önmagától szét-foszlik. A Xenopolokkal ugyan ezt sohasem fogjuk megértetni, de utalnom kellett arra mégis, mert a román-bolgár császársággal magyar munkákban is találkozunk. *Darvai Mór*: Az oláhok államalkotásai cz. tanulmányában (Hunyadm. tört. és rég. társ. Évk. 1889—90.) az Asenidák Bolgárorszájáról mint olyanról beszél, a mely az oláhság államalkotó képességének legelső nagyobb jelensége; *Pauler Gyula* V-ik István bolgár hadjárataiban (Hunfalvy-Album) szintén érinti az oláh-bolgár államot.

DR. RÉTHY LÁSZLÓ.

Leopold von Ranke, Die Generationenlehre und der Geschichtsunterricht von Dr. Ottokar Lorenz. Berlin, 1891. (Die Geschichtswissenschaft in Hauptrichtungen und Aufgaben kritisch erörtert von Dr. Ottokar Lorenz, II. Theil.)

Öt évvel ezelőtt jelent meg e munka első része. Az első kötetben Schlosserről, Dahlmannról, Du Bois-Reymondról s Riehl-

ről volt szó, vagyis a philosophiai, a politikai, a természettudományi történetírásról s a kulturtörténetről. A második kötet a történetírók közül csak Rankével foglalkozik behatóbban, mivel a szerző szerint addig nem tisztázhatjuk eszméinket a történetírás feladatáról és irányairól, míg állást nem foglaltunk Rankével szemben, kit általánosan elismernek a század legnagyobb mesterének.

Ehhez talán fér még egy-két vajjon, mondhatná a magyar olvasó, ki előtt az egyetemen s az irodalomban nem ily hangon szóltak Rankéről s ki alighanem hajlandó az ily ítéletet a német szerző elfogultságára visszavezetni. Pedig itt oly szerzőről van szó, ki a legnagyobb elismeréssel szól Carlyleról s Macaulayról és ki sokkal jobban tudja méltányolni a francia történetírást, mint a francziák némely magyar magasztalója.

Különben ne higyük, hogy az elfogultság Ranke ellen, melyet Saint-René Taillandier egy czikke oltott belénk, csupán hazai termék. Németországban is ismerik azt, hatvan év óta Heinétől Scherrig elég szemrehányással illették a mestert, úgynevezett politikai pártatlansága, vagyis közömbössége miatt.

Pedig e szemrehányás, mondja Lorenz, ép annyit ér, mint ha valaki Darwinról azt állítaná, hogy a legcsekélyebb érdeke sem volt az állatok élete iránt. Rankét mindenütt első sorban a politikai felfogás vezérli. Minden művének hátterében ott vannak a politikai alapeszmék, csakhogy nem áll elő azzal a követeléssel, hogy azokból oly tanok alakuljanak, melyek más korokra és más emberekre is mértékül legyenek használhatók. Szóval a politikai doktrinarizmustól félti a történetírás tisztaságát. Szerinte a történet nem doctrina s nem prófétai tudomány, azért a politikai eszmék, meggyőződések, törekvések és pártok hatását csak történeti analógiák szerint ítélheti meg.

Az eszmék nem mint eszmék élnek és hatnak, hanem csak az emberek cselekvései által lépnek életbe és azoknak körén kívül történetileg egyáltalán ki nem mutathatók. Ha pedig a politikai mozgalom alapjában nem egyéb mint akarat és cselekvés, akkor világos, hogy az eszmék értéke az akarat és a cselekvések mineműségétől függ, vagy mi ugyanaz: a politikai gondolat történetileg a politikai művészetbe olvad. A történetíró magában véve egyetlen politikai elvtől vagy gondolattól sem tagadhatja meg az életképességet, mihelyt azok megjelentek a történetben. De mivel a cselekvő embernek eszközökre van szüksége, hogy céljához juthasson, azért igen sok dolognál a siker vagy balsiker esélyei valószínűséggel kiszámíthatók. Az orosz-lámbőrbe öltözött számár a világtörténetben csak rövid ideig fog csalódást okozni és azt az eszmét, mely csalódáson alapszik és csalódással akar érvényre jutni, okvetetlenül legyőzi a valódi

politikai művészet. Tovább nem mehet a történetiró, s midőn végül meghajlik a politikai művészet oltára előtt, épen eleget tett arra, hogy elhárítsa magától a jellemtelenségnek vagy az érzület hiányának vádját.

Talán fölösleges is hozzá tennünk, hogy a tisztelet a politikai művészet iránt nem egyenlő a siker imáadásával. Rankénak igen határozott nézetei vannak a politikai eljárás történeti és erkölcsi értékéről. Nem igaz, hogy egyforma nyugalommal tekint bármely politikai jelenségre, csak egyforma érdeke van mind-egyik iránt és ha átértette az egyesek nagy politikáját, bizonyos vonzalmat érez másoknak szellemi és erkölcsi törekvései iránt is. S így úgynevezett történeti nyugalma nem különös objektív-kritikai elmélkedésekből és elvekből származik, hanem egyszerűen természetéből és abból, hogy magát a tárgyat beszélteti.

Tehát ok nélkül hivatkoznak reá úgynevezett követői, kik száraz és minden politikai érzülettől üres előadásukat a mester példájával szeretnék mentesíteni. Az úgynevezett »kritikai« iskola más tekintetben is jogtalanul hivatkozik Rankére.

Ranke kritikája kiválóan conservatív a hagyománnyal szemben. A forrásműveket nem az értesítések véletlen gyűjteményének tekinti, hanem a munka mögött az író nézi. Néhány pontatlan adat neki nem elég arra, hogy egy író elvessen, még ha nem is használhatja a forrás adatait, bámulatosan fel tudja használni az író a kor színezésére vagy irányai jellemzésére. Általában kritikai eljárását bajos volna határozott szabályokra visszavezetni. Bizonyos, hogy csodálatos tudományos érdeklődése s roppant szorgalma a források összegyűjtésében, hatással volt az utána következő nemzedékre, de van valami kritikai eljárásában, mi szabályokba nem szedhető, át nem szállítható és el nem sajátítható a legjobban vezetett seminariumokban sem s ez a művész pillantása.

Sokat lehetne még felhozni a Rankéről szóló igen érdekes s beható tanulmányból, de néhány szóval a munka második részéről is meg akarunk emlékezni. Alig van a történetírás feladatának s irányának egy kérdése, mely e második részben ne volna megbeszélve. Különösen két eszme körül csoportosulnak Lorenz elmélkedései, az egyik a történeti fejlődés egysége s a másik a nemzedékek tana.

Szerinte a világtörténet szokásos felosztása ó-korra, középkorra s új-korra tiszta külsőség s nem a dolog természetéből van merítve. Ki tudná megmondani, hogy mi a középkor? Az irányaikban és törekvéseikben teljesen különböző századok egész sorát foglalta össze a nyelvszokás a középkor neve alatt. Ne kicsinyeljük e külső felosztás hatását. Igen gyakorlott elmék

is némi meglepetést éreznek, midőn Olaszországban utazva mintegy kézzel foghatóan tapasztalják a történet egységét s a fejlődés átmeneteinek lassúságát. A haladás eszméjének felületes és igen közkeletű felfogása szoros összefüggésben van ez iskolás felosztással. A történeti felfogás mélyítésére csak jótékony hatású lehet a történeti fejlődés egysége minél alaposabb átértésének. Freemann 1886-ban megjelent Felolvasásaiban szintén igen szépen fejtegeti ugyane gondolatot. Lorenz a régi felosztások helyébe a nemzedékek tanát ajánlja.

Ismeretes, legalább a genealogia régen úgy számítja, hogy három nemzedék esik egy századra s hogy a mennyiben korai halál vagy hosszú élet megmásítaná a rendet, újra helyre áll az, ha több századot tekintünk át. S így a régi felosztás helyett a történeti események időmértékéül a századot vehetjük, mely csupán chronologiai kifejezése három emberi nemzedék anyagi és szellemi összetartozásának. A század azonban csekély mértékegység, czélszerűbb a háromszáz vagy hatszáz éves időszakot tekintetbe vennünk, vagyis háromszor három és háromszor hat nemzedéket.

Talán különösnek látszik az ily beszéd és sokan talán meg fognak ütközni azon, hogy Lorenz a genealogiát a történetírás alapvető tudományává akarja tenni. Mi megvalljuk, hogy nem vagyunk annyi előszeretettel a genealogia iránt, mint Lorenz, de azért úgy látjuk, hogy fejtegetéseinek igen egészséges s igen figyelemre méltó magva van. S ez abból áll, hogy a történetírónak az egyéni életet kell kutatnia. Semmit sem szabad csekélybe vennie, mi a szereplők lélektanának megértését elősegíti. Keresnie kell, hogy kik tartoznak egy történeti nemzedékhez, s hogy mi az, mi egy nemzedéket a másiktól elválaszt. Csakhogy ne valami kívülről vett eszmével jellemezze a nemzedéket, hanem azt keresse, hogy mit köszön az egyén származásának s hogy kik hatottak fejlődésére. Ha így hozzá szoktunk a nemzedékek vizsgálatához, észrevesszük gyakran, hogy ugyanazon kor két ellenkező irányának látszik az, mi tulajdonkép nem egyéb mint két különböző nemzedék összeütközése.

Mindezek talán nem új dolgok, de azért mondattak el, mert újabb időben nagyon kevés figyelemben részesülnek. Sokan vannak, kik az egyéni élet kutatását nem tartják elég magas tudományos feladatnak. Főleg ez irány ellen küzd Lorenznek minden tekintetben tanulságos és igen érdekes könyve.

Néhány lap Esztergom város és megye multjából. (Három ábrával.) Irta Villányi Szaniszló szent-benedek-rendi házfőnök és főgymnáziumi igazgató. Esztergom, 1891. Nyomatott Laiszky János könyvnyomdájában. Sziklay Nándor bizománya. 4-r. 152 l.

Villányi Szaniszló neve nem ismeretlen történeti irodalmunkban. Ezelőtt tíz éve a szent-benedek-rend győri főgymnasium 1880/1-iki értesítőjében megírta Győrmege és város anyagi műveltségtörténetét az Árpádok alatt, s ezt kevéssel utóbb egy monographia követte Győr vár és város belső történetéről a XVI. és XVII. században. Kivált az első munka megérdemlett feltűnést keltett. Alapos tudomány, éles szem, helyes combinatio egyesült szerzőjében, oly mértékben, hogy méltán lehet őt az újabb katolikus pap történetbúvárok, egy Városcy Gyula és Karácsonyi János mellé sorolni. E mellett az irodalmi képesség is meg volt benne. A győrmegei anyagi műveltségtörténet írója tudta, mit kíván az olvasó? mit és mikép kell neki előadni?, hogy a kérdésről, a korról magának kellő képet alkothasson. Azóta szerző — úgy tudjuk legalább — tíz évig hallgatott. Hallgatása okát nem ismerjük, de történettudományunk érdekében sajnáljuk. Most ujra fellép, néhány lappal *Esztergom* vár és város multjából. Nem önálló monographiát ad, csak forrásokat, de azokat feldolgozza, magyarázza, kiegészíti oly érdekesen, hogy dolgozata számos, művészi pretensióval fellépő monographiánál jóval élvezetesebb. Munkája két részre oszlik. Az elsőben, egy 1756-ban készült katonai tervrajz alapján, ismerteti Esztergom topographiáját a XVIII. század közepén; s annak fonalán visszamegy a magyar állam első századáig, feleleveníti Máthés művét Esztergom régiségeiről, melyet az újabb irodalom úgyszólván csak Knauz idézeteiből ismer az esztergomi egyház Monumentáiban, és röviden, biztos, világos képet ad a középkori Esztergomnak, oly sok és nevezetes történeti esemény színterének, topographiai viszonyairól. A második rész sokkal terjedelmesebb és még érdekesebb. Ez már műveltségtörténet és az 1732., 1755-iki egyházi visitatiók fonalán, melyeket a XVII. század végéről néhány hasontermészetű töredékkel, és az 1890-iki egyházi schematismus statistikai adataival kiegészít, vázolja az átalakulást, melyen Esztergommegye a török uralom megszűnése után, a XVIII. század folyamán, úgy szólván II. József koráig, keresztülment. Kicsiben látjuk itt az egész ország képét, fejlődését. Mikor a török távozik, Esztergom város és megye összes lakossága 8—9000 lélek. Ezután még egy évtizedig a nyomorult népet kurucz, labancz pusztítja. Jellemző epizód e korból, hogy a mikor a német 1706-ban a nyerges-ujfalusi sánczot megveszi,

az odarendelt munkásokat, kik a kuruczoknak a sánczot építették, mind kardra hányja és még a gyermekeket is, a kiket a szülék magukkal vittek, csapatosan a Dunába veti (52. l.). A szathmári békével kezdődik a feléledés. A változást, mi azóta történt, semmi sem mutatja világosabban, mint a népesség számadatai. 1732-ben van a megyében és városban 10,913 katolikus; 1890-ben 65,259. A reformátusok 1421 lélekből 9049-re szaporodtak. Egyetlenegy zsidó helyett most ugyanazon területen 2940 zsidó lakik.

A XVIII. század egyúttal az a kor is, melyben a katolicismus a XVI., XVII. században elvesztett régi posícióját jobbra ismét visszafoglalja, és sikerrel fáradozik azon, hogy Magyarország, mint már az utolsó Árpád alatt nevezték, ismét a »Regnum Marianum« legyen. Mikép történt ez kicsinyben, in praxi? a közlött egyházlátogató jelentések több esettel illusztrálják. Már itt véres üldözésről, vallásháborúról nincs szó, de azért mégis a mit itt olvasunk, az emberre majdnem rosszabb benyomást tesz, mint korábban a harc hevében, bátorsággal, a maga veszélyével is véghez vitt erőszakoskodás, mert folytonosan csak azt látjuk, hogy az erősebb — és ekkor már a katolikus fél volt az — mikép bántja, nyomorgatja a gyengébb felet. Szerző erős katolikus. Helyesli a célt, de az eszközöket csak menti, mert a maguk idejében, a maguk helyén a protestánsok is csak úgy jártak el. Szerzőnek ebben teljesen igaza van, de azért fejtegetését bizonyára nálunk még sokan megütközéssel, fejszóvalva fogják olvasni. Latin történetíróink, a Prayak, Katonák hyperorthodox katolikus álláspontját reakciókép az újabb történetírás ellenkező felfogása követte. Csak a protestánsok üldözéséről beszélünk, mert úgyszólván a legújabb időig csak erről olvastunk. A nápolyi gályákat még most is emlegetjük. Lorántffy Zsuzsánna még ma is minta matrona, a kinek conventionalis képébe sehogy sem illik bele, a mit róla vallanak, hogy a mikor kincse elrejtéséről intézkedett, megparancsolta emberének: »hogy, a mely emberrel eltéti, az soha többé napfényt ne lásson«, ¹⁾ ellenben Báthory Zsófia rehabilitációjára a pszichológiai kulcsot csak a legújabb kor adta meg, különösen Szilágyi Sándor igen szép művében, II. Rákóczy György életében. Különbözik mi nem helyeselhetjük egészen azt, mit szerző felfogása mellett mond. Az nagyon kevés, ha részletesen akarja megokolni két század vallásos villongását és bűneit, és nagyon sok, ha azt csak általánosságban akarta megmagyarázni. Fejtegetésében benn van az a banális, de örök igazság, de nincs úgy kiemelve, mint kellene: hogy az ember mindig csak ember, tele bűnnel, szenvedéllyel,

¹⁾ Komáromy András, A Rákóczyak kincse Munkácsen.

még ha a legszentebb eszmét szolgálja is. Azt is, úgy látszik, szem elől téveszti, vagy legalább nem hangsúlyozza eléggé, hogy nem szabad valami tettet a szerint itélni meg, a mint mi most látjuk a dolgokat, teljes összefüggésükben, minden következményükkel. Ez pedig a XVI—XVII. századbeli ellenzéki, protestáns politikának nagy mentségére szolgál. Most, mikor már kétszáz éve, hogy a török kiszorult hazánkból, és látjuk, mi volt az ő idejében Magyarország és mivé lett azóta: teljesen igazat kell adnunk Esterházy Miklósnak, ha a törökhöz szító protestáns ellenzéket ahhoz az emberhez hasonlítja, a ki, mikor a háza ég, a pókhálót söpörgeti (61. l.); szerencsétlen opportunismusként kell tartanunk a protestáns erdélyiek politikáját, mely szultánnak, vezérnek kezét-lábat csókolta, csak hogy megmaradhasson; s az elvhűséget, az igazi magyarságot a dunai magyarokban Esterházy Miklósban, néhány Zrinyiben kell találnunk, kik fenntarták a független Magyarország tradícióit, meghaltak várak falán, ha kellett, de Magyarország szabadsága fölött alkuba nem bocsátkoztak: azért a legnagyobb igazságtalanság nélkül p. o. nem hibáztathatjuk Bocskay Istvánt, hogy a törökre támaszkodott, mert akkor és azon viszonyok közt, csak így tudott abból a rongyból, a mit akkor osztrák kézben Magyarországnak neveztek, ismét országot csinálni. Palliatív eszközöknek is megvan, akkor, a mikor, a maguk jogosultsága; nevezetesen életében is gyakran áll az elv: qui habet tempus habet vitam, s a bécsi béke örök dicsősége marad ez opportunismusként és a protestantismusként, s ez maga kiérdemelte e politikának, a protestantismusként a magyar nemzet örök háláját.

A munka végén szerző helyes tapintattal és tanulságosan a XVIII. századbeli súlyokról, mértékekről stb. értekezik. Közül még két iparczikk és munkabér árszabályt 1724. és 1735-ből és végül — néhány igazítás közt pontosságának jellemzésére hozzuk csak fel — azt is constatálja, hogy Grünwald Béla, kit munkája folyamában többször protestánsnak mondott — valóságban római katolikus volt.

P. Gy.

Nagy-Enyed pusztulása 1849-ben. Korrajz. Irta Szilágyi Farkas n.-enyedi ref. pap.

Ujabb hazai történelmünk keretében már több tekintélyes író foglalkozott N.-Enyed város 1849-iki emlékezetes pusztulásával, de a mint jeleztük: csak egy-egy nagyobb munka keretébe beillesztve, vagy más hasontárgyú elbeszélések mellé sorozva. Báró Kemény Gábor »Nagy-Enyed és vidékének veszedelme,

1848–49-ben« cz. munkában, P. Szathmáry Károly »A Bethlen-főiskola történetében« s Jakab Elek »Szabadságharcunk történetéhez« czimű feljegyzésekben céljukhoz képest leírták Enyed veszedelmét. Azonban önálló rajzban, igazi készséggel, beható tanulmánynyal s érdekfeszítő részletességgel megírva: e munkában áll előttünk ama pusztulás teljes képe.

Maga az író nagy részben szemtanúja és áldozata volt a nagy csapásnak, mely a várost és védtelen lakóit sujtotta; az életben maradt lakosokkal együtt menekült a romok közül. Aztán az újra benépesült s új életre kelő Enyeden élte át gyermek- és ifjúkori éveit s mint férfi itt vállalt és foglalt papi hivatalt.

Alig lehetne tehát valaki érdekesebb Enyed azon időbeli történetének megírására, mint Szilágyi Farkas.

Meglátszik munkáján, hogy nem a rideg pragmatikus történetész nyugodt tárgyilagosságával szemléli az eseményeket, hanem élénk rokonszenvvel, vagy fájdalmas visszaemlékezéssel írja le azon szomorú események folyamán működő emberi törekvéseket, tévedéseket és elvadult szenvedélyeket.

De már tanulmány és tapasztalat által megérlelt kritikai megfontolással s kiengesztelődött emberszerető lélekkel mérleget minden jellem, terv és tett jelentőségét, összefüggésben azon idővel és körülményekkel, melyekhez a cselekvő személyek és a pártok tartoztak. S 42 év előtt történt eseményekről lehet higgadtan itélni annak is, aki átélte azon eseményeket.

Igen érdekes alakban szemlélteti szerző az eseményeket. A rég letűnt korok eseményeit nagyrészt csak úgy ismerjük, amint azok az író képzeletében -- némely elmosódott nyomok és jelek után -- alakot nyernek. Nagy-Enyed pusztulásában még élő tanúk beszélnek el a legérdekesebb és jellemzőbb eseményeket; egykorú feljegyzések szavaival látjuk ecsetelve a támadók embertelen vadságát s az üldözöttek emberfeletti erőfeszítéseit, kinjait, nyomorát és halálát.

Ezen elbeszélések és feljegyzések az író által kiegészítve és összefüggésbe hozva: alkotják a munka tartalmát 23 íven. A munka beosztása a következő: A szerző *Előszava*; *Előzmények*; a *katasztrófa 1849. januárban*; *A menekülés*; *Az oláh táborok kivonulása a pusztuló városból*; *A mentés az első magyar csapat által*; *A menekülés további folyama*, *Az osztrák császári katonák mentése*; *A Bereczy ezredes által vezetett magyar sereg mentése*; *A temetés, mennyit vesztett Enyed emberéletben és vagyonban?*; *A menekültek segélyezése idegen földön*; *Ujabb katasztrófa 1849. július 26-án*; *Ki volt főtényező N.-Enyed elpusztításában 1849-ben: Arany-e vagy Prodan Simon?* S végre a szereplő oláh tribunok jellemzése és későbbi sorsa.

Ezen események szorosan véve csak Enyed városra és szerencsétlen lakóira vonatkoznak, de ezek összefüggő, részletes elbeszélésében szabadságharcunknak is egy érdekes és tanulságos epizódja domborúl ki, mely hazai történetünk keretébe nemcsak beillik, hanem azt gazdagítja és sok tekintetben megvilágítja.

Az elbeszélés egyszerű, könnyű és folyamatos; olykor részletező, de mindig tartalmas.

Szerző rendkívül sok munkával, hosszas előkészülettel és nagy áldozattal készíté el könyvét, de szülővárosa, magyar faja és hazája iránti forró szeretetből dolgozott.

Ezen olvasásra és tanulmányozásra méltó munkát ajánljuk az összes hazai olvasó közönség figyelmébe.

Kapható szerzőnél N.-Enyeden. Ára füzve 2 frt.

MAKKAI DOMOKOS.

*Életem és emlékeim 1828—1890. Irta Koós Ferencz, kir. tanfelügyelő.
I. II. kötet. Brassó, 1890. Ára a két kötetnek 3 frt.*

Ujabb időben több becses önéletrajz jelent meg a közpályán kitűnt egyénektől, kik különösen a forradalomban és azutáni szerepléseket irták le. Elég legyen felhozni Kossuth, Pulszky, Podmaniczky stb. memoirejait. A jelen könyv írója nem kiváló politikai szerep osztályrészese, távol a központoktól, Erdély egy kis falujában látta meg a napvilágot; szegény sorsú szülők gyermeke volt, ki önerejéből, önszorgalmából küzdte fel magát s ki buzdításul adta ki emlékezéseit, hogy okuljanak rajta serdülők ép úgy, mint azok, kik elvesztik kedvöket az élethez. Mert ha az érdekes elbeszélés hangján irt emlékeket olvassuk s látjuk, hogy mennyi kitarásra és elhatározottságra volt szüksége annak, ki mint szolga volt kénytelen a kollegium falai között a tanulásra is időt fordítani s mennyiszor volt jutalma dicséret helyett a meg nem érdemelt büntetés, de azért még sem csüggedt, hanem kitarással haladt a megkezdett pályán, az ilyen férfiúnak élettörténete megérdemli, hogy buzdító például bemutattassék a közönségnek.

Az első könyv hat részből áll, melynek elsejében leírja szüleit, a kegyelet hangján szólván úgy róluk, mint első tanítójáról. Megismerteti egy akkori korbéli népiskola egész szervezetét, valamint a következőben a kollegiumét 1848-ig. A marosvásárhelyi kollegiumnak igen élethű képét adja, sőt valóságos történetét, a diák szemüvegén át nézve. 1848-ban felcsapott honvédluszárnak s ennek szenteli a negyedik részt. Az ötödikben a kollegiumi élet folytatása van, melyben megírja, hogy ő is hogy került fogságba a többi diákokkal, mely elfogatások és fogságok

történetét boldogult Deák Farkas írta meg terjedelmesen. Bukarestbe 1855-ben ref. papnak, mit életcéljául tűzött ki, meghívott s a második kötetben leírja ottani élményeit, a ref. templom történetét, a Hunnia olvasó-egylet alapítását s bujdosását, a ref. missió történetét, ebben Czelder Márton tragikus pályáját. Azután a moldvai róm. kath. egyházak állapotát írja le 1858-ban, a következő hatodik fejezetben a romániai magyar fiúk magyarországi iskoláztatását, melyben ő neki van egyik legnagyobb érdeme. Ismerteti a székely kivándorlást, leírja útazásait, a régi és új emigránsokat Bukarestben 1848/49 és 59/60-ból, itt említvén a törvetőket is, kik csalogatták haza a Romániába menekülteket. Legmelegebb hangon emlékezik meg Veress Sándorról, volt honvédszázadosról, ki mérnök, s emigráns volt s 35 évet töltött kinn Romániában, 1884-ben hunyván el Bukarestben, s ki ott-kinn is tántoríthatlan hazafi maradt. A tizedik részben hazatértét s itteni működését írja le szerző 1868-tól 1890-ig, az utolsóban irodalmi működését 1856—1890-ig, s egy szépen irt végszóval leteszi a tollat kezéből. A változatos életpálya, melyet Koós megfutott, érdemes volt a megírásra s bizonynyal mindenki, ki e könyvet átolvassa, élvezettel fogja letenni kezéből, mert sokat tanulhatott belőle, még pedig oly dolgokat, melyek kevésbbé ismertek, így a bukaresti magyarok életét stb. S mi fő, még az ifjuság is haszonnal olvashatja át, buzdító például szolgálván e könyv, miként élje át valaki életét, Isten, haza és emberszeretet lelkesítvén őt mindig. A mi a fő becsét adja meg különben e könyvnek, az a régi tanrendszer bő ismertetése s az 1848. év előtti kollegiumi élet hű korrajza, midőn t. i. az új áramlat, a tantárgyak magyar nyelven előadása is kezd mind inkább tért foglalni, de a régi, százados latin szellem csak lassan engedi magát hátraszoríttatni. Több mint életrajz e munka: egy darab korrajz az.

H. B.

Christoph Anton Kardinal Migazzi Fürsterzbischof von Wien. Von Dr. Cölestin *Wolfsgruber*. Benediktiner zu den Schotten in Wien. Migazzi arczképével. *Saulgau*. (Württemberg.) 1890. XII és 908 l. Ára 15 Mrk.

Migazzi Kristóf Trientben született. Ősei a Como vidékéről 1027. táján vetődtek Veltlinbe Rasura mellé. Itt azonban ellenséges fogadtatásra találva a napvölgyében fekvő Cogoloban települtek meg, a hol a Migazzi torony és a székesegyházon ékeskedő czímer ma is hirdetik a család mult nagyságát. Kristófnak atyja Vincze gróf volt, Migazzi János Gáspárnak és nejének Melchiori Aranka Teréz grófnőnek fia. Anyja pedig

Segonzano úrnője Prato Borbála bárónő, Spaur János grófnak Trient herceg-püspökének unokanővére, volt.

Vincze gróf képzett és ügyes ember volt. Két végzetes szenvedély dult azonban benne: kártyás volt és ivott. Ejjekeket töltött a kártyaasztal mellett, nappalokat a biliárdnál, melyet akkortájt főúri körökben rendkívül kedveltek s hazard módra játszottak. Egykor pld. Velenczében 26,000 frt vesztett kártyán s ennek utánnasírt a Val di Sole-i ősi birtok. A híres Heister tábornok pedig egy más alkalommal, 1000 doppiát ¹⁾ nyert el tőle.

Igy történt azután, hogy mikor 1714. jun. 21-én meghalt, gyermekeire: Mihály-Gáspárra, Vinczére, Terézre és az atya halála után 1714. okt. 14-én született Kristóf-Antalra, az 1698. jul. 5-én szerzett grófi czímen kívül egyebet nem hagyott. ²⁾

Az özvegy grófné, ki alig tölté még be 25-dik életévét, nagy nélkülülések között látott nehéz feladatahoz, gyermekei neveléséhez. A kis Kristóf Spaur grófnak révén Passauba, *Lamberg*-nek, a később híressé vált biborosnak, udvarába került. És ezen körülmény elhatározó volt egész életére. Ifjú kedélye, melybe édes anyja jó korán belécsepegteté a vallás elveit, rendkívül fogékony volt minden főséges és magasztos iránt. Neveltetése révén a papi hivatást az emberi munkálkodás ideáljaként tanulta ösmerni. Mi volt természetesebb, mint hogy a passauai püspöki udvarban lefolyt szellemi tornaversenyben első díjját, egy arany órát nyert ifjú lelkesen, örömmel telten fogadta a herceg-püspök ajánlatát s 1732-ben a római Collegium Germanico-Hungaricum tagjává lön.

A papi pályán azután gyorsan haladt elő. 22 éves korában Trientben találkozunk vele, mint kanonokkal; alig pár évvel később Rómában, hol mint *Uditore di Rota* működött 1751. okt. 20-áig, a mikor is Migazzi, mint karthagói cz. érsek és kinevezett mechelni coadjutor érkezett vissza Bécsbe, Mária Terézia udvarába. Mechelnt azonban sohasem látta. D'Alsace biboros halála után ugyanis Frankenberg Henrik gróf lön mechelni érsekké kinevezve, Migazzi pedig politikai küldetést nyert.

Az örökösödési háborúban a Habsburgokra nézve fontos mozzanatot volt a Bourbon uralkodó házak rokonszenvének megnyerése. Ha e két hatalmas uralkodó ház egyesül, akkor útját vágja az apró-cseprő kis államok politikájának, a melynek föelvé mindenkor a zavarosban való halászás volt. A francia barátság

¹⁾ Doppia olasz arany pénz, az úgynevezett »pisztoly«, körülbelül 20 frank értékű volt.

²⁾ Nagy I. Magyarország családai-ban, és a *Kneschke H. Neues Allg. Deutsches Adels-Lexikon*ban Vincze gróf gyermekei hibásan vannak felsorolva.

létrejötté Kaunitz-Rietbergnek műve. De hogy Spanyolországban már jóval előbb bizonyos egyezségi pontozatok voltak megállapíthatók, az Migazzi finom diplomatai érzékét dicséri. Mária-Terézia 1752. febr. 3-án Migazzit nevezte ki spanyol követté; és ő csakhamar megnyerte a spanyol udvar kegyét s a barátságos viszonyt a francia egyezmény daczára is fenn tudta tartani.

1756. márcz. 22-én kelt az az okirat, a mely Migazzit Magyarországgal szoros kapcsolatba hozta. Ekkor nevezte ki őt a királyné *Althan* Károly-Mihály birodalmi gróf és váczí püspök coadjutorává utódlási joggal. Deczemb. 21-én vonúl be Migazzi mint prekonizált püspök Vác városába. Ez alkalommal azonban csak egy negyed esztendőre. 1757. márcz. 14-én kísérték a bécsiek örök nyugalomra Trautson biborost az érseket, és ugyanaz nap kapta Migazzi az értesítést, hogy a királyné »tekintettel kitűnő elméjére, eszélyességére és okosságára, valamint szerzett érdemei elismerésül« őt ajánlotta a pápának kinevezésre. Márczius 18-án e kinevezés ténynyé lőn s Migazzi még az évben elhagyta Vácot. Midőn azonban XIII. Kelemen Migazzit biborossá kreálta, Mária-Terézia, ismerve a bécsi érsekség szűk jövedelmeit, azon indokolással, hogy a magyarok úgyis kívánják, hogy püspökeik sorában biboros is legyen, Migazzi pedig a magyarok előtt elég kedves ember, az Esterházy promveálása által megüresedett váczí püspökséget ismét Migazzinak adományozta. És Migazzi, a pápa beleegyezésével, mint bécsi érsek, tényleg váczí püspök is volt egész 1786 ig, a mikor a nagy, de szerencsétlen reformernek, II. József császárnak parancsára, arról le kellett mondania. Érdekes történelmi adoma kering e lemondás előzményeiről. Elmondjuk úgy, a hogy hallottuk. Fides penes auctorem.

A császár egy ízben fontos ügyben értekezett Migazzi biborossal. Tán éppen azt hangoztatta, hogy ő egyházi reformjaiban mindig az egyház szellemében jár el s az egyházjog alaprendelkezéseitől hajszálnyira sem tér el. Kedves témája volt ez. A biboros alig észrevehetően mosolygott a császári beszédre. József éleslátását ez nem kerülte el. Hirtelen abba hagyta fejtegetéseit s a biboros vállára nehezítve kezét, e kérdéssel lepte meg a főpapot: Kardinális úr, szabad-e nekem, mint császárnak, két feleséget tartanom? Migazzi csodálkozva nézett a beszélőre s kitérőleg válaszolt: Fölséged igen jó kedvű s igen kegyes ma, mert tréfál szegény szolgájával. — Nem, — viszonzá a császár, — sőt a legkomolyabban beszélek s határozott választ várok. Migazzi kényszeredetten engedett a felszólításnak s nagy tudományosan kezdé fejtegetni az egyház tanát az egynejűségről. József türelmesen s figyelemmel hallgatta. Az exposé végén pedig így szólt: No lássa, ha a császárnak nem szabad két feleséggel

birnia, akkor a kardinálisnak legalább is nem illik. — Migazzi elérte a célzást és lemondott egyik feleségéről — a vácz püspökségről.

Wolfsgruber külön fejezetet szentel Migazzi vácz püspökösködésének. Elég bőven tárgyalja azon alkotások hosszú sorozatát, a melyek a biboros műízlését és jótékonyosságát hirdetik. A székesegyház, mely ma is Vác büszkesége, Caneval francia építőmester tervei szerint, az iglai születésű kegyesrendi atyának, Gáspárnak felügyelete alatt épült. Belső berendezése a meglevő számlák szerint, 213,472 frtot nyelt el. Migazzi építteté, Maisel bécsi architektus által, a püspöki palotát; a papnevelő intézetet; az úgynevezett Migazzi-várat; a kanonokok házait; az irgalmasok kolostorát és kórházát; az árvaházat és a népiskolát. Ő volt Vác mai alakjának megteremtője is. Az ő tervei szerint rendezték az utcákat, szárították ki a mocsarakat, kövezték az utakat. De Pest megye is érezte jótévő kezének hatását. 33 templom, 20 plébánia épület és 15 népiskola hirdeté neki, hogy az, kit a Gondviselés főpásztorává rendelt, a kulturális intézmények iránt kellő érzékkel, elégséges áldozatkészséggel bír. Az angol kisasszonyok budapesti intézete pedig, melynek alapját Mária Terézia tette le, első sorban szintén Migazzi közbenjárásának köszöni létét.

Legkiválóbb alkotása Migazzinak a nevelés terén a vácz Terezianum, az elszegényedett magyar nemes ifjak nevelő intézete volt.

A hosszas török uralom, a folytonos harc és háború anyagi tekintetben is megviselték a nemzet főbbjeit. Midőn a szatmári béke által létesített nyugodtabb napok elérkeztek, számos főnemes és nemes vagyonának csupán romjain merenghetett. A szellem hatalma pedig mind inkább tért hódított. A hivatalok, egyes előkelőbb állások, nem voltak már pusztá sinecurák. Maga a születés nem volt elég qualificatio. Nevelés is kellett hozzá. Ez a nevelés pedig akkortájt is sokba került. Ennek természetes következménye volt azután, hogy sok szép és fényes tehetség elkallódott. Ez a körülmény nem kerülte el Migazzi éleslátását. 1768. máj. 13-án, a Collegium pauperum nobilium megnyitó ünnepélyén, így szólt a biboros: »Die Vortrefflichkeit dieses feierlichen Tages und seine Vorteile verbreiten sich nicht nur inner den Mauern der Stadt Waitzen, sondern sie erstrecken sich auch noch auf die entferntesten Örter dieses apostolischen Königreiches ihrem ganzen Umfange nach. Ihrentwillen, Grosse des Reichs, wird ein Haus eröffnet, wo ihre Söhne in Wissenschaften und Künsten, auf welchen der Ruhm und das Heil des Vaterlandes beruhet, bey Zeiten sollen unterrichtet werden. Denn

wem aus ihnen ist unbekant, dass nur eine rechtschaffene Auferziehung der Jugend und sorgfältige Bildung ihrer ersten Neigungen der sichere Weg ist, *die Ehre eines Staates* und die allgemeine Glückseligkeit zu befördern, zu befestigen und zu vermehren.«

Migazzi a nyarat mindig Vácztól töltötte. Ilyenkor legkedvesebb helye a Collegium volt, melyet a hazafiassága által mindenkor kitünt piarista-rend gondozására bízott. Társalgott a növendékekkel, buzdította őket a tanulásra, sőt önmaga is tartott előadásokat. A vizsgálatokat a bitoros maga vezette s megtörtént, például Almásy Ignácnál, hogy a nyilvános disputákon ő maga vitatkozott a jelöltekkel. Valószínű, hogy ez intézet, melyben 21 ingyenes és 46 fizető növendék volt, nagy lendületet nyert volna, ha II. József császár el nem nyomta volna.

Migazzi bécsi érsekeskedése négy uralkodó: Mária Terézia, II. József, Lipót és Ferencz uralkodásuk idejére esik. Migazzi ugyanis 1803. ápr. 14-én halt meg 89 éves korában. Három uralkodót élt tehát túl. Negyvenhat évig ült az osztrákok legfőbb egyházi méltóságában és pedig a legválságosabb időkben. Mária-Teréziának ő nála hívebb tanácsosa, kedveltebb embere alig volt. És ámbár nem egyszer történt, hogy nézeteik eltérők voltak, sőt az oktatásügy úgynevezett reformjánál az összeütközés veszélye nyilvánvalóvá lőn, mégis egyrészt az uralkodó nő higadtsága, másrészt Migazzi bölcsessége mindig talált módot a nagyobb baj elhárítására. A királyi kegy rendkívüli nyilvánulása volt — az akkori utazási viszonyok és udvari szokások mellett — az, melyben 1764-ben a vácziai gyönyörködhettek, mikor a királynő fényes kíséretével, mint Migazzi vendége, bevonult az ezen alkalomból nagy pompával díszített városba.

II. Józsefnek szabadelvű és bölcséleti gondolkodása soha sem tudott megbarátkozni Migazzi mély vallásosságtól áthatott személyével. Reformtörekvéseinek természetes ellenfelét látta benne. Folytonosan ellenkező állásponton voltak, ámbár ez külsőleg alig nyilvánult másban, mint azon alázatos előterjesztésekben, a melyekkel Migazzi a császár rendeleteinek visszavonását, esetleges enyhítését célozta.

II. József az *Einheitsstaat* ideájából indult ki s azért mindenütt és mindenben központosított. Az alkotmányos érzést nem ismerte. Nála a kora által uralt eszmék sajátos módon vegyültek az absolutistikus hajlamokkal. Felhasználta azokat máznak, hogy így tervei tetszetősebb alakban lépjenek fel. Terveinek főszöközét egy jól fegyelmezett hivatalnok-karban látta. Ennek keretébe be akarta illeszteni a katolikus püspöki kart is, hogy így az *államegyháznak* támpontot szerezzen. Ennek nálunk

Batthyányi és Esterházy, oda át Ausztriában Migazzi volt a legnagyobb ellenese.¹⁾

Wolfsgruber könyve bőven tárgyalja mindazon, sokszor a nevetségességig minutiósus rendeleteket és határozatokat, a melyeket II. József egyházpolitikája érdekében kiadott és hozott. Felsorolja Migazzi válaszait és kifogásait is. Az ítéletmondástól azonban tartózkodik, az összehasonlításokat kerüli. Könyve inkább csak anyagot szolgáltat; gazdag tárháza az a jövő munkásainak, de feldolgozás hijján szűkölködik. Lehet, ezt azért tette, hogy az elfogultságnak látszatát is kerülje.

Wolfsgruber neve eddig sem volt ismeretlen az irodalomban. A *Krisztus követéséről* című nagybecsű aszketikus munka szerzőjéről a 70-es években lezajlott vita Wolfsgruber nevéhez fűződik. Ő volt az, a ki ezen általánosan *Kempis* Tamásnak tulajdonított művet *Gersen* János benzés apátnak szerette volna vindikálni. Tolla azóta sem pihent és szakképzettségének többszörösen jelét adta.

Migazzija, forrástanulmányon alapszik. Nem lesz érdektelen a magyar történelem szempontjából is fontos, részben ismeretlen forrásokat röviden felsorolni.

A cs. és k. udvari és állami levéltáron kívül, a honnan Migazzi elintézett és elintézetlen beadványai, felterjesztései és tiltakozásai, továbbá auditor és spanyol követ korában adott jelentései, meg a VI. Pius választására vonatkozó konkláve aktái kerültek ki, főleg az aranyos-maróthi Migazzi levéltár és a bécsi skót benzések levéltára szolgáltatották az anyagot.

Aranyos-Maróthot Migazzi biboros végrendelete emelte hitbizományi birtokká s tévé a család törzsfélszékévé. Ezen a réven, természetes, számos családi okmány rejlik az uradalom levéltárában. Különösen becses *Gasparo* testvérnek, egy olasz szerzetesnek, kéziratban lévő munkája, mely 1770-ben olasz nyelven lőn írva s mely a Migazzi családnak s a biborosnak történetét tárgyalja, közbe szőve egyes okiratok hiteles mását.

A mi Numának Egeria, az volt Mária Teréziának és még inkább II. Józsefnek *Heinke* udvari tanácsos. Ő öntötte az uralkodó eszméit és terveit a kellő formába, ő adta meg a felvilágosításokat, ő volt mindenkor első sorban felszólítva a véleményadásra. E kiváló szerepet játszott tudós, de hideg, érzéketlen ember iratainak jó része a bécsi skót benzések levéltárában rejtőzik. Három csomagban vannak elhelyezve.

¹⁾ II. Józsefet Migazzi temette. Fényes halotti beszédet mondott ezen alkalommal. Mikor a szertartás végével tisztelői csodálkozásukat fejezték ki, hogy az egyház e nagy ellenét oly szívrehatóan bucsúztatta, Migazzi csak ennyit mondott: Ich habe ihm ja begraben!

Az első A) betűvel jelölt csomag az 1787. április 11-én kelt császári parancs folytán készült iratokat tartalmazza. Ezen parancsban ugyanis Heinke utasítva lőn, hogy mindazon okiratokról és fogalmazványokról, a melyek az egyházi reformokra vonatkoznak, hiteles párokat készítsen. Az iratok jó része, a mint azt a nagynevű *Helferstorfer* a levéltár katalógusába bejegyezte, kiadatlan. Kiváló fontosságot azonban az által nyernek, hogy minden egyes darabon Heinke saját kezével az illető ügy fejlődésének és eldöntésének rövid története olvasható.

A B)-vel jelelt csomag Heinke néhány emlékiratát tartalmazza. Ezen emlékiratok szintén felsőbb parancsra készültek, tehát hivatalos jellegűek. Legkivált azon kérdéssel foglalkoznak, miként lehetne a kath. egyházba belopódzott »visszaéléseket« megszüntetni, a vallásos életet fejleszteni. Ezek alapján jelentek meg a kath. egyház szervezetével ellentétben álló császári rendeletek.

A harmadik csomag azon utasítást foglalja magában, a melyet Heinke Mária-Terézia parancsára készített, s mely az egyház és állam egymáshoz való viszonyát tárgyalja, valamint ezen utasítás alapelveit és Heinke bő indokolását, a melylyel művének jogos alapon való állását kívánta igazolni. Kiváló adalék tehát az úgynevezett udvari kanonisták történetéhez.

Erdekes dolgokat rejtenek *Bennó* apát iratai is. Migazzit ugyanis benső barátság fűzte Bennóhoz és megtörtént, hogy magánlevelezése alkalmából a közügyeket is szóba hozta. Fontos e levelezés különösen a jezsuiták történetére, azoknak Ausztriából való kiutasítására és arra a magatartásra vonatkozólag, melyet Migazzi e sajnálatos ténynyel szemben tanusított.

Azon szoros kapcsolatnál fogva, melyben hazánk története Ausztria történetével kivált ez időben volt, világos, hogy e forrásoknak a magyar történelem szempontjából való kellő felhasználása és feldolgozása hálátlan munka nem lenne.

DEDEK CRESCENS LAJOS.

Julius Fröbel, Ein Lebenslauf. Aufzeichnungen, Erinnerungen und Bekenntnisse. (2 köt. Stuttgart. Cotta.)

Fröbel a 60-as években a bécsi külügyministeriumnak fényes tollú czikkírója vala, azelőtt a frankfurti parlament tagja. 1864-ben letelepedett Stuttgartban, 1866 után Münchenben, hol a hivatalos lapot szerkesztette. Jelenleg Zürichben él. Fröbel emlékiratai hazai történetünket is érdeklik, a mennyiben az emigrációban Kossúth Lajossal és másokkal megismerkedett.

Azt állítja többi között, hogy gróf Teleki Lászlónak is volt része az Orzini-féle bombamerényletben, miből az volna a tanúság, hogy III. Napoleon császár nemcsak az olaszoknak, hanem a magyaroknak is tett ígéreteket, melyeket beváltani vonakodott. Midőn később Bécsben a német kérdés szabályozása napirendre került, Schmerling felszólítására a magyarok bizalmi férfiai: Csáky gf, Podmaniczky és Tisza részt vettek több tanácskozásban, melyekről Fröbel jelentést közöl. Amde Hasner, Anastasius Grün és Hartig gf bizalmatlan és kevés politikai tapintatról tanuskodó magatartása következtében ez alkudozások czélhoz nem vezettek. A magyarok a mellett kardoskodtak, hogy Ausztria a német Bundban való állását megtartsa és erősen megőrizze. Így azután Ausztria nem hozhatná be Magyarországbán a centralisatiót. »Az ország jobban járna, ha Németországnak volna egyik része, mint Ausztriának, melynek egyébiránt Magyarország a jobbik felét képezi. Ha ez nem sikerülne, akkor lehetséges ugyan, hogy elbukunk, de rajta leszünk, hogy bukásunkba ellenfeleinket is magunkkal rántsuk.« Fröbel Schmerling iránt nagy rokonszenvvel viseltetik és sok jellemző dolgot közöl a magyar országgyűléssel szemben tanúsított politikája köréből. Érdekes jelenség lehetett Blaze de Bury asszonyság is, ki Európa összes fővárosaiban holmi diplomaciai ügynök szerepét játszotta, ki a keleti vasutak kérdése által Zichy Edmund grófot és Fröbel érdekeltségét fel tudta kelteni és ki 1865-ben Schmerling és a magyar ó-konzervatív párt vezéreit kiegyezésre akarta bírni stb.

MANGOLD LAJOS.

A magyar nemzetiségek a XIV. század közepéig. Írta Dr. Wertner Mór. Számos genealogiai táblával. I. kötet A—H. Temesvár, 1891. XIV + 327 l. 8-r.

Wertner Mór ezen hézagpótló s bizonyos tekintetben alapvető munkája a »Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár« LII-ik kötetét képezi. Alig néhány év előtt indult meg ez a »Könyvtár.« Egy igénytelen falusi plébános, Szabó Ferencz, több ívre terjedő programot készít, szólítja fel az írókat, hogy vállalják el egyik vagy másik munka megírását, ő aztán maga fedezi az összes költséget minden hübé, reclamhajhászat nélkül, nem keresve a dicsőséget, nem törődve a kárral, egyedül attól a vágytól lelkesítve, hogy a magyar történetírásnak használjon. Aztán mondja valaki, hogy többé nincsenek idealisták! Bizonyynyal a munka kiadásával jó szolgálatot tett Szabó azoknak, kik a történetírással foglalkoznak, melyet ezuttal csak bemutatunk. Wertner e munkája alapvetőnek mondható, mert daczára, hogy Horvát Istvántól kezdve évek óta több szakember

foglalkozott a nemzetségek eredetével, sőt egyes nemzetségek egyes ágainak kimerítő monographiáját is megírták, de tényleg Wertner az első, ki az egészet felültele s szótár alakban feldolgozta, s ezzel mintegy megvetette az alapját az árpádkori nemzetségek törzskönyvének. A vezérelv, mely munkáján végig vonul, hogy a *genus* a birtokviszonynyal a lehető leg-szorosabb kapcsolatban álló tényező, melyre példa, hogy a tatárjárás előtt, a míg tehát a birtokviszonyok teljes zavarba nem jöttek, a *genus* kifejezés alig fordul elő, de attól kezdve egész a XIV. század második feléig igen gyakran előfordul, jelölül, hogy az illető, kinek részére az oklevél kiadatott, erősen hangsúlyozni kívánta, hogy az az ő említett elődje, akinek nemétől ő származik, valamely nagyobb birtokcsoport szerzője, kitől való egyenes leszármazását igazolnia kell az esetben, ha a birtokot meg akarja tartani vagy nyerni. Így látjuk tehát — mondja szerző — hogy a *de genere* mostantól kezdve minden közös leszármazáson alapuló jogok és kötelességek érvényesítéséhez vezető epitheton és hogy sohasem használták epitheton ornansként. A tárgyalásnál szerző először a *genus*ok neveivel foglalkozik, az összes erre vonatkozó oklevelek regestáit adván, másodsor a birtokaikkal, utána tevén mindenik birtoknak az évszámot, a mely a regestákban utmutatóul szolgál, harmadsor a nemzedékrendekkel, genealogiai táblákban állítván a regestákban foglalt adatokat, s oda tévén a családtagokhoz az évszámot, a melyben előfordulnak, negyedsor a *genus*ből eredő ma is élő vagy kihalt családokat és czime-reiket tárgyalja, végül a rokonokat. Mint ebből látható, a vezérfonal, mely szerint szerző tárgyát feldolgozta, helyesen van megválasztva, s habár ő maga is meg van győződve, hogy munkája nem teljes, s hogy munkájának nem egy lapja nem sokáig marad igazítás nélkül, mégis művét kiváló nyereségnek kell tartanunk irodalmunkban. A »Der Deutsche Herold« 1891. évi 12-ik számában igen elismerő bírálat van e könyvről.

Duna-Szekeső a multban és jelenben. Írta Gosztongyi Jenő, duna-szekesői kúplán. Pécselt, 1891.

Érdekes és gonddal irt kis monographia, melyet szerzője két részre osztott. Az elsőben adja az általános történetet kezdettől vagyis a rómaiak castrumától a jelenkorig. Szekeső »Várhegyén« fekiült a castrum, Lugio, Lugium vagy Lugionum, melynek létezését úgy a fennmaradt nyomok, mint az ásások vagy más alkalmakkor talált leletek is igazolják. A magyarok bejövetelekor az Anonymus tudósítása szerint Szekeső Edőé, Ete fiáé lett s az is a római elpusztult castrum helyén emelte fel várát. A tatárpusztítás után új várat itt bizonyos Herczeg Lőrincz emelt, kinek családja birta egész a XVI. századig, melyet oklevelekkel igazol szerző, mikor is 1505-ben a nevezetes Macedoniai család kezére került. Szerémi György naplója szerint Szekesőn ölték meg a mohácsi csatában megsebesült II. Lajos királyt s szerző is ezen állítás mellett hozza fel érveit. A török kegyetlen uralma idejéből fennmaradt mondákat is közli szerző. A török kiverése után

Jagosich Péter veszprémi főkapitány nyeri meg a hódoltsági jogokat, maga a vár és a tulajdonképeni Szekeső azonban Csernovich Arzén görög nem egyesült érseknek adományoztatott, 1727-től fogva pedig a Bésán családé lett s az birja ma is. A második részben vagyis a részletes tárgyalásban, szerző először is Szekeső hitéletét tárgyalja, első sorban a katolikus egyház történetét, kimerítvén erre vonatkozólag a rendelkezésére álló adatokat. Az elég gazdag első lelkész Horvátovich Ferencz volt 1720-1722-ig s tőle kezdve 18 plébánusa volt Szekesőnek. A görög nem egyesültek is már elég régen, még a török alatt lakói voltak Szekesőnek és ép érsekiük nyerte adományban Szekesőt. 1721-ben egy püspökük is lakott ott a ráczoknak. Protestáns kevés van, az is csak 1810 óta, valamint izraelita is. Szekeső népesedéséről s az iskolázásról külön fejezet szól. A műveltségi viszonyok, az ipar, földművelés, kereskedelem táblázatokkal is vannak megvilágítva. A még fiatal szerző számot tevő munkával gazdagította monographiai irodalmunkat.

Kiskárpáti Emlékek. Éleskőtől Vágújhelyig, Hely- és művelődéstörténeti tanulmány. II. kötet. Irta Jedlicska Pál. Eger, 1891. Ára 3 frt.

Szerző a most megjelent munkájában a Vág völgy s környéke leírását folytatja az első, 1882-ben kiadott kötetben megkezdett rendszer szerint, t. i. először a községi, azután az egyházi s vallási történelmi emlékeket, az iskolát, nevelést stb. tárgyalja. Ezen kötet Éleskő vára, mely a Czobor s Bakics-családé volt, Bikszárd, Korlátkő vára, mely eredetileg a Korlátkői, azután az Apponyi, Pongrácz és Motesiczky családoké volt; Nádas, Binyócz, Alsó-, Felső-Korompa, Felső-Dombó, Nahács, Dejthe, Erdőház, Jékő vára, mely az Erdődyeké volt, stb. Összesen 39 község, illetőleg vár többé-kevésbbé részletes és kimerítő leírását adja. A legérdekesebbek s legterjedelmesebbek egyike Csejthe vára leírása, hol a vérengző Báthory Erzsébet püiritait egész terjedelmökben közli. Ezen munka eredeti kutatások és tanulmányok gyümölcse, s annak becsét emeli a számos genealogiai táblázat egyes földesurak családjairól, hol a kiválóbb egyének életrajzára is kiterjeszkedett. Ugy hogy a terjedelmes kötetnek némely cikkei egész kis monographiává nőttek ki magokat. E szorgalommal s ismerettel készült munka használhatóságát a kimerítő és pontos index megkönnyíti. Ezen kötethez van csatolva az első kötet indexe is, melyet mind azok, kik a szerzőt ez iránt megkeresik, megkaphatnak.

Zur Geschichte Siebenbürgens. Nach Quellen bearbeitet von Ilie Gheryel. Wien, 1891. 8-adr. 47 l.

E kis munka szerzője — úgy látszik — oláh ember. Kiinduló pontja az a helyes elv, hogy mielőtt az ember a mai oláhság ethnographiájával és történetével foglalkoznék, tanulmányozni kell azokat a népeket, melyek a mai román területet a népvándorlás ideje óta birták és arra befolyást gyakoroltak. Foglalkozik a bessenyőkkel, a cumanusokkal, a kik véle-

ménye szerint, *csak* a Dunaparttól keletre laktak, és a »cunus«-okkal, a kiket a cumanusoktól megkülönböztet, s úgy látszik — bár világosan ki nem mondja, a minthogy jelen kis dolgozata nem is befejezett mű — valami oláhféle népnek tart. Szerző ismeri a szláv, a görög forrásokat, az irodalmat, de ép a kun és kumanra nézve félreérti. A magyar irodalomban tájékozatlan, s ez az egyik oka tévedésének. Rajta is meglátszik igazsága annak, hogy valamint nekiünk, magyaroknak, ismernünk kellene szláv szomszédaink történelmi munkásságát, úgy déli és keleti szomszédaink: a horvát, szerb, bolgár, oláh sem ignorálhatja — saját kára nélkül — azt, a mit magyar tudományosság az őket is érdeklő kérdésekre nézve megállapított.

Die Verhandlungen Ferdinand I. mit Isabella von Siebenbürgen. 1551—1555. Von. Alfons Huber. Wien, 1891. 8-adr. 39 l.

Martinuzzi halálától a nemzeti fejedelemség helyreállításáig terjedő idő történetét utóbbi időben két történétíró, egy magyar és egy osztrák, tette bővebb kutatás tárgyává. Szádeczky 1888-ban és Huber Alfons 1891-ben adtak ki e tárgyra vonatkozó monographiákat. S ez a kor csakugyan megérdemli, hogy behatóbb és tüzetesebb tanulmány tárgyává tétessék, mert ez a pár év történetünknek fontos korszaka, minthogy ezekben kell feltalálni az okokat, melyek lehetetlenné tették Ferdinándnak, hogy lábát megvethesse Erdélyben, s lehetővé tették János Zsigmondnak, hogy országát visszafoglalhassa. S daczára, hogy ez a két monographia egymással homlokegyenest ellenkező — az egyik Izabella, a másik Ferdinánd párti — álláspontot foglal el, kiegészíti egymást; mert Huber behatóbban s részletesebben az 1551—1553 s Szádeczky az 1553—1556 közti éveket tárgyalja. Mind kettő sokat merített kiadatlan forrásokból, s habár ítéleteikben és következtetéseikben eltérnek egymástól, mindkettő hasznos munkát végzett. Kétségtelen, hogy az 1551—1553. évek közti tárgyalások részletesebb ismerete úgy mint azt Huber munkájában tárgyalja — módot nyújt arra, hogy az utóbbi évekről s általában az egész esemény lezajlásáról teljesebb képet nyerhessünk, s épen ezért Huber munkáját történetünkre nézve nyereségnek tartjuk. Különben is Huber bírja a magyar nyelvet s ismeri a magyar forrásokat, s ezekből egészítette ki azt a gazdag anyagot, mely épen erre a korra vonatkozólag a bécsi titkos levéltárban őriztetik. Nem első munkája ez neki, melynek tárgyát hazánk történetéből merítette: bizonyynyal kutatásai közben fog ő még többet is találni.

T Á R C Z A.

A FINN-MAGYAR NYELVÖSSZEHASONLÍTÁS ELSŐ NYOMAI.

J. G. Eckardt: *Commentarius de rebus Franciae Orientalis et Episcopatus Würzburgensis . . . Würzburgi 1729. cz. művében* (p. 487 és 488.) azt állítja, hogy Comenius volt az első, a ki a magyar nyelvnek a finn nyelvvel való rokonságát észrevette; hogy Fogelius Martin ezen észlelet alapján alkalmat vett magának srámos finn és magyar szót egybeállítani és a kettő egyezőségét kimutatni, s hogy Fogelius e kézírata a hannoveri királyi könyvtárban még mindig kiadatlanul hever.

Ez igen érdekes kézirat, legalább a mint azt a hannoveri könyvtár igazgatósága rendelkezésemre bocsátotta, egész terjedelmében nincsen ugyan meg, de azon része meg van, mely a fent említett rokonságot ismerteti. Az első lapon ily czímet visel: *Martini Fogeli de Finnicae Linguae Indole Observationum Cap. I. de Finnicae Linguae Cum Vicinarum Gentium Linguis Comparatione*. A negyedik lap egy új czímlap: *Nomenclator Finnicus, Serenissimo COSMO Magno Etruriae Principi dicatus et conscriptus à Martino Fogelio, Hamburgensi*. A harmadik lap szerint az egész munka 9 fejezetre lett volna osztandó, azonban e beosztás nyomait a munkán nem látni. A dedicatio a *Nomenclator Finnicus* késedelmét avval menti, hogy Skytte bárótól későbbben jött meg, mint remélték. E báróról tudjuk ugyan, hogy Comeniussal, Hartlibbal, annak előtte Bisterfelddel is összeköttetésben volt; 1651—52-ben svéd diplomaciai küldöttsége volt Magyarországon át Konstantinápolyba (l. Szilágyi, Erdély és az É. K. Háb. I. köt.) s tán ekkor lett ő is figyelmessé, mint Comenius is, a két nyelv rokonságára; a kézirat egyébként Skyttét csak a dedicatióban említi, Comeniust pedig egy szóval sem.

Fogelius a *Nomenclator*hoz egy kis értekezést csatol de *Finnicae Linguae Indole*, a melyben kimutatja, hogy a finn nyelv a szomszédosak közül csak is az eszttel és a lappal rokon. Azonban a szerző, megemlékezve arról, hogy a magyarok azt állítják, hogy Scythiából mentek át Pannoniába (p. 19.), arra a gondolatra jött, hogy megvizsgálja a két nyelvet, s úgy szókincs, mint nyelvtani és mondattani sajátságok dolgában

nagy rokonságot talált (vocabula; literarum compositiones, Nominum flexiones et genera, constructiones denique orationis). »Atque sic feliciter cepi, quod nemo hactenus, quod sciam, ante me observavit, Hungaricam et Finnicam linguam magna inter se affinitate conjunctas esse.« Molnár bevallja nyíltan Grammaticájában, úgymond Fogelius, hogy nem tudja, hogy mely nyelvvel lehetne a magyar rokon, Scaliger pedig a finn nyelvet egészen különállónak találta.

Erre Fogelius mindenekelőtt 36 szót állít egymás mellé latinul, finnül és magyarul, melyek a 2 utóbbi nyelvnek közel voltát szembeszökőn mutatják (ezek: fej, haj, kéz, köny, száj, agyvelő, vér, iny, lapoczka, máj, vő, éj, szarv, tűz, alá, élet, ökör, váll, szem, kő, tetű, láng, hal, halál, azután, tud, ki, hajó, mit, miért, vén, vénség, száz, eső, rút, vala — természetesen régi helyes írással.) De, úgymond, nem elég a szavak rokonsága. A két nyelv egyezik még a hangzatosságban (suavitate): 1. mindkettő sűrűn tesz magánhangzókat mássalhangzók közé. 2. A finn s a magyar nyelvben egyaránt nincs nem, a mi mindkét nyelv megtanulását könnyíti. 3. A névhajlításban is igen hasonló a két nyelv, a mennyiben a szóhoz attól elválaszthatatlan végzetet (terminationes) ragaszt, mit szerző számos finn szón mutat ki. 4. Az elválasztható praepositiókat a szó után teszik. 5. A birtokviszonyt birtokragokkal is fejezhetik ki, birtokos névmások nélkül, végül 6. a habere igét »vagyon« szóval (finnül »on«) helyettesítik.

Azonban a különbség, — úgymond a szerző tovább — mégis nagyobb, semmint egymást megértsek. A magyar nyelv igen nehéz nyújtott és rövid magánhangzóival (halakat mást jelent mint hálákat); a magyar műveltető igeképzőt a finn nem bírja; a finneknek nincs articulusok; a finn névragozások nem oly egyöntetűek, mint a magyarok; végül a finn nyelv nem oly gazdag eredeti szavakban, mint a magyar, s nagyon gyakran szorul összetételre.

A szerző további fejtegetéseiben más nyelvekből mutat ki szavakat a finnben s még a finn nyelvnek néhány sajátját említi fel; azonban a legelső fejezetet sem mondhatjuk jelen alakjában befejezettnek. — A szerzőről magáról csak annyit említünk meg, hogy 1634-ben született, 1663-ban Paduában promoveált, s hogy Joach. Jungiusnak, a »német Baco«-nak tanítványa volt. 1668-ban Cosmos, toscanai herczeg, midőn Hamburgon keresztül vonult, nagyon kitüntette a fiatal tudóst. Meghalt 1676-ban, haláláról Leibnitz így emlékezik meg: »Mors ejus omnibus acerba exstitit, quibus nota erat doctrina viri et rara inter nostras judicii maturitas . . .« (L. erre nézve Guhrauer: J. Jung und sein Zeitalter. p. 326. 327.)

VIDÉKI TÁRSULATOK.

A történelmi vagy archaeologiai tekintetben nevezetes vidékek közül a legtöbbnek már van társulata, egylete vagy muzeuma. Nehány tehetséges szakember végzi a munkát: kutat, gyűjt vagy intézi az ásásokat s ezek valóban méltánylást érdemlő szorgalommal, lelkesedéssel, kitartással hasznos munkát végeznek, s koronként számot adnak az elért eredményekről. Az a város, mely az illető társulat székhelye s az a vidék, melyet annak munkássága felölel, figyelemmel kíséri a beszámolókat az eredményekről. S ha az írók ébren tartják az érdeklődést a történet és archaeologia iránt, a közönség is buzdításával, részvételével teszi nekik lehetővé a munkálkodást. Pedig ezek a társulatok éppen azzal, hogy specialis feladatok megoldására szorítkoznak, jó szolgáltatásokat tesznek a magyar történetírásnak, elősegítvén ilyen módon egy csomó olyan kérdés tisztázását, mely helyszíni kutatást tesz szükségessé. Az Évkönyvek vagy folyóiratok, melyek két évtized óta láttak világot, már is egy kis könyvtárrá nőttek ki magokat. Mint eddig, ezután is figyelemmel fogjuk kísérni ezek működését.

Az alsó-fehérmegyei történelmi, régészeti és természettudományi Társulat negyedik Évkönyve 1 tervrajzzal s 8 táblával. A választmány megbízásából szerkeszti Kóródy Péter. Kolozsvár, 1891. 8-adr. 100 l.

Meglehetősen exponált helyen, de valóban classicus földön munkálkodik az alsó-felhérmegyei társulat, melynek sok akadálylal s többi közt a közönség közönyével is kell küzdeni. Apulum — Gyulafehérvár, a római és fejedelmi korszak szétrombolt emlékeinek összegyűjtése teszi a társulat feladatát, s rövid fennállása alatt is már szép eredményt ért el. Ezen negyedik Évkönyv az 1890-ik év eredményéről számol be és tanuskodik a társulat életrealósága mellett. Három értekezés van benne: az első Cserni Bélától az apulumi, rendkívül csekély segédeszközzel, de azért meglepő eredménnyel folytatott ásításokról (II. közl.). Egy kis bevezetés után a római fürdőletről leírja az apulumi fürdést, az ásásokat s leleteket (47 új téglafelirat s egy csomó más maradvány rajzával az ásítások tervrajza). A második czikk növényteni értekezés Csátó Jánostól, a harmadikban Hámdl Ágost József császár erdélyi utazásait tárgyalja; gondolat összeállított tanulmány, kézirati források felhasználásával. Végül Kóródy, a titkár, a társulat 1890-ik évi működését vázolja. Kóródy ez évben vette át a titkárságot Pál Istvántól, ki mint az erdélyi statusgyűlés titkára Kolozsvárra tette át lakását. Ez évben Veszely tiszteletbeli elnökké választott, s Cserni Béla lett muzeum- és könyvtárrórré. Van az egyletnek összesen 174 tagja, valóban az elért eredményekhez mértén csekély szám.

— A POZSONYI TOLDY-KÖRNEK jan. 3-án tartott felolvasó ülésében Thaly Kálmán alelnökünk tartott felolvasást díszes közönség jelenlétében s ennek rendkívüli érdeklődése mellett. »Rákóczy fejedelmének Pozsonyban«

volt a felolvasás címe, mely a sajtó alatt levő Bercsényi-család története című nagybecsű művének teszi önálló s főként Pozsonyt és Nyitrát érdeklő részletét.

AZ ERDÉLYI MUZEUMEGYLET bölcsészeti, nyelv- és történettudományi szakosztályának decz. 30-án tartott ülésében *Gyalui* Farkas, kolozsvári egyetemi könyvtártsitz »Apáczai Cseri János életrajzához és műveinek bibliographiájához« című derék tanulmányából olvasott föl részleteket, több egészen új adatot mondván el a XVII. századbeli magyar tudósról.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

MAGYAR KÖNYVSZEMLE. Közrebocsátja a M. Nemzeti Múzeum könyvtára. Szerkeszti *Csontos* János. A XVI-ik évfolyam első fele. 8-adr. 168 l. Ez a bibliographiai folyóirat példányképe egy tudományosan, szakszerűen szerkesztett folyóiratnak, melynek igen sok gyakorlati haszna is van, mert sokkal szélesebb körben mozog, mint a hogy címe mutatja. Különyve a magyar bibliographiának, mely folytonosan s kiváló sikerrel completirozza Szabó Károly könyves házait; összegyűjti, leírja a világban szét-szórt Corvinákat, s folytonosan egészíti ki ezek számát, úgy hogy egyszer valóban előttünk fog állani Mátyás könyvtára (ez a füzet a két modenai codexet két faecimilevel *Csontos* leírásában mutatja be); a középkori könyvtárak történetéhez újabb és újabb adalékokkal járúl; nem hanyagolja el az újabb irodalmat sem (ebben a füzetben pl. Csokonai kiadatlan verseit közli *Sebestyén* Gyula; egy XVII-ik századi gyűjteményes családi könyvet s a Wurmland című satyricus kéziratot *Erdélyi* Pál ismerteti, — de a mi a történetírással foglalkozókat még ezeknél is jobban érdekli, azok a külföldi könyvtárak catalogusainak ismertetései, melyek a magyar történetírásnak sok hecses forrást nyitottak meg. Mind ezek a rovatok a jelen füzetben is nagybecsű adatokkal vannak képviselve.

TURUL. A Magyar Heraldikai és Genealogiai Társaság közlönye. Szerkeszti *Fejérfataky* László. A kilenczedik kötet negyedik füzete bezárja az évfolyamot. Közli színnyomatban a Lesztéméri család czímerét, melyhez a szöveget *Szendrei* János írta, s mellékletül az országos levéltár helytartótanácsi osztályában őrzött nemes levelek jegyzékét adja. Mailáth Béla a Hongh nemzetség ivadékaírói értekezik, Márki a Dóczyak történetéhez járúl adalékkal s Kis Bálint cikksorozatát kezd meg Erdély régi családairól s a bevezetésben kiemeli, hogy a genealogiai táblákban több gondot kellene fordítani a családok nőtagjaira s lehetőleg az évszámokat is ki kellene tenni s e rendszer szerint készítve, bemutatja a Bogáthi család leírását. Figyelemreméltó Pór Antal válasza Nagy Gézának Árpád-kori személyneveink ügyében, mely sokban járúl a kérdés tisztázásához. A Vegyes-rovat a gróf Csáky család czímerét ismerteti s a Tárczában hivatalos közlemények s könyvismeretések vannak.

ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ. Szerkeszti *Hampel* József. A XI-ik kötet mult évi utolsó száma, gazdagon ellátva illusztrációkkal. Egy nagyobb érdekes tanulmány van benne Szendrei Jánostól »Magyar viseletek című leveleink« cím alatt, mely történeti festőinknek, illusztratorainknak igen becses útmutatóul szolgál. Az állandó rovatok: Emlékek és Levelek, Irodalom, Muzeumok, Társulatok, Különfélék igen sok becses kisebb-nagyobb közleményt foglalnak magukban.

HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK. Szerkeszti Rónai *Horváth* Jenő. Az ötödik füzet a IV-ik évfolyamot bezárta. E folyóirat olvasói jelentékeny része a hadsereg és honvédség sorából kerül ugyan ki, de el van az terjedve a nem katonák közt is, mert közleményei úgy vannak tartva, hogy a nem szakemberek is élvezettel s tanulsággal forgathassák, amint hogy írói is vegyesen a katonák s polgáriak sorából telnek ki. A hosszú török háború történetének részleteit két czikk tisztázza: Kozicz László Győr vár történetét 1594—8 közt, s Gömör Gusztáv Esztergom bevételét 1595-ben; a szentgothárdi csatáról maga a szerkesztő irt egy igen érdekes tanulmányt; Bubics arra a kérdésre felel, kik vettek részt Buda 1686-iki ostromában, s Király Pál Székely László hadi biztos feljegyzéseit közli az erdélyi mult századi katonaállításról; a hadtörténelmi apróságokban kisebb czikkek vannak, azt bírálatok, ismertetések követik s végül Apafi 1686-iki edictuma.

Különböző sajtó folyóiratokban megjelent történeti dolgozatok: Az ERDÉLYI MUZEUM V-ik füzetében: Kerekes Ábel életrajza gr. *Kun* Gézáról; Erdély déli határai kijárásáról irt napló 1741-ből, befejező közlemény *Jakab* Elektől; — a MAGYAR SION nov.—decz. füzetében: Képek a hazai hitújítás idejéből, XVI-ik századi főesperesi jelentések kivonatai s összegezései (bef. közlemény); Eredeti adat a hazai reformatio történetéhez *Récsey* Viktortól, mely a kassai püspöki könyvtár unicumának: »Summája azon articulásoknak, kikről vetekedések támadtak az augustana confessióban való tanítók közt« bevezetését közli; — a KATHOLICUS SZEMLE V. füzetében *Horváth* Cyrill bevégzi »Nemzeti irodalmunk a reformatióig« című hosszabb tanulmányát; — a KERESZTÉNY MAGVETŐ VI-ik füzetében: a Dávid Ferencz-féle legrégibb unitarius énekes könyv egy második példányáról értekezik *Koncz* József. — Az UNGARISCHE REVUE X-ik füzetében *Pichler* Fritz befejezi II. Boleslav lengyel királyról irt terjedelmes tanulmányát, mely hazánk történetét is közlő érdeklő s mely közelebbről külön lenyomatban önálló kiadásban is meg fog jelenni.

FÜZETES VÁLLALATOK. APRÓ NYOMTATVÁNYOK.

»A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE.« Irt *Bodnár* Zsigmond. Szerző a hatodik füzetben befejezte az I. kötetet. A terjedelmes index utolsó ívét hozza ez, s egy tölh mint ötven lapra terjedő előszóban szerző szá-

mot ad elveiről, módszeréről: mert ő oly munkát akart adni, mely új úton halad, új felfogást követ, téves nézeteket helyre igazít s felöleli az irodalom anyagát: nemcsak a kiválóbb írókat mutatván be, hanem mindazokat, kik hozzájárultak a közszellem fejlődéséhez. A critica dolga lesz megvitatni elveit s azt is, hogyan alkalmazta; most elégnek tartjuk constátálni, hogy szerző lelkiismeretesen áttanulmányozta irodalmunk egész anyagát. Erre vallanak idézetei, melyek minden munkából a praegnansabb, jellemzőbb helyeket adják — úgy, hogy a ki ezeket olvassa, megismerkedik a kor mozgó eszméivel. E füzetben megkezdődik a második kötet: s ennek pár lapja valamint az egész VIII. füzet Pázmány korával foglalkozik.

»AZ ATHENAEUM KÉZI LEXIKONA.« Szerkeszti Dr. *Acsúly* Ignác. Ezen hasznos és hézagot pótló munkának ezúttal a 3—5-ről, három új füzetéről adhatunk számot. A harmadik füzet tartalma az Arany szótól Ázsiáig terjed, melyben az *arany* szó maga 70 cikket foglal el, az Attila tized. Más tekintetben is a hazai történelem ép úgy, mint az archaeologia, földirat stb. gazdagon van képviselve. Itt tárgyalja kellő tömörséggel az ausztriai jogot stb. A 4-ik füzet Ázsia —Bauer csaknem 2000-re terjedő cikksorozatát ölel fel, benne lévén a Báthory, Batthyány stb.-ről szóló cikkek. Az ötödik füzet a Bauer—Biochemia szintén igen terjedelmes cikksorozatát hozza, benne a bautzeni Mátyás szoborról, Beatrix királynéről, pelsőczy Bebek, Bém Józsefről stb. irt cikkek, melyekről szintén csak azt lehet ismételni, mit fentebb mondtunk. A mellékletek közül kiemelhető a 3-ik füzethez adott magyar huszárság mult századi viselete színes nyomásban, a vegyes házbeli királyok családfái, a 4-ik füzetnél a magyar gyalogság mult századi viselete színes nyomásban, s az ötödiknél Dél-Amerika térképe. Azonfelül a többi mellékletek is figyelemreméltók.

»A MAGYAR SIEBMACHER.« Szerkeszti *Cserjheő* Géza. A most megjelent 25-ik füzet a Szakmáry—Szörényi nevek csoportját foglalja magában s rendkívül becses történelmi és czímertani anyagot tartalmaz. Hazai történelmünk szereplő családai közül a Szapolyaiak, Szápáryak, Széchenyiek, rimaszécsi és felső-lendvai Széchyek, kevédi és ormosdi Székelyek, Szemerék, Szent-Iványiak, horogszegi Szilágyiak stb. czímereivel találkozunk e tartalmas füzetben, némelyikkel valóságos történeti értekezés kíséretében. Különösen ki kell emelnünk a Szapolyaiakról szóló cikket, mely a királyi trónra emelkedett nevezetes család czímerének változatait az érdekes czímertani és történeti adatok egész sorozatával illusztrálja. Nem kevésbé tartalmasak a Szentgyörgyi és Bazini grófokkal s a Szent-Ivány család bárói s grófi elágazásaival foglalkozó fejtegetések. Az említett történelmi nevezetességű családok mellett az újabb főnemességet a temerini Szécsen grófok, a gróf és báró Szirmay, a Szegedi-Ensch, Szobek és Szörényi bárói családok képviselik. Mohácsi vész előtti czímeres levelekről Szent-Lőrinczyeknél, kik 1398-ban a Csentevölgyiekkel együtt kaptak czímet, a horogszegi Szilágyi (1409.), Szecsődy (1418.), a Csapy,

Soós, Boeskey stb. családokkal egy származású gálszécsi Széchy és Szerdahelyi (1418.), a Jersaiakkal adományostársként szereplő Szentbalásy (1432.), a Szlopnay (1432.), Szárcsády (1456.), Szentgyörgyi és Bazini (1459.), Szelestey-Gosztonyi (XVI. sz. eleje) és Szeremléni (1510.) családoknál történik említés, s ezek mellett a Szalkay, Szathmáry-Király, a szécsényi Szécsényi, Szénásy, Szent-Máriasy, Szilassy, Szobonya, Szokolyi s más régi nemesi családok czímerei nyújtanak érdekes tanúságokat középkori heraldikánk buvárainak. Szalay néven kilencz család van e füzetben felsorolva, köztük halhatatlan történetíróknak, Szalay Lászlónak családja, mely czímerét III. Ferdinándtól kapta. Az egész füzet úgy a tudományos anyag, mint annak feldolgozása tekintetében becsületére válik buzgó szerkesztőjének, Csergheő Gézának, s újabb alkalmat nyújt nekünk, hogy a vállalatra ismételten felhívjuk tagtársaink figyelmét. D. Gr.

»A SZEPESSZOMBATI KRÓNIKÁT«, ez eddig ismeretlen XV. századbeli történeti forrást mutatja be 3 ívre terjedő füzetében buzgó tagtársunk, Dr. Demkó Kálmán, a löcsei állami főreáliskola igazgatója. E krónikát Demkó a szepesszombati városi kapitányi hivatalban fődözte föl, a Zipser Willkühr XV. századi töredékével együtt, melynek függelékét képezte, s a Szent-István uralkodásától 1457-ig haladó német szövegű történelmi följegyzésről összehasonlítás alapján constatálta, hogy eleje a Márk krónikája, a többi pedig egykorú tudósítások alapján készült, s az egész az eddig ismert szepesi krónikák legrégibb forrásaúl tekinthető. Demkó ismeretése, mely a krónika teljes szövegét tartalmazza, a *Szepesmegyei Történelmi Társulat* hetedik évkönyvének különnyomata gyanánt jelent meg.

»A BUDAPESTI KERESKEDŐ IFJAK TÁRSULATÁNAK huszonöt éves történetét«-t írta meg Tordai Kádár Kálmán a társulat titkára. E jól irt és tanulságos könyvből látjuk, hogy mily szép eredménnyel működött e társulat s mily befolyása volt arra, hogy a kereskedővilág megmagyarosodjék. Az 1868 óta létező esti szaktanfolyam, a felolvasások, a gazdag könyvtár mind hatalmas tényezők voltak e cél elérésére. 1866-ban 485 tagja volt az egyletnek, ma van 689.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— DR. THALLÓCZY LAJOS kormánytanácsosi czímmel és jelleggel felruházott segédhivatali igazgatót a cs. és kir. közös pénzügyminisiteriumban, s az udvari kamarai levéltár vezetőjét ő Felsőge dec. 26-án kelt elhatározásával a nevezett ministerium levéltári igazgatójává nevezte ki.

— SIR WILLIAM WHITE konstantinápolyi angol nagykövet mult évi dec. 28-án Berlinben influenzában meghalt. Halálát bizonynyal részvéttel és megilletődéssel fogja olvasni minden magyar ember, mert ő nemzetünknek őszinte igaz barátja volt s Akadémiánk küldötteit, kik a Corvinnak ügyében fáradoztak Stambulban, buzgó támogatásban részesítette.

1890-ben okt. 9-én e küldöttség tiszteletére estélyt adott s ezen bemutatta Thaly Kálmánnak azt a franczia munkát, melyet Thaly »Rákóczy-féle Unicum« cím alatt a Századok 1889-iki folyama 767. s köv. II. ismertetett, kivel az elhunyt állandóan fentartotta a baráti összeköttetést.

— GRÓF KÁROLYI TIBOR a gróf Károlyi-család okmánytárának eddig megjelent köteteit a nevezetesebb külföldi akadémiáknak s egyetemeknek (amsterdani, bécsi, baseli, bajor, berlini, brüsszeli, bukaresti, kopenhágai, krakói, lipcei, lisszaboni, londoni, madridi, müncheni, párisi, szentpétervári, prágai, római, stockholmi, washingtoni, göttingai stb.) szám szerint 18 akadémiának s nyolcz egyetemnek megküldötte s majd mindenünnen szívélyes köszönő irattal viszonztatott a becses adomány. A nemes gróf ez elhatározásával nagy szolgálatot tett a magyar történetnek, mert a »periti rerum historicarum perscrutatores« ez okmánytárnak jó hasznát fogják venni.

— JEDLICSKA PÁL »Kis-Kárpáti Emlékek Élészkőtől Vágujhelyig« című becses és érdekes munkájára, — melyre »Ujabb történeti munkák« című rovatunkban felhívtuk olvasóink figyelmét — megrendelési lapokat küldött szét, melyek vázolják annak tartalmát. »Ha a vándor — mondja szerző — egy regényes vidéken megpihen, s gyönyörködve szemléli ennek kiválóbb s meglepő részeit, önkénytelenül ébred fel lelkében a vágy: vajha valamely varázsló kéz feltárná előtte a vidék elviharzott századainak emlékezetét, eseményeit, megismertetné vele azon egyéneket, kik itt állásuk- és szereplésükkel hajdan irányadó befolyást gyakoroltak, s leplezné az itteni régi élet változatos képeit. E vágy, nemkülönben azon igazság, hogy a multak emlékei mindenkor tanulságosak, becsesek, felkeltették bennem azon eszmét, hogy a kiskárpáti vidék egy részének hely- s művelődéstörténeti emlékeit önálló munkában közrebocsássam. Ezen eszme adott létet a több év előtt megjelent »Kiskárpáti Emlékek Vöröskőtől Szomolányig« cz. hely- és művelődéstörténeti munkámnak, melynek folytatása s mintegy II-dik kötete a fent jelzett munka.« Ezután felsorolja a városokat, helységeket, melyeket leírt, részletezi mindazt, mire kiváló figyelmet fordított: a községek történetét, egyházi, gazdasági, ipari, kereskedelmi emlékeit, azok nemes családait stb. A mű ára 3 ft. A megrendelők ez összeget a szerzőhöz Felső-Dióstra Pozsonymegyében küldjék be, s annak fejében a munkát bérmentve fogják megkapni. Az első kötet is kapható a szerzőnél ugyanez összegért.

— KEMÉNYFY DÁNIEL ferenczrendű tanár előfizetési felhívást adott ki »Történeti Tanulmányok és Rajzok« című munkájára, melyben eddig szétszórva megjelent tanulmányait gyűjtötte össze s újjal szaporította. A történeti irodalmat kedvelő művelt közönség igényeit tartotta szem előtt, tárgyyszeretettel dolgozott, »sok rokonszenvvel mélyedett azon események vagy személyek emlékébe,« melyeket e kötetbe felvett, s mely 20 íven a következő értékezeseket tartalmazandja: Tomori Pál s a mohácsi vész okai. Az utolsó fejedelmi udvar Erdélyben. II. József százados emlékénel.

Egőr historianac I. része.

Tinódi S.

Ti Magyarocmar Istend i - madgyatoc Es ő ne-ki nagyha-la-kat

ad - gya - tok, Je - lős - ben Ti-szan in - net kic la - koz - tok,

Eg - ri vi - te - zec-nek soc iot mon - gya-tok.

Kalamájkák.

I.

Oj ti ho - ro kamen na - ja, czom, sia ne tu - pa - jesz?

Oj ska-zy-my dinu-cze praw-du, wkim ty sia ko - cha - jesz.

II.

Se-dijt ho - lub nad wo-do - ju, ho-lub - ka na klad - ci,

ska-zy me - ni, mo - ja my - ta, szczo to - bi na had-ci.

III.

Do - tiw, do - tiw, ka - czu - ri - ka, do - tiw za wo - do - ja,

po - klo - ny sia mo - mu ro - du, szo - ja sy - ro - to - ju.

IV.

Po - si - ja - tam ru - tu kru - tu me - zy be - re - ha - my ;

Oj jak tia-zko me - ni zy - ty me - zy wo - ro - ha - my.

Ave maris Stella.

Eszterházy Pál hercegtől.

Viola 1.

Viola 2.

Viola 3.

Canto Solo.

Orgona.

A - ve ma - ris Stel - la, De - i Ma - ter al - ma,
 Sol - ve vin - cla re - is Pro - fer lu - men coe - cis,
 4#3 # 6 4 3

At - que sem - per vir - go Fe - lix coe - li por - ta.
 Ma - la no - stra pel - le Bo - na cun - cta pos - ce.
 6 6# # 6 #6 4#3

Sumens il-lud a ve Ga-bri-e-lis o-re Fun-da nos in
 Monstra te esse Ma-trem Su-mat per te pre-ces Qui pro no-bis

7 6 6 43 6

pa-ce, Mu-tans E-vae no-men.
 na-tus, Tu-lit es-se tu-us.

6 # 6 #6 4#3 #

A szent korona százados emlékéül. A magyar gárdáról. A magyar gentryről. A magyar hadviselésről, Széchenyi és Wesselényi barátsága. Az abszolutizmus Magyarországon. Az elnemzetietlenedés kora. Nemzeti ébredésünk tényezője. Az akadémia megalapítása előtt. Az akadémia megalapítása után. Deák és Wesselényi. A díszes kiállítású munka ára 2 frt, mely összeg szerző címe alatt Kis-Jenőre u. p. Somlyó-Vásárhely küldendő.

— DUNCAN INGRAHAM, az északamerikai Egyesült-Államok tengerészeti főtitkárja, ki 1849-ben több, Smyrnába menekült honvédnek, köztük Koszta kapitánynak megmentette életét, New-Yorkban múlt évi november havában meghalt. (Megemlékeztek róla külön cikkben a »Magyar« és a »Budapesti Hírlap« múlt évi nov. 19. és 29-iki számaikban.)

--- BARTALUS ISTVÁN múlt évi decz. 6-án tartott felolvasását jelen füzetünkben közöljük. Felolvasás közben annak illusztrálásul több tánc-darabot bemutatott a zeneiskola tanárai s növendékei. Érdekesnek tartjuk ez előadások programját közölni:

A felolvasás folytán előadott tánc-darabok műsora:

1. *Pávatánczok.* a) Francia Pávatáncz Le-Roytól (1550). b) Spanyol Pávatáncz, névtelentől (1550). c) Angol pávatáncz, Aloyson angoltól (1615). Zongorán előadja *Káldy Gyula* tanár.

2. *Gagliarda-tánczok.* a) Pávatáncz-lassu és Gagliarda-friss (1550) Le-Roy-tól. b) Magyar lassu és friss (1550). c) Pomponius gagliardája (1603). Zongorán előadja *Káldy Gyula* tanár.

3. *Branle-tánczok.* a) Laurencinitől (1603). b) Névtelentől (1603). c) Névtelentől (1603). Vonós hangszerekkel.

4. *Egy ballet-táncz* névtelentől. (1615). Vonós hangszerekkel.

5. *Egy volte-táncz.* (Volte de Coucou) névtelentől (1615). Vonós hangszerekkel.

6. *Egy courante-táncz* névtelentől. (1603). Vonós hangszerekkel.

7. *Kör-tánczok.* (Chorea). a) Angol chorea Doolandtól (1603). b) Lengyel chorea Diomedestől (1603). Vonós hangszerekkel. c) Három lengyel chorea Diomedestől (1603). Zongorán előadja *Káldy Gyula* tanár. d) Nyolcz kalamájka a jelen század elejéről. Vonós hangszerekkel.

8. *Egy lengyel villanella* Dlugorai Alberttől (1603). Zongorán előadja *Káldy Gyula* tanár.

9. *Egy finale* Dlugorai-tól (1603). Zongorán előadja *Káldy Gy.* tanár.

10. *Allemande-ok* a) Le Roy-tól (1550). b) Négy allemande névtelentől (1603). Zongorán előadja *Káldy Gyula* tanár.

11. *Passamezzók.* a) Laurencini-től (1603). b) Besard-tól (1603). c) Egy névtelentől. Vonós hangszerekkel. (Ezeket megelőzőleg Csiszér Irén k. a. éneklő Tinódi Egervár ostromát; s előadatik egy magyar induló a Napoleon hadjáratából).

12. *Két egyházi ének* Esterházy Pál hercegtől (1711). a) *Mater Stella.* Éneklő Csiszér Irén k. a. b) *Cur sles Jesu.* Éneklő Platz Mariska k. a. *Káldy Gyula* zongora és *Major Gyula* harmonium-kíséretével.

A tánc-darabokat lantírásból megfejtette s az eredeti harmonia teljes megtartásával zongorára átírta *Bartalus István*; hangszerekre alkalmazta *Káldy Gyula*. *Waldmann Albert*, *Késmárky Árpád*, *Faludy Károly*, *Wilmouth Bódog* urak (a magyar zeneiskola tanárai) és *Tintner Berthold* úr (a magy. kir. opera zenekari tagja) szíveségből vállalkoztak.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— ERDÉLY ÉS AZ ÉSZAKKELETI HÁBORÚ. Levelek és Okiratok. Közzétette *Szilágyi* Sándor. Második kötet. Budapest, 1891. A M. T. A. kiadása. 596 l. 8-r.

— A MAGYAR NEMZETSEGEK a XIV. század közepéig. Irta dr. *Wertner* Mór. Számos genealogiai táblával. I. kötet A—II. Temesvár, 1891. (A Történeti nép- és földrajzi könyvtár 52. kötete.) XV. + 8-adr. 327 l.

— KISKÁRPÁTI EMLÉKEK. Éleskötől-Vágújhelyig. Hely- és művelődéstörténeti tanulmány. II. kötet. Irta *Jedlicska* Pál. Eger, 1891. XLIV + 590 ll. 8-r. Ára 3 frt.

— DUNA-SZEKCSŐ a múltban és jelenben. Irta *Gosztongyi* Jenő. Pécs, 1891. 8-adr. 109 l.

— NAGY-ENYED pusztulása 1849-ben. Korrajz. Irta *Szilágyi* Farkas. Nagy-Enyed, 1891. 8-adr. 364 l. Ára 2 frt.

— A NEDECZKY CSALÁD. Irta *Nedeczky* Gáspár dömösi plébános. Budapest, 1891. 8-r. II. + 621 + II és 25 gen. tábla. Ára 3 frt. Kapható a szerzőnél Dömösön.

— LÁZÁR BÉLA. A Fortunatus-mese az irodalomban. Budapest, 1890. (174 l.)

— AZ ALSÓFEHÉRMEGYEI történelmi, régészeti és természettudományi társulat negyedik Évkönyve. 1 tervrajzzal és 8 táblával. Szerkeszti *Kóródy* Péter. Kolosvárt, 1891. 100 l. 8-r.

— A MÁRIASSY-ZÁSZLÓALJ 1848—49-ben. Irta *Hegyesi* Márton. Nagy-Várad, 1891. 25 l. kis 8-r.

— FUTAKY GY. Magyarország címere. Budapest, 1891. 16. l.

— A BUDAPESTI KERESKEDŐ IFJAK társulatának huszonöt éves története 1866—1891. Irta *Tordai Kádár* Kálmán titkár. Budapest, 1891. 270 l. 8-r. Ára 1 frt.

— GESCHICHTE DER STADT BÉLA. Ein Beitrag zur Zipser und vaterländischen Geschichtsforschung von S. *Weber*. Igló, 1892. 8-r. 445 l.

— DIE HEIRAT KAISER LEOPOLD I. mit Margaretha Theresia von Spanien, von Dr. Alfred Francis *Pribram*. (Különnyomat az Archiv für oesterr. Geschichte LXXVII-ik kötetéből. 57. l. 8-r.)

— DIE VERHANDLUNGEN Ferdinands I. mit Isabella von Siebenbürgen 1551—1555. Von Alphons *Huber*. Különnyomat az »Archiv für österreichische Geschichte« LXXVIII. kötetéből. 39 l. 8-r.)

— FRIESE KARL. Über den äusseren Gang der Verhandlungen beim Frieden von Oliva. Kiel 1890. 64 l.

— MONUMENTA SPECTANTIA HISTORIAM SLAVORUM MERIDIONALIUM. Volumen XXII. (Ljubić Listine o odnošajih izmedju južnoga slavenstva i mletačke Republike 1453—1469. évekből.) XXVI, + 496 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi jan. 7-én d. u. 4 órakor tartott rendes vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Majláth Béla elnöklete alatt dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, Csontos János, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Hajnik Imre, dr. Horvát Árpád, dr. Márki Sándor, Óváry Lipót, Szinnyei József, dr. Váczy János vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Majláth Béla mint legidősb vál. tag foglaltván el az elnöki széket, az ülést az új esztendő alkalmából elmondott néhány üdvözlő szóval megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére Óváry Lipót és dr. Fejérpataky László vál. tagokat kéri fel.

Napirend előtt —

1. Szilágyi Sándor titkár felolvassa gr. Szécsen Antal elnök 1891. dec. 20-án Bécsből kelt levelét, melyben ő Nagyméltósága tudatja, hogy Ő császári és apostoli királyi Felsege, dr. Marczali Henrik *Mária Terézia* című életrajzi művének a társulat részéről felajánlott díszpéldányát legkegyelmesebben elfogadni, s a munkáról mind tartalma, mind művészi kiállítása tekintetében legmagasabb elismerését nyilvánítani méltóztatott.

Mély hódolattal örvendetes tudomásul vétetvén, az elnök levele irattárba tétetik.

2. Felolvassa Szilágy vármegye alispánjának 1891 évi nov. 27-én 19465 k. i. sz. alatt kelt levelét, melynek kíséretében a vármegye közönsége részéről a múlt november-havi r. vál. ülés alkalmával már bejelentett 100 forintos alapítványt a társulat pénztárába beküldötte.

Tudomásul szolgál.

3. Jelenti, hogy a *Magyar Történeti Életrajzok* kiadásához Bay Ilona úrnő legújabbán 100 frttal, gr. Esterházy Miklós ő méltósága 25 frt adománynyal járultak.

Köszönettel fogadtatik.

Következvén a napirend tárgyai —

4. Jelenti, hogy Dessewffy Sándor eszaiádi püspök, eddig évdijas tag, 100 frt alapítvánnyal a társulat alapító tagjai közé lépett.

Köszönettel örvendetes tudomásul vétetik.

5. Előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak a) *alapítókúl*: gr. Esterházy Miklós József Tatán, 200 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Torontál vármegye közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Temesvár sz. kir. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Szent-Ágota város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Medgyes r. tan. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Köhalom város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Kis Ujszállás r. tan. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Besztercebánya r. tan. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal); b) *évdijas r. tagokúl 1892-től*: Gosztonyi Jenő r. kath. s. lelkész Duna-Szekcsőn (aj. Varga Alajos), Dadai Király Pál állami tanítóképezdei r. tanár Budapesten (aj. Nagy Gyula), Thúry József fő-gymn. tanár Halason (aj. Szilágyi Sándor), Szarvas város közönsége (aj. gr. Szécsen Antal), dr. Baruch Mór kir. törvényszéki orvos Nyíregyházán (aj. Kovács István), Nagy-Sink város közönsége (aj. gr. Szécsen Antal), Ballon Adolf Alajos m. kir. posta-takarékpénztári tiszt Budapesten (aj. Karasszon József), Ferenczi Zoltán egyetemi könyvtár-igazgató Kolozsváron (aj. Szilágyi Sándor), Mikecz János Szabolcs vármegye főjegyzője Nyíregyházán (aj. Kovács István), Szalánczy Ferencz földbirtokos Nyír-Bogdányban (aj. Kovács István), Szegfy István honvéd huszár hadnagy Pápán (aj. Fenyvessy Ferencz), Velinszky Ferencz okl. tanító Nagy-Györgyszálláson (aj. Mészáros Amánd), Kőszeghi Sándor m. kir. orsz. levéltári tiszt Budapesten (aj. Pettkő Béla), Erzsébetvárosi állami gymnasium (aj. gr. Szécsen Antal), Nán László m. kir. adó-pénztárnok Vajda-Hunyadon (aj. Szilágyi Sándor), Petke Gyula magy. kir. adó-pénztári tiszt Vajda-Hunyadon (aj. Szilágyi Sándor), Székesfehérvári állami fő-reáliskola (aj. gr. Szécsen Antal), Soproni ág. hitv. ev. lyceum tanári testülete (aj. gr. Szécsen Antal), Cseppan Rezső polgári iskolai tanár Pozsonyban (aj. Wagner Lajos).

Megválasztatnak.

6. Olvasztatik a pénztárnok december-havi kimutatása, mely szerint a P. II. E. Takarékpénztárnál folyó számla szerinti követelésből felvett

3924 frt 04 krral együtt összes bevétel volt	5979 frt 70 kr,
» kiadás »	4994 » 89 »
	maradvány 984 frt 81 kr;
a mihez hozzáadva a Magyar Tört. Íletrajzok vállalatából 1891 végével áthozott	395 frt 60 kr
fölöslegget, 1891. dec 31-én összesen	1380 frt 41 kr

készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből a Szilágy vármegye közönsége, Kis-Ujszállás város közönsége és gróf Esterházy Miklós részéről befizetett 400 frt, valamint az 1887 évi nov. 3-án tartott vál. ülés jegyzőkönyvének 4-ik pontja szerint néhai Ipolyi Arnold alapítványának növelésére Nyáry Krisztina életrajza tiszteletdíjából Fraknoi Vilmos által ajánlott és a *Magyar Tört. Életrajzok* vállalatától befolyt 100 frt, tehát összesen 500 frt alapítvány tőkésítendő.

A pénztári kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatolattik; az alapítványul tőkésítendő 500 frtra nézve pedig határoztatik, hogy azon $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, utasítatván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a P. H. E. Takarékpénztár útján szabályszerűen gondoskodjék.

7. Titkár jelenti, hogy az elnökség a mult december-havi vál. ülés 3-ik jk. pont alatt kelt határozatának megfelelőleg 700 frt alapítvány elhelyezése iránt annak idején intézkedett.

Tudomásul szolgál.

8. Következik a f. évi r. közgyűlés napjának és tárgyainak kitűzése. Szilágyi Sándor titkár javaslatára a választmány elhatározza, hogy a f. évi rendes közgyűlés február-hó 18-ikára d. u. 5 órára hívassék össze; *tárgyai*: 1. elnöki megnyitó beszéd; 2. a titkár évi jelentése; 3. a számvizsgáló bizottság jelentése az 1891 évi számadásokról, és az 1892 évi költségvetés előterjesztése; 4. a következő három évre (1892—1894) elnök és alelnökök választása; 5. az ig. választmány egy harmadának újra választása, illetőleg a kilépő és elhalt vál. tagok helyének betöltése; 6. Fraknoi Vilmos jelentése római levéltári kutatásairól. A választmányból ez alkalommal az 1889—1891-re megválasztott tagok lépnek ki; névszerint: Barabás Samu, Csaplár Benedek, dr. Czobor Béla, Emich Gusztáv, gr. Esterházy János, dr. Kammerer Ernő, dr. Károlyi Árpád, dr. Komáromy András, Majláth Béla, Nagy Gyula, Nátafalusy Kornél, Némethy Lajos, hg. Odescalchi Arthúr, dr. Ortway Tivadar, Óváry Lipót, Salamon Ferencz, dr. Szendrei János, Szilády Áron, Véghely Dezső és Villányi Szaniszló; az 1891 év folyamán elhaltak: Haan Lajos, Hunfalvy Pál és Wenzel Gusztáv; összesen tehát 23 vál. tag helye lesz a közgyűlés által betöltendő.

9. Az ügyrend 46-ik szakasza értelmében napirenden lévén a gazdasági bizottság megválasztása a következő három évre, — miután a választmány a legnagyobb sajnálattal értesült arról, hogy Karap Ferencz úr, a bizottságnak a mult évben elnöke, nem volna abban a helyzetben, hogy a társulat gazdasági ügyeinek vitelében tovább is részt vehetne, — a bizottság tagjaivá 1892—1894-re közfelkiáltással Szabó Albert alapító, Hegedűs Sándor r. tag, dr. Pauler Gyula, Emich Gusztáv és dr. Csánki Dezső vál. tagok választatnak meg, a miről hivatalosan értesítendők s a bizottság szabályszerű megalakítására felkérendők. Egyszersmind Karap Ferencz úrnak eddigi szíves működéséért, a bizottság mindenkor sikeres

tanácskozásainak böles vezetéseért, a választmány a társulat nevében őszintén érzett háláját és köszönetét jegyzőkönyvileg nyilvánítja.

10. Szilágyi Sándor titkár kegyelettel emlékezvén a társulat s közelebb az ig. választmány elhunyt jeles tagjairól, indítványozza, hogy néhai Szabó Károly, Hunfalvy Pál, Wenzel Gusztáv és Haan Lajos felett emlékbeszédek mondassanak.

Az indítvány helyesléssel fogadtatván, a titkár megbíztatik, hogy az emlékbeszédek megtartására dr. Csánky Dezső, dr. Réthy László, Nagy Imre és dr. Márki Sándor vál. tagokat kérje fel.

Öt óraker a folyó ügyek tárgyalása félbeszakíttatván —

11. Dr. Karácsonyi János felolvassa: *Kik voltak az első érsekek?* című kritikai tanulmányát, mely a *Századok*-ban fog megjelenni.

Felolvasás után zárt ülésben —

12. a *Magyar Történeti Életrajzok* vállalata iránt kötött szerződés olvastatott fel, és

13. a hátralegható tagdíjak behajtása ügyében intézkedett a választmány, végül pedig

14. tekintettel azon sajnós körülményre, hogy a posta-takarékpénztári befizetési lapok alkalmazása a tagdíjak beszedésénél a helybeli (budapesti) tagokkal szemben nem mutatkozik sikeresnek, felhatalmazta a pénztárnokot, hogy a folyó 1892 évi tagdíjakat a helybeli tagoktól úgynevezett *izsata-könyv* mellett szedhesse be.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Majláth Béla s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: Ódary Lipót s. k., Fejérfataky László s. k.

LEJÁRÓ PÁLYÁZAT.

A M. Tört. Társulat ig. választmánya 1891. évi január 8-án tartott üléséből a következő pályakérdést tűzte ki:

Irassék meg eredeti kútfők alapján Corvin János élete, különös tekintettel korára.

Pályadíj: Bay Ilona úrnő adományából 30 darab cs. és kir. arany.

Pályázati határidő: 1892. január 31-ike.

A pályázati feltételek a *Századok* múlt évi 1-ső (január-havi) füzetében tétettek közzé.

Szilágyi Sándor

titkár.

NYOMOZÁSOK A PÁPAI LEVELTARAKBAN.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

A római szent-szék levéltárait azokhoz a bányákhoz hasonlíthatni, melyekben a bányász minél mélyebbre ér, annál gazdagabb, értékesebb rétegeket tár föl.

Huszonöt esztendő óta gyakran szállottam le aknáikba. És elmondhatom, hogy most, az utolsó három hónap lefolyása alatt, talán még jelentékenyebb eredmény jutalmazta fáradozásomat, mint bármelyik megelőző alkalommal.

Pedig engem, köztudomás szerint, nem egy magyar kutató előzött meg. A sorozatot a XVII. század második felében Rómában működő magyar jezsuiták nyitják meg, kik állásuk előnyeit nemzetök történeti multjának földerítésére is értékesítették. *Cseles* atyának 11 kötetből álló gyűjteménye a budapesti egyetemi könyvtárban őriztetik. Ugyanott *Hevenesy*, *Kaprinay* és *Pray* nagy kéziratgyűjteményeinek számos kötetét töltik meg római okmány-másolatok.

A múlt században *Dániel* erdélyi pap, nagynevű főpapjának gr. Batthyányi Ignácznak és *Koller* Ignác Klimó pécsi püspöknek megbízásából dolgozott az örök város könyv- s levéltáraiban. Az előbbinek becses gyűjteménye a gyulafehérvári püspöki könyvtár ékessége. Az utóbbi az ő monumentális munkájában, a pécsi püspökség történetében tette közzé kutatásainak eredményeit.

A jelen század első felében megszakad a sorozat. És Fejér a régi jezsuita-másolatok felhasználására kényszerült szorítkozni az ő Codex Diplomaticus-ában.

Annál nagyobb hálára kötelezte le a magyar történetírást a magyarországi származású *Theiner Ágoston*, az ötvenes és

hatvanas években a vatikáni titkos levéltár igazgatója. Nyitra nagy tudományú főpapjának Roskoványi Ágostonnak buzdítására, a magyar püspöki kar költségén, Theiner két nagy folio kötetet nyomtatott Rómában, melyek 1217-től 1526-ig hazánkat érdeklő okiratokat tartalmaznak.¹⁾ Ezeknek száma 2219-re megy, és a Theinertől később kiadott délszláv okmánytár²⁾ tartalmával 3000-re emelkedik.

Bár mennyire jelentékenynek látszassék ezen okmánykészlet, az csak kis részét képezi annak, amit a szentszék levéltárai hazai történetírásunknak fenntartottak. Ezt kétségtelenné teszik a mi Vatikáni Magyarországi Okirattárunk eddigi kötetei. Elég azt az egy tényt jelezni, hogy IX. Bonifác pápának 1389-től 1404-ig terjedő uralkodásából Theiner csak tizenöt darabot közlött; mi pedig két vaskos kötetet töltöttünk meg ezernél több okmánnyal.³⁾

Ezen tényállás magyarázatául szolgál az, hogy Theiner a szent-szék levéltárainak egyedül az ő gondjaira bízott osztályából merített. És a jelen alkalommal arról is meggyőződtem, hogy az ő saját osztályában felhalmozott anyagkészletből is úgy szólnán csak mutatóanyagokat közölt.

Sietek mentségeül felhozni azt, hogy ama roppant anyagkészlet átkutatása és felhasználása egy ember erejét és idejét messze túlhaladó feladatnak bizonyúl! —

A pápai levéltárak nem oly régiek, de sokkal terjedelmesebbek, mint általán hiszik.

Azon viszontagságok közepett, melyeken Róma és a szent-szék keresztül ment, a levéltárakat is sokszor érte pusztulás. Ezek a XIII. századot megelőző időkből feltűnően keveset tartottak fenn.

A pápai okiratok és levelek másolatait tartalmazó regestakötetektől a IX., XI., XII. századból csak öt maradt ránk.⁴⁾

¹⁾ Vetera Monumenta historica Hungariorum sacra illustrantia ex tabulariis Vaticanis deprompta. I. 1859 II. 1860.

²⁾ Vetera Monumenta Slavorum meridionalium historiam illustrantia ex tabulariis Vaticanis. I. (1198—1549.) Róma, 1863.

³⁾ Az első sorozat III. és IV. kötetei. Budapest, 1887. és 1889.

⁴⁾ VIII. Jánostól (872—882) egy, VII. Gergelytől (1073—1087) kettő, XII. Incze két első esztendejéből (1198, 1199) kettő.

A XIII. századbeli regesta-kötetek száma sem emelkedik negyvennégnél magasabbra. És az eredeti oklevelek, a pápákhoz intézett iratok száma szintén nem nagy, csak néhány százra megy.

Igy történt, hogy az Árpádházbeli királyok korabeli magyarországi készletet az eddigi kutatók könnyen kimeríthették. Nevezetes gyarapodásra nem számíthatunk. És le kell mondani arról a reménységről, hogy például Szilvester pápának szent István királyhoz intézett iratait, vagy II. Endre arany bullájának Rómába küldött példányát felfedezzük!

De a XIII. század végétől, mondhatni, mesés arányokban szaporodik az anyag. A XIV. századból nyolczszázra megy a regesta-kötetek száma. A XV. század történetbuvára már több mint háromezerrel áll szemben. És ha ezen két század mellett a XVI-iknak első negyedét is tekintetbe vesszük, azon korszak, mely az Arpádok házának kihaltától a mohácsi vészig ér, a pápai levéltárakban nem kevesebb mint ötezer kötetel van képviselve.

Mivel pedig ezen kötetek jó része ezernél több, sőt másfélezer darabot tartalmaz; világos, hogy milliókra megy az oklevelek száma.

Ennélfogva tulajdonképen nem is meglepő, ha ily tömegben a kutatót meglepetések érik!

II.

Feladatom az lévén, hogy a hazánkat illető kiadatlan történeti emlékeket lemásoltatás végett kijelöljem, nem kell ellenállanom azon kísértésnek, mely arra csábít, hogy párhuzamosan több irányban folytassam nyomozásaimat.

Figyelmem ezen alkalommal legelső helyen *Nagy Lajos* korára irányult, mely európai érdekű nagy eseményekben annyira bővelkedik, és melynek négyszáz kötetre menő regestakészletéből Theiner egész kötet-sorozatokát hagyott felhasználatlanul, sőt a felhasznált köteteket sem zsákmányolta ki teljesen. Még a királyhoz és a két Erzsébet királynéhoz írt pápai levelek is jó részben kiadatlanok maradtak.

A kötetek átvizsgálásának munkájában, melynek úgyszólván csak kezdetén állok, *Müller* György brassai származású tanárjelölt is részt vett, ki Erdély történetére vonatkozó tanul-

mányok czéljából jött Rómába, és ajánlatomra az 1370-től 1378-ig uralkodó XI. Gergely pápa regesta-köteteit vizsgálta át. Gondosan készült kivonatait szerencsém lesz kiadás végett a »Történelmi Tár« szerkesztőségének felajánlani.

Magam a Lajos királylyal egyidejűleg, 1342-ben trónra lépő VI. Kelemen pápa regestáit vettem elő.

Ezen jelentés keretében lehetetlen a felkutatott kiadatlan anyagot egész teljességében ismertetni. Egy-két olyan részlet kiemelésére kell szorítkoznom, melyek röviden összefoglalhatók és így sem veszítik el érdekességöket.

Természetszerűen nagy mértékben fölkellették érdeklődésemet a Lajos király testvéröccse, Endre tragikus halálát megelőző események.

VI. Kelemen pápa levelezésében, — melyet Johanna királyné legujabb történetirója, *Camera*,¹⁾ sem használt föl — nyomról nyomra kísérhetjük most az ifju fejedelmi pár, Endre és Johanna, szerencsétlen frigyének válságait, ismételten megújuló viszályaikat, és a pápának az ő kiengesztelésökre irányuló erőfeszítéseit.

Az 1344-ik év nyarának kezdetén az avignoni pápai udvarnál már köztudomású dolog volt, hogy a szigorú erkölcsökben nevelt magyar királyfi és a ledér királynő között nyílt meghasonlás uralkodik. Ekkor történt, hogy Johanna súlyos betegségbe esett. Endre nemes lelke sugallatát követte; elfeledve a szenvedett sérelmeket és megaláztatásokat, önfeláldozó gondossággal ápolta nejét, kinek szívét ekképen visszahódítania sikerült.

Augusztus első napjaiban Endre örvendezve jelenti a pápának neje szerencsés felgyógyulását, s ezzel kapcsolatban azt is, hogy a szeretetteljes, benső viszony közöttök tökéletesen helyreállott. Arról, hogy az ő nagylelkűségének köszönhető ez, szerényen hallgatott. De szólott a meghatott királyné, franciaországi híveihez írt leveleiben, melyek a pápának is bemutatattak. VI. Kelemen előlött érezett örömét mindkettőhöz intézett iratokban tolmácsolta; nem mulasztván el inteni a királynét, hogy az átszenve-

¹⁾ Ismertetve a Századok múlt évi utolsó füzetében.

dett betegségben Isten büntető kezét ismerje föl, és ezentúl hitvesi kötelességeinek lelkiismeretesen iparkodjék megfelelni.¹⁾

Azonban alig múlt egy évnegyed, Endre részéről már is újabb panaszok jönnek Avignonba; Johanna ugyanis őt, a megállapodás ellenére, az ország ügyeinek intézéséből egészen kizárta, hogy azt kegyenczeire bízza.

A pápa ekkor (december közepe táján) erőteljes szavakkal megdorgálta a királynét, kit figyelmeztetett, hogy a férj nejének feje, s hogy Endre jeles tulajdonságainál fogva is tiszteletet érdemel. Örvideni fog — mondja zársoraiban — ha intelmeinek meglész a várt hatása; de ellenkező esetben »más eszközök« alkalmazásától sem fog tartózkodni.²⁾

Csakhamar fennforgott más eszközök alkalmazásának szükségessége.

Az 1345-ik év január végén a pápa *Amici Vilmos* chartresi püspököt mint követét küldötte Nápolyba. Egyebek között utasította, hogy azon főrangú urakat és hölgyeket, kik Johanna és Endre között a botrányos visszavonást szítják, s kik közül tizenegyet névszerint felsorol, az udvarból távolítsa el, és oda többé visszatérni ne engedje, szükség esetén egyházi büntetéseket is alkalmazva ellenök.³⁾

A pápai követ kimélet nélkül járt el megbízatásában. És ez nem maradt eredmény nélkül.

VI. Kelemen julius elején Johannához intézett levelében már örömét fejezhette ki a fölött, hogy közte és férje között a szeretet köteléke mind szorosabbra fűződik. És mivel a belső viszony állandóságának egyik biztosítékát látta az uralkodói hatalom közös gyakorlásában, felhívta a királynét, hogy hatal-

¹⁾ Az 1344. augusztus 26-dikán kelt levelek a 138-ik regesta-kötetben 239. és 240. számok alatt. Az utóbbiban említi a pápa Johannának: »Cum aliquibus gentibus tuis harum partium scripseris ... quod inter ... virum tuum, qui tibi summe dilectionis affectum in predicta infirmitate ostenderit, et te plena viget ... concordia conjugalis.«

²⁾ Az idézett regesta-kötetben 582. szám alatt. Endréről így szól: »Frequenter audivimus et audimus quod idem rex vir tuus ... juvenis existit bone indolis, ingenii virtuosus ac elegantis circumspectionis et industrie, prout etas ipsius patitur, inherendo progenitorum vestigiis, morum venustate refulgens; ex quibus manifeste ostenditur, quod ... virum strenuum producere debeat ac multipliciter virtuosum.«

³⁾ Az 1345. január 30-ikán kelt utasítás az idézett kötetben 751. sz. a.

mát oszszá meg férjével, mindazoktól pedig, kik az ellenkezőt tanácsolják neki, mint Isten és a saját ellenségeitől óvakodjék. Egyszersmind személyesen is óhajtván a jó viszony megszilárdítására hatni, meghagyta Johannának és Endrének, hogy mielőbb jelenjenek meg Avignonban, hol őket maga fogja ünnepélyesen megkoronázni.¹⁾

Majd két hónappal később a pápa Johannának megelégedését nyilvánítja afölött, hogy férjével egyetértőleg buzgón intézi az ország ügyeit.²⁾

Ily körülmények között engedett Johanna kéréseinek, és felmentvén őt az Avignonban való megtelepedéstől, a chartresi püspököt felhatalmazta, hogy Johannát és Endrét Nápolyban koronázza meg.³⁾

Mondanom sem kell, hogy Johannának utóbbi kibékülése férjével és ennek az uralkodói jogokban részeltetése álnok színlelés cselekményei voltak, melyekkel Endrét és híveit, a pápát és követét tévutra vezetni akarta; mialatt a pápai ítélettel sújtott és fenyegetett cselszövők előkészítették az adáz büntényt, Endre meggyilkoltatását, ami hat nappal az említett pápai rendelkezés előtt, szeptember 15-én hajtatott végre

Nagy Lajos királyunk nápolyi hadjáratai, ezekkel szemben a szent-szék magatartása, valamint ezen eseményeknek az európai politikával összefüggése szintén sok tekintetben új világitást nyer VI. Kelemen és utódja VI. Incze regestáinak tartalmából.

Ismeretes, hogy Lajos király egész haláláig nem szűnt meg az olaszországi politikai mozgalmakban jelentékeny részt venni. És ezért a florenczi köztársaság is, mikor 1373-ban az Avignonban székelő, francia befolyás alatt álló szent-szék ellen Olaszországban mindinkább terjedő elégtelenséget felhasználva, az egyházi állam ellen nyílt háborút készült indítani, a »szabadság« jelszavát írva zászlajára, — a magyar király támogatását vagy

¹⁾ Az 1345. június 11-én Johannához intézett levelei a 139-ik regestakötetben 92., 93., 94. számok alatt.

²⁾ A pápának 1345. augusztus 5-én Johannához írt levele ugyanazon regesta-kötetben 214. szám alatt.

³⁾ A pápának ez ügyben 1345. szeptember 21-ikén kibocsátott rendeletei ugyanott 403—430. számok alatt.

legalább jóakaró semlegességét igyekezett magának biztosítani. Evégből — mint a pápai regestákból látjuk, — Peruzzi Simon vezérlete alatt követséget küldött Lajos udvarához. XI. Gergely pápa ellenben azon volt, hogy a királyt a közbenjáró szerepének elvállalására bírja, s ezen feladattal Vilmos sienai püspököt küldötte hozzá. Érdekes, hogy a florenczi követség vezérének megnyerésére is tett kísérletet. Nemcsak a nuntius és a magyar király által kívánt rá hatni; hanem egyenesen hozzá fordult. Levelében az akkor erőteljesen nyilatkozó olasz nemzeti aspirációk iránti rokonszenvének is kifejezést adott. »Távol áll tőlünk a szándék — úgy mond — szolgaságra juttatni a florenczieket. Isten a tanubizonyságunk, hogy Olaszország összes népei szabadságának biztosítása hő vágyunk tárgyát képezi.«¹⁾

Ezen tárgyalások nem vezettek eredményre. Florencz az egyházi államban nyílt lázadást idézett elő. Lajos király semleges állást foglalt el.

A pápa azt, hogy Lajos a szent-széktől válságos helyzetében segítségét megvonta, annak a körülménynek tulajdonítá, hogy a király igényeit a *kegyúri jogok* tárgyában nem elégíté ki.

Ismeretes, hogy a XIV. század elején a pápáknak sikerült a világegyház egész területén létező összes egyházi javadalmak betöltését saját kezökben összpontosítani, és mind a világi fejedelmek kegyúri jogait, mind az egyházi testületek választási szabadságát hatályon kívül helyezni.

Magyarország sem képezett e tekintetben kivételt. És ezen helyzetben Róbert Károly király egészen megnyugodott.²⁾

Nem úgy fia Lajos, a ki már megkísérlé a magyar korona kegyúri jogait visszahódítani.

Theiner közölte XI. Gergely pápának 1374. január 8-án az esztergomi és kalocsai érsekekhez intézett fontos levelét, melyben őket utasítja, hogy jogtudósok közreműködésével is a királynak magyarázzák meg, hogy őt az egyházi javadalmak adományozásának joga nem illeti meg, minélfogva néki a kánonok ren-

¹⁾ »Profecto servitutum eorum non querimus, sed teste Deo potius ad libertatem eorum et totius Italie populi ferventibus desideriis aspiramus.« Az 1375. december 23-ikán kelt levelek a 269-ik számú regesta-kötetben.

²⁾ Erről tüzetesebben szólottam a Vatikáni Okirattár I. sorozata III. kötetének bevezetésében.

delkezései előtt meg kell hajolnia. Ha azonban, teszi hozzá, netán bizonyos egyházak irányában a király, régi kiváltság vagy szokás alapján, bizonyos kegyuri jogokat igényelhet, kész azokat, mihelyt felvilágosíttatik, tiszteletben tartani. ¹⁾

Azonban nem közölte Theiner ugyanezen pápának a következő 1375-ik év november 1-én magyarországi követéhez írt levelét, melyet érdemesnek vélek fordításban ismertetni, mivel a királynak immár nem létező levelét és a helyzetet híven jellemzi.

»Tudja meg Testvériséged — így szól a pápa, — hogy a király, ki mint mondják gyakran hagyja magát elcsábíttatni rosszakaratú emberek gonosz sugalmazásai által, felháborodott ellenünk, mivel egyik egyházra betöltésénél nem lett meg az akarat; habár azon egyház nem idegent, hanem magyart és pedig az ő hű emberei közül neveztünk, az ő leghívebb szolgája Zudar Péter slavoniai bán testvérének személyében. Országainak összes egyházait és javadalmait az ő tetszése szerint kívánván betölteni, ez ügyben mind nekünk, mind némelyeknek udvarunknál igen komor hangulatú leveleket (valde melancolicas litteras) írt. Ezen komor hangulatában azóta meg is maradt, ugyannyira, hogy sem jó szót, sem jó tettet tőle a római egyház javára nem kaphattunk. Pedig az elmúlt nyáron olyan volt az egyház ellenségeinek helyzete, hogy fölöttök a királynak nem is nagy segítségével könnyen diadalmaskodhattunk volna. Ezért meghagyjuk Néked, hogy a királynék, a főpapok, Károly durazzói herczeg, valamint más urak és királyi tanácsosok közreműködésével, a király felháborodását, mely lelke üdvösségét és az egyház javát egyaránt fenyegeti, lecsillapítani, benne a korábbi hódolatteljes érzelmeket felujítani egész erőddel igyekezzél. Add néki elő, hogy az egész világon egyetlen uralkodó sincs, kinek az egyházak betöltésénél akaratát annyira tekintetbe vesszünk, mint az övét; aminthogy egyebekben is tőle és övétől semmit sem tagadunk meg, a mit becsülettel megadhatunk. Ellenben nincs a világon ország, mely az egyházi javadalmak betöltésének díjaiból, a tizedekből és egyéb adókból a szent-székek csekélyebb jövedelmet nyujtana mint az övé. És most minden, vagy számos egyház

¹⁾ Hungaria Sacra II. 144. l.

és monostor irányában igényelni kezdi illetéktelenül, némelyek sugalmazására, a kegyúri jogot. Egyetlen uralkodó sincs, ki országának megüresedett vagy jövőben megüresedő egyházi javadalmi ügyében oly sűrűn fordulna hozzánk mint ő. És a többi uralkodók, ha ily ügyekben megkeresnek, s mi nem hallgatjuk meg őket, ezt nyugodtan eltűrük!»

A pápa Erzsébet anyakirálynéhoz is fordult, felkérvén őt, hogy fiát lecsillapítani és igényei elejtésére birni igyekezzék.¹⁾

És Lajos király csakugyan elejtette azokat, megelégedvén az engedményekkel, a miket a pápa esetről-esetre tett néki, az általa ajánlott egyházi férfiakat emelvén a főpapi székekre.

Nagyobb hatályossággal és kitartóbb szívóssággal indította meg actióját a királyi kegyúri jogok érdekében Zsigmond király, kinek a nyugati egyházi szakadás következményei több kilátást nyújtottak a sikerre.

Ezzel mégis uralkodása elején egyáltalán nem dicsekedhetett. IX. Bonifác pápának általunk közzétett bullái kétség-telenné teszik, hogy 1404-ig a korábbi helyzet nem változott.

III.

Ezek után nagy fontossága van a kérdésnek: mi történt IX. Bonifác utódai alatt?

Erre a kérdésre a választ a laterani levéltárban kellett keresnem, mely 1885 óta a kutatók előtt zárva maradt, s melyet most előttem *Bianchi* bibornok lekötélező kegyessége megnyitott. Itt arról győződtem meg, hogy VII. Incze és XII. Gergely alatt sem állott be fordulat.

Mikor XII. Gergely letétele és a helyébe megválasztott V. Sándornak néhány hónap múlva bekövetkezett halála után, 1410 tavaszán XXIII. János emeltetett szent Péter székére: Zsigmond király elérkezettnek vélte az alkalmas időpontot, a magyar korona kegyúri jogainak elismerését kieszközölje. Azonnal ünnepélyes követséget küldött hozzá, a híres Scolari Fülöp (Ozorai Píóp) temesi ispán vezetése alatt, bejelentendő hódolatát és felajánlandó támogatását a két ellenpápával szemben;

¹⁾ A pápának követéhez és december 9-ikén a király anyjához írt levelei a 271-ik regesta-kötetben, 68. és 82. lap.

de egyszersmind szabatosan formulázva a föltételeket, melyektől azt függővé tette.

A kívánságait tartalmazó nevezetes emlékiratban mely ekkorig ismeretlenül lappangott a második pont így hangzik:

»Tekintettel a régi szokásra; továbbá arra, hogy a király az egyházak kegyura, a mint kegyuraik voltak elődei is; végre arra is, hogy az ország javadalmasai legnagyobb részben hatalmasak, és ha nincsenek lekötelve a királynak, állását veszélyeztethetik, amint ezt már megcselekedték: engedje a pápa a királynak és utódainak, hogy a javadalmakat adományozhassák, és a pápa köteles legyen azokat megerősíteni, a kiknek a király javadalmat adományozott; vagy legalább olyatén rendelkezés történjék, hogy a pápa az egyházi javadalmakat csak azoknak adományozza, a kiket a király névszerint írásban kijelöl és senki másnak . . . Amennyiben pedig már adományozott volna javadalmakat a király írásban nyilvánított beleegyezése nélkül, ezen adományozásokat vonja vissza, főleg azokat, a melyekről feltehető, hogy álutakon eszközöltettek ki.«¹⁾

A pápa teljes előzékenységgel teljesítette a király egyéb kívánatait; de a javadalmak adományozásában rejlő nagy hatalmat nem bocsátotta ki kezeiből. Sőt mialatt a magyarországi követség az ő bolognai udvaránál időzött, bullát bocsátott ki, melyben az összes magyarországi egyházi javadalmak betöltését magának tartotta fenn; egyidejűleg az üresedésben levő kalocsai érsekségről és a szerémi püspökségről akképen rendelkezett, hogy azok továbbra is üresedésben maradjanak, jövedelmeik a pápai kincstárba szállittassanak, kormányzatukat Magyarországba küldött követére Branda piacenai püspökre bízván.

Uralkodása további folyamán keresztül is mindvégig gyakorolta a magyarországi javadalmak adományozását.²⁾

FRANKÓI VILMOS.

¹⁾ Az emlékirat czime: »Brevis nota eorum que petuntur pro parte domini regis extendenda et ordinanda.« A florenczi állami levéltár tartotta fenn azon utasításhoz csatolva, amit a florenczi köztársaság a pápához küldött saját követei részére állított ki.

²⁾ A laterani levéltár 48 regesta kötetének tartalma tanuskodik erről.

KÖZÁLLAPOTOK CSANÁD VÁRMEGYÉBEN

A TÖRÖK URALOM UTÁN.

1685-ben Arad, a következő évben Szeged is elvéstetvén az ozmánoktól, midőn Thököly Imrét Bádeni Lajos Oláhországba szorította ki, a Maros-vonal mindkét partja megszűnt tényleg tartozandósága lenni a temesvári szandsákságnak. Nem volt ugyan *egészen biztosított* terület, mert a török, meggörnyedve bár a császári hadak súlyos csapásai alatt, még mindig benn ült az erős Temesvárbán; de komolyan veszélyeztetett terület sem volt az többé. Lippa, Solymos, Jenő, Nagylak, sőt hosszabb időközönként Csanád is I. Lipót hatalmának hódolt; mióta pedig Buda és Nagyvárad szintén szerencsésen visszakerültek, és a gyilkos zalánkeméni ütközetben Köprili Musztafa százezernyi seregét az egyesült keresztény hadak megsemmisítették, *már nemcsak a Maros-Körös közét, de az alsó Tisza egész vidékét is felszabadított földnek lehetett tekinteni. A zentai győzelem óta a Tiszán túlnani, vagyis a mai torontáli rész is tényleg a császár birodalmához tartozott*, úgy hogy a délmagyarországi török határvonal Titelnél kezdődvén, nem Szegedig, hanem csak Zentáig, és illetve a mai torontáli oldalon az Aranka torkolatáig haladt, hol kelet felé fordulva, Pécskával szemben a Maros bal-partjának egy pontján végződék.¹⁾ A keresztény fegyverek e szerencsés birtoklása és a szerzemények megtartásához kötött teljes bizalom magyarázza meg correctül azon körülményt, hogy Lipót már az 1690-dik év nyarán befogadja hazánkba Csernovics Arzénius albániai és dél-szerbiai hiveit, és a bevándorolt 37,000 szerb család nagyobb rajait a Szerémségben, Szlavoniában, Buda környékén, főképp pedig a Tisza és Maros jobb partja hosszában helyezi el. Itt már az árpádházi királyok korában számos szerb nép lakott vegyesen a magyarság között. 1404-ben törökök által

¹⁾ V. ö. *Szentkláray*: Száz év Dél-Magyarország újabb történetéből. I. k. 13. l.

űzött szerbek szállták meg az alsó Tiszát, felhatolván innen egész a Csepelszigetig. 1439-ben Brankovics György szintén nagyszámú szerb kivándorlót hozott magával az Arad és Zaránd megyékben fekvő világosvári uradalmába, kinek példája után indulva 1460-65 táján Brankovics István és Vuk Szerém, Bács és Csongrád megyékbe vezette be a szerb menekülőket. Még nagyobb rajok jöttek később Mátyás király uralkodása alatt, midőn Kinizsy Pál nem kevesebb, mint 50 ezer szerbet telepített a Tisza, Temes és Maros mentén fekvő vármegyékbe. S ha tekintetbe vesszük az itteni szerb nép azon erősödését is, melyet azok a Bolgárországból visszatérő Corvin János által Ulászló király országlata, s Iván czár a »fekete ember« bitorlásai idején nyertek: tiszta fogalmat alkothatunk magunknak a régi Csanád vármegye ethnographiai képéről, amint az a XV. századtól kezdve a török uralom megszüntéig előttünk feltűnik.¹⁾ A régi Csanád vármegyének az Arankától a Kőrösig elnyúló egész területén sűrűn lakott a szerb népség mind az erősített helyekben, mind a városokban, mind a magyar jobbágyi községekben. Ugyan ez az állapot mutatkozik Csanád tőszomszédságában is. Egy 1649-iki kimutatás szerint volt Zenta körül nyolcz rácz falu, Szeged körül a rácz falvak közt csak négy magyar falu, Csongrád körül szintén csak négy magyar, Mező-Vásárhely körül a rácz falvak közt két török és két magyar falu.²⁾

Kétségtelen, hogy e nagymennyiségű szerb lakosság közül, daczára a török és német ellenségnél egyaránt teljesített kémi és árulói szolgálatainak, sok pusztult el századok folytán a félhold ellen vívott nemzeti küzdelmek, a német hadak nagy táborozásai és a kuruczvilág alatt; de korántsem annyi, mint a hány ősrégi népes magyar helység veszett ki akkor hazánk délvidékének mappájáról. Midőn tehát Lipót császár az ipeki patriarchával bevonult szerb menekülőknél éppen a Tisza és Maros partjain tanyázó ráczság közt jelöli ki a telephelyeket, félreismerhetetlen politikai számításból cselekszi azt, *hogy a jövővények az atyafiság közt otthon érezvén magokat, velők együtt továbbjátszzák a szerepet, melyet I. Ferdinánd óta a nemzeti jogokért harczoló Magyarország és a hódító muzulmánosság ellen magokra vállaltak.*

1697-ben, a zentai diadal után, legott elrendelte a bécsi haditanács a *Tisza-marosi határörvidék* szervezését. A Tiszán és Maroson letelepített ráczokból népkatonaságot, mozgócsapatokat állítottak fel. A császár engedélyezte nekik nemcsak a földbirtok háborítatlan élvezetét, a szabad vallásgyakorlatot s az erdőségek

¹⁾ *Érkövy*: A telepítési kérdésről.

²⁾ *Ácsády*: Magyarország belállapota.

korlátlan használatát, hanem függetleníté őket egyszersmind az uradalmi terhektől, sőt a magyar vármegyék hatóságától is.

Ez a Tisza-marosi szerb végvidék két districtusra oszlott: a *tiszaira* vagy *szegedire*, s a *marosira* vagy *aradira*; az előbbinek székhelye Szegeden, az utóbbié Aradon volt. A districtusok élén két császári tábornok, főkapitány vagyis várparancsnok állt. A marosi határőrvidék 24 katonaközséget foglalt magában, melyek közül ismeretesek: *Arad, Simánd, Orovilly* (?), *Gally* (?), *Püspökszállás, Glogovác, Mandorlak, Szabadhely, Csinér, Paulis, Somlyó, Ohába, Nagylak, Tornya, Battonya, Pereg, Pécska, Apátfalva, Csanád, Csige és Makó*.

Ilyen körülmények közt, mikor a hajdan oly hatalmas Csanád megyének mindkét marosparti felét az alkotmányos nemzeti hatóságoktól függetlenített idegen katonai elemek tartották elfoglalva, mi maradhatott meg más egyéb az ősi megyei intézményből, mint annak pusztaszméje, melyet a megye területén helyenként meghúzódott gyér magyar lakosság keblében a hagyományok emléke tartott ébren. Csanád, a megyének ősi székvárosa, a másfélszázados török uralom alatt szenvedett számos ostrom következtében elpusztult; szent István alapította gazdag püspökségét, két káptalanát, prépostságait és apátságait, zárdáit és minden kulturális alapításait elsöpörték az ozmán barbárság hullámai; szent György székesegyháza eltöröltetett, s végre magát a vármegye dicső várát is, a délvidéki magyarságnak ezen utolsó oltalmát és menedékét, mely még 1693-ban vitézül dacolt a Szelim Gyirai tatár khán támadásával, a karloviczi béke következtében s a bécsi főhaditanács parancsára, Oettingen Farkas gróf, császári tisztek és mérnökkari egyének vezetése mellett, ráciz munkás nép által 1701-ben a föld színéig leromboltatta. A megye másik népes, virágzó helye, a XIII. századi Völnök, a Makó bán által alapított és a XV. század végén városi kiváltságokkal feldiszipített Makó városa, a jeles Telegdi-Csanád nemzetségnek marosi törzsfészke és dús uradalmainak központja, silány falusi községgé süllyedt alá. Az Erdély bércei alól még Csanád vezérrel ide származott gyökeres magyar családok szétszaladtak az ország biztosabb megyéibe, paraszt népe pedig jobbra szent Lőrinczre és Kopáncsra vonult, vagy a szomszéd magyar városokban kereste oltalmát és kenyerét. Tűzhelyein a ráciz militaristák hatalmaskodtak most, akadályozva a fejlődés minden lehetőségét, elnyomva a föllendülés eszközeit, a szabad forgalmat és bátor közlekedést olyannyira, hogy Makó visszamaradt csekély magyar lakossága csak a Kis- és Nagy-Makó-falvak egyesülése által tarthatá fenn községi létét, ezt is azonban olyan szegényesen, hogy 1713-ig saját papot sem tarthatott,

hanem a szegedi barátok által láttatá el lelki szükségleteit. Hasonló sors érte a többi csanádmegyei községeket is a Maros innenső és tulsó partvidékén Békés és Bihar, Zaránd, Arad és Temes megyék határáig, és délnek le egész a Becse és Kikiinda alatti Bocsárig és Bikácsig, a meddig a régi Csanád vármegye rengeteg területe elhúzódott. Száztizenkét magyar község népe lett földönfutóvá, s ezek közül kilenczvenkettő magyar főurak és nemesek, tizenöt a csanádi püspök, öt község pedig a csanádi káptalan birtoka volt.¹⁾ A megye birtokos nemessége, mely közt a XVI. században a Telegdy Mihály, Miklós, Mátyás és István testvéreket, Makó Lászlót, a Zay, Kasztellánffy, Ocskay, Edenffy, Széll, Serényi, Dóczy, Ovcsórovics, Tolgy, Balassa, Kendy, Mágócsy, Székely, Csáky, Czibak, Korláth, Losonczy és Bebek családok fényes neveit találjuk, végkép elenyészett e vidékről. Birtokaikat hűtlenség címén, vagy más okokból, majd a császár, majd az erdélyi fejedelmek szedték el, majd a beléjük ült török irtotta, míg végre fegyverhatalmi foglalás révén a kincstár tulajdonítá el magának, hogy aztán nagyobb részben a marosi szerb határőröknek engedje át. A német kormány által felállított ujszerzeményi bizottmány (Commissio Neoaquistica) ítelt és rendelkezett oly javakról, miket a király esküje szerint köteles volt az ellenségtől visszafoglalni s birtokosaiknak visszaadni; ítelt és rendelkezett a nélkül, hogy az uradalmak körüli jogügyek elbírálását a rendes törvényszékek elé bocsátotta volna. Így kerültek a csanádmegyei ősi magyar javak az állam birtokába, s az államtól a rácz miliczia kezére.

A határőrök négy osztályra osztattak: ténylegesen szolgáló katonaságra (Landmiliiz), mozgócsapatokra (Csardakenvolk), szolgálatképtelen rokkantakra (emeriti) és kivételesekre (exempti). Az első három osztály katonai, az utolsó már saját szerb polgári jurisdictio alá esett; s nehogy a megye által elnyomassék, polgári ügyeinek vezetésére saját nemzetségéből királyi bírákat és knézeket kapott. E kettős jurisdictio értelmében a földbirtok is két részre osztatott: katonai és provinciális földekre. A katonai földeket a katonaság (Nationalmiliz) minden teherviselés nélkül haszonélvezte. Tartozott azokat zsold-aequivalens nevezet alatt kezelni és a tényleges szolgálatban levő utódra hagyományozni, a jövedelemből pedig a családbeli rokkantakat eltartani. E földek a család kihaltával visszaestek aztán a kincstárra. A kivételesek kezén levő provinciális földek haszonélvezete után fizet-

¹⁾ Antiqua Conscriptio Anni 1561, seu Regestrum ferendi subsidii S. C. Regiaeque Majestati. (*Csanád-egyházmegyei Történelmi Adattár*. I. k. 373—375 ll.) A Földváry István 1561. évi u. n. nádori conscriptiója 115 csanádmegyei helységet számlál föl.

tetett ugyan némi adó, s tartoztak az illetők a katonaság számára némi közmunkákat is végezni, de ez inkább a kincstár tulajdonjogának elismerése fejében, »in recognitionem juris dominalis« történt, a miért egyébként a szomszéd vármegyék s a szegény magyar lakosság részéről bőven lettek kárpótolva. A határőri katonaságot ugyanis a szomszéd vármegyék tartoztak készpénzzel fizetni s élelmi szerekkel ellátni, még pedig saját adó-kivetéseik alapján. Tudjuk ezt Bács, Bodrogh, Csongrád, Arad, Zaránd és Békés megyékről; mert *Csanádmegye hatósági élete akkor valósággal szünetelt.*¹⁾

Könnyen érthető, hogy a megyébe telepített ezen rácz határőrség leplezetlen antagonizmussal találkozott a magyar lakosságnál, nemcsak idegen fajbelisége és a szerbeknek hazánkhoz való régibb ellenséges viszonya miatt, hanem azért is, mivel a magyar nép megaláztatásának okozóját és eszközét, s javainak illetéktelen osztályosát látta benne. Hanem a bécsi udvar és az uralkodó katonai párt is, mely a ráczokat politikai célzatainak keresztülvitelére alkalmas eszközül kívánta felhasználni, csakhamar alaposan csalódott bennök. Új lakhelyökkel sehogy sem tudtak megbarátkozni. Maguktartásának mérvadója a haszonlesés volt, mely által ösztönöztetve, könnyen feledkeztek meg a császárnak esküdött hűségről, s eleinte tömegesen szökdöstek át a Temesvár vidéki szerbekhez, miglen Lipót császár kénytelen volt e szökéseket egy 1699. évi május 7-én kelt rendelettel, a Tisza-marosi határszélekkel szomszédos megyék útján, szigorú fenyegetésekkel, sőt jószágconfiscatióval is korlátozni.²⁾ Midőn pedig veszély fenyegette a bécsi kormány magyarországi hegemóniáját, a szigort és fenyegetést menten jóra fordították, s különféle ámtásokkal, a nagyravágyás ösztönének fölcsigázásával, a császári kegy biztosítékaival, néha kétszínű alattomos-sággal édesgették őket azon magyar nemzet ellen harcolni és kegyetlenkedni, melynek hazájában otthont találtak és jövőt kerestek. Így, midőn 1703-ban a szenvedett elnyomás miatt fel-lázadt nemzet II. Rákóczy Ferencz zászlai alatt egész Felső-Magyarországot s Erdélyt ugyszólván rohamos előhaladással felszabadítá, s Lipót császár erejét a francziával és bajor szövetségével folytatott háboru egészen elfoglalá, a haditanács elnökévé lett Savoyai Jenő herczeg azt irta le Pozsonyból deczember 16-án Löffelholz aradi ezredeshez, »hogy a ráczok bizalmát megnyerni igyekezzen; de ha közülök valaki lázító beszédeket tartana, ítélje azt el és büntesse meg keményen.«³⁾ Pár nappal

¹⁾ *Szentkláray*: Száz év Délmagyarország újabb történetéből. I. 110. l.

²⁾ *Magy. orsz. ltár.* Cancell. kiadványok.

³⁾ *Bécsi cs. és kir. hadi ltár.*

később arra oktatja Löffelholzot, »hogy Popovics Tököly Jánost, a marosi ráczság vezérét, az összes ráczokkal együtt a császári kegyelem minden biztosítékaival föl kell lázítani a magyar rebelisek ellen.«¹⁾ Ugyanekkor ezeket írja: »Die Raizen betreffend, weilen sich ihrer Bestündigkeit nit zu versichern, und zu deme auch da und dorten nachdenkliche Reden zu hören seint, als wirdt der Hr. Obrist sich eyfrigstens befeissen, deren Gemüether an sich zu ziehen, und durch derenselben ohnedehme gegen die Hungarn habende Antipathie noch mehrers zu fomentiren, gestalten dan auch bey dem Capitain Töckelly kein übler Anfang gethan worden, da Er dessen Weib ein Praesent gemacht hat.«²⁾

Es ők engedtek a németek csábításainak. Nem hallgatva Rákóczy hazafias tanácsaira, ki többször kísérle meg figyelmeztetni őket a nemzetnek tartozó kötelmeikre, fegyverrel harcoltak Magyarország ellen, s végig küzdötték a német hadvezérek táborában mind azon viszontagságos küzdelmeket, melyek a szerencsétlen zsisói, trencséni, romhányi és vadkerti ütközetekkel, a Dunántúl és Erdély, Érsekujvár, Szolnok, Eger, Eperjes és Murány elvesztével zátonyra juttatták a fölkelés ügyét, és sirját ásták meg a nemzeti függetlenség reményének. Szomorú szereplésöket a magyar szabadságharczok alatt ismeri a történelem. Önállóan sehol sem érvényesítették magokat, hanem csak kullogó csapatai valának a német hadtesteknek, alárendelt tábori szolgálatok teljesítésére, pusztítván és kegyetlenül gazdálkodván mindenütt, hol magyarokat találtak. De mikor magokra hagyatva a saját karjaikkal és a tulajdon vitézségökkel kellett volna kiállniok a csatasíkra, rendszerint cserben hagyta őket a bátorságuk. 1704-ben csúfos vereséget szenvedve Diószeg és Belényes alatt, midőn Rákóczy a földvári sánczokból portyázatot tőn ellenök a Bácskába és Szegedre, már csak közeledtének hírére is gyáván megfutottak, s részint a Szerémségbe, részint a még török lakta temesi tartományba menekültek. Rákóczy kiszorítá őket a szegedi palánkból is, s a kuruczoknak úgy kellett a mocsarak közt bujdosókat a nádasokból kipörszölni. Vak Botytyán és Károlyi Sándor nevének csak pusztá említése is elegendő volt arra, hogy 1705-ben a Herbeville dandárai után kullogó rácz határőrök csapatait szétrebbentse.³⁾ 1708-ban maga Tököly János is a kuruczok fogságába került. Julius 31-én éjjel egy marosi katonacsárdában lepték meg őt a magyarok, s a házat buzakévékkel köröskörül felgyujtván, megadásra kényszeríték a

¹⁾ *Bécsi cs. és kir. hadi ltár.*

²⁾ U. o.

³⁾ V. ö. *Horváth M.*: Magyarország történelme, VI. k., és *Iványi.*: A Tisza-marosi határőrvidék.

rácز vezért, s magokkal hurczolták őt. Tökölý később csak nagy ügygyel-bajjal szabadulhatott a kurucz fogságból.¹⁾ Az 1709. év telén Makóra érkezett kuruczok nemcsak innen, hanem a környékbeli katonaközségekből is nagy számú szerb népet kényszerítettek kivándorolni a Maros balparti tájaira, a honnan nem is költöztek többé vissza.

Részint ez a kivándorlás, részint a háborús idők öldöklései és pusztításai tetemesen megritkították Csanádban a szerb lakosság számát. 1708-ban más szerencsétlenség is érte e népet. Aradon kiütvén a pestis, nyáron át csakhamar ide is elharapódzott, s ijesztő mérvben kezdé tizedelni a lakosságot. A nép rémülve menekült a vészróros községből az alsó Duna vidékei felé, s a szerbek közül ismét számos család költözött ki innen a Bácskába és a Szerémségbe.

Kevéssel ezután az 1711. évi május 1-én létrejött szatmári béke lecsendesíté a marosi széleken is a hosszas guerilla harcok alatt teljesen kimerült és megfogyatkozott szerb helyőrségeket. Az I. József halála után trónra lépett III. Károly király, ki a békét szentesítette, eltiltott minden üldözést, s 1712-ben Pozsonyba koronázási országgyűlésre hívta meg a magyar rendeket. Az egybegyűlt rendek mindenek előtt azt követelték az új királytól, *hogy a százados török háborúk s hódítások által szétszaggatott ország visszafoglalt részei abba ismét bekebeleztesse*nek. Egy ilyen részül említik a rendek többi közt *Csanád vármegyét* is. Az 1715-ig elhúzódozt országgyűlés 92-ik törvényczikkében azon biztosítást nyerte a nemzet, hogy a névszerint felsorolt többi elszakadt területekkel együtt *Csanád is vissza fog kapcsoltatni az anyaországhoz*. Csakhogy a bécsi központi kormány többféle politikai s hadi tekintetekenél fogva, valamint azért is, mivel a visszakapcsolandó megyék határai bizonytalanok s újonnan kitűzve még nem valának, ezen ügyet egy e végből kinevezett országos bizottságnak előterjesztéseig elhalasztandónak ítélte.²⁾

Ezt a halasztást hosszabb időre kitolták a váratlanul bekövetkezett események. Alig oszlottak szét Pozsonyból az országgyűlés tagjai, midőn a karloviczai béke által ért veszteségei miatt bosszús porta 1716. évi juliusban Ali nagyvezért kétszázezernyi sereggel Magyarország ellen küldé. Jenő herczeg a birodalmi hadak élén Futaknál fogadta az ellenséget s Pétervárad közelében augusztus 5-én fényes diadalt aratott rajta. A pétervárad győzelem lehetővé tette Temesvárnak, a török

¹⁾ *Bécsi hadi ltár.* Feldacten d. k. k. Armee im Kriege gegen die Rebellen in Ungarn. 1708.

²⁾ *Szentkláray.* Száz év Délmagyarország újabb történetéből. I. 121. l.

uralom ezen utolsó magyarországi bástyájának elfoglalását, ami még azon évi október hó 18-dikán történt. Temesvár után visszerült csakhamar Pancsova, Kubin, Uj-Palánka és Orsova is, s következett 1718. évi július 21-én a passzaroviczi béke, melynél fogva a Temesi Tartomány is felszabadult végre a 164 évi török iga alól. Jenő herczeg 1717. évi június 21-én fölterjesztést intézett a főhaditanácshoz, melyben többi közt azt írja: »dass weder die gegenwärtige noch künftige Friedensumstände die Incorporierung mit Ungarn, wohl aber die Arth einer abgesonderten Provinz, wie Siebenbürgen, cum reservatione Dominiis supremi territorialis zu Ihro Kaiserlichen Majestät Dienst einrathen könne.« A herczeg véleményéhez képest a bécsi kormány meggyőzte III. Károly királyt, hogy a birodalom déli határszéleit csak úgy lehet a török ellen biztosítani, s csak úgy lehet az alkotmányos szabadság után vágyakodó magyar és erdélyországi forradalmárokat erős, katonailag szervezett bástyák közé szorítani, vagyis Magyar- és Erdélyország birtokát a dinastia részére megtartani, ha a Tisza-marosi határőrvidék továbbra is meghagyatik s az egész Maros-Tisza-Erdély- és Dunaköz, mindenben Bécsnek alárendelve, katonailag szerveztetik, s Temesi Bánság nevezet alatt abszolút hatalommal kormányoztatik. Ennek következtében Károly császár és király, megfeledezve a magyar rendeknek 1715-ben adott ígéretéről, osztrák katonai provinciává tette az egész Maros-balparti vidéket, *mi által Csanád vármegye régi területének a temesi részekén levő két harmada veszett el.*

A megyének Maros-jobbparti részén, melyet a nyugati oldalon Csongrád, északról Békés, kelet felől pedig Zaránd és Arad határoltak, *Makó* lett most a legkiválóbb helység. A szerb határőrség még benne lakott ugyan, de nem hatalmaskodott többé. Sőt elégedetlenül duzzogott, hogy a kurucz világban szerzett érdemeit nem méltányolta kellőkép a bécsi kormány. Midőn a béke és rend helyreállt, majdnem állandóan német katonaság is tanyázott Makón, s ennek oltalma alatt némikép bátorságosabbak lettek a közállapotok. Az elszéledt magyar nép visszatért lassan a mindennapi munkájához. az iparos megnyitotta műhelyét, a görög kereskedő a boltját, és a makói hetipiactok is élénkülni kezdtek. Az immár kathol. parochiával is rendelkező Makó gyarapodni s magyarosodni kezdett ismét; azonkívül kedvező folyami fekvése s régi városi tradíciói hivatottá tették, hogy a szűkebb határok közé szorult Csanád megyének, az elpusztult Csanád helyett, főhelyévé lépjen elő. Pecsétjén, melyet ekkor használt, s mely 1658-ból való, városnak czímezi magát.¹⁾ Mint

¹⁾ *Századok* : 1871. évf. VII. f., 514. l.

ilyen haszonbérben birja évi 200 forint census fejében a résziut magvaszakadás következtében, résziut »iure victricium armorum« koronajószággá lett makai földeket és regáliákat, melyekre 1716-ban III. Károlytól protectionalist eszközöl ki. Nehogy a rácz helyőrség, vagy a szüntelen járőkelő német s magyar katonaság bármikép is bántalmazhassa és károsíthassa a magyar lakosságot, a király pártfogása és oltalma alá veszi őket, s »királyi szabadosokká« teszi, kiket sem a házaikban, sem azokon kívül, sem útközben, sem személyeikben, sem bármiféle javaikban zaklatni, megvámolni, feltartóztatni avagy megkárosítani nem szabad.¹⁾

A makaiak már birtokában voltak a szabadalmi levelöknek, midőn az újszerzeményi országos bizottságnak Szegeden állomásozó küldöttsége *Volkra Kristóf* gróf elnöklete alatt megkezdé működését. A kormány azt tervezte, hogy a múlt háborúk költségeinek némi megtérítése fejében úgynevezett »mixta donatio«-k által egyes magánosokra fogja átruházni az államjavakat, és az innen befolyandó összegekkel fogja kárpótolni a teljesen kiürült katonai kincstárt. A szegedi küldöttség első sorban a régi birtokosokra volt tekintettel, kik ha birtokjoguk iránt igazolni tudták magokat és jószágaiknak ismét uraivá akartak lenni, a mennyiben nem estek politikai kifogások alá, tartoztak a viselt háborúk költségeinek fedezésére, a birtok arányához képest, felsőbb helyen kivetett bizonyos összeget a királyi kamaránál lefizetni, s ekkor »mixta donatio«, vagyis királyi kegyelem és a

¹⁾ A magyar kir. *kamara* által 1716. évi december 29-én kiadott protectionális okirat szövege ez: »Quo circa iisdem *Libertinis Regis Makoiensibus*, in benignam Suae Majestatis Scrsmae protectionem et tutelam receptis, universos et singulos cujuscunque status, gradus, honoris, dignitatis, militiaeque tam equestris, quam pedestris homines, signanter vero Dnos supremos et vicegenerales, capitaneos, praesidiorum commendantes, ductores, et alios quoslibet officiales et gregarios presertim frequentius condescendentes, imo hinc et inde meantes et remeantes, germanicos et hungaricos milites, nec non Incilitorum Comitatum supremos item ac vicecomites, iudicium et jurassores praesentium notitiam habituos, nomine et autoritate bene memoratae Suae Mattis Scrsmae diligenter requirimus, quibus vero competit iungimus etiam serio, quatenus praefatos *Makoienses Libertinos et Subditos Regios* neque in domibus et residentiis suis, neque vero foris, aut in itineribus suis, simul vel divisim constitutos, in personis aut pecoribus aliisque rebus suis penes se habitis, ullo sub praetextu aut colore exquisito turbare, taxare, et quoquomodo damnificare aut impedire velint, neque per quoscumque turbari aut impediri permittant; quin potius eosdem contra quosvis violentos impeditores, turbatores et damnificatores justo favore prosequi et manutenere, protegere et defendere non graventur, ab hac Regia Hungar. Camera dependentes autem debeant et teneantur, etiam servitii altefatae Suae Scrsmae Mattis ob respectum.« (*Bécsi cs. és kir. udvari kamarai ltár.*)

lengetett pénzösszeg révén új adomány gyanánt kapták vissza elvesztett uradalmaikat. A jelentkezők közt volt *Nádasdy László* gróf, előbb zágrábi, aztán győri és székesfehérvári kánok, 1710-től fogva pedig csanádi püspök, ki ekkor Szegeden székel, s a püspökség csekély jövedelmeiből nem élhetvén, szent Demeter egyházában a plébánosi hivatalt is kezelte. Nádasdy 1717-ben folyamodott a királyhoz, hogy a hajdan javadalmakban gazdag csanádi püspökségnek az újszerzeményi bizottság által birtokba vett javai, melyekhez többi közt a makai pusztá és a malmok, nemkülönben a Makó melletti Szent-Lőrincz mezőváros tartoztak, a tizedszedési és egyéb haszonvételi jogokkal együtt, visszaadassanak. Lépéseket tettek ez iránt már püspökelődei: *Erdődi Pálffy Tamás* 1655-ben, *Macripodari Jácint* 1663-ban, *Balogh Miklós* 1782-ben, *Tvornikovics Mihály* 1687-ben és *Dolní István* 1701-ben.¹⁾ De az akkori zavaros idők mind e főpásztoroknak kötelességű igyekezetét meghiusították.

Midőn a makaiak nesztét vették Nádasdy püspök folyamodásának, attól való félelmökben, hogy az imént nyert városi szabadságaikat veszély fenyegeti, azonnal ügyvédet vallottak s kérvényt terjesztettek föl a magyar kamarához, kérve a kamarát, hogy őket, mint királyi oltalom alatt álló várost, legmagasabb helyen pártfogásba vegye és a földesuri hatalomtól megvédelmezze. Ők oly mondhatatlanul meg vannak ijedve (hinc taliter extreme consternatum hocce Regium Oppidum), miszerint inkább készek kivándorolni. semhogy jogaiknak és szabadságaiknak ekkép való megdöntésével földesuri hatalom alá kerüljenek. Szívesen fognak a kamarának ezentúl 200 forintnál is többet fizetni, csakhogy szabadságaik feláldozásával paraszt jobbágyokká ne legyenek.²⁾ Azonban a kamara kikerestetvén a magy. udvari kancellária irattárából a Makóra vonatkozó iratokat, azok alapján nem a makaiak kiváltságos helyzetét védelmezte, hanem a saját birtokjogának álláspontjából azt jelentette az udvarnál, hogy Makó 1671 óta, noha arra a csanádi püspökök, s nevezetesen Balogh Miklós, több ízben igényt kerestek, a magyar állami kincstárnak kétségszövegbevonhatatlan tulajdona, mit nem csak az 1716. évi protectionális bizonyít, melyet a makaiak a kamarától kaptak, de bizonyítja maga a királyi könyv is (*Liber Regius*), melyből világosan kitűnik, hogy Makót 1543-ban, mikor az egész ország összeírása történt, nem a csanádi püspök, hanem a Telegdy, Palatics és Makó családok birták olykép, hogy Telegdy Istvánnak 34, Palaticz Jánosnak 3, Makó Lászlónak pedig 180 portája

¹⁾ *Oltványi Pál*: A csanádi püspöki megye birtokviszonyainak rövid története.

²⁾ *Bécsi udv. kamr. ltár.*

volt a város területén. S midőn Makó a nevezett családok magvaszakadtával visszaháramlott a koronára, a tulajdonossá lett kamara már 1673-ban márczius 20-dikán is állított ki egy protectionalist a makaiak részére,¹⁾ nem egyéb oknál fogva, hanem azért, mivel akkor Rákóczy Ferencz és Balassa Imre grófok követelvén magoknak Makó városát, azt egészen elnyomorították és lakosságát végszükségre juttatták. Semmi kétség sem foroghat fenn tehát az iránt — végzi a jelentés, — hogy a kincstár tulajdonjogát Makó városára elvitatni nem lehet.²⁾

Azonban a császári államtanács nemcsak a kamara tulajdonjogi érveit mérlegelte, hanem figyelembe vette a politikai tekinteteket és ama bizonyítékokat is, melyek a csanádi püspök igényei mellett szóltak. Ismeretes volt, hogy a csanádi püspököknek a magyar királyság első századai óta jelentékeny fekvőségeik voltak Csanád megye területén, s hogy ezen javak után az 1498. évi 20. törvényczikk értelmében 100, utóbb 200 lovasból álló bandériumot tartoztak a királyi hadseregbe vezetni. Ennek a ténynek nem praejudikálhattak a mohácsi vést követő birtokviszonyi zavarok, melyek alatt a törvényes birtokosok jogai szűnethettek ugyan, de korántsem semmisültek meg. A porták 1561. évi összeírásából kiderült továbbá, hogy ez időben *Szihod, Maimath, Szemlak, Pabar, Sajthy, Peske, Szentmihály, Czókas, Csyeog, Apátfalva, Bekesz, Kalló, Demegh, Tüvisköz, Egres* és

¹⁾ A makaiaknak adott 1673. évi márczius 20-án Pozsonyban kelt protectionális ekkép szól: »Mi császár és koronás király Urunk eő Fölsége nemes magyar kamarája Praefectusa és Tanácsi adgyuk emlékezetül mindenneknek, az kiknek illik, hogy Csanád vármegyében levő eő Fölsége *Makó* nevű városabeli bírák, esküdtek és több lakos jobbágyi parancsolatunkra felküldvén magok közül Nagy János és Török István nevű szomszéd atyjafiait, jöllehet ekkoráig némely illegitimus possessorok kapdosván rajtok, egyfelé is s másfelé is adózásra törvénytelenül erőltetvén őket, ez előtt nagyobb adót fizettünk; mindazáltal alázatos könyörgésekre az múlt esztendőben mind fejedelem Rákóczy Ferencz úr, mind pedig gróf Balassa Imre azon városhoz helytelen praetensiókból megdúlatusukat és nagy megkárosításukat s a miatt és más inségek miatt való megszegényedéseket tekintvén, szállottunk ilyen végzésre velek: Hogy mostantúl fogvást ezután, miglen a mostani fogyatkozott állapotokból valamennyire felvehetik magukat, esztendőnként csak száz tallért, azaz ittvaló posoni summát százötven forintokat, mely téssen oda való summára száz nyolczvan forintokat, jó folyó és országban elkelő pénzült tartozzanak mindenkor felét István napon, a második felét pedig karácson napra ezen nemes kamara perceptoratusában eő Fölsége több jövedelmi közzé fogyatkozás nélkül felszolgáltatni. Mely adójukat megadván említett *Makóiak*, ezen nemes kamara is az eő Fölsége királyi hatalmából minden oltalommal és gondviseléssel léssen hozzájuk. Melynek nagyobb biztonságára és erősségére adtuk nekik ez pecsétés leve-lünket ez megnevezett nemes kamara tovább való tetszéséig és rendelésig. »
(*Bécsi udv. kamarai ltár.* Acta Eppatus Csanád.)

²⁾ *Bécsi udv. kamr. ltár.* Acta Eppatus Csanád.

Ders csanádmegyei falvak és uradalmak a csanádi püspökség nevében álltak; s hogy ezen kívül Pálffy egri püspök 1663-ban Nádasdy Ferencz országbíró vallató parancsára kihallgattatván, hit alatt bizonyította, miszerint 1653-tól 1659-ig, míg ő a csanádi püspökséget birta, *Királyhegyes, Mezőhegyes, Tótpalota, Nagylak, Bököny, Sehaj, Pörösrét, Mágócs és Makó* tizedet fizettek neki, a Makó melletti *Szentlőrincz* mezővárost pedig egészen birta.¹⁾ A mi a Telegdy, Palatics és Makó családok örökségére támasztott igényeket illeti, azokat nem ismerték el Bécsben jogosultaknak; mert az özvegy Báthory Zsófia és utóbb II. Rákóczy Ferencz erdélyi fejedelem a Rákóczy Zsigmond fejedelem hagyatékaképen követelték magoknak Makót, noha Rákóczy Zsigmond erőszakosan foglalta azt el és igazságtalanul tartotta lefoglalva. Még kevesebb joga volt Makóra Balassának. A szilajvérű Balassa Imre gróf ugyanis gyakran ragadtatott féktelenkedésekre, s mint Thököly Imre párthíve, Makót csak nádori adomány révén birta, azonban összes magyarországi uradalmait hűtlenségen elvesztette. Mindezeknél fogva 1719. évi márczius 20-án *Löwenberg János* udvari kamarai elnök a király következő határozatáról értesíté a pozsonyi kamarát:

»Noha a kir. kincstárnak elvitázhatatlan joga van Makóra, ő felségének legmagasb akarata mégis az, hogy ez a jószág, részint mint az elvesztett tizedek s más püspöki javak némi aequivalense, részint mivel a lázadásra hajlandó marosvidéki ráczságot személygygyel kell tartani, s most a béke megkötése után, midőn a vég-szélek határai is tovább terjesztettek, meg is kell fékezni, a csanádi püspöknek adományoztassék. Minél fogva nem marad egyéb hátra, mint hogy az említett Makó mezőváros, a kir. fiscust megillető jogok mellőzésével, Nádasdy László püspök úrnak resignáltassék és átadassék; a lakosságnak pedig semmi szín alatt meg nem engedhető, hogy az ellen a kir. kamarához felfolyamodhassanak.«²⁾

Makó továbbra is meghagyatott ugyan kamarai mezővárosnak (ein fiscalisch Oppidum), de az akkori határa Nádasdy püspöknek resignáltatott »ideiglenes javadalalmazás« czímén olykép, hogy a püspök eme uradalmi jószágon kívül évi 2000 frt állami fizetésben s a kamarától mintegy 1400—1500 frtot tevő földjövedelmi hányadban (Terrestrial-Proventus) részesíttessék.³⁾

¹⁾ V. ö. *Oltványi*: A csanádi püspöki megye birtokviszonyai.

²⁾ *Bécsi cs. és kir. udv. kamarai ltár. Acta Eppatus Csanád.*

³⁾ *Bécsi udv. kamarai ltár, id. h.* Nem áll tehát, a mit *Oltványi Pál* minden indokolás nélkül mond, hogy Nádasdy Makó mezőváros határából csak »egy kis részt« kapott volna. (A csanádi p. m. birtokviszonyainak r. története, 25. l.) Erről a »kis részből« szó sincs az eredeti okiratokban, sőt ellenkezőleg mindig az egész »Oppidum Makó«-ra szólnak a királyi kinevező okmányok.

Midőn Nádasdy László 1730-ban Győrött elhalálozott, az utódjává kinevezett *Falkenstein Albert* bárónak újból folyamodnia kellett Makónak haszonélvezeti átengedéseért, valamint a többi járandóságoknak is a kinevezés napjától számítandó utalványozásáért. Ezt megadja neki a király 1731. évi jan. 1-én kelt s az udvari kamarához intézett leiratával »ob dessen habenden sonderbaren Verdienstlichkeit erwähntes Districts der Marosch gelegene Fiscalisch Oppidum Makó, sambt dessen Appertinentiis, soviel nemlichen allein die davon abfallende Terrestrial-Proventus anbelangt, und wie es der verstorbene Bischoff Nádasdy in Genuss gehabt, mit Ihme gleichfalls nun insolang, als besagter Baron von Falkenstein dieses Csanader Bisthums fungiren wird, et citra consequentiam ad successores, ad possidendum et fruendum.«¹⁾ Hasonló minőségben és föltételek mellett adatik át Makó az 1739-ben kinevezett *Stanislavich Miklós* csanádi püspöknek »nicht zwar als ein Appertinens ad Episcopatum, sondern gleichfalls ex gratia speciali ad dies vitae, und ohne weiterer Extension auf dessen künftige Successores.«²⁾ A makai uradalomban, melyhez nevezett Stanislavich kérelmére még néhány kamarai pusztá is csatoltatott, csak Mária Terézia állandósítá 1743-ban és most már véglegesen a csanádi püspökséget, melybe az magát azonnal, a honi törvények értelmében, szokásos ünnepélyességgel be is igtattatta.³⁾

Két ok szolgált rá arra, hogy ez megtörténhetett: 1. a *vár-megyei életnek újjá föllendülése Csanádban*; 2. a *marosvidék népességi és társadalmi közállapotainak lényeges átalakulása*.

Tudvalevő dolog, hogy a fennebb említett országos bizottság, melyet III. Károly az 1715. évi törvények értelmében a visszakapcsolandó megyék határainak megjelölésére kinevezni ígért, az ő életében soha sem jött létre. Az 1722-ik évi országgyűlésen, melyen Nádasdy László csanádi püspök is jelen volt és szerepelt, újból megsürgették a rendek a visszaszerzett vármegyék és kerületeknek az országba visszakebeleztetését s a kamarai és hadi helyeknek törvényes megyei kormány alá helyezését, mivel Magyarország feloszthatlan állam és részei egymástól elválaszthatatlanok. A rendek oly rendíthetlenek voltak e követelésökben, miszerint kijelentették, hogy mindaddig, míg erre királyi resolutio nem érkezik, semmiféle más tárgyalásba nem bocsátkoznak. De ekkor, a királyi biztosok részéről támasztott egyéb nehézségek mellett, a hadi kincstár gördíté a nemzet

¹⁾ *Bécsi udv. kamarai ltár. id. h.* Ugyanott Károly király leírata 1732. febr. 18-áról az Universal Bankalitáshoz.

²⁾ U. o. Károly király 1740. április 22-én a magyar Bankalitáshoz.

³⁾ *Oltványi P. id. m.* 35. l.

törvényes óhajainak megvalósulása elé a legnagyobb akadályokat. Oly rengeteg összeget követelt ugyanis az országtól az illető megyék visszafoglalása és a bennök eszközölt különféle beruházások költségeinek fejében, hogy a rendek, az ország inséges állapotára való tekintetből, inkább függőben hagyták a fontos kérdést.¹⁾

Maradt tehát az állapot, amint volt; de annak daczára éledezni kezdett a honfiak keblében a törvényes együvértartozás eszméje. Csanádmegye, mely a török hódítás korszakában sem múlt ki végkép, hanem mintegy szellemileg tovább folytatta életét s Békéssel és Biharral együtt gyűlésezett Nagyváradon,²⁾ a passzaroviczi béke után ismét gyűjtögetni kezdvén elkallódott magyar lakosságát, a szomszéd megyék példájára, eleintén csak nagyon szűk baráti körben és alig adva magáról nyilvános életjelt, szervezkedni igyekezett. És ezt annyi erélyvel cselekvé, hogy sem az 1735. évi Peró-féle rácz lázadás, sem az átvonuló német katonaság zsarolásai nem riasztották vissza a honfiakat a vagyont és életet egyaránt kockáztató nemzeti mozgalmaktól; sőt ellenkezőleg, a közbejött nehéz idők csak annál szorosabb összetartásra ösztönözték a közügyek embereit. Szegedinacz Peró zendülése, noha a ráczság egyik vezére, Sévics alezredes Csanádon, — a másik, Sterba őrnagy Nagylakon székel, csak zúgó szélvész gyanánt surrant el Csanád fölött a nélkül, hogy jelentékenyebb pusztításokat okozott volna. A ráczok annyiban tölték bosszújokat a megyén, hogy megrohanva Földeákon Náray György lakását, az ott őrzött megyei pénztárból 1529 forintot raboltak el. Ennél sokkal érzékenyebben gyötörte a megyét a minduntalan átvonuló rakoncátlan német katonaság. Az urak nem egyszer voltak kénytelenek »in sortem discretionis« 12 körmőczi arannyal megpuhítani a generális uraimék kemény haragját. Hogy a megye csak nehezen és lassan bontakozott ki a kezdett sokféle akadályaiból, csodálni éppen nem lehet. Főispánja, a Szegeden székelő Nádasdy püspök, egyházmegyéjének rendezésével és a saját terhes anyagi gondjaival levén elfoglalva, úgyszólván csak tiszteleti cím gyanánt viselé a méltóságot. De Falkenstein főispánsága alatt, mikor már a nemesség is szaporodott a vármegyében, Csanád tevékenysége mindjobban előtérbe lépett.

Száz hatvanegy évvel ezelőtt, vagyis 1730-ban decz. 1-én tartá Csanád megye Makón az *első közgyűlést*, melynek jegyzőkönyve ránk maradt. Az egész »generalis congregatio« öt emberből állott. Falkenstein főispán, az ujonnan kinevezett csanádi

¹⁾ *Acta comitialia* 1722.

²⁾ *Pesti Frigyes*: Az eltűnt régi vármegyék. I. k. 49. l.

püspök, még nem foglalta el egyházmegyéjét, s a megye gyűlésén a makai plebános által helyettesítetté magát. Megjelent az összes megyei birtokos nemesség: *Návay György* Földeákról, kinek apja Pál 1711-ben kapta czímeres nemesi levelét, nagybátyja János pedig 1713-ban szegedi plebános volt; továbbá Aradról *Edelspacher Zsigmond* és *Edelspacher Ignác*, kik időközben szintén szereztek Csanádban némi földbirtokot. Eljött még *Simonyi József* aradi főjegyző is, mint meghatalmazottja Csanád vármegye legnagyobb birtokosának, Rajnáld modenai herczegnek. ki III. Károly által hűséges szolgálataiért csak az imént Arad és Csanád vármegyék nagy részének és egész Zaránd megyének földesurává tétetett. Az innentúl lefolyt évtized alatt a főispánt rendszerint *Májfer Gábor* kanonok s püspöki helynök. a modenai herczeget pedig *Bibics Jakab* aradi alispán képviselte a csanádi megyegyűléseken, melyek fölváltva *Makón*, *Földeákon*, *Battonyán* és *Tornyan* tartattak, nem lévén még a megyének sem állandó székhelye, sem székháza, de ami legjellemzőbb. több község sem találtatván akkor Csanád megyében, mint csak ez a négy. Részben lakott vagy egészen pusztá *praedium* tizenöt találatott a megyében. Ezek: *Kovácsháza*, *Tompa*, *Kamarás*, *Apadus*, *Dombíratos*, *Fecskés*, *Komlós*, *Kunágota*, *Kupra*, *Meggyes*, *Földvár*, *Kevermes*, *Vizes*, *Bánhegyes* és *Kaszaerek*. A megyegyűlések jó ideig maradtak még néptelenek; legföljebb a provinciális biztosokat, a gazdatiszteket, a négy község bíráit, esküdtjeit és íródeákjait rendelték be az urak, hogy többen legyenek. De azért, ha publicus okmányt állítanak ki, mindig ez ünnepélyes szólammal kezdik: »Nos universitas praelatorum, baronum, magnatum et nobilium Comitatus Csanadiensis.« Kezdetben alispánja, szolgabírái s más választott tisztviselői nem voltak még a megyének; de volt az adók beszédésére egy perceptora, ki mellett egy íródeák vezette a vármegye tollát. Ha pedig fontosabb jogügyekről tárgyaltak, vagy éppen főbenjáró dolgokban kellett itélniök, *Zafjry Imre*, vagy *Marczibányi Lőrincz* törvénytudókat szólították elő a vidékről, kik azonban sohsem védték a sedriákban a vádlottakat, hanem csak a Tripartitum fenyítő paragrafusait mennydörögték a szegény bűnösök fejére. A perceptorságot kezdetől fogva a megye újjáteremtője, vezére és lelke, *Návay György* viselte fáradhatatlanul; s mikor crimínális perek fordultak elő, esetről-esetre őt nevezte ki a püspök-főispán a büntető törvényszék elnökévé, vagyis alispánná.¹⁾ Fizetésben a főispán, percep-

¹⁾ 1738. évi ápr. 9-én írja Falkenstein Albert báró, csanádi püspök és főispán a megyének: »Cum actu in Comitatu hoc Csanadiensis nonnullae criminales causae occurrunt, quibus ego ob dignitatem meam ecclesiasticam praesidere nequeo, sed nec Comitatus hic magistratualibus personis ob sui

tor és az irnok még az akkori időviszonyokhoz képest is csak nagyon szerényben részesült. A főispán kapott 300, a perceptor 100, a megyei irnok 12 frtot egy évre. A megye pénztára Földeákon volt a Náway György curiájában, pénz azonban ritkán találtatott benne. 1735-ben Edelspachertól kölcsönöz a vármegye 669 forintot, könyörögvén neki, »quatenus miserae plebi usque natalitia Domini festa succurrere non gravetur.« Mindazonáltal ez az igénytelen kis vármegye, melynek sem pénze, sem rendes tisztikara, sem organicus alakzata nem volt, mely a megye területén létezett s a magyar törvények alá nem tartozó kivételes katonai helyek miatt sem a teljes joghatóságát nem gyakorolhatta, sem a magistratust megillető összes tevékenységét ki nem fejthette, tett annyit, a mennyit az adott viszonyok mellett a hazafias közérzés ébrentartására, a nemzeti jogok védelmére, a társadalmi jólét oltalmára, s az állam iránti kötelmek teljesítésére, a rendelkezésére álló csekély eszközökkel tehetett és keresztülvihetett. Hatáskörét mindjobban tágítani igyekezvén, mégis csak ő volt a vidéken az egyetlen szervezett hatalom, az egyetlen magyar nemzeti hatóság, mely limitálta az élelmi cikkek árát, kiveté s behajtá az adókat, végezte a közbiztonsági teendőket, felügyelt az iparra, rendezte a czéhek viszonyait és czivakodásait, szabályozta a kereskedelmet, ügyelt az utakra, hidakra, közmunkákra, az árvizek korlátozására, s megfelelő törvények hiányában mindenre szabályrendeletet alkotott.¹⁾

Ott volt mindenütt, a hol szükség volt rá, hol védeni kellett a megye érdekeit s enyhíteni a magyar nép szenvedéseit. Küldöztetvé tekintélyesebb embereit egyszer Bécsbe a központi dicasteriumokhoz, másszor Pozsonyba a kamarához vagy a helytartótanácsához, majd ismét Aradra a határőrség főparancsnokához, és Debreczenbe a főhadai biztossághoz. Sőt még a családi erkölcsök tisztaságát és a társadalmi illemet is hatáskörébe vonta, midőn a kor szigorú felfogásának érvényt kellett szereznie. Midőn Náway József 1742-ben egy protestáns hölgygyel eljegyzésre lépett, fivére Náway György alispán a megyei közgyűlésen ünnepélyes óvást emelt az eljegyzés ellen, mivel az ő családjuk ősidőktől fogva katolikus s az eljegyzés praejudikál a kath. vallásnak, ellenkezik a szent kánonokkal és királyi rendeletekkel. A vásár-

exiguitatem hactenus ex integro provisos fuerit: hinc ut justitia suum cursum et judicium debitam formam habeat, ex autoritate mea Supremi Comitís, qua pleno jure fungor, pro praeside Sedis Judiciariae seu *Vice Comite*, ad hunc solum actum. vel continuationem in hac Sede Judiciaria occurríbilium causarum, Perill. Dnum *Georgium Náway*, qua alias etiam possessionatum etc. ordino. (*Csanádmegye közgy. jegyzőkönyve*)

¹⁾ V. Ö. Ácsúdy: Magyarország belállapota 1680.

napi és ünnepi nyugalom megszegői, ha nemesek voltak, pénzbüntetésben marasztaltattak el, mely a megye kath. templomaira fordított; ha nemtelenek valának, megbotoztattak. A hitehagyókat, apostatákat az egész országban currentáltatta a megye. Midőn Bötök István makai polgár részeg állapotban káromkodásra vetemedett, 4 havi áristommal és 200 bottal lakolt. 1737-ben egy polygamust pallosra kárhoztatott a megyei törvényszék. A kik dohányozni akartak, 30 krajczárt fizettek a megyének; ha a nemfizetőket tetten érték, 2 forint birság volt a büntetésök, »et hoc ea ex ratione, quia absque usu fumigationis tabacae quilibet subsistere possit, eaque ex mera petulantia practicetur.«¹⁾ Bármerre forduljunk is, ott találjuk a megyét minden téren, minden viszonyok közt.

Nem habozom tehát a történelmi igazsághoz hűen kijelenteni, hogy a kegyetlenül megnyirbált és a marosi határörvidék alkotmányserelmes becsempészése által meggyomorított kisded Csanádmegye csak akkép kerülheté el a megsemmisülés örvényét, melynek kevéssel utóbb a szomszéd Zaránd, Bodrogh és Szörény megyék áldozatul estek, *hogy tevékenyen belenyúlt a politikai és társadalmi életbe, s hogy mindjárt kezdetben a csanádi püspökök, az udvarnál és a magyar rendeknél egyaránt befolyással bíró férfiak lettek csanádi főispánokká; hogy továbbá a gondviselés Návay György személyében olyan mentort küldött e megyének, ki azt önfeláldozó lelkes hazafisággal és tapintatos mérséklettel nemcsak a kezdet súlyos és számtalan nehézségein, de az osztrák reakciónak bizonyára legveszedelmesebb zátonyán is szerencsésen keresztül tudta segíteni. E zátonyon túl esett már Csanádmegye, midőn a magasztos szellemű Mária Terézia Magyarország trónjára lépett. Innentől már a politikai fejlemények segítették lábra a megyét, mely 1741-ben, midőn az ifjú fejedelemasszony fél Európát fegyverben látván maga ellen, a magyar nemzet ragaszkodásában kereste koronáinak gyámolát, törvényes megalkulását és első tisztválasztó közgyűlését tarthatá meg.* Alkalmul szolgált erre a királynő által még januárban kihirdetett országgyűlés s Pálffy János országbíró körlevele, melyben a nemzetet királynéja védelmére fegyverre szólította fel. Az egész országot lelkesedés szállta meg, melyet még inkább fokozott Mária Teréziának lebetegedése, ki a monarchia legválságosabb napjaiban, márczius 13-dikán, egy fiúnak, József főherczegnek, a későbbi II. József császárnak lőn anyjává.

Ekkor az áldott emlékü *Stanislavich Miklós*, előbb nikápolyi püspök, ült szent Gellért főpásztori székében, ki több ezer bolgár

¹⁾ Csanádmegye jegyzőkönyve, 1735.

családot vezetvén át a török földről hazánkba, teljes buzgósággal csatlakozott a mozgalomhoz, mely új hazájának megmentését s királyi pártfogójának védelmét czélozta. Mint csanádi főispán, márczius 24-dikén Makóra tűzte ki a közgyűlést, melynek feladata volt az első megyei restauratiót eszközölni, az országgyűlési követet megválasztani és a hadi segedelmet megszavazni. A püspök személyesen jött el a közgyűlésre, *Andrássy Zsigmond* csongrádi alispán mint királyi biztos és vikáriusa *Majer kanonok* kíséretében. Jelen voltak: *Návay György* a megye moderátora, *Návay János*, *Návay József*, *Fábrí Pál*, *Bohus Imre* és *Bohus Álám*, *Zaffiry Imre*, *Vankay Mihály*, *Edelspacher Ignác* a modenai herczeg képviseletében *Szalbeck Jakab* a lippai sőház igazgatója, *Marczibányi Lőrincz* csongrádi hites s csanádi helyettes jegyző, stb. A megye üdvözlölvén a királyi biztost, ez felolvastatta a püspök főispáni kinevezését, s ünnepélyes szózatot intézett hozzá, kívánva neki »ulteriora honorum et dignitatum incrementa, cum omni prosperitate.« A hivatalos esküt *Návay György* mondta el a püspök helyett: »Ego Georgius Návay, in persona Illmi Dni Nicolai Stanislavich Episcopi et hujusce Comitatus Supremi Comititis, juro per Deum vivum, stb.« Aztán a megye helyettes jegyzője, *Marczibányi Lőrincz* üdvözlé lendületes beszéddel az immár installált főispánt, mire a tisztikarnak nem választatása, hanem a főispán által kinevezése következett. A királyi biztos átnyújtotta a megye pecsétjét, protokollumait és kulcsait a főispánnak, ki azokat *Návay György* eddigi moderatorknak kézbesíté, kinevezve őt Csanád megye alispánjává, s meghívva őt, hogy intézze »qualiacunque Comitatum huncce concernentia negotia.« Szolgabíróvá *Návay János*, esküdté *Návay József*, katonai biztossá *Fábrí Pál*, ügyészszé *Zaffiry Imre* nevezetett ki. Táblabírákká lettek: *Franovics Tamás* és a modenai herczeg mindenkori meghatalmazottja. A perceptorság az alispánnak hagyatott meg. Tiszti fizetésül megállapított a főispán részére 450 frt, az alispánnak 156, a perceptornak 120, a katonai biztosnak 20 frt 21 krajczár, a megyei írnoknak 12, a megye katonájának 48 frt. *Andrássy* csongrádi alispánnak, mint kiküldött kir. biztosnak, 12 darab aranyat adtak, s ugyanannyi szónoki tiszteletdíjban részesült *Marczibányi* jegyző az ünnepi beszédért; mivel azonban ennyi pénz nem találtatott a vármegye kasszájában: Makó városa adta azt kölcsön a megyének. A pozsonyi országgyűlésre *Marczibányi Lőrincz* jegyző küldetett követül, kinek naponként 2 forintot utalványoztak a megye pénztárából. Ugyanekkor 2 körmőczy aranyat fizettek ki a megye hiteles pecsétéért, mely Pozsonyban készült; az alispán pedig atasíttatott, hogy egy ládát szerezzen be a megye jegyzőkönyvei

és levelestára számára, s e láda a templomban őriztessék. Megállapította aztán a közgyűlés az insurrectionális kivetést, mely érdekes világot vet Csanád megye akkori társadalmi és vagyoni viszonyaira: A kivetés ez:

A csanádi harminczados fizet	18	forintot.
Szentkirályi Ferencz, kovácsházi jószágkezelő	20	»
Demetrasko, Tompa és Kamarás praediumok bérlője	24	»
Péter, battonyai rácz pópa	30	»
Szubothes, ugyanottani másik rácz pópa	25	»
Dömény, tompai rácz pópa	10	»
A másik tompai rácz pópa	1	»
Jacob János és Miligity Antal apadúsi bérlők	24	»
Vojnovics János kapitány, Jovrákovics János és Dragulovics Péter dombiratosi bérlők	16	»
Nyika pécskai h. őrparancsnok és Krekity Márk, Fecskes praedium bérlői	16	»
Komlós praedium parancsnoka és bérlője	24	»
Az aradi parancsnok Kunágota bérlője	28	»
Stéjó Marczika és Jókó, Kupra praedium bérlője	16	»
Pakin András, Meggyes bérlője	30	»
Gergely László és Deák Gábor, idegenek, Földvár praedium bérlői	48	»
Simony Márton, idegen, Kevermes bérlője	48	»
Szebeni László, idegen, Vizes bérlője	32	»
Rühes Milos, Budisity István és Dlugobrata Janó, Bánhegyes bérlői	24	»
Rogatz András és Cservenin Pálkó, idegenek, Kaszaerek bérlői	72	»
György, makai görög, két testvérével	20	»
László, másik makai görög, társával	10	»
A battonyai görög	10	»

Kivettettet tehát *insurrectionalis adóiban* összesen ... 546 forint.

Tartoztak ezt fizetni a megyei praediumok, vagyis a kincstári puszták s ráczok lakta némely kisebb helyek bérlői, kik többnyire a marosi határőrség tisztjeiből, vagyonos ráczokból, pópák-ból és a görög kereskedőkből kerültek ki. A mi kevés magyar bérlő akadt, az is megyénkívülinek, idegennek iratik.¹⁾ *Rendes adók* fejében fizetett az egész megye 7079 frt 16 kr.; ennek az összegnek java része, 4710 frt 30 kr. Makóra esett. Battonyára 1206 frt 54 kr., Tornyára 580 frt 56 kr., Földeákra ugyanannyi jutott.²⁾ A Neiperg tábornagy vezérlete alatt Sziléziában táborozó hadakhoz 28 gyalogost adott Csanád megye, s oly ékesen állította ki ezt a kis insurgens csapatot, hogy csak az öltözete belekerült 1083 rénusi forintba. Az insurrectióhoz csatlakozott továbbá a csanádi püspök 8 huszárral, a modenai herczeg 3 lovassal és 20 forinttal, Návay György a földéaki portája után

¹⁾ Csanád vármegye jegyzőkönyve, 1741.

²⁾ U. o.

I lovassal. Az országgyűlési követ részére kiállított mandatum értelmében tartozik a követ sürgetni, hogy a katonai és egyéb helységek, melyek az 1561. évi nádori összeírás és más bizonyítékok szerint Csanád vármegyéhez tartoznak, abba ismét *bekebeleztesse*nek, úgy azonban, hogy eme községek adóhátralékai ne hártassanak Csanád megyére. Adja elő a követ az országgyűlésen mindazon szenvedéseket, melyeket az egy mezővárosból és három faluból álló kis megyének az utóbbi török háború alkalmával el kellett viselnie, midőn arra kényszerítették, hogy a német katonaságnak egész Belgrád alá élelmet és takarmányt szolgáltatasson. Növelte a bajt a pestis, mely másfél évig dühöngött Csanádban, s nemcsak a lakosság felét ragadta el, de az elhunytak terheit is az élőkre hagyta. Következett az 1739. évi szigorú tél, mely az élelmet megdrágítá, a jóságot elhullajtá s mondhatatlan nagy inséget hozott a megyére.¹⁾ Midőn aztán kitavaszkodott, a Tisza és Maros roppant árvei öntötték el a megye lapályait, s a vetésekből mitsem lehetett megmenteni. Annak daczára egy egész zászlóalj katonaságot szállásoltak el a megye négy községében eltartásra, úgy hogy 10—15 katona is lakott egy-egy házban. Sőt még ez sem volt elég; mert a szüntelen átvonuló katonaság élelmezési és elszállásolási terhei is a lakosságot sújták, mely ekkép zaklatva és fosztogatva, ismét elszéledni készül. A csanádi költözködőket Szeged városa minden válogatás nélkül befogadván, ez által Csanádban a contributionális alap napról-napra csökken, míg a rendes adómenynység mégis a megye nyakán hagyatik meg. Előterjesztendi végre a követ, hogy a görögök, örmények, oláhok és az ottomán porta más alattvalói, a helybeliek nem csekély kárára, barmokkal, borral, pálinkával és egyéb nálunk Magyarországbán is található portékákkal és árucikkekkel kereskednek, a bennszülöttektől a megélhetés forrásait elzárják s a nemzet pénzét az országból kihurezolják; holott nekik a királyi rendelet szerint csak is keleti árukat volna szabad forgalomba hozniok. A követ kérni fogja tehát az országgyűlést, hogy a nevezett idegenek a közön-

¹⁾ Az 1738—39-diki pestis idején meghalt egyedül csak Makón 179 férfi s 133 nő. Ezek közt volt házas férfi 40, férjezett nő 51. Fiárva maradt 149, leányárva 99. — A halálozások száma Csanád megye egész területén 1175. Ugyanekkor olyan borzasztó volt a tél, hogy Csanád megyében elhullott 211 ökör, 652 ló, 700 tehén. 575 borjú, 2757 birka, 86 bárány. A csanádi magyarság nemcsak az adót nem fizethette, de megevő kenyérben is nagyon szűkölködött. Mindamellettt III. Károly király követelte a megyétől, hogy napszámosokat állítson Belgrád vára lerombolásához, nehogy e várban a törökök megfészkeljék magokat. A napszámosoknak fizetett a kincstár 9 krajczárt, s adott a katonai élelmezési házból egy-egy adag kenyeret. (*Csanád megye ltára.*)

séges kereskedéstől eltiltassanak, s kizárólag a török árukra szoríttassanak.¹⁾

A mit a megye utasításul adott országgyűlési követének, egészen egybehangzó volt a többi megyék utasításával. Minélfogva az 1741. évi koronázó országgyűlés főfeladatává tűzte ki az elkobzott nemzeti jogok visszaszerzését s az ország integritásának helyreállítását. Az 1741. évi ápril 10-én bekövetkezett szerencsétlen molwtzi ütközet megszelidíté kissé a katonai hatalomra támaszkodó bécsi reakciónak dölyfös ridegségét is. A magyar rendek hangulatát s a birodalom szorongatott helyzetét bölcs figyelemmel megfontoló királynő mind a hitlevélben, mind a koronázási esküben fogadást tőn, hogy *a törököktől visszanyert részeket az 1715. évi 3. törvénczikk értelmében mielőbb be fogja kebelezni és a többi megyékkel egyenlő igazgatás alá helyezendi.* Julius elején együtt ült már Pozsonyban a királynő és az országgyűlés által kinevezett vegyes bizottság, mely *Pata-sich Gábor* kalocsai érsek elnöklete alatt a bekebelezés módzatait állapítá meg. A bizottságban találjuk Csanád megye őszinte hívét, *Andrássy Zsigmond* csongrádi alispánt, s vele a Csanád megye érdekeit is képviselő *Vankay Mihály* zarándi s *Tömösváry András* szegedi követeket. A Tisza-marosi határszélekről azt mondja a bizottság az országgyűlés elé terjesztett javaslatában, hogy e vidék mentől előbb polgárosítandó. Jelenleg a rácz katonaság erőszakkal bitorolja ott a legtermékenyebb földeket. A megyei hatóságnak alárendelt polgári egyének ki vannak zárva a földek élvezetéből. A saját honukban hazátlanná lett magyarok kénytelenek kenyerek után ide s tova bolyongani a vidéken: »*facultates et tenuta eorundem quotidianis mutationibus obnoxia; — qui hodie inter contribuentes, cras inter militares.*« A katonai helyek fészkei a tolvajoknak, rablóknak és mindenféle gonosztevőknek, mivel nem tartozván a rendes magistraturalis hatóságok alá, nem ellenőrizhetők, nem fegyelmezhetők s nem büntethetők, sőt inkább pártfogolják egymást s kölcsönös segédkezet nyújtanak egymásnak a büntettek elkövetésében. A terjedelmes földbirtokokban a kapitányok s más katonatisztek önkényileg gazdálkodnak. Ez által a kapitányok és tisztek hatalma s tekintélye nagyobb, mint a földesuraké és a megyei hatóságé. Ők teljhatalommal rendelkeznek katonai községekben a polgáriak felett, szorítván őket mindenféle közmunkákra, s felhasználván a népet a földesúr érdekei ellenében. És ha mindezen rossz, mit a határszéli rácz katonaság okoz, egybevettetik az ő katonai szolgálataikkal, melyeket az államnak tesznek, be kell őszintén vallani.

¹⁾ Csanád megye jegyzőkönyve. 1741.

hogy, »vix aliud praeter nudum militare nomen et speciem in iisdem reperire et videre est.« Fegyverkezésök fölötté hiányos, a katonai szabályokat nem ismerik és így inkább csak számlilag jöhetnek tekintetbe, mint hasznossági szempontból. Mert ha kínálkozik is alkalom, hogy katonai szolgálatokat végezzenek, kényszeríteni kell őket rá, s mindennek daczára titkon vagy nyíltan kivonják magokat kötelmeik alól. »Per devia latibula oberrantes, rapinis intenti, ad quaeque spolia prorumperent, unde quaque nil nisi inutilis eorum conditio prodiret.«¹⁾

A rendek elfogadták az országos bizottság javaslatát. Feliratukra szeptember 22-én válaszolt a királynő. A Bács, Bodrogh, Csongrád, *Csanád*, Zaránd és Arad megyékben fennálló katonai határőrvidékre nézve igéri, hogy »primo quo fieri poterit tempore« vissza fog adadni Magyarországnak. E királyi válasz értelmében hozatott meg az 1741. évi 18. törvényczikk, mely szerint a *Tisza-marosi határszélek, nevezetesen a csanádiak is, az ország törvényei és a megye joghatósága alá helyeztetnek.* A bekebelezést a királynő és az ország nádora által kinevezendő bizottság fogja eszközölni.

Azonban a kormány lassúsága mellett az országos bizottság, a főhaditanács és az udvari kancellária tárgyalásai még néhány évre elhalasztották a törvényes állapotok létrehozását. Az aacheni békekötésig lefolyt háborúkban még tömérdek áldozatokat kellett a nemzetnek a trón és dinastia megmentéseért hoznia, hogy régi óhajai teljesedésbe menjenek. *Mária Terézia csak 1747-ben adta végleges beleegyezését a Tisza-marosi határőrvidék visszafoglalásához.* Jóváhagyásának keresztülvitele pedig még ezentúl is teljes öt esztendőtt vett igénybe. Csak 1750-ben augusztusban írta meg a királynő *Grassalkovics Antal* grófnak, a bekebelező bizottság elnökének: »*Resolvo incorporationem Confinii integri, tum Tybiscani, quam Marusiani, cæceptis tantummodo locis necessariis pro duabus Compagniis Csajkistarum, secundum numerum illarum a me determinatum.*«²⁾

A bizottság alulról fölfelé haladva Titelnél, az alsó Tisza jobb partján, kezdé meg a bekebelezést. A biztosok tudtára adták a népnek, hogy októberig nyilatkozzanak, kik akarnak továbbra is a katonai állapotban maradni, vagy átmenni a polgári tartományba? Grassalkovics még Pozsonyból irt Csanád megyének, örömet nyilvánítva, hogy a megye régi kívánságát elvégre megvalósulni láthatja. »Teljesítette Felséges Asszonyunk — írja 1750. évi szeptember 2-án — azon maga articularis kegyelmes

¹⁾ *Act. Comitior.* 286—287. 11.

²⁾ *Acta Diaetalia*, 1751. (A budapesti magy. kir. egyetemi könyvtár kéziratgyűjteményében.)

ajánlását, melyet a haza több országgyűléseinek alkalmával már régen sürgetett, midőn a Maros- és Tisza-melléki militáris helyeknek s volt confiniumoknak reductióját és reincorporatióját kegyelmesen resolválni, és a marosi confiniumból Csanádot, Sajtént és Nagylakot ezen nemes vármegyébe incorporálni méltóztatott. És mivel ennek végbevételét és azon helységek contributionale quantumát szintén nekem, mint királyi Commissariusnak s a velem együtt kirendelt mixta articularis commissiónak concre-dálni, a végre pedig az ország commissariusinak, tudniillik: generális gróf *Károlyi Ferencz* uramnak ő excellentiájának és tettes *Trsztyánszky János* vice-palatinus uramnak jelenlétét is rendelni méltóztatott: azért a tettes nemes vármegyének teljes bizalommal jetentem, hogy noha pracliminaris munkáinkra nézve 10-a praesentis Tételben leszen gyűlésünk, azon militáris helyek resignatióját és ezen nemes vármegyéhez való incorporatióját mindazáltal ő Felsege kegyelmes rendelése szerint, csak 1-a No-vembris intézem, s ezt a t. nms. vármegyének azon okból teljes bizalommal jelentem, hogy akkorra a maga deputátusait kiren-delni és az articularis commissióhoz exmittálni ne terheltelessék. Örvendek előre is ezen nms. vármegyének ez által leendő gyara-podását és jurisdictiójának terjedését előmozdíthatni, kinek szol-gálatára tehetségemet ajánlom.«¹⁾

A Tisza-marosi határörvidék polyárosítása zárkövét képezi Csanád megye történetében a török uralom utáni viszonytárságos korszaknak. Innentúl biztosabb jövő, szebb napok derültek fel a kis Csanádra, mely megcsonkított alakban ugyan, de felszaba-dítva az idegenek nyűgétől, magyar alkotmányos szellemben fejleszthető tovább municipalis életét. A mint a szerbek belátták, mit elhinni sokáig nem akartak, hogy a Tisza-marosi határör-vidék feloszlataása immár egészen komoly dologgá lett, s attól többé a bécsi udvar sem térhet el: elkecseredek iszonyúan és pártos mozgalmakat támasztottak maguk közt. Szidalmazták nemcsak a magyarokat, hanem most már a bécsi kormányt is, kijelentvén, hogy fegyvereiket nem fogják a magyar jobbágyi állapottal fölcserélni, hanem készek inkább függetlenségök s val-lásuk megmentésére az országból kivándorolni és az orosz czár jogara alatt keresni boldogabb hazát. Alattomban szövetségre lépve a horvátországi, bácskai és bánági elégedetlen szerb ele-mekkel, mintegy 30,000 család, némelyek szerint 100,000 lélek, fölkerekedtek és Tököli, Popovics János s Horváth kapitányaik vezérlete alatt 1751-ben Oroszországba vándoroltak ki, hol Kievtől Ocsakováig két kormányzóságot telepítettek be. Megtiszult

¹⁾ *Magy. orsz. levéltár.* Kincstári osztály N. R. A. fasc. 1838. nr. 65.

tőlök nagyrészen Csanád megye is, s csak Nenádovics metropolitának tulajdonítandó, hogy egy szálig valamennyien el nem költöztek a megyéből.

A helyreállított alkotmányos rend dajkáló ölében csakhamar behegedtek a zordon múlt ejtette sebek. Csanád megye életvidoran és szokatlan gyorsasággal emelkedett a szellemi és anyagi sikerek színvonala felé. Az önállóság és törvényes szabadság üde légkörében izmosodott a politikai individuálitása, és annyi hatékony erőt, annyi előrelátó okos élelmességet tudott kifejteni a közigazgatás különféle ágazataiban, hogy néhány évtized alatt visszaállítva hajdani magyar jellegét, nemcsak feltámasztá sorra a török hódoltságban elenyészett Maros-jobbparti helységeit, hanem fel is virágoztatá s munkás, iparkodó magyar lakossággal annyira benépesíté azokat, hogy bár 28 □ mértföldnyi kicsiny területével az 57-dik helyen áll hazánk törvényhatóságai közt, viszonylagos népességére nézve ma már a legsűrűbben lakott vármegyék közt foglal helyet.¹⁾ Székvárosa, Makó, hol az 1742. évi összeírás csak 302 háztulajdonost, 76 osztatlan testvért és 61 házbérben lakó zsellért tüntet fel, ma a legcsinosabb vidéki magyar városok egyike, mely 30 ezernyi lakosságával egymaga kétszerite nagyobb népességet foglal magában, mint a mennyi Bél Mátyás idejében Csanád vármegye egész területén találtatott.²⁾

S mivé változott át a múlt századi elöitélet, mely a hűbéri kényszer félelmében útjába veté magát annak, hogy Makó püspöki várossá legyen? Ez a szerény püspöki javadalom lőn Makó város jólétének és gyarapodásának alapvető tényezője. Másfél századon át belőle fakadt az emberszerető jótékonságnak kimeríthetetlen forrása. Belőle eredtek számtalan áldásai Délmagyarország közmívelődésének, mely ékes templomokat emelt a valláserkölesiség és az eszményi fenség ápolására; iskolákat és nevelőintézeteket nyitott, hogy intelligens társadalmat képezzen a közügyek vezetésére; készséggel karolta fel a civilizáció üdvös vívmányait; gyámolitá a nemzeti kulturát; segélyt nyújtott a tudománynak, irodalomnak és szépművészeteknek; fölkereste a tehetségeket és elismerő pártfogásával lelkesíté őket a munka versenypályáján. S ez a püspöki javadalom lesz jövőre is dúsan kamatozó tőkéje a nemzeti igyekezetnek, míg Csanád főpásztori székét honszerlemtől hevülő magas gondolkozású férfiak töltik be, kik nemes gyönyörüket találják a nemzeti művelődés előmozdításában s Magyarország dicsőségének emelésében.

DR. SZENTKLÁRAY JENŐ.

¹⁾ *Keleti Károly*: Hazánk és népe. 38. 1.

²⁾ V. ö. Compendium Hungariae geographicum.

KIK VOLTAK AZ ELSŐ ÉRSEKEK?

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

A kath. egyházjog minden kézikönyvében előfordul, hogy a szenttéavattatást III. Sándor pápa (1159 --1181.) tartotta fön­n az apostoli szentszéknek. Azelőtt két módja volt a szenttéavattatásnak: az egyszerű (vagy népies) és az ünnepies. Az egyszerű abból állott, hogy azon ország püspökei összejöttek, három napi böjt után a hívőkkel együtt a szentnek rendesen az alsó templomban lévő sirjához járultak, s ha ott valamely beteg meggyógyult vagy más olyan jel történt, melyből megismerhették az ott nyugalomra tett ember szentségét, a sirt felnyitották s az ereklyét a felső templomba vitték s ott egy előre elkészített oltár alá helyezték.

Az ünnepies szenttéavattatás hosszabb időt követelt. Először a római pápát kellett fölkérni, ez aztán zsinatot hívott össze. A zsinaton a szentnek életrajzát fölolvasták, a sirjánál történt csodákat megvizsgálták, és midőn ez megvolt, csak akkor következett a szent ereklyéinek máshová való átvitele.

Mind a kettőre már ezelőtt elég bizonyítékot sorolt föl Mátyás Flórián¹⁾ s utána e sorok írója.²⁾ Azért a bizonyítást talán el is hagyhatnók. De vannak dolgok, melyeket untalan emlegetni kell, mert különben nem bírják a régi megevesedett nézeteket kiirtani.

Az egyszerű szenttéavattatásra és annak szertartásaira nézve két esetben egykorú szerzőktől való leírását mutathatjuk föl. Szent-Magnus áthelyezésének (Translatio) írója mondja: 845-ben Lanto augsburgi püspök sok papot egybehíván egyházmegyéjéből (ex parochia sua) három napi böjtöt hirdetett. Majd később a sirhoz mentek és ott a püspök sokáig imádkozott, aztán ásni kezdett és megtalálta a koporsót, abban pedig Szt.-Magnus

¹⁾ Hist. Hung. Fontes Dom. I. 215 --18. ll.

²⁾ Szt.-Gellért csanádi püspök élete. 1887. 297. l.

testét romlatlanul és fejéhez tett életiratát (vita ejus ad caput posita).¹⁾

Bernriedeni Pál ezt beszéli Szt.-Wicterpről: 982. Henrik augsburgi püspök három napi böjtöt hirdetvén . . . és keresztekkel, szentek ereklyéivel Eptatumba jöven . . . midőn végre régi elődjét meglegelte, Augsburg felé kezdé vinni. De később e szándéka megváltozott és visszavitte az ereklyéket Eptatumba s ott szerzett számára diszes nyugvóhelyet.²⁾

Az ünnepies szenttéavattatás akkori menetéről a leghatározottabban tanuskodik Ulrik konstanci püspök 1123-diki levelében: »Miatán már régen több ízben fölkerestem az apostoli széket leveleimmel, Konrád konstanci püspöknek az egyházak szokása szerint való szenttéavattatása végett, ezen megváltozhatatlan erejű feleletet kaptam: *Általános zsinatban* föl kell olvasni és meg kell bírálni az ő életrajzát és azonkívül az általa történt vagy történő csodákra hiteles tanukat kell hozni.«³⁾

Ugyan ily feleletet adott még előbb II. Orbán pápa Benedek rempelflegi apátnak: »Mert senkit sem szabad a szentek lajstromába fölvenni, ha egyrészt nincsenek olyan tanuk, akik az ő csodáit saját szemükkel látták s azokról bizonyosságot tesznek, s ha másrészt azt egy *zsinatnak* közmegegyezése meg nem erősíti.«⁴⁾

Hogy már VII. Gergely idejében ilyen vizsgálat előzte meg az ünnepies szenttéavattatást, azt mutatja magának VII. Gergelynek azon 1074-iki levele, melyben meghagyja, hogy a hívek ezentúl Herbert kölni érseket a szentek között tiszteljék. Mert az ő szentségét igazolják: »et dum vixit in hoc seculo, facte per eum virtutes, et posteaquam illuc translatus est, et signa subsecuta. *Vitam eius stylo* traditam vidimus, in qua magnam eius sanctitatem didicimus.«⁵⁾

Mind a kettőről, úgy az egyszerű, mint az ünnepies szenttéavattatásról bőven és világosan ír Szent-Gotthárd hildesheimi püspök ereklyéi fölemeltetésének egyik szemtanúja: »Ezen három (feljebb elsorolt) csodatételt szavalihető férfiak a közös gyűlésben elmondván, mindnyájan örvendve hallgatták, főpapunkat (Bertholdnak hívták) arra, amit magától is szívesen tenne, sarkalják: ügykezzenék minden módon, hogy a mi szt. püspökünket Gotthárdot a szentek közé iktassa . . . Elhatározottat tehát, hogy . . . e végre külön imádságot mondjanak és alamizsnát osztogassanak.

¹⁾ Pertz, Monum. Germ. SS. IV. k. 426. l.

²⁾ U. o. IV. 427. l.

³⁾ Pertz, Monum. Germ. SS. IV. 430. l.

⁴⁾ Lambertini, De servorum Dei beatificatione. 43. l.

⁵⁾ Migne 148. k. 658. l.

Míg ezek történtek, egyházunkat új szomorúság érte. Mert Átyánk elvételétől tőlünk Egyházunk Bernát prépostot emelte a főpapi székbe. Ez végbemenvén, pártfogónk ügye, amely a csapások miatt egy darabig abban maradt, újra fölvetetik és mindenki törte fejét, mily rendben vigyék véghez.

De mivel a kánoni szabály elrendeli, hogy az apostoli szentszék és az illetőnek tanult férifaktól jóváhagyott életrajza nélkül senki se avattassék szentté, (ez pedig azelőtt az útnak nehézsége és hosszadalmassága miatt nagyon hátráltatta ügyünket) történt, hogy amit előbb nagy fáradság és költség nélkül el nem érhattünk, az véletlenül egészen az ajtónk előtt állott. Mert országgyűlést hirdettek Lüttichbe, a hol Incze (II.) pápa . . . Lothár királylyal találkozott . . . Bernát püspökünk egyházunk főbbjeivel ott volt, és látva az önként kínálkozó alkalmat, elmegy a pápához s a vele levő római udvarhoz, a mi pásztorunk életrajzát előttük elolvassák, és hogy általa iktattassék a szentek sorába, buzgón esedeznek.

De mivel a római egyházban az a szokás, hogy az általános zsinatban avatnak föl valakit szentté, és akkor már Szent-Lukács ünnepére Rheims városába ki volt tűzve az általános zsinat, a pápa tanácsot tartván, egyházunk kérésének teljesítését akkorára halasztotta el . . . Akkor pedig püspökünk . . . a nevezett zsinatra indult . . . Másnap a pápa az egyetemes zsinatban szép beszédet intézett a jelenlevőkhöz, s ebben előterjeszti egyházunk kérését . . . Mindnyájan beleegyeztek, hogy szenttéavattassék.¹⁾

Minden magyarázat nélkül is ékesen beszél e leírás, hogy még 1131-ben is az ünnepies szenttéavattatás csak az egyetemes zsinatokban ment végbe. De ezenkívül a kortársak ismertek egy megyére szóló püspök által végzett egyszerű szentté-avattatást is, amilyenre Berthold hildesheimi püspököt kortársai kérték.

A XI. század gyakorlatát a szenttéavattatásban összehasonlítva Hartvik elbeszélésével, azonnal észrevesszük, hogy kettős hibát követ el. Először, hogy az apostoli szentszéknek tulajdonítja Szent-István 1083-iki szenttéavattatását, holott akkor VII. Gergely pápa 1081—1083. júniusig ostrom alatt lévén, Magyarországgal nem közlekedhetett s egyáltalában hozzánk levelet nem küldhetett. A második hiba még nagyobb, ez pedig abban áll, hogy Hartvik szerint a római szentszék zsinatot sem tartott, hanem egyszerűen »apostoli levél«-lel esett át az összes megelőző szükséges lépéseken.

Természetes és kézzelfogható dolog, hogy ilyent a XII. század elején élő püspök nem írhatott. Legalább egy fél századnak

¹⁾ Migne 141. k. 1210—11. H.

kellott elmulni III. Sándor trónra lépte után; vagy két emberöltőnek kellott kihalni, míg az egyház régi gyakorlata annyira feledésbe ment, hogy valaki (a középkori írók rendes szokása szerint a maga korának viszonyait alkalmazva a lefolyt századokra) egy XI. századbéli szenttéavattatás történetét akkép adja elő, a mint Hartvik Szent-Istvánét előadja. Nincs és nem lehet tehát más út és mód, mint azt mondani, hogy Hartvik III. Sándor után egy fél századdal élt, művét Kálmán gácsországi királynak ajánlotta és így csak 1230 körül írta.

Hallottuk azt a kifogást okoskodásunk ellen, hogy Hartvik mégis csak szólhatott »apostoli levél«-ről, mert a zsinat határozatát a kérelmező püspökkel a pápa külön levélben közölte. Nem hallottuk, de könnyen akadhat, aki megteszi e másik kifogást: Nem kell többet vonni le Hartvik szavaiból, mint a mennyit azok jelentenek. Hartvik nem azt mondja, hogy a szenttéavattatás történt egyszerű apostoli levéllel zsinat tartás nélkül, hanem azt, hogy a fölmagasztaltatásnak elrendelése.

A kik ezen kifogásokat tették vagy tennék, nem értenek bennünket. Mi nem vitatjuk azt, hogy apostoli levél ez ügyben nem kelhetett volna. Csak azt állítjuk, hogy a XII. század elején író püspök nem erről (a mellékesről) tenne említést, hanem a fő, szükséges dologról: a zsinatról. Az a kornak stylusával együtt jár. Ott van pl. Szt.-Gellért rövidített életrajza. A velenzei Szt.-Márk könyvtár 1180 körül irt példányában még ez áll: »A római egyház zsinata (a sancte Romane ecclesie synodo) azt határozta, hogy fölmagasztaltassanak azok teste, akik a ker. hit magvait Magyarországon elhintették.«¹⁾ Az 1381 után irt példányban már így van átalakítva: A római anyaszentegyház (sacrosancta Romana ecclesia) elrendelte stb.²⁾ Már most gondoljuk meg, hogy Hartvik ugyanezen dologról hasonló szavakkal ír, és nyugodtan kérdezhetjük: lehetséges-e, hogy egy 1180 körül író ember még ismeri az egyház régi szokását a szenttéavattatásban és a szerint ír, de egy 1110 körül író már ne ismerje és a XIII—XIV. század szokásai szerint írjon?

A másik kifogásra azt válaszoljuk: Mi nem vonunk le többet Hartvik szavaiból, mint a mennyit Hartviknak egyik nagy tisztelője, a tudós Weiser Frigyes, helyesen és jogosan vont le: »Mivel az elevatio mindig csak a szent tisztelését elrendelő ítélet után következik, és mivel e tiszteletet a szent-szék, mint Hartvikból tudjuk, csakugyan elrendelte, ki fogná már azt állítani vagy vitatni, hogy a szentszék elrendelte ugyan a Szent-István csont-

¹⁾ L. C. IX. Cod. XXVIII.

²⁾ Batthyány, Acta et scripta s. Gerardi. 358. l.

jainak adandó tiszteletet vagyis az elevatiót, de hogy ezt nem előzte meg az ő szentsége és csodái fölött tartott nyomozás és ítélet-hozás.«¹⁾ Rövidebben szólva mi csak annyit következtetünk Hartvik szavaiból, hogy ő szerinte Szent-Istvánt a XI-ik században a római pápa avatta szentté.

Már pedig ez történeti valótlanság. Ne mondjuk hazugságnak, mely szánt-szándékkal követtetett el, de hogy valótlanság, az bizonyos. Nincsen olyan logika, amely el tudná vitatni, hogy Hartvik ebben nem tévedett. Mert ő világosan mondja, hogy Szent-István ereklyéinek fölmagasztaltatása a szentszék közbejöttével történt, pedig a való az, hogy a nélkül esett meg.

Mivel ezt eddigelé tudtunkra ily határozottan senki sem mondta ki, jónak látjuk annak egy kissé bővebb megbeszélését.

Való, hogy Szent-István holt-testét 1083 aug. 20-án emelték ki régi sirjából és következőleg akkor tájt rendelte el valamely egyházi hatóság, hogy őt a magyar nép szentnek tisztelje és segítségül hívja.

Tudjuk, hogy ez időtájt (1073—1085) VII. Gergely ült Szent-Péter székén. De ugyanekkor vele szemben egy IV. Henrik császár által választott ellen pápa is bitorolta a pápa nevet t. i. Guibert ravennai érsek, máskép III. Kelemen. Azon vélemény, hogy talán Szent-László III. Kelemenhez fordult volna Szent-István szentté avattatása ügyében, komolyan számba sem vehető. Hiszen ha tovább nem is, 1087-ig Szent-László valóságos ellenségeskedésben élt IV. Henrik császár pártjával, ennél fogva ezen párt pápájával is.²⁾ Neje, tudjuk, Rudolf német ellenkirály leánya volt.

III. Kelemen tehát nem iktatta Szent-Istvánt a szentek sorába.

De VII. Gergely sem. Mert ha ő ezt teszi, az egyház akkori rendszabályai szerint valamely zsinatban teszi. Ámde ő 1083-ban csak november 20., 21., 22-én tartott zsinatot. Itt már késő lett volna Szent-István szenttéavattatásáról tárgyalni. 1083 aug. 20. előtt pedig két esztendeig nem tartott VII. Gergely zsinatot; nem is tarthatott, mert 1081 május 23-tól egész 1083 juniussig Róma városa ostrom alatt volt s a törhetetlen lelkű pápa ellenséges seregekkel vala körülvéve.³⁾

Ekkép legjobb esetben is azt kellene föltételeznünk, hogy VII. Gergely talán az 1081 május 4-én tartott zsinaton iktatta a szentek sorába első királyunkat. De e véleményt valószí-

¹⁾ A kalocsai gymn. értesítője 1880. 12. 1.

²⁾ Lásd a Balicstól fölsorolt adatokat: A r. k. egyh. története Magyarországon. II. 33—35. ll.

³⁾ A kalocsai gymn. értesítője 1880. 16. 1.

nütlenné teszi először is az, hogy akkor Szent-István ereklyéinek fölemelése megtörtént volna már 1081-ben vagy legfeljebb 1082-ben. S még ha valami nagy nehezen ki is tudnánk magyarázni, hogy miért maradt a fölemeltetés ünnepe 1083-ig, az egész ingatag véleményt porba dönti az, hogy VII. Gergely utódai *eleinte nem ismerték el érvényesnek első királyunknak a szentek sorába történt iktatását és nem nevezik őt szentnek.*

Ime egy csomó példa: II. Orbán pápa 1096-ban azt írja Kálmán királynak: »Quidquid dignitatis predecessor tuus Stephanus ab apostolica nostra Ecclesia promeruisse dignoscitur.«¹⁾ II. Paschalis 1103-ban megerősítvén a pannonhalmi apátság kiváltságait, csak ilyen jelzőkkel ékíti Szent-István nevét: »beate memorie Stephani, pii regis«, »pie recordationis Stephanus rex.«²⁾ III. Jenő pápa Szent-Henriket a szentek sorába iktató levelében (1145) ugyancsak kaphatott volna rajta, hogy a dicsőített császárnak sógorát is szentnek hirdesse, mégis csak így ír: »Multa cognovimus de castitate ipsius (Henrici imperatoris) de conversione regis Stephani et totius Hungariae per eum facta.«³⁾ A szenttéavattatás ügyében új eljárást alkotó III. Sándor levelében (1075): »a beate memorie Stephano rege statutum est«, »ex concessione predicti regis,«⁴⁾ kifejezések olvashatók. Sőt még III. Orbán 1187-iki levele sem ad több tiszteletet első királyunknak, ez is csak »beate memorie Stephanus rex«, »predictus rex Stephanus«-nak nevezi.⁵⁾

Egy egész század okleveles bizonyossága ez. Ebből aztán szilárd alapon álló következtetést vonhatunk le. S ez az: VII. Gergely nem iktatta első királyunkat a szentek sorába. Mert ha ezt teszi, arról mint afféle nyilvános dologról mind II. Orbánnak, mind II. Paschalisnak, VII. Gergely kardinalisainak okvetetlenül tudomása van. Ha pedig ezeknek tudomása van róla, semmi esetre sem hagyják el neve mellől a »szent« jelzőt; sokkal nagyobb tiszteletben tartották VII. Gergely intézkedéseit, hogy sem azt megszegték volna. Nem tették volna a többi pápák sem. És egyáltalában nincs rá eset, hogy ha egyszer valakit a szentszék iktatott a szentek sorába, attól éppen a pápák levelei vonták volna meg a »szent« (sanctus vagy beatus) jelzőt.

Ezzel ki van mondva az ítélet Hartvik műve felett. Maga Hartvik mondja, hogy műve írásakor már vén (decrepitus) ember volt. Ha Kálmán *magyar* király idejében él vala, akkor

¹⁾ Fejér II. k. 15. l.

²⁾ Wenzel VI. k. 73. 74. ll.

³⁾ Migne 140. k. 20. l.

⁴⁾ Wenzel I. k. 71. l.

⁵⁾ U. o. 80. l.

már 1083-ban nem lett volna gyermekember és mint teljes egykorú annyit tudott volna, hogy Szent-István ereklyéinek fölvétele az apostoli szentszék előleges tudomása és közbejötté nélkül esett meg.

Világos dolog ennélfogva, hogy Hartvik nem a XII. század elején, hanem olyan korban élt, a mikor Szent-István testfölvételének valódi története már régen elmosódott az emberek emlékezetében és ennélfogva Hartvik kénytelen volt a maga korának törvényeiből, szokásaiból analógiát vonni és úgy adni elő első királyunk szentté avattatását. Meg is cselekedte, de ezzel aztán öt százados történeti tévedést okozott, a miért csak azzal nyujtott némi kárpótlást, hogy ezáltal magát és korát is elárulta.

Ezekből, azt hiszszük, a figyelmes olvasó könnyen meggyőződhetik arról, hogy Hartvik oly kései író, a ki már hallomásból vagy egykorúak elbeszéléséből sem meríthetett. Ő már csak könyvekből dolgozhatott vagy a szájról-szájra kelt hagyományt jegyzette fel. Ennélfogva már e szempontból is csak annyi hitelre számíthat, a mennyire jó kútforrásokat használt, vagy más eredeti, hiteles adatokkal ellenkezésbe nem jó.

Tudjuk nagyon jól, hogy Hartvik művének ily kevésre becsülése sokaknak visszatetszik. Nem csodáljuk. Százados meggyőződést megtámadni mindig fájós, s azt egy tollvonással eltörölni nagyon nehéz. De másrésről nekünk még nehezebb volt a XI. század történeti kútforrásainak számából, mikor oly szörnyű kevés, egyet újra elvetni, még nehezebb volt másoknak kegyeletos meggyőződését, ha nem is megsérteni, de legalább érinteni. Megtettük mégis azon erős meggyőződésnél fogva, hogy Szent-István királyunk története olyan hamis gyöngyökre, mint a minőkkel Hartvik szolgál, nem szorult, s hogy hamis gyöngy csak veszélyeztetné az összes értékét.

Mert legyenek bár a mi érveink Hartvik védelmezőinek szemében csekélyek, azt mindenesetre meg kell engedni minden elfogulatlanul gondolkodónak, hogy Hartvik olykor-olykor nagy baklövéseket követ el. Nem az általunk már felsoroltakat értjük, hanem azokat, melyeket mindenki ismer és elismer, pl. hogy szerinte Szent-Adalbert Szent-Istvánt mindjárt születésekor (975) megkeresztelte, holott Szent-Adalbert akkor még püspök sem volt; vagy hogy szerinte Mesko lengyel herczeg még 1000-ben élt, holott már 992-ben meghalt. Továbbá azt, hogy a pannonhalmi monostort Szent-István kezdte építeni, pedig Szent-István kiváltságglevele világosan mondja, hogy ezt még atyja Gecse fejedelm tette. Már pedig itt is az az elv: Semel deprehensus, centies reus; ha itt oly súlyos hibákat követett el, másutt sem követelhet maga számára hitelességet. És mi legalább azt valljuk

és tartjuk, hogy az a történeti anyag, a melyből a XI. század magyar történetét alkotjuk, inkább legyen egy pár kövel szegényebb, mintsem egy olyan is legyen közte, a mely az egész épület römlását okozza.

Természetes a mondottak után, hogy Hartvik művét az első magyar érsekek kérdésében tekintetbe sem vesszük.

IV. Végre utolsó régi író, a ki az első magyar érsekekről szól, Szent-István nagyobb legendájának szerzője.

E műről már Mátyás Florián kimutatta,¹⁾ hogy a XII. század vége felé, vagy a XIII. század elején készült.

Allításait még senki sem czáfolta meg s mi is ahhoz csatlakozunk a következő okoknál fogva:

a) A nagy legenda kézírata csak a XIII. század elejéről való, mert Gyula-Fehérvárt »Alba-Transsilvana«-nak írja.

b) Ennek szerzője is »kánoni választás« és »fraterna constitutio« útján tölteti be a főpapi székeket.

c) Szintén azt állítja, hogy Szent-István 10 püspökséget és azok közt csak egy érsekséget alapított. E kettő pedig, mint fentebb kimutattuk, csak a XIII. század elején író szerzőnek tulajdonítható.

Ez író ennél fogva szintén nem vehető első rangú tekintélynek Szent-István korára nézve. Allításai csak akkor érdemelnek hitelt, ha más kútforrásokkal ellentétbe nem jönnek.

Nem vehettük föl egyenesen az első magyar érsekekről írók közé Szent-Adalbert életiróit: Kanaparius János és Brunó vértanú érseket, és a »Passio s. Adalberti« című munka szerzőjét, mert ezek közvetlenül és névleg magyar érsekekről semmit sem szólnak. De mivel, mint mindjárt látni fogjuk, közvetve nagyon is nagy jelentőségűek, némi tekintetben döntők, itt utólag mondunk rólok egy pár szót. Mind a három életíró műve teljes hitelességű. Mert Kanaparius Szent-Adalbertnek szerzetestársa volt és vele együtt egy monostorban lakott. Tudósításait egyenesen Szent-Adalberttől vehette. Brunó Szent-Adalbertnek közvetlen kortársa volt, és adatait Szent-Adalbert tanítványaitól és munkatársaitól gyűjtötte össze. A »Passio« szerzője pedig a két elsővel teljesen egyezően ír, a mi hiteles voltát szintén kétségen kívül valóvá teszi.²⁾

DR. KARÁCSONYI JÁNOS.

¹⁾ Hist. Hung. Fontes Dom I. k.

²⁾ V. ö. Pertz, Monum. Germ. SS. IV. 575—579. II.

I. LAJOS KIRÁLY KÖVETSÉGE

A SZENT-SZÉKHEZ AVIGNONBA 1346 ELEJÉN.

A sűrűn váltott levelek közt, melyek Endre herczeg iszonyu halála következtében Avignon és Visegrád közt jöttek és mentek, aligha volt keményebb egy is annál, melyet I. Lajos király az 1346. év elején VI. Kelemen pápához küldött. A levelet magát eredeti fogalmazatában ugyan nem ismerjük; de a pápának 1346. márczius 14-én kelt válaszából következtethetünk tartalmára. Lajos király kiméletlenül lerántja az álarczot szerencsétlen öcsce gyilkosairól. Megnevezi Johannát, a »fejedelmi rimát«, és követeli, hogy a pápa trónvesztettnek nyilvánítsa őt, országát pedig neki, a siciliai királyi ház elsőszülöttje elsőszülöttjének, és öcscsének, István herczegnek adja. Vádolja Talayrand bíborost, mint a királynő bűntársát; ő - úgymond - legelső tanácsolta s aztán előmozdította a gyilkosságot. Sőt vádolja magát a szent-széket, a mely Endre herczeg koronázását egyik határidőről éveken át a másikra halasztotta, s ekként időt engedett azoknak, kiknek csak az volt, most is az a céljuk, hogy a magyar királyi házat megillető koronát elrabolják és meggyalázzák. Boszút, véres boszút követel tehát. ¹⁾

Nem szándékozunk e helyt érdemlegesen megbírálni mélyen szomorodott Lajos királyunk föllépését, amiért a pápának nagy mérséklettel irt válaszát is hallgatással kell mellőznünk. Ha annyit említünk, hogy a magyar király levele nagy elkeseredést szült Avignonban, ezt is csak azért tesszük, hogy Villani Jánosnak tudósítását, ²⁾ mely szerint a pápa nagy boszuságában a magyar követeket maga elé sem hocsájtotta, magának a pápának szavaival czáfoljuk meg, melyekből megértjük, hogy a magyar követség illő tisztelettel kézbesítette neki Lajos levelét. ³⁾

¹⁾ *Theiner*, Monum. Hung. I., 708. l.

²⁾ *Murator*i XIII., 939.

³⁾ »Celsitudinis tui, fili carissime, litteras per ambaxatores tuos nobis a parte tua cum debita reverentia presentatas recepimus.« i. h.

Nekünk ez alkalommal csak a követség tagjaival volna dolgunk, ha velök el tudnánk igazodni. A pápa levele Theiner idézett helyén ekként nevezi őket:

1. *Albertus dux Sterlicensis,*
2. *Thomas Huynart et*
3. *Chenotonus Wgut comites, ac*
4. *Jacobus prepositus ecclesie Bachiensis.*

Rég hozzá vagyunk szokva, hogy idegen okiratok a magyar neveket elferdítik, s e helyt valószínűleg a vatikáni levéltár amanuensisét is éri a vád, hogy helytelenül másolt; mindazonáltal nem lesz talán lehetetlen ezen, történelmünkben eleddig ismeretlen nevek tulajdonosait megállapítani és felőlők egyet-mást megírni.

Kezdjük meg *Jakab bácsi préposttal*, kiről egyébkint csak annyit tudunk, hogy a prépostság mellett kanonoki javadalmakat is birt még a bácsi, zágrábi, pécsi, váci és titeli egyházakban; tehát a király által igen kegyelt embernek kellett lennie. De az egyházi javadalmak e nagy halmaza (dicséretére legyen mondva) mégis nyomta lelkét, amiért ez alkalommal, midőn a szent-szék körül vala, kérte a pápát, hogy az általa birt javadalmakról részben lemondhasson, s azokat tetszése szerint másoknak engedhesse át, mely kegyelmet VI. Kelemen pápa 1346. márcz. 16-án meg is adta neki.¹⁾ Valószínűleg ugyane Jakab már 1342. szeptember 15-én volt bácsi prépost és kanonok, amikor a pápa *Simonfia* Jakabnak nevezi, s az általa eddig birt zágrábi lectoratust másnak adja.²⁾ Ki volt Simon, Jakab prépost atyja? megmondani ép úgy nem tudjuk, valaminthogy eleddig nincsenek felőle egyéb adataink. Ismerjük azonban pecsétjét, mely a Magy. Nemz. Múzeum pecsétgyűjteménye czédulalajstromában 322. sz. a. őriztetik, és a melyen czímerének is vannak nyomai. Henszlmann Imre ki is adta már e pecsétet,³⁾ de — mint maga megismeri — oly kevésbé kielégítő rajzban, hogy e hiányos rajz után találgatásokba se bocsájtkozhatunk nemzetsége vagy családjára iránt.

A *Thomas Huynart comes*nél legelőbb a *Huynart* szót kell tekintetbe vennünk. S e szóra nézve van némi tapasztalatunk. Theiner amanuensisai az előttek ismeretlen *Vuuart*, azaz Ujvárt *Vinárnak* olvasták. Volt is idő, midőn geographusaink nagyon keresték a sűrűn, de hibásan előforduló *Vinárt*. Máskor, midőn a pápai iroda scriptorai az *Ujvár* szót hallás után irták le, olaszosan *Huiuar*-nak vagy *Huguarnak* irták, s e várianst olvasta a szóban forgó oklevél másolója *Huynartnak*.

¹⁾ *Theiner*, u. o. I., 711.

²⁾ *Theiner*, u. o. 649.

³⁾ *Archaeologiai Értesítő*, XIV., 69.

Legkisebb kétségünk se lehet tehát az iránt, hogy e helyt *Tamás, ujbári ispánnal* van dolgunk. Nem ismeretlen egyéniség a nemes férfiú előttünk. Már 1344-ben megtaláljuk az avignoni követtség tagjai közt ezen teljes czímmel: *Thomas Aladarii, comes de l'uar, Strigoniensis diocesis, ambaxiator.*¹⁾ A pápa ugyanekkor megengedte neki, hogy tizenegyed magával a szent földre zárandokolhasson; továbbá búcsút engedett a nyitrai megyei *vecsei* templom számára, melynek építését Tamás ispán fejezte be.²⁾ Ugyanő, kit a pápa 1344. februárius 21. kelt, de hibásan másolt levele *Thomas Rafus (Rufus) de Ursuar* (Ujvár) comesnek s a magyar király követének nevez.³⁾ 1345. szeptember 14-én pedig ugyanazon pápa ezen *Thome Aladari comitis Novi Castri* kérésére a pécsi egyháznegyéhez tartozó *Görchin* (Göröcsöny, Baranya vármegye) helység templomának, mely Tamás ispánra atyai örökségképen szállott, azonképen a nyitrai megyei *nadlyan-i* templomnak búcsukat engedett.⁴⁾

Nem más ezen Aladár fia Vörös Tamás, ujbári comes, mint a *Pech-nemzetség* tagja s a maig főnnálló gróf *Apponyi*-család egyenes őse.

Ujvár alatt pedig nem *Aba-Ujvár* megyét, hanem *Holics* várát, melyet Fehér-Egyháznak is, de *Ujvárnak* is neveztek azon időben, kell értenünk. E várnak s közben másoknak is volt tehát Tamás ispán várnagya.

Ugyancsak e Tamás *castellanus de Vyuar* előkerül I. Lajos királynak Bécsben 1345. december 15-dikén kelt levelében,⁵⁾ hol *Niphus* a mellékneve; de *Niphus* szintén csak a másoló rossz olvasása *Rufus* helyett, úgy látjuk. Lajos király e levelében a magyar-osztrák határsértések elbirálására biztosokat nevezett ki a maga részéről, viszont *Albert* osztrák herczeg is osztrák részről. A magyar-osztrák határ e biztosok közt részekre volt fölosztva. A cseh határtól *Dévén*yig terjedő részlet nevezett Tamás várnagynak és *Ugodi Cheny*eknek jutott. És ím ez *Ugodi Cheny*k a pápai levél harmadik ismeretlene: a *Chenotonus Wgut comes*, kiről jegyzeteink némi fölvilágosítással szolgálhatnak.

Csenyek (okiratainkban: *Chenyk*, *Chenich*, *Chenig*, *Chenek*, *Cheneg*, a cseh okiratokban *Czenek* vagy *Czenko*, mai helyírással *Ceněk*) származása szerint cseh vitéz volt, ki valószínűleg még

¹⁾ *Archivum Vaticanum, Regesta Supplic. Clem. VI., ann. II., pars II., fol. 205.*

²⁾ *Theiner* i. h. I., 663.

³⁾ *Theiner* u. o. I., 664.

⁴⁾ *Fejér*, CD. IX/I., 295. — *Theiner* i. h. I., 664.

⁵⁾ *Fejér*, CD. IX/I., 275—7.

az interregnum alatt, lehet akkor, midőn háztűz nézni Sziléziában járt (1306), szegődött Károly-Róberthez, kit ettől fogva jó sorában, bal szerencséjében híven szolgált. *Magister Chenig bohemus, strenuus, fidelis et familiaris aule nostre* milesnek nevezik őt rendesen I. Károly és Nagy Lajos királyaink. Hogy minden hadjáratban, nem kimélvén személyét és vagyonát, részt vett, azt is említik, hisz ezt így hozta magával testőrző minősége; de hogy valamely csatatéren különösen kitűnt, azt nem említik, még kevésbbé, hogy vezéri vagy más előkelő szerepet vitt volna.

Erdemei jutalmául és hogy otthona legyen új hazájában, Károly király neki adta néhai Csák nb. Demeter bánnak összes birtokait,¹⁾ minthogy Demeter bánnak magva szakadt, a mennyiben egyik fiának, Csáknak nem voltak gyermekei, a másik, Móricz pedig, kit a magyar egyház a boldogok sorában tisztel, feleségével, az Aba nb. Amadé nádor leányával együtt, a sz. Domokos szerzetébe lépett.

Csenyek, úgy látszik, pereputtyostól megtelepedett nálunk. A győri káptalan ugyanis a sopronyvármegyei Peturi (Péterfa?) helységet az Ikva folyó körül meghatárolván, 1318. szept. 25-én mint szomszédosokat említi »*terras Chenych filii Erkubes* (? *Ercules. Hercules*) et *Mathie Rufi filii Artholf proximi eiusdem Chenich.*«²⁾

Károly király azonban nem tudta, mekkora uradalmakat adott Csenyeknek, midőn Demeter bán összes fekvősegeit neki juttatta. Meg is sokallotta bőkezűségét; mert úgy találjuk, hogy később a Demeter-féle javaknak csak egyik részére, a veszprémmegyei ugodi uradalomra szorítja hű cselhét, míg a Demeter-féle pápóczi uradalmat Pápócz, Elk, Csatabérfölde (Vasban) és a két Pályi (Sopronyban) nevű helységekkel 1325. október 3-án Köcski Sándor országbírónak adta.³⁾

Ez semmiképen se volt Cseli Csenyek inye szerint, és habár az országbíró ellen törvényes lépésekre nem ragadtatta magát, Köcski Sándor, ki végső napjait közeledni érezte, aggódott, ha vajon halála után nem támadja-e meg Csenyek özvegyét és árva fiát? Tudatában annak, hogy mily sokféle hű és költséges szolgálata által érdemelte meg a király kegyelmét, gondolkozni kezdett, miként biztosíthatná hagyatékát örökösei számára? A király készségesen segített a nagyérdemű főúrnak, midőn közhírré tétette: Ha ki Köcski Sándor birtokai valamelyikére joggal vél birni, az jelentse magát azonnal, hogy határnapot kapván,

¹⁾ *Fejér*, CD. VIII/V., 209. 232.

²⁾ *Fejér*, CD. VIII/II., 153. l.

³⁾ *Hazai Okmt* I., 137. l.

jogát a király előtt megmutathassa. Azonban nem találkozott, ki ellenmondott volna. A király tehát jeles alakú levelet adott ki, melyvel Köcskit újra megerősítette javai birodalmában, magára és királyi utódaira vállalván, hogy őt és maradékát saját költségén meg fogja védelmezni, Csenyeknek pedig és fiainak örökös hallgatást parancsolt.¹⁾ Valaminthogy Köcski Sándort és örököseit soha sem is merték háborgatni Csenyekék.

A főtebbiek biztosításaul, vagy Csenyek kárpótlásaul, vagy monnó czélból történt-e? nem tudjuk, de úgy értesülünk, hogy a király elvette Csenyektől Ugodi várát, és helyébe az (Aba)-Ujvárban meg Heves-Ujvárban fekvő Siroki várát, Bura, Bacsanád, Szencz, Ida, Ujfalu és Literi helységeket adta neki, melyek hajdan a hűtlen Bodonfia Demeteréi és a magvaszakadt Vepeléti öreg Lestákéi voltak; sőt midőn a Tisza melléki, imént említett Burát meg nem tarthatta Csenyek, a király az ugodi várhoz tartozó némely birtokot adta neki cserébe. Van levél arról is, hogy Károly király telhetetlen csehét Német-Ujvári Iván nádortól elvett Peresztetgfő, Hyzim-Peresztteg, Kaptás-Peresztteg és Tuskán birtokokkal is csitította; Noszlop harmada és Nárag is az övé lett.²⁾

Csenyek tovább is híven szolgált I. Károly királynak, ki őt a királyi várjavak és várjobbágyok visszaperlésével bízta meg. Ezen neki illő tiszttel évek során foglalatos.³⁾

Nagy Lajos király korában (de ekkor már nem nevezik *Csehn*ek, hanem *Ugodin*ak) Csenyek Veszprém vármegyének volt ispánja (1344. februarius 18.)⁴⁾ — Aztán, mint említők, elküldötte őt a király követségbe a szent-székhez és kinevezte biztosnak az osztrák határsértések elbírálására.⁵⁾ — Valószínűleg követségi költségeit emlegette, midőn Lajos királytól fölkérte a karakói vár Geccsen és Szajk nevű, vasmegyei, néptelen birtokait; mely kérését a király, tekintvén hogy atyját is, őt is minden hadjárathban megelégedésre szolgálta, teljesíté.⁶⁾

Nem így lehetett megelégedve Lajos király Csenyek fiával, Jánossal, minthogy szükségesnek találta kivenni kezéből Somlyó várát s azt Heimfia Benedekre bízni (1352. december 12.).⁷⁾

Ezen Jánoson kívül »néhai« Ugodi Csenyek fiaíul előke-

¹⁾ *Hazai Okmt.* I., 144. l.

²⁾ *Anjouk. Okmt.* II., 583. l., III., 103. V., 102 l. — *Fejér*, CD. VIII./III., 579., 670. l. VIII./IV., 608. l.

³⁾ *Anjouk. Okmt.* III., 199. l. IV., 58. l.

⁴⁾ *Tkalčić*, Monum. cittis Zagr. I., 169. l.

⁵⁾ *Fejér*, CD. IX/I., 276. l.

⁶⁾ *Anjouk. Okmt.* V., 155 l.

⁷⁾ *Anjouk. Okmt.* V., 632. l.

rülnek még 1360-ban februarius 6-án: István és Péter, kik Béla felét Pinneyi Istvántól zálogba veszik.¹⁾

Háttra maradt még e kérdés megfejtése: ki volt *Albert sterliczi herczeg* és mily viszony kötötte a magyar királyi házhoz?

Krónikáinkban és okleveles gyűjteményeinkben hiába kerestük nyomát, míg végre a Codex diplomaticus Moraviae VII. kötete áttanulásánál két helyt is (p. 56. és 161.) rá bukkantunk Albert sterlitzi nerczegre. Egyszer Trencsénben, 1335. augusztus 24-én kelt oklevélben, melyben Kázmér lengyel király követei jelentik, hogy János cseh király és Károly morva örgróf *intuitu domini Caroli regis Hungarie* lemondottak Lengyelországról, kivéven a sziléziai herczegeket és herczegségeket, kik közt előfordul: *Albertus de Sterlitz* is; másszor *Krakóban* 1339. februarius 9-én kelt oklevélben, melylyel Kázmér lengyel király mond le János cseh király és Károly morva örgróf javára Sziléziáról. A sziléziai herczegek taxativ előszámlálásánál ismét előfordul: *Albertus dux Strelitzensis*. Tehát Strelitz vagy Sterlitz sziléziai herczegség, mely a XIV. században a cseh-lengyel határon, Oppelntől délkeletre feküdt. S ezzel megvolt a kulcs a magyar Anjouk és Albert herczeg egymáshoz való vonatkozásának megfejtéséhez.

Grotefend jeles műve²⁾ kellő fölvilágosítást nyújtott. Elszerint Albert strehlitzi herczeg unokatestvére volt Máriának. I. Károly magyar király első feleségének, mint ezt a következő tábla világosan feltünteti:

<i>Ulászló, oppelni és ratibori herczeg, † 1281. nov. 13. ; neje: Eufémia, nagy-lengyel herczegnő.</i>	
<i>Kázmér. beutheui és tescheni herczeg, † 1312. okt. 3. ; neje: Ilona.</i>	<i>I. Boleszló. oppelni herczeg, † 1313. május 14. : neje: Grimistava.</i>
<i>Mária, † 1315. decz. 15. ; férje: I. Károly, magyar király.</i>	<i>ifjabb Albert. strehlitzi herczeg, † 1366. jan. 22. után : neje: Agnes.</i>

Megjegyzendő, hogy az egyetlen, Albert herczeg által 1366. junius 22-én kiadott, ismeretes oklevélben magát Oppeln herczegének és (Nagy-)Strehlitz urának nevezi.

Ennyi mindössze, a mit Albert strehliczi herczegről, Nagy Lajos avignoni követéről eleddig megtudtunk.

PÓR ANTAL.

¹⁾ *Sopronm. Oklt.* I., 321. l. — Ha vajon Elbinus vagy Elblinus filius Domini vagy Dominici de Ugod (*Féjér*, CD. IX/I., 320—1.) a családhoz tartozik-e? ekkorig nem tudjuk.

²⁾ Stammtafeln der slesischen Fürsten von dr. H. Grotefend, Archiv-rath in Schwerin. Második kiadás. Boroszló, 1889.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Orosz Történetírás 1891-ben.

I.

Mielőtt az orosz történetírásnak minket magyarokat érdeklő főbb termékeit a mult esztendőről ismertetnők, — nem lesz talán fölösleges előbb annak irodalmáról általánosságban is egyet-mást elmondani.

Az orosz történeti irodalom — különösen 1878 óta — meglepő föllendülést mutat, tartalomban és terjedelemben egyaránt. A történetírás minden ága, a segédtudományok valamennyije állandó művelés alatt áll. Nem csak a politikai történelem talált olyan kitűnő magyarázókra mint Kosztomarof, Besztuzsef-Rjumin vagy Ilovajszkij, hanem a társadalmi és jogtörténet (Kovalyevszkij, Vladimirszkij-Budanof, Zabjelin, Szergejevics stb.), a gazdaságtörténet (Vaszilycsikof herczeg, Bjelajef, Lyeskof, Csicserin stb.), a nyelv és irodalom a vallás és művészetek stb. történetei is, nem is szólva a különféle helyi monographiáknak szinte páratlan gazdagságáról. Annyira megizmosodott már az orosz történetírás, hogy tevékenységét természetes otthona határain túl is messze kiterjeszthette, helyet követelve magának az európai tudományban. Az ázsiai orosz hódítások nyomában egész serege támadt a tudósoknak,¹⁾ kik ezen eddigelé megközelíthetetlen népek és országok rejtelmeiből, évről-évre új kincsekkel gazdagítják földrajzi, ethnographiai, nyelvészeti és történelmi ismereteinket.²⁾ Csak terjedelmére nézve kisebb, de nem fontosságára,

¹⁾ Érdekes, hogy tösgyökeres oroszok mellett bennszülött (cserkesz, tatár, perzsa, kalmük stb.) tudósok is közreműködnek, természetesen orosz nyelven.

²⁾ Ennek köszönhetjük mi is, az ott élő vagy élt, s velünk, — fajuknál vagy culturájuknál fogva, — rokon népekről szóló nagy irodalmat. De ezenkívül is van több olyan mű, melynek nagy hasznát vehetnék tudósaink, (milyen például *Szmírnof*-nak a krími khánságról eredeti kútfők alapján írt (Krymszkoje Khansztvo do nacsala XVIII. vj.) nagy munkája.

ama másik mozgalom az orosz tudományban, mely az orosz s a Balkán-félszigeti cultura ősanyja: a régi Byzáncz multjának földerítését tűzte ki céljául. Sok itt persze az értéktelen lim-lom, a pánszláv politika dilettáns gyártmányai, de sok egyszersmind a komoly, kútfőkritikán alapuló tanulmány is. S noha ezek se mentek mindig a túlzástól, de az általuk tisztázott eredmények arra figyelmeztetnek, hogy az egykori keleti birodalom befolyása minden téren jóval jelentékenyebb, mint a milyen szerep eddig a civilizáció történetében neki szánva volt.

E fontos és sokoldalú feladatok folytonos műveléséhez számos társulat, kiadvány és folyóirat áll az orosz történetírás rendelkezésére.

A *társulatok* élén természetesen a szent-pétervári császári akadémia áll az ő történelmi és archaeologiai osztályaival és bizottságaival. Ezeknek köszönhető a legrégibb orosz történelmi kútfők kiadása, s ezen kívül a történelmi munkák jutalmazása által is serkentőleg hatnak az irodalomra. Kiváló szerepet játszik a már régóta fennálló cs. történelmi társulat negyedéves folyóirata (Cstenije) s történelmi tára (Szbornik) által, mely utóbbi már a hetvenedik kötet körül jár. A történelmi, irodalom- és művészet-történelmi emlékek kiadásában a cs. palaeographiai társulatnak (Obscseszto lyubityeij drevnyeij píszmennosztyi) van nagy része. Más természetű, de szintén gazdag történelmi anyagot nyújtanak a cs. régészeti társulatnak különösen keleti osztálya (Drevnosztyi Vosztocsnyja); a földrajzi társulat kaukázusi osztálya, mely már 12 kötetet adott ki (Szbornik materialof dlya opiszanija mjesztnosztyeij i plemen Kavkaza) az ottani törzsek- és vidékekről. Ugyanezen társulatnak másik, ethnographiai osztályának pedig tavaly óta külön folyóirata is van »Eleven Régiségek« (Zsivája Sztarina) cím alatt. A cs. természettudománykedvelők társulatának külön anthropologiai (most jelent meg a XIV. kötet), külön ethnographiai (most a XII. kötet folyik) osztálya van s mindegyiknek külön kiadványai. Ezeken kívül a szent-pétervári és moszkvai, valamint az összes vidéki cs. egyetemeknek is külön történelmi társulataik vannak, melyek közül ki kell emelnünk a szent-pétervárit »Isztoricseszkija Obozrjenija« című jeles szemle-szerű folyóiratával, a kievi Nesztor nevére elnevezett tört. társulatot nagybecsű déloroszországi, a kazánit pedig keleti kutatásai miatt.

Említést érdemel az orosz cs. palesztinai társulatnak is immár 26 kötetnyi kiadványa, telve többnyire érdekes régi keleti utleírásokkal. Szintén a történelmet cultiválja a hírhedt Ignátjef gróf elnöksége alatt álló szláv jótékonyági társulat,

enelynek közlönye természetesen első sorban pánszláv politikát űz, de néha komolyabb történeti cikkeket is hoz.¹⁾

Mindezen cs. társulatok mellett is az orosz kormány fejt ki legnagyobb tevékenységet, különösen a tört. kútfők kiadása körül. A külügyi-, belügyi-, hadi-, tengerészeti- és igazságügyi ministeriumok, valamint a csári uradalmak ministeriuma is szakadatlanul publicálják az alattuk álló fővárosi és vidéki államlevéltárak gazdag s elsőrangú kútfői beccsel bíró anyagát, azonkívül, hogy e levéltárak mindegyikének külön történelmi bizottsága és közlönye is van.²⁾ A földolgozás szempontjából is az összes történelmi *folyóiratok* között kétségtelenül legtekintélyesebb az orosz közoktatásügyi ministeriumnak (Zsurnál Minisztersztva Národnavo Proszvjescsenija) most már a hatodik évtizedben járó havi közlönye. A hivatalos intézkedéseknek, tanügynek és a klasszika philológiának szánt állandó rovatokon kívül, e közlöny a legnagyobb súlyt a történelemre fekteti. Cikkeit s történelmi kritikáit a legkiválóbb történetírók írják, a mint hogy magát az egész folyóiratot is a hírneves byzantinista Vaszilyevszkij szerkeszti.

A történettudománynak ezen mintegy rendes hadseregén kívül, történelmi adatok gyűjésében, feldolgozásában szinte öntudatlanul maga a publikum is részt vesz. Talán sehol sem irnak annyi *memoire-t*, följegyzést, anekdotát, naplót stb. mint Oroszországban. Íróik közt — az az érdekes — az orosz intelligencia minden rétegét képviselve találjuk: tábornokokat, ministereket, főurakat csak úgy, mint a gentry vagy a hivatalnoki vagy a tiszti kar kis embereit, kereskedőket stb. és az író s művész világ minden speciesét. Mert ne feledjük el, hogy ugyanazok a tulajdonságok, melyek egy Dosztojevszkij vagy Tolsztojban mindenkit csodálatra ragadnak: az a pihenést nem ismerő, mániászerű megfigyelési ösztön, az az éles objectivitás, mely önnön gyöngeségeit is a végletekig képes elemezni, — kicsiben minden oroszban megvannak. Ilyen természeti adományok mellett aztán,

¹⁾ Egy ilyen, Vaszilyevszkij tanulmányát, jelesszlavi-tánk Hodinka A. ismertetette a »Történelmi Tár« 1889. évfolyamában 209—229. ll.

²⁾ E vidéki levéltárak és bizottságok csak nemrég — 1878 óta — állítottak fel, igen praktikus módon. A pétervári arch. társulat (mert Oroszországban — ez is sajátosság! — az archaeologia körébe utalták az oklevelek kiadását, palaeographiát, diplomatikát stb.) ugyanis specialis levéltárnokokat képez ki, hogy azután ezek az egyes vidéki kormányzóságokban levéltári bizottságokat alakítsanak. Egy ilyen bizottságnak további feladata az, hogy a kormányzóság területén szétszórt összes hatósági levéltárakat az illető megye központjába összegyűjtsék, rendezzék, kezeljék s a fontosabb anyagot publikálják. A program teljes sikert aratott s ma már tíz kormányzóságnak van ilyen központi levéltára. — Bizony mi is követhetnők e kitünő példát, s nem örökké hallucinálnunk üres jogokon és sérelmeken!

az orosz memoire-irodalom a multnak egész nagy galleriájává alakul át. Politikai vagy társadalmi sötét drámákat ábrázoló históriai festmények mellett, a régi jó idők: érdekes »babuská«-k vagy nagybácsik stb. arczképeiben gyönyörködhetünk. Megkapó actusok illusztrálják nagy emberek nehéz küzdelmeit, míg szemben velök hű »plein-air«-ek örökítik meg a hivatalnokok lopásait és önkénykedéseit, szinpadi intrigákat, lakájszellemek aljasságait stb. s végül pompás humorú zsánerképek: a ministeri pálya töviseiről, diák stiklikről, tábornoki »orrok«-ról, a censura kijátzásáról stb. stb. zárják be a sorozatot. Ezek a dolgok mind, a legszigorúbb censura mellett is napvilágot látnak. Mert minden absolutismus kifogyhatatlan lévén az ő szeszélyeiben, Oroszországban is »semmi sem állandó, csak az állhatatlanság.«¹⁾ — a censorok pedig csak azokat védelmzik, a kik éppen *ma* vannak a hatalom birtokában. A tegnap elveivel, nagyságaival szemben már senki sem túrtózteti magát. Mindenki elmondja a mit tud, de a moralizálástól ösztönszerű tárgyilagosságuk mégis megóvjá őket. Arra törekszenek, hogy adataik igazak s mentül találóbbak legyenek — az ítéletet az olvasóra bízzák. Munkájok tehát művészi szempontból: regény, adataira nézve történetírás. Alig tudjuk e két elemet megkülönböztetni, annyira felolvadnak azok egymásba, s egyik se szolgál a másiknak hátrányára. Ez teszi becsessé memoire-jaikat a tudomány szempontjából is, s magyarázatul szolgál nagy elterjedésüknek s a közkeveltségnek, melyvel azok Oroszországban mindenki részéről találkoznak. A rendkívül elterjedt napi sajtón kívül, minden történeti vagy általános érdekű folyóirat, milyenek péld., hogy csak a legkiválóbbakat említsük, a »Ruszkij Vjesztnyik« és a »Vjesztnyik Jevropy« állandóan telve vannak ilyen emlékiratokkal. Annyira napi szükségletté vált e zsáner, hogy például az »Isztoricieszkij Vjesztnyik« című előkelő történelmi folyóirat sokszor eredeti emlékiratok helyett történeti regényeket is közöl, a melyek azonban érdekes voltak daczára sem rínak ki a többi komoly tört. tanulmányok közül. Rajtuk kívül, 1870 óta egy külön havi folyóirat is létezik: a »Ruszkaja Sztarina«, mely kizárólag a memoire-irodalomnak van szentelve.²⁾ Itt találjuk meg Oroszország legérdekesebb történetét a legkülönbébb szempontból, a legilletékesebb emberek önéletírásaiban. Természetesen ezek leginkább

¹⁾ Az orosz viszonyokat jól ismerő De Maistre gróf írta e szavakat egy orosz barátjának: »Tout change chez vous, les lois comme les rubans, les opinions comme les gilets, les systèmes de tout genre comme les modes; rien n'est constant que l'inconstance.«

²⁾ Kiadója tavaly azt jelentette, hogy e memoire-okból 12 évfolyamra terjedő készlettel rendelkezik előre!

az újabb kor történetét illusztrálják, de sok van köztük olyan, melyek éppen 10 — 20 — 30 év előtről szólnak.¹⁾

Másutt ez legalább is szokatlan, de nem Oroszországban, a hol a történelem lapjai hamarabb telnek meg, s oly sok mindennek idő előtt kell végét érnie. Innen az a mohó előszeretet az actualitások iránt, sőt e miatt a *levéltárak*nál is nagyobb liberalitást (persze nem egyéni, hanem dologi szempontból), kevesebb fontoskodást tapasztalunk. Más államok a nagyobb fontosságú iratokat rendszerint 50 — 100 évig tartják rejtve kíváncsi szemek elől. Csak igen nyomatékos tekintetek bírhatják rá, hogy ilyenekből idő előtt tegyenek valamit közzé, s akkor is e munkával csak kipróbált óvatosságu egyéneket (mint p. Poroszországban Sybelt az új német birodalom megalakulásának történetével) bízhatnak meg. Itt azonban nagy érdekű diplomáciai levelezések közlése, feldolgozása, — olyanoké is, melyek még ma is életben lévő személyeket érintenek — egyáltalán nem tartozik a ritkaságok közé. Maga az állam jár elől ebben is a jó példával, különösen a külügyi ministerium, s immár a ministertanács, az állami senatus, sőt a czár saját kancelláriájából is megkezdődött nyilvánosságra hozása az ott felgyülemlett történeti anyagnak. Az összes folyóiratok, maga a napi sajtó is, bőven meríthetnek e bizalmas természetű forrásokból. Természetesen a családi levéltárak sem zárkózhattak el ezen áramlat elől. A kiadott családi oklevéltárak, — milyenek például a Voroncsof hercegeké, mely már a negyvenedik kötet körül jár, vagy a tavaly megindult Kurakin hercegi családé stb. — az intím levelezésekre fektetik a főszílyt s ezért rendszerint ott kezdődnek, a hol másutt azok már jóformán befejezést nyertek. Amde csak akkor győződünk meg e levéltárak rendkívüli kiaknázásáról, ha a szinte beláthatatlan terjedelmű orosz biographiai irodalmon tekintünk végig, mely anyagát első sorban családi iratokból veszi s az életrajz sokszor inkább csak ezen anyag kiadása végett íródott.

E vázlatos részletekből is kivehető már, hogy mennyi új tanulsággal kecsegtet az orosz történetírás, mekkora nagy dimenzióiban, s szinte kápráztató változatosságában, s hogy milyen érdekesen tud elbeszélni. Ama varázs alól tehát, melyet az tudásvágyunkra s fantáziánkra oly ellenállhatatlanul gyakorol, — midőn az egészről valami összbenyomást is akarunk szerezni, — ítéletünk is alig vonhatja ki magát. Amde az új, az érdekes és változatos, — a tudományra nézve elvégre is merő külsőség, legtöbbször a véletlen érdeme. Eddig csak olyan iro-

¹⁾ Például tavaly a nemrég elhunyt Valujef gróf egykori ministernek naplóját közölte a hatvanas évekből. Tavaly előtt pedig a berlini congressusról hozott adatai nagy szenzációt keltettek az európai sajtóban.

dalom benyomását teszi ránk, mely csupán szórakozik, pedig az orosz történetírás más erényekkel is dicsekedhetik. Igazi értékét, nagy jövőjét abban az erős kritikai érzékben látjuk kifejezve, a mely — mint már elmondtuk — minden oroszban primitív ösztön gyanánt jelentkezik, tudományukban pedig legtöbbször valódi művészeté izmosodva érvényesül. Kútfőkritikájuk — a miből minden történetírás fejlettségi fokát legjobban megítélhetjük — lelkiismeretes, alapos s mélyre ható. Tanulmányaikban: a történelem minden ágánál éles eszű analysis, érett kritikai szellem nyilvánul és — a mi szintén hatalmas tényező — irodalmi kritikájuk is a tudomány érdekeinek bátor, féltékeny őre.

Történetírásuk mindennek daczára távolról sincs még azon a fokon mint a francziáknál, angoloknál, vagy németeknél. Igen sok oka van e szellemi kiskorúságnak, de a legjelentékenyebb valamennyi közt az, hogy tudományuk philosophia nélkül való. Philosophiai szellem nélkül pedig, a legjelesebb kritika is — éppen destructiv természeténél fogva — csak töredékeket, elszigetelt eredményeket hozhat létre. Az ilyen irodalom aztán csupa fél munkákból fog állani, akár egyes cikkekről legyen szó, akár kötetekről. Történeteikben hiába keressük megoldását az orosz állam, vallás, terület, faj és világnézet nagy problémáinak. Nem, ez idő szerint még az erre való törekvés sem ígér sikert. Nem mintha íróiknak a tudomány e magasabb füladatai iránt is nem volna érzékük, de mivel philosophiai módszer hiányában e kérdésekkel nem is foglalkozhatnak, a nélkül, hogy lábuk alól el ne vesszítsék a talajt, s munkájuk politikai pamphletté ne váljék. Ide visz ki ott e kérdéseknél okvetetlenül minden okoskodás. Ezekre nézve egész Oroszország két nagy pártra oszlik. Mindegyiknek universalis kulcsa van à priori mindenhez. Az egyik: a liberális, európai párt (západnyiki = nyugatiak) hazáját a multban csak mint a többi európai államoktól elmaradt országot tekinti, politikai programja se más tehát, mint hogy mindenben Európát kövesse vagy legalább utánozza. E kozmopolita iránynak mindenben ellentéte a szlavofil (szlávjánofyi) párt. Ezek Oroszországot s általán az egész szlávtságot (a lengyeleket, cseheket is!) egy Európától teljesen különböző »világrész«-nek (saját szava a mostani orosz cárnak) tartják, minden ízében önálló civilizációval. Politikája tehát a conservativismus, egész merevségében, és miként a multban (?) úgy ezentúl is elkeseredett harc a latin-germán civilizáció, a »rothadt« Európa ellen.¹⁾ Oroszország történelme tehát csak textus gya-

¹⁾ Az európai pártnak, melyhez például Turgenyef, Goncsarof s a leg híresebb orosz kritikus Bjelinszkij stb. tartoztak, legfőbb folyóirata a »Vjeszt-

nánt szolgál a két félnek, a történetírásnak pedig — mert önállósága nincsen s philosophia nélkül nem is lehet — egyik vagy másik párt rabszolgájává kell szegődnie. Mindegyik a maga szája ize szerint fejtegeti aztán Oroszország s a világ történetét. A liberális párt mindent Európához mérve: a szerint dicsóít vagy kicsinyel, elvet vagy föntart mindent, a milyen mértékben az az európai állapotokhoz hasonlít, vagy nem. Hogyan képzelhető tehát, hogy történetíróik ilyen »methodus«-sal Oroszország *saját* igazi képét a multban vagy a jelenben valaha reconstruálhassák? A szlavofil párt viszont az ellenkező végletbe esik. Hallani sem akar összehasonlításokról, kölcsönösségről; pedig a saját elméletét is a Hegel philosophiájából vette. A szlávságnak olyan önállóságot tulajdonít, a mivel még Mexikó vagy Peru régi civilizációi sem bírtak. S ha, eltekintve e túlzásoktól, concedálnók is, hogy ez a párt már helyzeténél fogva is közelebb áll ahhoz az uthoz, mely Oroszország megismeréséhez vezet — mit használ? ha intézményein, történetén csupán lelkesedik, de azokat megérteni szintén képtelen, s kétszeresen az, mert történetébe, sorsába belekeveri az összes szlávokat, s mult és jelen, összegeyzethetetlen dolgok chaosává gomolyodik egybe.

E vakmerő politikai túlzások képviselik Oroszországban a történettudomány magasabb feladatait, s önállóság helyett hivatásával ellenkező tendenciák követésére, terméketlen elmélkedésekre, kárhóztatják. Másutt a történelmi és sociologiai tudományok járnak mindig elől, az általuk elért eredmények szolgálnak új eszmék, elvek, rendszerek alapjául. Itt azonban mind a liberális, mind a szlavofil párt külföldről vett elvont elméletekből táplálkozik, s a hazai tudomány nagybecsű tanulságai helyett idegen, egymással ellentétes nézetek közt ingadozik öröklé.

Ilyen és más hasonló tünetek okai aztán annak, ha sokan s p. Oroszországnak legkitünőbb ismerője is: Leroy-Beaulieu Anatole ¹⁾ az oroszoktól minden originalitást megtagad és ezt fajuknak hibájául rója fel. Mi azonban, — ama nagy tekintély daczára, melyet munkája még Oroszországban is élvez — azt hisszük, hogy ebben nincs igaza. Hiszen az emberi szellem teljes erő kifejtésének létfeltétele mindenütt a gondolat abszolút szabad-

nyik Jevropy, « a szlavofiloké (Akszakov, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Katkov stb.) pedig a »Ruszkij Vjesztnyik.« Érdekes megfigyelni, hogy ez az antagonismus e folyóiratokban milyen élesen kidomborodik: kicsiny és nagy dolgokban, politikában, tudományban stb. egyaránt.

¹⁾ L'empire des Tsars et les Russes. Paris. 1881. az I. kötet 3. könyvében. — Meg nem állhatom, hogy el ne panaszoljam, hogy a mi kiadóinknak az ilyen rendkívül tanulságos, nagy érdekű munkáknak kiadása, mint például ez is, vagy James Bryce-nak Észak-Amerikáról most irt hasonló műve — nem képezi többé ambícióját, mint egykor a 60-as, 70-es években!

sága volt. Ez az, a mi Oroszországban teljesen hiányzik, s el se tudjuk képzelni, hogy általa micsoda hatalmas erők szabadulnának föl s az orosz szellem milyen óriási átalakuláson menne keresztül. Ezt sejteti velünk a csak félig szabad szépirodalomnak már is temérdek hallhatatlan alkotása. Ezt kell következtetnünk e szellemnek az exact tudományok terén kifejtett bámulatos eredményeiből, melyekben kritika mellett már kétségtelen önállóságra, sőt valódi philosophiai szellemre (például Mendelejefnek, a világhírű orosz vegyésznek theoriáiban) ismerünk. Miért? mert senkit sem érintvén e tudományoknak igazságai vagy vakmerőségei, Oroszországban ezek élvezik a legnagyobb függetlenséget. A társadalmi tudományok ellenben ott valósággal az állam céljaira berendezett állami intézmények.¹⁾ működésük is tehát csak mint ilyen lehetséges. Vagyis megállapítani, analysálni szabad, — de következtetni és generalizálni csak valami előre kijelölt irányban tanácsos.²⁾ Nem csoda, ha e szolgaság aztán az erkölcsökbe is átmegy és a tudomány minden áron magára akarja erőltetni, hogy úgy van jól minden, a hogy van, s mindig is így volt Ruriktól kezdve a mai napig.³⁾ Legnagyobb gondolkodók egyike, Bjelinszkij kritikus mondta: »Oroszország a maga polgárisodását és szabadságát *nem önmagából* (nye iz szehja razovjet) fejtí ki, de ezt is, amazt is czúryjaitól kapja.« Más helyütt pedig így nyilatkozik: »Igaz, nekünk még nincsenek jogaink (nye imejem prav), mi még — ha úgy tetszik — rabok vagyunk, de ez onnan van, mert még kell hogy rabok (dolzsny byt rabami) legyünk.« — Azokat az örökké tépelődő, s lemondás vagy kétségbeesés közt hánykódó alakokat az orosz regényekben (Levin Péter, Rasz-

¹⁾ Egy orosz ember, Szentkovszkij, a jeles publicista jellemezte csak nem rég (Isztoricseszki Vjesztnyik 1891. decz. füzet. 721 l.) e találó szóval az orosz tudományt.

²⁾ Az orosz közoktatásügyi miniszter csak pár évvel ezelőtt az összes egyetemek történeti és jogtanárainak meghagyta, hogy előadásaikban annak kifejtésére fektessenek súlyt: hogy a czári absolutismus a legrégebb s legnemzetibb intézmény Oroszországban. Mondani sem kell, hogy azoknak, akik e rendeletnek eleget nem tettek, pusztulniok kellett még a legkitünőbb orosz jogtörténésznek: Kovaljevskijnak is. Mi több, mióta ez történt s külföldön tartózkodik, még munkáit se merik nagyon ismertetni s alig idézgetik!

³⁾ Hegel philosophiájából olvasták ki ezt az oroszok, s mohón kaptak rajta, különösen a nagy többségben lévő szlavofilek, kiknek e tétel ma is olyan, mint a szalmaszál a fuldoklónak. Érdekes párhuzamra ad alkalmat e tétel, mely az orosz és francia szellemet egy időben termékenyítette meg. De míg az abszolút Oroszországban azt úgy értelmezvén, hogy: minden úgy van *jól* a hogy van, az a legszélsőbb conservativismus alapeszméje lőn; — a francziák azonban arra magyarázván, hogy: mindennek úgy *kell* (tekintet nélkül arra, jól-e vagy rosszul) történnie, a mint történt, ez a legforradalmibb mozgalmat: a naturalizmust hozta létre.

kolnikof stb. stb.) tehát nem csupán a képzelet szüli. Tele van velök Oroszország, minden téren, — a tudományban is. Ilyen viszonyok közt aztán. önállóság, eredetiség, új eszmék, törvények fölfedezése, éppen a legfontosabb életbe vágó socialis tudományokban szinte lehetetlen. Az orosz történetírásban is a zsenik merészségeinek, a nagy alkotásoknak napja még el nem érkezett, de teljes erejéből készül reá. Eddigi eredményei is már mind egyre tágabb körben keltenek érdeklődést. A külföldi tört. folyóiratok, az e szakba vágó orosz termékeknek tavaly óta külön rovatot nyitottak. Nekünk is ideje volt már egyszer szakítanunk a közönnnyel, mellyel eddig még a saját történetünket érdeklő orosz kutatások iránt is viseltettünk.

TAGÁNYI KAROLY.

A román kormány történelmi kiadványai.

A »Századok« januári füzetében, az irodalmi szemlében Réthy László említést tett a Hurmuzaki-gyűjtemény cím alatt ismert publicatióról. E nagybecsű publicatio történetünknek is egyik kiváló fontosságú forrása. A román akadémia a mult évben »Publicatiunile istorice Hurmuzaki« cím alatt jelentést adott ki, mely a gyűjtemény történetének létrejöttét vázolja, s egy-szersmind érdekesen illusztrálja a román kormány áldozatkész-ségét a történeti kutatók kiadása körül. Érdekesnek tartjuk azt főbb vonásaiban olvasóinknak bemutatni.

Románia vallás és közoktatási ministere 1876-ban a Hurmuzaki-féle történ. okmánygyűjtemény és Hurmuzaki »Fragmente« cím alatt részint román, részint német nyelven irt munkái kiadásának eszköz-lésére kinevezett egy bizottságot, melynek tagjai közt volt 3 akadémikus és egy kültag. — ezen okmányok és művek kiadására a ministerium fizetett: 1876, 1877, 1878 és 1879/80 években 41,415 Lei-t (frankot) és 73 Bani-t (centimes).

1880/1-ben a ministerium ezen történ. művek kiadásával az aka-démiát bízta meg, mely a megbizást elfogadta, elismervén a minis-ter által kinevezett bizottságot, mely folytatta működését és az akadémia csak a kiadások adminisztratív részével foglalkozott, a kiadásokat nem vezette be az akadémia budgetjébe, hanem a ministerium által engedélye-zett pénzüsszegeket külön kezelte.

A bizottság a munkálatok revisiójával, fordításával és correcturá-jával megbizott egy titkár czimmal kinevezett egyént (*Slavici Jánosi*), kinek havi retributiója 350 Lei-ben állapított meg, vagy is évenként 4200 Lei fizetést huzott és 14 év alatt összesen 58,800 Leit. — Később a munka szaporodván, különféle okmányokkal, melyek több európai levéltárból

(Kretzulescu Velenczében, Pétervárott és Moszkvában, Obedenaru Rómában, Densușianu Magyarországon, Odobesco Párisban, Tocilescu Párisban) gyűjtettek, az állam az 1886—7—8—9. évekre felemelte a dotatiót évi 33,000 Leire (frankra), ezen segély lehetővé tette a kiadásnak nagyobb fejlődést adni, nagy jelentőségű okmányok megszerzése és azok kinyomtatása által.

A pénzsegélyek összege, mely az akadémia kezelése alatt állott, 241,421 Lei és 60 Banira rug, ezen összeg nagyobb részét az állam adta, t. i. 9 év alatt adott összesen 222,350 Lei-t, a többi az akadémia által kezelt pénzek meggazdálkodásából és a kiadások előfinanszírozásából keletkezett.

— R.

Short Studies on Great Subjects. By James Anthony Froude. New Edition in four Volumes. London Longmans, Green and Co. 1891.

Froude összegyűjtött essayinek új kiadása fekszik előttünk négy szép kötetben. Szólnak ez essayk héber és görög régiségről, középkorról és ujkorról, theológiáról, philosophiáról, költészetéről, történetről és politikáról. Válogathatunk bennök hangulatunk és ízlésünk szerint, akármelyikre nyitunk, mindig találunk valami jellemzőt, valami érdekést vagy kiválót. S ha talán a tárgyat már ismerjük is, a művészi előadás élénksége okvetlenül leköti figyelmünket.

Nem akarunk futólag megemlékezni minden egyes essay-ról, s arra sem merünk vállalkozni, hogy felhasználjuk a vonásokat, melyeket e gyűjteményből vehetünk, a nagy történetíró képének rajzához. Inkább ama szerényebb feladatot választjuk, hogy a gyűjteménynek talán nem legkiválóbb, de tárgyánál s előadásánál fogva egyik legérdekesebb tanulmányát ismertetjük. Szent Hugóval, a tizenkettedik századbéli lincolni püspök életével foglalkozik e tanulmány.

A középkori egyházi életrajzok nagyobb részének tanulmánya a mai kutatót nem sok eredménnyel kecsegteti. Szerzőik többnyire egyházi célokat tartanak szem előtt, s ugyancsak keveset törődnek a jellem és a magaviselet köznapi részleteivel. Himzett legenda-takarót borítanak hőseikre és Szent Cuthbert ép oly mesészerűvé lesz, mint Theseus.

Annál nagyobb meglepetésünk, midőn e homályba burkolt alakok sorában egyszerre oly ember tűnik eléuk, kit életében és halála után csodált a kor, s kit mégis tiszta világításban láthatunk. Avaloni Szent Hugót, a lincolni püspököt értjük, kinek életrajzát udvari papja, Adám barát írta meg, a későbbi enshami apát. Adám is barátok számára irt, s mint maga

mondja, elmellőzi a püspök életének világi részleteit. E mellőzés által bizonyára sok becses adat veszett el II. Henrik, az Oroszlánszívű és János korának történetéről. De az életrajz így is a maga egyszerű és lelkiismeretes hűségében, páratlanul élénk képet ad az első Plantagenet királyok koráról.

Hugo Grenoble táján született, egy Pontcharra melletti kastélyban mint egy régi nemes család sarja. Nyolcz éves volt, midőn anyja elhalt, atyja ekkor szerzetes lett és legifjabb fiát, kit úgy is az egyházi pályára szánt, magával vitte a kolostorba. Hugó egy alkalommal kolostorának priorjával meglátogatta a Grande Chartreuset. A Chartreuse fölséges fekvése, a titokzatos lények, kik ott laktak, a magány, az elzárkozottság s a szentség légköre, mely a helyet körülvette, elbűvölte az ifju képzeletét. Ott akart maradni, s szándékát közölte egy szigorú öreg szerzetessel, ki azt hitte, hogy Hugót csak múló szeszély vezeti. Komoran nézett az ifjú halvány arczára és gyöngéd testére. »Fiatalság — így szólt hozzá — a férfiak, kik e sziklákon laknak, zordak, mint magok e sziklák. Nem szánják saját testöket s a másokét sem. Ruhájuk lehorzsolná a húst csontjaidról. És a rend szabályainak követése még gyöngye csontjaidat is szét-tördelné.«

S hogy mit kívántak a rend szabályai, erre nézve egy érdekes történetet beszél el Hugó életrajzírója. Egy Einhard nevű karthausi a rend megbízásából bejárta Angliát, Spanyolországot s egész Afrikáig jutott. Midőn nagy útfjáról visszatért, azt parancsolták neki, hogy Dániába menjen. Igen kemény tél volt, s Einhard nem érzett magában elég erőt ily nagy útra. Társai azt hitték, hogy már száz éves. Könnyörgött, hogy kimélték meg az uttól, s midőn a könnyörgés nem használt, megtagadta az engedelmességet. Nyomban elűzték. Félig meztelenül menedéket keresett a kolostorokban, de sehol sem bocsátották be. Végre egy igen hideg éjszakán mint bűnbánó kopogtatott a Chartreuse kapuján. A kapusnak meg volt hagyva, hogy reggelig be ne bocsássa és az öreg kint didergett a sötétben reggelig.

»Hitemre testvér — mondá más nap Einhard a kapusnak — ha az éjjel bab lettél volna s fogaim közé jutsz, széjjel morzsoltalak volna akaratom ellenére.«

E szerzetbe óhajtott lépni Avaloni Hugó és nagy kitüntetésnek vette, midőn végre fölvehették a rend soraiba. Husz év múlva egész Franciaországban úgy beszéltek róla, mint a világ-hírű szerzet egyik legjelesebb tagjáról.

Ez idő tájt, 1174 körül, II. Henrik be akarta vinni a karthausiakat Angliába. A küzdelemben, melyet az egyházzal vívott, tökéletes kudarcot szenvedett. Vezetelt a meggyilkolt

Becket sirján. Alázatával visszanyerte alattvalói szeretetét, s törekvése most az volt, hogy emelje és szilárdítsa azt a büszke intézményt, melylyel könnyelműen mérközni próbálkozott.

Politikája végrehajtására a Chartreusetől kért segítséget. De a karthausiak letelepítése Withamben sok nehézséggel járt. A szász lakosságot kárpótolni kellett földjeiért és kunyhóiért. Az első prior ott hagyta Angliát, a második meghalt bosszúszágában. Ekkor figyelmeztették a királyt Hugóra. A Chartreuse nem szívesen bocsátotta el, ő maga sem örömet ment, de végre győzött a megfontolás, hogy Hugónak missiót kell teljesítenie Angliában.

Az új prior azt tartotta, hogy a telepítvény nem virágzik fel, ha jogtalanságra alapítják. »Míg felséged nem kárpótolja e szegény embereket az utolsó fillérig — így szólt Hugó a királynak — addig ott le nem telepedhetünk.« A király semmit sem birt megtagadni Hugótól, ki ugyan a király kedvéért nem engedett abból, mit jogosnak tartott, de különben igen jól tudott Henrik így szerint beszélni. Midőn a szász jobbágyoknak járó kárpótlás ügye már el volt intézve, a karthausiak panaszkodtak, hogy a király még mindig nem váltotta be azon ígéretét, hogy a szerzetnek házat és kápolnát építtet. A hevesebb vérű barátok már azzal vádolták a priort, hogy fél a világi hatalomtól. »A király — így felelt erre a vádra Hugó — éles elméjű és kifürkészhetetlen lelkű férfiú.«

Elindult társaival Henrikhez. A békétlen szerzetesek heves szemrehányásokkal illették a királyt, s fenyegették, hogy elhagyják országát. — »S te mit gondolsz — kérde a király Hugótól, ki eddig csak csillapította a két szerzetest — te is el akarsz hagyni?« — »Uram — válaszolt Hugó — nem vagyok annyira kétségbe esve, mint testvéreim. Tudom, hogy sok a dolgod és átérzem helyzetet. Ha Isten úgy akarja, majd ráérsz még segíteni rajtunk.« »Lelkemre — kiáltott fel Henrik — ez életben nem akarok elválni tőled.« Rögtön munkásokat küldött Withambe és az építések megkezdődtek. A király mind jobban megszerette a priort, ki, bármily nagy volt is befolyása, a heti kenyérjutalék mellett cel-lájában tökéletesen jól érezte magát. Rendjének híre mindinkább terjedt, Witham bucsújáró hely lett, s csodatévő erőt tulajdonítottak lakóinak. A withami prior azonban nem sokat törődött a csodákkal, úgy hitte, hogy a szent élet az egyedüli csoda, melyről beszélni érdemes.

De az események kizavarták Hugót visszavonultságából. A lincolni püspökség megüresült. A király Hugó megválasztását óhajtotta, a kanonokok meg is választották, de nagy meglepetésökre hallaniok kellett a »nolo episcopari«-t. A választott

püspök azt mondta, hogy a kanonokok a király szavára hallgattak s nem a szentlélek sugallatára. Majd miután újra megválasztották, előbb a Chartreuse engedélyét akarta megvárni s csak ezután fogadta el az új méltóságot. De a király csalódott az új püspökben. Hugó mindjárt kiátkozta az udvari főerdészt valami visszaélés miatt, s midőn a király az ép megüresedett lincolni stallumot egy udvaroncza számára kérte, abban a hiszemben, hogy Hugó sietni fog e kérés megadásával kiengesztelni a haragos királyt, azt a nem várt választ kapta, hogy a stallumok nem udvaroncok, hanem papok számára valók. Henrik Woodstockba hívatta a püspököt s meg akarta neki mutatni, hogy komolyan haragszik. S most az angol történet egyik legkülönösebb jeleneténak lett színhelyévé a woodstocki park. Henrik a földre ült kíséretével. A püspök közeledett, de senki sem kelt fel, senki sem szólt. Hugó köszönt s nem kapott választ. Nehány percz mulva közelebb ment a királyhoz, nyugodtan félretolt egy főurat, ki Henrik mellett ült és maga foglalta el helyét. Még mindig csend volt. Végre a király tűt és czérnát kért, balkezének egyik ujjá ugyanis megsérült, a kis vászon kötés, mely a sebet takarta, meglazult s a király most varrni kezdett. A püspök reá néz és a legnagyobb nyugalommal így szól: »Felséged most falaise-i rokonaira emlékeztet engemet.« Csak a király értette a czélzást, ököltre szorította markát s alig birta magát fékezni, de azután görcsös nevetésbe tört.

Es maga magyarázta meg kíséretének a czélzás értelmét. »Ösönnnek, a hódítónak vére — úgy mond — nem a legtisztább. Anyja Falaiseból való, mely híres bőrmunkáiról és midőn e gúnyos úr látta, hogy varrok, rokonságomhoz hasonlított.« Majd a szemrehányások kezdődtek, de Hugó azt válaszolta, hogy csak kötelességét teljesítette s hogy veszélyeztette volna a király lelki üdvét, ha másként cselekszik. A király engedett.

Lehetetlen volt e püspököt bántani, ki éles szavú volt, *pipere mordacior*, mint maga mondá, és hajthatatlan, de a mellett igazságos és könyörületes is, s önmaga iránt még mindig szigorúbb, mint mások iránt.

A karthausiak szigorú szabályai szerint élt a püspöki széken is, de azért azt mondotta, hogy Isten az ítélet napján nem azt fogja kérdeni, hogy szerzetes voltál-e, hanem azt, hogy keresztyéni éltet éltél-e.

De valódi lelki alázatosságában is drága volt előtte az ügy, melyért Becket meghalt. Az egyház kiváltságait bátran védelmezte Hubert érsek, a primás ellen, ki igen is engedelkeny volt a világi hatalommal szemben. S Oroszlánszívű Rikhárdtól ép oly kevéssé félt, mint Henriktől.

Midőn 1197-ben Rikhárd segédsapátokat kért az ország nagyjaitól, a lincolni püspök arra hivatkozott, hogy az ő püspöksége a külföldre nem köteles segédsapátot küldeni a királynak. Rikhárd maga elé idézte. Roche d'Andéliben volt a találkozás. A király misét hallgatott a szentegyházban és némán fogadta a püspököt, ki a szokott módon köszönt. »Csókolj meg, uram király« — mondá a püspök. Mert így szokták üdvözölni egymást a fejedelmek és az egyház nagyjai. A király, ki már előbb elfordult, most még jobban elfordította arcát. »Csókolj meg, uram király,« mondá a püspök és megragadta a király mellényét. »Non meruisti,« dörmögte Rikhárd. »Megérdemelted,« válaszolt Hugó és keményebben megrázta. Ha félelmet mutat, Rikhárd alighanem a porig alázza, de ily bámulatos vakmerőség előtt meghajlott. S megcsókolta Hugót.

Midőn Hugó másodszor is egészen hasonló ügyben utazott Normandiába, Angers mellett hallotta, hogy Rikhárd meghalt. Hugó a temetésre sietett, noha intették, hogy ne menjen, mert az utat rablók veszélyeztetik. »Nem félek a rablóktól, jobban félek attól, hogy elmulasztom kötelességem uram és fejedelmem iránt,« s még elég korán érkezett Fontevraultba, hogy megadja az utolsó tiszteletet a souverainnek, kivel szembe szállott, s kit mégis nagyon szeretett.

Hugó élete is vége felé járt már. Halálos ágyán hidegen fogadta János királyt, kit nem szeretett, s Hubert érseknek is oly »borsos« szavakat kellett hallania tőle, hogy többé nem volt kedve meglátogatni a beteget. Fényes temetése volt. János király s három érsek vitték koporsóját a szentegyházba. A skót király könnyezve kísérte a halottat. Még egy csoport szegény zsidó is gyászolta a püspököt, kinek könyörületessége még ez üldözöttekre is kiterjedt.

—d.

Gyulafehérvár története. A város megbízásából írta Király Pál. Kiadja Gyulafehérvár sz. kir. város közönsége. 1. kötet Apulum, Gyulafehérvár az ókorban. Nagy octar 1—432 lap.

Az erdélyi fejedelmek egykori székvárosa, az erdélyi püspökség ősrégi metropolisza a közelgő évezredes ünnepélyen saját történeti monographiájával kíván megjelenni, s a városi közönség választottja: Király Pál a czímben foglalt testes kötetet Dacia katonai központjának, a XIII. legio főhadiszállásának szenteli. A II. és III. köt. a középkori Gyulafehérvárt fogja majd felölelni. A IV. kötet az újkort tartalmazza s a város közigazdasági, természetrajzi és statistikai rajza zárja majd be a széles

alapon tervezett munkát. Király Pál írói tevékenységének súlypontja épen Dacia mívelődéstörténelmére esvén, nem csoda, ha szerző a hunyadmegyei történelmi és régészeti társulat várhelyi munkálatai közben szerzett gazdag tapasztalatait és széleskörű irodalmi erudícióját érvényesítve: a tartomány nyilvános életének amugy is fő-fő színteréül és mozgatójául szolgált Apulum történetében Dacia változatos multját is felöleli.

A munka Dacia másfél százados történetének összes felíratilag beigazolható mozzanatait kimerítő részletességgel tárgyalja s Király könyve sok tekintetben megérdemli az uttörő jelzőt, a mely szerzőjével szemben nagy várakozásra jogosítja mindazokat, kik Daciával foglalkoznak, vagy az iránt érdeklődnek.

A földrajzi meghatározás után Dacia történelmileg ismert legrégibb lakosságára: az agathyrsekre tér s azokat a thrákok tartozékának nyilvánítja, egészen megengedhetőnek tartva Roeslerrel, hogy az agathyrsek neve a később hatalomra jutott rokontörzsek pl. a dákok feltűnésével szorult háttérbe, s hogy Herodotos korától Trajánig nagyjában ugyanazon népelem tartotta hatalmában hegyeinket. Terjedelmes és érdekes fejezet jut Dacia meghódításának, oly élénk színezéssel és drámai erővel rajzolva helyenkint a nehéz tusa jeleneteit és változatait, hogy a kevésbbé tanult olvasó is gyönyörködve forgathatja e lapokat.

A Traján oszlopáról, Apollodorosnak e jeles alkotásáról szintén önálló fejezetben szól szerző, bőven tárgyalva az oszlop viszontagságait, építészeti, műtörténelmi jelentőségét, felemlítve a sokszor emlegetett oszlop technikai kivitelében felötlő különbségeket s az ezek alapján megállapítható három művész közreműködésének jellemvonásait. E megkülönböztetést főleg a Napoleon parancsára készült s a Louvreban szemlélhető galvanoplastikai másolatok teszik lehetővé. A két első henger vésője a legapróbb részleteket is észlelteti, s Traján jól felismerhető alakjából ítélve a kíséret főbb tagjait is élethíven ábrázolja. Az utána következő artifex egyforma chablon szerint dolgozott s lényeges alaki hibákat követ el. A 93 táblától a görög szobrászok izlésére valló kéz művei következnek. A részletek mellőzésével az összbenyomás élénkítésével, az alakok kidomborításával tűnt ki ez a mester.

Király az egyes jelenetek ismertetésére is kiterjeszkedik, bár felfogásunk szerint megfelelő illusztrációk mellékelése nélkül minden ilyen kíséret kárba vészett. Felfogásunk szerint elég lesz vala a topographiai meghatározásokra, vagy a hadi felvonulás módját, irányát illusztráló részletekre szorítkoznia s könnyebb érthetőség kedvéért mindezt — bár körvonalakban — rajzilag is adni kell vala. Így az első (101.) és második (105/6. Kr. u.)

dák háboruk eme megbecsülhetetlen adaléka száraz lajstrommá zsugorodik a kevésbbé tájékozott vagy érdeklődő olvasó szemek előtt.

Az V. fejezet az indo-európai fajhoz s az ó-erani törzshöz tartozó dákok néprajzából, vallásismertetéséből áll; a VI. a dákok hadügyét, harci taktikáját adja elé, kimutatva: hogy a római birodalmat környező barbarok közül ők a legkitünőbb várépítők, s erődítvényeik még Trajánnak is sok nehézséget okoztak, úgy hogy a Traján oszlop illusztrációi is helyenkint nagymérvű erőfeszítésről és véráldozatról tanuskodnak.

Ezek előrebocsátása után érkeziünk a VII. fejezettel Apulumnak a legio I. Adiutrix által történt megalapíttatására. A tartomány pacificatioja után e legio Pannoniába vezényeltetvén (Brigetio = O-Szőny) helyét a XIII. legio gemina foglalja el. A legio a birodalom legvitézebb, legkipróbáltabb katonáit egyesíté magában. Az apulumi helyőrséget 6 cohorsra, vagyis 3600 emberre, illetőleg egy kettős cohorssal 4200-ra becsüli szerző. A római vár a mai erődítvény által elfoglalt magaslaton állhatott s Flavius Vegetius minden szabályának megfelelt. A tizedik napokon ismétlődött fegyvergyakorlatokon kívül utak építésével, hidak, csatornák készítésével foglalkoztak. A nyilvános épületek legtöbbször e legio téglavetőiből nyerték anyagukat. Ők készítették el K. u. 158-ban Apulumnak Sárdtól kezdődő vízvezetékét s a kő- és vashányászatnál is közreműködtek.

A XIII. legio másfélszázados szereplése már magában jelentékeny nyomokat hagy Apulum történetében. De a katonai erődítvény mellett már K. u. 142. május 16-án szerepelni kezd a kanabe a Dasius Brennus által kötött s a verespataki viasztáblákról ismeretes vásárszerződésen. Hasonló szerződést köt 160. október 4-én Claudius Julianus miles leg. XIII. Gem. (centuria) Cl. Philetussal. Mindkettőn így szól a keltezés: Actum Kanabis legionis XIII. geminae stb. Ez a kanaba a legio élelmezését s egyéb kényelmi szükségleteit biztosító vállalkozók, üzletemberek s a katonák családjai által telepített kunyhókból, ideiglenes barakokból állhatott s az ilyen telepések sohasem bírtak a testületi és gyűlésezési jogokon túl városi kiváltságokkal. A kanabáknak ennélfogva illetékességi joga nincs, csupán tartózkodási jelleget ad lakosságának, (cives romani legionis XIII. Geminae, vagy veterani et cives Romani, vagy cives romani Moguntiaci vagy cives Romani in Troesmis consistentes), kik a legio továbbköltözésével ép úgy felszedték sátorfaikat. Az ilyen táborvárosoknak külön nevük sem vala s az ott lakozók gyermekeikkel együtt megtarták eredeti honosságukat, mely a municipiumokba vagy coloniákba települőknél azonnal megszűnt.

A kanabák administrációja az első században katonai, de a másodikban az *ordo decurionum* intézkedik, mely azonos jellegű a coloniák és municipiumok *decurionatus*ával.

De a szép fejlődésnek indult kanabát alig félszázad múlva Kr. u. 167-ben a markomann háborúk lángba borítják s Dacia többi városaival Kolosvár-Napoca, a mai Torda-Potaissával együtt Apulum is romba dől, úgy hogy Marcus Aurelius alapjából újjáépítetteti s *Apulumnak* nevezi az új coloniát. Majd Septimius Severus Dacia hadállásait újra szervezvén Apulum a legio XIII. geminával a Maros alsó területét a két Küküllő, Olt mellékét és a déli határhegységet nyerte, míg a tartomány éjszaki részei a Potaissara vezényelt Legio V. Mac. gondjaira jutottak.

Csak hogy a daciai városokba az európai provinciák megcsappant népessége nem szolgáltatott elég telepest s Apulumba is Keletről származott a lakosság zöme. Galaták, elgörögösödött kis-ázsiaiak, főleg syrek, kik babonáikkal, saját vallásukkal a vallási és political bomlást készítik elé. Ily népelemekkel Dacia latinisatioja sem sikerülhetett s *a románok nyelve a latinul roszúl beszélő, saját tűzhelyeinél külön hazai idiomákat követő gyarmatosok útján ki nem alakulhatott.*

Apulum curiákra oszlott (idáig XI-ről tudunk, C. I. L. III. 1043. T. 7. Bubalus ex decuria XI.) s ezek erősíték meg a decuriák végzéseit. A közgyűlés — curia — elnöki tisztét a duumvirek tölték be. Mellettük az aedilisek rendőri szolgálatot teljesítettek, ők kezelék a szegény-alapot, a kiosztandó gabonát (*annona*). A quaestor a város gazdája, pénztárnoka. A papok (*pontifex*) élén a flamen, vagyis a császárok tiszteletére rendelt pap állott. P. Aelius Julianus római lovag, kiérdemesült duumvir és vir egregius (C. I. L. III. 1182.). Mindezeket a község választja és javadalmazza. De az idegen istenek templomaiban szolgáló papokat a duumvirek jelölék ki. (Igy Sacerdos Numinum C. I. L. III. 1108., Sacerdos Jovis optimi Dolicheni 1301. a/b.). A polgárság társadalmi és vallási szükségleteinek könnyebb kiegészítésére ipartestületeket (*collegium*) alapít. Igy a hordárok (*lecticarii* C. I. L. III. 2886.), majd a collegia fabrum (fegyverművesek) c. centoniariorum (takácsok) dendraphorum szerepelnek Apulumban, mindannyian feltűnő buzgósággal áldozgatva a birodalmi főistenségnek: Jupiternek. Ezen collegiumok jelentőségét mutatja, hogy a takácsok (c. centoniariorum) székházát és iskoláját Septimius Severus és fia Caracalla idejében nagy ünnepélyességgel avatják fel.

Ünnepeken az ipartestületek élénkíték a körmeneteket s a népünnepeket, míg az úri rend a főhadparancsnok fényes környezetéhez csatlakozott. A sokféle foglalkozás és jövedelem a

város építésére is kihatott s számos nagyszabású épület romjai és feliratai bizonyítják az itt virágzott polgári jólétet. A várost szép terek, kövezett utcák, sétaterek, nyaralók, kies ligetek igen vonzóvá teheték, úgy hogy a sokkal zordabb környezetű Sarmizegetusából a helytartók is szívesen időztek ez enyhe égaljú, elragadó fekvésű városban, egész 239-ig Sarmizegetusa metropolisszá emeltetéséig. Szóval a polgárság szellemi és anyagi szükségleteiről hőven gondoskodva vala. Különösen sokféle templom díszíté a várost s a fogadalmi oltárok teszik éppen Apulum emléktárának java részét.

A városi elem gazdagodását megkönnyíté az aranybányák közelsége is. Az Érczhegység zöme Apulum aggerébe tartozik s az aranybőség, eltekintve a kapcsolatos üzletektől, egymagában is jelentékeny jövedelemforrássul szolgált. Hatalmi tényezők is fokozzák a város emelkedését. Már Hadrián alatt két kerületre oszlik Dacia: u. m. Dacia inferior és Dacia superior, az előbbi központja Apulum. L. Verus császár halála után, Kr. u. 170 körül, M. Claudius Fronto helytartó idejében már hármas felosztással találkozzunk u. m. D. Porolissensis (Porolissum Mojgrád-Zsákfalva), D. Apulensis (Apulum) s D. Malvensis (az oltvidéki rész valószínűleg a mai Cellei helyén állott fővárossal). Így a közigazgatási kerületek egyik központja Apulum s az is marad mind végig. Philippus Arabs alatt pénzverdét (246—250-ig) is nyer, sőt a tartomány végső küzdelmeinek biztosítására szánt tartománygyűlés: a consilium provinciarum trium Daciarum is itt kezdi meg működését. Így P. Aelius Strenuus a consilium papjának egyike Apulumban lakozó Aelius családból ered s második coronatusa is szintén ott lakik, holott a tartománygyűlés papjai a székhelyhez valának kötve.

E rövid vázlatból is észreveheti a figyelmes olvasó azt a kiváló szorgalmat, kritikai éleslátást, mivel Király Pál nem közönséges feladatát megoldotta. Csak azt sajnálhatjuk, hogy nagyérdekű topographiai magyarázatait a város és környékénél, s a daciai úthálózatot és erődítvénsorozatot egy vázlatos térképpel nem tartotta szükségesnek azokra nézve is érthetővé tenni, kiknek nincs módjukban a katonai részletes térképpel kísérni messzire terjedő fejtegetéseit.

A könyv kiállítása díszre és becsületére válik úgy a kiadó városnak, mint a kolosvári Ajtai-féle nyomdának. Értelemzavaró sajtóhibát keveset vettünk észre. Csak azt kívánjuk, hogy a folytatás is méltó legyen a kezdethez.

Hazai okmánytár VIII. kötet, kiadja a m. t. Akadémia történelmi bizottsága, szerkesztette Nagy Imre. Budapest, Franklin-társulat könyvnyomdája 1891. 8-adrét, 474 lap.

Midőn manapság a történeti kutatásnak szigorú kritikai iránya alkalmából az okirati anyagnak már nagyban és egészben való közzététele nagyon is sürgős: annál inkább áll ez a legrégibb korszakbeli okiratokra nézve. Legtöbbszörre annyira megrongálta ezeket az idő vasfoga, hogy tönkremenésüket csak közzétételük pótolhatja, másrészt pedig magától érthetőleg sokkal csekélyebb a számuk, úgy hogy minden egyes, látszólag jelentéktelen példányuk is még mindig értékes.

Magyarország történetének ezt a korszakát jobbra az Árpád-házi királyok első két századában kereshetjük, mert elegendő okiratra — e korszakban — nem akadunk s így többnyire a hazai avagy külföldi krónikásokra vagyunk kénytelenek hivatkozni.

Fejér és Wenzel kétségkívül szép számú, az Árpádok korára vonatkozó okiratot tettek már közzé, de — egészen eltekintve Fejér megbízhatatlanságától — tekintettel arra, hogy a legtöbb családnak levéltárát nem ismerték, az anyagot tehát csak egyes tárházakból meríthették, nem nyújtanak annyi adatot, hogy az Árpád-házi uralkodók történetének feldolgozásakor a krónikások nélkül ellehetnénk. Nem is lehetne e tekintetben nagyobb érdemre szert tenni, mintha minden, az Árpádokra vonatkozó új okiratot azonnal közölnének, s az Árpád-kori okiratok önálló gyűjteménye kivétel nélkül mulhatatlan kincse marad a magyar történet kutatóinak mindaddig, míg ilyenek akadnak.

Ujabbkori okiratgyűjteményeink közt — tekintve a megbízható kiadást, a változatos sokféle kiválasztást s a magyarázó jegyzeteket — kétségkívül az 1865-ben megkezdődött »*Hazai okmánytár*« foglalja el az első helyet; ebben pedig kiemelendő a hatodik kötet, mely Árpád-kori okmányok önálló gyűjteményét foglalja magában. A hetedik kötet 1880-ban jelent meg, azóta már tizenegy év telt el a nélkül, hogy a várva-várt, gyakrabban jelzett nyolcadik kötet napvilágot látott volna; azért csak szerencsésnek mondható az a gondolat, hogy a tud. Akadémiának történelmi bizottsága e gyűjteménynek Nagy Imre remek kezétől szerkesztett nyolcadik kötetét kiadta. — Ujjong szívünk örömeiben, ha e kötet 372 csupa Árpád-kori okiratát csak átlapozzuk.

A régibb királyok Salamon-tól kezdve II. András-ig — sajnos — csak egy-egy darabbal vannak képviselve; II. András-tól kezdve úgy az uralkodók, mint a nyilvános helyek és magánosok okiratai tetemesen gyarapodnak.

Magyarország egyetemes történetére nézve kétségek nélkül III. Bélának 1153-ban (!) kiadott oklevele érdekes, melyből kitűnik, hogy az oláh és bolgár hadjáratban kitűnt osztrák vitéznek, Narad comesnek, ki három ezer osztrákkal jött be az országba, néhány Abauj megyei birtokot adományoz. Habár igaz is — a mit a szerkesztőség is kiemel — hogy ez okirat csak a XII. század után lett szerkesztve s hogy évszáma helytelen, mert 1153-ban nem III. Béla uralkodott, hanem II. Géza, mindamellett el nem tagadható, hogy azon oláh-bolgár viszályokról, melyeket III. Bélának II. Izsák görög császárral kötött házassági viszonya következtében már régen sejtettünk, legelőször nyújt okiratos bizonyítékot. — Kár, hogy Narad utódját nem ismerjük; az illető okmányt átírja IV. Béla 1261-ben Tamás fia Simon részére, 1417-ben pedig a leleszi convent a Boxa nb. Csapayak számára.

A királyi ház családi története alig akad e kötetben valami új adatra; legfeljebb említhetjük azon kún vezért, kit IV. Béla rokonának nevez s posthumus István királyfi végrendeletét, mely két, meg nem nevezett természetes fiáról tesz említést.

Annál nagyszerűbb a *nemzetségekre* vonatkozó adatok halmaza és tartalmuk gazdagsága. — Ot eddig ismeretlen nemzet-ségen kívül, még a következők vannak itt képviselve: *Bór, Guth-Keled, Csák, Tét, Kathyz, Huntpázmán, Zách, Miskóc, Nádasd* (roppant sok számmal), *Monoszló, Buzád-Halold, Rathold, Kerény, Ják, Kán, Aba, Nána-Bezter, Bö, Hermann, Drusma, Haraszt, Ludány, Tomaj, Akos, Kamarcsa, Thekule, Zágráb, Pápa, Divék, Koppány, Borsa, Csanád, Szalók, Ajka, Győr, Hamva, Lád, Örsur, Nigol, Kartal, Kökényes-Renold, Osl, Sartivánocze, Sabmo, Kaplyon*, a melyekre vonatkozólag a nemzetségi név pusztá említésétől kezdve egészen a belőle kivált egyes családok és egészen új családtagokig minden fokot találunk. — De van ezekben elég olyan is, mely a nemzetség keretén kívül is érdekel bir.

Bánk bánt pl. IV. Béla egyenesen vádolja Gertrud királyné meggyilkolásával s elbeszéli, hogy birtokaitól megfosztotta. — A Ludány nb. Fulko-ról halljuk, hogy Friedmann zsidótól, a *királyi kamara ispánjától* (comes camerae regis) 1280-ban Zsigárd nevű nyitramegyei birtokot vásárolta. Friedmann kölcsön adott a királynak háromszáz márkát, melyért Guezte és Zsigárd helységeket kapta. S a mit végre ez okiratok az egyes személyek által szerzett katonai érdemeikről mondanak, tetemesen hozzájárul ahhoz, a mit az Árpádok háborúskodásáról már eddig is tudunk.

Nevezetesen gazdagítja e kötet az Árpád-kori *névismét*, melyet e helyen részletezni a rendelkezésemre álló tér meg nem

enged. — Kuriózumként legyen fölemlítve, hogy az »Angyal« név még a Szalók nb. Angalus férfinál is előfordul, míg női alakjára »Angelka«-ra a Hunt-Pázmán nb. I. »Bukén comes leányá«-nál akadunk.

Hogy *archontologiánk* kiváló mérvben lett e kötet által gyarapítva, kétséget nem szenved; így találjuk pl. 1243-ban az első esetet arra, hogy egy szolgagyőri főispán (Bertrand) okiratot bocsát ki. A kötet e tekintetben oly dús tartalmú, hogy még azon főispánoknál is, kiket már az eddigi okmánytárak alapján jól ismerünk, pl. a pozsonymegyeiekénél, mégis egynéhány kiegészítő chronologiai adatra akadunk. — Máskülönben pedig sajnos, hogy e kötetben is a régi okiratok ama gyakori könnyelműségével találkozunk, hogy a reánk nézve felette érdekes személyeket meg nem nevezik. II. Moys nádor özvegyéről pl., kinek az Árpádokkal való rokonsági viszonyát mindeddig nem ismerjük, elég okirat szól e kötetben, de egyetlenegy sincs köztük, mely nevét megnevezné.

Kívánom, hogy érdemdús szerkesztője részére még számos év legyen reserválva arra, hogy kitűnő vállalatát folytathassa, mert gyorsan élő nemzedékünkre sokkal helyesebben lehet alkalmazni a római költő azon distichonát, melyet IV. Béla ifjabb király 1224-ben (142. lapon) egyik okiratában használ:

»Cuncta trahit secum vertitque volubile tempus,
Nec patitur certa currere queque via!«

DR. WERTNER MÓR.

Geschichte der Stadt Béla. Ein Beitrag zur Zipser und vaterländischen Geschichtsforschung, von S. Weber. Igló, 1892. 444 l. s több képpel.

Weber Samu neve nem ismeretlen a »Századok« olvasói előtt. Szorgalmas buvár, ki folytonosan kutatja a szepesi levéltárakat, s tanulmányai-val beszámol. Úgy czikkei, mint önálló munkái mind magokon viselik az alapos kutatást, s daczára az adathalmaznak, még sem lesznek unalmasakká. Ezen könyve is tanulságos, s belőle Béla városának egész bel- és küléletével megismerkedünk. Hunfalvy Pál írta hozzá a bevezetést, igen elismerően és melegen ajánlva. A könyv 13 fejezetre oszlik; az elsőben adja a város fekvését, talajviszonyát, éghajlatát s termékeit, a másodikban Béla régi történetirőit, illetve, hogy kik említik fel munkájokban. Első ezek közt az 1639. körül élt Fröhlich Dávid késmárki professor, ki említett évben kiadott művében beszél Béla városáról s lakóiról. Az 1722-ben néhai Bohusch lelkésztől kiadott mű említi, hogy 1705-ben a Rokusz felé terjedő naphátával telített föld meggyuladt s daczára, hogy körülárlották, őszig, a nagy esőzésekig égett. A harmadik fejezetben kezdi tárgyalni

szerző Béla történetét, a város nevét a Biela pataktól származtatván, nem pedig IV. Bélától. Leírja itt a német telepeseket, a bíró és a többi hivatalnokok választását, fizetését, az egyes kiváltságos birák és férfiak életrajzával, s az akkor történt fontosabb események chronologiai felsorolásával egész 1890-ig. A negyedik fejezetben tárgyalja az egyházi és iskolai viszonyokat, az ötödikben a lakosok főfoglalkozásának, a hatodikban az adózási s védkötelezettségi, a hetedikben az építési és népesedési, a nyolcadikban a régi és új egyletek történetét. A kilencedik fejezetben adja a város birtokviszonyát, pöreit stb. A tizedikben a századokon át megesett különböző elemi csapásokat, a tizenegyedik fejezetben az egészségi állapotokat, a tizenkettedikben a népszokásokat, nyelvjárást stb., végül az utolsóban a város fejlődésére hatással volt kiváló egyének életrajzát. Okmány, függelék és a helynévmutató zárják be a monographiát. Mint e rövid tartalomjegyzék is mutatja, Wéber helyesen osztotta fel tárgyát, s a mennyiben a város kulturtörténetének szentelte könyve legnagyobb részét s az egyes fejezeteknél valóban nagy szorgalommal állította össze adatait, hasznos szolgálatot tett monographiai irodalmunknak.

A Károlyi Gáspár és Káldi György bibliafordításai és a Károlyi-biblia védelme, Irta Rácz Kálmán sárospataki theol. segédtanár. Sárospatak, 1892. 8-adr. 70 l.

A főkérdés, melyre szerző a 70 lapra terjedő füzetben felelni akar az, hogy »mért-e a Káldi-biblia a Károlyié mellett arra, hogy a Károlyi-bibliát, mint egészen tévesztettet és hamisat, kiszorítsa a közhasználatból«, a mint ezt Káldi a maga bibliafordításának annak idején célul tűzte ki? A fejeletet az 5 fejezetre osztott tanulmányban adja meg. Az 1. §-ban rámutat Károlyi és Káldi fordításainak forrásműveire s néhány megjegyzést tesz ezekre; a 2-ikben összehasonlításokat tesz a két fordítás között, parallel közlővén belőlük a II. Kir. II. 1 - 21 verseket, a CX. Zsoltárt, Hoseás V. fejezetét és az új testamentumból a II. Kor. XIII. fejezetét; a 3-ikban Károlyi és Káldi stílusát bírálja a világosság, a szabadság és a nyelvtisztaság szempontjából; a 4-ikben ismerteti Károlyi »előljáró beszédének« vádjait a Vulgata ellen s erre Pázmánynak és Káldinak viszont-támadásait a Károlyi fordítására és bírálja e támadásokat, tekintettel főleg Pósa-házi Jánosnak »Igazság Istápjá« című művében foglalt apologiájára. Kár, hogy sem Pécsváradinak, sem Dengeleginek műveire nem reflectál, ámbar munkáikat, legalább címök után, ismerni látszik. Végül az 5. fejezetben Ballagi Mórnak a Károlyi-biblia ellen intézett támadásait ismerteti s azok ellenében is védelmébe veszi Károlyit. A tanulmány kétségtelenül nagy utánjárással és szorgalommal van írva. Az összehasonlításoknál az eredeti szövegre tekintettel tett megjegyzései egészen helyesek és tárgyilagosak. Védelmül felhozott bizonyítékai alaposak. Csak a polemia hangjában kellett volna megőriznie azt az objectivitást, a mely semmiféle bántó vagy kicsinyítő jelzővel nem illeti ellenfelét, hanem mindég

loyalis marad irányában. Így a tudós tárgyalás komolysága jobban biztosítva lett volna s a részrehajlatlan igazságosság erejével feltétlenebb hatást ért volna el. — A füzet ára 50 kr.

A hajdunádási ev. ref. gymn. története. Irta s 1891. aug. 24 — 25-én felolvasa Podár Lajos gymn. tanár. Debreczen, 1891. 8-r.

A hajdunádási gymn. régiebb történetére, egész a XVIII. század elejéig, kevés adat létezik, de a fentiek igazolják, hogy a gymnasium a debreczeni anyagymnasiumnak volt a része, vagyis particulája. Három időszakra osztja szerző a középiskola történetét, I. mint particuláét 1857-ig, II. mint hatosztályú gymnasiumét 1860 — 1886., III. mint négyosztályú algynasiumét 1886 — 1891. Igyekszik feladatát jól megoldani s ez sikerül neki, a memyiben elég helyes képet adja úgy a régi, mint az újabb szervezetű gymnasiumnak. A táblás kimutatások, valamint a praeceptorok, tanárok jegyzéke mind tanuságai, hogy szerző gondosan gyűjtötte egybe adatait.

Délmagyarország őskori régiségleletci. Irta Milleker Bódog. Temesvár, 1891. 8-r.

Ezen szorgalmas írónak és buvárnak, kinek neve már ismeretes a monographia irodalom terén, újabb kis füzetéről kell számot adnunk. Goosz Károly művéhez hasonlóan összeszedte az úgynevezett Bánság területén eszközölt ásatások, leletek eredményeit s ezek leírását a helységek abc-és rendje szerint közli. A lelhelyek száma 150. Ha lapozgatunk a tagadhatatlanul szorgalommal készült munkában, igen sok érdekes lelet leírását kapjuk. Legterjedelmesebb Verseczé. Ezen kis könyv is mutatja, hogy mily érdekes és tanulságos lenne egy az egész magyarországi leleteket felkaroló hasonló munka, mely azonban csak akkor lesz összeállítható, ha minden vidék ásatásainak repertoriuma közzé lesz téve.

Hexenprocesse und Geistesstörung. Psychiatrische Untersuchungen von Dr. med. Otto Spell. München, 1891. 8-adr. 130 l.

Ez a kilencz íves kis munka a roppant boszorkány-irodalomnak egyik legnevezetesebb terméke, mely a történetnek ezt a legsötétebb lapját felöleli és tisztázza. A boszorkány-kérdést sem lélektani, sem történetből-cselet szempontról nem lehet megmagyarázni: az a rettenetes könyv, melynek neve Malleus Maleficarum s annak századokra kiterjedő hatalma catholicusok és protestansok közt, a haeresis maleficarum, melyben kivétel nélkül minden felekezet hitt, csak orvosi elemzés által válik érthetővé. S. kivált utolsó időben Németországban, Franciaországban, Angliában sok orvos tette a boszorkánypereket tanulmány tárgyává. Spell egy lépéssel előbb vitte a dolgot. Nemcsak irodalmát, hanem magokat a pereket is áttanulmányozta, s ha szó férhet is ahoz az állításához, hogy az ördögimádás üldözésével az egyház a természettudományi kutatásokat

akarta elnyomni, de abban igaza van, hogy a boszorkányperek jelentékeny részét az idézte elő, hogy lelki betegeket és hystericusokat az ördög által megszállottaknak hirdettek. Az is egyik érdeme e munkának, hogy sok balítéletet czáfol s tévedést tisztáz. Irva is úgy van, hogy a nagy közönység is tanulsággal olvashatja. E könyvben — valamint általában a boszorkányperekről irt külföldi munkákban — a magyarországi boszorkányperek nincsenek felhasználva, minek okát abban találjuk fel, hogy hazánkban a boszorkányperekkel tüzetesen még alig foglalkozott valaki, s az erre vonatkozó adatok csak elszórtan jelentek meg. Ujabban Komáromy Andor tagtársunk, tanfelügyelő tette tanulmány tárgyává, ki 1517—1767-ig 216 boszorkánypert gyűjtött össze, s azoknak feldolgozásával foglalkozik.

Gesundheitsflege im Mittelalter. Kulturhistorische Studien nach Predigten des XIII., XIV. u. XV. Jahrhunderts. Von Dr. Med. et Phil. L. Kotelmann Augenarzt. Hamburg, 1890. 8-adr. 276 l.

Annyi bizonyos, hogy ennek a szemorvosnak rendkívül jó szeme van; a XIII—XV. századi német praedicatiókból egy olyan munkát állított össze, melyből Henne am Rhyn s a többi német culturhistoricusok bőven tanulhatnak, de tanulhatunk mi is. A polgárságnak és népnek házi életét új oldalról világítja meg. A papok hiveiknek nemcsak lelkével, hanem testével is gondoltak, s Kotelmann nem tett mást, mint hogy a német papok egyházi beszédeiből kiszedte és csoportosította hat fejezetben a táplálkozásra, öltözködésre, bőr és haj gondozására, prostitutióra, testgyakorlatokra (táncz, birkózás, ugrás, kuglizás, czéllövés stb.), orvosi segélyre, betegápolásra, temetkezésre vonatkozó adatokat. Minden adatát szószerint, betűhiven idézve, egyházi szónoklatokból veszi s a végén nemcsak képet nyerünk ezen századok belső életéről, hanem megtanuljuk azt is, hogy miye volt a pap a maga nyájának: az élet minden viszonyában kivétel nélkül az a tudatlan nép — tőle tanulta meg, hogyan gyártsa a szert, hogyan gondoza lelkét s ügyeljen egészségére. Szidta a mészárost, ki romlott húst árul s nem törődik vele, hogy a ki megveszi, halálos betegséget vásárol. Beszélt a fényűzés ellen, irányt adott, hogyan neveljék a gyermekeket. Valóban ezeknek a szónoklatoknak gyakorlati hasznuk volt a magok korában s az innsbrucki collectio a német culturtörténetnek első rangú forrása. Óhajtható volna, hogy egy ilyen collectio kiadása nálunk is létre jöjjön: nálunk is csak akadna valaki, ki — Kotelmann példájára — feldolgozná azokat.

T Á R C Z A.

AZ AKADEÉMIA KIADVÁNYAI.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADEÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATA a mult évben is több, igen fontos külföldi mű fordítását adta. Az új program szerint azon hiányokon akar segíteni első sorban, melyek leginkább érezhetők az egyes tudományszakokban, s e célból eredeti és fordított jeles könyveket tesz közzé s mielőtt a fordításokat sajtó alá adná, szak-
férnök által vizsgáltatja át, a mi igen czélszerű. A felelősség így az illető átvizsgálóra is hárulván, a fordítás gondos nyelvezete és hűsége el van érve. Különböen már neincsak a szellemi nyereség, hanem az anyagi eredmény is igazolta ezen új programot, melyben a főtítkárnak, Szily Kálmánnak, van legnagyobb érdeme, a mennyiben a Könyvkiadó Vállalat előfizetőinek száma is megkétszereződött. A most megjelent művek egyike *Janet Pál* államtudományi nagy munkája: »A politikai tudomány története az erkölestanhoz viszonyítva« *Lőrincz Béla* fordításában s *Csiky Kálmán* átvizsgálásában, melyből az első kötet jelent meg. A második szintén nevezetes és irodalmunkra nyereségnek nevezhető mű *Ribbeck Ottó*: »A Római Költészet Története« 2 kötetben, még megboldogult *Csiky Gergely* fordításában, melyet *Némethy Géza* vizsgált felül. Hogy különösen ez utóbbi zamatos magyar nyelven van visszaadva, felesleges is megjegyeznünk. De legbecsesebb s kétségtelenül legmaradandóbb becsű kötete e vállalatnak a »Divina Commoedia« második része a »Purgatorium« *Szász Károly* classicus fordításában, az egyes énekek elé irt bevezetésekkel s jegyzetekkel ellátva, melyek a rendkívül gazdag *Dante* irodalom megállapodásai alapján gondos criticával készültek.

— A TÖRTÉNETTUDOMÁNYI ÉRTEKEZÉSEKBŐL két füzet jelent meg. Egyik (XV-ik k. 2-ik száma) a mult századi telepítések egy igen érdekes részletét világítja meg s ez: *Szentkláraynak* »Oláhok költözködése Délmagyarországon« című, levéltári kutatások alapján irt értekezése. E költözködést, az oláhok áthelyhezését a német colonisatio biztosítására tartotta a kormány szükségesnek, s hogy e cél elérésére mit és mennyit tett, azt a tanulmányból ismerjük meg. — A másik »A szepesi jog« *Demkó Kálmántól* (Értekezések XV. 3.) Két nevezetes codexnek, a lőcsei-

nek és a szepes-szombatinak, tüzetes tanulmányozása adott alkalmat Szepesvármegye derék monographusának ez értekezés megírására, mely nemcsak a codexek tüzetes leírását foglalja magában, hanem behatóan tárgyalja a »Zipser Willkühr« keletkezését, viszonyát országos jogunkhoz, az Altenberger codexhez s a németországi anyajogokhoz.

— A PESTY FRIGYES felett *Ortway* Tivadar által tartott emlékbeszéd, az elhunyt arczképével ellátva, az »Emlékbeszédek« közt megjelent. Pesty társulatunknak is egyik alapítója s egyik vezértagja volt, ki állandóan részt vett működésünkben, s jól esett olvasnunk e meleg hangon irt és Pestynek sok irányban tevékeny és eredménydus életét kellő gondnal és részletességgel tárgyaló emlékbeszédet, mely e nemes és ideális czélokért lelkesedő életéről valóban megható képet állít elénk. Ez életrajznak egyik érdekesebb részletét képezi az ő 1860-iki josephstadi fogságának oka és története, mely fogságot a »Delejtű« című lapjáért kellett jogtalanul szenvednie stb. *Ortway* különben, mint természetes, az író Pesty Frigyesnek szentel több tét, s nyomról-nyomra követi, fontosabb műveinél, mint a Bánság története, hosszasan időzvéen s azoknak is történetét adván, illetve, mint a Bánságénál, leírván a történetírást, adatgyűjtés phasisát egész addig, míg Pesty meg nem jelent e téren. Végül 170 számot tartalmazó bibliographiai sorozatban Pesty Frigyes irodalmi munkásságát sorolja fel.

FÜZETES VÁLLALATOK, APRÓ NYOMTATVÁNYOK.

»MAGYAR ÍRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI.« *Irtá Színnyei József.* A 10-ik füzettel a második kötet kezdődik meg, s ebben és a nem rég közzétett 11-ik füzetben a C, Cs betű van meg Csernátoni Pálig. Sok kiváló íróról van e füzetekben is szó: Cesinge, Comen, Cornides, egy egész sereg Csáky, Csaplovics, Csengery, Csató Pál, Csécsi, Cserei stb., melyek az egész magyar írói világot felölelik. Az életrajzok röviden, de tömören vannak tartva, mondhatni csak az adatok vannak kellő tárgyilagossággal összeállítva — s azokban a nyomtatott s kézirati munkák lelkiismeretesen fel vannak használva, kibővíve a szerző által nagy gondnal és utánjárással összegyűjtött adatokkal.

»MAGYAR NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR.« Szerkesztik *Szarvas Gábor* és *Simonyi Zsigmond.* A III-ik kötetből eddigelé hat füzet jelent meg, s ezekben az Sz. T. U. betűk egészen, a V. pedig a »való« szóig vannak befoglalva, úgy hogy ez évben teljesen a közönség kezén lesz az egész szótár. Hü tüköre e szótár nyelvünk folytonos fejlődésének, alakulásának, változásainak, s daczára, hogy kimerítőnek és teljesnek épen nem mondhatjuk, annak mindenki, a ki irodalommal, történettel foglalkozik, nagy hasznát veszi, mert nemcsak a használatból kiment szavak értelmét találja meg benne, hanem azokét a szavakét is, melyek ma mást jelentenek, mint a mult századokban.

»PODOLIN VÁROS TÖRTÉNETE«, mely a Történelmi Tár mult évi folyamában látott világot, külön kiadásban is megjelent. Az érdekes monographiát, melyhez okmánytár is van csatolva, *Wéber* Samu tagtársunk írta, kitől Szepességre vonatkozólag már több becses és alapos munkát birunk, röbbi közt Sz.-Béla város történetét, melyet más rovatunkban ismertettünk. Egy példány ára 50 kr s kapható a szerzőnél Szepes-Bélán.

»A MÁRIÁSSY ZÁSZLÓALJ 1848/9-BEN« cím alatt *Higgyessy* Márton, kitől a forradalom idejéből már jelent meg egy monographia »Biharmegye 1848/49-ben« cím alatt, összeállította ezen, a forradalomban oly nevezetes szerepet játszott zászlóaljnak történetét — melynek egykori parancsnoka ma is él. Jól irt füzetke s a forradalmi irodalomhoz érdekes adalék.

»GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKEZETE« cím alatt *Deák* Lajos tagtársunk a marostordamegyei tanító-egyesület mult évi közgyűlésén érdekes tanulmányt olvasott fel, s ezt a tanító-egyesület, jelélül annak, hogy az emlékbeszéd szavai a jelenlevők keblében élénk viszhangra találtak közzétette. Deák figyelemmel kísérte a gazdag Széchenyi-irodalom legújabb termékeit is, s ezek felhasználásával készítette el a legnagyobb magyar jellemrajzát. Egy rövid felolvasás kis keretében ki tudta választani a legjellemzőbb s legfontosabb adatokat s azokból olyan képet állított össze, mely méltán lekötötte hallgatói figyelmét. A 35 lapnyi füzet ára 20 kr.

»GENEALOGIE IN UNGARN 1889. und 1890. Von Dr. Moriz Wertner.« Különlenyomat a Jastrow-féle Évkönyvből. Az összeállító főczélja a külföldi szaktudósokat megismertetni, hogy a fentirt két évben micsoda nevezetesebb dolgozatok jelentek meg a családtan terén. E czélból kijegyezte először is a Turul szakközlöny fontosabb cikkeit, rövid tárgykivonattal, azután azon önálló műveket regisztrálja, melyek megjelentek, közöttök a családi okmánytárakat, melyek e két évben elég szép számmal vannak képviselve.

»EURÓPA ÉS A MÁJUS 3-IKI ALKOTMÁNY LENGYELORSZÁGBAN« cím alatt *Smolka* Szaniszló tanulmányt irt, mely érdekesen vázolja a lengyel és a külpolitikai viszonyokat, addig az időpontig, míg néhány lelkes hazafi az 1791. év május 3-án a híres alkotmányt keresztül nem vitte. Ez alkotmányban a szász uralkodóbázat örökösnek mondták ki. Frigyes porosz király coalitiót akart létrehozni az oroszok ellen s e czélból II. Lipótot is meg akarta tervének nyerni. II. Lipót, ezen éles eszű és nagy politikai belátással bíró fejedelem diplomaciai tevékenységét fejtegeti ezután a szerző a május 3-iki alkotmány elismertetésére s az e téren elért sikereit, úgy hogy már Katalin czárné is félig-meddig meg volt nyerve, midőn II. Lipót 1792. febr. 28-án hirtelen elhunyt, s erre nem sokára Katalin már ajánlotta az új felosztást.

Az »ARCHIVIO STORICO«-ból különnyomatban is megjelent Giorgetti bírálata, melyet Láncey Gyula »Történelmi kor és jellemrajzok« című munkájáról irt. Bö kivonatban ismerteti Dantéről irt tanulmányait, érdemleg méltatván a jeles essay-ket.

MORPURGO Sándor tanár a trieszti levéltárban eszközölt kutatásait »Notizie intorno alla guerra della successione spagnuola ed alla ribellione di Francesco Rákóczy II., tratte dalle lettere inedite di Gian Battista Romanini« cím alatt egy kis füzetkékben közzé tette. Ezen Romanini Trieszt városa agense volt Bécsben; jelentései 1687—1706. terjedő időközből maradtak fenn, melyek azért becsesek, mert írójuk elsőrangú forrásból merítette az európai és udvari híreket. A spanyol örökösödési háborúra 62 levelet, a II. Rákóczy Ferencz szabadságharczára 48-at közöl Morpurgo, még pedig az utóbbira 1704. május 31.-től 1706. aug. 28. E korra nézve, mint első rangú tudósító, bizonyára figyelmet érdemlő Romanini fennmaradt és most publicált levelezése. Végül még »Notizie varie« cím alatt általános európai érdekű híreket közöl a levelezésből a kiadó.

REPERTORIUM.

Baron de Marbot, Mémoires. I. Napoleon egyik leghíresebb lovastábornokának emlékiratai most kerültek a könyvpiacra. Az I. köt. tartalmazza az Austerlitz és Eylau melletti csatákat; a II. kötet különösen az orosz hadjáratot s az épen most megjelent III. kötet az oroszországi hadjárat végét s a császár uralkodása utolsó éveit. Marbot műve — mely a mémoires-irodalom legkitűnőbb munkái közé tartozik — egyéb-iránt azért is érdekelhet bennünket, mert az egykor oly híres Beresényi nevű francia huszárezrednek ő volt egyik utolsó tagja, a mint azt maga kiemeli.

Ulbrich J. és Jellinek Arthur, Das Staatsrecht der österr.-ungarischen Monarchie. (2. kiad. Freiburg. B. Mohr. Füzetenkint 2 Mark.)

Viadan Georgevics, La Serbie au congrès de Berlin. (Paris. Leroux. 1891.)

Wislocki H., Volksglaube und religiöser Brauch der Zigeuner. (Münster. Aschendorff. 1891. 3 Mark.)

Pletzger Rudolf b. (hadnagy a 9. sz. huszárezredben), Die Entstehung und Vergrößerung der österr.-ungarischen Monarchie in Form eines Stammbaums. (Bécs, Seidl.)

»Menčik, Krmaus Dániel életéből« cím alatt a cseh tudományos akadémia közleményei között (az 1887-iki évfolyamban a 183 s k. lapon) megjelent értekezésnek hőse ama Krmaus, ki 1707-ben a Rózsahegyen tartott zsinat megbízásából a német protestánsok védnökéhez, XII. Károly svéd királyhoz fordult, kit először is arra kért fel, hogy a Sárosmegyében lefoglalt protestáns iskolák visszaadását eszközölje ki, másodszer pedig arra iparkodott rávenni, hogy Rákóczy Ferencznek segílyt nyújtson.

Schaefer G., Der Dom zu Fünfkirchen, Vergangenheit und Wiederherstellung. Zeitschrift für bildende Kunst. (Új foly. 1891.)

»Die Ritter Hundt von Pázmán« czím alatt Marczidni György a bécsi Fremdenblatt jan. 1-ji számában távezát közöl, mely e nemzetség és a belőle sarjadzott nagyszámú család multját érdekesen világítja meg.

Ludw. Stapfer, Bericht des Verwalters von Neudau über den Kuruzeneinfall 27. Aug. 1707. (Beiträge zur Kunde steirischer Geschichtsquellen. 23. évf. 1891.)

H. J. Bidermann, Steiermarks Beziehungen zum kroatisch-slavonischen Königreich im XVI. u. XVII. Jahrhundert. (Megjelent a »Mittheilungen des histor. Vereins für Steiermark. 1891. 36. füzet.)

Bolte, Königin Maria von Ungarn und die ihr zugeeigneten Lieder. (Megjelent a »Zeitschrift für deutsches Alterthum u. für deutsche Literatur« mult évi (1891.) folyamában, a 4. füzetben.)

Röschen, Der Marsch des Feld-Marschalls Batthyány durch Ober-Hessen im J. 1745. (Quartalblätter des histor. Vereins für Hessen. 1889.)

Schwicker, Die Zolleinigung zwischen Österreich-Ungarn u. Deutschland. (Unsere Zeit. 1891. 5. füz.)

Wlaskocki-Jegenye: Volkslieder der Siebenbürger Sachsen. (Am Ur-Quell. 1891. II., 11. füz.)

Bubics püspök művéről »Cornaro Frigyes jelentései Buda ostromáról«, mely német fordításban is megjelent, a lipcei Centralblatt ez évi 1. száma rendkívül dicsérő bírálatot közöl.

Schwicker-nek »magyar irodalomtörténeméről« a Revue Critique is közölt ismertetést, mult évi 21. számában. Ugyancsak Schwicker az Allgemeine Zeitung 153. számában megbeszéli az 1867 óta megjelent magyar politikai irodalmat.

Zimmermann-nak »Über Archive in Ungarn« cz. művéről a lipcei Centralblatt 1891. évi 49. száma dicsérőleg nyilatkozik.

Fraknoi-nak Hunyadi Mátyásnak szentelt biographiájáról, a lipcei Centralblatt ez évi 3. számában Huber beható kritikát közöl, kiemelve a munka előnyeit és fogyatkozásait.

A hazai hirlapok történeti cikkei közül említendők :

A székelv nemzet. (Budapesti Hirlap decz. 13-iki sz.)

Hűségv eskü a XIV. századból. (Nagy Lajos korából.) Közli a Magyar Hirlap decz. 16-iki számában.

Werner Gyula : Mihály vajda. (Budapesti Hirlap decz. 30. száma.)

Magyarország a külföldi irodalomban cz. a. a Nemzet közölt cikket a decz. 25-iki számában.

Összeállította : MANGOLD LAJOS.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— GRÓF SZÉCHEN ANTAL, mint Társulatunk elnöke, Mária Terézia életrajzának egy díszpéldányát felajánlotta Mária Valéria főherczegasszony ő fenségének, ki ezt kegyesen elfogadta, mint erről ő fensége udvarmester-nője által Széchen Antal grófot Bécsben, január 26-án kelt levelével értesítette: »Kedves Széchen gróf! Mária Valéria főherczegasszony megbízásából, ő fensége köszönetét vagyok ezennel önnek átadandó a Marczali-féle Mária Terézia életrajza díszpéldányáért, mely tegnapelőtt jutott ő fensége kezeihez s melyet annál szívesebben kegyeskedett elfogadni, mivel tárgya iránt kiváló érdeklődéssel viseltetik. Egyszersmind kérem, legyen szíves a főherczegasszony óhajához hiven tolmácsa lenni ő fensége halájának a M. Történelmi Társulattal szemben, melynek köszöni könyvtárának ezen értékes művel való gyarapítását. Szívélyes üdvözléssel *Vécsey Mária báróné.*«

— DEBRECZEN városából egyszerre harmincz új tagot jelentett be a febr. 4-én tartott választmányi ülésen *Szell* Farkas vál. tagtársunk s az ottani ítélőtábla tanácselnöke, örvendetes bizonyosságául annak, hogy a nagy magyar alföld derék metropolisa emelkedő méltánylással kíséri működésüket, s a magyar történetírás iránt is növekedő részvétet tanusít.

— AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET bölcsélet-, nyelv- és történettudományi szakosztálya jan. 31-én tartott közgyűlésében elhatározta dr. Szécsi Károly indítványára, hogy Értesítője eddigi hosszú czime helyett a régi »*Erdélyi Múzeum*« czimét fogja felvenni s egyelőre két havi füzetekben kiadatni. Szerkesztője jövőre is Szinnyi József lesz. A választmányba új tagul beválasztották Szádeczky Lajost.

— LEVÉLTÁRI KUTATÁSOK. A krakói akadémiában dr. Lewicki A. tanár jelentést tett a mult nyáron eszközölt levéltári kutatásairól. Drezdában, Königsbergben s Danzckában sok becses anyagot talált, melyek a Codex Epistolaris III-ik kötetében fognak megjelenni. Mind három helyen sok érdekes, Mátyás királyt érdeklő anyag is van: különösen Danzckában, többi közt Kázmérnak 1472-iki hadjáratára vonatkozólag, Chulm és Brodnica bevételéről, melyeket a ságani herczeg állítólag Mátyás király számára vett meg; Mátyás királynak 1477. és 1489-iki alkudozásairól Lengyelországgal (egészen új adatok), a nagy török háborúról, melyet Kázmér tervezett. Tekintve, hogy Danzckának Erdélylyel is szoros összeköttetése volt, valószínűleg sok más minket érdeklő anyagot is lehetne ott találni.

— GROT JAKOVLEVICS KONSTANTIN »Magyarország és a magyarok a IX-ik századtól a X-ik elejéig« czimű nagybecsű munkáját, mely hazánk népeinek és területének történetével tüzetesen foglalkozik, *Szamota* István lefordította magyarra s a Szabó Ferencz által kiadott Történelmi Könyvtárban fogja közzé tenni.

— A »RÁKÓCZY EMLÉK A FENESI CSATATÉREN«, mely a Magyar Történelmi Életrajzok múlt évi füzetének utolsó lapjának záróképét képezi, régi rajz után készült, s épen ezért nem hasonlít a nevezett helyen ma fennálló emlékhöz, melyet a múlt év okt. elején a kolosmonostori gazdasági tanintézet ifjusága restauráltatott, s látott el felirattal. Ezen restaurált emlék a Kolosvárról nyugati irányban Gyaluba vezető országút jobb oldalán, közvetlen az út szélén van felállítva egy kis halomra, melyet az ott elvérzett 3000 magyar harczos sírdombjának tartanak. Ez a Kolosmonostor határában fekvő nevezetes pont, melyen az emlék áll a Nagy-Váradtól Kolosvár felé számlált, növekedően szaporodó 147-ik km.-kö közelében fekszik. A 147. és 148-ik km.-jelző közt, egy hidkarfával ellátott töltés mellett. Az emlék cementtel összefoglalt termésköből van. A szilárd magas talapzatra, két erős s egymásra keskenyedve találó kő-kockatömb van rakva, s az emlék szögbe végződő tetején három lépcsőzetes kölap fekszik, ez utóbbin egy nagy kőgolyóval. Az emlék tetejét kezdő párkány alatt, egy kis fülkébe a keresztre feszített Krisztust s mellette álló két szentet ábrázoló csinos relief van beillesztve, alatta pedig a feketére festett következő vésett felirat olvasható: Itt | sebesült meg | II-ik | *Rákóczy György* | 1660-ban május hó 20-án | a törökök ellen | vívott csatában. | Ez emléknék — melyen a fenesi csata napja május 22-ike helyett *hibásan* van feljegyezve — alapszélessége 2 méter, magassága mintegy 6 m. s legfelül, közvetlen a csucs alatti párkányra, észak felé, a Szamosra néző csatater felé még ez van emlékezetül bejegyezve: *Közadukozások útján renováltatott 1891. évben.*

Veress Endre.

Hibaigazítás. A *Századok* I. füzet 40. l. 19. sor »közélekorúsága mellett« h. olv. »közlekorúsága ellen.«

A *Századok* f. évi első füzet 68. lapján olvasván néhány sort b. e. édes atyám *Veress Sándor* felől, kötelességemnek tartom az igazság kedvéért és félreértés kikerülése végett megemlíteni, hogy atyám nem *honvédszázados*, hanem olasz-magyar *légiói* kapitány volt. Szabadságharcunkban főhadnagy rangig emelkedett, s mint ilyen emigrált ki Törökországba. Romániában is 25 évet töltött haláláig, és 35 csak azzal a 10 évvel lesz, mit megelőzőleg *Oláhországon kívül* 1859 végéig az emigrációban élt le.

De a 87. lapon is helyreigazítandónak vélem azt a tényt, hogy *Kosztá Márton* emigráns hazánkba megmentése a lovagias *Ingraham N. Duncan* amerikai hajóparancsnok által sem 1849-ben, hanem *négy évvel később*, 1853. júl. 2-án történt. Különb en ez érdekes eset leghitelesebben, atyámnak »A magyar emigráció a Keleten« cz. műve I. köt. 299—303. l. és *Xántus János*nak a »Vasárnapi Ujság« 1878. évf. 2. számában közlött cikkében van leírva.

Kolosvár, 1892. jan. 20-án.

Veress Endre.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— PHILIPPI CALLIMACHI experientis Historia rerum gestarum in Hungaria et contra Turcos per Vladislaum Poloniae et Hungariae regem. Ed. Saturnin Kwiatkowski. Leopoli, 1891. 8-r. 162 l.

— FELDZÜGE des Prinzen Eugen von Savoyen. Herausgegeben von der Kriegsgeschichtlichen Abtheilung des k. u. k. Kriegs-Archivs. XVIII. Band. Die Kämpfe der Kaiserlichen in Sicilien und Corsica 1717—1720 und 1730—1732. Bearbeitet von Raimund *Gerba*. Wien, 1891. 8-adr. 223 l. — XIX. Band Polnische Thronfolgekrieg, Feldzug 1733 und 1734. Bearbeitet von Raimund *Gerba*. Wien, 1891. 8-r. 287 l. Tér- és csataképekkel.

— JAHRESBERICHTE der Geschichtswissenschaft im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin, herausgegeben von J. *Jastrow*. XII. Jahrgang. 1889. Berlin, 1891. XVIII. I. 170., II. 454., III. 320., IV. 201.

— GESCHICHTE DER GROSZGEMEINDE Temes-Paulis. Von Felix *Milleker*. Werschetz, 1891. Druck von J. E. Kirchner's Wittwe. 8-r. 27 lap.)

— WOLFSGRUBER Cölestin. Christoph Anton Kardinal Migazzi, Fürsterzbischof von Wien. Saulgau 1891. XX. 908. l.

— UNZER A. H. Hertzbergs Antheil an den preussisch-österreichischen Verhandlungen 1778/79. Frankfurt a. M. 1890. 182 l.

— SCHULTESS KARL. Papst Silvester II. als Lehrer und Staatsmann. Hamburg, 1891. 43 l. (Programm des Realgymnasiums.)

— MAERCHEN UND SAGEN der Bukovinaer und Siebenbürger Armenier. Übersetzt von Heinrich v. Wlislöcki 8° Hamburg, 1892. 188 p.

— DIE CLUNIACENSER in ihrer kirchlichen und allgemeingeschichtlichen Wirksamkeit bis zur Mitte des 11. Jahrhunderts von Ernst Sackur. I. Bd. 8-o. Halle a. S. 1892. 398 l.

— ABRAMO COLORNI ingegnere di Alfonso II. D'Este Nuove Ricerche del rabbino maggiore Prof. G. Jaré etc. Estratto del Vol. III. degli Atti della Deputazione municipale di storia patria. Ferrara. 1891. 8-r. 60 ll.

— ALESS. PROF. MORPURGO. Notizie intorno alla guerra della successione spagnuola ed alla ribellione de Francesco Rákóczy II. tratte dalle lettere inedite di Gian Battista Romanini. Trieste 1891. 8-adr. 60 l.

— PROU M. Manuel de paléographie latine et française du VI. au XVII. siècle. Suivi d'un dictionnaire des abréviations avec 23 facsimilés en phototypie. Paris é. n. 387 l.

— CARL X. GUSTAF och Georg Rakoczy II. of Dr. Carl *Wibling*. Lund. 1891. 8-adr. 66 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi febr. 4-én d. u. 4 órakor tartott rendes vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt Bánó József, dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, Csontos János, dr. Czobor Béla, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Kammerer Ernő, dr. Komáromy András, Majláth Béla, Óváry Lipót, Szinnyi József, Tagányi Károly vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére Majláth Béla és Tagányi Károly vál. tagokat kéri fel.

Napirend előtt —

15. Szilágyi Sándor titkár gr. Szécsen Antal elnök megbízásából bemutatja Vécsey Mária bárónőnek, Mária Valéria főherczeg-asszony ő fensége udvarhölgyének 1892. jan. 26-án az elnökhöz intézett levelét, mely szerint ő fensége *Mária Terézia Életrajza* díszpéldányát kegyesen elfogadni s a társulat iránt köszönetét nyilvánítani méltóztatott.

Hódoló tisztelettel örvendetes tudomásul vétetik.

16. Szomorúan jelenti a társulat egyik régi és buzgó tagjának, Révay Vilmosnak, ki mint tudományos képzettségű régiség-gyűjtő széles körben volt ismeretes, a mult hó 18-án Trebosztón történt gyászos elhunytát.

A választmány a szomorú jelentést sajnálattal veszi tudomásul.

17. Olvastatik az 1891 évi számadások és zár-számadás megvizsgálására kiküldött bizottság f. évi január-hó 29-én kelt jelentése, mely szerint a bizottság Strömpl János ministeri számtiszt mint felkért szakértő segítségével és közreműködése mellett az 1891 évi összes számadásokat, fő- és törzskönyveket számszerint, s a mellékletek és számla-kivonatokat alapján tételenként átvizsgálva, azokat kifogástalanul rendben levőknek, az egyes tételeket kellően igazoltaknak, az év végével kimutatott 984 frt 81 kr pénztári maradványt, valamint a P. H. E. Takarékpénztár folyó számla-kivonatán a társulat javára kitüntetett 26 frt 93 kr követelést valónak, a kézi pénztárt hiánytalannak, a törzsvagyon (értékpapírok) főkönyvét a P. H. E. Takarékpénztár letéti számla-kivonatával teljesen egyezőnek, s végül a pénztárnok által készített zár-számadási kimutatást és évi mérleget helyesnek találta; a minek alapján Karasszon József társulati pénztárnok úrnak, úgyszintén a társulat vagyonát kezelő Pesti

Hazai Első Takarékpénztár-Egyesületnek az elmúlt 1891 évre a felmentvény megadását s a lelkiismeretes kezelésért elismerés nyilvánítását indítványozza. Egyúttal, magáévá tévén a szakértőnek e részben való nézetét, javasolja a bizottság, hogy jövőre egy *hitel-nyilvántartó számlakönyv* nyitassék, melyben minden költségvetési rovatnak külön számlája legyen s ezen az illető rovat alá tartozó minden egyes tétel elkönyveltessék, a miből egyszerű betekintés után bármikor megtudható, hol mennyi hitel-maradvány van még, esetleg melyik rovatnál történt valami túllépés; az év végével aztán a zár-számadás elkészítéséhez az összes nyilvántartó számlák lezárandók lennének.

A választmány a felolvasott jelentésből s a hozzá mellékelte részletes kimutatásokból meggyőződven egyfelől arról, hogy a társulat vagyona az elmúlt év folyamán híven kezeltetett, a pénztári számadások helyesen és pontosan vitettek, másfelől arról, hogy a számvizsgáló bizottság szabályszerűen és lelkiismeretesen járt el feladatában, jelentését tudomásul veszi, s a bizottság tagjainak szíves fáradozásukért köszönetét, Karasszon József pénztárnok úrnak pedig buzgó működéseért elismerését nyilvánítván, részére, valamint a Pesti Hazai Első Takarékpénztár-Egyesület részére is az 1891 évi számadásokra nézve, a közgyűlés jóváhagyásának fentartása mellett, a felmentvény megadását elhatározza.

A bizottságnak a *hitel-nyilvántartó számlakönyv* iránt tett javaslatát a választmány elfogadja s a pénztárnokot útastja, hogy ily számlakönyvet már a folyó 1892 évre nyisson s azt a javaslatban szemre vett célnak megfelelően vezesse.

A számvizsgálati jelentés összes mellékleteivel egyetemben a folyó hó 18-ikára kitűzött közgyűlés elé terjesztendő.

18. Szilágyi Sándor titkár jelentést nyújt be a társulat 1891 évi kiadványaiból elrakott s az inventariumba folytatólág felvett példányokról. Tudomásul vették.

19. Olvastatik a gazdasági bizottság folyó évi január 16-án tartott alakuló ülésének jegyzőkönyve, mely szerint a következő három évre (1892—1894-re) a bizottság elnökévé Hegedűs Sándor, jegyzőjévé pedig dr. Csánki Dezső választattak meg.

Tudomásul szolgál.

20. Olvastatik a gazdasági bizottság f. évi jan. 23-án és folytatólag jan. 29-én kelt jegyzőkönyvi jelentése, illetőleg javaslata az 1892 évi költségvetés és a *Magyar Tört. Életrajzok* külön költségvetése tárgyában.

A javaslat, mely a múlt évi dec. 3-án tartott r. vál. ülés jegyzőkönyvének 10-ik pontjában foglalt előleges megállapodásoknak érintetlenül hagyásával, a függőben maradt tételekre nézve a múlt 1891 évi előirányzat és a zár-számadás eredményeinek gondos mérlegelése mellett beható indokolással és minden részletében realis alapon készült, vita nélkül egyhangulag elfogadtatván, az 1892 évi költségvetés ekként a *Magyar Történeti Életrajzok* külön költségvetésével együtt a jelen jegyzőkönyvhöz

csatolt alakjában végleg megállapították s jóváhagyás végett a f. hó 18-ára összehívandó közgyűlés elé fog terjesztetni, egy-egy példányban az elnöknek, a titkárnak és a pénztárnoknak adatván ki hozzátartás végett.

A gazdasági bizottság javaslatának elfogadásával a múlt évi sept. 3-án tartott r. vál. ülésen 12-ik jk. pont alatt némely még refundálendő alapítványok ügyében a titkár és jegyző által tett előterjesztés is érdemleges elintézkést nyervén, — a választmány kimondja, hogy néhai b. Bésán N. János 588 frt, néhai Zsivora György 700 frt és néhai Kun József 200 frt alapítvánnyal, melyeknek refundálása czímén az 1892 évi költségvetésbe 500 frt vétetett fel, az alapító tagok törzskönyvébe iktatandók.

A bizottságnak a költségvetési tárgyalásoknál jövőben követendő gyakorlatra nézve kifejezett azon óhaját, hogy az elnökség által mindenkor a december-havi r. vál. ülés alkalmával előterjesztendő költségvetés-tervezet előzetes tárgyalás nélkül tétessék át a gazdasági bizottsághoz, — a választmány is czélszerűnek találván, határozattá emeli, s kimondja, hogy jövőre ehez képest fogja intézkedéseit megtenni. Egyúttal a bizottságnak szíves fáradozásaiért és minden irányban kiterjedő gondos figyelemmel készült alapos munkálatáért jegyzőkönyvileg hálás köszönetét fejezi ki.

21. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak a) *alapítókul*: Segesvár r. tan. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Nagy-Szombat sz. kir. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Sopron vármegye közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Bay Ilona néhai Ludányi Bay Gábor és Ormós Katalin emlékére 100 frt alapítvánnyal (aj. Szilágyi Sándor); b) *érdíjas rendes tagokul 1892-től*: Majoros János Kalocsán (aj. Karasszon József), Lovassy Ferencz Nagy-Szalontán (aj. Tisza Kálmánné), Brassai román fő-gymnasium könyvtára (aj. Szilágyi Sándor), Zilahi fő-gymn. tanári kara (aj. maga helyett Kines Gyula), Schuster József gymn. tanár Medgyesen (aj. báró Apor Gábor), Berwärrth Frigyes gymn. tanár Segesváron (aj. báró Apor Gábor), Mezőtúri ev. ref. gymnasium (aj. gr. Szécsen Antal), gr. Zichy István Kis-Jenőn (aj. Keményfy Dániel), Gyalui Farkas egyetemi könyvtári tiszt Kolozsváron (aj. Szilágyi Sándor), a magyarhoni ág. hitv. ev. egyház theologiaja Pozsonyban (aj. Szilágyi Sándor), Dobieslaw Truskovski Jenő joghallgató Budapesten (aj. Fejérpataky László), dr. Fráter Imre orvos Budapesten (aj. Karasszon József), b. Inkey Imre Raszinján (aj. Szilágyi Sándor), Jászberény r. tan. város közönsége (aj. gr. Szécsen Antal), Reviczky Emil földbirtokos Budapesten (aj. Széll Farkas), Puky Gyula kir. táblai elnök, Simonffy Imre polgármester, dr. Király Ferencz orsz. képviselő, Jelenffy Kornél kir. törvényszéki elnök, Unger Gusztáv kir. táblai bíró, Naszády Iván kir. táblai bíró, Kornis Ferencz ny. kir. törvényszéki elnök, Leszkay Ferencz földbirtokos, Karap Mór földbirtokos, K. Tóth Antal ügyvéd, K. Tóth Kálmán ev. ref. lelkész, Koulóssy Dezső ny. kir. táblai bíró, Boczkó Sámuel városi

főkapitány, Kósa Zsigmond kir. ügyész, Sárváry Lőrincz kir. járásbíró, dr. Vass Antal kir. törvényszéki bíró, Pálffy István kir. táblai elnöki titkár, Rickl Antal földbirtokos, Des Combes Henrik ügyvéd, Ferenczy Elek főszolgabíró, Budaházy István földbirtokos, Rásó Gyula alispán, Békéssy László gazd. tanint. igazgató, dr. Tüdös János ügyvéd, Szabó Antal ügyvéd, dr. Bakos Imre ügyvéd, Osváth Fereacz ügyvéd, Győry Elek collegiumi pénztárnok és Győrffy Aladár vasáros, mind Debreczenben (valamennyit aj. Széll Farkas).

Örömmel megválasztatnak, s Széll Farkas úrnak ritka tevékeny buzgalmaért, melylyel egymaga harmincz új tagot nyert meg és ajánlott a társulatnak, jegyzőkönyvileg elismerést és köszönetet szavaz a választmány.

22. Olvastatik a pénztárnok január-havi kimutatása, mely szerint	
összes bevétel volt	4,622 frt 28 kr,
» kiadás »	2,502 » 75 »
maradvány	
	2,119 frt 53 kr;

a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál

folyó számla szerinti	800 frt 05 kr
------------------------------	---------------

követelést, 1892. jan. 31-én összesen 2,919 frt 58 kr
készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből Besztercebánya város 100 frtos, Dessewffy Sándor püspök 100 frtos, Torontál vármegye 100 frtos, Segesvár város 100 frtos, Nagyszombat város 100 frtos, Kőhalom város 100 frtos, Sopron vármegye 100 frtos, Csongrád vármegye 100 frtos és Bay Ilonának néhai Bay Gábor és Ormós Katalin nevére tett 100 frtos alapítványa, összesen 900 frt befizetett alapítvány tőkésítendő.

A pénztárnok kimutatása tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatolattik; a tőkésítendő alapítványokra nézve pedig határoztatik, hogy a kimutatott 900 frt erejéig $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, utasíttatván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a P. H. E. Takarékpénztár útján szabályszerűen gondoskodjék.

23. Titkár jelenti, hogy az elnökség a mult január-havi r. vál. ülésen 6-ik jk. pont alatt kelt határozatnak megfelelőleg 500 frt alapítvány elhelyezése iránt annak idején intézkedett.

Tudomásul szolgál.

24. Előterjeszti Perl András társulati szolgának némi jutalomban való részesülés végett a választmányhoz intézett kérvényét.

A választmány rendkívüli póthitel czímén elszámolandó 25 frt jutalmat szavaz meg folyamodó részére s az elnökséget a mondott összeg kiutaltványozására felhatalmazza.

25. Jelenti, hogy a Bay Ilona-féle 30 aranyas pályakérdésre, mely Corvin János életének megírására volt kitűzve, a f. évi jan. 31-ikén

lejárt határidőig csupán egy pályamunka érkezett: *Hunyadi Corvin János 1473—1504.* Jelígeje: Lux veritatis.

Tudomásul vétetvén, a munka megbíráására Fraknói Vilmos, Csánki Dezső és Csontos János vál. tagok kéretnek fel, azzal, hogy jelentésüket mennél előbb megtenni szíveskedjenek.

A folyó ügyek letárgyalása után —

26. Szilágyi Sándor a *Magyar Történeti Életrajzok* 1892 évi folyamában megjelenendő művekről nyújt rövid vázlatot és bemutatja a vállalat legközelebbi füzetei számára *Nagy Lajos király* életrajzához készült képmellékleteket.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Majláth Béla* s. k., *Tagányi Károly* s. k.

Pénztári zárszámadás

1891-ről.

I. Bevételek.

A) Rendesek :

1. Alapítványi kamatok	...	1,617	frt	77	kr.
2. Tagdíjak 1891-ről	}	6,741	»	10	»
3. » a mult évekről					
4. Előfizetések a Történelmi Tárra 1891-ről	}	885	»	40	»
5. » a mult évekről					
6. A M. Tud. Akadémia segélye a Tört. Tárra	...	1,000	»	—	»
7. Régi »Századok« s egyéb kiadványok eladásából	...	615	»	10	»
8. Ideiglenes kamatok	...	153	»	45	»
9. Egyéb előre nem látott bevételek	...	145	»	35	»
Alapítványok befizetéséből	...	3,662	»	—	»

B) Átütők :

10. Pénztári maradvány 1890-ről	...	871	»	90	»
Idegen pénzek	...	178	»	45	»
Összesen	...	15,870	frt	52	kr.

II. Kiadások.

A) Rendesek :

a) Személyiek :

1. Titkár fizetése	...	800	frt	—	kr.
2. Jegyző »	...	600	»	—	»
3. Pénztárnok fizetése	...	300	»	—	»
4. Segédszemélyzet (titkári segéd és corrector) fizetése	..	500	»	—	»

b) *Dologiak:*

5. Nyomdai költségek az Athenaeumnál összesen	4,384	frt	99	kr.
6. Könyvkötői munkákért (fűzés stb.)	191	»	50	»
7. Postai költségekre	266	»	—	»
8. Írói tisztelet-díjakra (Századok és Tört. Tár)	1,564	»	55	»
9. Irodai költségek és levelezési kiadások	347	»	06	»
10. Három szolga díja	112	»	—	»
11. Újévi ajándékokra	60	»	—	»
12. Előre nem látott kiadásokra	240	»	56	»
13. A Magyar Tört. Életrajzok segélyezésére	125	»	—	»

B) *Rendkívüliek:*

14. A Teleki-féle alap megtérítése	900	»	—	»
15. Befizetett alapítványok refundálása	1,045	»	68	»
A P. H. E. Takarékpénztárba történt átutalások	3,065	»	92	»

Előirányzat nélküli kiadások:

Jutalmak	80	»	—	»
Posta-takarékpénztári kezelési díjak	32	»	74	»
Hazai Takarékpénztári kezelési díjak	37	»	03	»
Visszafizetett idegen pénzek	205	»	75	»
Összesen	14,858	frt	78	kr.

Összes bevétel 15,870 frt 52 kr.

» kiadás 14,858 » 78 »

Pénztári maradvány 1,011 frt 74 kr.

Kimutatás

az értékpapír-főkönyv szerint a P. H. E. Takarékpénztárnál elhelyezett
törzsvagyonról 1891 évi dec. 31-én.

1. Magyar 5%-os papírráradék	11,500	frt	—	kr.
2. » 4½ százalékos regale-kártalanítási kötvény	2,200	»	—	»
3. » földhitelintézeti 5%-os záloglevél	100	»	—	»
4. » » 4½ százalékos záloglevél	3,000	»	—	»
5. Egyesített államadóssági kötvény 4½%-os	100	»	—	»
6. Magyar jelzálog-hitelbanki 5%-os záloglevél	600	»	—	»
7. Pesti Lloyd- és tőzserészlet kötvény	200	»	—	»
8. Kisbirtokosok orsz. földhitelintézetének 4½ száza- lékos záloglevelei	15,200	»	—	»
Az értékpapírok összege	32,900	frt	—	kr.
9. Bay Ilona alapítványi kötelezvénye	2,000	»	—	»
10. A kézi pénztárban őrzött alapító kötelezvények	900	»	—	»
Összes törzsvagyon	35,800	frt	—	kr.

Láttam:

Majláth Béla s. k.
számvizsgáló.

Boncz Űdön s. k.
számvizsgáló.

Karasszon József s. k.
pénztárnok.

Strömpl János s. k.
v. és k. o. ü. miniszteri számtiszt
mint szakértő.

A Magyar Tört. Társulat 1892 évi költségvetése.**I. Bevételek.****A) Rendesek :**

1. Alapítványi kamatok	1,650	frt	—	kr.
2. Tagdíjak 1502 tag után a hátralékokkal együtt	7,510	»	—	»
3. Előfizetések a Tört. Tárra 300 előfizető tag után	840	»	—	»
4. Előfizetési hátralékokból	100	»	—	»
5. A M. Tud. Akadémia segélye a Tört. Tárra	1,000	»	—	»
6. Régi »Századok« s egyéb kiadványok eladásából	100	»	—	»
7. Ideiglenes kamatokból	100	»	—	»
8. Egyéb előre nem látható bevételek	50	»	—	»

B) Átfitutók :

9. Pénztári maradvány 1891 évről	984	frt	81	kr.
A P. H. E. T.-pénztár folyó számláján 26 » 93 » }	1,011	»	74	»
Összesen	12,361	frt	74	kr.

II. Kiadások.**A) Rendesek :****a) Személyiek :**

1. Titkár fizetése	800	frt	—	kr.
2. Jegyző »	600	»	—	»
3. Pénztárnok fizetése	400	»	—	»
4. Segédszemélyzet :				
a) titkárszolgák fizetése	300	»	—	»
b) corrector »	200	»	—	»

b) Dologiak :

5. Nyomdai költségek és pedig :				
a) 57 1/2 ív Századok 50 frtjával	2,875	»	—	»
b) 48 ív Tört. Tár 26 frtjával	1,248	»	—	»
c) Boríték a Századokhoz 10 ív 19 frtjával	190	»	—	»
» a Tört. Tárhoz 4 ív 5 »	20	»	—	»
d) Expeditio a Századoknál 10 füzet 20 frtjával	200	»	—	»
» a Tört. Tárnál 4 füzet 5 »	20	»	—	»
e) Czimshalagok s egyéb nyomtatványokért	250	»	—	»
6. Könyvkötői munkákért :				
a) a Századoknál 10 füzet }				
b) a Tört. Tárnál 4 » }	200	»	—	»
7. Postai költségek :				
a) Századok 10 füzet 27 frtjával	270	»	—	»
b) Tört. Tár 4 » 10 »	40	»	—	»
8. Írói tiszteletdíjak :				
a) a Századoknál (5 ív Hiv. Ért. és 7 1/2 ív tárcza nem díjaztatván) 45 ív 30 frtjával	1,350	»	—	»
Pótlék a külföldi szemlére	150	»	—	»
b) a Tört. Tárnál (4 ív megtakarítatván) 44 ív 15 frtjával	660	»	—	»
9. Irodai költségek	400	»	—	»
10. Három szolga díjazása	120	»	—	»
11. Újévi ajándékokra	60	»	—	»
12. Előre nem látható kiadások	200	»	—	»

13. A Magyar Tört. Életrajzokat illető kamatkülönbözet harmincz 200 frtos alapító után	150 frt — kr.
14. Takaré- és posta-takarékpénztári kezelési díjak	70 » — »
15. A helybeli tagoktól beszedendő tagdíjak után az eljárónak adandó %	100 » — »

B) Rendkívüliek :

16. Névkönyv kiadása	150 » — »
17. Befizetett (Bésán N. János, Zsivora György és Kun József-féle) alapítványok refundálására	500 » — »
Összesen	11,523 frt — kr.

Összes bevétel	12,361 frt 74 kr.
» kiadás	11,523 » — »
Mutatkozik maradvány	838 frt 74 kr.

A M. T. Életrajzok vállalatának költségvetése 1892-re.**I. Bevételek.**

1. Ráth Mórtól 530 példányért	1,940 frt — kr.
2. Más könyvtárosoktól (75 példányért)	300 » — »
3. Az Akadémia segélye	500 » — »
4. Társulati alapítványok kamataiból	150 » — »
5. 650 előfizető után	3,250 » — »
6. Pénztári maradvány 1891 évről	395 » 60 »
Összesen	6,535 frt 60 kr.

II. Kiadások.

1. Nyomdai költség 40 ív 44 frtjával	1,760 frt — kr.
» » borítékért	140 » — »
2. Képek nyomása	600 » — »
3. Írói tiszteletdíj	1,000 » — »
4. Szerkesztői tiszteletdíjak	400 » — »
5. Cynkografusnak	1,500 » — »
6. Festőknek	500 » — »
7. Könyvkötői munkákért	150 » — »
8. Vegyes kiadások	200 » — »
9. Expeditio :	
a) bélyegekre	150 » — »
b) expedálás	75 » — »
c) címsszalag-nyomásért	50 » — »
Összesen	6,525 frt — kr.

Összes bevétel	6,535 frt 60 kr.
» kiadás	6,525 » — »
Mutatkozik maradvány	10 frt 60 kr.

Magyar Történelmi és Művészeti Intézet Rómában.

(Fraknói Vilmos levele Szilágyi Sándorhoz. Felolvastatott a M. Tört. Társulat február 18-iki közgyűlésén.)

R ó m a, 1892. febr. 14.

Kedves Bardtom!

A vatikáni könyvtár magyar osztályának gyarapítása ügyében tanusított szíves érdeklődésedért hálás köszönetemet kifejezve, — ezen alkalommal közölni kívánom Veled egy tervemet, mely hónapok óta foglalkoztat, de, a melyet csak most, mikor kivihetősége felől biztos vagyok, lehet tudomásodra hoznom, felhatalmazván, hogy arról a »Századok« olvasó közönségének is tudósítást adhass.

Jól tudod, hogy velem együtt számosan, kik Róma könyv- és levéltárainak, első sorban a XIII. Leó pápától nagylelkűen megnyitott vatikáni levéltárnak gazdagságát ismerik; kik azt az emelő hatást, a mit minden fogékony szellemre az örök város gyakorol, méltányolják; kik figyelemmel kísérik, mint alapítanak a művelt nemzetek egymásután tudományos és művészeti intézeteket Rómában: évek óta táplálják azt az óhajtást, hogy egy ilyen jelentékeny kulturai tényező áldásaiban hazánk is részesüljön.

Mindazáltal kísérleteink, melyek egy római magyar intézet létesítésére céloztak, eredményhez nem vezettek.

Jobb időkbe vetett kétes reményekkel jöttem negyedfél hónap előtt Rómába.

Itt azonban meggyőződtem a felől, hogy a jelezett cél eléréséhez, magamra hagyatva is megtehetem a döntő lépést.

Az építkezési speculációk nyomaiban bekövetkezett katasztrófa a telkek értékét és az építkezési anyagok árát tetemesen leszállítván, szerény vagyonom, a következő évek takarékosága által gyarapítva, elégségesnek mutatkozott, hogy az intézet befogadására alkalmas ház építésének gondolatát felkarolhassam.

Nem késtem a talán soha többé vissza nem térő kedvező perczet megragadni, a gondolatot tetté érlelni.

Telket vásároltam, Róma legszebb pontján, a Janiculus oldalán, a Szent-Péter halála színhelyén épült remekművekben ékes templom és a spanyolországi Akadémia közelében, honnan elragadó kilátás nyílik a városra, a romoktól benépesített síkságra, a háttérben emelkedő hegylánczra.

Ott, kis kerttől környezve, a déli növényzet örökzöld kerebében fog emelkedni a nem ugyan fényes, de nem is dísztelen ház, melynek tervét és költségvetését egy jónevű és megbízható építész már elkészítette, úgy, hogy az építkezési munkálatok a legközelebbi hetekben megindulnak.

Az épület földszinti helyiségei nékem, és halálom után az intézet igazgatójának szolgálnak lakásul. Az első emeleten egy könyvtártermet öt lakószoba környez: első sorban magyar történetbúvárok, de egyszersmind az egyetemes történelem, a régiségtudomány és a művészettörténelem magyar munkásai számára.

Egyébiránt az alapító oklevél formulázása tárgyában kikérem a hazai illetékes körök tanácsát és utasítását.

Mégis jelezni kívánom Néked egy gondolatomat. Hálás érzéseim kitüntetésére is, de főképen a leghivatottabb tényezők együttműködésének biztosítása végett, az intézetben egy-egy helyet rendelkezésére bocsátanám természetesen semmiféle költségmegtérítésre nem tartva igényt: az *esztergomi egyházmegye-nek*, a mely nevelt, a *váradinak*, melynek javadalmát élvezem, az *Akadémiának*, a *Szent-István Társulatnak*, és a *Nemzeti Múzeumnak*, melyek munkásságomnak tért nyitottak.

Nem kell Néked magyaráznom, mennyire boldognak érezem magamat, hogy nemcsak irodalmi műveimmel, hanem egy bizonyára tartósabb hatású alkotással is éleszthetem a kegyeletet nemzeti történetünk emlékei, hagyományai és tanulságai iránt, melyeket elhanyagolva, — hogy dicsőült barátunk és mesterünk Ipolyi Arnold nemes szavaival éljek — »üresebb lesz a mult, sivárabb a jelen, kétesebb a jövő.«

Isten áldjon. A legszívesb üdvözlettel vagyok

igaz híved

Fraknói Vilmos.

NYOMOZÁSOK A PÁPAI LEVÉLTÁRAKBAN.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

IV.

XXIII. Jánost 1415 tavaszán a konstanci zsinat a pápai koronától megfosztván, két évnél tovább hagyta üresedésben a pápai széket, mely idő alatt az egyházi legfőbb hatalmat maga gyakorolta.

Zsigmond király most a zsinattól kieszközölte a magyar korona kegyúri jogainak megerősítését.

Századokon át hirdetik hazánk jogtudományi tanszékein Verbóczi Hármaskönyvének következő nyilatkozatát:

»Az országnak szabadsága, a mennyiben a javadalmak adományozására vonatkozik, egykor Zsigmond császár és királyunk idejében, az ország több szabadságaival együtt, a konstanci egyetemes és nevezetes zsinaton megerősített és eskü szentségével megszilárdított, amint ez az erről kiadott bullában világosan benfoglaltatik.«¹⁾

A legkisebb kétség sem merülhet föl az iránt, hogy csakugyan kiállított ezen bulla, és hogy annak szövegéből merítette Verbóczy az ő állítását.

Azonban sajnos, a bullának sem eredeti példányát, sem másolatát nem sikerült ekkorig felkutatni. A zsinat tárgyalásairól vezetett jegyzőkönyvekben, naplókban nincs szó róla. És dr. Finke paderborni tanár,²⁾ ki évek óta kutatja a konstanci zsinat történeti emlékeit, s ez idő szerint Rómában időzik, sem jött nyomára.

¹⁾ Pars I. Tit. II. Art. V.

²⁾ Töle jelent meg: »Forschungen und Quellen zur Geschichte des Konstanzer Concils« Paderborn. 1889.

Azon reménység biztatott, hogy a rejtély megoldását talá-
lom a lateráni levéltárban.

Reményem nem ment teljesezésbe. Feltaláltam itt XXIII. János pápának Konstanczban 1415. február 1-én, Magyarország világi rendei-
nek kérésére, ezeknek és az alsó papságnak javára kibocsátott s eddig nem ismert nagyjelentőségű szabályrende-
leteit, melyeket azután János pápa letétele után a konstanczi zsinat, Zsigmond felszólítására, hatályon kívül helyezett.¹⁾ De a királyi kegyúri jogok tárgyában kiadott bullát itt sem találhat-
tam meg.

Egyébiránt Zsigmond király a Konstanczban elért siker gyümölcseit csak rövid ideig élvezhette. Ugyanis V. Márton pápa nem érezte magát a zsinat végzése által kötelezve. Iratai, melyeket a lateráni levéltár száztizenöt regesta-kötetben őrizett meg, azt a meglepő tényt tárják föl, hogy a konstanczi zsinat után a szent-székek Magyarországhoz való vonatkozásaiban lényeges változás nem állott be.

V. Márton csak úgy gyakorolta az érseki és püspöki székek betöltését, a reservációk alapján, mint elődei. És pedig kétféle módon. Általánosságban meg volt állapítva, hogy a főpapok áthelyezése és a pápai udvarnál bekövetkezett halál-
eset által megüresedett székek betöltése a pápát illeti. Azután gyakorlatban maradt, esetről-esetre, a főpap életében utódja kinevezésének föntartása.

Ezen rendelkezések éle nemcsak a királyi patronátus, hanem egyúttal a káptalanok főpap-választási régi joga ellen is irányult.

A pápa, a király és a káptalanok között eszerint évtize-
deken keresztül bizonyos versengés, mondhatnók leplezett küz-
delem folyt, melynek nem egy érdekes mozzanatát tünteti föl a lateráni levéltár.

Erre nézve néhány példát hozhatok föl.

1417 augusztus 15-ikén Konstanczban állította ki Zsigmond a kinevezési okiratot, melylyel Rozgonyi Péter dömösi prépostnak a veszprémi püspökséget adományozta.²⁾

¹⁾ Fejér, Cod. Dipl. Vol. X. Pars V. 596. s. kk. 11.

²⁾ Fejér, Codex Diplomaticus X. V. 691.

A veszprémi káptalan nem vonakodott Rozgonyit főpapjául elfogadni, de választási jogát is meg akarta óvni. 1417 november 26-ikán, a kánonokban megszabott módon, Rozgonyit püspökké megválasztotta.¹⁾

Mindazáltal V. Márton — bár szerfölött érdekében állott Zsigmond jóakarátát gondosan ápolnia — sem a királyi adományozást, sem a káptalani választást nem tekintette törvényesnek és jogérvényesnek.

Ugyanis mind György veszprémi püspök, kit sok esztendő előtt IX. Bonifác nevezett ki, de Zsigmond elfogadni vonakodott, mind Branda bibornok, kit XXIII. János pápa, György távollétének idejére, a veszprémi püspökség administratorává nevezett ki, életben volt. Ezeknek jogait és érdekeit V. Márton nem volt hajlandó feláldozni.

Ezen félszeg helyzet hét esztendeig tartott. Csak 1424 tavaszán ért véget, amikor György püspök meghalt és Branda bibornok adminisztratori tisztéről lemondott. Ekkor azután a pápa Rozgonyi Pétert püspökké kinevezte.

De a bullában sem a királyi adományozásról, sem a káptalani választásról nem tesz említést. Ellenkezőleg kijelenti, hogy György püspök életében utódja kinevezésének jogát főtartotta magának, minélfogva a püspöki szék betöltésére ez esetben a pápán kívül senki más nem tekintheti magát jogosítottnak.²⁾

Egy másik bullában, melyet félesztendővel korábban bocsátott ki, szintén nincs szó a királyi adományozásról, de igen is a káptalani választásról.

A kalocsai érsekség, Carmanus érsek halála által (1423), megüresedvén, a kalocsai és bácsi kanonokok ősi szokás szerint Bácsón egybegyűlvén, Buondelmonte János pécsváradi apátot egyhangúlag megválasztották érsekké.³⁾

Az iránt, hogy a választást szintén királyi kinevezés előzte meg, alig merülhet föl kétség; mert enélkül a két káptalan szavazatai nehezen estek volna a florenczi származású idegenre.

¹⁾ Róka, *Episcopi Vesprimienses*, 236.

²⁾ *Annus VII. Liber I. A.* fol. 46/a. (Lateran 1)

³⁾ Az alább idézendő bulla nyomán.

A választásról jelentés tétetett Rómába. Azonban V. Márton pápa Carmanus életében utódja kinevezésének jogát fentartotta magának.

Az 1423 november 26-án kelt bullában a kalocsai és bácsi káptalanok mentségére felemlíti ugyan, hogy a reservatióról »talán« nem volt tudomásuk és így jóhiszeműleg éltek választási jogukkal: de ennek daczára a választást érvénytelennek nyilvánítja. Mindazáltal a megválasztottat, tekintettel jeles tulajdonságaira, kinevezi apostoli hatalmánál fogva érsekké.¹⁾

Egy harmadik esetben a káptalani választás megerősítése nem ütközött akadályba. A váci püspökség betöltése nem lévén reserválva, a pápa a váci kanonokok által Fülöp püspök halála után megválasztott Salgó Miklóst készségesen megerősítette, mivel — úgymond — mind a választás törvényessége, mind a megválasztottnak alkalmas volta felől magának meggyőződést szerzett.²⁾

Ezekén kívül V. Márton regesta-köteteiben még tizenkét pápai bullát találunk, melyek püspökök kinevezéséről szólnak; különböző jogczimen, mindegyikben a megüresedett főpapi szék betöltését kizárólag a saját jogköréhez tartozónak nyilvánítja a pápa.

És V. Márton nemcsak a főpapi székek betöltését, hanem a kisebb egyházi javadalmak adományozásának jogát is igyekezett a szent-szék részére megtartani. Elődeinek nyomdokaiba lépve, apátságokat és prépostságokat, káptalani és lelkészi javadalmakat adományozott Magyarországon. Sőt ebben a körben is érvényben maradtak bizonyos általános reservatiók. Így föntartotta magának a pápa minden káptalanban az első méltóság betöltését; továbbá mindazon javadalmak adományozását, melyek a pápai udvarnál történt lemondás vagy haláleset által üresedtek meg.

Ilyen eseteken kívül, V. Márton regestái még harminczöt olyan bullát tartalmaznak, amelyekben minden jogczim említése nélkül, egyszerűen apostoli teljhatalmánál fogva adományoz a pápa magyarországi javadalmat.

¹⁾ Annus VII. L. I. A. fol. 179/a.

²⁾ Annus II. L. XXXII. fol. 117.

Amikor a pápa nem vette igénybe az admányozási jogot, ez a hazánkban is érvényes kánonjogi szabványok értelmében, a püspököket illette meg egyházmegyéjük területén. Ezek tényleg gyakorolták is azt, egyedül a kegyurak praesentálási joga által korlátozva.

Jellemző, hogy a régi hagyományok hatása alatt milyen mélyen vert gyökeret a magyarországi papság köztudatában az a felfogás, hogy az összes egyházi javadalmak jogos birtoklásának egyedüli forrása és egyszersmind biztosítója: a pápai kinevezés.

Egyáltalán nem szűnt meg a konstanci zsinat után sem az a gyakorlat, hogy a püspökök által kinevezett és beiktatott káptalanbeliek és lelkészek, kételkedvén a főpapi kinevezés jogérvényességében, Rómába folyamodtak megerősítés, illetőleg új kinevezés végett.

Ötvenöt bullát birunk, melyekben ilyen folyamodók óhajtatásának V. Márton eleget tett.

Ezen bullák közül tizenkettő különösen nevezetes. Ezek olyan javadalmakról szólnak, a melyekre Zsigmond király kegyuri jogánál fogva praesentált.¹⁾

Ezek a következők: a bizerei apátság, az ó-budai prépostság, a győri és váci olvasó-kanonokságok, a fehértvári őrkanonokság, egri, zágrábi és knini főesperességek, szepesi és kövi kanonokságok, végre a Pozsonymegyében fekvő püspöki plébánia.

Ezen momentumokat ez alkalommal csak jelezni kívánom, a tárgy tüzetesebb tanulmányozását és fejtegetését későbbre és

¹⁾ A pápai bullák, a folyamodók előterjesztése alapján, s azoknak formuláit is átkölcseztetve, rendszerint így hangzanak: »Martinus etc. Dilecto filio preposito ecclesie sancti Stephani Strigoniensis salutem. Exhibita siquidem nobis nuper pro parte . . . Johannis Michaelis de Zaar canonici Quinqueecclesiensis petitio continebat, quod olim prepositura ecclesie beati Petri de Veteribuda . . . vacante . . . Sigismundus . . . rex . . . asserens sibi, ut regi Ungarie presentationem persone idonee . . . ex speciali sedis predictae (romane) privilegio . . . pertinere . . . predictum Johannem . . . vicario in spiritualibus ecclesie Strigoniensis . . . presentavit, idemque vicarius eundem Johannem . . . instituit . . . Cum autem . . . prefatus Johannes dubitat . . . presentationem et institutionem predictas ex certis causis viribus non subsistere . . . a pápa meghagyja az esztergomi prépostnak, hogy Jánost újból iktassa be azon javadalomba. Septimo calendas Martii anno quarto (1421).

más helyre halasztom; szándékom lévén V. Márton utódainak regestáiban figyelemmel kísérni ezen ügy további fejlődését addig, míg Mátyás király uralkodása alatt a királyi kegyúri jog mai terjedelmét nyerte.

Azonban még egyet kívánok megjegyezni. Habár a jogelvek tekintetében a római curia a konstanczi zsinat után egyáltalán nem tett engedményeket, és hazánkban sem állott be a jogfelfogás terén gyökeres változás: szembetűnően erősödik mégis az az áramlat, mely javadalmi ügyekben a rendelkezés jogának súlypontját az ország határain belül törekszik áthelyezni.

Ezt világossá teszi egy statisztikai adat. IX. Bonifác és V. Márton pápák uralkodásának tartama, szintűgy fenmaradt regesta-köteteik száma egyenlő. És míg az előbbtől javadalom-adományozási ügyekben jóval több mint 400 bullát birunk, az utóbbitól alig százat.

V.

A laterani regesta-kötetek nemcsak javadalmi ügyekben kibocsátott bullákat tartalmaznak, hanem az egyházi élet egész körére terjeszkednek ki. Perekben hozott ítéleteket, dispensatiókat, búcsú-engedélyeket, régi jogok és kiváltságok megújítását, új alapítványok megerősítését stb. foglalják magokban. Így tehát culturtörténeti tekintetben érdekes adatoknak gazdag tárházát képezik. A búcsú-engedélyekből megtudjuk, hogy mikor épültek vagy restauráltattak a templomok, és mikor pusztultak el. Például: hogy Henrik pécsi püspök építette szent Móríc és társai tiszteletére a pécsi bazilika egyik kápolnáját; hogy 1423-ban volt folyamatban a brassai templomnak (opere magnifico) építése; továbbá hogy a XIV. század elején tatárok pusztítottak Pécsen, és törökök dúlták föl Brassó városát, valamint a pécsi egyházmegye jolsvai templomát. A dispensatiókból látjuk például, hogy főpapjaink banderiumokat vezetve a háborúkba, vitézül részt vettek a csaták véres munkájában; mert Eberhard váradi püspök dispensatiót kénytelen kérni azért, hogy egy ütközetben saját fegyverével öt törököt vágott le.

A megerősítő bullákban figyelemmel kísérhetjük a világi főurak részéről nyilvánuló vallásos buzgóság tényeit. Értesülünk arról, hogy Ozorai Pipo Ozorán, a kusali Jakcsok Kusalon alapítanak ferencz-rendi zárdákat, a Pálócziak Szerednyén plébániát létesítenek a görög-keleti egyházhoz tartozó lakosság megtérítésére stb.

A kiváltság-levelek között kétségtávol legjelentékenyebb az, melyet XXIII. János pápa az *ó-budai egyetem* részére állított ki.

Ismeretes, hogy Zsigmond király uralkodásának már első éveiben alapított Ó-Budán főiskolát, és IX. Bonifác pápánál kieszközölte a megerősítést.

Ezen megerősítő-bulla még a múlt század végén megvolt a laterani levéltár egyik kötetében, a mely azonban a levéltárnak Párisba vagy onnan Rómába szállítása alkalmával elveszett.¹⁾

Ezen főiskola — úgy látszik — nem foglalta magában mind a négy kart s így nem volt teljes egyetem. Ezzé óhajtott Zsigmond 1410-ben kifejleszteni, és ez ügyben XXIII. János pápához folyamodott.

Csak így érthetjük ezen pápa 1410. augusztus 1-én kelt bulláját, melyben a következőket írja: »Előadatott nekünk Krisztusban kedvelt fiunk Zsigmond, Magyarország dicső királya részéről, hogy ő nemcsak Magyarország, hanem más országok és szomszéd tartományok hasznát és javát is előmozdítandó, a veszprémi egyházmegyéhez tartozó Ó-Buda városában, mint minden tekintetben alkalmas helyen, az apostoli szék által minden megengedett kart magában foglaló egyetemet óhajtana létesíttetni és szerveztetni.«

»Mi tehát — folytatja — nemcsak a nevezett ország és a körülfekvő részek lakóinak, hanem másoknak is, kik a világ minden részéből a nevezett városba gyűlnek, javát szem előtt tartván, megállapítjuk és rendeljük, hogy a nevezett Ó-Buda városában örök időkre főiskola álljon fenn, a szent hittan, a kánoni és polgári jog, az orvosi tudomány és a szép-

¹⁾ Ugyanis a tudós Garampinak a vatikáni levéltárban őrzött jegyzetei között utalás van ezen bullára, s meg van jelölve a kötet is, mely azt tartalmazta. (Denifle, Geschichte der Universitäten im Mittelalter. I. 420.)

művészetek karaival, vagyis minden megengedett karral; továbbá, hogy azon főiskola tanárai és tanulói mindazon kiváltságok és szabadságok részeseivé legyenek, melyeket a párisi, bolognai, oxfordi és kölni egyetemeken a tudósoknak és mestereknek, tanároknak és tanulóknak, különösen a hittudományi karban, az apostoli szent szék, a római birodalom vagy bárki más adományozott.«

A bulla további részében a pápa az időszerinti óbudai prépostot az egyetem cancellárjává rendeli. Szabályozza a tudori és mesteri fokozatok elnyerésének módját. Végül megállapítja, hogy a kik az ó-budai egyetemen ezen fokozatokat elnyerték, bármelyik más egyetemen, anélkül hogy újabb vizsgálatnak kellene magokat alávetni, tanárok gyanánt működ-hessenek. ¹⁾

Zsigmond király a pápai fölhatalmazással egész kiterjedésében élt. Bizonyítja ezt azon tény, hogy néhány évvel utóbb a konstanci zsinaton az ó-budai egyetemet három hit-tanár, két jogtanár és egy orvostudor képviselték.

VI.

Még Európa középkori történetének egyik legdúsabb forrását birjuk a pápai levéltárak regesta-sorozataiban; az újkori történet legérdekesebb fejezeteire élénk világosságot árasztanak a szent-szék diplomatai iratai, névszerint az európai udvarok-nál működő pápai nunciusok levelezései.

Ezek, sajnos, csak a XVI. század elejétől kezdve maradtak fenn a vatikáni levéltárban, ²⁾ a hol kötetekbe egybefog-lalva és országok szerint csoportosítva őriztetnek.

A »*Germania*« osztály, — melyben a magyar királyokhoz és az erdélyi fejedelmekhez küldött követek irományait is talál-juk, 1519-től 1740-ig 348 kötetet számít. ³⁾

¹⁾ Annus I. Liber XIII. fol. 74. (Garampi jegyzetei között ezen bullára is van utalás. Denifle i. h. említi, hogy sikertelenül kereste azt).

²⁾ A régiebb korból, a XV. század második feléből egy kis rész elke-rülte az enyészet az által, hogy Velenczébe került, hol az állami levéltár-ban őriztetik. Kiemeljük a Mátyás királyhoz küldött nunciusok néhány megbecsülhetetlen értékű jelentését.

³⁾ Néhány kötet az »Acta Concilii Tridentini« osztályban, több nunciusi jelentés szórványosan más osztályokban van elhelyezve.

A mohácsi vést megelőző időből Burgio bárónak és Campeggio bibornoknak Vatikáni Okirattárunkban közzé tett jelentésein kívül, hazánk történetét illetőleg alig nyújt valamit a vatikáni levéltár. Megemlíthejük mégis az 1521-ik évi wormsi birodalmi gyűlésre küldött nuncius leveleit, melyekben megemlékezik a magyar király követeinek tevékenységéről, különösen Verbóczi Istvánról, ki Luthert asztalához híva meg, magyar módon tett kísérletet őt engedékenységre hajlítani.

A mohácsi vést követő időkben csak kivételesen küldettek nunciusok Magyarországra: János királyhoz, Báthory István és Zsigmond erdélyi fejedelmekhez.

De az I. Ferdinánd és utódainak udvaránál működő nunciusok kötelességszerűen hazánkra is kiterjesztették figyelmüket. Jelentéseik nem egyenlő mértékben, de többnyire behatóan ismeretik a magyarországi egyházi, politikai és hadi eseményeket. És például, *Martinengo* nunciusnak az 1551—1553. években írt jelentései úgy szólván kizárólag Magyarországgal s Erdélyyel foglalkoznak. Rendkívül fontos részleteket tartalmaznak Frater György megöletéséről és az azt követő eseményekről.

Az országgyűlések tárgyalásainak történetéhez is bőven nyújtanak adatokat a nunciusok jelentései; mert azok mindig személyesen jelen voltak az országgyűléseken, a melyekre az udvart kísérték. Néha az ország más városait is meglátogatták. Így például Bonomo vercelli püspök 1582 elején, a pozsonyi országgyűlés befejezése után, Nagyszombatba, Győrre, Komáromba és az akkor épülő (Érsek) Ujvárba is kirándult. Egy más alkalommal Szombathelyre ment és Slavoniában a lepoglavai kolostorban a Pálos-rend reformja ügyében tanácskozmányokat tartott.

A nunciusok ugyanis nemcsak a tudósító szerepére voltak hivatva. Feladatuk volt: az egyház érdekeinek megóvása minden téren és a szent szék hatóságának gyakorlása.

Magyarországon, a protestantismus terjedése és a török hódítás következtében, végső romlás szélére jutott kath. egyház nagy mértékben igénybe vette buzgó gondoskodásukat.

A sokféle nehézségek sorában, amikkel meg kellett küzdeniök, bizonyára nem a legkisebb volt az, a mit maga a királyi kormány támasztott azzal, hogy éveken át üresedésben hagyta

a főpapi javadalmakat, melyeknek jövedelmeit kincstári és hadi czélokra fordította, míg főpásztorok hiányában a papság körében a fegyelem felbomlott és a papnevelés ügye teljesen elhanyagoltatott. Ilyen körülmények közepett, a nunciussoknak kiváló tapintatra volt szükségök, nehogy az udvart és a kormányt felingerelve, még súlyosbítsák a bajt a mit orvosolni kívántak.

A legkényesebb helyzetbe akkor jutottak, mikor 1573 tavaszán Verancsics Antal halálával megüresedvén a primási székhely, ezt Miksa király betölteni nem volt hajlandó.

Az actio azonnal Verancsics halála után vette kezdetét. A mint ennek hire Rómába eljutott, a bibornok-államtitkár (1573 július 18-iki jegyzékében) a következő utasítást küldi a bécsi nunciussnak:

»Minthogy Istennek tetszett az esztergomi érseket magához hívni, helyes lesz ő felségénél megtenni a kellő lépéseket, nehogy ezen egyház betöltésével is annyira késsenek, a mint ez más egyházaknál, az isteni tisztelet és a lelkek üdvének legnagyobb kárára, történni szokott.«

A következő évben (1574 augusztus 17-én) még hatható-sabban figyelmeztette a nuncius útján a királyt, hogy »a hátrányok, a miket az üresedésben hagyott egyházak és a hívek főpásztoruk hiánya miatt szenvednek, ő felsége lelkiismeretét terhelik, s ezekért majdan néki kell számot adni, mivel ő szentsége mindent megtett, a mi hatalmában áll«.

Miksa király a nuncius előterjesztéseire rendszerint azt a választ adta, hogy »fontos okok« egyelőre lehetetlenné teszik az esztergomi érsek kinevezését; vagy azt, hogy lehetőleg rövid idő alatt ki fogja nevezni az érseket. Példáját követte utódja Rudolf is.

Az esztergomi érsekség birtokainak kincstári kezeléséből származó előnyök mellett utóbb egy más körülmény is megerősítette a kormányférfiakat elhatározásukban: lehetőleg hozsura nyujtani az üresedést.

Az 1578-ik év őszen (október 18-ikán) jelezi első ízben Malaspina Horác nuncius a magyar főpapok versengését az ország első állásáért.

Utódja Bonomo János 1582 elején világosan föltárja a helyzetet. Január 22-én a következőket jelenti Pozsonyból:

»Szombaton ő felségével és másnap Ernő főherczeggel behatóan tárgyaltam az esztergomi érsekség és az üresedésben levő többi püspökségek betöltésének ügyét. Mindketten némileg tartózkodók voltak. Két nagyhirű főpap versengése következtében attól tartanak, hogy az esztergomi érsekség betöltése az országgyűlésnek a királyi előterjesztések tárgyában nyilvánuló kedvező hangulatát megzavarhatná. Az egyik a győri püspök az ország főcancellárja, a másik az egri püspök a királyi helytartó.¹⁾ Amaz arra támaszkodik, hogy előkelő nemes család sarja, régibb főpap, már a trienti zsinaton is részt vett, mindig az udvarnál működött, országos ügyeket intézve. Az utóbbi arra utal, hogy habár a királynak az esztergomi érsek kinevezésénél korlátlan szabadsága van, mégis ősi szokás az, hogy mindig az egri püspök emeltetik az esztergomi székre. Én részemről, anélkül hogy a kettő közül az egyiket vagy másikat ajánlanám, a leghathatósabb módon esedeztem ő felségének, hogy ha nem előbb, legalább az országgyűlés befejezése után nevezze ki az érseket. Előadtam, hogy az egyházi javakat bitorolva és nagyszámú híveket főpásztor nélkül hagyva, súlyosan terheli lelkiismeretét . . . Ő felsége kijelenté, hogy maga is hön óhajtja az érsek kinevezését, és ki is fogja nevezni mielőbb, de kételkedik, vajjon lehetséges lesz-e ezt az országgyűlés alatt megtennie.«

Három hét mulva a nuncius újból sürgette a királynál a kinevezést. Ezen audientijáról (február 13-ikán) így ír:

»Ő felsége szokása ellenére nyíltan és tüzetesen szólott az esztergomi érsek kinevezéséről. Határozottan kinyilatkoztatta, hogy ama két főpap közül egyiket sem nevezheti ki, nehogy a másikat megsértse, a mi nagy hátrányokkal járna. Én azt válaszolám, hogy a mi Draskovicsot illeti tudom, hogy a maga érdekével nem gondol, s csak az az óhajtása, hogy az esztergomi érsekség töltsék be.

Azonban meggyőződtem arról, hogy ő felsége szilárdul el van tökéllve üresedésben hagyni az esztergomi érsekséget, egyrészt azért, mert ama két főpap közül egyiket sem akarja el idegeníteni, más részről pedig azért, mert a törökök ellen épülő

¹⁾ Draskovics György és Radecki István.

erősség költségei még néhány évig igénybe veszik az érsekség jövedelmeit. Ezért azt a javaslatot tettem, hogy legalább az üresedésben levő püspökségek töltsenek be, az esztergomi érsekség pedig adminisztrátort nyerjen a pécsi püspök személyében, ki tisztességes ellátásban, évi 4 — 5000 tallér fizetésben részesüljön, s kit ő szentsége saját belátása szerint néhány év tartamára erősítene meg.«

Ezen javaslata csakugyan elfogadtatott. A püspökségek betöltettek. Telegdi Miklós pécsi püspök az esztergomi érsekség adminisztrátorává nevezetett.

A következő években ismételten megújították a nunciások kísérleteiket úgy az esztergomi érsekség, mint az időközben megüresedett püspöki székek betöltésének kieszközlésére.

A kormány azonban a helyett, hogy álláspontját elhagyná, az 1592-ik évben annak nyílt védelmezésére határozta el magát, és eljárásának indító okait a nuncius útján a szent-szék elé terjesztette.

Rómában természetesen nem ismerhették el azok jogosultságát. Azonban túrték a helyzetet, a melyet megváltoztatni nem állott hatalmukban. »Nem tehetünk egyebet — írja egy alkalommal az államtitkár — mint siratni a késedelmet és bevárni a kedvezőbb idöket!« A nuncius utasított, hogy ha már az esztergomi érsekség és az egri püspökség betöltését nem lehet kieszközölni, legalább a csekély jövedelmű és török területen fekvő püspöki székek betöltését igyekezzen kivinni.

Majd a szent-szék abban is kész volt megnyugodni, hogy a kinevezendő esztergomi érsek bizonyos számú hadak tartására köteleztessék és jövedelmeinek egy része a véghelyek ellátásának költségeire tartassék fönn; tekintetbe véve azt, hogy szemben a török hódítással, az egyház, a vallás megoltalmazása forgott kérdésben.

Vége 1596 tavaszán czélt érték erőfeszítései. Kutassy János győri püspök esztergomi érsekké nevezetett ki.

Valóban méltó csodálatot kelt fel az a kitartó szívóssággal párosult önmegtagadás, a mit a szent-szék diplomatái ezen ügy tárgyalásánál tanusítottak, soha sem veszelve el türelmüket és soha sem csüggedve — huszonhárom esztendő lefolyása alatt.

A római államtitkárok jegyzékeiben és a császári udvar mellett működő nunciusok jelentéseiben a főpapi székek betöltésének kérdésénél talán még sűrűbben találkozunk a papnevelés ügyével, melyre a szent-szék méltán a legnagyobb súlyt fektette.

A pápák, míg egy részről azon voltak, hogy Magyarországon és Erdélyben létesüljenek papnevelő intézetek: az áldozatkészség tekintetében magok adtak jó példát. Különösen XIII. Gergely szerzett magának e téren nagy érdemeket. Olmüczben és Rómában alapított papnevelő intézeteket, melyekbe magyar ifjak is befogadtattak.

A nunciusok, az európai politika és az egyházi élet nagy kérdéseinek tárgyalása közben, időt találtak arra, hogy Magyarországon alkalmas ifjakat keressenek, kiket Rómába küldhessenek; és erről a legapróbb részletekre kiterjedő jelentéseket intézhessenek az államtitkárokhoz.

*

Meg kell még említenem, hogy a vatikáni levéltár diplomatiái osztálya jelentékeny hézagokat mutat föl. Ugyanis régi időkben a diplomatiái irományok egy részét saját házukban őrizték az államtitkárok, rendszerint az uralkodó pápák unokaöccsei; haláluk után pedig örököseik nem mindig szolgáltatták át a szent-székeknek.

Igy történt, hogy a nápolyi királyi, parmai hercegi levéltárakba, továbbá a Borghese, Barberini és Chigi hercegi családok római levéltáraiba a szent-szék XVI. és XVII. századbeli diplomatiái iratainak tetemes készlete jutott.

XIII. Leo pápa, kinek köztudomás szerint az ekkorig fél tékenyen zárva tartott pápai levéltár megnyitása egyik dicsőséget képezi, nagy szolgálatot tett a történettudománynak azzal, hogy néhány hónap előtt a Borghese család levél- és kéziratárát, egy negyed millió frank árán, megvásárolta; ekként a vatikáni levéltárt a XVI. század utolsó és a XVII. század két első évtizedére nézve teljessé tette.

Szilágyi Sándor Báthory Zsigmond korára, Károlyi Árpád a Bocskay-mozgalmakra és a bécsi békekötésre, e sorok írója pedig Pázmány Péter élettörténetére vonatkozó tanulmányaiban

már is igénybe vette e levéltárt, a mely azonban csak nehezen és kivételesen volt megközelíthető, míg ezentúl a legnagyobb könyvűséggel lesz értékesíthető.

A vatikáni levéltár szabályzata ugyanis a történetbúvárok részére ugyanazon szabadságot biztosítja, melyet ezek a nyugat-európai nagy állami levéltárakban élveznek.

De a legközelebbi hónapoktól kezdve a vatikáni levéltárban munkálkodók oly előnyökben fognak részesülni, a melyeket egyetlen más levéltár sem nyújthat.

Ő szentsége a pápa a levéltárral szomszédos nagy helyiségeket, melyekben eddig a pápai díszkocsikat csodálták az idegenek, könyvtártermekké alakíttatta át és nagy költséget igénylő művészi fényvel ékesíttette. Ezekbe szállíttatta át a vatikáni könyvtár nyomtatott könyvkészletét, mely ezelőtt teljesen használatlanul állott.

A levéltár dolgozó szobájával összeköttetésbe jövő egyik nagy könyvtár-terembe mindazon régibb és újabb munkák gyűjtettettek egybe, a melyekre a történetbúvárnak munkálkodásában szüksége lehet: forráskiadványok, okmánytárak, segéd-könyvek, encyclopaediák sat.

Ezen könyvtárt (Biblioteca di Consultazione) a látogatók korlátlan szabadsággal, tisztviselők és szolgák igénybe vétele nélkül, használhatják.

Megjegyzem, hogy, a használat megkönnyítése végett, minden nemzet részére saját kiadványai külön szekrényekben állíttattak föl. Az európai kormányok és tudományos intézetek ezen tervről értesülvén, siettek kiadványaikat, a mennyiben azokat a vatikáni könyvtár eddig nem birta, megküldeni.

A magyarországi szekrényben az Akadémia és a Szent-István-Társulat kiadványai tekintélyes sorozatot képeznek, a melyet, nem kétlem, a Történelmi Társulat és egyéb társulataink is készséggel fognak gyarapítani.

Jelentésemet azzal az óhajtással zárom be, hogy magyar történetbúvárok minél számosabban élvezzék a tudományért lelkesülő nagynevű pápa által nyújtott kedvezéseket.

FRANKÓI VILMOS.

KIK VOLTAK AZ ELSŐ ÉRSEKEK?

— HARMADIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Átestünk ekkép a kútfőbírálathosszas és szövevényes vizsgálódásain, s ha az eredményt szem előtt tartjuk, nyugodtan hozzáfoghatunk a dolog, a kérdés velejéhez.

Szent-Adalbert életiratai különösen két olyan emberről tesznek említést, a kik hennünket közelről érdekelnek.

Az első Radla, Szent-Adalbert iskola- és tanulótársa volt.¹⁾ 992-ben a csehek követje Szent-Adalberthez ment a végből, hogy őt Prágába való visszatérésre bírja.²⁾ Szent-Adalbert rövid idő múlva újra Rómába készülven utazni, felszólítja őt, hogy tartson Rómába.³⁾ Radla nem ment, Csehországban maradt. Midőn a csehek Szent-Adalbert testvéreit megtámadták, a vérengzés megakadályozása végett közbelépett, és a testvéreknek a hiábavaló küzdelem abbahagyását ajánlotta. Tanácsát a testvérek meghallgatták, de szörnyű rosz vége lett a dolognak, mert a csehek szavukat megszegve, mind a négy testvért legyilkolták.⁴⁾ E véres látvány birta rá, mint látszik, Radlát, hogy honfitársait odahagyja. Magyarországra jött.⁵⁾ Hogy 996-ban hazánkban volt, ez teljesen bizonyos, mert ide küldött hozzá levelet Szent-Adalbert Lengyelországból és még egyszer utoljára fölszólítja, hogy kövesse őt.⁶⁾ Nem ment, mert Szent-Adalbertet fellengző, ábrándos embernek tartá.⁷⁾ Ennyit mondanak róla Szent-Adalbert életiratai. Csak azt jegyezzük még meg, hogy ez életírók ezt a Radlát, valahányszor arról van szó, miféle viszony volt közte és Szent-Adalbert közt, mindig »Pappas suus«-nak nevezik,⁸⁾ a mi tanulótársat jelent, sőt valamivel többet, olyat, a ki a tanulásnál vezetője, oktatója (instructora) társának. Azonkívül még egyszer nevezik egyszerűen »clericus«-nak, és egyszer »monachus«-nak.⁹⁾

Mivel pedig Radla Magyarországon Brunónak határozott állítása szerint szerzetes volt, mindjárt fölmerül az a kérdés, melyik monostorban lakott?

¹⁾ Pertz, Mon. Germ. SS. IV. 596. I. — ²⁾ U. o. 602. I. — ³⁾ U. o. 603. I.

⁴⁾ U. o. 592—93., 606. II. — ⁵⁾ U. o. 607. I. — ⁶⁾ U. o. 606—607. II.

⁷⁾ U. o. 607. I. — ⁸⁾ U. o. 597, 602., 603., 607. II. — ⁹⁾ U. o. 606., 607. II.

Szent-István a pannonhalmi monostornak adott kiváltságlevelében (13-ik sor) világosan mondja, hogy a somogyi fölkelés leveretéséig sem püspökség, sem monostor nem volt hazánkban a pannonhalmin kívül; feljebb pedig a 4-ik sorban azt is értésünkre adja, hogy ennek építését már az ő atyja megkezdte vala.¹⁾ Ime tehát: Radla már Gecse vezér idejében benn volt, és abban az időben a pannonhalmin kívül más monostor hazánkban még nem létezett, a kettő mintegy ujjal mutat arra, hogy másutt nem is lakhatott, mint Pannonhalmán.

És mi volt ő ott?

Láttuk, hogy Radla nem utolsó ember volt Csehországban. Az ország követe és később közbenjáró volt ő ottan. Tekintélye Magyarországon is nagy volt, mert Szent-Adalbert egyenesen a királynéhez fordul, hogy számára engedélyt kérjen a hazánkból való távozásra. De meg Szent-Adalbert, noha maga is szerzetes volt és a szabályokat tudta, ugyanakkor arra kéri Radlát: Ha teheted, szép szerivel, ha nem, szökve siess hozzám! A király engedélye nélkül elhagyni Magyarországot utóvégre nem lett volna bűn, de még ott volt ám a monostor apátja! Ennek engedélye is szükséges lett volna. Erről pedig Szent-Adalbert levele hallgat. S e hallgatásból következik, hogy Radla maga volt az apát és így őt a szerzetes fegyelem sem akadályozta volna, hogy Adalberthez csatlakozzék.

Ekkép Szent-Adalbert életirata azt is elárulja, hogy Radla 996-ban pannonhalmi apát vala.

Az ám! -- mondhatná valaki, -- de a pannonhalmi kiváltságlevél szerint az első pannonhalmi apátot Anasztáznak hívták.

Úgy van! Csakhogy ebből nem Brúnó hitelességének megíngása, hanem csupán az következik, hogy Radla és Anasztáz egy személy. Ezt az adatok egybehangzása oly erősen követeli, hogy már Dubravius és Hugo Menardus nevű régi írók is észrevették.²⁾ A X. század végén élő német és olasz származású szerzetesek füleiben oly különösnek hangzottak a szláv és magyar nevek, hogy bár Szent-Benedek szabálya nem rendelte el, mégis megváltoztatták a szerzetbe lépő magyar vagy szláv nevét. Így pl.

¹⁾ Mátyás Flórián, érdemes tudósunk, tűnődik azon: mikép egyeztethető össze a pannonhalmi kiváltságlevél ezen állítása Szent-István legendáival. Külön értekezésre lesz szükség, mondja. Kár volna a fáradságért és időért. Sehogyse egyeztethető össze. De azért nincs semmi baj. A legendáknak azon állítását, hogy Szent-István csak a somogyi fölkelés leverése után fogott volna a pannonhalmi monostor építéséhez, mesének kell mondanunk, és az egész ügynek vége van.

²⁾ L. Knauznál Monum. Strig. I. k. 25. és 43. l Támogatja ez adatot Arnold regensburgi szerzetes elbeszélése is. De hogy időrendet tartsunk, az ő bizonyosságát csak később veszszük elő.

Szent-Adalbert testvére Radzin-ból Gaudentius, a cseh fejedelem testvére Strachvas-ból Christianus lett. Radla neve is erre a sorsra jutott. Elhagyta, fölcserélte azt a szerzetesebb, elfogadott, latinos Anasztáz névvel.

Radlának Anasztáz neve segít bennünket az ő régebbi, még Csehországban viselt hivatalának megállapításában is. XV. János pápa 993 május 31-én kelt s a brewnow-i monostor számára adott kiváltságlevelében e monostor apátját Anasztáznak nevezi.¹⁾ E szerint a mi Radlánk 993 májustól 995 szeptember 27-ig²⁾ brewnow-i apát volt s nagyon természetes, hogy mikor 995 őszén hazánkba jött, itt a pannonhalmi monostorban nem viselt kisebb tisztséget, mint az apátit.

Hogy időrendben haladjunk és előadásunk annál világosabb legyen, visszatérünk újra Szent-Adalbert életiratóához.

Midőn az életirat Szent-Adalbertnek Rómában való életmódjáról, ott véghezvitt jó tetteiről beszél, egyszerre egy másik, bennünket nagyon közletről érdeklő emberről kezd szólni. »Miután Asztrik³⁾ mondja az életirat, az ő udvari papja (eius clericus) a szent férfin ellen feddőlég, dorgálólág dühös elmével sok haszontalanságot fölhordott, gonosz vetélkedésében a józanság korlátain túllépve, elkecserebbe odahagyta őt, mintha soha többet nem akarná látui. Fölkerekedvén pedig, miután egyik emberével egész nap lovagola, eltévedt. Nem találván rá arra az útra, a melyet különben úgy ismert, mint a tenyerét, a büntetésből megismerte, mily nagy bünt követett el, midőn a püspökkel czivakodott. Továbbá a hiábavaló küzködés után estére a városba visszatérvén, a mit a haragtól elragadtatva emberi gyöngeségből vétett, azon Isten előtt teljes szivéből bánkódni kezdett.«⁴⁾

Ha ez elbeszélést jól szemügyre vesszük, mindjárt látjuk, hogy itt nem Radláról, hanem egészen más emberről van szó. Mindjárt a név teljesen különböző személyre mutat. Asztrik germán származású keresztnév, Fridrich, Heinrich, Hartvich stb.-vel rokon, mint első pillanatra látható. Valóban ismerünk is több német vagy frank férfit, kik e nevet viselték.⁵⁾ Ezen Asztrik

¹⁾ Migne 137. k. 847. l.

²⁾ Knaus i. m. I. k. 25. l.

³⁾ A nevet a régi kéziratok Ascheriknak írják. Valamint aztán a régi Frideric-ből Fridrik lett, épen úgy az e kilökésével Ascheric-ből Aschrik, Askrik, vagy Asztrik.

⁴⁾ E része az életiratnak több régi kéziratból kimaradt és jó ideig csak Surius kiadása nyomán volt ismeretes. (Monum. Germ. IV. 604. l.) De hogy nem későbbi, XVI-iki hozzátoldás, azt bebizonyítja ujabban Bielovszky, a ki a königswarte-i kéziratban e részt is föllelte és újra közzétette. (Monum. Pol. I. k. 205. l.)

⁵⁾ Mátyás Fl., Hist. Hung. Fontes Dom. I. 183. Pez, Rer. Germ. Vet. Scriptores III. 608., 614. ll. Pertz SS. III. 56. l.

tehát német származású, Radla ellenben szláv. Hogy jutott volna Radla német névhez? Talán úgy mint Adalbert? Az nem hihető, mert őt az életirat megbérmálása után is Radlának nevezi, pedig azt Szent-Adalbertről ítélve nem tenné, ha a nevét akkor megváltoztatták volna. Vagy talán a szerzetbe lépéskor változtatta volna meg? De akkor inkább latinos nevet kapott volna, mint Gaudentius, Bonifacius stb.

De továbbá Radla sohasem volt Rómában szerzetes és Szent-Adalberttel együtt. Pedig az életirat, ha nem is határozottan, de elég világosan jelzi, hogy az elbeszélte esemény Rómában történt és Asztrik annak környékét nagyon jól ismerte. Roppant erőltetett magyarázat volna, ha az eseményt Prágában történtnek, vagy Rómában ugyan, de akkor véghezmentnek tartanók, mikor Radla Szent-Adalbert visszahívása végett 994-ben Rómában tartózkodott.

Amde mindezen kétes becsű föltevés lehetetlenné válik az által, hogy az életirat Asztrikot »clericus eius« az »ő (Szent-Adalbert) udvari papja«-nak nevezi. Radla, mint fentebb kimutattuk, soha sem volt Szent-Adalbert »clericus«-a, egyszerű udvari papja, hanem »pappas«-a, tanítómestere.

Miután így ez életirat legalább figyelmeztetett a két ember közt levő különbségre, bátran haladhatunk tovább.

A két első életirat a mint elbeszéli, hogy Szent-Adalbert 996 augusztus körül Lengyelországba Boleszló vezérhez vonult, azután több oly dolgot említ fel, a melyek megtörténte hosszabb időt követelt; nevezetesen említik, hogy Szent-Adalbert innen küldött követeket Prágába; itt várta meg, míg Boleszló követi a magyar udvarhoz mennek és visszajönnek. Ezt mind mondják, de egy szóval sem említik, hogy e hosszú idő, legalább félesztendő alatt, hol tartózkodott Szent-Adalbert?

De megmondja ezt Szent-Adalbert harmadik életirata a következő szavakban: »A szász-földről rövid időn elhúzódva, a lengyel tartományba vette utját és Meseritz (Mestrf) nevű helyre betérván, ott monostort szervezett és számos szerzetest gyűjtván össze, Asztrikot tette apátul kormányzásukra.«¹⁾

E szavak azonban nemcsak Szent-Adalbert élettörténetét egészítik ki, hanem reánk nézve is nagyon fontosak. Ebből láthatjuk, hogy Asztrik Rómából Szent-Adalbertet elkísérte Szászországba, onnan Lengyelországba és ott a Posentől körülbelül 13 mértföldnyire nyugatra eső meseritzi monostor apátja lett.²⁾

¹⁾ Bielovszky, Monum. Poloniae I. k. 154. l.

²⁾ A harmadik életirat e monostort »Mestrf«-nek írja. Ilyen nevű monostor a régi Lengyelország területén ismeretlen. De Thietmár írja egy helyt, hogy Szent-Henrik 1007-ben Boleszló ellen hadakozván, átkelt az

Ez esemény egyszer-mindenkorra ketté vág minden olyan hozzátétést, hogy Radla és Asztrik egy személy volna. Radla, mint fentebb láttuk, 996 végén hazánkban tartózkodott, a panonhalmi monostor apátja volt és Szent-Adalbert sürgető, kérő föllívására sem ment Lengyelországba.

A harmadik életirattal teljesen megegyezőleg mondja a pécsváradi alapítólevél, hogy a pécsváradi monostornak Asztrik volt az első apátja és hogy e monostor csak 998-ban vagy 999-ben alapítottatott (1015-ben az alapítástól kezdve 17 év telt el). Világos ebből is, hogy Asztrik csak 999-ben jött hazánkba és így azzal a Radlával, a ki már Gecse vezér idejében itt tartózkodott, teljességgel nem lehet egy személy. Két tanunak egybevágó bizonyosságát minden törvényszéknek el kell fogadnia, a történelmi kritika törvényszékének pedig annál inkább, mert ennek hivatása nem a kétségek szaporítását, hanem azok lehető elosztatását követeli.

Már most vegyük elő a XI. század tanuinak vallomásait.

1007-ben Szent-Henrik császár az általa alapított bambergi püspökség megerősítése, jóváhagyása végett Frankfurtban zsinatot tartatott. E zsinat végzéseit egy Magyarországból jelenlevő érsek is aláírta ezen szavakkal: »Anastasius Ungarorum archiepiscopus ss.« (subscripti.) ¹⁾

Ugyancsak a bambergi püspökség történelmével függ össze a második adat a magyar érsekekről. 1012-ben május 6-án szentelték föl a bambergi székesegyházat roppant pompával. 45 püspök volt jelen és mindenik külön-külön oltárt szentelt meg. A sok idegen közt egyszerre ismerősre akadunk. »A sirbolt (jobban mondva alttemplom) előtt levő oltárt Aschericus magyar érsek (Ungarorum archiepiscopus) szentelte föl szent Hilarius, Remigius és Vedastus tiszteletére.« ²⁾

E két tanu bizonyossága szerint Szent-Adalbert iskolatársa és tanítványa, a mi két ismerősiünk, magyar érsekekké lettek.

De kérdés már most, melyik érseki széket foglalta el az egyik, melyiket a másik?

Azt mondhatná valaki: Mindakettő az esztergomit.

Az ilyen ugyanis így okoskodhatnék: Anasztáz aláírásából azt lehet következtetnünk, hogy akkoriban a magyaroknak csak

Oderán és »ad abbatiam, que Mezerici dicitur« érkezett. (Bielovszky I. 279.) Ez adatból világos, hogy a meseritzi monostor ez időtájt már csakugyan létezett; vegyük már most hozzá Szent-Adalbert útjának irányát (Maincz, Magdeburg, Gnezen), az e tájon akkoriban létező monostorok ritkaságát, a két név hasonlatosságát (Mestrf--Meseritz) és be kell látnunk, hogy Mestrf-et joggal tarthatjuk Meseritz elferdített alakjának.

¹⁾ Pertz, Monum. Germ. SS. IV. 796. l.

²⁾ Pertz, Monum. Germ. SS. XVII. k. 635—36. l.

egy érseke volt (mert különben az érseki székéről nevezte volna el magát megkülönböztetésül a másik érsektől). Amde Asztrikot is az összes magyarok érsekének nevezi a bambergi leirő, ennél fogva utóda volt Anasztáznak. (Azon föltevés, a melylyel eddig éltek történetíróink, hogy t. i. Asztrik ugyanaz, a ki Anasztáz, az előadottak után figyelembe sem vehető.)

Nem fogadhatjuk el ezen okoskodást. Különböztessük meg a dolgot.

A frankfurti zsinat iratai hivatalos iratok. Azon szavai, melyek a magyar érsekekre vonatkoznak, olyan embertől valók, a ki a magyar viszonyokat teljesen ismerte. Ezekből tehát lehet következtetni (de teljes bizonyossággal talán még ezekből sem), hogy Anasztáz 1007-ben az összes magyarok érseke volt. Csak azt ne tévesszük aztán szem elől, hogy e szavak bizonyító ereje 1007-en túl nem terjed.

Amde a bambergi leirő szavaiból épen nem lehet következtetni, hogy Asztrik az összes magyarok érseke volt. Még ha föl is tesszük, hogy a XV. századbéli másoló betűről-betűre átvette az előtte fekvő tudósítást, akkor is ez nem hivatalos irat, nem is valamely teljesen jártas férfi szavai, hanem csak egy középkori íróé. Már pedig egy középkori írótól sok mindent követelhetünk, csak hajszalnyi pontosságot ne követeljünk, mert csúfúl járunk. Ebben az esetben pedig épen nem lehetünk vele szemben követelődzők. A kérdéses ünnep alkalmával temérdek főúr, az egész császári udvar, annyi meg annyi püspök volt jelen Bambergben. Hogy követelhetnénk a leirótól, hogy már most statisztikai pontossággal mondja meg minden püspöknek vagy érseknek megyéjét, kivált ha azon egyházmegye neve egészen új és német főleknek szokatlan vala? Nagyon megelégedhetünk vele, hogy megjegyezte az illető érsek nevét (ez különben német hangzású vala). Azzal az »Ungarorum archiepiscopus« szavakkal ő csak annyit akart megjelölni, hogy Asztrik magyar érsek vala, de nem az összes magyarok érseke. Nála ez a szó »Ungarorum«, egyszerű jelző e helyett »Ungaricus«.

»Ezen utóbbi állításra teljesen feljogosít bennünket az, hogy más középkori írónál is fölleljük az »Ungarorum« szó jelző gyanánt »Ungaricus« helyett. Így pl. Luithprand, Dursac és Bugát nevű magyar vezéreket »Ungarorum reges«-nek nevezi,¹⁾ pedig csak egy részének voltak vezérei, úgyszintén Adalbert Szent-Henrik életírója Lél és Súr magyar vezéreket »reges eorum (Ungarorum)«-nak írja.²⁾ IX. Leo egyik oklevele pedig

¹⁾ Pertz II. k. 16. l.

²⁾ Pertz, Monum. SS. IV. k. 792. l.

hivatalos létére is így ír: »Georgio Colociensis ecclesie Ungarorum Archiepiscopo.« ¹⁾

De ha ezen adatok följosóítanak bennünket azon állításra, hogy a bambergi leíró szavait nem szükség oly szigorú értelemben vennünk és abból szilárd következtetéseket *nem lehet* vonnunk, a későbbi egykorú adatok vizsgálása után azonnal láthatjuk, hogy *nem is szabad* azokat úgy magyaráznunk, mintha 1012-ben a magyaroknak csak egy érseke volt. Nem szabad pedig azért, mert 1012-ben még Anasztáz is élt.

Ki bizonyítja ezt?

Egy szentanú: Arnold, regensburgi szerzetes. Szavai tárgyunkra nézve oly jelentősek, hogy egész terjedelmükben adjuk.

»Valami dologért — beszéli Arnold Szent-Emmerám életrajzához írott előszavában — Magyarországra küldött apátom. S miután a Duna mély medrében többször baj környezett, a pogicedi (pogeni) örvénynél szerfölött nagy veszedelembe jutottam. Itt ugyanis a hajósok... annyira megrémültek, hogy egymásra tekintvén és mukkanni sem bírván a halál félelme miatt, egészen megmerevedtek. Akkor megcsókolva a vértanu (Szent-Emmerám) erekljeit tartó keresztet, el kezdtem gondolkodni: Mit gondolsz, vajjon tapasztalom-e a messze földön ismert védőszent segítségét? Egyszerre a hajó, mintha valaki igazítaná, megrándul, az enyészet torkából kiugrik, noha senki sem kormányozta, vagy inkább az Úr igazította. Aztán szerencsés úton harmadik Pannónia földjére értem. Itt Anasztáz érsek másoknál emberségebben fogadott és barátságosabban beszélt velem. Ő, miután Szent-Emmerámnak ama régi és hibás könyvét olvasta, az események halmazát a tételekkel együtt (sententiis) jóváhagyta, de azok sorrendjét és nyelvezetét (vestis) nyomós okoknál fogva hibáztatta. Hat hétig tartózkodván nála a védőszent emlékére néhány antifonát készítettem responsoriumokkal együtt... Az említett érsek szerzeteseit és udvari papjait megtaníttatta ezekre és a templomban annak vértanúsága napján elénekeltette a szerint, a mint meg van írva: »Távozzanak az avult dolgok szájaikból,« elhagyván az ő régi énekét, melyet a mieink inkább régi szokásból énekelnek, mintsem valakinek parancsolatjából. Magyarországon ezeket cselekedvén és a követtséget, a melyért küldöttek, elvégezvén vissza mentem Noricumba és ott Regensburgot újra meglátva, elég szeretettel fogadtak a testvérek. Midőn itt roppantúl vágyódtam valami szépet és nevezetest hallani Szent-Emmerámról vagy olyasmit látni, ezt álmodtam... « ²⁾

¹⁾ Jaffé, Regesta Pontificum 373. l.

²⁾ Pertz, Monum. Germ. Scriptores IV. 547—548. l.

Mielőtt arra a kérdésre térnénk át: mikor, melyik évben járt Arnold nálunk? — egy másik érdekes jellemvonást kell fölemlítenünk. Kevés írónknak tűnt föl eddigelé, hogy Arnold Anasztáz magyar érseket bírálólul szólítja föl Szent-Emmerám életrajza fölött! Anasztáz pedig hozzászól a kérdéshez, a szentről készített éneket szívesen fogadja, előadatja. Miért és mikép ismeri Anasztáz magyar érsek annyira Szent-Emmerám életrajzát, hogy fölötte bírálatot mondhat? Miért érdeklődik annyira e szent iránt? A középkor viszonyait szem előtt tartva, ezt azzal kimagyaráznunk nem lehet, hogy Anasztáz valami hagiographus (szentek történetét író) tudós lett volna, hanem másban kell keresnünk.

Az egész kérdésnek a nyitja az, hogy ezen Anasztáz érsek nem más, mint az a Radla, a kiről Szent-Adalbert irata beszél. Ezzel minden meg van fejtve. Szent-Emmerám volt az első regensburgi püspök, Csehország pedig 975-ig a regensburgi püspökséghez tartozott. Mikor Radla bölcsőjét ringatták, mikor első nevelését kapta, akkor még a cseheknek is Szent-Emmerám volt a védőszentjük, a prágai egyházmegye első papjai előbb Szent-Emmerám egyházmegyéjének voltak tagjai s e szent tiszteletét hirdették, élettörténetét olvasták. Nagyon természetes tehát, hogy Radla ilyen egyházmegyének (a regensburgi leányának) lévén tagja, Szent-Emmerám élettörténetében jártas volt s arról bírálatot mondhatott.

Ez azon fentebb említett érv, a mely szintén erősen támogatja azt a feltevést, hogy Radla és Anasztáz egy személy.

Lássuk már most Arnold szerzetes bizonyossága szerint, mikor volt Anasztáz Magyarhonban érsek?

Arnold szerzetesnek ezen utazását íróink 1028 tájára tették. És pedig azért, mert Arnold közvetlenül ez utazásának leírása előtt arról beszél, hogy Szent-Emmerám életrajzának kiigazítását Szent-Henrik császár uralkodásának utolsó éveiben kezdette meg, de be nem fejezhette, mert Regensburgból távoznia kellett és három évig Magdeburgban tartózkodott.

Jól megfigyelve a dolgot, ezen vélemény tarthatatlan. Arnold ugyanis az előszavában szoros időrendet nem tart, s így nincs ok, miért ragaszkodnánk annyira az előző sorrendjéhez. Nem a sorrend, hanem a belső érvekből kell kiindulnunk, ha Arnold utazásának idejét meg akarjuk határozni. E belső érvek pedig ezek: a) Arnold még a régi hibás életíratot mutatja be Anasztáz érseknek. b) Magyarországból visszamenet a mai osztrák tartományokban adatokat gyűjt Szent Emmerám életrajzához. Mind a kettő világosan mutatja, hogy Arnold ezen utazását akkor tette, mikor még nem fogott hozzá Szent-Emme-

rám életrajzának kijavításához és az még részben sem volt meg, vagyis 1023 előtt.

De viszont nagyon sokkal 1023 előttre sem lehet tennünk Arnold ezen utazását, mert 1015—16 előtt ő nem emelkedett oly tisztségre, hogy az apát őt már küldhette volna. Maga mondja, hogy 1030-körül még fiatal ember volt.¹⁾ Akkor pedig 1015-ben még gyermek-számba ment. Aztán meg csak nem töltött el 40 esztendő az adatgyűjtéssel.

Hogy aztán 1015—1023 közt mely évben történt az utazás, ránk nézve egészen közömbös. Az így is untig kitűnik az elbeszélésből, hogy Anasztáz magyar érsek még 1015 után is élt s így 1012-ben hazánkban egyszerre két érsek volt: Anasztáz és Asztrik.

De már most még erősebben kopogtat a kérdés: melyik érseki széket foglalta el az egyik s melyiket a másik?

Arnold szerzetes nem mondja ugyan nyíltan, hol volt Anasztáz érsek székhelye, de az kétségtelenül kitűnik szavai-ból, hogy ő Anasztázzal nem a királyi udvarban vagy másutt, hanem az ő székhelyén találkozott. Az is bizonyos, hogy alig ért Magyarországra a Dunán hajózáva, mindjárt arról beszél, mikép fogadta őt Anasztáz érsek. Epen nem ok nélkül következtethetjük tehát szavaiból, hogy ő Anasztáz érsekkel Esztergomban találkozott és így Anasztáz esztergomi érsek vala.

Persze, ez elég szűkmarkú felelet.

Szerencsére, a mit Arnold szerzetes csak sejtet, azt a pécsváradi alapító levél kétségtelenné teszi.

Ennek végén ugyanis a következő, e tekintetben döntő szavakat olvassuk: »Ezen levelet sajátkezűleg alájegyezvén, *Asztrik kalocsai érseknek és a fentirt monostor első apátjának* szolgálata által éppen a mondott monostor fölszentelése napján velünk együtt ott lévén az ország összes nagyjai, pecsétünk védelmével erősítettük meg. Azonban adományozásunk összessége még megkoronáztatásunk előtt 14 évvel ezelőtt, az alapkö letétele előtt történt meg. Az alapítástól kezdve a 17-ik évben szentelték föl az említett monostort az Úr megtestesülésének 1015-ik eszterdejében.«²⁾

Ez világosan beszél. 1015-ben Asztrik kalocsai érsek volt. Természetes tehát, hogy Anasztáz, a ki, mint bebizonyítók, ekkor még élt és valóságos érsek volt, nem lehetett más, mint esztergomi érsek.

Lehetetlen, hogy itt újra szembe ne tűnjék, mennyire egyez Szent-Adalbert harmadik életirata (Passio —) a pécsváradi okle-

¹⁾ Pertz S. S. IV. 546—49. II.

²⁾ Monum. Vatic. I. s. IV. k. 580. I.

véllel. Midőn ez életirat a meseritzi monostor alapításáról beszél, a következő megjegyzést teszi: »Azoknak (a szerzeteseknek) kormányzására azon Asztrikot rendelé apátul, a ki később sobottini érsekké szenteltetett föl.« (Qui postea archiepiscopus ad Sobottin consecratus est.)¹⁾

Itt először is megjegyezzük, hogy e szavakat: »archiepiscopus ad Sobottin consecratus est« helyesen csak így lehet lefordítani: »sobottini érsekké szenteltetett föl.« Du Cange szótárában, a régi római itinerariumokban számos példát találunk arra, hogy a latin az ily helyhatározó »ad« előjáróval azt akarja jelezni, a mit mi a helynevekből képzett mellékevekkel fejezünk ki. Tehát Sobottin nem azt a helyet jelenti, a hol a fölszentelés történt, hanem a hol Asztrik érseki széke állott.

S már most miféle érseki székhelyet jelent ez a Sobottin? Az érsekségeket a kath. egyház nem szokta oly hirtelen és könnyelműen alapítgatni, hogy egy pár év alatt híre-hamva vesszen. Több ideig fenn kellett ennek a Sobottin helynév alatt rejtőzőnek is állnia. És így nem valami új, sohasem hallott és egy pár év múlva örökre elpusztult érsekséget jelent, hanem elferdíti egy azon században létező érsekség nevét (valamint a meseritzi monostor nevét is mestrf-re ferdítette.) Ezt az elferdített helynevet nem nehéz kitalálni. A XII. század írásmódjában a t és c betűk teljesen egyformák; s azért a Sobottint teljes joggal olvashatjuk Soboccin-nak is. Az akkor létező érsekségek közül ehhez csak kettő hasonlít, a Coloniensis (Köln) és a Colociensis (Kalocsa). Az első nem lehet, mert ismerjük a kölni érsekek teljes névsorát, ám azok közt Asztrik nem fordul elő. Hogy tehát a másodikat jelenti, azt annál nagyobb joggal állíthatjuk, mert Widricus apát 1050-ben Kalocsát Colocin-nak írja,²⁾ ez pedig a Passio Sancti Adalberti írójának Soboccin alakjával nemcsak a magánhangzókra, hanem az utolsó szótagra nézve is megegyezik.

A két tanunak egyezése, kivált az oklevélnek döntő bizonyossága eloszlat minden kétséget és hosszas kutatásainknak eredményeül kimondhatjuk, hogy az esztergomi első érsek volt Radla-Anasztáz, (Szent-Adalbert *iskolátársa*, majd 996-ban pannonhalmi apát) és az első kalocsai érsek volt Asztrik (Szent-Adalbert *tanítványa*, 996-ban meseritzi, 998-ban pécsváradi apát).

Semmiféle megbízhatlan, semmiféle késő korbéli tanut nem kérdezzünk, csak az egykoruak, szemtanuk bizonyosságain haladtunk és oly biztos, oly világos utbaigazítást nyertünk, hogy azon csodálkozhatnánk, mikép nem találták fel íróink az ilyen egy-

¹⁾ Bielovszky, Monum. Polon. I. 154. l.

²⁾ Pertz S. S. 509. l.

szerű igazságot? miért kellett oly sokáig tévelyegniök, miért a fejüket annyira törniök, a nélkül, hogy az első érseket meglették volna?

De csak csodálkozhatnánk, valójában nem csodálkozunk! Mint egy sötét borús felhő állott összes eddigi íróink előtt Hartvik tekintélye és ezen szerencsétlen író legszerencsétlenebb sora: Eundem Astricum presulem, qui alio nomine Anastasius dictus est, ad limina apostolorum misit.¹⁾

Ezen állítás éppen olyan hamis, mint az, hogy Meskó lengyel fejedelem 1000-ben koronáért folyamodott Rómába. A német nevek, mint a minő volt Ascherik az egyházban, a X—XI. századokban polgárisultságot nyertek, azokat szerzetbelépés alkalmával nem változtatták. Günther, Tangmár és mások a fogadalom letétele után is régi nevüket viselték. Az »Ascherik« név meg éppen olyan, hogy a mint kimutatható, püspökök, szerzetesek viselik a IX—X. században pl. egy fuldai fölszentelt szerzetes (Baroni, Annal. eccl. X. k. 20. l., Pertz, Script. Vet. III. 608, 614. ll.) S éppen ezért már a dolog természete is mutatja, de meg feljebb részletesen is kimutattuk, hogy Hartvik ezen állítása mese.

Ezen szavakkal Hartvik először is ő maga olyan szövevényes hálóba került, a melyből kibontakozni nem tudott és maga után vitte összes íróinkat. Hiába igyekezett abból kibontakozni már a mult században Szvorényi (Aemoenitates Fasc. I.), hiába emelte föl figyelmeztető szavát Szalay, még ma is, mikor az egykorú adatok oly világosan mutatják, hogy Hartvik fentebbi sora hiábavaló mese, vagy ha úgy tetszik: gordiusi csomó, a melyet ketté kell vágni, még ma sem tudnak írónk a Hartvik bűvös varázsa alól szabadulni. Knauz, Pauler²⁾ és utána Balics³⁾ inkább egy mesés Asztrik-Anasztázt gondolnak ki, a helyett, hogy egy XIII. századbeli író tévedését egyszerűen elvetnék.

De íróink még más egyházi férfiakat is emlegetnek első érsekekül. Nevezetesen először is Domonkost. Hivatkoznak pedig a pannonhalmi kiváltságlevélre. Ebben olvasható, hogy a somogyi fölkelés alkalmával a király egyik segítője Domonkos érsek vala.

A mily nagy nehézséget okozott ennek kiegyeztetése más egykorú adatokkal számos írónknak, épp oly kevés fejtörést ad nekünk. Szent-István oklevelei cz. tanulmányunkban részletesen bebizonyítók, hogy a pannonhalmi kiváltságlevél év nélkül szükkölködik és iratását 1030 tájára kell tennünk. E kiváltságlevél tehát csak annyit bizonyít, hogy 1030 körül az a Domonkos nevű

¹⁾ Az V. fejezet kezdő mondata Mátyás Fl.-nál I. k. 44. l.

²⁾ Századok, 1879. 109. l.

³⁾ Balics i. m. I. k. 107—109.

egyházi férfit, a ki már 998-ban a király oldala mellett működött, 1030 körül, vagyis e kiváltságlevél kiállítása idején érsek volt. E kiváltságlevél tehát csak per anticipationem nevezi Domonkoszt a 998-iki esemény leírásánál érseknek; ettől bátran lehetett 1001—1030 közt érsek Radla-Anasztáz. — Sajátságos, hogy e levél készítője a milyen bőkezű az érseki név osztogatásában Domonkosznál, épp oly szűkmarkú Radla-Anasztázzal szemben. Ezt, mivel már 1030 körül nem élt, mindig csak régi apáti nevén emlegeti, s elhallgatja róla, hogy később érsekké lett, noha a 3—4 sor adataiból világosan következik, hogy később valóban az volt.

Esztergomi vagy kalocsai érsek volt-e Domonkos? azt nem lehet meghatározni, de az bizonyos, hogy egyik érseki székből sem ő volt az első.

A másik, a kit első esztergomi érseknek mondanak: Sebestyén, az előtt pannonhalmi szerzetes. A tanu erre nézve Hartvik és senki más. Ő pedig az egykorú forrásokkal szemben tekintetbe sem jöhet. — De ha első érsek nem is volt, vajjon nem volt-e ő a második, mint Anasztáz utóda? Az éppen nem lehetetlen, de Hartvik a nevéhez olyan mesét fűz, a mi kétséssé teszi, vajjon egyáltalán volt-e a XI. században Sebestyén nevű érsekünk. Hartvik forrása, úgy tetszik, a pannonhalmi kiváltságlevél utóirata, de ez, mint láttuk, csak 1137 után való időből származik.

Nincs semmi, de semmi tehát, hisz nem is lehet, a mi az egykorú kútfők tanuvallomásait megdönthetné. Hogy lesznek értekezésünk olvasása után is, a kik kifogásokat tesznek, érvelésünket megtámadják, azt tudjuk. De másrésről kétségbe kellene esnünk — pedig az eszünk ágában sincs — a magyar történetírás jövője felett, le kellene mondanunk minden reményről a vitás kérdésekből való kibontakozás iránt, ha nem hinnők, hogy történetíróink gondolkozó része előbb-utóbb többre fogja becsülni a kútfőbírálatokon és megbízható vallomásokon alapuló érvelést minden csillogó, de üres véleménynél. Éppen azért itt az ideje, hogy a magyar történetírás hagyja oda végre a vélemények, hozzávetések tekervényes útait és annak a két nagy férfinak, a kinek akkora érdemei vannak hazánk, nemzetünk valódi javainak előmozdításában, adja meg az elismerést, teljesítse velök szemben az igazság követelményét, s állítsa mindeniket azon érseki szék főpapjainak élére, a melyet életükben elfoglaltak s honnan egy végzetes tévedés következtében nevüket majdnem kitörölték: Radla-Anasztázt Esztergom-, Asztrikot Kalocsa érseki székére.

DR. KARÁCSONYI JÁNOS.

CSONGRÁDVÁRMEGYE FŐISPÁNJAI.

TEKINTETTEL A VÁRMEGYEI RENDSZER FEJLŐDÉSÉRE.

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

Csongrádvármegye a török hódoltság korában.

I.

Zavart viszonyok ; — Csongrádvármegye Erdélyhez csatoltatik — s török hódoltsággá lesz. — 1551-ben ismét Ferdinánd kezére kerül ; — 1556-ban újra elszakad. — A török közigazgatás. — Csongrád előbb Pestmegyéhez, — majd Heveshez csatoltatik.

A mohácsi vész a vármegyei közigazgatás szempontjából is nevezetes forduló pontot képez hazánk történelmében.

Az ország azon vidékén, melyen keresztül a török seregek vonultak, a hatósági közegek menekültek ; ott pedig, a hol az egymással versengő magyar olygarchák uralkodtak, az illető urak tetszés szerint zaklathatták a védtelen népet. Törvény volt rá, hogy a vármegyékben hadjárat idején a törvénykezés, igazságszolgáltatás beszüntettessék.¹⁾ Ezt az erősebb fél ügyesen tudta felhasználni ; s éppen nem csoda, hogy a folytonos belháború idején, a községi és vármegyei hatóságok tevékenysége és tekintélye nagyon alásülyedett. Alig lettek megválasztva az illető tisztviselők, néhány hét múlva már életük megmentéséről kellett gondoskodniuk ; mert az egymással harczoló pártkirályok váltakozó rendeleteinek végrehajtása épp oly veszedelmet hozott fejökre, mint azoknak végre nem hajtása. El lehet képzelni, minő hatással lehettek az ellenkirályoknak azon kiáltványai, melyekben egymást kölcsönösen »pártütőknek« nyilvánították, s melyekben a községi és vármegyei tisztviselők oda utasítottak, hogy a pártütők követőivel szigorúan bánjanak el.²⁾ Erős tilalmak bocsáttattak ki az »összeesküvők és kölcsönös szövetezések

¹⁾ Lásd az 1522-ki országgyűlés 56. t. cikkét.

²⁾ V. ö. az 1528 : 4. t. cz.

ellen.¹⁾ A vármegyékben a főispánoktól várta minden párt a saját hiveinek védelmét és erősítését. Azért azokat kellett megnyerni; azoknak hűségét kellett biztosítani. Meg is történt, hogy a koronkint diadalmassá lett ellenkirályok a főispánoktól hűségi esküt követeltek,²⁾ melyet sokan le is tettek, de kevesen tartottak meg. A hűtlenség és pártváltoztatás napirenden volt.

Könnyen érthető, hogy a közállapotok illetén megromlása, az élet bizonytalansága és veszélyes volta óvatosakká, ravaszokká és kapzsiakká tette az embereket. A kalandorok száma nemcsak a harcztéren, hanem a községi, városi és megyei közélet terén is hihetetlen módon felszaporodott.

Évek teltek el, míg a nemzet nagyjai csak arról győződtek meg, hogy az ország egész területét a pártkirályok egyike sem fogja megszerezni tudni.

Nem szenved kétséget, hogy Zápolyai Jánosnak és Ferdinándnak a magyar trónért való szívós küzdelme első okul tekinthető arra nézve, hogy Csongrád és a szomszédos délvidéki magyar vármegyék Erdélyhez csatoltassanak.

Tudjuk, hogy az 1538-ban Ferdinánd és János királyok között létrejött nagyváradi békekötés két részre szakította az országot, a mennyiben kimondatott, hogy mind a két király birja az általa elfoglalt országrészt. Csongrád vármegye Zápolyai birtokában maradt.

Igaz, hogy ugyancsak a nagyváradi békekötés értelmében Zápolyai halála után e vidéknek is Ferdinánd jogára alá kellett volna mennie; de fájdalom, ez nem történhetett meg, mivel János özvegyének Izabellának kiskorú gyermekét, János Zsigmondot a a török császár vette pártfogása alá, s így az ország ezen része, ámbár kegyetlen belháboru árán, továbbra is Erdélyhez csatolva maradt és pedig a török fenhatósága alatt.

Ferdinánd az 1542-ki beszterczebányai és pozsonyi országgyűléseken rendezte ugyan az adózási és birtokviszonyokat; gondoskodott arról is, hogy a rablások, fosztogatások és hatalmaskodások megszűnjenek; e részben a vármegyei tisztviselőket, különösen a főispánokat felelőssé is tette;³⁾ de mindez keveset használhatott oly időben, midőn a háború esélyeihez képest nem csak egyes városok, hanem egész vármegyék is erőhatalommal szakítottak el az illető királytól.⁴⁾

Másfelől a török császár II. Szulejmán is rendezni kezdte

¹⁾ 1536 : 40. t. cz.

²⁾ 1536 : 35. 36. és 37. t. cz.

³⁾ V. ö. az 1542-ki beszterczebányai 21, 26—40. t. czikkeket; továbbá a pozsonyi 1542 : 1—17. t. cz.

⁴⁾ 1542-ki pozsonyi 35. és 36. t. cz.

az általa elfoglalt országrésznek birtok- és adóviszonyait. 1545-ben kincstárnoka Chalil bég által elkészíttette a későbbben oly nevezetessé vált Deftert, vagy is az új adólajstromot, mely szerint az elfoglalt magyar vármegyék a budai begler bég alatt tizenkét szandsákságra osztattak fel. Csongrádvármegye részint a szegedi, részint a szolnoki szandsáksághoz tartozott. Fekvésénél fogva majd a szegedi, majd a szolnoki, majd a gyulai, sőt gyakran a nagyváradi várhoz is tartozott munkásokat szolgáltatni.

Fráter György 1542-ben az Erdélyhez tartozó nyolcz magyarországi vármegyének, t. i. Külső-Szolnok, Bihar, Zaránd, Békés, Csanád, *Csongrád*, Arad és Temes rendeit Nagyváradra hívta össze, külön országgyűlésre. Ott is leginkább az adó ügyekről tanácskoztak. De csakhamar meg kellett győződniök a felől, hogy magokban véve így külön nem tarthatják fen magokat; kénytelenek voltak közigazgatásilag is Erdélyhez csalakozni. Az 1544-ki gyűlésen kimondották, hogy részt vesznek a töröknek fizetendő adó viselésében s ehhez képest a reájok eső részt egymás közt ki is vetették.

Még ezen év augusztusában a Tordán tartott erdélyi országgyűlésen már a fenti magyar vármegyék rendei is részt vettek, a mi által az egyesülés tényleg végre volt hajtva.¹⁾

Hogy az 1546-ban Pozsonyban tartott országgyűlés alkalmával hozott 32-ik törvényczikk egészen hallgat az alföldi vármegyékről, az kétségtelenül szintén azt jelenti, hogy ezek akkor már államjogi kapcsolatban állottak Erdélylyel. Minthogy pedig a kiskoru János Zsigmond helyett uralkodó urak nem voltak képesek ezen vármegyékben sem a közrendet, sem a békét fenntartani, az elégtelenség általánossá lett. Az ekkor tartott részleges országgyűlések szomorú képét tüntetik fel a közigazgatásnak, mely voltaképpen nem volt egyéb, mint a főuraknak korlátlan zsarnokoskodása.

Az ennek következtében majdnem állandóvá lett belháboru csak akkor szűnt meg, mikor Ferdinánd és Izabella között létrejött a diószegi szerződés, mely szerint ez utóbbi a neki hódolt országrészt és a koronát Ferdinándnak adja. Ez történt 1551-ben. Izabella fájdó szívvel és könnyes szemekkel távozott el Magyarországból.

A következő 1552-dik évi február hó 22-kére összehívott pozsonyi országgyűlés az általa hozott első t. cikkben elismeri, hogy Erdély és az *alsó részek* visszakapcsoltattak. A 20-dik törvényczikkben kimondatik, hogy Ferdinánd és János királyok

¹⁾ Szilágyi S., Erdélyorsz. története I. 289. 1.

adományai érvényben hagyatnak, s ekként az általok adományozottak birtokaikban háborítlanul megmaradhatnak. Amennyiben azonban olyan esetek is vannak, hogy az adományozás függőben maradt, amennyiben az illetők birtokaikat még tényleg el nem foglalták: erre nézve a 21-dik cikkben világosan kimondatott, hogy János király adományozásai Erdélyben, valamint Bihar, Arad, *Csongrád*, Csanád, Zaránd, Békés, Torontál, Temes, Külső-Szolnok és Szörény vármegyékben érvényben maradjanak, úgy mint Ferdinánd adományozásai az ország többi részében.¹⁾

A török hatalom azonban lassan-lassan előre tolta hadait az ország közepe felé.

Nyugat felől a Tisza volt a természetes határ s annak mentében Szolnok, Csongrád és Szeged mind megannyi török bégnek valának székhelyei. »Szolnok, Csongrád és Torontál vármegyékben még Mágócsy Gáspár gyulai kapitánysága korában (1552—1558.) megszűnt a megyei élet: sem főispánjai, sem alispánjai, sem szolgabírái nincsenek. Az e vármegyéből Gyulára néző jövedelmeknek behajtása tehát mind nehezebbé vált. Hód-Mező-Vásárhely, Szentés és Orosháza vidéke csak akkor szolgáltatta be a jövedelmeket, a mikor a kapitány tisztjei ráérttek a behajtásra. Megyei közeg, mely önkormányzatilag szedje be azokat, merőben hiányzott...!²⁾

Az adóbeli *készpénz* jövedelem *portánként* rendesen 50 denár vagy $\frac{1}{2}$ forint volt. Azonkívül volt a *terménybeli* kilenczed és tized — és a közmunka *szolgálmányok*. Némely falvak fa és bor behordására, mások vetésre, aratásra, kaszálásra, gyűjtésre és ezek eredményének beszállítására voltak kötelezve.

Az úgynevezett királyi *adót*, a *subsidiумot* évenként kivetették, akár lehetett azt behajtani, akár nem. Béke idején minden rendesen ment volna.

Az ország egysége és békéje azonban rövid ideig tartott. János Zsigmond 1556-ban ismét visszahozatott az országba, s ezzel Erdély a hozzátartozó részekkel, tehát Csongrád vármegyével együtt újra elszakadt az anyaországtól. A kolosvári híres országgyűlésen, melyen János Zsigmond királyi tisztébe ünnepélyesen beiktatva lőn, nemcsak erdélyi rendek vettek részt.

¹⁾ »Ut donationes Joannis Regis super bonis in Comitatus: Bihariensi, Aradiensi, Chanadiensi, *Chongradiensi* . . . habitis, defectu seminis, aut alio titulo legitimo, et a Divis Regibus observato, emanatae ac debito tempore per legitimam statutionem executae, non obstante donatione Regiae Majestatis super talibus bonis in eisdem locis facta, robur habeant, et earum vigore suis modis recuperari queant per eos, quorum interest.« Corpus Juris idézett t. cz.

²⁾ *Csánky D.*, »Hevesi Bornemissza Benedek gyulai kapitánysága,« Békésm. Évk. VIII. 68 l.

Ott voltak a magyarországi rendek képviselői is, vagy a mint a nemesi jogokat biztosító iratban áll: »a Tiszántúl levő Magyarországnak nagyságos urai, bárói és más kitűnő nemesi.« Kik voltak ott Csongrádból? — azt bajos meghatározni, mivel ez országgyűlés irományai között a jelen voltak névsora nem található fel.

Annyit az elmondottak alapján egész biztossággal mondhatunk, hogy Csongrád, mint török hódoltsági vármegye, mindazon viszontagságokon keresztül ment, melyek az egész alföldet gyér lakosságú pusztasággá tették.

Tudjuk, hogy a török hatalma alatt levő magyar vármegyék, mint köztörvényhatóságok, majdnem egészen megszűntek.

A hódolt területeken úr volt a török, úr volt a magyar is. Rendesen kétféle hatóság gyakorolta a közigazgatás és az igazságszolgáltatás jogát; sőt háborús idő lévén, még az is megtörtént, hogy az adót három hatóság szedte: a török császár, a magyar király és az erdélyi fejedelem! Ezen tűrhetetlen állapot megszüntetése céljából a magyar rendek az 1569. évi XXI-dik t. cikkben akképen intézkedtek, hogy ő felségét felkérték, miszerint kedvezve a török s Erdély fejedelme alatt volt alattvalóknak, igyekezzék kieszközölni, hogy azok a törököknek és erdélyi fejedelmeknek is adózni ne kényteleníttessenek!

A török azonban nem sokat tárdótt az ilyen határozatokkal, sem a vármegyékkel. Neki külön közigazgatási beosztása volt; a szandságok bégjei és kádiái önállóan intézkedtek az ő szokásaik szerint. Minden felmerült bűnügyben bírákúl vetették fel magukat, nem annyira azért, hogy igazságot szolgáltatassanak, mint inkább azért, hogy birságothassanak, s ekként jövedelmöket szaporítsák. A közterhek viselésében nem kimélték a különben is kizsarolt népet. Beszedték tőle a Szt.-György és Szt.-Demeter napi izspendzsét, a gabona és kerti vetemény tizedét, a méhkas és a karácsonyi sertés adót, — egypár malacztól egy oszporát, s egy karadzst a föld után. A hol az adókat pontosan befizették, ott a török jó barát volt. Nem avatkozott sem a községi, sem az egyházi belügyekbe.

A magyar király azonban nem mondott le egészen a töröknek meghódolt vármegyékhez való jogáról; és ámbár *tényleg* a török uralom alatt Csongrádvármegye nem tekintetett magyar törvényhatóságnak, névleg és jogilag mégis fenmaradt, s a benne lakó nép tiszteletben tartotta a magyar alkotmányt.

Ebből egy sajátságos jogélet fejlődött ki, melybe ma már igen nehéz beleképzelniünk magunkat. Ugyanis vármegyénkben is megtörtént, hogy azt közjogilag három hatalom birta egyszerre; de tényleg nem volt az tartós állapot. A három úr békén megfért egymás mellett; a vármegye lakossága is békén tűrte

sorsát, mert megszokta új földesurait, a kik semmivel se voltak rosszabbak, mint a régiek.

A nemesség megoszlott. Egy része az erdélyi fejedelem adományát birta; más része pedig a magyar királyét. A törökökkel szövetséget kötött erdélyi fejedelem adományai azonban gyakorlatilag is valósíthatók voltak, míg a magyar király adományai csak a pusztaság jogfentartás értékével bírtak. Innét van, hogy a magyar király adományosai és alattvalói többnyire kiköltöztek Csongrád-vármegyéből.

Legtöbb baj volt az adóval, melyet mindenik fél a maga jobbágyságtól, a maga módja szerint hajtott be. A magyar király a várak szükségletére rendszeresen a körülfekvő vármegyék adóját rendelte. Így például 1558-ban és utána néhány évig Gyula vára részére a következő vármegyék voltak megadóztatva: Zaránd, Békés, Arad, Csanád, *Csongrád*, Torontál, Külső- és Belső-Szolnok. De ezekben az adó csak nehézséggel, erős katonai fedezet mellett volt behajtható, daczára annak, hogy a töröknek hódolt falvak törvény szerint csak felét fizették a megszavazott országos adónak.

Az 1559-dik évi összeírás szerint Földvár István rovó Zaránd, Békés, Csanád, *Csongrád*, Belső-Szolnok és Arad megyékből, az egyik félévi adóra 7635, a másik félévre 7438 portát számított össze.¹⁾ Csongrádban ez idő tájt a következő községek léteztek: Martély, Szegvár, Szentes, Szent-László, Bökény, Ellés, Héked, Szelevény, Szent-György, Cseke, Temerkény, Sövényháza, Szánthó, Felgyő, Anyós, Algyő, Körtvélyes, Mindszent, Csépa, Halásztelek, Appor, This (Teés), Csány, Deregegyháza, Fark, Körözd, Dócz, Serkéd, Pusztaszer, Tápe, Mána, Gyoj, Martonos, Bekithó, Polt, Csongrád, Ecser, Orosháza, Péter-Monostora (Péteri), Barts, Pál-Monostora, Saáp, Saápegyháza, Méregegyháza, Láng, Kettlebetz, Zenta, Mátyusegyháza, Veregegyháza, Mágócs, Szent-Mihályfalva és Szántótelek.²⁾

A vármegyei hatóságokról annyit tudunk, hogy sok helyen rendes tisztviselők működtek, rendes közgyűlések tartattak, határozatok hoztak és azok a nehéz viszonyokhoz képest végre is hajtottak.

De az ily gyűléseket nem a vármegye területén tartották. Az alispánok, szolgabírák megtelepedtek egy-egy szomszéd vármegye területén, ahol a török hatalom nem volt érezhető s onnét

¹⁾ Csánky D., Bornemissza Benedek gyulai kapitánysága. Békésm. Évk. VIII. 81. l.

²⁾ *Palugyay*, IV. 415—417. V. ö. Zaránd, Békés, Csanád, Congrád, Külső-Szolnok és Arad vármegyék helységeit 1561-ben. *Tört. Adattár* I. 1871. évf. 328. 370. 428. l.

kormányozták vármegyejüket. Igaz, hogy az ilyen távolból való kormányzás nagyon tökéletlen volt, s a nép maga — kivált peres ügyekben — kereste a bírót ott, a hol közelébb találta: tehát a töröknél is. Ez gyakori eset volt Csongrádvármegyében. Azért olvassuk a Csongráddal egyesített Heves vármegye egyik közgyűlési jegyzőkönyvében a határozatot, hogy végrehajtásoknál a felek nem hódoltságbeli szolgabírákot is használhassanak.¹⁾

Itt meg kell jegyeznünk, hogy Csongrádvármegye egy ideig Pestvármegyéhez volt csatolva; és minthogy annak főispánja nem volt, tehát Csongrádnak se volt. Ily esetekre az 1578: 4. t. cz. akként rendelkezett, hogy a mely vármegyében főispán nincs, ott mindenkor az alispán vezesse az ügyeket.

Igy volt ez Csongrádvármegyében is, ámbár itt a kormányzás — mint láttuk — a rendes tisztviselők távolléte miatt inkább névleges, mint tényleges volt. Semmi se mutatja jobban a rendkívüli viszonyokat, mint az, hogy a Pestmegyéhez csatolt Csongrád gyűlései nem itthon, nem is Pesten, mivel ott is török uralkodott, hanem a Nógrád vármegyében levő Fülek várában tartattak. Hogy pedig a két vármegyének ügyei össze ne kevertessenek, a gyűlések akként voltak rendezve, hogy egyik napon Pest, másikon pedig Csongrád ügyei tárgyalattak.

Pest vármegye levéltárában most is megvannak azok az iratok, melyek Csongrádvármegye ezen korbéli közigazgatására vonatkoznak; de a füleki iratok, mivel a várbeli levéltár elégett, majdnem egészen elvesztek. Csak annyi maradt meg belőlök, a mennyit egy bátor hajdú a lángok közt, a levéltár ablakából kidobhatott. Egy tanuvallomási okmányból meg tudjuk, hogy 1630-ban Ráday András volt Pest, Csongrád és Nógrád vármegyék alispánja.

A pestmegyei tiszti névtár 1638-ból Mocsáry Balázs alispánságával kezdődik. Az ezután következő alispán, Batik Gergely volt 1639-ben. Ezt követték a következő évben Batik János és Kutassy György helyettesített alispánok. 1641-ben Tassy János csongrádi szolgabíró lett alispánná; két év múlva ismét Batik János következett. Ugy látszik, hogy az alispánok gyakori változása a zilált politikai viszonyok és az erőszakosan egyesített három vármegye tisztviselőinek versengése miatt történt. A versengés azonban megszűnt, mikor az alispáni székre Földváry János személyében egy oly férfiú ültetett, aki képes volt nemcsak az egyetértést helyreállítani, hanem családjának — kisebb nagyobb félbeszakításokkal — ugyszólván századokra biztosítani az alispánságot. Ő 1644-től egész 1657-ig, tehát tizenhárom

¹⁾ *Gyárfás*, Jászkunok tört. IV. 247. l.

évig kormányozta Pest vármegyét; de Csongrádra nézve éppen az ő alispánsága alatt következett be az a nagy változás, hogy Pest megyétől elszakították.

Ugyanis a linczi békekötést törvénybe iktató 1647-ki pozsonyi országgyűlésen hozott 108-dik t. cz. kimondotta, hogy Csongrádvármegye közigazgatásilag egyidőre Heves vármegyéhez csatoltassék, a pestmegyei bírák hatásköre pedig megszüntetessék.

A törvény szövege a következő:

»... Az ország karai és rendei arról értesítetnek, hogy jóllehet egész Csongrádvármegye a török zsarnokság alatt van, mégis vannak benne népes városok és falvak, ezek isten kegyelméből már visszajutottak volna; de mivel ott (talán azért, hogy eddig bírák és igazságszolgáltatók nélkül valának) gyakran fordulnak elő hatalmaskodások, foglalások és barom-elhajtások:

1. §. Annálfogva az ország karai és rendei azon Csongrádvármegyét addig is, míg az ahoz közelebb eső Borsodvármegye ő Felsége birodalmába vissza fog kerülni, Hevesvármegyéhez kívánják csatolni.

2. §. Az azon vármegyében eddig folytatott pörös ügyek és a nevezett Csongrádvármegye feletti törvényhatóságot is magoknak követelő pestvármegyei bírák előtt folytatott eljárások — mint nemes Dénes Györgynek nemes Jakabházy, másképp Ötvös Gáspár és János elleni pöre egészen megsemmisítetnek, s elhatároztatik, hogy a nevezett Dénes, azon Jakabházynak befogatása és a nevezett Csongrádvármegyében fekvő Bökény és Ellés nevű birtokoknak elpusztítása miatt, törvény útján kereset alá vétethessék.¹⁾

II.

Csongrádi főispánok a török világban. — Bajcsy István. — Hevessel való egyesülés korában: Jakusith György és Kisdy Benedek egri püspökök. — Borsoddal való egyesülés korában: Rákóczi Zsigmond, — Forgách Adám, — Forgách Simon, — és Berthóty István.

Csongrád vármegye — amint láttuk — elébb Pesthez, utóbb pedig a fentebb idézett törvény értelmében 1647-ben Heves vármegyéhez csatoltatott. Ebből természetsszerűleg következik, hogy ez idő szerinti főispánjai is azok voltak, akik az illető vármegyékben viselték e tisztelet.

¹⁾ Corpus Juris: Ferdinandi III. Decretum II. Anni 1647. Artic. post Coronationem 108. Ezen országgyűlés a porták összeírását is elrendelte. A hevesmegyei levéltárban levő Regestum szerint Csongrádban a következő porták voltak följegyezve: Possessio Szentes habet port. 1, Mezővásár p. 2, Beőd p. $\frac{1}{4}$, Csongrád p. 1, Serked p. $\frac{1}{4}$, Alsó-Győ p. $\frac{1}{2}$, Fark (v. Tark) p. $\frac{1}{4}$, Anyás p. $\frac{1}{2}$, Gyáka p. $\frac{1}{2}$, Szeged totaliter ad Cameram annect. taxa fl. 8, Martonos taxa fl. 8, Tápé t. 5. fl., possessio Mindszent p. $\frac{1}{4}$. — L. Regestum Comitatum Heves, Extra Szolnok et Csongradiensis Egerben.

A korábbi időből csak egyetlen egy csongrádi főispánnak neve fordul elő emlékeinkben, t. i. a *Bajcsy Istváné*.

Ki volt ez a Bajcsy István? Honnét, miféle családból származott? Miképpen lett csongrádi főispánná? s mint ilyen, mit tett e vármegye és a haza javára?

Mindezek olyan kérdések, melyek önkényt előtérbe tolnak, mihelyest e névvel először Lehoczky Stemmatographiájában találkozunk. A felelet azonban igen nehéz, mert adataink nagyon hiányosak. A régi családok legalaposabb ismerője Nagy Iván ¹⁾ csak annyit mond, hogy a szóban levő főispán az Árva, Bars és Liptó vármegyékben egykor virágzott Bajcsy családnak ivadéka. Beszél a komárommegyei és a hontmegyei ágról is; de mind ez nem vezet hennünket azon nyomra, melyen a kérdés megfejtéséhez jutnánk.

Figyelmet érdemel azonban Csánki Dezső történelmi földrajzában Csongrádvármegyére vonatkozó része, melyben a csongrádi helységek között *Bajcs* is előfordul. A tudós szerző azt gyanítja, hogy ez alatt a mai Bajsa falut kell érteni. Lehetséges; de ezuttal nem az a kérdés érdekel bennünket, hanem az, hogy ezen közlemény alapján az következtethető, miszerint a Bajcsi vagy Bajsi család e vidéken is birtokos volt. A Fybaych és Naghbaych 1485-ig fordul elő, Hegyes, Szegegyház és Fekete-egyház csoportjában. Némely okmányok szerint e két helység Bács megyében feküdt volna.²⁾

Bármiként álljon a dolog, addig, míg biztosabb adatunk nem lesz, hajlandók vagyunk Bajcsy István főispánt egyuttal csongrádmegyei birtokosnak tekinteni, annyival is inkább, mert ő 1530-ban ugyanitt a vármegye alispánja is volt.³⁾

Atyja Bajcsy Márton volt, a kiről csak annyit tudunk, hogy a török ellen kérendő segély ügyében követségben járt Speyerben. Anyja Thurzó Katalin, kiváló tulajdonokkal bíró hölgy, a ki döntő befolyást gyakorolt fiának neveltetésére.

Bajcsy István főispánsága után hosszú időn át hiába keresünk évkönyveinkben csongrádi főispánt, — mivel amint látuk — Csongrád vármegye egész 1647-ig Pest vármegyéhez volt csatolva; Pestnek pedig nem voltak főispánjai.

Mikor aztán a fentebb idézett törvényczikk által Csongrád Heves vármegyéhez csatoltatott, főispánjai is azok voltak, a kik Hevesben viselték e tiszte, t. i. az egri püspökök.

¹⁾ Magyarország. Családai.

²⁾ Csánky D., Magyarország történelmi földrajza a Hunyadiak korában. 679 l.

³⁾ Lehoczky, Stemmatographia I., 193. l.

Nem kívánunk ezuttal annak bővebb fejtegetésébe bocsátkozni, minő okok indították a kormányt arra, hogy a főpapokat ily fontos világi állásokra alkalmazza. Annyi bizonyosnak látszik, hogy ezt a nemzet zöme mindig visszaélésnek tekintette. Ezt bizonyítják azon törvény czikkek, melyeknek értelme szerint az országos rendek sokszor arra kérték a királyt, hogy főispánságokat papi személyeknek ne adományozgasson. De királyainknak mindig nagy szükségök volt a főpapokra; egyrészt azért, mivel nagy erkölcsi hatást gyakoroltak a nép ingatag és könnyen félrevezethető lelkületére; másrészt azért, mert tényleg bandériumokat tartottak, s nem egyszer a csatatéren is megjelenve, tényleges részt vettek a honvédelem kötelességének teljesítésében.

Azon időben (1647), midőn Csongrád Heveshez csatoltatott, az egri püspök és hevesi főispán

Jakusith György

volt. Ez a jeles férfiú a híres Thurzó György nádornak unokája lévén, sok tekintetben türelmesebb gondolkozású volt, mint más püspöktársai. A linczi békekötésben nagy érdemeket szerzett magának, mint a császárnak az erdélyi fejedelemtől járt követe.

Ez volt az a főpap, aki mint veszprémi püspök, 1642-ben Ferdinánd király követe gyanánt járt Erdélyben ifjabb Rákóczy György lakodalmán, hogy urának szerencsekívánatait tolmácsolja a fejedelmi családnál. Szókimondó, egyenes természeténél fogva, mikor Rákóczy a nála levő francia követnek azt mondá, hogy Ferdinánd még a protestansok támogatására is számíthatna, ha az 1608 óta szenvedett sérelmeiket orvosolná, Jakusith kijelentette, »hogy a császárnak nem áll hatalmában, hogy a religio szabadságát s az elvett templomokat visszaadhassa a clerus ellen.« Ezzel nem a saját meggyőződését, hanem a királyt befolyásoló Lippay György esztergami primásnak nézetét tolmácsolta. S valóban ezzel a pár szóval egészen híven jellemezte a politikai helyzetet, s okát adta annak, mért kellett annyi ártatlan vérenek folynia az országban, míg a linczi békekötés nagynehezen létrejött.

Utódja az egri püspökségben és hevesi főispánságban *Kisdy Benedek* volt. Ekkor azonban Csongrádvármegye — mint tudjuk — törvényileg elvált Hevestől; nem azért, hogy önállóan már külön vármegyeként szerveztessék, hanem csak azért, hogy a Rákóczy György halála után a Ferdinánd király jogára alá került Borsod vármegyéhez csatoltassék.

Ugyanis az 1647: 108. t. cz. azt mondja, hogy az ország rendei *csak addig* kívánják Csongrádot Heveshez csatolni, »míg az ahoz közelébb eső Borsod vármegye ő Felségének birodal-

«mához vissza fog kerülni.» Ez 1648-ban megtörtént és az ekként egyesült két vármegye még ezen év elején, január 19-kén *Szendrő* végvárában meg is tartotta közgyűlését.

Borsodban ez időben gyorsan változtak a főispánok. Ezek között országos szerepet játszott

Ghimesi gr. Forgách Ádám, 1649—1685.

Régi híres magyar család ivadéka. Családjának elnevezését a rege IV. Béla király korába teszi, a mikor Ivánka János a sötét éjben kíséreiől elmaradt üldözött királyt akként igazította útba, hogy egy nagy rakás *forgácsot* gyújtott meg, melynek fényénél a király eligazodhatott. Egyéb jutalmon kívül ezért kapta volna a »Forgács« nevet.

Nem kutatjuk e rege forrását, sem valódiságát. Ezuttal elég tudnunk, hogy a szóban forgó Forgách Ádám őseihez méltó nevelésben részesült. Itthoni tanulmányainak végeztével a külföldi egyetemeket is meglátogatta. Az ekként szerzett magas képzettség alapján érdemeinél fogva csakhamar az ország legkiválóbb férfiai közé emelkedett. Az ország szerencsétlen viszonyai okozták, hogy első sorban ő is a katonai pályán szolgálta hazáját. Huszonöt éves korában 1627-ben már a szécsényi vár kapitánya volt.

Az I. Rákóczy György erdélyi fejedelem által megindított háboru elején, 1643-ban Ferdinánd király a felvidék legnevezetesebb pontjának, Kassának védelmét bízta reá. Ez év őszén már teljes tudatában volt nehéz helyzetének. Szeptember hóban azt írja királyának, hogyha a török ráüt, nem bír ellentállani. Emberei megbízhatlanok; csak a katolikusok tartanak vele; a protestansok szívesen fognak csatlakozni a vallásuk védelmére kelt Rákóczy fejedelemhez.

Amitől Forgács félt, az valóban bekövetkezett. Kassa Rákóczy kezébe került, a ki rövid idő alatt a linczi békekötésre kényszerítette a királyt.

Az 1646-ki pozsonyi országgyűlésen, mikor nádorválasztásról volt a szó, a katolikus jelöltek közt Forgách nevét is ott találjuk, de Draskovics János horvát bán mellett kisebbségben maradt.

A következő évben IV. Ferdinánd megkoronáztatásakor főpohárnoki tisztet viselt; 1649-ben ismét nádorjelölt volt, de akkor is kisebbségben maradt és Pálfi Pál lett megválasztva. A király még ez évben nov. 27-kén Borsod s ezzel együtt Csongrád vármegye főispánjává is kinevezte; de ezen állását, az ellene felhozott vádak következtében, tényleg csak 1650-ben foglalta el.

A vármegyei gyűlések rendszeren Szendrőn és Ónodon tartattak; Csongrád vármegye küldötteinek tehát oda kellett utazniok, ha az ügyek intézésében részt akartak venni. Magától értetődik, hogy ez sok nehézséggel és kellemetlenséggel járt. A gyűléseken természet szerint leginkább a közelfekvő borsodi községek küldöttei vettek részt; a csongrádiakkal többnyire levelezés által érintkeztek. Felette érdekes, hogy az 1649-ki juniushó 26-kán Szendrőn tartott vármegyei gyűlésen Csongrádvármegye küldöttei Szabó István mezővásárhelyi és Lantos Pál szegedi lakosok közölték vármegyéjük községeinek névjegyzékét, melyből megtudjuk, hogy akkoriban Csongrádvármegyének lakossága nem volt tiszta magyar. Számos rácز község tartozott ide, melyek külön csoportot képeztek,¹⁾ s melyeknél feltűnő, hogy részben magyar elnevezéssel bírtak. Ez azt mutatja, hogy a török elől menekült magyar lakosság helyét, némely községben, a ráczok foglalták el; mivel senki sem háborgatta őket, állandóan ott is maradtak.

Az ily vegyes lakosságú vármegye kormányzata annál nehezebb volt, mennél távolabb esett a társvármegye székhelyétől. A központi borsodi kormányzat leginkább abból állott, hogy a költségeknek megfelelő részét a csongrádvármegyei községekre is kivetette; és hogy a porták számának összeírását sürgette. Egyszer a Kassára menő követek napidíját, máskor az országgyűlési követek költségeit rójják ki a lakosságra. A török uralom hatalmához képest terjesztik ki az egyes tisztviselők hatalmát is. Minden jelentékenyebb csata megváltoztatta a helyi kormányzat tekintélyét és hatalmát. A tolvajok és latrok hihetetlen módon elszaporodtak, úgy, hogy a vármegye közönsége 1665-ben kény-

¹⁾ Az eredeti jkvben ezt olvassuk : Iisdem nuncii Com. Chongradiensis fratres et comunembri nostri exhibuerunt in Scheda nomina Lib. et Regiorum Civitatum, oppidorum, pagorum et praediorum scriptotenus ; quorum quidem series in hunc modum sequitur vulgariter :

Memoriale:

Szyntha (Zenta) körül való ráczfaluk: Batka, Füzes, Ozejthó, Kalocza (de nem amaz érsekséggel hires hely, hanem paraszt rácз falu). Vastorok, Adorján, Földvár, Ludas.

Szeged körül való magyar faluk: Martonos, Tápe, Fark, Gyeő, Szővényház elpusztult, Serkéd, Annjás, Dócz elpusztult, Tömörkényes pusztá, Chiany rácз falu, Szent-Péter, Pusztatelek, Reszki pusztá.

Chiongrád körül való magyar faluk: Ujfalu, Szántó, Alpár, ezek mind puszták; Bőd, Fől-Geő, Gialla.

Chiongrád körül való rácз faluk: Csian, Elles, Bökény.

Mező-Vásárhely körül való faluk és pusztá telkek: Bakeny (?) rácз-falu, Szenthes magyar falu, Mindszent magyar falu, Martély rácз falu. Pusztá telkek: Körtvélyes, Fergeő, Rárós, Derekegyház, Donát, Szent-László, Tőke. L. Borsodmegyei levéltár.

telen volt a nádorhoz és az országgyűléshez folyamodni ezeknek kiirtása végett. Ezeknek száma — úgy mond a panaszlevél — oly nagy, »hogy az ő rettenetes égbekiáltó sok gonoszságok s nyomorgatások miatt az földnek lakosi sem házoknál bátorságosan nem lakhatnak, sem pedig kívül az mezőben és utakon békességesen nem lehetnek . . . hanem ölik, vágják, verik és tagolják őket, kiváltképpen a nemes Csongrád vármegyei szegénységet, nevezetesen a vásárhelyi szegénységet és több lakosít a nevezett vármegyének; kiknek marhájokat éjjel és fényes nappal, szemük láttára, minden igaz ok nélkül elővévén hajtják, s tőlök vagy teljességgel elviszik és felpredálják, vagy pedig ha szintén visszaadja is, csak kész pénzért vagy erős kezesség mellett teszik. Ha ezeknek égbekiáltó gonoszságok meg nem zaboláztatik, féltő, az egész alföldség utolsó pusztulásra ne jusson; mert azzal az ő sok gonoszságukkal az törököt és pogány nemzetet az békeségnek felbontásában ellenünk irritálják és provocálják . . . «

Mindezeknél fogva utasítják a kassai gyűlésre menő követeiket, hogy a nemes statusok előtt azon legyenek, hogy »a sok csintalanzkodó kóborlók és csavargók« megzaboláztassanak.¹⁾ Az akkori közigazgatási viszonyokra nézve jellemző, hogy Csongrád vármegye ugyanazon időben a szolnoki kajmekantól is kért engedélyt a kóbor tolvajok üldözhetésére.²⁾

Ugyanezt kérik és adják utasításul 1669-ben az országgyűlésre készülő követeiknek, jelesül Ónody Gáspárnak és Aszalay Andrásnak.³⁾ A következő évben Csongrád vármegye rendei a főispánnak fizetés fejében 16 tehenet ajánlanak fel.⁴⁾

A fenmaradt jegyzőkönyvek töredékei egy betűvel sem tanúsítják, hogy a vármegye közgyűlésein Forgách főispán valaha részt vett, vagy hogy a fentebbi bajok megszüntetése céljából valami szigorú intézkedést tett volna. Ő inkább katona volt, aki a török nyugtalanításában és űzésében találta örömét. Mint Érsekújvár kapitánya 1652-ben Nagy-Vezekénynél 4800 lovasból álló török rabló csapatra ütött, melyből 800-an estek el. Igaz, hogy ő is hetven embert veszített, köztük négy hős Elszerházy esett el; de mégis győzelmesen tért vissza várába.

Mindazáltal az udvar kegyét elvesztette. Már az 1655-iki nádorválasztásnál egészen kimaradt a jelöltek sorából; sőt azon

¹⁾ Instructio Comitatum Borsod et Csongrád articulariter unitorum ad Comitum Palatinum Regni Hungariae Concursum die 12-a Novembris Cassoviam indicentem pro Exauditione B. Resolutionis Regiae ad Gravamina adhuc vera praesentata emanatae. — Borsodm. levéltárban.

²⁾ Török-magyarokori okmánytár IV. 329. l.

³⁾ Borsodm. ltár.

⁴⁾ Magyarország és Erd. képekben. 1853. évf.

kívül is több kitüntetés alkalmával mellőzve érezte magát, daczára annak, hogy az udvar politikáját a protestansokkal szemben is híven követte.

Mikor 1663-ban Kara Mustafa százezernyi hadával körül fogta Érsekujvárat, Forgách Ádám negyedfélezernyi csapatával hősiiesen védelmezte magát. De a túlnyomó erőnek végre is kénytelen volt magát megadni. A feladás feltételeinek tárgyalásakor gyanuba keveredett; és mikor 2472 főből álló őrseregével a várból zeneszó kíséretével kivonult, a török nagyvezér részéről kiállított nyilatkozat daczára, azzal vádolták, hogy az ellenséggel összejátszott, s ezért Győrött fogságra vetették, hol egy évig tartatott.

A vád alól felmentetvén, ismét előkelő állásokat foglalt el. Minden körülmények között erős magyarnak bizonyult. Pedig a magyar alkotmány védelme, különösen Ampringen Gáspár uralkodása alatt, valóságos veszéllyel járt. Az alkotmány felfüggesztett; a vármegyéknek csak a neve maradt fen, míg végre — tíz esztendei szenvedés után — 1681-ben Lipót császár kénytelen volt összehívni az ország rendeit, hogy velők az ország fennmaradásáról tanácskozzék.

Forgách Ádám, aki 1640-ben grófi czímet nyert, s egy ideig Nógrádvármegye főispánja is volt, a fenti országgyűlés után eltűnik a cselekvés színpadáról. De helyette, mint Csongrádvármegye főispánja föllép legifjabbik fia

Ghimesi gr. Forgách Simon, 1685—1693.

Ez is a katonai pályán tüntette ki magát. Lipót király ugyan még 1685. január 24-én kelt pátensével nevezte ki Borsod s a vele egyesült Csongrád főispánjává; e minőségben azonban époly keveset tett mint atyja.

De nem is csoda. Magyarország történetében rövid idő alatt óriási változás állott be. 1683-ban megkezdődik az a nagy háború, mely hazánkat végképpen felszabadítja a török járom alól. Gr. Forgách Simon alig vette át vármegyéinek formális kormányzatát, mikor 1686-ban Buda visszavétele után a magyar alföld felszabadítására is rákerült a sor.

Vármegyénknek legfontosabb vára Szeged török őrsgéggel volt megrakva. Innét, és a csekély jelentőségű csongrádi erősségből szokták a törökök zaklatni a föld népét.

Károly lotharingi herczeg 1686 őszén De la Vergne tábornokot egy hadtesttel Szeged megvételére küldötte. A lelkes hadsereg október elején már körül fogta Szeged erősségét. Vezére, De la Vergne tábornok okt. 5-én, midőn a vár körül szemlét tartott, az ellene irányzott ágyú golyója által megöletett. Azon-

ban Vallis és Veterani tábornokok, kik az elhunyt vezér helyett a parancsnokságot átvették, hozzáláttak a vár ostromához, melynek mintegy 600 főnyi őrserege volt. A tüzelés erősen folyt, midőn azon hír érkezett, hogy Zenta körül több ezernyi török had táborozik, melynek bevallott célja az, hogy Szeged várának török őrségét megsegítse.

Ekkor a császári sereg kettévált. Az egyik rész folytatta az ostromot Vallis vezérlete mellett; a másik rész pedig Veteráni és Barkóczy vezetése mellett okt. 19-én Zenta alá ment, hogy az ellenséget visszaverje. Sikerült is az előcsapatot megszalasztaniok; de a fősereg, mely Szulejman nagy vezér alatt egy magaslat megett állott, erős támadást intézett ellenük. Kétségbeesett küzdelem után az egész ellenséges had futásnak eredt. Szeged ekként segélyt sehonnan sem remélhetvén, föladta magát. Ezzel az egész Tisza vidéknek sorsa el volt döntve. A török kénytelen volt elvonulni Csongrádról, Szentestről és Vásárhelyről.

Ekkor történt az, hogy a menekülő törökök Böld községét föléggették, lakosait pedig papjokkal Pathi Miklóssal együtt ¹⁾ rabságra hurczolták. Sok falu, melynek most csak egy-egy pusztá tartja fén nevét, ekkor pusztult el.

Mikor a következő évben Károly herczeg Mohács alatt megverte a török fősereget, Veteránit néhány ezreddel Eger alá küldte, ő maga pedig Szeged felé haladt; utjában mindenütt iszonyú pusztulást talált. A roppant pusztaságon sehol hajlékot nem látott, kivéve néhány pásztor-kunyhót, melyeknek lakói rettegve nézték Szolnok felé vonuló seregét.

A községi élet a nyomor és kimerültség képét tárta fel. A nép a háromfelé fizetett adók által anyagilag tönkre volt juttatva az egész alföldön. Mindazáltal mihelyt valamely vidékről a török elvonult, a megmaradt nemesség azonnal életre hozta az alkotmányos önkormányzatnak intézményeit. A megyei és községi előljárók kezökbe vették a beligazgatást, mely a török alatt

¹⁾ Pathi Miklósról fenmaradt azon följegyzés, hogy nejével Turbucz Katával és kis fiacskájával együtt Törökországba hurczoltatott. Szép fiatal feleségét, a kis fiúval együtt, egy előkelő török vette meg, s préda gyanánt vitte háremébe; magát Pathi Miklóst pedig egy más török vette meg cselédül. Megtudták ezt a körösiak, hogy derék egykori polgártársuk fogságban van, és nagy pénzen kiváltották. Pathi azonban nem nagyon örült szabadságának, míg nejét és gyermekét a török kezében tudta. Összeszedte tehát az ezek kiváltására szükséges összeget s elment a feleségéért. A török visszaadta az asszonyt, de nem adta a fiút, mivel ez már akkor körül volt metélve. Turbucz Kata, részint fia utáni fájdalomtól, részint pedig a szegyénytől gyötörtetve, sirva mondá férjének: »Ugy sem vagyok már méltó, hogy feleséged legyek, hagyj itt hát engemet holtomig — sirni.«

Miklós visszatért és — lett szentesi pap. V. ö. Palugyai Imre, i. h.

csak annyiból állott, hogy a nép tűrte a zsarolást és fizette az adót. »A török beligazgatás sajátságos zsarnoksága — mondja Salamon F. — és a magyar függetlenség és alkotmányosság, mint két kard egy hüvelyben, állott meg az egész török uralkodás alatt.« Igaz, hogy a vármegyék határait eltörülte, szandzsákokat állítván helyettök; igaz, hogy adórendszerével tönkretette az anyagi jólétet; igaz, hogy igazságszolgáltatása egyszerű zsarolássá fajult: de a nép személyes szabadságát nem ölte el. A községi élet rendes tüneménye lett, hogy ha közeledett a török, az előljárók elibe vitték az ajándékot, hogy nagyobb bajtól meneküljenek.

Gyakran megtörtént, hogy az ügyes-bajos emberek inkább mentek a török bíróhoz, mint a rendes megyei tisztviselőhöz. Az efféle »törökösség« ellen mindig szigoruan jártak el a vármegyék; sőt az országos rendek is szükségesnek találták törvény által vetni véget az ilyen visszaéléseknek. Így például az 1659 : 13. t.-cz. fejvesztéssel rendeli büntetni azon hódoltságbeli jobbagyot, ki határszabályozási vagy más panaszos ügyben a maga török urához folyamodik.

Természetes, hogy a török végleges kitakarodása után ilyen intézkedésre szükség nem volt. Midőn az idegen hatalom árja országunk elfoglalt részéről levonult, a sok rom között, mely utána maradt, dönthetetlenül hagyta itt a magyar nemzeti érzelmeket és az ősi életerőt, mely daczolt a százados viharok viszontagságaival.

Erdély elfoglalása után Lipót király kezében volt az egész Magyarország. A protestans ellenzék leveretett. Kezdődött a bécsi kormány önkényes uralma, az alkotmány átídomítása, a vármegyék autonómiájának újabb megsemmisítése. Mindez forradalomba sodorta a nemzetet.

Gr. Forgách Simon, mint Csongrád vármegye főispánja, nem sokáig maradt ezen állásában. Adataink szerint már 1693-ban

Berthóty István

volt az utóda.¹⁾ Egy derék vitéz és sokat tapasztalt férfiú, akinek ősei a felvidéken, jelesül pedig Sáros vármegyében a közigazgatás terén tűntek fel; ő azonban a török elleni harcokban itt a vidéken aratta katonai babérait.

Ugy látszik, hogy Lipót király a török hatalom megszűnte után a visszahódított alföldi vármegyéket visszaállította, s így Csongrád is önálló törvényhatósággá lett. A visszatért nemeseknek azonban sok bajjal kellett megküzdenie, mert az ugyne-

¹⁾ *Lehoczky*, *Stemmatographia* I. 123. 1.

vezett újszerzeményi bizottmány (neoquistica commissio) csak úgy volt hajlandó régi birtokaikat visszaadni, ha azért az illetők külön díjakat fizettek. A ki pedig okmányilag nem tudta bizonyítani jogát, az egyszerűen elvesztette birtokát. Ebből érthető azon körülmény, hogy Csongrádban sok ősi család egészen elvesztette birtokát s egészen más vidékre költözött.

Berthóty István, a ki szolnoki várkapitány volt, fájdalommal nézte e vidék nemességének pusztulását; látta a bécsi kormány önkényes eljárását, de azt remélte, hogy ez rövid ideig fog tartani. Évek hosszú során azonban arról kellett meggyőződnie, hogy az alkotmánysértés egész rendszerre fejlődött ki. Ezért ő is, mint számos kortársa, azon zászlóhoz csatlakozott, mely a magyar alkotmányos szabadság védelmére II. Rákóczy Ferencz által kitűzetett.

Már 1702-ben érkezett levél Csongrádvármegyéhez gr. Bercsényi Miklóstól, melyben arra szölliája fel a nemességet, hogy Károlyi Sándorhoz csatlakozzék. Majd Rákóczy fejedelemtől is érkeztek hasonló felhívások, melyek élénk viszhangra találtak a szabadság szerető nép kebelében. A vezérek között ott találjuk Berthóty Istvánt, a ki tábornoki minőségben tartotta össze seregét. Szolnok várának megerősítése után 1705-ben Szegedre és vidékére hivatott, »mivel a Tisza melléki földnek, és azon helyeknek, ahol a hadi operatióknak teendősege mutogatja magát, situsát és constitutióját ő jól ismeri.«¹⁾

Már ősszel Komárom ostromára megy; 1706 tavaszán főispáni elődével gr. Forgách Simonnal Bécs felé és Dunántúl intézi a hadi operatiót. A fejedelemnek és különösen Bercsényinek teljes bizalmát bírja. Ez utóbbi Bottyán tábornokkal szemben mindig kiemeli Berthóty vezéri ügyességét. Csak azt sajnálta, hogy beteges, s lábfájás miatt nem mozoghat elég gyorsan. Megbízhatóság tekintetében páratlannak tartotta. Bizonyosnak tarthatja — ugymond — az ember azt, a mit reá biz. »Ha lábat lehetne cserélni, nem egy nyalkának srófólnám ki az lábat.«²⁾

Mikor Érsekújvár védelméről volt a szó, a fejedelem Ordódy Pált akarta újvári commendansnak kinevezni; de Bercsényi oda is Berthótyt ajánlotta, mint a ki nyílt csatákra láb-baja miatt alkalmatlan, de várvédelemre nagyon alkalmas. Hivatkozik arra, hogy azelőtt is jó végbeli kapitány volt.³⁾

Azonban mielőtt oda kineveztetett volna, 1706 őszén ismét

¹⁾ Rákóczy levele Károlyihoz, szept. 22. Thalynál. Rákóczy-tár.

²⁾ Bercsényi lev. u. o. V. 65. 66. 1.

³⁾ Bercsényi levele Thalynál V. 241. 1.

a Tisza vidékére küldetett, ahol a rácok garázdálkodtak. A német sereg Rabutin tábornokkal Makó, Vásárhely és Szentés vidékén telelt. A következő év tavaszán Kecskemét alatt dultak a rácok és a magyar főtisztek, jelesül Berthóty és Csajághy közötti versengés miatt nagy szerencsétlenség érte a magyar sereget Csajághy támaszkodva Károlynak egyik levelére, felmondta az engedelmességet Berthótynak, a miért a fejedelem keményen meg is büntette amazt.

Mikor a császáriak meg akarták akadályozni az 1707-ki ónodi országgyűlést, Berthóty már Érsekújváron volt. Számba vette csekély haderejét, kijavította a rongált bástyafalakat és felállította az ágyukat, helyreállította a hadi fegyelmet, s úgy várta a németek támadását. Jó jelnek vette, hogy egy raj méh szállott a piacon levő egyik ágyujára.

Mikor a Pálfi János és Heiszter vezérlete alatti császári sereg 1708 őszén Érsekújvár alá érkezett, Ocskai László, a ki a fejedelem seregében szolgált, levelet írt Berthótynak, melyben felhívja: juttassa a várat a németek kezére; esküvel fogadja, hogy rövid idő alatt Heiszter és Pálfi úgy is egyesülni fognak Eszterházy Antal, Bottyán, Ebeczky, Bezerédy és Balog István hadvezérekkel.

Berthóty csakhamar átlátta a csalárd szándékot, e levelet átküldötte Bercsényinek, a ki azonnal sietett a helyszínére, hogy vizsgálatot tartson. Ocskay megszökött, de később elfogatván, hadi törvényszék elé állíttatott, hol azzal védekezett, hogy ő azt a bizonyos levelet Pálfi parancsára írta alá.

Szeptember hóban Érsekújvár már bombáztatik. Heiszter »köpte a markát, hogy két hét alatt semmivé teszi Ujvárnak erejét.« Bercsényi úgy volt meggyőződve, hogy Ujvárnak eleste nagyon lehangolólag hatna a népre; ellenben a győzelemből nemcsak a hadak, de az egész tartomány is megbátorodnék...¹⁾ Tehát az egész hadi erejét itt akarta összpontosítani. Egy vén asszonyt, aki tátosnak adván ki magát, azt állította, hogy ő Heisztert lovastúl kilencz nap alatt elpusztítja, s ha akarja, a németnek egy puskája se sül el — őrizet alá helyezett.

Az alatt Berthóty, kinek őrhada csak 1900 emberből állott, azokból is 300-an betegen feküdtek, hősiesen védelmezte várát. Az alvezérek között nemes verseny keletkezett, s kitörések által igyekeztek az ellenséget megrontani. Bercsényi a szomszéd falvakat felégette, s így a német sereg nem kapott se szénát se szalmát. Már október 13-kán azt írta Bercsényi a fejedelemnek, hogy »az német Ujvár alól egészen elindult«.

¹⁾ Bercsényi levele szept. 23. Thalynál VI. 96. 1.

Berthóty néhány száz lovassal még Érsekújvárott maradt; többi őrsége más vidékre vonult.

Csongrádvármegyében Rákóczynak csak csekély serege volt; mindössze ötszáz hajdu volt itt elhelyezve. Bercsényi 1708 decz. 29-kén azt írta a fejedelemnek, hogy »valóban szegényen vagyon ezen regiment, mindössze sem verekedhetik föl-jebb 500-nál. Feles hajduját mondja (Csajági) az Tisza két felin Szeged körül: Győn, Tápén, Szentesen, Maroson, Vásárhelyen, — s még Pétervárad felé is az Duna mentiben.«¹⁾

Csajághy mindig ellenszenvvel viseltetett Berthóty iránt; nem akart alávetettje lenni, mivel magát többre becsülte amannál. Volt is köztük gyakori összeütközés, de Bercsényi csak azt kívánta, maradjanak együtt, — megjavulnak egymástól.²⁾

Október elején elterjedt a híre, hogy Heiszter ismét Érsekújvárat akarja ostromolni. Ennek következtében Bercsényi utasította Berthótyt, hogy a várat kellő élelmi szerekkel lássa el, a felesleges lakosságot, a nőket szállíttassa ki; és hogy mindenekben jó példát mutasson, saját nejét is szállíttassa ki. Berthóty hűségesen hajtotta végre a parancsokat, daczára annak, hogy már akkor beteg volt. Parancsait többnyire az ágyból osztogatta; és mielőtt az ellenség megjelent volna, 1709. október 16-kán meghalt.

Halála után más csongrádvármegyei főispán nevével nem találkozzunk egész a szathmári békekötéssel beállott új korszakig. Hivatali elődje és kortársa gr. Forgách Simon még túl élte; de az erdélyi hadjárat alatt 1706-ban gyanuba keveredvén, elfogatott és Szepes várába záratott. Innét egyszer éjjel menekülni akart; de a leereszkedésre előkészített kötél elszakadván, Forgách a mélységbe zuhant és lábát törte. Ismét a fogságba került. A szathmári békekötés után kibujdosott az országból és Lengyelországban halt meg 1721 körül.

Ezzel a török világ és magyar forradalmak emberei letűnnek a közélet színteréről. III. Károly alatt a vármegyei életnek egészen új korszaka kezdődik.

ZSILINSZKY MIHÁLY.

¹⁾ Thalynál VI. 179. l.

²⁾ U. o. VI. 347. l.

A PIASZTOK ÉS A MAGYAR ANJOUK

KÖZÖTTI ROKONSÁG.

Beleházi Bartal György azt állította, hogy I. Károly magyar király némely jeles származású, de királyi vérről össze nem keveredett magyar főurakat persa módra rokonainak és atyafiainak nevezett.¹⁾ Például hozta föl e helyt Boleszló esztergami érseket a toszti herczégek házából és Farkasfia Tamás erdélyi vajdát; másutt²⁾ Csörlei (de Chyrle) Andrást és nejét.

De voltak még mások is, kiket a magyar Anjouk rokonaiknak neveztek; ugymint Meskó veszprémi püspököt, Fehér Ulászlót a szent-mártoni apátság kormányzóját, Schweidnitz Annát IV. Károly császár nejét, Oppelni Ulászló herczéget a nádort, hogy egyebeket (olaszokat, németeket) ez alkalommal hallgatással mellőzzünk.

Nagynevű és nem kisebb érdemű jelesünk e persa nézetében soha se osztoztunk, még Tamás vajdára nézve sem.³⁾ Ma már Grotefend műve alapján ki is tudjuk mutatni, hogy Boleszló érsek, Meskó püspök, Fehér Ulászló, Oppelni László és Schweidnitz Anna mily rokonsági viszonyban állottak a magyar Anjoukhoz.

Grotefend szerint Toszti Boleszlót, Beutheni II. Kázmér herczeg fiát a sziléziai kútfők 1289. januarius 10-től fogva ismerik. 1297. deczember 19-én mint horoszlói kanonok kerül elő, 1309. márczius 6-án mint toszti herczeg keltez. Ezen adatokhoz sorozhatjuk, hogy az esztergomi káptalan 1321-ben megválasztotta őt, akkor diaconust és a krakói egyház scholasticusát, esztergami érseknek. XXII. János pápa e választást ugyan meg-

¹⁾ *Commentar.* III., 22: »viroque plures, quos magno quidem ortu, regio tamen sanguini haud mixtos Carolus, persico itidem more proximos et cognatos suos appellavit.«

²⁾ *Csallóköz tört. vázl.* 58. l.

³⁾ *Századok*, 1889. 371.

semmisítette; tekintve mégis Boleszló jeles tulajdonságait, legfőképen előkelő származását, kinevezte esztergami érsekké (1321. október 2.), aztán Rómában fölszenteltette, az érseki palliummal földiszíttette, conservatorokat nevezett számára és különféle kegyelmi levelekkel ellátva székhelyére küldötte.¹⁾ — Boleszló, vagy miként egyes okleveleink nevezik, Bogyoszló érsek az 1328. évnek szinte végeig jól kormányozta érseki megyéjét. Kiadványaiban ritkán nevezi magát toszti herczegnek; és ha nevezi, e czímét az utolsó helyre teszi.²⁾ Ellenben helytartója: Theophil esztergami prépost így czímezi: »Venerabilis pater dominus Bogeszlau, dux Tostensis, dei et apostolice sedis gratia s. Strigoniensis ecclesie archiepiscopus, ipsiusque loci comes perpetuus, metropolita.«³⁾ — Világos tehát ezekből, hogy Boleszló érsek bátyja volt Máriának, a magyar királynénak, Károly-Róbert első hitvesének; tehát sógora volt a királynak.

Mesko püspök pedig ücsce lévén Boleszló érseknek ugyanazon viszonyban állott I. Károly királyhoz.

Meskóról a sziléziai kútfők annyit tudnak, hogy 1313-tól 1322-ig a sz. János lovagrend tagja, 1318-ban Magyarországon perjele volt. Mihez hozzá adhatjuk, hogy Mesko (vagyis Mihály) a Csák Máté által megzaklatott János nyitrai püspöknek volt közvetlen utódja. Előkerül mint ilyen már 1328. november 17-én és még 1334. június 2-án,⁴⁾ jóllehet a pápa Meskót már három héttel előbb (1334. május 11.) áthelyezte volt a veszprémi püspöki székbe, sőt nyitrai utódját is kinevezte Vid barát személyében.⁵⁾ Aztán szinte szakadatlanul előfordul mint veszprémi püspök, a királyné asszony kancellárja, rokona és híve⁶⁾; 1344-ben augusztus 5-én azonban a pápa már úgy beszél róla, mint »olim bone memorie« veszprémi püspökről, ki Magyarorszáiban (in illis partibus) hunyt el. Helyét Istvánnal, előbb csanádi püspökkel (még előbb pécsi préposttal, ki egy ízben választott kalocsai érsek is volt) töltötte be.⁷⁾

A Piasztok ugyanezen ágához tartozik *Oppelni László* herczeg 1367. május 1 — 1372. szeptember 15 utánig nádor és

¹⁾ *Theiner*, Monum. Hung. I., 472. seqq.

²⁾ *Fejér*, CD. VIII/II. 369.

³⁾ *Fejér*, u. o. 478.

⁴⁾ *Fejér*, CD. VIII/II, 296. VIII/III, 725.

⁵⁾ *Theiner*, Mon. Hung. I, 596 seqq.

⁶⁾ *Anjouk. Okmt.* III, 349.: Mesko, dei et apostolice sedis gratia episcopus Wesprimiensis, aule domine regine cancellarius, proximus et fidelis eiusdem. — Tizedét Lendvai Miklós (de genere Hahót) és a királyné főlovászmestere, kit a püspök komájának czímez, bérelte. (Zalam. Oklt. I. 406.)

⁷⁾ *Theiner*, Monum. Hung. I, 672. seqq.

pozsonyi vármegye-ispán, ki aztán Lengyelországban szolgált az Anjou-házat, † 1401. május 8-án.

Hogy az eddig előadott rokonsági viszonyt világosan feltüntessük, adjuk — kihagyván a kihagyandókat — a következő leszármazási táblát:

Oppelni <i>Ulászló</i> herceg, † 1281.				
Beutheni <i>Kázmér</i> herceg, † 1312.			Oppelni <i>Boleszló</i> herceg, † 1313.	
<i>Boleszló</i> , esztergami érsek.	<i>Mesko</i> , nyitrai, aztán vespérmi püspök.	<i>Mária</i> , I. Károly magyar király hitvese.	Oppelni <i>Botko</i> herceg, † 1356.	
			<i>László</i> nádor, mint fent.	

A Piasztok ugyanezen ágának volt egy ifjabb, Boleszló nevű, császári udvari bíró (Hofrichter) tagja is, ki meghalt 1367 után. Némely genealogusok neki, — mások hasonló nevű atyjának: Boleszló falkenbergi seniornak feleségül adják *Erzsébetet*, állítólag I. Károly magyar király leányát. Grotefend e házasságot conjecturánál egyébnek nem tartja, a miért nem is foglalkozunk vele.

Ellenben minden figyelmünket leköti, hogy Schweidnitz II. Henrik hercegnek († 1343 után) hites társa *Katalin*, I. Károly magyar király leánya, mely házasságból született. *Schweidnitz Anna*, IV. Károly császár harmadik felesége ¹⁾, ki Palacky szerint (Zweite Stammtafel, a Gesch. von Böhmen II/II. kötet függeléke) 1339-ben született, 1353. május 28-án ment férjhez és 1362. november 7-én halt meg. Grotefenddel Palacky és Werunsky ugyanegy nézetben vannak, midőn Nagy Lajost, kinek udvarában a bájos Schweidnitz Anna nevelkedett, nagybátyjának nevezik. Érveiket közelebből nem ismerem; de mellettök látszik szólani Nagy Lajosnak Budán, 1353. május 27-én kelt levele, melyben IV. Károly császár iránti tekintetből lemondott Schweidnitz és Jauer herczegségekről és minden jogairól, »que nobis, regno seu corone Hungarie in dictis ducatibus competunt.« ²⁾ Már micsoda joga lehetett volna Magyarországnak a mondott herczegségekre, ha nem az, hogy azok esetleges örököse a magyar király unokahuga volt?

Ha azonban szinte kénytelenek vagyunk Anna anyját, Katalint, I. Károly király leányának elfogadnunk, ugyan meggyűl bajunk, mivel a magyar történelem semmit se tud arról, hogy I. Károly királynak leánya is volt, pedig krónikáink ellen e tekintetben panaszunk nem lehet, minthogy Károly király ivadékát gondosan följegyezték . . . de csak a törvényest. Mi Kata-

¹⁾ *Grotefend*, Stammtafeln der schlesischen Fürsten, V. tábla 10. és 16. szám.

²⁾ *CD. Morav.* VIII, 164.

linban Károly királynak nem törvényes gyermekét szemléljük. Azon körülmény, hogy a magyar király (eleddig) egyetlen leányát egy másodszülött schweidnitzi hercegegecskének adta feleségül, csaknem teljesen kizárja a föltevést, hogy Katalin törvényes királyleány volt.

A magyar történelem ismeri Károly király természetes fiát, Kálmán győri püspököt, kinek mikor életrajzát megírtuk, már kifejeztük azon gyanításunkat, hogy Károly királynak volt természetes leánya is.¹⁾

Fehér *Ulászló*, a szt.-mártoni apátság kormányzója (1377—1379-ig) a *lengyel* Piaszt családnak volt tagja és unokaöccse *Erzsébet*nek I. Károly király harmadik feleségének. Leszármazását rövidség okáért e stemmában közöljük:

I. <i>Kázmér</i> , kujaviai herceg.	
<i>Ziemomysl</i> . inowraclawi herceg, † 1287. Neje: <i>Salome</i> .	II. vagyis Lokietek <i>Ulászló</i> , lengyel király, † 1333. Neje: <i>Kalisi Hedvig</i> .
<i>Kázmér</i> , gniewkovoí herceg, † 1355.	<i>Erzsébet</i> . magyar királyné, I. Károly király harmadik felesége.
Fehér <i>Ulászló</i> , szent-mártoni kormányzó.	

Czinár Mór²⁾ Fehér Ulászló viszontagságos életét Dlugosz után elég jól adta; kimerítőbb Caro Jakab.³⁾

Ami Farkasfia Tamás erdélyi vajda (de genere Kachich) rokonságát a magyar Anjoukhoz illeti, egyszer⁴⁾ abban a véleményben valánk, hogy e rokonság talán csak lelki atyafiságra, komaságra vonatkozik, de miután e véleményre kellő alapot nem találtunk, másszor azt a nézetet vallottuk, hogy ez afféle vad rokonság és azon viszonyynyal érintkezik, melyből Károly király-

¹⁾ *Századok*, 1889. 372. l.

²⁾ *Monasterologia*, I., 90. l.

³⁾ Gesch. Polens II. — Mi ez adatokhoz a következő levéllel járulunk, melyet Erzsébet királyné 1379. október 2. a pozsonyi káptalanhoz küldött: Elisabeth dei gratia regina Hungarie, Polonie, Dalmatie etc. fidelibus suis capitulo ecclesie Posoniensis salutem et gratiam.

Fidelitati vestre danus in mandatis, quatenus alias duas literas nostras cum presentibus vobis exhibendas, pro religioso domino Wladislao, quondam albo duce, gubernatore monasterii sancti Martini de sacro monte Pannonie, comiti Templino magistro tavarnicorum regalium (Szent-Györgyi Tamás) directas per vestrum hominem idoneum eidem exhiberi . . . faciatis. Et quicquid idem visis iisdem literis nostris fecerit vel responderit, nobis fideliter rescribatis.

Datum Bude, die dominica proxima post festum s. Michaelis archangel, anno domini 1379.

(Papiros szeleten, zárlatán vörös gyűrűpecsét a struczczal. Megvan a pozsonyi káptalan orsz. levélt. Capsa 28. fasc. 20. nr. 26.)

⁴⁾ *Érdekes per a XIV. századból*, 6. lap.

nak természetes gyermekei születtek. Mióta azonban annak ismeretére jutottunk, hogy I. Lajos király is, édes anyja is Tamás vajdát proximusának nevezte, beláttuk, hogy ismét tévedtünk. Biztosat megbízható történeti adatok hián ma se mondhatunk; még is leginkább valószínűnek tartjuk, hogy Tamás vajda második felesége a Piasztoktól eredt. Hogy Tamás vajda legalább kétszer nősült, onnét következtetjük, hogy míg Miklós (Konya) és Mihály nevű fiai meglett emberek: az egyik a királyné fő-étekefogója és több vármegye ispánja, a másik pedig váci püspök, addig Gáspár és László nevű fiai 1340-ben még *tenelluli*. — Második feleségét Annának hitták (ha jól emlékezem) és 1345-ben még élt, és ez lehetett a királyi rokonságból való, minthogy 1333 előtt nem nevezi Károly király ez érdemes szolgáját rokonának. ¹⁾

Csörlei Andráséknál is ez lesz az eset.

Grotefend e két esetben tájékoztatást nem nyújt. Ő se tudhat mindent, és jeles könyve magyar részről sok pótlást nyerhet. Ajánljuk dr. Wertner barátunk figyelmébe, valamint jelen cikkelyünket történetbúvárainknak szíves pótlásul — ad similia paratissimus.

Utóirat. Jelen értekezésem már ki volt szedve, midőn az *Anjoukori Okmánytár* dús tartalmú VI. kötete megjelent, mely 234. lapján I. Lajos királynak 1345. szeptember 19-én kelt levelével fényesen igazolja főntebb kifejezett föltevéseim helyességét Farkasfia Tamás erdélyi vajdára nézve.

Farkasfia Tamás vajdának csakugyan két felesége volt; a második, Anna pedig László ossveczi (Auschwitz) herczegnek leánya, kit Nagy-Lajos király rokonának, *consanguineam nostram* nevez.

PÓR ANTAL.

¹⁾ *Fejér*, CD. VIII/III., 679. l.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Orosz Történetírás 1891-ben.

II.

A mult esztendőnek azon termékei közül, melyek hazánk történetét bármely szempontból érdekelhetik, első sorban a *byzáncki kutatásokat* kell felemlítenünk. Itt azonban többnyire csak felsorolásukra kell szorítkoznunk, mert ezuttal történetünk szempontjából e téren mind csupa távolabbi érdekű eredményekkel találkozunk. Ilyenek p. *Uszpenszkij* tanulmányai: egyik (Zsurnal Min. Narod. Proszv. februári füz.) a híres 842. évi konstantinápolyi zsinatról, mely az óhitű egyházat megszilárdította; a másik (ugyanott szeptemb. és októb. füz.) a mely Byzáncznak XI. és XII. századbéli vallásos és philosophiai mozgalmait méltatja, s a nyugati scolasticizmussal igen tanulságosan hasonlítgatja össze.

Közelebbről érdekelhet bennünket *Bjelajef*¹⁾ díszes illusztrált munkája a görög császári udvar szervezetéről, melyre nézve eddig csak Jules Labarte-nak (Le palais imperial de Constantinople. Paris. 1861) már részben elavult munkájára voltunk utalva. — *Lipovszkij* (Zs. Min. Nar. Proszv. novemb. füz.) a 976. évtől kezdve a X. és XI. századi görög-bolgár harczokról értekezik. Végül kimerítő áttekintést nyújt a Byzáncz történetére vonatkozó egész újabb irodalomról *Vaszilyevszkij*²⁾ könyve.

Hozzájuk csatlakoznak *Markof*-nak (Ruszkij Vjesztnyik novemb. füz.) archaeologiai kutatásai a *kazárok földvárairól*. Ezeknek nyomait Markof a Voronezs folyó mentén találta meg. Területükön sűrű erdő nőtt fel azóta, de azért valamennyinek közös typusát meglehetett állapítani. A kazár földvárak min-

¹⁾ *Bjelajef*. Byzantina. Ocserki, materialyi i zamjetki po vizantij-szkim drevnosztjám. I. Obzor glavnih császtej balysova dvorcza vizantij-szkih cárej. S. Peterburg. 1891.

²⁾ Obozrenyje trudov po Vizantijszkoj isztoriji. S. Pb. 1891.

denült a sziklás szakadékos part meredékein találhatók, ott ahol egyúttal a folyó kanyarodik, (innen a mi *Szeg*-összetételű helyneveink is) öblöt képez. A magaslatokat 7—9 orosz rőf mélységű árok veszi körül s efölött — annak mentén falalak húzódtak végig, közben egy-egy kapuval. Az egész erődítmény tehát a gyűrű formájához hasonlított (lásd *Gyűr* nevű helyneveinket), mely azonban nem volt teljesen csukott, mert két végével a vízparthoz támaszkodott. Egy helyen egy nagyobb ilyen vár mellett s azzal contactusban a mellék magaslatokon két kisebb vár is látható. Az így gyűrűbe fogott 4—6 magy. holdnyi terület tele van széles és mély árkokkal és dombokkal, melyek ma is látható nyomai az egykor szorosan egymás mellett nagy sokaságban lakó kazárok földkunyhóinak és sátrainak. Az ilyenekben természetesen csak télen áltak vagy nagy veszedelem idején, mert — mint a kútfők mondják, — tavasszal már kiki a maga földjére ment. Így nézhetek ki őseink földvárjai is, s a Markof által fölfedezett typus talán a mi kutatóinknak is támaszpontul szolgálhatna.

Az orosz irodalomban már évek óta nem jelent meg olyan munka, mely hazánk történelmét annyira közvetlenül érintené, mint *Grot* Konstantinnak »Magyarország és a szlávság történetéből a XII. században«¹⁾ című könyve. Ez ugyan már ismeretetésünk tulajdonképeni körén kívül esik, mert még 1889-ben látott napvilágot és mint halljuk, *Grot* könyve nemsokára magyar fordításban is meg fog jelenni. Mivel azonban eddig irodalmunkban tényleg sehol sem volt ismertette, meg nem állhatjuk, hogy abból az alkalomból, midőn a szentpétervári akadémia a múlt év szeptb. 25-iki ülésén e munkának az Uvarof gróf-féle 500 rubeles kis díjat odaitélte — róla egy két szót ne szóljunk. A jeles varsói tanár már régóta foglalkozik hazánk régibb történetével, de mostani műve az eddigieknél nagyobb szabású s egy egész kort a II. Gyejcsa királyét s közvetlen utódaiét 1141—1173-ig öleli föl. Sietünk készséggel elismerni szerzőjének nagy szorgalmát, a kútforrásokban való jártasságát és lelkiismeretességét, úgy hogy e mű történetírásunkat kétségtelenül új és érdekes adatokkal fogja gazdagítani. A mi azonban stíljét, előadását illeti, az igen nehézkes, darabos, s adatain egy perczig sem tud uralkodni. Alapfelfogását az orosz szlavofilek ismeretes frázisából kapta készen, hogy a kereszties hadjárat nem volt egyéb, mint a latin-germán világnak küzdelme a görög-szláv világ ellen! Ilyen furcsa felfogás mellett természetesen, *Grot* több, nagyon is eredeti felfedezésre jut hazánk történetében. Így például, hogy csak a

¹⁾ *Grot*, Iz isztoriji Ugriji i szlavjansztva v XII. vjekje. Varsó 1889..

főbbeket említsük: a szászoknak hazánkba való betelepítését is a pánszlávok bête-noirejával: a latin-germán »Drang nach Osten«-ból magyarázza, a minék — Grot szerint — II. Gyejcsa sem tudott ellentállni. »A cultura legalacsonyabb (!) lépcsőjén álló eltörökösödött finn-magyar elem — mondja tovább Grot úr — ... a magyar birodalom részeit *egységes szervezetbe* tömörítvén (hát ez micsoda, ha nem *cultura*?) — magától értetődik (!) politikájának önmagától nem tudott valami határozott irányt vagy eszmét adni!« De igenis adtak — azaz hogy a szerző szerint is, csak akartak volna adni — a ruthének (!), a délvidéki szlávok és a tótok (!), kik mind szilárdul ragaszkodtak ősi vallásukhoz, már t. i. a keletihez (!) »Egyáltalán az óhitű-szláv elemek — kiált fel egy helyt — még igen erősek voltak és hathatósan adtak életjelt magukról!« Hogy mi erről eddig semmit se tudunk! De sőt volt egy egész nemzeti szláv párt is, a mely a régi keleti valláshoz húzó tömegekre támaszkodva, a latin-germán világ ellenében a görögök (Mánuel) mellett küzdött!¹⁾

Ezek s az ehhez hasonló együgyűségek szolgálnak Grot elbeszélésének »vezéreszmék« gyanánt. De nekünk inkább úgy tünnek fel mint az ördögnek gyújtott gyertyák, mert ezen »eszmék« és a lelkiismeretes pedánteriával előadott események közt semmiféle kapcsolat sincsen. Egyetlen egy pozitív adattal sem tudja támogatni következtetéseit (a mint hogy teljes lehetetlen is), pedig szinte az unalomig variálja. S ez annyira szembeszökő, hogy még magának Vaszilyevszkijnek, Grot akadémiai bírálójának is föltűnt. Igen örül természetesen, hogy Grotnak sikerült egy eddig egészen ismeretlen szláv világot Magyarország kellős közepén fölfedeznie. (Azt hiszem, e »fölfedezések« szerezték neki az

¹⁾ A pánszláv politika eszközeiül szolgáló ezen gyarló elmefuttatásokat — folyóiratunkban is számtalanszor megczáfolták. De egyáltalán a nemzetiségek politikai szereplését éppen a középkorban lehetetlen kimutatni, s józan történelmi felfogás mellett még csak föltételezni is. Ott a hol az egész társadalom csak szabadokat és nem szabad embereket ismert, hogyan, mi módon érvényesülhetett volna a nemzetiség? A ruthén, a szerb, a tót a középkori jog előtt nem volt az, hanem vagy rabszolga, vagy szabad ember, — amott egyenlő terhekkel, emitt pedig egyenlő jogokkal minden nemzetiségi különbség nélkül. Nemzetiségi szellemű politikai szereplést tehát — akár egy emberről, akár ezrekről legyen is szó — egyesek sehol sohasem vihettek. Autonomiát pedig, mely azután századok múlva itt-ott nemzetiségi faktorrá is vált, csupán testületek élvezhettek, de csakis pontosan körülírt jogok s azoknak megfelelő ellenszolgáltatások mellett. Ámde éppen a mi szlávjainknál ilyen testületeknek — egy-két falut kivéve — semmi nyoma. Az egyetlen szoros értelemben vett Horvátországnak volt igazi autonómiája.

Uvarof-díjat!) Habár — úgy mond — e szláv világról, egy külön szláv politikai pártról sok szó folyik is e munkában, — Vaszi-lyevszkij jelentésében kénytelen volt bevallani (Zsurnal Miniszt. Nar. Prosz. deczemb. füzet) hogy ezen pártnak »úgy *mibenléte*, valamint a nemzet tömegeivel való szerves összeköttetése reá nézve *homályos és problematikus* maradt«. Különben Grot úr maga is érezte e tétengő ürt theóriái és a tények, a hallucináció s a valóság között, — mert előszavában jelzi, hogy Magyarországnak ezen korbeli belső: sociális és vallásos életét szintén tanulmány tárgyává akarja tenni. Azt hiszszük, hogy ha beváltja szavát és hasonló komoly szorgalommal fog majd hozzá, az eredményeket — ha ugyan Píč úr olcsó babéraitra nem vágyakozik — magának fogja tartani, nehogy mostani művét sajátkezüleg kelljen lerombolnia. Még csak egy megjegyzésére kell reflektálnunk, hogy t. i. »a jelenlegi magyar történetírók egyáltalán mintha figyelmen kívül hagynák az e korbeli (t. i. az Árpád-kori) Magyarországot, mert úgy látszik, az szelleménél és karakterénél fogva nekik kevésbé rokonszenves!« Nagy vakmerőség kell mindenesetre ehhez az ítélethez olyan ember részéről, a ki *magyarul nem tud* s következésképen az e téren való rendkívül kiterjedt kutatásainkat nem is ismerheti. De hát ez is csak visszhangja a már ismertetett zavaros eszmekörnek, mindössze, — egy pathologiai tünettel több.

Az e fajta munkák után, valósággal üdítőleg hat ránk az olyan komoly tudományos tárgylagosság, melylyel például *Szergejevics*-nek »Orosz jogi régiségei«-ben ¹⁾ találkozunk. Ez a legújabb s egyszersmind a legjobb orosz jogtörténet. Elődeinek munkája — ide nem értvén például Kovaljevskijt, aki az orosz jogot az ősi egyetemes jog szempontjából tette tanulmány tárgyává — inkább tankönyv volt, mintsem történelem. Szergejevics művéből eddig csak az első kötet jelent meg, mely az orosz terület és lakosságot tárgyalja a legrégibb időktől a XVII. század végeig. A régi orosz fejedelemségek belső szervezetének taglalása után, sorra veszi a középkori orosz társadalom különböző rétegeit: a rabszolgákat (*cholopy*), a szabad parasztok (*szmerdy*) és nemesek (*bojáre*) s végül az udvari népek rendkívül változatos osztályait egyenkint részletesen, a kútfők teljes felhasználásával. Természetesen, e részletekbe itt mi nem mehetünk belé, de a ki valamikor az Árpád-kori magyar társadalom történetét fogja megírni, a szláv népek jogtörténelmét és így a Szergejevicsét sem fogja mellőzhetni.

¹⁾ Ruszkija Juridiceskija Drevnosztyi. I. Territorija i naszelyenyije. S.-Peterburg. 1891.

Középkori történetünk a lengyel történetírásnak is méltán sokat köszönhet s még többet várhat tőle, de az oroszok kutatásait sem nélkülözhetjük a lengyel történelem terén többé. Évről évre gyarapodnak ezek számban és tekintélyben egyaránt. Ránk nézve különösen előnyös ismerni az oroszok lengyel tanulmányait, mert azok vitásabb kérdésekben gyakran az »audiatur et altera pars« szerepét játsszák. Ezt egy minket elég közelről érdeklő példából is láthatjuk. *Breiter Ernő* lengyel tudós egész könyvet írt lengyel nyelven (Lemberg 1889) László opuliai hercegről, Magyarország ismert nádorispánjáról. Szerző természetesen a lengyel földön s különösen Vörös Oroszországban vagyis Halicsban 1372—78 közt viselt dolgaival foglalkozik inkább, de kutatásai nem csak ottani szerepét hozzák tisztába, hanem László herceget magát is, a ki eddig történelmünkben jóformán csak árnyéktalan alak volt, — megegyénítik. Csakhogy Breiter még most sem tudja neki megbocsátani, hogy urának a magyar királynak érdekében működött Halicsban, hogy t. i. az ne a lengyel — hanem a magyar koronához csatoltassék. Bosszújában valóságos karrikaturát csinál tehát belőle és érdekes látvány nekünk, midőn a lengyel tanulmányairól hírneves orosz *Linnicsenko* (Zsurn. Min. Nar. Proszv. jul. füz.) a legmelegebben veszi védelmébe László herceget és a magyar érdekeket! Maró gúnynyal fűszerezett éles kritikával mutatja ki, hogy Breiterből csak a lengyel chauvinismus beszél, a mikor Lászlót a legönzőbb embernek, árulónak (már t. i. szülőföldje Lengyelország iránt) hitszegőnek, szóval egy politikai Jágónak festi. Pedig éppen a Breiter adatai világították meg egész nagyságában e rendkívüli embert, kiben nemcsak Nagy Lajosnak egy igen ügyes és megbízható diplomatáját, hanem mint kiváló financiért, erőskezű kormányzót ismerjük meg.

Az *újkori* történetnek kétségkívül egyik legjelesebb terméke: az orosz történetírás egyik vezéréől *Ilovajszkijtől*¹⁾ származó Oroszország Történetének harmadik kötete, mely egészen a XVI. századnak van szentelve. Oroszország legfontosabb korszaka ez, mert akkor áll elő, az addig különféle fejedelemségekre tagolt, egységes orosz birodalom. Érdekes aztán figyelemmel kísérni az ezen egységgel párhuzamosan növekvő csári absolutismus fejlődését, küzdelmeit a régi Oroszország szabad intézményeivel,²⁾ míg végre mindent magába olvaszt. Persze e fejlődés menetét ott helyben, Oroszországban az annak megfelelő

¹⁾ *Ilovajszkij* Isztorija Roszszijszki III. köt. Moszkva, 1890.

²⁾ Az ősrégi orosz nemzeti országgyűlések (vecse) egészen a XVII. század végéig tartják fenn magukat!

erővel és igazsággal kimutatni ez időszerint nem lehet. Talán ez az igazi oka annak, hogy Ilovajszkijnek e várva várt kötete egy kis csalódást idézett elő, s a kritika egyértelműleg elsetett munkának jellemezte.

A XVII. század diplomáciai történetéből *Forszten* (Zsurn. Min. Narodn. Proszv. jun. füz.) Svédországnak Oroszországgal való tárgyalásait dolgozta fel 1633—48-ig a stockholmi levéltár adatai alapján. Hazánkról s Erdélyről is van benne szó, de a kilitásba helyezett további kutatásoktól II. Rákóczy Györgyre vonatkozólag sokat remélhetünk.

Ugyane századból egy horvát papnak: Krizsanics Györgynek furcsa oroszországi szereplését ismerteti *Berezskof* (Zsurn. Min. Narodn. Proszv. októb. és novemb. füz.) terjedelmes tanulmányban. Bennünket mindez inkább csak lélektani szempontból érdekel, hogy t. i. a horvát kath. papság közt a szláv testvériségnek már akkor is voltak fanatikusai, kiknek semmi sem volt lehetetlen. Krizsanics zágrábi kanonok egyenesen azzal a szándékkal ment 1659-ben Oroszországba, hogy az oroszokat megtérítse, és erre aztán őt — méltán Szibériába küldték. Különben egy nagy tervet is dolgozott ki Krimnek meghódítására, melynek kivitele természetesen szintén lehetetlen feltételekhez van kötve, hogy péld. a lengyelek és oroszok béküljenek ki egymással s azután . . . — azt hiszem a többire senki sem kíváncsi.

Az orosz cs. palaesztinai társaság legutolsó 30-ik kötete ¹⁾ a mi szempontunkból is fontos adatokat tartalmaz. A XVII. századi török birodalom egykorú leírása ez, mely a maga nemében egyetlen. Szerzője ugyanis egy Dorochin nevű orosz ember, a ki 1662 táján török fogságba esvén, jancisárrá lett s mint ilyen, Törökország minden részében megfordult s kiszabadulása után megírta viszontagságait. Buda 1686. évi visszafoglalásának is szemtanuja volt, valamint sok más csatáknak is. Élményei leírásán kívül, munkája topographiai tekintetben is tanulságos.

A *legújabb kor* történetével, mint Oroszországban mindig, a múlt évben is rendkívül sokat foglalkoztak.

Tatiscsef az ismert nevű orosz diplomata, a »Ruszkij Vjesztnyik« külpolitikai levelezője, I. Napoleonnak Sándor csárral váltott eddig ismeretlen levelei alapján Oroszország szerepét — leszámítva a nagyon is átlátszó tendenciákat — egészen új világlátásba helyezte. Munkája azóta francziául is kijött, az orosz eredetit pedig a »Ruszkij Vjesztnyik« hozta a múlt év folya-

¹⁾ *Szyrku*. Opiszanije Tureczkoj Imperiji, szosztavlyennoje ruszkim bivsim v plyenu u Turok v XVII. vj. S.-Peterburg. 1891. Izdanije Imp. Pravoszlavn. Palesztinszk. Obszesztva.

mán. Az »Isztorieseszkij Vjesztnyik« pedig két évfolyamán át *Petrof* cikksorozatát közölte az 1856. évi párisi congressusról az orosz külügyministerium hivatalos levelezéseiből, melyek — mivel ekkor éppen Ausztria magatartásán fordult meg minden — monarchiánk külpolitikáját, minden rugóival egyetemben, élénk állítják.

De mindezeknél sokkal inkább fog érdekelni mindnyájunkat az a hír, hogy *Paszkievics* herczegnek az 1849-iki hadjáratról szóló hivatalos és intim levelezését, emlékiratait stb. — e korszaknak legfontosabb kútfőit — nonsokára olvashatni fogjuk. *Scserbatof* herczeg orosz tábornagy örökség útján birtokába jutván *Paszkievics* iratainak s kiegészítvén azokat az orosz tábornoki levéltár adataival, kiadásukat, egész terjedelmükben, térképekkel s csatatervekkel felszerelve, 1889-ben megkezdte. Eddig három kötet jelent meg, de az utolsó még csak az 1832-ik évvel végződik, tehát a szabadságharcunkra vonatkozó rész a negyedik vagy ötödik kötetben mihamarabb fog látni napvilágot.

Ismertetésünkéből végül nem szabad kifelejtenuünk egy fiatal orosz tudósnek *Petrof Alekszej*-nek (Zsurn. Min. Narodn. Proszv. juniusi füz.) cikkét, ki tavaly nálunk is megfordulván, abban a Munkácson és Ungvártt talált XVI. századi cyrill nyomtatású könyveket ismertette. De mi azért fektetünk rá különösebben súlyt, mert cikke végén igen rokonszenves hangon emlékezik meg hazánkról s a magyar tudományról. »Az orosz tudósok Magyarországon való utazásának — úgymond — kedvezőtlen politikai körülmények s még inkább előítéletek soká szolgáltak akadályul. De — amint mi magunk meggyőződünk — a magyar tudomány képviselői között mindenikünk barátságos fogadtatásra találhat, nagybecsú ajánlásokban, utbaigazitásokban és tanácsokban részesülhet.« Ezután annak a reményének ad kifejezést, hogy — a mit mi is igen melegen óhajtunk — az orosz magyar összeköttetések az irodalmi téren ezentúl sűrűbbekké és bensőbbekké fognak válni.

TAGÁNYI KÁROLY.

A magyar irodalom története. Irta Bodnár Zsigmond. I. kötet. Budapest, 1891. 8-r. LIV, 510 l.

Az alábbi sorokban vizsgálat alá vett munka eddigelé mindössze a harmadik a Toldy és Beöthyé mellett, a melyet komolyabban számba vehetünk, de talán valamennyinél nagyobb igényekkel lép az olvasó elé. Írója nem pusztán az irodalomtörténet tényleges adatait ügyekszik összecsoportosítani, hanem az események szülőkeit is vizsgálja. Más szóval az idők folyamán,

az emberi szellem szakadatlan működésének, az eszmék folytonos harcának törvényeit ügyekszik megmagyarázni vagy legalább megállapítani. Hogy a szellem világa szintén hódol bizonyos törvényeknek, hogy a nemzetek életét igazgató eszmék szövedékében szigorú törvényszerűségek vannak, azt gondolkodó ember nem tagadhatja; de hogy e törvények éppen olyanok-e, mint az anyagi világban, a mely külső érzékeink tapasztalatai s vizsgálatai alá esik, azt mindeddig csak sejtették, kétséget kizárólag bebizonyítani nem sikerült. S alig is hiszszük, hogy sikerüljön, éppen ama különbség miatt, a mely a szellem és anyag között, a látható és láthatatlan világ tényei közt mindég megmarad, a melyeket egymással kiegyeztetni, viszonyba hozni igen, de egyiket a másikból kimagyarázni bajosan sikerül, mert minden következtetés, a mely a physicali tűnemények törvényeiből alkalmaztatik a szellem működésének magyarázatára, csupán csak föltételes értékű, kétes bizonyítású, s korántsem kielégítő.

Ilyennek tartjuk a Bodnár Zsigmond kísérletét is, a mely az események szülőkainak megértésére egy újabb, bár alapjaiban rég ismert elméletet állít elénk, hogy ezzel a világtörténet szellemének titkait föltárja, s kimutassa, hogy az ember eszményi világában éppen oly haladás és összeütközés, éppen oly erők működése, küzdelme, akadály, szóval éppen oly folyamat megy végbe, mint a reális életben, mivel szerinte »az ember belvilága nem lehet egyéb, mint a külsőnek szebb, vagy fensőbb, szellemibb formája«.

Még ha így fogjuk is fel az ember eszményi életét, a mely a vallást, bölcséletet és művészetet megteremtette: már ekkor sem következtethetünk kétségtelen érvénnyel a reális világ tűneményeiből az eszményi élet működésére, csak annyiban, a mennyiben a kettőnek egy azon alapja van. De hiszen éppen ama különbség, mely a fensőbb és alsóbb, a belső és külső, a szellemi és való élet közt elénk tárul, alkotja a művészetet, vallást és bölcslelettudományt, tehát ha az embernek *kettős* világát, a melyet Bodnár is elismer, két fogalomnak vesszszük: bizonyos, hogy a szellemi világ fogalma nem ugyanazon jegyekből alakúl, mint a való, a látható világé; következőleg ez utóbbiból amarra csupán közös jegyük alapján lehetne hímet varrni, csakhogy éppen a különböző jegyek alkotják a szellemi világ fogalmának lényeges jegyeit, s így a szigorú alap teljesen hiányzik a következtetésre.

Amde a munka bevezetése és előszava közt, éppen ez alapfelfogásra nézve igen nagy különbség vehető észre, miből azt látjuk, hogy Bodnárnak csak a munka megírása közben alakult meg újabb elmélete, arra a kezdetnél ha gondolt is, tisztában éppen nem volt vele.

Az előszóban Bodnár a positivismus híve, Taine tanítványa, a ki szerint »nincs külön test és külön lélek.« Csupán tényeket ismernek: természetieket és szellemieket. Ehhez képest tehát a szellemi tényeknek ugyanazon szülőokai vannak, mint az anyagiaknak. A Taine felfogása, jóllehet az egészben véve a naturalismusból következik, érthető a nélkül, hogy a philosophiának e több mint kétezredéves alapfogalmait bolygassuk. A faj, környezet és időpont doctrinája rég elfogadott; igaz, hogy Taine alakította ki rendszerré, a melyet a Bodnártól lenézett jámbor spiritualisták is elfogadnak, mert semmi sincs benne, a mi sértené pszichológiai alapfelfogásukat s a mit ennek körében ki nem tudnának egyeztetni egymással.

Bodnár ugyanabból az alaptól indul ki, mint Taine. Szerinte is bir az eszme mind ama tulajdonságokkal, mint a természeti erő; éppen úgy hat, éppen úgy akadályokat kell legyőznie, tehát össze kell ütköznie, mint az anyagi erőnek; az erősebbek győznek, a gyöngébbek buknak. Ez igaz, de hogy mikép függ ez össze a pszichológiai darwinismussal, vagy miként alapul a régi elfogadott tétel az új elmélet: azt Bodnár nem magyarázza kellően, mert a mivel megkísérli ezt érthetővé tenni, ahhoz sem a »ködös lélektan« ismerete nem szükséges, sem pedig a természet tüneményeiben rejlő törvények erőszakos alkalmazása.

De mégis van egy pont, a mely csakugyan a naturalismus hatásából fejthető meg. Az eszmék ugyanis csodálatos egységben vannak egymással, s küzdelmek együttesen éri az embereket, mint megannyi kis centrumokat. Mi következik ebből? Az, hogy *az egyes ember egyénisége elmerül a küzdelemben.* Bodnár tagadja ezt, de azt mondja, hogy »nem érezhetek, nem gondolkodhatom, nem létezhetem egyedül, hanem másokkal együtt«. De ha ez igaz: hogyan lehetne fölismerni az egyéniség különös megnyilatkozásait? S vajjon, ha az érzés egyedisége is problematicus: mi okozza a teremtő szellemek kiválóságát? Erre Bodnár azt feleli, hogy ezeket az eszme erősebben meghatja. Készséggel osztozunk véleményben s magunk is hiszszük, hogy a geniek hatásának egy részét nem más alkotja, mint hogy a nemzetükben szunnyadó érzésnek ők adnak leghathatós kifejezést, mert ők élénkebben érzene, mélyebben gondolkodnak, egy szóval lángelmék. Bátrak vagyunk azonban állítani ebből következőleg, hogy az emberek egyénisége mégis határozottabb valami, mint a hogy Bodnár véli, sőt annyira határozott, hogy bár a környezet, faj, időpont tényezőknél igen fontos a szerepük, mindezeknél *százzorta fontosabb* az egyénisége, a melyben a hatékony erő épen azon a különbségen alapszik, a mely a lángelmét a közönséges, mindennapi észtől megkülönbözteti. Az új eszme tehát *csak a kiválasztotta-*

kat ragadja meg, *nem mindnyájunkat*; s az eszme hatása, terjedése, győzelme vagy bukása nemcsak attól függ, milyen akadályokat kell legyőznie, hanem attól is, milyen vezérszellemek írják azt zászlajukra, más szóval, milyen hatalmas egyéniség kíván az új eszmének híveket gyűjteni.

De nincs is semmi szükség arra, hogy az egyéniségnek elhatározóan fontos szerepét megtagadjuk azért, hogy a világtörténelem korszakalkotó eszméinek forradalmát értsük. Sőt azt hiszszük, minél fontosabb a lángelmék külön szerepe, annál könnyebben érthetők a világtörténelem nagy áramlatai, a melyek első ízben a haladás törvényei szerint nem egész nemzeteket, csak a kiválóbb egyéneket, a kik az első sorban állanak, ragadják meg s általuk terjednek az actio eszméi. Igaza van Kazinczynak, midőn írja: »nagy idő nagy embert szül és viszont nagy ember nagy időt teremt, ezt kiáltja az örök tapasztalás.«

Bodnár az eszme erejének egyenes haladását tagadja s azt mondja, hogy »az eszme egy nagy lépést tesz előre, egy kisebbet hátra«. Spencer után indul, a ki a természet mozgását rhythmicusnak hirdeti. Valószínűen azonban e tétel is osztozik az analogia útján keletkezett általánosítás vagy egyszerűzés gyöngéiben. Némely mozgás rhythmicus, másik nem az. Bodnár is csak az izom mozgásának rhythmicusságát hiszi megtámadhatatlannak; pedig a természeti tünetmények haladási törvényei mennyivel könnyebben elvonhatók, mint a szellemi áramlatoké, a melyeknek erőssége annál hathatósabb, minél nagyobb az akadály, minél nagyobbak a vezérszellemek, a kik azokat terjesztik, s minél többeket sikerül amaz áramlatok eszméinek megnyerniök. »Az eszme actiója — írja Bodnár — sohasem határtalan, korlátlan, hanem hullámozó, rezgő, lebegő.« Pedig míg győzelemre nem jut, addig *épen a korlátlanság erejével küzd és hat*; nem tétováz, nem haboz, nem alkuszik az akadályokkal, hanem feltartóztathatatlanul halad előre. Az oly eszme actiója, a mely haladásában meg-megáll, visszafelé is halad, nem tehet általános, egyetemes hatást.

Akármelyik nagy eszme útja s haladása ellene szól a Bodnár föltevésének. A reformatio küzdelme leginkább. A mint Luther fölépött: ötven év múlva átalakult az ember világnézete s meg sem állt addig útjában, míg a győzelmet ki nem vívta. Bodnár azt mondja, hogy ez »eszme haladása lassan ment, legalább 40—50 évnek kellett lefolyni, míg az unitarismusig jutott«. Arról nem szólva, hogy Bodnár az unitarismust a reformatio végső diadalának tartja (bár a szövegben azt mondja, hogy ennek természetes következménye volt a szombatosság), csupán azt jegyezzük meg erre, hogy az eszme lassú haladása az akadály-

lyok kiváló nagyságában rejlik, de azért még sem állott meg addig, míg élete biztosítva nem volt. Aztán igazán véve lassú haladásnak ezt nem is lehet mondani, kivált ha tekintetbe vesszük az actio természetét, a mely az ember legconservatívabb nézeteit volt átalakítandó.

E pontnál azonban kénytelenek vagyunk kissé megállapodni. Bodnár előadván, hogy a reformatio eszméje eljutott az unitarismusig, így folytatja: »ekkor kimerült, elveszté erejét, felámadt ellene a *nemzeti eszme*, a fentartó idea, a tekintély«, stb. Mind amaz eszmék, melyek a világtörténelem nagy korszakait megteremtették: az emberiség haladását czélozták; a kereszténység, a renaissance, a reformatio, a philosophiai áramlat a mult században, stb. Ez áramlatokhoz számítja az illuminatistmust is, a melynek hatása eltörpül amazoké mellett. De bizonyos, hogy egynek sem volt elhatározóbb fontossága, mint a reformatiónak. Valóban nem tudjuk, hogy éppen a *nemzeti eszme*, a *fentartó idea* lépett volna föl ellene. Hiszen épen a reformatio a nemzeti eszme szolgálatába szegődött, ezért is volt hatása egyetemesebb, mint például a renaissanceé. Ez alakult fentartó ideává. Vagy az volna a nemzeti eszme, a mely a latin nyelv hatalmának és fényének árnyékában a régi, elerőtlenedett egyházi uralom jogaiért küzdött? Az actio és reactio szembeállítás mindenütt hasonló gondolatokat ébreszt bennünk, a hogy eddig e fogalmakat értettük. Ha Bodnár másként akarja értetni: kár volt először e fogalmakat nem tisztáznia. Ezekről azonban sehol sem világosít fel bennünket, mindössze egy helyen, mikor Nisardról beszél s utánna veti, hogy Nisard a fegyelmet és hagyományt összezarvarja az észszel, akkor mond ennyit, hogy »ez az, a mit mi reactionónak nevezünk«. De ha hagyomány és fegyelem egyértelmű nála a reactionóval: még kevésbbé állhat meg a föntebl- említett szembeállítás.

Hogy mily műveket fejt ki az actio és reactio: ennek megállapítása szintén nem mondható általános érvényűnek. Tagadhatatlan, hogy az eszme-áramlatok hatással vannak az írókra, költőkre, művészekre, államférfiakra, de a műfaj, a mely általuk az egész nemzethez szól, mégis első sorban tehetségük és egyéniségük mértékének bélyegét viseli. Aztán Bodnár feledni látszik, hogy az eszme áramlatának megvan a maga specialis útja. A jelen század eleje bizonyára politikailag a reactionóé, irodalmilag már az actióé s innen halad át a társadalom és politika ösvényére. Csak egy pár példára szorítkozunk. Bodnár azt állítja, hogy nagy lyrikus csak az actio és reactio érintkezésekor fejlődhet ki. Nem szólunk a francia, angol és német irodalnmról: de a magunké ellene bizonyít e felfogásnak. Berzsenyi híres ódáit

a politikai reactio korában írta, ugyanakkor, midőn Katona híres *Bánk-bánján* dolgozott; midőn Kazinczy nyelvújítási harczait vívta. Petőfi épen az actio kellő közepébe esik. Arany János ugyancsak az actio korában írja meg a *Toldi* első és harmadik részét, holott Bodnár szerint nagy epikus csak a reactio korában léphet föl. Az actio lyrikusainál szerinte hiányzik a szív melege s felhossa Eötvös *Búcsúját* és Bajza ódáit. Pedig ugyanekkor Vörösmarty szelleme uralkodott az irodalomban, a kinek ez időben írt műveiből, azt hisszük, épen nem hiányzik a szív melege. Bodnár erre azt mondja, hogy Balassa, Berzsényi és Petőfi az új eszme hajnalán s a régiek alkonyán léptek föl. A történelem tanúsága minden bizonynyal ellene szól. Berzsényi már nem írt ódákat, vagy alig egy párt az 1825—7-ki országgyűlés után; mikor meg már Vörösmarty mint igazi nagy lyrikus föllépett: javában folyt az új átalakulás küzdelme, hogy ezt diadalra segítse Petőfi is, a ki egyáltalában nem illik a Bodnár kijelölte keretbe.

A hol egyes specialis esetekre alkalmazza ez új elméletet: magyarázata sehol sem kielégítő. Beöthy megtámadja, hogy a latinnal kevert nyelvnek nem tudja okát adni s ő ezt a reactio kényelmes pongyolaságában keresi, holott az előbbi lapokon a reactio nyelvét mesterkéltnek, affectálónak, kényeskedőnek tűnteti föl. A pongyola pedig nem kényeskedő, annál kevésbbé mesterkélts s affectáló, hanem ilyen az actióé, mint Kazinczy példája mutatja. A latin nyelvnek a magyarral való keveredésének nem lehet más oka, mint a politikai kimerültség. Hazánk e században mind inkább ellatinosodik, mert a nemzeti egyéniség eszméje mind jobban háttérbe szorul.

A szép próza megjelenését is abból magyarázza, hogy a »nemzetinek otthonos, házias, egyszerű természete kedveli a próza igénytelenségét«. Beöthy az okot a nyomdászat elterjedésében véli feltalálhatni, a mi az olvasók számát hirtelen megsaporította. Kétség kívül ebben Beöthynek igaza van; de talán nem csalódunk, ha azt hisszük, hogy a szép próza és szép historia elterjedése ugyanazon okra vezethető vissza: tudniillik arra, hogy a protestans vallás eszméivel felszabadult az ember eddigi bilincseiből, a melyek csupán a lélek jövődő életét óvták, az egyéniség természetes, eredeti nyilatkozatát elfojtották. Most az ember vele született természeti ösztönei, világi öröme, bűja, küzdelme, sokszor frivolitása, sőt cynismusa is hangot találnak s az ember élete nem a siralom völgye többé, mert a test is visszanyeri jogait, mint az ó-korban. A versalakok változatosságát már az actióban keresi Bodnár s nem veszi észre, hogy a mult században Ráday a legnagyobb reactió idején kezdi új formáit s

ugyancsak ekkor csatlakoznak hozzá Rájnis, Baróti Szabó, Révai s mások.

Nincs miért időznünk tovább ez elméletnél, a mely épen a legfontosabb, legtöbbet bizonyító példákban Bodnár ellen szól, s bár ő büszke önérzettel hivatkozik reá s nem csekély eredményeket vár tőle: nem hiszszük, hogy ezzel csak egy lépésnyire is előbb volnánk az események szülőkainak megfejtésében.

Bodnár könyve kétség kívül lelkiismeretes kutatás és forrástanulmány eredménye ugyan, új és eredeti módszerrel, a mely azonban alkalmasint nem igen emeli a munka becsét. A vitás kérdéseket jól megvilágítja, de csak mint kérdéseket, megoldásukat alig kísérli meg. A magyar nyelv, faj, eredet kérdéseit tovább is nyílt kérdéseknek hagyja, valamint a mondákét is. Gondosan összegyűjti e kérdéssel foglalkozók adatait, tetszetős formában szól róluk, de sem bővebben ki nem fejt, sem új szempontokból nem bírálja. A minek pedig az egész kötetben híját érezzük: Bodnár a politikai szellem fejlődését majdnem egészen figyelmen kívül hagyja, s ha itt-ott megemlékezik is róla, elmulasztja az irodalmi és politikai szellem közös egymásra hatásának eredményeit vizsgálni a fennmaradt művekben.

Bodnár írói egyénisége nem egyformán érvényesül az egész könyvben. Helyenként a részletekben van ereje, mint a XVI. század vitázóinak, elbeszélőinek jellemzésében. Az egyes, néha jelentéktelen munkában is megtalálja az éles vonásokat, a melyeknek bemutatása többet ér minden magyarázatnál. Kivált a feddő és tanító költészet művelőinek jellemzésében szerencsés, a hol egyegy mutatványa az egész mű eszméjét feléleli. Ahhoz azonban, hogy az egy kategória alá tartozó munkák közös vonásait találóan feltüntesse, már kevesebb érzéke van. A mint az elméletben nagy mérvben általánosít, a magyar szellem termékeinek felsorolásában mintha elhagyná ereje. Idő rendbe szedi az egyforma vagy közel egyforma tartalmú műveket s nem csoportosítja sem az írók egyéniségének kiválósága, sem a kifejezésre jutott eszmék becse s hathatósága, sem a művek aesthetikai értéke szerint. Például a Lugossy-codex névtelenét alig említi néhány szóval, pedig a mutatvány az ismeretlen versszerzót a XVI. század egyik legjobb verselőjének láttatja. Ilosvai Selymes Péter is több méltánylatot érdemelne azon a réven, hogy ő nagyon alaposan ismerte a népet s majdnem az egyetlen, a ki a magyar népszokásokat, ha szinte halvány vázlatban, de mégis fentartja.

A Szabács viadaláról szóló ének szerinte nyelvíleg nem szép költői termék, holott tudva lévő, hogy vannak helyei, a melyeket mai költő sem igen írhatna meg szebben és hangzatosabban. Így bánik el a Szent László királyról írt ének töredé-

kével is, a melyben a hamisíthatlan magyar rhythmus oly erősen lüktet, a melyhez hasonló csak a székely népballadákban van. Sőt a Szt. Bernát hymnusainak mély költészetét sem mutatja be a maga meghatottságában s szépségeiben. Balassa Bálint egyéniségét jól színezett képben tünteti ugyan fel, de költészetének méltatása fogyatékos, hézagos és épen nem kielégítő. Legszebb versei közül csak a *Vitézek mi lehet* kezdetűt tudja kiemelni különösebben, holott tudva levő, hogy szerelmi lyrája számos remeket alkotott, elegiai hangulatú költeményei között pedig egy sincs szebb, mint a *Zöld erdő harmatát* kezdetű. Tinódi ítéletét korlátoznak tartja, a ki »messze nem lát«. Pedig ismeretes, hogy épen Tinódi volt talán az egyedüli versíró, a ki némileg helyesen fogta fel Fráter György rendkívüli tehetségét, politikai szándékait annyira, hogy még Horváth Mihály sem tartotta lealcsonyítónak az ő ítéletére hivatkozni. Sztárai drámáit német utánzásoknak tartja s még sem meri kimondani, hogy e drámák első termékei a később oly gazdagon termő iskolai színjátékoknak. A megmaradt mysteriumokból azonban helyesen következtet azoknak régi voltára s teljesen egyetértünk vele, midőn azt írja, hogy azoknak bölcséjét a XIII. és XIV. században kell keresnünk.

Az előadás módszere új és eredeti, de aligha alapszik a történeti fejlődés szigorú vizsgálatán. A középkorinak nevezett irodalom termékeiben éppen úgy, mint a reformatio irodalmában mindenütt a prózát veszi először tárgyalás alá, pedig azt hisszük, hogy a mennyiben e töredékek ránk maradtak, a verses formájuk korábbiak, tehát előbb is volnának tárgyalandók.

De még e keretben is elvéti a sorrendet, igaz, hogy felfogása más, mint eddigi irodalomtörténetíróinké. Például a Szabács viadaláról szóló ének szerinte előbb keletkezett a Pannónia megvételéről szóló éneknél, s ezt Arany János és Szilády Aron ellenében nem tartja népies töredéknek, a melyet a tudákos versszerző feldolgozott vagy átalakított volna. E tekintetben az irodalomtörténetnek egy régebbi nézetét fogadja el, azt állítván, hogy a Pannónia megvételéről szóló éneket Csáthi Demeter írta, a mi egyáltalában nincs bebizonyítva sem Horvát Istvánnál, sem Bodnárnál.

A XVI. század verses alakú műveit vallásosakra és világiakra osztja, de az első osztályba is soroz olyakat, a melyek bízvást a másodikba tartozhatnának s megfordítva. Hogy a legszembeszökőbb példákat említsük: Bornemisza Péternek *Énekecske gyermekskék regentésére*, Sziríaki Balázs deáknak *Az házásoknak* című versei és a *Házások éneke* inkább a világi termékek közé tartoznak, az utolsóról maga Bodnár is azt mondja, hogy a »vallásosnál nagyobb szerepe van benne a világi elem-

nek« s mégis az első osztályba sorozza. Thury György énekét ez alapon épen úgy sorozhatta volna a vallásos lyra termékei közé, mert még talán több a vallásos elem benne, mint a világi. Aztán egy ugyanazon szerző hasonló tárgyú művei közé is másokat ékel be, mint például Bogáti Fazekas Miklós világi elbeszélései között ismerteti az *Eurialus és Lucretia szép históriáját*, holott ezt ő is Balassa Bálintnak tulajdonítja.

Könyvének mindenesetre legérdekesebb része az, a mely a hitújítás korával foglalkozik. De az a baj, hogy valamint a középkori vallásos irodalomnál, úgy itt sem látjuk, mely pontokon érintkezett a magyar reformatio irodalma a külföld hasonló műfajaival, van-e benne nemzeti sajátosság s ha van, miben nyilvánul az. Nem látjuk a vezér-eszméket, a melyeken a vallásos viták megfordultak, a melyek proselytákat gyűjtöttek s a melyek érintkeztek a régi hagyományos felfogással, vagy szöges ellentétben állottak azzal. Egy-egy író elég találóan jellemez, máshol pedig adatai épen ítélete ellen szólnak. Hogy csak egy példát hozzunk fel: Bornemisza Pétert nem tartja rokonszenves alaknak, holott épen az az örökös zaklatás, a melyen e híres reformátor keresztül ment, nagyon is rokonszenves alaknak mutatja őt. De azt igen helyesen emeli ki, hogy a katolikus visszahatás sikereinek az volt egyik fontos tényezője, hogy mindjárt az ellenáramlat élére tudós, képzett írók állottak, a »kikben a képzettséggel némi ízlés párosult.« Vitatja, hogy a katolikus énekek nem voltak divatosak még a XV. században a templomokban s hogy az énekköltészetet csak a reformatio kora fejtette ki, a mi a priori sem hihető, de meg a latin énekek fenmaradt fordításai is ellene szólnak ez állításnak.

Bodnár szerint a reformatus énekszerzők nem ismerték a katolikus zsoltár-fordításokat. Ez hihetetlen annál inkább, mivel az első reformatorok még maguk is a katolikus vallásban növekedtek. De nem ismerték szerinte egymás új fordításait sem s nem is várhatták, hogy ismerjék, mert »a szegény reformator a szükségétől üzetve nem várta, míg megkapja valamelyik társának munkáját, neki állott és fordított a maga módja és tehetsége szerint«. Hogy nem ismerték egymás működését: annak semmi más, mint az ország feldaraboltsága volt az oka. Ha Bodnár a politikai állapotok változásait is mindenütt figyelemmel kísérné: sok olyan dologra nézve megtalálná a legközelebbi okot, a melyet így csak abstractio útján hisz megfejtetni. Egyébiránt az új zsol-tárok épen úgy nem keletkezhetek teljesen függetlenül a régi egyház énekeitől, mint a hogy az új szertartás csak lassankint alakult meg, hiszen tudjuk, hogy némely ekkori protestans ének még a katolikus dogmáknak is hatását viseli.

E szenvedélytől duzzadó kor nagy áramlatának minden valamire való termékéről külön szól Bodnár s könyvének e fejezetei egyaránt tanulságosak a szaktudósokra és műveltebb közönségre. A beható ismertetés kétségkívül legjobban emeli könyvének becsét s az író nemcsak gondolkodónak, de sok helyen gondos stílistának is mutatja. A fejezetek élén álló bevezető sorok élénk s vonzó, nem egyszer rikító színekkel rajzolják e kor féktelen szenvedélyeit s ha Bodnár módszere szigorúbb és jobban átgondolt volna, ha csoportosítani is úgy tudna, mint nagy vonásokkal vázolni, ha nem keresné a mindig új ösvényen való haladást fel fogásban, ítéletben és a művek sorrendjében: könyve bizonyosan maradandóbb hatást tehet vala az irodalomtörténetben. Számos jó tulajdonságai így is megérdemlik, hogy a munkát mennél hamarabb befejezve lássuk.

DR. VÁCZY JÁNOS.

Huber Alfons, Geschichte Österreichs. IV. kötet. Gotha, Perthes, 1892.
555 l. 11 Mark.

E munkából, melynek megelőző köteteire a »Századok« olvasói még emlékezni fognak, immár a IV. kötet is napvilágot látott. Ausztria és Magyarország történeti eseményei vannak benne elbeszélve, még pedig az 1526. évtől kezdve egészen Rudolf császár és király letételéig, helyesebben 1609-ig. A kötet nagyobb felét szerző Magyarország történetének szentelte, ebbeli eljárását a hódító törökkel szemben a legvitálisabb kérdések egyike vala. Ugyancsak az előszóban Bocskay István felkelésének horderejét is kellőképen hangsúlyozza, azt mondván, hogy az osztrák és cseh rendek és népek életében e felkelés idézte fel a döntő válságot, a miért is tollát a felkelés elbeszélése után letette. Mióta Ranke Bethlen Gábor uralmának fontosságáról oly határozottan nyilatkozott, senki hazai történetünknek az általános történelemre való befolyását és fontosságát oly nyíltsággal nem hangsúlyozta, mint Huber.

A kötetnek bennünket közelebbről érdeklő részei a következők: A megnyitó VII. könyv 1. fejezete az 1526—1547-iki magyarországi eseményeket tartalmazza, míg a 2. fejj. az osztrák és magyar protestantismus terjedését mondja el. A 3. fejezet kimagasló alakja Martinuzzi, a 4. fejj. végén pedig Miksa király örökösödési ügyének rendezését olvassuk. Az 5. fejj. Miksa jellemére és a protestáns valláshoz való viszonyára vet világot; e fejezetet a különböző felekezeti »Hazugságok« gyűjtőinek figyelmébe ajánlom. A 6. fejj. elmondja a török háborúk lefolyását

1541 óta egészen Miksa haláláig. Következik a VIII. könyv, mely az ellenreformáció történetét tartalmazza, vagyis a Rudolf korabeli eseményeket. Hazánkkal foglalkozik kivált a 4. fej., mely az úgyn. 15 éves háborúval bajlódik és záradécul Bocskay felkelését ismerteti; továbbá a 6-ik, mely a magyar, osztrák és cseh rendek szövetségéről emlékezik. Mátyás trónralépte és az 1608-iki pozsonyi országgyűlés a kötetet berekeszti. Rudolf korára szerző kivált Stieve bajor és Chlumeczky bécsi és morvai levéltárakból merített műveire volt tekintettel, melyeket hazai íróink idáig nem igen méltattak figyelemre; az 1608-iki eseményekre nézve pedig — Gindely és másoktól eltekintve — a Ritter által a bajor akadémia értekezései között megjelent »Quellenbeiträge« és ugyancsak Ritter-nek »Gesch. der Union« cz. műveiből merített. Egyébiránt fölösleges említeni, hogy Huber önálló levéltári kutatásokat is végzett, melyek alapján a megnevezett írókat gyakran helyreigazítani el nem mulasztá.

Ezzel kapcsolatban felmerül a kérdés, mennyiben ismeri és mennyiben aknáztá ki szerzőnk a hazai irodalmat? Az igazságnak megfelelően ki kell jelentenünk, hogy Krones-en kívül német író ily behatóan még nem tanulmányozta a magyar irodalmat, mint Huber. Noha csak az I. kötet megírása közben fogott hozzá a magyar nyelv elsajátításához (mi Innsbruck-ban elég bajjal járt), jelenleg már önállóan forgatja a magyar műveket, minek csak örvendhetünk. Mindazonáltal összeállíthatnék egy hosszabb jegyzéket oly — ámbár — másodrangú avagy kisebb magyar dolgozatokból, melyek a szerző figyelmét kikerülték. Így pl., hogy csak a VII. kötet 1. fejezetére szorítkozzak, nem használta fel Bakits P. életrajzát Thallóczy-tól, Zsilinszky Mihály-nak Patócsy Ferenczét, Fabritius művét Pempflinger Márkról, Csergheő sok tekintetben úttörő értekezését a Jurisics családról, noha ez utóbbi németül is megjelent, sat. Laszki Jeromos legújabb életrajza, mely szintén német nyelven látott napvilágot, Bauchnak forrás-tanulmánya Ursinus Velius-ról szintén megérdemelte volna a felhasználást. Mignetnek »Rivalité de Francois I. et de Charles V.« cz. művét szerző bizonyára forgatta, de elmulasztja azt Cherrier mellett felemlíteni. Egyik-másik kútfőnek még nem ismeri az új edícióját. Tinódit pd. csak Katonából idézi. A kötet többi szakaszaiban kivált kettős irányban tapasztaltam bibliographiai hézagot. Az egyik az újabban nagy számmal megjelent egyháztörténeti monographiák mellőzése, melyek pedig a reformatio és ellenreformatio korára nem megvetendő segédforrást nyújtanak az írónak; a másik hézagot pedig abban látom, hogy a szerző a »Hadtörténeti Közlemények«-et csak elvétve vette kezébe.

Mindezen hézagok daczára habozás nélkül elismerem, hogy Huber a hazai történetet alapvonásaiban helyesen és részrehajlatlan tollal írta meg. Magyar írók — természetes — bizonyára nagyobb lelkesedéssel és felhevüléssel szólnak a törökök elleni háborúkról és hőseink vitézségéről. Tárgyilagosság és igazságszeretet dolgában azonban Huber nem áll mögöttük. Kivált az »Országgyűlési Emlékek« sorozata és az újabban megjelent oklevélgyűjtemények ama források, melyekből szerzőnk legtöbbet merített; Szilágyi Sándor műveitől eltekintve Acsády Ignác nemzetgazdasági könyvét aknáztá ki leginkább. A mondottak után könnyű belátni, hogy tárgyi szempontból a szerző elbeszélése egyes *részletekben* helylyel-közzel rectificálható ugyan, sarkalatos hibákban azonban műve nem leledzik.¹⁾ Egészben véve jelen kötet a megelőző kötetekhez viszonyítva, e szempontból is szembetűnő haladást jelez.

Hadd álljon itt befejezésül néhány jellemző avagy feltűnő adat, melyre a kötet forgatása közben bukkantam. Ilyen a Szerémi György szavahihetőségét illető talpraesett megjegyzés (8. l.); ilyen az Istvánfiről mondott rövid jellemzés is (61. l.). Az erdélyi írók közül kivált Decsi Jánost becsüli nagyra, míg Mihály vajdának az 1883. évi Történeti Tárból és Hormuzaki által is kiadott levelezését hamisnak állítja (431. l.). A határőrvidék keletkezésére nézve is nyilatkozik szerzőnk, még pedig elődeit helyreigazító módon (371. l.)

Kivánjuk, hogy Huber tanár nagyszabású művét, mely a »Geschichte der europäischen Staaten« cz. vállalat nagy terjedelmű olvasókörével hazánk történetét is tárgyilagosan és elfogulatlanul ismerteti, a közel jövőben szerencsésen befejezhesse.

MANGOLD L.

Ausztria és Magyarország a tizenkilencedik század első tizedében. Kiadatlan források alapján írta Wertheimer Ede. Második kötet. A Pozsonyi békekötéstől a Schönbrunni békekötésig. Budapest. Kiadja Ráth Mór 1892. Ára 4 frt.

Most jelent meg Wertheimer könyvének második kötete, nyolcz évvel az első kötet (a lunevillei békétől a pozsonyi békekötésig) megjelenése után. A címlapon ezt olvashatjuk: »kiadatlan források alapján« s e szavak valóban nem túloznak. Az igen

¹⁾ Vajjon miért ragaszkodik Huber a XXII. articulus létrejöttének elbeszélése közben a chablonszerű mende-mondához, noha Károlyi Árpád értekezéséről tudomással bír? — rejtély előtttem.

terjedelmes munka túlnyomó nagy része a legkülönbözőbb külföldi s hazai levéltárakból vett okiratok alapján van írva. A kutató szorgalmát alig lehet eléggé kiemelnünk s az értékes »kiadatlanok« tömege, mely e munkában fel van használva, már magában véve is elég arra, hogy Wertheimer könyvének tudományos becsét biztosítsa. De másrészt elismerést érdemel az író ügyes s eleven csoportosítása és mindig egyenletes tárgyilagos felfogása is.

Nem oly korszakról szól, melyet a Habsburgok birodalmának bármelyik fele is dicsősége egyik jogcímének tartana. De az egészben véve dicstelen korszak küzdelmeinek vannak fénylő pontjai is és szerzőnek előadásában minden összegyűjthető fény Károly főherczeg alakja köré csoportosul. Valóban ha figyelemmel kísérjük elbeszélését, arra a meggyőződésre kell jutnunk, hogy a főherczeg, ha mindenben s mindvégig szabadon kormányoz, igen sok balesetet elhárított volna.

Nem csupán diplomáciai alkudozásokat és háborus eseményeket rajzol könyvünk, hanem a belügyekkel is foglalkozik és így természetes, hogy több tanulságos fejezete Magyarország történetéről is szól.

Kétszer is rajzolja a magyar viszonyokat igen megbízható s igen érdekes források alapján és ép oly behatóan foglalkozik a század első évtizedében sűrűn egymásután következő országgyűlésekkel. Még ott is, hol nem mondhat egészen új dolgokat, mindig talál az ismeretes viszonyok jellemzésére valami ismeretlen, vagy még eléggé fel nem használt részletet. Csak taláломra idézzük itt a következő történetet, mely élénken jellemzi az akkori erdélyi és magyar arisztokrátiát a nemzetiség szempontjából.

Midőn gróf Csáky János második neje, férje halála után kevéssel 1805 előtt, ügyei rendezése végett kénytelen volt Erdélybe utazni, ott meglátogatta a kormányzót: gr. Bánffy Györgyöt is. A kormányzó Csáky grófnét németül szólította meg, mert azt hitte, hogy nem tud magyarul. A grófné azonban magyarul felelt. »Mit hallok« — kiált föl csodálkozva a kormányzó — »egy magyarországi nő magyarul és nem németül beszél.«

A Károlyi grófok nevelője ekkor tájt azt írja, hogy előkelő gyermekekről lévén szó, anyanyelvül a magyart és a németet kell tekintenünk.

Könyvünkben a polgárság s a jobbgyság, továbbá az anyagi s a szellemi műveltség rajzát szintén érdekes részletek elevenítik. Mi az országgyűléseket illeti, nem emelhetjük ki az egyiket a többinek rovására, csak általánosságban kell itt összefoglalnunk közös vonásaikat. A hadi erő szervezése volt akkor tájt a ma-

gyar politika sarkalatos kérdése. Természetes volt, hogy az udvar az akkori európai helyzet veszélyeinek nyomasztó érzetében igen élénken érezte a magyar honvédelmi rendszer elégtelenségét. Nem akarta mellőzni a nemesi fölkelést, de fejleszteni kívánta az állandó hadsereg intézményét és azt óhajtotta, hogy szabadabban használhassa a nemesi fölkelést is.

A rendektől távol volt az elszakadás gondolata, de ama követelésekkel szemben az alkotmányos jogokat kívánták biztosítani és cserében az áldozatokért különösen az ország gazdasági érdekeinek támogatását óhajtották. Az udvart nagyon is idegessé tették a rendek alkotmányos aggályai és nem volt mindig tapintatos az országgyűlések vezetésében. Pedig az 1808-iki koronázó országgyűlésen bebizonyult, hogy nem sok fáradságba kerül a rendek ellenállásának megtörése. Ferencz megnyitó beszédében dicsőítette a magyar alkotmányt. »Büszke vagyok«, úgymond, »hogy királyotoknak nevezhetem magamat.« Ez országgyűlésen koronázták meg a szeretetre méltó Mária Ludovikát. Minden jól ment. A rendek a királyné nevenapján elhatározták, hogy a nemesi fölkelés egybehívására nézve királyukra három év tartamára bizonyos dictatori hatalmat ruháznak. Mint Semsey államtanácsos mondá »e fölkelés egészen rendkívüli és egyetlen a maga nemében.« Eddig ugyanis a király a fölkelés megajánlását csak e célra összehívott országgyűléstől kérhette. Huszezer ujonczot is ajánlott az országgyűlés az állandó hadsereg kiegészítésére s többet is ígért. Ferencz császár »szép országgyűlésnek« nevezte az 1808-ikét.

De vajon szépen viselte-e magát a fölkelés, midőn törésre került a dolog? Tudjuk, hogy nagy hire van a győri futásnak a külföldön és nálunk is. Wertheimer különösen Kisfaludy Sándor insurrectionalis iratai alapján igen valószínűnek tünteti föl, hogy a győri vereséget nem a fölkelő sereg állítólagos gyávasága, s nem is József nádor mulasztásai okozták, hanem János főherczeg adlatusának Nugent grófnak meggondolatlan és könnyelmű intézkedései. Megemlítjük itt, hogy ujabban Zwiedinek-Südenhorst egy történeti dolgozatot tett közzé, mely Wertheimer művének e fejezete ellen irányul. A gráci történetíró János főherczeg levéltárát használta és mindenestre érdemes volna összevetni fejtegetéseit Wertheimer könyvével.

Mindenestre örvendetes, hogy Wertheimernek németül is megjelent könyve Ausztriában ily komoly érdeklődést keltett.

Don Carlos' Haft und Tod, insbesondere nach der Auffassung seiner Familie, von Max Büdinger. Wien und Leipzig, 1891. 8-adr. 317 l.

Büdinger e munkájában két feladatot tűzött maga elé: tisztába hozni don Carlos elfogatásának és halálának körülményeit és rehabilitálni II. Fülöpöt. Az első kitünően sikerült neki: e részben munkájának conclusióit a történetírás aligha fogja, nem megdönteni, hanem meg is támaszti. Kevésbé sikerült a második cél, mire vállalkozott. Azok után is, miket Gacherd (Don Carlos et Philippe II. két kötet) s Ranke (Zur Geschichte des Don Carlos) levéltári kutatásban s critical feldolgozásban közzé lettek, sok új anyagot használt fel valóban éles criticával. Don Carlos iránt, a testben, lélekben fogyatékos, a sánta és pupos, buta és beteges trónörökös iránt mostoha anyja érzett szánalmat, de mindig óvatos maradt, s ha könyezett is midőn ez a trónörökléstől megfosztatott, de hamar felszárítá könyeit. Mostoha fia ragaszkodott hozzá, de nem volt szerelmes belé: egy ideig Stuart Máriáért, azután unokahugáért Annáért rajongott. Don Carlos gyűlölte atyját, de még jobban gyűlölte az eretnekeket: esküt tett le, hogy életét az eretnekség kiirtására szenteli. Németalföldre sem azért akart menni, hogy ez ország sorsán javítsou, hanem hogy Spanyolországból, melyet börtönének tartott, szabaduljon. S mikor az a terve, hogy Spanyolországból megszökjék, nem sikerült, komolyan gondolt rá, hogy meggyilkolja atyját. Elfogatása a legnagyobb mértékben indokolt volt: már annyi erőszakosságot és örültséget követett el maga és mások ellen, hogy mint közveszélyest nem lehetett szabadon hagyni. Fülöpnek komoly okai voltak: birodalma sorsát nem tehetta le egy félbolond kezébe. De nem ölette meg: s Maurenbrechernek az a vádja, hogy atya elősegítette halálát azzal, hogy falánkságát, mértékletlenségét nem korlátozta, tarthatatlan: minden erre vonatkozó kísérlet meghiusult. Azonban, ha Fülöpöt nem terheli is Don Carlos halála, ha szerette lányait s testvérét, ha a spanyolok ragaszkodtak is hozzá politikájáért, vakbuzgóságáért s azért, mert a földön isten képviselőjének tartották: ez az örökös ingadozó és habozó ember nem volt nagy király. Az ő politikai systemája vetette meg Spanyolország hanyatlásának alapját.

Die Heirat Kaiser Leopold I. mit Margaretha Theresia von Spanien. Von Dr. Alfréd Francis Pribram. Wien, 1891. (Aus dem Archive für oest. Geschichte.)

Az újkor első felében, a XVI—XVIII. században a két hatalmas család, a Valois-Bourbon és a Habsburg folytonos vetélkedése, elsőbbségre jutása játszsa a legfontosabb szerepet. Így történt, hogy IV. Fülöp spanyol király első házasságából született leányának Mária Theresiának kezét III. Ferdinánd fia IV. Ferdinánd részére megszerezte, de ez elhalván, Lipót részére kérte meg Mária Theresiát. Mielőtt a tárgyalások sikerre vezettek volna, III. Ferdinánd is elhunyt. Megváltozott a helyzet s most már a

francia udvar is kezdett mozogni, hogy XIV. Lajos számára kérje meg Mária Theresiát. Ezen diplomatai alkudozásokat Pribram igen ügyesen írja le, leginkább új adatok nyomán. Azonban mint tudva is van, Mária Theresia XIV. Lajosé lett s Lipótnak a még kiskorú Margit Theresiát, IV. Fülöp 2-ik házasságából született leányát ajánlották fel. Lipót nagy örömmel fogadta ezt is s követének a spanyol udvarnál, Pöttingennek egész szívét feltárja a hozzá küldött levelekben, melyeket most először dolgozott fel a szerző. Ügyesen van azután e fényes házasság leírva (1666). A császárné 1673-ban meghalt, ékszereit visszavitték Spanyolországba s a megígért hozományból mit sem látott Lipót, daczára, hogy e házasságból egy leánya maradt, s ennek utján nyert igényt a spanyol koronához.

Nouvelles recherches sur quelques problèmes d' Histoire par Fustel de Coulanges. Paris, 1891. 8-r. 482 l.

Ezeket az »újabb kútforrásokat« az elhunyt szerzőnek tanítványa Jullan Kamil rendezte sajtó alá. Nehány azok közül most először lát világot, egy pár különböző folyóiratokban megjelent, de mindenik valamely olyan kérdéssel áll kapcsolatban, melylyel szerző nagy munkájának »A régi Franciaország politikai intézményei történetének« megírása közben foglalkozott s épen ezért bizonyos tekintetben excursiót képeznek ehez, mint a régi görög és german világra vonatkozó tanulmányok. Minket is közelről érdekelnek ezek, mert a nyugoti országok alakulása, fejlődése befolyással volt hazánk területére. Eltekintve ettől is, Fustel de Coulanges munkái megérdemlik, hogy történetiróink tanulmány tárgyává tegyék, mert ezekből elsajátíthatják a leghelyesebb történetírási módszert: hogyan kell tanulmányozni az okiratokat s levonni azokból a következtetéseket. A mai történetirói iskola Franciaországban őt vallja mesterének, munkáiból mi is sok tanulságot meríthetünk.

Ludvig Hains Repertorium Bibliographicum. Register. Die Drucker des XV. Jahrhunderts mit chronologischer Aufführung ihrer Werke zusammengestellt von K. Burger. Leipzig, 1891. 8-adr. 428 l.

Hain Repertoriuma az ősnymtatványokhoz olyan alapvető munka, mint pl. nálunk a Szabó Károlyé. Pótolják, kiegészítik, igazítják évek hosszú sora óta, de nélkülözni soha sem fogják: mert ő négy kötetes nagy munkájában az ősnymtatványok legnagyobb részének címét és leírását pontosan adja. Kiegészíti e nagy munkát a Register, melyet Burger készített hozzá, s mely a nyomdászokat ABC rendben közli, de egyszersmind az általuk kiadott nyomtatványokat chronologiai rendben sorolja fel. Buda három helyen fordul elő: a Mátyás-féle constitúciók, Hess és Feger nevek alatt. Burger e munkája kizárólag a Hain által feldolgozott anyagot ölelte fel. Munkába vette azonban ennek kiegészítését is egy pótkötet által, mely Hainhoz nemcsak a kiigazításokat, hanem a munkája megjelenése óta napfényre került munkák jegyzékét is hozzáadja.

T Á R C Z A.

A HERCZEGPRIMÁS LEVELE A M. TÖRT. TÁRSULATHOZ.

A hercegprimás levele a M. Történelmi Társulathoz az ig. választmány márcz. 3-iki ülésében, a napirend megkezdése előtt olvastatott fel s az a jelenlevőkre a legmélyebb benyomást gyakorolta.

Válasz ez tulajdonképen arra az üdvözlő iratra, melylyel gr. Széchenyi Antal Társulati elnök tolmácsolta társulatunk örömét a hercegprimásnak, mint a M. Tört. Társulat tagjának, primássá történt kineveztetése alkalmából: de sokkal több az mint egyszerű válasz — biztosítékát nyújtja annak, hogy a történet régi művelője új magas állásában, másnemű elfoglaltatásai közt is figyelemmel fogja kísérni történetírásunkat, s azzal jövőre is összeköttetésben maradand.

De sietünk bemutatni a levelet, melynek a benne foglalt nyilatkozat megadja fontosságát, míg nemes, őszinte hangja emeli értékét.

* * *

Megbocsátanak bizonyára tisztelt Uraim és Tagtársaim, hogy rendkívüli elfoglaltságom miatt csak most válaszolok szíves levelökre, a midőn forró hálát szavazok ama kedves üdvözlőért, melyben szeretve tisztelt Tagtársaim új pályám küszöbén a történelmi studiumnak nevében felszólítanak, hogy jóindulatomat a történetkutatás és írás, valamint a nagyérdemű Társulat iránt továbbra is fejtartsam.

Mélyen tisztelt Tagtársak! A mit tőlem kérnek, az reám nézve nem csak egyszerűen pártolást érdemlő tény, hanem szigorú hazafiui kötelesség.

A történelem Cicero szerint az élet tükre, az idők tanuja, az erkölcsök és élet iskolája, a multnak hirdetője. Nagykorán meggyőződtem én a római író szavainak igazságáról s egész életem feladatául tekintettem az emberiség és hazám multjának megtanulását és másokkal való közlését s bátran elmondhatom ugyancsak egy római író szavaival, hogy sine ira et studio szolgáltam a rám mért feladatnak szóval, tettel egyaránt.

Vajjon tehát most, mikor Isten végtelen kegyelme némileg eltérő pályára hitt meg, hűtlen lehetek-e multamhoz?

Nem, egy pillanatra sem!

Rám, úgy vélem, fontos kötelességek háramlanak új hivatalomban s ha állásom egyéb terhei s gondjai nagy mértékben foglalják is le majdan erőimet, fenmarad számomra a történelmi kutatások elősegítésének szép munkaköre.

Lehetetlen ugyan is, hogy, ki forrón szereti hazáját s meg tudja becsülni a multak értékét, lehetetlen mondom, hogy az olyan a legőszintebben ne szeresse s minden erejéből ne támogassa a történelem becsületes és serény munkásait. Helyesen mondja Kemény Gábor báró: »Jaj azon nemzetnek, melyből saját fejlődése iránt való érdeklődés, az ősök és ősin-tézmények iránt való kegyelet kihalt. Az sötét bizonytalanságban él, ott az események vaktában következnek egyik a másik után.«

Ha valaha, úgy most van szükségünk ez arany szavak megfontolá-sára, most van itt fő-főideje annak, hogy rámutassunk a mult tanuságára, hogy a széthúzó törekvések nem váltak hazánk javára. Megnyíltak immár mindenfelé a levéltárak, a kutatások minden téren megindultak s épen e kutatások bizonyítják napnál világosabban, hogy jogaink forrása a multba van letéve s fejlődésünknek is nemzeti multunk teszi legbiztosabb alapját,

Én, mélyen tisztelt Uraim, úgy is, mint a történelemnek volt tanítója, úgy is mint serény munkása, bátor voltam ezen mindnyájunk keblében élő meggyőződésnek ujjal kifejezést adni, hogy ekkép a történelemnek nemcsak hivatott munkásai, hanem egyszerű kedvelői előtt is világossá tegyem, hogy mélyen átérezem új állásomból folyó kötelességeimet. a melyek-kei hazám s történetünk minden oldalról való felkutatói iránt tartozom. Ebbeli tartozásomat tehetségemtől telőleg éltem fogytaig le akarom róni s ily módon a Történelmi Társulat kitűzött céljainak megvalósítását is minden módon elő akarom segíteni.

Fogadják tisztelt Uraim ez ígéretemet jó szívvel, s tartsanak meg, kérem, továbbra is nagyrabecsült jóindulatukban.

Pannonhalmán, 1891. december 26-án.

Kiváló tisztelettel

Vas z a r y K o l o s, m. k.

érsek, herczegprimás.

A SZÁSZ EGYETEM LEVÉLTÁRA.

Az 1876. XXXII. t.-cz. tudvalevőleg új közigazgatási terület-beosztást létesített, a mely többek közt a régi szász egyetemet is megszünt-tette s az eddigi kis kerületek és székek helyébe vármegyéket szervezett.

Az 1876. XII. t.-cz. egyúttal a régi szász egyetem vagyonának kezelését egy választmányra bízta, a melyre a »szász egyetem« régi törté-neti nevét átrubázta, s mely önkormányzatilag rendelkezik annak vagyona felett, a kormánynak csak a főfelügyeleti jogot tartva fenn.

A szász egyetem levéltáráról 1876-ban semmi intézkedés sem történt.

Ennek ügyét a szász egyetem 1891-iki ülése szőnyegre hozta s határozata közelebbről a belügyministerium által megerősítettett.

E levéltár ott a hol most van, s úgy a hogy most kezeltetik, a történetírás számára nehezen hozzáférhető; pedig becses anyagot tartalmaz, jegyzőkönyvei 1550-ben, actái 1790-ben kezdődnek.

A levéltár a Nagy-Szeben városi levéltárral együtt Nagyszebenben a városházában van elhelyezve s mindkét levéltár igazgatására N-Szeben város tanácsa és a szász egyetem központi hivatala ügyel fel. A levéltári személyzet tehát két úrnak alárendeltje. Ugy de csak egy levéltárnok van minden helyettes nélkül, a mely körülmény a levéltár használatát nagyon megnehezíti. A jelenlegi levéltárnok (dr. Zimmermann Ferencz) nagyon jeles szakember s előzékeny a kutatók iránt; de egymaga alig képes kielégíteni a kutatók igényét, s megfelelni hivatalos teendőinek. Ezenkívül kötelessége kutatásokat tenni idegen levéltárakba s ha e megbízásnak eleget akar tenni, nincs a ki a levéltárban helyettesítse. Évek előtt a város hajlandó lett volna még egy állást rendszeresíteni, de a szász egyetem nem járult hozzá s maradt minden a régi ben.

A szász egyetemnek, mely épen nincs megelégedve a kettős levéltár igazgatásában jelenleg érvényben levő szabályokkal, kezdeményezésére egy új szervezési tervet létesült Nagy-Szeben város és a szász egyetem között, a mely immár megerősítettett. Ez tehát bevégzett tény; de ebből szükségesképp következik, hogy e levéltárról fontosságához képest kell gondoskodni: azaz hozzáférhetővé kell tenni a kutatásokra nézve. Mert úgy a mint most van, nem sokkal több mint egy holt kincs. De hogy ne maradjon az, szervezni kell a levéltár személyzetét — s e munka végrehajtására a szász egyetem van hivatva.

Reméljük, hogy meg is fogja tenni.

Sz. L.

REPERTORIUM.

a) Ö n á l l ó m ű v e k.

Az I. keresztes hadjárat mozgalmát Amiensi Péter és csapata előtték meg hazánk földjén. Miután már *Kugler* kézikönyveink elbeszélését néhány fontos kérdésben kijavította, ki pd. az állítólag Belgrád táján végbement csata színhelyét Mosonmegye területére tette át, *Wolff* Tivadar »Die Bauernkreuzzüge des Jahres 1096.« cz. alatt megjelent művében (Tübingen. Fues. 1891.) Remete Péter vállalatát alaposan megbírálta.

Feldzüge des Prinzen Eugen von Savoyen. (18. és 19. köt. à 30 M.) Tartalom (18-ik köt.): A császáriak harcrai Sicília szigetén és Korsikán. 1717—1720. és 1730—32. — 20. köt.: A lengyel örökösödési háború 1733—34. Mindkét kötetet szerkesztette *Gerba Raimund*.

Teuber Oszkár, Die Ehrentage Österreichs. (Bécs. Seidel. 1892. 406 l.) E cím alatt megjelent népszerű hangon írt mű többi között Budávrának

1686. évi ostromát, a mohácsi, zalánkeméni és zentai csaták leírását, Pétervárad és Nándorfehérvár bevételét tartalmazza. Az osztrák örökösödési és hétéves háború, az I. Napoleon korabeli főbb csaták, továbbá az 1859., 1864. és 1866-iki háborúk csatáiról (a mennyiben az osztrák hadsereg vitta ki a diadalt) szintén megbízható leírást tartalmaz e mű. A legutolsó fejezet Szerajevó bevételét tárgyalja (1878).

Popowski József (lovag és osztrák képviselő), *Kallay o Andrassym.* (Krakkó. 1892). Szerző Kállay Béni pénzügyminiszter emlékezésédjének fonalán Andrassy Gyula gróf nagy érdemeit méltatja.

b) Értekezések és cikkek.

Marcziányi G., Die Familie der Grafen von Rhédei. (Bécsi Fremdenblatt. 1892. febr. 2.)

Schäfer G., Der Dom zu Fünfkirchen und seine Restaurierung. (Zeitschrift für bildende Kunst 1891. évi 4. és 1892. évi 1. füzet.)

Marcziányi G., Die erschlagenen Reiter. (Fremdenblatt. 1892. febr. 14.) Elbeszéli a Dajewszki Jaroszlav lovag vezérlete alatt álló dzsidás századnak sorsát, mely a Párkány melletti csata után (1683) a Szepességre vonult, honnan hazájába, Lengyelországba volt menendő. Ámde a szepesiek szíves fogadtatása marasztalta a lengyeleket, kik a vendégszeretetet azzal viszonzották, hogy egy Münnich nevű kalmárt kifosztottak és éjjelenként rabló-kalandokra indultak. Sem Csáky gróf főispán, sem Löffelholtz kassai tábornok nem boldogult velük, Szobieszky János lengyel király pedig kinyilatkoztatta, hogy a csapatot vezérestül szökevénynek tekinti. Végül a szepesiek önségélyt alkalmaztak és 120 lengyelt egy éjjel megöltek, kiket azután közös sírba temettek. Az udvar utóbb véres bosszút vett a tetteseken.

A krakkói akadémia »Anzeiger« 1891. évfolyamában megjelent: *Sokolowski*, Quelques mots sur Hans Dürer. Un don ignoré de la reine, Hedvige à la Cathédrale de Cracovie.

Deutsche Revue (1892. jan. füzet.). *Wohl Janka*: Erinnerungen an Kardinal Haynald, eddig nem ismert adatok felhasználásával.

Allgemeine Militär-Zeitung (1892. 67. évf. 5—8. sz.). Die österreichisch-ungarische Armee zu Anfang des J. 1892.

Beiheft zum Militär-Wochenblatt (1890. 10. füz.) *Bremen Walter* ezredes, Die Tage von Regensburg. 1809.

c) Birálatok.

A »Stimmen und Mittheilungen aus dem Benediktiner u. Cisterzienser Orden.« (1891. 4. füz.) ismerteti *Knausz Nándor* művét »A Gáram melléki szt. Benedek rendű apátság«.

A londoni *Athenaeum* 3346/47. számában nekrológ jelent meg *Hunfalvy Pálról*.

A lipcei *Centralblatt* 1892. évi 6. száma meg bírálja *Brock* könyvét »Die Brandenburger bei Szalankemen«.

d) Hazai hírlapokból.

Borostyáni Nándor, József nádor mint az 1830. évi felső ház elnöke. Megjelent a *Pester Lloyd* 1892. febr. 14-iki számában.

Egy Frangepán leány tragédiája. (Egyetértés 1892. febr. 11.) Elbeszéli Frangepán Erzsébet, Czillei Frigyes nejének szomorú sorsát, kit férje 1424-ben megölt.

Ungarische Freimauer. (P. Lloyd febr. 19.) E cikkben fel vannak mindama nemes és előkelő családok sorolva, melyeknek egyik-másik tagja a szabadkőművesekhez szíttott, nem különben mindama hazai városok, melyekben páholyok léteztek.

Összeállította: MANGOLD LAJOS.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

A hazai történetírás körébe vágó tudományok vagy disciplinák közül majd mindenik bír egy vagy több folyóirattal s ezek közül mindenik tudott magának közönséget teremteni. Szükre mért terünkhöz képest csak rövid szemlét tarthatunk felettük.

Az »*ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ*« ez évi I. füzeté egészen megtartotta régi beosztását s illusztrációkkal gazdagon el van látva. *Kuzsinszky* Bálint »*Archaeologiai mozgalmak Rómában az utolsó 15 év alatt*« című nagyobb tanulmányának I. közleménye a római ásatások eredményeit foglalja össze. — *Kövér* Béla »*A középkori sodrony-zománcz kérdéséhez*« cím alatt közölt tanulmánya különböző hazai és külföldi műnek összehasonlításával tisztázza s viszi előbb a vitás kérdéseket a megoldás felé. Az állandó rovatok: »*Emlékek és leletek*« — »*Levelezés*« — »*Irodalom*« — »*Muzeumok s társulatok*« — s különösen a »*Különfélék*« igen becses és érdekes apróságokat foglalnak magukban.

A »*Hadtudományi Közlemények*« I. füzetében *Thaly* Kálmán az 1704. május 24-iki szomolányi ütközetnek levéltári kútfőkből merített leírását adja. — *Komáromy* András koszorúzott pályamunkájának: »*A mezőkeresztesi csata 1596.*« első részét közli. — *Thury* József Esztergom 1595-iki bevételére vonatkozó török forrásokat állítja össze s mutatja be critical feldolgozásban. — *Huszár* Imre a huszárok eredetére vonatkozó téves nézeteket ezáfolja a »*Huszárok eredetéről*« című cikkében. — *Illéssy* János Nógrád 1663-iki meghódolására vonatkozó tanukihallgatásokat mutatja be. A »*Hadtörténelmi apróságok*« című rovat kisebb közleményeit Kovács, Gömöry G., Iványi kisebb közleményeit, s a »*Hadtörténelmi Okmánytár*« a huszti vár 1669-iki leírását hozza *Koncz* Józseftől. Az irodalmi rovatban hazai s külföldi munkák vannak ismertetve, s a füzethez két műmelléklet van csatolva.

»*ADATOK AZ EGERI EGYHÁZMEGYE TÖRTÉNETÉHEZ*« című folyóirat szerkesztését *Baldássy* Ferencz tagtársunk vette át s ezúttal a III. k. I. füzeté

látott világot. Balássy rövid szerkesztői nyilatkozata nyitja meg a füzetet, s ugyancsak ő közöl tanulmányt a jászok letelepedéséről s keresztyén hitre téréséről. — *Végh* Kálmán Domoszló monographiáját mutatja be, s *Frank* Károly a sajóvámosi plebánia s fiók házáiról értekezik. A tartalmas füzetet okmányok és regesták zárják be.

Az »IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK« mult évi 4-ik füzetével az első évfolyam befejeztetett. E tartalmas füzet anyaga három csoportba van osztva: értekezések, melyben négy nagyobb tanulmányt s Tárca című rovatában öt kisebb cikket olvasunk, kritikai rovat, adattár. A szerkesztő nagy gondot fordított a változatosságra: nincs szaka irodalomtörténetiünknek, az Attila mondáktól az újabb időkig, mely abban képviselve ne volna. A hun mondák összehordott anyaga felett *Erdélyi* Pál tart szemlét, *Horváth* Cyrill egy elveszett codex (az Imitatio Christi és Bonaventura fordítása) létezését constatalja, *Kerékgyártó* Kottaner Ilona kútfőit ismerteti s maga a szerkesztő critical szemlét tart két »elfelejtett író« Péczeli és Takács felett. Gazdag és érdekes az ezt követő tárca, a kritikai rovat s adattár is. Az évfolyamot gonddal szerkesztett index zárja be.

Különböző szakfolyóiratokban megjelent történelmi dolgozatok: a »LUDOVICA AKADEMIA KÖZLÖNYÉ«-ben (januári füzet) Koháry István gróf füleki várparancsnok és Magyarország országbírája rövid életrajzát közli *Füle* Henrik honvédezered. — A »MAGYAR SION« januári füzetében *Nogall* János I. János esztergomi érsek (1205—23) életrajzát állítja össze, criticalval s alapos kútfőtanulmányval. — Az ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET mult évi kiadványai utolsó füzetében közli *Pór* Antal tanulmányát *László* erdélyi vajdáról, mely külön lenyomatban is megjelent, s *Gyalui* Farkas érdekes adalékját Tótfalussi Kiss Miklós életrajzához, ennek postulatumnát a consistoriumhoz az arra adott válaszzsal (1698-ból). — A Dél-magyarországi »ÉRTESÍTŐ« mult évi 4-ik füzetében *Milleker* Bódog összeállította Dél-magyarország ókori régiségleleteit s *Patzner* István a szerkesztő a mult évi kiállítás műrégészeti csoportját ismerteti. — Az »ARMENIA« f. évi II-ik és III-ik fületeiben *Temesváry* János czáfolja Siebmacher s a Magyar Nemzetiségi Zsebkönyv azon állítását, hogy a ma is virágzó gróf Karácsonyi család őse azon Karácsonyi Tivadar, ki 1718-ban nyerte nemes levelét, s közli Mária Teréziának 1749. jun. 15-én Karácsonyi Kristóf számára kiállított nemes-levelét, s kimutatja, hogy a gróf Karácsonyiak etől vették származásukat. Megjegyzendő, hogy egy Karácsonyi család már Rákóczy György idejében is virágzott.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— ORTVAY TIVADAR választmányi tagtársunkat a csanádi püspök felterjesztésére a szentszék történetírói érdemeire való tekintettel, t. pápai udvari kamarássá nevezte ki.

— HODINKA ANTAL tagtársunk Ő Felsége hitbizományi könyvtárához scriptorrá neveztetett ki.

— AZ ERDÉLYI MUZEUM-EGYLET febr. 29-én tartotta rendes közgyűlését *Esterházy* Kálmán gróf elnöklete alatt Kolosvártt. Az elnöki megnyitó lendületes szavakkal emlékezik meg az egylet feladatáról és konstatálja az egylet gyarapodását és fejlődését. A titkár s egyes örök jelentései után következett a könyvtárigazgatási ügy, mely beható vita után akkép oldatott meg, hogy a vallás- és közoktatásügyi ministerhez felirat intézését határozták el, melyben az új igazgatónak (*Ferecny Zoltán*-nak) mint egyetemi könyvtárigazgatónak megerősítését kéri. (Ennek a kérésnek megértése végett szükség tudni, hogy az egyetemi könyvtár s a muzeumi könyvtár, bár elkülönítve, ugyanazon helyiségben vannak felállítva, s eddigelé a két intézetnek egy igazgatója volt.) Az »Erdélyi Múzeum« című folyóiratot 300 frttal fogják subventionálni, hogy az ezután havonként adassék ki. Ezzel a közgyűlés eloszlott.

— TÓTFALUSI K. MIKLÓS SIREMLEKE. Kolosvártt mozgalom indult Tótfalusi Kis Miklós az »Erdélyi Féniks« sírjának emlékkövel való megjelölésére s illetőleg a meglevő régi emlékkő esetleges felállítására, kitatarozására és a sírnak rácsesal való körülvételére. Hasonló mozgalom pár évvel ezelőtt keletkezett Kolosvártt a nyomdász-segély-egyletben, ámde elaludt, mielőtt bármi történt volna. Ezuttal Gyalui Farkas egyetemi könyvtártiszt élesztette föl az ügyet. A nyomdászok segélyegylete fölkarolta a már-már elfeledett nagy »szakértés«, ki egyuttal a magyar tudományosság terén is számot tevő férfiú volt, emlékezetének följújtását és elhatározta Gy. indítványára, hogy minden esztendőben, márczius 20-án Tótfalusi halálának évfordulóján emlékünnepelet fog rendezni. Az első ünnepélt az idén megtartják s meghívják reá a kolosvári tanintézeteket, tudományos testületeket. Kivonulnak a sírhoz és hazafias énekek, beszéd és szavalat kíséretében megkoszorozzák a bemohosodott, időtől fakult s töredezett koporsóalakú sírkövet. Majd országos gyűjtést indítanak. Azt, hogy milyen emlékkövet emeljenek Tótfalusinak, nem határozták még el, de bármilyen is lesz az emlék, a meglevő régi sírkövet okvetlenül föl fogják használni és az elkallódástól megóvják. E sírkövön a Pápai Páriz Ferencz által írott sírvers néhány letöredezett rész kivételével eléggé olvasható. A kolosvári egyetemi ifjuság gyűlést tartva, kimondta, hogy csatlakozván a Tótfalusi emléket ünnepelni szándékozó mozgalomhoz azt támogatni fogja.

— WERTHEIMER EDE levéltári kútforrások alapján írt nagy becsű két kötetes munkáját, mely immár teljesen be van fejezve, s melyből a »Történeti Irodalom« című rovatunk bővebb ismertetést közöl, a kiadó Ráth Mór úr szíveségéből tagtársaink kedvezményi áron, t. i. 8 frt helyett 4 frtért szerezhetik meg. A megrendelés egyenesen Ráth Mór könyvkereskedésébe intézendő. E rendkívül érdekes és szépen írt munkát melegen ajánljuk tagtársaink figyelmébe.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— AUSZTRIA-MAGYARORSZÁG a tizenkilencedik század első tizedében. Kiadatlan források alapján írta *Wertheimer* Ede. Második kötet a Pozsonyi békekötéstől a Schönbrunni Békekötésig. Budapest, 1892. 8-adr. V és 600 ll. Ára 4 frt.

— LIPTÓMEGYE törzsökös családjainak története 1526-ik évig. Írta *Mayláth* Béla. I. Rész. Budapest, 1892. 4-edr. 102 l. (Számos nemzedékrendi táblával.)

— A SZEPES-SZOMBATI KRÓNKA. Ismerteti és közli Dr. *Demkó* Kálmán. Lőcse, 1891. 8-adr. 38 l.

— LÁSZLÓ ERDÉLYI VAJDA. 1291—1315. Rajzok Erdély multjáról a középkorban. Írta *Pór* Antal. Kolozsvár, 1891. 8-adr. 49 l.

— A HAJDU-NÁNÁSI EVANG. REFORM. GYMNASIUM TÖRTÉNETE. Írta és a Tiszántúli ev. ref. középiskolai tanár-egyesület által 1891. aug. 21—25-én Hajdu-Nánáson tartott közgyűlésen felolvasta *Molnár* Lajos. Debreczen, 1891. 8-adr. 54 l.

— A KÁROLYI GÁSPÁR ÉS KÁLDI GYÖRGY Biblia-fordításai és a Károlyi-biblia védelme. Írta *Rácz* Kálmán. Sárospatak, 1892. 8-adr. 79 l. Ára 50 kr.

— GRÓF SZÉCHENYI ISTVÁN EMLÉKEZETE. Írta *Deák* Lajos kir. tanfelügyelő. Marosvásárhelytől, 1891. 8-adr. 35 l. Ára 20 kr.

— SZÉCHENYI EMLÉKEZETE. Ünnepi beszéd, elmondotta gróf Széchenyi István születése százados évfordulóján a soproni irodalmi és művészi kör által rendezett Széchenyi-ünnepen *Fenyvessy* Ferencz. Budapest, 1891. 8-adr. 13 l.

— PODOLIN VÁROS TÖRTÉNETE. Írta s okmánytárral ellátva közzétette *Wéber* Samu. Budapest, 1891. 8-adr. 52 l.

— A SZEPES-SZOMBATI JOG. (Zipser Wilkühr.) Keletkezése. Viszonya országos jogunkhoz és a németországi anyajogokhoz. *Demkó* Kálmántól. (Történettudományi Értekezések XV. 3.) Budapest, 1891. 8-adr. 42 l.

— DÉLMAGYARORSZÁG ÓSKORI RÉGISÉGLELETEI. Írta *Milleker* Bódog. Temesvár, 1891. 8-adr. 71 l.

— MASNICIUS TÓBIÁS fogsága és kiszabadulása 1674—1676. Írta *Krupa* István. Budapest, 1892. 8-adr. 15 l.

— AUS OESTERREICH stillen und bewegten Jahren. 1810—1812 und 1813—1815. I. Zeitgeschichtliche Studien. Aus dem Tagebuche Erzherzog Johannis von Oesterreich 1810—1812. II. Hormayr Lebensgang bis 1816 und seine Briefe an den Vorgenannten 1813—1816. Von Dr. Franz Ritter von *Krones*. Innsbruck, 1892. 8-adr. 417 l.

— WIERZBOWSKI T. Bibliographia Polonica XV. XVI. ss. Vol. II. Varsoviae 1891. XIII. 351 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi február 18-án d. u. 5 órakor tartott rendes közgyűlésének

Jegyzőkönyve.

Elnök: Gróf Szécsen Antal.

Miután a társulat tagjai kellő számmal gyülekeztek össze, gr. Szécsen Antal elnök elfoglalja székét, üdvözlí a jelenlevőket s rövid megnyitó beszédet mond, melynek során a társulat fejlődésében mutatkozó kedvező és biztató jelenségek közt különösen azt az érdeklődést emeli ki, a mit a társulat működése iránt legújabban királyunk ő Felsége és a felséges uralkodó család női tagjai közül is többen azzal tanusítottak, hogy *Mária Terézia* életrajzának a társulat nevében bemutatott egy-egy diszpéldányát kegyes méltánylással fogadni s a társulat hódolatáért köszönetöket kifejezni méltóztattak; továbbá, minthogy a folyó év társulatunk negyedszázados fennállásának éve, indítványozza, hogy ezt megalakulása évforduló napján, a mi május-havára fog esni, ünnepelje meg a társulat s a szükséges intézkedések és előkészületek megtételével az ig. választmány bizassék meg.

Ezzel a közgyűlést megnyitottnak jelentvén ki, a jegyzőkönyv hitelesítésére Szabó Albert alapító- és dr. Ballagi Aladár vál. tagokat kéri fel.

27. A közgyűlés tanácskozásainak első tárgya lévén gr. Szécsen Antal elnöknek a negyedszázados fenállás megünneplésére vonatkozó indítványa, — a közgyűlés az indítványt egyhangulag elfogadja s a további teendőkkal az ig. választmányt bizza meg.

28. Szilágyi Sándor titkár felolvassa jelentését a társulat mult évi működéséről, s egyszersmind egy nagyfontosságú tudományos intézet alapításának híret tudatja a közgyűléssel, mely egész történetirodalmunk jövő fejlődésére oly kiszámíthatatlan hatású, oly áldásosan gyümölcsöző alkotás leend, hogy első sorban a Magyar Történelmi Társulatnak kell annak létrejötte fölött örömet, megalkotója iránt háláérzetét nyilvánítani. Felolvassa Fraknói Vilmosnak f. hó 14-ikéről Rómából hozzá intézett levelét,

melyben a tudós főpap barátilag közli vele azon elhatározását, hogy más művelt nemzetek példájára egy oly tudományos és művészeti intézetet alapít saját vagyonából az örök városban, mely a magyar történetbuvároknak s az egyetemes történelem, a régiségtudomány és a műtörténet magyar munkásainak fog hajlékot adni; e czélból telket vásárolt Róma legszebb pontján, a Janiculus oldalán, már a ház tervét is elkészítteté s az építkezési munkálatok a legközelebbi hetekben megindulnak.

A közgyűlés lelkesült éljenzéssel fogadja a hírt, s a kitűnő tudósnak nagylelkű áldozatáért, melylyel a tudományos világot meglepte, de sokaknak régóta táplált óhaját is megvalósította, jegyzőkönyvileg elismerést és őszinte köszönetet szavaz, s Thaly Kálmán indítványára elhatározza, hogy ez elismerés és köszönet kifejezése Fraknoi Vilmos úrral még a közgyűlés folyama alatt táviratban közöltessék, felkérve Szilágyi Sándor titkár úr, hogy a távirat elküldéséről azonnal gondoskodni szíveskedjék. — Egyebekben a titkári jelentés tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

29. Napirenden lévén a következő 1892—1894-iki évkörre az elnök és alelnökök megválasztása, valamint az ig. választmányból szabályszerűleg kilépő és a mult év folyamán elhalt vál. tagok helyének betöltése, — elnök felhívja a társulat jelenlevő tagjait, hogy szavazataikat külön lapon az elnökre és két alelnökre, külön lapon huszonhárom ig. választmányi tagra adják be, kik közül a kilépők helyére 1892—1894-re húsz, az elhaltak helyére pedig 1892—1893-ra kettő, 1892-re egy tag választandó; egyszersmind szavazatszedő bizottságul Ráth György alapító tag elnöklete alatt dr. Fejérpataky László és dr. Angyal Dávid t. tagokat küldi ki.

A szavazatok beszedetvén, mialatt a szavazatszedő bizottság azok összeszámítása végett a mellékterembe vonúl, —

30. Dedek Cr. Lajos vál. tag felolvassa Fraknoi Vilmosnak *Nyomozások a pápai levéltárakban* című értekezését, melyben a nagyérdemű szerző Rómában folytatott legújabb kutatásai eredményét ismerteti.

A *Számadok*-ban fog megjelenni.

31. Szilágyi Sándor titkár a felolvasott értekezés kapcsán, melynek befejező soraiban a vatikáni levéltár mellett a látogatók használatára berendezett könyvtárról van szó, hol minden nemzet saját kiadványai külön szekrényekben állíttattak fel s a magyarországi szekrényben az Akadémia és a Szent István-Társulat kiadványai tekintélyes sorozatot képeznek, indítványozza, hogy annak gyarapításához a M. Tört. Társulat is hozzájárulását mondja ki s a vatikáni könyvtár magyar szekrénye számára a társulat összes kiadványai megküldessenek.

A közgyűlés az indítványt egyhangulag elfogadván, a további intézkedések megtételével az ig. választmányt bízta meg.

32. Jegyző előterjeszti az 1891 évi zár-számadást és felolvassa az ig. választmánynak folyó hó 4-én tartott r. ülésében 17 jk. pont alatt

a számvizsgáló bizottság jelentésére hozott határozatát, melyben a választmány a jelentést tudomásul veszi s Karasszon József pénztárnoknak és a társulat vagyonát kezelő P. H. E. Takarékpénztár-Egyesületnek az 1891 évi számadásokra nézve a fehméntést megadja.

A választmány határozata jóváhagyatik.

33. Előterjeszti az ig. választmány ugyanazon ülésében 20 jk. pont alatt megállapított 1892 évi költségvetési előirányzatot.

Jóváhagyatik.

34. Felolvassa Villányi Alajos társ. r. tagnak f. évi február-hó 8-án kelt s az elnökség útján a közgyűlés elé terjesztett beadványát, melyben a társulati tagok egymással való megismerkedésének, sürűbb érintkezésének és gyakoribb összejövételeinek szükségét s a társulat gyorsabb felvirágoztatására ható előnyeit hangoztatva, indítványozza, hogy a társulat egy céljainak megfelelően berendezendő házat építsen s e végből a főváros törvényhatóságától telket, a Nagyméltóságú Vallás- és Közoktatástügyi ministeriumtól pedig erkölcsi és anyagi támogatást kérjen.

Az indítvány, gr. Zichy Jenő pártoló felszólalása után, dr. Pauler Gyula javaslatára az ig. választmánynak adatik ki tárgyalás és véleményadás végett.

35. Gróf Zichy Jenő szóbeli indítványt tesz a millenium megünneplése tárgyában, oly értelemben, hogy az ezer-év ünnepét a Magyar Történelmi Társulat is hozzá méltóan ülje meg s erre nézve tervek készítéséről és a szükséges előkészületek megtételéről gondoskodjék.

Az indítvány gróf Szécsen Antal azon észrevételével, miszerint nem találná helyén valónak, hogy a társulat önállóan rendezzen ünnepségeket a millenium alkalmára, a választmányhoz utasíttatik.

E közben a szavazatszedő bizottság a szavazatokat összeszámítván —

36. Ráth György mint a bizottság elnöke jelenti, hogy az elnökre és alelnökökre beadott 59 szavazó lapon gr. Szécsen Antal mint elnök 59 szavazatot, Pulszky Ferencz mint első alelnök 50 szavazatot, Thaly Kálmán mint második alelnök 55 szavazatot nyertek.

E szerint a közgyűlés a következő 1892—1894-iki évkörre a társulat elnökévé egyhangulag gróf Szécsen Antalt, alelnökeivé pedig általános szótöbbséggel Pulszky Ferenczet és Thaly Kálmánt választotta.

Az ig. választmányban betöltendő 23 helyre beadott 72 szavazatból a kívánt általános szótöbbséget huszonnégyen nyerték el, kik közül a nyert szavazatok száma szerinti sorrendben 1892—1894-re dr. Károlyi Árpád, Óváry Lipót, Salamon Ferencz, dr. Czobor Béla, dr. Kammerer Ernő, dr. Komáromy András, Nagy Gyula, dr. Ortway Tivadar, Csaplár Benedek, Emich Gusztáv, dr. Szendrei János, Majláth Béla, Barabás Samu, hg. Odescalchi Arthur, Szilády Áron, Véghely Dezső, Villányi Szaniszló, Nátafalussy Kornél, gr. Esterházy János és Némethy Lajos, — 1892—1893-ra Pór Antal és dr. Ballagi Géza, — 1892-re pedig dr. Zimmermann Ferencz választattak meg az igazgató-választmány tagjaivá.

A választások eredménye kihirdettetvén, a szavazatszedő bizottság jelentése a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

Gróf Szécsen Antal mint a társulat újra megválasztott elnöke, a közgyűlésnek iránta nyilvánult bizalmáért köszönetét fejezi ki, s ezzel, több tárgy nem lévén, a gyűlést felosztatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette:

Gr. Szécsen Antal s. k.

Nagy Gyula s. k.

elnök.

jegyző.

Hitelesítjük: Szabó Albert s. k., Ballagi Aladár s. k.

Elnöki megnyitó beszéd.

Tisztelt közgyűlés!

Midőn a tisztelt közgyűlés tanácskozásait megnyitni szerencsém van, mindenekelőtt megjegyzendőnek vélem, hogy utolsó közgyűlésünk óta Társulatunk fejlődésében és tagjainak szaporításában kedvező és biztató jelenségek mutatkoztak, melyekről a titkári jelentés a tisztelt közgyűlést részletesebben értesítendi.

Ezen jelenségek közé kiválóan vélem számítandónak azon érdeklődést is, melyet felséges uralkodó családunk a társaság működése iránt több tagja által kijelenteni kegyeskedett.

Mint már az előbbi gyűléseken megemlíttetett, ő Felsége legkegyelmesebb urunk királyunk Marczali Henriknek Mária Terézia császárné és királynő életrajza című művének díszpéldányát, melyet a társulat megbízásából a legfelsőbb helyen bemutatni szerencsém volt, kegyes meglelégedéssel fogadta és engem ennek tolmácsolásával megbízni kegyeskedett.

Azon meggyőződéstől vezéreltetve, hogy ezen életrajz uralkodó családunk női tagjaira mind tárgyánál, mind sikerült fel dolgozásánál fogva érdeklődéssel bírhat, bátor voltam ő cs. és kir. fenségeiknek Mária Terézia főhercegnőnek, Károly Lajos főherceg ő cs. és k. fensége nejének, Mária Valéria főhercegnőnek, Stefánia özvegy trónörökösnének, Izabella főhercegnőnek, Frigyes főherceg nejének és ő cs. kir. és kir. fensége Frigyes Agost szász herceg nejének, a toskanai főhercegazszonynak kinyert engedélyöknél fogva bemutatni. Kik mindnyájan köszönetöket, élénk érdeklődéseket s méltánylásokat kijelenteni és engem megbízni kegyeskedtek, hogy ezt nevükben társaságunk előtt kijelentsem. Mit megtenni annál nagyobb örömmel érzem magamat hivatva, minekutána ezen elismerés nemcsak a tárgy

és munka iránti érdeklődésnek, hanem egyszersmind azon rokon-szenvnek is kifejezése, melylyel ő fenségeik hazánk nyelve és irodalma iránt viseltetnek.

A folyó év társulatunk negyedszázados fennállásának évfordulója. És bár nézetem szerint az évfordulók ünneplése a mai időkben némelykor a helyes kereten túl érvényesül, azt hiszem, hogy a Történelmi Társulat fennállása évfordulójának ünneplése igazolva van azon eredmények által, melyekre mindazok, kik működésében főleg a történetirodalom terén részt vettek, büszkén tekinthetnek vissza.

De hogy ezen ünnepélyt kellő módon megtarthassuk, és határidejének megállapítását a társaság működésének valódi kezdetéhez kapcsolhassuk, bátor vagyok a tisztelet közgyűlés előtt azon indítványomat felhozni, hogy társaságunk valódi alakulása az 1867-ik év május tizenötödikére esvén, ezen ünnepélyt szintén május hónapjára tartsuk fel, határnapjának megállapításával és az előkészületek megtételével pedig a választmányt bízuk meg.

És most a közgyűlést megnyitottnak jelentem ki.

Titkári jelentés.

(Melléklet az 1892. febr. 18-án tartott r. közgyűlés jegyzőkönyvéhez.)

Tisztelet közgyűlés!

Egy eredményekben gazdag és veszteségek által sújtott év zárszámadását kötelességem Önök elé terjeszteni: hadd szóljanak a számok és ítéljenek Önök. Küszöbén a nagy feladatnak, hogy a Millenium megünneplésében a magyar történetírás is bemutathassa Magyarország történetének forrásait úgy előkészítve, hogy azok alapján hazánk története megírható legyen, — vajjon megtette-e Társulatunk mind azt, mi erejétől és szűkre mért eszközeitől tőle várható volt? s vajjon, ha törekvései jó úton haladtak, meríthetett-e erőt a haza támogatásától, hogy feladatát előkészíthesse?

Ha a számokat meg fogom szólaltatni, meglepéssel fognak Önök értesülni arról, a mit Társulatunk elért, de ha mérlegelni fogják az elért eredményeket azzal, a mi előttünk áll, be fogják látni erőnk elégtelenségét. Történetünk anyagának nagyobb s részben legalább fontosabb fele a külföldi levéltárakban van felhalmozva, s a mi a hazában van, azt megdézsmálta a török és tatárpusztítás s talán még ezeknél is inkább a múlt század prókátor-levéltárnokainak az a nézete, mely minden oly iratot, mit perben nem lehetett használni, kiselejtezzett a levéltárból, mert az »nihil refert ad culinam«.

Ily barbár pusztításoktól ma már nincs okunk tartani, s szerencsére még mindig van anyag elég a hazában, mely képes megjutalmazni a kutató fáradságát. De olyan arányú kutatással, milyennel a hazában czélt érhetünk, a külföldi levéltárakban érhetünk-e el valamit? Hisz a kutatás a Vatikáni levéltárban, a Monumenta nyolcz vaskos kötete daczára, még mindig csak a kutatás küszöbén áll. — Hát a bécsi, a velencei, a müncheni, a simancsi s a többi mind rendszeres kutatás nélkül kiaknázhatók lesznek-e? Vajjon arányban áll-e erőnkkel csak egyetlen levéltár felkutatása is? s van-e módunkban hónapokon át tartó munkával szakembert megbízni?

Bocsássanak meg Önök, hogy e kérdést vetettem fel számadásom megtétele előtt. Szükségem volt rá, hogy indokoljam a párhuzamot tetteink és törekvéseink közt, s hogy igazoljam, hogy emelkedésünk daczára miért nem tehattünk többet.

S most térjünk át a tulajdonképeni számadásra.

A Társulatunk javára 1890 évvégéig bejelentett összes alapítványok összege 34,765 frt volt, ma a bejelentett alapítványok összege 39,653 frt; az alaptőke szaporodat tehát 4888 frt. Ezen jelentékeny alapítványi összeget összesen 328 alapítónak köszönhetjük; kik közül eddigelé 86 alapító halt el, 176 van életben, 66 alapítvány pedig törvényhatóságok, egyletek s közmívelődési intézetek által tétetett. Az alapítóknak közel egy tizedrésze, összesen 30 tag, 1890 dec. 31-ike óta jelentkezett; ezek közt 13 törvényhatóság, 5 főúr van, a magas clerus és papság részéről 4, irodalmi intézeteink közül egy jelentkezett, az ezen felül levő hét a történetírás barátai köréből került ki. Örömlünk és megelégedésünkre szolgál constatálhatni, hogy a törvényhatóságok csatlakozásában örvendetes jelenséget látjuk annak, hogy az érdeklődés hazánk története iránt emelkedőben van; de fokozza örömlünket az, hogy ez ideig a százsz közösségek közül öt lépett be Társulatunk kötelékébe. Ha századok hosszú során át történetünk egysége soha sem vonatott kétségbe, miért ne tudnánk együtt dolgozni a történeti igazságok felderítésében?

1890 utolsó napján volt 1452 évdíjas tagunk: ez idő óta 159 új évdíjas tag vétetett fel. E szám azonban nem egészen növelte Társulatunk létszámát: mert a mult évben Társulatunk sok régi, hű barátját veszítette el, nehányan, cyclusok letelvén, kiléptek, s e kettő: kilépés és halálozás által összesen 65 tagot veszítettünk. Ennyit leszámítva a szaporulatból, ma 1546 évdíjas s az alapítókkal együtt összesen tizenkettő híján 1800 tagunk van.

Igy kimondva együtt, szép szám: de hát összesen 1800 ember van-e, ki hazánk történetírása fejlesztésének s a történeti kutfők felkutatásának munkájában támogatni akarja az ezen célra

alakult Társulatot? Valóban, küszöbén az annyi lelkesedéssel felkarolt milleniumi ünnepnek, erre gondolni sem lehet. S ha nekünk kettőzött erővel kell arra törekedni, hogy a mondott ünnep megülésehez az anyag összehordásával hozzájáruljunk, az ügybarátok támogatása segítségünkre leend, hogy kötelességünket teljesíthessük.

Hogy egy századnegyedre terjedő életünk alatt mivel járultunk a Társulatunk által kitűzött feladatok megoldásához, arról más alkalommal kellend beszámolni; feladatunk most a mult év működésének képét adni. A nyilvános ülések alatt tartott felolvasások s Társulatunk folyóiratai mutatják be az eredményeket. A »Századok«-ban 15 értekezés tisztázza a magyar történet egyes részleteit, még pedig hazai és külföldi kutatások eredményeinek felmutatásával, s a választmány egy elhatározása lehetővé tette, hogy jövőre a külföldi, főként a szláv irodalom magyar vonatkozásai nagyobb tért találjanak e folyóiratban, hogy ilyen módon történetírásunk látköre szélesíthessék. A Történelmi Társulat történelmi anyagnak s adatoknak gazdag kútforrása, melyek nemcsak hazai nyilvános és magános (a kassavárosi, a gróf Teleki, a Forgács, az erdélyi káptalani), hanem számos külföldi — a bécsi, párisi, drezdai, lengyel, cseh, svéd — levéltárakból merítették, s ezek annyival becsesebbek, mert a távolság miatt nehezebben hozzáférhetők. A Magyar Történelmi Életrajzok három életrajzot hozottillustrációkkal ellátva. Sajtó alatt van s nemsokára meg fog jelenni a gróf Zichy-család Okmánytárának VI-ik s a Házi Történelmi Emlékeknek II-ik kötete. Nemsokára sajtó alá kerül a gróf Teleki nemzetség levéltárának I. kötete, s rendezés alatt áll »az Apor nemzetség levéltára«, mely hazánk családlí levéltárainak gyűjteményét nagybecsű adalékkal fogja annak idején szaporítani.

Választmányunkat a letűnt év súlyos veszteségekkel látogatta: három buzgó és nagy érdemű tagját veszttette el. Résztvételenek és sajnálatának a választmány nemcsak jegyzőkönyvileg adott kifejezést, hanem intézkedett, hogy felettük emlékbeszéd tartassék. Az alapító és évdíjas tagok közül is több olyant veszttettünk, kik sikerrel foglalkoztak a történetírással. A rendes választmányi üléseken résztvételenek kifejezést adott a választmány. Egyenként a folyó évben megjelenendő Névkönyvünkben lesznek felsorolva.

És most megtörténvén a beszámolás, szeretném felvetni a kérdést, hogy a mi történetírói nemzedékünk megtette-e úgy kötelességét, mint azt tőle meg lehet várni, s ha a válasz elől ezúttal kitérek, nem az ítéletet kívánom kerülni, mely a mi munkásságunkat még mindig az előkészítés nagy munkájának jelen-tené ki. De siettetni kell az előmunkálatokat: az idő nem vár,

pedig gyenge és gyarló eszközeinkkel többet, mint tettiünk, alig érhetnénk el.

Hogyan siettessük?

A választ egy concret tényben fogom önök elé terjeszteni.

Ma már nekünk is van »*école de Rome*«-unk. A magyar történelmi és művészeti intézet Rómában meg van alapítva. Az Akadémia a Muzeum után ez a harmadik nagy alkotás, mely történetírásunk fejlődésére kiszámíthatatlan haszonnal fog járni, s áldásos gyümölcseit rövid idő alatt fogjuk élvezni.

Utolsó perczben kaptam a levelet, mely erről értesít s melyet Önöknek bemutatni szerencsés lesznek: s Önök bizonynyal velem együtt meghatóan fognak áldást kérni a Mindenhatótól arra, ki kitünő történelmi alkotásaira, szerencsés kutatásaira e nagylelkű áldozattal feltette a koronát!

Budapest, 1892. febr. 18.

Szilágyi Sándor.

(Fraknói Vilmos levelét egész terjedelmében a »Századok« folyó évi februári füzetéhez csatolt mellékleten tettük közzé, 185. és 186. ll.)

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892-iki márczius 3-án tartott rendes választmányi ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt Thaly Kálmán alelnök, Bánó József, Barabás Samu, Bunyitay Vincze, Csánki Dezső, Csontos János, Czobor Béla, Dedek Crescens Lajos, Fejérpataky László, Jakab Elek, Komáromy András, Majláth Béla, Márki Sándor, Óváry Lipót, Pauler Gyula, Szádeczky Lajos, Szendrey János, Szinnyi József, Tagányi Károly, gr. Zichy Jenő, Zsilinszky Mihály, Váczy János vál. tagok, Villányi Alajos indítványt tevő, Karasszon József pénztárnok, Szilágyi Sándor titkár.

Elnök az ülést megnyitván jegyzőkönyv-hitelesítőkké Dedek Crescens és Majláth Béla vál. tagokat nevezi ki.

37. Napirend előtt a titkár felolvassa Vaszary Kolos hercegprímás ő Főmagasságának a M. Történelmi Társulathoz intézett meleghangú levelét, melyben válaszolva a társulat elnökének hercegprímássá lett kineveztetése alkalmából hozzá, mint társulatunk tagjához, intézett üdvözlő soraira, hangsúlyozza, hogy ha állása gondjai s egyéb terhei igénybe fogják venni erejét, fenmarad számára a történelmi kutatások elősegítésének szép munkaköre.

A meleg hangon írt remek főpásztori levél, bizonyítványa annak, hogy Főmagassága fiatal éveit kedvenc tanulmányával nem szakította, a

legnagyobb lelkesedéssel fogadtatott, többszörös éljenzéssel szakíttatott félbe s Thaly Kálmán indítványára elhatároztatott, hogy a levél társulatunk irattárába megőriztessék, annak egész szövege közöltetik a Századokban, s ő Főmagasságának buzdító s a jövő biztosítékait magában foglaló szavaiért hálaköszönet fejeztetik ki.

38. Olvastatik gróf Szécsen Antal elnöknek Pulszky Ferenc alelnökhöz intézett levele, melyben őt az alapszabályok 19 szakasza értelmében a folyó három éves időszak lejártáig a társulat ügyeinek állandó vezetésével megbízza.

Tudomásul szolgál.

39. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlásokat. Ajánlatnak *a) alapítókul*: Tisza Kálmánné (társulatunk régi tagja) 200 frt alapítvánnyal, gróf Andrassy Gyula 200 frt alapítvánnyal (aj. Tisza Kálmánné), gróf Wenckheim Frigyes 200 frt alapítvánnyal (aj. Tisza Kálmánné), Nagy-Körös városa 100 frt alapítvánnyal (aj. a titkár); *b) évdíjas tagoknak*: a besztérczebányai állami felsőbb leányiskola (aj. a titkár), a pécsi nemzeti Casino-egyesület (aj. a titkár), Ruszti Ruszt József (aj. Lederer és Szilágyi), a hajdu-nánási ev. ref. gymnasium (aj. Karasszon J.), Siklóssy László tanuló (aj. Szilágyi Sándor), Bod Gyula kir. törvényszéki bíró (aj. Karasszon J.), Brassai evang. gymnasium könyvtára (aj. Szilágyi Sándor), gróf Zichy Ferenc kir. főasztalnok mester (aj. Tisza Kálmánné), gróf Széchényi Béla (aj. Tisza Kálmánné), Baan Elemér kir. közjegyző (aj. a titkár), Eger város közönsége (aj. gróf Szécsen A.) Csathó Ferenc kir. táblai tanácselnök, Egry Kálmán kir. tábla bíró, dr. Irinyi István ügyvéd, Sárváry Gyula városi főorvos, Zöld Mihály városi főjegyző, Rosznay István kereskedő, Torday Gábor ügyvéd (mindnyáját ajánlja Széll Farkas).

Örömmel megválasztatnak s Tisza Kálmánné gróf Degenfeld Schomberg Ilona ő excjának azon kitartó és fáradhatatlan buzgalomért, melyet iársulatunk érdekeinek emelése körül kifejteti kegyeskedett, társulatunk hálájának s elismerésének jegyzőkönyvileg leendő megörökítését határozza el a választmány. Köszönetet és elismerést szavaz Széll Farkas v. tagnak is eddig kifejtett buzgalmának sikeres folytatásáért.

40. Titkár jelenti, hogy a pesti hazai első takarékpénztár társulatunk folyó kiadásainak fedezéséhez 100 frttal járulni szíveskedett.

Hálás köszönettel fogadtatik s erről a hazai takarékpénztár értesítetik.

41. Olvastatik a pénztárnok február-havi kimutatása, mely szerint

összes bevétel volt	4,005 frt 26 kr,
» kiadás »	2,618 » 41 »
maradvány	1,386 frt 85 kr;
mihez hozzászámítván a folyószámlák követelését ...	1,804 frt 51 kr
1892. febr. 29-én összesen	3,191 frt 36 kr

SZÁZADOK. 1892. III. FÜZET.

18*

áll a társulat rendelkezésére, melyből azonban Temesvár városa 100 frtos, gróf Wenckheim Frigyes 200 frtos, Szent-Ágota községe 100 frtos alapítványa, összesen 400 frt tőkésítendő.

A pénztárnok kimutatása tudomásul vétetvén a jegyzőkönyvhöz esatoltatik; a tőkésítendő alapítványokra nézve elhatároztatik, hogy a kimutatott 400 frt erejéig $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, utasítván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a P. II. E. Takarékpénztár útján szabályszerűen gondoskodjék.

42. Olvastatik a pénztárnok jelentése, hogy a M. Történeti Életrajzokra befolyt előfizetési díjak számára külön folyó számla nyitattott, melynek ellenőrzésére ellenőrzési számlakönyv fog vezetettetni; továbbá, hogy a hátralékos vidéki tagok hátralékaik befizetésére az ügyvéd által megintettek.

Mindkét ügy helybenhagyólag tudomásul vétetik.

43. Tárgyalásba vétettek a f. évi február 18-án tartott közgyűlés által a választmányhoz utasított ügyek:

a) Tárgyalásba vétetett gróf Szécsen Antalnak a közgyűlési jk. 27-ik pontjában foglalt indítványa a negyedszázados fennállás megünneplésére vonatkozólag.

Elhatároztatott, hogy f. évi május 15-én, mint a Társulat első közgyűlésének 25-ik évfordulóján ünnepélyes közgyűlés fog tartatni, melynek előkészítésével az elnökség bizatik meg. A közgyűlés tárgyai lesznek a) elnöki megnyitó beszéd, b) a társulat 25 éves története, c) felolvasás Thaly Kálmántól, d) elnöki zárszó.

b) Olvastatott a jk. 31-ik pontja, mely a választmányt megbízza, hogy a társulat eddigi összes kiadványait küldje meg a Vatikáni könyvtár magyar szekrénye számára.

Megbíztnak a titkár és jegyző, hogy a Társulat összes eddigi kiadványait állítsák össze, a mennyiben egyes példányok nem volnának a raktárban, azokat szerezzék meg s a kiadványoknak elszállításáról gondoskodjanak.

c) Olvastatott a jk. 34-ik pontja, mely a választmányt megbízza, hogy Villányi Alajos társulati tagnak indítványát egy a társulat céljainak megfelelő ház építtetése ügyében — vegye tárgyalásba s annak idejében tegyen róla jelentést.

Mielőtt e nagy fontosságú indítvány tárgyalásába bocsátkoznék a választmány, szükségesnek tartja a gazdasági bizottságnak véleményét ez ügyben meghallgatni, s épen ezért Villányi Alajos t. t. indítványát azzal teszi át a gazdasági bizottsághoz, hogy azou ülésre, melyben azt tárgyalni fogja, az indítványozót is hívja meg.

d) Olvastatik a jk. 35-ik pontja, mely megbízza az igazgató választmányt, hogy gróf Zichy Jenőnek a millenium megünneplésére vonatkozó indítványát vegye tárgyalásba s ez ügyben saját hatáskörében intézkedjék.

Mielőtt a választmány annak a kérdésnek, hogy a milleniumot a maga részéről miképen ünnepelje meg, megvitatásába bocsátkoznék, elhatározza, a kérdés megvitatására egy bizottságot küldeni ki, melynek elnökévé Thaly Kálmán s tagjaivá az indítványozó gróf Zichy Jenő, Pauler Gyula, Fejérpataky László, Nagy Gyula s a titkár neveztetek ki.

44. Olvasztatik a jk. 32-ik pontja az 1891-iki zárszámadások ügyében, melynek értelmében a közgyűlés az ig. választmánynak ez ügyre vonatkozó jelentését tudomásul veszi. Ennek alapján határoztatik, hogy Karasszon József pénztárnoknak s a P. H. E. Takarékpénztárnak a felmentvény a szokott módon ki fog adatni.

45. Titkár jelenti, hogy az elnökség a mult febr. havi r. v. ülésen 22. jk. pont alatt kelt határozatnak megfelelőleg 900 frt alapítvány elhelyezésére vonatkozólag intézkedett.

Tudomásul vétetik.

46. Titkár jelenti, hogy a Bay Ilona-féle pályadíjra beérkezett pályamunka bírálói közül Csánki D. és Csontos J. beadták a bírálataukat, s hogy a pályamunka elküldetett a harmadik bírálónak Fraknoi Vilmosnak.

Tudomásul vétetik.

47. Titkár bemutatja Pór Antalnak és Zimmermann Ferencznek leveleit, kik ig. választmányi tagokul lett megválasztatásukért köszönetet mondanak.

Tudomásul vétetik.

48. Titkár jelenti, hogy Doby Antal Szűcs Istvánnak egy, s Pajor István Haan Lajosnak két levelét küldötték be a társulat irattára számára.

Az ig. választmány köszönettel fogadja a küldeményeket s azokat a Társulat irattárába fogja elhelyezni.

A folyó ügyek letárgyalása után pont 5 órakor megkezdetik a felolvasó ülés.

49. Dr. Szádeczky Lajos felolvassa s részben ismerteti »Tanulmány Szerémy György emlékiratairól« című munkáját, s bemutatja a Szerémy-Codexet, mely alapul szolgált Wenzel Gusztáv kiadásának.

A köztetséssel fogadott felolvasás a Századokban fog megjelenni.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent

Jegyzette:

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Szilágyi Sándor s. k.
titkár.

Hitelesítjük: Majláth Béla s. k., Dedek Crescens Lajos s. k.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

elnöksége, tiszti kara, igazg. választmánya és bizottságai 1892-ben.

Elnök: Gróf Szécsen Antal*Első — ügyvezető — alelnök:* Pulszky Ferencz*Második alelnök:* Thaly Kálmán*Titkár:* Szilágyi Sándor*Pénztárnok:* Karasszon József*Jegyző:* Nagy Gyula*Ügyész:* Sigray Pál.*I g a z g a t ó v á l a s z t m á n y:*

Balássy Ferencz	dr. Hampel József	dr. Pauler Gyula
dr. Ballagi Aladár	dr. Horvát Árpád	Pór Antal
dr. Ballagi Géza	Jakab Elek	b. Radvánszky Béla
id. Bánó József	dr. Kammerer Ernő	dr. Réthy László
Barabás Samu	dr. Károlyi Árpád	Salamon Ferencz
dr. Boncz Ödön	dr. Komáromy András	dr. Szádeczky Lajos
dr. Borovszky Samu	Lehoczky Tivadar	Széll Farkas
Bunyitay Vincze	Majláth Béla	dr. Szendrei János
dr. Csánki Dezső	dr. Márki Sándor	Szilády Áron
Csaplár Benedek	Melczér István (Kellemes)	Szilágyi Sándor
Csontos János	Nagy Gyula	id. Szinnyi József
dr. Czobor Béla	Nagy Imre	Tagányi Károly
Dedek Crescens Lajos	Nagy Iván	dr. Thallóczy Lajos
Emich Gusztáv	Nátafalusy Kornél	dr. Váczy János
gr. Esterházy János	Némethy Lajos	Véghely Dezső
dr. Fejérpataky László	b. Nyáry Jenő	Villányi Szaniszló
dr. Fraknói Vilmos	hg. Odescalchi Arthur	gr. Zichy Jenő
Géresi Kálmán	dr. Ortway Tivadar	dr. Zimmermann Ferencz
dr. Hajnik Imre	Óváry Lipót	Zsilinszky Mihály.

G a z d a s á g i b i z o t t s á g:

Hegedüs Sándor biz. elnök

dr. Csánki Dezső biz. jegyző

Szabó Albert.

Emich Gusztáv

dr. Pauler Gyula

Hivatalból: a titkár, jegyző, pénztárnok és ügyész.

S z á m v i z s g á l ó b i z o t t s á g:

Majláth Béla biz. elnök

dr. Boncz Ödön.

Hivatalból: az ügyész.

*A gróf Teleki-Oklevéltár szerkesztő bizottsága:*id. gr. Teleki Géza (a család
részéről) biz. elnökdr. Fejérpataky László
Gergely Samu

Szilágyi Sándor biz. elnök

dr. Schönherr Gyula

Barabás Samu

dr. Szádeczky Lajos.

A HARTVIK LEGENDÁRÓL.

Karácsonyi János a Századok mult számaiban a kérdésről értekezett, kik voltak hazánkban az első érsekek? Fejtegetésének egyik főpontja, hogy Szent István az az életrajza, melyet Hartviknak tulajdonítanak és Kálmán királynak van ajánlva, nem a XII. században, hanem a XIII-ikban íratott és az elő beszédben említett Kálmán király nem könyves Kálmán királyunk, hanem IV. Béla öccse, Slavonia hercege, a ki egy darabig Halics királya volt, s a királyi czímet azután is, hogy országát elvesztette, viselte. Az okokat, melyekkel Karácsonyi J. ez állítását támogatja, jobbára már M. Florianus is felhozta a Fontes Domestici I. kötetében, a Hartvik-féle legenda pesti codexének kiadásakor s azokra ugyancsak itt a Századokban több mint tíz évvel ezelőtt egy álnevű író — Hartwigus — derekasan megfelelt.¹⁾ Mikor tehát én újra a kérdéshez hozzá szólok: nem kerülhetek el némi ismétléseket; szolgáljon azonban mentségemre a tárgy fontossága, mely megérdemli, hogy újra meg újra meghányjuk, és Karácsonyi úr czikke, mely jobbára szintén csak régi állításokat ismétel.

Tudvalevőleg a szent király életéről három — vagy ha a Hartvik legendát és annak pesti codexét külön dolgozatnak vesszük, — négy külön legendát ismerünk:

1. A legenda minor vagy kis legendát; erről itt nincs mit megjegyeznünk.²⁾

¹⁾ Századok, 1881. 692. s. kk. II.

²⁾ Sok író e legenda e szavaiban »Licet autenticos librorum scripturas revolvatis, tamen hec breviora legite« (Font. Dom. I. 2.) czélzást lát Szent István más legendáira; de az író itt csak általánosságban beszél nagyobb igényű és szerényebb, kisebb művekről. Azért mondja: »breviora.« — többes számban, minek nem volna értelme, ha csak a maga legendájáról beszélné és ezt hasonlítani más Szent István-féle legendákhoz.

2. A legenda maiort vagy a nagy -- de csonka -- legendát; erről különösen ki kell emelnünk, — mint a Hartvik legenda megbirálásánál egyik lényeges pontot -- hogy külföldi irta. Több helye mutatja ezt; ¹⁾ például, hogy a magyarokat a kárhozat és tudatlanság fiainak, isteni tiszteletet nem ismerő vad és kóbor népnek nevezi; a koronát »imperialis excellentie signum«-nak a »császári fenség jelé«-nek mondja, mit a magyar Hartvik azután »regalis excellentie signum«-ra vagyis »királyi fenség jelé«-re változtat, és végre, hogy szerinte Géza »convocatis . . . Hungarie primatibus cum ordine *sequenti*« teszi Istvánt utódjává. E kétféle rend kifejezése nálunk teljesen szokatlan; nem is felelt meg a valóságnak, de igenis megfelelt a különbségnek, mi p. o. a cseheknél a lősek és vladykák közt létezett, kiket a XI. század végén és a XII. század elején élt prágai Kozma »Bohemi primi et secundi ordinis«, »secundi ordinis milites«, »primi et secundi ordinis milites«-nek nevez krónikájában.²⁾

3. Szent István legendájának azt a formáját, melyet Chartuicius püspök műve gyanánt egyedül ismertek nálunk az újabb időkig, a míg tudniillik 1781-ben Mancini a legenda maior és minor, és e század derekán Érdy a pesti codex legendáját kiadta. Azok a kivonatok, melyeket 1349. és 1350-ben a fehérvári, váczai, esztergomi káptalanok, a somogyi tized adományáról, mint a »Per sanctissimos papas approbata et autenticata« legendából kiirtak, ennek és nem a pesti codex legendájának felelnek meg. E legenda a legenda maior magyarellenes, némely kitételeit módosítja, p. o. a magyar nemzetet gyalázó szavait, az »imperialis« jelzőt elhagyja — más különben, jobbra szolgálilag lemásolja, úgy hogy annak némely nem szabatos kitételeit, mint a »secundi ordinis« nemeseket is híven leírja. Még jobban ragaszkodik a legenda maiorhoz

4. a pesti codex, mely — mint a Századok 1884-iki folyamában bővebben kifejtettem — a magyar felfogású Hartvik legendába visszahelyezi a legenda maior szándékosan kihagyott

¹⁾ Lásd részletesebben a »Hartvik-legenda és pesti codex« című értekezésemet Századok, 1884. 739. s. kk. II. — Imperialis excellentie signum. Legenda Major. Font. D. k. I. 18.

²⁾ Jireček, Das Recht in Böhmen und Mähren. I. 30.

helyeit, úgy hogy ennek következtében például az első fejezetben: a bevezetésben, vagy a pogány lázadásról szóló harmadik fejezetben, ugyanaz a dolog kétszer is említettik. Karácsonyi úr ezt a felfogást »regének« nevezi, mert szerinte a pesti codex a valódi Hartvik, s abból készült csak később a magyar Hartvik; s a maga szája ize szerint állítván össze, még pedig idéző jel közt, mintha szavaimat szóról szóra hozná fel, véleményemet, a részletekből, melyeket én annak támogatására felhoztam, csak egyre — az Ascric kalocsai érsekségét illető helyre reflectál, s abból, felfogásom czáfolatára, azt hozza fel, hogy a pesti codex írója a nagy legenda adatait használta s annak szavait irta le (28.1.); mintha én azt tagadtam volna, s állításom nem épen az volna, hogy a pesti codex írója újra a legenda maior szavait toldotta be a Hartvik codexbe, a mely hogy szinte előtte feküdt, a jelen esetben is, már csak abból is kitűnik, hogy abban foglaltatik az adat Ascric kalocsai érsekségéről, melyet a pesti codex is elfogad, míg a legenda maior csak Ascric esztergomi érsekséget ismeri. A ki egyébiránt talán tudni akarja felfogásomat e két munka egymáshoz való viszonyáról, meggyőződhetik magából értekezésemből. Én itt annak ismétlésével, mit ott mondtam, nem untatom a tisztelt olvasót, hanem csak a kérdés állását, a status quaestionis vagyok bátor figyelmébe ajánlani. Van két mű. Az egyik, szerintem, Hartvik műve, a kisebb és nagyobb legendából van összeállítva, némely sajátos tudósítással, miket magyar vagy magyarországi író a magyar királynak irt műben tudhatott. E munka magyaros felfogással elég tisztességesen van szerkesztve, és a legújabb időkig egyedül volt ismeretes Magyarországon. A másik, a pesti codex és Karácsonyi úr szerint Hartvik műve, ugyanazt tartalmazza, csak hogy az író az ismert Hartvikot, helyenként, a legenda maior némely adataival, fordulataival igen ügyetlenül kibővíti, megtoldja; egy összhangzó műből toldott, foldott, magát helyenkint ismétlő dolgozatot ad. Én azt tartom, hogy Hartvik tőle telhetőleg jól csinálta művét, de a pesti codex írója elrontotta; Karácsonyi úr szerint maga Hartvik jól is csinálta, aztán mindjárt el is rontotta művét és ily formában ajánlotta, a magyarokat a kárhozat és tudatlanság fiainak nevezve, ha nem is könyves Kálmán királynak, de legalább mégis magyar

herczegnck. Természetesen azután ezt a rossz munkát — »a magyar másolók« — kik voltak ők és mikor éltek? — »magyaros alakba« öntötték, vagyis: megoltalmazták Hartvikot maga Hartvik ellen, de azért Hartvik nevét meghagyták, s ezt a munkát tekintik aztán authenticus legendának, melyet a pápák approbáltak. Melyik theoria bir több valószínűséggel? Annak eldöntését a szíves olvasóra bízom.

Karácsonyi úr maga említi, hogy némely adatok arra látszanak mutatni, hogy Szent István legendája már meg volt a XIII. század elején, sőt meg volt már a XII. század közepén, csak hogy felfogása szerint III. Incze intézkedése a »de utroque iure«-nek kihagyásáról, III. Kelemen pápa megemlékezése a fehérvári egyház kiváltságairól, mely Szent István legendájában foglaltatnék — egy más legendára vonatkozik, holott ez a két hely sem a kisebb, sem a nagyobb legendában elő nem fordul, csak a Hartvik legendában, no meg a pesti codexben. Hogy mely legendában volna tehát meg ez a két hely? ő nem mondja meg, de úgy látszik, hogy igen természetesnek találná, ha ép az a legenda, melyet authenticusnak tekintettek, elveszett, a nem authenticus pedig megmaradt volna. Én, őszintén megvallva, az ellenkezőt tartom valóbbszinűnek; a szíves olvasón a sor, hogy a dolog így állásában maga mondjon ítéletet és én csak mint korhatározó momentumra figyelmeztetem, hogy a meglevő legendák egyike se nevezi még se II. Henrik német császárt, se I. László királyt szentnek, pedig II. Henriket 1146-ban, Lászlót 1192-ben iktatták a szentek közé.

De Karácsonyi úr adatokkal is igyekszik bebizonyítani, hogy a Hartvik legenda a XIII. századból származik. Vegyük sorra okait, még pedig, — hogy a tisztelt olvasó könnyebben követhesse a dolgot abban az egymásutánban, melyben értekezésében előfordulnak.

A Hartvik legenda, meg a legenda maior is — ez Karácsonyi úr első, M. Florianustól kölcsönvett ellenvetése — »Alba Transylvana«-t mond, holott a XII. században és XIII. elején nálunk okleveinkben »Ultrasilva«-t irtak. Teljesen igaza van Karácsonyinak, hogy M. Florianus ezt bebizonyította, s ebből aztán csakugyan az következne, hogy a legenda maior, melyből

a Hartvik legenda e kifejezést átvette,¹⁾ szintén csak ily késő kori s ennél fogva a Hartvik legendának még ifjabbnak kellene lenni, ha — a legenda maiort magyar ember magyar latinsággal írta volna. A legenda maior írója azonban idegen. Hogy a »transylvana«-t korhatározónak vegyük, be kellene bizonyítani, hogy külföldön is, a mondott időben, a rendes »trans« kifejezés helyett a nálunk divó »ultra«-t használták, mit se M. Florianus, se Karácsonyi úr meg sem kísértének. Különben is: a nagy legenda heiligenkreuzi kézírata, mint M. Florianus is elismeri²⁾ a XII. századból való s abban meg van a transylvanus, holott ez időben nálunk oklevelekben csak az ultrasylvanus szót használják; s ez maga már oly különbséget mutat a codex és okleveleink nyelve közt, hogy ez utóbbiakból a codex nyelvére, korára, apodicticus következtetéseket vonni nem lehet. Ugyanez áll a »mons sacer« kifejezésről is a »mons sanctus« helyett, melyet M. Florianus szintén a XII. század ellen korhatározónak vesz, — de Karácsonyi úr erre nem reflectálván, mi is csak a teljesség kedvéért említjük.

Sajátságosan támogatja Karácsonyi úr felfogását a pesti codex »matrona . . . regis Wladislai sororis filia nomine Machtildis« szavaival. Érdemes a dolgot nyomról nyomra követni. A pesti codex említ egy Matild nevű »matroná«-t, László király testvérének — nevét nem mondja — leányát, a ki »fehér Ulrik gróf neje« volt. Karácsonyi úr már most azt következteti, hogy ez asszonyiség 1090-nél előbb nem születhetett, ennél fogva az az író, ki őt — mint Hartvik — matronának nevezi, nem élhetett Kálmán király idejében, mert az 1114-ben, mikor tehát Mathild 24 éves volt, halt meg (29. l.), következtetése pedig a következő nyomon halad:

»László királynak volt egy Zsófia nevű testvére«: holott a legenda nevet nem mond, Mathild anyját László király Zsófia testvérével nem azonosítja; lehetett egy másik testvére is. A minthogy a bozói alapító-levél szerint volt is egy Lampertnek — kétségkívül Huntpaznánnak — felesége.³⁾

¹⁾ Fontes Dom. I. 23.

²⁾ Fontes Dom. I. Elősz. II. III.

³⁾ CD. II. 84=VII/5. 102., ki azonban nem azonos azzal a Zsófiával, ki a bozói monostor alapításánál szerepel,

»E Zsófiának második férje volt Ulrik, karantán markgróf« — a legenda szerint a László testvére *leányának* férje volt egy »fehér« melléknevű Ulrik gróf, nem is örgróf; ergo: »a legenda adata Zsófia »tágabb értelmű« leányára, vagyis unokájára, Wilfhildis nevű leányának Mathild nevű leányára, Thieppold markgróf nejére vonatkozik,« s ennek korából von aztán Karácsonyi úr következtetést a Hartvik legenda korára.¹⁾ Ez adatra egyébiránt megjegyzem, hogy a Hartvik igazi legendájában csak »Mathild matroná«-ról van szó; ki leánya, ki felesége volt? azt nem említi. Ugy látszik, hogy a pesti codexben ez is csak olyan, a nagyobb legendából vagy máshonnan vett adat, melyet Hartvik mint valótlan elhagyott vagy sohasem látott, a pesti codex írója azonban visszavett vagy önállóan betoldott. Különbözik e Mathild asszonyt fiatal hölgy is lehetett, mert a matrona nemcsak öreg asszonyt jelent, mint Karácsonyi úr véli, hanem általánosságban uri asszonyt, s ennél fogva prágai Kozma — Hartvik kortársa — azt írja, hogy a körülbelül 32—33 éves II. Břetislav cseh herceg 1094-ben »quondam matronam de Bavaria Lukarth Alberti comitis sororem« vette feleségül.²⁾

III. Incze 1201-iki tilalma nem vonatkozott a Hartvik legendára — mondja Karácsonyi; tehát abból e legenda létezését ez időben nem következtethetjük, — mert az előttünk ismert legendában nincs semmi, miben III. Incze pápa megütöközhett, s a mit ennél fogva eltiltott volna; csak hogy nem is arról lehetett szó, mikép *kell* e helyet felfogni, mint értelmezni azt a pápa, hanem mint értelmezheti azt a nép. A szentírást érti az egyház úgy, mint a Hartvik legendát, de azért annak olvasását illetőleg is vannak tiltó rendeletek — »sage prohibition — relativement à la lecture indiscrète et vulgaire des livres sacrés« mint Comte Ágost magát kifejezi.³⁾

De, mondja Karácsonyi, lehetett e kifejezés, valamint a III. Kelemen idézte fehérvári privilegium is, Szent István egy

¹⁾ Lásd a genealogiát Annalista Saxoból kiírva Fontes Domestici I. 219—20. II., melyre Karácsonyi hivatkozik. (29. I. 2. jegyzet.)

²⁾ Mon. G. SS. IX. 103.

³⁾ Philosophie positive V/3. 261. I.

másik legendájában is, mely különbözött Hartvikétól, de melyet nem birunk és felsorol a Hartvik legendán kívül hat más legendát. (30. l.) Micsoda értéke van ez okoskodásnak, annak megítélését, mint feljebb említém, a tisztelt olvasóra bízom. Itt csak azt említem meg, hogy a hat legenda közül, a melyeket Karácsonyi úr felsorol, a meglevő kicsinyben és nagyban, a kérdéses helyek nincsenek meg; azokra tehát a pápák nem reflectálhattak. A többi négy legendát pedig Karácsonyi úr úgy hozza ki, hogy ha valamelyik írónál valami Szent Istvánról áll, mi az ismert három vagy négy legendában nincs meg, azonnal felteszi, hogy az egy *külön életírat*-ból vétetett, mintha adatok Szent Istvánról csak ilyenmő specialis munkákban volnának találhatók. Az általa β) alatt említett magyar lengyel krónika tisztán Hartvikon alapszik, annak egyes részeit szórul szóra kiírja; sajátosságai közül p. o. azt, hogy *Ascrie Géza* halála után anno *quarto* ment Romába koronáért, magáévá teszi: a többi historiai gallimathiaszt, a mi benne van, lengyel forrásokból vagy akárhonnan vette, talán részben mindent összevissza hányva — csak kigondolta. Hartvikra utalnak a nélkül, hogy belőlük külön legendára következtetést lehetne vonni a XV—XVI. század írói: Pelbart, ki nem is historikus, hanem hitszónok, a kitől tehát historiai szabatosságot, szigorú kritikát, historiai állításainak érett megalátogatását nem várhatjuk; a karinthiai Unrest Jakab, a ki Álmot és Árpádot összezavarja, és a humanista püspök Ranzanus γ) δ). Végre a képes krónika ε), vagy mondjuk Karácsonyi ural: »a régi magyar krónika« e szavaiból: «Geicha vero divino premonitus oraculo anno dominice in carnacionis nongentesimo sexagesimo nono, quemadmodum in legenda beati Stephani regis scriptum est, genuit S. Stephanum ex Sarolth filii Gyula» csak az következik, hogy a jóslat volt a legendában, a mint az benne is van, de nem egyszersmind az évszám is, a melyből egyébiránt magából egy külön legendára következtetni még épenséggel nem lehet. Hogy egyébiránt az évszám nem a legendából vétetett, kitűnik a zágrábi illetve nagyváradi krónikákból, a melyek chronologicus adatai azonosak a nagyobb krónikákban előforduló ilyen adatokkal; ott megemlítettnek egyes tárgyak, melyek a legendából vétettek, de a 969-iki nagyváradi króni-

kában szintén felemlített születési év nem e tárgyak közt, hanem egészen külön említetik.¹⁾

Ki volt Hartvik püspök? annak tudása annál kevésbé lényeges, minél inkább hisszük, hogy a munka könyves Kálmán idejében íratott. Az akkori magyar hierarchia tagjairól oly hézagok ismereteink, hogy bizony létezhetett oly nevű püspök, ha nem is tudjuk közelebbről kilétét; de már nehezebb feltenni ily lappangó, teljesen ismeretlen püspök létezését II. Endre király idejében, mikor már számos oklevél értesít bennünket a magyar egyház jelentékeny, nem jelentékeny püspökeiről. Én ez előtt 8 évvel itt a Századokban azt állítottam, hogy a Hartvik nevet némelyek azonosnak vették Arduinnal, s ennél fogva talán lehetséges, hogy a mi Hartvikunk a Kálmán korabeli Arduin győri püspökkel azonos.²⁾ Tudom, hogy Hartwig és Hartwin különböző név, mint Radwig és Radwin; de az is bizonyos, hogy II. Henrik német császár vetélytársát, Arduin ivreai markgrófot merseburgi Thietmar, II. Henrik rokona, kortársa, eredeti kéziratában meglevő művében — tehát leíró hiba, későbbi ferdtítés ki van zárva — következetesen Hartwigusnak nevezi; a kritikus Anna-
lista Saxo egy századdal később ezt ismétli, magáévá teszi és az Annales S. Disibodi³⁾ a regensburgi I. Hartwik püspököt *Artwinus*-nak nevezi. Ebből legalább is következik az, hogy könyves Kálmán király idejében egy Hartviknak vehető püspök létezett Magyarországon; II. Endre koráról azonban ezt, pedig arról már számos az adat, még Karácsonyi úr sem állíthatja. Hogy idegen volt a legenda író, az még nem zárná ki, hogy könyves Kálmán idejében győri püspök ne lehetett volna; de ez még e passzusából sem következik — a pesti codexet idézem: »Marie... gloria tam celebris inter hungaros habetur, quod festivitas assumptionis... ipsorum lingua regine dies vocitetur«, »Szűz Mária dicsősége oly nagy a magyarok közt, hogy mennybemene-
telének ünnepét nyelvükön a királyné napjának nevezik«, mert magyar író is beszélhet a magyarról harmadik személyben. Különben e kitétele a legenda maiorból irta át Hartvik; de egy-

¹⁾ M. Florian, Fontes Domestici III. 251. 252.

²⁾ Századok 1883. 802. l.

³⁾ M. G. SS. XVII. 23.

uttal annak nem hű fordítását ki is javítja az idegen író, »regine dies«-ét »domine« vagy »magne domine dies«-re »asszony, nagy asszony napjá«-ra igazítja, a mit idegen bizonyosan nem tett volna. Logikai botlást követ el Karácsonyi úr, mikor a legenda íróát járatlannak mondja hazánk törvényeiben, mert a gyermek tizedről beszél, a mennyiben még kérdéses dologból biztosra következtet. Hartvik ezt, mint valami rendkívüli dolgot, rendkívüli szigort, nem pedig mint a tized-szedés rendes folyamányát említi. Ha authenticus, könyves Kálmán korabeli író: el kell fogadnunk ezt a nem képtelen adatát, s nem lehet ezt hamisnak vitatván, e bizonytalan vitás dologból kiindulva, az authenticitas vitás kérdését eldönteni. Igaz, hogy a IV. Béla korában készült pannonhalmi összeírás a dézsma ezt a nemét nem említi: de az nem is tartalmazza — mint Karácsonyi véli — az apátság »összes javait és *jüvedelmeit*,« hanem csak »condiciones, officia seu servicia cunctorum hominum pertinentium ad monasterium memoratum« ¹⁾ vagyis a monostor jobbágynak és szolganépeinek tartozását írja össze, melyre nézve kevéssel előbb II. Endre korában heves és keserű per folyt az alattvalók és apátság közt. A somogyi tizedről ez összeírásban szó sincs. Karácsonyi úr elfelejti azt is, hogy ha e tized oly absurdum lett volna, azt a Kálmán herczegnek író Hartvik se vehette volna fel munkájába és semmi esetre se authenticalta volna azt a pápa, és vette volna ki hiteles másolatban ép ezt a fejezetet az apátság jogai védelmére 1349., 1350-ben, a mint feljebb említettük. Az aztán más kérdés: mikép alakult a dolog a praxisban? Semmi esetre sem volt gyakori dolog, hogy valakinek tíz gyermeke lévén, a dézsma e sajátságos esete, mely a kolostornak csakugyan kevés hasznot hajtott, beállott volna. Különben a rendes tizedet is — tudjuk — mily nehezen tudta az apátság Somogyban megkapni. Nem lehet csodálkoznunk tehát, hogy okleveleinkben ily esetet nem találunk, ámbár — meg kell említenem — a pannonhalmi benczék egykori levéltárnoka, Sztachovics Remig egyszer említette nekem, hogy ismer okmányt vagy okmányokat, melyek ily dézsmás gyerekről szólnak.²⁾

¹⁾ W. II. 1.

²⁾ 1251-ben olvassuk, hogy a kalocsai templom Szent Pál oltárára ajándékozta egy apa fiát; az a templom harangozójává lett, de azután az apa ismét kiváltotta. W. VII. 332.

Felhozza Karácsonyi J. a pannonhalmi apátság kiváltságlevelét (34. l.), melyet Szent Istvántól kapott, abban e gyerek tizedről semmi említés. Nem akarom fejtegetni, hogy a mikor a szent király »de omnibus negociis« rendel tizedet, a többi részletezés csak explicativ nem taxativ; tehát abból, hogy valami a felsorolásból kimaradt, nem következik, hogy arra a rendelet nem vonatkozik; de Karácsonyi urnak volna legkevésbé oka és joga bármi tekintetben e pannonhalmi oklevélre hivatkozni. Csak legújabbán ő volt az, ki, a mit már Batthyány Ignác, Koller észrevettek, újra, határozottan ismételte és bebizonyította, hogy az oklevél záradéka későbbkori toldás, mert — s ez a legdöntőbb, már Benczur által is kiemelt ok — már 1001-re teszi a pozsonyi vám egy-harmad részének birtoklását, holott ezt csak II. Béla ajándékozta az apátságnak.¹⁾ Igaz, hogy ő ennél megáll és az oklevél többi részeit valónak tartja: de nehéz elképzelni, hogy egy valódi, fontos oklevelet azzal rontsanak meg, tegyenek gyanussá, hogy hegyibe szűrnak egy *hamis* toldalékot. Míg ez oklevelet mint egészet tekintettük, melynek külső alakja, belső tartalma teljesen megfelel vagy legalább megfelelt a kornak, melyben állítólag kelt: annak egyes, megfoghatatlan, meg nem magyarázható adatát el *kellett* fogadnunk, mert hisz oly kevéssé ismerjük Szent István korát, hogy annak viszonyaiból határozottan ellenkező véleményt levonnunk nem lehetett. De ha már most látjuk, hogy van ez oklevélnek egy része, mely rendkívüli ügyességgel utánozván a XI. század írását, a legújabb időig tévedésben tartá a tudós világot; oly remek utánzás tehát, mint a pannonhalmi oklevél volna, lehetséges: e kisebb nehézségek sulyban, jelentőségben nyernek, és nyomós ellenvetéssé válik p. o. az, hogy beszélhet Szent István külső ellenségről, német háborúról, mely összeesett Somogy megye lázadásával, mikor minden történelmi adat arra mutat, hogy II. Konrád idejéig a legjobb barátságban volt Németországgal? ²⁾ Nem lehet

¹⁾ Karácsonyi J., Szent István király oklevelei, 146. s. kk. II., jelesen 167. lapon és Fejérpataky, A pannonhalmi oklevél 68, 71, 103. l.

²⁾ Tudom, hogy írónk a *seditio inter thetonicos et ungaros* szavakat a bevándorolt németekkel való harcra szeretik magyarázni, de mellőzve azt, hogy Szent István idejében ilyen nagyszabású bevándorlás még nem volt, hogy a *seditio* általában véve zenebonát, villongást is jelent és Kálmán k.

továbbá II. Paschal, III. Sándor, III. Orbán leveleiből, mikor a pannonhalmi apátság jogait megerősítik, kiolvasni, hogy ez oklevél előttük feküdt, sőt bulláikban — ellentétben az oklevéllel, mely a pannonhalmi benczéseknek szabadságára hagyja, hogy az egyházi rendet bármely püspöktől vehessék fel, — őket ebben megyés püspöklökhöz utasítják. Szabad választást enged nekik ebben III. Kelemen (1189.), de nem Szent István adományai kapcsán, melyekről általánoságban emlékezik, hanem mint speciális kedvezményt, más kiváltságok mellett, a melyekről Szent István 1001-iki oklevelében említés nem történik.

Határozottan 1213-ban találkozunk ez oklevéllel, mikor II. Endre átírja; utána III. Incze erősíti meg, és írja át 1215-ben; de felette gyanus körülmény az, hogy épp ekkor foly a vita a veszprémi püspökkel a somogyi tized fölött. Ugyan ez időtájt a fehérvári vendégek sem akarnak somogyi boraik után dézsmát fizetni; nádori ítélettel kell őket arra szorítani, s ime ott van az oklevélben, hogy »vinumque hospitum« is dézsmát fizet! Valamivel korábban pedig — 1210 körül véli Wenzel — Cassinoban jár egy pannonhalmi barát, szorgosan »studiose« tudakozódik annak szabadsága, joga iránt; »ez nálunk is így van« — mondja: s az oklevélben szent István oly szabadságot ad Pannonhalmának, mint a minőt Monte Cassino bir.¹⁾ Előbb tehát nem tudták e jogok, e szabadság mibenlétét? Az apát székében Urias ül, kemény ember; szerez, perel, veszekedik jobbágyaival; a szentföldre megy és élte alkonyán még látja, hogy a tatárok nem tudják bevenni Szent-Mártont. De — nem akarok itt a pannonhalmi alapító levél hitelességéről értekezni; az »se nem oszt se nem szoroz« — hogy Karácsonyi úr szavaival éljek — a Hartvik legenda kérdésében. Ha azonban mégis van benne valami, az csak az: hogy a hamis toldalékban, mely mindenesetre 1213 előtt készült, Sebestyén érsek szerepel, mint a ki a templom felszentelésénél jelen volt, pusztá »archiepiscopus« jelzővel, minden közelebbi megjelölés nélkül. Ez azt mutatja, hogy Sebestyén akkor ismert alak volt; nem is kellett róla mondani, kicsoda; elég volt kitenni,

»seditio ducis Moraviensiumot« említ (H. okmt. VIII. 2. 1.) István »de hostibus interioribus et exterioribus« beszél, mi efféle belső zavargást a németek ellen nem enged supponálnunk.

¹⁾ W. I. 70. 79. 101. 171., VI. 73. 375., CD. II. 248. III/1. 185,

hogy az érsek. Érsek alatt pedig — minden epitheton nélkül — már csak Pannonhalma fekvésénél fogva is, mást, mint esztergomi érseket nem érthetünk. A hamisító tehát Sebestyént esztergomi érseknek képzelte, s annak képzelhették, tudhatták akkor általjában mások is, mert csak nem akarhatott szándékosan oly valami bakot löni, hogy a koholást azonnal észrevegyék? Sebestyén mint esztergomi érsek pedig, a Hartvik-legendára utal, a melyben egyedül fordul elő; az tehát, hogy a pannonhalmi hamisító — valódi hagyomány vagy combinatio útján — őt említi, bizonyítéka lehet annak, mennyire ismerték, mily hitelesnek tartották a legendát már 1213-ban, akkor, mikor Kálmán herczeg még legfeljebb hatesztendő gyermek volt.

Nehéz érteni, miért ne mondhatná magyar vagy magyarországi püspök, hogy az ország számtalan bölcset, tudóst táplál kebelében (35. l.)? Még nehezebb érteni Karácsonyi úr további okoskodását. Az egyház összes viszonyait a püspökségek betöltése körül a X. században nem lehet egy kalap, egy formula alá foglalni. Minő volt nálunk a gyakorlat? nem tudjuk. De azt tudjuk, hogy Bajorországban — annak példája hatott ránk sokban, ha nem mindenben — jobbára a király jelölte ki a püspököt, a papság és nép pedig a székesegyházban megválasztotta.¹⁾ Megérdemelte-e ez a választás a canoni választás nevet? az más kérdés, de választásnak tekinték. Ilyesmi történhetett nálunk is, sőt a legenda szavai: »canonica electione sublimavit« »kanoni választással felmagasztalta«, majdnem egyenesen az ilyenféle eljárásra mutat, a mennyiben canoni választást említ és mégis Istvánnak tulajdonítja a felmagasztalást. A kanoni választás fel-
említésében tehát anachronismust nem láthatunk. Még kevésbbé szólnak könyves Kálmán kora ellen a kórákások, melyeket a Szent István sírjához zarándokló betegek, mikor már az utban meggyógyultak, raktak. (37. l.) Istvánt 1083-ban canonizálták. Hartvik vagy Arduin győri püspök — ha ő volt az író — munkáját 1111-ig írhatta, mert ekkor már György a győri püspök. Van tehát 28 évi időközünk, sőt — ha nem Arduin az író — Kálmán halálaig még egy pár esztendő. Ez pedig elég idő, hogy

¹⁾ Riezler G., v. Bayern I. 388.

kőrákások »sokáig állhassanak«, »széthányassanak« és az ember róluk, mint »voltról« emlékezhessék. (U. o.)

A X püspökségből merített érv megint olyan petitio principii, mint feljebb a gyermektizedről szóló okoskodásról láttuk. A ki e tiz püspökséget elfogadja, mondhatja, Szent István alapította: Dunántúl: Győrt, Veszprémet, Pécsét; Dunáninnen: Esztergomot, Vácot, Kalocsát (azonos a bácsival). A tiszai részeken: Egert, Nagyváradot, Csanádot. A Meszesen túl Erdélyt. A két — lehet mondani — tót püspökséget: Nyitrát és Zágrábot, Szent László adta hozzá.¹⁾ Karácsonyi úr ugyan azt hiszi, hogy nem lehet és nem szabad többé kételkednünk abban, hogy a váradi püspökséget Szent László alapította (37. l.): de mi azért mégis kételkedünk. A váradi statutum feljegyzése a XIV. század végén készült, majdnem szolgai utánzása a zágrábi hasonló feljegyzésnek és csak annyit mond, hogy Szent László először: Váradon káptalant alapított, azután azt püspöki egyházzá emelte. Ez épenséggel nem zárja ki azt, hogy Biharban már ne lett volna püspökség, és ez a püspök költözködött át Váradra Szent László idejében és tette az ottani társas-káptalant székes káptallanná. Hisz a váradi püspököt még III. Béla idejében is »bihari püspöknek« mondják. Hazai krónikáink, már Salamon idejében, habár nem is teljes szabadosssággal talán, mert biharit kellene mondaniok, váradi püspököt említenek; e részük pedig, a mint kimutatható, egykorú elemeket tartalmaznak.²⁾ De még ennél is nyomósabb a megfontolás, hogy István — a mint látszik — püspökségei kihasításában tekintettel volt az ország fekvésére, annak magyar lakosságára. *Nehéz tehát elképzelni, hogy a Tiszán túl közepére, e népes, magyar vidékre ő püspökséget ne rendelt*

¹⁾ Ez az a két püspökség, melynek alapítását Szent László legendája érinti. (Endlicher 239. l.) Karácsonyi a Kath. Szemle III. 89. s. kk. II. iparkodik bebizonyítani, hogy a nyitrai püspökséget II. László alapította. Minden egyebet mellőzve, okoskodását megdönti az, hogy az alapjául szolgáló CD. VII/2. 150—154. ll. megjelent oklevél eredetijében, mint Fejérfataky László barátomtól tudom, nem »serenissimi, hanem »sanctissimi regis Ladislai« áll. László azonban csak alapítványt tett a püspökségre, de fel nem állíthatta. A felállítás Kálmán alatt történt, s ez fejtí meg, hogy Kálmán uralkodása elején, törvényében, Nyitra még mint nem püspöki székhely szerepel.

²⁾ Endlicher Mon. 245. Képeskr. C. 53. 58. (Florianus, Font. Dom. II. 172., 179.) Várad alapításáról Szent László által u. o. C. 64. 198. l.

volna; a miből természetesen nem következik az, hogy e püspökség ne lett volna talán az utolsó. Abból legalább, hogy Zaránd Egerhez tartozott, azt lehet következtetni, hogy a tiszai vidék eleve Eger és Osanád közt oszlott meg, azután hasíták ki Egerből a nagyváradi vagy bihari püspökséget. Egyébiránt — annyi bizonyos — hogy a váradi püspökség kérdése, mint disputabilis nem döntő ok a Hartvik legenda ellen, oly értelemben, mint azt Karácsonyi úr veszi. Még kevésbbé tekinthetjük »a leghatalmasabb érvnek Hartvik közeli korúsága ellen« (40. l.) elbeszélését Szent István szentté avatásáról. Igaza van Karácsonyi úrnak, hogy III. Sándor pápa idejéig kétféle szentté avatás volt: népies és ünnepélyes. A népiest III. Sándor 1170-ben eltiltotta. Az ünnepies az előtt ép úgy, mint azután a szentszéket, a pápát illette, a ki azt hol maga, hol általános vagy részleges zsinaton gyakorolta. Igen világosan és határozottan fejezi ki a dolog állását III. Jenő pápa 1146-ban — III. Sándor előtt — mikor tőle II. Henrik császár szentté avatását kérték. »Jóllehet — írja a pápa — az ilyféle kérelmet csak általános zsinatban szokás teljesíteni, mégis *a római szentszék hatalmánál fogva, mely minden zsinatnak alapja*, a kérelemben megnyugszunk, és — e nevezetes férfit a szentek közé sorozzuk.«¹⁾ A pápa tehát meghallgathatta, a dolog természeténél fogva meg is hallgatta, hol csak környezetét, hol a zsinatot: de a canonisatio tőle függött, azt zsinattal, zsinat nélkül is tehette. Lambertini bíboros — később a híres XIV. Benedek pápa — tudvalevőleg négy vagy öt folio kötetet írt »De servorum Dei beatificatione«. M. Florianus, a ki Hartvik művét ép úgy későbbkorinak tartja, mint Karácsonyi úr, abból ki vett eseteket, melyek az ő felfogásának, hogy a szentté avatás a XI. században csak zsinaton történhetett, kedveztek s abból azt a következtetést vonta, hogy Szent István canonisatiója zsinaton nem történvén, nem történhetvén: a mit Hartvik a pápai szentszék előleges beléegyezéséről mond, csak egy későbbkori író anachronismusa lehet. Karácsonyi úr úgy látszik ezzel beérte; fölöslegesnek tartotta, hogy Lambertini művét magát felüsse,

¹⁾ Tametsi huiusmodi petitio, nisi in generalibus consiliis admitti non solet, auctoritate tamen sanctae Romanae ecclesiae, quae omnium conciliorum fundamentum (nem firmamentum, mint régebb kiadásokban van) est, petitionibus vestris acquiescimus sat. Bernhardi, Konrád, III. 478 l. n. 29.

mert ha azt teszi, a Liber I. caput 8-ban, sok esetet talált volna a XI., XII. századból, a melyben a pápák zsinaton kívül is canonizáltak. Így, hogy egy-két példát említsek: II. Sándor (1064.) útban a mantuai zsinatra, Milanoban Ariald vértanút a szentek közé iktatta; II. Incze, 38 nappal a pisai zsinat előtt, canonizálta szent Hugót (1135.); Heribert kölni érseket pedig maga VII. Gergely »*annuente Domini, auctoritate apostolica nobis divinitas tradita*«, »Isten akaratjából, az úr által, rábizott apostoli hatalmánál fogva«, iktatta a szentek sorába »miután életrajzából, szentségéről meggyőződött.«¹⁾

Azt hiszem, ennyi elég annak kimutatására, hogy pápai beavatkozás valami canonizatióba, zsinat nélkül nem oly anachronizmus, melyet csak a XI. századon messze túl élő »kései író, a ki már hallomásból, vagy egykorúak elbeszéléséből sem meríthetett« hozhatna fel. Azonban ne következtessünk Hartvikból többet, mint a mennyi benne van. Ő nem mondja, hogy VII. Gergely szentté avatta Istvánt, hanem — azt rendelte el, hogy a kik Magyarországot, szóval, tettel (*praedicatione, institutione*) a keresztény hitre térítették: azokat tiszteljék szent gyanánt,²⁾ a mi alkalmasint a magyarok kérelmére történt. Még általánosabb intézkedés ez, mint a mikor IX. Benedek (1041.) szent Simeon remete szentsége ügyében írta: »ha úgy tündököl csodák által, mint emberetek nekünk mondja, építsetek neki egy házat, tiszteljétek szent gyanánt«³⁾: de képtelenséget nem tartalmaz. Ez aztán érthetővé teszi azt is, hogy az összeköttetés Magyarország és VII. Gergely közt megszakadván — a pápa Rómából menekült, 1085-ben meghalt, László IV. Henrik pápájához csatlakozott sat. — István királynak szentté avatása se ment rendes canonizatio számba, és csak idő folytán nyert általános elismerést.

A mit Karácsonyi úr ezután (137. l.) Hartvik »nagy baklövéscei«-ről mond: az — úgy látszik nekünk — szint ilyen sport-tümemény sorába tartozhatik; legalább azzal a be nem bizonyított dologgal, hogy István 975-ben született, minthogy ezt

¹⁾ Migne, Patrologia latina 148. 658. Maga Karácsonyi is idézi. A levél korára nézve: Lacomblet, Niederrheinisches Urkundenbuch I. 145.

²⁾ M. Florianus I. k. I. 63.

³⁾ Lambertini (XIV. Benedek). De beatificatione Lib. I. 8. n. 3. (az 1766-iki kiadás 30. l.)

csak a kamienici, XIII. századbéli, nem épen classicus hitelű lengyel feljegyzések mondják, valamit bizonyítani logice nem lehet. Különben is Szent István megkeresztelésének históriája már meg van a Legenda maiorban, és nem esik a magyar vagy magyarországi Hartvik rovására. I Boleslo lengyel királyt, könyves Kálmán királyunk kortársa prágai Kozma is Meskónak nevezi; azt tehát Hartvikunk valami különös nagy hibájának nem tarthatjuk.¹⁾ Szintugy — tehetjük hozzá — bár e helytt Karácsonyi e kifogással nem él — nem láthatunk hibát, ha Hartvik, ellentétben a Legenda maior-ral, Szent István megkoronázását nem »anno quinto«, hanem — atyja halála után — »anno quartora«, a negyedik évre teszi; mert igaz ugyan, hogy Szent Istvánt 1001-ben koronázták meg, de azért az — a magyar királyi számítás szerint, mely nem a naptári évet magában (997, 998, 999, 1000, 1001) hanem a valódi időt vette (997—998-ig egy év 998—999 a második év sat.) szintén az 1001-ik esztendőre esik. Végre, mi a pannonhalmi monostor építésének idejét illeti, az már, mióta Karácsonyi úr a Szent István-féle alapító levél hitelét annyira megingatta, nem oly tiszta dolog, hogy annak megkezdését okvetlenül Gézának *kellene* tulajdonítanunk. Hisz Szent Imre legendája szerint is, Pannonhalma építését maga Szent István kezdte meg, s az oklevélnek ellenkező állítása most már — hála Karácsonyi úrnak! — egy okkal több, hogy az egész oklevelet hamisnak tartsuk.

Ezzel befejeztük azt, mit Karácsonyi úr ellenvetéseire Hartvik legendája ellen talán szükséges volt elmondanunk. Ez ellenvetésekben -- úgy látszik nekünk -- nem volt semmi, a mi Hartvikra anachronismust, későbbi kort bizonyíthatott volna. Sőt — amint a szives olvasó talán meggyőződött — vannak okok, melyek egyenesen a XII. századra, sőt annak első felére utalnak. Ha ez áll, akkor önként megdől mindaz, mit Karácsonyi úr, sok elmeéllel és fáradsággal, az első esztergomi érsekről Radla Anasztáztól összehordott. Megdől mint megdőlt mind az, -- a pécsváradi alapító levél hiteles szövege következtében²⁾

¹⁾ Mon. G. SS. IX. 56. 57. A kamienici Annalesokról: Zeissberg, Die polnische Geschichtsschreibung 37. I. Ann. Kam. Bielowski II. 777.

²⁾ Mon. Vat. I/4. 580.

a mit eddig Ascric-Anasztáz esztergomi érseksége mellett, kalocsai érseksége ellen felhoztak. Valóban furcsa dolog, hogy a mikor a Hartvik elbeszélése által oly világossá lesznek egyes, kétségtelen, de elszigetelt tények: megfejtethjük: ki volt az első esztergomi érsek? mikép s miből lett Ascric püspökké, majd érsekké? mikép keletkezett a kalocsai érsekség? mikép szerepel ez érsek a külföldön? — ezzel nem elégszünk meg, hanem kuszáljuk, zavarjuk a megbízhatót, mindenféle, nagyon is problematikus elméletekkel; ily szükségtelen, valószínűtlen combinációnak tűnik fel az is, mikor a Hartvik legenda Kálmán királyát — úgy állván a legenda kérdése, mint fejtegetésünkben láttuk — erőnek erejével IV. Béla öcscsévé akarjuk tenni. Kálmán királyunk a »könyves«, mint tudjuk tanult ember volt. Szent István művét befejezni, sőt javítani törekedett.¹⁾ Előtte 12 évvel emelték fel Szent István tetemeit. Teljes, hiteles, a magyar adatokat, okleveleket — mint II. Szilveszter bulláját, a fehérvári káptalan kiváltáságlevelét — felhasználó életrajza még nem volt. Nem-e természetes, hogy Kálmán király ilyet kívánt, ilyet iratott? Míg viszont: ki volt az »orosz király« Kálmán herceg? Mint gyermeket vittek már Halicsba, megházasíták: de se király, de még férj sem tudott lenni. Vitéz, jábor ember volt: inkább Szent Imre, mint Szent István, hűséges követője testvérének, IV. Bélának, teljesen önállóság nélkül. Mikor Halicsot végkép elveszté, Slavonia hercegevé lőn és azt kormányozta tizenöt esztendeig, de kortársa, a spalatói főesperes Tamás a történetíró — bár talán nem egészen igazságosan — csak azt írta róla: »hogy semmit sem tett, amit megemlítenie érdemes volna.«²⁾ Ha a XIII. század harmadik negyedik tizedében Magyarországon Szent István életét írják: azt IV. Béla, de nem testvére Kálmán herceg iratta volna, s abból bizonyosan nem hiányoztak volna Hunt és Pázmán, mint nem hiányzanak a pannonhalni oklevélből; ivadékaik: Tamás és fiai Sándor, Sebes ez időben alapíták meg az első magyar dynasztia családot, a szentgyörgyi és bazini grófok nemzetséget.

PAULER GYULA.

¹⁾ V. ö. Decretum Colomani regis Endlicher, i. h. 359. 360.

²⁾ Hist Salonitana c. 31. Schwandtner, Scriptor. R. H. III. 583.

MAGYAR-LENGYEL

UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK A XVI—XVII-İK SZÁZADBAN.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I. A magyar-lengyel érintkezések történetének mai állása.

Egy rég letűnt világ emlékeit csak romjaiban hozza a közönség elé e felolvasás, mely világnak szellemi része a magyar-lengyel rokonszeny, a fenmaradt lényeg a Magyarország erdélyi részeiben élő, 8 esperesi körben 107 eklézsiára oszlott 66,000 székely unitárius. Lengyelország, és unitárius vallás ott, ma nincs. *Jam seges est ubi Troja fuit* = Trója helyén fű nő s vetés. A mi egykor írásban vagy nyomtatva létezett, abból is csak töredékek maradtak fenn.

Világtörténelmi érdekű jelenség az, hogy két nemzet közt, mely nem rokon fajú s egymás nyelvét nem érti, hogy lehet oly mély rokonszeny s kölcsönös nemzeti vonzalom, a minő a turáni magyar és szláv fajú lengyel nemzet között legelső királyaink óta fennáll, s a múlt századokkal nem gyöngül és nem szűnik meg, inkább erősül.

Hogy ez így van, a közös történet tanúsítja oly tények nyilvánulásában, melyeket kétségbevonni, bizonyító erejüket tagadni nem lehet s értéküket kicsinyleni makacsság. Mindkettő királyt adott egymásnak, a kik megőrizték a nemzeti szabadságokat s az ország határait, s közülök nem egy — úgy fordulván a had koczkája — csatatéren vérzett el hadaival együtt népéért s a hazáért.

Mikor balsors érte egyiket: trónját vesztette el a király, vagy öröklési jogát a királyfi, a másik menhelyet adott nekik, védte a menekültekben az általuk képviselt nemzeti jogot. I. Endre és Béla, I. Géza és László trónkövetelő magyar királyi hercegek lengyel segélyvel, a királytól gyámolítva foglalták el őseik trónját. I. Zápolyay János királyt, midőn ellenfele országából kiszorította, Tarnowski János lengyel királyi főhadvezér két éven

át királyhoz illőleg fogadta Tarnow városában. Laski Jeromos, híres lengyel államférfi tervezte és valósította meg a hontalan király országába visszatérhetését. Izabella királyné és fia öt évig volt ott mint bujdosó. II. Rákóczi Ferencz elvesztvén Magyarország felszabadítása végett vívott harczai sikerében bizalmát, 1711. szintén Lengyelországba menekült. Az 1848—49-iki magyar szabadságharczban közreműködött lengyel segélyerőt legyen elég csak megemlítnem, jelentőségét tudja mindenki.

Magyarország és Erdély is menhelyet adott Lengyelország szabad gondolkodóinak, 1660. vendégszeretőleg fogadta be unitárius hitökért¹⁾ száműzött fiait és leányait, az 1830/1 és 1863. évi fölkelesők- és legyőzetésökkor az Erdélyen átkísért foglyok mellett az ottani magyar ifjuság tüntetett, Magyarország vármegyéi ügyökben a kormányhoz felírtak, a menekülteknek a nemesség saját udvarában és falusi birtokain hajlékot és életmódot — nevelőséget, udvari tisztí állást sat. adott; ma is sokan élnek közöttünk alkotmányunk védelme alatt, velünk testvéri viszonyban, megőrizve szíveikben elhagyott hazájok emlékezetét s nemzeti törekvéseik csábos eszményképét.

A magyar-lengyel viszonyt mély és igaz felfogással fejezte ki 1575. nov. 15. a varsói lengyel országgyűlésen Báthori István erdélyi fejedelem s később megválasztott lengyel király követe, az unitárius Blandrata György. »Hogy az ország Rendei a dologról helyesen ítélhessenek — ugymond — a két ország egybeköttetéséről s a magát megválasztatni óhajtó erdélyi fejedelem egyéni tulajdonairól csak futólag két érvet érintek. Az első Magyarország és Lengyelország egyformasága, a mi erősebb teszi a kettő közötti barátságot; ezenkívül mindkét nemzet erkölcsi, törvényei és szokásai hasonló; fegyverzete s hadi rendtartása, vallása és szabadságai s életmódja ugyanazok; ehez járul a régi, sokszor benső viszonyban létel, mindkét ország viszontagságai, állandó egyetértésök, s a kölcsönös segélyadás könnyűsége. Mindezek rendkívül megnyerik a szíveket s az országokat meg szokták szilárdítani.«²⁾

Hihetően a lengyel öntudatban élő e visszaemlékezések indították Czartoriszky László lengyel herceget egy magyar-lengyel történelmi mű írása végett a m. tudom. Akadémia 1869.

¹⁾ A lengyel és más külső történetírók mind a *Socinianus* nevet használják, minthogy a lengyelek közül sokan a Fausto Socini vallási felfogását helyeselték, de az ottaniak és erdélyiek is magukat mindig *unitáriusoknak* nevezték, írták és tanították. A törvényekben is ez van megnevezve. Mindkét nemzet tudósai nem Dávid Ferenczről vagy Sociniról, de elvről kívánnak neveztetni.

²⁾ *Báthori István lengyel királylyá választatása.* 1887. 8. 317—18. II.

jul. 26. és okt. 4. tartott összes ülése határozata alapján 1000 osztr. frt pályadíj kitűzésére,¹⁾ a mi 1872. decz. 31-kére eredményt nem mutatván, az Akadémia 1873. jan. 7-iki összesülésben 1875. decz. 31-ére újabb kitűzte a pályadíjat: *A magyar és lengyel nemzet politikai és művelődéstörténelmi egymásra hatásának a lengyel kutatók felhasználásával megírására*; de ismételt kitűzés után sem érkezvén rá pályafelelet: 1883-ban nyílt pályázatot hirdetett megosztott pályadíjjal, s így jött létre: *Báthori István lengyel királylyá választatása története*,²⁾ most munka alatt van uralkodásának megírása 1576—1586-ig; ily célra és irányban készült s jelent meg: *Izabella özvegy királynénak és János Zsigmond vál. királynak 1552—1556-ig Lengyelországban tartózkodása története*,³⁾ valamint *Békés Gáspár életrajza* is.⁴⁾

Mikor a Báthori István uralkodása tíz éve is meg lesz írva, a magyar-lengyel politikai és művelődési egymásra hatásnak 18 évi történetét birni fogjuk. De kérdem: ha a pályakérdés másik felére nem érkezik felelet, elég lesz-e téve ezzel a Czartoryszki herczeg által megfejteni óhajtott történelmi feladatnak? El lesz-e érve azon cél, hogy a magyar és lengyel nemzet rendszeres egész műből olvashassa meg őseinek együtt viselt dolgait, különböző időben és viszonyok közötti érintkezéseiket, a királyválasztások küzdelmeit, a hitfelekezetek sokszor ádáz harczát, a magyar és lengyel ősi alkotmány és politikai intézmények, a honvédelem, nemzeti viselet és társadalmi szokások rokon sajátosságait és egymástól eltérését? Ki fog-e tenni a két nemzet érzületi és jellemi egyezése és különbözőése? a miből aztán az egymás iránti rokonszenv lélektani oka és alapja önként fejlődjék ki s világíttassék meg?

E cél még csak kis részben van elérve. A nagy gonddal irt s tanuságteljes, előbb említett művek maguk is e nézet mellett tanuskodnak.

Ugy gondolom tehát, hogy nincs helyén kívül figyelmeztető szót emelni a magyar és lengyel egymásra hatás történetének a maga egészében megírása iránt. Hangsúlyoznunk kell, hogy ily irányú és keretű pályaműnek létrejövetele mindkét nemzetre nézve tudományi és nemzeti politikai szükség, s megírását a magyar történelem művelőitől joggal várja a közönség. Ránk magyarokra nézve a nagy szláv világból a politikai és alkotmányos

¹⁾ Századok 1869. 580. l.

²⁾ *Báthori István lengyel királylyá választatása* 1574—1576. Szádeczky Lajos-tól 1887.

³⁾ *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban 1552—1556. Ugyanazon írótól 1888.*

⁴⁾ *Kornjáti Békés Gáspár* 1520—1579. szintén Szádeczky L. műve.

szabadság e nemes képviselőjét, a lengyel nemzetet barátunkkul birni nagy előny s megnyugtató tudat.

Mi tartja fenn a barátság régi kapcsait? mi képes annyira megerősíteni a kölcsönös rokonszenvet, mint a két nemzet közös történetének bírása, mely mindkettőnek igaz forrásaira visz rá, s meggyőz arról, hogy bár voltak közöttünk olykor politikai, sőt kardösszezsörrenések, de azokat a béke visszatértével ismét szívélves viszony s baráti jobb-nyújtás váltotta fel.

A kérdés ily nézőpontból felfogása birt engem arra, hogy a magyar és lengyel érintkezések oly teréről, mely nekem önként kínálkozott, de történéseink előtt nem volt oly ismeretes és hozzáférhető, mint előttem és nekem, némi közérdekű részleteket válasszak ki s dolgozzak fel a Czartoryszki-díjra pályázók érdekében, olyakat, melyek szorosan a kérdésre tartoznak, ujak s megismerésre méltók.

II. Magyar-lengyel érintkezések egyházi téren.

Tudva van, hogy a Magyar- és Lengyelország közötti viszony az önálló királyság korában a vallás ugyanazonosságában találta egyik főokát, a másikat a földrajzi fekvés és nemzeti jellem rokonsága tette. A reformatio elterjedése Lengyelországban s Magyarországon Erdély részében megerősítette a két nemzet közötti rokonszenvet s új politikai kapcsokat hozott létre. E két tényező hatása adja az irányt sok ideig mindkét ország történetének, úgy a politikában, mint a közmívelődés terén. Az egyház és iskola talpig felfegyverzett két oly hatalom, mely minden érdeket uralma alá kerített. A mily küzdelemmel vívta ki létjogát a reformatio, úgy érvényesítette befolyását minden irányban, s erejét saját legujabb fejleménye, az unitárius hitvallás irányában is vasszigorral érvényesítette, elannyira, hogy az törvény által Európának csak két pontján biztosított: Lengyelországban a Jagellók, Erdélyben a Zápolyayak birodalmában. Németalföld és Belgium csak egyetemein tűrte a szabad vallási nézetirányt, egyházak alakulását nem engedte. Olasz- és Németország szabad gondolkodói hazájukból száműzetvén, vagy azt önként elhagyván: az elébbi két országban találtak menhelyet, s ha csatlakoztak az ottani unitárius egyházak hitfelfogásához, papi és tanári állásra alkalmaztattak.

E két országban a lelkiismeret szabadsága csaknem egy időben biztosított törvény által, Lengyelországban egy század mulva megszűnt, de Erdély minden viszontagságai között maig fentartotta azt. A kis országban az 1557. jun. 1-ői thordai országgyűlés mondotta ki: »hogy mindenki, akár a régi (*katholikus*),

akár az új (*lutheranus*) czeremóniák szerénti vallást követhesse.«¹⁾ 1563. május 28. szintén a thordai országgyűlés megerősítvén az előbbi törvényt, újabban kimondotta, »hogy kiki a melyik vallást akarja, követhesse, s abban senki ne háborgassa.«²⁾ Lengyelországban 1556., tehát egy évvel hamarabb mondotta ki az országgyűlés törvényül: »hogy minden nemes ember oly vallást fogadhat el, s házában olyan isteni tiszteletet tarthat, a milyen lelkiismeretével megegyezik, csakhogy az a Szentíráson alapuljon.«³⁾ A lengyel és magyar törvény közötti ama különbség, hogy egyik csak a nemességnek adta meg a hitszabadság jogát, csak alaki, lényegben egyező; mert a magyar alkotmány szerint a jobbágy-nak nem lévén személyi joga és polgári tulajdona, földesura átvihette s tényleg át is vitte jobbágyságait a maga vallására, a miből sokszor lett országgyűlési panasz, felszólalván ellene a más vallású birtokos oly esetekben, mikor egy unitárius vagy Kálvin hitvallású egész falut, és így a panaszló jobbágyságait is a magáéival együtt átvitte. 1573 a Varsóba január 6-kára egybehívott országgyűlés: »újabban törvényesen biztosította minden keresztény hitfelekezet — a végzés ily általánosságban szól — tehát a Luther, Kálvin és Socini szerinti unitárius vallások híveinek egyenjoguságát«; de a jobbágyokra nézve most is kikötöttet a nemesség azon joga, hogy azokról vallási tekintetben is szabadon rendelkezessék. Itt a nem-nemes lelkiismerete a földtől és földesurtól tétetett nyilván függővé,⁴⁾ a mi Erdélyben csak hallgatóság

¹⁾ *Dávid Ferencz Emléke.* 1879. 8. 31. II.

²⁾ *Historia Ecclesiastica Transilvano-Unitaria.* Steph. Fosztó Uzoni. Lib. I. Vol. 1. 30. I. *A székely-keresztúri unitárius középtanoda példánya.* Kézirat, melyet én felolvasásomban végig használok s a kötetekre és lapokra hivatkozást a szerint teszem. Megjegyzem 1. E kéziratból 1 példány az Unitárius egyházi Főtanács levéltárában is van, de az csak két kötet, a nálam levő hat kötetből áll. 2. Ezt a történetet *Kénosi Tözsér János* aranyosszéki bágyoni pap és köri jegyző 1767-ben kezdette írni, meghalván az 1. könyv vége megírásakor 1772. folytatta bővítve és részben megigazítva a többi könyveket Uzoni Fosztó István, Kénosinak mindkét tisztében utóda 1774-től 1778-ig, a mikor ő is elhalt, s művét Kozma Mihály szent-gericezi pap és esperes 1798-ig folytatta, ő ekkor meghalván, második fia, *Kozma János* 1800—1817-ig csokfalvi pap a 6-ik kötet végéig írta meg; meghalt 1840. Ettől fogva nincs a kéziratnak folytatása. Az unitárius egyház példánya csak az Uzoni-féle folytatásig terjed.

³⁾ *Count Valerian Krasinski*: Historical Sketch of the rise, progress and decline of the Reformation in Poland and of the influence which the scriptural doctrine have exercised on the Country in literary, moral and political respect. London I—II. Volum. Német fordítása: *Geschichte des Ursprungs' Fortschrittes und Verfalls der Reformation in Polen und ihres Einflusses auf den politischen, sittlichen und literarischen Zustand des Landes.* Von Gr. Valerian Krasinski. Nach dem englischen Original bearbeitet von Wilhelm Adolf Lindau. 8. Leipzig. 1841. 111 l.

⁴⁾ *Ugyanott* 164—165. II.

történt. Erdélyben 1564. a Luthert és Kálvint követők hitszahadsága névszerint kifejeztetett a törvényben,¹⁾ 1571. január 6. a marosvásárhelyi országgyűlésen a király, II. János Zsigmond élő szóval tett előadására az unitárius hitvallás is ujabban megerősítettett,²⁾ s a király példája, Dávid Ferencznek elragadó szónoklata s izgató könyvének hatása következtében Csik-Hergyón kívül az egész országban elterjedett, nyugaton Nagy-Váradig, északon Szathmárig és Nagy-Bányáig, délen egész Baranyáig, Makóig, Simándig, Pécsig. Az unitárius egyházak száma akkor 500—600-ra ment, 18—20 esperességre osztva. Csak Baranyában és Temesvármegyében 60 egyház volt s püspöke a híres *Kárádi Pál*, a legelső magyar színmű írója.

Izabella királyné és fia sok kegyelmében részesült Kolozsvár új egyháza.

Az erdélyi püspök, prépostok, káptalanok, conventek s más egyházi javak secularisatióját 1556. márcz. 2. Petrovich Péter helytartó alatt lefolyt szászsebesi országgyűlés 1. t.-cikkében mondomta ki,³⁾ a királyné a november 25 — decz. 7-iki kolozsvári országgyűlés 38. t.-cikkében a rendek hő kívánsága következtében annak kegyelmes és érett megfontolását s tanácsosaival egyetértve elhatározását későbbre ígérte.⁴⁾ Ez — úgy látszik — kedvező volt, mert e birtokok nem adtak vissza az elébbi tulajdonos papságnak, hanem a fejedelem és ország közszükségére fiskusi kézen maradtak. Kolozsvárra nézve 1557. június 1—10. a thordai országgyűlés egyik t. cikkében még azt is kimondotta, hogy a királyné e várost iránta és fia iránt tanúsított különös hűségért valamely birtokadománnyal jutalmazza meg, hogy hűsége megbizonyítására annál alkalmasabb legyen.⁵⁾ Ekkor és a királyné engedélyével, vagy korábban a nép tettleges kezdeményezése folytán-e? írott adat nem maradt fenn róla, de bizonyos, közel koruak följegyzéséből, hogy a zárdák, kápolnák lerontattak, a szerzetesek és papok eltávoztak, a katolikus egyházi javak és birtokok urat és birtokost cseréltek.⁶⁾ A *Kömál* nevű szőlőhegy közepén a Szent-Egyedről nevezett zárdát és Szent-György kápolnát a közönség Fodor István birónak engedte át. E zárd körül nemsokára Dávid Ferencz plebánus birtokában 11 hold szőlőt tüntetnek fel az egyháziui számadások. Vajjon királyi adományból-e? — a mire a fennebbi júniusi törvény utalni

¹⁾ *Dávid F. Emléke.* 62. 1.

²⁾ *Ugyanott* 184—185. 11.

³⁾ *Erdélyi Országgyűlési Emlékek* I. köt. 570—571. 11.

⁴⁾ *Ugyanott* II. köt. 64—65. 1.

⁵⁾ *Ugyanott* II. köt. 81. 1.

⁶⁾ *Kolozsvár Története* II. köt. 84. 102. 11.

látszik vagy Fodor Istvántól szerezte meg az új eklézsia? írott emlék nem szól róla. Azt is számadások igazolják, hogy a város mint kegyúr, műveltette e birtokot papja javára, de hihetően költséges volta s gyakori rosz termés miatt eladta, s pénzfizetést rendelt helyette. Erre mutat az, hogy a zárda-rom körében a szőlőket ma is unitáriusok birják;¹⁾ a minek oka az, hogy az egész város elébb Luther, majd Kálvin, végre az unitárius vallást megalapító Dávid Ferencz hitnézetére tért át, s magával vitte javait és adományleveleit.

A mint elébb érintém, a külföld szabad nézetű tudósai elébb a közeli és ismertebb Lengyelország főurainál és unitárius eklézsiaiban kerestek állást, ott éltek évekig s onnan jöttek többnyire megválasztva és felszólítva Erdélybe Kolozsvárra, Hollandiából csak egy, Németországból is egy. Sennek két oka volt. *Egyik* az, hogy ama korban általánosán elfogadott tudós-nyelv a latin volt, a mit minden művelt ember, sőt igen sok uri hölgy is tudott. Ez volt a művelt országokban a közoktatás, a tudomány és társadalom közvetítő eszköze. A nemzeti nyelv mellőzve lévén: ez nem volt akadály bármely külföldi tudósra nézve, hogy az iskolákban taníthassanak. *Másik* ok a kolozsvári magyar és szász polgárság azon önkormányzati jogában gyökerezett, hogy mindkét nemzetiség saját nyelvén tartotta a nagy és kis templomban felváltva — egy vasárnap egyik, más vasárnap a másik — az isteni tiszteletet és egyházi szertartásokat, a magyarok magyarul, a szászok — mivel nem volt szász irodalmi nyelvek — németül, tehát mindkettőnek nyelvét értő pap kellett. Az első vagy főpapságban is (ez volt a *plebánus*) a két nemzetiségűek egymást váltották fel: ha meghalt a magyar főpap, szásznak kellett következni utána, tehát választani is, ha ez halt meg, magyarnak. De a sor szerint következő főpap mellé köteles volt az illető magyar vagy szász eklézsia magyar és német prédikátort, a főpap elegendő káplánt állítani és fizetni, utóbbiak az ő asztalánál étkeztek s a plébánia-házban laktak.

Az erdélyi szászság — Kolozsvárt s Beszterczevidék néhány eklézsiaját kivéve — universitása végzésénél fogva — Luther vallásában maradván meg: unitárius papot Németországban nem képeztetett: Kolozsvárnak tehát kívülről kellett oly híres embereket hívni be, a kik szabad irányuak s a magyarok papjával versenyt kiállják. A két nemzetiség közt ez a vetélkedés mindig meg volt.

Másik sajátsága az akkori viszonyoknak, hogy a képzett pap és egyházi jövedelem is kevés lévén: a plébánusnak és

¹⁾ *Kolozsvár Története. Szövegvilágosító Rajzai.* I. füzet XXI tábla.

prédikátoroknak a kolozsvári felsőbb (*akadémiai*) rangú iskolában tanítani kellett rectori, utóbbiaknak lectori minőségben. Erről tüzetesen hátrább lesz szó.

Az első külföldi prédikátort *Erasmus Jánost* 1588 körül Lengyelországból Jacobinus Bernárd kolozsvári tanácsi kiküldött, Báthori Zsigmond fejedelem engedélylevele mellett ¹⁾ hívta be. Ez, mint az antwerpeni felsőbb iskola tudós tanára, már rég ismeretes volt irodalmi munkáiról. Könyvbe foglalván s titkon kiadván hitnézeteit: ezek nemzete felfogásával ellentétben állottak, a fejedelem megtiltotta forgalomba bocsátását, s neki ezért hazáját el kellett hagyni; elébb Lengyelországba, onnan Kolozsvárra ment, s hitnézetei felől kikérdeztetvén, másodpapi állást nyert a szász eklézsiában oly föltétellel, hogy Fausto Socininek — a kivel egy hitnézeten volt — az erdélyi unitáriusokétól különböző tanait a szószékből ne hirdesse.

Erasmust a görög nyelvben oly járatosnak írja Béza Tódor, s utána Uzoni F. István, unitárius egyháztörténetíró is, hogy Junius és Tremellius Biblia-fordítását megjavította. Meghalván 1592. júl. 6. Hunyadi Demeter püspök és plebánus, miután eltemetett, a szász eklézsia sürgette a választást, kívánta, hogy a püspökséget ne válaszzák el a plebánusságtól, de a tanácskozás félben maradt, s bár többször gyűltek össze, a választás részint azért, mert most a plebánusság a két nemzetiség közti unio szerént a szászokat illette, ezeknek pedig ily egyenők nem volt, egy Hartel János nevű, a kivel levelezésben voltak, nem jött el; részint azért, mivel Erasmusnak hitnézetéről elébb nyilatkozni kellett, 1593. szept. 25-ig haladt, s csak akkor választatott meg a szász nemzetbeliek részéről kolozsvári plebánussá, bár a közönséggel nem minden hitczikkben értett egyet. ²⁾

Erasmusnak sok műve maradt kéziratban, néhány nyomtatva is megjelent; ³⁾ halála ideje bizonytalan. Cromer János, a

¹⁾ *Kolozsvár Története*. Oklevélt. II. köt. 159. l.

²⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. I. Vol. 1. 342—43. ll.*

³⁾ 1. *Anthithesis Doctrinae Christi et Antichristi de Uno Vero Deo*. A. 1585. Typis Alexii Radecii 8. Az író neve nincs rajta, de Fausto Socini Radeczki Máthoz, Bálint atyjához írt 3-ik levelében övének írja. (*Fausti Soc. Senensis ad Amicos Epistolae*. Racoviae. 1618. 141 l. Kiadta czáfolattal Zanchius Jeromos Neustadtban. (*Neo-Stadium*) 1586.)

2. *Ad Faustum Socinum pro Christi praexistentia ante Secula, cum Fausti Socini Responsione*. A. 1584.

3. *Ad Faustum Socinu mErasmi Johannis Epistola*, in qua is de scripto quodam suo agit, qui Causas, propter quas vita aeterna contingat, complectitur etc. *Fausti S. Senensis ad Amicos Epistolae*. 401—2. ll. Erre Socini felelete 1590. apr. 20. 402—407. ll.

4. *Régi Magyar Könyvtár* I. köt. 238. és 563. szám szerint mindkét mű sok kiadást ért.

kolozsvári iskola rectora, azt hagyta fenn *Napló*-jában, hogy Göcs Pál, jeles ifju, 1600. igtattatott be a rector-ságba, Uzoni F. pedig Erasmus halálát 1602. elejére tette, azért, mert márcz. 2. helyére a két nemzet Uniója szerint a magyarok részéről Göcs Pált választották rectorrá és főpappá.¹⁾ A két tudósítás úgy egyeztethető, ha az előbbi évben történt rectori beigtatást az 1602-iki pappaválasztástól egészen különböző ténynek vesszük.

A szintén Lengyelországból meghívott második predikátor *Rádeczki Bálint* (Valentinus Radecius), a luclawicei iskola rectora volt.²⁾ E tudós férfi megválasztására és behívására különös politikai esemény szolgált okul.

Mikor 1603. Székely Mózes, az ország főhadvezére s harc közben választott fejedelem Kolozsvárt ostrommal bevette s Básta cs. főhadvezért és helytartót onnan kiűzte, a sokat sanyargatott polgárság őt ujjongva fogadta s az ily alkalmat felhasználni szokott alsóbb néposztály megrohanta, kirabolta a farkasutczai Ferencz-rendi zárdát, a papokat elkergette, egyet meg is ölt, s városszerzte szörnyű rombolást és pusztítást követett el. De Székely Mózes nemsokára Brassóhoz közel Apácza mellett vívott harczban elesett, Básta Kolozsvárt visszahódította s rajta roppant sarczot véve fel, polgárságán kegyetlen bosszút állott. Az előzőtt jezsuiták a városi (unitárius) bírót, Tótházi Miklóst, Göcs Pál plebánust s Thoroczkai Máté püspököt a tanárokkal és tanuló ifjúsággal együtt vádolták be, mint az elkövetett tények okozóit s a nép felbátorítóit. A bírót Básta felakasztatta, a püspök a thoroczkói vasbányákban rejtőzött el, míg dühe csillapult, az ifjuság szétkergettetett s az iskola a jezsuitáknak adatott vissza, Göcs Pál Lengyelországba menekült s ott bujdosásában 1603—4 *Rádeczki Bálint* a luclawicei iskola rectora rendkívüli szíveséssel fogadta és sok jóságot tanusított iránta.³⁾ Mikor 1605. Bocskai István fejedelem Erdélyt és Kolozsvárt Bástától visszafoglalta s az unitáriusokat jogaikba s javaikba visszahelyeztette, a hazájába tért Göcs Pál megemlékezett lengyel jótevőjéről, őt a városnak ajánlta, s a szász nemzetiségűek papjokká és iskolarectorrá választván, díszes polgári küldöttség által hívták meg és hozatták el Kolozsvárra.

Érdekesen írja le ezt az egykorú Segesvári Bálint *Napló*-jában. »Ez a *Valentinus Radecius* német nemzetű vala, és mikor Göcs Pál uram Lengyelországban bujdosnák a németek elől, a mikor a farkasutczai klastromokat elrontatta volt, akkor esmér-

¹⁾ *Hist. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 185. 1. Összevetve: Lib. 1. Vol. 1. 343—44. 1.*

²⁾ *Unitárius Vallás Története Erdélyben. 1840. 153. 11.*

³⁾ *Historia Eccl. Transsilv. Unitar. Lib. 2. Vol. 2. 569. 1.*

kedett volt meg vele, s a mikor hazajött, nagy dicséretet tőn felőle a városnak; azután érte küldének és ide Kolozsvárra hozák. Ez a fejedelem előtt is kedves vala az ő deákságáért, jól-lehet nem az ő religióján volt, de igen ékesen szólott deákul, s a deák szó mint a méz úgy folyt ki szájából.«¹⁾

Erre megjegyzést kell tennem. Segesvári unitárius volt maga részesnek mondja Göcs Pált a klastromok lerontásában Ez Básta és a jezsuiták eljárását enyhíti, ha egészen nem igazolja is.

Rádeczki Bálint, Rádeczki Máté danczigi köztársasági titkár fia volt. magas szál ember, vöröses arcú, kemény tekintetű. kiálló szemű, testes, csendes és méltóságos járású, kedves társalgó és nyájas beszédű, ékesen szóló férfi. Így jellemzi őt Uzoni F. István unitár. egyházi történetíró.²⁾

Két évet töltvén nála Göcs Pál, úgy látszik, 1605. választották kolozsvári pappá. 1603. nov. 23. még levelet irt hozzá lakhelye megnevezése nélkül Socini Fausto,³⁾ a melyben őt öccsének és barátjának, magát az ő szerető hívének és minden szolgálatokra kész atyjának nevezte. E levélből nem tűnik ki, hol volt ő ekkor pap, de az látszik, hogy asztalának több állandó vendégei voltak, a kiket Socini név szerint üdvözölt. Ezek között volt — jegyzi meg Uzoni — Göcs Pál és több erdélyi is, a kik hitökért Erdélyből száműzve voltak. Ily sorsban élt, Socini egy 1585. irt levele szerint, atyja, Rádeczki Máté is családjával együtt Buscowban (*in agro Buscoviano*), azért, mert ő is *kiszabadult az Antikrisztus sötétségéből*.⁴⁾

Rádeczki 1616. püspökké választatott, napja és helye nincs tudva, neve mint püspöknek legelőbb 1616. aug. 30. fordul elő, plebánussá pedig barátja, Göcs Pál halála után 1622. márcz. 15. választatott s mindkét tisztét 1638. aug. 18-ig vitte.⁵⁾ Zsinati összehívó levelei mind ékes latinsággal vannak írva s fennmaradtak. Meghalt 1632. aug. 18. éji 1 órakor, 27 évi paposkodás után, eltemettetett 22. a főtéri nagy templomban, az úr asztala elébe rakott sirba.⁶⁾

A lengyel unitárius eklézsia nem neheztelt papjáért, sőt azt szeretetének zálogaként tekintette, a mit igazol az 1629. jun. 6. Racowban tartott lengyel zsinat levele. »Birjátok -- így

¹⁾ *Erd. Tört. Adatok*. IV. köt. 190. l.

²⁾ *Hist. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 187. l.*

³⁾ Látható: *Socini F. Epistolae ad Amicos* sat. 628. l.

⁴⁾ Látható *ugyanott* és *Histor. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 188. l.*

⁵⁾ *Ugyanott* 569. l.

⁶⁾ *Hist. Eccl. Transsilv. Unit. Lib. 2. Vol. 2. 187. 577—78 ll. Erd. Történ. Adatok* IV. köt. 202—203. ll.

szólnak abban -- a mi irántatok és eklézsiátok iránt való szeretetünknek legvilágosabb bizonyítékát tisztelendő és jeles Rádeczki Bálint urban, a ti püspökötökben, a ki által egyházunkat akkora és oly jeles férfiutól fosztottuk meg, hogy a titeket vele ékesítsük. De az erdélyi eklézsiák sem bánták meg e választást, mert — a mint Segesvári Bálint halála alkalmával írta: Rádeczki felette igen nagy maga szerettető ember vala, jámbor, bölcs, istenfélő, a fejedelemnél is kedves az ő bölcseségeért és deákul való ékesen szólásáért.¹⁾

Rádeczkinék sok műve maradt fenn kéziratban, nyomtatásban 3 jelent meg;²⁾ nejéről emlékezik Socini Fausto fennemlített levelei közt,³⁾ de nem nevezi meg; fiai közül Máté 1641. ment el külföldi egyetemekre, további adatokat róla nem találtam; János a százszok prédikátora volt, s 1664. halt meg; Mihály lector lett 1639. febr. 26-án, még az 1644-ik évben tanított ethikát és költészetet. Ezekről sincsenek további nyomok.⁴⁾ Uzoni F. István s utána Székely Sándor⁵⁾ azt jegyezték meg Rádeczki püspökségéről, hogy alatta az unitáriusok némely vidékről egészen kipusztultak, máshol más vallásra tértek, a miatt, hogy ő magyarul nem tudván, az évi eklézsiái látogatásokat nem tette meg. Alatta lett reformált vallásúvá Háromszék unitárius eklézsiáinak nagyobb része, sőt a kolozsvári szász és magyar eklézsia közt is káros viszály támadt Ravius (*Szörös*) Mátyás szász unitárius prédikátor bujtogatásai miatt, melyeknek következményeit a deési kényszerített kiegyezés alig volt képes elhárítani. Ezért hozta — jegyzi meg Fosztó — az unitáriusok zsinata 1632. szept. 2. ama végzéset: »hogy az unitáriusok püspökké soha többé mást, mint magyar nemzetből valót ne választthassanak.«⁶⁾

Rádeczki után magyar plebánus következő: a szász nemzetiségűek követői Rósás István és Kandert István octob. 22. *Stegmann Joachimot*, a racowi iskola rectorát hozták be Lengyelországból prédikátoruknak, a kit Segesvári Bálint jó termetű s

¹⁾ *Hist. Eccl. Transsilv. Unit.* Lib. 2. Vol. 2. 188. 1.

²⁾ 1. *De Matrimonio Tractatus*. Látható a *Régi Magyar Könyvtárban*.

2. *Illustrissimae Faeminae Judithae Kornisiae sat. Funebris Laudatio* sat. Látható a *Régi Magyar Könyvtárban*.

3. *Disciplina Ecclesiastica*. A. D. 1626. Ebből készült azután *Almásy Gergely* püspök hasonló című rövidített műve. L. a *Régi M. Könyvtárban*. Ezek és kézirati művei elé vannak számlálva a *Histor. Ecclesiast.* I. 2. V. 2. 578. 1.

⁴⁾ *Fausti Socini Senensis ad Amicos Epistolae* stb. 681. 1.

⁵⁾ *Hist. Eccl.* sat. I. 2. V. 2. 216. 1.

⁶⁾ *Unitárius Vallás Történetei Erdélyben* sat. 132. 135. II.

⁶⁾ *Erd. Történ. Adatok* IV. köt. 202—203. II.

jó magaviseletű embernek ír, s a ki octob. 31. tartotta első beszédét a kisebb templomban, nov. 3. a rectori tisztelet is átvette, s az egyházban zavarra vágyó Ravius Mátyás tanácsából megtiltván a magyar tanulóknak, hogy az iskolában régi szokásaik szerint éljenek: azok külföldi akadémiákon is járt Köpeczi Beke Miklós főnökük (*Senior*) vezetése alatt a rector rendeletének ellene szegültek, nov. 13. negyvenötön, mint tógás diákok az iskolából tüntetőleg eltávoztak s a rectort ott hagyták a szász tanulókkal. Ertesülvén arról a városi tanács, nov. 26. az összes papsággal az iskolába bementek, az ifjuság felindulását lecsön-desíteni megkísérelték, de sikertelenül. A magyar ifjuság meg-hasonlása a rectorral oly éles volt, hogy a midőn dec. 4. meghalt leányát temették — a mire eddig példa nem volt — meg nem jelenvén, ének nélkül kellett a temetésnek végbemenni. Ezt úgy lelkére vette a beteges férfi, hogy alig 18 heti hivataloskodása után 1633. márcz. 10. délutáni 1 órakor meghalt. Az ifjuság botrányos tüntetése a halálnál sem szűnt meg; a márcz. 12-ki temetéskor a halottas-háznál és a temetőben neki kell vala énekelni, de nem tette, s csak a szász deákok énekeltek a koporsónak a temetőbe kivétele alatt.¹⁾ Ennek következtében Stegmann rector igazgatása alatt az iskola felügyelésére nem lehetett iskola főnököt tenni, mely állásra kineveztetni csak a magyar ifjuságnak volt joga.²⁾

Nem találtam nyomára: mik voltak a régi megszüntetett szokások: a nyelvet, ruhát vagy mást értettek-e alatta? Segesvári Bálint annyit említ, hogy a szászok azt akarták, hogy a prédikátor mindkét tisztelet viselje, de a magyarok nem egyeztek bele.³⁾ Az ok akármi volt, a törvényszegés bünsúlyát tán enyhíthetné, de meg nem szünteti; hogy az ifjuság tanára koporsójánál sem engesztelődött meg, emberiségi és erkölcsi érzésére homályt vet.

A közönség nem osztozott e szeretetlenségben, sőt meg-aranyozott díszes ércz-emlékkel tisztelte meg⁴⁾ a racowi iskola

¹⁾ *Hist. Eccl. Transylv. Unitar.* Lit. 2. Vol. 2. 204—8. 11. (*Székely-kereszt. példány.*)

²⁾ U. o. 275. 1

³⁾ *Erd. Tört. Adatok.* IV. köt. 204. 1.

⁴⁾ Felirata ez volt: JOACHIMUS STEGMANNVS Ruppín (ma: *Rupin*) Marchicus, primum Tharlandiae (ma: Tharlang = Tarnow, falu Poroszországban, Posen korm.-kerületben), in Patisia (ma: Patilszen = *Patilsia*, falu ugyanott Gubinnen korm. ker.) Ecclesiastes, postea veritatis causa carcerem et vincula passus, atque in exilium pulsus, Scholae Racoviensis in Polonia (per) Septennium Rector, tandem in hac Urbe, ob mortem praematuram quinque tantum menses Ecclesiae Saxonicae Minister et Scholae Rector, vir pietatis zelo, atque eruditione haud vulgari (kinaradt: *clarus* vagy *celebris* és: *vita functus* vagy *obiit* vagy: *diem supremum clausit*) 5. Martii Anno 1633. « *Hist. Eccl. stb.* L. 2. Vol. 2. 208. 1.

híres, a kolosvárinak nem szerencsés tanárát, mely később a koporsóról levétetvén, az iskola könyvtárában helyeztetett el.¹⁾ Az előbbi latin felirat magyar szövege ez: »*Marchiabeli ruppini Stegmann Joachim, elébb tharlangi patilszeni pap, a ki ezután az igazságért börtönt és békút szenvedett s számkivettetett, Lengyelországba a racowi iskolának hét éven át rectora, utoljára e kerített városban időelőtti halála miatt csak öt hónapig volt a szász eklézsiának prédikátora s az iskolának rectora, kegyességben buzgólkodó s nem közönséges tudományu férfi, meghalt márczius 5. 1633.*«

Nevét viselő 15 éves fiut hagyott hátra, a ki később szintén kolozsvári szász prédikátor lett s 1648. 30 éves korában halt meg.²⁾ Művei czime látható Sandiusnál,³⁾ a mihez itt egy kézirati művét sorozom, melyet így irt alá: *Magnus Amicus honesti*, a miből betűscsrével (*Anagramma*) *Joachimus Stegmannus* név jő ki.⁴⁾

Stegmann után *Frank Ádám* sziléziai freistadti születésű, addig Lengyelországban a racowi iskola rectora választatott meg a szász eklézsia prédikátorává, s díszes magyar és szász követség hívta meg és hozta el Kolozsvárra. Segesvári azt jegyezte fel erről: »1633. jun. 2. menének újból német papért Lengyelországba, a szászok részéről Szabó Lőrincz, magyar részről Tököli János; július 27. megérkeztek, neve Adamus Frank vala, jó szál legény, nőtelen volt, mikor elhozták, jó hangos szavú. Más három lengyel főurak is jöttek vele tapasztalás okáért. Ezek közül a főbb Ioannes Tasiszki volt, a másik Johannes Stoinski, (latin kiejtéssel: *Johannes Stoinius* másképp *Statorius*), a harmadik Johannes Kresz, mely lengyel főurak — a mint Uzoni F. István megjegyezte — a tanuló ifjuság lakó szobáit, az iskolát, a templomokat mind megjárták s megszemlélték, s több napi Kolozsváratt időzés után, augusztus 12. Ördög András és Huszár Péter tanácsosok kísérték el visszafelé Bártfáig.«⁵⁾

E három lengyel utazóról megjegyzem, hogy az első gazdag és befolyásos unitárius főur volt, szélesen kiágazott nemes nemzetségből, két tagjáról hátrább is lesz emlékezés; a második, Stoinius szintén lengyel lovag, tudós és író, s 1612. után sok évig a racowi egyház papja, mikor azt az egyházat 1638. az erőszak megszüntette, s ő hitcért meggyalázva száműzetett, elébb külföldön, azután hazájában üldözötként élt 1654-ig, meghalt

¹⁾ *Székelly Sándor*, Unitar. Vallás Tört. 151. l.

²⁾ *Hist. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. a 208. l.*

³⁾ *Sandii*, Bibliotheca Antitrinitarior. sat. 161. l.

⁴⁾ *Hist. Eccl. L. 2. V. 2. 208—209. ll.*

⁵⁾ *Erd. Tört. Adatok. IV. köt. 206—207. ll. Hist. Eccl. sat. 1. 2. V. 2. 209. l.*

Czarkowban 64 éves korában. A legékesszólóbb unitárius papok s legbátrabb lengyel polemikus írók egyike volt, hat műve jelent meg nyomtatva, nyolcz maradt hátra kéziratban.¹⁾ A kéziratok közt nevezetes 1632-ki erdélyi utjáról tett jelentése, a minek nyomára nem jutottam, valamint érdekes lehet Frank Adám kolozsvári paphoz 1638. jul. 24. száműzetése után Amsterdamból írt levele, melyben ő hihetően sajtóhibából *Sartoriusnak* van írva. E levelet Erdélyben elfogták s másolatát I. Rákóczi György akkori fejedelem Belgiumba küldötte, mi célból? s mi lett következménye? adatokat róla, mint szintén a harmadik utasról is felvilágosítást nem találtam.

Kolozsvárra jövetelöknök nemcsak az új prédikátor elismerése, de más célja is volt. Gróf Krasinski azt jegyzi meg a lengyel unitáriusokról, — kiket következetesen *Socinianus*-oknak ír, — hogy azok hitnézeteik terjesztésében rendkívül tevékenyek voltak: előkelő férfiak iskolákat és eklézsiákat alapítottak s azokba jeles tanárokat és papokat hívtak meg, a sajtót céljaikra felhasználták, a különböző országokban hitvallásuk követőit alkalom szerint fölkeresték s velök egybeköttetésöket fentartották, utazásaikról írásban jelentést tettek. Uzoni F. Istvánnak a Frankkal Kolozsvárra utazó lengyelekről emlékezetben hagyott följegyzése Krasinski gróf előadását teljesen igazolja. Frank 1643. nov. 28. a szászok részéről plébánussá választatott, s e tiszte 1655. aug. 15-ig vitte, a mikor reggeli 5 órakor 59 éves korában meghalt; a nagy templomban Szörös (*Ravius*) Mátyás szász prédikátor német, Járai Sámuel magyar prédikátor magyar egyházi beszédei, Pauli István rector polgári szónoklatot tartott felette.²⁾ Ez előtt 1648. május 20. a szászok részéről rectorrágra hozták be Lengyelországból Baumgarth Bálintot,³⁾ 1655. Frank halála után prédikátorrá tették, s e két hivatalt 1661. jun. 11-ig vitte, a mikor plébánussá választatott.⁴⁾ E jeles férfi életrajza látható az unitáriusok időszakai folyóiratában.⁵⁾

III. Érintkezések az iskolai és közoktatási téren.

Az erdélyi unitáriusok kolozsvári akadémiái iskolájának és a művelődés ügyének nagy lendületet adott Izabella királyné és II. János (Zsigmond); ők fektették szilárd alapra az 1556-ik nov. 25-ki kolozsvári országgyűlés azon fontos t. czikke által,

¹⁾ *Bibliotheca Antitrinitariorum* sat. 121—122. II.

²⁾ *Hist. Ecclesiast.* I. 2. V. 2. 190.

³⁾ *Ugyanott.* 239. I.

⁴⁾ *Ugyanott.* 192. I.

⁵⁾ *Keresztény Magvető* 1888. évi XXIII. évfolyam. 301—313. II.

melyben beleegyeztek, hogy az ifjuságnak a tudományokban és szépmesterségekben külföldi jeles tanárok által oktatására Kolozsvárat valamelyik zárdájában iskola állíttassék, az 1557. február 6—15-ki fejezv. országgyűlés egyik t. cikkében a királyné e célra a Domokos- vagy Prédikáns-rend zárdáját rendelte;¹⁾ jun. 1. pedig örök alapítványul a papi tized negyedét adományozta, a mit fia is 1562. sept. 1. megerősített.²⁾ Az unitáriusok legrégibb *alapítványi könyve* 1., 2., 3. tétele alatt a királyné és fia e két örökbecsű alapítványával kezdődik, mely megörökíti a királyi kegyelem emlékét s az egyház háláját.³⁾

Az 1557-ki országgyűlés vonatkozó törvényében erőteljesen nyilvánul a visszatért királynéval kezdődő új korszak műveltségre és szabadságra törekvő szelleme. Kolozsvár és az erdélyi magyarság a reformatiót s társadalma és erkölcsi megújódását köszöni a királynénak és fiának. Addig is volt iskolája, de az nyugati jellegűvé most vált. virágzásnak most indult külföldről behívott híres tudósok, tanárok s ott képzett hazai jeles férfiak vezetése alatt. Kálvin hitű igen sok kitűnő pap és tanár Dávid Ferencz és Heltai Gáspár korában, mint ifjak, itt tanultak, mint tanárok tanítottak, míg az unitárius vallású fejlemény innen eltávolította őket. A protestáns magyar földön, magyar ifjakra akkora vonzerővel egy iskola sem birt . . . Nézzük a XVI. századi iskolai és tanrendszert.

A legalsó vagy elemi osztályoknak falusi (*Trivialis*) iskola volt neve, a második, mely klasszikai vagy paedagogiai volt, közép iskola (*Media*), a harmadik, mely felsőbb, akadémiai jellegű, köziskola (*Schola publica*) nevet viselt. Az alsó és közép iskolából csak bizonyos fokozatokon át lehetett a harmadikba jutni. Alsó iskola minden oly ekléziában volt, mely a mestert el tudta tartani. Ebben olvasást, írást, a latin nyelv első elemeit (*Rudimenta*), szóhajlítást (*Declinatio*), összehasonlítást (*Comparatio*) és igehajtogatást (*Conjugatio*) tanított a mester, kikérdező (*cate-*

¹⁾ A Domokos- vagy Prédikáns rendről Chytraeus Dávid *Onom. Theol.* című műve 246. lapján azt jegyezte meg, hogy Domokos prédikátor spanyol volt, Kr. u. 1300. év körül, az evang. tudomány terjesztése vágyától hevítve, a midőn látta, hogy a gazdag kanonokok és barátok a tanítást elhanyagolják, kegyes és jó emberekből társaságot gyűjtött maga körébe, a kik a ker. vallást prédikálással terjeszték. Innen származott a *Prédikáns szerzet*. Domokos szerzetes Bonmban diszesen faragott márvány koporsóban temettetett el. *Histor. Eccl. Lib. 1. Vol. 1. 474—75. ll.*

Az 1556—57-ki országgyűlések végzéseit láthatók: *Erdélyi Országgyűlési Emlékek*. II. köt. 78—79. ll.

²⁾ Látható az Unitáriusok 1557—1810. évközből való *Alapítványi könyvében. Histor. Eccl. L. 1. V. 1. 474—75. ll.*

³⁾ *Kolozsvár Története*. II. köt. 103—107. ll.

chetikai) modorban, ezeken kívül a számolás és vallás elemeit és éneket. A közép iskolában a klasszikai tudományokban és *szépmesterségekben*, azok közé számíttatott a *grammatika*, *rhetorika*, *dialectika* és *ethika*,¹⁾ a rector mint paedagogus oktatta az ifjúságot, úgyszintén a vallás alsóbb dogmatikai részéből is szintén kikérdező módszer szerint (*Institutio Catechetica*).

Miután itt a kiszabott tárgyakban a szükséges ismereteket elsajátították, erkölcsük kimívelődött s kegyességre és vallásosságra szoktattattak, felsőbb iskolába mehetésük kimondatott s arról bizonyítványt kaptak. Az unitáriusoknak sok közép iskolája volt, s mindenik népes és virágzó, mert mindenikbe vallásra és nemzetiségre való tekintet nélkül fölvetettek a tanulni kívánók. Minden középiskolában voltak papságra készülő, úgynevezett tógás deákok, a kiket prédikálásra és imádkozásra rendszeresen készítettek elő, s az ekléziákba és templomokba a egész országba kiküldöttek főleg a nagy innepekre (*Legatio*), s a kiküldöttek szép összegekkel tértek vissza, a mit az ekléziáktól és patronusoktól kaptak. Ha az ifju itt végzett, felvétetett a felsőbb vagy akadémiai iskolába.

Ez azért kapta e nevet, mert külföldi akadémiákon készült tanárai voltak, s ezek az ifjúságnak felsőbb foku tudományokat: philosophiát, theológiát, dialectikát, görög és zsidó nyelvet sat. adtak elé. A kik a középiskolából ide mentek át, tanulásuk elvégzettéről bizonyítaniok kellett; azután néhány hétig az imádkozásban, prédikálásban, s egyéb papi teendőkhöz magukat gyakorolni, a mit *Frequentatio*-nak neveztek s bizonyos ünnepélyességgel végeztek be, a mikor az öreg diákokat megvendégelték. Csak ezután írták be nevöket az iskolai anyakönyvbe (*Matricula*). A ki nem végzett, nem mehetett feljebb.²⁾ Erre érdekes példát idéz Uzoni F. István unitárius egyháztörténetíró.

Fosztó János nevű ifju — hihetően az író rokona — írja ő, a ki bár a városhalvi és ajtai alsóbb iskolákat végezte, folyékonan írt verseket, chriát³⁾ és rhetorikai beszédecskéket, még sem

¹⁾ A XIV—XV. században a hét szabad mesterséghez (*Artes Liberales*) számíttatott: a *Grammatica*, *Rhetorica*, *Dialectica*, *Arithmetica*, *Geometria*, *Astronomia*, *Musica*. A három első *Trivium*-nak is nevezetett, s az egyetemek felállítása s azokban a *törvény- és orvostudomány* tanítása előtt a főtudományt képezte. *Quadrivium* név alatt, a négy utolsó, mint mathematicai tudományok értettek. *Meiner J. S. Übersichts aller zum lateinischen Sprachstudium gehörigen Sprachen*. II. köt. 338. 598. 600.

²⁾ *Histor. Eccles. s. a. t. Lib. I. Vol. 1. 347—50. ll.*

³⁾ Valamely *szép klasszikus mondás*, melynek betűi meghatározott verssorok első és végbetűiben voltak kifejezve nyomtatási alakja *majusculákkal*, a mi a versnem alakját sokat emelte, készítése nehéz volt s a poetikai osztály legmagasb foku gyakorlatát tette.

vétetett fel a kolozsvári felsőbb iskolába, de tizenötöd magával az elpusztult thordai iskolába utasíttatott vissza, s így ők kényszerítve lettek arra, hogy önmaguk építsenek maguknak lakó kamarácskákat, oly módon, hogy az aranyosszéki eklézsiáktól kéregették össze a szükséges épületfát s néhány tutaj vételére a szükséges pénzt. Így elvégezvén a kiszabott középiskolai tanulmányokat, feljutottak a kolozsvári felsőbb iskolába,¹⁾ melynek megalapításáról, tanrendszeréről és a tantárgyakról tájékozás szerezhető *Kolozsvár Történeté*-ben.²⁾

Fennebb megjegyeztem, hogy a Lengyelországból behozott kolozsvári prédikátorok és plébánusok — főpapok — az iskolában néha rectorok vagy lectorok is voltak, tehát időrendi helyöken az iskolai tanárok közé sorozandók. Voltak olyak is, a kik csak tanárkodtak, s itt azokat nevezem meg. S bár mindkét osztályuk közül kevés született lengyel volt, mégis tárgyam körébe tartozónak vélem, mert ők több-kevesebb ideig Lengyelországban lakván és tanítván, mintegy a nemzethez csatlakoztak, s befolytak arra, hogy az erdélyi magyarság és lengyelek között a régi szívélyes viszony fenmaradjon, sőt szorosabbra fűződjék s kölcsönös rokonszenvők megszilárduljon.

Igy jött Kolozsvárra Lengyelországból *Palaeologus Jakab* s az iskola rectorátját viselte 1573—1577 közt;³⁾ híres görög tudós, szabad gondolkodó, Dávid Ferencz híve s szellemi rokona, elítéltetése után a Socini befolyása alatt álló lengyel unitárius eklézsiák itélete ellenében védelmét irta ő meg AKIFA álnév alatt.⁴⁾ Később Brandenburg őrgrófsági, gardelebi *Franken Keresztély*, a szabad gondolkozásáért Lengyelországból menekült híres tudós, éles hitvitázó író 1585. Kolozsvárra jövéen, ott lectorátgot nyert, némelyek szerint akkor mindjárt, a mire mutat azon évben Heltai nyomdájában megjelent könyve;⁵⁾ mások szerint lectorátga csak 1590-ben igazolható. Maradtak fenn számos erős antitrinitárius színezetű kézirati művei 1578—1579 és 1580-ból, néhány évnélküli, néhány nyomtatásban is.⁶⁾

¹⁾ *Histor. Eccles.* s. a. t. Lib. I. Vol. 1. 350. l.

²⁾ II. *szövegkötet* 102—110. ll.

³⁾ *Székely Sándor*, Unitar. Vallás Tört. s. a. t. 104. l.

⁴⁾ *Confutatio Judicii Ecclesiar. Polonicar.* 1580. 8. *Histor. Eccl.* sat. Lib. I. Vol. 1. 508. l.

⁵⁾ *Commentatio in Epicteti Philosophi Stoici Enchiridion*, cum Praefatione ad Candidum Lectorem. Claudiop. sat. A. 1685. 8. Ez Szabó Károly Régi M. Könyvtárában nincs megemlítve. *Histor. Eccles.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513. l.

⁶⁾ *Disputatio cum Fausto Socino de Christi cultu religioso.* A. 1584. Edita Poloniae Typis Sebastiani Sternatii. A. 1618. 8. *Histor. Eccl.* sat. Lib. I. Vol. 512. l.

Franken jezsuita volt Rómában, onnan Bécsbe, majd Bazelbe, végre Lengyelországba ment; ott ismerkedett meg az unitáriusokkal, Dávid Ferencz nézeteihez csatlakozott s harczolt és irt mellette. Eltávozott-e Kolozsvárról, vagy ott halt meg? az unitárius emlékirók nem világosítanak fel róla.¹⁾

Franken után *Fischer Simon* lett lector, ennek éve nem bizonyos, 1599. ellenben már saját műve igazolja.²⁾ Puelacher Istrán kolozsvári bíróhoz és tanácsosaihoz intézett ajánló levelében üdvözölve őket és Kolozsvár nemes köztársaságát (*Inclita Respublica*) magáról így nyilatkozik: »Elvégezvén — ugymond — hivatalos foglalkozásom rendén a mi iskolánkban a rhetorika és arithmethika mesterségének (*Artes*) előadását, nemkülönben Ciceronak Milo védelmére tartott beszéde *grammatikai, rhetorikai, dialectikai* és *aethikai* elemzését (*Analysis*), a boldog emlékeztető tiszteletes Molnár Gergely úr által irt *Dialectikai Szabályok* (*Dialectices Praecepta*) című műnek a tanuló ifjuság előtt előadásához kezdettem . . . « Vége ez: »A ti igen tiszteletes és tekintetes uraságtoknak kész szolgálja, s iskolátok lectora, Fischer Simon.« Ennyi tárgyat — jegyzi meg Uzoni F. István — egy év alatt egy tanár el nem végezhetett, tehát korábban kellett tisztét elfoglalnia.³⁾ Tartott nyilvános vitát is Aristoteles és más *Dialecticusok* írásaiból ugyan 1599. *Dipsai Márton* és *Mátyás, Szépmezei Lőrincz, Salicaeus* (Füzesi vagy Füzi) *Gergely, Gitschner Ádám* és *Lisbona János* tanítványaival ily cím alatt és kérdésről: *Disputationes aliquot, Doctrinam de Praedicamentis et Praedicabilibus ex Aristotelis et aliorum Dialecticorum scriptis desumptam, et compendiosa facillique methodo congestam complectens, exercitii causa sat. propositae a Simone Fischero sat.*, melyek szintén a *Dialectices Praecepta* című könyv végén kinyomtatva jelentek meg. E könyvet a múlt században Kénosi Tözsér János, az *Uzoni F. féle unitár. egyházi történet elejének írója* ismertette meg, ma nem létezik. Vajjon Fischer volt-e Kolozsváratt prédikátor, vagy hazájába visszatért, vagy meghalt? az unitárius emlékirókban nincs följegyezve.⁴⁾

¹⁾ A *Háromság ellen* is irt könyvet, kinyomatta Radeczki Elek lengyel könyvnyomató, amiért nyomdáját elkobozták, ő fogságba jutott s csak a király megkegyelmezése folytán szabadult ki. Franken e könyvért menekült Lengyelországból. *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513. l.

²⁾ *Dialectices Praecepta* breviter ac methodice in Schola Claudiopolitana studiosis proposita, tribusque Libris distincta, per *Simonem Fischerum* Colbergensem Pomeranum. Typis Casparis Helti. Ao Dni 1599. (*Szabó Károly* Régi M. Könyvtár I. köt. 81. l.)

³⁾ *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513 — 14. ll.

⁴⁾ *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 513 — 14. ll.

Lengyel születésű lectorok *Koblagitzki János*, a ki 1668. jun. 4. rectorrá választatott, *Lacowszki András*, (latin leírással: *Andreas Lacovius*) választatott 1666. jan. 11., meghalt 1691. ápr. 1., 1672 óta a lengyel papi tiszte is viselte,¹⁾ 1684. apr. 17. *Guzowski Jeromos*, (latin leírással: *Hieronymus Guzovius*) választatott lectorrá, meghalt 1685. szept. 16.²⁾

IV. A kolozsvári felsőbb iskola polgárai és szervezete.

Az iskola önkormányzati alapon nyugvó szervezete, a polgárok két társasága közt a belső rend és fegyelem fentartása, a szabad választási joggal jókor megismerkedés az ifjúságban az önálló jellemet s önkormányzati képességet annyira kifejtették, hogy a midőn végeztek, az életre csaknem elkészülten hagyták el az intézetet.

Az iskola vezérői voltak: a *rector*, a ki künn, de az iskolához közel s a *lectorok*, a kik az ifjúsággal benn laktak, felügyelet alatt álló tagjai: a kis tanulók (*Parvistae, Discipuli*) legalsó osztálya, a neutralisták, a kik sem a togás deákokhoz, sem a secundanusokhoz nem tartoztak; tagja volt az iskolai főnök (*Senior*), az előéneklő (*Praecentor, Cantor*), a ki az ifjúság éneklését vezette, két számvevő vagy végrehajtó (*Exactor*), a ki a büntetéseket fölszedte, az ítéleteket végrehajtotta, a segéd-tanítók (*Collaborator*), végre az iskolai polgárok két nagy társasága (*Coetus, Societas*): a papságra készülő togás deákok, a kik négy asztalra voltak osztva, és a secundanusoké, a kik polgári pályára készültek. Az előéneklő és számvevő neve és intézménye az idők folyamában elmerült s feledésbe ment, a főnöki intézmény ma is fennáll, s három század homályából magasan emelkedik ki Válaszuti György, a ki 1571. Báthori István új fejedelemnek maga mutatta be megerősítés végett a II. János (Zsigmond) által az iskolának adott dézma iránti adománylevelet; a fejedelem megerősítette, s ma is eredetiben birja az iskola, de a dézma 1718-ban tőle elvétellett.³⁾ Válaszuti később pécsi pap lett, s érdekes vitatkozása volt 1588. febr. 19—20-án Scarica Máté kövi ev. ref. prédikátorral az *Egy igaz Isten és a Názáreti Jézus Krisztus felől*,⁴⁾ melynek egy példánya a magyar nemzeti Muzeumban, egy az erdélyi unitárius egyház kolozsvári főtanodája könyvtárában kiadatlanul hever az egyháztörténelem

¹⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. II. Vol. 2. 269. 1.*

²⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. II. Vol. 2. 269. 1.*

³⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. I. Vol. 1. 515—16. 11.*

⁴⁾ *Hist. Ecclesiast. sat. Lib. III. Vol. 3. 652—58. 11.*

és főleg a régi — XVI. századbéli — magyar irodalom nagy kárára.¹⁾

Másik nagyhirű iskola főnök 1767 körül Géyza (lengyel néven *Geyzanowits*) József, a száműzött lengyelek közül előkelő házból származott ifju, a kinek már iskolafőnök korából igen feltűnő beszédei ismereteseek, így az *Eleven temettség* és *Halottas Szombat* címűek; elébb Tordán volt rector, azután Toroczkón. Innen Kolozsvárra hozták papnak és a keleti nyelveket tanító lectornak, mely tisztségbe 1781. szept. 4. iktattatott be s az ugynevezett *szent nyelvek* (zsidó, görög) *tanításáról* tartott, közfigyelmet keltett tudós és elmés beszédet.²⁾ Mint papnak sok ismerettel, játszi elmével s gyönyörű irálylyal irt prédikációi maradtak fenn egy kötetben, melyet én a tudós Koronka Antaltól emlékül kaptam s szintén a székely-keresztúri középiskolának ajándékoztam. A *lengyel papok* közt azért nem említettem meg, mert Géyza jókor szívvel-lélekkel a magyar eklézsia híveihez csatlakozván, mint ilyen kapott különböző alkalmazást, s mindenikben genálisan, nagy tetterélylyel és sikeresen felelt meg a közbizalomnak. Kiadta nyomtatásban az unitárius *Halotti Énekeskönyvet*, a mi nevét mint egyházi íróét fentartja.

Még van egy iskolafőnök, a kinek neve fennebb előfordult, a Stegmann lengyel tanárral szemben elkövetett botrányos tett okozója, de ez feledést és pironkodást, nem méltatást érdemel.

A főiskola polgárai közt első volt a *tógás deákok nagy társasága*. Ők voltak a legöregebbek, fel 25—30 évig, tantárgyaik: hittan, bölcsészet, zsidó és görög nyelv, utóbb a német és még több tantárgy is. E társaságba bejutás a legmagasb foku iskolai képzettséget kívánta. Ebből választatott szótöbbséggel az összes tógás deákok által a főnök, s a többséget nyertet a rector mutatta be az ifjuságnak. Ennek az iskola tagjai közül egyedül volt joga pálczával járni, a hibázókat megbüntetni, szükség esetében az első éveseket (*Novitius*) tömlöczbe (*Carcer*) tétetni. A főnök tiszte s joga volt, ha élni akart vele, az ékesen szólás tudományát (*Rhetorika*) tanítani, az iskola anyakönyvei és pénztára nála állottak, a lakszobákat éjjel ő vizsgálta meg, a kik kün maradtak (*Absentes*) följegyezte s a szombati iskolai törvényszéken megbüntette; ő rendelt ki hetenként a közrendre felügyelőt (*Oeconomus*), az iskolai tisztviselőkre vigyázott, az ifjak panaszát első hatóságilag meghallgatni s a lehetőségig orvosolni köteles volt, szóval: az iskola főnöke volt a rector helytartója és személyese.

¹⁾ Ez értekezés már fel volt olvasva, mikor Kanyaró Ferencz tanár erről irt jeles műve megjelent. — Ír ó.

²⁾ Az *Unitar. Vallás Története* Erdélyben 179. 1.

A tógás deákok közül választatott továbbá a számvevő (*Exactor*) is, a ki a mulasztókat följegyezte és számon tartotta, az iskolai bevételeket kezelte, az ifjúságnak a szabályszerű vagy megrendelt fizetendőket kifizette. A tógás deákok közül választattak a segéd tanárok (*Collaborator*) és a poesis, syntaxis, etymologia és kicsik (*Parvisti*) tanítói, úgyszintén a tanárok logikából, physikából és philosophiából tartott előadásainak magyarázói és a tanulóknak ezekben gyakorlói. Ezek sorából választatott minden vasárnap reggeli 5 órára prédikátor, a kinek tiszte volt azon heti hittani előadások valamely tárgyáról az ifjúság előtt a rector jelenlétében önmaga által dolgozott eredeti beszédet előadni. Erre a jelenlevők észrevételeiket megtették, a szónokot és szónoklatát megbírálták, a rector utoljára összegezte és saját döntő ítéletét rá kimondotta; közülök rendeltetett levélvivő (*Cursor*), aki a püspök leveleit vitte el a címzetthez, napirendesek (*Procedentes*), akik a templomokban, menyegzőken, temetéseken s a pártfogó uraknál (*Patronus*) tartott ünnepélyeken a teendőket végezték. Volt az öregebb deákok közt 8 vagy legfőlebb 12 oly kijelölt (*Candidatus*), a kik a főnöknek mintegy ülnökeiül tekintettek, ítéletök alá bocsátatott azok kérése, a kik a tógás deákok társaságába kívántak bejutni, ezek erkölcsét és előmenetelét együtt vizsgálták meg s a fölvétel vagy visszautasítás iránt ítélték, a felsőbbbséghez folyamodhatás joga az illetőnek fenmaradván. Nagy böjt idején (*Sexagesima*) a legöregebb (*Primarius*) deákok közül két kéregető (*Praebendista*), ezek mellé az első éves deákok közül két levélvivő (*Cursor*) küldetett ki, a kik az anyaeklézsia minden polgárát házánál keresték fel, szeretetöknek az ifjúság iránt tanúsított sok jótéteményét megköszönték, s az ifjúságot jövőre is jóakaratukba ajánlták.

A tógás deákok — e leendő mesterek és tanítók (*Magistri et Praeceptores*) — úgy tekintettek, mint akikre bizatnak nemcsak a városi polgárok, de az országban lakó minden rangú unitárius nemesség Kolozsvárra tanulás végett behozott fiai, sőt a szászoknak is magyarul és latinul megtanulni kívánó gyermekei, a kik ez iskolát keresték fel. Végre a tógás deákok közül választattak és rendeltettek ki az egész országba a papok és iskolamesterek, a thordai iskola rectora, (akkor még a székely-keresztúri nem létezett), és a falusi énekvezetők, továbbá a kik tanárságra vagy kolozsvári papságra kiképeztetésök végett külföldi egyetemekre küldettek. A tógás deákok társasága mintegy 50 számból állott, olykor többől, ritkán kevesebből.

JAKAB ELEK.

AZ OLÁHORSZÁGI NASTUREL-CSALÁD GENEALOGIÁJA.

Bukarest délkeleti részében, közvetlen a zsidó város-negyed elején fekszik a gazdag Szfinta Vineri (Szent-Péntek) görög-keleti orthodox román templom a hasonló nevű kis nyilvános kerttel szemben, élénk forgalmu tiszta helyen. A csinos templom jó karban van. Alapítványai jövedelméből elég jut a templom-udvarnak bérházakkal való beépítésére és különben is az egész parochia az előkelőbb hívők respektált szenthelye. De minket ennél inkább egyéb érdekel. Mert belépve a nyugatnak néző portáleszerű ajtón, jobbra egy újabb keletű sírkő, fejénél egyszerű márványoszloppal, ötlik szemünkbe, melynek négy oldaláról oláh nyelven a következő, félrégi (aranyozott vésetű) cyrillbetűkkel írt feliratot olvashatjuk le:

»A *Nasturel*-ek családja oláhoktól származik és *I. Lajos* Ausztria császára által 1370-ben grófi címmel tiszteltetett meg. A család legelseje név szerint *Henriki* gróf volt, kinek Magyarországon maradt fiai és unokái közül később ugyanazon családi néven gróf *Nasturel D. János* is felneveltetni (az az szerepelni) látszik ama szerződésekben, melyeket Magyarország 1661-ben *Szobieszkzy János* alatt a lengyelekkel kötött. *Nasturel Henriki* gróf unokái közül azonban még 1518-ban expatriáltatott Ungariából *Nasturel Udricsa*, gróf *Nasturel Illés*-nek fia, *Nasturel Henriki* grófnak pedig dédunokája, ki az egész Bánát nagybánja és az akkori hadseregek főnöke volt. — Meghalt 1526-ban és eltemettetett az árdzssei monostorba, születvén az 1436-ik esztendőben. Ez aztán Valachia-ba huzódván, a mint utódló unokái adományai folytán, a Kotrocséni, Vakarest, Panteleimon és Gruju zárdákban őrzött egykorú adományozó hrisztorokból kitűnik, a többek közt ugyanakkor a *Heresi* nevű jószágot is megvásárolta s ez időtől fogva nevezte magát a család *Nasturel de Heresko*-nak.

E birtokon fel is építé lakását kölapokból 1520-ban, hol is be van vésvé családi címere a következőképen:

Két oláh (román) tart fogva egy kétfejű sast, a paizs közepén egy ágyun álló oroszlán látható, lábai között egy kereszttel a mint egy ellene felkelt kigyót ver és alatta az alábbi latin jeligével: Honor et Patria. Ez a Nasturel Udricsea 1524-ben Nasturel János bánt nemzette, ki meghalt az 1590-ik évben, fiaként hagyván maga után Nasturel Rádu bánt, ki született 1582-ben és meghalt 1652-ben. Ennek fia az 1628-ban született Nasturel

Toma bán volt, ki 1664-ben *I. Leopold* Ausztria császártól új grófi címet kapott és ki meghalt 1693-ban. Ennek fia pedig *Nasturel Serbán* = bán volt, ki született 1659-ben és meghalt az 1731-ik évben, fia lévén neki is az 1682-ben született *Nasturel Konstantin* bán, ki meghalt 1752-ben. Ez utóbbi *Nasturel Rádut* szülte 1750-ben, ki keresztelesekor pohárnokká tétetett és meghalt az 1804-ik évben; ugyancsak örökös pohárnok lévén . . . Ennek fia az 1798-ban született *Nasturel Konstantin* volt, ki Oroszország hadseregében szolgált és a török elleni két hadjáratban részt véve, vitézségeért lovagi rangot és arany kardot kapott, később pedig a hazájának hozott szolgálatokért török lovagsági és nagybáni czímmel is megtiszteltetett.*

A sírfelirat magyar vonatkozású tartalma már első pillanatra megragadta figyelmemet, mert — mivel az egész követ az egyik szolgáló pap kijelentése szerint, az utolsó *Nasturel* halála után csak a mult évtizedben állította ide fel kegyeletből az egyház, mintegy emlékezetül e templom híveinek, melyet az egykor vagyonos család maga emelt hajdan és látott el dotatiókkal — mindjárt kiéreztem fellengző szövegéből, hogy a benne foglalt adatokat inkább a családi hiuság s talán a túlhajtott papi kegyelet fujta fel, mintsem azok szigorúan megfelelhetnének a történelmi valóságnak. Másfelől szerettem hinni, hogy ha a felirat részben netalán mégis igaz történeti adatokat foglalna magában, akkor a megemlített legelső *Nasturel*-űsben egy eddig ismeretlen XIV. századi magyar főnemes lappangana. Azonban hasztalan kutattam az oklevéltárakat, egyikben sem fordul elő a *Nasturel* név a XVII. századnál előbb. S hogy az ezentuli időben szerepelt *Nasturel*-család története mennyiben vág össze feliratunk adataival, azt az alábbiakban fogom összegezni, bonczolgatva egyuttal az érdekes emlék többi részét is.

A felirat szerkesztője már legelől elköveti azt a butaságot, hogy Nagy Lajos királyt »Ausztria császárrja«-nak czimezi, valószínűleg azért, mert derogált neki *magyar királynak* nevezni *I. Lajost*.

Hogy egyébiránt az egész grófi rangszerzés csak mesebeszéd, kitűnik a felirat amaz ellentmondó részéből, hogy a *Nasturel*-család czímerében egy kétfejű sas is van. Mert ugyan mit keresne az Nagy Lajos idejében s általában egy magyar király adománya folytán nyert czímerben?

Azt mondja a sírat tovább, hogy *Nasturel* Henrik gróf unokái Magyarországon maradván, ezek egyike *János* amaz 1661-iki békeszerződésekben (?) is szerepel, melyeket a magyarok Szobieszkzy János idejében, a lengyelekkel kötöttek. S a családnak talán ekkor tanusított magaviseleteért kapta *Nasturel Toma* *I. Lipót* osztrák császártól 1664-ben az új grófi címet vagy esetleg a régi rang megerősítését. Hogy egyezik ezzel azonban az a körülmény, hogy Henrik gróf unokái közül *Udricsa* nevű

dédunokája még 1518-ban száműzetett Magyarországból? S hogy az Oláhországba menekült gróftól származott az a fentebbi Toma bán, kit Lipót kitüntetett? Vagy talán itt Oláhországban tett volna az osztrák császárnak valami oly szolgálatot, mely őt a kitüntetésre és esetleg dédapja száműzetése folytán valószínűleg elvesztett hazai jószágai és rangjába való visszahelyezésére érdemessé tette?

Még ellentmondóbb az epitaphiumnak az a része, hogy az imént említett és száműzött Udricsa Nasturel gróf Magyarországon a Bánát nagybánja s az akkori magyar hadsereg főhadvezére volt! Önkénytelenül fel kell erre ezt a kérdést vetnünk, hogy egy ily főrangú embert nálunk, bűnössége folytán vajjon egyszerűen száműzték-e s nem illették-e más súlyosabb büntetéssel? De meg, ha valóban bánáti bán és főhadvezér volt, lehetséges-e, hogy egykorú hazai okleveleinkben sehol még csak egyszerű neve se forduljon elő? Holott az azidőbeli XVI. századi bánok mind ismeretesek s talán még ama valódi bán és főhadvezér neve is megmondható, ki az Udricsának tulajdonított hivatalokat viselte? Vagy nem állhatna-e fenn az a feltevés, hogy a családot otthon nálunk más, pl. *Gombás*, *Gombos* néven keressük, a mi a Nasturel (násztüre) magyar fordítása? Amennyiben feltételezhető lehetne, hogy a hazánkból száműzött magyar főúr, Oláhországba menekülésével magyar nevét is oláhositotta szokásai-val együtt!

De forduljunk a Nasturel-ek oláhországi története felé, mely már ismertebb, mert itt 300 éven át mindig volt a családnak egy-egy nyilvánosan szereplő férfi- vagy nőtagja.

Láttuk, hogy a legelső Nasturel Udricsa vagy Udriste a felirat szerint 1518-ban száműzetvén Magyarországból, Oláhországba jön s itt mindjárt jószágokat vásárol. Hogy honnan volt annyi pénze a száműzöttnek — ugyan különös, de a hagyomány szerint is, már két év múlva övé a roppant terjedelmű *Heresti* uradalom és ugyanekkor (1520-ban) felépíti itt köből, máig is épségben álló nagy kastélyát. Az így az oláhországi bojérok közé lépett alapító gróf 1526-ban halt meg 90 éves korában s a nagy földbirtok egész 1824-ig a családé maradt, midőn eladták I. Milos Obrenovics detronizált szerb fejedelemnek, kinek unokájától, rudnai báró Nikolicstól aztán néhány évre Sztolozsán volt román miniszter vette meg egypár millióért.

A Bukaresttől délkeletre körülbelül 5 órányira fekvő kiterjedt jószágot, hol gyermekkoromban sokat vakációztam (s melyhez hét nagy falu tartozik) jól ismerem; mert azt 1860-ban és utána az akkoriban Oláhországba jött b. e. mérnök édes atyám mérte fel és tagosította, ma is élő öcscse, nagybátyám

pedig több évig volt rajta Obrenovics fejedelem jószágigazgatója. Az említett kőpalota, mely Romániában talán a legelső ily épületek egyike volt építéskor, egyszerű, de masszív és védfalakkal körülvett, földalatti rejtekuttal ellátott erős háztömb. Van egy magasabb, kukuloriumszerű üveges tornya is, melyről azt tartják, hogy azt Obrenovics fejedelem csak azért építtette, hogy onnan naponta leshesse a várva-várt koronát hozó szerb küldöttség jövetelét, mely azonban halála napjáig sem juttatta újra trónra.

Udricsa származékai közül az epitaphium szerint János fia már bán, azaz Oltenia vagyis Kis-Oláhország kormányzója, mely elsőrangú méltóság ugylátszik öröklővé lett a családban, mert nemcsak ennek fia, de a többi Nasturel-ek is viselték e címet. Ezekről hallgatnak az oklevelek, én legalább nem találtam róluk semmit feljegyezve; de annál jellemzőbb a felirat szerkesztőjének járatlanságára az a körülmény, hogy arról, ki a leghíresebb ember volt az egész családban s a kinek működése bőven ismeretes egykorú krónikákból és oklevelekből — nincs tudomása s meg sem említi. Értem *Udriste* (Orest vagy Uriil) *Nasturelt*, ki Baszaráb Máté fejedelem alatt 1633—1654-ig Oláhország nagy logofetje — mai értelemben — miniszterelnöke s neki egyúttal sógora volt. Azonfelül művelt, tanult ember s mint ilyen, a XVII. század oláh elbeszélőinek, iskolázott férfaiinak egyik legjobbika volt. Tudós hírével Oláhország akkori metropolitája figyelmét is magára vonta s talán ennek biztatására fordította le szláv kéziratból, illetve dolgozta át oláh nyelven 1648-ban a »Varlaam és Joasaf«, a szentek életének leírását tartalmazó egyházi regényt.

De ő, mint államhivatalnok, úgy látszik még Máté elődje, Ilyés Sándor fejedelem szolgálatában is állott, mert *Udriste Nasturel de Fierest* (Herest) aláírása gyakori ez időben, sőt egy Hasdeu Archivájában közölt és 1627. júl. 24-én Tergovistben kelt oláh eladási okmány aláírása mellé szerencsénkre pecsétjét is odanyomta, melyen cyrill jegyekkel U. N. kezdőbetűje s a mellett egy arczképpel díszített és sisaklombbal, meg koronával körülvett paizs-czímer látható. Lám, hogy kitűnik ez egyszerű, de valódi czímer ismerete folytán a sírfelirat névtelen szerkesztőjének önkényes eljárása, ki a nagyszerűen kieszelt sassal, orosz-lánnaal, kigyóval és latin jelmonddal felcífrázott — képtelen czímerből még azt is hiszi, hogy a kétfejű sast nem más, mint *két oláh* fogja! Vagy talán maga is ismerte e czímert s inkább azért nem említette meg egy szóval sem Udristét az epitaphiumban, nehogy az igazi czímert is le kelljen írni?

Udriste működése már csak azért is tisztelt volt az udvarnál, mert Baszaráb Máté fejedelem neje — Elena, Nasturel-

leány és neki édes nővére volt. E férrias jellemű fejedelemnő ugylátszik hogy fivérére ütött természetében, mert nemcsak hogy férje gyakori távollétében, midőn az a harczmezőn küzdött, erélyesen vezette az ország dolgait, hanem a mellett talán az ő vallásos buzgóságának tulajdonítható az is, hogy Baszaráb Máté életében 40 templomot építtetett és szerelt fel. Az arczképe ott is díszlik ezek legtöbbjének falfestményein s midőn 1653-ban meghalt, öreg férje is követte őt $3\frac{1}{4}$ év mulva a tergovisti fejedelmi templom kriptájába.

A »Romanul« 1887. július 27-iki száma egyik kis czikéből azt is megtudtam Ilona hercegnőről, hogy mint olvasott, okos nő levelezésben állott II. Rákóczy György Erdély fejedelemével, kinek fajkutyaát, vadászebeket és betanított sólymokat küldözgetett. Ugyanitt olvasom azt a véleményt, melyet magam is kifejezni óhajtottam, hogy a heresti kőkastélyt nem az 1520-ban élt első Udricsa építtette, hanem a XVII. századi Nasturel Udriste és pedig szerintem aligha 1654 előtt, ki nővére és fejedelmi sógora halála után Herestibe vonulva, emelte lakásául a nagy házat (s ennek átellenében a szintén máig is meglevő templomot), hol hátralevő életét magányosan, csendesesen, gazdag könyvtárában töltötte.

Sírfeliratunkban a fentebbiekben ismertetett Nasturel Udriste helyett ez időben Radu s ennek ifju fia, a hasonlóan bán Toma szerepel, kit aztán I. Lipót császár is kitüntetett, de hogy miért, azt persze nem tudja az emlékkő megmondani! Ennek Serbán nevű fia, valamint Konstantin unokája és Radu dédunokája felől nem találtam adatokat; de életük már nem is érdekelhet többé s befejezésül még csak ennek fia, a jótékonyságáról híres főúrról kell még szólnunk. — Ez a felirat szerint 1798., de tényleg 1796-ban született *Constantin Nasturel Herescu*, ki előbb az orosz hadseregben szolgált vitézül a török ellen, hol tábornokságig vitte fel, később Stirbei Bárbu fejedelem alatt (1849—1856.) Oláhország hadseregének spátárja, azaz hadügyminisztere s egyszersmind Olténia nagybánja is volt. Mint 78 éves jószívú öreg úr halt meg Bukarestben 1874. decz. 30-án éjjel és nevét azzal örökíté meg, hogy nagy vagyona egy részét a családja által alapított Szfinta Vineri templomnak, más részét pedig a román tud. akadémiának hagyá és ennek jövedelméből minden évben 9000, minden negyedik esztendőben pedig 12,000 frank adatik ki tud. pályadíjakul.

Konstantinnal kihalt a heresti Nasturel-család egyenes ága, mely Jonnescu-Gion tanár szerint is — ki ez utóbbi életrajzát és arczképét a »Revista Nouă« 1890-iki III. évf. I. füzetében közölte — ha nem is az 1370-ben éltetett Henrik gróffal,

de bizonyára az 1518-ban hazánkból Oláhországba menekült Udricsával kezdődött.

Ime egy 520 évesnek mondott régi oláhországi, de magyar főnemesi eredetűnek állított család rövid története. Ha itt-ott róla nem deríthettem többet ki, ennek inkább az az oka, hogy a felirat eseményeinek fonala mintegy mesterségesen van összekuszálva s hogy ép abból az időből hiányoznak okleveli adataink, mely minket magyarokat különösebben érdekel. De azt hiszem, hogy ezekből is eléggé kitűnt az a nálunk különben eléggé ismert tény és mód, melylyel az újabbkori s jelenlegi oláh írók történetüket csinálják, azaz szépítik. És midőn dolgozatomat Hasdeu ama nyilatkozatával zárom be, hogy »az oláh historia tele van mesékkel és hézagokkal« -- részemről is csak kárhoz-
tatni tudom azt a hazafias színezetű, hamis nagyzóló irányt, melylyel e hézagos történelmet sokan még inkább zavarttá vagy erőszakoltan világossá igyekeznek tenni.

VERESS ENDRE.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

René Lavollée. La Morale dans l'Histoire. Étude sur les principaux systèmes de Philosophie de l'Histoire. Paris. Libraire Plon. 1892.

Midőn e munkát e helyen néhány szóval ismertetni akarjuk: élenken előttünk áll a mai történetírás tartózkodása az általános kérdésektől. A történetíróknál legfőlebb a módszer kérdései találnak figyelemre; a történet philosophiája azonban oly tudományág, melyet a szakemberek gyanakodva s kételkedve oldalt hagynak vagy egészen elfelejtenek. Mentségül felhozzák azt a sok hamis constructiót, melyet a bölcsészek a történet fejlődéséről felállítottak, azt a sok ellentétes nézetet, melyek egymást lerontják s melyek ellentétben állanak mindazzal, mit ők *cxaet* kutatás czímén kizárólag becsülnek. De elvégre is a szellem dolgaiban nem egyesek önkénye határoz, nem a divat rokonszenve dönt — hanem a dolog természete. Sokan egyáltalán tagadni szeretnék, hogy a történeti egyes tények nyomozásán kívül léteznék valami más tudományos dolog is a történetben s szemet hűnynak oly kérdések előtt, melyeket kikerülni még sem lehet. Van-e a történetnek egysége, czélja, van-e az eseményeknek törvénye; van-e fejlődés a történet folyamán? — ezek pedig mind oly kérdések, melyek megoldását keresni kell, ha egyszer az emberi szellem fölveti. E kérdésekre feleletet adni a történet-philosophia feladata. Vagy szabatosabban kifejezve — feladata a kérdésekre a feleletet — keresni. Tárgya tulajdonkép egy elkerülhetetlen *probléma*, melyet a tudományok s szellemi élet fejlődése mindig új és új világításban tüntet fel, de meg nem oldhat soha; de a melynek megoldásához újabb és újabb tényezők felfedezése által mindinkább közelebb jut. Nem mindig az egyenes út a legrövidebb, mondja Lessing. Nem mindig az a legbecsesebb, mit kézen fekvőleg kimutathatunk. S a történetben sem maga a tény az értékes, hanem a tények *kapcsolata*. Ha pedig ezt elfogadjuk, hol vonjuk meg a határt? A történetíró szelleme fogja eldönteni, hogy e kapcsolatot mily messze tudja kísérni, mily messze köti össze mindig általánosabb tényekkel. Egy Bossuet

nem veszi el történetirói nagyságát azáltal a művelt ember előtt, hogy a történeti események egységét egy isteni gondviselés kezeibe rakja le; s egy Ranke nem az által, hogy a kis eseményt is egy uralkodó eszmének világításában tudja felmutatni. Csak az üres adatrágó nem fogja az ily írókban tudománya mestereit felismerni. S itt észrevevesszük, hogy a nagy történetirók műveiben is részben feldolgozott anyagot találunk ahhoz, a mit a történet philosophiájának nevezünk.

A történet philosophiáját problémának mondtuk, mint a milyen probléma maga az emberi élet. Természetszerű tehát, hogy nincs végleges, csak megközelítő megoldása. Minden nagy történetiró egy sajátos szempontból tekinti a problémát, minden kor, minden művelődési irány másképp magyarázza. Így lassankint bizonyos relativ igazságok tudatába jutunk, melyek elismerésével mindinkább közelebb érünk a tények pártatlan mérlegeléséhez, s önkényes kapcsolatok helyett tisztábban láthatjuk a dolgokban nyilvánuló összefüggést.

Csak egy dolog nem lehet a történet philosophiája — nem lehet rendszer; a történeti fejlődés törvényeit oly kevéssé ösmérhetjük teljesen, mint ahogy e törvények kapcsolatait s játékát előre meg nem határozhatjuk. A lehetőségek ki nem mérhetősége, a véletlen hatalma a népek történetében ép oly szerepet játszik, mint az egyes emberében. A történet egy be nem végzett folyamat, melynek törvényeit analogiák szerint magyarázhatjuk, de összefüggő, belizonyítható egészsze össze nem foglalhatjuk.

Már azért sem, mert a történet felfogása alapján mindig subjectiv. A történeti objectivitas, — oly értelemben, hogy magát a dolgot tünteti fel a megfigyelő alanyisága nélkül — ez az objectivitas tiszta lehetetlenség. Mihelyt egy történetiró e névre érdemes, mihelyt a tények bonyolult kapcsolatait keresi: alanyisága tehetségének, műveltségének minden erejével előtérbe lép. Ranke történeti arczképein Ranke egész alanyisága tükröződik s az ő angol története nemcsak a XVII. század története, hanem egyszersmind fölötte az író ítélete is. Taine a francia forradalom történetében csupa törvényekkel dolgozik; csupa érvényes fogalmakból következtet, csupa tényeket halmoz etiquettek alá: s az eredmény? A francia forradalom egyoldalú képe, melyhez a szint a nagy író tudományos fogalmai, meggyőződései szolgáltatják. Végeredményében annyira subjectiv, annyira csak relativ igazság, mint akár Michelet, vagy Carlyle elbeszélése. A történet philosophiája így alapján még inkább alanyi lesz s örökké megteremtőjének tudományos és művészi ösztöneitől fog függeni. Mert ha a sociologiai, psychologiai kutatások még tízszerre több törvényt is bocsátanak a történet-philo-

sophus rendelkezésére: egy Bossuet ép úgy a földöntúli vezető gondviselésben fog hinni, mint egy Carlyle-i szellem az ő nagy embereiben.

Ezekben elmondtuk, hogy mi választ el az előttünk fekvő munka felfogásától. Ez rendszert keres a történet-philosophiájában és pedig egy olyan rendszert, a mely végeredményeiben a francia spiritualismust igazolja. Szerinte az isteni gondviselés létezése, az ember erkölcsi, társadalmi tökéletesedése stb. kétségtelen tény s végre a történet philosophiája egyéb sem volna, mint szép szónoklat erről az örökké javuló világról. A könyvnek e történet-philosophiai záradéknál azonban érdekesebb része az a történeti áttekintés, melyet a történet-philosophiai rendszerekről ad az ókortól napjainkig. Nem mutat az írók méltatásában eredetiséget; de röviden, világosan tárgyalja e rendszerek főbb pontjait. A laikusnak, kit e kérdések érdekelnek, és sok »exact« historikusnak is kitűnő útmutató. Fejezetei Bossuetről, Vicóról világosak s a főbb pontokat érintők. A német írók közül különösen Herdert tárgyalja bőven s szépen. Kár, hogy szerző nem meríthet az eredetiekből, hanem a német philosophiát csak fordításokból ismeri. Így Hegelnél egészen fordítója: Vera szavaira van utalva; Lessingben pedig »próféta enthusiasmusát« keresi; művét »Die Erziehung des Menschengeschlechtes« félig mystikus könyvnek nevezi s 1806-ból keltezi. Az ily dolog pedig súlyos botlás.

B. V.

Anjoukori Okmánytár. A magyar tud. Akadémia történelmi bizottsága megbízásából szerkesztette Nagy Imre, m. tud. akad. rend. tag. *Hatodik kötet.* 1353—1357. Budapest. Kiadja a magyar tudományos Akadémia 1891. 8-r. 658 lap.

A magyar királyok története nagyban és egészben meg volna ugyan már írva, de a magyar nemzet történetének megírásához még mindig csak készülődünk.

Alkalmas mutatókkal ellátott okirat-gyűjtemények, nyelvemlékek és gondosan összeállított régiségtárak; a régészet minden ágának: az építésnek, képirásnak, képfaragásnak, műiparnak, az érem-, pecsét- és nemzetségsimének gondos művelése; kimerítő tanulmányok a bányászat, a kereskedés, mesterségek és földművelés terén; a törvényhozás, igazságszolgáltatás és közigazgatás emlékeinek szakértő méltatása; az egyházi, katonai, közmívelődési és családi élet mozgalmainak gondos megfigyelése; szóval: ezer és ezer monographia kívántatik még, hogy a magyar nemzet történetét, mely érdekességére és képességére párját keresi, teljességében megismerjük és méltón előadhassuk.

A ki e föladatot megmérni képes, érti az örömet, mely a történettudomány művelőjét elfogja, ha *Nagy Imre* mesteri kezéből egy új kötet okleveles gyűjteményt talál dolgozó-asztalán — daczára annak, hogy Nagy Imre nem ritkán részesíti a tudós közönséget ez örömben. Nehány hete, hogy bemutatta a Hazai Okmánytár VIII., fölöttébb értékes kötetét, midőn íme! megörvendeztet az Anjoukori Okmánytár VI. kötetével, mely 414 kiadatlan oklevelet tartalmaz.

Minthogy e kötetről is csak annyit mondhatunk, mint előzőiről, hogy az *minden tekintetben gazdag*: a történeti irodalom termékenysége mellett még e rovatnak se lehet szoros föladata, hogy e gazdagságot részletezve bemutassa.

Mindamellett meg nem állhatjuk, hogy — mint pajkos ifjúságunkban a kalácsból a mazsolát — ki ne csipkedjünk egyes adatokat, melyek a mű első áttekintésekor szemünkbe ötlének.

Alighanem legérdekesebb az a levél, mely arról tanuskodik, hogy Kont Miklós nádor Tordán, 1355. május 20-án, a király személyében közgyűlést (congregationem generalem) tartott az összes főpapok, főurak, nemesek, székelyek, szászok, *oláhok* és minden rendű erdélyrészi emberek számára. (321. l.) Ehhez sorozható a másik (234. l.), mely véget vet különböző fölvetünknek arra nézve, hogy miért neveztek I. Károly és Nagy-Lajos királyok *proximus*-oknak, azaz süvöknek Farkasfia Szécsényi Tamás erdélyi vajdát, utóbb országbíró? Mert birjuk immár az egyességet, melyet a nevezett Tamásnak első házasságából származó fiai: Mihály püspök és Konya mester mostoha-anyjokkal, Ossveczi (Auschwitz) László herczeg leányával, a királyi ház vérszerinti rokonával, Annával, mindennemű követelésének kiegyenlítésére 6000 arany forintban, 150 anyakanczában és három budai házban, Lajos király előtt kötöttek. Új világot vet Nagy-Lajos magyar király és IV. Károly császár közötti viszonyra Lajos királynak 1353. nov. 18. kelt adományos levele, melylyel Kont Miklós (nádort) és öcscsét Lőköst, a királyi étekgókok és pinczések mesterét a nyitrai megyei Zöldvár és Ülső birtokokban megerősíti. Értesülünk e levélből, hogy János néhai cseh király Lackfi Istvánt megajándékozta volt valamely cseh-országi birtokkal, viszont Lajos király Visko nevű cseh urnak a nevezett nyitrai megyei birtokokat adta. János fia, IV. Károly császár és cseh király azonban jónak látta a cseh birtokot Lackfi Istvántól elvenni, a miért Lajos király is megfosztandónak találta a cseh Viskót adományától mindaddig, míg a császár a Lackfiakat vesztességökért jószágban vagy pénzben kielégíteni nem fogja. (136. l.) — Ugyancsak érdekelt bennünket a lengyel eredetű Marocsuknak, beregi vármegye-ispánnak az esztergami

káptalan előtt feleségéről tett rendelkezése, ki ha özvegyen maradna, férje összes birtokaiban bennülhet; ha másodszor férjhez menne, 1000 forinttal kielégítendő; ha pedig zárdába rekeszkednék, három birtokával szabadon rendelkezhetik. (342. l.) — Zárdáról levén szó, értesülünk, hogy az Erzsébet anyakirályné által Ó-Budán épített nagyszerű Klarissza-zárdába Bolko opuliai (oppelni) herczegnek Kunigunda nevű leánya is belépett. (354. l.) — Valamint hogy az egyháztörténet művelői (Bebek) Domokos esztergam-szent-tamási prépost és érseki helytartó 1353. márczius 31-én tett rendeletéből megérthetik, hogy az időben egyházi zsinat (concilium vel synodus proxime venturum) volt tartandó, és hozzávethetik, hogy ama korban a zsinatokat oly rendesen tartották, mint — teszem — a vármegyei gyűléseket. (46. l.) — A nápolyi hadjáratban részt vett vitézek sora is két ujjal szaporodott: *Aczél Jánossal*, ki mind a négy évet Apuliában töltötte, a miért Lajos királytól a dobokamegyei Keresztet kapta (48. l.), és *Csetneki Benedekfia Péterrel*, ki gazdájával, Konya mesterrel »ultra partes maritimas exstitit profectus«. — Leggazdagabb szüret pedig a genealogusokra vár. Így értesülünk, hogy Nagy-Martoni Mihály eddig ismeretlen leánya, Margit Szabari Ogyozfia Jánosnak volt felesége, s viszont ennek leányát feleségül vette néhai Köcski Sándor országbíró fia György. (78. l.) — Igen becsesek az adatok, melyek a Dorosma-nemzetiség, a Garák stemmáját növelik, a nélkül azonban, hogy a híres Garai Miklósnak leszármazását megállapítanak. Ellenben kétségtelenné teszik, hogy János veszprémi püspök Garai (Kozol) Pálnak és Lipóczi Koosnak fia. (443. l.)

A legeslegbecsesebb adatot végre az azon korbéli archonológiával foglalkozó előszóba rejtette Nagy Imre s ez így szól: »A VII. kötet kiadásával . . . késni nem fogok.«

PÓR ANTAL.

Ein Lebenslauf. Aufzeichnungen, Erinnerungen und Bekenntnisse von Julius Fröbel. 2 köt. Stuttgart, 1891. Cotta. (X + 598. és VIII + 704. l.)

Ime egy ember, kinek nevét már zsenge ifju korában szárnyára vette a hír, hogy két világrészen hordozza körül, egy sokoldalú író, kinek nimbusa egykoron elhomályosította nagybátyjának s első mesterének, a paedagogusok különös czéhe legérdekesebb alakjának, Fröbel Frigyesnek dicsőségét; egy jeles publiczista, kinek ajkain népek csüggtek még egy rövid emberöltő előtt, egy titkos agitator, ki kormányzó államférfiaknak bizalmasa és koronás fők tanácsadója volt, — alig vonul vissza a tettek mezejéről, az események árja máris elborul felette s a hul-

lámok eltemetik nyomtalanul; személyét imént megjelent emlékiratai pár pillanatra felszínre vetették ugyan, de alig akad egy-két ember, ki ráismerne, s úgy látszik, el fog merülni ismét, mert a közönség nagy tömege siető léptekkel halad tova, mélységes közönynyel fizetve ideális törekvéseiért.

De ha a kortársakra nézve Fröbel meg is halálozott — tényleg nem tudjuk, a közel 90 éves aggastyán él-e még, meghalt-e, Zürichben, hol emlékiratait befejezte — a történetírókra nézve jelentékeny egyénisége voltaképp csak mostan revelálódik.

Eletének részleteiről azelőtt nem sokat tudtunk. Tudtuk, hogy ifju korában, második hazájában, Svájcban, demokratikus, még pedig ultra-radikális irányban működött, hogy 1848-ban a frankfurti parlament tagja volt, hogy Berlinbe, majd Bécsbe küldetett, hogy Bécsben októberben activ részt vett a barrikádokon, elfogatott, halálra ítéltetett, de társának, Blum Róbertnek tragikus sorsától Windischgrätz herceg kegyelméből megmenekült; tudtuk, hogy Amerikába emigrált, soká élt künn és sokat utazott, hogy visszatérve, immár mérsékelt liberális felfogással fáradhatatlanul tevékenykedett a publicistika terén Németország újjáalakítása érdekében, tudtuk, hogy ezt eleinte Ausztria kezdeményezésétől, utóbb pedig a trias megvalósulásától várta, tudtuk, hogy sok hányattatás után württembergi és bajor felhivatalos szolgálatba szegődött s hogy öreg korában, midőn sok keserű tapasztalat révén jobban feltárult előtte a politikai élet titka, midőn tudatára jutott annak, mily veszélylyel jár minden erőszakos változtatás s mily helyes és mély oka van mindennek, a mi létezik, mind conservativebb meggyőződésre tért s a pártusáktól távol, a messze keleten óvta meg nagy német hazájának érdekeit, mint az ujonnan alakult birodalomnak smyrnai, később algiri főkonzula.

Ha útirajzait, e vonzó olvasmányokat, politikai röpiratait és államtudományi műveit chronologikus rendbe szedjük, egyéniségének folytonos átalakulása ezekben is frappans módon nyilatkozik. Sőt ha egy azon munkájának két külön kiadását vesszük közelebbről szemügyre, pl. a *System der socialen Politik*-et, melynek második kiadása már nevet is cserélt (*Theorie der Politik*-nek hívják), itt is felötlik nézeteinek megszeliidülése, a mint ezt könnyen kimutathatnók.

Abban ugyan nincsen semmi különös, hogy valaki radikális programmal kezdi és conservativ testamentommal végzi politikai pályafutását. Ez gyakori eset, amint hogy ez lényegében jobban is felel meg az emberi természetnek, mint az ellenkező s ritkábban tapasztalható processus. De az már feltűnő, ha valaki ezt a hosszú, parabola-szerű pályát megszakítások nélkül s egyenle-

tesen futja végig. Disraelit szokás ennek a fokozatos fejlődésnek és radikálisból conservatívvá való átalakulásnak typusául emlegetni; mi Fröbelt, e szerény publiczistát mernők helyébe ajánlani. Az övéhez képest lord Beaconsfield ragyogó pályája csupa szökdelés és bukdácsolás, nem is tekintve, hogy az angol politikus nem tisztán speculativ államférfiú, hogy pályáját hatalmi ambíciók is befolyásolták, midőn pedig hatalmon volt, meggyőződéseinek olykor az országos érdekekkel kellett megalkudnia. (»Un jacobin ministre n'est plus un ministre jacobin.«)

Politikai nézeteinek ezt a következetes átalakulását Fröbel nem leplezi ugyan, de nem is emeli ki határozottan és kellő őszinteséggel az ő emlékirataiban. Mivel pedig a politikai küzdelmek porondján mire sem ügyelnek szigorúbban az ellenfelek, mint az elvhűsége s mivel a radikálisok bizonyára gyakorta vetették szemére elpártolását, nem lehet feltennünk, hogy Fröbel elveinek metamorphosisáról nem adott volna magának számot. Valószínűbb, hogy ugyanabba a hibába esett, mint támadói s szintén gyengeségnek vélve jellemének azt a markans jegyét, melyért mi kívülállók leginkább érdeklődünk, nem igyekezett azt saját rovására különösebben megvilágítani.

Emlékezéseket írni egyébként nem annyit tesz, mint gyónni s vallomásokra az utókornak ritkán van szüksége. Az életnek külső története, a viszontagságok eléggé megszokták magyarázni az elbeszélőnek belső átalakulását s az ezekből vont következtetésekben jobban megbízhatunk, mint vallomásokban, melyek akkor sincsenek minden szépitgetés nélkül, ha nem is iratnak utólag, egy hosszú élet alkonyán. Fröbel sokat látott, sokat tapasztalt és sokat csalódott — s ez sok mindent megértet. Nem is szólva magánvállalkozásairól, melyekben egymást érték a kudarczok, politikai törekvései is kivétel nélkül mind meghiusultak. Csalódott a 48-as forradalomban, csalódott amerikai útjában és csalódott Ausztriában. Életének fővágya, a német egység, megvalósult ugyan: de ez sem erősíthette meg politikai meggyőződéseiben való hitét, mert törekvései ellenére létesült, Poroszország által, mely ellen bizalmatlanságában évtizedeken át küzdött.

De legnagyobb csalódását kétségkívül akkor élte át, midőn az 50-es években Éjszak-Amerika déli államait, Mexikót, Közép-Amerikát és Kaliforniát keresztül-kasul bejárta s midőn e sokszínű keverék és söpredék néppel való érintkezésben, közvetlen tapasztalásból kellett meggyőződnie, milyen képtelen ábránd a polgári egyenlőség, politikai hitvallásának ez az alap dogmája, melyben kétkedni annak előtte szentségtörés lett volna az ő szemében. Az abstract elméletek mámorából az akkori cynikus amerikai viszonyok egészen kijózanították.

Bennünket magyarokat Ausztriában való csalódása érdekel leginkább. Az 1861. év elején került Bécsbe s mint Schmerling bizalmas embere, négy éven át szolgálta tollával és messze elágazó személyes összeköttetéseivel Ausztriának *grossdeutsch*, majd pedig azt a politikáját, melyet a *Majnavonaláról* neveztek el. Könyvének ez a része¹⁾ felette tanuságos s több igen fontos, eddigelé kevésbé ismert vagy egészen ismeretlen adatot tartalmaz. A kormány élén álló férfiak viszálykodásait, illetéktelenül beavatkozók cselszövényeit, a pénzügyi corruptiót, az általános fejetlenséget jól megfigyelt sok új vonással ecseteli. Legérdekesebbek azonban az 1863-ban Frankfurtba hívott fejedelmi gyűlésre, a *deutscher Fürstentag*-ra vonatkozó leleplezése. Fröbel szerint a Fürstentag eszméje ő tőle indult ki s ő nyerte meg ez eszmének Schmerlinget, utóbb Rechberget is. A kudarcot részben az ultramontanokkal szövetségzett Thurn és Taxis hercegi családnak tulajdonítja (mely, Fröbel szerint, egy Belgium felével megtoldandó vestfáliai királyságra áhítozott), részben pedig annak, hogy tervét megcsonkították s a fejedelmeket a német parlamentek képviselői nélkül hívták egybe.

Nem kevésbé fontos, amit az 1865-diki angol kereskedelmi szerződés előzményeiről, az Anglo-bank megalakulásáról s nevezetesen az angoloknak valutánk szabályozására tett proposícióiról elbeszél.

Magyarországról és magyarokról csak gyéren emlékezik meg. A sarcasmust, melylyel Kossuthot és nejét, olykor Pulszkyt is illeti,²⁾ a megvetést, melylyel magyar főurak megvesztegethetőségéről nyilatkozik,³⁾ valamint a 67-es kiegyezésről mondott kemény ítéletét is⁴⁾ szívesen elnézzük neki, tekintve hogy oly dolgot is tár elénk, melyről eddig csak b. Podmaniczky Frigyes *Naplótöredékei* révén volt némi tudomásunk. Fröbel emlékeztetése II. kötet 156—163. lapjain ugyanis részletesen elmondja, hogy kevésbé a provisorium kihirdetése után, vagyis 1861 december havában, a volt határozati párt több vezérférfia, Tisza Kálmán, Podmaniczky és gr. Csáky (Tivadar?) Bécsbe érkeztek, hogy egyrészt Almássy Pál útján a conservatív magyar főurakkal lépjenek érintkezésbe, másrészt Kolatschek útján Schmerlinggel is. Az osztrák politikának két nagy problémáját együttesen akarták megoldani: úgy a magyar, mint a német kérdést. Schmerling meghagyásából Fröbel részt vett az értekezleteken és azt beszéli, hogy Tisza és társai, kik az első ülésen

¹⁾ II. köt., 175—390. l.

²⁾ I. köt., 404—405. és II. köt. 33—34. l.

³⁾ II. köt., 298. l.

⁴⁾ II. köt., 159. és 161. l.

bámulatos türelemmel hallgatták végig Hasnernek és az ifj. Hartig grófnak kevésbé ildomos kifakadásait, a második konferentián már makacsul ragaszkodtak az 1848-diki alaphoz. Kinyilatkoztatták, hogy készek bizonyos ügyeket közösöknek elismerni s mint ilyen közös ügyeket Ausztriával: a pénzügyet, a közgazdaságot és a hadügyet jelölték meg. (A külügyeket, úgy látszik, nem kívánták közösöknek tekinteni, mert arról volt szó, hogy Magyarország ill. a magyar országgyűlés követet tartson a német Bund székhelyén.) Nagy súlyt fektettek arra, hogy Ausztria továbbra is megtartsa állását a Bundban, arra számítván, hogy Ausztria ez esetben nem centralisálhat (?). Magyarország, úgy szóltak, jobb szeret a német birodalomnak *nebenlandja* lenni, mint Ausztriáé, melynek különben is derekabb fele.

Hogy ez a kiegészítési kísérlet kudarczot vallott, azt felesleges említeni is. Csodálatos csak az, hogy Fröbel, ki Schmerlingnek nagy híve, e kísérlet meghiúsulásáért Schmerling kétszínűségét okolja, holott jól tudja és maga is említi, hogy Tisza és társai azon célból érintkeztek a conservatívekkel, hogy coalitíójuk által Schmerling bukását és a februári patensnek, Schmerling művének, eltörlését vigyék keresztül. Ily kétszínű törekvéssel szemben Schmerling másként el sem járhatott.

A magyar olvasót egyéb részletek is érdekelhetik. Így pl. hogy Fröbelnek köszönjük Charles Bonernek Erdélyről írt könyvét; ő ösztönözte a *Daily News* levelezőjét, hogy e földet bejárja és ő szerezte meg Schmerlingtől az állami segélyt, hogy könyvét kiadhassa; ¹⁾ igen mulatságos, a mit Kertbenynek egyik röpiratáról, szerzőhöz intézett leveléről és személyéről beszél; ²⁾ megindító Ujházyval való találkozása San-Antonióban; ³⁾ a magyar emigránsokra nézve pedig jellemző szerzőnek a Haraszthy családdal San-Franciscóban együtt folytatott arany olvasztó vállalkozásának siralmas lefolyású története; ⁴⁾ az Esterházy Móríczról mondott ítélete tán túlságos szigorú és egyoldalú; ⁵⁾ a mit pedig a Koburg család magyarországi törekvéseiről említ, az felette fogyatékos és tán alaptalan gyanúsítás.

Szerzőnek egyáltalában minden komolysága és éleseszüsége daczára meg van az a gyengéje, hogy bőbeszédű és bizonyos tekintetben naiv. Saját élményeit, melyek többnyire igen érdekesek s mindig a hitelesség benyomását keltik, igen gyakran akarja másoktól hallott mende-mondákkal fűszerezni, s nem veszi

¹⁾ II. köt., 23. és 217. l.

²⁾ II. köt., 454—457. l.

³⁾ I. köt., 484. l.

⁴⁾ I. köt., 534—536. l.

⁵⁾ II. köt., 362. és 378. l.

észre, hogy ezekkel emlékiratainak becsét alászállítja és azok történeti hűségét compromittálja. Másodkézből vett állításainak mindig urát adja ugyan, de azért lényegileg mégis csak pletyka, a mit így elbeszél. Minden alapot nélkülöző állításnak kell tartanunk pl. azt, mit Fröbel Zimmermann nevű bankártól, ez »ultramontán zsidótól« hallott, hogy Lichnovsky herceget és Auerswaldot »magasállású személyiségek« gyilkoltatták meg,¹⁾ vagy a mit Fröbel »historische Thatsache«-nek mer qualificálni: hogy Teleky Sándor grófnak az Orsini-féle merényletben része volt.²⁾

A naivság pedig, melyről szólottunk, egyebek közt abban áll, hogy szerző — ki egész életében mindig csalódott — emlékirataiban minden fontosabb eseményt előrelátott, előretudott és megjósolt.³⁾

Ez apróbb fogyatkozások és izléstelenségek azonban, melyeket talán szerző aggastyán korának szabad betudnunk (szül. 1805-ben), nem vonnak le csak keveset ez emlékiratok igen nagy becséből.

L. B.

Franciaországnak Mexico elleni hadjárata.

Oncken Vilmosnak »Egyetemes történelem« című nagy munkája igen nagy figyelmet keltett Mexicóban különösen azzal a kötetével, mely a Franciaország és Mexico közötti háború történetét beszéli el. E miatt a rész miatt az egész nagy munkát lefordítják spanyolra »Historia Universal« címmel s most sűrűn foglalkoznak vele a napilapok is.

Altalában nagy elismeréssel adóznak Onckennek és munkatársainak úgy alaposáguk, mint pártatlanságukért. Hozzászólóknak hírlapírók és szaktudósok egyiránt s mindannyian saját észrevételeikkel bővítik, vagy színezik az ismertetett jeles munkát.

Igy az »El Universal« című napilap erősen vitatja, hogy III. Napoleon bukásának a mexicói hadjárat volt az igazi oka. »Azt állítják, — mondja a nevezett lap (1891. 258. sz.) — hogy azon hat év alatt, a meddig nálunk a francia megszállás tartott, III. Napoleon császár 100,000-nél több katonát küldött s több száz millió frankot költött Mexikóra. De, ha meggondoljuk, hogy az 1864. év óta Franciaországban a közvélemény nyíltan ellene volt egy olyan expedíciónak, mely annyi emberbe és pénzbe került, s még hozzá olyan országért, a honnan oly kevés hasznót lehetett

¹⁾ I. köt., 187. l.

²⁾ II. köt., 457. és 522. l.

³⁾ Erre nézve meglepő példák II. köt. 33., 275. és 306. l. stb.

remélni, — s ha tekintjük, hogy Lavallette miniszter igen komolyan figyelmeztette császáraját a merész kaland veszedelmes voltára: könnyen következtethetjük, hogy Franciaország előtt eltitkolták a valóságot, hogy t. i. mennyi embert küldtek Mexicóba és mennyi pénzt költöttek a hadjáratra. Szintén ez a titkolódzás magyarázza meg a francia haderőnek 1866-beli állapotát és a francia közvéleménynek abbéli tévedését, mintha Franciaország az osztrák-olasz-porosz háború alkalmával 200,000 ember fölött rendelkezett volna, kiknek állítólag a fele a chalonsi táborba lett volna összevonva; holott később kiderült, hogy Chalonsnál mindössze csak vagy 40 ezer ember táborozott s hogy Franciaország abban a nehéz időben csupán erre a seregre számíthatott.«

Nagy magasztalással szól aztán a lap a »nagy« Juárezról, »kinek törhetetlen kitartása és sikeres erőfeszítése sokkal fontosabb politikai következményeket vont maga után, mint a milyeneket a mai történetírás regisztrál«.

Majd Miksa császár balsorsát érintve, ezt a megjegyzést teszi: »Csekély számú imperiálistáink Miksa császár uralkodásának szerencsétlen végét még ma is nem annyira a köztársasági pártnak, mint inkább az északamerikai Egyesült-Államok beavatkozásának szokták tulajdonítani; holott a francia hadsereg, a trón fő támasza, már ez államok fenyegető föllépése előtt elhatározta, hogy kivonul Mexicóból. Egyenesen sietős volt a dolog Franciaországra nézve, mert hadi erejét rendkívül megbénította a mexicói háború. 1866-ban, mikor a megszálló sereg ki kezdett vonulni, mindene ki volt merülve: katonasága, tüzérsége, készletei és pénze; csak mintegy 40 ezer embert vihetett haza Európába, de azokat is oly elcsigázott állapotban, hogy úgy szólván rokkantan szállhattak ki hazájuk partján. Ez bizonyára kemény lecke volt minden hódítónak úgy a jelenben, mint a jövőre nézve.«

Napoleonnak azután — így folytatja az El Universal — egész politikája arra számított, hogy a sadowai és königgrätzi események miatt zavarok fognak támadni Németországban, s így neki alkalmá fog nyílani olyan föllépésre, mely által felejtetheti a francia nemzetet a mexicói kaland kudarczát.

S erre a milyen nagy oka volt, épen oly jó alkalmul látszott kinálkozni Napoleonnak az a megkeresés, midőn a sadowai ütközet után Ausztria császára arra kérte párisi követe által, hogy legalább azt a 100 ezer emberét, a mennyi általános föltevés szerint Chalonsnál táborozott, küldje el a porosz határra, hol Ausztria szövetségesei, a dél-német államok hadereje is csatlakozván hozzá, pusztán ezzel a mozdulattal, minden erővesztéség

nélkül is fenyegetni s akarata előtt való meghajlásra fogja kényszeríthetni Vilmos királyt. Napoleont és több miniszterét csábította ez a kilátás; de Lavallette egész határozottan így nyilatkozott császára előtt az ide vonatkozó tanácskozás alkalmával: »Am tegyük félre egy pillanatra, fölség, a kellő megfontolást; de kérdem, honnan vesszük a fegyveres erőt egy olyan politika érvényesítésére, mely Goltz és Nigra tudósításai szerint csalhatatlanul végzetes háborúba fog vinni bennünket Porosz- és Olaszországgal? Én alaposan tájékoztam magamat azon katonai erőforrások felől, melyekkel rendelkezhetünk; és tudja-e fölséged, hogy Mexico mindenünket elnyelte, hogy sem lovunk, sem tüzer-ségünk, sem emberünk nincsen, s hogy hamarjában legfőlebb 40 ezer katonát indíthatnánk útnak.«

Ekkor csupán ez a 40 ezer ember volt az egyetlen hadi erő, melyre Franciaország számíthatott. Az emberszám kétségkívül több volt ennél a chalonsi táborban, de 100 ezer épen nem volt, mint hitték nemcsak a francziák, hanem a legjobban értesült diplomaták s azok között Beust gróf is; de mint Randon maréchal maga is elismerte, még ez a sereg sem volt háborúra felszerelve, sőt arra sem ellátva, hogy csak a határra is vonúlhasson.

A francia hadseregnek 1866-ban az Egyesült-Államok minden közbelépése nélkül is ki kellett már vonúlania Mexicóból, mert egyéb okok mellett nem volt többé képes bírni a mexicói hazafias katonák vitéz ellenállásával, annál kevésbé támogathatta többé a csekély számú császárpártiakat a köztársasági törekvések ellen.

Hogy mind Franciaországra, mind Európára nézve milyen következményei lettek a francia katonai erő rendkívüli kimerülésének, megmutatta Napoleon uralkodásának utolsó időszaka, majd pedig bukása.

Ezen észrevételekhez az »El Universal« Mexico legjelesebb történettudósának, Zárate képviselőnek, a szerkesztő előtt tett következő megjegyzéseit fűzi (1891. 259. sz.):

»Franciaország III. Napoleon alatt kedvezett Olaszország egységének s azon igyekezett, hogy Ausztria nagy hatalmát csökkentse; e végből egyetértésre jutott Porosz- és Olaszországgal, de nem azért, hogy megsemmisítsék, hanem csak hogy meggyöngyítsék azt a nagy hatalmat, melyet az 1815-iki tárgyalások alapján bírt Európában.

A francziák Porosz- és Olaszországgal szövetségre lépván, szakítottak régi politikájukkal s ezzel a hibáknak olyan ösvényre léptek, mely bukásra vezetett; III. Napoleon a válságtól megijedvén, minden igyekezetét arra fordította, hogy a porosz-olasz egyesülés (Union) következményeit megakadályozza; e

közben látván a Poroszországtól kifejtett hadi készülődést, a milyenre sem ő, sem Franciaország nem számított, attól félt, hogy Ausztria meggyöngyítése miatt megromlik Európa egyensúlya, s Franciaország ellen félelmes ellenségül fog föllépni. Ausztria ellen csakugyan ki is tört a háború 1866-ban egy felől Porosz-, másfelől Olaszország részéről. A königráti és sadowai ütközetek döntők voltak és Napoleon, ki azt hitte, hogy Ausztria fog győzni, azonnal belátta, mily nagy hibát követett el. Ausztria fegyveres közhelépésre kérte Franciaországot, ha másként nem, úgy, hogy Franciaország küldjön a Rajna menti határra 100,000 embert. Beust gróf, Ausztria párisi követe, elébe is terjeszté Napoleonnak ezt a kérelmet, de a császár röviden csak annyit felelt: »Nem vagyok készen a háborúra«, mire Beust még abban is kételkedett, hogy legalább 40,000 ember volna a chalonsi táborban. A prágai béke folytán Ausztria elesett a német császárságtól, Poroszország lépett az északi német államok élére, Olaszország visszanyerte Ausztriától Velenczét, Franciaország tanácstalanul állt a megizmosodott és ellenséges Poroszországgal s a már-már egyesült, gyanakvó Olaszországgal és a megcsalt Ausztriával szemben. Az 1870-diki háború kitörésekor meg volt fosztva természetes szövetségeseitől s így egyedül állt azon rettentő katonai hatalom előtt, melyet épen ő segített megnövekedni 1866 óta.

Annak idején Spanyolország hősi ellenállása hiúsította meg a nagy Napoleon utolsó terveit; most Mexico hősi védekezése hatott közre hatalmasan, hogy III. Napoleon megbukjék. Mexico vakmerő megtámadása nélkül a történelmi következmények logikája szerint igen hihető, hogy Franciaország győzelmesen rontotta volna le Vilmos király és Bismarck nagy munkáját s megakadályozta volna 1870—71-diki nagy bukását. Két-ségkívül szerencse, hogy az a nagy összeütközés, melyben a mi hazánk annyit szenvedett, oly nagy kérdések elintézését vonta maga után, mint Mexico demokratikus intézményeinek és függetlenségének kivívása, Olaszország egységesítése, a homogén és tömör német császárság visszaállítása és Franciaországnak köztársasággá alakítása, mely alapon a nemes francia nemzet ismét visszaszerezte régi prestigeét s újra elfoglalta az őt megillető kiváló helyet a művelt nemzetek között.«

Jellemző, hogy az Oncken művével foglalkozó cikkek mind csupán a III. Napoleon személyét kárhoztatják Mexico akkori szenvedéseiért, magát a francia nemzetet ellenben Zárate is »nemes nemzet«-nek (noble nacion) nevezi és sajnálja, hogy a frankfurti béke oly súlyos terheket rótt reá.

(DKP.)

Hausrath Adolf. Arnold von Brescia. Leipzig. Breitkopf und Härtel. 1891.

Hausrath, kinek a keresztyénség kezdeteiről érdekes művei vannak és ki *George Taylor* néven a római császárság idejéből vett regényei által a nagy közönség előtt is ismeretes: most egy 184 lapnyi füzetben a XII. század egyik legérdekesebb alakjáról: Bresciai Arnoldról értekezik. Elejétől végig a legnagyobb élvezettel olvasható a művecske. Bresciai Arnoldról tulajdonkép csak négy egykorú író — s három közülök határozott ellenése — beszél: Salisbury János, ki Becket Tamásról is írt, Freisingi Ottó, a bergamói névtelen költő és szent Bernát. Annyi századon át Arnold egyéniségének körvonalai elmosódtak s az életéről felállított sok föltevés is csak még inkább ködbe borította alakját. Hausrath a sok hypothesis, melyet különben már Giesebrecht megczáfolt, nem bolygatja; megleégszik Arnold életének néhány biztos tényével, jellemének néhány világos vonásával, s mégis igen érdekes alakot állít elénk. Mint valami XII. századbéli kezdetleges mészköszobor egész más jelentőséget s életet nyer, ha megfelelő helyén, egy dómbejárat fölkeájében, vagy valami régi templom párkányzatán szemlélhetjük: úgy ád Hausrath is Bresciai Arnoldnak életet azáltal, hogy beállítja százada szellemi törekvéseinek keretébe.

A XII. századot még mélyen áthatották az *investitura* viszályának hatásai. Különösen Olaszországban a pápai hatalom növekedésével együttjárt a püspöki tekintély hanyatlása. A mily mértékben prédikáltak a római legatusok a házassult világiaskodó papság ellen az olasz városokban, a magát érezni kezdő polgárság s magistratusai annál készebbek voltak a regaliákat a püspöki székhelyeken magukhoz ragadni. A pápai mindenhatóság tana ellen élesen megkezdették különböztetni az egyházi s világi dolgok határait. S ha a VII. Gergely szellemében gondolkodók a világiak alárendeltségét hirdették, a következő nemzedékek az olasz városokban az egyházi s világi hatalom éles megkülönböztetését s elválasztását követelték. A városok élére »senatorok, consulok« lépnek, kik sokszor éles viszályban állanak a püspökökkel. A jogászok is ujra előveszik a római jog forrásait; s Konstantinus adománylevelét, mint hamisítványt, Rómában nyilvánosan gúny tárgyává teszik. Az olasz községek e függetlenségre törekvését elősegíti az egyházon belől is egy áramlat. A XII. század a durczáskodó, gazdag papsággal szemben az *askesis* művészeit is felmutathatja. Ilyen szent Bernát, ilyen későbbi korában Abälard, ilyen Bresciai Arnold is. Ez az áramlat Olaszországban vegyül a polgárság önállóságra törekvésével s egyaránt a felsőbb papság világi hatalma ellen fordul. Hilde-

brand theocratikus állameszméje így nem valósul; a harczokból a városok nagyobb önállósága fejlődik. Nem ó-testamentumi, hanem antik minta szerint szervezkednek; a nép, a senatus, a consulok respublicájáról álmodoznak. Világi s egyházi irányzatokból, egyházi reformtörekvésekből s a régi római szabadság gondolatából, a biblia s a római jog hatásaiból így alakul össze egy ellenmondásos képzetkör, melyet Bresciai Arnold képvisel. A középkori szerzetes eszméje egyesül benne antik emlékezősekkel s jogászai tanokkal. Így lesz az asketából heves harczos, félig néptribun, ki reformtörekvéseiben az olasz városi nép függetlenségi ösztönével találkozik. Ez az ösztön még zavart, forrongó. Ilyen zavart, forrongó még Arnold is. De mert lelkesítő s szenvedélyes kifejezést tud adni annak, mi a tömeg szívében alakatlanul élt: kortársai benne a prófétát látták.

Első szereplése helye Brescia, Milano és Veronán kívül felső Olaszország leggazdagabb városa, melyről már Catullus énekelte: *Brixia, Veronae mater amata meae*. A longobard királyok alatt emelt dóm benne régi emlékekről szólt s a gazdag római maradványok ott mindig ébren tarthatták a multak emlékét. Arnold már pappá volt avatva, mikor elment Franciaországba, hogy Abälardot hallgassa. Ez alighanem 1125 előtt lehetett valamivel, mikor a híres askéta és tanító az ő regényét Heloise-zel már régen lejátszotta s tanát a szentháromságról a soissons-i zsinat kárhoztatta. *Nogent-sur-Seine* egy csöndes, erdős völgyében ütötte föl tanyáját s újra tanítani kezdett. Itt is tódult feléje a tanulni vágyó ifjuság s csakhamar egész kis telepedés támadt az erdős helyen. S Bresciai Arnold is ide zarándokolt s nem annyira a dialektikában, mint inkább az askesisban s a hierarchia keserű megvetésében vált Abälard jeles tanítványává.

Legalább az 1130-ban beálló schisma idején egészen Abälard invectivái értelmében támadja meg szülőföldén, Bresciában, a semmi szabályhoz nem kötött világi papságot. A schisma II. Incze és II. Anaklet közt több éven át tartott s bár Anaklet volt Róma tényleges birtokában, mégis II. Incze volt az, ki a német király s Franciaország elismerését kívívta. Petrus venerabilis Cluny-ben, Bernát a clairvaux-i apát s Prémontré-i Norbert mind neki hódoltak. Erre Incze az olasz püspökségeket is megtisztítani törekedett Anaklet híveitől s 1132-ben Bresciában is megfordult s Villanus helyébe Mainfredet tette püspökké. Arnold akkor már a *canonici regulares* élén állott, mintegy prépostjuk volt s a bresciaiaknak szemefénye. Lángoló ékesszólása s askéta élete csakhamar a tömeg bámulatát vonta magára. Mint egy második »szent János a pusztában« lépett fel, sanyargatva testét; türt szó nélkül hideget, éhséget, szomjat s csak

szenvedélye tüzésnél melegedett. De eredetisége nem a papság világiassága, a simonia ellen irányuló fellépésében van. Az, amit a kortársak Arnold »új dogmájának« neveznek, más valami. Egyáltalán megtámadta a hierarchia világi hatalmát, minden beneficiumot, privilegiumot, regaliát, immunitást. A papoknak, az írás szerint, csak a tizedből s könyöradományokból szabad élniök. Ne legyen se házuk, se földjük, se gazdagságuk. Az evangelium szerint a szegény egyház az igazi. Arnold e nézetnek fanatikusa volt s így természetesen vértanujává is kellett válnia, mert egy álmot állított a történeti, a theocratikus püspöki állam helyébe. Nyolczszáz év fejlődését tagadta s tanítványai is minduntalan a római császári törvényekre hivatkoznak. Jellemző rendszerükre, hogy reformatori gondolatukat nemcsak az evangeliummal, hanem a római császárok jogával is bizonyítják. E tanoknak azonban Olaszországban a városi népnél, a tömegnél csak annál nagyobb volt népszerűsége, mert a schisma viszályai is szíttották az elégtelenséget s a polgároknak a lokális szabadság vágyát mindjobban gerjesztették. S Arnold Bresciában majdnem győzött. A püspök ellen a consulok részén állott s e nép egyszer majdnem elzárta a város kapuit püspöke előtt. A bresciai szónok hatása lassankint a szomszéd városokra is kiterjedt s ellenségeinek ránk maradt jaj-szavából ma is kiérezhetjük még, mennyire fájtak nekik Bresciai Arnold támadásai. 1138 májusában azonban véget ért a schisma s ezzel Bresciának is ütött az ítélet órája. Mainfred püspök az 1139-iki laterani zsinaton bevádolta Arnoldot s II. Incze, mint veszélyes schismaticust, — tehát nem mint eretneket — Olaszországból száműzte. Arnold azonban nem hazája földjéből szíttá erejét, hanem egy egész Európában hatalmas szellemi mozgalomból s ezért a száműzetés nem semmisítette meg, hanem inkább csak növelte erejét. Francziaországba ment Abälardhoz, Párisba »az elkeseredett az elkeseredetthez, a »bátor a bátorsága vesztetthez«.

Abälard Páris mellett, szent Genováva hegyén nyitotta meg iskoláját. Nem lehet itt hosszan elbeszélni Abälard új viszonyosságait; azt az ellenkezést, melyet rationalistikus magyarázatai a dogmákról a mystikus Bernátban, a clairvaux-i apátban, kora legbefolyásosabb szerzetesében keltettek. Elég annyit megemlítenünk, hogy a sens-i zsinaton 1141-ben Abälardot s »fegyvernökét«, Arnoldot heretikusnak nyilvánították, a pápa azután kolostorban örökös fogságra kárhoztatta. Az ítéletet, igaz, nem hajthatták végre. Abälard a következő évben meghalt a clugny-i apát védelme alatt, Arnold pedig, miután egy ideig még a szent Genováva hegyén tanított, Francziaországból elmenekülhetett. Abälardnak különben tanítványai közt meleg védői támadtak s

egyikük, Berengar, szent Bernátot élesen megtámadja, »Minden-
innen összetoborzott püspökökkel — írja Apologeticusában —
Abälard Pétert a sens-i zsinaton eretneknek nyilvánítottad.
Mint valami utonálló titokban megrohantad, a mikor ő nyugodtan
Krisztus útján haladt. A nép előtt azt prédikáltad, hogy imád-
kozzék érte, te pedig az alatt titokban már arra gondoltál,
hogyan űzhessed ki a keresztyén világból . . . Ebéd után Abälard
könyvét az ülésbe hozták s egy hangos torkut megbíztak, hogy
olvasson belőle részleteket. Gyűlöletében Abälard ellen, s a szőlő
nedvétől hevülten, még hangosabban ordított, mint akarták.
Kis idő múlva látni lehetett, mint kezdenek nyugtalanzkodni a
püspökök; egymásra vetették lábaikat, nevettek, tréfálkoztak.
Látható volt, hogy nem Krisztusnak, hanem Bacchusnak áldoztak.
Azalatt felkapták a serleget, dicsérték a bort s öntözték tor-
kukat . . . Mikor aztán Abälard irataiból valami magasztosabb,
istenibb szó túlhatott a lármán, kelletlenkedtek, fogukat csikor-
gatták Abälard ellen, a vakondokok a philosophus ellen: »Hát
még tovább éljen ilyen szörnyeteg?« Így ítélték a vakok a vilá-
gosság szaváról, részekek kárhoztatták a józant. Kuttyák harapják
a szentet s disznók törlik a gyöngyöt . . . A püspökök annyi
bort ittak viz nélkül, hogy gőze agyukba szállt s elaludtak.
A felolvasó azalatt tovább olvas, hallgatói pedig horkolnak.
Az egyik könyökére hajol, a másik párnájára támaszkodik, a
harmadik fejét térdéig horgasztja s alszik. Mikor a felolvasó
Abälard iratában egy tüskés helyhez ér, a püspökök süket fülébe
kiáltott: »hát nem kárhoztatjátok?« Az utolsó szótagnál föl-
ébredve, némelyek álmos hangon, csüggedt fővel felelnek:
»damnamus«. Mások, akkor ocsudva fel, már csak annyit mon-
danak »namus« (úszunk). Persze, hogy úsztok, de úszástok
elmerülés. A mit e törvénytudók ezután tettek, az meg van írva
a szentírásban: »A főpapok s fariseusok pedig tanácsot tar-
tottak. Egyikük pedig, Bernát apát, a zsinat főpapja jósolt,
mondván: Jobb, hogy egy ember meghaljon, minthogy az egész
nép elveszzen.«

A fiatal Berengár e szavaiban kétségtelen sok a túlzás.
De e sorok minden fejtegetésnél világosabban mutatják azt a
szellemet, mely Abälard és Arnold tanítványaiban a tudatlan s
duskálkodó püspökök ellen uralkodott, kiket szent Bernát cél-
jaira eszközül használt.

Szent Bernát különben most Arnold ellen fordult s utolsó
lehelletéig üldözi őt. Hausrath szellemesen, néhány szóval így
jellemezi Bernátot: »Egy román stílusú szent bevégzett minta-
képe. Alapjában humanus, lágy természet, kiben azonban ótesta-
mentumi, tekintetet nem ismerő buzgalom él. Galamb és kigyó

egy személyben. A békét hirdeti, de a hova csak lép békétlenséget támaszt. A német királyt római útra izgatja, a népeket keresztesjáratra török s eretnek ellen s a mellett áhítja a békét e földön, az emberek örömét. Bernát annak a rendszernek a typusa, melyben a kereszt egyszersmind éles kard.« Bernát harcza Arnolddal különben nem forgott többé a scholastika kérdései, hanem az egyházi hatalom kérdése körül s annál hevesebbé vált, mert mindketten mint az egyház reformatorai léptek fel. Egy közös vonásuk volt. Mindkettő reformálni akarta a papság szellemét az askesis által. De a célra tekintve, nem lehetne élesebb ellentétet gondolni. Arnold az askesis által a papságot a világtól egészen el akarta fordítani s itt tért nyitni egy újabb, a polgári elem fejlődésének; ezért védte Bresciában a consulok függetlenségét s alkotja meg később Rómában az antik respublica káprázatát. Szent Bernát ideálja azonban nem egy szegény, hanem egy hatalmas egyház, mely az askesis által jogot nyer arra, hogy a földön is uralkodjék mindenek felett. S szent Bernát maga, kopott ruhájában csakugyan egyik első hatalmi tényezője lesz korának.

Arnold pedig azalatt bujdosik »vagus et profugus super terram«, mint szent Bernát írja. 1142 — 43-ban Zürichben tartózkodik, prédikálva, a népet lelkesítve s a nemesség által — úgy látszik — védve, melynek nem egy pöre volt vármok, földek miatt az egyházi hatóságokkal. Bernát itt is üldözi; levelében a constanci püspökhöz kigyót-békát kiált az emberre, ki báránybőrbe bujt farkasként körüljár s »elnyeli a népet, mint egy falat kenyeret«. Zürichből a magának mindig pártfogókat találni tudó Arnold a Csehországba induló pápai legatus, Guidó környezetébe jut. Lehet, hogy megszállta a nyugalom vágya, vagy a honvágy; annyi bizonyos, hogy Bernát intései ellenére is, új pártfogója megszerzi neki III. Jenő pápa bocsánatát. Arnold visszatérhet Olaszországba s visszavéttetik az egyház kebelébe, ha egy évet tölt nyilvános vezeklésben Rómában s engedelmességet esküszik a pápának.

A XII. században ép Róma volt az az egyetlen hely, hol Arnold eszméi látszatra testet ölthettek s a sors — mint valami nagy tragikai költő — ép ide terelte Arnoldot, hogy eszméi áldozatává tegye. A római nép forrongani kezdett s mint később Dante scholastikus költeményébe átveszi itt-ott a klasszikus költészet alakjait s vezetőjévé teszi Vergiliust: úgy itt a középkori községi élet is egy át nem értett múlt eszméjét s formáit kölcsönzi által. Egy *sacer senatus* s *consulok* állanak a város élére s babonás, ingatlak quiritek seregével háborút üzennek a pápa világi főnhatósága ellen. Hausrath érdekesen meséli el e harc

esélyeit a különböző pápák alatt, mely azután Barbarossa római útjával egészen a pápa javára dől el. Bresciai Arnold azalatt tért teremthetett — a mint ma neveznök — politikai romanticismusának. A világtörténet színpadán ismételhette, a mit pályája kezdetén Bresciában próbált. Ő lett a quiritek lelke s megérlelődött benne a kettős ideál: a vallásos asceta, a papok világi hatalma ellen dörgő izgató a Forum romjai közt beszélve, magára öltötte a togát s a régi Róma polgárának képzelte magát. Így párosult egy kis valósággal nagy illusio. A község egoistikus politikai törekvéseinek Arnold az egyházi reform gondolata által magasabb tartalmat akart adni; ő maga azonban ép e politikai kapcsolat által végkép elbukott. A római nép legkevésbbé fogta fel Arnold vallási reformját s ez első megpróbáltatásnál elárulta őt. Addig azonban a Capitolium újra felépítésénél csodálatos politikai restaurációnak kellett volna vége mennie. Az alsóbb nemesség alkotta volna meg a régi lovagrendet; a senatus s a forumragyúlt nép választotta volna meg az új császárt. Egymás után irták III. Konrádnak s később Barbarossának az ünnepi leveleket s a *patres conscripti* szívesen megválasztották volna Barbarossát császárnak, ha ez kezükből elfogadja a méltóságot. A levélben bibliai-helyek, egyházatyák nyilatkozatai, a digestákból vett idézetekkel váltakoznak. Barbarossa durva Ezsau lehetett — mint a rómaiak nevezték — de érzéke volt a valóság iránt; »tudta, mi a metsző acél s gyermekes aranycsillogás s egy pillanatilag sem habozott, hogy kinek kezéből fogadja el a koronát«. Különben mielőtt még Olaszországba érkezett, az 1152-ben választott senatus már alkudozni kezdett a pápával. A lelkesedés hamar lohadni indult s mikor az új pápa, az angol Breakspeare, IV. Adorján 1155 husvétjén az interdictumot Rómára kimondotta, ura lett a helyzetnek egészen. Az interdictum érzékeny csapás volt a zarándokokat váró Rómára; az új senatusban különben sem ültek már Arnold meleg pártolói; s a híveket megingatá az új pápa határozottsága s a német sereg közeledése. Így az interdictumot végre lehetett hajtani. Éjjélkor fölrettentették álmokból a lakosokat a félrevert harangok s a papok s püspökök fáklafénynél indúltak templomaikba. A megfeszített képére fátyolt vetettek s fölhangzott a fájdalmas ének: »könyörülj rajtunk«. Mintha ellenség volna a kapu előtt, az ereklyéket eltették s futó lépéssel a pinczékbe temették, az oltárokat leszedték, a már megszentelt ostyákat a chorusban tüzőn elégették. Ezután a püspök a szószerkre lépett s a bűnhődés beteltéig megtiltott minden szent cselekményt. A kereszteteket, szent képeket leaggatták a falakról, s fordítva a földre fektették, az ablakokat lefüggönyözték s végre a *miserere*

domine folytonos éneklése közben a templomot kiüritették. Mielőtt a templomot bezárták, még köveket hajigáltak le a szószékről, annak jeléül, hogy úgy dobja el isten is a bűnösöket. Nem szólt többé harang, sem misét, sem szentséget nem szolgáltattak.

Ennek hatása a rómaiakra közvetetlen volt. A kiket Arnold fel akart szabadítani, nem voltak szabadok. A szabadságról képzelődő quiritek meghunyászkodtak s politikai álmukat szívesen odaadták a pápa kegyéért. A nagyhét szerdáján a megfélemllett senatus már követséget küldött a pápához. Bresciai Arnold pedig kiszökött Rómából s míg Adorján a Lateranba vonult, ő a Campagnában tévelygett. Tudva van, hogy nemsokára Barbarossa kiszolgáltatta a pápának. Arnold még a bitófa alatt is hirdette tanai igazságát. Különben Barbarossa is meglakolt Arnold kiadásáért. Húsz évig kellett harcolnia a pápákkal. A besançoni országgyűlésen 1157-ben kezdődött az ellenségeskedés, mikor Roland, a pápai kamarás a büszke Barbarossát a nagyok jelenlétében a cardinálisok testvérének s a pápa hűbéresének nevezte. S végződött 1177-ben a velencei békével, a mikor Barbarossa a San-Marcoban ugyane Rolandnak, akkor már III. Sándor pápának papucsát csókolta meg. A magános askétának nem kellett szégyenkeznie a bitófa alatt. A pápa erősebbnek mutatkozott, mint a középkor egyik leghatalmasabb császára. S mikor ezt látjuk, nem mosolygunk többé Arnold utopistikus törekvésein, hanem eszméjébe vetett hitét bámuljuk.

B.

Genealogischer Hand- und Schul-Atlas von Dr. Ottokar Lorenz, Professor an der Universität Jena. Berlin, Wilhelm Hertz. 1892.

Míg a történeti segéd-tudományok, nevezetesen pedig a genealogia ápolásával és feldolgozásával évszázadunk kezdetéig majdnem kizárólag hivatásszerű történétírók, *történettanítók* foglalkoztak: e század utolsó három negyedében ebben az irányban határozott visszaesés állott be; — az e téren való kutatás korifeusai, kezdve az egyetemi tanáron, végezve a legutolsó középiskolai tanítóval, a genealogiát gőgös megvető mosolylyal gyakorlati haszon nélkül valónak, szükségtelennek nyilvánították. Csakis így eshetett meg, hogy a herald.-geneal. egyesületek tagjai s a genealogiának mezején működő specialisták olyan egyénnel egészítették ki magukat, akiket *ex cathedra* dilettáns történétíróknak tekintettek.

Ilyen viszonyok között már magában véve az a körülmény is figyelmet érdemel, hogy olyan kiváló állású és tekintélyes történétíró, mint Lorenz Ottokár tanár, geneal. kézi- és iskolai atlas

kiadására eltökélte magát. Szerzőnek előszavában a genealogia feldicsérése meg éppen irodalmi esemény számba megy; szakgenealogus nem merete volna pro domo így feldicsérni. »Évek hosszú során szerzett tapasztalataim — írja Lorenz tanár — megerősítettek abbéli nézetemben, hogy a történeti tényeknek más, mint genealogiai úton való helyes ismerete és jelen tudása senkinek se sikerül.« Arany szavak ezek s bizonyára nem hangzanak el olyan ajakról; a genealogiának — a történet törzskarának — kivívja azt a helyet, mely a szerző- és hiveitől plántált földön már jó régen megilleti! Csak azon lehet sajnálkoznunk, hogy szerző a latban sokat nyomó szavával most mond először — a nyilvánosság előtt ítéletet.

Rátérve a könyv ismertetésére, hangsulyozzuk, hogy szerző nem akart genealogiai összképet nyújtani, csak a *genealogiai összeköttetések útján lejátszódott világtörténeti momentumokat* volt szándékában szemléltetni; világos tehát, hogy könyvében egyedül és kizárólag csak a legelőbbkelő souverän házakat sorolja fel s ezek közül is — a könyv céljának megfelelően — csak azokat, amelyeknek genealogiai adatai minden történeti korszakra kiváló fontosságúak. De nagyon tévedne az, aki azt hiszi, hogy e munka in genealogicis — legyen bár a legcsászáriabb családokról a szó — minden irányban felvilágosítást nyújt. A könyv kizárólag iskolai és oktatási célra van szánva; a tisztán genealogiai mozzanatokat csak annyiban veszi szemügyre, amennyiben az uralkodó családok számos házasságát ecseteli, a melyek révén egész tartományok egyik családról a másikra átszálltak. Az uralkodóknak szakadatlan sorrendjét — kezdve az első törzsatyán, a vonal kihaltáig, nem uralkodó oldalágakat, a házaknak összáttékintését, azoknak *különböző* tartományokban uralkodó tagjait, nejeiket és leányaikat stb. hasztalan keresnők; ellenben kiemeljük, hogy a műben bennfoglalt adatok — a szerzőtől követett módozatnak megfelelően — kiterjednek egészen napjainkig. Ezek szerint tehát szerzőnek arra a kérdésére, vajjon táblázatai nagyon sokat, avagy édes keveset hoznak-e, egész határozottan válaszolhatjuk: *valami nagyon sokat semmi esetre!*

De a mit szerző felvett, a terv keretében mesterien van kidolgozva. Egy tekintet elegendő arra, hogy az elegans kiviteli és ritka technikai gyakorlottsággal nyomtatott táblázatokon a generációk fel- és le-hullánzását, valamint hogy évszázados geneal. főeseményekről tudomást szerezhessünk.

Ha valamit, *úgy* azt a körülményt kell hibáztatnunk, hogy szerző a feldolgozandó anyag felvételekor nagyon takarékos módon járt el. Egyáltalában nem akarjuk hibájául betudni, hogy néhány pápai, azután meg a Cibo, Farnese, Sforza, Este, Rovere,

Visconti-családot belevette munkájába, ellenben számos, legalább is ilyen fontos és érdekes francia-, spanyolországi stb. kisebb uralkodó házat mellőzött; — hogy azonban az *ókorról* éppen semmi említést se tesz, Magyarország,*) Lengyel- és Oroszországra vonatkozólag pedig nagyon gyér adatokat nyújt, hogy a Balkán-államokat (Törökország, Szerbia, Bulgária) egészen mellőzi, a szerző előtt lebegett cél érdekében. a legőszintébben sajnáljuk. Az ókor történetét iskolánk tervéből még nem zárták ki. Szerző nagy érdemet szerzett volna, ha könyvébe fölveszi a legfontosabb ókori genealogiai mozzanatokat; könnyen elejét vehette volna ama, napjainkban uralkodó egyoldalú felfogásnak, mintha az ókor történetében genealogiai mozzanatokról szó se lehetne.

Fölösleges lenne Magyar-, Lengyel-, Oroszország és a Balkán államok fontosságáról csak egy szót is vesztegetni; olyan könyvnek, mint a minő ez, mindenesetre tartalmaznia kell a fent említett államokat; manapság meg, midőn a kelet-szláv kérdés már olyan akuttá vált, ez államokról megemlékezni szerzőnek éppen kötelessége lett volna.

DR. WERTNER MÓR.

Arad vármegye és Arad sz. k. város története. Irta Márki Sándor. I. rész. (Arad vármegye és Arad sz. k. város monographiája II. kötetének I. része.) Arad 1892. nagy 8-adr. XIV és 564 l.

A történelem iránti érdeklődés térfoglalásának egyik legbiztosabb jele a helyi monographiák öröndetes szaporodása. A vármegyék és városok egymásután iratják meg történetüket, s ezeknek sora a legutóbbi pár hó alatt három derék munkával gazdagodott: Gyulafehérvár, Arad és Pozsony városa történetének I—I kötetével. A legnagyobb és leghosszabb időközt felölelő ezek között Márki Sándor: Arad vármegye és Arad városa története, mely a legrégebb időktől (a Kr. e. V. századtól) a török hódításig (1556.) terjed.

Hazánk egyik nevezetes területének kétezer évre terjedő története tükröződik vissza e vaskos kötet félezernél több lapjáról. És milyen mozgalmak, eseményekben és változatokban gazdag kétezer évé. Hányféle nép és nemzet váltotta fel egymást azon a területen, a gazdag és kies vidékű Maros-völgyén, a mely mindig fő országútja, összekötő ere volt a tiszántúli alföld s az erdélyi felföldnek. A kőkorszaki *kelta* népeket a Kr. e. V. században felváltották az aranyszerető *agathyrsek*, a kikkel a Fekete-tenger melletti görög gyarmatok (Herodot szerint) már élénk kereskedést űztek. Ezeket a géták vagy *dákok* nyomják el s olvasztják magok közé s megalkotják a hatalmas Dáciát a Kr. e. I. században. A harcziás dákok

*) Legyen szabad e helyütt megjegyeznünk, hogy a 16. táblázaton előforduló Martell Károly sohase volt tényleges magyar király és nem 1301, hanem 1295 nyarán halt meg.

uralmát kétszáz év múlva a hódító rómaiaké váltja fel; mígnem a nagy népvándorlás hullámai átcsapnak a limes Dacicuson s a visszavonuló legiók nyomában a III. sz. végén germán fajú népek: *vandalok, gótok, gepidák* özönlik el a mai Aradmegye területét. Egy század múlva a világrendítő *hunok* birodalmának magvához tartozik, melynek romjaiból a kiemelkedő germán népszigetek egyik legerőteljesbike, a *gepidák* osztályrészeül esik. A VI. század végétől a IX. elejéig az *avarok* fűrge lovai száguldoznak Arad térségein; az avar korszak egyik leggazdagabb lelete (a szent-annai) innen került elő, hol egyik nevezetesebb földvárunk, a szent-annai *avar-gyűrű* nyomai ez országrész jelentékeny voltáról élénken tanuskodnak. Az avar birodalom megdöntése után a *szlávok* és *kazar* népek öröksége lesz ez a vidék, ezektől foglalják el a honszerző *magyarok*. Érdekes, hogy Gládot a magyarral rokon avar és más (kazar, bolgár) népek urául hiszi és bizonyítja Márki Sándor.

Arad vármegyét s a most belé olvasztott Zarándot szent István alapítja a pogány Ajtony legyőzése után; nevét Márki szent István egyik (Arad nevűnek vélt) vezéréől származtatja, nem a szláv *hrad* szótól. Első egyházi alapítója szent Gellért csanádi püspök, az aradi prépostságé II. Béla 1135-ben. Az aradi oszággyűlés 1136-ban, 68 úr (a Kálmán király kormánypártja) lemeszároltatása kimagasló pontja Márki munkájának. II. Endre korában szintén élénken vázolja Arad történetét, a hol Jolánta királyné fejeztette be a templom felépítését; a várszerkezet bomlása Arad és Zaránd történetében is mély nyomokat hagyott maga után.

A *tatárjárásról* az ország egyik részéről sincs oly közvetlen, megbízható és részletes tudósításunk, mint Arad vidékéről, mert ott bujdosolt a tatárjárás történetirója Rogerius mester, s onnan merítette »siralmas éneke« keserves tapasztalatait. Ez a fejezet Márki könyvében egy darab országtörténelem. Az új telepítés s a várépítés korszaka Aradot is restaurálja, Aradban 27, Zarándban 17 vár és erődített hely épül (1244–1552). Ezek történetének főbb vonásai; egy hosszú fejezetet töltenek meg, érdekes képekkel illusztrálva.

»*Duliás idők*«-ról szól az Anjouk s azok több Aradmegyében székelő vezéreinek (a kerekgyházi Laczkfyak, Losonczyak, Aba-nemzetségbeliek, köztük a Bethlenek); majd a XV. század hőseinek (az aradmegyei földesúr Hunyadi János, Szilágyi Mihály, Mátyás király, Brankovics György, a Báthoryak, Dóczyak, Haraszthyak, Maróthyak, Országok, Bánfyak, Corvin János, Brandenburgi György, Jaksicsok stb.) története.

Arad benső életére e századok folyamán élénk világot vet a »köz-igazgatás és törvénykezés« fejezetében a megyeiség, a nagygyűlések, a nemesség, az igazságügy, istenítéletek, perek, büntettek, az aradi káptalan mint hiteles hely, adó-, vámügy, pénzverés beható és tanulságos rajza. A városok rovatában megélénkül a 14 aradmegyei és 11 zarándi város története, melyekhez a *helységek* betürendbe szedett hosszú sorozata s ezek birtokosainak s a róluk fenmaradt adatoknak vázolása csatlakozik.

A *nemzetiségek*, majd a *nemes családok* beható s egyenként részletezett történetének fejtegetése míg egyrészt hű képét adja Aradmegye urainak, birtokosságának, másrészt nagybecsű adalékokat nyújt hazai genealogiánkhoz. A *papság*, az aradi prépostság, a káptalan tagjai, a főespereségek, plebanusok, szerzetesrendek s az egyházi birtokok rajza és összeállítás — egyháztörténetünket gazdagítja becses fejezettel.

Nem marad el a földesúr és jobbágy viszonyának, — az őstermelés: halászat, vadászat, állattenyésztés, földművelés, kertészet, szőlőművelés, erdészet, bányászat —; azután az ipar, kereskedelem, közlekedés —; majd a művészet: az építkezés, a képirás, képfaragás aradmegyei nyomainak, fejlődésének, emlékeinek beható és műveltségtörténeti adatokban rendkívül gazdag rajza, feltűntetése, az utóbbiak képekkel illusztrálva.

A *közműveltség* méltatása, a tanügy fejlődésének, az iskolák keletkezésének, működésének leírása után főképp az aradmegyei igriczek és költők oly élethűen elevenednek meg Márki tolla alatt, hogy szinte hallani véljük kobzaik zengését, Tinódi Sebestyén, Kármán Demeter s Moldovai Mihály vitézi dalai kíséretében. A *simándi koldusok*ban a régi igriczek elkorcsosult ivadékait ismeri fel s írja le élénk ecsetvonásokkal.

Ezek után tér vissza Márki a politikai történelem XVI. sz. részének folytatására kiemelve a Dózsa-féle pórlázadást, s azt mint a földművelők forradalmát írja le, melynek nevezetes része Aradmegye területén játszódott le.

A vármegye területén élő különböző nemzetiségek (magyarok, szlávok, oláhok, németek, cigányok) leírása után a XVI. század harmadik tizedében lezajlott szláv nemzetiségi mozgalmakról ír s Jovan czár »a fekete ember« rakoncátlan hadának pusztításait, pillanatnyi hadi sikereit, majd leveretéseiket beszéli el, mindig élénken és érdekesen.

A vallásújítás Aradmegyében korán megindult térfoglalásának kimutatása után Márki ez I. kötetének utolsó fejezete a »három állam követelésé«-ről, azaz a magyar királyság, az erdélyi fejedelemség s a török hódítás versengéséről szól Arad területe felett a XVI. sz. közepén. Izabella Lippára költözése után Arad vidéke Erdélyhez csatlakozik, de egy évtized múlva, az 1551-ik évi hadjáratban Arad és Lippa török kézre kerül s Gyula és Boros-Jenő elfoglalása után 1556-ban Zaránd is behódol.

Ismertetést s nem bírálatot akarván írni, ezekben foglalhatjuk össze dióhéjba szorítva — Arad története I. kötetének tartalmát. Annyit mindenki láthat ebből is, hogy mily sokoldalú, gazdag és becses tartalmú s mennyi munka, szorgalom, lelkiismeretes kutatás és tanulmány eredménye e szép munka.

—vs.

A dunántúli ág. hitv. evang. egyház 1598-iki törvénykönyve. Ismereteti Mokos Gyula. Budapest. Hornyánszky Viktor könyvnyomdája 1892. Ár 1 frt 40 kr.

A magyar protestáns egyház történetének egyik legérdekesebb részletét dolgozza fel a kezünk alatti munka, melylyel az eddig szélesebb

körben nem ismert szerző figyelemreméltó helyet biztosít magának az egyháztörténetírók nem tulságosan nagyszámú társaságában.

A munka fő célja, mint címe is mutatja, a dunántuli ágostai hitv. evangélikus egyház 1598. évi törvénykönyvének ismertetése, mely nemcsak egyházi, de művelődéstörténeti tekintetből is rendkívül érdekes és tanulságos kánontárt betűhű lenyomatban adja szerző a dunántuli református egyházkerület levéltárában található s a XVII. század elejéről való nagybecsű Gál Imre-féle kánontár kézírata után; e mellett azonban nagy-érdekű bevezető értekezést ad a dunántuli részek két protestáns egyházainak sok keserű s azon kor szokásához képest a személyeskedés terére is messze átcsapó hitvita után történt különválásáról, Beythe István vezéről szerepléséről, a különvált ágostai hitvallású egyház szervezéséről.

Ezek után rátér az 1598. évi törvénykönyv (»Canones, azaz az egyházi szolgálknac életének, tiztinek, es tiztességes magoc tartásánac regulái. Irattattac az Soprony Wármegyebéli ecclesiac Senioritúl Isten tisztességére és az anyaszentegyháznac s abban való tanétóknac épületekre«) ismertetésére; bebizonyítja, hogy ennek legnagyobb része a hercegszöllősi 1576-iki református kánonokból van átvéve; nyomról-nyomra kíséri és kimutatja a két kánonos könyv közötti különbséget, a legnagyobb pontossággal megjelöli mindkét törvénykönyv eddig ismert kézírati illetőleg nyomtatott példányainak szövegbeli eltéréseit; megállapítja, hogy a csallóközi ágostai hitvallású egyházak e törvénykönyvet csakhamar átvették s 1650-ben Somorján kiadták. (R. M. Kt. I. 838.) Végül a függelékben a hercegszöllősi kánonok nyomtatott példányára nézve, rectifikálván Szabó Károlynak a R. M. Kt. I. 136. száma alatt foglalt, de ugyanazon mű II. kötete 141. száma alatt már helyreigazított téves állítását, kimutatja, hogy ezen kánonok latin szövegü kiadásából jelenleg egy példány sem ismeretes; a magyar szövegü kiadás egyetlen példánya pedig a debreczeni főiskolai könyvtár birtoka. Majd ezzel kapcsolatban még több új adatot is hoz fel e nevezetes kánonokra vonatkozólag, záradékuul pedig Beythe István 1587. évi kánonait adja latinul és magyarul.

Szerző három okból érdemli meg elismerésünket. Először azért, mert a dunántuli két protestáns egyház szétválásának történetét minden eddigi műnél sokkal világosabban, részben új adatokkal bővítve adja elélnk; másodsor azért, mert az 1598. évi ágost. hitv. kánonoknak a hercegszöllősi református kánonokkal való igen közeli atyafiságára, az irodalom terén legelőször ő mutat rá; végre pedig azért, mert e kétségen kívül igen becses s egészen eddig kéziratban lappangott egyházi törvénykönyvet hű lenyomatban az érdeklődő körök részére hozzáférhetővé teszi.

Szerző e munkája azon reményre jogosít bennünket, hogy nevével ezentul gyakran fogunk találkozni a hazai egyháztörténelem művelői között.

RÉVÉSZ KÁLMÁN.

Liptómege törzsökös családjainak története 1526-ik évig. Irta Majláth Béla. I. Rész. Budapest 1892. (Különnyomat a Turul VIII. és IX. köt.-ből.)

Majláth Béla terjedelmes tanulmányát, mely a Turulban jelent meg, most külön könyvalakjában is kiadta. A liptómegei törzsökös családok közül 8 nemzetség elágazását adja e kötetben, mindet eredeti oklevelek alapján kutatván ki és írván meg. A Sepere, Bragomér, Hausz Polku, Zalók, Serefel, Milath és a Hong nemzetségek vannak e kötetben. Majláth Béla eddig legnagyobbbrészt ismeretlen adatok alapján dolgozott s ép ezért nagyon becsesek a genealogiák, melyeket ő állított össze. Mint szerző maga írja előszavában, dolgozatának kitűzött célja volt oklevéltári alapon kimutatni a szétágazott családok közös eredetét, világosságba helyezni kulturális ténykedését e megye történetének első századaiban s a leszármazások fejlődésének stadiumait megállapítva, elosztatni a téves nézeteket. A nagytudományú apparatussal írott mű meg is felel e célnak s valóban nemcsak a megyei monographia-írók fognak belőle hasznot húzni, de mindaz, a ki kezébe veszi és átolvassa.

Nagy-Szalonta történelme. III. rész, 1800—1848-ig. Tekintettel Arany János koszorus költőnk községi jegyzőségére. Irta Rozvány György. Nagy-Szalontán. Nyomatta és kiadja SS. MH. Adler Jakab 1892. (8-r. XIV és 232 lap. Ara 1 frt.)

A huszonkét év előtt megjelent első kötetet most 22 éve, a másodikat 1889-ben ismertettem a Századokban. Rozvány monographiája annál érdekesebb, mentől közelebb ér a szerző korához. Ez a legújabb kötet voltaképp emlékirat és nem történeti munka. Egy figyelni jól tudó öreg úr érdekes visszaemlékezéseinek írásba foglalása. Fő ereje elbeszélésének közvetlenségében rejlik. Arany János műveinek egyetlen magyarázója sem nélkülözheti; nemcsak azért, mert egészen odáig, hogy 1849. május 28-áig, mikor — fizetését meg nem kaphatván — Arany a szalontai jegyzőségről lemondani kényszerült, bőven vannak adatok e könyvben a nagy költő életének első szakaszából; hanem azért is, mert a szalontai nép közt élve s a mintát jobbadán arról véve, írta meg annyi szép költeményét Arany.

Nem tudós história ez, de annál világosabb és egyszerűbb rajza a forradalom előtti községi életnek; s a ki *Eötvöstől* a Falu Jegyzőjét élvezni s érteni akarja, jobb hasznát veszi Rozvány igénytelen munkájának, mint ha rendszeres történeti munkából akarna tájékozódni.

A mostan gazdag Nagy-Szalonta ugyancsak szegény helység volt a XIX. század első felében. Sokszor küzdött inséggel és gyakran érték elemi csapások. Az 1794. évi szárazság után örült gyékénytövet ettek a lakosok; 1805. okt. 27. az éjszaki szél az egész gulyát neki hajtotta a zombékos Özednek, s másnap 650 odafuladt marhát találtak az ingoványban; 1816-ban akkora volt az árvíz, hogy Szalontától a Tiszáig és Kecskemétig gabonaszállító hajók járhattak: s a rákövetkező esztendőben

olyan inség dült, hogy egy köből buzáért egy egyköblös földet (egy katasztr. holdat) is adtak stb. stb. A legborzasztóbb veszedelem azonban 1847. ápr. 17. sujtotta Szalontát, midőn 2400 mindenféle épület (közte 790 lakóház) lett a lángok martaléka. Rozványi szó szerint közli a község jegyzőkönyvének azt a részét, melyben Arany hivatalosan leírja e csapás történetét; s közli igen bőven a helyreállítás, megsegítés napjaiban Aranytól fogalmazott érdekesebb jegyzőkönyveket is. E fajta részletek nagyon jó megvilágítják *Grünwald* Régi Magyarországnak általános-ságait is.

Könyvünk második fele a közigazgatással, a földesurasággal, a mezőgazdasággal, iparral s a műveltség állapotaival foglalkozik. Erdemes volna bővebben is fejtegetni az u. n. paraszt elüljáróság és a nemes *had-nagyi szék* közt fennállott viszonyt, melyet szerző csak néhány példával világít meg. Ethnographusaink is sok élvezettest találhatnak effélékben, mint pl. az utolsó *tyúkútás* történetének elmondása, mint ahogy egyenesen az ő számukra írta le Rozvány a szalontai lakodalmi szokásokat is. Szalonta népében a Körösvidék magyar népének lelke tükröződik; azé a népé, mely vályog-falu iskolájában (a mostani gymnasiumban) még görögül, meg zsidóul is taníttatta fiait, kiket pedig csak földműveseknek szánt; s azé a népé, mely a maga anyagi nyomorúságai közt is forrásba tudta hozni az ott lakó *Arany* János, *Szilágyi* István, *Ladányi* Gedeon és *Lovassy* László véréit.

Szivemből üdvözlöm a derék szerzőt, hogy befejezhette majdnem negyedszázad előtt kezdett munkáját s velem együtt bizonyosan mások is számot tartanak arra az ígéretére, hogy nemsokára közrebocsátja *Lovassy* Lászlóra vonatkozó emlékjegyzeteit is.

DR. MÁRKI SÁNDOR.

László erdélyi vajda. (1291—1315.) Rajzok Erdély multjából a középkorban. Írta Pór Antal. Különlenyomat az Erdélyi Múzeumegylet Bölcs., Nyelv. stb. kiadványai VIII. kötetéből. Kolozsvárt, 1891.

Ezen füzetben Pór Antal Magyarország egyik legzavargósabb korszakának jellemző egyéniségét, László vajdát a Keán nemzetségből mutatja be. Az erdélyi vajdai székre III. Endre emelte Lászlót Borsa Loránt helyére, kit később a király kivégeztetett, mert fegyvert ragadott koronás királya ellen. Loránt testvérei azután Róbert Károly hívei lettek Péter erdélyi püspökkel együtt. Az érsek és László közti hosszú viszáldokást, melyben a szászoknak nevezetes szerepe volt, a sok pört, mely ezek miatt közöttük folyt, továbbá a Szent István koronájának kiadása körüli tárgyalásokat, László vajda kibékülését és jó viszonyát Károly királylyal, míg csak ez a vajdaságról le nem teszi, az ő és fiai újabb küzdelmét királyukkal, Károly hadjáratát ellenök mind kellő alaposággal beszéli el szerző, nagy forrástanulmány alapján; a kérdések, melyeket Pór jelen művében felvetett, különösen a genealogiaiak máris több polemíát vontak maguk után, de azért mégis az által, hogy új megvilágításba helyezte a

kútfők szigorú felhasználásával László vajdát, méltán elismerés illeti a tudós szerzőt, ki egész specialistájává lett Magyarország történetének az Anjouk uralkodása alatt s az azt megelőző viharos korszaknak s ki egész előszeretettel bocsátja közre mély alapossggal írt biographiáit az említett korszakok kitünőbb egyéneiről. Ezen tanulmányával is egygyel szaporította a már megjelent dolgozatai számát s csak óhajtható, hogy mindezen apróbb dolgozatok egy önálló külön műben is megjelenjenek.

Történeti tanulmányok. Írta Keményfy Dániel. Székesfehérvárott, Számmar Kálmánnál. 1892. 350 l. Ára 2 forint.

Tudományos apparatus nélkül, egyszerű, cziczomázatlan nyelven megírt cikkekcskék gyűjteménye az a könyv, a melyet Keményfy Dániel ferenczes áldozó pap közrebocsátott. Tehát nem egészen megfelelő cím a »Történeti tanulmányok«, mert *tanulmány* alatt a hosszas kutatásnak, szorgos utánjárásnak, kritikai méltatásnak rövid, de önálló feldolgozásban bemutatott gyümölcsét értjük. Egyszerű rajzok, nagy munkából készült vázlatok lehetnek cikkek, tárczák, lehetnek egyes kiszakított lapok, de tanulmányok nem lehetnek. Igaz, hogy a közeletben olykor a »tanulmány« szót »rajz« helyett használják: de ez a dolgon mit sem változtat. Abban az előfizetésre szóló felhívásban, mely könyvének jövő születését hirdette, a szerző önmaga mondotta, hogy nem akar tudományos lenni. Bevallott célja »élvezetes olvasmányt nyújtani a mívelt közönségnek és népszerűsíteni oly történelmi események és személyek ismeretét, melyeknek tudása a nem szakembereknél vagy téves, vagy fölületes, sőt sokszor a semmivel egyenlő«.

Ezt a célt elérte, ennek a célnak könyve megfelel s ebből a szempontból és ily mérték szerint elmondhatjuk, hogy a szerző elég jó munkát végzett. A Tomoriról, Apafy Mihályról, II. Józsefről, Széchenyiről, Wesselényiről és Deákról szóló cikkek az idevágó újabb irodalom szorgos kalászatának eredményei. A magyar gárdáról meg a hadviselésről szóló cikkek azonban csupán a régi, nem mindig megbízható adatok alapján írvák.

Egészben véve azonban Keményfy gyakorlott tollforgató. Irálya több helyütt emelkedett, s kivált a nemzetiségről szóló cikkekben a kellő melegségtől, hévtől áthatott. Itt-ott, mint téli ablakon át a napsugár, át csillámlik kritikai tehetsége is, leendő írói hivatásának záloga. És kivált ez utóbbi körülmény okozza, hogy nyugodtan s bizalommal tekintünk Keményfy jövő munkássága elé, a melynek, mint privát úton értesülünk, a legfőbb — és bár lenne egy-időre egyedüli — célja: a magyarországi Ferenczes papok történelmének megírása.

T A R C Z A.

DR. VÁCZY JÁNOS BIRÁLATÁRA.

A »Századok« márcziusi füzetében dr. Váczy János bírálja munkámat. A mi a bölcsészeti részt illeti, az nagyon homályos s úgy látszik, távolról sem értette meg. Nem csak nekem, hanem önmagának is többször ellenmond. Ezekről azonban nem óhajtok szólni. Lapokra terjedő bölcséleti fejtegetés talán a t. olvasónak sem tetszenék. De annál fontosabb a kérdés történeti oldala. Ez kiválóan érdekli e folyóirat t. olvasóit, azért legyen szabad röviden helyreigazítnom a bíráló megjegyzéseit.

Tájékozásúl, mert Váczy sem olvasta ki művemből, pedig megtalálhatta volna, ide írom, hogy nemzeti eszme alatt valamely népnek összes érzése és gondolkodása módját, történetét, vallását, szokásait, művészetét, nyelvét, irodalmát értem. Ez támad fel a romboló és építő új eszme ellen. Váczy »nem tudja, hogy éppen a nemzeti eszme, a fentartó idea lépett volna fel ellene« (247. l.) t. i. a reformatio ellen. Azt hiszi, hogy a »reformatio a nemzeti eszme szolgálatába szegődött«. Ez érthetetlen beszéd. A nemzeti eszme támadt fel a reformatio ellen, azért tért vissza Európa nagyobb része a katolikus vallásra, visszahozta a tekin-tély, a rend, a középkori vallásos eszme nagy részét. De mindet nem teremthette újra, mert a nova idea egy része gyökeret vert a keblekben. A XVIII. század új eszméje, az illuminatizmus vagy felvilágosodás után a protestantizmus már mint a nemzeti eszme második képviselője lépett föl a felvilágosodás eszméje ellen. A katolicizmusé volt ugyan az elsőség, azért a jelen század elején is sokan tértek a katolikus hitre, azonban a protestans orthodoxia is hatalmas vala. A mostani reakció idején is a katolicizmus viszi a vezérszerepet, de már az unitáriusok iránt is apadt a régi bizalmatlanság, noha Debreczen még mindig tiltakozik ellenök ; sőt akárhányan szívesen látják e nemzeti eszmében a magyar nyelvű zsidókat is, habár a nagy tömeg nem fogadja be őket.

A két eszme összeütközésének legvilágosabb jele a forradalom, mint például 1789-ben és 1848-ban. A harc azonban jóval előbb kezdődik és későbbben végződik. A mostani reakció erős nyomaira 1840 körül

akadok, az új eszme küzdelmét körülbelül 1875-ben látom megszűnni. Mintegy 30–35 évig küzd egymással a két eszme, ekkor teljesen legyőzte a nemzeti s azóta minden politikai, vallási, nyelvi, tanügyi stb. reform csak a nemzeti eszme irányában lehetséges. Ma lehetetlen volna minden neologia, a polgári házasság behozatala, a vallás-, sajtó- és polgári szabadság gyarapítása, kiterjesztése, az ideális irányú művészet, költészet, a körmondatos stílus elbeszélés, minő a *Carthusi*, hátérbe szorult a szocialis, a politikai, a hősi óda stb. Ma lehetetlen volna keresztülvinni oly reformot, mely megszünteti az eddigi decentralisatiót és helyébe centralisált kormány kezébe adja a hatalmat. A mostani úgynevezett iskolai reformok, az egységes középiskola sem egyéb, mint a nemzeti eszmének teendő szolgálat. A XVI. században az új eszme behozta a megjavított közoktatást. 1570-től mintegy 1650-ig, a két eszme küzdelmének végeig mindenütt kiváló iskolákat találunk, katolikusoknál úgy, mint protestánsoknál, a XVII. század második felében a diadalmas nemzeti eszme alatt megszűnik az iskola annyira követelő lenni, a tanítás józanabb, szelídebb és észszerűbb lett. Comenius helyes javításait mindenfelé szívesen fogadják. A tanítás mesterei könnyíteni akarnak tanítványaikon. A sok könnyítéssel végre a közoktatás egészen elsatnyult, míg a XVIII. század új eszméje ismét újjá nem alakította. 1770. után a mult századi reactio első megjelenésétől kezdve teljes győzelméig (1800 körül) ismét az utilitárius oktatás, a sokat és jól tanítás dívik, ezután lassankint mindenfelé elernyed az oktatás, míg a liberalismus új eszméje ismét át nem alakítja utilitárius szellemben. Ma ujfent az ernyedés útján van.

A két eszme küzdelmének éveiben vannak a nagy lyrai költők, különösen akkor, midőn a két eszme a legerősebb harczot vívja. Ebbe esik Balassa, Berzsenyi, Petőfi szereplése. Balassa, Petőfi az actio idején születtek, Berzsenyi az új eszme alkonyán (1776.); 17—25 éves koruk a nagy összeütközések idejére esik. Berzsenyi tanuja a nagy nemzeti háborúknak, elméje azután elborul, hogy az új eszme hajnalán ismét magához térjen.

A reactio megjelenésével találkozunk az igazi elbeszélők és drámaírókkal, a *l'art pour l'art* mestereivel, míg az actio idejének elbeszélői és színműírói rendesen czélzatosak és annyira idealisták, hogy e műfajokban nem tudnak örökbecsűt teremteni, mert ezek a realismus bizonyos fokáig járnak. Ezeket kellett volna megczáfolni Váczynak, de hogy tehetne volna, mikor ilyen bohó dolgot mond: »Petőfi épen az actio kellő közepébe esik« (248. l.) Természetes, hogy a ki így ismeri a történeti jelenségeket, az nem értheti meg az elméletet. Ezért mondja azután, hogy »Arany János ugyancsak az actio korában írja meg *Toldi* első és harmadik részét, holott B. szerint nagy epikus csak a reactio korában léphet föl.« Természetes, mert 1840. után nemcsak a művelt nyugaton, hanem nálunk is föllépett a reactio az újítók ellen s megindult a két eszme harcza. — Váczy állítja, hogy Vörösmartynak az actio idején írt műveiből nem

hiányzik a szív melege. Igen, 1840 körül már tud kissé melegebb is lenni, de előtte mindig ünnepélyes és fenséges, idealista és érzelmes. Mennyire téved Váczy és nem ismeri a theoriát, mutatják e szavak is: »A versalakok változatosságát már az actióban keresi Bodnár s nem veszi észre, hogy a mult században Ráday a legnagyobb reactio idején kezdi új formáit s ugyancsak ekkor csatlakoznak hozzá Rájnis, Baróti Szabó, Révai és mások.« A t. olvasó tudja, hogy a nemzeti eszme reactiója 1800. előtt vívta legerősebb csatáját az új eszméjével s lassankint elnémitotta. Az öreg Ráday igazán az actio gyermeke. Ifjúsága és férfikora teljesen az actióba esik, vénségében pedig tanuja lesz a két eszme harcának.

Mily felületes a bíráló, midőn szememre hányja, hogy Bodnár a keverék nyelvet »a reactio pongyolaságában keresi, holott az előbbi lapon a reactio nyelvét mesterkéltnak, affectálónak, kényeskedőnek tünteti fel.« (248. l.) Ha gondosan elolvassa munkámat, többször megtalálja e kérdés magyarázatát, de hisz abban a jegyzetben is megvan, hogy »ez a petyhüdt reactio kényelmes pongyolasága volt«. (XLI. l.) A nemzeti eszme pedig elernyed, petyhüdt lesz, mikor visszaszorította s részben magába olvasztotta az új eszmét, mikor nincs ereje és szűksége többé harcolni. Hisz ugyanazon lapon mondom a szövegben: »De amint vissza van szorítva az actio és az új egy része vérvé vált a nemzetnek, gyöngül a reactio ellentálló képessége, mind jobban elernyed; nyelve, művészete ellankad és petyhüdt lesz; mind nagyobb uralomra jut benne a kedélyes, a házias, a családias. Kezd lapos, pongyola, izetlen, művészetlen lenni. Ilyen időben, ilyen befolyások alatt keletkezett a XVII. század utolsó tizedeinek kevert zagyvalék nyelve stb.« Váczy azonban nem éri be ezzel a magyarázattal, hanem maga áll elő egy másikkal: »Hazánk e században mindinkább ellatinosodik, mert a nemzeti egyéniség eszméje mindjobban háttérbe szorul.« (248. l.) (Nem akarom említeni, hogy ez rossz átírása az én magyarázatomnak.) Bizony jó magyar emberek voltak Gyöngyössy, Tököly, Zrínyi Ilona, II. Rákóczy Ferencz, Bethlen Miklós, Bercesényi és mások számosan. Még Zrínyi Miklós a költő is, pedig ritkábban használja az idegen szót, egy féllapon (Hadtudom. munkái 84. l.) a *securus*, *compondál*, *beneficium*, *obstringál*, *respublica*, *acquisitio*, *haereditarium*, *tumultus*, *imperium*, *antagonista*, *imperiumbéli elector*, *sinceritas* latin szókkal él, noha a *nemzeti egyéniség eszméjétől* duzzadt a kebele. És századunk elejének lelkes magyarjai vagy a mostani hazafias pártok szenvedélyes írói mily szívesen használják az idegen szókat! Náluk ugyancsak nem szorult háttérbe a nemzeti egyéniség eszméje.

A szép próza megjelenését én a reactio otthonos, házias természetének tulajdonítom. Így prózában írják a XV. század legendáit, míg a XVI. század actiója versben írja a szent és hazai széphistóriákat. Az actio irálya általában feszes, ünnepélyes, méltóságos, még prózája is sokszor körmondatos és soha sem könnyed, házias, otthonos, fesztelen. Ezzel találkozzunk a mult században és a mostaninak liberalis actiójában. Beöthy azt

hiszi, hogy a nyomda elterjedése volt a széppróza megjelenésének oka, mert a sok olvasó sokat emésztett és az írók nem értek rá verseket szerzeni. Váczynek azonban más véleménye is van. Való ugyan, hogy Beöthynek »kétségtől igaza van«, de talán Váczy sem csalódik, ha a széppróza és szép história (tehát kötetlen és kötött előadás) elterjedését ugyanazon okra vezeti vissza: »tudniillik arra, hogy a protestáns vallás eszméivel felszabadult az ember eddigi bilincseiből, a melyek csupán a lélek jövőendő életét óvták, az egyéniség természetes, eredeti nyilatkozatát elfojtották.« Szóval a *test is visszanyerte a maga jogait* s azért szép prózában nyíltak meg ajkai. Váczy előtt elhomályosul a kérdés: nem látja tisztán a dolgot. Az a kérdés: miért irták a XVI. század actiójakor még a száraz történeti dolgokat is versben? Miért írták még a latin prózai históriákat, szép regényes középkori elbeszéléseket is kötött előadásban? Miért jelent meg a széppróza csak a reactio idején? *Poncius* a nemzeti eszme hajnalán jelent meg. Beöthy azt mondja, azért mert sok volt az olvasó, Váczy meg azzal áll elő, hogy a *test visszanyerte jogait*, de azért Beöthynek kétségtől igaza van, pedig nyolczvan esztendeig a kis *Salamon és Markulfon* és az *Europica varietason* kívül nincs más szépprózai elbeszéléstünk. És talán nem csalódik Váczy sem, mert a reformatio előtt sehol sem volt széppróza, Boccaccio hihetőleg Luther után élt sok-sok esztendővel, mikor a *test is visszanyerte a maga jogait*.

Ezek szólnak többé-kevésbé az elmélethez. Amint a t. olvasó látja, a bíráló nem ismeri az elméletet, annál kevésbé tudott belátni. Az a számos művészeti, irodalmi, erkölcsi, vallási, politikai, társadalmi s nyelvi tünemény, melyeket elméletem igazolására felhozok, nagyrészt kikerüli figyelmét, pedig tudnia kellene, hogy ha valamely hypothesisal tiz—húsz tüneményt meg tudunk fejteni, az már nem föltevés többé, hanem törvény. Már pedig csekély történeti ismerettel is láthatja mindenki, hogy mily szépen találkozik az actio és reactio oldalán az idealismus és realismus, a reform és a conservatio, a centralisatio és a decentralisatio, a szabadság és a tekintély, a neologia és az orthologia, a felvilágosodás és az orthodoxia stb. stb.

Azután munkám szövegében legalább tizenkét olyan fejtegetés van, melyek az elméletet magyarázzák; ezeket kellett volna elővenni és czáfoltgatni, hogy megdöntse az elméletet. Helyettük kapott a t. olvasó oly megjegyzéseket és kifogásokat, melyek a bíráló értetlenségére vallanak.

Én Váczy urat szorgalmas munkásnak, de gyöngé itéletű embernek tartom; azért nem folytatom az egyes művek- és művecskékre vonatkozó észrevételeit. A ki figyelme és komoly tanulmányra méltatja munkámat, az mindjárt látja, hogy az erkölcsi világ legnagyobb fölfedezése áll előtte, melyet a haladó tudomány tovább fog fejleszteni; de igazságát el nem vitatja soha.

BODNÁR ZSIGMOND.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— BUBICS ZSIGMOND kassai püspök tavaly kiadott munkáját, »Cornaro Frigyes jelentéseit«, mely mű Budavár visszavételéről szól, németül is kiadta. A német kiadást megküldötte az európai udvaroknak s nagyobb könyvtáraknak is. Az utóbbi napokban a tudós főpap három idegen uralkodótól kapott elismerést munkájáért. Albert szász király az Albert-rend középkeresztjének csillagos rendjelével, Luitpold bajor régens herczeg a Szent-Mihály-rend csillagos középkeresztjével s Péter oldenburgi herczeg a »pro litteris et artibus« nagy aranyérmével díszítette fel. A hozzá intézett válaszok nagy elismeréssel szólnak e nagybecsű munkáról, melynek nemcsak tartalma, hanem elegáns kiállítása is méltó elismerésben részesült.

— BÉLA KIRÁLY NÉVTELEN JEGYZŐJE. A m. tud. Akadémia elhatározta, hogy a magyar történetírás eme legrégibb emlékének kitűnő állapotban fenmaradt s a bécsi cs. kir. könyvtárból kikölcsönzött eredeti kézirata szerint, photographiai úton való teljesen hű másolatáról és sokszorosításáról gondoskodni fog. Alkalmat ad ezzel, hogy az iskolai könyvtárak és történetbúvárok e nagyérdekű codex teljesen megegyező facsimiléjének olcsó áron birtokába juthassanak s azt a hazai történet tanításában és búvárlásában könnyű szerrel értékesíthessék. — Tájékozni akarván magát a készített példányok száma felől, *Anonymus photographiai kiadására* ezennel aláírást hirdet. Egy-egy példány ára, az eredetiéhez teljesen hasonló színű kötésben, legfőlebb 8 vagy 10 frt fog lenni, sőt ha az aláírók száma, mint remélhető, pár százra megy, egy példány ára 3 vagy 4 frtot sem fog meghaladni. Ez összeg, előleges értesítés után, majd az év őszén, a példány átvételekor lesz fizetendő. Az aláírási nyilatkozatok f. évi május hó 15-ikéig a m. tud. Akadémia Főtítkári hivatalához küldendők be. E kiadás, csakis az aláírók számára készítettven, könyvtárusi forgalomba nem fog bocsáttatni.

— COMENIUS SZÜLETÉSE (1592. márcz. 28.) háromezredes évfordulója alkalmából Magyarország számos iskolájában tartottak ünnepélyeket, s a budapesti paedagogium egy kitűnően sikerült Comenius kiállítást is rendezett. Hírlapjaink, folyóirataink meleg szavakkal emlékeztek meg a férfiről, ki a sárospataki collegiumot is rendezte s sürgette, hogy a magyar nyelv jogainak nemcsak a tanításban, hanem az életben is szerezzen a közönség érvényt. Csaknem egyidőben három német életrajza látott világot. *Vrbkától* Znaimban illusztrációkkal ellátva, *Kaysertől* Hannover Lindenben s a harmadik a legterjedelmesebb s legkimerítőbb *Kvacsalától*. Míg a két első ügyesen összeállított alkalmi irat, ez utóbbi, kimerítő s alapos és komoly tudományos munka számába menő életrajz, mely Comeniusnak irodalmi működését, befolyását korára s érintkezését amaz idők kiváló embereivel részletesen ismerteti. Kvacsala olvasóink előtt nem ismeretlen: a mult évben közöltük tőle Bisterfeld életrajzát.

— ENDLICHER hamvai Bécsben a Matzleinsdorfer temetőben vannak eltemetve. E temető 1892-ben végleg be fog záratni. Bécsben alakult egy bizottság annak meggátlására, hogy Endlicher hamvai ne kerüljenek a közös sírba. A bizottság feladatává tette a hamvakat a bécsi központi temetőbe szállíttatni s ott a sirt emlékkövel jelölni meg. E czélból felhívja Endlicher tisztelőit, hogy a terv megvalósításához adományokkal járuljanak. Akadémiánk márcz. 30-iki ülésében Dr. Jurányi egyetemi tanár indítványba hozta, hogy az Akadémia tagjai egyfelől a síremlék költségeinek fedezéséhez járuljanak adományaikkal, másfelől Endlicher arczképét az országos képtár számára festessék le. Endlicher tudvalevőleg nemcsak magyar hazafi, *hanem magyar történetbuvár is volt.* A Monumenták, Leges Sancti Stephani stb. kiadásával nagy szolgálatot tett a magyar történetírásnak: s épen ezért felkérjük hazánk történetének művelőit és barátait, hogy a nemes czél megvalósításához adományokkal járuljanak. Az adományok Dr. *Jurányi* egyetemi tanárhoz küldendők. De társulatunk titkára s pénztárnoki hivatala is elfogadja az adományokat s azokat nyilvános nyugtázás mellett Dr. Jurányi úrhoz fogja szállítani.

— A POZSONYI ELSŐ TAKARÉKPÉNZTÁR a történelem iránti érdeklődésének fényes tanujelét adta. Ötven éves fennállásának jubilaumát azzal ünnepelte meg, hogy keletkezésének s fennállásának történetét megíratta s kinyomatta. Ez érdekes monographia — melyre még vissza fogunk térni — becses kortörténeti forrásmunka. Ezen kívül elhatározta, hogy Pozsony városa történetét is megírattja s e munkával *Ortway* Tivadart bízta meg. A monographia első kötete most előtűnk fekszik, s monographiai irodalmunk legbecsesebb termékei közé tartozik. Külön is fogjuk ismertetni, itt csak elegans kiállításáról akarunk megemlékezni. Igen szépen van illusztrálva térképekkel, a szövegbe nyomott ábrákkal, műemlékek kitűnően sikerült hasonmásaival, jól sikerült kezdő betűkkel, épületrajzokkal stb. s hét táblával, ezek közt Pozsony két régi látképével.

— A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK 50 éves fennállása alkalmából *Pólya* Jakab ismert közgazdasági íróval megíratta s a bank kiadta keletkezésének és ötven éves fennállásának történetét. E bank nevezetes szerepet játszik hazánk kulturtörténetében. Első volt hazánkban, sőt az egész monarchiában második. Még 1830-ban történt, hogy előrelátó és hazafias lelkű pesti kereskedők egy kereskedelmi bank létrehozásán fáradoztak. A felségfolyamodvány azonban egyik hivatalból a másikba vándorolt, daczára, hogy a bank alapítása ellen nem volt komoly kifogás s hogy József nádor, kit védnöknek kértek fel, melegen ajánlta. Ő maga négy részvényt jegyzett alá, s fizetett be, mint egyik melléklet mutatja. Érdekesen van előadva az ügy minden phasisa, a változtatások, melyeket az alapszabályokon tettek, míg végre 1841. okt. 14-én V. Ferdinánd aláírta a kiváltságlevelet. Külön fejezetek tárgyalják a bank első szervezetét és kezdő korszakát (1842—1848). De legfontosabb az ezután következő fejezet: A magyar jegykibocsátó bank. Tudvalevő dolog, hogy

Kossuth Lajos nem ismervén el kötelezőnek az osztrák nemzeti bank jegy-kiadása kiváltságát, pénzügyminisztersége kezdetén már tárgyalásba bocsátkozott, s eredményre is jutott a kereskedelmi bankkal az 1 és 2 ftos bankjegyek kibocsátása tárgyában. A bank levéltárából pontos összeállítását és világos képét adja Pólya a bankjegy-kibocsátás módjainak. Az eredeti szerződést, melyet Kossuth Lajos s a bank igazgatói írtak alá, a függelékben közli. Az 50-es években többször állt a felszámolás veszélye alatt, főleg az osztrák nemzeti bank neheztelese miatt. Végül közli mellékletekben a felhívást az alapításra, az első aláírókat, a kiváltságlevelet, a szerződést a magyar kormánynyal, a kibocsátott bankjegyeket, továbbá táblázatos kimutatásait a bank forgalmának ez ötven év alatt.

— BABIK JÓZSEF tanítóképezdei tanár Egerben következő megrendelési felhívást tett közzé: »Dicső szent királyunk, *László*, szentté avatásának hétszázados évfordulati ünnepélyéhez a magam részéről én is hozzájárulok a kegyeletes megemlékezés szerény nefejezésével. Öt ívre terjedő művet, mely *Szent László király* czímén fog megjelenni, a tanuló ifjúságnak szántam, úgy azonban, hogy a nép is élvezettel s haszonnal olvashassa. A mű tartalmát a következőkben vázolom: Szent László mint országának fejedelme, mint az egyház hű fia, mint bölcs törvényhozó, mint szigorú és igazságos bíró, mint a jó erkölcsöknek szóval és tettel terjesztője, mint a szegények oltalmazója és pártfogója. — László királyaink. — Derék (László-nevű férfiak) hazánk történelméből. — Néhány szó a Szent-László-társulatról. — Ezeken kívül még mintegy tiz, szent Lászlóra vonatkozó költemény is lesz a művecskében, melynek ára füzve 30, kötve 55 kr.« A megrendelések Egerbe a szerzőhöz küldendők.

— A BIHARMEGYEI TÖRTÉNELMI EGYLET márcz. 20-iki gyűlésén tárgyalta a városi hatóságnak hozzá javaslatételre küldött átiratát Nagyváradnak a török iga alóli felszabadulása 200-dik évfordulójának megünneplése tárgyában. A javaslat óhajtja, hogy a történelmi emlékünnap Sz. László ünnepével együtt jun. 27-én és következő napjain tartassék meg; a város diszülést tartson; a nap emlékére Bunyitai Vincze emlékbeszédet mondjon, amely kinyomassék és szétosztassék; arany-, ezüst- és bronzérmek veressenek; a vár valamely alkalmas pontján emléktábla helyeztessék el; Ipolyi Arnold nagybecsű gyűjteménye ez alkalommal a megyeház nagy termében kiálltassék s népiünnepély és diszélőadás tartassék.

— A HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT márcziusi ülésére Kolumban Sámuel a lozádi magyarok érdekes táncz-nótáit, szokásait ismertette. *Mailand* Oszkár pedig a Bukovinából nemrég Dévára költözött csángók karácsonyi mystheriumait tette tanulmánytárgyává, összehasonlítás által kimutatva, hogy a mult században kivándorolt székelyek magukkal vitték a szokásokat és dalokat is.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— ANJOUKORI OKMÁNYTÁR. A Magyar Tud. Akadémia Történelmi Bizottsága megbízásából szerkesztette Nagy Imre. Hatodik kötet 1353—1357. Budapest, 1891. (A Monumenta Hungariae Historica I. osztályának kötete.)

— EMLÉKBESZÉD Pesti Frigyes rendes tagról. (Arczképpel.) *Ortway* Tivadar l. tagtól. (A M. T. Ak. elhunyt tagjai fölött tartott Emlékbeszédek VII. kötet 1. sz.) Budapest, 1891. 32 l. Ára 40 kr.

— A RÓMAI KÖLTÉSZET TÖRTÉNETE. Irta *Ribbeck* Ottó, fordította Csiky Gergely. (A M. T. A. könyvkiadó vállalata.) I—II. kötet. Budapest, 1891. 420 + 447 ll.

— A POLITIKAI TUDOMÁNY TÖRTÉNETE az erkölcstanhoz való viszonyában. Irta Paul *Janet*, fordította Lőrincz Béla. I. kötet. (A M. T. Ak. könyvkiadó vállalata.) Budapest, 1891. 608 l.

— A MAGYAR TÖRVÉNYHOZÁS és Magyarország Történelme. I. Ferencz József. XVI. kötet. Irta *Márvásky* Béla. Győr, 1892. 8-adr. IV és 319 l. Ára 5 frt.

— POZSONY VÁROS TÖRTÉNETE. Irta *Ortway* Tivadar. Kiadja a pozsonyi első takarékpénztár. Első kötet. A legrégibb időktől az Árpád-házi királyok kihalásáig. A szöveg közé nyomott 37 rajzzal és egy oklevél hasonmással, valamint a szöveghez mellékel 7 táblával. Pozsony, 1892. Nagy 8-adr. XX és 384 l. Ára füzve 2 frt. 50 kr. Díszkötésben 4 frt.

— VISSZAPILLANTÁS a pozsonyi első takarékpénztár ötven évi működésére. 1842—1891. Az igazgatóság megbízásából. Irta *Jónás* János. Pozsony, 1892. Nagy 8-adr. 95 l. Két táblával.

— A DUNÁNTULI ág. hitv. evang. egyház 1598-iki Törvénykönyve. Ismerteti *Mokos* Gyula. Budapest, 1892. 8-adr. 139 l.

— NAGY SZALONTA TÖRTÉNELME (1800—1848.) Tekintettel Arany János koszorus költőnk községi jegyzőségére. Irta *Rozvány* György Nagy Szalontán, 1892. 8-adr. 232 l.

— TÖRTÉNETI TANULMÁNYOK. Irta *Keményfi* Dániel. Székesfejérvárott, 1892. 8-adr. 350 l.

— MASNICIUS TÓBIÁS fogsága és kiszabadulása. 1674—1676. Irta *Krupec* István. Budapest, 1892. 8-adr. 15 l.

— LIPTÓMEGYE törzsökös családainak Története 1526-ig. Irta *Mayláth* Béla. I. Rész. Budapest, 1892. 4-edr. 101. l.

— A MAGYAR SZÉPIRODALOM története. A legrégibb időktől Kisfaludy Károlyig. Irta *Kardos* Albert. Budapest, 1892. 8-adr. 203 l. (Az Athenaeum kézi könyvtára I. kötete.)

— SZÉCHENYI EMLÉKEZETE. Ünnepi beszéd. Elmondotta gróf Széchenyi István születése százados évfordulóján a soproni irodalmi és művészeti kör által rendezett Széchenyi ünnepen *Fenyvessy* Ferencz. Budapest, 1891. 8-adr. 13 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi április 7-én d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Majláth Béla korelnöke, több Pulszky Ferencz elnöke alatt Barabás Samu, dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, Csontos János, Dedek Crescens Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Hampel József, dr. Komáromy András, dr. Márki Sándor, Óváry Lipót, dr. Pauler Gyula, dr. Szendrei János, Szinnyi József, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Majláth Béla vál. tag foglalván el az elnöki széket, az ülést megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Csánki Dezső és dr. Komáromy András vál. tagokat kéri fel.

50. Titkár jelenti, hogy ő Eminentiaja Vaszary Kolos herceg-primás, eddig évdíjas r. tag, 200 frt alapítvánnyal a társulat alapító tagjai sorába lépett; Zólyom vármegye közönsége pedig eddigi 100 frtos alapítványát szintén 200 frtra emelte.

Köszönettel öröndetes tudomásul vétetik.

51. Előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltatnak *a) alapítókúl:* Fehér vármegye közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Máramaros vármegye közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Maros-Torda vármegye törvényhatósága 100 frt alapítvánnyal (aj. Szilágyi Sándor), Nagyvárads város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal); *b) évdíjas rendes tagokúl 1892-től:* Huszka József fő-gymn. rajztanár Budapesten (aj. Réthy László), Szendrei Török Ferencz h. ii. min. titkár Budapesten (aj. Pettkő Béla), Lakatos Imre kir. törvényszéki bíró Szolnokon (aj. Darvas Gábor), Cserna Károly festő-művész Budapesten (aj. Karasszon József), gr. Vay Károlyné szül. Lónyay Ida Budapesten (aj. gr. Vay Tihamér), Zubek Andor m. kir. posta-takarékpénztári tiszt Budapesten (aj. Karasszon József), Zubriczky Ferencz m. kir. adó-és illeték-kiszabási hivatalnok Vácson (aj. Simonides Károly), Szombathely r. tan. város közönsége (aj. Szilágyi Sándor), Amberger Gyula szent Ferencz-rendi tartományi főnök Budapesten (aj. Márki Sándor), Böresök Andor egyetemi tanuló Budapesten (aj. Márki Sándor), dr. Materny János

orvos Abaúj-Szántón (aj. Czékus László), Majerszky Vilmos jegyző Kocséron (aj. Gyurinka Antal), Veith József kir. táblai jog-gyakornok Budapesten (aj. Debreczeni Miklós), Kovács János honvéd százados Budapesten (aj. Nagy Gyula), b. Apor Irma alapítványi hölgy Abbaziában (aj. gr. Apponyi Sándor), Begyáts Lajos vasúti hivatalnok Kolozsváron (aj. Dedek Cr. Lajos).

Megválasztatnak.

52. Előterjeszti a pénztárnok martius-havi kimutatását, mely szerint	
összes bevétel volt	4,202 frt 90 kr,
» kiadás »	1,474 » 48 »
maradvány	2,728 frt 42 kr;

a mihez hozzáadva a P. II. E. Takarékpénztárnál

folyó számlák szerinti	1,994 frt 91 kr
követelést, 1892. mart. 31-én összesen	4,723 frt 33 kr
készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből Nagy-Kőrös város 100 frtos, Fehér vármegye 100 frtos, Máramaros vármegye 100 frtos, Maros-Torda vármegye 100 frtos, Nagyvárad város 100 frtos és gr. Andrássy Gyula 200 frtos alapítványa, összesen 700 frt befizetett alapítvány tőkésítendő.	

A pénztárnok jelentése tudomásul vétetvén, a jegyzőkönnyvhöz esatoltatik; a tőkésítendő alapítványokra nézve pedig határoztatik, hogy a kimutatott 700 frton $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, utasíttatván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a P. II. E. Takarékpénztár útján szabályszerűen gondoskodják.

53. Jelenti, hogy az elnökség a f. évi 41-ik jk. pont alatt kelt határozatnak megfelelőleg 400 frt alapítvány elhelyezése iránt annak idején intézkedett.

Tudomásul szolgál.

Pulszky Ferencz alelnök megérkezik s az elnöki széket elfoglalja.

54. Olvasztatik dr. Csánki Dezső, Csontos János és dr. Fraknoi Vilmos bíráló bizottsági tagoknak külön-külön jelentésök a f. évi jan. 31-én lejárt Bay Ilona-féle 30 aranyas pályázatra érkezett *Hunyadi Corrin János* című pályamunkáról.

A bírálók egyező véleménye szerint a pályamunka — habár nem befejezett dolgozat, hanem egy hat fejezetre tervezett monographiának csupán töredéke, illetőleg vázlata, — ily alakjában is szerzője készségéről, alapos forrás-tanulmányairól és helyes felfogásáról tesz tanúságot, minélfogva javasolják, hogy a pályázó a munka teljes kidolgozásával bizonyos határidőre bízassék meg s részére a jutalom kiadása — a kész dolgozat felett mondandó bírálatról függően és a pályadíjat kifizető úrhölgy beleegyezésének feltétele mellett — nyílt pályázat útján biztosíttassék.

A bírálók javaslata elfogadtatván, határoztatik, hogy Bay Ilona

úrnő kikérendő beleegyezése után, a pályamű jelíges levele a legközelebbi r. havi ülés alkalmával fog felbontatni s ugyanakkor a szerző megbízatása és az új pályázati határidő kitűzése iránt is intézkedik a választmány.

55. Olvassatik a gazdasági bizottságnak f. évi martius-hó 24-ikén tartott üléséből kelt véleményes jelentése Villányi Alajos társ. tagnak egy a társulat céljaira berendezendő ház építése iránt benyújtott indítványa tárgyában.

A bizottság sem a társulat vagyoni viszonyainál fogva, sem tulajdonképeni tudományos és irodalmi céljait tekintve, tehát sem gyakorlati, sem elvi szempontból nem találván az indítványt ez idő szerint helyén valónak és kivihetőnek, behatóan indokolt jelentésében annak a napirendről való levételét javasolja.

A gazdasági bizottság véleménye elfogadtatván, Villányi Alajos indítványa a napirendről levétetik.

56. Olvassatik a gróf Teleki-Oklevéltár szerkesztő bizottságának f. évi mart. 16-án id. gr. Teleki Géza elnöklete alatt tartott üléséből kelt jegyzőkönyve, mely szerint a bizottság az oklevéltárban közzé teendő anyag nem remélt bősége miatt célszerűnek látván a munka beosztásának eredeti tervét némileg módosítani, a kötetek megszorítandó számát három helyett ötben állapította meg; továbbá a maros-vásárhelyi családi levéltár újabb átkutatása, az egyes kötetek szerkesztőinek adandó utasítások s legközelebb a már nyomtatásra készen álló középkori anyag sajtó alá adása és a kiadványhoz mellékelendő rajzok és fac-similké iránt intézkedett.

Örvendetes tudomásul vétetvén, a bizottság jegyzőkönyve irattárba tétetik.

57. Titkár előterjeszti a M. Tud. Akadémia f. évi mart. 28-án tartott összes ülése jegyzőkönyvének kivonatát, melylyel Jurányi Lajos akad. r. tagnak a bécsi matzleinsdorfi temetőben nyugvó Endlicher István hamvai átszállítása és egy hozzá méltó síremlék felállítása ügyében tett és általános helyesléssel fogadott indítványa a Tört. Társulathoz is áttétetik az érintett kegyeletes célra való gyűjtések megindítása végett. Kéri a választmány felhatalmazását, hogy a társulat tagjai körében gyűjtést indíthasson és az adományokat a *Szécsadok* borítékán nyilvánosan nyújtatványozhassa.

A választmány készséggel járul hozzá az Akadémia határozatához s a társulat tagjai körében indítandó nyilvános gyűjtésre a kívánt felhatalmazást megadja.

58. Előterjeszti az Athenaeum részvény-társulat igazgatóságának f. évi mart. 5-én kelt levélbeli szerződési ajánlatát, mely szerint a nevezett igazgatóság a *M. Tört. Életrajzok*-ban eddig megjelent, valamint a jövőben megjelenő clichék, hason-mások, chromolithographiák stb. kizárólagos használati jogát f. évi április 15-ikétől kezdve öt egymásután követ-

kező évre, évenkénti 150 frt haszonbér- s a kellő megőrzés és gondozás feltétele mellett bérbe venni kész, oly kikötéssel is, hogy a mennyiben a bérlet ideje alatt a Tört. Társulat ezen clichéket, lemezeket stb. saját kiadványaiban használni kívánná, az Athenaeum kötelezve legyen azokat a társulat használatára díjtalanul átengedni. Javasolja e minden tekintetben előnyös és a társulatnak még némi jövedelmet is nyújtó ajánlat elfogadását.

A választmány rövid tanácskozás után, felvilágosítást nyervén a titkártól arra nézve, hogy az Athenaeum igazgatósága az *Életrajzok* illusztratióit egy a millenium alkalmára készülöben levő nagyobbyszerű történeti dísz-munkában óhajtja felhasználni, az ajánlatot elfogadja s a bér-szerződést az igazgatóság levele alapján megkötöttnek nyilvánítja. — A levél az irattárban őrzendő meg.

59. Vonatkozással a társulat huszonöt éves fennállásának megünneplésére, titkár indítványozza, hogy a jövő május-hó 15-ikén ez alkalomból tartandó ünnepélyes közgyűlésre a vármegyék s egyéb törvényhatóságok, a ministerek, ministeriumok és magasabb kormány-hivatalok stb. egyenkint meghívassanak; dr. Márki Sándor pedig azon óhaját fejezi ki, hogy a választmány találna módot benne, mikép azon tagtársainkat, kik a társulat megalakulásában részt vettek s annak 1867 óta tagjai, a jubiláris ünnepély alkalmával valamely illő kitüntetésben részesítse.

A választmány mind a két felszólalást helyesléssel fogadja s megbízza az elnökséget, hogy mindkét irányban saját belátása szerint, saját hatáskörében intézkedjék.

60. Jegyző bejelentvén a függőben levő tárgyakat:

a) A f. évi 10-ik jk. pontra vonatkozólag a titkár jelenti, hogy a néhai Szabó Károly, Hunfalvy Pál, Wenzel Gusztáv és Haan Lajos felett mondandó emlékbeszédek megtartására az illető felkért vál. tagok mindannyian szíves készséggel vállalkoztak.

Tudomásúl szolgál.

b) A f. évi 17-ik jk. pontra nézve a pénztárnok jelenti, hogy a *hitel-nyilvántartó számlakönyv* annak idején elkészült s a választmány utasításának megfelelően vezettedik.

Tudomásúl szolgál.

c) A f. évi 43. b. jk. pontra nézve a titkár jelenti, hogy mivel a társulat a *Századok*-nak teljes példányával nem rendelkezik, a társulat kiadványai a vatikáni könyvtár számára még eddig meg nem küldethettek; azonban épen most van alkudozásban egy teljes példány iránt Dobrowsky könyvárussal, s mihelyt azt megszerezheti, az idézett jk. pont alatt kelt határozat végre fog hajtatni.

Tudomásúl szolgál.

Ezzel a folyó ügyek tárgyalása befejeztetvén, —

61. Huszka József tanár mint vendég, felolvassa *Ornamentális adatok a magyarok őstörténetéhez* című, számos rajz és fénykép bemuta-

tásával illusztrált értekezését, melyben kiválóan a székhely kapu-boltozatok ornamentikáját ismerteti és elemezi.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Majláth Béla s. k.
mint kor-elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Hitelesítjük: Dr. Csánszki Dezső s. k., Dr. Komáromy András s. k.

JELENTÉSEK A BAY ILONA-FÉLE PÁLYÁZATRÓL.

I.

Vélemény »Hunyadi Corvin János« című pályamű felett.

A pályázó mű, habár csak töredék s illetve tervezet, szerény nézetem szerint jelen alakjában is nyújt fogalmat az egésznek értékéről. Meglátszik belőle, hogy szerző már eddig is alaposan foglalkozott tárgyával. Helyesen fogja fel hősenek jellemét, ismeri és használja a rá vonatkozó teljes kútfő-anyagot és stíle is arról tanuskodik, hogy gyakorlottabb íróval van dolgunk.

Ezért, a nélkül hogy részletekbe bocsátkoznám, részemről kíváncsi vagyok, hogy szerző, ajánlatához képest, a mű teljes kidolgozásával — a tervezet alapján — megbízassék, a pályadíj kiadása a teljes mű fölértémondandó bírálatától tétetvén függővé.

Budapest, 1892. febr. 11.

Dr. Csánszki Dezső s. k.
bíró biz. tag.

II.

Tisztelt Választmány!

A Bay Ilona-féle pályadíjra az idén: *Corvin János élete, különös tekintettel korára*, című pályakérdés volt kitűzve, melyre egyetlen pályamunka érkezett.

E pályamunka tudományos értékéről szerencsém van a következőket jelenteni:

Mindenekelőtt bátor vagyok kiemelni, hogy a beérkezett pályamunka nem befejezett dolgozat, hanem egy hat fejezetre tervezett monographiának a töredéke, melyből a pályázó azonban csak az I-ső fejezetet (73 ívrétű lapon) dolgozta ki, míg ellenben a II., III., IV., V. és VI. fejezetnek csak a címét és vázlatát adja, de az idő rövidsége miatt ki nem dolgozhatta.

A tisztelt választmánynak tehát elvileg határozni kell a fölérté, vajjon a benyújtott pályamunka jelen csonka alakjában is, mikor a hat fejezetre tervezett munkából csak az első fejezet van kidolgozva, egyáltalában bocsátassék-e pályázatra? s vajjon nem teremt-e a választmány a jövőre praecedent, ha befejezett monographia helyett befejezetlen töredéket bocsát versenyre?

Alulírott, tekintve a bemutatott töredék tudományos értékét s azon körülményt, hogy a pályázó pályamunkájában a kiadott forrásokon kívül

a kiadatlanokat is kritikával használta, nevezetesen használta a müncheni Hunyadi-levéltár okmányait, továbbá a bécsi udvari titkos, az országos és a muzeumi levéltár forrásait, melyeknek átkutatása sok időt és fáradságot igényel, de melyeknek felhasználása az ügy érdekében fölötte kívánatos, bátorodik ajánlani, hogy a bemutatott pályamunka jelen töredék alakjában is pályázatra bocsáttassék, mert a pályázó történetirői felfogása, forrás-, kor- és tárgyismerete, a munkájában nyilvánuló tudományos készsége, módszere és stílje elég garantiát nyújtanak arra, hogy a pályázó, ha a pályázati határidőt neki egy évvel meghosszabbítjuk s ő a pályamunkát a bemutatott tervezet keretében teljesen ki fogja dolgozni, irodalmunkat egy becses történeti monographiával fogja gyarapítani.

A nélkül tehát, hogy a jövőre praecedent akarnék csinálni, bátor vagyok indítványozni: hogy tekintve a pályadíj szerény voltát, és tekintve a pályázó töredékének tudományos értékét, változtassuk meg a zárt pályázatot nyílt pályázattá és bizzuk meg a pályázót azzal, hogy egy év lefolyása alatt írja meg Corvin János életét teljesen, s ha ezt a választmánynak benyújtotta, — azon föltétel alatt, hogy a bírálók észrevételeit figyelembe veszi, — adassék ki neki a 30 arany jutalom.

Jelentésemet a m. t. választmány szíves jóakaratába ajánlva, vagyok
Budapesten, 1892. márczius 3-ikán

Csontos János s. k.

vál. tag,

mint a Bay Ilona pályamunka egyik bírálója.

III.

Jelentés a »Hunyadi Corvin János« című pályaműről.

A pályamunkának kidolgozott első fejezete úgy a történeti kutatás, mint a felfogás és irány szempontjából kiváló műnek tekinthető. A további fejezetek vázlatos tervezete biztosítékot nyújt az iránt, hogy ha azok is kidolgoztatnak, a befejezett mű történelmi irodalmunknak minden tekintetben díszeré fog válni.

Ezek után kívánatosnak tartom, hogy a Történelmi Társulat választmánya találjon módot — talán a pályadíjt kifizető nemeslelkű úrhölgy beleegyezését kikerülve — a jutalomösszeget a pályázó részére biztosítani, a mennyiben bizonyos határideig a kész művet benyújtja.

Róma, 1892. márczius 12.

Fraknói Vilmos s. k.

vál. tag.

FELHÍVÁS.

Társulatunk a folyó évben az ügyrend 59-ik szakaszának megfelelőleg *Névkönyv*-et ad ki, mely már a legközelebbi napokban nyomtatás alá kerül. Hogy azt mennél pontosabb és megbízhatóbb munkává tehessük, kérjük mindazon tagtársainkat, a kik folyóiratunkat vagy egyéb kiadványainkat bármilyen tekintetben (cím, rang, állás, foglalkozás vagy lakás tekintetében) hibás czímszalaggal kapják, hogy alulírt társulati jegyzőt a hibára figyelmeztetni s vele helyes czímöket a folyó *aprilis-hó végeig* levelező lapon közölni szíveskedjenek.

Nagy Gyula jegyző.

(Budapest, I. Vár, Országos Levéltár).

AZ OROSZ ÉVKÖNYVEK ÉV SZÁMÍTÁSÁRÓL.

A történelmi segédtudományok — általában szólva — eddig még nem nagyon fejlődtek ki Oroszországban. A tudományos működés ott csak a mult, vagy helyesebben a XIX-ik század elején kezdődött; — előmunkálatok, szigorú módszer hiányoztak — mindent semmiből kellett előteremteni. Azután a birodalom nagy kiterjedése, részei történeti fejlődésének különbözősége, az előzőleg teljesen ismeretlen és kiadatlan források gazdagsága, melyek az állami-, klastromi-, városi- és magán gyűjtemények homályába voltak elrejtve — mindez mindennek előtt a források lehető leggyorsabb közzétételét, és általános feldolgozását gyakran a szigorúan tudományos módszerek rovására követelte. Részletes kritikai munkára csak később lehetett gondolni.

Ennek folytán az érmészet, oklevéltan, palaeographia, történelmi földrajz (e két utóbbi mégis a legjobban kidolgozva), kortan stb. nem voltak az általános kutatás tárgyai.

Oroszországban tehát története kortanáról egy specialis munka sincs.¹⁾ Egyes megjegyzések az általános és részletes történeti művekben, egyes dolgozatok egy vagy más esemény vagy eseménysorozat keltezését illetőleg mind az, mire támaszkodhatunk. Egy bizonyos *Chavszky* adott ugyan ki kortani táblákat a »l'Art de verifier les dates« módjára, de ezek már régen jelentek meg. Nem igen terjedtek el, nehezen kaphatók s mint nekem látszik, hamis alapra vannak fektetve (a mi legalább a márcziusi évet illeti). Kunik ismert akadémikus hasonló, de sokkal helyesebb táblái már rég megszerkesztvék, legnagyobbbrészt kinyomváák, de Isten tudja, mikor fognak megjelenni.

¹⁾ Mint pl. *Knauzé*.

A kortani kutatás általános nehézségein kívül az orosz chronologia kérdése még egy különös nehézséget támaszt. Régebbi oklevelek igen jelentéktelen számban maradtak fenn. Az évkönyvek, mint tudvalevő, reánk nem eredeti alakjukban, hanem későbbi XIV–XVIII. századi átiratokban és átdolgozásokban maradtak. A későbbi leírók és átdolgozók az eredeti kortani adatokat néha érintetlenül hagyták, néha az előbbi korszámitásból a később elfogadottra, még pedig gyakran igen hibásan, átváltoztatták, néha pedig az eredetileg datum nélkül készült dolgozatot egész önkényesen évek szerint osztályozták és évekkel látták el (a galicziai – volhyniai évkönyvek). Világos tehát, hogy ily körülmények az orosz chronologusok feladatát igen megnehezítik.

Az orosz történettudomány egyébiránt már rég a következő eredményt állapította meg.

A régebbi időkben egész a XIII. század első feléig mind a polgári életben, mind az annalistikában uralkodó szokás volt az év kezdetétől márczius elsejét tartani. (Márcziusi év, az év Ádámától.)¹⁾ Az ezen általános szabály alóli pár igen ritka kivétel bátran a bizanczi keltezés közvetlen hatásának számítható be, mely, mint az orosz egyházban is szokásos volt, a szeptemberi évet használta. Így pl. *Olyeg* szerződése Bizánczczal (6420. év szept. 2-án) kétségen kívül Byzánczban készült és iratott, hasonlóképp *Mánuel* püspöknek a smolenszki püspökség alapító levele (6659. év. 14-ik ind. szept. 20.) ily keltezéssel láttatott el ezen eredetileg görög származású püspök parancsára (Дополнение къ Актамъ историческимъ. I. N. 4.).

A XIII-ik század második felétől elkezdve a papság befolyása alatt, melynek kezében központosult mindinkább az irodalmi működés a mongol uralom alatt, lassan-lassan általános használatba jön az egyházi bizanczi szeptember 1-vel kezdődő év. A márcziusi évet kiszorítja idővel a szeptemberi év. De a

¹⁾ Ez világosan kitűnik abból, hogy az évkönyvekben a januári és februári események ahhoz az évhez vannak számítva, melyhez a közvetlen megelőző december eseményei, ellenben a márcziusban történtek (kezdetétől, nemcsak márczius 25-ikétől fogva) minden egyes év kezdetére vannak téve. Az „annus annunciationis” a márcz. 25-től kezdődő — sohasem volt Oroszországban divatos.

márcziusi év használata még egész a XV. század kezdetéig eltart, a mikor is, *Cyprian* metropolita († 1406.), a ki *Tirnovo*-ban Bulgáriában született s nagy befolyása volt az irodalmi működés újabb fellendülésére, a szeptemberi évnek adja a határozott előnyt. Mégis *Novgorod* és *I'szkov*-ban, melyek inkább önálló és a régi Oroszország hagyományaival jobban összekötött életet éltek, a márcziusi év használata majdnem függetlenségük elvesztéig (*Novgorod* 1478, *Pszkov* 1510) fenmaradt.

Természetesen annak eldöntését, vajjon melyik évkönyvekben s ezen későbbi korszak melyik eseményeire vonatkozólag használtatott a márcziusi vagy a szeptemberi év? – részletes kutatásokra kell fenntartani.

Nehezebb a második kérdés: Vajjon a márcziusi év előbb vagy később van-e a szeptemberi (6 hónap) és a januári évvel (10, illetve 2 hónappal) összehasonlítva. Például a 6917-ki márcziusi év lehet:

1. A szeptemberi évvel összehasonlítva: vagy

a) a szept. év 6917. 1-ső márcziusától 6918 február 28-áig, vagy

b) 6916. márcz 1-től 6917. febr. 28.

2. A januáriusi (a Christo) évvel összehasonlítva: vagy

a) a januári év 1409. márcz. 1-től 1410. febr. 28., vagy

b) 1408. márcz. 1-től 1409. febr. 28.

Ezen két számításmód ép egy év különbséget teszeni.

A mi egyházi időszámításunk legtöbb és leghivatottabb ismerői és minden szaktörténész azon véleményben vannak, hogy az orosz annalistikában az első számítási mód volt divatos, t. i., hogy a márcziusi évek 6 hónappal később kezdődnek, mint a szeptemberi évek és 2 hónappal később, mint a januári évek (a 6917-ik márcziusi év = 6917 szept. év első márcziusától 6918. február 28-ig, az 1409. januári év márczius 1-től 1410. február 28-ig.)¹⁾

¹⁾ Перевощиковъ. Правила времясчисленіе стб. vagyis *Perevoscsikov*, Az orthodox egyházban elfogadott időszámítás szabályai. Megjelent 1850-ben.

Undolszky a Jogtörténeti ismeretek tárában 1850. I. könyv. Kiadta Kálácsev.

A másik, de igen kevésbé elterjedt véleményt főleg a fent említett *Chavsky* védelmezi. Ezen Chavsky és kevés követője a történeti kutatásokban nem voltak felette járatosak. Majdnem kizárólag theoretikus feltevésekből indulnak ki. Arra fektetik a legfőbb súlyt: márczius 1-je az egyházi hagyományok szerint Ádám teremtetésének napja s ezért az időszámítás márcz. 1-jével kezdődik; csak hat hónap múlva következett szeptember és ebből kifolyólag minden szeptemberi év hat hóval később kezdődik, mint a márcziusi év (tehát ezen vélemény szerint a 6917-ik márcziusi év = a szeptemberi év 6916. márcz. 1—6917. febr. 28; a januári év 1408. márcz. 1—1409. febr. 28-val.)¹⁾

Annak eldöntésénél, vajjon ezen két vélemény közül melyik a helyes, arra a kérdésre kell ügyelnünk: *Mikor kezdődött a most folyó* $19 \times 28 = 532$. évből álló *XIV-ik nagy indictio* (magnus circulus Paschatis, magnus cyclus solaris, periodus Victoriána)? mely a görög-keleti egyház területén az időszámítás alapja volt.

Ez a XIV-ik nagy indictio tudvalevőleg 6917. márcz. 1-vel ($532 \times 13 = 6916$.) kezdődött. Már most 6917. márczius 1-je, mint fenebb említettük, lehet vagy az 1409-ik, vagy az 1408-ik év márcz. 1-je; melyikre esik tehát valósággal?

Hogy ezt eldönthessük, tudnunk kell elébb, mily hétköznapi esett mindig a nagy indictio első évének 1-ső márcziusa,

Pogodin: Kutatások, megjegyzések és előadások az orosz történetből 1850. IV-ik kötet. Dubenszky a moszkvai tört. és régészeti társulat folyóiratában 1850. 21-ik könyv.

Engelmann: Kortani kutatások a XIII. századi orosz és lithván történet mezején 1858.

Bonnel: Henrik lett fejedelem kortana néhány orosz krónika időmeghatározásával (az akadémia Bulletins hist. philol. XI. kötete vagy a »Mélanges Russes« II-ik kötetében).

Kunik: Az orosz történeti események kortani táblája 842—1795-ig; Bonnelnek lithván-orosz kortani tábláihoz tett megjegyzései, egyáltalában kisebb kutatásai a tudományos akadémia 1-ső és 3-ik osztályának Vissenschaftliche Memoirenjeiben.

Ezen véleményt követik az orosz történetirók, mint: Karamzin, Bjelajef, Szolovjef, Besztuzsef-Rjumin, Illovajszkij és többen.

¹⁾ *Chavsky* munkái:

a) Kortani táblák III. kötet 1848.

b) Csodálatos vita a most folyó 1851-iki márcziusi évről 1850.

c) Táblák az orosz évkönyvekben előjövő évszámi adatok tisztázására. 1856.

d) Orosz egyházi és világi naptárok 1856; mint több kevésbbé fontos művei is.

péntekre-e vagy csütörtökre? (az utóbbit véli Chavsky). Első esetben 6917. márcz. 1-je = 1409. márcz. 1-jével, a másodikban = 1408. márcz. 1-jével.

Az általános egyházi hagyomány és pedig nemcsak a keleti, hanem a mint látszik nekem, a nyugati egyház is — márczius 1-jével köti össze *Ádám teremtését* és úgy hiszi, hogy Ádám *pénteken* született. Egész természetes, hogy ez az egyházi tan az időszámítás meghatározásánál is alapul vettetett.

Ez az elméleti bizonyág az első vélemény mellett.

Forduljunk most az orosz évkönyvekhez. Mily hétköznapra esett az ő adataik szerint 6917. márcz. 1-je?

Ezen kérdés kutatásának *Kunik* egy rövid, de igen beható cikket szentelt (a közoktatási ministerium 1857-ik évi folyóiratában, junius hó, 388—396-ik oldalain) ily cím alatt (magyarul): *Egy bizonyág arra nézve, hogy a most folyó XIV-ik nagy indictionnak a világ teremtésétől való 6917-ik márcziusi és szeptemberi éve márczius 1-jén* (a juliani naptár 1409. márczius 1-én) *pénteken kezdődik.*

Kiindulásiés támpontja a napfogyatkozás, melyet az 1406. év jun. 16-án szerdán láttak Európában. Az orosz csillagászok számítása szerint ezen elsötétülés középideje Novgorodban 9 óra 9 percz volt reggel.

Az orosz évkönyvek, a troiczkaik II. és IV., a novgorodi I. a pszkovi és a Nikon-féle ezen napfogyatkozás idejének a 6914. év jun. 16-át mondják.

Ezen adatból kiindulva, Kunik a 6914—6917 évekre egy naptárt állít össze és idézi az évkönyvekből az összes helyeket (mind a márcziusi mind a szeptemberi évek szerint számítva), a hol nemcsak a hónapszámot, hanem egyszersmind a hét napjait is adják. Mind ezen évkönyvi adatok összerágnak az ő naptárával.

Ezen naptárból kitűnik, hogy 6917. márcz. 1-je tényleg pénteken volt és következésképp 6917. márcz. 1-je = 1409. márczius 1-jével. Ez a történeti bizonyág az első vélemény mellett.

Ily bizonyágok, úgy hiszem, kétségtelenné teszik, hogy a fent említett s általánosan elterjedt első vélemény — hogy t. i. az oroszországi márcziusi év hat hónappal később kezdődik, mint a

szeptemberi, s két hónappal később, mint a mi januári éveink kezdődnek, veendő alapul az orosz évkönyvek időszámításánál, a mi a magyar történet szempontjából is nagy fontosságú.

Meg kell azonban jegyezni, hogy néhányszor kivételesen egyik-másik orosz évkönyviró (vagy talán a későbbi átdolgozók) Chavsky tévedésébe esett; pl. a *kievi* évkönyvekben a XII-ik század eseményei egész sorozatául az évi adatok egy egységgel nagyobbaknak vannak véve, mint tényleg kellene (6630, 6629 helyett). De erről talán máskor, bővebben.

PETROF ELEK.*)

*) Örömmel közöljük a jeles orosz tudósnek éppen a milleniumi előkészüldések alkalmából is korszerű czikkét. Petrof úr társulatunk tagja, a magyar nyelvet is bírja s a múlt évben hosszabb ideig tartózkodott hazánkban s kutatása eredményeiről jelentéseket közölt az orosz folyóiratokban.

OROSZ, SZERB ÉS BOLGÁR KÜTFÖK

NÉHÁNY MAGYAR VONATKOZÁSÚ ADATA.

Szent Kirill találkozása a magyarokkal Krymben 856-ban. — Kirill életrajzának 17 kézírata közül ugyan egy sem régibb 1469-nél, de ezen másolatok igen régi följegyzések után készültek. Ugyanis már az 1076-ban írt orosz Sbornikban a következőket olvashatjuk Kirill életrajzáról: »Hallgassátok sz. Vazul, aranyuszájú sz. János, sz. Kirill és számos más szent férfiú életrajzát.«¹⁾ Ha tehát Kirill életrajza már 1076-ban Oroszországban is el volt terjedve, bátran állíthatjuk, hogy a nevezett életrajz legrégibb följegyzése, kevéssel a nagy szláv apostol halála (869) után készült, tehát habozás nélkül egykorú kütfőnek mondhatjuk. — Kirill²⁾ a kazárok megtérítésére indult és útközben Krymben találkozott a magyarokkal, éppen midőn imáját mondta el; a magyarok farkasüvöltéshez hasonló ordítással rohantak reá és agyon akarták őt ütni. A szent férfiú azonban nem rémült meg, hanem tovább folytatta imáját és bevégezte ájtatosságát; a magyarok ennek láttára megszelidültek és útítársaival együtt szabadon bocsátották Kirillt.

A magyarok ekkor Déloroszországban, az úgynevezett Lebediában tartózkodtak. Valamely csapatjuk fölhasználva az alkalmat, midőn a kazárok egy krymi várost ostromoltak (ezen város ostromáról is van szó Kirill életrajzában,) a kazároktól függetlenül, a félsziget fosztogatására indult és ekkor találkozott Kirillel, ki 856-ban utazott át Krymen.

Elpusztultak mint az avarok, se hirük, se hamvuk nem maradt. — Ezen közmondást idézi Nestor a legrégibb orosz tör-

¹⁾ Bodjanskij, O vremeni proischozdenija slavjanskich pisjmen Moskva 1855.

²⁾ Bodjanskij, Čtenija v Imp. Obšč. Ist. i Drev. 1863. II.

³⁾ A magyarok harczi kiáltásáról Liutprand (†. 972) is tesz említést: »Ex eorum parte vero turpis et diabolica hui, hui frequenter auditur.« Antapod. Lib. II. cap. 30.

ténetirő (†. 1113.) Ugyanis előadja, hogy az avarok legyőzték a duljebeket,¹⁾ kiknek nejeit négyesével vagy ötösével kocsí elé fogták és egyéb kegyetlenségeket követtek el rajtuk. Az avarok magas testalkatúak és gögös természetűek voltak; de Isten az utolsó szál emberig kiirtotta őket. A krónikás azután így folytatja: »Mai napig közmondás Oroszországban: *Elpusztultak mint az avarok, se híruk, se hamvuk nem maradt.*«²⁾ Az avarok neve tehát az oroszoknál ép oly közmondásossá vált, mint másutt a szodomitaké vagy a vandalaké. Azonban más szláv népeknél is fönmaradt az avarok emléke, csak hogy sokkal jobb értelemben. Ugyanis a cseh és lengyel nyelvek manapság is az avar névvel jelölik az óriás szó fogalmát, nevezetesen csehül *obr*, lengyelül *olbrzym* óriást jelent;³⁾ az obrin szó az orosz nyelvben nem jelenti azt, a mit az obr a csehben vagy az olbrzym a lengyelben. E két utóbbi kifejezéshez akárhány hasonló példát találhatunk, azt hiszem, elég lesz a sok közül egy-kettőt felsorolni; ilyenek: a középkori német »*Heunen, Hünen*« (óriások, tulajdonkép hunok), továbbá a bolgár népmondákban előforduló latinok és hellének,⁴⁾ kik alatt mindig óriások értetnek. Nem lesz érdektelen megjegyezni, hogy az orosz közmondások kiapadhatatlan kincsbányájában igen sok történeti vonatkozásút találhatunk, így pl.: Hivatlan vendég rosszabb a tatárnál; Úr a házában, mint a khán Krymben; Tönkrement, mint a svéd Poltavánál (1709); Éhes franczia a varjúnak is örül (1812) stb.⁵⁾

A népek és nyelvek jegyzéke. — Ezen XIII. századbéli bolgár nyelvemlék az egyes népeket különféle állatokhoz hasonlítja. Az idegen népeket mindenkor és mindenütt szerették egyes állatokhoz hasonlítani, így pl. az oroszot medvének, a francziát kakasnak nevezik és rajzolja; az angolnak tréfás neve John Bull, azaz Bika János; a perzsák egy iráni néptörzset kurdnak azaz farkasnak neveztek el és ezen elnevezés általánossá lett. Az említett bolgár népjegyzékben előforduló nevezetesebb összehasonlítások következők: »A frank oroszlán; az alamann sas; a szász

¹⁾ Orosz néptörzs Volynjban (Volhynia). Az orosz krónikákban 906-ig említetnek.

²⁾ *Izjetopisj po lavrentievskomu spisku. Izdanie archeologafičeskoj kommissi. Sanktpeterburg. 1872. str. 11.: »Pogiboša aki Obrje, ichže njest plemeni ni nasljedka.«*

³⁾ *Kratkij slovarj šesti slavjanskich jazykov. Spbg. 1885. str. 60 i 272.*

⁴⁾ *Iliev A. Blgarskitje prjedanije za ispolini, narječeni elini i latini. Sbornik za narodni umotvorenija nauka i knižnina. Kniga. III. 179. i IV. 189. Sofija 1890. 1891.*

⁵⁾ *Istoričeskaja Chrestomatija po russkoj slovesnosti s eja pervych načal do novjejšago vremena str. 54.*

csődör; a német szarka; az orosz vidra; a bolgár bika; a szerb farkas; a horvát bagoly; *a magyar hiúz*; a kún párducz; a tatár agár; a szaraczen vadkan; a török kígyó; az örmény gyík; a hindu galamb; a litván bölény; az oláh macska; a zsidó borz; az albán hód; az egyiptomi kecskebak; a cserkesz bivaly; a perzsa daru; a görög róka stb.¹⁾ — Megjegyzendő, hogy a bolgárok ép úgy mint a görögök a francziáktól vették át a németeknek alamann elnevezését; továbbá, hogy a szászok alatt a bolgárok és szerbek kizárólag a német bányászokat értették. Ezen szászok (Sasi) a Balkánfélsziget területén, legelőször Boszniában, a XII. század végén tűnnek föl, ide Kulin bán által Magyarországból hívtattak meg; ²⁾ Szerbiába a tatárjárás elől menekültek a szászok Magyarországból, különösen pedig Erdélyből,³⁾ I. Uroš király ⁴⁾ szívesen fogadta őket; ezen szászok munkálkodása folytán csakhamar virágzásnak indult a szerb bányászat, melynek központja Novobrdo volt.

A legrégebb orosz földrajz magyar vonatkozású részletei. — Oroszország, vagyis jobban mondva a moszkvai birodalom legrégebb térképe a XVI. század végén Karamzin szerint Feodor császár uralkodása idejében (1584—1598) készült; idővel ezen térkép elavult és hasznavehetetlenné vált, ennél fogva Mihály császár (1613—1645) a térkép megújítását rendelte el, ekkor *1627-ben* készült ama térkép, melynek ugyanakkor szerkesztett leírása a legrégebb orosz földrajznak tekinthető;⁵⁾ ezen leírás »A nagy tervrajz könyve« ⁶⁾ név alatt ismeretes az orosz földrajzi irodalomban.

A magyarok, mai hazájukban való letelepedésük előtt századokig tartózkodtak a mai Oroszország területén, nagyon természetes tehát, hogy számos helynév tartotta fenn emléküket. Az 1627-ben készült orosz térkép leírásában előforduló, magyar vonatkozású folyó-, hegy- és városnevek közül nevezetesebbek a következők:

Ugrin folyócska, a mai charkovi kormánykerületben, tehát azon a vidéken, a hová a történészek egy része Lebediát helyezi. Ugyanis a charkovi kormánykerületben szintén van egy Lebedin nevű város (jelenleg járási székhely), csakhogy ez a Lebedin

¹⁾ Šafařík, Památky dřevn. pismenictvi Jihoslov. II. 733.

²⁾ Ljubić. Opis jugoslavenskih novaca.

³⁾ Kovačević i Iovanović Istorija Srpskog naroda. II. 96.

⁴⁾ 1242—1269.

⁵⁾ Oroszországnak és népeinek. Böles Konstantin († 1219.) által szerkesztett leírása ugyanis, nem maradt fenn az utókor számára.

⁶⁾ Kniga Boljšemu Čertežu ili drevnjaja karta rossijskago gosudarstva ponovlennaja v Rozrjadje i spisannaja v knigu 1627. goda. Sanktpeterburg, 1838. Izdanie vtoroje.

város az 1627-iki térképen nem fordul elő; 1660. körül említették először.

Ugra folyó,¹⁾ a mai kalugai kormánykerületben, Kaluga és Vorotinszk közt ömlik az Okába, mely utóbbi folyó mentén vándoroltak a magyarok Déloroszországba.

Lebedjanj város a *Lebedjanj* folyócska (a Don mellékfolyója) mellett a tambovi kormánykerületben (járási székhely.) Az 1627-iki térkép leírásában csupán ezen két »lebed«-ből képzett helynév fordul elő; Semenov földrajzi szótárában²⁾ még a következők találhatók: Lebedino tó (novgorodi kormánykerület tichvini járásában,) Lebedino falu (kazáni korm. spasski járásában,) Lebedincy falu (kievi korm. berdičevi járásában,) Lebedin (kievi korm.).

Mažarov jurt. A nevezett térkép 1627-ki leírásában olvashatjuk: »A Kuma folyó mellett a jobb parton, 7 tatár mecset, Mažarov jurt«; ez alatt kétségtelenül a sokat emlegetett Madžar város romjai értendők. Ezen romok a stavropoli kormánykerület pjatigorski járásában, a Kuma folyó jobb partján, Pjatigorsktól északra 124 verstnyire mai napig láthatók.

Baškiry. A magyarok eredetéről írt könyvekben léptenyomon előforduló baškirokról az 1627-ki földrajzban ezt találjuk: »A Bjelaja folyó torkolatától fölfelé, az Ufa folyó mindkét partján, az Ural hegyekig élnek a baškirok, kik mézzel, hallal, vaddal táplálkoznak és szántóföldeik nincsenek.« A baškirok ma Perm, Ufa, Vjatka és Orenburg kormánykerületekben laknak, területük tehát összeesik az 1627-ikivel. Csak az újabb korban kezdtek nomád életmódjukat félnomáddal fölcserélni.

Kuman, folyó a mai kubani kerület nyugati részén, a Jeja és Kuban folyók közt. Ezen név kétségtelenül a magyarokkal rokon kún nép emlékét viseli. A régi orosz évkönyvekben a kúnok polovci név alatt fordulnak elő, de azért gyakran kumanoknak is nevezetnek.³⁾

Kurgan. A nálunk oly sűrűn előforduló kún- vagy kúnhal-mok hasonmásai a déloroszországi kurganok; közülök az említett leírás néhányat külön névvel is megjelöl, ilyenek pl.: Zmjeev kurgan (a mai charkovi kormánykerületekben,) Izjum kurgan (a charkovi korm.) Dumčej kurgan (a kurski korm.) Elkuvatskij kurgan (a doni kozákok földjén).

SZAMOTA ISTVÁN.

¹⁾ Ugra folyó 1409. is említették. *Izjetopisj po akad. spisku.* str. 510.

²⁾ Semenov, *Geografičeskij Slovarj.* III. str. 18--20.

³⁾ *Izjetopisj po lavrent spisku,* str. 424. 478.

MAGYÁR-LENGYEL

UNITÁRIUS ÉRINTKEZÉSEK A XVI—XVII-İK SZÁZADBAN.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Második volt a nemesi osztálynak társasága (*Secundani*), melyet a tógás deákoktól saját törvényeik különböztettek meg. Ehez tartoztak a mágnások ¹⁾ és nemesek fiai s a felsőbb nyilvános tantárgyaknak (*Lectiones publicae*,) minők: a hittan, bölcsészet, ékesszólástan sat. hallgatói és néhány főként poesist tanulók. A tógás deákok közé nem is vétetett be senki, a míg legalább 3 hónapig a második deáki társaság (*Secundani*) törvényeinek eleget nem tett, kivéve a Tordáról jötteket, akikre e törvények nem terjesztettek ki. E társaságnak is külön számvevője (*Exactor*) volt, aki az erkölcsök felügyeletére külön egyéneket rendelt, a leczkemulasztókat s a törvény megszegőit följegyezte, az elítélteken a büntetést fölvette, a hibázók megfenyítéséről *plagae rationem curat* s szombatonként a saját törvényszéke előtt egyenetlenkedőknek törvényt szolgáltatott. A pénzbüntetés a társaság tagjai közt oszlott fel. Az erkölcsök nemessége azon fő tárgya volt a társaság törvényeinek, a mire a tagok különösen előkészítették.

Az egyik társasághoz (*Coetus*) sem tartozó (*Neutralista*) az exactoroktól függött s korbács alatt állott. Ezek a syntaxisták osztályából léptek ide s hittani jelöltek vagy poesist tanulók, rhetorok és logikusok voltak, a kik nem szándékoztak a második társaság tagjává lenni, ruházatukra nézve semmi törvényök nem

¹⁾ Történelmileg áll, hogy II. János (Zsigmond) király alatt az ország nagyjai többnyire unitáriusokká lettek, s megmaradtak a XVII. század elején a reformált vallásu fejedelmek koráig, sőt azon túl is sokáig. E nagyok voltak: Petrovich Péter, kir. helytartó, Békes Gáspár, Cháky Mihály és Miklós, Hagymási Kristóf, Pókai Jakab, Nisovski Szaniszló, Kendi Ferencz és Antal, iktári Bethlen Gergely, Mikola Ferencz, Bocskai György, Székely Mózes a későbbi fejedelem, Gálffi János, Kovachóczy Farkas, a Gyerőffiek, Hallerek s számtalan mások. *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 698—728. ll.

volt, csak erkölcsaik feddhetlensége kívántatott meg, és az, hogy az előadásokat szorgalmasan járják, s ünnepnapokon az isteni tiszteleten legyenek jelen.

Az ezen alóliak mind osztályosoknak (*Classistae*) neveztetek, a felsőbb osztályoknak segédtanáraik (*Collaboratores*) voltak, a syntaxistáknak, etymologistáknak és kis osztálybelieknek külön magán tanítóik (*Praeceptor,*) a kik oktatták a kezdőket (*Initiantes*) és elemi tárgyak tanulóit (*Rudimentistae*).

A szolgák és alamizsnagyűjtők (*Servi et Mendicantes*) a három utolsó osztályokból tétettek, különböző előmenetelök szerint. Az alamizsnagyűjtők saját tizedesök (*Decurio*) alatt állottak, a ki az iskolafőnök szolgája volt. Ezek oly szegény szülők gyermekei voltak, a kik szolgálattal keresték meg tanuláshoz eszközeit, a kenyeret az eklésia polgáraitól házról-házra járva gyűjtötték össze, a mészárszékekben húst vettek, és egyik háztól a másikhoz vitték, a míg akadt kegyes szívű polgár, a ki másnapra megfőzetését ígerte. . . . Az iskolába a vagyonosoknak éltelt hordottak be, a Szamosról, mely a váron kívül, az iskolától nem messze foly el, vizet; szobát, kemenczét és udvart sepertek, s más hasonló szolgálai munkát végezve tartották fenn magukat.

Az iskola minden polgára ezen társaságok és osztályok valamelyikében élte át tanulói évét. Panaszos ügyekben a rectorhoz felfolyamodni mindenünne szabad volt, a ki tiszteletreméltó tanár és hivataltársaival ítélte az eléjük felebezett ügyben.¹⁾

A tanulók eszközei a XVI—XVII. században szintoly sajátságosak voltak, mint a kor erkölcsai, az iskolai szervezet és tanrend. A királyné és fia adományán s az ország közsegedelmén kívül — ami fennebb érintve volt — tetemes segélyben részesült az iskolai ifjúság az ottani gyakori országgyűléseken, melyekre besereglett az ország színe-java, leggazdagabb s leggenerosusabb főurai. A deákok olykor a fejedelemnél énekléssel tiszteltek, fejedelmi ajándékban részesülvén mindannyiszor; fölkeresték s megtisztelték a király tanácsosait bármily vallásuak voltak. Ezek közül egyik egy alkalommal a magyar deákoknak 2500, a szászoknak — mivel kevesebben voltak — 1500 m. frtot ajándékozott. Így különböző ünnepélyes alkalmakkor, menyegzőken, temetéseken más mágnások is tekintélyes összegeket adtak. A városi lakosoktól szintén — minthogy csaknem az egész város unitárius volt — különösen a karácsoni ünnepek s újév-köszöntések alkalmával sok pénz gyűlt össze az ifjúság részére. A XVII. század első felében Mikó Ferencz unitárius fejedelmi tanácsos temetésekor 300 frtot kapott a deákság. A bőjti kére-

¹⁾ *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. 3. Vol 3. 616—17. II.

getési pénzből, a négy nagy ünnep alkalmával a templom ajtajánál gyűlt perselypénzből, szüretkor a patronusoktól ajándékozott mustpénzből ismét sok került össze. Ezt Uzoni F. István egy, a hajlani időkből fennmaradt s az eklézsia patronusaihoz intézett kéregető levélből és gyűjtő könyvből hagyta emlékezetben.¹⁾

A kolozsvári felsőbb iskolának nagy nevű rectora volt unitárius püspök Enyedi György, a költő, bölcsész és theologus, a ki egyszersmind pap és híres egyházi szónok volt. Jellemzi a kort és a XVI. század utolsó tizedeiben élt kolozsvári tanuló ifjúságot az, a mit ő egyik egyházi beszédében annak magaviseletéről s ruházatáról megrovólag mond. »Illik — ugymond szónok — hogy kiki az ő rende szerint való öltözetet viseljen. Mint-hogy azonban ennek egyéb rendek között esze veszett, szintén így az egyházi rendben is. A deákok tagjai az eklézsianak, szükség hát az ő rendjéről is szólanom. Nekik alázatos és az ő rendjéhez illő ruhában kellene járniok. De mit látunk? Bizony sok deákot nem lehet a katonától és udvari szolgától megismerni. Némely közöttük oly friss, oly cifra, oly nagyra tartja magát, hogy annál már többre menni nem lehet; a tógát kurta dolmány-nyal cseréli fel, csizmáját felvonsza, hogy ő is kopogjon, mintha immár czipellósben nem járhatna.« Ugy látszik — jegyzi meg Uzoni Fosztó I. — hogy akkor az unitárius deáknak is, mint a katolikusnak czipellóst (*papucsot*) kellett viselni. »A műszerű gallérnak meg kell ugyan lenni — folytatja Enyedi püspök — vagy lehet egyéb, vagy nem, haját is úgy felnyiratja, hogy alig marad a feje tetején tíz szál, a mely bizonyára semmiképen nem illeti. Azt hiszik, igen szépek vele, nem gondolják meg, hogy a ki eszes, neveti és csufolja, némely boszankodik, némely ugyan szidogatja is érte. Azért ha deák vagy, viseld ruházatodat úgy, mint deák. Ha azt mondod: nem leszek én pap, hogy mindig úgy járjak, hát miért eszed meg az alamizsnát, a mi azoknak való, a kik szolgálni akarnak Istennek házában? Bizony úgy kell járnod az iskolában, míg ott laksz, ha szemérmes tudsz, mikor aztán harminczadosságra, számtartóságra vagy egyéb művre mégy, járj daltól módra, úgy a mint kedved tartja, nem tiltja meg senki; de a míg az iskolában vagy, nem illet meg a műszerű gallér. Deáknak és papnak azért — így zárja be feddőző beszédét a püspök — az ő rendi szerént való tisztességes ruhában kell járni, mert az teszi őt diszessé.«²⁾

A krakkói lengyel egyetem is nagy hatással volt a magyarlengyel rokonszenv erősítésére. Már 1482., 1493. majd 1506.,

¹⁾ *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Volum. 1. 519—520. II.

²⁾ *Hist. Ecclesiast.* sat. Lib. I. Vol. 1. 520—21. II.

1511–12 és 1538. csak Kolozsvárról számos ifju tanulta ott a felsőbb tudományokat,¹⁾ s a reformationnak és az unitárius hitvallásnak mindkét országban törvény által elismertetése önként kínálkozó alkalmat adott arra, hogy Lengyelországból papok és tanárok hivattak be Erdélybe, főképen Kolozsvárra, viszont Erdélyből felsőbb tudományokra készülés végett szintén fölkeresték a racowi virágzó unitárius akadémiái főiskolát s megismerkedvén ott úgy a classikai, mint a lengyel irodalom termékeivel és azokat magukkal hozván: Erdély és az unitáriusok tudományi színvonalát általa emelték s a műveltséget terjesztették. Rakow amaz időben a lengyel unitáriusok Rómájának, főiskolája lengyel Athenaeumnak mondatott — írja Lubienicki, (diákosan *Lubienicius*) után gróf Krasinski — európai hírű tudós tanárai voltak: *Ruarus, Ostorodus, Crellius, Wissowati, Lubienicki*; az iskolában nemcsak unitáriusok, de protestánsok és katolikusok is tanultak, s növendékei száma ezerre ment. Ezenkívül híres iskolájok volt: *Chmielnik, Lubartow, Luklavage, Beresteczko, Kissieljin* községekben, nagy egyházuk *Rakowban, Lublinban, Smigelben, Czarkowban, Sandecz* városban sat., hívei többnyire a lengyel főbb nemességhez tartoztak.²⁾

A két nemzet között századokon át fenállott politikai érintkezések, s magyar és lengyel jellem, véralakat és közintézmények azonossága iránt bő felvilágosítást adnak részint a felolvasásom elején érintett munkák, részint a lengyel és magyar nyomtatott más történeti források. Nekem ezekre kiterjeszkednem az idő és tér kiméltése, valamint az ismétléstől óvakodás nem engedi. Szakemberek ismerik s kétségkívül használni fogják. Átnegyek annak előadására, hogy egy a világtörténelemben is ritkán előforduló esemény Erdélyre és kivált Kolozsvárra minő hatást gyakorolt.

V. A lengyel unitáriusok kiűzetése hazájukból 1660-ban s Erdélybe befogadtatásuk.

Ezt a megszégyenítő türelmetlenségi tényt sok lengyel és német egyházi történetíró emlékezetben hagyta. Én érintve a törvény keletkezési idejét, ismertetem a lengyeleknek az erdélyi magyar unitáriusok által miként fogadtatását a fennebb említett Uzoni Fosztó István kéziratban levő egyháztörténeti műve alapján, azon második teljesebb példányból, mely az örökösöktől,

¹⁾ *Kolozsvár Története*. Oklevélt. II. köt. 726—27. ll.

²⁾ *Gr. Krasinski*: Geschichte sat. der Reformation in Polen sat. 318—319. 323. ll.

másod kézből, vásár útján birtokomba jött s én a székely-kereszturi középtanodának ajándékoztam minden unitárius gyűjteményemmel együtt.

1658. megszűntetvén a lengyel országgyűlés a vallások egyenlőségét biztosító törvényeket, az unitáriusoknak — mint arianusoknak és anabaptistáknak — az országból kiutasítását kimondotta, három évet adva az áttérni nem akaróknak javaik eladására, s követeléseik fölvételére; ez idő alatt biztonlét ígértetett nekik, úgy, hogy se hitőket nyilván ne vallják s ne terjeszszék, se az országos dolgokba ne avatkozzanak. De később az 1659-ki országgyűlés két évre szorította az időt, s erre egy királyi rendeletben kimondatott, hogy 1660. jul. 10. minden unitárius, a ki a kath. vallásra át nem tér, az országot büntetés alatt hagyja el. 1661 májusban a harmadik kir. rendelet adatott ki a közhatalóságoknak, a törvény végrehajtását szigoruan meghagyva. Következése az lett, hogy az unitáriusoknak vagy vallásukat vagy hazájukat el kellett hagyni, elvesztegették vagy barátaikra bíztaik vagyonukat s csoportonként távoztak el Poroszországnak Lengyelországgal határos tartományaiba: Sziléziába, Marchiába, a brandenburgi tartományokba, Hollandiába és Svájcba, legnagyobb részök — 380 tagnál nagyobb csoport — Erdélybe Kolozsvárra indult, Magyarországon át, melynek határára alig léptek be, rablók támadták meg s mindenükből kifosztották.¹⁾ Az itt kétfelé oszlott bujdosók egy része Teleki István és Rhédei Ferencz magyar főnemesek pártfogása alatt telepedett meg, a többi Erdélyben ment, a hol unitárius magyar és szász testvéreitől szer. fogadtatott.²⁾

Az Uzoni Fosztó-féle kézirati történeti mű itt veszi fel az események fonalát, s a száműzötteket Magyarország határán ért balesetet, Kolozsvárra fogadtatásukat s az országban több helyen megtelepedésüket így fűzi tovább.

»A kirablás — írja Uzoni — Przypcowius lengyel író szerint a német császári katonaság által történt, s a jeladás és ráosztónzés Lengyelországból, a szerencsétlenek üldözötől jött. Árkosi Tegző Anna, Hints Mártonné, kolozsvári tisztas úri nő is megerősítette ezt Uzoni előtt, mint Árkoson élő Pilbart nevű öreg lengyel menekülttől így hallott tény. Ez eset és az Erdélyben a fejedelemsválasztás miatt dúló belháború a bujdosók közül sokakat Porosz- vagy Lengyelországba visszatérésre birt.

¹⁾ *Stanisłai Lubienieci*: Historia Reformationis Poloniae sat. 278-283. II. Gróf *Krasinski* idézett műve 324-325. II.

²⁾ *Augusztinovicz Pál emléke*, tekintettel a lengyel unitáriusok történetére. Buzogány Árontól. *Keresztény Magvető* 1868. IV. köt. 22-23. II.

Az Erdélybe érkezettek sorsát megemlíti röviden Lubieniec¹⁾ de részletesen s hitelesen adja elő az 1661. márcz. 15-én Kolozsváratt tartott unitárius zsinati főtanácsnak a köri esperekhez intézett ama körlevele, melyben az egyházak híveit segélyadásra hívta fel . . . »Ezeken kívül — így hangzik a körlevél — még egy dologról kell írunk. Nem lesz titok előttetek, hogy a mi kedves lengyel atyánkfiai, nem bűn és vétek miatt, de az általuk vallott isteni igazságért hazájukból száműzve, javaik nagy veszélyével sőt elpusztulásával különböző országokba menekültek. Nem kis részök hallván a mi lelkiismereti szabadságunk hírért, melyet ez országban Isten kegyelméből élvezünk, hozzánk jöni szándékozva, Máramarosba érkezett, s mielőtt az akkori erdélyi fejedelemtől — a ki Kemény János volt — és országtól szabad bemenetelt nyertek volna, kevés ideig ott tartózkodtak, sokan — a kik közt tisztos urnők s szemérmes szűzek is voltak — csaknem minden javuktól és ruháiktól, a testöket fedő ingit, megfosztattak s kiraboltattak. Ezek nagyobb része a mi legkegyelmesebb fejedelmünk engedélyekövetkeztében²⁾ Isten kegyelme által segítve, hozzánk megérkezett, s mi eddig gyenge állapotunk szerint, a melybe ezernyi szomorú esemény, városunknak vadul dühöngő tűz által elpusztulása, mind az egész országnak, mind különösen Kolozsvárnak a törökök és tatárok által két ízben kegyetlen megsarcoltatása és kipusztulása miatt jutottunk, őket tápláltuk, de jövőre nézve tartunk tőle, nehogy keresztényi kötelességünk szerentszükségükben segíteni képesek ne legyünk. Kérünk azért titeket s általatok egyházunk minden lelkészét, hogy hallgatóikat nyilvánosan és közönségesen, a patronusokat személyenként kérjék meg és buzdítsák, hogy Krisztus e beteg tagjainak, a kinek ők is tagjai közé számítják magukat, segélyökkel és gyámolításukkal, atyafiúi szeretetöknél és keresztény kötelességüknél fogva szolgálatukra lenni legyenek szívesek, meg fogván érte nyerni mind ez időbeli, mind a jövőendő örök jutalmat. S ezt tegyétek — így végződik a körlevél — ápril 7-ki zsinatunk előtt, hogy akkor megtudhassuk, mindenik ekléziától mit remélhetünk. A mindenható Isten adja, hogy ti mindnyájan egyenként azon gyűlésbe egységben és épen megjelenhessetek, s velünk ekléziánk javáról hasznosan és az Isten dicsősége növekedésével tanácskozhassunk. *Aláírva*: A kolozsvári unitárius egyházi tanács polgárai, Krisztusban szerető atyálfiai . . . »³⁾

¹⁾ *Stanislai Lubieniecii Historia Reform. Poloniae sat.* 298. l.

²⁾ A fejed. 1661. jan. 16. Szászsebesen költött levele látható *Kolozsvár Története* II—III. Oklevéltár kötete 375—76. lapjain.

³⁾ *Histor. Ecclesiast.* sat. Lib. II. Volum. 2. 222—23. ll.

A kolozsvári eklézsia valóban az édes anya egész gondosságával volt rajta — így folytatja Uzoni — hogy a fejedelemtől engedélyt nyerve, szegénységén erőszakot tegyen, s szívének e megszaggatott darabjain nagymérvűleg segítsen: a mezteleneket ruhával, a szűkölködőket élelemmel, a szegényeket uti költséggel, az elfáradtakat kocsival látták el, emberséggel behoziák városukba, falaik közé és hajlékaikba, sőt karjaikba, ágyaikba és nyoszolyáikba, asztalaikhoz ültették atyai indulattal, mint a Jézus Krisztusnak a beth-thoronai uton (*via Beth-thoronnensis*) a latrok kezébe jutott összeszaggatott testét (*Corpus imbricatum*), a szegény száműzötteket hasonló irgalmas részvétellel, egymással versenyezve ragadták ki egymás kezéből, azon idő körülményei közt példás buzgóságot tanúsítva. Így telt itt be —

*Mélység kiált mélységet
Bujdosók feje felett!*

A többi szerencsétlenségre még az is következett, hogy a pestises anyaggal telített lég átjárván e bujdosókat, egy tizedrészt nem hagyott közölök életben, az egész nagy számból alig maradt meg 30-nál valamivel több családfő; némely trinitáriusok irigysége ezek ellen is feltámadván, nem akarták megtérni a hazában, s békéjét és nyugalma e kevesekért is majdnem megzavarták. De az unitáriusok világosan kimutatták, hogy a fejedelmi engedéllyel beköltözöttek hozzájuk tartoznak, az ő egyházi társulatuknak tagjai, s nincs semmi ok rá, hogy az ország törvényeinek kedvezéséből kizárassanak. Ez az üldözésnek véget vetett, a lengyelek békében maradtak, a kolozsváriak segélyével vettek a nyugat felé Monostorra vivő uton, a déli soron, nem messze a várkapuhoz, a papnak és isteni tiszteletre alkalmas házat, neve volt: *a lengyel eklézsia háza*, melynek első szobájában az isteni tisztelet tartatott lengyel nyelven, lengyel szokás szerint az imádság alatt térdelve, a hátulso részben a prédikátorok laktak egymásután következőleg.

Elsők voltak *Siedliczki Pál* és *Dámianovits János*. E két öreg lengyel pap a száműzöttekkel jött be, utóbbi nem sokára egy kis csoporttal Belső-Szolnokvármegye alsó kerületében, a Nagy-Szamos balpartján levő Bethlenbe, az akkor unitárius Bethlen főurak oltalma alá költözött át, mely egyház ott a XVIII. század végéig állott fenn, a mint hátrább elő lesz adva. Dámianovits prédikátorról megjegyzendő, hogy őt Járai Sámuel, kolozsvári plébános, a tatárok beütésekor némely ingó javainak a várba bevitetésével bízván meg, a mint abban foglalatoskodott, a tatárok a vár falai mellett elfogták, a honnan csak két hét múlva szabadult ki, s így költözött a plébános segé-

lyével Bethlenbe. Innen írt ő, maga és ottani lengyel hivei nevében néhány levelet a püspökhöz és kolozsvári plebánushoz, melyekben kérte, hogy neki és száműzött atyjafiainak a kül nemzetekről gyűlt alamizsnából¹⁾ juttassanak. Ha távol élnek is — úgymond — de nevök benne van a száműzöttek jegyzékében; ne feledkezzenek el róla, ne menjen feledésbe a plebánus szolgálatában történt elfogatása, a mi rá nézve könnyen válságossá lehetett volna; kérte a plebánust, ne nehezteljen, hogy a neki utra adott kocsi szerszámaikat ily későn küldötte vissza, sőt inkább őt és híveit — szerencsétlenségének társait — jóakarattal továbbra is tartsák meg.²⁾

Az április 7-ki, előbb említett zsinat jegyzőkönyvében föl van jegyezve, hogy a köri esperesek a gyűjtött segélyt a püspököknek és Baumgarth Bálint kolozsvári papnak és rectornak szolgáltatták be.³⁾

Siedliczki lengyel pap 1661. jun. 25. meghalt, s helyére az előbb említett *Dámianovits* jött be Bethlenből. Ezt is megsanyargatta a sok hányatás és szenvedés, néhány év múlva elhalt; mindketten a főtéri templom czintermében nyugsznak. Harmadik pap *Lakowski András* (latin leírás szerint: *Lacovius*), a ki 1666-tól fogva a nagyobb iskola rectora volt, 1672. a lengyelek prédicátorává rendeltetett; hogy felszentelték volna, a zsinati jegyzőkönyvekben nem fordul elő. Az iskola anyakönyvében levő följegyzés szerint meghalt 1691. aug. 1., eltemettetett aug. 6-án. Utánna *Gejzanovics János* (latin leírás szerint: *Geyzanovius*) következett 1694. jul. 5. A felszentelt papok közt ez sincs meg, hihetően Lengyelországban szenteltette fel magát. Meg van ellenben mint a dicsó-szentmártoni zsinaton 1674. felszentelt pap, *Gejzanovics Ádám*. Ezután 1700. *Zágorszki Kristóf* következett, de a ki később családjával együtt Poroszországba költözött s ott is maradt.

Mint a Poroszországba és Erdélybe szakadt lengyel száműzöttek és az erdélyi s főleg kolozsvári magyar unitáriusok között szövődött benső viszony és érdekazonság nevezetes bizonyítékát emelem ki azt, hogy közöttük a levél által érintkezés, ifjaiknak egymás iskoláiba tanítás végett küldése az egész XVII. században fennállott. Érdekesnek látom a porosz tartományokbelieknek Cossin-ból 1695. sept. 5. az erdélyiekhez írott egy bő történeti tartalmú levele ismertetését, mely a kolozsvári unitáriusoknak

¹⁾ *Lubieniec* szerint Angliában, Németországban sat. tetemes összegek gyűltek a lengyel száműzöttek fölségítésére. Erre hivatkozik a bethleni lengyel pap.

²⁾ *Hist. Eccl.* sat. L. II. V. 2. 225—26. II.

³⁾ *Hist. Eccl.* sat. L. II. V. 2. 226. I.

azon időben külföldön jó hírben létét, mély keresztény érzetöket s bárhol élő hitrokonai iránti áldozatkészségöket tényekben bizonyítja.

A levél — lényegének érintése nélkül — kevés rövidítéssel ez.

»Igen tisztelendő, kitünő és jeles férfiak! nekünk a hitegységben, a béke köteléke s Krisztus vére által szeretett atyánkfiak! A kegyelem és béke teljesüljön rajtatok Isten és Krisztus ismeretében. Legyen áldva az Isten, a mi Urunk Jézus Krisztus atyja, az irgalom atyja és minden vigasztalásnak Istene, a ki minket minden nyomorúságunkban vigasztal, hogy mi is vigasztalhassuk azokat, a kik bárminő nyomort szenvednek, azzal a vigasszal, a mely öket Istenben megerősíti. Ezt a dicsőséget pedig ti, igen tisztelendő és hön szeretett atyánkfiak! valóban sajátotokká tettétek. Ez az, a mi által egykori édes hazánk határaitól megfosztatásunkért bőven kárpótolt minket az isteni jóság, midőn számkivettetésünk hajjai között vigaszt nyerünk azoktól, a kiket a dolgok legfőbb bírása annyi jóval halmozott el s jobb-jának bő áldásaival ékesített fel. Bárha a világ minket gyűlöl is, nem botránkozunk meg, míg azok szeretetével és barátságával dicsekedhetünk, a kik az igaz hit által e kor sötétségét elhagyva s a tisztátalan világnak bucsut mondva, (*valedicendo mundo immundo*) az égi sokistenűséghez (*Polytheia*) nem tartoznak. Valóban kinszenvedéseink közt legfőbb enyhületünk ebben volt, mióta a ti virágzó eklézsiátokról gyakrabban vettünk hírt. S midőn remény közt és aggódó félelemmel eltelve, soká vártunk valami bizonyosat a ti országtokból, a legjobb időben megjelent ama nekünk és nektek egyiránt kedves, ős erénnyel és nem álhittel ékeskedő tisztes asszony (*Matrona nostra et vestra*), legkedvesebb testvérünk, a ki enyhületet hozott szorongó szívünknek, kedves, fáradhatatlan szeretetetek újabb bizonyossága, várva várt leveletek által. Örvendünk mi, s nektek kedves atyánkfiak! szerencsekivánatunkat fejezzük ki, hogy a mindenható Istennek és azoknak, a kik tőle hatalommal vannak fölékesítve, kegyelmével, békéjével és csöndével élhettek, a mit hogy a béke Istene megtartson, szívből óhajtjuk. Megismerjük, hogy teljesül rajtunk a Megtartó Krisztusnak ígérete: »*Ha az én nevemért mindent s mindeneket elhagytok is, nálam — bárha üldöztetve — százszoros jutalmatok lesz, s az elhagyottak helyett új barátaitok.*« Nyilván mutatja ezt kedves barátink és gyámolóink! szereteteteknek a mi nyomorainkban irántunk kifejezett annyi világos bizonyítéka és legbensőbb barátaitok közé fogadtatásunk. De bennetek is beteljesülve látjuk a Mindenható amaz ígélet-szavát: »*Királyok lesznek az ő választott népének táplálói, királynék az ő dajkái!*« S ha ezt a fényt nálatok is olykor némi fellegecske elhomályo-

sítja, bizzatok Istenben Szereteteink! hogy az nem sokára ismét eltűnik. Hogyha az égi atya, a kinek gondolatai nem olyanok mint a miénk, s ítéleteit szent akaratának mély örvénye tartja elrejtve, titeket is azon szenvedések küzdterére kényszerítne, a melyen mi megpróbáltattunk, nem kétkedünk benne, hogy az, a kinek tanácsa és munkái nagyok, isteni segélyével megerősít titeket, hogy a fenyegető rosznak nyilait a hit paizsával visszaverhessétek. De mi kérjük Istent, ne legyen sorsotok a miénkhez hasonló, s a mi nyügeinktől megvédve, legyetek hasonlók amaz első keresztény eklézsiához, a melyeknek békéjek volt, nemzetek építették őket az Isten félelmében és a Szent Lélek vigasza által megsokasodtak. Szíveink mélyéből jött vigasztalásokat tehát, a mivel minket a mi sok keserűségeink között fölülítettetek, mint kedves hallományt (*αρωμα*), azon szívvel fogadjuk, a melylyel nekünk küldve van, a legnagyobb hálával lelkeink mélyébe zárjuk, hogy rólunk szenvedőkről el nem feledkeztetek. Őszinte szeretete titeket szüntelenül emlékünken tartjuk, s megköszönjük, hogy szóval és tettben is bőven megbizonyítjátok hozzánk való jóakarátokat, a midőn nemcsak a ti nemes városotokban veletek együtt élő földieinknek (*Conterraneus*), de hajlékot engedtetek Krisztus kicsiny száműzött egyházának is, s nekik védelmet és segélyt adtok, sőt Bethlenben levő kis gyülekezetünknek s különösen papjának, Geyzánovics János atyánkfiának is segítő kezeiteket nyújtjátok, s őt várostokba vittétek be földieink lelki vigasztalására. Nem szükség ezért bővebb hálánkat kifejeznünk, de kérjük a minden kegyesség megjutalmazóját, hogy mindezekért bőséges legyen a ti jutalmatok.

»Volt, volt idő, a mikor a mi lengyel egyházaink is homálytalan dicsőségben fénylettek s a szegény hazátlanoknak biztos menhelyet adtak, az idegeneket és bujdosókat kebelükre fogadták; akkor volt az, midőn a mi egyházunk termékeny életfájának ágai a folyók és tengerek határain túl terjesztették ki gyümölcseiket, nem elégedve meg azzal, hogy csak a maga földje, a hazai föld birja s élvezze azokat. Most csak árnya van fenn ama nagy névnek, s az ágaitól megfosztott törzs az üldözések változó terheitől le van nyomva; de mi nem esünk kétségbe, hogy Isten harmatától öntöztetve, régi fényébe ismét vissza fog állíttatni, a mi iránti jóslatokat, szeretett atyánkfiái! háladatossan vettük s mélyen rejtjük el szíveinkbe. Kérünk továbbá alázatosan, igen tisztelt atyánkfiái! hogy az említett eklézsiáknak és azok presbytereinek nemcsak a testiekben, de a lelkiekben is legyetek segítői és tanácsadói, elfojtva csirájában, vagy kiirtva gyökereig a netalán támadó viszályt bölcsességtel és tekintélytel által, a mivel a Mindenható titeket bőven megáldott, a kinek nyomdátok

és iskolátok felállításában s ez által jeles ifjúságtok közt a tudományok terjesztésében segedelmét szívből kívánjuk, s buzgó imádsággal kérjük Istent, az ő szent serege fő őrző pásztorát, hogy elkezdett dicséretes munkátokat segítse meg, s adja, hogy azt rövid időn vihessétek tökéletességre.

»Nem vagyunk hálátlanok, hogy meg ne valljuk, hogy száműzötteink eklézsiácskájában ma is vannak jeles tagok, annak diszei, a kik a széptudományokban és mesterségekben a ti jeles Athenaeumotokban merítették első ismereteiket. Sőt most is van, s hisszük, lesznek jövőben is iskolátokban ily letéteményeseink, a kiket kérünk, hogy szeretetetek karjaira venni méltóztassatok. Ott van immár két év óta a mi kis eklézsiánk társesperesének (*Consenior*) Arcizeuski Kristófnak fia.¹⁾ Most jeles híreket hallva, megy hozzátok a feljebb említett, jöttetésben kifáradhatatlan tisztos nagyasszonnyal (*Matrona*) a jeles erkölcsű ifjú Stano, egyetlen fia a mi legszeretettebb barátunknak, s nekünk az Urban kedves munkatársunknak (*συνεργού*) Stano Sámuel urnak,²⁾ a ki szintén hálásan ismeri el, hogy tudománya előismereteit a ti iskoláitokban szerezte. E még zsenge ifjakat ajánljuk atyafiui szeretetetek gondjaiba,³⁾ reméljük, hogy általatok gyámolítva, nektek s nekünk is nem lesznek kisebbségünkre, lelkesítve azok példája által is, a kik a ti hazátokból és iskolátokból mentek ki. Mi is erőnk csekélységéhez képest ez ifjakért mindent megtenni készek vagyunk. Az általunk hozzátok küldött s előttünk igen kedves Kmita Jánost nektek, mint lelki anyának saját édes anyja keze által, (a ki Isten dicsőségeért annyi veszélyt állott ki, mint egykor Eunice⁴⁾ s mindenikből győzelmesen menekült ki, visszaadjuk nektek nem csak testben, de — reméljük — lélekben is épen. Ha mi jót közöttünk élete virágában tanult s magával vitt, ne nekünk tulajdonítsa, de az isteni kegyelemnek. A ti miatta való félelmetek, irántai szereteteteknek nem közönséges bizonyítéka. Fölösleges lenne kérésünk, hogy abban őt jövőben is tartsátok meg.

»A mi a Stegmann Joachim és elhalt utódai hagyatékát

¹⁾ Származásáról hátrább többet.

²⁾ Ez a Stano Sámuel nevű jeles férfi 1703. dec. 5. halt meg Lengyelországban, s tiszteletére a kolozsvári tanuló ifjúság verseket írt s kinyomatva Lengyelországba küldötte. *Histor. Eccl. Lib. II. Vol. 2. 230. 1.*

³⁾ Stano Sámuel egyetlen fia neve a kolozsvári iskola anyakönyvében Szaniszló István, a ki 1695. sept. 6. igtattatott be lectori hivatalába. Székely Sándor: Unitár. Vall. Tört. sat. 158. 1. *Histor. Eccl. I. 3. V. 3. 651. 1.*

⁴⁾ Magyarul: Eunika, *Timotheus* anyja. (Látható: Szent Pál Timotheushoz írt II. lev. I. r. 4. versében.) Ehez hasonlítja a levélíró az Erdélyből hozzájok fia után ment buzgó nőt és anyát.

illeti, az iránt már egyikünk többször írt a nagytiszteletű plébánus úrhoz, a mi igen kedves atyánkfiához; de a levelek talán valahol eltévedtek, vagy nem jutottak kézhez. Az azokban felhozottakat nem lesz terhetekre ismételniünk. Stegmann Márianna t. i. Marchiában életben van, Siedmigrítius úr hitvese. Itt nálunk pedig laknak s Krisztus keresztjét viselve valóban keresztyény életet folytatnak a boldog emlékezetű Trembicius úr egy fia és három leánya, valamint egy Diringi-nemzetsből való hajadon is (*virgo Diringiana*). Ifjabb Stegmann Joachimnak, a véggyományozónak fivéréből való unokája — azt mondják — meghalt, de Danzig (*Gedanum*) szomszédságában egy élő fia van. Ha tehát nagy tiszteletű atyánkfiái! a ti további jószágtok akarja, ezeket a Poroszországban élőket illető rész hozzánk elküldhető; sőt ha annak, a ki Marchiában él, az őt illető rész kiadására nem lesz alkalom, az itt élőkre szintén átruháztathatik, a mi minél hamarabb lesz, az örökösök annál hálásabban fogadják.

»A mi eklézsiáink állapotjáról, ha komoly és fontosabb dolgaitok közt értesülni kívántok, kedves leveletek meghozói megtudják mondani. Mi mindig óhajtottuk, hogy veletek, legkedvesebb atyánkfiái, levelünk által minél gyakrabban kezet szorítsunk és dolgainkról beszélgessünk. De a hely rendkívüli távol-sága s az utazás nehézségei miatt ezt csak kívántuk inkább, mint reméltük. Kérünk azért alázatosan, hogy legalább néha, ha mint most, oly bizonyos és jó alkalmatosság adja elő magát, jövőben is állapotaitokról minket bizonyosakká tenni méltóztassatok, a mint kedves leveletekben meg is ígértétek, hogy így a ti atyafiúi barátságotokat, a mit elődeitek a mieinkkel mindig és őszintén fentartottak, minket illető öröklött jogunknál fogva legalább ily módon kiegészíthessük és folytathassuk.

»A mi még hátra van, szeretett és hön tisztelt atyánkfiái! a kik mint ragyogó korona úgy tűntek ki az őszinte igazság és az egy Istent és az ő fiát hívők között, a kik az Urim és Tummim fényét (*Fulgor*), a melylyel fölékesítve vagytok, a tudomány sugárai s életek tisztasága által szélyel hintitek, úgy, a mint elkezdettétek, álljatok meg az urban és az egyszer megismert igazságban, a mit a szerencsétlenség semmi zivatara meg ne döntson, sőt továbbra is az ő szeretetében buzgólkodván, őseitek dicséretes példája nyomán előre haladjatok. A világosságnak atyja pedig, a kitől száll alá minden tökéletes ajándék onnan feljülről, s az ő egyszülött fia, a ki jelen van gyertyatartóival s azokat megvizsgálja és megvilágosítja, a ki hatalmas jobbában tartja a csillagokat, áraszszon el titeket és egyházaitokat az ég minden áldásaival, s oltalmazzon és védjen továbbra is a sötétség fejedelmének minden cselszövénye és csúfolódásai ellen. Ennek

szent trónjánál esenkedve kérünk, hogy ránk mindenkoron megemlékezzetek s a ti hathatós imáitokban és könyörgéseitekben érettünk esedezzetek, hogy nekünk is engedtessek meg teljes szabadsággal szólanunk s hirdetniünk az evangelium titkát. Ez okért mi is meghajtjuk térdeinket a mi Urunk Jézus Krisztus Atyja előtt, a kitől veszi nevét égben és földön minden atyaság, hogy dicsőségének bőségéből adjon nektek megerősödést Szent Lelke által benső lényetekben, hogy Krisztus e hit által lelkeitekben lakozzék, s legyetek a szeretetben meggyökerezve és megalapítva; hogy minden szentekkel együtt megértsétek, mily szélesen és hosszan, mily magasan és fenségben tűnik fel, s mennyire feljül-mul minden tudományt *Krisztus szeretete*, hogy minden isteni tökéletességben legyetek tökéletesek. Annak pedig, a ki hatalmas által, a mivel bír, bennetek mindent sokkal inkább és bővebben végbevihet, mint ahogy mi kívánhatjuk és gondolhatjuk, legyen dicsőség az egyházban Jézus Krisztus által örökkön örökké *Amen* . . . Imádkozzatok, vigyázzatok, legyetek boldogok s minket szeressetek, egész tiszteletünkre és szeretetünkre méltó atyánkfiai! Nektek lekötelve és minden szolgálatra legké-szebb atyánkfiai és Krisztusban szolgálók. Kelt Cossinoviá-ban sept. 4. 1695.«¹⁾

»*Cossinoviai Utóirat*: A ti leveletek, legnagyobb tiszteletünkre méltó atyánkfiai! melyet mint legdrágább cimeli-umot (Κειμήλιον) csókkal illetünk s keblünk mélyére zárjuk el, alkalom adtán közölni fog Marchiában tartózkodó atyánkfiaival, hogy ebben az egyházban is olvashassák.«²⁾

E levél alak és tartalom tekintetében korának classikus emléke, a magyar-lengyel unitáriusok közötti viszony bensőségét szintűgy mutatja, mint becses egyháztörténelmi részleteket tár fel vonzóan szép latin irálylyal. Kár, hogy Uzoni F. István a szerző nevét nem hagyta emlékezetben, valamint hogy nem maradt fenn a kolozsvári unitárius egyházközség előjáróinak Poroszországba küldött levele sem, melyre e válasz kelt s mely annak érdekes voltára enged következtetést. Vajha a német történet-írók kutató szelleme napfényre hozná! Cossinben hihetően iskola volt, a hová a kolozsváriak gyermekeiket tanulni küldötték s idevaló szülők szintén Kolozsvárra, e levél írója pedig pap vagy az iskola rectora lehetett.

Térjünk vissza a lengyel unitárius papok félbenhagyott történetére s szolgálatuk sorára.

¹⁾ *Hist. Eccl. Lib. 2. Vol. 2. 227—232. ll.*

²⁾ *Hist. Eccl. Lib. 2. Vol. 2. 227—232. l.* Cossinovia neve volt: *Cossin*, falu Poroszország stettini kormánykerületében. *Ritters* Geogr. Statist. Lexikon. Erster B. 348. l.

A lengyel száműzöttek megtelepedése nem volt csak Kolozsvárra és Bethlenre szorítva, voltak közülök Árkoson, például a Pilbarth-ok, B.-Hunyadon, Ádámoson a Kis-Küküllő mellett, utóbbi helyen a magyarokkal egy templomba jártak. Az 1696-ik jun. 14-ki kolozsvári főtanácsban az ottani lengyel atyafiakról azon végzés hozatott, hogy az egyházi szolgálk fizetését adják meg, a papnak egy, az iskola rectorának fél magyar forintot. Némely más magyar eklézsiákban lakók külön gyűléseket akartak alkotni és a magyaroktól a keresztséget és uri vacsorát illetőleg különböző szertartást behozni, ami hogy sem a lengyel atyafiak gyűlekezésének, sem a bevett unitárius vallásnak ártalmára ne legyen, a Háromszéken Bölönben 1698. jun. 1. tartott zsinaton megtiltatott. A végzés így szól: »Bizonyosan tapasztaltatván, hogy a lengyel atyafiak közül némelyek szent vallásunk szokásától különböző szertartást akarnak követni, sőt a keresztség és uri vacsora dolgában követtek is némely eklézsiákban, a miből megbotránkozás következett; azért végeztetett a szent Consistoriumban, hogy mostantól fogva különös egybegyűlésök (*Conventus*) ne legyen, hanem járjanak azon eklézsia magyar templomába, a melynek falujában laknak és tartsanak szép egyezséget az eklézsiákkal, amit ha nem cselekesznek, s vizsályt és szakadást támasztanak, azonnal az ekléziától elszakíttassanak, keresztséget kövessenek és az uri vacsorával éljenek ekléziánk szokása szerint.« E határozat után a lengyeleknek a kolozsvárin és bethlenin kívül egy külön vallásos gyülekezetök sem volt.¹⁾

Hatodik lengyel pap volt *Geyzanovits János*, a ki Bethlenből hozatott — a mint volt érintve — Kolozsvárra Zágorskinak Erdélyből elköltözése után; Bethlenben 1692 óta szolgált, a mely évben a szent-péteri zsinaton felszenteltetvén, ki is neveztetett. Kolozsváratt csak két évig volt, meghalt 1710. hátrahagyva nagynevű fiát, ifj. Geyzanovits Jánost, a ki midőn a kolozsvári iskolában a kis tanulók (*Parvisti*) tanítója volt, elháríttatván azon akadály, hogy ő születésére nézve lengyel, polgári állására nézve a szász eklézsia polgára, 1720. jun. 10. a püspök, Almási Gergely Mihály, Pálffy Zsigmond és Pákei János predikátorok jelenlétében, (Szent-Ábrahám Mihály tanár nem volt Kolozsváratt,) az iskola meggyökerezett régi szokása mellőzésével, annak főnökévé választott, a mit az ékesszólás tudományának tanításával együtt 6 évig dicséretesen vitt, s 1726. márcz. 27. a gyülekezettől elbúcsúzáván, külföldi egyetemekre ment, a honnan ismeretekkel meggazdagodva, 1731. tért vissza, s márcz. 31. a lectorságba beigtattott, beköszöntő beszédét a *tudományokról*

¹⁾ *Historia Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 232. l.*

tartotta, a hadviselés allegoriája alatt tárgyalva a kettőnek egymáshoz miben hasonlítását és egymástól miben különbözését, eszközeiket sat. Utóbb magát egészen az orvosi tudományra adta s boldogságát szenvedő embertársai gyógyításában kereste; némelyek szerint a jezsuitáktól mulatozás közben itallal megmérgezve halt meg, mások szerint betegről rá ragadt pestises kór ölte meg. Foszto U. István ezt tartja hihetőbbnek, s egy — az őt virrasztó deáktól hallott jellemző körülmény is ezt látszik igazolni. A deáknak ápolás közben feltűnván a beteg tanár hátán levő foltok, kérdezte, mik legyenek azok? Különböző színű kelevények (*pustulae variegatae*) felelé az, s figyelmeztette, hogy a következő 12 órákor tartsa őt szemmel, mert az hozza el élete végét, a mi be is következett. Koporsója felett a híres szónok és nagy theologus Szent-Abrahám Mihály tartott beszédet. Közkelettségben állott, sokáig emlegették őt köz részvétellel, mint a betegek testi-lelki orvosát.¹⁾ Halála évét följegyezve nem találtam.

Hetedik ideiglenes szolgálattevő *Wissowati András* tógás deák volt két évig, ekkor a lengyel eklésia költségén külföldi egyetemekre ment s tíz évig volt távol. Ez a *nyolczadik* időszak volt, mialatt nem rendes papok tartottak a lengyel templomban isteni tiszteletet, néha a jelesebb elméjű hallgatók catechetikai magyarázatát adták a biblia egyes helyeinek, míg mint —

Kilenczedik rendes pap a külföldről 1722. jan. 23. visszaérkezett *Wissowati* szolgálatát elkezdette s azt lelkiismeretesen folytatta 1735. decz. utolsó napjáig, mely életének is utolsó napja volt. Ő 1724. jan. 17. az árkosi zsinaton szenteltetett fel, s addig a lengyel hívek közt a keresztséget és az urvacsora kiosztását más kolozsvári prédikátorok végezték. Sirkövére Bence Pál iskolafőnök ez emlékkverset írta: »Életemtől megfosztva, élettelenül (exsangvis) fekszem itt. Utas! tanuld megismerni a halál gyorsan siető útját. Az egek mozgó oszlopa önmagától megreped, s az idő a nemes márványt porrá őrli. Az ősök czímerei nem tartóztatják fel a bosszús halált, de a tudomány a halál e jogát kikerüli. Tiszta életnél s halált nem ismerő kegyességnél a Párkáknak nincs joga. Ime a kőoszlop hirdeti, mily vérből származtam, de életeni erőteljes oszlopa ledőlt. Ősi vérnél fogva Vissováthi András voltam, az Isten házának élő oszlopa. Poroszország szült, de mint serdülőt Kolozsvár anyai szeretete dajkált, s fejemet örök díszszel övezte. Mert ott hirdettem lengyel nyelven (*sarmatica lingua*) tizenkét éven át buzgóan Isten titokzatos ígeit, de előbb Németországon és Belgiumban tudományt gyűj-

¹⁾ *Histor. Eccl. sat. Lib 2. Vol. 2. 233. l.*

töttem, a mi a halál nyilát megtörni még sem vala képes. Kilencz — négy éves — lustrumot éltem Krisztusnak, lelkem az égi angyalok társaságában örvend.«¹⁾

A nem-classicus emlékiratot néhány történeti tényeért közlöm.

Tizedszer 1736. január havától 1742. aug. 29-ig *Boguslawski János* iskolai tógás deák tette a papi szolgálatot a lengyel eklézsiában, akkor külföldi egyetemekre küldetvén, utána mint —

Tizenegyedik, Száknovits Izsák rendkívülig teljesítette azt 1749. nov. 16-ig, ekkor mint —

Tizenkettődik rendes pap a külföldről visszajött *Boguslawski János* papi tisztét e napon megkezdette, felszenteltetett 1745. juu. 19. a várfalvi zsinaton. Élete utolsó évében egyházi ülnök (*assessor*) is volt, 1764. jan. 21. 6 órakor szélhűdés érte s 8 órakor meghalt, 24-én, midőn még a főtanács tartott, díszesen temetett el. Ezután —

Tizenharmadik és utolsó lengyel pap *Száknovits Izsák* volt, a ki 1748. a felső-rákosi zsinaton felszenteltetvén, a verespataki bányahelyi eklézsiában magyarul tartotta az isteni tiszteletet, onnan előde halálakor télen Kolozsvárra vitetett s hosszasan szolgálta a lengyel ekléziát; meghalt 1792., a mikor a megapadt és megmagyarosodott lengyel unitáriusok egyesültek a magyar unitárius ekléziával,²⁾ templomhelyül és papi lakul használt

¹⁾ *A latin szöveg:*

Solibus exsangvis jaceo vitalibus orbus.
 Praeproperum mortis disce viator iter.
 Aemula Coelorum vitiatur sponte columna,
 Tempus et in cineres nobile marmor agit.
 Stemmata nec rabiem mortis remorantur Avorum,
 Musa sed injectum jus necis ipsa fugit.
 Integritas vitae pietasque et nescia mortis
 Haec ubi sunt, Parcae nil ibi juris habent.
 Sangvine quo fuerim cretus canit ecce Colossus,
 Labitur at vitae firma Columna meae.
 En Wissowathius fueram de sangvine Avorum
 Andreas Divae visa Columna Domus.
 Pruscia me genuit, sed Claudia mater adultum
 Fovit et aeterno cinxit honore Caput.
 Namque ibi personui duodenis inpiger annis,
 Mystica Sarmatico verba notata sono.
 Me prius at docuit Germania et Belgica Pallas
 Inscia solius frangere tela necis.
 Lustra novem Christo vixi cum quatuor Annis . . .
 Mens manet Angelicis associata Choris.

Hist. Eccl. sat. Lib. 2. Vol. 2. 234. .

²⁾ *Keresztény Magvető. IV. köt. 1868. 24. l.*

belmonostor-utczai házukat eladták, s árával segítették megépíteni a magyar-utczai új nagy templomot, melyben azóta a magyar és lengyel unitáriusok együtt tartják isteni tiszteletüket, s a ma is élő *Lászlóczi, Sinczi, Kézmárki, Augustinovics*, valamint a kihalt *Taszitski*,¹⁾ *Kimita, Wissowáti*,²⁾ *Arcizewski*, (magyaros kiejtéssel: *Arcizeuszi*)³⁾, *Dezsikovics, Szaniszló* és más nemzetségek azon hazaszeretettel ragaszkodtak s ragaszkodnak új hazájukhoz és magyar testvéreikhez, a minővel egykor régi honjukhoz és honfitársaikhoz viseltettek.

Bethlenben az akkor unitárius Bethlenek birtokában — utolsó lengyel pap *Trachimovits Sámuel* volt, a ki a papságra 1729. jan. 16. a kis-sárosi zsinati főtanácsban szenteltetett fel; azonban már 1745. az ottani eklézsiácska önálló lenni megszűnt, a meghalt pap fia, *Trachimovits Sándor* özvegy anyja gondviselése alatt, mint a kolozsvári anya lengyel ekléziának leány egyháza állott fenn. Uzoni F. István kézirati műve folytatója azt jegyzi meg, hogy *Trachimovits Sándor* — ha emlékezete nem csal — 1788 halt meg, s ezután nemsokára a bethleni lengyel leányeklézsia is részint a kolozsvári magyar ekléziával egyesült, s abba, részint egyes tagjai a közeli más magyar ekléziákba olvadtak bele.⁴⁾

A mondottakból kilátszik, hogy a lengyel száműzöttek a kolozsváriak hitrokoni szeretetét hálával fogadták s szeretettel

¹⁾ Hires lengyel nemes nemzetség utódai. *Taszicski Szaniszló* nagybecfolyásu főúr Báthori István király alatt (*Bibliotheca Antitrinitarior.* 82—83. ll.), *Thaszitzki András* aláírta a lengyel száműzöttek által 1661. jun. 17. nyilvánosságra hozott *nevezetes levelet.* (*Lubienieci:* Historia Reform. Pol. 303. l.) Az erdélyiek magyarosan *Stasitzki*-re változtaták e nevet.

²⁾ Lithvániai nemes nemzetségből valók, melynek egyik sarjához *Wissowáti Szaniszló*hoz ment férjhez Fausto Socini Ágnes nevű egyetlen lánya, s anyja lett a hires *Wissowáti András* rakowi tanárnak. Ez előbb tanár, majd pap volt; az unitáriusok kiűzetése után volt Magyar- és Németországon, s 1678. jul. 29. számkivetésben, Hollandiában halt meg. 62 művet hagyott hátra, melyből 9 nyomtatásban is megjelent. (Láthatók: *Biblioth. Antitrinitarior.* 145—149. ll.) Gr. *Krasinski* idézett műve 318—319. ll. Élete látható ily című műben: *Anonymi Epistola exhibens vitae et mortis Andrae Wissowatii Historiam.* A. 1680. *Wissowáti Kristóf* egyik aláírója azon nevezetes levélnek, melyet a lengyel száműzöttek 1661. jun. 17. Cruciburgból nyilvánosságra bocsátottak s melynek címe: *Exemplar Epistolae Unitariorum Exulum ad N. N. Lubienieci:* Hist. Ref. Pol. 285—303. ll.

³⁾ E nemzetség tagjai közül az 1649-iki kozák-lengyel háborúban kitűnt *Arcizewski Kristóf* tábornaszernagy, a ki fia volt Nagy-Lengyelországból való *Arcizewski Ilyés* buzgó unitáriusnak. Egy kath. pappal volt összeszólkozása miatt elhagyta hazáját, Hollandiába ment, s ott katonai szolgálatot vállalva, mint főparancsnok Braziliába küldetett, a melyet a spanyolok ellen vítéül oltalmazott; később a király meghívására visszatért.

⁴⁾ *Historia Ecclesiast.* sat. Lib. 2. Vol. 2. 234. l.

viszonozták; bennök az unitárius egyház munkás és takarékos tagokat nyert; jeles papok és tanárok, tudósok és írók váltak ki közülök; számmal, vagyonnal s erkölcsi és szellemi erővel járultak magyar új egyházuk és hazájok jólléte és ereje kifejtéséhez. De különösen lekötölte azt s halhatatlanná tette nevét a beköltözöttek egyik utóda: *Augustinovic Pál*, a ki hasonló nevű kadácsi pap atyjától, s Mátéfi Lidia székely törzsökös nemes anyjától kitűnő nevelést kapván s az unitárius egyháztól felsőbb tudományokra készülésekor s bécsi udvari agensi pályája megkezdése előtt anyagilag segítettén: nagy készsége és munkaereje s megnyerő modora által az erdélyi országos hivatalok oly magas fokára emelkedett, s oly szép vagyont szerzett, hogy a midőn mint nőtlen meghalt, 1837. octob. 1. kelt végrendeletében jókora örökséget és pénzt hagyott az erdélyi unitárius egyháznak, melynek értéknövekedése 1890. jan. 1. 183,265 frtot 67 krt tett s mely a végrendeleti intézkedés szerint a kamatok meghatározott $\frac{1}{6}$ -od részének örökidőn át tőkésítése által oly biztosan és szembe tünőleg növeszti önmagát, hogy nem sok év múlva az Augustinovic-hagyatéknak 200,000 frtra emelkedik, a miben az egyház jövőjének egyik fő biztosítékát fogja birni.¹⁾ Az erdélyi unitárius egyháznak vannak szép alapítványai, de a legszebb a lengyel száműzöttek e nemes utódáé. Maga a hagyott összeg sem volt csekély; de a gyümölcsöztetését s használatát szabályozó végrendelet elvei oly gyakorlatiak s oly helyes számításra alapulnak, hogy mintául vehetik a közintézetek. Látszik, hogy a végrendelkező maga munkája által szerezte vagyonát, tapasztalta, mint szegik meg sokszor az örökösök a végrendelkezők akarátát s hogyan züllött el már nem egy örökös kezén sok szép vagyon. Másfelől az is látszik, hogy végéveiben Erdély legfőbb kormányánál a számvevőség elnöke volt,²⁾ a ki ismerte a számok titkát s az emberi gyarlóságot. Józan, realis gondolkozás, helyes számítás jellemzi életét s vég hagyományát.

Mint a kör vonala a kezdő pontra, úgy tér vissza felolvasásom a tárgy kezdetére. Az idő ezt a nagy körét 1556-tól maig 334 eltölt év írja le. Akkor adta meg az ország önkéntes számkivetésből visszatért özvegy királynéja a kolozsvári Luthert követő magyar és szász új egyháznak létezhete jogát és föltételeit, a miket később az ebből kifejtett unitárius egyház örökölt; most ismét egy száműzött lengyel utód tette a kolozsvári és erdélyi magyar unitáriusok jövője biztosítására végrendeletét. A magyar-lengyel viszony e szerencsés fejlődése, a köz-szabadságok nemzeti biztosítékai megérdemlik felolvasásomban a méltatást.

¹⁾ *Keresztény Magvető* IV. köt. 1—36. ll.

²⁾ Erdély sarkalatos (*Cardinalis*) hivatalainak egyike.

Izabella királynét már csak mint özvegyet ismerte meg Erdély. A magyarok Erzsébetnek hívták, sorsa részvétöket, királynői méltósága hódoló tiszteletöket birta, mit ő bizalmával viszonzott. Érzékeny kedélyűnek írják a krónikások, de aki a csapásokat nemesen viselte. Grondszy Sámuel, lengyel történet-író kézirati művében ezt írja róla: »Kitünő, élénk elméjű, férfias gondolkozású és itéletű nő, a ki mind erkölcsének méltósága, mind olasz nyájassággal egyesült lengyel szépsége által mindenki előtt szeretetre méltó volt.«¹⁾ A fiára való gyöngéd gondoskodás és uralkodói tiszte teljesítése után ima és olvasás, komornái — akkori időben szolgáló leányai — társasága töltötte be üres idejét. Jellemző, hogy ezeknek férjhez adásában különös örömet talált. Tinódi Sebestyén ily esetekként jegyezte föl a Korlatovichét és Mineronna asszonyét. Br. Kemény Zsigmond krónikák alapján a királynénak szintén ezt tanusító mondást tulajdonít. Tinódi így adja elé az *első*:

Im az barát vivé asszonyt Beszterczébe,
Sokan csonkulának, halának nagy dörbe,
Onnat Kolozsvárba harmadnap vivé be --
Nem gyűlésbe, hanem Korlatovich menyegzőjébe.

A másodikról írja:

Nagy pompában menyegző lőn Monostorban
Másodnap királyné asszon Kolosvárbán
Mineronna asszonyt elházasításban
Zborniczki Miklósnak adá törvényházasságban.²⁾

A *harmadik*, akár krónikásé, akár a regényköltőé, a királyné jellemének ez oldalát világítja meg. »Mikor a királyné — így szól az író — immár Erdélyből elindult, s udvarhölgyeit hitők és esküik alól fölmentve, tőlük elbucsuzott, azzal vigasztalta őket: ne búsuljanak, ezentul úgy sem lesz, a kikhez őket kiházasítsa.«³⁾ Ez a királyné királyi szívét, sok nyelv tudása éles felfogását s népei szeretését mutatja, mert Bethlen szerint a lengyelen kívül tudott olaszul, magyarul, németül és latinul.⁴⁾ Utóbbi a latin hivatalos levelezésért kellett elsajátítania, a többi országa különböző népeiért, a melyeknek panaszait

¹⁾ *Hist. Eccl. sat. L. 1. V. 1. 700. 1. Samuel Grondzki de Grondi, nobilis Poloni: Epitomae praecipuarum Rerum ab infelici clade Mohacsiana seu ab ao 1526. usque Annum 1663. in Ung. et Transsilv. gestarum. Gróf Kemény József ily című gyűjteményében: Collect. Minor. MSS. Hist. 4. I. köt. Az erd. orsz. Múzeumban.*

²⁾ *Tinódi S. Verses krónikája 16. l.*

³⁾ *Zord idő. sat. Regény Kemény Zsigmondtól. 295. l.*

⁴⁾ *Wolfyangi Bethlen Hist. de Rebus Transsilvanicis sat. I. k. 627. l.*

kegyesen fogadta és hallgatta ki s velök nyelvökön beszélt; de azért is, mert a testőr-seregben és katonaság közt is magyar, olasz, lengyel és más nyelvűek együtt voltak szolgálatban.

Sorsa változandóságának s a lelken borongó csaknem örökös gyásznak önmegadással viselését mutatja jelszava: »*Igy akarják a végzetek*» = (SIC FATA VOLVNT) a mit pénzeire is rá nyomtatott, mint szintén egy levele is, midőn 1554. Castaldo cs. biztosnak szomorú sorsáról írván, nevét így irta alá: *A szerencsétlen Izabella* = (ISABELLA INFELIX).¹⁾ Erdélyben fénykört von a királyi özvegy neve és emléke körül a hagyomány s benne és koronás fiában két szabad nemzet rokonszenvének s egy ország nemzeti alkotmányának megalapítóját látja, a költészet koronként megújítja azt,²⁾ s a késő nemzedék kegyeletének mind fényesb és vonzóbb alakban adja át.

Engedje meg a tisztelt választmány és közönség, hogy a felolvasásom fő céljára elmondottakat néhány befejező szóban vonjam össze. Célom az volt, hogy a magyar tudósok és közönség előtt kevésbé ismert erdélyi unitárius egyház levéltárában és mult századi *Kézirati Történetében* levő magyar és lengyel érintkezéseket megismertessem. Rég vannak azok már oda letéve, de kiadásra mód, felhasználásra alkalom nincs. Ezt, a mi most nekem kínálkozott, tán helyén volt felhasználnom. Örömemre lenne, ha a pályázók némi hasznát vehetnék. Engem a két nemzet közös jellemvonásai és gyakran egymásba szövődő története, a magyar-lengyel rokonszenv erősítésének politikai fontossága birt e kísérlettevő munkára; mert meg vagyok róla győződve, hogy azon szövetségek, a miket a fejedelmek és kormányaik politikai érdekből kötnek, az érdekek fennállásáig állanak fenn; de a miket a népek rokonszenve köt, nem mulnak el a muló idővel, nem változnak meg a változó viszonyokkal, mert azoknak életgyökere a népek szívében van s az egymás iránti vonzalom állandóvá teszi.

JAKAB ELEK.

¹⁾ *Izabella és János Zsigmond Lengyelországban.* 1888. 71. l.

²⁾ *Zord idő.* Történeti regény. Írta (br.) Kemény Zsigmond. 1862.

PECSEVI VISZONYA

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSHOZ.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

Egy török történetírónak, *Pecsevi Ibrahim* efendinek életét akarom elmondani és irodalmi működését megismertetni. Igazságot akarok szolgáltatni neki épen harmadfél század mulva; neki, a ki valamennyi török író között legjobban érdekel minket, magyarokat; neki, a kivel még eddig mindenki méltatlanul bánt, a ki csak néhány sort is írt róla.

Pecsevi nem csak annyiban érdekel bennünket, hogy munkája igen becses forrásul szolgál hazánk történetéhez, hanem hazai történetírásunkhoz való viszonyánál fogva is. Mert míg a mi történetírásunk — a helyett, hogy közvetlenül használta és értékesítette volna a török historikusokat — mind e mai napig idegen közvetítők kalauzolását vette igénybe s Zinkeisen, de főleg Hammer munkáira támaszkodott, olyan emberek munkáira, a kik némely török írot már maguk is francia, vagy olasz fordításban használtak; s azon Hammer munkájára, a kiről már ketten is kimutattuk,¹⁾ hogy teljesen megbízhatatlan ember: addig Pecsevi, már a XVII. század első felében tudatára jutván annak, hogy a törökségnek Magyarország területén lefolyt történetét nem lehet eléggé ismerni és megírni a magyar történeti kútfők felhasználása nélkül, közvetlenül fordul a mi forrásaink felé s átveszi belőlük, a mire szüksége volt. Míg nekünk — a kik a magunk földjén másfél századig együtt laktunk a törökkel — be kellett érniünk azzal, hogy történetíróink egykori lakótársunknak és ellenfelünknek ránk vonatkozó adatait olyan *német* fordításból

¹⁾ Vámbéry a Magy. Akad. Értesítő (szerk. Toldy F.) 1861—62. évf. II. k. 104. lapján, én pedig a Hadtörténelmi Közlemények 1890. évf. III. és IV. s az 1891. évf. I. és II. számaiban.

ismertették meg velünk, a mely a *török* eredetinek *olasz és francia* nyelvű átdolgozásán alapszik: addig a törökség azon szerencsében részesült már 250 esztendővel ezelőtt, hogy egyik historikusa közvetlenül nemzeti nyelvén szólaltatta meg a magyar történetírókat. Csak 250 esztendőt mondtam; mert ezúttal nem szándékozom beszélni *Mahmud terdsümánról*, a ki a magyar történeti irodalom ismeretében és ismertetésében egy századdal megelőzte Pecsevit, a mennyiben kevéssel a mohácsi vész után egy latin nyelvű magyar krónikát fordított törökre, vagy talán helyesebben átdolgozott,¹⁾ — egy olyan krónikánkat, a melyről még maig sincs kiderítve, hogy melyik az, vagy megvan-e még, vagy csupán e török fordításban maradt ránk.

A külföldön is, itthon is volt egy-két ember, a ki Pecsevi munkáját forgatta, de senki sem volt, a ki alaposan tanulmányozta volna. Innen van az, hogy sem életét, sem történetírói működését mindeddig nem ismertük a maga valóságában; ismerete úgy szólván a *félreismerésből* állott s ezt segítette elő úgy Vámbéry, mint Hammer, meg az is, a ki ez utóbbinak nyomdokát vakon követte. Senki sem volt, a ki érdeme szerint méltatta volna; senki sem találkozott — még azt sem véve ki, a ki magyar kútfőkből vett részeket fordított vissza magyarra munkájából — a ki megmondta volna, hogy ez az ember ismerte a korabeli magyar történeti irodalmat s kimutatta volna, hogy abból micsoda forrásokat használt.

Ez a méltatlan bánásmód s az a fontosság a magyar történetírásra nézve, serkentett bennünket arra, hogy Pecsevit, munkája megalkotása után harmadfélszázad mulva, feltámasszuk halottaiból; mert megérdemli, hogy igazán tudjuk: ki volt és mit tett. Ezzel tartozunk neki is, de — talán még inkább — magunknak is.

Ez előleges tájékoztatás után elbeszélem Pecsevi életét, azután szólok róla, mint történetíróról s végül bemutatom, hogy hogy, mit és hogyan használt fel a magyar történeti kútfőkből.

II.

A legtöbb, a mit eddigelé Pecsevi életéről tudhattunk, ama kis czikk tartalmából állott, mely 1890-ben *Gömöry Gusztáv* tollából megjelent a *Hadtörténelmi Közlemények* harmadik évfolyamának III. számában (417—419. lapokon) »*Adalékok Pecsevi életrajzához*« cím alatt. Megvallom, hogy azonnal gya-

¹⁾ Megvan a M. T. Akadémia kéziratai között »*Tárikh-i-Üngürüş*« czímen. Ismertette Vámbéry Magy. Akad. Értesítő (szerk. Csengery A.) 1860—61. évf. I. k. és Budenz József ugyanott 1861—62. évf. II. k.

nakodólag fogadtam az e czikkecskében mondottakat, mihelyt alatta e jegyzetet pillantottam meg: »*Hammer*. József irataiból«; — mert Hammernek s a török historikusoknak összehasonlító tanulmányozása eléggé megtanított arra, hogy utánjárás nélkül soha sem lehet hiinni e német tudós szavainak. S az eredmény most is megmutatta, hogy gyanúm nem volt alaptalan, — a mint a következőkben pontról-pontra be fogom bizonyítani.

Pecsevi *életrajzát* a leghitelesebb forrásból, t. i. a maga történeti munkájából¹⁾ lehet megírni, illetőleg összeállítani a különböző helyeken elszórt egyes adatokból. S ez a leghitelesebb forrás egyszersmind egyedüli is. Már Hammer is azt írta,²⁾ hogy Pecsevi azon török írók közé tartozik, a kiket a török biographusok hallgatással mellőztek; — a miből természetesen az következik, hogy az életére vonatkozó adatokat ő is csak a munkájából szedhette ki, épen úgy, mint mi. A csodával határos aztán, hogy ezen, közös forrásból merített életrajzi adatok — mint ki fog tűnni — mégsem egyeznek egymással.

A mi pedig a török biographusoknak Pecseviről hallgatását illeti, annak egyik oka az, hogy más török historikusokat is csak az a körülmény mentett meg az elfeledtetéstől, hogy vagy főméltságot viseltek, vagy egyszersmind költők, vagy hittudósok is voltak. Másik oka pedig az lehet, hogy Pecsevi úgy szólván egész életét Magyarországon töltötte, távol a török műveltség és irodalom székhelyétől s így inkább csak halála után ismerték munkájából.

Történetírónk neve tulajdonképen *Ibrahim* volt, a mint munkája II. kötetének 268. és 314. lapjain maga említi; a *Pecsevi* előnevet pedig szülővárosáról kapta, minthogy Baranyamegyében, *Pécsett* született, melyet a törökök *Pecsevi*-nek hívtak. Ezt pedig nemcsak előnevéből tudjuk, hanem saját vallomásából is, a mennyiben mindjárt könyve 2. lapján ezt mondja: »tudva legyen, hogy hazám: Magyarország«; alább az I. köt. 436. lapján pedig: »a kedves *Pécs*, mely nekem szülőföldem.«

Születési évét nem mondja meg, s hogy ezt legalább nagyjában meghatározhatnánk, tudnunk kell, hogy mikor írta munkáját. — Könyve elején (8. lap.) így ír: »most, hogy az 1050. év a vége felé jár«, alább a 437. lapon: »jelenleg, mikor a hidsre 1050. évének vége járja.« A mohamedán időszámítás 1050. éve pedig a mi időszámításunk szerint tartott 1640 április 23.-tól 1641 ápr. 11.-ig: műve első részét tehát az 1641. év első felében

¹⁾ Újabbban nyomtatva is megjelent Konstantinápolyban, 1866. két kötetben »*Türikh-i-Pecsevi*« czímen. Én ezt a kiadást használtam s mindenütt ennek lapszámaira hivatkozom.

²⁾ Geschichte des Osm. Reiches. Zweite Ausgabe. II. Band, 839.

írta. Munkája második részének vége felé, a II. köt. 424. lapján, olyan eseményről beszélvén, mely 1631 márczius közepén történt, úgy nyilatkozik, hogy *azóta 10 évnél több* telt el, de azt még máig sem feledte el. Itt tehát már az 1641. év második felét, vagy még inkább az 1642. évet akarja értetni velünk. De legpon-
tosabban meghatározza az időt a II. köt. 433—434. lapjain, mikor azt írja, hogy »jelenleg megkötetett a béke a hitetlenek-
kel Musza pasa (a budai beglerbég) helyes tanácsa és találó terve szerint«. Ez a békekötés t. i. a *színyi béke megújítása* volt, mely, mint tudjuk, 1642 márczius 19-én fejeztetett be. Ugyan-
ezen a helyen mondja: »hála a felséges úristennek, hogy *életkorom a 70-hez jutott*«. Ha tehát Pecsevi 1642 márczius 19-ike után
kevéssel, mondjuk: 1642. év közepén, vagy második felében fejezte
be munkáját s akkor, t. i. a mohamedán időszámítás 1052. évé-
ben (= 1642 ápr. 1.—1643. márczius 21.) 70 éves volt: ebből
azt lehet megállapítani, hogy 982-ben született, mely 1574
ápr. 23-tól 1575 ápr. 11-ikéig tartott.

Gömöry Gusztáv, a Hammer irataiból vett életrajzi adalé-
kaiban, *hibásan* ezt mondja Pecsevi életkoráról és munkája iratá-
sának idejéről: »Pecsevi, midőn az 1594-iki hadjáratban részt
vett, körülbelül a 30-as években lehetett és midőn 40 évvel később
történelmét írja, a 70 évet jóval túlhaladhatta.« Történetírónk
e szerint az 1560—64. évek közt született és 1634-ben írt volna,
a mi pedig nem igaz.

Ugyan csak ott olvashatjuk a következő állításokat:
»Pecsevi magyar születésű volt. . . . Történelmének első lapján
említi, hogy ő Nisandsi *Dselálzáde* (a nagy történetíró) *családjá-
ból származik*. . . . Igen valószínű, hogy vagy ő, vagy az apja
renegát volt.« Mindebből egy szó sem igaz. Pecsevi sem magyar
születésű nem volt; sem ő vagy apja nem volt renegát; sem egész
munkájában sehol sem említi, hogy Dselálzáde családjából szár-
mazott volna. Történelmének első lapján azt említi Dselálzádé-
ról, hogy annak történeti művét használta kútfőnek. S hogyan
érthető az is, hogy ámbár magyar születésű volt, mégis Dselál-
záde családjából eredt? Tehát Dselálzáde is magyar eredű volt?
Hiszen épen maga Pecsevi mondja róla (I. 43.), hogy egy *Dselál*
nevű kádinak volt a fia, a ki Kis-Azsiában, *Toszia* városában
lakott (délre Kasztamunitól); — a maga származásáról és rokon-
ságáról pedig egészen mást mond.

Mielőtt a *mohácsi vész* elbeszéléséhez kezdene, előzőleg
a következőket mondja el (I. 87—88.):

E fényes hadjáratban *nagyapám* mint boszniai alaj-
bég, boldogult *atyám* és *hét testvére* pedig mint közvitézek
vettek részt s ezek Boszna-Szeráj vidékén jelenleg is »alajbég

fiai« néven ismeretesek. A »hódító« (azaz II.) Mohammed szultán a 877. évben ¹⁾ Boszniának legnagyobb részét meghódítván, egy szandsák-bégséget alapított s ezt kezdetben Minnet bég oğlu Mohammed bégnek adta. *Ösüm, Kara Daud aga*, ki a boldogult padisahnak ²⁾ szilihdárja ³⁾ volt, talán a nevezett béggel való rokonsága miatt, vagy más okból, 50,000 akcse ⁴⁾ jövedelmű ziámettel ⁵⁾ boszniai alajbéggé neveztetett ki s a szultáni udvarból oda költözött. Később, Bajezid szultán idejében, Jahjapaszáde Kücsük Báli bégnek ziámete is neki adatott. Az erről szóló eredeti okmány jelenleg birtokomban van. ⁶⁾ Boldogult atyámtól sokszor hallottam, hogy »Boszniában Kara Malkocs bég idejében jó hírnevet szereztünk. A moszlim harcosok annyira meggazdagodtak a zsákmánylásból, hogy csak én magam is egy szolgámmal 60,000 akcse értékű zsákmányt szereztem. A nevezett emír ⁷⁾ közbenjárásával atyám (azaz Pecsevi nagyapja) alajbéggé neveztetett ki s én fölvétettem a hadseregbe ujoncznak. Azután a persa hadjáratra ⁸⁾ mentem, a melyből visszatérve, egy timárt ⁹⁾ kaptam.«

Az említett adománylevelet közli munkája I. köt. 102 – 104. lapjain s utána említi, hogy Kara Daud fia, vagyis az ő nagyapja *Dsáfer bég*, vagy *Dsáfer Cselebi* volt, a ki még 1542-ben is részt vett Pest védelmében, mikor a keresztyén sereg vissza akarta foglalni, (I. 233.) *Apja* nevét egész munkájában sehol sem említi.

Pecsevi családja tehát: *Kara Daud*, előbb II. Mohammed szultán udvarában szilihdár, vagyis fegyverhordó, 1472-től fogva pedig *boszniai* alajbég s mint ilyen, több faluból álló ziámet, azaz nagyobb hűbér-birtok tulajdonosa *Boszniában*. Ennek fia: *Dsáfer bég*, vagy *Dsáfer Cselebi*, szintén boszniai alajbég. Ennek fia: *Pecsevi apja*, eleinte egy timár, azaz kisebb hűbér birtokosa. Végre fia: *Ibrahim* efendi, a ki már *Pécsett* született.

A mi pedig Pecsevinek *anyai részről* való rokonságát illeti, ő maga mondja, hogy *anyja* a boszniai híres *Szokoli* (Szokolovics) családból való, a mely kitűnő családból 2 nagyvezír, 5 vezír és 10 béglerbég került ki s mint ilyen, első unokatestvér volt a

¹⁾ Tartott 1472. június 8-tól 1473. május 28-ig.

²⁾ T. i. II. Mohammednek.

³⁾ *Szilihdár* = fegyverhordó.

⁴⁾ *Akcse* = asper, oszpora.

⁵⁾ *Ziámet* : 20,000 oszporánál többet jövedelmező hűbéres birtok.

⁶⁾ Kelt 902-ben, azaz 1497. évben.

⁷⁾ T. i. Kara Malkocs bég.

⁸⁾ Az 1533 - 1535. évi hadjárat értendő.

⁹⁾ *Timár* : kisebb hűbéres birtok, mely 20,000 oszporánál kevesebbet jövedelmezett.

híres *Szokoli Mohameddel*, I. Szulejmán, II. Szelim és III. Murád szultánok nagyvezírével. (II. 41.) Anyjának egyik testvére volt *Ferhád pasa*, II. Szelim alatt emír, III. Murád idejében boszniai béglerbég, a ki e minőségben 1574-ben megverte és megölté Auersperg krajnai kapitányt s elfoglalta Buzin, Zrin stb várakat; 1584-ben pedig Krímbe küldetett a lázadás elfojtására s a ki később Budán egy katonai zendülés áldozata lón (I. 453—455. és II. 96. Nem tévesztendő össze azzal a Ferhád pasával, a ki 1591/2-ben és 1595-ben nagyvezír volt.) — Másik testvére s Ferhád pasa öccse volt *Dervis Haszán* pasa, előbb (1578.) diarbekri, később (1592.) boszniai helytartó, a ki 1593-ban esett el Sziszek ostroma alkalmával. (II. 41.)

Szintilyen közeli rokona volt Pecsevi a Szokoli Mohammed nagyvezír első unokatestvérének, *Lalu Mohammed* pasának is, a kihez való viszonyáról ezt mondja: »A boldogultnak közeli rokona lévén, 15 évig (t. i. 1591—1606.) szüntelenül mellette voltam s szolgálatában álltam. Meghiitt, bizalmas embere s a népnél gyakran szószólója voltam.« (II. 323.)

Ennyit tudunk magától Pecsevitől, származására és rokon-ságára vonatkozólag s ez — mint látjuk — egészen elüt attól, a mit Gömörý Gusztávnak Hammer után készített életrajzi adalékaiban olvashatunk.

Hogy Pecsevink atyja mikor és milyen minőségben került Pécsre, nem tudjuk. Csak annyi bizonyos, hogy ez 1543 után történhetett; mert ez évben jutott Pécs török kézre; s viszont 1574 előtt már ott kellett laknia; mert történetírónk már ott született.

Nem egyetlen gyermeke volt ő szülőinek; mert megemlékezik két *fitestvéréről* (II. 8.) s azt is mondja, hogy *nővérének* férje Ali efendi, budai mukábeledsi volt. (II. 134.)

Gyermeke-eveiből a legkorábbi emlékezése a következő. A budai ejáletbe tartozó emirekről irván, ezt mondja Szári Ali, másképen Patur Ali bégről: Sokáig *szigetvári* parancsnok volt s portyázásai közben több várat és palánkot elfoglalt. Egy ízben a hitetlenek országának kulcsául szolgáló *Kanizsának* külvárosát felgyújtotta és földülta s tömérdek zsákmányt és foglyot ejtett. Sőt ez idő alatt (a míg t. i. szigetvári bég volt) egyszer Pécssett holdogult atyám vendége lévén, még most is emlékezem, hogy engem, még *mint kis gyermeket*, ölébe véve megczirógatott s a foglyok közül egyet oda ajándékozott.« (I. 451.) — Kanizsának e romlása 1573. év február 3-án történt, a mikor Pecsevi még nem élt; Szári Ali pedig okvetetlenül az 1578. év előtt volt Pecseviék vendége; mert a mondott évben a Persia ellen indított hadjáratra ment, a mely után Csildir béglerbégjévé lón s e minőségben halt meg.

Egy-két évvel ezután történt a következő esemény, melyet Pecsevi így ad elő: »Mikor Musztafa pasa kivégeztetett,¹⁾ a budai ejalet Ovejsz pasa, előbbi fő defterdárnak adatott. Én akkor még nagyon kis gyermek voltam, de azért mint valami álmokép, híven emlékezetemben maradt egy esemény. Az élet és halál urának végzéséből történetesen egyszerre halt meg *két édes testvérem* s az egyiknek ziámete, a másiknak pedig 16,000 akcse jövedelmű timárja ürült meg. Boldogult atyám Ovejsz pasához ment, kérte tőle a ziámetet és timárt, háromezer ötszáz piaszter ajándékot adván neki. Ovejsz pasa teljesítette a kérelmet. A boldogult szájából hallottam, hogy azon éjjel, lefekvés után, néhány ember visszahozta ugyanazt az erszényt. »Mint hogy ajándékom nem fogadtatott el, azt hittem, hogy a ziámet és timár másnak adatott s ezért egész éjjel nem jött álom szemeimre. Reggel elébe mentem, arczomat lábaihoz dörzsölve könyörögtem neki, hogy családomat ne tegye tönkre s engemet ne mellőzzön el. Mi történt? — kérde ő; a ziámetet és timárt neked adtam, adományomat nem vontam vissza.« (II. 8.) — Ovejsz pasa az 1578. és 1581. évek közt volt budai helytartó s Pecsevi ekkor 6 vagy 7 éves gyermek lehetett. Apjáról mindössze még csak annyit mond, hogy 1542-ben részt vett Pest védelmezésében. (I. 233.) Hihetőleg 1587., vagy 1588-ban halt el; mert azt mondja Pecsevi, hogy ő 14 éves korában anyai részről való nagybátyja, Ferhád pasa keze alá került (II. 433.), a ki ez időtájban budai helytartó volt.

Életének e korszakából említi, hogy az 1000. év előtt²⁾ fiatal kedvtőlésből és sólyommal való vadászat alkalmával többször keresztül-kasul járta a *mohácsi mezőt* s fölment nehányszor azon »Khunkjár tepeszi« (Császárs-csúcs) nevű halomra is, melyen a nagy Szulejmán a mohácsi vész alkalmával megszállt és haditanácsot tartott. (I. 89.)

Ferhád pasát a félévi zsold elmaradása miatt fölzendült budai őrség 1590. végén agyonverte s ekkor került Pecsevi egy másik rokonához, *Lala Mohammed* pasához, mely időtől fogva 1606-ig úgyszólván összeforr életének története amazéval, a mennyiben a 15 éves háborút azzal együtt élte át.

1592-ben, mikor rokona, Dervis Haszán pasa, boszniai váli, másodsor ütött be Horvátországba, Pecsevi *Boszniában* járt s Banjalukánál találkozott az előbbi szegedi béggel, a ki egy ízben az ő *pécsi birtokukon* szállt meg s vendégük volt. (II. 125.)

Katonai pályáját a harcztéren 1593-ban, tehát 19 vagy 20 éves korában kezdte meg. Ezen év őszén jött ugyanis Szinán

¹⁾ 1578. év október havában.

²⁾ 1591. okt. 19. — 1592. okt. 7.

pasa, nagyvezír, 150 ezernyi haddal Magyarország ellen s miután Veszprémet és Palotát elfoglalta, a *Tatánál* állomásozó keresztyén sereget akarta megtámadni. »Csekélységem is — írja Pecsevi — azok között volt, a kik előre küldettek hidat verni. De mivel híre érkezett, hogy a keresztyének serege igen nagy s Demeter napja is közel volt már, visszatértek Budára s hozzánk is az a magas parancs érkezett, hogy vonuljunk vissza.« (II. 136.) Ura és rokona, Lala Mohammed pasa, akkor anatóliai béglerbég volt s bizonyára ennek seregéből való volt az a csapat, melyet Tata felé előre küldtek.

Részt vett 1594-ben Győr elfoglalásában (II. 148.) és Komárom sikertelen ostromában is, a mely esemény után ezt írja Szinán pasáról: »Uramat, Mohammed pasát, az anatóliai sereggel *Székes-Fejérvárba* rendelte« (II. 156.), a hova természetesen Pecsevi is vele ment.

1595 elején, midőn Ferhád pasa lőn nagyvezírré, a budai ejálet — mondja Pecsevi — »boldogult uramra, Lala Mohammed pasa anatóliai béglerbégre bízott, ennél fogva *Székes-Fejérvárból Budára* mentünk. (II. 165.)

Ugyanez évben történt *Esztergom* visszavétele: Pecsevi nem csak egyszerűen részt vett a vár védelmezésében, urával együtt, hanem ő volt egyike azoknak, a kik az átadás föltételeit megbeszélték a keresztyén sereg vezéreivel. De hadd beszéljen ő maga. »Az ostrom negyedik napján a szerdár ¹⁾ parancsot adott Oszmán pasa győri béglerbégnak és uramnak, Lala Mohammed pasának a rohamra. Oszmán pasa tehát támadott, mi pedig követtük az anatóliai sereggel. A mint Tepedelen ²⁾ közelébe érkeztünk, a hitetlenek elsütötték puskáikat s Oszmán pasa azonnal vértanuvá lőn, sőt a győri és anatóliai csapatokból is sok harcos költözött az örökéletre. Innen a Duna partján levő két erőd felé fordultunk, s Esztergomból mintegy 200 puskás kijövé, ezekkel együtt támadtunk és az erődöket elfoglaltuk.« (II. 176.) A szerdár végre is megfutott, Pecseviék pedig, minthogy az ellenség elzárta útjokat, bementek a várba. (II. 177.) Az esztergomi török őrség már nagyon követelte a vár feladását s a szerémi alajbéget, Bojali Huszejnt, küldték ki, hogy alkudozzék a keresztyénekkel. Ez magával hívta Pecsevit, ki eleinte habozott, de azután Lala Mohammed pasa titkárát, Ahmed Cselebit is rábeszélvén, hárman kimentek. A magyarok közül három fő ember fogadta őket, a kikkel kezet fogtak. Ezek Tepedelen felé vezették őket, a hol leültek és beszélgettek. (II. 182.) E közben — mondja Pecsevi —

¹⁾ Fő vezér, a ki Szinán pasa fia: Mohammed volt.

²⁾ Szent Tamás-hegy.

»az ujjvári generális, Pálfi Miklós, ki e végvidéken általánosan ismeretes és az iszlámnak nagy ellensége s a ki Győr várát is elfoglalta a faágyuval, a moszlim seregnek Oláhországban történt vereségét és Szinán pasának mocsárból mocsárba kerülését részletesen elbeszélte. De észrevette arczomról, hogy szavainak nem adok hitelt, tehát felém fordulva így szólt: »Talán te nem hiszed ezt?« En pedig ezt válaszoltam: »ha megtörtént is, de nem így lehetett.« — »Nem úgy van, — mondá ő — nézz a szemembe, én nem vagyok az az ember, a ki hazudik.« (II. 173.) Végre eszébe jutott Pecsevinek, hogy milyen nagy hibát követett el, mikor a capitulatio ügyében ő is kijött, a ki Lala Mohammed pasának *írnokai* és rokonai közül való, a ki pedig a vár megadásáról hallani sem akar. Tehát elröstelve magát, visszament a várba, a hol ura csak ő tőle tudta meg, hogy hol járt. (II. 183—184.)

Esztergom átadása után visszatért urával *Budára*, honnan *Stambulba* küldetett a veszteség hírért megvinni. (II. 121.) Ez útjában találkozott Belgrádon a magyar születésű, gyulai szandsákból való *Dsáfer* pasával, a ki előbb gyulai szandsákbég, azután székes-fejérvári mir-i-liva, majd damaskusi, tebrizi, bagdádi stb. helytartó volt, végre vezíri rangra emeltetett s részt vett az 1596-ki mező-keresztesi ütközetben. a hol igen vitézül harczolt. (II. 121. 26. 195.)

1596-ban III. Mohammed szultán személyesen vezetett hadat Magyarország ellen s Pecsevi jelen volt mind *Eger* elfoglalásánál, mind a *mező-keresztesi* ütközetben, »Boldogult uramnak, az anatóliai béglerbég Mohammed pasa vezírnek — írja *Eger* ostroma alkalmából — nyolcz faltörő ágyú adatott, melyeket a vár északi részén, egy dombon állított fel mellvédek mögé s éppen úgy lövette a várat, mint a hitetlenek Esztergomot (1595-ben), t. i. most mind a nyolczczal egyszerre s egy pontra czélozva tüzelt, majd egyenkint sorban működtette ágyuit. Az egész sereg azt mondta, hogy Mohammed pasa a vár-lövetést Esztergomban tanulta s a többi szárnyakon is hasonlóképen jártak el.« (II. 193.) Épen Lala Mohammed zászlótartója, Kuzun Mohammed aga, volt az, a ki — miután egy ideig a fal tövében meglapulva várta a kedvező alkalmat — először mászott fel a falon zászlójával; őt követte több török is és így foglalták el aztán a »német várat«. Az őrség a várat, a főbb tisztekkel együtt, október 12-én (Pecsevi szerint) átadta a töröknek. Mivel pedig e keresztyén tisztek közt három olyan is volt, a kik a múlt évben Mohammed pasánál voltak kezesekül Esztergomban, mikor Pecseviék kimentek alkudozni s köztük volt az a fiatal cseh herczeg is, a kivel akkor Pecsevi összebarátkozott: ez ismeret-

ségnél fogva mindnyáját Pecsevi sátorában helyezték el egy-két napra, azután pedig Belgrádba küldték őket. A herczeg-fivel később is találkozott Belgrádban s az kérte tőle pártfogását. (II. 194.)

»Eger őrizete uramra, Mohammed pasára bízott — írja tovább P. — s így én voltam az, a ki az egri összes őrségnek létszámát csapatok szerint, hozzátartozóikkal s az önkényes csapatokkal együtt, legelőször összeírta és zsoldjukról kimutatót készített; s azután ennek alapján adattak ki a divánból a rendeletek és berátok.« (II. 195.) — Eger elfoglalását követte a mező-keresztesi ütközet, melyet Pecsevi mint szemtanu részlete-sen elbeszél.

1597 október havában Szaturdsi Mohammed pasa, a magyarországi szerdár, a keresztyének által visszafoglalt *Tatát* ostromolta, mely alkalommal Lala Mohammed pasa, anatóliai seregével, a *komáromi* utat őrizte a keresztyén sereg támadása ellen. Vele volt Pecsevi is. Midőn a tatái őrség az ostrom harmadik éjjelén megfutott Komárom felé, Pecseviék úzóba vették őket, s kit leöltek, kit foglyul ejtettek, ki a mocsárba és nádasba menekült. (II. 207.) Innen, mint tudjuk, *Vác* vívására ment a török sereg s vele Lala Mohammed és Pecsevi is, honnan mind a ketten *Pozsegába* rendeltettek téli szállásra. (II. 209.)

Az 1598. év még gazdagabb volt eseményekben Pecsevre nézve. Ura a meghalt Veli pasa helyére *ruméliai béglerbégg*é neveztetett ki, a mely örömhír *Eszéken* találta a pasát, hol serege összegyűjtésén fáradozott, s a honnan előbb *Pancsovára*, onnan pedig a szerdár Szaturdsi Mohammed seregével együtt *Becs-kerekre* mentek. Pecsevi részt vett *Csanád* elfoglalásában, honnan *Nagy-Várad* ellen indult a török sereg. (II. 214—215.) Mivel azonban ide az a hír érkezett, hogy a keresztyén had Budát víjja, visszaindultak annak segélyére. Ez alkalmából a következőket írja historikusunk:

»Tizenkét nagy folyón kellett átkelnünk, még pedig egyiken hidon, tizenegyen pedig tutajokon s ezerféle baj és vesződés között. Az ágyúkat a vízen keresztül nyújtott kötelekkel húzták át. Az víz elcsapván az ágyú fölött, kerekeiből csak kicsi rész látszott ki, s arról látni lehetett, hogy nem forognak, hanem csúsznak, mert beleragadtak a sárba. Murád pasa, akkor diárbekri béglerbég, később nagyvezír és Uzun efendi, uramnak Mohammed pasának titkára, ketten egy hámba bújva húzták az ágyút. Szintígy Szófi Szinán pasa vezír és anatóliai béglerbég s Mahmud pasa, aleppói béglerbég is egy hámba bújva húztak másik ágyut. Uzun efendi így szólt hozzám: »Ezt megírd a historiában; jegyezd föl, hogy a padisahnak két vezíre és egy

béglerbégje hámot véve nyakukba húzták az ágyut. Ne feledjék el sok idő múlva se!» (II. 218.) — Uzun efendi bizonyára azért mondhatta ezt Pecsevinek, mert tudta, hogy ez jegyezetet és történeti munkát szándékozik írni.

Midőn *Gyulára* érkeztek, *Iszkender* pasa, akkor *Terjáki Haszán* pasa szigetvári bég kiaiája. huszadmagával azon hírrel jött ide a szerdárhoz, hogy a keresztyének ostromolják Budát és elfoglalták Veszprém, Palota és Tata várakat. Mivel *Iszkender* pasa Pecsevinek *földije* és *ipa* volt, az ő sátorában szállt meg. (II. 220.) — Pecsevi tehát ekkor már, 24 éves korában, házas ember volt és pécsi leányt birt nőül. Családi életéről különben nem értesít bennünket, csak annyit tudhatunk még tőle, hogy volt *leánya*; mert az 1622. évből említi, hogy a *veje* Ramazán csaus volt. (II. 381.)

Gyuláról Budára igyekezvén, csak *Szolnokig* mentek; mert a szerdár innen *Szegedre* vezette a hadsereget, honnan *Lala Mohammed* pasa *Pécsre* küldetett téli szállásra. (II. 221.) Pecsevi tehát a telet, sőt valószínűleg a következő 1599. évet is otthonában, Pécsen töltötte; mert nem említi, hogy ez év eseményeiben részt vett volna.

Az 1600. évben azonban újra találkozunk *Lala Mohammed* pasával s bizonyára ő vele is, mint a ki urát nyomon követte. Azt írja ugyanis, hogy Pápának vallon őrsége — mivel egy év óta nem kapott zsoldot — néhány embert küldött Budára *Lala Mohammed*hez, hogy ha megfizeti nekik az elmaradt zsoldot, átadják neki a várat. A pasa küldött is oda egy csapatot, míg ő maga — ki eddig ruméliai béglerbég s egyúttal budai helytartó is volt — Budát átadván *Terjáki Haszán* pasának, *Nagy-Kanizsa* ellen indult seregével, elfoglalván útközben *Bolondvár* és *Lak* palánkokat. (II. 232.)

1601-ben a keresztyén sereg visszavette a töröktől *Székes-Fejérvárt*. De alig hogy ez megtörtént, *Jemisci* Haszán pasa, az új nagyvezír, fölmentésére sietett a török sereggel, melyben Pecsevi is jelen volt *Lala Mohammed*del s így mint szemtanu írja le az eseményeket. (II. 236 – 238.) E kudarcz után *Budára* tért vissza urával, a kinek ismét átadatott a budai ejálet. (II. 239.) A beállott tél folyamán ura *Pozsegába* küldte a harács beszédésére. (II. 239.) Ez alkalommal *Pécsen* is járt, sőt — mint mondja — ott jelen volt a tatár khán tanácsában, mikor az a nála megjelent *Székely Mózes*t fogadta. (II. 244.)

1602 augusztus havában újra elfoglalta a török *Székes-Fejérvárt*, mely ostromban Pecsevi is részt vett urával együtt, a ki eleinte a vár déli részét lövette. Mint mondja, egy *Ahmed* nevű fiatal vitéz volt éppen *Lala Mohammed* seregéből, a ki elő-

ször feltűzte a félholdat az egyik bástyára. (II. 243.) Innen visszatértek *Budára*, melyet a keresztyén sereg ugyanazon év őszén, Pest elfoglalása után, szintén vívni kezdett s melynek megtartásában legnagyobb érdeme urának, Lala M. pasának volt (II. 247–250.), a ki azután ezért *harmadik vezíri* rangra emeltetett.

A következő telet ismét *Pécsett* töltötte ura engedélyéből, mivel — mint mondja — maga beteges, erszénye pedig üres volt. (II. 249.) Ugyanitt telelt a tatár khán, Gházigiraj is, míg seregei Szigetvár, Koppány, Mohács és Simontornya vidékén voltak elszállásolva. »Több napon át a felséges khán társaságában voltam — írja Pecsevi — néha vadászatra és sétára is vele mentem; máskor írással és más eféle foglalkozással töltöttük az időt.« (II. 251.) Később Lala Mohammed pasa is — miután kinevezetett *magyarországi szerdár*rá — lement Pécsre és Pecsevi vendége volt. Ennek kedvéért aztán a tatár khán is ellátogatott Pecsevi házához, a ki tőle telhetőleg megvendégelte őket. (II. 252, 267.)

1603 tavaszán Lala Mohammed pasa, mint magyarországi szerdár, készüléteket tett a háboru folytatására s Pecsevit *Szegszádról* a tatár khánhoz küldte azon üzenettel, hogy seregével csatlakozzék az ő hadához. Pecsevi a siklósi kerületben, a Dráva mellékén találkozott a khánnal, a ki őt barátságosan fogadta ugyan, de határozott válasz nélkül bocsátotta el. (II. 267.) Ezért ura még egyszer visszaküldte hozzá Etmekcsi defterdárrel együtt; de ekkor is eredmény nélkül jártak; mert a khán haza takarodott seregével Krimbe. (II. 268–270.) Visszatértek tehát Lala Mohammed táborába *Földvár*hoz, honnan *Pest* alá mentek, melyet a keresztyén sereg elfoglalt volt. Az ütközet után Lala M. Budát Murád pasára bízván, *Belgrádra* ment telelni, hova Pecsevi is követte. (II. 276.)

Ez év végén halt meg III. Mohammed szultán. Gömöry G., Hammer iratai után, ezt mondja Pecseviről: »Karka szandsák-bége volt. *Mint ilyen* vett részt III. Murád és III. Mohammed szultán hadjárataiban is« [t. i. 1593-tól 1603-ig.] Hogy ez teljes-séggel nem igaz, eddigi előadásunkból világosan kitűnik. Hammer minduntalan félrevezeti azokat, a kik az ő állításainak föltétlenül hisznek. Pecsevi volt ugyan karka i szandsák-bég, de más időben.

1604 elején Lala Mohammed pasa *Konstantinápolyba* küldte Pecsevit egy levéllel, melyben lemondott a magyarországi szerdárságról. Azonban az új szultán I. Ahmed nem fogadta el a lemondást s így, mikor Pecsevi e válaszszzal visszaérkezett *Belgrádra*, Lala Mohammed hozzálátott a hadi készülődéshez. (II. 292.)

Tavaszzal a szultán Malkocs Ali nagyvezírt is elküldte Magyarországra egy hadsereg élén, de ez, alig hogy Belgrádba érkezett, meghalt. Helyére Lala Mohammed pasa neveztetett ki *nagyvezírré* s most mint ilyen indult meg a hadsereggel, a melyel sikertelenül vívatta *Esztergomot*. (II. 296–297.) Így tehát békealkuba bocsátkozott a császári biztosokkal s a föltételeket tartalmazó okmányt Pecsevit küldte Sztambulba. (II. 297.) Innen visszatérvén, már a *szerémi* síkságon találta urát, a ki értesíté őt Bocskai jöveteléről. (II. 297.)

Az 1605. év eseményeiről tüzetesen tudósít bennünket Pecsevi.

Lala Mohammed pasa, nagyvezír, augusztus havában megindult a hadsereggel Buda felé. Hamzabég közelében azt határozta el, hogy Bécs ellen megy s meg is indította a sereget Dsánbék [Zsánbék] felé. De ennek közelében megakadtak az útban s mivel belátta, hogy ennyi pogyásszal nem lehet portyázásra indulni: *Esztergom* visszavételét tűzte ki célul. (II. 302.) Mikor a harmadik ostromra készültek, Lala Mohammed Pecsevit a janicsár-aga öccséhez küldte, hogy biztassák a harcosokat, ígérjenek és adjanak nekik olyan jutalmat, a milyent jónak látnak; mert ha most elcsüggednek, bajos lesz újabb harcra bírni őket. Valóban Huszejn aga kezdte meg a rohamot s a város és a vár török kézbe került. A belső várat még 10 napig lötték. Mikor a 11. napon az esztergomiak észrevették, hogy a török a belső vár ellen rohamot akar intézni: hajlandókká lettek a várat feladni s embereket kértek a töröktől, a kikkel a föltételeket megbeszéljék. Lala Mohammed ekkor ezt mondta Pecsevinek: »Mikor nem volt megbízatásod, nagyon buzgón jártál a vár átadásában s a föltételeknek az ellenséggel való megbeszélésében: tehát most is te menj alkudozni.« — »Adja a felséges úristen — mondá Pecsevi — hogy bekövetkezzék az az idő. Tudod, uram, hogy azon idő óta csak az a kérésem és óhajtasom isten ő felségétől, hogy a mint az átadásakor én beszéltem meg a dolgot, úgy a visszavétel alkalmával is e szolgád legyen a közbenjáró.« — »Ime, most elérkezett az az idő«, — válaszolá a pasa. Pecsevi tehát, miután Esztergomból kezeseket küldtek ki Lala Mohammedhez, ötödmagával egy lebocsátott hágcson bement a várba s megbeszélte a capitulatio ügyét. »Azután a foglyul ejtett és börtönbe vetett 48 müzlmánt kiszabadítottam folytatja tovább; — lőpor-raktárukat és fegyvertárukat lepecsételtem. A janicsár-agától négy ezredest kérvén, a kincstár részére lefoglalt tárgyak mellé öröket állítottam.« (II. 304–306.)

Esztergom elfoglalása után Pecsevi is jelen volt a *Rákos mezején*, mikor Lala Mohammed nagyvezír megkoronázta

Bocskait, drágakövekkel kirakott kardot kötött oldalára és zászlót adott neki. (II. 300.) Ezután ismét *Sztambulba* küldetett Esztergom visszavételének örömhírét megvinni. Vele ment még Kara Haszán aga csaus és Khizr aga, a nagyvezír kapudsi-basija, meg 14 emberből álló szolgáló-kíséret. Mindannyian egy-egy értékes díszruhát kaptak ajándékul s azonfelül Pecsevi, ki eddig csak a gyalogság *mukábeledsije*¹⁾ volt, a lovasság mukábeledsijévé is kineveztetett. (II. 307.)

Az esztergomi diadal és Bocskai megkoronázása után Lala Mohammed nagyvezír Belgrádba ment a sereggel téli szállásra. Pecsevi a II. köt. 314. l. ezeket mondja: »Midőn Esztergom elfoglalása után a hadsereg *Belgrádba* jött, a janicsár-aga és az összes bölükök agái szabadságot kaptak. Mivel pedig néhány nap múlva elérkezett a zsoldfizetés ideje és 2 évnegyedi zsoldot kellett kifizetni: az e vidéken levő csapatok mind Belgrádba gyűltek össze, összesen hat bölük. E szegény szolgáló [= Pecsevi] egy személyben viselte a gyalogság és lovasság pénzügyi ellenőri tisztségét s így a divánban volt elfoglalva. Behívtak tehát s a mint elébük kerültem, Báki pasa defterdár — ki csekélységem irányában jó véleménynyel volt — uramnak ilyen ajánlatot tett: »Most 6 bölük zsoldjának kiosztására 18 ember volna szükséges,²⁾ de kincstárunk nem lenne elegendő e 18 tolvajnak. Minthogy szolgáló, Ibrahim efendi, mind a két irodának ellenőre [*mukábeledsi*]: ő ossza ki az egész zsoldot.« Pecsevi szabadkozott ugyan, de mégis ő reá bízta s feladatát úgy teljesítette, hogy senkinek sem volt panasza, — noha 150 *jük*³⁾ pénznél többet osztott ki.

Gömöröy G., Hammer után, az állítja, hogy Pecsevinek utóbb említett működése a hidsere 1013. évében, azaz 1604-ben történt; holott — a mint itt előadtuk — egy évvel később, azaz 1605. év végén volt. A ki Hammer után megy, minduntalan botlik.

1606 elején a szultán Lala Mohammed nagyvezírt *Sztambulba* hívta (vele ment Pecsevi is) és úgy intézkedett, hogy a míg Naszúh pasa harmadik vezírt a Persia elleni hadjáratra küldte, Murád pasa vezírt pedig magyarországi szerdárként nevezte ki: addig Lala Mohammednek mint nagyvezírnek *Sztambulból* kellett volna vezetnie és intéznie a két hadjáratot. Azonban Dervis

¹⁾ A pénzügyministerium (defterdár kapuszi) 27 osztályának egyike: *a gyalogsági ellenőri iroda* (piáde mukábeleszi kalemi), másika: *a lovassági ellenőri iroda* (szuvári mukábeleszi kalemi). A *mukábeledsi* = ellenőr a pénzügyministerium e két osztályában.

²⁾ T. i. 6 aga, 6 kjátib és 6 názir.

³⁾ A *gurus*, vagy *piaszter* a mi 10 krajczárosunknak felel meg. Ilyen 100,000 *piaszter* = egy *jük* (egy teher), vagyis körülbelül 10,000 forint.

kapudán pasának fondorkodása megváltoztatta a dolgokat. Ez ugyanis a szultán kegyébe jutván, rávette arra, hogy Lala Mohammedet nevezte ki a persa háborúra szerdárrá. A pasa e miatt elkeseredett, de végre is megvigasztalta Naszúh pasa s kész volt menni Persia ellen. Kérdezte Pecsevitől, hogy vele megy-e? »Uram, míg ásó s kapa nem választ el bennünket, én nem válok meg tőled«, viszonzá Pecsevi. — Nem sokára ez is bekövetkezett. A méltatlan bánásmód beteggé tette Lala Mohammedet, de azért átment Szkutariba, hogy onnan a hadsereg élén Persia ellen induljon; azonban Dervis pasa megmérgeztette egy portugál orvossal (II. 317—321 és Hammer II. 695.) s mindenét lefoglaltatta az állam részére, úgy hogy árváinak is alig maradt valami.

Igy vesztette el Pecsevi urát és pártfogó hatalmas rokonát, a kinek oldala mellett láttuk őt mindig 17 éves korától fogva 32. éveig s a kinek halála után az ő élete és környezete is sokkal változatosabbá lőn az eddiginél.

Lala Mohammed halála után Dervis pasa, a szultán kegyeltje, lőn nagyvezírré, ki mindjárt kineveztetése után öccsének adományozta a negropontei szandsákok s megbízta a negropontei, lepantói és karli-ili-i szandsákok leírásával. Mivel azonban a fiatal bég nem értett az ilyen dolgokhoz, Etmekeszizáde Ahmed defterdár ajánlatára Pecsevit bízták meg e három szandsák leírásával, a ki e célból a nevezett béggel *Negropontéba* utazott. (II. 294.)

Dervis pasa nagyvezír nem sokáig élvezte a hatalmat; mert még az 1606. évben maga a szultán fojtatta meg. Magyarországon ez alatt Murád pasa megkötötte a *zsitvatoroki békét* (1606. november 11.), a mely után *Belgrádba* tért vissza seregével. Pecsevi is ugyanekkor érkezett vissza Negropontéről s Murád pasa visszaállította őt előbbi ellenőri hivatalába (mukábeledsi). Kevéssel ezután, még 1606 végén, megkapván a nagyvezírré kineveztetéséről szóló szultáni kéziratot, felszólítá Pecsevit, hogy legyen neki mint nagyvezírnek *tezkeredsi*-je ¹⁾ és ne maradjon el tőle. De ő jelenleg nem fogadta el az ajánlatot; mert időközben leégett a háza, ezért *Pécsre* ment, azon ígérettel azonban, hogy később követni fogja a nagyvezírt. (II. 329—330.)

Itt, vagyis az 1607. évtől kezdve 1612-ig elveszítjük szemünk elől Pecsevit. S mivel az ezutáni eseményekről 1617 végéig, vagyis I. Ahmed haláláig igen röviden ír, az Ázsiában viselt háborúkról is szóbeli értesítések után tudósít: bizonyosra vehetjük, hogy nem követte Murád nagyvezírt, hanem Magyarorszá-

¹⁾ *Tezkeredsi* = jegyző, irnok, titkár.

gon maradt s valószínűleg Budán tartózkodott mint mukábeledsi, — legalább ilyenfelét következtethetünk azokból, a miket az 1612. és 1613. években ír magára vonatkozólag.

Bethlen Gáborról beszélvén, többek közt elmondja róla, hogy 1021-ben, vagyis 1612-ben Konstantinápolyba ment, azután így folytatja: »Csekélységem és Iszkender pasa — ki akkor még Terjáki Haszán pasa kiaiája volt — a bécsi követtel, az arabul és persául beszélő *Nikron*-nal¹⁾ Konstantinápolyba mentünk. Naszúh pasa²⁾ Iszkender pasának Kanizsa ejáletét adta. Ekkor³⁾ a nevezett Bethlennek Iszkender pasa lón közbenjárója Naszúh pasánál és kieszközölte, hogy az erdélyi »deli királ«⁴⁾ megbuktatására készülleteket tegyen és sereget gyűjtsön más ürügy alatt. (II. 350.)

Mikor aztán a következő 1613. évben Iszkender pasa — már most mint kanizsai bég — a moldvai és oláh vajdákkal, meg Sahingiráj tatár seregével Erdélybe ment, hogy Bethlent a fejedelmi székre emelje: Pecsevi akkor *Budán* maradt s a várnak több részét kijavíttatta. (II. 350.) Miután elbeszéli Bethlennek török segítséggel viselt háborúit, ezt mondja: »Haszontalanságokat fecsegő szájából többször hallottam e szavakat: »*Az én szövetségemnek oka nem az, mintha én az iszlámnak és híveinek barátja volnék; hanem az, hogy ha ellenséges lábon álltam volna a müzülmánokkal, nagyon megbánhattam — sőt kárát is vallottam volna.*« Ez a nyilatkozat bizonyítja, hogy a gyaurok ellenségei az iszlámnak s hogy közülök még azok sem óhajtják a müzülmánok diadalát, a kik legbarátságosabbaknak mutatják magokat. (II. 358.) Pecsevi tehát, mint e szavai is elárulják, egészen tisztában volt azzal, hogy hogyan kell megítélni a magyar nemzetnek azt a felét, mely a német párttal szemben állva, a törökhöz szított. Ő átlátott a szitán; tudta, hogy az nem szívből, csak színből történt.

Innentől fogva ismét nem beszél magáról Pecsevi egészen 1622-ig. Ebben az esztendőben pedig Konstantinápolyban volt és mint szemtanú beszéli el a janicsárok és szpáhik zendülését, a mikor letették és megfojtották II. Oszmán szultánt s utódává I. Musztafát kiáltották ki. (II. 380—388.)

THURY JÓZSEF.

¹⁾ A génuai Negroni Endre, kit II. Mátyás 1612 közepén küldött a portára.

²⁾ Az akkori nagyvezír.

³⁾ T. i. mikor ők és Bethlen Konstantinápolyban voltak.

⁴⁾ Bolondos király, azaz Báthory Gábor.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A római-porosz történeti intézet legújabb kiadványa.

Nuntiaturberichte aus Deutschland. Erste Abtheilung. 1533—1559. Herausgegeben durch das k. Preussische Historische Institut in Rom und die K. Preussische Archiv-Verwaltung.

Erster Band: Nuntiatoren des Vergerio. 1533—1536. Im Auftrage des K. Preussischen Historischen Institutes in Rom, bearbeitet von Walter Friedensburg. (Gotha. Friedrich Andreas Perthes 1892.) Nagy 8-adrét LVII. és 615. ll.

Zweiter Band: Nuntiatur des Morone 1536—1538. Im Auftrage des Preussischen Historischen Institutes in Rom, bearbeitet von Walter Friedensburg. (Gotha. Friedrich Andreas Perthes 1892.) Nagy 8-adrét VIII és 470. ll.

Azon tudományos intézmények sorában, melyeket Európa művelt államai Rómában létesítettek, a legifjabb a *porosz királyi történeti intézet*. Csak négy esztendő előtt, 1888. ápril 9-én kelt királyi rendelet adott neki életet. És már is jelentékeny kiadvánnyal bizonyítja be életképességét.

Az a hatalmas állam, melyet képvisel, anyagi eszközökkel bőségesen látja el, jeles munkacserőket helyez rendelkezésére; egyszersmind célirányos szervezettel biztosította tevékenységének sikerét.

Az intézet a közoktatási ministerium főfelügyelete alatt áll; de teljesen a berlini tudományos akadémiának van alárendelve. Az akadémia háromtagú bizottsága irányozza, vezeti és ellenőrzi munkálatait.

Az intézet hivatalos személyzete egy ügyvezető titkárból és két assistensből áll, kik »minden idejököt és egész munkaerejököt« a berlini bizottságtól megállapított munkálatoknak kötelesek szentelni és szükséghez képest több segédmunkás és másoló által támogatattanak.

A berlini akadémia az igazgató bizottságba Németország legjelesebb történetbúvárait: *Siebelt*, *Wattenbachot* és *Weisz-*

säckert választotta meg; az utolsónak halála után helyét Lenz foglalta el.

A római intézet első titkárává dr. Schottmüller, s mikor ez (1890.) a porosz közoktatási ministeriumba osztályfőnöknek hívatott meg, dr. Quidde tanár neveztetett ki.

A berlini bizottság a római kutatásokat: a Hohenzollern-házból származott első brandenburgi választófejedelmek korára, tehát a XV. századra irányozta. De miután csakhamar arról győződtek meg, hogy ezen irányban a vatikáni levéltár anyagkészlete jelentékeny történeti értékűnek nem tekinthető, az eredeti tervet elejtették, és a XVI. századbéli diplomatiái irományokra irányozták a figyelmet.

Abban történt megállapodás, hogy a németországi nuntiusok jelentéseit a reformatio korából, 1519-től kezdve, fogja a római intézet közrebocsátani.

Ezen határozat is lényegesen módosítottatott.

A kiindulási pont 1519-ről 1533-ra vitetett át, azon oknál fogva, mert a nuntiusi irományok teljesen összefüggő sorozata csak az utóbbi esztendővel veszi kezdetét.

De ezen a téren a porosz intézet *conflictusba* jött az *osztrák történeti intézettel*, mely szintén fölhagyván a XIV. és XV. századbéli megkezdett munkálatokkal, a németországi nuntiusi jelentések közzétételének tervét karolta föl.

Hosszas tárgyalások után a két intézet egyesült a közösen választott feladat megoldására, oly módon, hogy egyidejűleg három osztályban induljon meg a nuntiusi jelentések kiadása. Az első az 1533—1559, a második az 1560—1572, a harmadik az 1573—1585 évkört foglalná magában. Az első és harmadik a porosz, a második az osztrák intézetnek jutott.

Ezen megállapodást talán nem illenék kritika tárgyává tenni. Minden nemzet, minden intézet maga a legilletékesebb annak megítélésére, hogy rá nézve, saját céljainak szempontjából, milyen feladat a legsürgősebb és legfontosabb.

Mindazáltal feltűnő, hogy sem a porosz, sem az osztrák intézet nem talált méltó munkatért a vatikáni levéltárnak azon részében, mely a XVI. századot megelőző időkből maradt fenn.

És ha a németországi nuntiusok jelentéseinek közzétételére óhajtott is a két intézet szorítkozni, — kívánatos lett volna az 1533-ik évet megelőző kort szintén bevonni a munkakörbe; tudvalevő dolog lévén, hogy a XV. század közepétől kezdve jelentékeny számú és értékű ilyen jelentések maradtak fenn.

Egyébiránt habár a két intézettől felkarolt munkatervet túlságosan szerénynek tartjuk, és a két hatalmas német állam történettudósaitól magasabb célok kitűzését vártuk: készséggel

elismerjük, hogy a porosz történeti intézet imént közrebocsátott első kiadványai minden tekintetben a német tudományosság magas színvonalán állanak és mintaszerűeknek mondhatók.

Áll ez mind az anyag egybegyűjtésére, mind annak feldolgozására nézve.

Friedensburg tanár, ki az első osztály szerkesztésével bízott meg, nem szorítkozott nyomozásaiban a Vatikán levéltárára és könyvtárára, hanem felkereste Rómában, Nápolyban, Velenczében és Parmában mindazon gyűjteményeket, melyekbe a szent-széki diplomatiái iratai szétszóródtak. Egyszersmind alapos tanulmány tárgyaivá tette a XVI. századra vonatkozó régibb és újabb történeti publicatiókat.

Miután az általa közzétett nuntiusi jelentésekben Magyarország nevezetes helyet foglal el; félreismerhetetlen komoly törekvése, hogy magát és olvasóit ezen irányban is tájékozza. Annál feltünőbb, hogy figyelmét elkerülte Akadémiánk Történelmi bizottságának egyik kiadványa, mely épen az általa tárgyalt kort illeti: »III. Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései« (1535–1549), melyeket »a nápolyi állami levéltárban létező Farnese-osztályban tett saját kutatásai nyomán« Óváry Lipót tett közzé.¹⁾

E szerint tehát a porosz intézet kiadványában foglalt diplomatiái iratok egy része nem ismeretlen előttünk.

De ezeknek túlnyomó része most lát először világot. És így hazánk történetírására nézve is a kiadvány értékes forrásművet képez.

Az a hatodfél esztendő, 1533 ápril 9-dikétől 1538 szeptember 7-éig, (Vergerio és Morone bécsi nuntiatúrái), a melyet a két kötet felölel, Magyarországnak nevezetes korszakába esik, mikor két király között megoszolva a feldarabolás állandósulásának és a török rabságnak kettős veszélye egy időben fenyegette, s mikor mindkettőt a nagyváradi békekötés elhárította.

A nuntiusi jelentések hű képet tárnak föl a béketárgyalások előzményeiről és azok lefolyásáról.

Mindkét nuntius Rómából magával hozott és ismételtén megújított utasításainak megfelelően, nagy buzgalmat fejtett ki, hogy Ferdinánd és János király között az egység létrejöttét előmozdítsa és ezzel a polgárháborúnak Magyarországon véget vessen.

Mikor 1535 nyarán János király biztosai, Frangepán érsek és Brodarics püspök Bécsben megjelentek, Vergerio nuntiusnak mindkét fél bizalmát sikerült megnyernie.

¹⁾ Magyar Történelmi Emlékek. Okmánytár XVI. k. Megjelent 1879.

Helyzetét a bécsi udvarnál megnehezítette a János királyhoz küldött pápai nuntius Rorario Jeromos magatartása. Ez ugyanis a Habsburg-házzal háboruban álló francia király részéről is vitt megbízásokat és ajánlatokat János királyhoz ; a mi elfogott levelekből kiderülvén, Ferdinánd környezetében kétséget támasztott III. Pál pápa őszintesége iránt.

Vergerio míg egyfelől Bécsben eloszlatta ezen gyanút, másfelől Rómába irt leveleiben Rorario visszahívását ajánlotta.

Erőfeszítései daczára, a béketárgyalások eredményre nem vezetvén, 1535 végén János király biztosai Rómába készültek, hogy a pápa pártfogását személyesen kikérjék. El is utaztak Olaszországba, de később vett utasítások következtében Róma helyett Nápolynak vették útjokat, hol azon időben V. Károly császár tartózkodott.

Mikor 1537-ben János király a tárgyalások megújítására lépéseket tett, az ifju Morone János modenai püspök képviselte Ferdinánd udvaránál a szent-széket. Ez kezdetben bizalmatlanságot táplált János király iránt, és jelentéseiben óvatosságra, tartózkodó magatartásra intette a római curiát.

De itt szava nem talált viszhangra. Sőt 1537 október 10-én Morone azt a meglepő értesítést kapta Rómából, hogy a pápa őt János királyhoz nuntiusnak küldeni kívánja ; feltéve, hogy Ferdinánd ebben megnyugszik ; a megbízó levelek is átküldettek néki.

Ferdinánd ellenezvén Morone Magyarországra menetelét, ez Bécsben maradt, és jelentékeny befolyást gyakorolt arra, hogy a tárgyalások kedvezőbb fordulatot vettek, s a nagyváradi békekötést eredményezték.

A nuntiusi jelentések természetesen sűrűn tartalmaznak jellemző részleteket az udvarról és a szereplő egyénekről. Ferdinánd és neje Anna, a magyar királyleány előnyös világításban jelennek meg. Erkölcseik tisztasága, frigyök bensősége és életöknek idilli jelenetei vonzó képet tárnak föl a válságos harcok és megrázkódtatások zord keretében.

Megismerkedünk a kormányférfiak egyéniségével is. És élő alakok állanak előttünk, míg ekkorig gyakran csak nevekkal találkoztunk.

Hogy az európai történetírás, különösen a Habsburgház és Franciaország közt folyó nagy küzdelem, úgyszintén a vallási egység helyreállítására célzó igyekezetek történetéhez értékes anyagot talál a két kötetben, — mondani sem kell.

Értékesítését jelentékenyen megkönnyítik a kimerítő bevezetések, — melyek a forrásokat, a nuntius személyét és jelentéseit ismertetik, — valamint a jegyzetek, melyek az iratokat sűrűn kísérik és minden megkívántató felvilágosítást megadnak.

Minthogy a kiadvány a jelentéseket egész terjedelmökben kihagyás nélkül tartalmazza: a XVI. századbéli németországi diplomatai irományok közzétételétől mi felmentve érezhetjük magunkat. Hasonlóképen a franciaországi történeti intézet (az École de Rome) a XIII. századbéli pápai regesták közzétételét egyidőben többfelől megindítván, tőle nyerjük a vatikáni levéltár hazánkat illető legrégibb történeti emlékeit.

Igy tehát a magyar történetírás érdekeinek szempontjából a római kutatások súlypontját a XIV. és XV. századra kell helyeznünk.

FRANKÓI VILMOS.

Anglia történeti irodalma az utóbbi években.

Korunk önérzettel szokott szellemi haladásának nemzetközi jellegével kérkedni és azzal dicsekszik úton-útfélen, hogy a mivelt nemzetek fejlődése közötti összeköttetés mai nap már csodálatos módon ki van fejlődve. E nagyhangzású dicsekvés, ha az irodalmi connexust vesszük szemügyre, sok tekintetben indokolatlan és hiúnak fog feltűnni, a mennyiben éppen ezen a téren az egyes országok, nevezetesen az Anglia és a kontinens közötti érintkezés és kölcsönhatás a legújabb időkig fölötte hézagos és fogyatékosnak mutatkozott. Hiszen csak imént történt, hogy úttörő angol munkákról a külföldi sajtó egy árva szóval sem emlékezett meg, mely mulasztást azután az angol sajtó igaz — kamatostúl viszonzott. Hogy konkrét példával szolgáljak, *Leckyn*nek utolsó nagy művéről néhány évig még a német szaklapok sem vettek tudomást. Másrészt igaz, hogy az angol olvasó közönség maga sem figyelte meg kellőképen a saját tudományos irodalmát. A közönség ama része, mely nem éri be kizárólag a politikai hírlapok átolvasásával, egy-két Review révén iparkodik az irodalmi helyzet magaslatán megmaradni. Csakhogy a revuek szerkesztői nagyobb súlyt fektetnek a formai szépségre, mintsem a tartalomra és tudományos apparatussal ellátott dolgozattól fáznak. Egy másik baj abban rejlik, hogy a nagyszámú történeti, régészeti sat. társulat a maga kiadványait csak korlátozott számban nyomtatja és hogy az ezen társulati évkönyvekbe temetett dolgozatokhoz a körön kívül álló csak nehezen férhet hozzá. A történeti kutatás hasonlóan küszködött eme kedvezőtlen körülmények nyüge alatt annál is inkább, mivel közös kapcsa, tájékoztató közlönye sem volt, mely az aanyira elforgácsolt irodalmi tevékenységről összefoglaló képet nyújtott volna.

Néhány év óta azonban az Anglia és a kontinens közötti szellemi kölcsönhatás terén némi javulás észlelhető, melynek kézzel-

fogható bizonyítékai ama nagyobb terjedelmű jelentések, melyek a *Revue Historique*, a *Revue des questions historiques*, a *Historische Jahresberichte* és a *Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft* című szaklapokban az angol történetírás újabb termékeit a kontinens művelt nemzeteivel megismertetik. Egyik-másik fontosabb irodalmi jelenségről más folyóiratok is meg szoktak emlékezni.

A következőkben tájékoztatni kívánom az olvasót az újabb angol történetírás mozzanatairól és fontosabb kérdéseiről és pedig, mert ily részletes ismertetés magyar nyelven emberemlékezet óta nem jelent meg, nemcsak az 1891-iki év, hanem a legutóbbi évtized folyamában megjelent könyvekre is tekintettel voltam, az egész anyagot pedig időrendileg csoportosítva bocsátom itt közre.

I. Az *Őskor* és a *kelták* koráról szóló általános jellegű segéd-műveket és egyebeket a jegyzetekbe utasítván,¹⁾ ama tudóst kell első helyen felemlítenem, ki az írek multját borító fátyolt fellebbentette. *Zimmer* nagyszámú értekezéseiben²⁾ kimutatta, hogy régi mondakörük feljegyzése Kr. ut. 650 körül ment végbe; kimutatta, hogy a kelta mondakör hősei utóbb az angolszász és normann hódítás befolyása alatt maguk is leginkább normann óriások alakját öltötték fel, míg a Nennius-féle ír őstörténetet VIII–X. századbéli tudósok által koholt -- férczmunkának mondja. *Nutt A.*³⁾ ezzel ellentétben minél alacsonyabb mértékre szeretné leszállítani a germán és klasszikai irodalom befolyását a — szerinte — kizárólag pogány eredetű ír-mondakörre, melyről azt hirdeti, hogy csakis újabb részeiben (körülbelül a 360–600 éveknek megfelelően) tartalmazza az igazán megtörtént dolgoknak hiteles emlékét. — Hogy az ír népnek mily nagy érdemei vannak a középkor műveltsége körül, arra nézve *Zimmer* és *Nutt* teljesen egyetértenek. Míg a klasszikai kultúra a kontinensen a népvándorlás csapásai alatt összeomlott, a római-görög műveltség, noha keresztény burkolatban, Írországbán men-

¹⁾ A régi írekre vonatkozó irodalmi mozzanatok felől *Dottin* jelentései tájékoztatják az olvasó közönséget. (Megjelennek a *Revue Celtique*-ben.) Kézíkönyvek: *Bryant S.*, *Celtic Ireland* (1889.), mely mű a régi írek magas műveltségét hangsúlyozza, kivált Froude-dal szemben. — *Anderson J.*, *Scotland in the pagan times. The bronze and stone ages.* (4 köt. A mű 1886-ban teljesen elkészült.) *Church A. J.*, *Early Britain* (1890.)

²⁾ *Zimmer H.*, *Keltische Studien.* (Zeitschr. f. vergl. Sprachwiss. 28. köt.) *U. az*, *Keltische Beiträge* (Z. f. deutsch. Alterth. 32. és 33. köt.) *U. az*, *Über die Bedeutung des irischen Elements für die mittelalterliche Kultur.* (Preuss. Jahrbücher. 59. köt.)

³⁾ A »Folklore« folyóiratban (1890.) és »Celtic myths and saga« cz. dolgozatában (*Archaeolog. Rev.* II. köt.)

helyet talált. Ír és skót papok még Kr. ut. 600 körül is görög auctorokat forgattak. Milyen érdemei vannak továbbá szent Bonifácznak (az ír Winfriednek) a német törzsek megtérítése körül, kiki előtt ismeretes; skót hittérítők pedig egész Kiev-ig hatoltak. — *Rhys*, kit honfitársai a legelső angol archäologusnak tartanak, nagyszabású mythologiai művel ¹⁾ lepte meg tisztelőit, melyben meglehet, hogy kelleténél több klasszikai istent vett fel a kelta Pantheon csarnokába, így pl. Merlin-t Zeus-sal azonosítja, Arthur-ban pedig a műveltség heroszát ismeri fel. Mindazonáltal e munka mint a maga nemében uttörő kísérlet, nyomot fog maga után hagyni. — Az írek nagynevű védszentjének, *Szt.-Patrick*nek életét még mindig homály fedi. A legaprólékosabb kutatások daczára sem születési évét, sem helyét határozottan nem ismerjük és még olyan író is akad, ki egy mesés és egy történeti Patrickot szeretne megkülönböztetni.²⁾ *Stokes W.* megvizsgálta Patricknak a XI. században feljegyzett ír életrajzát, nemkülönbön annak forrásait és az ő műveit, mely utóbbiak közül csak a »Confessio«-t, a »Lorica«-t és néhány levelet ismer el hitelesnek.³⁾ *Schirmer*, *Goeje* és *Zimmer* a rokon Brandanus legendának nyomait kutatták az európai irodalomban.⁴⁾ A korán virágzó lendületnek indult ír-keresztény művészetről pedig *Stokes* Margit értekezett, noha népszerű alakban, de azért alaposan.⁵⁾

II. *Angolszász korszak c. 449—1066.* Ama művek közül, melyek az egész korszakot felölelik, *Elton* munkája említendő,⁶⁾ mely a régi föld- és néprajzot, nemkülönbön a mythológiát, a jogi viszonyokat és a betelepedések történetét tünteti fel. Legjobban sikerültek a *Scrutton*, *Pollock* és *Seeborn* nyomán kidolgozott jogi fejezetek. — *Hodgetts* három munkával öregbítette az angolszász irodalmat.⁷⁾ A szerző, kinek neve a British Muzeum múkin-csei bemutatása mellett tartott népszerű felolvasásai révén széles

¹⁾ *Rhys John*, Lectures on the origin and growth of Religion as illustrated by Celtic Heathendom. (1888.)

²⁾ *Wels* az Engl. Histor. Review-ben 1890. *Arbois de Jubainville* a Revue Celtique-ban (IX. évf.) Az apologetikus irodalmat mellőzém.

³⁾ *Stokes Will*, The tripartite life of Patrick (1887.) és The writings of Patrick. (1887.) — Ireland and the Celtic Church. (1887. 2. kiad. E mű csak 1172-ig ér.)

⁴⁾ *Schirmer*, Zur Brandanus Legende (1888.) *Goeje*, La légende de Brandanus. (1890.) *Zimmer* Brandanus Meerfahrt. (Zeitschr. für d. Alterthum. 33. köt.) Szerinte a »Navigatio« 1150 körül készült.

⁵⁾ *Stokes M.*, Early Christian art in Ireland. 1887.

⁶⁾ *Elton Ch. J.*, Origins of English history. (1890. 2. kiad.)

⁷⁾ *Hodgetts Fred.*, Older England, Illustrated by the Anglo-Saxon antiquities in British Museum. A Course of six lectures. 1884. — Older England lectures. 1884. — The English in the Middle Ages (Illustrated). 1885.

Angliában ismeretes, sokat utazott és sokat látott (Moszkvában pld. 30 évig tanároskodott); mint a maga nemében páratlan lelkes és szellemdús szónok pedig, ki ugyancsak érti Anglia multját hallgatóinak szeméi elé varázsolni és lelkükbe hazafiságot lehellni, nagy hírnévnek örvend. Az újabb angol irodalommal azonban még nem ért rá behatóbban megismerkedni és újdonsatúj theoriái közül néhány régi ismerősre akadunk. — *Grant* könyve tájékoztatni kívánja a kezdőt.¹⁾ — A németek közül csakis *Liebertmann* és *Winkelmann*²⁾ foglalkoztak az angolszász korszakkal. Amaz a »*Deutsche Zeitschrift*«-ben ragyogtatja a kútfőkben való bámulandó jártasságát, emez az *Oncken*-féle népszerű vállalat számára írta meg az angolszászok történetét, mely műben, amint az természetes, sok pontban *Lappenberg*, *Pauli*, *Stubbs* és *Freemann* nyomain halad. Feltűnő, hogy *Agricola* hadjáraitának nagyobb fontosságot tulajdonít, mint pd. *Schiller* (a római császárok történetében) és hogy *Nennius* művétől nem tagadja el végképen a hitelességet. Helyes, hogy *Patrick* életrajzának megírása közben a *Confessio*-ra támaszkodik és hogy az angolszászok hódítását nem köti bizonyos évhez. Hengistet hajlandó történeti személynek elismerni; részletesen értekezik az ír-keresztény és a római-keresztény egyház közötti versengésről és ez utóbbinak diadaliról. *Aelfred* szerinte a normannok ellen a maga részéről is kalózkodat bérelt (mit *Pauli* és mások tagadtak.) — *Davis*³⁾ hasznavehető történeti olvasókönyvet állított össze, a német »*Quellenbuch*«-ok mintájára. Melléje sorozható *Sweet* kézikönyve.⁴⁾

Az angolszász jog- és alkotmányos kérdésekre nézve *Elton* eml. műve jön tekintetbe, továbbá *Birch*⁵⁾ oklevélgyűjteménye, mely azonban hiányainál fogva nem volt képes *Kemble* ismert gyűjteményét pótolni és kiegészíteni. *Earle*⁶⁾ tanár bár csekély számú, de fontos angolszász oklevelek magyarázatára szorítkozott. *Round*⁷⁾ 62 oklevelet közölt, melyek voltaképen az örökösödési jogra, uzsora perekre és a lovagi hűbértokoknak a következő korszakban bekövetkezett fejlődésére birnak fontossággal. *Ross*⁸⁾ a leghatározottabban tagadja, hogy a germánok- és így hát az

¹⁾ *Grant Allen*, Early Britain. Anglo-Saxon Britain. (Év nélkül.)

²⁾ *Winkelmann Ed.*, Gesch. der Angelsachsen bis zum Tod König Aelfreds. (1883.)

³⁾ *Davis J. F.*, Anglosaxon chronicles from 800—1001. (1889.)

⁴⁾ *Sweet*, Anglo-Saxon reader. (1885. 5. kiad.)

⁵⁾ *Birch G.*, Chartularium Saxonieum. Eddig 2 köt.

⁶⁾ *Earle J.*, Handbook to the land charters and other Saxonie documents. (Oxford.)

⁷⁾ *Round*, Ancient charters, royal and private, prior to 1200. (Pipe-roll society 1888.)

⁸⁾ *Ross D. W.*, The early history of landholding among the Germans. (1883.)

angolszászoknál is a szabad parasztok közössége együttesen birta volna a Mark határában fekvő birtokot. E jogtudományi csoport végén ¹⁾ megjegyzem, hogy az angolszász jog rövidre fogott, de alapos áttekintése a Holtendorff-féle Lexikonban található, ²⁾ még pedig *Brunner* elsőrendű jogtudós tollából.

Nyelv, irodalom és a mythológiába vágó dolgozatoknak nagyon is bővíben van az újabb irodalom. *Kluge* ³⁾ hasznavehető kalauzt irt az ifjabb nyelvészek számára; *Traube* ⁴⁾ a Nagy Károly korabeli angol írókat méltatta; *Morley* ⁵⁾ nagy művének II. kötete felöleli az irodalmat Caedmontól egészen a normann hódításig. *Assmann* ⁶⁾ folytatta a Grein által kezdeményezett prózagyűjteményt. *Manitius* ⁷⁾ Baeda-ról értekezett (mely névalak, mellesleg mondva, helyesebb az eddig használt »Beda«-nál). Legtöbbbet foglalkoztak a germanisták a *Beowulf* költeménnyel. Első sorban *Müllenhoff*, ⁸⁾ azután *Sarrazin*, ⁹⁾ *Heyne*, végül *Bernhard ten Brink*. E helyen azzal kell beérnem, hogy e fontos művekre ráutaljak. Az elhunyt nagyhirű berlini germanista a *Beowulf*-mondát nem Dániából költözteti át Anglia partjaira, hanem a friezek közvetítése mellett Skandináviából származtatja, még pedig a VII. század elején. *Sarrazin* a monda hazáját a Göta-Elf vidékén keresi, míg a monda feldolgozását Dániába helyezi, a hol 700 körül Starkad dalnok azt átdolgozta; mai alakjában — szerinte — a hősköltemény lényegileg azonos a *Cynewulf* által készített angolszász fordítással. Emлитendő még a *Heyne-Socin* által kiadott szövegkiadás, ¹⁰⁾ mely történeti jegyzeteket is tartalmaz. A szintén már elhunyt *Bernhard ten Brink* »*Beowulf-Untersuchungen*« cz. könyvében ¹¹⁾ több szerzőnek tulajdonítja az eposzt, melyet mai alakjában a X. században jegyezték fel Angliában. — A szt. *Grál*-ról szóló, 1880-ig megjelent irodalmat *Heinrich Gusztáv* ¹²⁾ ismertette a hazai olvasóközönséggel. Azóta

¹⁾ *Bigelow*, Placita Anglonormannica. 1879.

²⁾ 5. kiad. 1890.

³⁾ A *Paul*-féle *Gesch. der German. Philologie* I. kötetében 780. l.

⁴⁾ *Traube*, Karoling. Dichtungen. Aedelwulf, Alchuinc, Angilbert. (1888.)

⁵⁾ *Morley H.*, English Writers. II. köt. 1889.

⁶⁾ *Assmann*, Biblioth. Angelsächs. Prosa. (III. köt. »Heiligenleben.«)

⁷⁾ A bécsi akadémia értekezéseiben. 1886.

⁸⁾ *Müllenhoff K.*, Beowulf. Untersuchungen über d. angelsächs.

Epos 1889.

⁹⁾ *Sarrazin G.*, Beowulfstudien. 1888.

¹⁰⁾ *Beowulf*. 5. kiad. 1888.

¹¹⁾ Megjelent a »Quellen u. Forschung. zur Sprachen- und Kulturgesch. d. germ. Völker« cz. vállalatban. 1888.

¹²⁾ A szt. *Grál* (Budapesti Szemle 1886.). Ugyancsak *Heinrich Ossian*, a mesés kelta bárdról is értekezett. (1884. évf.)

Nutt foglalkozott e mondakörrel, ki azt kelta vagyis pogány eredetűnek mondja; *Bendall* szerint ellenben a Buddhaismusnak köszöni eredetét.¹⁾

Arthur királyban *Rys* egy Artorius nevű főnök és Artor kelta istenség egyesítését látja, magában a mondakörben pedig a napisten-kultuszát.²⁾ Helyesebben járunk el, ha e mondakört Bretagne-ból származtatjuk, nem pedig Walesből. — Nagy Aelfredről mint fordítóról és íróról *Schilling*,³⁾ *Wack*⁴⁾ és *Schmidt*⁵⁾ értekeztek. Az első megfigyelte, hogy Aelfred király Orosius világtörténetének fordítása közben az eredeti műnek mely részeit hagyta el. Mindazon adatokat, melyekben Orosius az uralkodók és fejedelmi nők romlottságáról és erkölcssértő dolgairól szól, Aelfred király mint erkölcsbíró és népének nevelője mellőzte. Viszont jámbor és hazafias intésekkel toldotta meg az eredetit. A latint csak gyarlón értette, onnan a félreértések egész serege. A római méltóságokat, czíneket, mértéket, súlyt angolszász fogalmakkal pótolta. — Ugyanily irányuak *Wack* és *Schilling* értekezései is. Az utóbbi ama következtetést vonja le Aelfred eljárásából, hogy már az angolszász nép is olyan szemérmeskedő lehetett, a milyen mai nap az angol nép.⁶⁾

Az angolszász hódítók hajdani hazájára és a germán hódítás részleteire áttérve, ama nagy történetírónak értekezését kell fel-
említenem,⁷⁾ kinnek a távol Spanyolországban márczius 16-án történt halálát csak imént hozta meg a táviró. *Freemann* Jütlandot és Éjszaki Németországot mondja a hódítók őshazájának (*Du Chaillu* és mások ellenében, kik Skandináviáról álmodoztak.) Seebohm-mal polemizálva, elveti ama feltevést, mintha a jütlandi »anglok« a thüringiai »anglok«-kal azonosak volnának. *Müllenhoff* és *Weiland*⁸⁾ ugyane nézetet vallják, *Seelmann*⁹⁾ ellenben és *Ranke*¹⁰⁾ nem idegenkednek a thüringiai őshaza feltevésétől.

¹⁾ *Nutt*, Studies of the legend of the holy Grail. (Athenaeum 1888. 15. IX.), *Bendall* czikke u. ott 22, IX.

²⁾ *Rys John*, Studies in the Arthurian Legend. (1891.)

³⁾ *Schilling Hugo*, Alfreds angels. Übersetzung des Orosius. (1886.)

⁴⁾ *Wack G.*, Über d. Verhältniss von König Alfreds Übersetzung der Cura pastoralis »des Papstes Gregor I.« (1889.)

⁵⁾ *Schmidt Aug.*, Untersuchungen über König Alfreds Bibelübersetzung. (1889.)

⁶⁾ E csoportha való még: *Turk*, The legal code of Aelfred the Great. (1890.)

⁷⁾ *Freemann*, The latest theories on the origin of the English. (Contemporary Rev. 1890.)

⁸⁾ *Weiland*, Die Angeln. (Festgabe für Hanssen.)

⁹⁾ *Seelmann* (a Jahrbüch. d. niederdeutsch. Sprache XII. kötetében.)

¹⁰⁾ *Ranke*, Weltgeschichte IV. 218., hol egyébiránt Grimm Jakabra hivatkozik. (Gesch. d. deutschen Sprache. 604. l.)

A hódításra vonatkozólag az utolsó évtized folyamában Angliában mindinkább a kelta autochton nézet kerekedett felül, melynek követői az angolszász hódítás következményeit végtelen csekélynek mondták és az angol nyelvet és jogot jóformán tiszta kelta eredetűnek hirdették. *Freemann*, kit ez iskola, mint a »germán származás« feltalálóját és védelmezőjét, számtalanszor megtámadott, végre feleletre méltatta türelmetlen támadóit.¹⁾ Megadja a kelta elemnek, a mi a kelta elemé, és a germán befolyásnak, a mi ezé. Anglia délkeleti részeiben ez utóbbi volt túlsúlyban, míg amaz a nyugati vidékekben hirta támaszát. A germán elem befolyását azonban *Freemann* most is tagadhatatlanul nagyobb-nak mondja, mint amazét. Végül pedig élesen rámutat arra a nagy különbségre, mely Galliának és Britanniának a germánok által történt elfoglalása között felismerhető. Amott a legyőzöttek olvastották magukba a győzőket, emitt megfordított processussal állunk szemben. *Howorth* ama nézet mellett tör lándzsát,²⁾ hogy *Hengist* és *Horsa* igazán történelmi személyiségek.

A *kütfőtanulmányok* közül *Birch* dolgozata érdemelemlíttést. A reánk maradt egyetlen másolat ugyan, mely *Harold* életrajzát tartalmazza, csak 1300 körül jegyeztetett fel, maga az eredeti azonban már 1177 körül kelt. A »*Vita Haroldi*« szerzője szintén hisz ama mesében, hogy hőse nem esett el a csatátéren, hanem mint agg remete, természetes halállal múlt ki, hasonlóan ama tradícióhoz, mely *Salamon királyról* és *V. Henrik német császárról* keringett.³⁾

Az utóbbi dolgozat átvezet bennünket a *normannok* betöréseinek történetéhez. E szakasz keretébe esik *Du Chaillu*, az ismeretes Afrika-utazónak gyönyörű képekkel diszített régészeti műve,⁴⁾ melynek azonban Angliára vonatkozó része valóságos torzképe az igazi angol történetnek. Nehány megjegyzés mindazonáltal figyelmet érdemel. Ama tény felderítésére pld., hogy Norvégiában sokkal több kard-leletre bukkantak idáig, mint Angliában, a szerző azt a magyarázatot koczkatja, hogy Norvégiában sokkal hosszabb időig temették el a holtakat pogány szokás szerint, kardjaikkal együtt, mint Angliában, hol a kardok az örökösökre szálltak. — A »*wiking*« szót rendszeren a friezlandi szigeteken a mai napig használt »*víc*«

¹⁾ A felelet megjelent a »Four Oxford Lectures«-ben. (1885.) »Teutonic Conquest in Gaul and Britain«.

²⁾ *Howorth*, Transactions of the royal historic society. New series. (II. köt. 1884.)

³⁾ *Birch W.*, Vita Haroldi. The romance of the life of Harold king in England. (1885.)

⁴⁾ *Du Chaillu*, The Viking age. (2 kötet 1889. 1366 ábrával.)

szótól származtatják, mely »öblöt« jelent. Müllenhoff azonban (a »Beovulf«-ban) »befészkelődő kalandoroknak és betörőknek« fordítja. — *Keary* a 783 – 888. közötti normann betöréseket tárgyalja.¹⁾ 820-ig Dániából kerültek ki Angliának hivatlan vendégei; 820 óta pedig Norvégiából. Diadalaikat hajózási ügyességüknek és cselvetéssel egybekötött jobb hadviselésüknek köszönték a kalandorok, míg szelidülésük az állandó letelepedésnek, magánbirtok szerzésnek és a kereszténység befogadásának köszönhető. A nagyhírű dán tudós, *Steenstrup*,²⁾ ki a normannok-ról írt műve 2., 3. és 4. kötetében tárgyalja az angol betelepedések történetét ama nézetet koczkáztatja, hogy a skandináv jog- és igazságszolgáltatásnak nagyobb befolyása volt az angolszászokra, mint azt a legtöbben sejtik. — Angliában élő hazánkfia, *Kropf Lajosnak* értekezése: »Kik voltak az angolszász hercegek Szt.-István király udvarában?« oly dolgozat, mely a magyar és angol történetet egyaránt érdekeli.³⁾

Végül az *egyház történeti irodalomról* kell beszámolnom. Augustinus küldetését *Bassenge*⁴⁾ egyesegyedül Nagy Gergely pápának rójja fel érdemül, míg Bertha királyné és a frank püspökök kezdeményezését elhallgatja. Aethelberd király megkeresztelését különben a szokottnál későbbre, 601 $\frac{1}{2}$ -re teszi. Hogy már Baeda is meritett az angolok megtérítésére vonatkozó legfontosabb kútfőből, a »Vita Gregorii«-ból, sőt hogy a vita Northumberland-ban készült, az *Ewald* elmés kombinációja után biztosra vehető.⁵⁾ — Mind az ír, mind az angolszász egyház történetét *Hauck* beszéli el, még pedig a tudomány mai színvonalán.⁶⁾ *Bellesheim*-nak az ír és a skót egyház történeti műveiről alább fogunk szólni. Az alapvető munka egyébiránt a *Haddan-Stubbs*-féle »Councils and ecclesiastical documents,« eddig 3 köt.

Liebermann-nak »die Heiligen Englands«⁷⁾ cz. műve angolszász és latin életrajzokat tartalmaz, egy régibb feljegyzések alapján 1120 kör. szerkesztett kézirat nyomán. E mű nem csak az angolszász hagiographiára, hanem Anglia topographiájára nézve is fontos.

Egész külön helyet foglal el a *Reg. St. Poole* által kiadott

¹⁾ *Keary*, The Vikings in Western Christendom (1891.)

²⁾ *Steenstrup Johannes*, Normannerne. (Eddig 4 kötet.)

³⁾ Megjelent a Századokban (1887. XXI. köt. 783. l.)

⁴⁾ *Bassenge Edm*, Die Sendung Augustins zur Bekehrung der Angelsachsen. (1890.)

⁵⁾ *Ewald* (»Histor. Aufsätze dem Andenken G. Waitz gewidmet.«) 1886.

⁶⁾ Kirchengesch. Deutschlands (I. köt. 1887.)

⁷⁾ Megjelent 1889.

nagy képes éremtani munka,¹⁾ mely 2558 angolszász éremnek magyarizátát tartalmazza. Elmondja benne, hogy a 600 körül Angliában vert legelső arany solidus-on még rúna-feliratot lehet olvasni. Az angol-szász pénzverők részint latin, részint rúna-írás-jegyeket használtak, (utóbbiak a 900. évig maradtak használatban.) Később frank mintákra készültek a heptarchiai fejedelmek érmei. A királyokon kívül még csak az érsekeknek volt pénzverő joguk. Az első angolszász király, ki ezüst filléreket veretett, *Offa* wessexi király vala; ő jelölte ki a pénzegységre vezető utat, mely Angliában is megelőzte a politikai egységet. A X. században már csak Wessexben és Northumbriában állottak fenn pénzverdék, a többi megszűnt. A betolakodó wikingek frank mintára vertek ezüst pénzt.

MANGOLD LAJOS.

Pozsony város története. Irta *Ortway Tivadar*. Kiadja a pozsonyi első takarékpénztár. *Első kötet.* A legrégebb időktől az Árpádházi királyok kihaltáig. A szöveg közé nyomott 37 rajzzal és egy oklevél hasonmással, valamint a szöveghez mellélt 7 táblával. *Pozsony* 1892. 8-rét 383 lap.

A helyi monographiák száma örvendetesen szaporodik hazánkban. Ha a milleniumra történettudományi kiállítást rendezünk, tekintélyes sorozata lesz ott együtt Magyarország újabb egyetemes története épületköveinek. Kitaró szorgalommal készítik elő történetíróink a tervezett nagy munka anyagát. Alig van immár hazánknak vidéke, nagyobb városa, melynek multján fel nem derült volna a történeti ismeret napfénye. Dicsekedhetünk vele, hogy újabb helytörténeti irodalmunk általában megfelel a tudományos kritika mértékének, és színvonalon áll. Ezen a téren lépést tartunk a külfölddel s bizvást versenyezhetünk a művelt európai nemzetekkel.

»*Pozsony város története*«, melynek árpádházi korszakát e napokban vettük *Ortway Tivadar* tollából, helytörténeti irodalmunk figyelemre méltó termékei közé tartozik. Szerző azon szempontból indulva ki, hogy a helyi monographia közvetlen hatásának első sorban a nagy olvasóközönségnél kell érvényesülnie, könnyűvé s élvezetessé igyekezett tenni könyve olvasmányát a nélkül, hogy az előadást megfosztotta volna a tudományos alaptól. Használt kútfőiről a szöveg alatt jegyzetekben számolt be. Helylyel-közzel hosszadalmasnak látszik ugyan, hogy a helyi események elbeszélésébe beleszötte az országos eseményeket is,

¹⁾ *Keary*, A Catalogue of English coins in the British Museum. I. Ser. Anglo-Saxon coins. Ed. Reg. St. Poole.

azonban ez a távolabbi perspectiva nemcsak tájékoztató főkép a laikus olvasóra nézve, de néhutt szükséges is azért, mert az országos események szoros oksági viszonyban álltak a pozsonyi mozgalmakkal. Fokozzák a munka érdekességét a szöveghez csatolt rajzok, diszítványok, térképek. Ezek közt különösen kiemelendők a Képeskrónika színezett miniatur-képei, a Ptolemaeus térképének és a Peutinger táblának Pozsony vidékére vonatkozó részletei, a Bryn-Hoggenberg-féle »Orbis Civit. terrarum«-ból vett fénymásolat, leginkább pedig szerzőnek a Henrik császár magyarországi hadjáratáról készített pontos térképe.

A feldolgozott történelmi anyag tizenegy fejezetre van felosztva. Az első fejezet Pozsony vidékének, sőt az egész közép-dunai medencének *természethistoriájával* foglalkozik. Szerzőnek kétségtől sokoldalú tudásáról tanúskodik ez a leírás, de a természettudományok köréhez tartozván, Pozsony város monographiájából egészen kihagyható lett volna. Ma már mélyreható alapossággal, önálló jeles szakmunkákban tárgyalják nálunk is a természettudományokat; minél fogva felesleges és indokolatlan belemennünk egy olyan határba, mely elvégre is nem a történetírók birodalma. Nagyon kevésbé tartozik például Pozsony város politikai és szociális történetéhez: minő geológiai korszakokon ment át Magyarország földképződése; miképp követte a sóstengert a poshadt tenger, ezt pedig az édes tenger; vajjon a lezuhanó patakok vájó ereje, vagy dinamikai erők idézték-e elő a pannóniai tenger lefolyását; a continensek fajmozgalmaiban miképp jelentkezett az állati élet a Pyrenaeeken, Afghanistanban vagy a Himalaján? Elég lett volna bevezetésül csupán a pozsonyi őskori leleteket felsorolni és ábrázolni.

Az ó-kor előadásában is terjengős kitérések vannak a keltákra, bójókra, skordiskokra és dákokra. Közelébb jár a tárgyhoz, bár ez is túlbő, mit szerző a rómaiak koráról ír. A rómaiak megszállották ugyan Pozsony vidékét, de nem csatolták az imperiumhoz. A pozsonyi várhegy castrummal védett nevezetes pontja volt a római limesnek, s jelző állomása a közelben fekvő Carnuntumnak. Bizonyítják a római megszállást a pozsonyi Lőrinczkapu-utczában kiásott emlékek; épületmaradványok, a Leg. XV. Apolinaris bélyegét viselő téglák, sarcophagok, edények stb. Mindamellet Pozsony helyén soha sem állott egy nagy római város, melyet *Pisonium*-nak neveztek. A várhegyi római erődnek nevét sejtteni sem lehet; nem szólnak róla sem az itinerariumok, sem a geographiai művek, sem a feliratos kövek. Pozsony nevét a szlávoktól származtatja Ortway. Nézete az, hogy e név hangugratás és szótagátolvasás révén a *Vratislavia* vagy *Bredslava* helynévből eredt. Valószínűbbnek látszik, hogy a magyar

Pozsony a Freisingi Ottó említette *Castrum Bosan*-ból, a német *Pressburg* pedig a Bredslavából, vagy tán még inkább a szláv »bres«- és »bred«-ből ered, mely utóbbi révet jelent.

Pozsony a vezérek korában nem lép előtérbe. Csak a magyar királyság megalapításával kezdődik a város fontossága. De még mielőtt ez történt, egy nagyszerű esemény, a 907. évi német-magyar csata világtörténelmi nevezetességre juttatá a helységet. Augusztus 9 - 12-dikén fényes győzelmet vívtak ki itt a magyarok Lajos német királyon, ki a kiskorú Zsolt vezérése alatt az országot megtámadta. Amily körülményesen és tanulságosan szerző ezt a háborút leírja, még nem volt tárgyalva hazai irodalmunkban. Sok új szempontot emel ki, mi a kritikájának meggyőző erőt kölcsönöz. Ezt az egész tanulmányt élénk nemzeti szellem lengi át, s elismeréssel vagyunk szerző iránt, hogy a jól értesült XVI. századi Aventius adatait, a chauvinista Dümmler ellenében, a történeti igazság és a magyar vitézi éretnyek javára oly derekasan megvédelmezte. Pontosán megjelöli szerző még a csata színhelyét is. A német püspökök seregét Pozsonytól délnyugatra a petronelli síkságon, a balparti hadosztályt a Morva völgyében érte utól a sorsa.

A mit Pozsonymegye s a magyar vármegyék keletkezéséről s első időszakáról olvasunk, az eredeti források tüzetes ismeretén és a történelmi kritika megállapodásain épült fel. Ortway művének ez a része s inntúli fejtegetései, szerfölött becses adatokat tartalmaznak hazánk árpádkori történetéhez. *Értekezései a magyarok külföldi kalandozásáról, az ország megszállásáról, az úskereszténység magyarországi nyomairól, a vármegyéről, a pozsonyi prépostságról, III. Henrik magyar hadjáratáról, a tatárvészről és a tatárok taktikájáról, mint külön tanulmányok is kiadhatók volnának, de mindenképen történetirodalmi nyereséget képviselnek.* Nemcsak a történetbúvárlat eredményeit ismeri apró részletekig, de maga is részint ismeretlen adatokat tár fel, részint a meglevőkben fedezi fel e rejtett igazságokat. El lehetünk ugyan készülve, hogy nem marad egészen szó nélkül, amit szerző a pozsonyi avar püspökségről Schröder és Ivánfi ellen, majd a Csukárok alapítványáról Knauz ellen bizonyít; de azért megmarad Ortwaynak az az érdeme, hogy e nehéz kérdések tisztázásához a maga részéről is hozzájárult, sőt a vitát alkalmasint végleg el is döntötte.

Pozsony megyét Szent-István alapítja. Okmányok alapján ismerteti szerző a gazdag pozsonyi várjavakat, melyek Pozsony megyében csakis a Csallóközre és a Kis-Kárpátokon innen eső területre estek. De a várispánság külön intézménye más területi álladékkal is birt. Voltak pozsonyi várjóságok Győr, Bars és

Vas megyékben is. A megyének e kétfélesége a XIII. század végéig állott fenn, mikor a várjavak elfecsérlése következtében a várispánsági szervezet egészen felbomlott, s a vármegye magára maradt. Hogy milyen viszony létezett a Comes Comitatus és a Comes castri közt, máshonnan is tudjuk; hanem kevesen tudják, miért van a messze vidékre ellátzó pozsonyi várnak szokatlan négyszög alakja, a minek párjára alig akadunk a középkorban. Szerző ezt az eredeti római castrum négyszöges alakjából magyarázza, melynek szilárd alapján a későbbi várépítések történtek.

Maga a mai városi terület sem volt egészen várjóság, sőt voltak Pozsonyban idők, mikor a város és a vár farkasszemet néztek egymással. Ennek emlékét, ha írott bizonyítékok nem lennének is, a pozsonyi híres koronázási dóm tornya hirdeti, mely eredetileg harczias célra, erőd-toronynak készült, a várbeli ellenség támadásainak visszaverésére.

A pozsonyi főegyházat s prépostságot Szent-István vagy Szent-László alapította, habár erre nézve a biztos tudósítások csak a XII. századból valók. A prépostság eredeti alapításában tisztán prépostság volt, melyhez a káptalan csak később járult. Már Kálmán király említi törvényeiben a prépostságot; de az alapítás nem tulajdonítható neki, ki soha sem járult az egyházi vagyon gyarapításához. Előtte pedig más, mint Szent-István vagy Szent-László nem alapíthatta e javadalmat. A Csupárok sem alapították, mert ők csak a Szent-Márton egyházának voltak patronusai, de nem a prépostságéi. A prépostsági egyház kezdetben a várhegyen, a várban állott, a várpalota s a katonai laktanyák közti lapályos téren. A prépost a várban, a kanonokok lenn a városban laktak. A várból Imre király, az esztergomi érsek és a pozsonyi prépostok kérelmére Honorius pápa helyezte át a prépostságot a városba 1221 után. A főegyház előbb a Szt.-Üdvöztőről czímeztetett, s csak a XIV. század elején kezdett Szt.-Mártonról neveztetni. A templom legrégebbi részletei a XIII. század derekán épültek.

Következik aztán a prépostság régi birtokviszonyainak, a prépostok joghatóságának, a káptalani hiteles helynek, a marchecki és stillfriedi ütközeteknek, a csehek uralmának, Szent-Erzsébet születésének, a ferencziek és klarissák kolostora viziontagóságainak történeti elbeszélése. Mellékletül adja szerző az árpádházi korból való pozsonyi főispánokat, a káptalan kiadványainak jegyzékét, s a pozsonyi prépostok és kanonokok névlajstromát. 1135-től 1298-ig 53 főispánt; 1230-tól 1300-ig 78 káptalani kiadványt; 1209-től 1294-ig 12 prépostot s 1253-tól 1300-ig 12 kanonokot sorol fel.

Egészben véve Ortway e művében, mely az ősi keronázó város *első összefüggő történetét* nyújtja, tudományos irodalmunknak örvendetes gyarapodását látjuk. Szerző készülsége és fáradhatatlan szorgalma feljogosít a reményre, hogy a következő kötetek méltók lesznek az elsőhöz. A könyv pompás technikai kiállítása dicséretére válik *Stampfel Károly* kiadó műizlésének és a pozsonyi nyomdai iparnak.

DR. SZENTKLÁRAY JENŐ.

A szepes-szombati krónika. Ismerteti és közli dr. Demkó Kálmán. Lőcse, 1891. 8-adr. 38 l.

A krónikák utóbbi időben sokat veszítettek hitelükből, becsületükből. Az oklevélanyag oly nagy készletével rendelkezünk minden korszakból, hogy azok mellett a régi följegyzések elszórt adatai egyáltalán nem jöhetnek forrásszámba, s ha igen, csak annyiban, a mennyiben oklevelek tanuskodnak hitelességük mellett. De azért érdekességük nem szűnt meg a történetbuvárok szemében, csak súlypontja változtatott helyet; ha nem is fogadjuk el többé azokat elsőrangú kutforrásaiúl a kornak, melyről beszélnek, megmaradnak becses történeti emlékeiül a kornak, melyben készültek, megőrizve ama kor történeti ismereteinek és felfogásának képét számunkra.

Rég letűnt idők ilyen tiszteletreméltó emlékét ismerteti velünk Demkó Kálmán, a felvidéki városi levéltárak szorgalmas kutatója, ama néhány levélre terjedő XV. századbéli német krónikás feljegyzésekben, melyekre Szepes-Szombat város kapitányi hivatalában, a szepesi jogkönyv ott heverő kézirati példányának függeléke gyanánt bukkant.

A krónika, melyet Demkó a Szepesmegyei Történelmi Társulat évkönyveinek hetedik évfolyamában és külön lenyomatban is közzé tett, szepességi ember munkája, a ki a XV. század közepén élt. Felfedezője több rendbeli körülményből azt sejtí, hogy írója nem volt papi ember; valószínűleg városi, talán lőcsei polgár lehetett, polgár (mert ezt a várost gyakran emlegeti).

Feljegyzéseit Szent-Istvánnal kezdte meg; s arra a kérdésre, micsoda történeti források állhattak eme XV. századbéli szepesi polgár rendelkezésére, ő maga adja meg a választ, Cronica Marciniana névvel nevezve meg forrását. Demkó szerint Martiniana van írva, de a középkori c és t betűk hasonlósága valószínűvé teszi, hogy ő maga tévedett olvasásban. S egyszerű összehasonlítás meggyőz a felől, hogy ez nem más, mint a XIV. századbéli Márk barát krónikája, a híres bécsi képes krónika, melyet

a mi szepesi emberünk a latin eredetiből kivonatossan bár, de legtöbb helyen majdnem szósz szerint ültetett át németre.

A munka tehát voltaképen nem egyéb, mint egyszerű kivonat, de annak színvonalán jóval fölül emelik és határozott helyi zamatot adnak neki betoldásai, melyek legnagyobb részt a Szepesség történetére vonatkozó részleteket tartalmaznak. Ilyen az az adat, hogy a szászokat II. Béla telepítette a Szepességre. A krónika kezdő sorai is a német bevándorlással foglalkoznak. Miután a szepesieket szászoknak és vendégeknek nevezik, szükséges tudni, honnan jöttek be, melyik király alatt, s mikor jöttek a Szepességbe? Erős szász érzülete végig vonúl egész munkáján, a nélkül azonban, hogy a magyarsággal összeütközésbe jönné. S a szepesi szászok felől beszurt új adatai mellett általános érdekű feljegyzésekkel is találkozunk. Ilyen az az eddig nem ismert adata, hogy II. András királyt a magyarok boros királynak nevezték, (haben geheisen den trunken kónig.)

1342-n túl, a hol a bécsi krónika megszakad, feljegyzései hézagossá válnak, de csak 1404-ig. Azontúl ismét részletesebbek és tartalmasabbak, jeléül, hogy az eddigi compiler helyett ettől kezdve az egykorú adatokból dolgozó kortárssal, igazi krónikással állunk szemközt.

A krónikának ez a második része leginkább szepességi eseményekre vonatkozik, s épen ebben rejlik tulajdonképeni értéke. A csehek 1401-iki beütésével kezdődik s azzal a mozgalommal, melyet Nápolyi László párhive, Debrői István 1403-ban támasztott a felvidéken. Említést tesz a szepesi városok elzálogosításáról, s a zálog-összeget az összes krónikások közül egyedül adja magyar értékben helyesen; 37,000 »schock« garas = 88,800 magyar frt. A vidékét érintő események közül sok olyat jegyez fel, a miről a többi krónikáink hallgatnak; s az országos események felől is gyakran jobban van értesülve, mint Turóczy. Részletessége természetesen abban az arányban nő, a melyben saját korának legutóbb lefolyt éveihez, a Hunyadi János kormányzósága idejéhez közeledik. Kár hogy éppen az utolsó lap erősen megsérült, s a legutolsó pontból, a mely Hunyadi László kivégeztetéséről szól, már csak egyes töredezett szavak vehetők ki. Ebből a pártszenvédek által felzaklatott korból minden rövidke tudósítás kiváló érdekléssel bír a történetíró előtt. A szepesszombati krónika szerzője a pártküzdelmekben V. Lászlóval látszik rokonszenvezni, kit »gar ein edler her« jelszóval említ, de rokonszenve nem teszi elfogulttá, minden harag nélkül konstatálja, hogy a magyar urak többsége Ulászlóval tartott; a későbbi évek eseményeit is tárgyilagosan ismerteti.

A dátumokról azonban nincs mindig jól értesülve. Zsigmond

halála napjául 1437. december 7-ét írja 9-ike helyett, s Albert koronázását 1438. Szent-György napjára teszi, holott tudjuk, hogy január 1-én koronáztatott meg Erzsébettel együtt. A koronázást követő budai zavargásokat, mikről az egykori írók egy része 1439. folyamán emlékezik meg, 1438. pünkösdi tájára teszi. Érdekes, hogy e zavargásokról szólva a *zsákmány* magyar szót használja elbeszélésében: do machten dy wnger ein *schagman* und nomen den lewten aus iren hewszern vil gutter und kawf-manschaft.« Demkő a *schagman* szót úgy látszik nem értette meg, mert kérdőjelet tett utána.

E följegyzések első része becses azért, mert a Márk barát krónikájának egyedüli német fordítását, illetőleg kivonatát tartotta meg korunkig. A második részben pedig az eddig ismert szepességi krónikák anyját találjuk fel, a mely előképül s részben forrásul szolgált a XVI. század kezdetétől fogva nagy számban fellépő szepesi krónika íróknak. Köszönettel tartozunk Demkő Kálmánnak, hogy a szövegkiadási kritika színvonalán álló közlésében megismertette velünk szerencsés fölfedezését.

DÉCSÉNYI GYULA.

Michelungelo Schipa, Carlo Martello Angionio. Napoli, r. tipogr. Franc. Giannini et Figli. 8-rét, 226 lap.

Károly-Martel II. vagyis Sánta Károly sicíliai (nápolyi) király és Árpádházi Mária, IV. István magyar király leányának elsőszülött fia, ki Kún László halála után a magyar királyi trónt mint anyai örökét követelte, a római szent-szék engedelmével ilyenül megkoronáztatott, magát halálaig magyar királynak nevezte: ezért is — de főleg mert I. Károly királyunk atyja, következésképp I. Lajos nagyatyja volt, rég érdekli figyelmünket.

Az anjouk keze oly szerencsésen kormányozta a magyar nemzetet, hogy minden adat felőlők kedves előttünk. Szívesen forgattuk tehát a fontosabb czímzett művet, melyet a magyar történetkedvelő közönséggel röviden megismertetni kötelességünknek tartottunk.

Művét szerző tizenkét fejezetre osztja. Az elsőben az anjou és magyar királyi házak közt kifejtett családi szövetséget és Károly-Martel születését tárgyalja. A magyar királyi családban kitört viszályokat (IV. Béla, V. István) kissé fonákul itéli meg ugyan, de annál behatóbban fürkészi az I. Károly és V. István gyermekei: Sánta Károly és Mária, Kún László és Izabella (= Erzsébet) közt létrejött házasság megkötésének minden részletét, helyesen észrevevén, hogy az Anjoukori diplomaciai Emlé-

kek erre vonatkozó s egyéb oklevelei datumai helytelenül vannak megfajtv. Nem kerüli ki figyelmét Pray (Annal. I. 325.) azon állítása sem, hogy az Anjouház elsőben boldog Margitra vetette szemét; a Krisztus Jegyese azonban zárdáját a Nyulakszigetén elhagyni nem akarta.

Míg IV. László házassága gyermektelen maradt, addig Árpádházi Mária (szerző szerint) tizenhárom gyermekkel ajándékozta meg a nápolyi királyi házat.¹⁾

Károly-Martel, a »primogenitus« születését pontosan meghatározni szerző se képes; mégis Minieri-Riccio ellenében, kik azt 1271 *űszére* teszik (Genealogia di Carlo II. az Archivio Storico per le provincie Napolitane VII, 1. tábláján), szerzőnk valószínűnek tartja, hogy az már ugyanazon év *tavaszán* esett meg.

A második fejezet bőven (18–46. lap) tárgyal Károly-Martel gyermekességéről s eljegyzéséről Klemenciával, Habsburgi Rudolf római király leányával, kit 1281-ben elvittek Nápolyba. Az egybekelés 1287 folyamán történt, mire a következő 1288. évben (a napot ismét nem tudjuk) született ugyancsak Nápolyban Károly, a későbbi magyar király, ki majd Carlo Robertonak, majd rövidítve Carobertonak, néha Carlo-Übertonak is nevezték. (III. fej. 61. l.)

A következő fejezetek Károly-Martelnek, mint trónörökösnek, királyi helyettesnek (vicere) és Nápoly kormányzójának dolgait adják elő, míg a hatodik fejezet a *magyar kérdést*, azaz Károly-Martelnek, illetve anyjának Kún László után való örökösödését veszi bonczkés alá; eléggé jól és világosan fejtegeti azt, tovább haladván a történelemben egész addig, míg III. Endre Albert osztrák herceget a hainburgi békekötésre kényszeríti. Aztán arra a kérdésre tér át: mikor koronázták meg Károly-Martelt királylyá? E kérdésre adatok hián kielégítő választ adni nem tud; annyit azonban kétségen kívül helyez, hogy

¹⁾ A genealogusok közt Mária gyermekei számára nézve abban van eltérés, hogy míg egy részök a gyermek-korukban elhalt Jánost és Trisztánt két személynek veszik, s ekként *tizennégyre* teszik a gyermekek számát; mások, köztük Schipa is, János-Trisztánt egy személynek veszik, s így csak *tizenhárom* gyermeket hoznak ki. Azt hiszem, az előbbieknak van igazok. A *Chronicon Siculum*, mely a XIV. század közepén keletkezett, szerzője tehát egy időben élt Árpádházi Mária gyermekei legtöbbjével, különben pedig nápoly-városi lakos volt, szintén tizennégy magzatot ad Árpádházi Mária királynénak; valaminthogy határozottan és világosan megkülönbözteti Jánost Trisztántól ekképen: »Sextus (filius) fuit d. Johannes, qui mortuus fuit clericus parvulus. Septimus Tristanus, qui natus fuit tempore, (quo) pater suus erat captivus in Sicilia et mortuus fuit parvulus.« — *Wertner* szintén tizennégy gyermeket különböztet meg. (*Turul*, 1888.)

Károly-Martel »magyar uralkodása« éveit 1202. évi márczius 20. napjától (meglehet már valamivel előbből is) számítja.

A többi fejezetek mindegyike föl-följegyzí Károly-Martel magyar uralkodása jeles tetteit, azaz párthívei üzelmeit, viszont az ő igyekezetét, melylyel szeretett volna magyar királyságában tért fogni többnyire az Anjoukori dipl. Emlékekből merített adatok nyomán. Azonban csakhamar véget vetett magyar uraságának is a szörnyű járvány, mely 1295. évi augusztus derekán a huszonnégy éves királyt feleségével együtt, kit szintén magyar királynénak címeztek, alig tizennégy nap alatt, koruk tavaszán letarolta. Károly-Martel utoljára Nápolyban aug. 5-én kelez, azután már csak mint »néhai« említetik. --- Három gyermeket hagyott maga után: az említett Carobertot, ki atyja halálakor hét éves volt; az öt éves Margitot, utóbb II. János dauphin nejét és a kétéves Klemenciát, ki X. Lajos francia királynak lett felesége.

Schipa a szakmájába vágó régibb és újabb olasz, francia, sőt német irodalmat jóformán ismeri és fölhasználja. Nem ritkán idézi a magyar történelmi kútfőket is: a már érintetteken kívül Theinert, Schwandtnert gyűjteményéből Luciust, Madiust, Bonfint, Thúróczit stb. Nagy kár, hogy oklevélárainkkal nem kötött ismeretséget. Elkerülhette volna, hogy Német-Ujvári Henrik bán fiai közt Radoszlót és Istvánt említsen, hogy Károly-Martel hívei közt Ujlaki Ugrinról ekkép emlékezzék: »poi un Ugrino, filio di Poch, e un abitante di Villach« s egyéb *apróságokat*. Anjou Izabelláról, IV. László feleségéről is többet tudott volna följegyezni, mire kedve nem, de — úgy látszik — tudománya hiányozott.

Ellenben kétségtelen érdeme, hogy Károly-Martelnek nagy gonddal egybeállított itinerariuma nyomán kimutatja azok tévedését, kik állítják (*Pray*, *Annal.* I, 363.), hogy sereggel jött át Dalmáciába, Zágrábban megütközött ellenfeleivel, de megveretvén, visszavitorlázott Puglia partjaihoz. Erre nem annyira az akarat, mint inkább a nervus rerum gerendarum, a költség hiányzott a címzetes magyar királynál.

Rövidre fogva ítéletünket: Schipa műve számot tesz a történeti irodalomban. Ha nincs is azon szerencsés helyzetben, hogy mindenben új világot vethessen tárgyára, gondosan egybefoglalja azt, amit Károly-Martelről olasz kútfőkben talált.

Műve voltaképen külön lenyomat az Archivio storico per le provincie Napolitane 1889. és 1890. folyamából, hol eredetileg megjelent. Ára könyvárusi uton 4 frt 50 kr.

PÓR ANTAL.

A Habsburg-ház lengyel királyságra törekvése a XVI. században. Írta Dr. Szádeczky Lajos. Kolozsvár, 1892. 8-adr. 35 l.

Ez érdekes tanulmány három lengyel király-választás történetét vázolja: II. Miksaét, kivel szemben első ízben 1573-ban Valois Henrik s utóbb 1576-ban Báthory István győzött, a Miksa főhercegeét (s még más három főhercegeét) kinek ellenfele Zsigmond Waza herceg volt. A Báthoryaknak ez utolsó küzdelemben is jelentékeny részük volt, de máskülönb is a Habsburgok törekvése nagyon beléjátszik Magyarország történetébe. Szádeczky a bécsi titkos levéltár gazdag adatain s az egykorú nyomtatványokon kívül a lengyel kútfőkből s levéltári adatokból is bőven merített s épen ezért e nagyfontosságú és Lengyelország sorára kiható mozgalmakról nemcsak részletesebb, hanem hívebb képet is ad, mint a hogy eddig volt tárgyalva történetünkben s bár itt-ott némi animositással, de sok elevenséggel tárgyalja e mozgalmakat és törekvéseket. Különlenyomat az Erdélyi Muzeumból.

Szerémi György és Emlékirata. Történelmi Tanulmány. Írta Erdélyi László. Budapest, 1892. 8-adr. 135 l.

A Századok olvasói emlékezhethetnek, hogy a Történelmi Társulat márcziusi ülésében Szádeczky Lajos felolvasást tartott egy már csaknem sajtó-kész munkájából »Szerémi élete és emlékirata« cím alatt, s ugyanakkor bemutatta Szerémi emlékiratainak egykori példányát, mely a bécsi udvari könyvtár tulajdona. A monographia a Századok-ban fog megjelenni s hogy még nem adtuk sajtó alá, azon múlt, hogy szerző az eredeti példány áttanulmányozásából merített tanulságokat is fel akarta használni. Alig pár héttel a felolvasás megtartása után vettük a fennebbi munkát, mely úgy látszik tudori értekezésnek készült s már akkor, midőn Szádeczky felolvasását tartotta, sajtó alatt lehetett, s most immár előttiünk fekszik. Biztosra vehetjük, hogy a két történetíró egy időben, egymástól meglehetősen távol s teljesen függetlenül hosszú és beható tanulmányt tett a nevezetes emlékirat méltatására s bár Szádeczky munkájának közlését nemsokára megkezdjük, kötelességünknek tartjuk a már megjelentről röviden megemlékezni, annyival inkább, mert az nem mindennapi tehetségről tanuskodik. Erdélyi munkájában előre bocsátja a kérdés irodalmát, mindazt, amit Szerémiről irtak s a mi mindössze is édes kevés és olykor felületes is. Azután magából az emlékiratból összeállította Szerémi életét. Majd (II. f.) bonczkés alá veszi Szerémi nyelvét és irályát, ezt a sajátságos különös latinságot, mely mindent magyarul gondolt ki, de latin szavakkal irt le annyira, hogy némely kitételét meg se lehetne érteni, hacsak magyarra nem fordítván le az ember (pl. quomodo ambulasti cum capellano Prini Petri, hogy jártál a Perényi káplánjával, s ilyen elég van), közli tartalmát (III. f.). Majd áttér Sz. földrajzi és chronologiai adataira (IV. f.) s ezek beható és tüzetes elemzésével valóban jó és hasznos munkát végzett. Sz. chronológiáját hat csoportba osztja s mindenik csoportban külön

választja a hibás és helyes adatokat: még pedig kitünő sikerrel. Csoportosítva vesszük itt Sz. chronologiai tévedéseit, melyek közül egyik-másik történetírásunkba is utat talált, s melyeket ő szükségesnek tartott rectificálni. Az utolsó fejezet az emlékirat átnézetét adja, s beilleszti Szerémit történeti-irodalmunkban arra a polezra, mely őt megilleti, s kimutatja, hogy az említett emlékirat végéhez ragasztott epistola flebilis a Thatai Miklós munkája, egyúttal párhuzamosan egymás mellé állítja a két előadást Lajos király haláláról.

Hibái, gyarlóságai, tévedései mellett is Szerémi emlékirata nagybecsű és nélkülözhetetlen munka. »Egy kép a történetből, melynek tárgya a múlt, megrajzolója a kor jobbágy eleme.« Igaza van Erdélyinek. Ez a jobbágyból lett félmivelt pap megmagyarázza azt a különös jelenséget, hogy a jobbágyság az 1514-iki embertelen törvény daczára sem csatlakozott a hódító »pogány«-hoz.

Sz. S.

A Lagunák Városa. Irta Alleker Lajos kegyesrendi tanár. Nyítrán, 1892. Ára 60 kr.

Szerző ezen kis művecskéje, mely külföldi utazásának is emléke, Velenczével foglalkozik. Két részre oszlik, az elsőben adja Velenceze történetét dióhéjban, a nevesebb dogék uralkodása szerint kiterjeszkedvén röviden a magyar vonatkozásokra is, a másodikban leírja benyomásait Velenczéről, egyúttal ismertetvén az általa megszemlélt palotákat, templomokat stb. egyúttal történetüket is adván. Mint inkább kellemes olvasmány, melyben a czélszerűt a hasznossal kívánta szerző összekötni, ajánlható úgy azoknak, kik Velenczét rövid ideig akarják átélvezni, mint azoknak is, kik az emlékek átolvasásával újra fel akarják idézni a Lagunák Városában töltött kellemes napokat, s egyúttal a történetét is megakarják ismerni.

Róma törvényhozása a népgyűlések korában. Irta Dr. Keil A. L. Budapest, 1892.

Az előttünk fekvő és valóban nagy szorgalommal összeállított testes kötet méltán megérdemli, hogy bővebben is megemlékezzünk róla. Egyike az azon hasznos segédkönyveknek, melyeket úgy a tanár, mint a hallgató eddig csak külföldi művekből, a források összekereséséből volt kénytelen magának csoportosítani, de egy könyvbe összeállítva, ily terjedelmesen nem állt rendelkezésére. A római jog történetét csak úgy érthetjük meg, ha megismerjük teljesen a jogalkotó közlegeket, azok munkásságát. A Digesták főleg a magánjogra vonatkozó örökbecsű kútforrás, de az egyes jogintézmények fejlődését igen gyéren és elvétve találjuk beunők. Főérdeme e könyvnek, hogy a császárság első korszakáig az összes lex-eket adja, helyes csoportosításban. Kihagyta ebből, mert szigoruan véve még nem e korszak törvényhozó forrása, a praetori jogi alkotásokat, melyek pedig e korban már nevezetes szerepet játszanak, főleg a magánjog

terén, de persze a szerző csupán a népgyűlések alkotta törvényeket gyűjtve egybe, nem terjeszkedhetett ki az évente váltakozó, habár törvény által magát az edictumához tartani kötelezett magistratus jogalkotására. Kivánatos lenne azonban, hogy ép ő, ki oly alapos készültségű, folytatná a megkezdett munkát s a törvényhozást a császárok korában is hasonlóképp adná, hol is tág tere volna a jogi intézmények schematicus előadásának. De térjünk át magára a könyvre. A könyv két részre oszlik, az első rész a törvényhozási tényezőket ismerteti meg, úgymint a népet, a magistratust és a senatust, melynek jogalkotó főfontossága csak a népgyűlések eltűnte után, vagyis a császárság korában kezdődik. A második részben, mely az egész kötetnek jó négy-ötöd részét teszi, szószerint idézi a különböző törvényeket, a görög kútfőkben fennmaradtakat latin nyelven. Az első a fontos tizenkét táblás törvény, melyet a Voigt-féle felosztás szerint ad, Bruns után, azután jönnek a leges, plebiscita, populiscita és rogationes, még pedig a) a közjogi, b) a magánjogi törvények. A közjogi törvények 14 főpont alatt vannak csoportosítva, s itt tárgyalja a per-jogot és büntetőjogot is, a magánjogban pedig a család, gyámsági, örökösödési jogot, a vagyonjogból a tulajdon elleni kihágást s külön a tiszteletdíjakról szóló lex Cincia-t ismerteti. E beosztáshoz szigorúan véve szó férhet, de mivel mi nem akarunk most kritikát, hanem ismertetést írni, hagyjuk a jogászai szaklapoknak. Az egészet bezárja egy igen alapos index, melyben minden törvényt a törvényhozó neve szerint meg lehet találni.

Xenia Bernardina. Sancti Bernardi primi abbatis Claravallensis octavos natales saeculares pia mente celebrantes ediderunt: Antistites et conventus Cistercienses provinciae Austriaco-Hungaricae, Vindobonae Anno 1891. In commissis apud Alfredum Hölder caes. reg. aulae et universitatis bibliopolam. — Pars I. Sancti Bernardi primi abbatis Claravall. sermones de tempore, de sanctis, de diversis. Ad III. editionem Mabillonianam cum codicibus Austriacis, Bohemicis, Styriacis collatam excusi. Két kötet. XXXVI és 1040 l. — Pars II. Handschriften-Verzeichnisse der Cistercienses. Stifte der oest.-ung. Ordensprovinz. 2 kötet. 561 és 511 l. — Pars III. Beiträge zur Geschichte der Cistercienser Stifte der oest.-ung. Ordensprovinz. 1 kötet VIII és 426 l. — Pars IV. Bibliographia Bernardina, qua S. Bernardi primi abbatis Claravall. opum cum omnium tum singulorum editiones ac versiones, vitae et tractatus de co scriptos quotquot usque ad finem anni 1890 reperire potuit collegit et annotavit P. Leopold Janauschek monast. B. M. V. de Claravalle Austriacae (vulgo Zwettl) presbyter, S. S. Theologiae Doctor ejusdemque professor emeritus etc.

Nyolczszáz esztendeje múlt annak, hogy Bernát, kit később a katolikus egyház szentjei sorába igtatott, született. E nyolczszázados emlékünnepezt ülték meg a czisztercziták, a fönt elősorolt rendkívül becses irodalmi kiadvánnyal. A hála vezérelte őket e szándékukban, mert e

nagynevű férfiuban alapítójukat tisztelik. A munka tartalmát a hű bibliografikus jegyzetek eléggé jelzik s csupán két dologra hívjuk fel a figyelmet; az egyik, hogy a kiadványok, úgy a szent beszédek, mint a kéziratok, mind pedig a bibliographia, szakavatott kritikai élel dolgozó munkatársakra vallanak. A másik azon sajátságos körülmény, hogy ámbár a kiadvány az osztrák-magyar rendtartomány aegise alatt jelent meg, a magyar kolostorok történetéről, az ide vonatkozó kéziratokról egy jottát sem tartalmaz. Pusztán a Bibliographia Bernardinában találkozunk egy-két magyar író nevével. Vajjon mire véljük ezt? Tán a magyar eziszterezíták külön kiadványnyal fogják e kiváló férfiú emlékét ünnepelni? Vagy tán előjele ez annak, hogy nemsokára önálló magyar eziszterezítarendtartománynak fogunk örvendhetni s innen keltezhető az osztrákok szűkkebltsége? Mindkét dolognak csak örülni tudnánk.

Statuten und Reformationen der Universität Heidelberg vom XVI. bis XVIII. Jahrhundert. — Herausgegeben von der Badischen Historischen Kommission. Bearbeitet von August Thorbecke. Leipzig, Verlag von Duncker et Humblot. 1891. Ára 16 márka.

Az előttünk fekvő munka a híres heidelbergi egyetem múltjából azon változtatásokat tárja fel, melyeknek annak szervezete, a XVI. századtól a XVIII-ig, tehát teljes 300 éven belül, kitéve volt. A heidelbergi egyetem alapítója I. Ruprecht választó-fejedelem. Ez időtől kezdve egész a reformációig az egyetem teljesen önállóan, saját maga intézte úgy belső, mint külső ügyeit. A megváltozott viszonyok azonban az egyetem viszonyaira is kihatottak. V. Lajos fejedelem 1522-ben adta ki rendeletét, melyben az egyetemet, mely ez időben régi hírnevéből sokat veszített, teljesen új és megfelelőbb alapon rekonstruálta. Az általa megjelölt nyomokon halad Ottó Henrik 1559. decz. 19-én, VI. Lajos 1580. ápr. 11-én, János Kázmér pfalci örgróf és helyettes-fejedelem 1588. decz. 2-án, Károly Lajos 1672. július 11-én és szept. 1-én, és végül Károly Tivadar 1786. október 14-én kiadott rendeletével. Thorbecke e fontos rendeleteket, a heidelbergi egyetemi könyvtár kéziratainak és a karlsruhei általános tartományi levéltárnak okiratai alapján, egész terjedelmükben s hű másolatban közli. A statutumok meghatározzák a rector s az egyes karok dekánjainak teendőit és jogait, előírják a doktorra avatandók eskümintáit, részletes adatokat tartalmaznak az egyes tanárok és egyéb alkalmazottak fizetésére nézve, megjelölik a tanárok és a tanítványok között való viszonyt s rendkívül érdekes adalékokat szolgáltatnak a régi egyetemek sajátságos életéről. Kétségtelen, hogy e könyv, az egyetemek történetével foglalkozóknak nélkülözhetetlen forrásmunkául szolgál.

D.

T Á R C Z A.

A RODOSTÓI RÁKÓCZI-TEMLOM RESTAURÁLÁSA.

A »Fővárosi Lapok« april 3-iki számában, apr. 3-áról -- Rákóczy Ferencz halálának 156-ik évfordulója napjáról — Beszédes Kálmán a Tört. Társulat titkárához intézett nyílt levél alakjában a rodostói Rákóczi-templom leírását közli, még pedig azért, mert e templom roskadozó állapotban van, mely sürgősen igényli a restaurálást.

»E templom középső mennyezete — írja Beszédes — sárga alapon, barna ornamentikával tarkázott falkockákból rakott, mint Thaly Kálmán is írta, igen szép mű, derült, magasztos színhatással. Ezek a kockák és a részint kék alapon fehér, részint felváltva sárga alapon barna ornamentikával bíró, sajátos, kedves összhangzatú falapok, egy a templom padlásán annak hosszában s ezen keresztben megerősített mestergerendákhoz illesztett négy oldalgerendára támaszkodó, s alsó végeikkel ugyanilyen négy alapgerendán nyugvó vékonyabb gerendákra vannak a templom belsejéből fölszegezve. A tetőzet cserepeit tartó deszkák már korhadtak lévén, különösen a télen beszivárgó eső, sőt néha a hó is, e vékony deszkáknak leginkább alsó részét már nagyon megrongálta s a szegény plébánia rövid időn ama kényszerítő helyzetbe fog jutni, hogy a Rákóczi fejedelemtől csináltatott szép mennyezetet mással kell fölcserélnie. Hogy ez meg ne történjék, előbb a padlástető deszkáit teljesen, cserepeit pedig nagyrészt ujjakkal kellene felszerélni, továbbá a mennyezet oldalait képező deszkácskák és a tetőzet kockáit vékonyabb, egymásba ékelt s az azokat tartó gerendák felső részére szögeezett deszkákkal befödni. Francesco *Randozzo* plébános atyával együtt végzett, figyelmes vizsgálat után arról győződünk meg, hogy ez az egyedüli mentő mód. Megújítandók volnának még a presbiterium elkorhadt, egyszerű kékre festett deszkákból álló mennyezete és a négy méter magas négy ablak roskatag keretei.*

A templom restaurálása, mint a rodostói építőmester kiszámítá, negyvenöt török arany lirába, vagy a mi pénzünk szerint 486 forintba kerülne. De a rodostói hívek ennyit se bírnak meg, s utójára is, ha segélyt nem kapnának, kénytelenek volnának a templomot lebontani s helyette más kisebb építtetni.

A mint Beszédes cikke megjelent, a Szent István Társulat pár nap mulva tartott ülésében 100 frtot utalványozott a restaurálás költségeinek

fedezésére s erről a Tört. Társulat elnökségét értesíté. Bay Ilona a restauratio költségeinek fedezéséhez hasonlólag 100 frtot küldött be s ilyen módon a szükséges összeg jelentékeny része fedezve van. Nem kételkedünk benne, hogy a még hiányzó 286 frt hamar összegyűl s e célból fölkérjük társulatunk tagjait, hogy adományaikkal járuljanak a Rákóczi-templom restaurationalis költségeinek fedezéséhez, hogy e uvezetes emlék a végpusztulástól mentessék meg.

Az adományok a titkári hivatalba küldendők.

Szilágyi Sándor

a M. Tört. Társulat titkára.

PROGRAMMÉRTEKEZÉSEK.

II.

Kevés történelmi, még kevesebb irodalomtörténeti tárgyú dolgozatról adhatunk számot ez úttal. Az utóbbiak közt van egy pár figyelemre méltó munka, a melyek írójuk komoly készsütségéről s tárgyismeretéről egyaránt tanúskodnak.

— Az UNGVÁRI KIR. KATH. FÖGYMNASIUM ÉRTESÍTŐJÉ-ben *Mazuch Ede*-nek »A közviszonyok és irodalmunk állapota 1711-től Ányos fellépteig« című rövid értekezése olvasható. Nincs benne sem mélyebb vizsgálódás nyoma, sem szélesebb kutatás eredménye. A közkézen forgó művekben olvasható jellemzésnek rövid kivonatát találhatjuk csak benne, egy-egy vonást néhol élesebben kiszínezve, de számosat figyelmen kívül hagyva. Az előadás elég folyékony és könnyű.

— A CISTERCI REND EGRI KATH. FÖGYMNASIUMÁNAK ÉRTESÍTŐJE »Faludi Ferenc« című nagyobb szabású értekezéssel kezdődik, a melynek írója *Török Konstant*. A szerző bevallja, hogy nem volt módjában az író életéhez új adatokat nyújtani s azért csak röviden mondja el Faludi életének főbb mozzanatait, de annál hosszasan s behatóbban vizsgálja Faludit, mint korának moralistáját. E szempont nagyon emeli az értekezés becsét, mert ez oldalról még nem igen vizsgálták a magyar próza egyik kiváló művelőjét. Török Konstant Faludi prózai műveinek ethikai hatását teszi elmélkedése tárgyává s a XVIII. század philosophiai felfogásáról, annak átalakító befolyásáról szólván, arra az eredményre jut, hogy ámbár e szellemi küzdelemnek vannak árnyoldalai is, de határozott érdeme, hogy nemzeti sajátságokon nyugodtak eszméi, vagy arra vezettek s így a nemzeti jellem kiforrását mozdították elő. Nem tagadhatni, hogy Faludi, mint moralista, jóllehet csak fordító, mégis a nemzeti jellem fejlődésének tisztaságára s annak megőrzésére törekedett; de a mozgalom általában véve nem ezt a célt tűzte ki s nem is ezt szolgálta. Az író Faludi művei vezették a mondott felfogásra s ebből a szempontból igaz van. Vizsgálatának

bevezetésül elég jól színezett képet tár elénk a XVIII. század első felének közérkölciségéről, neveléséről, a melyeket Faludi javítani, fejleszteni kívánt. Ezért választotta az angol moralisták egypár művét fordításra, a mely művekről azt hitte, hogy legjobban illenek a magyar viszonyokhoz. Török Konstant sorba veszi e művek főbb eszméit s a legjellemzőbbeket szó szerint idézi. Kár, hogy nem volt alkalma e fordításokat összemérni az eredetikkel, hogy kitüntette volna, mennyiben önálló, mennyiben fordító s mennyiben csak átdolgozó Faludi. A 64 lapra terjedő értekezésnek e rész épen felét foglalja el. A másik felében mint lyrikust, epicust és drámaírókat igyekszik méltányolni, s jóllehet ez a rész kissé rendszertelen, el lehet mondani, hogy a szerző mindenütt önálló véleményeket ad, nem egyszer szembe száll a régi nézetekkel s elég ügyesen tudja saját felfogását indokolni. Jegyzetben hosszabb mutatványt közöl Faludi sajátos szövegeiből s kifejezéseiből, a melyek nagyrészt vagy már az előtt is éltek a köztudalomban, vagy Faludi műveiből jutottak át abba. Török Konstant dolgozata így is, a mint van, figyelemre méltó, s ha kissé rendszeresebb, jobban komponált volna, megérdemelné az irodalomtörténettel foglalkozók a közönség mélyebb érdeklődését is.

— Az ÉRTESÍTŐ A KEGYES-TANÍTÓRENDNEK VÁCZI FÜGYMNASIUMÁRÓL czimű tudósítványban *Sárfy Ignác* »Népmeséink néhány jellemző vonása és morális igazságszolgáltatása«-ról értekezik. A szerző mindjárt dolgozata elején kijelenti, hogy értekezése első sorban a tanuló ifjúságnak van szánva, de egyszersmind néhány vonással hozzá kíván járulni irodalmunknak ez ága műveléséhez is. Mind a két célját eléri, mert a felosztás is, a mese egész szellemének vagy hatásának vizsgálata is tiszta felfogásra s írói tehetségre mutatnak. Nem tartozik ide a mese tárgyainak behatóbb ismertetése, de annyit lehetetlen föl nem említenünk, hogy a szerző kétség kívül helyes abstractiókat vont el a népmesékből, azokat jól rendezte és szépen írta le. Dolgozata (47 lap) valóban becses adalék irodalmunknak ez ágához s mindenképp becsületére válik írójának.

A DUNÁNTÚLI ÁG. HITV. EVANGEL. EGYHÁZKERÜLETI SOPRONI LYCEUM ÉRTESÍTŐJÉ-BEN »A lyceumi Kis János- emlékünnep«-re vonatkozó adatok vannak összeállítva. A mult iskolai év elején ülte ugyanis a soproni főiskola a Kis János alapította *magyar társaság* száz éves fordulójának ünnepét, a melyen az Akadémiának és a Kisfaludy-társaságnak is megjelent egy-egy képviselője. El van mondva, hogyan festették meg az intézet számára Kis János arczképét, hogyan rendezték az ünnepélyt, s közölve van az iskola igazgatójának megnyitó beszéde is, a mely egypár vonással Kis János korát, főleg a mult század végét igyekszik megeleveníteni.

— A KOLOZSVÁR VÁROSI NYILVÁNOS KÖZSÉGI POLGÁRI FIÚ-ISKOLA TIZENEGYEDIK ÉRTESÍTŐJÉ-BEN *Ferencki Zoltán* lenyomatja Petőfi Sándor naplóját, híven az eredetihez, mert — mint mondja — az addigi kiadások sem nem teljeseek, sem nem hűek. Néhány jegyzettel kíséri a közleményt Ferencki, a melyek a napló egyik-másik pontját felvilágosítják.

— A FIUMEI M. KIR. ÁLLAMI ELEMI-, POLGÁRI FIÚISKOLA ÉS A HOZZÁ KAPCSOLT IFJARTANFOLYAMOK ÉRTESÍTŐJE bevezetésül az iskola történelmét mondja el dióhéjban »Tizenöt év« czímmel. Szerzője maga az igazgató, *Donáth Imre*, a ki természetesen legjobban ismeri az intézet multját, a melyről azonban csak egy pár lényeges adatot állít össze s egyszersmind elmondja, hogy mit tart ő jövőre legfontosabbnak az intézet érdekében. Kár, hogy kissé bővebben meg nem ismertet bennünket az intézet fejlődésével s hogy milyen hatást tett az fennállása óta a közönségre.

V.

FÜZETES VÁLLALATOK.

»A RÉGI MAGYAROK SZEMÉLYNEVEI« cím alatt Kubinyi Ferencz egy szótár alakú vállalatot indított meg, az egész munka 24 füzetre, vagyis 3 kötetre van tervezve. Az Előszóban szerző kijelenti, hogy nem nyelvtudományi fejtegetést akar adni, hanem segédkönyvet a történetbúvároknak, mivel a munkában az egyes neveket viselt személyre vonatkozó adatokat is egybeállította. A Bevezetésben értekezik a személynevekről, azok változatairól, az ősnvekről, a pórok, szolgák neveiről, a ferdítésekről, a jóhangzású átalakításról, az idegen eredetű személynevek megmagyarosodásáról, végül a forrásokról számol be, melyeket nagy munkájához felhasznált. Ezután adja a Névtárt *Aaron*-tól—*Almus*-ig. A jeles munkát, melynek egyes füzetei 1 frtért kaphatók, ajánlhatjuk az érdeklődők figyelmébe. Különben meg teljes megjelenése után visszatérünk reá.

»A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETÉVEL« Bodnár Zsigmondtól megjelent a IX. és X. füzet. A XVII-ik század irodalmát, a hitvitázó és erkölcsstani irodalmat (Laskai, Geleji, Medgyesi, Toroczka), a történetírást, politikai s más iratokat, a Lyrát (Rimai, Szenczi Molnár), a világi lyrát, az elbeszélő költészetet, gúny, feddő és tanító költészetet, szépprózát adja elő s azután áttér a kuruczvilág korára (1630—1711-ig), kezdi a vallásos prózával s gonddal kidolgozott képet nyújt a XVI-ik század második felének polemicusáról Sámbar és Kiss Imre, Tolnai és Pósházi munkáiról, vitatkozásairól.

A »MAGYAR IRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI«-ból Szinnyei Józseftől a második kötet 3-ik és 4-ik füzete hagyta el a sajtót. Csernátonitól—Darvasig egy egész sereg s köztük sok kiváló író élete van feldolgozva a régiebbek és újabbak közül. Köztük Csiky Gergely, Csizsár Sámuel, Csokonai, Körösi Csoma, Csuthy, Czákó, Czeglédi, Czelder, Czilchert, Cziráky, Czövek, Czittinger, Dalmady, Dálnoki, Dániel, Dánielik, Dankovszky stb. s a legtöbb, kivált az újabbak, sok nem ismert adattal bővítve.

A »NYELVTÖRTÉNETI SZÓTÁR« III. kötetéből a VII. és VIII-ik füzet, a végképpen való—zsúp közti szavakat foglalja magában. Ez alapvető munka gyorsan közeledik végéhez. A III-ik kötettel a szótár be lesz végezve

mert a még hiányzó három füzet az indexet fogja magában foglalni, melylyel a munka használata rendkívül meg lesz könnyítve.

»A MAGYAR SIEBMACHER«-nek Csergheő Géza gondos szerkesztésében megjelent füzetéről teljes elismeréssel kell megemlékeznünk. Alig volt e jeles vállalatnak füzete, mely a történelmi és heraldikai anyag oly gazdagságával dicsekedhetett volna, mint a minőt a *Sztáray* (enyingi) *Török* nevek csoportja tüntet fel. A hazánk történetében játszott főúri családokon kívül, minők a Telegdiak, Telekesiek, Telekiek, Thurzók, Thúzok, Tomoriak stb., hosszú sorozatával találkozunk a régi nemesi családoknak, melyek eredetükkel a középkorba nyúlva vissza, címereikben a magyar heraldika legrégibb korához szolgáltatnak becses anyagot. Így a már kihalt Tarczaiak és Tarköiek, a Tárkányiak, anarcsi Tegzsek (de genere Gutkeled), a Tariak (de genere Ráthold), a Thurócziak, Tornaiaiak s a ma is élő gróf Sztárayak (de genere Kaplyon), Tarnóczyak, Ternyeyek, Tersztyánszkyak, Thoroczkyak, Thornallyayak stb. mindannyian az Árpádok koráig viszik fel családfáikat; s még nagyobb ama családok száma, melyek a XIV. és XV. századtól kezdve szerepelnek nemescink sorában s nagyobbrészt már e századokban kezdik használni állandó nemesi címereiket. A középkori címeradományozás kétségtelen adataival összesen 14 családnál találkozunk; első helyen áll ezek között a Teleki grófi család, mely mint a mecsincei Garázda család sarjadéka, a Garázda Miklós és Dénes testvéreknek és horogszegi Szilágyi Lászlónak 1409-ben adományozott címerben bírja ősi nemesi címerét. A címeres levél, melynek eredetije a Teleki grófok győmrei levéltárában őriztetik, a festett ármálisok között korra a második helyen áll; úgy tudjuk, hogy a Teleki-codex készülöben levő I. kötete színes facsimilében fogja közölni ez érdekes történeti emléket. Kivüle a Tamásfalviak (1415.) és a Tordaiak (a Békássyakkal együtt 1417.), a Sztáray és Tibai családok (a Nagymihályiakkal együtt 1418.), a lászlókarcsai Törökök (1418.), a Sziurtheyek (a Chapyakkal 1418.) és a csépánfalvi Tőke család (1431.) tudnak Zsigmond királytól származó címereslevelet felmutatni; a Turulból és egyebünnen jobbára ismerjük ez ármálisokat, a Tőke családé kivételével, melynek eredetijét, mint a családi letéteményt, az országos levéltár őrzi. Teljesen ismeretlenek voltak a későbbi korbeli címereslevelek, úgymint az 1456-iki Thurzó-ármális (az országos levéltárból), a Tholdalaghyaké ugyanez évből (csal. ltár), s az enyingi Török család 1481. és 1507. címereslevelei, melyek eredeteire Kammerer Ernő vál. tag akadt Festetich Alfonz gróf mágócsi levéltárában. A Thakaró-címer (1502.) a Tudományos Gyűjteményből ismerjük, a Telegdi családnak XII. Lajos francia királytól 1502-ben kapott címerét pedig a Turul 1890. évfolyama ismertette. Új adalék még a Thornallyay család 1513-iki címerbővítése, melyről a kir. adománylevél ma is a család birtokában van. A Sztárayaknál, a Telekieknél s a Thurzóknál az ősi címeren kívül közölve vannak a későbbi rangemelésekből származó címerváltozatok is; a Thurzóknál

különösen az 1456-iki czímeren kívül melyet bethlenfalvi Szepesi Gergely kapott V. Lászlótól, ott találjuk a két bárói czímert, melyek egyikét Thurzó Bernát 1550-ben a bir. bárósággal kapta és az 1606-iki grófi czímert. Ép ily kiváló gonddal járt el a szerkesztő a többi főúri családoknál is; a kihalt Szunyogh és Thököly bárók és grófok, a Szvetics, Tholdy és Tolnay grófok s a ma is virágzó Tholdalaghy, Thoroczky grófok, Sztoyka és Tallián báróknál úgyszólván először találjuk a különböző rangemelési czímerek teljes sorozatát. Ha a fentebbiekhez a legújabb keletű Tisza grófi czímert is hozzátesszük, a füzet összes főúri családait felsoroltuk, melyek névsorába a külföldi főnemességből a Thurn és Taxis hercegek, a Taaffe, Tattenbach, Teuffenbach és Tige grófok és Taxis, Thugut, Tinti és Toussaint bárók indigenatus révén igényelnek helyet. Miként az előző füzeteknél, itt is ki kell emelnünk a szerkesztő abbéli törekvését, hogy a száraz czímertani adatokat a történeti utalások bőségével tegye általános érdekűekké. Magyarázó jegyzetei a czímerek leírásain és forrásaik idézetein kívül nemcsak a családok leszármazására és elágazásaira, hanem — némi hézagokkal bár — azok főbb tagjainak történelmi szereplésére is kiterjednek, mi által a munka nemcsak mint czímergyűjtemény válik nélkülözhetetlenné történetkutatóinkra nézve, de úgy is, mint folytatása és kiegészítése Nagy Iván ismert családtörténeti művének.

D. Gy.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— SZABÓ KÁROLY emlékeztetése a kolozsvári m. k. Ferencz-József Tudom.-Egyetem múlt évi dec. 14-én emlék ünnepet tartott. A *Schilling* Lajos által elmondott emlékbeszéd a jelenvoltakra nagy hatást tett: senki sem hallgatta azt megindulás nélkül végig. Az emlékbeszéd most külön kiadásban is megjelent. Forma szépségével, meleg hangjával nagy hatást tesz az olvasóra is, s a nélkül, hogy az emlékbeszéd megszabott körét túllépne, biztos vonásokkal rajzolja meg Szabó Károlyt az életben és irodalomban. Ez emlékbeszéd az egyetem Almanachjában s az »Erdélyi Múzeum«-ban is megjelent s mindkettőből készült külön lenyomat.

† DOBOČKY IGNÁC alapító tagtársunk s választmányunknak a társulat alapítása óta tagja, Hevesen 79 éves korában ápr. 5-én elhunyt. Kiváló numismata volt, ki szakismereteivel jelentékeny szolgálatokat tett a tudománynak s míg el nem betegedett, a Századokba is dolgozott. Szelíd, nemes kedélyért közszeretethen részesült s áldott nevet hagyott maga után.

— FENYVÉSSY FERENCZ országos képviselő, tagtársunk a Soproni művészi és irodalmi körben, Széchenyi István százados évfordulóján emelkedett hangú ünnepi beszédet tartott s azt »Széchenyi emlékeztető« czím alatt közzétette. Lelkesedett hangon írt s lelkesítő beszéd, mely nagy vonásokkal, de biztos kézzel vázolja Széchenyi küzdelmeit s nagyságát.

--- GYALUI FARKAS újra kiadta Tótfalussi Kiss Miklós halálának 190-ik évfordulója alkalmából ennek siralmas panaszát, melyet az 1697-iki kolozsvári nagy égés alkalmából írt s mely mindössze két példányban maradt fenn. (Egyik az Akademiáé, a másik a kolozsvári unit. collegiumé.) Két photo-cinkographiai hasonmással látta el: az eredeti czímlapjával s az első lappal. Tájékoztató bevezetésben elmondja a siralmas panasz keletkezése alkalmát s festi a szerző üldöztetését, melyet sok mindenféleért s magáért e feddő költeményért szenvedett. Hasznos munkát végez Gyalui az üldözött és elfeledett Tótfalusi emlékének felelevenítésével, ki irodalmunk s nyomdászatunk történetének kiemelkedő alakja.

--- A KOMÁROM VÁRMEGYEI és komárom-városi történelmi és régészeti egyesület, a titkár *Gyulai* Rudolf szerkesztésében kiadta mult évi jelentését. Az egyesület gyarapodásáról s emelkedéséről örömdetes tanuságot tesz az évi jelentések nagyobbodása. Míg a két első évfolyam csak egyszerű jelentés volt, a harmadik évfolyam óta minden jelentésben van egy-egy monographia. Ezek adattárát képezik a megye és város történetének, s Gyulai az ügybuzgó titkár tollából folynak, ki azokat nemcsak a megyei s városi, hanem a bécsi s budapesti ltárakból gyűjté. Az ideiben egy csomó becses adalék van egyes helységek történetéhez, s egy másik közlése a megyei családokat állítá össze, s az utolsó a főispánok, alispánok s kapitányok névsorához járul adalékkal. Az érdekes évkönyvet hivatalos rovat zárja be.

--- K. NAGY SÁNDOR k. t. sz. bíró tagtársunk érdekes jelentést adott ki a nagyváradi és biharmegyei rabsegélyző egyletről, mint annak titkára. Bevezetésül a »büntetés hajdan és ma« cím alatt történeti vizszoatekintést bocsátott előre, melyet követ a titkári jelentés az egyesület mult évi működéséről.

--- KANITZ ÁGOST tagtársunk Haynald bíbornok consecráltatásának félszázados évfordulója alkalmából 1889-ben nagy tetszéssel fogadott tanulmányt tett közzé a bíbornokról, mint fiúvésről. E tanulmány nem sokára megjelent német nyelven s utóbb Martens Edvárd löweni egyetemi tanár Gandban, a bíbornok kitünően sikerült arczképével ellátva is kiadta. Ugyancsak Kanitz Ágost sajtó alá rendezi Endlichernek egy hátrahagyott történelmi értekezését, mely bevezetésül volt szánva Jorndanes újabb kiadásához.

--- DR. DEMKÓ KÁLMÁN »A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászati intézmények fejlődésére Magyarországon« című pályanyertes művére előfizetési felhívást bocsátott ki. A munka a magyar orvosok és természetvizsgálók augusztusi nagy gyűlésére fog megjelenni. Az előfizetési felhívást -- mely áprilisi füzetünkhez volt mellékelve -- melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

--- Az ERDÉLYI HONISMERTETŐ-EGYESLET (Verein für siebenbürgische Landeskunde) a mult évben ünnepelte meg félszázados fennállásának évfordulóját. Az Egyesület 1841 május 11-én nyerte meg a kormány meg-

erősítését s az első gyűlés 1842 május 19-én tartott Segesvárt. 1891-ben hasonlóan Segesvárt aug. 21-én tartott közgyűlésen dr. *Teutsch* püspök a társulat elnöke által tartott elnöki beszéde az 1790/1-iki országgyűlés történetét vázolta — maga ez is alkalm szerű tárgy. Szép és meleg szavakkal emlékezett meg a társulat megalakulásáról s rövid pillantást vetett annak valóban eredménydús és nagybecsű működésére. Ez emlékbeszéd tulajdonképen egy értékes monographia, mely sok adattal világosítja meg az Erdélyre nézve korszakalkotó gyűlés történetét, s a Vereins-Archiv új folyamának XXIV-ik kötetében látott világot. Nemcsak az erdélyi *szász*, hanem a magyar történetnek is valóságos aranybányája ez a kitünően szerkesztett folyóirat. Ezenkívül még egy más kisebb folyóirata is van az Egyletnek, a havonként megjelenő Korrespondenzblatt, mely kisebb történeti közléseket tartalmaz, s egyszersmind a történetirodalmi mozgalmakra figyelemzteti a közönséget. Szerkesztője *Schullerus A.* Az egyletnek, mint évi jelentéséből látjuk, van 28 tiszteleti, 34 alapító, 694 rendes tagja.

— HORVÁT ÁRPÁD a következő sorok föl vételére kérte a »Századok« szerkesztőségét: A budapesti egyetemen az 1891/2-ki tanév *első* felében *huszonhárom* hallgatója volt a diplomatikai collegiumnak, — a *második* felében pedig *tizenkilencz* hallgatója; a legszorgalmasabbak, legjelesebbek ezek: Beke Lajos, Bónitz Ferencz, tisz. Cseh Lajos, Csepreghy Kálmán, Egressy Gábor, Hukk Kálmán, tisz. Kovács Vidor, Lányi Lajos, Popovics Iván, Truskovszky Jenő, Vértessy Géza. — Ila azon jelesnél jelesebb hallgatóimra visszagondolok, akik negyvenhat év leforgása alatt nagy buzgalommal látogatták előadásaimat, — önkéntelenül is kitör belőlem e felkiáltás »Öröm tanítani!«

— A BERCSÉNYI-CSALÁD történetének III-ik kötete *Thaly* Kálmántól valószínűleg még az akadémiai nagy gyűlések előtt ki fog sajtó alól kerülni. Ez a kötet Bercsényi Miklós életrajzát tartalmazza a legnagyobb részben új, eddig nem ismert adatok alapján írva. Ezen kötetet Bercsényinek rézmetszetű arczképe fogja díszíteni, Doby Antal által készítve. Az arczkép aláírása a confederationalis okmányról vétetett.

— A ZENE-TÖRTÉNETI HANGVERSENYEK egész dívatba jöttek, mióta Bartalus István rendkívül érdekes felolvasását m. é. deczemberi ülésiünkön a magyar palotás zene eredetéről megtartotta. Tartott ilyent az ethnographiai társulat is, azonkívül az »Otthon« nevű írói kör stb. *Bartalus* István ősszel folytatni fogja társulatunkban megkezdett felolvasását s magát a palotás zenét fogja ez alkalommal bemutatni.

— HAVAS REZSŐ a magyar vonatkozású földrajzi irodalom biographiáját »*Magyar Földrajzi Könyvtár*« cím alatt elkészítette s sajtó alá adta. E segéd-könyvnek a történettel foglalkozók is nagy hasznát veszik s épen azért melegen ajánljuk olvasóink figyelmébe.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— MAGYARORSZÁG EGYHÁZI FÖLDLEIRÁSA a XIV. század elején a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. A Vatikáni Okirattár-bizottság rendeletére szerkesztette *Ortway* Tivadar. Első fele. Budapest, 1891. 4-edr. 494 l. Második fele. XLIV és 1025 ll. Ehez járul: Térkép-melléletek Magyarország egyházi földleirásához I—VII.

— NOMENCLATOR Hungarorum Antiquorum. Lexicon Historicum Opera Francisci *Kubinyi*. Tomus Primus. A régi magyarok személynévei. Magyar történelmi Név-tár. Irta *Kubinyi* Ferencz. Első kötet 1891. Első füzet. 4-edr. VI és 40 ll. Ára 1 frt.

— A KIRÁLY BIRÓSÁGI SZEMÉLYES JELENLÉTE és ennek hely-tartója a vegyesházbeli királyok korszakában. *Hajnik* Imre akad. r. tagtól. (Értekezések a Történettudományok köréből XV. k. 4-ik sz.) Budapest, 1892. 8-adr. 25 l. Ára 20 kr.

— MAGYARORSZÁGI TANULÓK külföldön, II. Magyarországi tanulók a bécsi egyetemen. Összeállította Dr. *Schrauf* Károly. Kiadja a M. Tud. Akadémia Irodalomtörténeti bizottsága. Budapest, 1892. 8-adr. CV és 365 ll. Ára 4 frt 50.

— A HABSBURG-HÁZ lengyel királyságra törekvése a XVI. században. Irta Dr. *Szádeczky* Lajos. Kolozsvár 1892. 8-adr.

— SZERÉMY GYÖRGY és Emlékirata. Történeti forrástanulmány. Irta *Erdélyi* László. Budapest, 1892. 8-adr. 135 l.

— A PROTESTANS PATENS és a sajtó. Irta *Ballagi* Géza. Bpest, 1892. 8-adr. 106 l. Ára 80 kr.

— A KOMÁROMVÁRMEGYEI és Komárom városi Történeti és Régészeti Egylet 1891. évi jelentése. Szerkeszti *Gyulai* Rudolf egyleti titkár. V. évfolyam. Komárom, 1892. 8-adr. 174 l.

— A PESTI MAGYAR KERESKEDELMI BANK keletkezésének és 50 éves fennállásának története. Irta *Pólya* Jakab. Budapest, 1892. X + 399 ll. s műmelléletek. 8-adr.

— A CILLEY GRÓFOK és Cilli városa. Irta *Alleker* Lajos kegyesrendi tanár. Nyitra, 1892. 8-adr. 74 l.

— A LAGUNÁK VÁROSA. Irta *Alleker* Lajos kegyesrendi tanár. Nyitrán 1862. 8-adr. 96. l. Ára 60 kr.

— TÓTFALUSI KISS MIKLÓS Síralmas panasza 1697. Kiadta *Gyulai* Farkas. Az eredeti kiadásról vett photo-cinkographiai hasonmással. Kolozsvár 1892. 8-adr. 22 l.

— SZABÓ KÁROLY emlékezete. Felolvasta a m. k. Ferencz-József Tudom. Egyetemenek 1891. december 14-én tartott emlékünnepeén *Schilling* Lajos egyet. tanár. Kolozsvár, 1892. 8-adr. 41 l.

JOHANN AMOS COMENIUS. Sein Leben und seine Schriften von Dr. Johann *Kvacsala*. Erste Lieferung-Bogen 1-12. — Zweite Lieferung-Bogen 13—24. Leipzig und Wien, 1892. 8-adr. VI és 384 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi május 6-án d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Thaly Kálmán elnöklete alatt dr. Borovszky Samu, Bunyitay Vince, dr. Csánki Dezső, Csontos János, Dedek Crescens Lajos, Jakab Elek, dr. Kammerer Ernő, dr. Márki Sándor, Nagy Iván, Óváry Lipót, dr. Réthy László, Tagányi Károly vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére Dedek Krescens és dr. Márki Sándor vál. tagokat kéri fel.

62. Titkár jelenti, hogy id. gróf Zichy Ferencz ő Nagyméltósága, eddig évdíjas r. tag, 100 frt alapítvánnyal a társulat alapító tagjai sorába lépett.

Köszönettel örvendetes tudomásul vétetik.

63. Előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltatnak a) *alopítóként*: Rimaszombat r. tan. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Ó-Becse községe 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Pápa r. tan. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Veszprém vármegye közönsége 200 frt alapítvánnyal (aj. Véghely Dezső); b) *évdíjas rendes tagokul 1892-től*: a máramaros-szigeti ev. ref. fő-gymnasium (aj. Szilágyi Sándor), dr. Teutsch György Dániel erdélyi ág. ev. püspök Nagy-Szebenben (aj. Szilágyi Sándor), Széchy Károly egyetemi tanár Kolozsvárt (aj. Szádeczky Lajos), Bodrogi János bölcsészeti-hallgató Kolozsvárt (aj. Szádeczky Lajos), Erdélyi László szent Benedek-rendi pap Budapesten (aj. Marczali Henrik), dr. Badics Ferencz áll. reáliskolai tanár Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), b. Liphay Béla Budapesten (aj. Szabó Albert), Pancsova th. j. f. város közönsége (aj. gr. Szécsen Antal), Nellhiesel Ferencz főhercegi uradalmi tanító Alcsúthon (aj. Szilágyi Sándor), Rosenfeld Samu tanuló Budapesten (aj. Márki Sándor), Nyitra r. tan. város közönsége (aj. gr. Szécsen Antal), Eösz Ferencz uradalmi főtiszt Budapesten (aj. Palczér Ernő), Ladányi Béla joghallgató Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), báró Podmaniczky

Frigyes orsz. képviselő Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), báró Podmaniczky Gézáé szül. gr. Degenfeld-Schomberg Berta Kis-Kartalon (aj. Tisza Kálmáné).

Megválasztatnak.

64. Előterjeszti a pénztárnok április-havi kimutatását, mely szerint	
összes bevétel volt	6,755 frt 02 kr,
» kiadás »	4,231 » 10 »
maradvány	2,523 frt 92 kr;

a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál

folyó számlák szerinti	4,162 frt 71 kr
-------------------------------	-----------------

követelést, 1892. ápril 30-án összesen 6,686 frt 63 kr
készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből Vaszary Kolos érsek 200 frtos, Rimaszombat város 100 frtos, Zólyom vármegye 100 frtos és Ó-Becse községe 100 frtos alapítványa, összesen 500 frt befizetett alapítvány tőkésítendő, a rodostói Rákóczi-templom restaurálására folyó gyűjtésből befolyt 156 frt átfutó bevétel pedig elkülönítendő lenne.

A pénztárnok jelentése tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; a tőkésítendő alapítványokra nézve pedig határoztatik, hogy a kimutatott 500 frton $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regále-kártalanítási kötvény vásároltassék, megbiztatván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a szokott módon gondoskodjék.

A rodostói Rákóczi-templom restaurálására befolyt 156 frtot illetőleg utasíttatik a pénztárnok, hogy azt elkülönítve, a jelzett kegyeletes célra ezentúl begyűlendő adományokkal együtt további intézkedésig külön kezelje.

65. A rodostói Rákóczi-templom ügyére vonatkozólag Szilágyi Sándor titkár előadja, hogy a *Fővárosi Lapok* f. évi apr. 3-iki számában Beszédes Kálmán, Konstantinápolyban élő hazánkfia, hozzá mint a M. Tört. Társulat titkárához intézett nyílt levél alakjában a templom leírását közölván, annak roskadozó állapotára és ennél fogva kívánatos restaurálására a közfigyelmet hívta fel. Beszédes Kálmán levele nem maradt hatás nélkül, a mennyiben a Szent István Társulat néhány nap mulva tartott ülésében 100 frtot szavazott meg a restauráció költségeire s erről a titkárt hivatalos átiratban értesíté, Bay Ilona úrasszony pedig ugyanazon célra szintén 100 frtot küldött be a társulathoz. E szép eredménytől bátorítva, a titkár — az ig. választmány utólagos jóváhagyása reményében — azonnal gyűjtést indított, hogy a Beszédes közlése szerint negyvenöt török arany lirában, vagyis 486 forintban kiszámított restaurationalis költségekhez még hiányzó 286 frt megnél előbb összegyűljön, s ma már jelentheti, hogy a pénztári kimutatásban főntebb érintett 156 frt-hoz újabban 89 frt 30 kr adomány folyván be, a Szent István Társulattól várható 100 frttal együtt a gyűjtés eredménye eddig összesen 345 frt 30 krt tesz ki.

A titkár ezen jelentésével kapcsolatban Thaly Kálmán alelnök tudomására hozza a választmánynak, hogy a kegyeletes ügy érdekében ő a maga részéről szintén tett lépéseket, s azon reménységét fejezi ki, hogy a szóban forgó restaurálásra kívánt egész összeg rövid nap alatt együtt leend.

A választmány mind a titkár, mind az alelnök jelentését helyeslőleg tudomásul veszi; a Szent István Társulatnak, Bay Ilona úrnőnek és a többi adakozóknak hazafias adományaikért köszönetét nyilvánítja s Thaly Kálmán alelnököt felhatalmazza, hogy annak idején a begyülemelő pénznek rendeltetése helyére és illetékes kezekhez való juttatása iránt a szükséges intézkedéseket a titkárral egyetértőleg megtehesse.

66. Titkár jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztár f. évi máj. 3-án 5004 sz. alatt kelt értesítése szerint a társulat értékpapírai közül 1 db m. földhitelintézeti 50/0-os záloglevél 100 frttal kisorsoltatott.

Határoztatik, hogy ez összegnek megfelelő névértékben a kisorsolt záloglevél helyébe $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, megbiztatván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a P. H. E. Takarékpénztár útján szabályszerűen gondoskodjék.

67. Jelenti, hogy az elnökség a f. évi 52-ik jk. pont alatt kelt határozatnak megfelelőleg 700 frt alapítvány elhelyezése iránt annak idején intézkedett.

Tudomásul szolgál.

68. Olvastatik Bay Ilona f. évi apr. 16-án kelt levele, melyben válaszolva a *Hunyadi Corvin János* pályamunka ügyében a mult aprilis-havi ülés alkalmával 54-ik jk. pont alatt hozott s vele hivatalosan közölt vál. határozatra, abba készséggel való beleegyezését nyilvánítja. Ennél-fogva elnök az idézett határozat értelmében felbontja a pályamű jeligés levelét, melyből dr. *Schönherr Gyula* társulati tag neve tűnik elő.

A választmány meleg éljenzéssel üdvözli az épen jelenlevő fiatal szerzőt s bírálóinak javaslata alapján őt a munka teljes kidolgozásával megbízván, annak benyújtására újabb határidőül a jövő 1893 évi május hó 1-jét tűzi ki.

Ezzel a folyó ügyek tárgyalása befejeztetvén, —

69. Schönherr Gyula felolvassa dr. Thallóczy Lajos vál. tagnak II. *Rákóczi György és az oldh személyek* című közleményét, mely a *Századok*-ban fog megjelenni.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Thaly Kálmán
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Dedek Krescens* s. k. és *Márki Sándor* s. k.

II. RÁKÓCZY GYÖRGY

ÉS AZ OLÁH SZEMÉNYEK.

I.

Szilágyi Sándor az »Erdély és az északkeleti háború« I. kötetében (361—366, 394—446 ll.) bemutatja a II. Rákóczy György oláhországi interventiójára vonatkozó leveleket. II. Rákóczy ugyanis felhasználta az oláhországi állandó testőrcsapatok, az úgynevezett szemények lázadását, hogy Havaselföldre benyomulván, egyfelől a vajdát lekötelezettjévé tegye, másfelől pedig főczéljának, lengyel királyságának útját egyengesse.

A szemények zsoldosai, testőrei voltak a havaselföldi vajdának s a Balkánfélsziget mindenféle nemzetiségű portyázóiból állottak; legjobban azzal lehet őket jellemeznünk, ha a szó magyar értelmében betyároknak nevezzük. Ellenség előtt igen jó szolgálatokat tettek, de ártottak azok barátjuknak is.¹⁾ Máté vajda után, ki e hadakat felfogadta, utódja Joan Konsztantin a rakoncátlan csapatot, bojárainak tanácsára fel akarta oszlatni, de a szemények e bojárokat felkoncizolták, s a vajda garázdálkodásukat kénytelen volt eltérni. Nagy rémület fogta el úgy Havasel-

¹⁾ A *szemének* mint török csapatok csak a század eleje óta fordulnak elő e néven, de a sekban-basi a peczérek feje, mint fővadász-mester-féle már a XV. századtól kezdve feje volt a jancsároknak. Így a seikbanok (később a perzsa sek = kutya, ban = ór szóból lett a török szemén) vadász-testőrei voltak a szultánnak. Az oláh vajdák azután testőreiket e néven nevezték.

földét, mint a szomszéd Moldvát. Hurmuzaki (Fragmente III. 220—230.) megjegyzi, hogy Rákóczy e katonai lázadást a két vajdaságnak érdekei körébe vonására használta fel. Ez igaz, mert a két vajdaság belállapotai mindig hatással voltak az erdélyi fejedelemségre. A keleti magyar történelemnek azt a nevezetes XVI. és XVII. századbeli tünetét, hogy Erdély a két vajdasággal együtt magyar suprematia alatt igyekszik szerepet játszani, Szilágyi Sándor több munkájában jelezte, s Báthory Zsigmond nagyszabású politikáját ebben az irányban ki is fejtette. Mindamellett ezt a kérdést részletesen kideríteni fontos kötelessége történetírásunknak. Meggyőződésünk szerint az oláh-ság s a g.-kel. egyházi viszonyok alakulását csak úgy érthetjük meg, ha azt a léket, mely a mondtuk két században *ebben az irányban* még nincs kitöltve, a rendelkezésre álló már is bő anyag feldolgozásával megszüntetjük. Messzire vezetne e szempontoknak bő tárgyalása, de felhoztuk, mert Rákóczy György oláh politikája nem spontán eredetű, hanem az erdélyi fejedelemségnek megszűlése óta megszabott iránya.

A szóban forgó intervenciónak rövid a lefolyása. Rákóczy Konsztantin vajdát megmentette, a mennyiben 1655. június havában bojárait, kik folyton lázongtak, engedelmességre szorította. Jun. 12-én Segesvártt szemlét tartott 30 ezer emberből álló serege fölött s a fejedelmi tanács beléegyezésével személyesen indult oláh földre s egy döntő ütközetben rendet csinált.

A rendelkezésünkre álló munkákból a következőket látjuk. Hurmuzaki azt írja, hogy a csata, melyben Rákóczy az oláh lázadó katonaságot tönkre tette, június 26-án (új stilus) ment végbe. Ezt elhisszük neki, mert jun. 12-től a mozgósítás, illetőleg bevonulás napjától számítva 14 napot, lehető, hogy csatát álljanak oláh földön. Csak az a különös, hogy Hurmuzaki mindent megír, a magyar hadak ügyes taktikáját is kénytelen megemlíteni, (226. l.) csak azt nem mondja meg, hogy *hol* volt az ütközet. Szilágyi (364. l.), előadásában jun. 12-én van a lustra Segesvártt s idézi Engelt, hogy a csata jun. 17-én történt, a csata pedig Krauss krónikája szerint Ploesti mellett történt. Itt természetesen jun. 17-ét a régi kalendárium szerint kell érteni, mit jó lett volna megjegyezni) mert különben Segesvárról Ploes-

tig 1655-ben négy-öt nap alatt a leggyorsabb lábú sereg sem jutott volna el. De Szilágyi megemlíti a helyet s azt írja, hogy Rákóczy táborra Ploestnél a Luboicza és Zeles folyók közt állott. Mi Ploest mellett találtuk a *Teleajna*-t (kelet felől) s a *Prahová*-t (délről), melyek a *Jalomitzá*-ba ömlenek. Az adatokat mindenestre egybe kellett volna vetni a térképpel, mert különben nem kapjuk meg az esemény hű képét. Csekélység ez, de a szeménység lázadásának főeseménye mégis, melyet határozottan ki kell tüntetni.¹⁾

Rákóczy győzelme után behódoltatta az országot, ügyes vezére Boros János pedig a menekülő »latrokat« üldözte s összefogdosta. Boros e missióját nemcsak mint katona végezte derekasan, hanem a portánál s benn az országban, a békebíró szerepében is nagy szolgálatokat tett fejedelmének. Rákóczy már julius közepén visszatért Erdélybe s e meglepő gyors siker eredményekép a két vajdaság fölötti felsőséget mutathatta fel az ország előtt. Nézetünk szerint Rákóczy e beavatkozása politikájának egyenesen követelménye volt, s mi kétkedünk abban, hogy ez (Szilágyi i. m. 368. l.) ürügy volt csak, melylyel be nem avatkozását mentette a lengyelek előtt. Míg a két vajdaság nem engedelmeskedett, Rákóczy egy tapodtat sem mozdúlhatott s nem igen hisszük, hogy ő májusban, mikor hadait szedte, a svédek háborújának következményeivel tisztában lett volna.

A fellázadt szeimenek leveretése egy oklevélben nyer bizonyosságot, mely a m. n. muzeum kéziratárchában őriztetik. (Slavon 5. sz.)

¹⁾ Hurmuzaki nem használta Krauss krónikáját, Szilágyi idéz belőle, de átírja a helyneveket. Krauss szerint a szeimenek »rücketen auff Ploest neben dem Fluss Doboitz und Telche«. Szilágyi Luboiczát és Telest ír. A Teles nem lehet egyéb mint a Ploest melletti Teleajna (Teljazsna). Bár a Doboicza név teljesen egyez, a Dámbovíta (D mbovicza) folyó nem azonos ezzel. Rákóczy a törösvári szoroson át vonult be Oláhországba, különben nem vihhatta volna az eldöntő ütközetet oly aránylag rövid idő alatt, s ez útjában Tergovisteig a D. mbovitzta mellett haladt, innen azonban Ploestnek keletre fordult. De Krauss a Doboitzát együtt említi a Telchevel, annak a két folyónak tehát egymáshoz közel kellett lenni. A régibb tábor-kari térképen Ploesti alatt délke. találjuk Dimbot (D. mbo = Dobo). Ettől a helytől éjsz. folyik egy kisebb folyó, mely Barkannál folyik a Teleajnába. A két folyó torkolatától éjszakra eső szögleten végig vonúl egy dombsorozat, melyen a szeimének ütegeiket elhelyezték. Itt kellett tehát, ha nem tévedünk, az ütközetnek megvívatni.

A szeiménék ugyanis 1655. augusztus 17-én egy okiratot állítottak ki Rákóczy György részére, melyben hódolatokat és hűségüket hittel ígérik. Az okirat cyrill betűkkel *oláh* nyelven van írva, s igen érdekes következtetésekre ad alkalmat. Közöljük magyar fordításban.

II.

† Ugyancsak mi ő fenségének a mi Urunknak Joan Konstatin Serbán vajdának, Joankul kapitány zászlaja alatt vitézkedő zsoldos ráczai, valljuk, igazoljuk s hitelesítjük ezen írásunk rendében, melyet ezennel ő fenségének Rákóczy Györgynek, Erdély királyának. Magyarország Részei urának s a székelyek ispánjának (zsepán) valamint ő fenségének a mi urunknak Konstantin Serbán vajdának kézbesítünk a végből, hogy legyen tudva a következő: t. i. hogy mi urunk kenyerén és saván élő zsoldosai nem őriztük meg az ő fensége iránti hűséget, úgy a mint illet, hanem követtük egyik-másik bojár és szolga szózatát, a mi aztán minket oda vezetett, hogy vétkeztünk a mi urunk ellen, s e vétkünk következtében elveszítettük urunk kegyét. A mi jó és kegyes urunk ő fensége azonban megkegyelmezett mi nekünk, megbocsátotta vétkünket s kegyeibe fogadván minket, ugyanazon kenyér és só élvezésére méltatott, melynek részesei voltunk, a következő módon: hogy jövőben csak urunk ő fensége nyílt vagy titkos parancsainak engedelmeskedünk, ellenben a bojárok és egyéb országlakók parancsainak nem engedelmeskedünk, de sőt számba sem vesszük. Ha annak folytán nyilvánvalóvá lesz, hogy néhányan urunk ellen fenekednének, ezeket mindenkép feladjuk ő fenségének, a mint igaz szolgálóihoz illik s ő fensége szolgálatában ezentul nagyobb engedelmességgel leszünk s azt nagy tiszteletben fogjuk tartani. S ő fensége szolgálatában jó szívvel és habozás nélkül készen vagyunk vérünk ontására. Ha azonban közülünk találkoznék valaki, a ki ő fensége, a mi urunk irányában ellenséges módon viselkednék, álnoksága, hűtlensége kiderülván, ez az ember, legyen kapitány, vagy csaus, vagy . . . polgár (közrendű, közember) szörnyű halált haljon feleségével, fiaival minden irgalom nélkül. S az az eskü, melyet Dyrbannal, a lovasokkal s egyéb emberekkel, kik a rossz, álnok és kárhozatos dologra egyesülván, tettünk, eltapodtatik s ezzel semmis. Jövőben csak ő fensége a király, s ő fensége a mi urunk iránti engedelmességre tett esküt és hűséget fogjuk megtartani, akkép, hogyha akadna néhány zsoldos, kik rossz indulattal s lázadásra vágyódásból urunk ellen támadnának, mi ő fensége mellett maradunk, s egész erőnkkel mind halálig harczolunk

az efféle ellenség ellen. S ezen írásunk nagy hitelűl mindnyájan aláírtuk azt s rányomtuk pecségeinket.

Iratott a 7163 (1655.) év aug. 17-én.¹⁾

(P. H.)	(P. H.)	(P. H.)
Fiota János,	† Stojcse	† Stojan
raesoknak főkapitánya.	csaus.	sztegar.

† Roman zabas. † Thoma csaus. † Scsefan sztegar.
 † Gligoresca kap. † Martin odabas. † Petru Csapraz. † Nyagoje.
 Michaj fia. † Filip. † Isaak. † Radul. † Debre volt sztegar,
 † Michul. † Sztan. † Sztojka. † Nika. † Dumitru. † Sanbotin.
 † Jeremiás kopl. † Drzgoj. † Ivan odabas. † Lazar. † Mihok,
 a Petru fia. † Joan. † Angel, Stefan testvére. † Sztojka.
 † Petru. † Charnita. † Apostol. † Chrizja. † Radivoje. † Stee
 pan. † Radoszlav. † Dzsurdzsi djaleu. † Sztoja. † Dobr-
 Szrbul. † Vladul. † Badja kopl. † Paraskiva. † Tudor.
 † Radoszlav, a Tudor testvére. † Lopsa. † Serban. † Sztojka.
 † Nedelko. † Sztankul. † Sztojcsa. † Gerera Banas. † Ivan,
 a Noglav testvére. † Sztroje. † Dumitru. † Radul. † Dragomir.
 † Sztajko, a Theodor Djalja fia. † Ilije.

† Fota, dobos. † Radul, gyermek. † Sztojan, a Pavel fia.
 † Darman Rábul. † Petru, Stresko fia. † Gvozden alter.
 † Andreas, Michaj fia. † Gurgu, Poprost fia. † Petru. † Kon-
 stantin Brankovac, Nedelko Icsok fia. † Marin. † Nekola
 Arnaut. † Ivan Uldvac. † Gerge. † Alexej. † Andrej, Dab fia.
 † Gyurec. † Michaj, Doka kapitány Gergely fiának a fia.
 † Radul. † Dumitrasko, volt dobos. Gvozden . . . † Nedelko,
 Michaj fia. † Nikola, Groz fia. † Giorgej. † Njaksul, lektos.
 † Sztojka. † Glavat. † Jonasko. † Nekola mal. Petru volt csaus.
 † Sztojan. † Roman. † Radul mecskar. † Michaj. † Sztojka
 Кърчан. † Lupul, a lengyelföldi. † Michju Starcsa. † Nekola
 Ungurjan, Ugnjan. † Radujec. † Ivan Pejko.

† Ispast, kap. † Badul sztegar. † Radoslav, csaus, dobos.
 † Zacharija. † Dumitru, a lengyel (Ljachul). † Radicz. † Ne-
 delko. † Vladul. † Ivanko. † Tudosije. † Trichful. † Semion.
 † Scsefan. † Charsul. † Dumitru Djako. † Sztankul. † Pzrvana.
 † Nekula. † Gerge. † Radul. † Kosztandin. † Pztru. † Iwan.

¹⁾ A n. muzeumban őrzött eredeti mellé egy sebtében készült latin fordítás van csatolva, mely keltét hibásan helyezi az 1640. évre, rosszul olvasván a 7163. évszámot, melyből 5508-at le kell vonni. Az okirat Jan-
 kovich gyűjteményéből való s bizonyára a kamarai levéltár lymbusából került oda.

† Dobre. † Vojko. † Dumitru. † Nedel(ko). † Jane. † Sztankul. † Alexandru. † Petru. † Nedelko. † Vuk Kortz. † Sztojan. † Jano hodzsa, vuk. ma. † Radul. † Njagul. † Vojnja. † Angel. † Vassily Rusul. † Kosztaden. † Zacharije. † Sztojan. † Vassilie. † Grujca. † Dumitru. † Zsapa. † Sztancsul. † Kalot. † Manul. † Ignat. † Mstrja. † Toman. † Tudor. † Kosztandin. † Domsalin. † Toma Szrbul. † Sztojka. † Angela Barbz. † Ranka. † Padure. † Stanimir.

III.

A közölt okiratot két példányban állították ki. Egyiket Rákóczy Györgynek, a másikat Konsztantin vajdának kézbesítették. Kiténik ez iratból, hogy a behódolt lázadók *főuroknak* ő fenségét Rákóczy Györgyöt Erdély *királyát* vallják (Rákóczy nagyratörekvő céljait e cím használásával jellemzi Hurmuzaki 221. l.), *uroknak* meg Konsztantin *vajdát*. Tartalma két részre osztható. A bevezetésben elismerik, hogy vétkeztek urok: a vajda ellen, ki nekik megbocsátott. A második részben engedelmességet fogadnak, s az áruló haljon halállal. Csak a *király* s a *vajda* iránt lesznek hűséggel.

Az okirathból nyilvánvalóvá lesz az, hogy a lázadás szervezve volt s részeseit eskü fűzte egybe, melylyel egymást elkötelezték. Különös figyelmet érdemelnek az aláírások. Első helyen áll és pedig magyarul: *Piota János »racsoknak főkapitánja«*. Sajátkezű aláírása fölött látható gyűrűpecsétje, mely egy lovast ábrázol. Mellette olvasható cyrill betűkkel Sztojcsa csasz neve, fölötté gyűrűpecsét török írással, mellette Sztojan sztegar kezevonása, fölötté a pecsétben † КѢРѢА (Kirstea).¹⁾ Ezután az oláh írnok 154 egyénnek a nevét írta egybe egymás után folytatólag s minden név fölé egy tenta foltot illesztett pecsét helyett.

Tekintve a meghódoló lázadók neveit, a mennyire ezekből nemzetiségökre következtethetünk, legtöbb közülök a balkán-szláv vonatkozású, és pedig bulgár, bulgaro-szerb, szerb és czinczár vagyis kutzo-vlach név. Szép számmal vannak kis-oroszok, kik részint kozákok, részint halicsi ruthenek lehettek;

¹⁾ Családi neve lesz.

van köztük arnót (albán) s török hitű rácز is bizonyára. E balkáni zsoldosok — hogy különféle elemekből alakultak, nevök is mutatja — Erdélyben s a hozzátartozó részekben *rácз* elnevezést nyertek. Valamint az *oláh* a vegyes elemekből álló pásztorok gyűjtő elnevezése, a délről kelet felé vonuló félig zsákmányló, félig szervezett fegyveres népség a *rácз* nevet kapja, míg a Száva s Bosznia felől feltódulók neve *martalócz*, *haramja* s *uszkok* néven ismeretes. Eredetileg Ó-Szerbiából a Raska vidékéről (a kossovoi mezőn folyó Raskától nyerte a régi Szerbiának ez anyatartománya latinul a Rascia, szerbül a Raska, talán a Raskad albán névből, rascii, rasi pausu, racs = rácз, az okiratban oláhul Serbii) került ki a bulgárokkal vegyes menekülő, vagy fegyverhez szokott s azért elszegődő népség, s idők folytán az oláhság szolgálatában diplomáciai nyelvök az oláh lett, de szervezetökben mintául a török szabadcsapatokét vették. Élőkön áll a főkapitány Fiota János. E név nem ismeretlen az akkori hadi történetben. Öreg Rákóczy György 1644-ben Máté vajdához beküldött egy Fiotát (1644. jul. 31.), később keresztnévén is megemlíti, a mikor »Sándor Fiota« által 3000 tallért küld. (Családi levelezés 216. 237.) Ez a Fiota János is mindenkép aggregáltja volt a Rákóczyak seregének (1651-ben egy levelét hozza Kemény Jánosnak. Északkeleti háború 191. l.) eredetére nézve ha oláh is, de magyar aláírása s az a körülmény, hogy nem cyrill betűvel írja nevét, erdélyi voltára vall. A havasalföldi és moldvai vajdák diplomáciai levelezéseket magyar titkárokkal iratják, de nevöket mindig cyrilliczával írják.

Szervezete a hadnak mint említők teljesen török. A főkapitány mellett a csaus nevét olvassuk, ez a hadnak őrmestere manipulánsa, míg Stojan, a stegar a zászlótartó tisztét vitte (a steag = zászló szóból.) Az odabas (oda-basi) s a zabas (szu-basi) jancsár műszavak, az első osztály, vagy szobaparancsnokot, a szu-basi a viz-főnököt jelenti, azt a ki a konyhára ügyel. A dobos magyaros formában van átvéve. Érdekes tünete e csapat a délkeleti hadi történetnek s bizonyossága a török hadszervezet hatásának, melyet az akkori Európára gyakorolt. Nyugaton a francia hadrendszer dominál, keleten a török. Úgy járt a török, hogy a saját hadviselő rendjével verték meg ellenfelei.

Az oláh vajdák serege 1655-ben állott:

1-ször a szeménységből, melyet az erdélyi hivatalos nyelv rácznak nevezett, s melyhez kozákok is csatlakoztak. Hogy ezek a ráczok a szeményekkel azonosak, bizonyítja a moldvai vajdának 1655. május 22. Jászvásárról kelt levele írván: »az havasalföldi szemének azt írtanak, hogy csak kívánjon az hetmány őket segítségül, ők mindjárt tizenkét ezeren felkelvén, Konsztandin vajda ő kglme minden lövő szerszámjait magokkal viszik és *még több ráczokat és bolgárokat* híjnak melléjek.« (Északkeleti háború I. 397. l.) Különben ezek meghódítására czéloz Boros János Tergovistéről 1655. aug. 21. kelt levelében is, (U. o. 435. l.);

2-or *kalarásokból*, lovasokból, kikről a közöltük levél is, mint Dában lovasairól tesz említést;

3-or német és székely muskétásokból és pattantyúsokból. Nemzetre nézve már az oláhság dominál, de fajra nézve a ruthenobolgár elem van túlsúlyban, s nem hiszszük, hogy tévedünk, ha az oláhság végleges megalakulását Erdély határán a XVI. és XVII. századba helyezzük. Akkép értjük ez állításunkat, hogy a Duna torkolata körül lakó kis-orosz elemek ekkor olvadtak végleg az oláhságba, míg a muszkákhoz csatlakozott kozákság az oroszország köré tömörült.

Meglehet, hogy az okirat hatása alatt lidércz fény után indultunk, de hogy nagyon csábító, azt el kell ismerni annak, ki e téren kutatott s figyelemmel olvasta a szöveget, melyet ezuttal csak röviden magyaráztunk.

TH. L.

CSONGRÁDVÁRMEGYE FŐISPÁNJAI.

TEKINTETTEL A VÁRMEGYEI RENDSZER FEJLŐDÉSÉRE.

— HARMADIK KÖZLEMÉNY. —

Gr. Kollonics Ádám, 1723—1725.

A török uralom és a polgárháborúk ideje alatt, mint látuk, Magyarország közigazgatása s ezzel együtt a vármegyei rendszer majdnem teljesen felbomlott.

Láttuk, hogy a török által elfoglalt vidéken a megyei tisztviselők nem érvényesíthették hivatalos hatalmukat. A vármegyei nemesség, mikor az ellenség elől menekült, rendesen a vármegyét is magával vitte. Csongrád majdnem két századon át elvesztette önállóságát. Saját területétől távol, elébb Pesten, majd Füleken és Szendrőn tartotta gyűléseit. A felvidéki vármegyék, a viszonyok kényszerítő hatása alatt, egymással szövetkeztek, mivel az országos kormánytól elhagyatva érezték magukat. Az alföldiek a boldogtalan belháborúk alatt hol az egyik, hol a másik párthoz csatlakoztak. Főispánjaik és alispánjaik többnyire a csatatéren laktak, s alig törődtek azzal, mi történik vármegyéjükkel.

II. Rákóczy Ferencz forradalmának lezajlása után lényeges változás állott be Magyarország közigazgatásában.

A török hódoltság alatt levő alföldi vármegyék, köztük Csongrád is, az 1715 : 92. t. cz. által visszakebeleztetvén, új életre keltek.

A vármegye megszűnt katonai egység lenni, s tisztán polgári hatósággá változott. De a rendi alkotmány keretében ez a hatóság nem volt képes az alsóbb néposztályok nagy tömegének anyagi jólétet és szellemi emelkedést biztosítani. A nemesség csak a saját kiváltságos jogainak épségben tartását és fejlesztését tartotta feladatának.

Ha végig tanulmányozzuk az ezenkori közállapotokat, azt fogjuk tapasztalni, hogy a tizennyolczadik század közigazgatása

nagyon eltér a mai közigazgatás szokásos felfogásától. Hiába keresnők abban a közérdek megvalósítására, a particularis érdekek meghiusítására, a jog és törvény uralmának biztosítására való törekvést. Az állam eszméje, és az állam összes polgárainak érdeke és védelme ismeretlen volt. Egyesek és egyes osztályok, az úgynevezett nemesi rendnek érdekei érvényesültek mindenütt az állam és polgárság érdekei helyett. Ma már mindenki tudja, hogy a rendiség szelleme ellentétben áll a közigazgatás lényegével; de hajdanában másképpen gondolkoztak az emberek. A múlt században az egyes osztályok érdekeinek ápolását még természetesnek találták; azért a közigazgatás teljesen elhanyagolta a nép tömegének szellemi emelését és anyagi jólétét. Az egész rendszer az alsóbb néposztályok elnyomására és gazdasági kizsákmányolására volt alapítva, és pedig nemcsak Magyarországon, hanem Európa minden országában.

Törvénykönyvünkben kevés intézkedést találunk a közigazgatás szervezetére nézve; annál több volt a királyi rendeletek száma, melyekkel az egész ország kormányoztatott.

A király és a nemzet mindjárt a szatmári békekötés után szükségét érezték annak, hogy a közigazgatási rendszer ujonnan szerveztessék. Ehez képest az 1715-ik évi törvényhozás országos bizottságot küldött ki,¹⁾ azon utasítással, hogy az munkálatát a jövő országgyűlésnek terjessze be. Ez meg is történt. A következő törvényhozás 1723-ban annak alapján szervezte a vármegyéket. Sehol sem volt arra nagyobb szükség, mint a Tisza vidékén, hol csak néhány községnek romjai maradtak fenn és ahol a *tiszai határőrvidéki* ráciz katonaság, külön katonai helyeivel, valóságos terrorizmust gyakorolt.²⁾

¹⁾ Tagjai voltak: gr. Csáky Imre kalocsai érsek, gr. Koháry István országbíró, gr. Pálffy János horvát bán, gr. Czobor Márk főajtónálló, gr. Nádasdy László csanádi püspök, gr. Nádasdy Tamás, gr. Draskovics Ádám, gr. Batthyány Zsigmond, gr. Károlyi Sándor, b. Ebergényi Lajos, gr. Eszterházy Gáspár, b. Sándor Gáspár, Kiss János ansári püspök, Liptay János pozsonyi kápt. követ, Szluha Ferencz személynöki ítélőmester, Ráday Pál, Török András, Szirmay András, Huszár József, Bornemisza István, Miklázy György, Sándor Menyhért, Baczkó Mihály, Skaricza Gábor és Kajdacsy Pál. L. Corpus Juris 1715. 50. t.-cz.

²⁾ Lipót király még 1690-dik év nyarán Csernovics Arzén vezetése mellett mintegy 37 ezer szerb családot fogadott be országába; ezek leginkább a Tisza és Maros jobb partján telepedtek le, hol még Hunyadi Mátyás korában is laktak szerb menekülők. Innét eredtek a Csongrádvármegyében virágozott szerb községek.

A zentai 1697-ki diadal után a bécsi hadi tanács szervezte a *Tisza-marosi határőrvidéket*, oly formán, hogy az idetelepített rácizokból *nép-katonaságot* állított fel. A király azt a hibát követte el, hogy egyéb kedvezmények mellett függetlenítette őket minden teherrel, sőt a *vármegyék*

Nemcsak a vármegyék határát kellett újra meghatározni, hanem az egyes hatóságok hatáskörét is. Ezen szervezés alkalmával az 58-ik t. cikkben kimondotta, hogy a jó rend kedvéért »a vármegyének minden dolgai nyíltan, közönségesen és kellő mérséklettel tárgyalassanak; a hozott határozatok jegyzőkönyvbe foglalassanak, és a gyűlések eloszlása előtt közönségesen felolvastassanak. Az ekként helybenhagyott jegyzőkönyv hiteles legyen. A vármegyei közgyűlésen hozott határozatok a kis gyűlések, annál kevésbbé a főispánok és alispánok vagy bárki által magán úton meg ne változtassanak. A hozott határozatokhoz a távollévők is tartoznak alkalmazkodni. Végre a szavazásnál a törvény és szokás által szentesített mód lesz megtartandó.«

Még az előbbeni *szikaszok*ban nagy jelentőségű intézkedések tétettek a közigazgatás javítására nézve. Ugyanis az 56. t. cikkben az mondatik: »Minthogy a főispánok azon megyéknek, melyeknek fejevé tétetnek, kormányzói lennének, és mind a közigazgatási, mind a közdolgoknak, valamint az igazságszolgáltatásnak gondja is főképen reájok volna bízva:

Eunélfogva ő felségének előleges kegyelmes rendelete folytán megállapíttatik, hogy azok hivatalára nézve az 1536 : 36. t. cz. megtartatván,²⁾ hacsak a király és ország közszolgálati miatt nem gátoltatnak, *folyvást azon megyében lakjanak*, melynek fejevé tétettek.

És hogy a megyéknek s ez által az országnak közszolgálatbani bármely késleltető következetlenségei elmellőztessenek, tartozzanak minden három évben, vagy korábban is (amint azt a hivatalnokokban eszközözendő bármely változás szüksége megkívánja) tisztújító gyűléseket hirdetni és az előbbi alispánnal a nemesi rendből négy alkalmas jelöltet előterjesztvén, ekképen a tisztújítást megtartani.

Az alispánok s más megyei tisztviselők a valódi nemesek rendéből és számából legyenek, kik birtokosok és érdektelenek, s azon megye földesurainak semmi részben nem lekötözöttjei.

hatóságától is; míg ellenben a vármegyék tartoztak őket élelmi szerekkel ellátni.

Ez volt az oka annak, hogy ez a szerb katonaság valóságos terroristust gyakorolt e vidéken; és hogy a magyar rendek többször sürgették az úgynevezett szerb *katonai helyeknek* a közigazgatási hatóság alá való rendelését. Károly király azt meg is ígérte; de csak Mária Terézia hajtotta végre. Lásd ezt lejjebb Haller István gr. főispánsága idejében.

²⁾ Ebben az van, hogy azon főispán, aki ellen a megye részéről igaz panasz emeltetnék, hivatalától megfosztassék, s helyébe más, a megye által ajánlott férfiú tétessék.

Ezek az illető hivatalokra az 1548 : 70. t.-cz. értelmében az egész megyének egyetértésével választassanak.«¹⁾

Ezen rendelkezések alapján országszerte megindult a szervezkedés munkája. Kineveztek a főispánok, s megválasztattak a tiszttviselők.

Csongrádvármegye főispánjává a komáromi születésű gróf *Kollonics Ádám* koronaőr neveztetett ki.²⁾

Mint katona résztvett az 1704-iki nagyszombati csatában. Daczára annak, hogy az úgynevezett császári párthoz tartozott, jó magyar ember volt. Sokat levelezett gr. Erdődy Györggyel, s a magyar nemzetről szólva, mindig melegséggel és önérzettel írt. Neki magának nem volt Csongrádban semminemű birtoka; de annál több volt sógorának, a szathmári békekötés egyik főletrehozójának, t. i. gr. Károlyi Sándornak, aki kétségen kívül befolyt annak kineveztetésére is. Ez a hatalmas főúr évtizedeken át döntő befolyást gyakorolt Csongrádvármegye sorsára. Nemcsak azért, mert a megyeheli községek legnagyobb része az ő tulajdonát képezte, hanem különösen azért, mert fényes katonai multja és rendíthetlen hazafisága által egyénileg is tekintélyes férfiu volt.

A főispánná kinevezett gr. Kollonics Ádám a fentebb idézett törvény értelmében a vármegyében tartozott volna lakni. Itt helyben kellett volna szerveznie, sőt újjáteremtenie ezt a törökpusztította vármegyét. Ebben azonban sok körülmény akadályozta. Mint koronaőr kénytelen volt állandóan Bécsben és Pozsonyban tartózkodni. Ezt a törvény is megengedte; mert világosan ki volt kötve, hogy azon főispánok, kik »a király és ország közszolgálatai miatt gátoltatnának« a vármegyében való állandó lakásban, másutt is lakhatnak.

A vármegyében való állandó lakásnak más akadályja is volt; t. i. nem volt olyan középület, melyben a főispán rangjához és méltóságához képest illően lakhatott volna; sőt nem volt a megyei gyűlések tartására alkalmas helyiség sem. Gr. Károlyi Sándor e hajon e által akart segíteni, hogy Szegváron lévő díszes emeletes kastélyát, mely valaha gr. Bercsényi Miklóssé volt, felajánlotta a vármegyének, természetesen úgy, hogy a rendbehozására szükséges költségek viseléséhez a vármegye is hozzájáruljon. Egyik levelében, melyben többek között szemrehányást tett az épületre tett sok haszontalan költség miatt, kijelenté, »hogy az épületet nem haszonért, hanem a vármegye és méltóságos főispánja becsületéért és commoditására projectálta és offerálta«.

¹⁾ Corpus Juris 1723 : 56 — 58. t.-cz.

²⁾ V. ö. 1715 : 38. t.-cz.

Sajnálataát fejezte ki a felett, hogy némelyek már Szegedre fordíták elméjüket, s ott akarnak székhelyet teremteni.¹⁾

Kétséget nem szenved, hogy a vármegye egészen más irányban fejlődött volna, ha székhelye azonnal az új szervezéskor Szegedre, a szellemi, ipari, kereskedelmi és katonai tekintetben is előkelő városba tétetett volna át. Az a körülmény, hogy Szegvár, ez a jelentéktelen község lett a vármegye székhelyévé, Csongrádvármegyének nemcsak közigazgatására, hanem politikai jelentőségére is bénítólag hatott még a következő században is. A gyűléseken rendszerint gr. Károlyi Sándor tisztjei döntöttek, mert hiszen azoktól függtek a vármegyei tisztviselők is.

Maga a főispán soha sem jelent meg a gyűléseken. Minden hatalmát az alispánra, Pásztori Imrére ruházta át. Országos magas állása, méltósága és családi összeköttetése megadta neki azt a súlyt, mely szükséges volt arra, hogy akarata minden körülmények között érvényesüljön. Az a körülmény, hogy ősei Horvátországból származtak, s hogy előnevét is Kollegrád nevű ősi birtokától nyerte, nem vont le semmit az ő tekintélyéből, mert a magyar nemzet történelmének nevezetes időszakaiban több kiváló tagja szerepelt e családnak. Tudjuk, hogy Kollonics Szigfried érsekújvári kapitány, majd királyi főlovászmester volt a XVII-ik század elején; Gottfried valamivel későbbben III. Ferdinándnak volt bizalmas embere és belső titkos tanácsosa. Ezeknek jó emlékezetét nem rontotta le Kollonics Lipót, híres esztergomi érseknek szereplése sem, aki pedig úgy a protestansok üldözése, mint a hazai alkotmány átalakítása körül nem éppen dicső szerepet viselt.

Kollonics Ádám főispán először a katonai pályán tűnt fel. Jeles hadvezér és tábornok hírében állott, habár a Rákóczy-féle forradalomban már inkább mint diplomata szerepelt.

Mikor, mint csongrádi főispán, hivatalát elfoglalni akarta, mindenek előtt rendelkezett arra nézve, hogy Than Ádám kamarai tanácsos, kire a vármegye ideiglenes vezetése a szathmári békekötés után bízva volt, az összes hivatalos iratokat adja át. Ez megtörtént a Szegeden 1733. okt. 6-án tartott közgyűlésen. Minthogy ő maga ő felsége körüli kötelességei miatt vármegyéjében személyesen meg nem jelenhetett, levélileg intézkedett arra nézve, hogy a tisztújítás az új törvény értelmében minél előbb megemtessék.

Ez még azon évi november hó 16-án *Csongrádon* tartott gyűlésen meg is történt. Alispán lett ismét Pásztori Imre; jegyző Podhradszky György száz frtnyi évi fizetéssel; ügyész Zaffiry

¹⁾ Gr. Károlyi S. levele a csongrm. levéltárban.

Imre 60 frtnyi fizetéssel; szolgabíró Szlovenics Mihály 50 frt fizetéssel, mely későbbben szintén 100 frtra emeltetett; pénztárnok Kamarás János 25 frt fizetéssel, mely azonban későbbben 100 frtra emeltetett. Ezeknek rendelkezése alatt állott két lovas hajdú és kilencz gyalog katona.

Azonban a megye közönsége csakhamar meggyőződött arról, hogy ily csekély erővel nem lehet egy új életre kelt vármegyét kormányozni. Ennélfogva már a következő évi febr. 11-ikén Szegeden tartott közgyűlés alkalmával Horváth Sándor, Széplaky József, Kecskeméthy Pál, Siskovics András, Horváth Gábor, Nádasdy Ferencz és Lengyel Gáspár megyei esküdteknek választattak meg, akik a nagyobb községekben szétszórtan voltak elhelyezve.

Egyik főfontosságú teendője volt a vármegye tisztviselőinek a megyebeli lakosság összeírása, s ennek alapján az évi adó kivetése. Szeged a vármegye legnagyobb városa, tizenegy portája után fizetett 4285 frt 9 denár adót; Vásárhely fizetett 4292 frt 26 denárt; Szentes 2387 frtot 53 denárt; Mindszent 1639 frt 15 d.; Csongrád 925 frt 8 d.; Győ 885 frt 19 d.; Tápé 715 frt 59 d.; Sass 820 frt 32 d.; Ugh 45 frt 32 d. Összesen tehát a vármegye kilencz községe 15,995 frtnyi adót fizetett.

Pedig még az sem volt bizonyos, hogy e községek mind Csongrádmegyéhez tartoznak-e? A vármegye egyetlen szolgabírája Szlovenics Mihály némi súlyt helyezett arra, hogy a vármegye új telepítések által erősödjék. E célból engedélyt adott némely birtokosoknak, hogy Csépa nevű pusztára telepedjenek, s ott községet alapítsanak. Mihelyest azonban a község megalakult, s annak nemesei a csongrádmegyei közgyűlésre meghívtak, a szomszéd Hevesvármegye alispánja az ellen protestált, s egyuttal panaszt emelt a nádornál is.

Erre gr. Pálffy Miklós nádor Bécsben 1724. márcz. 8-kán kelt levelével felhívta Csongrádvármegye rendeit, hogy »ha valami jussa vagyon a megírt Csépán lakozó nemesek ellen, via juris procedálljon ellenek«, de ne kényszerítse őket, hogy Csongrádhoz tartozzanak.

Hevesvármegye közönsége határozottan magáénak tartván Csépat — »hogy valamely consequentia ne formáltassék« — midőn egyfelől a nádornál keresett orvoslást, másfelől figyelmeztette Csongrád vármegyét, »hogy mivel azon Csépa nevű helység kérdésen kívül azon nemes Hevesvármegye gremiumában volt és vagyon«, ennek határát megsérteni ne engedje.

Erre Csongrádvármegye azt válaszolta, hogy »mivel azon Csépa nevű helység még prediális constitutiójában is mindig ezen vármegyénkhez tartozott, és elég documentumunk is van,

hogy ugyancsak ezen vármegyénkhez tartozandó, sőt azon nemes emberek ordinarius viceispánunk nemzetes és vitézlő Pásztori Imre úr ő kegyelme engedelmmel és annuentiájával azon pusztát megszállották, most pediglen, nemine cogente, proprio duntaxat nutu, ezen generalis gyűlésünkben személyök szerint nemcsak compareáltak, de azt is cognoscálták, hogy idetartozandók; kihez való képest nem lehetvén simpliciter ab actuali statu possessorio recedálni, úgy reméljük, hogy se nemes Hevesvármegye által, se pediglen méltóságos palatinus ő excellentiájától meg nem ítéltetünk . . . «¹⁾

Mindazáltal -- úgy látszik -- bizony recedálniok kellett. Valamint recedálniok kellett Sass és Ugh községektől is. Ugyanis Heves- és Külső-Szolnokvármegye 1725-ben panaszt emelt a helytartó tanácsnál az iránt, hogy a két nevezett község jogtalanul számíttatik Csongrádvármegyéhez s kéri, hogy azokat Heveshez és Külső-Szolnokhoz visszacsatolni kegyeskedjék. A helytartótanács ennek folytán arra szólítja fel Csongrádvármegyét, hogy kísértse meg a barátságos egyezkedés útját. Ez azonban nem vezetvén célhoz, Sass és Ugh községek csakugyan elszakítottak Csongrádvármegyétől, sőt három évi adójuk fejében 1575 frtot is vissza kellett fizetnie, ami végtelen sok kellemetlenséget okozott.²⁾

Az ekként megcsonkított vármegye közigazgatása ezentúl az 1724-ben felállított *királyi helytartóság* által vezetettetett. Nem lehet tagadni, hogy ezen új kormánysház felállítása lényeges haladást jelez a hazai vármegyék kormányzásában. Az 1723: 97. t. cz., mely az új intézményre vonatkozik, nem állapítja meg tisztára ennek célját és hatáskörét. Csak azt mondja, hogy ő felsége a nádor elnöklete alatt királyi helytartótanácsot állít fel, melynek tagjai (25) a főpapi, főuri és nemesi rendből fognak kineveztetni. A nádor távollétében az országbíró lesz elnöke. A tanácsosok, az elnök engedelme nélkül nem távozhattak el; az elnök oldala mellett legalább két tanácsosnak folyvást jelen kellett lennie, kétségen kívül azért, hogy az administratio folytonossága meg ne szakíttassék.

Az utasítás, melyet a király 1724. jan. 20-án a helytartótanács részére kiadott, általánosságban a közjót tüzi ki célul, s erősen hangsúlyozza az elnyomott nép védelmét a megyei hatóságok önkénye és zsarolásai ellen. Kötelességei közé tartozott az a feletti örködés, hogy a főispánok kötelességüket teljesítsék; közgyűléseket, törvényszéki üléseket s tisztújító székeket rendes

¹⁾ Jegyzőkv. 51. l. a várm. levéltárban.

²⁾ Haruckern György panaszlevele ő felségéhez; s erre vonatkozó helytartósági leirat, a várm. ltárában.

időben tartsanak; hogy a tisztviselők kötelességeik teljesítését el ne mulasszák, a köznépet ne nyomják, saját céljaikra munkával ne terheljék, magokat ajándékok által megvesztegetni ne engedjék; az adó kivételeket igazságosan tegyék, a kiadásokról és bevételekről szóló évi jelentéseket előterjesszék; az adó nyilvános közgyűléseken vettessék ki, s ne titokban a birtokosság tudta nélkül; hogy a hadi adó a megyék és városok adójával ne együtt, hanem külön szedessék be és külön kezeltessék; hogy a vármegyék pénztárnokai rendes számadásokat vezessenek s ezeket a közgyűléseken felülvizsgálják. Ha a vármegyék vagy azoknak pénztárnokai az adóból befolyt pénzt elköltenék, vagy a számadást be nem adnák, az összeg háromszorosában marasztaltassanak el. A törvények és kir. rendeletek pontosan végrehajtassanak s a csökönyös vagy hanyag törvényhatóságokat a királynak feljelentse s a baj orvoslására nézve véleményt adjon.¹⁾

Ezen életrevaló utasításnak azonban megvolt azon hiánya, hogy a helytartótanács nem parancsolhatott a főispánoknak és a vármegyéknek; nem volt fegyelmi joga, s így nem kényszeríthette őket a rendeletek végrehajtására. Csak jelentéseket kért a megyéktől s azokat a király elé terjesztette, a ki viszont kiadta neki rendeleteit. A király tehát korlátlanul kormányozta Magyarországot az ő kir. helytartótanácsa által.

Csongrádvármegye jegyzőkönyvei azt bizonyítják, hogy minden intézkedés Bécsből jött a királytól és hogy a vármegye minden intézkedésnek feltétlenül engedelmeskedett. Jellemző, s éppen nem véletlenség, hogy az 1723. okt. 6-kán tartott első közgyűlés első tárgyalási pontja a katonai adó behajtásáról szól. Ez volt a kormánynak legsürgősebb dolga, mely majdnem minden közgyűlésen előfordult, és pedig a katona-beszállásolással, élelmezéssel és a vármunkára való kihajtással együtt. Néha a szegedi, máskor a nagyváradi várhoz kellett ingyen szolgálót adni. Ez annál keservesebb helyzet volt, mivel az illető katonai hatóságok nagyon erőszakosak voltak. Még a megyei tisztviselőket is fogságra merték vetni.

Kollonics Ádám főispán szívén viselte a nép baját. Az őt helyettesítő alispánnak rendesen megírta, hogy a közigazgatás és a törvénykezés terén a közjó érdekében, különösen pedig a nép érdekében mindent tegyen meg.

Talán ezen jóindulata indította a vármegye rendeit arra, hogy nejének 1724-ik »titulo honorari« tizenkét tehenet és egy bikát küldöttek fel Pozsonyba!

Az ipar és kereskedelem előmozdítása ügyében a helytartó-

¹⁾ Instructio pro Consilio nostro R. L. Az orsz. levéltárban.

tanács gyakran leírt a vármegyéhez. Az árucikkek és ipari készítmények ára meghatározottatott; a száraz és vízi vámok szabályoztattak; az utak és hidak kijavítottak.

A szellemi téren iskolák és jótékony intézetek állítottak fel; természetesen a kath. egyház érdekében. A protestansok jogai és szabadságai lábba tapostattak; az iparosok katolikus ünnepek megtartására kényszerítették. A helyzetet világosan mutatja Berkes András váczai prépostnak 1725. decz. 5-kén Pásztori alispánhoz írott levele, melyben felhívja őt, hogy a vásárhelyi és szentesi reformátusokat kényszerítse a decretalis ünnepek megtartására. »Szt.-Imre herczeg napján — írja — hallom, a szentesiek egész helységestül dolgoztak és hogy a csongrádi plébános uram tilalmazta őket és szekereket arrestálni akarta, csaknem föltámadtak ellene! Kedves viceispán uram, kegyelmed méltóztassék inquiráltatni, et comperta rei veritate, exemplariter az ünneptöröket megbüntetni, hogy ne legyen első a tek. nemes Csongrádvármegye magistratusa, a ki ellen kényszeríttesem panaszt tenni, a felséges Locumtenentiale Consilium parancsolatja szerint.¹⁾

A királyi helytartótanács figyelme mindenre kiterjedt. Az utasította a vármegyét a sóárulás körüli visszaélések megszüntetésére; az cigányok és más veszedelmes kóborlók és útonállók kiirtására; az hagyta meg az utak és hidak jobb karba helyezését; az rendelkezett a katonai előfogatok kiállítására iránt; az határozta meg az ingyen közmunka mennyiségét, hány szekeres és kézi napszám állítandó ki a várak javításához; az iratta össze a lakosságot községenként; az parancsolta meg, hogy a vallás ügyében az országgyűlés által kiküldött bizottság megállapodásáig és az ennek alapján hozandó királyi rendelet kibocsátásáig újítás be ne hozassék; az határozta meg, hogy a prot. papok közül kinek van joga »superintendensi« címet használni; az mondta meg, hol, minő templomot vagy imaházat szabad építeni; minő torony és harangláb emeltessék stb.

Az volt a legjobb tisztviselő, a ki ezen helytartótanács határozatait és rendeleteit pontosan végrehajtotta.

Gr. Kollonics Ádám 1725. aug. 12-kén Pozsonyban kelt magyar levelében figyelmezteti a vármegye közönségét, hogy a helytartótanács parancsait híven teljesítse. Voltak bizonyos kérdések, például az igazságszolgáltatás, a számadások fölülvizsgálása és a katona-beszállásolás kérdése, melyekre a vármegye nem hederített, a miért a helytartótanács is kemény szemrehá-

¹⁾ Várm. levéltár.

nyásokat tett neki. Úgy látszik, hogy Kollonics e levelet felsőbb parancs következtében írta.

Elmondja, hogy a törvénykezésre is fel kell ügyelni; de mivel egyéb »feljebb való foglalatossága« miatt ezt személyesen nem teheti, elvárja az alispántól, hogy kapott felhatalmazásához képest, helyette igazságosan intézkedjék. Elvárja tőle azt is, hogy mihelyt a tisztviselőknek az első három éve letelik, arról azonnal tudósítsa. A közjó érdekében fölhívja a tisztviselők figyelmét arra, hogy a szegénység semmi szín és ürügy alatt »ne rongáltassék«; hogy a jobbág্যokat a földesurak tisztjei ne zaklassák, -- szóval, hogy minden rendetlenség és törvénytelenység eltávoztassék. A tisztviselők az alispán engedélye nélkül a vármegyéből eltávozni ne merészeljenek; ha pedig menniök kell, azt csak vagy az alispán vagy a közgyűlés engedelmével tehessék.

A főispán ezen rendeletének kibocsátása után nem sokáig élt. Pozsonyban, hol mint koronaőr rendesen tartózkodott, még ez évi november hó 28-ikán meghalt. Gr. Károlyi Sándor egy leveléből tudjuk ezt meg, melyben írja, hogy »az méltóságos gróf és főispán úr az elmúlt éjjel tizenegy órakor, mindnyájunk szomorúságára mulék ki ez árnyék világából, kinek Isten irgalmazzon«. ¹⁾ Érdemeit méltatván, a vármegyét biztosítja jóindulatáról.

Nevezetes, hogy jöllehet gr. Károlynak ezen levele a decemberi csongrádi gyűlésen felolvastatott, a jegyzőkönyvben a főispán halálára vonatkozólag mégis semmi határozat nem foglaltatik. Pedig gr. Kollonics főispánsága alatt Csongrádvármegye lényeges előhaladást tett minden irányban. A háborus idők maradványai nagyban nehezítették az új törvények életbe léptetését. A községek erőtlének, a tisztviselők más vidékről valók, járatlanok, s a földesurakkal szemben gyengék voltak. Gr. Kollonics tekintélye sokban járult ezeknek erősítéséhez és így a közigazgatás javításához is.

ZSILINSZKY MIHÁLY.

¹⁾ Csongrádm. levéltár.

OLASZORSZÁGI TÖRTÉNELMI KUTATÁSOK.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

Az 1889. év utolsó napjaiban hosszabb tanulmányútra indultam Olaszországba, hogy a »Vatikáni Magyar Oklevéltár« számára levéltári búvárlatokat eszközöljek. Küldetésem végcélja Róma, s a világ leggazdagabb és legérdekesebb levéltára: a vatikáni levéltár volt, de állomást tartottam ugyancsak a vállalat megbízásából Velenczében az állami levéltárban, s Florenczben a »Biblioteca Nazionale«-ban. Rómában is felkerestem más könyv- és levéltárakat s a »Biblioteca Vittorio-Emanuele«-t. S nem tudtam lemondani arról, hogy kitűzött célomon kívül, mely kintartózkodásom negyedfél havi idejének legnagyobb részét igénybevette, egyéb irányban is ne iparkodjam tájékozást szerezni a hazánk történetére vonatkozó gazdag anyag felől. E kutatásaim eredményeiről kívánok az alábbi sorokban beszámolni.

*

Az egységes Olaszország megteremtése után az olasz nemzeti kormány az egyes államok és tartományok levéltárait nem gyűjtötte az állam fővárosába, Rómába, hogy itt egy nagy országos levéltárat szervezzen belőlük, hanem a történelmi hagyományokat tiszteletben tartva, meghagyta azokat eddigi helyükön, egyöntetű szervezetet adván mindannyiuknak. Így jöttek létre Olaszország nevezetesebb városaiban, az egykori székvárosokban, az állami levéltárak, így lett a hajdani velencei köztársaság, majd lombard-velencei királyság levéltárából velencei állami levéltár: *Archivio di stato in Venezia*. Ez az óriási levéltár, melyre az olaszok méltán lehetnek büszkéek, úgy gazdagsága, mint rendezett állapota miatt, a *Sancta Maria gloriosa di Frari* templom szom-

szédságában a *Frari* és *san Nicolo* kolostorok és a *Schola di sant' Antonio* helyiségeiből egyesített nagy épüle csoportban van elhelyezve és két részre oszlik: a régi és az új levéltár csoportjára. Az előbbi tartalmazza az egykori velencei köztársaság levéltárának különböző osztályait, számszerint 121-et, 883-tól 1797-ig; levéltári csomagainak (*filze o registri*) számait az általános rendezéskor 91,623 darabra becsülték.

Fölösleges volna arról a nagy jelentőségről beszélni, melylyel e levéltárnak magyarországi adatok szempontjából birnia kell történetbúváraink előtt. Ezzel a jelentőséggel azonban alig áll arányban azon kutatók száma, kik a történelmi anyag felhasználása czéljából e levéltárat hazánkból felkeresték. A levéltár évkönyveiben 1853-tól 1880-ig néhány műkedvelő főúron s jelentéktlenebb látogatón kívül csupán *Praknoi*, *Simonyi Ernő* és *Mircse János* neveivel találkozunk a kutatók közt; csak újabban bővül a névsor *Ábel*, *Ballagi* s mások neveivel. A mit ők gyűjtöttek, többnyire fel is használták műveikben; *Simonyi* és *Mircse* másolatainak nagy része a »Diplomáciai Emlékek Mátyás korából« című akadémiai kiadványban látott napvilágot, a többi pedig a Magyar Tud. Akadémia történeti bizottságának irattárában áll a kutatók rendelkezésére.

Az én feladatom, mely a velencei *Archivio di stato*-ba vezérelt, sajnos, csupán a Mircse-féle másolatokkal állott kapcsolatban, s idő hiányában semmi tért nem engedett az önálló kutatásnak.

A »Vatikáni Magyar Oklevéltár« szerkesztő-bizottsága Mátyás király halálának négyszázados évfordulója alkalmából elhatározta, hogy összegyűjti s egy kötetben kiadja a nagy királynak a római pápákkal folytatott levelezéseit.

Olaszországi küldetésem főczélja éppen e kötet anyagának előkészítése lévén, nem kerülhettem ki a velencei állami levéltárat, mely Mátyás királynak IV. Sixtus és VIII. Inceze pápához intézett 37 darab levelét őrizte meg az 1475–1490. évekből, eredeti példányaikban.

Az oklevél-alakban, hártýára írt és a királyi középso pecséttel ellátott levelekről, melyek a köztársaság levéltárának *Politica e diplomatica* csoportjában, a *cancellaria secreta* osztályban őriztetnek és *Bolle ed atti della curia Romana, busta XXIX.* jelzéssel vannak ellátva, Mircse János az Akadémia megbízásából másolatokat vett. Ezek két megrongált alakban fentmaradt levél kivételével megjelentek az Akadémia fent említett kiadványában; de közlési módszerük s főleg az egyes neveknél észlelt hibák szükségessé tették, hogy az új kiadás alkalmából az eredetiekkel összeolvastassanak.

Az összehasonlításnál kitűnt, hogy Mircse igen jól másolt, s a közlésébe helylyel-közzel becsúszott hibák nem az ő helytelen olvasásából, hanem azokéból származtak, kik Mircse kéziratának olvasásában nem voltak eléggé gyakorlottak. Csupán a signaturában követett el Mircse meglehetősen tévedést, *busta XXIV*-et írván másolatai alá *XXIX*. helyett; úgy hogy sok időbe került, míg a keresett oklevelekre reá akadhattunk, s az segített ki a bajból, hogy Mátyás királynak egyik, sajátkezű aláírásával ellátott levelét (1476. január 16.) a *Sala diplomatica Regina Margherita* palaeographiai kiállításában találtuk meg, s ezen rajta volt a helyes signatura.

Mircse másolatait e helyütt két levéllel egészítettem ki: az 1480. július 23-iki és november 6-iki királyi levelekkel, melyek közül az utóbbi az *Epistolae Matthiae Corvini* ismert gyűjteményben (VI. rész 32. sz.) nagy kihagyásokkal és elferdítésekkel volt közölve, az első pedig mostanig kiadatlan, és megrongált helyeivel meglehetősen próbára tette a levéltár ügyes scriptora: *Bartolomeo Calore* palaeographiai ismereteit.

A *Bolle ed atti della curia* csoportjában két pápai levél is van Mátyáshoz intézve, VIII. Incze pápától. Az első, a XXIV. bustában, 1485. április 10-iki kelettel, Mátyáshoz és Beatrixhoz szól, és a szegzárdi apátság jövedelmét a királyi udvar káptalanainak tartására engedi át. A második, egykorú fogalmazvány a XXV. busta 159. számú colligatumában, 1489. márcz. 26-áról van keltezve és Angelo Pecchinolli orsei püspök követségére vonatkozik.

Azóta mindkettő napvilágot látott a »Vatikáni Magyar Okírártár« említett kötetében.

*

A florenczi *Biblioteca Nazionale Centrale*, mely az egykori *Biblioteca Magliabechiana*, a nagyhercegi könyvtár s több más gyűjtemény egyesítése által létesült, az egész toscanai tartomány legnagyobb nyilvános könyvtára; nyomtatványainak száma mintegy 300,000-re tehető, s három főcsoportjának a *Magliabechiana*, *Riccardiana* és *Palatina* gyűjteményeknek kézíratai meghaladják a 17,000 kötetet.

E kéziratok nyomtatott katalogusának szerkesztése most folyik *Adolfo Bartoli* tanár vezetése alatt; a munkában a florenczi főiskola legtehetségesebb növendékei vesznek részt. Az eddig megjelent kötetek a gyűjtemény számra s értékre legbecsebb szakának, az olasz költészet termékeinek vannak szentelve, oly nagy apparatussal, hogy bizonyára sok idő fog eltelni, míg a többi,

bennünket közelebbről érdeklő szakokra kerül a sor. Addig a kutató a kéziratban levő katalogusokra van utalva, melyekről maguk a könyvtár vezetői elismerik, hogy szerfölött hiányosak s alig elégségesek arra, hogy a kéziratok tartalma felől áttekintést nyújtsanak.

Pedig e könyvtár középkori kéziratai között bizonyára nem hiányoznak a magyar érdekűek. A *Manoscritti Magliabechiani* csoport II. III. nr. 256. jelzetű kötete egymaga bizonyoságot tesz e felől. E 170 számozott és 5 számozatlan levélre terjedő XV. századbeli kézirat IV. Sixtus pápának 12. uralkodási évéből (1481. augusztus 15—1482. aug. 24.) származó brevét tartalmazza, s mint egész kiállítása azonnal elárulja, nem egyéb, mint a pápa breve-regestáinak egyik kötete, mely valahogyan kikerült a vatikáni levéltárból, s a Rinucci őrgrófok könyvtárába jutott. Innen vette azt meg Pietro Francesco Rinucci marchese halála után, 1848-ban II. Lipót nagyherceg, a ki aztán a Magliabechianának ajándékozta.

A kötetben foglalt pápai levelek között 37 darabot találtam, melyek hazánkra vonatkoznak, s Mátyás királynak a szentszékkal való összeköttetéséhez igen érdekes adatokat szolgáltatnak.

Mátyásnak III. Frigyes császárral folytatott villongásai ez időben már nyílt háborúvá fejlődtek, mely három évi tartam után az 1481. év elején szünetelt ugyan, de csak azért, hogy a nürnbergi birodalmi gyűlésnek Mátyás ellen irányzott ellenséges fellépése után újult erővel törjön ki. A török ellen indítandó háború tervén kívül főleg e viszály volt az, a mi a pápa beavatkozását igénybe vette, annál is inkább, mert Beckensloernek, a hűtlen esztergomi érseknek távozása és a salzburgi érsekség elnyerésére irányuló törekvései egyházjogi szempontból is bonyodalmakat vontak magok után. Ezek megoldására s a villongások megszüntetése céljából IV. Sixtus Urbano Orsini teanói püspököt küldte a császárhoz. Mátyás azonban nem volt a pápai követ működésével megelégedve, titkos ellenségét, a császár hívét látta benne s ismételten panaszt emelt ellene a pápánál. E panaszkra reflektál a kötet egyik legelső, Mátyáshoz intézett levele, 1481. augusztus 31-éről keltezve, melyben Sixtus védelmére kel követe kétségbevonatatlanságának, de Mátyás megnyugtatóására Prospero Cafarelli ascolii püspököt is kiküldi, hogy Beckensloer ügyét megvizsgálja s a teanói püspökkel egyetértve a császárt a Mátyással kötendő békére igyekezzék hangolni. (5a. l.) Ugyan e napról van keltezve a teanói püspökhöz intézett breve, melyben a pápa közli követével Mátyás vádjait s utasításokat ad további eljárására, mindenekelőtt a pártatlanságra intve.

Az esztergomi érsek ügyében lépjen fel határozottan a császárnál, szükség esetén meg is feddheti az érseket. Cafarelli kiküldését ne tekintse bizalmatlanságnak; a pápa kettőjük közül az ő jelentésének fog elsőséget adni. (5b. l.) E két levelet az ascolii püspök részére kiadott megbízó levél egészíti ki, ugyane kelettel. (6b. l.)

Szeptember 8-áról öt levél van a kötetben: a császárhoz (19a. l.), Orsinihez (20a. l.), a nürnbergi birodalmi gyűléshez (21a. l.), Cafarellihez (21a. l.) és Mátyáshoz (22a. l.), mindenik a breve ügyében, melyet a nürnbergi gyűlésnek Mátyás ellen hozott határozata most már nagyon kétségessé tett. Az Orsinihoz írt levélben a pápa erős rosszalását fejezi ki e határozat felett, és ismétli ezt szeptember 14-én kelt levelében. (29b. l.) Mátyás a birodalmi rendek actiójában épen Orsini cselszövényeinek eredményét vélte láthatni, de a pápa szeptember 21-én hozzá intézett brevéjében meleg védelmére kel a püspöknek. (46b. l.)

Időközben újabb tudósítás érkezvén Orsinitól a gyűlésből, a pápa ezt szeptember 17-én a camerlengo-cardinalisnak küldi, hogy a többi cardinalisokkal közölje. (35b. l.) A tőlük kapott megjegyzéseket szeptember 22-iki leveléhez mellékelve küldte meg a teanói püspöknek. (48b. l.)

Majd erősebben lép fel a birodalmi gyűlésnek Mátyással szemközt elfoglalt álláspontja ellen. Október 26-án a rendekhez intézett levelében sajnálkozását fejezi ki a történetek felett; elvárja, hogy a béke létrejöttén fognak munkálkodni s aztán minden erejüket a török ellen fordítják. Azon kérésükre pedig, hogy Mátyást ezentul pénzzel ne segítse, egész határozottan kijelenti, hogy mint a kereszténység közös atyja, nem vonhatja meg támogatását a kereszténység leghuzgóbb védőjétől. (72a. l.)

Ugyanily értelemben írt a szent collegium is a rendekhez. (73a. l.) Egyidejűleg a pápához és Mátyás királyhoz is mentek hasonló szellemben tartott pápai levelek (73ab. l.) — az utóbbira fájdalom, csak egyszerű hivatkozás van a kötetben — s néhány nappal később, október 31-én, a teanói püspökhöz. (77b. l.)

December 18-án a pápa arra kéri a császárt és a rendeket, hogy az elmérgesedett ügyet bizzák az ő eldöntése alá. (110b. és 111b. l.) Mátyást pedig iparkodik a kibékülésre hangoztatni. (113b. l.) E három levelet december 19-én a teanói püspökhöz küldte kézbesítés végett. (116a. l.)

A következő évből csupán egy pápai levél foglalkozik a császár és Mátyás király ügyével: az Orsinihoz július 18-án intézett breve, melyben a pápa abbeli reményét fejezve ki, hogy a békeség a császár és Mátyás között rövid idő alatt létre fog

jönni, utasítja a püspököt, hogy a béketárgyalásoknál s annak megkötésénél mint az apostoli szék követe jelen legyen.

Mátyás királyhoz még két levelet találunk a kötetben: 1481. márczius 11-éről, kísérlévelül a Mátyás és a császár közti ügyben - hihetőleg Beckensloer ügyében — küldött bullához, (28b. l.) és 1482. január 20-áról a kalocsai érsek abbeli kiváltsága felől, hogy az érseki palástot tartományán kívül is viselheti. (145a. l.) Ugyanez ügyben meg van az érsekhez intézett breve is. (145b. l.)

A török ellen indítandó háborúval foglalkozik az 1481. szeptember 18-iki körlevél, az összes hatalmasságokhoz intézve és két levél János corbaviai grófhhoz 1482. április 30-áról és június 25-éről. A gróf arra az esetre, ha a törökök kizavarnák birtokaiból, az anconai tartományban kér maga részére tartózkodási helyet kijelölni. A pápa hajlandó erre, csak azt várja, hogy a gróf küldjön hozzá valakit ez ügyben. (216a. és 295a. l.)

Raguza városa, a török által fenyegetve, az érseki egyházmegye papságára kivetett tizedből fedezte a védelem költségeit. A veszély elmulván, a pápa 1481. december 19-én felmenti a papságot a tized alól. (115b. l.) Egy másik levelében, 1482. május 27-én, köszönetet mond a raguzaiaknak a törökök készülődéseiről küldött tudósításaikért. (259b. l.)

Igen érdekesek a Rangoni Gábor cardinálisra vonatkozó adatok. A bíboros egri püspök ez idő szerint pápai követként Nápolyban időzött. A pápa 1481. márczius 11-én Mátyás sürgős kérelmére visszahívja őt Rómába, (29a. l.) s ezentul itt szerepel hosszú ideig, mint a király érdekeinek legbuzgóbb támogatója. IV. Sixtus 1481. szeptember 2-án az ő közbenjárását használja fel, hogy megszabaduljon Mátyásnak nála levő követétől, (nevét nem ismerjük), a kit zaklatásai miatt nagyon megunt; s levelében maga a pápa fejezi ki abbeli óhajtását, hogy a király ügyeinek képviselését a cardinális vegye át. (11a. l.) Szeptember 20-án a király és Frigyes császár közt létesítendő béke ügyében ír hozzá a pápa Braccianoból (39a. l.) s 1482. április 24-én az ő felterjesztésére ad engedélyt három kolostor építésére az ausztriai minoriták tartományi vicariusának. (209a. l.)

Mátyás király egy előbbi (1480. július 23-iki) kérelmét teljesíti a pálos rend perjeléhez 1482. április 24-én intézett breve, melyben a pápa meghagyja a pálosoknak, hogy a Fejéregyháznak nevezett ó-budai Mária-templomot előbbi rendeletéhez képest azonnal vegyék birtokba, vonakodás esetén kiközösítéssel fenyegetvén őket. (208b. l.)

Végül megemlítem a boroszlói püspökhöz mint collectorhoz

1481. szeptember 7-én intézett brevét, melyben felszólíttatik, hogy az előde, Pisciai Boldizsár szerémi püspök által gyűjtött összeget küldje be.

E levelek közül a Mátyáshoz írottakat egész terjedelmében lemásoltam, s a *Vatikáni Magyar Oklevéltárban* s fel is lettek azok használva; a többiekről a fentebbi rövid ismertetés szolgájon némi tájékozással.

A könyvtár többi kézirataival szemben, időm rövidre lévén szabva, a már említett hézagos lajstromra voltam utalva, s minthogy az országok szerint van csoportosítva, s a csoportok között hazánkat hiába keresem, a könyvtári tisztviselők utbagazítása nyomán a XXIV. szak catalogusának átvizsgálására kellett szorítkoznom, melyben legtöbb kilátásom lehetett magyarországi vonatkozású adatokat találhatni.

Az eredményt valami tulságosan kielégítőnek nem mondhatjuk. Középkori kéziratot semmit, középkori vonatkozású későbbi kéziratot csupán kettőt találtam. Ezek egyike a 11. számú XVI. századi papír-kézirat, *Vite d' uomini illustri antichi e moderni* cím alatt több más nevezetes ember között Attila, Scanderbeg, Hunyadi János (Giovanni Corvino) és Mátyás király életrajzait tartalmazza, a másik (33. sz.) XVII. századi colligatum 36. száma alatt egy Mátyás számára készült prognosticon, ezzel a címmel: *Antonii Torquati Ferrariensis philosophi, medici et astrologi prognosticon adumbratum de regnorum mutationibus, ad Mathiam regem Hungarorum, anno 1490.*

Valamivel nagyobb a XVI. századra vonatkozó adatok jelentősége.

Igy a 45. számú kéziratban, mely Hieronymus Summarus által összegyűjtött vegyes történelmi és politikai iratokat tartalmaz, a Ferdinánd császár és II. Szolimán között 1547-ben öt évre kötött béke pontjait találjuk; a 70. számú hasonló jellegű kéziratban az 1543-iki besztercebányai gyűlésnek a speieri birodalmi gyűlésre küldött követei részére adott utasításait és az 1548-iki pozsonyi országgyűlés törvénczikkeit; továbbá a 69. sz. kéziratban a magyarországi rendeknek a passauai birodalmi gyűléshez Pozsonyban 1552. július 26-án intézett feliratát, s a 71. számúban *Variorum de rebus Germanicis* cím alatt Ernő főherczegnek az 1580-iki pozsonyi országgyűléshez tett előterjesztéseit és a rendeknek azokra adott válaszát.

A török háborúra és az ennek kapcsán fennálló olasz-magyar összeköttetésekre, nevezetesen pedig a Fernando toscanai nagyherczeg által kezdeményezett magyarországi katonai expeditio részleteire vonatkoznak a 62. számú XVI — XVII. századi kézirat következő darabjai:

1. *Avvisi diversi dei progressi dell' armi Cristiane nell' Ungheria dal 1575 al 1596.*

2. *Lista dei gentiluomini Fiorentini, Mi vanno alla guerra d' Ungheria, mandari dal granduca Ferdinando I.*

3. *Tre lettere al molto reverendo signore Bono in ragguaglio dei successi dell' armata Cristiana in Ungheria e dei cavalieri Fiorentini mandativi dal granduca di Toscana.*

Kiegészíti ezeket a 61. számú kézirat 7. darabja: *Descrizione del viaggio d' Ungheria fatto dai gentiluomini Corazze mandati dal granduca Ferdinando in soccorso dell' imperatore e dei successi di quella guerra contro il Turco.* Az ezt követő darab Kanizsának 1600-ban a török által lett bevételéről ad részletes tudósítást.

Ezt a csoportot Rudolf és II. Mátyás királyok életrajzai zárják be, a 10. számú, *Vite di varii sovrani d' Europa del secolo XVII.* című kéziratban.

Kiváló figyelmet érdemelnek a Thököly Imre korára vonatkozó kéziratok, melyek a kurucz mozgalmak és a török ellen vívott felszabadító háború történetét sok érdekes részlettel egészítik ki.

A 4. számú, 4 réttű XVII. századbeli kézirat első darabjában egy névtelen tudósító írja le az 1682. év eseményeit: *Le scoperte cotale della Francia nella guerra dei Transilvani e Turchi in Ungheria nel 1682.* A 3—5. darabok pedig a Du Vernay Boucauld francia követnek Thökölyhez, 1682. szept. 22-én irt levelét s Thökölynek a füleki táborból szeptember 14-én és Fajgel Péternek Kassáról szeptember 22-én ugyanahhoz irt leveleit őrizték meg.

E levelek meg vannak a 64. számú gyűjteményes munkában is, melyben még a következő darabokat találjuk:

(14.) *Principe di Transilvania, avvertimenti mandati a Fabio Gienea suo ambasciatore in Roma da esporsi a sua santità sopra i pericoli, che sovrastavano di guerre del Turco.*

(48.) *La mina sventata, ovvero gli arcani della Francia svelati con le scoperte conspirazioni evi Turchi e ribelli d' Ungheria.*

(49.) *Memoriale lasciato dal residente cesareo in Polonia circa la pretesa corrispondenza e trattati dei ministri del re cristianissimo con Enrico Techly e Tokoly capo dei ribelli.*

Végül a 65. számú kézirat Sobiesky Jánosnak és másoknak a török elleni hadjárat ügyében irt több levelén kívül IV. Mohamed szultán 1683-iki hadüzenetét is tartalmazza.

Kiegészítésül ide igtatom a Bartoli-féle catalogus eddig megjelent kötetében talált csekély számú hazai vonatkozású adatokat.

A *Dittamondo* név alatt ismert verses munka XV. századi kéziratában (*Manoscritti Magliabechiani, Cod. II., III. 57.*) a florenczi Fazio degl' Uberti leírva az egész ismert világot, a IV. könyv 13. fejezetében Magyarországgal is foglalkozik, mint e fejezet czime mutatja:

»*Chonfini di sitia, di Pannonia e di Ungharia e dimanda di Buemia e chi n' e signore, e di Germania e della pietra Ghalaicha e del Cerauno.*«

A számos olasz vers közül, mely Bécs ostroma, Buda bevételé s az egész felszabadító hadjárat visszhangjaként keletkezett a XVII. század végén, aránylag keveset találunk e catalogusban.

Magliabechiani II. I. 239—294. jelzetű egykorú kéziratai őriztek meg néhányat a bécsi diadalt megörökítő költeményekből, *Poesie per la liberazione di Vienna* gyűjtő cím alatt. Az utóbbi kéziratban Buda ostromáról is van egy 30 stanzára terjedő ének, mely *Lamento del gran Turco per la presa di Buda* címet visel.

A II. IV. 18. jelzetű XVII—XVIII. számú kézirat elején pedig »*Il trionfo della Cristiana vittoria per l' espugnazione di Belgrado dell' armi imperiali sotto la condotta del serenissimo duca elettore di Baviera. Canzone del dre Antonio Migliorini al serenissimo gran principe di Toscana Ferdinando*« címmel nagy terjedelmű költeményt találunk, mely Nándorfehérvár 1688-iki bevételét dicsőíti.

DÉCSÉNYI GYULA.

PECSEVI VISZONYA

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSHOZ.

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

Az 1623. év márczius havában Mere Huszejn neveztetett ki nagyvezírré s ez parancsot adott *Háfiz Ahmed* pasa ¹⁾ diárbekri béglerbégnak, hogy menjen Bagdád ellen s a lázadókat szigorúan büntesse meg. Pecsevi ez, alkalomból azt írja, hogy ő ez időben *diárbekri defterdár* volt, állandóan Háfiz Ahmed társaságában. (II. 392.)

Miután a persák 1624 elején elfoglalták Bagdádöt, a persa sah Karcsigaj khánt *Mardin* pusztítására küldte. Háfiz Ahmed ekkor Pecsevit *Rakka* béglerbégjévé tevén, 200 szegbánnal Mardin védelmére küldte. Karcsigaj azonban nem jött egészen Mardinig, csak vidékén dült és rabolt. (II. 394.) — Még ugyanezen év őszén, mikor Cserkesz Mohammed nagyvezír a kaukázusi hadjáratból Tokatba tért vissza téli szállásra, eljött Pecsevi is Mardinból *Tokatba*, hol a pénzverő intézet felügyeletével bizatván meg, rövid idő alatt 300 jük ²⁾ pénzt veretett. (II. 402.)

Az 1625. év április elején meghalt Báki pasa defterdár, a ki halála előtt néhány nappal Pecsevinek adta át a defterdárságot. Azonban Khoszrev janicsár-aga is vágyott a diárbekri defterdárságra s így Pecsevi — noha az ezen év elején nagyvezírré kinevezett Háfiz Ahmed is megkínálta vele — vonakodott elfogadni már öreg korában ilyen, sok munkát igénylő hivatalt és megelégedett a *tokati defterdársággal*. (II. 403.)

Ezt a hivatalát sem viselhette sokáig; mert két helyen beszélt *dunai defterdárságról* is, még pedig 1631 előtt, a mikor a *Dobrudában* is járt. (II. 159.) Sőt az 1630. év második felé-

¹⁾ *Háfiz*, nem pedig *Hasif*, a mint Gömöry G. írja Hammer után.

²⁾ Egy *jük* körülbelül = 10,000 forint.

ben megfordult *Görögországban* is, a hol Modon és Koron várak meglátogatásáról emlékezik. (I. 172.)

Midőn elbeszéli pártfogójának, Háfiz Ahmed nagyvezírnek 1631 február havában történt megöletését, ezt mondja magáról: »Három nap mulva én is letétettem a dunai defterdárságról s az *anatoliai defterdárság*, vagyis a divánban a középső defteri állás adatott nekem.« (II. 421.)

Ugyanez év tavaszán, mikor Sztambulban a lázongó hadsereg Musztafa fő-defterdár, Haszán Khalifa janicsár-aga és Musza Cselebi fejét kívánta, Pecsevi küldetett ki, mint második defterdár, a Haszán Khalifa házában és kertjében található tárgyak leltározására és lefoglalására, mely dolgának elvégzése után Redseb pasa nagyvezírhez ment jelentést tenni. Ugyancsak ő bízott meg Musztafa fő-defterdár vagyónának elkobzásával is. (II. 423—424.)

Azon tíz-tizenkét év leforgása után, melyet Pecsevi részint Kis-Ázsiában, részint Konstantinápolyban és a Balkán félszigeten töltött el, ismét visszakerült szülőföldre, Magyarországra, öreg korában, ősz szakállal és ősz hajjal. (II. 424.) Története I. köt. 261. lapján ugyanis azt mondja, hogy 1042-től 1045-ig *Székes-Fejérvár helytartója* volt; kezdődött pedig a hidsre 1042. éve 1632 július 19-én, végződött az 1044. év 1635 június 16-án. Ez időből mondja el, hogy a fejérvári várban fogházat építtetett, mely alkalommal egy ládát találtak, a melynek vörös márványból készült tetejére egy asszonyi alak és valami írás volt vésvé, de a melyet nem tudtak elolvasni. Mikor a ládát felnyitották, földet és egy koponyát találtak benne. (II. 261—262.) Tud Székes-Fejérvár jelentőségéről; mert elmondja ez alkalommal, hogy ez volt a magyar királyok koronázási és temetkező helye s ezért nagy tiszteletben tartják a magyarok. Elmondja, hogy török nevében, *Usztuni-Belgrád*-ban, az *usztuni* (usztolni) előrészt horvát nyelven azt jelenti: »szék« (iszkemle), azaz »trón« (takht) ¹⁾

Ezután néhány évre ismét eltávozott Pecsevi Magyarországból. Az 1045. évből ²⁾ írja, hogy *boszniai defterdár* volt s mint ilyen parancsot kapott, hogy a bagdádi hadjáratra 5,000 darab, 25 okás ágyúgolyókat öntessen, a mit végrehajtván, hajón Konstantinápolyba szállította. (II. 445.)

¹⁾ Pecsevi Nándor-Fejérvárt nem csak egyszerűen *Belgrád*-nak, hanem *Asagi-Belgrád*-nak is nevezi (I. 109.), a mi »alsó« Belgrádot jelent. Ez azt bizonyítja, hogy a törökök nyelvén, népetimologia útján, az *usztuni*, vagy *usztolni*-Belgrádból *Üsztüni-Belgrád* lett, a mi aztán »felső«-Fehérvárat jelentene. Míg *Gyula-Fejérvárat Erdcl-Belgrádi* (erdélyi Belgrád) nevezi Pecsevi.

²⁾ 1636 június 4—1637 június 17.

Valamely időben *Karka* helytartója is volt Pecsevi, de e hivatalának idejét nem mondja meg. Nem lehetetlen azonban, hogy 1640 körül, boszniai defterdársága után, lehetett az

IV. Murád szultánnak Bagdád ellen indított hadjárata az 1638. év májusától 1640 január végéig tartott, melynek befejezése után Khalil pasa — ki e hadjáratban mint a szultán főlovászmestere vett részt — temesvári béglerbéggé, Pecsevi pedig *temesvári defterdár*ra neveztetett ki (II. 442.) s mint ilyen, hallotta e hadjárat történetét Khalil pasától; mert ennek előadása után írta meg könyvében.

1641-ben már ismét *Budán* találjuk Pecsevit. Említi ugyanis, hogy mikor Oszmán aga, kapudsi basi, a *szőnyi béke megújítása* végett Budára jött, ő beszélt vele s annak elbeszélése nyomán írta meg az 1635-iki hadjárat történetét. (II. 431.) Tudjuk pedig, hogy Oszmán aga 1641 őszén érkezett Budára. — Általában pedig könyvének vége felé igen magasztalólag ír Pecsevi *Musza* pasáról, a ki ez időben (1641–1642) budai helytartó volt s szavai világosan elárulják, hogy ő is Budán lakott ennek helytartósága idejében; mert azt mondja, hogy ő *szemlélője* Musza pasa erényeinek, kitűnő tulajdonainak s *részese* kegyének és *jelenleg* is (mikor t. i. írt) a béke a hitetlenekkel Musza pasa helyes tanácsa és találó terve szerint létesült,¹⁾ a Szulejmán idejében történt békekötések pedig ő nélküle feledségbe mentek volna. (II. 433–434.)

Ez az utolsó adat Pecsevi életéről. 1642-ben, mikor munkáját írta, illetőleg befejezte, *Budán* tartózkodott, mint hetven éves, vagy a hetvenes években levő öreg. Hol és mikor halt meg, hol van eltemetve: mindezt nem tudhatjuk. Agg korában már aligha változtatta lakóhelyét s legvalóbbszinűnek tarthatjuk, hogy vagy Budán, vagy pécsi birtokára vonulva, szülővárosában halt meg és temettetett el.

III.

Pecsevi történeti munkája I. Szulejmán uralkodásának kezdetétől, vagyis az 1520. évtől IV. Murád halálaig, azaz 1640 február 7-ig terjed s így 120 év eseményeit foglalja magában.

Hammer még azt sem tudta, hogy mekkora terjedelmű Pecsevi munkája; mert története II. k. 4. l. azt állítja, hogy 1041-ig, azaz 1631-ig terjed. Másféle iratai nyomán pedig Gömöry Gusztáv azt mondja az említett cikkekse elején, hogy az a hedsira 1045. évéig, vagyis 1638-ig terjed; míg a cikkk végén már azt állítja, hogy IV. Murád uralkodásával 1629-ben végző-

¹⁾ T. i. a *szőnyi béke megújítása* 1642 márczius 19-én.

dik (Hadt. Közl. 1890. 417—418.) Ime, ilyen képtelenségeket mondat Hammer azon írókkal, a kik munkáját kritika nélkül használják! Itt is, e néhány szóban mennyi hiba! 1. Pecsevi munkája nem 1631-ig terjed; 2. a hidsre 1045. éve nem 1638-nak, hanem 1635-nek felel meg s a nevezett munka egyik évvel sem végződik; 3. IV. Murád uralkodása nem 1629-ben ért véget, valamint 4. Pecsevi munkája sem. E képtelenségeket aztán az az állítás tetőzi be, hogy Pecsevi 1634-ben írta munkáját (a mint Gömörynél olvasható a 418. lapon) s ez mégis 1638-ig terjed! Ilyen az a híres *német alaposág*? Lehet az *ilyen alapra* építeni valamit?

Mint hogy Pecsevi Magyarországon született s életének legnagyobb részét itt töltötte: munkája *nagyobb részét* is azon események elbeszélésére szenteli, melyek Magyarország területén történtek s a melyeket 1593 óta ő is átél.

Munkája keletkezéséről és hogyan készültéről ő maga ad felvilágosítást. A mohácsi ütközet leírása alkalmából ezt mondja magáról: »Életemet a történelem tanulmányozására szenteltem, mert természeti hajlamom a historia terére vonzott. Sok históriát átolvastam s *leginkább* az iszlám uralkodóinak hódításairól és győzelmeiről szereztem magamnak ismereteket.« (I. 96.) Egyenesen e munkája keletkezéséről pedig ezeket mondja könyve első lapján: »Tudva legyen, hogy hazám: Magyarország. Mivel pedig az ennek területén történt hódítások a közel multban voltak, leggyakrabban e hódításokról és a boldogult Szulejmán szultán hadjáratairól szokott szó lenni: ennél fogva az a gondolatom támadt, hogy a miket némely históriákból tudok és szavahihető emberektől hallottam, emlékezet okáért följegyzem és megírom.«

Bizonyos, hogy már fiatal korában foglalkozott történeti művek tanulmányozásával s már akkor elhatározta, hogy ő is fog írni egy történeti munkát. Idéztem fentebb egy adatot az 1598. évből, a melyből világosan kitűnik, hogy már 24 éves kora előtt megszületett ez az elhatározása; mert akkor már gyűjtötte és jegyezte a megírandó művéhez szükséges adatokat.

Munkájának egyik *forrása* tehát azon jegyzetek, melyeket ő maga, mint 1593-tól fogva 1642-ig sokféleképen szereplő egyén, készített idő folytán azon eseményekről, melyeknek szemtanúja és részese volt. S el lehet mondani, hogy munkájának jelentékeny része alapszik saját, közvetlen tudomásán.

A többi forrásairól is hűségesen tudósít bennünket Pecsevi. A régiebb eseményeket vagy írott művek nyomán, vagy még élő emberek szóbeli közlése alapján beszéli el; a korabeli dolgokról, melyeknek ő nem volt szemtanúja, szintén olyan emberektől sze-

rez tudomást, a kik az illető eseményben részt vettek. Az általa kütfőkiül használt könyvek legnagyobb részben természetesen az előbbi török historikusok művei, de ezek mellett használt keresztyén, illetőleg magyar és latin nyelvű történeti munkákat is.

Török forrásait munkája elején maga sorolja fel, melyek a következők: Dselälzáde Musztafa nisándsi, továbbá Dselälzáde Szálih efendi, azután Ramazánzáde nisándsi, Ali efendi, Haszánbégzáde, Hadidi és Kjátib Mohammed efendi művei. De ezeken kívül használt még néhány más forrást is, így pl. Szulejmán egyiptomi helytartónak 1538-i indiai hadjáratára vonatkozólag egy névtelen szerzőtől eredő művet; az az 1554-ki dunántúli portyázásra vonatkozólag pedig a görögáli kádinak Tinódi modorában készített históriás énekét, stb.

Minden alkalommal megnevezi azt az embert, a kinek szájából hallotta az ő kora előtt történt, vagy a korabeli dolgokat. Ezek közé tartozik apja és nagybátyja; továbbá Sejkh Ali Dede, Szulejmán szigetvári türbéjének őre, a ki maga is Szigetváron van eltemetve; Terjáki Haszán pasa, 20 évnél tovább szigetvári, majd kanizsai bég; Kara Ali bég előbb székes-fejérvári azután esztergomi bég; Khizr pasa 1542-ben köszteni díli szandáskbég; Hamza aga, 1551-ben Khádim Ali budai pasának csausbasija, később pécsi záim; Alikhán, egy dobrudsai városnak kádija; Khalil pasa, temesvári béglerbég; Oszmán aga, 1641-ben Budán járt kapudsi-basi stb.

Munkájának megalkotásában s a tárgyalt események előadásában a *pragmatikai*, vagyis oknyomozó módszert alkalmazza, úgy hogy még Hammer sem tévedt akkor, mikor azt írta művéről, hogy az »eine vortreffliche pragmatische Geschichte.«¹⁾

Továbbá nem egy helyen mutatja meg, hogy *kritikával* használta a kütfőket s megválogatta embereit, a kiknek szóbeli közlésére támaszkodott. Leggyakrabban idézett forrása *Dselälzáde* »Tabakat-ül-memálik ve deredsát-ül-meszálik« cz. műve, de tévednénk, ha azt hinnők, hogy azért ennek szavait vakon hiszi; mert pl. ott is, a hol Szulejmán pasa egyiptomi helytartónak 1538-ki indiai hadjáratát beszéli el, szemére veti Dselälzádénak, hogy *itt sem* a valóságnak megfelelően írta le az eseményt; ő tehát e hadjáratra vonatkozólag egy másik forrásnak ad előnyt, mely szemtanútól származik.

Kritizálja továbbá az intéző egyéneket s a török kormány intézkedéseit is, a mi elég fényes bizonyítéka úgy őszinteségének, mint igazságszeretetének. Így pl. az 1594-ki hadjárat és Győr elfoglalásának elbeszélése után külön czikket szentel az akkori

¹⁾ Geschichte des Osman. Reiches, II. 4. lap.

vezérlét hibáinak felsorolására. Megrójjá először is azt, hogy Győr elfoglalása után nem engedték a tatárokat szerteszét dúlni, pedig a keresztyén sereg verése után nem találtak volna semmi ellenállásra s nemcsak Bécsig, hanem egészen Prágáig elpusztíthattak volna mindent. (II. 157.) »Egy másik gyalázatos és vétkes hiba volt, — úgy mond ugyanott — hogy a Szulejmán szultán által meghódított budai vilájetet engedték elpusztíttatni, a pór-népet rabszolgaságba hurczoltatni és a falvakat fölégettetni, azon meggyőződésben, hogy csak egy ország romjain lehet egy másikat fölépíteni. Ha ezt a tartományt megkímélik, lakosai soha sem szélednek vala el; mert a hitetlenek nem költöztették volna el őket; akkor aztán a hadseregnek mindig zsákmányt szolgáltatnak volna, úgy hogy az soha szükségét nem szenved.« — Szintilyen vétkes mulasztásúl rójjá fel III. Mohammednek azt, hogy Eger elfoglalása és a mező-keresztesi diadal után 1596-ban nem követte a nagy Szulejmánnak a mohácsi ütközet után mutatott példáját. Mert — szerinte — ha a szultán a következő telet Belgrádban tölti és a másik év tavaszán Bécs ellen megy: Austriát is épen olyan adófizetőjévé tehetné volna, a milyen volt Oláh- és Moldvaország. (II. 202.) — Ez ugyan nagyon vérmes remény volt, de e meggyőződése legalább jellemzi Pecsevit mint tősgyökeres törököt, vagy inkább mint fanatikus müzümánt.

Még meglepőbb őszinteség és igazságszeretet nyilatkozik azon soraiban, melyekben elismeri, hogy Magyarország romlásának és a társadalmi bajoknak fő-fő oka a török uralom és pusztítás volt. Miután elítélte a pór nép kipusztítását és falvainak fölégetését, így folytatja: »A további baj, aztán az, hogy a meny-nyi erőteljes ember volt a pór nép között, azok mind hajdukká lettek. Innen van, hogy egyik palánkából a másikba csak akkor lehet menni, ha öt-hat száz ember van együtt; hogy a mennyi vár és város van, azt mind feldúlták; hogy Budától egészen Belgrádig már minden várat és várost ostrom alá fogtak; s hogy immár egyik helyről a másikra senki sem mer menni. Mi is Pécsen, szegény házukban, mihely az este beállt, felkötöttük a kardot, kezünkbe vettük a puskát és úgy feküdtünk le. Egy szóval: az e tartományt ért szerencsétlenség egyedül abból keletkezett, hogy a pór népet nem kímélték. Ennyi igazságtalanság és zsarnokság e földi életben ugyan nem büntetik meg, de isten színe előtt ki fog majd ezekért megfelelni?« (II. 157—158.)

Ime, maga a török történetírás is igazat ad Komáromy Andrásnak, a ki a szabad hajduk társadalmi osztályának keletkezését a török uralomnak tulajdonítja, majdnem ugyanazt mondván e dolgról, a mit Pecsevi: »A legkülönbözőbb elemekből állottak, bár magukat tulajdonképen a török rabló beütései

miatt mindenükből kifosztott s földön futóvá lett emberek képezték hazánk alsó részeiből nemes és paraszt, úr és szolga egyaránt, a szerint, a mint a vad ellenség porrá, hamuvá tette az üsi curiát, vagy elvette a jobbágytól az utolsó igavonó barmot Számuk nőttön nőtt, a mint szaporodtak a török előre való nyomulása következtében azok a hazátlan bujdosó szegény legények, kiknek nem volt többé hová hajtani le fejüket Igen szépen ki lehet mutatni, hogy szaporodásuk — s ez természetesen nem a véletlen dolga — a hódoltsággal karöltve halad és annak irányát követi.«¹⁾

Mindaz, a mit itt Pecsevinek mint történetirónak jellemzéseül elmondottunk, csak dicséretére válhatik; de nagyon hiányos volna e jellemrajz és nagyon tévednénk, ha a felsorolt tulajdonságok közt nem emlitenők, vagy azoknál kevesebb értékűnek tartanók azt az érett gondolkozást, mely azt dictálta neki, hogy a ki a török és magyar nemzet érintkezésének történetét akarja megírni, annak munkája csak úgy lehet tökéletes, az egyoldalúság és hiányosság vádjától mentt, ha a másik félnek, a magyarnak, történeti emlékeit is felhasználja. S hogy erre a gondolatra jutni, ennek igazságát felismerni nem közönséges észjárás szüleménye volt: bizonyítja, egyebek közt, a mi történet-írásunk is.

Hogy pedig Pecsevi nemcsak úgy vaktában, hanem valóban öntudatosan fordult a mi kútfőinkhez, azért, hogy a tárgyalt korszak története ne egyoldalúlag legyen feldolgozva s hogy a maguk történeti tudását a másik félnek, a magyarnak, történeti emlékeiből nyerhető ismerettel is szaporítsa s amannak hiányait pótolja: ezt a saját szavaival is be lehet bizonyítani. Egy helyen ugyanis ezt írja: »Miután a korunkban kézen forgó török történeti munkákat átnéztem, eszembe jutott megnézni, hogy a hitelenek hogyan írták meg a maguk historiáiban a boldogult padisah (I. Szulejmán) hadjáratait«. (I. 106.) Más helyen, a mikor azt akarja elbeszélni, hogy a keresztyén sereg 1542-ben vissza akarta foglalni Budát, panaszkodik a saját kútfőik elégtelen voltáról: »Ambár e harcz a nagyobb moszlim háborúk egyike volt, a történetirók nagyobb része még sem írta meg.« Dselálzáde »Tabakat-ül-memálik« cz. történetében csak ennyivel czéloz reá: »Az esztergomi és székes-fejérvári hadjáratnak oka Pest ostromoltatása volt.« De Ramazánzáde, Áli efendi és a többiek egy szóval sem érintik; csupán csak Kjátib Mohammed efendi ír róla röviden. Azonban a várat védelmező emírek egyike akkor a kösz-tendili szandsákbég, Khizr pasa volt s így némely dolgot annak

¹⁾ Hadtörténelmi Közlemények, 1891. évf. 227—228.

közlése után beszélek el. Sőt mivel nagyapám, a boszniai alajbég is részt vett a vár védelmezésében szandsákja seregével, így boldogult atyámtól és nagybátyámtól is hallottam egyet s mászt. *Végre pedig a hitetlenek történetéből szereztem tudomást ez eseményekről, melyeknek rövid foglalata ez.*» (I. 233.) De legvilágosabban nyilatkozik a következő sorokban:

»Mikor e rendezetlen gyűjteményemben Szulejmán szultán hadjáratait s hódításait dolgoztam fel, *Musza pasa*, második vezír — a ki boldogult IV. Murád szultán bagdádi hadjárata alkalmával kajmakám volt, jelenleg pedig a budai ejáletre terjeszté ki szerencséje árnyékát — egy napon így méltóztatott szólni csekélységemhez: »a szultánok uralkodás idejében történt békekötések — a miknek ismerete pedig igen szükséges, sőt legfontosabb a historiában — még nincsenek megírva.« Én ezzel mentegetőztem: »én az előbbi eseményekre vonatkozólag néhány jeles ember művét használván csak plagiator voltam s egyikben sem olvastam a békekötéseket illető dolgokat, azokat pedig magától nem írhatja meg az ember.« De mivel ismételtén sürgett, a moszlim historikusok pedig nem írták meg ezeket: tehát kénytelen voltam a hitetlenek historiáit átnézetni s megkeresestni, hogy e három szultán¹⁾ idejében történt békekötésekről mit írtak s azt lefordítva jónak láttam könyvembe fölvenni. (I. 428, 429.)

Ehez nem kell commentár. Menjünk tovább egy lépéssel.

Az a kérdés vár megoldásra, hogy hogyan jutott Pecsevi a mi forrásainkhoz, vagy helyesebben: hogyan tudta felhasználni a magyar és latin nyelvű kútfőket?

Legtermészetesebben azt gondolhatnók, hogy tudott nemcsak magyarul, hanem latinul is és megszerezvén az illető forrásokat, elolvasta. Ámde egész munkájában nincs nyoma a latin nyelv tudásának; a magyar nyelv értésének hívésére pedig nem jogosít fel bennünket az a körülmény, hogy munkájában sok magyar szó fordul elő; mert azoknak egy része olyan, hogy azokat a magyar szövegből egyszerűen megtartotta, más részök pedig — melyek nem fordított szövegben találhatók — a Magyarországon lakó törökök használatába is átmehtett. jöllehet a mai török nyelvben nincsenek meg a magyarból vett kölcsön szók között (ilyenek pl. *nemes*, *hadnagy*, *cséplő*, *czipó* stb.) Továbbá Pecsevi nemcsak egész munkájában nem említi, hogy tudott volna magyarul, vagy latinul, ha olvasni nem is, de legalább beszélni; hanem épen ellenkezőleg azt mondja, hogy mikor 1595-ben Esztergom átadása ügyében alkudozott ő és két társa Pálly Miklóssal, *tolmács* segélyével értekeztek. Végre azt sem lehet

¹⁾ T. i. I. Szelim, I. Szulejmán és II. Szelim.

föltenni, hogy 1595 után munkája írása idejéig megtanulhatta mind a két nyelvet; mert ő maga felvilágosít bennünket a felől, hogy milyen úton-módon tudta értékesíteni a magyar és latin nyelven írott történeti műveinket.

Az imént idézett soraiban ugyanis így nyilatkozik: »kénytelen voltam a hitetlenek historiáit átnézetni (tehát nem: átnézni) s megkeres~~tet~~ni (nem: megkeresni), hogy e három szultán idejében történt békekötésekről mit írtak s azt *lefordítva* (nem pedig: fordít~~tat~~va) jónak láttam könyvembe fölvenni.« E szavaiból világosan kitűnik, hogy *nem közvetlenül* használta a magyar forrásokat, hanem volt neki latinul és törökül is tudó magyar embere, a ki az illető művekben fölkereste a kívánt részeket s elolvastván török nyelven tolmácsolta neki, ő pedig leírta törökül. — Sőt egy másik helyen azt is megtudjuk tőle, hogy miféle ember állott rendelkezésére. Azt a passust, melyben elmondja, hogy a török történeti munkák átolvasása után annak is utánajárt, hogy a hitetlenek a magok történeteiben hogyan írták meg Szulejmán hadjárait, így folytatja: »Mínhogy országunkban (t. i. Magyarország) igen sok *magyar deák*, azaz írni-olvasni tudó, van: boldogult (Szulejmán) több hadjáratát *elolvastattam*, némelyiket pedig törökre is *lefordítottam*. Így mindenekelőtt a mohácsi harcznak fordítása ez, a mely következik, csakhogy a legapróbb részletek és bennünket nem érdeklő fölösleges részek elhagyásával.« (I. 106.)

A dolog immár egészen világos. Pecsevi valamelyik *íródeák* segélyével használta fel a mi kútfőinket; s mínhogy akkor, midőn munkáját írta, Budán Musza pasa, budai helytartó társaságában volt: nagyon valószínű, hogy épen a *budai pasa íródeákja* volt az, a ki magyar és latin nyelvű történeti kútfőinket tolmácsolásával közvetítette Pecsevi számára. Ha a *nevét* nem tudjuk is annak az íródeáknak, az — úgy hiszem — semmit sem ront le ezen adatnak történeti hitelességéből, a mint a névnek tudása sem igen emelhetné a hitelességet.

A mint alább majd látni fogjuk, Pecsevi szövegének némely helyei úgy a latin, mint a magyar nyelvű forrás szavainak *félreértését* mutatják. Ennek oka bizonyára az, hogy tolmácsa nem jól értette meg a latin szöveget s így természetesen Pecsevi is hibásan tolmácsolta. Mivel pedig ilyenféle hiba a magyar nyelvű szöveg fordításában is találkozunk, azt kell hinnünk, hogy a tolmács törökül sem tudott egészen jól s így nem volt képes szabatosan kifejezni és megmagyarázni Pecsevinek azt, a mit magyarul elolvasott. Az ilyen apróbb hibák azonban elenyészőleg csekély számúak a felhasznált anyag terjedelméhez képest s nem is az a fő fontosságú, hogy Pecsevi mennyire helyesen használta fel a mi forrásainkat, hanem az, hogy egyáltalában felhasználta őket.

Mielőtt a magyar forrásokból vett részeket bemutatnám Pecsevi munkájából, még csak a következő szavait akarom idézni, kritikai eljárása jellemzéseül:

»A feslett életű hitetlenek vitatják s erősítik, hogy historiaikban nem túloznak s valótlanságot nem írnak; ámbár én több túlzásaikat is fölismertem s részint szándékos hamisításnak tartom, részint annak tulajdonítottam, hogy az illető dolgokat nem tudták. Vitatkozásukban azt hozzák fel bizonyítékul, hogy a szerző, mikor egy könyvet megírt, néhány tudós és jeles emberrel revidéáltatja és signáltatja s azután viszi a nyomdászhoz és kevés költséggel annyi példányt nyomat, a mennyit gondol, hogy elkél. A nyomdász pedig, midőn így engedélye van a nyomtatásra, azon reményben, hogy a könyvnek nagy kelendősége lesz, nem fukarkodik a költséggel, hanem annyi példányt nyomat és ad elárúsítani az utazó kereskedőknek, a mennyi példány elkelését valószínűk tartja a maga városában és annak vidékén. — Argumentumok helyén való lenne, ha azt mondták volna, hogy az illetők nem írnak alá, ha a könyvben hazugságot, túlzást vagy tudomásukkal ellenkezőt találnak s hogy a nem signált munkának nincs értéke és nem kél el.« (I. 106–107.).

Ilyen nagy volt az érdeklődése Pecsevinek a magyar irodalmi viszonyok iránt, hogy e tárgyban eszmecserét folytatott magyar emberekkel és — a mi ilyen esetben egészen természetes dolog — bizonyára összehasonlítást tett a török és magyar történetírás között; de, — s épen ez mutatja legjobban, hogy itélő tehetősége igaz volt — habár észrevette is, hogy a magyar források egyben vagy másban megbízhatatlanok, mégis értékesítette őket; mert tudta, hogy a másik fél történeti emlékeit is kell és lehet is, kritikával használni. — Az említett eszme-csere vagy vitatkozás mindenesetre csak *előszóval* történt (mert az irodalomban ilyenek semmi nyoma sincs) és bizonyára közte meg az íródeákok közt folyhatott le.

IV.

A mi már azt illeti, hogy *micsoda magyar forrásokat* használt Pecsevi, ezt tőle magától nem tudhatjuk meg, mert sehol sem nevezi meg határozottan a magyar író, csak általánosságban mondja, hogy »a *hitetlenek* azt irták történeteikben«, vagy pedig ennek és ennek az eseménynek »fordítása a *hitetlenek* történetéből« stb. Tehát csak olyanféle tapogatózással lehet kimutatni, hogy mit honnan vett, ha az általa így megjelölt részleteket sorban összehasonlítjuk az ő korában ismeretes magyar történeti művek előadásával. Ilyen, hosszas és fáradságos utánjárással azonban kitűnt, hogy Pecsevinek leggyakrabban használt

forrása *Istvánfy* s utána *Heltai*, továbbá *Tinódi Sebestyén* és *Jovius*. Az ezek munkáiból vett adatokat és nagyobb részeket mindenütt világosan föl lehet ismerni Pecsevi munkájában.

De ezeken kívül még más magyar forrásokat is használt; mert részint ő maga utal reájok, részint világosan kitűnik az illető fejezetekből, hogy azokat csak magyar kútfőkből vehette; azonban — a főváros gazdag könyvtáraitól távol, egy vidéki kisebb városban feltalálható történeti kútfők nagyon korlátolt száma miatt — nem sikerült kiderítenem, hogy melyek azok, csak annyi bizonyos, hogy köztük van egy, vagy két *régi latin krónikánk* is.

Hogy e fölsímt kútfőkből miket vett át Pecsevi, alább egyenkint ki fogom mutatni s egyszersmind a homályos eredetű adatokat és fejezeteket is lefordítom, hogy egy szerencsésebb történetbúvár összehasonlítás útján rájöghessen az illető forrásokra.

Ha azt vizsgáljuk, hogy Pecsevi a magyar kútfőkben talált történeti anyagot *milyen módon vette át és hogyan használta fel*, azt találjuk, hogy mind a két tekintetben többféle eljárást követett.

A mi az átvétel módját illeti: vagy egészében lefordít egy-egy kisebb, vagy nagyobb részletet; vagy sorról-sorra fordítván itt-ott elhagy valamit; vagy végre egy hosszabb részt kivonatoz, majd az eredetinek szavaihoz ragaszkodva, majd a maga kifejezéseivel adva elő ugyanazt a tartalmat.

A mi pedig a történelmi anyag felhasználásának módját illeti, ez Pecsevit, mint történetíró, különböző fokozatban mutatja be.

1. A legegyszerűbb és kezdetleges eljárása az, hogy előbb elbeszél valamely eseményt a török források szerint, azután külön fejezetben lefordítja, vagy kivonatban mutatja be, a mit a magyar írók mondanak azon dologról. Ilyenek nála: a) *A mohácsi ütközet*, b) *Az 1529-ki hadjárat*, Buda és Bécs ostroma, c) *Buda elfoglalása 1541-ben*.

2. Gyakrabban teszi azt, hogy vegyesen használja együtt a török és magyar forrásokat; még pedig vagy úgy, hogy az illető eseményt nagyobb részben török kútfő után adja elő, de közbeszúr magyar forrásokból vett részeket is a hiányzó, vagy eltérő adatok pótlására; vagy úgy, hogy a dolgot alapjában magyar forrás szerint beszéli el, csakhogy kiegészíti a maguk forrásaiból vett adatokkal. Ilyenek nála: a) *Belgrád elfoglalása 1521-ben*, b) *Az 1532-ki hadjárat*, c) *Katziánér veresége 1537-ben*, d) *Pest ostroma 1542-ben*, e) *Esztergom elfoglalása 1543-ban*, f) *Velika elfoglalása 1544-ben*, g) *Temesvár eleste 1552-ben*.

Mindezekben váltakozva fordulnak elő a török és magyar forrásokból vett adatok, melyek csak külsőleg fűződnek egymáshoz és így alkotnak egészet.

3. A mai történetíró színvonalán áll és a történetírás helyes módszerét követi Pecsevi, mikor -- nem mondva bár, hogy ez eddig török, ez meg eddig magyar forrásból való -- a két rendbéli forrásokat egészen összeolvasztja, úgy hogy a különböző eredetű adatok egymást áthatják s az egymáshoz illők és összeférők egységes egészzé forrva jelennek meg tollából mint az illető esemény hű tükre. Ilyen dolgozata: a) *Buda ostroma 1530-ban*, de még inkább: b) *Szigetvár elfoglalása 1566-ban*. Sőt e kettőn kívül ha nem csalódom s jól vettem észre még több is van ilyen, de azokban már annyira összeforrtak az alkotó részek, hogy teljes biztossággal alig ismerhetők fel s ezért a többit mellőzzük.

Pecsevi munkája, mint fentebb már mondtunk, 1520-tól 1640-ig terjed; magyar forrásokat azonban csak az 1521. évtől 1567-ig, illetőleg 1596-ig terjedő korszakra vonatkozólag használ, úgy azonban, hogy alkalmilag Magyarország régibb történetéből, sőt a húnok korából is vesz át néhány részt.

Ezek után bemutatom hű fordításban Pecsevi munkájából azokat a helyeket, melyeket ő egyik vagy másik magyar történeti kútfőből vett át.

1. *Belgrád kövárának elfoglalása.* (I. köt. 70.)

Az 1521-ben történt eseményt *török* források után beszélvén el, ezekből magáról az ostromlásról csak ennyit ír:

»Tehát Musztafa a nagyvezír sánczába ment, a nagyvezír pedig a vár felső részén akna-ásáshoz fogott. Továbbá Ahmed pasa béglerbég a szigeten hányatván sánczot, teljes erővel kezdte lövetni a várat. Isten segélyével a győzelem feladás útján létrejött s az elköltözködni óhajtok szabadon bocsáttattak, az adózásra készek pedig részint a várban hagyattak, részint a padisah birodalmában telepítették le.«

Ezután így folytatja:

»Azonban *a hitetlenek a magok történetében* ezt írták: Két hitetlen volt közöttünk a frenk nemzetből, a kik a várból kiszöktek az iszlám népéhez s *azok* ajánlották az akna ásását és a szigetről való lövetést. Továbbá a várban nem volt több 700 emberrel s az ostromoltatás bajánál nagyobb volt az éhezés baja és az élelmiszerek hiánya; tehát kénytelenek voltak a várat megadni. Azonban (a törökök) adott szavukról megelégedkezve, mindnyáját elfogták. Ezzel mentegőznek.«

E közbe szúrt passus után ismét folytatja elbeszélését a magok forrásai szerint.

Ez a hely határozottan *Istvánfy*ből való,¹⁾ a ki a VII. könyvben többek közt ezeket írja:

»Praesidiarii milites in tam magno capacique loco 700 numerum vix aequabant . . . duo thraces . . . ex oppido ad eum (Szulejmán) opportuno tempore transfugiunt . . . A quibus quum obsessos rei frumentariae angustiis . . . premi cognovisset . . . Addebant transfugae nusquam debiliorem esse murorum partem, quam qua Savus praeterlaberetur . . . Itaque Solimanus . . . tormenta in eam insulam, quae e regione Savi in Danubium illabentis protenditur, extemplo provehi . . . et moenia acerrime verberari imperavit. (58, 60.) Ad extremum quidam, incertum gallusne vel italus (nam turcae utramque gentem francos appellant) ex iis, qui Christiana religione abjurata Mahometanae superstitioni se addixerunt, ad Pyrrhum et Achomatem, caeterosque duces profectus . . . quaedam se in medium allaturum . . . proposuit . . . ut nempe occultis in imo actis cuniculis, ab subjecto introrsum pulvere sulphureo moenia et propugnacula subvertatis . . . Cuniculos subterraneos magna cura, nec minore silentio moliri incepterunt (61.) . . . Profectione in diem sequentem instituta, cum inter armatos janitorum et reliquorum turcarum ordines progredi juberentur, ungari contra fidem datam omnes extemplo caesi atque interfecti fuere.« (62.)

Már Vámbéry is lefordította²⁾ e részt Pecsevi művéből, de minden megjegyzés nélkül.

Furcsán hangzanak itt *Istvánfy* eme szavai: »quidam, incertum gallusne vel italus, nam turcae utramque gentem francos appellant.« Hiszen ez azt teszi, hogy *Istvánfy* erről az emberről szóló adatot valami úton-módon török részről kapta. Ez ismét olyan körülmény, mely gondolkozásra és kutatásra ösztönözheti az embert!

THURY JÓZSEF.

¹⁾ Regni Hungarici Historia. Coloniae Agrippinae, 1724. Ezt a kiadást használtam s ennek lapszámaira hivatkozom.

²⁾ Uj Magyar Muzeum. 1860. évf. II. 420.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Dr. Karácsonyi János, Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla. Diplomatikai tanulmány. Közrebocsátja a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága. Budapest, 1891. 223 lap. Ára 2 ft.

Mintegy másfél század óta folyik már az irodalmi harc Szent-István oklevelei s különösebben a Szilveszter-bulla körül, és ime — e végnélkülinek látszó tusát, ez a bátor kis könyv dönti el! Sietünk azonban megjegyezni, hogy ez a győzelem, csakis mai napság, a modern oklevéltan fegyvereivel volt kiküzdhető. Dr. Karácsonyi János könyvében is az új iskola módszerét látjuk alkalmazva a Szent-István-féle oklevelek teljes csoportjára, úgy a hogy azt diplomatikánkban először Fejérpataky László próbálta ki a pannonthalmi apátság alapítóleveléről frott jeles védelmében.

Bevezetésében e módszert s ennek alapján az oklevélkritikában követendő eljárását ismerteti szerzőnk, s azután az okleveleknek egyenkint való tüzetes megvizsgálásához lát hozzá. Három kérdést tesz föl mindeniknél: 1. megegyezik-e tartalma a kor viszonyaival? 2. megegyezik-e úgy tartalmára mint alakjára nézve az egykorú oklevelekkel? és végül 3. megegyezik-e tartalma a későbbi hiteles oklevelek adataival?

De a mi azután következik, t. i. e kérdések specializálása s mindvégig sikeres megoldása: az már nem a módszer érdeme többé. Egy kiváló tehetség köralakja domborodik ki előttünk e fejtegetésekből. Itt már a szerzővel állunk szemben. Tudása rendkívül bő és sokoldalú s mindamellett sohasem kicsinyes, hanem mindig a lényegest tartja szem előtt. Dialektikája rendszeres logikus, s azt mindenkor a bátor, eleven meggyőződés melege hatja át. Invencziója pedig — mely kifogyhatatlanul termeli az újabb meg újabb érveket és szempontokat — egyenesen bámulatra méltó. És a milyen belső szerkezete e tehetségnek, ugyanolyan külső megnyilatkozásaiban. Előadása öntudatos, átlátszó s könnyen folyó; nyelve nemcsak grammatikájában igaz magyar,

hanem öszintességében is, mely ha kell az erősebb szavaktól sem riad vissza.

A Szent-István-féle okleveleknek s a Szilveszter-bullának másfél század óta felgyülemlett vitaanyaga tehát ezúttal Karácsonyiban emberére talált. Művének első részében — mely az okleveleknek van szentelve — kétséget nem szenvedő bizonyossággal állapítja meg, hogy a Szent-Istvántól ismert tíz oklevélből: hat a valódi s négy a koholmány. Hat fényes védőbeszéddel s négy lesújtó vádirattal telik ki a munka ezen első része, de előlvasván, mindenki tanuságot tehet róla, hogy a valódi oklevelek, épp úgy mint a koholmányok, minden részletükben egyformán éles és tárgyilagos kritika keresztüti alá vannak vetve.

A valódiak csoportját Szent-Istvánnak a *ravennai* monostor részére adott oklevele nyitja meg, a melyben a szent király annak évenként 25 márka ezüstöt biztosít. Karácsonyi számos példával mutatja ki, hogy az: egészen az egykorú pápai oklevelek mintájára készült, azonkívül már 1233-ban ünnepélyes megerősítést nyert, a csanádi püspökséget korához híven még a régi »ecclesia Morisana« néven ismeri, tehát mind a három kritérium próbáját diadalmasan állja ki.

Ezt követi a *veszprémvölgyi* görög apácza-monostornak alapítólevele, okleveleink közt az egyetlen, mely görög nyelven van írva. Karácsonyi érdekesen adja elő ezen alapítás történetét s kimutatja, hogy azok a görög apáczák nem görög földről, hanem *Dél-Olaszországból* telepítették át hazánkba. Erzékeny csapás ez a panszláv történetírásra, mely ebből a görög kolostorból egész kis panszláv culturtörténetet gyártott, sőt Grót orosz tudós az apácákat már nem is Görögországból telepíti ide, hanem egyenesen benszülötteknek s persze szláv nemzeti-ségüeknek tartja! Magának az oklevélnek hiteléhez nem férhet kétség s szerzőnk mégis lelkiismeretes s tanulságos kritikát gyakorol fölötte, sőt végül a benne előforduló helyneveket is apróra megmagyarázza.¹⁾

Nehéz helyzetbe jutott a *pécsi* püspökségnek 1009. évi

¹⁾ E magyarázatok némánya azóta módosítást szenvedett *Fejérpataky*-nak »Kálmán király oklevelei«-ről írott tanulmánya által, midőn kimutatja, hogy a görög oklevél 1109. évi Kálmán-féle renovációjának eddig úgynevezett másodpéldánya, szövegében jelentékenyen eltér a pecséttel ellátottól, tehát a helynevek helyesebb magyarázatára ez is támpontul szolgál. Abban azonban nem érthetünk egyet Fejérpatakyval, hogy a görög oklevélben említett *Knēta*, csak azért, mert az a Kálmán-féle renovációban nem fordul elő, 1109-ben már nem lett volna az apáczák kezén. Igen valószínű, hogy ez: a renovatio *Vámos* faluja, a mely viszont e néven a görög oklevélben nem jön elő és hogy csak sz. István alapítása után válván vámoshellyé azóta neveztetett úgy.

alapítólevele, mert nemcsak későkori (XV. századi) átiratból ismeretes csupán, hanem ezen felül az átirásnál, még hamis oklevelek gyanús társaságában is találjuk. És mégis valódi — de az ebbeli kétségeket csak Karácsonyi tudta meggyőzően eloszlatni, a pécsi püspökség abban említett határainak részletes igazolása s az egykorú oklevelekkel való összehasonlítása által.¹⁾ Mert például olyan argumentum előtt, hogy hiszen ennek az oklevélnek, az időközben beállott változások miatt nem is egészen száz év múlva már alig vehették hasznát! — természetesen meg kell hajolnunk.

Azt a távolságot azonban, a mely a régi diplomatika és a mainak tudása s biztonsága közt van, talán egy oklevélből sem látjuk oly világosan mint Szent-Istvánnak a *veszprémi* püspökséget megalapító okleveléből. »Múlt századbéli kiadói — írja Karácsonyi — úgy szerették, úgy féltették, hogy kurtították, toldották, változtatták, csak hogy senki meg ne ütközzék rajta, senki meg ne támadja hitelességét.« Az eredeti »Kolon« helyett »Curtou«-t, »sanctissimus Episcopus« helyett »Sancte Ecclesie Episcopus«-t, a »disvestire« helyett »contra statuere«-t írtak, kihagyták a »celebris Episcopus«-t; a »Sculdatus«-t, a »Signum mitissimi Regis«-t s ennek helyébe a pia fraus egy csinos kis datumot csempészett belé. És most — Karácsonyi ugyanezen s egy csomó más hasonló kifejezésből mutatja ki az oklevél hitelességét, s archaizmusait — mint a műértő a nemes fém patináját — szízi ódonságukban állítja elének.

¹⁾ Örvendünk azon is, hogy Karácsonyi igazat ad Salomonnak abban, hogy Pécsnek latin Quinqueecclesie neve csak később a honfoglalás után keletkezhetett. Salamon ezt éppen folyóiratunkban (1882. évf. 90—110. ll.) beható kútfőkritika alapján bizonyította be. Írveihöz szabad legyen járulnunk egy fontos nyelvészeti bizonyossággal. Történetíróink egyáltalán, ha — okoskodásuk úgy hozván magával — nyelvészkedő excurziókat tesznek s különösen a szláv nyelvekben, akkorra rendszeren elfelejtik, hogy hiszen a nyelveknek, a szavaknak is meg volt a maguk *történetük*. Bámulatraméltó naivitással, vagy a maguk fogyatékos szláv nyelvismeretükből vagy valami szótárból — mely a nyelvnek *mai* anyagát és alakját képviseli — merítik azt, a mire szükségük van. Mai szavaknak mostani alakjával akarják tehát megfejtetni XII., XI., X., sőt mint a jelen esetben IX. századbéli neveknek jelentését!! Keresve sem lehetne ennek találóbbs s elszomorítóbb (mert még egy avatott nyelvészünk, Hunfalvy P. is felült neki Ethnographiája 180. lapján.) példáját találnunk, mint éppen Pécs etymológiájában. Azt mondják, hogy *Pécs* nem más, mint a szláv *pety*, azaz *öt*, vagyis a *Fünfs* kirchen s a *Quinqueecclesie* pendantja. Etymológiájuk: kiáltó képtelenség, mert hiszen az ó-szlávban az *öt* nem *pety*-nek, hanem *pent*-nek vagy még valószínűbben *penk*-nek hangzott! Miként válhatott volna tehát ebből Pécs! S hogy ez kétségbevonhatatlan, bizonyosság rá az ó-szláv *pent*_{ik}-ből (az *ötödik nap*!) vett *pentek* kölesönszavunk, vagyis midőn azt átvettük, a szlávok a *pety* alakot még nem is ismerhették. Ilyen eljárás az is, mikor Koller ugyancsak e pécsi alapítólevél *Zemogny*-ját *Földvár*-ra magyarázza?!

A Szent-István-féle oklevelek legbecsesebbike, mert a leg részletesebb, az, mely a *pécsvárad*i apátság alapítására kelt. Pontos szövegének fölfedezése, s közzététele IX. Bonifác pápa regestáiból, az újabb vatikáni kutatásoknak dicsősége. Bő és változatos részletei széles alapot nyújtanak Karácsonyinak az oklevél valódiságának megállapításához, s ezen felül még néhány sikerült vonással jellemzi a Szent-István korabeli állapotokat is. Készsakarattal említjük meg ezt is, mert irodalmunkban ekkoráig, semmi sincs még ezekről s a köztudat legfőlőbb, néhány fáradhatatlan kutatónk privát megjegyzéseiből táplálkozik, — akár csak mint a tudomány bölcsőkorában.

Az utolsó oklevél a valódi Szent-István-félék között: a *pannonhalmi* apátság privilégiuma, de ennek hitelességét Karácsonyi nem tárgyalja, hanem kijelenti, hogy magáévá teszi azokat az érveket, melyekkel Fejérpataky a »Pannonhalmi apátság alapító-levelé«-ben annak hitelességét bebizonyította. De azért egy nagy eltérés van mégis köztük. Karácsonyi ellentétben Fejérpatakyval az oklevél utolsó három sorát későbbkori hozzátoldásnak tartja. Ebbeli nézetét művének XI. fejezetében kimerítően okolja meg, s érvei e részben minden kétséget eloszlatnak. Az eredmény az: hogy a pannonhalmi oklevél 1030 körül jött létre, s hogy azon utolsó három sora — mely 1001-iki dátumot visel és az apátság birtokait sorolja elő — semmiesetre sem keletkezhett 1001-ben, hanem legalább is 1137 után; önmagában véve pedig nem egyéb, mint egyszerű, jóhiszemű följegyzés, melynek betűi az igazi oklevél betűit nagy ügyességgel utánozzák.

Ez a sikerült *distinctio* azonban — a melyet részünkről egész terjedelmében magunkévá teszünk — új harcokat fog provocálni az egész oklevél hitelessége ellen. De hiszen annál jobb az ügyre nézve, mert a compromissumok a tudományt előhaladásában csak hátráltatják, míg a meg-megújuló vitákból újabb és újabb szempontok kerülnek fölszínre. *Vexatio dat intellectum!* Árpád-kori kutatásaink vezére: dr. Pauler Gyula, ki azelőtt a pannonhalmi oklevélnek teljes hitelt adott, Karácsonyinak felelve, folyóiratunkban ¹⁾ máris kijelentette, hogy most már

¹⁾ A f. é. áprilisi füzetben, a Hartvik legendáról szóló értekezésében. Nem állhatjuk meg, hogy az abban, a 287. lapon tárgyalt úgynevezett »gyermektized«-hez hozzá ne szóljunk. Karácsonyi hozta fel Hartvik idegen voltának bizonyosságára, hogy ő, a pannonhalmi apátságnak járó »liberorum decima«-t vagyis a szabadok tizedét, a gyermekek tizedére magyarázta félre. Hartvik tévedése oly világos, hogy nem bírjuk megérteni, miként adhatott mégis Pauler úr Hartviknak igazat. Mert ilyen neme a tizednek sem a hazai, sem a külföldi oklevelekben, törvényekben stb. elő nem fordul. De nem is fordulhat elő, mert az, egy, magában véve is lehetetlen fogalmat involvál. Ilyen nemű tizedet csak a rabszolgáktól lehetett volna szedni, mert csak

az egész oklevelet hamisnak tartja. Kijelentéséhez fűzött érvei azóban — legalább mostani alakjokban — nekünk inkább csak aggályoknak látszanak, s bizony, ma már, mindegyikre lehet valami megnyugtató megoldást találni. Ez különben egészen Fejérfataknak és Karácsonynak érdeme, kik a vita felszínét ily magasra tudták emelni. A szerep megváltozott, sőt a támadónak rosszabb helyzete van, mint a milyenben azelőtt az oklevél védelmezője volt. Az ellenfélnek apróra ki kellene mutatnia: hogyan készülhetett egy ilyen, a kornak mindenben megfelelő oklevél pecsétetűl, mikor mindinkább megbizonyosodunk arról, hogy az egész Szent-István korabeli kancelláriai praxis Péter királlyal végleg kipusztult Magyarországról. Egy ügyes ember az írást még csak könnyen utánozhatta, de hogy jutott egy eredeti oklevélhez, plane a szent királytól származóhoz, a mely abban a korban a legféltettebb kincs, és a mi fő, a lehető legkritikább volt? Mert az már csakugyan képtelen dolog volna föltenni, hogy p. a XIII. században a modern összehasonlító diplomatika módszerét már ismerik vala, s a külföldre mentek volna tanulmányozni Szent-Henrik és III. Ottó okleveleinek stíljét!

Az oklevélhamisítás egész kérdését egyébiránt legjobban megvilágítja éppen az a négy hamis oklevél: a *nyitrai*, az 1019. és 1024. évi *zalavári* és a *bakonybéli*, a melyek Szent-Istvánénak hazudják magukat. Karácsonyi kétségbevonhatatlanul mutatja ki róluk, hogy koholtak, de fejtegetéseiben az a rész a legbecsesebb, a mely a hamisítók eljárását jellemzi, midőn módjukban volt egy eredeti Sz.-István-féle oklevelet utánozniok. Annak jellemzésére, hogy milyen nehezen tudtak akkor ilyenhez hozzáférni, elég legyen megemlítenünk, hogy a négy közül háromnak: a két rendbeli zalavári és a bakonybéli oklevélnek hamisítója csakis az egy pannonhalmi privilegiumot utánozhatta, s ehhez is csak azon a réven juthatott, hogy mind a három kolostor tudvalevőleg sz. benedekrendű. De a mi fontosabb, a hamisítónak a legkisebb sejtelve se volt arról, hogy egyáltalán létezhetnek olyan kitételek, melyek specialiter a Sz.-István okleveleinek sajátosságait képezzék! A mikor tehát utánzásra adta magát, — középkori szent naivitásában — éppen az eredetinek archaizmusait hagyta el s azokat következetesen, a saját korában divó kifejezésekkel buzgólkodott helyettesíteni. Ezekkel leplezi le

ezekre állhatna a kifejezés: »decima de omnibus negociis«, minthogy a rabszolga csakugyan dolog számba ment akkor. Ámde a rabszolga, mint ilyen, birtokosának annyira személyes tulajdona volt, hogy mindenütt családjának tagjául tekintett (család = cseléd); a tized pedig mindig csakis a gazdasági természetűek után járt. Az a példa, mely ott, erre fel van hozva, egyszerűen *dusnokságról* szól, a mire ezer más példa is van, de gyermektizedre egyet sem lesz lehetséges találni.

aztán Karácsonyi csalásukat, kimutatván, hogy koholmányukból az hiányzik, a minnek nem volna szabad hiányozni, s olyanok vannak benne, a miknek nem volna szabad benne lenniök.

Természetesen arról nem is álmodtak, hogy művük egykoron a tudomány ítélőszéke elé kerüljön. Egyetlen céljuk az illető bíróságoknak — s koholmányukhoz méltó — primitív vizsgálatainak kijátszása volt, a mi annál könnyebben sikerülhetett is, mert hiszen a legtöbb esetben okleveleket tényleg élvezett jogok védelmére szoktak hamisítani.

Forduljunk már most egy modernebb hamisítóhoz, a kinek már sokkal magasabb ambíciói vannak, mert tudománykedvelő létére, álnok művét tudományos eszközökkel, egyenesen a tudós világ megtévesztésére készíti, és — teljes sikert arat. Csontjaiból sok évszáza már »por és hamu« lőn, de gyártmányának hitelessége mellett, még igen soká buzgólkodának komoly tudósok, olyanok is, kik a pannonhalmi privilegiumot hamisnak bélyegzik. Így volt ez mostanáig, a midőn végre az egymagában tehetetlen történettudománynak segítségére jó a modern diplomatika, s igazi színében mutatja be a hamisító »czudar koholmány«-át! *A hírhedt Szilveszter-bulláról van szó, s arról a fényes győzelemről, melyet lealcázásával Karácsonyi szerzett a magyar tudománynak.* Könyvének — melynek második része egészen e bullának van szentelve — fénypontja ez, mert igazán mesteri műtétet visz végbe rajta, míg elődei magukra kényszerített meggyőződésnél vagy szánsalmas tétoválásnál többre nem tudtak menni.

Elsőben is a bulla provenientiájáról szóló s a Veráncsicsunk tisztes nevéhez méltatlanul fűzött meséket czáfolja meg. Ezek után csakis izelítőül, egy pár korfestő — már tudniillik *a hamisító korát* jellemző — point-nél állapodik meg. Például, hogy a bulla »catholica fide«-je fölösleges szó az 1000-ik évben, de nem abban a korban, a midőn lehettek már keresztény fejedelmek a nélkül, hogy katolikusok lettek volna. Pikáns az is, midőn a bullának »Vere non volentis« kezdetű bibliai idézetéről kisül, hogy az, a benne kifejezett eszme miatt, igen kedvelt jelszó volt — a XVI. század végén a praedestinatio vitáiban.

De a végleges bonczolás nagy műtete, csak most megy végbe előttünk. Kegyetlen látvány! szakembereknek azonban igazi gyönyörűség, mert tudósunk mester a maga dolgában, szeme csalhatatlan, keze nyugodt, biztos és eszközei: a tudomány legújabb vívmányai. A bullának, a valóban eredeti Szilveszter-féle bullákkal, s az ezeknek alapúl szolgáló egykorú pápai oklevél-min-tákkal való részletes egybevetéséből most már kétségtelen, hogy az hamisítványnál nem lehet egyéb. De nem csak külső formáira nézve az, tartalma még inkább hamis. Azt a nevezetes tételt,

hogy Szent-István és *utódai* megkoronáztatván, az ország egyházi dolgaiban — mintegy a pápa helytartói — szabadon rendelkezessenek, — Karácsonyi, a pápák és a magyar királyok — tehát éppen a két érdekelt fél — egyértelmű vallomásaiból czáfolja meg. Bebizonyítja, hogy Szent-István csakugyan följánlotta országát a szentszéknek, a ki 1030 táján csakugyan felruházta őt az *apostol-király* összes jogaival, ámde jól megjegyezzük, csak is az ő személyét s nem egyszersmind utódait! A magyar király ebbéli mostani jogainak kútforrása: a jóhiszemű százados gyakorlat s a római széknél azt szentesítő 1758. évi direct engedélye.

A bulla védőinek legerősebb érve az volt, hogy VII. Gergely a magyar királyhoz intézett 1075. évi levelében, — melyben szemére veti, hogy Salamon az országot a német császárnak hűbérül felajánlotta, pedig tudhatná, hogy az csakis a szentszéknek illeti, mert annak ajánlotta fel Sz.-István — ezzel a kifejezéssel él: »que (t. i. a római anyaszentegyház) subiectos non habet ut servos, sed ut filios suscepit universos« — és ugyan-ezen feltűnő kifejezés — csodálkoznak! — a Szilveszter-bullában is benne foglaltatik. Ámde azt senki sem vette észre, hogy VII. Gergelynek ezen és még sok más magyar vonatkozású levele már az 1588—1607. évek során közzé volt téve Baroni »Annales«-eiben, és — a Szilveszter-bulla először csak 1644-ben látott napvilágot! Védői meg se gondolták, hogy győzhetetlennek látszó érvükből mily rettenetes fegyvert fognak majd egykor kovácsolni.

Karácsonyi e bűnjel nyomában indulva el . . . rátalált a hamisító rejtek-műhelyére, összes szerszámaira; de titkát mind-éddig gondosan megőrizte olvasói előtt. Nyomozásaihoz előljáróban, a Szilveszter-bullát közli egész terjedelmében, de merőben szokatlanul, különböző betű-typusokkal. Most aztán magyarázatát adja. A szövegben a vastagabb betűvel szedett mondatokhoz a gondolat s részben a szavak is: VII. Gergely leveleiből, a dőlt betűvel szedettek pedig Hartvik ¹⁾ művéből vannak véve! Fordítsunk már most arra a lapra, s ámulva látjuk, hogy a hírhedt bulla meres-merevül compilatio. Nem, ezzel már nem a *hamisítás theoriája*, hanem maga a *tett* van szemünk előtt.

Magától értetődik, hogy ez az utolsó szó ebben a kérdésben, valamint — így vagyunk meggyőződve — a többiekben is, a melyekről szó van Karácsonyi könyvében. Szent-István korabeli — tehát történetünk alapvető — kútforrának helye, érteke

¹⁾ S hogy még ebben se kételkedhessünk, Karácsonyi kimutatja, hogy a hamisítónak Hartvikot, Suriusnak 1576. évi kiadásából kellett használnia, mert ez a kiadó az eredeti Harvik-kézirat barbár latinságát mindenütt classicus kifejezésekkel helyettesítette és a Szilveszter-bulla is folyton ezeket használja!

van benne megállapítva. Mennyi akadályt hárított el, ezek által, haladásunk útjából, mennyi fárasztó elmunkálattól, kárbavesztett próbálkozástól kíméli meg erőinket!

Mi szerencsések, akik közülünk sokan még ifjakúl, egy szebb jövő küszöbén, szolgáljuk a magyar történetírás ügyét, álljon meg gondolatunk ilyenkor egy pár perczre legalább, azok emlékénel, a kik oly sokat foglalkoztak ugyanazokkal a kérdésekkel, a nélkül, hogy akár a modern tudomány, akár a munkamegosztás áldásait élvezhették volna, s az üttörés nehéz munkájában halálra fáradva nyugosznak sírjaikban.

TAGÁNYI KÁROLY.

Kardos Albert, *A magyar szépirodalom története.* (Az Athenaeum kézi könyvtára.) 8-adr. VI, 203 l. Ára 1 frt 20 kr.

Sem nálunk, sem külföldön, soha sem volt áldatlan vállalkozás, ha olcsón jó könyveket adtak a művelt közönség kezébe; ha ennek a jó könyvnek még kényelmes és ügyes formát is adtak, hogy a vele való bánás ne okozzon sok alkalmatlanságot, a kiadók mindenkor tisztességes haszonnal zárták be üzleteiket. Az efajta kézi- vagy zsebkönyvtárnak vagy kiadásnak azonban nemcsak a kényelmes elbánásban, hanem abban is előnye van az egyéb kiadások felett: hogy olcsón kerülhet piacra. Mind a két előny azonban csak külső és nem a legjelentékenyebb föltétel; mert fő dolog, hogy derék munkákat hozzon forgalomba.

A tudományt népszerűsítő s jól dolgozott ilyen kötetek nagy szolgálatot tesznek a culturának, mert emelik az általános ismeretek és tudás színvonalát és terjesztik az irodalom iránt szükséges érdeklődést, s mert általában jót és megbízhatót közölnek a tájékozatlanabb olvasóval. Ily vállalatban jelen meg Kardos könyve, melynek tehát nemcsak irodalmilag, hanem gyakorlatilag is hasznot kell hajtani, s a mi dolgunk, hogy e szempontokra figyelemmel legyünk.

Jusson eszünkbe, hogy mai magyarságunk és nemzeti életünk azon a fán nyílik, melyet ezer esztendővel ezelőtt ültettek Pannoniában őseink; jusson eszünkbe, hogy ez ezer esztendő s mult és annak ismerete az egyetlen közösség, mely Magyarországnak minden lelkét és szívét egymáshoz fűzi, s ne felejtjük el, hogy ez a közösség az, mely a jövőnek záloga, a magyar nemzeti életnek föltétele. Így gondolkodván, üdvözlünk kell minden törekvést, ha a nemzeti mult ismeretének terjesztését célozza. Ilyen Kardos kötete is, s annál derekasabb feladat vár rá, mert a magyarság szellemi multjának ismertetésében az iskolai tanítás nagy hézagot hagy, midőn az irodalom történetének egyetlen

évet, a legrövidebbet szánja, hol a fiukat inkább a jövő, mint a jelen foglalja el. S az élet, mely nálunk alig érett meg arra, hogy tovább tanulásra, tovább képzésre szoktassa az embereket, nem siet ezt a hézagot betölteni. Szomorú, de való, hogy a mindennapi életben az irodalmi ismeretek fölötté kis körre vannak szorítva, s még abból is a nagyobb részt a modern irodalomra kell számítanunk. Pedig alig lehetne elképzelni, hogy valaki az irodalomtörténetnek nemesítő hatását, a nemzeti érzést és jellemet ápoló voltát kétségbevonná, hogy valaki nem tudná jobban élvezni egy megbízható kalauzzal kezében a letűnt idők íróit és költőit, s mindezek után alig lehet kétségbevonni, hogy az irodalomtörténeti ismeretek terjedésének nemzeti hivatása van. Örülünk kell hát, ha már teljes és disztes irodalomtörténetet még nem tudunk a közönség kezébe adni, a szépirodalom multjának ismertetését már kézbe adhattuk.

E mű néhány évvel ezelőtt készült s francia nyelven, a Gazette de Hongrie hasábjain jelent meg, mint hosszasabban folyó cikksorozat. Fredetének e titkát még ma is elárulja, habár azóta átdolgozáson ment is keresztül; elárulja néhány helyütt a francia irodalomba vágó párhuzamaival és vonatkozásaival; elárulja azzal, hogy előttiünk ismertebb részleteket is bővebben tárgyal, mit bizonyára helyesen tett a francia olvasók kedvéért. A kötet földatának csupán felerészét oldja meg: ismerteti a magyar szépirodalom multját első megjelenésének gyéren mutatózó nyomaitól egészen a nyelvújítás befejezéseig. Szerző ígéri a második részt, melyben legujabb korunk irodalmi mozgalmait fogja ismertetni, úgy, hogy majdnem napjainkig: egészen Arany János haláláig fog kiterjeszkedni. Legyen ez az ígélet kötelező rá.

Kardos műve általában a mai tudomány színvonalán áll, e szerint tehát, mint népszerűsítő könyv, e legelső feladatnak jól megfelelt. Legyen szabad azonban megjegyezni, hogy szerettem volna anyagát egyenletesebben beosztva látni. — Irodalmunk középkora s a reformácziónak első fele, azután a kurucz világ és a XVIII. század sülyedési időszaka Toldy óta is megglehetősen mostoha mellőzésben részesült az irodalomtörténetírás részéről. Így ezek a korok nemcsak a fiatalság, hanem a közönség előtt is bővebben volnának ismerttetendők, nem azért, mintha nagy alakok és kiváló alkotások egész serege díszesítené e sorokat s irodalmunkat, hanem azért, mert általok elevenen meg lehet rajzolni a hanyatlás szomorú képét, melyet a parlagon hagyott nemzeti szellem elernyedésének kell betudnunk. S miként embert is a balsors próbál meg, nemzetet is a szerencsétlenség tűzpróbája edz meg, s irodalmat és szellemi erőt is a hanyatlás, a sülyedés által feltűnő ellentét magyaráz legjobban.

Igy a protestáns kor polemiái, a bibliafordítók, és mese-történetirők, Pázmán ellenfelei, s még előbb a kolostori irodalom rajza, melyet Beöthy oly szépen magyarázott, meglehetősen vázlatos maradt, vagy csak odavetőleg van szóba hozva. Igaz, hogy nem szorosan vett szépirodalmi művek és szerzők, de nyelvők és előadásuk, világuk és eszményeik, műveltségük és tudományuk által a szépirodalmi íróknak és műveknek nem csak háttérrel, hanem környezetet is alkottak, azoknak fölfogását, világát, stíljét és nyelvét jobban magyarázzák, közelebb hozzák. S végül az egész irodalom, mely Bessenyeieikig terjed, nem oly fölötté gazdag, hogy nagy választék lenne módunkban.

Ezek az idők volnának pedig legjobban rászorulva arra, hogy manapság valamivel részletesebben lennének ismervé. Bessenyeiektől kezdve jobban van művelve az irodalomtörténet; e kornak egy egész gárda munkása van, míg az ezt megelőző irodalom jóformán ott van, ahol Toldy idejében maradt, --- pedig ez nem méltányos. Egy körülmény kétségtelen, hogy t. i. az írói nyelv a bibliafordítások által köttetett meg legelőször az irodalom számára, s hogy élénk és élő írói tevékenység a protestáns korszakban fejlődött ki nálunk legelsőbben. E fejlődésnek legszebb emlékei prózában maradtak ránk; igaz, hogy nem modern értelmű szépprózában, de hatását fényesen mutatja Balassában és Zrinyiben.

Balassa és Zrinyi, e két költői egyéniség, szépen és nemesen van tárgyalva, s különösen Balassa akár önállóan is derék dolgozat, látszik, hogy vele Kardos bővebben foglalkozott még azelőtt. Zrinyi alakja és költeménye is sikerült részlet, de az íróban hiányzik az a vonás, mely őt, mint az első *öntudatos* magyar politikust előkelően kitünteti; a költemény alapeszméjében nem annyira a nemzeti, mint inkább a vallási eszmét magyarázza. Innen is meglehet sejteni a Zrinyiász kevés hatásának egyik titkát: a XVII. század sem találta meg benne a nemzeti alapeszmét, a magyar szabadság gondolatát. De Kardos megmaradt a régi magyarázók feltevésénél.

Még egyre hívom fel a szerző figyelmét, arra a különbségre, melyet eddigi tudásunk szerint a *joculator*, *igricz*, *hegedős*, *lantos* fogalmak között sikerült tisztáznunk. *Joculator* és *igricz* egy; az a középkori latinságtól, ez a szlávsaágtól vett kölcsön szó, eredetileg a regés vagy regős mellett, s utóbb annak hátrányára jött forgalomba; a *hegedős* a XIV—XV., s a *lantos* a XVI. századból való alakok és elnevezések, s így a krónikások még *igriczról* vagy *joculatorról* szólnak, *hegedősökre* már a későbbi századokból birunk okleveles nyomokból adatokat, a *lantos* vagy *lutinista* egyenesen a XVI. századra utal. Így e megkülönbözte-

tések figyelembe vételével illő helyén tudja alkalmazni kulturális életünk sajátos alakjait, s ezeknek elnevezését. Itt egyúttal arra is gondolunk, hogy pl. a magyar mondák tárgyalása, a protestáns kor vallási költészetének rajzolója közben kisebb fogyatkozásokat vettünk észre: amott, hogy a hun mondának nemzeti és idegen hagyományon alapuló részleteit nem választja feltűnően el egymástól; emitt, hogy az egyházi énekköltés folytonosságát nem veszi kellő figyelembe. Bátran elmondhatni, hogy a XVI. században sőt a XVII. század legelején sincs *katholikus* és *protestáns* egyházi költészet, hanem csak *protestáns* egyházi költészet van. Kivételt csupán a szombatosok vallásos lírája teszen, mely annyira sajátos, hogy a miatt szigorúan elkülönzött jellegűvé vált.

A hol több az előmunkálat, gazdagabb az irodalom-történetírás eredménye: az újabb korban, Kardos jól összefoglalta, a legújabb kor rajzát és alakjait. Így Bessenyeit és társait, talán Báróczi stíljét jobban kellett volna hangsúlyozni, a németes és klasszikai iskoláknál, Kisfaludy, Csokonai és Kölcsey méltatásánál mintha szabadabb téren és ismerősebb vidéken mozogna. S ez meglátszik nemcsak előadásában, hanem nyelvén és kidolgozásának egyenletességén. Ez jellemez egyébként minden öntudatos író, bármilyen fegyelmezett tollat forgasson, bármilyen erősen tudjon is komponálni.

A magyar szépirodalom története e tudomány-szakban csinos társaságba került. Előtte Bodnár, utána Horváth Cyrill írták és adták ki szigorúan tudományos műveiket. Bodnár könyvéről már megemlékeztünk, Horváthéról sem fogunk talán elfeledkezni.

E. P.

Oesterreichische Weisthümer. VII. Band. Niederoesterreichische Weisthümer. Herausgegeben von Gustav Winter I. Theil. Das Viertel unter dem Wiener Walde. Mit einem Anhang westungarischer Weisthümer. Wien 1886. Braumüller.

A középkori jogforrások között, különösen a XIV. században lépten-nyomon találkozunk az olyanokkal, melyek eredete a földesúr és jobbágy közti viszonyból eredt. Ezek az u. n. »Weisthümer« vagy mint különösen Ausztriában nevezték őket, »Pantaiding«-ok.

A középkorban általánosan elterjedt szokás volt a vidéken, az ének bizonyos meghatározott idejében az u. n. »Recht weisen zu lassen« eljárás, mely az illető helyen életben lévő, szokásos jogszabályok publicálásában állott. Ez eljárás nagy fontossággal

birt akkori időben, s különösen a parasztsokra nézve volt fontos, mert az által a földesurat jogainak önkénytes kiterjesztésében megakadályozhatták, túlkapásainak, melyektől úgyis elegendet kellett szenvedniök, legalább részben gátat vehettek.

Ezen jogszabályok évenkénti publicálását a német jogtörténet »Weisungen« vagy »Oeffnungen« név alatt ismeri. Ez elnevezések mellett Délnémetországban az »Ehaftrechten, Ehafttaidingen« név is előfordul, míg Ausztriában, mint említve volt, »Pantaiding«-oknak nevezték őket.

Pantaiding alatt általában egy bizonyos kerületben (Pan, Ban) egy bizonyos meghatározott, vagy szokás által szentesített napon megtartott törvényszéket értettek. Vagyis más szóval mindazon jogok és szabályok összességét, melyek szerint egy szigoruan körülhatárolt területen a kitűzött törvéynapon (Tageding) igazságot szolgáltatottak. Ezen Pantaidingok aztán különfélék voltak. Így pl. Bergtaiding volt oly helyen, hol a szőlőművelés volt túlsúlyban, Fischertaiding vagy Ufertaiding a Duna mentén lévő birtokokon, erdős helyen a Wald- és Forsttaiding sat.

Kiinduló pontjukat ezen taidingok azon viszonyból vették, mely a földesúr és jobbágysai között volt. A királyi és földesuri inquisitio-jog a vidék lakosságát egyes elölők adott kérdésekre való feleletadásra kényszerítette, s a kölcsönös érdek azután arra vezetett, hogy ezen eljárás évről-évre bizonyos időben ismétlődött. Az eljárás olyforma volt, hogy a falu bírái, vagy legöregebb tagjai a földesuri kiküldött előtt legjobb hitők s tudások szerint a feltett kérdésekre feleletet adva, kifejték az egyes jogszokásokat. Eleintén ez élőszóval történt, s a jogszabályok traditio útján szálltak át nemzedékről nemzedékre, mi által lassanként bizonyos tipikus alakot nyertek, úgy hogy némely taiding formális szerződésnek tűnik fel. A XIII. és XIV. században kezdik meg a pantaidingokat írásba foglalni, s ettől kezdve nem élőszóval történik a publikálás, hanem felolvastattak, s a község részéről ujjalag szentesítést nyertek. Lényegükre nézve tehát a Weisthümerek nem voltak egyebek, mint az átörökölt és meggyökerezett jogszokások, jogszabályok összessége, mely évenkénti megerősítést nyert. Épen ezért nagy ritkán történt valami változtatás, betoldás valamely fél részéről, újítás rendszerint ki volt zárva. Időtartamukra nézve ezen »Weisthümer«-ek egész a XVI. században általánosan érvényben voltak. Innen kezdve mindinkább vesztenek jelentőségükből, de még a XVIII. században, sőt még századunk elején is több helyen érvényben voltak.¹⁾

¹⁾ L. a taidingokról általában Stobbe, Geschichte der deutschen Rechtsquellen I. és Schröder, Deutsche Rechtsgeschichte művének ide vonatkozó §§-ait.

Már Grimm Jakab adott egy 3 kötetre terjedő gyűjteményt ezen taidingokból. Hasonlókép Kaltenbach is kiadta az ausztriai taidingokat 2 kötetben 1846/7-ben. Mindezen és a többi gyűjtemények azonban meglehetősen hiányosak voltak. Ujabban a bécsi tudományos akadémia indította meg a taidingok rendszeres kiadását, a kellő kritikai apparatussal ellátva.

Ezen gyűjtemény azon kötete, melyet az alábbiakban ismertetni szándékozunk, az alsó-ausztriai taidingokat tartalmazza. Összesen 150 különböző pantaidingot tartalmaz, melyek legrégebbike a klosterneuburgi kolostor taidingja a XIV. század végéről való. Nem foglalkozhatom ezekkel bővebben, bármily érdekesek is ezen taidingok különösen culturtörténeti szempontból. Minket kiválóan a függelék érdekel, melyben a nyugot-magyarországi taidingok vannak adva, s a melyek Léka, Szarvkő, Sásony, Barátfalu, Pátfalu, Kőbánya és Prácsára vonatkoznak.

A vasvármegyei Léka falu a XVI. század közepétől kezdve a Nádasdyak birtoka volt, kik ott 1655-ben kolostort alapítottak. Maga a Panntaiding a XVII. század végéről való, s a kolostor és a földesuraság jogait és követelményeit 12 szakaszban írja körül. Ezeknek elseje a hívők lelki életéről és üdvéről gondoskodik, szigoruan intézkedve a vasárnap és ünnepnapok megtartásáról, magas pénzbürséggel sújtva az ellene vétőket.

Nem kevésbé érdekes a 7. rész, mely a szőlőművelésről intézkedik, tehát u. n. Bergtaiding. A 2. rész a fegyverviselést tiltja, s az előforduló tettelegességek, kihágásokról intézkedik. A 3. rész a törvénykezésről szól, ép úgy a 4. rész is, míg az 5. a közerkölcsiség, a 6. a robot, a 8. a földek művelése, a 9. az ingatlanok adás-vevése, a 10. az örökösödés és végrendekezésről intézkedik. A 11. 12. vegyes intézkedéseket foglal magában.

A 2. taiding Szarvkőre vonatkozik. Jobban mondva csak töredék, kivonat, mely az eredeti taidingból 1528-ban készült. Érdekes az eleje, mely egy 1244-ben Winpassing és Hornstein (Szarvkő) lakosai közt történt határeligazítást jegyezett fel.

A 3—7. szám alatt közölt taidingok a heiligenkreuzi kolostor magyarországi birtokaira vonatkoznak. Ezek között korra nézve legrégebbi a sásonyi I. számú pantaiding, mely 1431-ből való. A sásonyi II. számú a XV. század közepéről való, a barátfalvi a XV., XVI. és XVIII. sz.-ból, a pátfalvi a XV. és XVI., a kőbányai 1634. június 8-ról, a prácsai a XV. sz. közepéről való. Ezek között legterjedelmesebbek a sásonyi taidingok, a hol az apátság már a XIII. század elején birt birtokot. Poto comes ekkor az apátságnak adományozta sásonyi birtoka egy részét, melyhez később a többi rész is járult,

melyeket Poto unokái 1239-ben adományoztak az apátságnak.¹⁾ Lassankint az apátság megszerezte ugyszólván egész Sásont,²⁾ 1275-ben pedig már külön bírāja is volt Sásonyban.³⁾

Királyaink az apátságnak úgy sásónyi, mint többi birtokait illetőleg tetemes kiváltságokat adományoztak. Barátfalu és Pátfalu 1217-ben, Kőbánya 1203-ban, Prácsa 1319-ben került az apátság birtokába.⁴⁾ Királyaink közül II. Endre 1217-ben teljes adómentességet adományozott a kolostornak,⁵⁾ 1233. október 1-én kelt oklevelében pedig a soprói sóhivatalból bizonyos jövedelmet adományoz nekik.⁶⁾ Hasonlókép több adományozás és kiváltságra találunk az Anjou-házbeli királyok idejéből.⁷⁾

Megbecsülhetetlen s a mellett a leghitelesebb adatokat nyerjük a pantaidingokból a magyar kulturtörténethez. Helyszűke nem engedi, hogy részletekbe bocsátkozzunk. De nemcsak a culturtörténetre nézve, hanem a jogtörténetre vonatkozólag is rendkívül érdekesek e könyvek. Ez utóbbira vonatkozólag még egy megjegyzést kell tennünk.

Miután mindezen öt utóbbi birtoknak a heiligenkreuzi kolostor volt birtokosa, önkénytelenül felmerül azon kérdés, vajon ezen pantaidingok mily viszonyban állanak egymáshoz, s mily viszonyban a kolostor többi taidingjaihoz? A dolog természetében rejlik, hogy a magyarországi taidingok nagyrészt teljesen fedik egymást. Legszembetűnőbb ez a pátfalvi II. sz. és a barátfalvi II. illetve a sásónyi II. taidingnál, melyek nagyrészt csak egyes kifejezésekben térnek el egymástól. Még érdekesebb ezen taidingok összehasonlítása a kolostor osztrák birtokainak taidingjaival, melyre nézve futólagos összehasonlítás is mutatja, hogy ez utóbbiak számos tétele a magyarországiakba is átment. De ezen összehasonlítás már túlhaladja jelen ismertetés keretét.

DR. ÁLDÁSY ANTAL.

¹⁾ Weis, Urkunden des Cistercienser Stiftes Heiligenkreuz I. 27., 37., 88. sz. okmányok.

²⁾ » . . . Heinrico venerabili abbati et fratribus monasterii sancte crucis in Austria Cysterciensis ordinis, ad quos totius ville supradicte (Winden = Sásóny) proprietates libere pertinere dinoscitur ab antiquo . . . » Weis I. c. 205. sz. okm.

³⁾ » . . . eidem abbati et conventui iudicem suum in villa, que Winden (Sásóny) dicitur, mutilauerunt uno pede . . . » U. o. 216. sz. okm.

⁴⁾ Weis I. c. 37., 38., 27. sz. okm.

⁵⁾ U. o. 37. sz. okm.

⁶⁾ U. o. 71. sz. okm.

⁷⁾ Weis I. m. II. kötetében.

Chronicon Siculum incerti authoris ab anno 340. ad annum 1396. in forma diarii ex inedito Codice Ottoboniano Vaticano, cura et studio *Josephi de Blasis*. Neapoli, ex regio typographeo Francisci Giannini et Fil. 1887. 4-r. 155 lap.

A XIV. századbéli olasz krónikák száma egy újjal szaporodott. A »Società Napoletana di storia patria« 275 számozott példányban kiadta a vatikáni Codex Ottobonianusban őrzött naplószerű följegyzéseket, melyek a Kr. u. 340. évvel megindult, hat lapnyi bevezetésen felül, 1343-tól 1396-ig terjednek. A bevezetésben bennünket leginkább II. Károly nápolyi királynak Árpádházi Máriától született tizennégy magzatja névsora érdekel. Minthogy e kérdés vitás, mert újabban (Schipa) csak tizenháromra veszik Árpádházi Mária gyermekeit, a *Chronicon Siculum* pedig kevés kézen fordul meg nálunk, — nem lesz fölösleges e rövid névsort egészben közleni:

»Predictus rex Carolus habuit quatuordecim filios, novem masculos et quinque feminas, quorum primus fuit Carolus Marcellus (*sic*) princeps Salernitanus et rex Ungarie. Secundus fuit sanctus Lodoycus. Tertius fuit rex Robertus. Quartus fuit dominus Philippus princeps Tarenti. Quintus fuit dominus Raymundus Berlongerius. Sextus fuit dominus Johannes, qui mortuus fuit clericus paruulus. Septimus fuit dominus Tristanus, qui natus fuit tempore (quo) rex Carolus pater suus erat captivus in Sicilia, et mortuus fuit paruulus. Octavus fuit dominus Johannes princeps Achaye. Nonus fuit Petrus comes Gravine.

Filiarum prima fuit domina Clementia consors domini Caroli patris regis Philippi de Francia. Secunda fuit domina Blanka consors regis Jacobi de Aragona. Tertia fuit domina Alianora (*sic*) consors domini Friderici, qui intitulabatur rex Sicilie. Quarta fuit domina Maria consors regis Maioricarum. Quinta fuit domina Beatrix consors primo Marchisii de Ferraria et deinde consor(s) comitis Montis Caveosi. Omnes predictos filios et filias habuit ex domina regina Maria regina Ungarie predictus rex Carolus.«

Ugyancsak tizennégy gyermeket ismer *Wertner* (Turul, 1888.), ki genealogiai táblájában születésök sorrendjében közli őket. A vita abból indult ki, hogy némelyek a gyermekségökben elhalt Jánost és Trisztánt egy személynek veszik.

A krónika szerzőjét nem ismerjük; de kétségtelen, hogy az időben, mikoron följegyzéseit tette, Nápolyban lakott, valószínűleg pap volt és Johanna királynő híve. — Eddig teljesen ismeretlen eseményt nem sokat tartalmaz; legalább reánk magyarokra nézve kevés újat ad. Nem benfentes, nem sokat tudó

ember az írója, de a Nápoly-városban és vidékén történetekről pontosan van értesülve, és nem egy becses részletet tár fel, melyek eddigi ismereteinket tanulságosan kibővítik. Ami pedig e történeti mű értékét minden más, ez időbeli olasz korirat fölé emeli: hogy benne az események *napiját* gondosan följegyezve találjuk, ami a történet pragmatikájára nem csekély fontosságú előnye. — Szóval: a szóbanforgó *Chronicon Siculum* Gravinát, a dubnici krónikát, a küküllei főesperes följegyzéseit, a két Villanit (Giovannit és Matteot) szerencsésen kiegészíti. Aki tehát Endre herczeg viselt dolgai, Nagy-Lajos nápolyi hadjárata és Kis-Károly története iránt érdeklődik, az ímént kiadott *Chronicon* szívesen üdvözlendi.

Hogy a mondottakra nézve néhány példával szolgáljunk: belőle értesülünk, hogy Pipino Giovannit, Altamura palatinusát és testvéreit, kiket néhai Róbert király hűtlenségök miatt Capuában elzárattott, Endre herczeg bocsájtotta 1344. július 23-án szabadon Colonna biborosnak Petrarca által előadott kérésére. Hogy Endre herczeget szeptember 18-án (helyesebben 19-e első órájában) gyilkolták meg, tudtuk; de hogy 20-án már eltemették, most halljuk teljes biztossággal először, valamint azt is, hogy Endre egyik gyilkosát, Artus Tamást ugyane napon tenallálták, azaz tüzes vasfogókkal tépték szét, míg a többiekre csak a következő 1346. év márcz. 6., 9., aug. 2., 7. és 1347. decz. 29-én került a sor. Károly Martelről, Endre fiáról úgy értesülünk, hogy 1345. decz. 25-én született, és másnap tartotta a keresztvizre a cavailioni püspök, Johanna kancellárja a pápa képviselésében; hogy 1347. július 18-án ünnepélyesen eljegyezték vele Johannát, Durazzói Károly herczeg leányát; hogy a Castello dell'Uovoban volt elhelyezve, egyik De Beaux volt udvarmestere, mígnem 1348. januárius 18-án átvette Pomázi Cikó. Nagy-Lajos január 27-én látogatta meg először a gyermeket, és februárius 2-án küldötte Magyarországba, hol (de ezt már János barát dubnici krónikájából tudjuk) június 19-én meghalt és eltemetett Székesfehérvárt.

Világot vet Nagy-Lajos király készülődésére, hogy a nápolyi nép 1347. februárius 25-én föllázadt érdekében. Johanna nápolyi királynő második házasságának zavart fázisai szintén világot nyernek e koriratból még azok után is, miket Gravinából és az Anjoukori diplomacziái Emlékekből máig is tudtunk. Lajos királyunk itinerariuma ugyancsak sok új adattal bővül, míg a régiebbek kijavíthatók. Így: 1348. januarius 11-én érkezett Beneventbe; januárius 15-én távozott Johanna Nápolyból; januárius 18-án követte őt férje, miután megérté, hogy az előtte való napon Lajos Aversába bevonult. Januárius 19-én jöttek

tiszteletére hárman a királyi hercegek közül, kiknek szerencsés-jök volt a ¹üvetkező napon vele ebédelni. Ebéd után nagy vígan kockázni kezdettek (luserunt ludum azarorum = hasard); a nyertes egyedül Lajos király volt. Januárus 22-dikén mind az öt herceg Aversában van Lajos királynál, ki (mint Gravinától tudjuk) ebéd után elzáratta őket. Sorsuk már ekkor el volt döntve, mert frà Moreale még azon éjjel megrabolta a Durazzói herceg palotáját Nápolyban és Aversa szomszédságában fekvő Terra Ercole nevű nyaralóját, hol a hercegek megszállottak volt. »Eodem anno (1348.) XXIII. Januarii . . . predictus d. rex Ungarie exivit armatus cum aciebus ordinatis de civitate Averse et d. Carolum ducem Duratii portari fecit super quendam parvum roncinum (közönséges katonaló) ad s. Petrum de Magellis, et ibi, ubi rex Andreas fuit suffocatus, predicto duce truncatum fuit capud per quendam sinistrum militem, qui vocabatur *Sat Ian*, et corpus predicti ducis fuit projectum in parco, et statim predictus rex cum aciebus ordinatis direxit gressus suos versus civitatem Neapolitanam armatus cum barbuca (*sic!* bőrsisak) in capite, et nolit recipere palium (melylyel a bevonulót meg akarták tisztelni) a Neapolitanis.« Másként tudja az eseményt Gravina (pag. 253.): »Vocatis autem duobus suis militibus cumanis et duobus scutiferis predictum ducem per eos perimi expresse comissit«; míg a Dubniczi Krónika így adja elő a dolgot: »rex fecit eum (Carolum) per unum militem, nomine Vezzeus, filium Emerici de Bechei capite detruncari.«

Lajos király barátságtalan megjelenése annál nagyobb nyughatatlanságot szült Nápolyban, mivel hire járt, hogy a német zsoldosok ki akarják fosztani a várost, amiért jan. 27-én éjjel az egész nép fegyverben állott. De miután januárus 29-én nagy ebédet adott a király a nápolyi előkelők és polgárok tiszteletére, megcsillapodott a fenyegető hangulat.

Megszűnnek aztán a magyar király felől szörlő jelentések februárus 22. napjával, mely napon a fogoly hercegeket hajóra szállították, hogy Magyarország felé indítsák őket. Azután Lajos király is eltávozott, mire június 18-án új fordulat állott be Nápolyban. E napról ugyanis azt jelenti a *Chronicon Siculum*, hogy nápolyi nemesek kibontották Johanna királyné zászlóját s a város utczáin végig lengették, fönnen kiabálván: »Eljen a királynő!« ki azonban csak augusztus 8-án érkezett vissza fővárosába.

Megszakítjuk mi is az adatok közlését, melyek Tarantói Lajos, Laczkfi István erdélyi vajda, a Wolfhardok, Werner, frà Moreale és mások viselt dolgairól, valamint Nagy-Lajos második megjelenéséről és eltávozásáról elég bőven található

e krónikában. Többi közlései, mígnem Kis-Károly, Nagy-Lajos és a pápa segítségével föllép Johanna ellen s őt ugyanazon halállal bünteti, melyvel férjét, az ártatlan Endrét elemésztette, kevésbé érdeklik a hazai történelmet, jóllehet ezekben is találunk elvétve egy-egy történeti bögét.

A kiadás mintaszerű; teljesen megfelel a történeti tudomány mai követelésének. Kijelöli a szövegen történt régibb és újabb betoldásokat, javításokat, interpolációkat; két, gondal szerkesztett index-szel könnyíti a mű használatát, és jegyzetekkel bőségesen világosítja meg a koriró kevészavú előadását. A jegyzetek igen értékesek, mivel a történetkutatót azon kűtfökre utalják, melyekben a megcsillagozott eseményt megerősítés és indokolás, néha teljes vagy részleges czáfolat éri, ami csakis oly recensentstől volt várható, kinek történeti tudománya a mai színvonalat elérte, és ilyenül mutatja be magát De Blasiis József, ki joggal irhatta a címlapra, hogy *cura et studio* készítette elő a *Chronicon Siculum* ezen kiadását.

Alánljuk megszerzését hazai könyvtárainknak, minthogy — úgy látszik — még csak néhány példány eladó, levén az enyém a 248. számú. Ara Stamfel udvari könyvkereskedésében 7 frt 80 kr. Nápolyban 12 lira.

PÓR ANTAL.

Monatshefte der Comenius-Gesellschaft. Erster Jahrgang. Erstes Heft. Leipzig R. Voigtländer's Verlag 1892.

Jana Amosa Komenského Korrespondence. Sebral a k tisku připravil A. Patera. V Praze. Nákladem České Akademie Císaře Františka Josefa. Pro Vědy Slovesnost a Umění.

A mult évfolyam két számában tettem rövidke értesítést közzé az akkor alakuló Comenius-társaságról, céljáról s tervzetéről; a társulat azóta megalakult; helyenként Comenius ünnepek megtartása ügyében lépéseket tett az illetékes köröknél, minek egyik következményeül hazánkban is szerte-széjjel ünnepeltük a nagy paedagogust és humanistát. Ez év tavaszán megjelent havifüzetjeinek elseje is Müller József, herrnhuti diaconus és érdemes buvár szerkesztésében.

Egy rövidke programm után, melyet ismételni itt felesleges, mivel az érintettem cikkekben annak idején összegeztem, Hohlfeld értekezése áll *J. A. Comenius és K. Chr. Fr. Krause* cz. alatt. T. olvasóimnak erre nézve meg kell említenem, hogy Krause jeles újabb német bölcsész, a szabadkőmivesség buzgó híve, már e század elején mondta ki, hogy a szabadkőmivések alaptételei Comenius pansophiájából vették át. Hogy evvel Comenius eszt

méinek mennyi befolyását állítá Krause a humanismus történetében, arra felesleges lenne itt bővebben kiterjeszkedni. Criegern ugyan egyik művében (Comenius als Theolog, utolsó fejezet) czáfolni kívánja amaz állítást, de érveket nem igen hoz fel. E helyett Hohlfeld párhuzamot von Comenius pansophiája, e csak töredékekben fennmaradt bölcséleti rendszer s Krause mai nap is sok német főiskolán népszerű bölcselete közt és sok rokonságot talál, azonban Comeniusé csak csínához hasonlít, mely Krausenál már egészen kifejlett szép rendszer. A következő cikkben a szerkesztő állítja össze Comenius műveinek jegyzékét, 136 számban. E jegyzék haladás Zoubek katalogusához képest, — mely eddig legteljesebb volt — mert a művek teljes címét (címlapját) nyújtja, azonban még mindig nem kimerítő. Ezután Pappenheim, berlini tanár, az *Orbis Pictus*nak első (1658.) nürnbergi kiadásáról értekezik, összehasonlítva azt két következővel (1659., 1662.) Majd kisebb közlemények jönnek: Comenius elbingi tartózkodásáról; egy, azonban alaptalan hypothesis, a thorni 1634 tartózkodás felől; Bodemann közli Leibniz költeményét Comenius halálára és egy albumlapot Comeniustól. Erre egy 15 lapra terjedő részben össze van állítva a Comenius-irodalom és pedig német, cseh, angol, francia, holland, svéd és magyar nyelven, ez utóbbi a szerző tollából. Ez összeállítás is igazolja az ünnepelt férfiú jelentőségét, s az egyénisége iránt növekvő érdeklődést. Végül egy hivatalos rész a társulat belügyeivel foglalkozik.

A Comenius-év egy számra nézve igen tekintélyes irodalmat nyújtott a közönségnek, mely fölött teljes áttekintést adni nem lehet e folyóirat célja. Azonban igen is kötelessége említést tenni a cseh tud. akadémia egyik, művelődéstörténeti szempontból általában, hazánkra is fontos kiadványáról, Comenius levelezéséről, melyet a cseh muzeum szorgalmas öre, Patera A. tett e napokban közzé. A gyűjtemény mindössze 238 levelet foglal magában; legnagyobb részük Comeniustól ered, de vannak másoktól Comeniushoz intézett levelek is s olyanok is, melyek csak közvetve tartoznak Comenius levelezésébe, a mennyiben Comenius életsorsára s tevékenységére fényt vetnek. A levelek tartalmát ismertetni annyi lenne, mint Comenius sorsát vázolni. E helyett csak azon személyeket soroljuk fel, kikkel való érintkezése által Comenius hazánkkal is érintkezésben volt. Ide tartozik Alsted, kihez egy levél van intézve; Lorántfi Zsuzsánnától, Tolnai Jánostól, Schaum Konstantintól is több levél van a gyűjteményben; azonkívül néhány, melyet Comenius Klobusiczkyhoz intézett. Ezek azonban nagyrészt Szilágyi Sándor gyűjteményeiből vannak átvéve; a cseh muzeumban leginkább említésre méltók

az 1650-ből való levelek, melyek a Comenius bejövetelét megelőző alkudozásokat tartalmazzák.

Általános érdekűek a levelek, melyeket Comenius Hartlibbal, az angol szellemi életnek akkor központjával, Geer Lajossal, a nagylelkű s dús gazdag svéd maecenással, Duraeussal, a protestáns unio apostolával, lord Herberttel, a deismus megalapítójával, végül Bythner püspöktársával váltott. A levelek leginkább a cseh kir. muzeumból valók, kiegészítve néhány stockholmi, danzigi, olmützi és lissai levéllel. A magyar orsz. levéltár néhány levelét Szilágyi S. Okmánytáiraiból és Erdély és az É.-K. Háború cz. gyűjteményéből vette át a kiadó. Azért azonban a gyűjtemény koránt sem teljes, s a British-Muzeum számos levele, melyet e sorok írója Comeniusról írt művében felhasználott, cseh s általán más buvárok előtt eddig ismeretlen. Mindamellet a gyűjtemény kiadása annál nagyobb elismerésre méltó, mivel a cseh kir. muzeumban való buvárkodás meglehetősen meg volt nehezítve. A szöveg pontosan van visszaadva, a kiállítás igen szép, azt lehetne mondani, hogy díszes, s »Index« zárja a gyűjteményt. A culturtörténet iránt érdeklődőknek s általán Comenius nagyszámú tisztelőinek figyelmébe ajánljuk.

Ortway Tivadar, Magyarország egyházi földleírása a XIV. század elején, a pápai tizedjegyzékek alapján feltüntetve. A vatikáni okirattár-bizottság rendeletére szerkesztve. Két részben. Budapest, 1891. Franklin-társulat nyomdója. Ára?

A vatikáni okirattár-bizottság nagy hálára kötelezte a magyar történettudósokat, midőn elhatározta, hogy XIV. századból származó dézsma lajstromok alapján feltünteti hazánk középkori egyházi beosztását. A nagy mű *Ortway Tivadar* szerkesztésében s nagyobb részben az ő munkássága által immár megjelent. Lehet, hogy bővebb és behatósabb tanulmányozás számos fogyatkozást fog e műben feltüntetni, de annyi kétségtelen, hogy kivált az egyháztörténelem munkásának mindenkor számolnia kell vele s hogy az kiinduló pontul szolgálva, munkáját tetemesen könnyíteni fogja. Kétségtelen, hogy a létesített mű, ily terjedelemben és ily részletességben, csaknem egyedül áll a világirodalomban s túlhaladja a német *Nehrer* által létesített *Kirchliche Geographie*-t.

Magyarország egyházi földleírása két részben jelent meg. A bevezetés, mely a tizedjegyzékek történelmi jelentőségét tárgyalja, *Ortway* műve. Tőle van az *esztergomi* érsekség, a *nyitrai, váci, győri, csanádi, zágrábi* püspökségek és a tizedjegyzékekben nem említett egyházak helyeknek leírása is. Az *egri* püspökség földleírását *Baltásky Ferencz*, a *veszprémiét Nagy Imre*, a *pécsiét Kammerer Ernő* és *Ortway*, a *kolocsaieét Várossy*

Gyula és *Ortway*, az *erdélyiét* Beke Antal és *Ortway* adják. A nagy gonddal egybeállított névmutató pedig *Fésűs* György türelmét dicséri. A munka használatát ezenkívül 7 térkép melléklet könnyíti. Ezeket *Ortway* tervezte és *Hrubant* László rajzolta. A publicatio-módjára nézve álljon itt egyelőre megjegyzésünk. Már gazdasági, de főképp gyakorlati szempontból is kifogásunk van azon idézet halmaz ellen, mely a művet terjedgőssé teszi. Tartalmas beszédnek megölő betűje a paroxysmusokban tetszelgő szóvirágok gyakori alkalmazása. Hasonló a viszony egy nagy mű és az idézetek sokasága között is. Hagyjuk ezt azoknak a kezdő íróknak, a kiknek műve ily kendőzésre szorul, hogy legalább az avatatlanok szemében, a monumentálisumban tűnhessenek fel. A nagybecsű mű behatóbb ismertetését később adjuk. Egyelőre csak jelezni kívántuk a mű megjelenését, hogy történettudósainknak ez által is szolgálatot tegyünk.

Vajda Péter élete és művei. Irta Széchy Károly. Budapest. Az Eggenberger-féle könyvkereskedés kiadása. 1892. 8-adr. 343 lap.

Széchy könyve először a »Kolozsvar« tárczájában jelent meg s már ott is méltó figyelmet gerjesztett. Jól esett az az igazi melegség, melylyel »szívében hordja annak emlékét, ki a hazát szívében hordozá«. De másrészt jól esett az is, hogy az idealista iránt érzett kegyelet nem áradozik s nemcsak mértéket tart a magasztalásban, hanem bírál is mindenütt. »A természet leghívebb gyermeke« őszinte életírást érdemelt s talált is olyat.

Vajdát alig ösmeri korunk. Saját kora sem ösmerte kellően. Keletieskedésében alig sejthette Mirza Shaffy elődét, s alig értette meg azt a sok ezélezést, mely a Kelet félszégeiben saját hazája tévedéseit ostromozza. Prózában írt költeményeivel megelőzte Turgenyeffet, de csak azokat hódította meg, kik nem könnyed és nem lapozásra szánt olvasmányt kerestek műveiben. Természeti dalaiban, hymnusaiban, rhapsodiáiban irodalmunknak talán egyetlen alakja, kit a zsoltáros Dávid királyhoz lehetne mérni. S ugyanaz az író, ki prózájában igazi költő, egyszerű versfaragó, a mint kimért szabályok közé akarja szorítani lelkét.

A vanyolai parasztfiú nagy gyönyörűségét lelte a klasszikusokban és az encyclopaedistákban; de még nagyobb gyönyörűségét lelte a természetben. Külön istenekkel népesítette be a maga világát; de vallása mégis a jelen vallása. Istene minden népnek, minden vallásnak istene. Vallásban, politikában a forradalom gyermeke. Szarvason a lutheránus templomban hirdeti, hogy időnkint meg kell újulnia a hitnek, meg annak is, melynek templomában szól a néphez; a biblia istene helyett a természet és az ész istenéhez fordul; és Szarvason a lutheránusok szerény gymnasiumában hirdeti a politikai szabadság és jogegyenlőség elveit.

»Erkölcsi beszédei«, melyek őseredetiségök mellett is Fichtére emlékeztetnek, a censura s vele az egész kormány üldözését vonják magukra

de alkalmat adnak az ágostai bányakerületnek arra a valóban szabadelvű határozatra is, hogy a tanítás szabadságát korlátozni nem szabad.

S a tanítás ügyének Vajdánál kevés magyar tett nagyobb szolgálatot. Nem készült, hanem született tanárnak. A tanárképzés apostola volt, és lelkes védője a tanítás minden jóra való reformjának. Az ő termékeny agyában már fölmerült az egységes középiskola eszméje, mely a tanügyi köröket manap oly élénken foglalkoztatja. A tanító nagy tudását kevesebbre becsülte jó lelkénél s annál, hogy élő példa gyanánt hasson a növendékekre.

Alig van az ösmereteknek ága, melylyel nem foglalkozott volna. Nyughatatlan elméje nem bírt mélyen elmerülni a kutatásokban, tárgyról-tárgyra röpkedett, mint virágról-virágra a méh, hogy mindenből kicsit véve is megrakottan térjen haza.

A harminczas-, negyvenes évek ifjúságának minden fénye, minden árnya megvan benne. Petőfivel együtt hívője, jósa és előkészítője a forradalomnak; a bátor izgatót azonban eszméinek győzelme előtt kevéssel (1846. febr. 10.), 38 éves korában ragadta el a halál.

Széchy szépen és szeretettel vázolta nagy és nemes jellemét. A legkisebb részlet sem kerülte el figyelmét; nemcsak kiadott és kiadatlan műveit tanulmányozta, hanem a levéltárakban is kutatott; fölkereste Vajda régi ismerőseit, barátait és tanítványait s ennek köszönhetni, hogy művének legalább is kétharmada ösmeretlen adatokat tartalmaz. Alaposága azonban nem teszi nehézkessé ezt a könyvet. Ellenkezőleg, legérdekesebb irodalomtörténeti tanulmányaink közé tartozik. Az életrajzi alak maga is alkalmas az érdekesség fokozására. Széchy először az embert jellemzi, azután műveit. Hogy a viszonyokat megértesse, néhol valóságos korrajzot nyújt; de e fejezetekért (pl. a régi Pest, az 1831. évi kholeravész, a régi szalon- és családi élet stb. festéséért) valóban köszönettel tartozik neki a történet minden barátja.

Ha megrójjá Vajdát helyenként való dagályosságáért s néha ugyancsak furcsa szóképzéseieért, egészen bátran teheti ezt, mert ő maga helyesen, csínnal és könnyeden ír s egészen hatalmában van a nyelvnek. Műve mint széppróza is számot tesz és kedves olvasmány. S talán annyival kedvesebb, mert a különködéseiben is tiszteletreméltó Vajdában jórészt ösmeretlen írókat mutat be. S ha Vajda műveit részletesen s nemcsak a magyar, hanem a világirodalom terén való tájékozottsággal is ösmerteti, ezt annyival örömeztőbb vesszük, mert Vajda könyvei kikerültek a közforgalomból. A szellemes, de egyúttal következetesen kritikai ösmertetések nagyban emelik ez életrajz érdekességét és értékét; s talán ösztönt nyújtanak arra is, hogy a közfigyelem ismét Vajda felé forduljon. »Jövendő — írta ő maga — kor, a jelennél lelkesebb, mely szerénceim fog imádkozni; istennő, mely szomjan iszsza dalaim nedvét. . . .«

Méltó életrajza immár valóban itt van s azt a legmelegebben ajánlhatjuk a történet minden kedvelőjének.

MÁRKI SÁNDOR.

A Protestáns Pátens és a Sajtó. Irta Ballagi Géza. Különlenyomat a Prot. Szemle IV. évf. I—II. füzetéből. Ára 80 kr. 106 n. 8-adr. l.

Tudományos körökben általánosan ismeretes, hogy az országban Ballagi Gézának van a leggazdagabb röpirat gyűjteménye, a melyet egy bibliophil szorgalmával szerzett össze és a melyet most lassanként egy hivatott történet-kritikus alaposságával dolgoz fel. A röpiratokat általában a pillanatnyi szükség és a pillanatnyi hangulat szüli, mint a vezércikkeket. Íróik nem érnek rá rajtok sem sokat meditálni, sem sokat faragni. Addig kell valamely ügy mellett vagy ellen megirattatniok, a míg az ügy is egészen actualis. De éppen mert a közvetlen benyomás szüli őket, kifejezői annak a hangulatnak, melyet valamely politikai, társadalmi, egyházi stb. tény fölkeltett. Ballagi e röpiratokból már két rendkívül érdekes kort elevenített meg a maga közvetlenségében (Polit. Irod. 1825-ig és 1839/40. országgyűlés visszhangja az irodalomban), a most megjelent tanulmányban pedig az 1859-iki protestáns pátens által támasztott mozgalomra vet világot s mutatja be az egésznek közvetlen hatását, a mint az az időszaki sajtóban és a röp-irodalomban kifejezést nyert. A pátens mozgalmat természetesen be kellett állítania a kor keretébe. Rövid vonásokban inkább csak vázolja, mint részletekben festi meg Austriának a villafrancai béke megkötése után követett belpolitikáját. Nehány vonás csak, de tökéletesen jellemző e kép. A császár július 18-iki manifestuma a reform-korszak kezdetét inaugurálta. Magyarországon azonban 1859-ben nem reformra, hanem rendszerváltoztatásra lett volna első sorban szükség, mert az akkor fennállott rendszer keretében a reform nemcsak formailag, de lényegében sem lehetett kielégítő. A bécsi kormány ugyan folytonosan hirdette, hogy legfőbb gondja mindent tenni a népért; de semmit sem akart tenni a nép *által*. Ilyen politika mellett a halvaszületett törvényeknek szeri-száma sem volt. Ezek közé tartozott a prot. pátens is. (9. l.) Igen találólag jellemzi szerző a pátenst, melyről azt mondja, hogy az az ügy fontosságához képest nem nagyon terjedelmes, de annál inkább magán viseli *Thun* bőbeszédű, aprólékoskodó rendelete a »Vielregirerei« ismertető jeleit. (4. l.) Megjelenése előtt a történelmi jog volt az a szilárd alap, melyen a prot. egyház hatalmas épülete állott s ezt *Thun* a fejedelmi kegyelem ingoványával akarta most helyettesíteni. A pátens 58. §-ának intézkedéseit két csoportba lehet osztani: az egyik csoportba tartoznak az előnyök, melyek ismét vagy értéktelenek, vagy az előző törvényeken alapulnak s így tulajdonképen engedményeknek nem tekinthetők, vagy végre csaletéekül szolgálnak, hogy az érdekletteket levegyék a lábukról. A §-ok másik csoportja pedig egy tükör, melyből a rendőr-állam képe a maga undorító mivoltában verődik vissza. (56. l.) Az ellene folytatott harczot nagy vonásaiban szerző mint nemzeti küzdelmet tünteti fel. »A birodalom egységének nevezett szörnyeteget és a közszabadság elnyomására szolgáló igazgatási rendszert ostromolták meg a protestánsok a

pátensben s így küzdelmük szükségszerűleg politikai jelleget öltött magára. Eredménye is inkább politikai, mint vallási volt.« (10. l.) A küzdelem megindul az egyházkerületi gyűléseken és a sajtóban. Rendkívül érdekes az egyes mozzanatok feltüntetése, a mint beléjük szövi szerző néhány vonással a kor általános hangulatát, izgatottságát is. Közvetlen benyomásai alapján ismerteti a sajtóviszonyokat s ezekből magyarázza az időszaki sajtó magatartását a pátenssel szemben. Az igazi harcot csak a *Ballagi* Mór Prot. Egyh. és Isk. lapja meri felvenni. Ennek hasábjain szólnak fel a világiak is: Tisza Kálmán (ő az első), gr. Teleki Gyula, tolesvai Nagy Gedeon, Sárközy József, id. Kandó József, Újfalussy Miklós, Sárközy Kázmér, Szontaghi Lajos, Ivánka Imre stb. Ismerteti ezek czikkeinek tartalmát; jellemzi a szerkesztők eljárását; a fiú kegyeletével, de a kritikus tárgyilagosságával igazi monumentumot állít a Prot. E és I. lap volt szerkesztőjének. Folyton idézetekkel illusztrál. Tüzetesen foglalkozik Révész Tájékoztásával s bár részletes, de kritikai tapintata mindég megóvja attól, hogy a sok részletben el ne vesszen. Feltünteti a hazai, a bécsi és a külföldi politikai és egyházi lapoknak a pátens ügygyel szemben való magatartását. Majd a röp-irodalomról emlékezik. A röpiratok, melyek e tárgynon itthon nyomattak, mind a pátens mellett foglalnak állást, s csekély értékiek, egy rossz ügyet rosszúl védelmeznek. Annál becsebbek s nagy irodalmi értékkel is bírnak a külföldön nyomatottak, köztük a *Protestanten Frage in Ungarn* etc. a br. Prónay Gábor röpirata, *Ludvig* I. »La liberté religieuse«-e, és több műve, Zsedényi védbeszéde (Londonban jelent meg), Filó Lajos Rapport-ja stb. Kitűnően mutatja be szerző ezek tartalmának lényegét, mindenütt a legjellemzetesebb vonásokat tüntetve fel. Általában szerzőnek erős és tisztult kritikája van, éles látása, tömérdek adata s a legapróbb vonásokat is felhasználja, ha velük jellemeznie lehet. Élénkít, szemléltet még a néphumor karikaturákban jelentkező egészséges nyilatkozataival, rajzaival és bonmot-jaival is. Ezeket sem csekélyli. Kiváló érzéke van az egyházpolitikai, jogi és belmissiói kérdések iránt. Erőteljesen, vervevel ír, jellemzetesen; felmelegszik, lelkesül. Szeretet és gond látszik minden során. Élénkségével lebilincseli figyelmünket s lelkesedésével fellelkesít. Megvan az a művésze, hogy roppant nagy anyagot tud élénk adni, a nélkül, hogy megterhelne.

V + B.

Apáczai Cséri János Életrajzához és műveinek bibliográfiájához tanulmány. Irta Gyulai Farkas. Kolozvár, 1892. 8-adr. 43 l.

Ez a tanulmány, mely eredetileg az »Erdélyi Múzeum«-ban jelent meg, valóban megérdemelte, hogy mint külön lenyomat könyv alakban is kiadassék. Gyulai Apáczai életrajzának megírásához készül, s már eddigelé is annyi újat és érdekeset gyűjtött össze, hogy azoknak előleges felhasználása külön tanulmány alakjában teljesen indokolt. Nehány régi controvers kérdést teljesen tisztázott, s Apáczai életének néhány homályos pontját felde-

rítette. Adatait nemcsak itthon, hanem külföldön is gyűjtötte s ily módon sok ismeretlen adatot hozott össze. Tisztába hozta házassága történetét az Utrechtből megszerzett kereszt-levéllal, híres disputatióját Basireval, Kereszturi szereplését ebben a kérdésben, kolosvári tanárságát; az erdélyi egyetem tervezetének teljes szövegét ismerteté; eddig nem ismert polemicus munkáit mutatja be — szóval olyan szerencsés kézzel nyúlt az adat gyűjtéshez, s a megszerzetteket oly helyes kritikával dolgozta fel, hogy mi fő tervének — Apáczai élete megírásának — megvalósításához csak szerencsét kívánhatunk, melylyel irodalom-történetünknek egy régi tartozása lesz leróva. Sz. S.

Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez. Irta Asbóth János. Budapest. Az Athenaeum r. társ. kiadása. 1892. Ára 5 frt.

A munka, melyről röviden meg akarunk emlékezni, tulajdonképp nem tartozik a »Századok« keretébe, mert az a legújabb 25 év története kaleidoskopokban, és hogy mégis ismertetjük, oka egyfelől, mivel írója e 25 év alatt a küzdelem kellő közepében állott s így a mit ő akkor mondott, vagyis írt, mint első forrásból merítő írta meg, másfelől az, hogy ha el is tekintünk szerző egyéniségétől, a munka maga is eléggé ajánlja magát, hogy olvassa el az érdeklődő. Szerző igen helyesen tette, hogy politikai cikkei közül csak a magvasabbakat, az egész tanulmányokká nötteket vette fel, mert így hely maradhatott az irodalom, művészet, kritikának is, mely utolsó ép a hosszú idő folytán csak nyert érdekességében. Mint előszavában helyesen említi Asbóth, a külföldi hatalmak törekvésére, fejlődésére is tekintettel kell lennie annak, ki szíven hordja magyar fajunk jövőjét; ennek kívánt tehát nagyobb mértékben eleget tenni, midőn a 36 tanulmány közül 17 a külföldre vonatkozik. Bővebben nem mehetünk bele a mű ismertetésébe, de mindenkinek, ki kellemes olvasmány mellett tanulni is kíván, ajánlhatjuk a munkát.

A Cillej Grófok és Cilli városa. Irta Alleker Lajos. Nyitra, 1892. 8-adr. 74 l.

E kis monographia, mely különlenyomat egy iskolai programmból, két részből áll: az elsőben a város és a grófi család történetét adja elég ügyesen és a nyomtatott kútfők felhasználásával. A második részben Cillit és környékét írja le saját tapasztalása után, s e rész egész kis honismertető, azonfelül uti kalauz, úgy a régiségek leírását, mint a környékbeli nevezetességeket, fürdőket stb. adván. Élénken írt füzet, mely olvastatja magát, különösen ha valaki járt azon a vidéken, vagy oda menni szándékozik, mely utóbbi esetben jó vadamecum e könyv.

Genealogie des Gesamthauses Baden, vom XVI. Jahrhundert, bis heute, von Eugen v. Chrismar. Gotha, F. A. Perthes. 1892.

A szóban forgó könyv szerzője munkájának főczélját abban keresi, hogy egy és ugyanazon uralkodó családok különféle elágazásainak közös

eredetét könnyen áttekinthető módon és összefüggésben adja elő. — Mivel-hogy ilyenmő előadás, amennyiben a legrégibb időktől kezdve az összes európai uralkodó családokat felkarolná, nagyon sok időt venne igénybe és sok teret foglalna el, többet, semhogy *egyszerre* feldolgozható legyen, — szerző a badeni ház genealogiáját némiképen egy, tőle tervezett, hasonló szellemben megírandó hosszabb sorozat előfutáraként bocsátja ki; e tervezett sorozat részletesen tárgyalná az összes európai, jelenleg is uralkodó keresztény dynastiák és néhány jelentősebb, de már kihalt háznak genealogiáját. A fő-források, melyekből szerző adatait meríti: Hübner tabellái, Varrentrapp »Staatshandbuch«-ja, a góthai naptárak, ezeken kívül használja még a Le Sage-féle »Atlas historique«-t, végezetül pedig Hopf atlaszát.

Az általános bevezetésben minden egyes feldolgozandó dynastiának levezetésére és elágazására vonatkozólag nyújt adatokat; az egyes házak levezetése tekintetében jobbadán csak arra szorítkozik, hogy az első uralkodó őseit említi fel, ellenben a tőlük leszármazó ágak előadásánál — ritka kivétellel — meglehetősen körülményes és teljes adatokat nyújt. A középkori naptárakról, a címér- és előnevekről nyújtott igen becses felvilágosító magyarázatait követi a badeni háznak genealogiája külön, s a család szétválásától kezdve nemzedékrendben tárgyalja azt. Munkáját egy tárgy- és névmutató- és egy családfával fejezi be.

Ha számolunk azon enormis nehézségekkel és akadályokkal, melyek manapság egy egészen önálló genealogiai munka közzétételének az útjában állanak, — azt hihetnők, hogy az a munka, mely ellenére e nehézségeknek, nyomtatásban megjelen, legalább is *valami újat és szükségeset kell*, hogy tartalmazzon, — mert valamelyik európai uralkodó háznak levezetéséről és statisticájáról szóló ismeretek nem valami ritkák, — megjelentek nyomtatásban, közzé voltak téve — még a ki a Konversations Lexikon adataival meg van elégedve, még az se jön zavarba, ha az erre vonatkozó irodalomról körültekintést akar magának szerezni. Ez okból tehát a genealogiai irodalom mezején az új jelenség mind, kivétel nélkül, ami létrejöttük *jogosságát* illeti, szigorú bírálatnak van kitéve.

Nem tévesztve szem elől, hogy a német nyelven írott egyetemes gen. munkák nehezen szerezhetők meg, másrészt pedig — s a mi sokat nyomon a latban — a mai bírálati irány követelményeinek meg nem felelnek, az *összes uralkodó házaknak genealogiáját, kezdve a legrégibb időktől napjainkig, tartalmazó*, a mondák és combinációk salakjaitól ment, hitelt érdemlő forrásokra támaszkodó és lehetőleg rájuk hivatkozó munkára *égető szükség* van és éppen ezért nem lenne szabad ilyféle munkát oly szigorú bírálat alá vennünk. Ily nagyterjedelmű munka feldolgozása nagy fáradtsággal jár, s épen ezért egyes tévedései megbocsáthatók, ha az író itt-ott, helylyel-közzel emberi tökéletlenségének bélyegét süiti művére; — más ítélet alá esik a *monographia* terén valami új jelenség; itt az írónak szigorúan körülírt köre van, melyen belül hamarabb elér a forrásokhoz és,

mert figyelme csak hasonló alapon összpontosul — teljes összképet nyújthat. — A manapság megjelenő genealogiai monographia, ha már újat nem is tartalmaz, legalább is kell, hogy a themát képező anyagot teljesen — szám és minőség szerint — feldolgozza.

A jelzett könyv e körülménynek nem felel meg. Igaz ugyan, hogy szerző azt a kört, melyben áll, teljesen betölti; a mit feladatául kitűzött, egész jól oldotta meg, de a jelen könyvben a monographia *mennyije és mikéntje* — midőn valaki egy bizonyos háznak genealogiájában a legcsekélyebb apróságokat és subtilitásait keresi, — nem helyes. — Szerző nem járt el helyesen, hogy a különböző dynastiák levezetésénél egyedül és kizárólag annak első tagjára szorítkozott, aki az illető család tagjai közül először ült a trónon, mert ez által az olvasó e ház korábbi ősei¹⁾ ismeretének hiájával van s hogy a badeni háznak összes családtagjait magában foglaló származékrendet csak a XVI. századdal kezdi meg, addig pedig a nőket nagyobbrészt mellőzte — ez pedig minden esetre érezhető hiánya a badeni ház speciális genealogiájának.

A töle behozott áttekintés — a szövegben úgy, mint a táblázatokon — idővel alkalmasnak bizonyul be; a naptár- és a cím-meghatározások különösen becsesek.

DR. WERTNER MÓR.

¹⁾ Azonkívül legyen e helyütt megjegyezve, hogy szerző a francia Kapetingek Anjou ágát — pedig majdnem egy évszázadon voltak Magyarország királyai — fel se vette.

T Á R C Z A.

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT.

Társulatunk huszonöt éves fennállása alkalmából másus 15-én tartott jubilaris közgyűlés országsherte nagy feltűnést keltett. Distinguált és fényes közönség volt jelen, mint erről hivatalos rovatunk számot ad. Sokan levélileg mentették ki elmaradásukat: így a herczeg-prímás ő fő magassága levélben tudatta, hogy betegsége miatt nem vehet részt az ünnepélyen. Szilágyi Dezső igazságügyiminister úr levélileg értesítette Thaly Kálmán alelnökünket, hogy hivatalos okból — éppen kihallgatás napjára esett gyűlésünk — marad távol, s Berzeviczy államtitkár Pulszky Ferenczet értesítette, hogy elutazása miatt nem jöhet el. — Gróf Széchen magvas és emelkedett beszédén kívül Thaly Kálmán felolvasása valóságos meglepetés volt nemcsak azokra nézve, kik az emelkedett s nagy lelkesedéssel elmondott értekezést hallották, hanem az egész országra, mely alig 48 óra múlva teljes szövegében tagtársaink kezében volt. Hosszas, fáradalmas és kitartással folytatott munkának fényes jutalma: a nagy bujdosó fejedelem hamvainak fölfedezése örömet és meglelégedést keltett mindenfelé, s a Thaly Kálmán által a gyűlés végén bemutatott reliquiákat mély megindulással szemlélték a jelenlevők. Az ország minden részéből melegen üdvözlötk a derék tudóst, ki utolsó perczig oly hiven megőrizte titkát, melynek közzétételére általa forrón szeretett társulatunk fényes ünnepélyét választá ki. S bizonynyal egyik szép eredménye annak, hogy Samassa József egri érsek, Telekessy püspök méltó utóda, a rodostói Rákóczy-templom restaurálására 200 frtot adományozott, az országgyűlés képviselőházában elébb 40 frt s utóbb 335 frt 3 kr. gyűlt össze, s az ország minden részéből érkezett adományokkal nem csak a Rákóczy-templomnak, hanem a többi rodostói Rákóczy-kori emlékeknek restaurálása és jó karban tartása biztosítva van. Beszédes Kálmán úr. Konstantinápolyban élő művész hazánkfia felajánlotta, hogy a plafond megfestését díjtalanul fogja eszközölni, mely szíves ajánlatáért Thaly K. alelnök meleg köszönetet mondott neki.

FÜZETES VÁLLALATOK.

Az »ATHENAEUM KÉZI LEXIKONA« eddig megjelent 16 füzetével a vállalat első kötetének befejezéséhez közeledik. 16 füzet több mint harmadrészét teszi az egész műnek és így elégséges anyagot nyújt arra, hogy tartalmából a vállalat értéke felett ítélhessünk. Az eddigi füzetek az A—H betűk anyagát ölelik fel, meglehetősen arányos elosztásban; a nagy kiterjedésű A—Á csoport 10 íve mellett a szintén terjedelmes B betűre $9\frac{1}{2}$, a C-re $6\frac{1}{2}$, a többiekre átlag 4—4 ív esik. E 48 ívnyi anyag mintegy 17,000-re menő kisebb-nagyobb cikkekben a közhasznú tudnivalók egész tárházát képezi, s teljes mértékben beváltotta azt, a mit szerkesztője, *Acsády Ignác dr.*, a vállalat megindításakor programjában ígért, mert ezek a cikkek a mellett, hogy az egyetemes ismeretek felölelésében egészen a hasonnemű külföldi vállalatok színvonalán állanak, főcéljukul mindig és mindenben a magyar szempontot tekintik, s a magyar szellemi és anyagi élet, a magyar tudomány, művészet, ipar és kereskedelem, föld- és néprajzi viszonyok mult és jelen állapotának ismertetésével tényleg hazánk kulturájának hű és igaz képét tárják a nagy közönség elé. Hogy e feladatuk elérésében csak az igazán fontos adatokra szorítkoznak s minden hosszabb fejtegetés mellőzésével rövid cikkekben, gyakran csak néhány sorban adják azt, a mit az illető tárgyról okvetlenül tudnunk kell, az a vállalatnak *kézi lexikon* jellegéből folyik. Két kötetre terjedő kézi lexikonnak más a feladata, mások az eszközei, más egész oeconomiája, mint a 15—20 kötetnyi nagy Encyclopaediáknak; s éppen ezért az Athenaeum kézi lexikona nem tekinthető az eddig megjelent vagy éppen most munkában levő nagy lexikonok versenytársának, hanem a külföldön nagy elterjedésnek örvendő s a nagy közönségnek könnyebben hozzáférhető compendiumok hiányán van hivatva segíteni. Hogy ezt a hiányt tényleg sikerrel tölti be, arról a vállalat virágzása tanuskodik legjobban. A lexikon tudományos anyagának ismertetése behatóbb bírálat tárgyát kell hogy képezze; általánosságban, a nélkül, hogy az ily vállalatoknál majdnem elkerülhetetlen hibákon fenn akadnánk, csak elismeréssel szólhatunk úgy az anyag kiválogatásáról mint feldolgozásáról. A magyar történelemből és segédtudományaiból az eddigi anyag éppen annyit nyújt, a mennyit egy kézi lexikon anyaga felöllelhet, melynek főcélja a tényleges állapotok feltüntetése. A magyar vezérek, királyok és királynék s az egyes uralkodó házak nevezetesebb tagjainak pontos életrajzai mellett a régi magyar nemzetségek, a nevezetesebb főúri és nemesi családok, az egyes korszakok fő eseményei és szereplői, a vármegyék és városi törvényhatóságok története stb. mind ügyesen s lehetőleg új adatok felhasználásával megírt cikkekben vannak méltatva; s ki kell emelnünk a régi magyar közjogra fordított figyelmet; a közjogi cikkek rendi alkotmányunknak sok oly intézményére terjeszkednek ki, melyekről a mai közjogi írók munkái már alig vesznek tudomást. A világtörténelem főbb momentumairól adott cikkek-

ben is mindig előtérbe lép a magyar vonatkozás. Kiegészíti a történelmi részt a régi magyar irodalom, a jog- és alkotmánytörténet, a földrajz és ethnographia ismeretköreinek anyaga.

Az egyes füzeteket műmellékletek, genealogiai s egyéb táblázatok élénkítik; ezek között a magyar királyok és erdélyi fejedelmek családfái, címerek és rendjelek, a halotti beszéd és egy Corvin-codex címlapjának facsimilei, s két igen érdekes színyomat a régi magyar katonaság öltözetéről s fegyvereiről 1700-tól.

A vállalatról jó lélekkel mondhatjuk, hogy megérdemli a pártolást, melyben a magyar olvasó közönség minden rétege részesíti.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

A »HADTÖRTÉNELMI KÖZLEMÉNYEK« ez évi második füzetében *Szilágyi Sándor* Szathmár 1644-iki capitulációjához közöl ismeretlen adatokat, *Komáromy* András pályanyertes munkáját, a mezőkeresztesi csatát folytatja a 2-ik közlemény jövén, *Thury* József Cselebi török történetíró nyomán Esztergom visszavételét írja le 1595-ben, *Horváth* Jenő pedig a szilésziai háborúk idejéből egy portyázó különítmény jelentéseit adja, *Koncz* József az 1686-iki szebeni insurrectionalis constitutiót ismerteti. A »Hadtörténelmi Apróságok« című rovat szintén sok becses adalékot hoz, a »Hadtörténelmi Okmánytár«-ban pedig egy szemtanú tudósítását az 1596-iki mezőkeresztesi csatáról adja *Komáromy* András. A füzethez van melléklet gyanánt csatolva *Báthory* Zsigmond egyik legjobb arczképe.

A »TURUL« ez idei első füzetében *Thallóczy* Lajos »Hervója herceg és címere« cím alatt az Akadémiában tartott felolvasását hozza két képpel, b. *Radvánszky* Béla ismerteti Zemplényi Dávid nemeslevelét 1418-ból, színes címerképpel, *Komáromy* András bírálja Wertner Mór művét a Magyar Nemzetségekről, kimutatván szerző hibáit és tévedéseit, *Csergheő* Géza 11 Török nevű család eredetét, címerét, nemességét közli, *Kardcsonyi* János és *Nagy* Géza között polemia folyik a Geisa név kiejtése felett. A »Vegyes« és a »Tárca« rovatok heraldikai adalékokat nyújtanak.

A »DELMAGYARORSZÁGI MUZEUMTÁRSULAT« évi Értesítőjének első száma dr. *Kardcsonyi* Jánostól hoz egy értekezést, a rahonczai monostor cím alatt, *Baróti* Lajos, e szorgalmas kutatója a délvidéki német telepítéseknek, a bánsági legrégibb német telepítés történetét adja, *Schwanfelder* a bresztováczi római éremleleteket ismerteti.

Az »ARCHAEOLOGIAI ÉRTESTŐ« 2-ik füzetében *Kuzsinszky* Bálint folytatja és befejezi tanulmányát az »Archaeologiai mozgalmak Rómában az utolsó tizenöt év alatt,« leírván az egyes újabban alapított múzeumok tárlatát is. *Fröhlich* Róbert »Acumincum vidéke és a régi Pannoniai limes« című dolgozatát folytatja, valamint *Szendrei* János is folytatja és befejezi a »Magyar viseletről címeres leveleinkben« írt és sok ábrával illusztrált

érdekes tanulmányát. Az állandó rovatok, mint ezelőtt, úgy most is változtatott tartalmuak, sok becses és érdekes adalékot nyújtván.

Az »IRODALMI KÖZLEMÉNYEK« ez évi első füzetében *Békési* Emil, Szék Imre XVI. századbeli írónak és kath. papnak egy titkos írású feljegyzését fejti meg, *Rényi* Rezső a humanismus jelleméről értekezik, *Horváth* Cyrill »Pelbárt és a verses Katalin legenda« cím alatt bebizonyítani törekszik, hogy Pelbárt nem lehetett ennek szerzője, dr. *Lázár* Béla, »Siegwart« cím alatt e mű hatását kortársaira és hazánkra ismerteti. A »Tárcza«, valamint a »Kritikai Rovat« változtatott, úgyszintén az »Adattár« sok becses aprósággal van képviselve.

Az »ERDÉLYI MUZEUM« ez idei I—IV-ik füzete sok becses tanulmánnyal megjelent. *Schilling* Lajos »Szabó Károly emlékezete« cím alatt a kolosvári egyetem emlékünnepeán tartott beszédét adja, *Petz* Vilmos Christopulos új görög bordalaiból közöl fordításokat, *Szádeczky* Lajos a Habsburg-ház lengyel királyságra törekvéséről a XVI. században értekezik két folytatásban, úgyszintén *Gyalui* Farkas három sorozatban Apáczai Cséry János életéhez és műveinek bibliographiájához nyújt adatokat. Váczy János és Széchy Károly közt polemia folyik a »Kuzinczy Ferencz levelezése« című bírálatra vonatkozólag. Az »Irodalmi Szemle« és a »Különfélék« rovata változtatott tartalmú és érdekes.

Különböző szakfolyóiratokban megjelent történelmi dolgozatok: A »MAGYAR SION« II. és III. füzetében *Halmos* Ignác a pozsonyi generalis seminarium történetét adja, *Walter* Gyula pedig Comenius Ámos János rövid életrajzát adja és paedagogiai működését méltatja. — Az »UNGARISCHE REVUE« III. füzetében *Fest* Aladárnak a Századok-ban megjelent tanulmánya »az Uszkokok és a Velenceiek Fiume történetében« veszi kezdetét. — A »KATH. SZEMLE« I-ső és II-ik füzetében *Füssy* Tamás Mária Therezia Sarolta életét adja és naplójegyzeteiből szemelvényeket. — A »KERESZTÉNY MAGVERŐ« első füzetében gr. *Kann* Géza érdekes tanulmányt kezd meg »Adalékok a keleti nyelvek, irodalmak és utazások történetéhez, vonatkozással hazai történetünkre«, *Kanyaró* »Dávid Ferencz Debreczenben« cím alatt bizonyítja, hogy Dávid 1569-ben volt ott s megelőzte a nagyváradi deputatiót. A második füzetben *Gyalui* Farkas az erd. unitáriusok a XVIII. század végén, *Kovács* János »Comenius Ámos« cím alatt írunk érdekes tanulmányokat.

REPERTORIUM.

a) Ö N Á L L Ó m u n k á k.

Springer A., Albrecht Dürer. (Berlin, Grote.) Ez Dürernek legújabb és — Thausing műve megjelenése óta — egyúttal legjobb életrajza.

Müller Iwan, Gräfin Isota Nogarola. Eine italienische Humanistin. (Erlangen, Junge.) Ez előadás az *Ábel Jenő* elhunyt tudósunk által rendezett kiadáson alapul.

Pierson A., Studien over Johannes Kalvijn. (Amsterdam, Kamp. 1892. 2 Fl. 25.)

Österreich-Ungarn und das Haus Habsburg. (Bécs-Teschén, Prochaska, 200 old. 70 krajczár). Tartalmaz 29 képet, több képes táblát és számos földrajzi és statistikai adatot.

Comenius-irodalom. *Kayser*, Johann Amos Comenius. Sein Leben u. seine Werke. (Hannover. Manz-Lange. 2 M.) — *Herberholz*, Comenius. *Castens A.*, Was muss uns veranlassen, im J. 1892 das Andenken des Comenius zu begehen? — *Zochlin*, J. A. Comenius. (Hamburg.) — *Lindner Gusztav*, J. A. Comenius, sein Leben u. Wirken. (Bécs. Pichler. 1 M. 25.) — *Vrbka*, Comenius Studien. Leben und Schicksale des J. A. Comenius. (Znaim.) — *Peiper W.*, J. A. Comenius. (Koschmin. 75 Pf.) — *Kvacsala*, Comenius. Sein Leben u. seine Werke. (Znaim.) — *Grundig*, *Hummel Fr.*, *Puppenheim*, *Raumer Károly* és *Zeklin* hasonlóan kiadták Comenius életrajzát. — Egyébiránt márczius 25-ikén a legtöbb napilap hozott ünnepi cikkeket. Az Egyetértés »Comenius Sárospatakon« cz. alatt érdekes tárczát közölt. — *Dezso Lajos* ünnepi beszédjét pedig a Budapesti Szemle (184. sz.) közölte. — *Schön József* cikksorozata a Nemzeti Nőnevelés-ben (4 — 5. füz.)

Moltke's militärische Werke. I. Militär. Korrespondenz. I. Theil. *Der Krieg vom J. 1864.* (Berlin, Mittler. Kiadja a porosz vezérkar. 1892.)

Schmitt Richard, Die Gefechte bei Trautenau. 1866. (Gotha, Perthes. 271 l. 4 M.)

A v. Holzhausen, Erinnerung an das Kriegsjahr 1866. (1891. Gotha, Perthes.) E művecske Gablenz lovassági tábornok egyik rokonának tollából származik.

Frank Pet. Jos., *Gegenwart und Zukunft der Siebenbürger Sachsen.* Eine volkswirtschaftliche Studie. Hermannstadt, Michaelis-Scraphin. (1892. X. 368 l. 4 M.)

Wislocki H., Die Szekler und Ungarn in Siebenbürgen. (Hamburg, Verlagsanstalt. 1892. 80 Pf.)

A. W. Menie Muriel Dowie, *A girl in the Carpathian.* (London, Philips. 1891.) Ez eleven tollal írt útirajz hazánkról a szerzőt (jobban mondva, a szerzőnöt) egy csapással egész Angliában híres író rangjára emelte.

b) Külföldi folyóiratok.

Archiv für Anthropologie. (20. köt. 4. füz.) *Pulszky F.*, Über die vorgeschichtliche Zeit Ungarns. Übers. (aus d. Englischen) von *W. Osborne.*

Tröltsch, Der Goldfund von Szilágy-Somlyó. Denkmäler der Völkerwanderung. (Prähistor. Blätter 2. évf. 53 és 67 l.)

Schultheiss, Die Volkserziehung in Ungarn. (Globus. 1892. 8. sz.)

Zeitschrift für bildende Kunst. (Új foly. 1892. s k. l.) *Lessing Gy.*, »Der Corvinusbecher von Wiener-Neustadt« cz. értekezésében felel a múlt évi Archäol. Értesítő-ben és az Ungar. Revue-ben megjelent ama cikkekre,

melyet dr. Mayer J. ugyancsak e remek serlegről közölt. Mayer azt állította, hogy e serleg nem Mátyás király, hanem III. Frigyes parancsából készült, és hogy az csak 1487-ben került Bécs-Ujhelylyel együtt a magyar király kezébe. Mayer továbbá úgy vélekedett, hogy Zulinger Wolfgang bécs-újhelyi ötvösművész készítette e serleget. *Lessing* nyomós érvekkel támadja meg e föltevést és arra hívja fel hazai régészeinket, kutassák a Z . . . vel jelölt helységnek, mint a művész lakóhelyének nevét. — Ugyancsak a nevezett folyóiratban *Rosenberg Márk* kimutatja, hogy két, az 1885-iki budapesti kiállításon látható és a hivatalos catalogusban is leírt, renaissance-stylben készült műkincs (egy megaranyozott ezüstös kancsó és egy úgyn. kokuszdió-serleg) ügyesen készült modern utánzatok.

A »*Deutsche Litteratur Zeitung*« ez évi 12. számában *Diels* dicsérőleg nyilatkozik a *Némethy Géza* által kiadott »*Euhemeri Reliquiae*« műről; *Caro* ellenben *Pichler*-nek a múlt évi Ungar. Revue-ben és külön lenyomatban is megjelent »*Boleslav II. von Polen*« cz. monographiáját agyonbírálja.

Villari Pasquale olasz ex-ministernek előbb a *Nuova Antologia*-ban megjelent érdekes értekezését »Tudomány-e a történelem?« *Loewinson II.* németre fordította. (Berlin, Gaertner, 1892. 2 Mark.)

Georg Thurzó, der Burgherr von Árva. Ein Blatt aus der Ungar. Reformations Geschichte. (Evangel. Kirchen-Zeitung. 1890. 557 l.)

Kaufmann D., Les victimes de la prise d'Ofen. 1686. (Revue des ét. juives. 1890. 31. köt. 133 l.)

Luschn Arnold, Eine Silberkrise im XIV. Jahrhundert. (Allgemeine Zeitung. 1891. Beilage N. 74.) A szerző különösen az 1332—1337. években fenállott pénzügyi válságról szól, miközben a magyarországi pápai adószedőknek (*Rufinus de Civinio* és társainak) jelentésére hivatkozik, melyek a Mon. Vaticana Hungariae-ben láttak napvilágot.

Al. Schulte, Die Schlacht von Szlankemen. (Allgemeine Zeitung. 1891. Beilage, N. 192—193.)

Zeitschrift für vergleichende Litteraturgesch. u. Renaissance-Litteratur. Az 1891-iki évfolyam a következő, hazánkat érdeklő dolgozatot tartalmazza: *Hermann Ant.*, Lessings *Nathan* in Ungarn. (Az első teljes fordítás 1839-ben jelent meg.) — *Wislocki II.*, Miltons erste ungarische Übersetzung. (Ez Bessenyei Sándor tollából származott. 1796.)

Aug. Werner, Anfang u. Niedergang der Reformation in Ungarn und Siebenbürgen. (Protestant. Kirchen-Zeitung. 1891. N. 29—30.)

A londoni *Athenaeum* 3346-iki és az *Academy* 1023-iki száma *Hunfalvy Párról* necrológot közölnek.

Radetzky-irodalom. Briefe des F. M. Radetzky an seine Tochter Friederika, Gräfin Wenckheim. 1847—57. (Kiadta *Duhr* jezsuita. Bécs, Roller. 1892. 4 M.) — *Danzer Károly*, Das Buch vom Vater Radetzky. Magyar fordításban is megjelent. (Bécs, Seidel.) — *Grasser Károly*, Radetzky's Leben, A Radetzky huszárezred számára e füzetet is lefordí-

tották magyarra. — *Spahn Robert*, Radetzky. (Armee u. Marine-Zeitung. 1892.) — *Bancalari Gusztáv* ezredes, Radetzky. (Bécs, Konegen.) Egyébiránt a magyar hírlapok is közöltek alkalmoszerű tárczákat. Ilyen a Pester Lloydban ápril 21-én megjelent érdekes cikk: »Der Tag von Santa Lucia.« Ha a szerző azonban azt állítja, hogy az osztrák és különösen a magyar lexikonok és tankönyvek még most sem tudnak a Radetzky által az 1814-iki hadjárat számára kidolgozott haditervről, meggyőződhetik az én tankönyvemből (Újkor. III. kiad.) az ellenkezőről. Egy füst alatt említem fel azt is, hogy Bellegarde és Duka tábornagyszemély igazgatója Ferencz császár Radetzkyt lángezü tervé miatt eleintén főbe akarta lövetni. — *Bethlen Miklós* az Egyetértésben (ápril 23.) közölt cikket, még pedig gróf Zichy Imre, Radetzky szárnysegédének elbeszélése nyomán; szintűgy a P. Napló. A Vasárnapi Ujság pedig Marciányi György tollából hozott szakszerű tárczát.

Az *Österreichische Litteraturblatt* ez évi 2. száma tájékoztató cikket tartalmaz a magyar akademiáról; az *Österreich-Ungarische Revue* májusi számába pedig alólirt hasonló cikket írt a Magyar Történelmi Társulatról.

c) Hazai hírlapokból.

Népnevelők Lapja. 1892. *Fischer Károly* e folyóirat 9. számában az általa már két ízben tárgyalt régi *hun-magyar íráshoz* új adalékokat közöl. Ugyanis Velenczében a Márk-templom előtt álló két négyszögletes oszlopon (Pili acritani) és a Papadopoli kert falában levő köemléken található faragványokban és rajzokban a hun-magyar írás nyomait ismerte fel, melyek a Huszka József »magyar disztó styl«-jében közlött mintákra feltűnően hasonlítanak. Megjegyzendő, hogy ama két oszlop Ázsiából került Velenczébe.

Jókai Mór, »Mátyás ugrásnapja« cz. alatt a Pesti Hírlap márczius 3-iki számában arról emlékszik meg, hogy régi szokás szerint a szökőnapot Mátyás király ugrásnapjának nevezték.

A Budapesti Hírlap márcz. 2-iki száma *Hany Istókról* emlékszik meg. Kritikai éllel bonczolgatja a régebbi irodalmat, így Zerpák értekezését is. (Vasárnapi Ujság. 1855. évf.). Végül Sóos kapuvári segédlelkész nyomán közli a kapuvári templom anyakönyvének ama följegyzését, mely az akkoriban körülbelül nyolez éves Istóknak 1749. márczius 23-án végbement keresztelésére vonatkozik.

»*Kertészkedő magyar király*« cz. alatt a Budapesti Hírlap márcz. 5-iki számában Miksa királynak egy levele jelent meg, melyet 1573-ban Verancsics érsekprímáshoz intézett és mely történeti, nyelvi és pomologiai tekintetben érdekes.

Kollányi Ferencz, Császári missionariusok Moszkvában 1693. (Magyar Állam márcz. 15.) A moszkvai elárvelt katolikuskok számára Lipót király Leffler Ferencz és Jaross Pál nevű jezsuitákat küldötte az

orosz fővárosba, kik azonban világi kísérajuk, Pleyer Ottó incselkedései következtében célt nem értek.

Törökfalvi Pap Zsigmond, Kövár visszacsatolása 1848-ban. (Pesti Napló márcz. 15. estlap.)

Jakab Elek, Emlék 1849-ből. (Magyar Hirlap márcz. 15-iki számában.) Tárgyalja Nagy-Szebennek Bem által márcz. 11-ikén történt bevételét.

(Spinoza), Egy magyar főpap mint forradalmi költő. (Pesti Hirlap márcz. 16.) Közli Sujánszky Antal esztergomi kanonok és címzetes vodadrai püspöknek néhány költeményét.

Marcziányi G., Nemesített zsidó családok. (Egyetértés márczius 19.) Egy új, a bécsi rendőrség által elkobzott munka nyomán írt érdekes tárcza.

Jókai Mór, A nő honvédhadnagy. (Pesti Hirlap márczius 20—22.) Emlékezés a hősi Lebstüek Máriáról, ki különösen Kápolnánál tüntette ki magát, utóbb a császáriak foglya lett, s Új-Pesten sanyarú viszonyok között május 30-án meghalt.

Szamotu István az Egyetértés márcz. 27-iki számában »Az első pánszláv apostol« cz. alatt *Krizsanics* György papról értekezik (született 1617. Horvátországban), ki Moszkvába rándult, később Szibériába került, 1683-ban pedig Szobieszky kíséretében Bécs alatt temett, mire nyomtalanul eltűnt. Mennyire lángolt a pánszláv eszméért, bizonyítják művei.

Marcziányi György a Budapesti Hirlap márczius 30-iki számában ily cz. tárczát közölt: »Az Eszterházyak külföldön.« Szól benne a Rákóczy felkelés elnyomása után Párisba menekült Dániel grófról, ki a francia ágnak lett alapítója, míg testvére, Antal, Rákóczy Ferenczet Rodostóba kísérte. Franciaországban egyébiránt már Richelieu korában is találunk egy Eszterházy-t, Istvánt, ki az 1635-ben felállított »Hussards Hongrois« ezredben mint maitre de camp szerepelt. Alatta szolgált még egy-egy Bornemisza, Dunay, Kardhordó, Rohonczy mint chef d'escadron. Az ezred magyar egyenruhát viselt, a belépőknek pedig magyarul is le kellett az esküt tenni.

Thaly Kálmán »a Beresényi család monographiájá«-nak 3. (készülőfélben levő) kötetéből az Egyetértés márczius 31. és ápril 1. számában mutatványt közölt, melyben a Vendôme tábornok és II. Rákóczy Ferenc közötti összeköttetésről értekezik. Vendôme tábornok 1704-ben a bécsi udvar kegyéből kiesett és becsületében meggyalázott gróf Marsigli, továbbá Rákóczy követe, báró Vojnovics József közvetítésével a dalmát-horvát tengerparton felkelést szított, melyet azonban a bécsi udvar még jókor elnyomott. Vendôme tervbe vett kikötése ez okból abban maradt. A francia hadjárat pedig Fiume előtt arra szorítkozott, hogy tüntessen. A francia-magyar egyesülés megvalósításának Savoyai Jenő Turin alatt kivívott diadala vetett véget, ép úgy mint a bajor-magyar csatlakozás három évvel előbb a hűbstädti diadal hatása alatt füstbe ment. — (Vesd össze *Danzer* észrevételeit a P. Lloyd ápril. 8. számában.)

Beszédes Kálmán, A rodostói Rákóczy-templom. (Fővárosi Lapok ápril 3.) — *Szilágyi Sándor* válasza, ugyanott, ápril 12-ikén.

Régi magyar nevek. (Egyetértés ápril 5.)

Wertheimer Ede a Pester Lloyd márcz. 30-iki számában ismerteti I. Napoleon lemondását *Macdonald* tábornok emlékiratai nyomán.

Bloch Henrik ugyanezen a P. Lloydban (ápril 14-iki számában) »Eine Episode aus dem Freiheitskampf« című tárczában *Pimodan* marquis emlékiratait ismertette. (»Souvenirs du général Marquis Pimodan. 1847—49. Paris, Champion. 1891. 2. köt.) Az I. köt. az olaszországi, a II. köt. a magyarországi hadjáratra vonatkozik. Pimodan Jellasics parancsából a Bánságot járta be mint kén, Palánkán azonban elfogták és Péterváradra vitték. Midőn Kussmanek porkolábbal együtt a várat a császáriak kezébe akarta játszani (1849. május), a hadbíróság és Perczel várparancsnok által halálra ítéltetett. A főparancsnok azonban, Görgei, beérte azzal, hogy a francia árulót az országból kiutasította.

Sz. V., A függetlenségi nyilatkozat történetéhez. (Pesti Hirlap ápril 15-ikén). Összefoglalja az egykorú bécsi, német és a többi külföldi hírlapok nézetét, és ráutal a magyar pártvezérek indokaira és terveire.

»*Régi magyar eledetek.*« (Budapesti Hirlap ápril 23.) *Szirmay Antal*, »Hungaria in parabola« (1804.) nyomán.

Összcállította: MANGOLD LAJOS.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— I. LÁSZLÓ MAGYAR KIRÁLY EMLÉKÜNNEPE. A mily csendben, észrevétlenül engedték elmúlni az irányadó körök a magyar királyság megalapítójának, I. István királynak, a szentek sorába való igitatásának nyolczszázados évfordulóját 1883-ban, ép oly dicséretesen buzgólkodnak most, a daliás László király szenttéavatásának hétszázados évfordulója alkalmából. A fővárosban, mint az ország központjában, az ünnep június 19-én lesz megtartva. A kezdeményezés dicsősége, az ünnep egyházas jellegének megfelelően, a budapesti kath. kört illeti. Maga az ünnep két részből fog állani: isztentiszteletből és a nagy király dicsőítésére szánt díszgyűlésből. Amazt az ország hercegeprimása *Vasary Kólos* fogja tartani az egyetemi templomban. Emez a megyeház nagy termében fog végbe menni s tagtársaink közül *Dedek Crescens Lajos* Sz.-László életrajzával, *Czobor Béla* pedig a Sz.-Lászlóra vonatkozó műemlékek bemutatásával vesznek abban részt. Az ünnep fényének emelése, de legkivált a történelmi érzék helyes fejlesztése szempontjából ki kell emelnünk *Bubics Zsigmond* kassai püspök, társulatunk alapító tagjának nemes tettét, ki Sz.-László életét iratta meg népies felfogással s népies nyelven s a kiadvánnyal egyházmegyéje minden egyes hívének kedveskedni kíván. Az ünnepély központja azonban Nagyváradon lesz, a hol azt

Váradnak a török uralom alól való felszabadítása ünnepével hozták kapcsolatra. Az ünnepélyt *Schlauch Lőrincz* püspök vezetése mellett a Szent-László alapította egyház és Nagyvárad város válllvetve rendezik s az június 26-ától kezdve három napig fog tartani. A rendkívül díszes és becses ünnepi kiadásokat *Fraknoi Vilmos* és *Bunyitay Vincze* tagtársaink állították egybe. *Schlauch* püspök pedig díszes és értékes ereklyetartóval ajándékozta meg ez alkalommal Szt.-László egyházát. Örömmel regisztráljuk e dolgot, mint bizonyítékát annak, hogy az utódok szívéből nem veszett ki a hála, melylyel nagy őseink emlékének áldozni honfíúi kötelesség.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA május havi közgyűlésében következő új jutalomtetteleket tűzött ki:

1. Kivántatik a magyar önkormányzat történeti fejlődése s koronkénti szervezete Szent-Istvántól V-ik Ferdinándig. Jutalma a Lukács Krisztina nevére Lukács Móríc az által tett alapítványból 1000 frt.

2. Adassék elő a magyar férfi-viselet története, a legrégebb időktől a XVIII. század közepéig. (Rajzok a pályázatban résztvevő mű előnyére szolgálnak.) Jutalma a Gorove-alapítványból 100 arany.

3. Adassék elő essayszerű feldolgozásban Hunyadi János élet- és jellemrajza. Jutalma a Léway-alapítványból 500 frt.

4. Adassék elő a magyar és erdélyi pénzrendszer története a XVIII. század elejéig. Jutalma a Péczely-alapítványból 1000 arany frt.

Mindezeknek határideje 1894. szept. 30.

5. Adassék elő az 1707. évi ónodi gyűlés története. Jutalma a Vitéz-alapítványból 40 arany. Határidő 1893. szept. 30.

Mindezek csak önálló becsű munkának adhatnak ki.

6. Adassék elő önálló kutatások alapján a magyar nemzet története, ethnikai minőségének meghatározásával. a honfoglalástól Gejza fejedelem haláláig, oly módon, hogy a külső események mellett, azokkal szerves összefüggésben, az ország szervezeti, társadalmi, vallási, nemzetiségi és műveltségi viszonyai is tárgyalassanak; a szereplő emberek egyénisége, jelleme, a lehetőséghez képest kiemeltek és kijelöltek az a hely, melyet Magyarország első sorban szomszédaival, azután a világ többi művelt nemzeteivel szemben elfoglalt. Jutalma a Pesti hazai első takarékpénztár-egyesület Pály-alapítványából 5000 frt. Határidő 1897. szeptember 30. A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltek oda. A jutalom csak oly munkának adatik ki, mely a tudomány európai színvonalát emeli vagy legalább föléri és a hazai tudományosságnak hasznos szolgálatot tesz. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, köteles azonban azt egy év alatt legalább 300 példányban kinyomtatni s három nyomtatott példányát a Pesti hazai első takarékpénztár-egyesületnek díjtalanul átadni. A jutalom csak ezen föltételek teljesítése után fizetetik ki.

7. Adassék elő önálló kutatások alapján, a hazai és külföldi levéltári anyag felhasználásával, feldolgozás és forma tekintetében a modern történetírásnak megfelelő alakban, Magyarország története az 1301. évtől I. Mátyás haláláig, oly módon, hogy a külső események mellett, azokkal szerves összefüggésben, az ország szervezeti, társadalmi, vallási, nemzetiségi és műveltségi viszonyai is tárgyalassanak; a szereplő emberek egyénisége, jelleme, a lehetőséghez képest kiemeltek és kijelöltek az a hely, melyet Magyarország első sorban szomszédaival, azután a világ többi művelt nemzeteivel szemben elfoglalt. Jutalma a Pesti hazai első takarékpénztár-egyesület Pály-alapítványából 5000 frt. Határidő 1897. szeptember 30. A jutalom csak önálló becsű műnek ítéltek oda. A jutalom csak oly munkának adatik ki, mely a tudomány európai színvonalát emeli vagy legalább föléri és a hazai tudományosságnak hasznos szolgálatot tesz. A jutalmazott munka a szerző tulajdona marad, köteles azonban azt egy év alatt legalább 300 példányban kinyomtatni s három nyomtatott példányát a Pesti hazai első takarékpénztár-egyesületnek díjtalanul átadni. A jutalom csak ezen föltételek teljesítése után fizetetik ki.

8. Nyílt pályázat. Kivántatik »A magyar vasipar történelme Magyarországon.« Jutalma: Az Első Magyar Ált. Biztosító-társaság alapítványából 500 frt és Baross Gábor kereskedelmi miniszter úr adományából szintén 500 frt, összesen 1000 frt. Pályázni kívánók felhivatnak, hogy a munka beosztását feltüntető tervezeteket 1892. december 31-ig nyújtsák be a főtáskári hivatalnál; hozzácsatolván egy legalább másfél nyomtatott ívre terjedő mutatót, melyből a munka megítélhető legyen. A legjobbnak ítélt tervezet szerzője fog a munka megírásával megbízatni. A kész kézirat benyújtásának határidejéül pedig 1895. szeptember 30-ika tűzetik ki.

— A M. TUDOMÁNYOS AKADÉMIA II-ik osztálya *Pulszky* Ferenczet újabb három évre megválasztá elnöknek. Ugyanezen osztályba következő új tagok választattak meg:

Rendes tagoknak: A) alosztályba: *Wlassits* Gyula, I. t., *Láng* János, I. t.; B) alosztályba: *Hampel* József, I. t., *Pér* Antal, I. t.

Levelező tagoknak: A) alosztályba: *Réthy* László, ethnographus, *Övári* Kelemen, jogtudományi író, *Alexander* Bernát, philosophiai író, *Vargha* Gyula, statisztikus, *Kolosvári* Sándor, jogtudományi író, *Asbóth* János, publicista; B) alosztályba: *Fröhlich* Róbert, epigraphus, *Nagy* Gyula, történetíró, *Övári* Lipót, történetíró, *Márki* Sándor, történetíró.

Külső tagoknak: *Krones* Ferencz, osztrák történetíró, *Smolka* Szaniszló, lengyel történetíró.

— A MONUMENTA VATICANA kiadásában s *Ortway* Tivadar szerkesztésében megjelent »Magyarország egyházi földrajza a XIV. században«, két nagy kötetben, a Monumenták kiadásában bevezetéssel, előszóval és kimerítő index-szel ellátva. A szerkesztés, összeállítás egészen *Ortway* munkája s a szöveg legnagyobb részét is ő írta. Csak az egri püspökséget írta *Balássy*, a veszprémit *Nagy Imre*; aztán a kalocsait *Városvay*, az erdélyit *Bekével* s a pécsit *Kammerer Ernővel* együtt írta. A nagy munkához két pompás térkép van mellékelve, melyeket *Hrubant László* készített. A munkáról tüzetes ismertetést fogunk közölni.

— KÁLMÁN KIRÁLY OKLEVELEIRŐL egy igen tanulságos monographia jelent meg *Fejérfataky Lászlótól*, a m. tud. Akadémia értekezései között. Addig is, míg oklevéltanunknak e legújabb termékét behatóbban ismertetnők, gazdag tartalmának illusztrálására elég legyen megemlítenünk, hogy a 87 lapra terjedő füzet a következő fejezetekből áll: I. Oklevelek a XI. század végén. — II. Oklevelek Kálmán király idejéből. — III. A veszprémvölgyi apácák 1109. évi oklevele. — IV. A veszprémvölgyi oklevél párja. — V. A zabori apátság 1111. évi oklevele. — VI. A zabori apátság 1113. évi oklevele. — VII. A zabori apátság birtokai. — VIII. Dalmácia részére adott oklevelek. — IX. Eredmények. — A tanulmány értékét nagy mértékben emelik: a zabori apátság részére adott 1111. és 1113. évi okleveleknek — a füzethez mellékelt — fompás kivitelű hasonmásai, a melyeknek eredetijét a tudós szerző fődözte fel a nyitrai püspökségnek — eddig zárva tartott — levéltárában.

SCHLIEMANN ÁSATÁSAI, melyet a M. T. A. könyvkiadó-vállalata *Öreg Jánossal* lefordíttatott, igen díszes kiállításban jelent meg. 321 ábra, 7 abrosz és két arckép, *Schliemann* és neje arképei díszítik e könyvet.

E valóban minden tekintetben nagybecsű munkát, melyet úgy szaktudós, mint laicus a legnagyobb élvezettel olvashat, a legmelegebben ajánlhatjuk.

— »MAGYAR VISELETEK CZIMERES LEVELEKBEN« cz. alatt Szendrei J. vál. tag egy rendkívül érdekes munkát tett közzé, mely különlenyomata az Archaeologiai Értesítőben megjelent dolgozatának. Kittinő eszme volt a czimeres levelek képeit e czélra felhasználni s ez a becses anyag Szendrei kezében méltó feldolgozóra talált, ki a szétszórt adatokat kiváló gondnal és szakismerettel állítá össze.

— BODNÁR ZSIGMOND »Szellemi haladásunk törvénye« czím alatt e tárgyra vonatkozó apróbb cikkeket, melyek az utolsó két hónapban jelentek meg, összegyűjtve egy csinos füzetben közzétette, hogy így azokat együtt látva ítéletet formálhasson róla az olvasni és gondolkodni szerető közönség.

— A CSANÁDMEGYEI RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNELMI TÁRSULAT második Évkönyve (1890—1-re) megjelent. Négy értekezés előzi meg a hivatalos értesítőt: Szentkláraytól, Közállapotok Csanádmegyében a török uralom alatt, Nagy-Lak multjából Szeberényi Andortól, Adalék Csanádvármegye mult századi történetéhez Czinkotszky Mártontól s ugyancsak tőle Kendi Gábor 1662-iki évben kelt levele. A hivatalos értesítő a társulat munkálkodásáról ad számot s közli a társulat tagjainak és tisztviselőinek névsorát. Bizonyosága az évkönyv a társulat hasznos és sikeres működésének.

— »EGRI EGYHÁZMEGYEI PAPOK az irodalmi téren« czím alatt Koncz Ákos betürendben adja, leginkább az e században élteket. Mivel az életrajz mellett az egyes szerzők munkái is fel vannak sorolva, hasznos útmutatóul szolgál e könyv, mely az irodalommal foglalkozóknak, könyvtáraknak s szakembereknek hasznos és nélkülözhetetlen segédkönyv.

— CSEFREGI GYÖRGY »Adatok Uj-Fazekas-Varsánd Történetéhez« czím alatt ezen a mult század végén alakult magyar község történetét adja. A régi állapot összehasonlítása a maival, a tabelláris kimutatások, a tisztviselők, adózók stb. névsorai mind emelik a kis füzet használhatóságát.

— A LENGYELI ÓSKORI SÁNCZ, annak építői és lakóiról Wosinsky Mór a harmadik (befejező) részt adta ki német kiadásban. E kötet a két előző kötet anyagának feldolgozása. Mivel remélhetőleg magyarul is meg jelenik, bővebb ismertetését akkorra hagyjuk.

— »DIE SCHIFFSTATION der k. und k. Kriegsmarine in Ost-Asien« czím alatt báró Benko Jerolim egy 990 oldalra terjedő munkát adott ki. A két hadihajó »Nautilus« és »Aurora« 1884—1888-ban tett utait írja le. Hivatalos jelentések, a legkisebb és jelentéktelennek is látszó megfigyelések felsorolása, de a mely épp azért úgy a geographus, mint az ethnographusnak becses kútforrásul szolgál.

Hibaigazítás. A májusi füzettel szétküldött »Emlékkönyv« 144. l. tagtársaink névjegyzékében »Valkovszky Miklós főreáliskolai tanár« áll »m. k. állami főreáliskolai végleges igazgató« helyett.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— KÁLMÁN KIRÁLY OKLEVELEI. *Fejérfataky* László lev. tagtól. Olvastatott a II. osztály 1892. márcz. 7-iki ülésén. Budapest, 1892. 8-adr. 86 l. (A Történettudományi értekezések XV. kötetének 5-ik száma.) Ára 90 kr.

— SCHLIEMANN ÁSATÁSAI Trója, Tyrins, Mykene, Orchomenos és Ithakában. A mai tudomány világításában előadta dr. *Schuchhardt* Károly. Fordította dr. *Öreg* János. A fordítást az eredetivel összehasonlította dr. *Hampel* József. Két arczképpel, 7 abroszszal, tervrajzzal és 321 ábrával. Budapest, 1892. (A Magyar Tudományos Akadémia könyvkiadó vállalata új folyamának XI-ik kötete) 8-adr. 464 l.

— JELEMRAJZOK ÉS TANULMÁNYOK KORUNK TÖRTÉNETÉHEZ. Irta *Asbóth* János. Budapest, 1892. XII és 635 ll.

— EGRI EGYHÁZMEGYEI PAPOK az irodalmi téren. Egybeállította *Konczházi Koncz* Ákos. Eger, 1892. 8-adr. 262 l. Ára 2 frt.

— A CSANÁDMEGYEI RÉGÉSZETI ÉS TÖRTÉNELMI TÁRSULAT Évkönyve. 1890 — I. Szerkeszti *Czinkotszky* Márton társulati főtítkár. Második kötet. Budapest, 1892. 8-adr. 109 l.

— ADATOK Uj-Fazekas-Varsánd Történetéhez. Összeállította *Csepregi* György. Arad, 1892. 8-adr. 59 l.

— SZELLEMI HALADÁSUNK TÖRVÉNYE. Irta *Bochnár* Zsigmond. Budapest, 1892. 8-adr. 97 l. Ára 70 kr.

— APÁCZAI CSÉRI JÁNOS életrajzához és műveinek bibliográphiájához. Tanulmány. Irta *Gyalui* Farkas. Kolosvár, 1892. 8-adr. 43 l.

— DAS PRAEHISTORISCHE SCHANZWERK von Lengyel. Seine Erbauer und Bewohner von Mauritius Wosinsky. Dritter (Schluss)-Theil. Mit Abhandlungen von dr. Rudolf *Virchow* und Prof. Emerich *Deininger*. Budapest, 1891. 8-adr. 289 l.

— SYSTEM UND GESCHICHTE DER CULTUR. Von Georg *Grupp*. I. Bd. Ideen und Gesetze der Geschichte. II. Bd. Geschichte der menschlichen Lebensformen und Lebensinhalte. Mit 33 Textillustrationen. Paderborn 1892. 8 r. XVI. 521, XVI 172 Seiten.

— JOHANN AMOS COMENIUS. Sein leben und sein Werke. Von W. *Kayser*. Mit Brustbild. Zweite durchgelesene Ausgabe. Hannover, Linden, 1892. 8-adr. 148 l.

— LEBEN UND SCHICKSALE des Johann Amos Comenius. Mit Benützung der besten Quellen dargestellt von Anton *Vrbka*. Znaim 1892. 8-adr. 160 és XIV ll.

— JAHRESBERICHT der Geschichtswissenschaft im Auftrage der Historischen Gesellschaft zu Berlin. Herausgegeben von S. Jastrow. XIII. Jahrgang. 1890. Berlin, 1892. 8-adr. I. 173., II. 373., III. 379., IV. 224. ll. Ára 18 frt.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi május-hó 15-én d. e. 10 órákor tartott rk. ünnepélyes közgyűlésének

Jegyzőkönyve.

Elnök: gróf Szécsen Antal.

Jelen vannak: Pulszky Ferencz és Thaly Kálmán alelnökök, Szilágyi Sándor titkár, Nagy Gyula jegyző. A társulati tagok és vendégek sorában: id. gróf Teleki Géza, Horánszky Nándor, Irányi Dániel, Boda Vilmos, gr. Zichy Jenő, Sturmman György, Vörös József, Okolicsányi László, Kammerer Ernő orsz. képviselők, báró Nyáry Jenő és Gervay Mihály a főrendiház tagjai, Gromon Dezső honv. min. államtitkár, báró Eötvös Loránd a M. Tud. Akadémia elnöke, Szily Kálmán akadémiai főtítkár és a kir. m. Természettudományi Társulat elnöke, Beöthy Zsolt a Kisfaludy Társaság titkára, Nagy Imre, Fejérpataky László és Schönherr Gyula a M. Herald. és Geneal. Társaság képviselői, gr. Esterházy Kálmán az erdélyi muzeum-egylet, Ivánfi Ede a Mosony-megyei tört. és régészeti egylet, Baráth Ferencz tanár a budapesti ev. ref. főgymn. ifjuság Önképző Társulata részéről, Körössy Sándor orsz. képviselő Debreczen sz. kir. város törvényhatósága, Véghely Dezső alispán Veszprém vármegye törvényhatósága képeben, Tóth Lőrincz curiai tanács-elnök, Szabó Albert kir. táblai tanács-elnök, Hajnik Imre, Nagy Ferencz, Vécsey Tamás egyetemi tanárok, Pauler Gyula orsz. levéltárnok, Emich Gusztáv az Athenaeum vezérigazgatója, Forster Gyula földhitelintézeti igazgató, Kasics Péter honv. min. oszt. tanácsos, Kovács János honvédszázados, Bartalus István, Káldy Gyula zene-tanárok, Berecz Károly, Jónás Károly akadémiai tisztviselők, Balássy Ferencz, Borovszky Samu, Csaplár Benedek, Csánki Dezső, Czobor Béla, Dedek Cr. Lajos, Hagara Viktor, Hegedűs József, Jakab Elek, Joannovits György, Majláth Béla, Márki Sándor, Óváry Lipót, Pettkő Béla, Réthy László, Szendrei János, Szinnyi József, Villányi Alajos társulati tagok, továbbá gr. Károlyi Tiborné, a budapesti állami polgári tanítónő-képző intézet növendékei stb.

Elnök a társulat huszonöt éves fennállásának megünneplésére összehívott közgyűlést az alkalomhoz mért tartalmas beszéddel nyitja meg,

melyben a társulat eddigi működésének szellemét és irányát rajzolva, rámutat annak tudományos jelentőségű eredményeire s megjelöli az utat, melyen jövőre is haladnia kell, hogy feladatának megfelelhessen.

A megnyitó beszéd után —

70. Szilágyi Sándor titkár felolvassa a társulat negyedszázados munkásságáról számot adó jelentését, visszapillantással a társulat megalakulásának történeti előzményeire.

71. Thaly Kálmán *II. Rákóczi Ferencz hamvai*-ról tart felolvasást, melyben a fejedelem és bujdosó társai földi maradványainak hazahozatala érdekében még 1873-ban indult országos mozgalom történetét ismertetve, körülményesen elbeszéli Rákóczi sirjának a konstantinápolyi galatai St. Benoît templomban 1889 évi oct. 7-én az ő és Fraknoi Vilmos közbenjárásával és jelenlétükben eszközölt felnyitását s a rég keresett fejedelmi hamvoknak most már kétségtelen feltalálását.

72. Nagy Imre a *Dunduti történetkedvelők* egyesületéről emlékezik, vázolja szerepléseket s méltatva különösen a történeti források gyűjtése körül 1863-tól fogva 1867-ig kifejtett buzgó tevékenységeket, mígnem az egyesület tagjai az időközben megalakult Magyar Történelmi Társulat taggabb körének szentelhetnék munkásságukat.

Mind az elnöki megnyitó beszéd s mind a három tetszéssel fogadott felolvasás a jelen ünnepi közgyűlés alkalmára megjelenő *Emlékkönyv*-ben lát világot.

73. Titkár felolvassa a gyűlés folyamán érkezett üdvözlő leveleket és táviratokat. Üdvözlőket küldik a társulatnak: a M. Tud. Akadémia elnöksége, a kir. m. Természettudományi Társulat, a Magyarországi Néprajzi Társaság választmánya, a Hunyad-megyei tört. és régészeti társulat, Máramaros vármegye közönsége, Medgyes város közönsége, továbbá Nagy Iván, Nátafalusy Kornél, Thallóczy Lajos, Zimmermann Ferencz, Récsi Viktor, Gyulai Farkas.

Köszönettel fogadtatván, az üdvözlő iratok a jegyzőkönyvhöz csatoltatnak.

74. Nagy Imre mint a M. Herald. és Geneal. Társaság másod-elnöke, társasága nevében élőszóval adja át üdvözlését és fejezi ki szerencsekívánatait a társulatnak.

Köszönettel jegyzőkönyvbe vétetik.

Ezzel az ünnepély véget érven, elnök a jegyzőkönyv hitelesítésére Nagy Imre és dr. Schönherr Gyula t. tagokat kéri fel s a gyűlést bezárja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Gróf Szécsen Antal s. k.

Nagy Gyula s. k.

elnök.

jegyző.

Hitelesítjük: Nagy Imre s. k., Dr. Schönherr Gyula s. k.

Mellékletek

az 1892 évi május 15-én tartott rk. közgyűlés jegyzőkönyvéhez.

1.

A Magyar Történelmi Társulat Tekintetes Elnökségének

Budapesten.

A M. Történelmi Társulat szíves volt a fennállása negyedszázados évfordulója alkalmából rendezett ünnepies közgyűlésre a M. Tud. Akadémiát meghívni.

A M. Tud. Akadémia örömmel vette a szíves meghívást, mely kedves alkalmat szolgáltat neki arra, hogy őszinte szerencsekívánatait kifejezhesse azon derék társulatnak, mely a magyar történetre vonatkozó adatok összegyűjtésével, feldolgozásával, közzétételével s a történettudományi ismeretek terjesztésével oly nagy sikereket volt képes elérni fennállásának már első negyedszázadában is. Folytassa is a M. Történelmi Társulat ezen áldásos munkásságát az eddigi buzgalommal s mind fokozottabb eredményekkel a magyar történetírás további fejlesztésére s ennek révén a magyar közművelődés előmozdítására.

Budapest, 1892. május 14.

Szily Kálmán s. k.
főtítkár.

b. Eötvös Loránd s. k.
elnök.

2.

A Magyar Történelmi Társulat Tekintetes Elnökségének

Budapesten.

A Királyi Magyar Természettudományi Társulat nevében őszinte örömmel üdvözljük a közművelődés terén társulatunkkal együtt működő, a történelmi ismeretek fejlesztésében és terjesztésében kiváló érdemeket szerzett testvér-egyesületet negyedszázados életének emlékünnepele alkalmából.

Egyszersmind tisztelettel jelentjük, hogy a jubileumi ülésen társulatunknak számos tagja fog megjelenni.

Budapest, 1892. május 14.

Paszlavszky József s. k. Szily Kálmán s. k.
a K. M. Természettud. Társ. titkára. a K. M. Természettud. Társ. elnöke.

3.

A Magyar Történelmi Társulatot alakulásának huszonötödik évfordulója alkalmából a legmelegebben üdvözli a Magyarországi Néprajzi Társaság választmánya.

Budapest, 1892. május-hó 14.

Herrmann s. k.

4.

Déva, május 15. A mai jubileumhoz gratulálva, dicsőségben, sikerben folyvást gyarapodó tartós jövőndöt kívánunk. A Hunyad-megyei történelmi és régészeti társulat nevében

T é g l á s.

5.

Máramaros-Sziget, május 15. Máramaros vármegye közönsége nevében hazafias örömmel üdvözlöm a Magyar Történelmi Társulatot fennállásának huszonötödik évfordulója alkalmából, melegen óhajtva, hogy közhasznú működése a jövőben még hosszabb időre terjedjen ki, mint a mily időszakot ölel fel az a mult, melynek hazánkra s a történetírásra nézve becses emlékeit a társulat buzgó működése föllevenítette.

K u t k a főjegyző.

6.

Medgyes, május 15. A Magyar Történelmi Társulat fennállásának huszonötödik évfordulója alkalmából bátorkodom Medgyes város közönsége nevében hazafias szerencsekívánataimat kifejezni.

Dr. K r a u s M i k s a polgármester.

7.

Rétság, május 15. Személyesen nem lehetvén jelen, lélekben részt veszek mint egyik alakító; haladjon a társulat eddigi útján és tényezője lesz a haza jövőjének. Éljetek!

N a g y I v á n.

8.

Kassa, május 15. Végtelenül sajnálom, hogy hivatalos teendőim miatt személyesen nem vehetek részt a negyedszázados évforduló mai ünnepén, de gondolatban ott vagyok, és szívesen szívből kívánom, hogy a dicsőség soha el nem múló fénye sugározza be az érdemekben gazdag társulat nagy sikerű működését most és inentúl az idők teljességéig.

N á t a f a l u s y K o r n é l.

9.

Bécs, május 15. Halaszthatatlan teendők gátolnak a mai örömnönnepen való részvételben; úgy érzem magamat, mintha családi kötelességet mulasztanék, kit a szeretet és hála köt a társulathoz, annak egyik alapítójához Thalyhoz, s kivált a titkár úrhoz; fogadják az idegenben is mindig hű társulati tagnak szíves üdvözlését oly szívesen, mint a mily igaz lelkesedéssel igyekezem crömhöz képest történetírásunk érdekében szolgálni. Ad multos annos!

T h a l l ó c z y,

10.

Nagy-Szeben, május 14. A társulatnak alakulása huszonötödik évfordulója alkalmából jó szerencsét!

Z i m m e r m a n n.

11.

Esztergom, május 15. A Magyar Tört. Társulat éljen addig, míg a nemzet! Lélekben önökkel ünnepel

R é c s e y V i k t o r.

12.

Nagyságos Szilágyi Sándor úrnak.

Kolozsvár, május 15. Társulatunk jubileuma alkalmából fogadja Nagyságod, e társulat és a magyar történettudomány oszlopa, legőszintébb tiszteletteljes szerencsekívánatomat. Virúljon örökké a Magyar Történelmi Társulat, melyet Nagyságod ápolt és fejlesztett. Kiváló tisztelettel

G y a l u i F a r k a s.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi június 2-án d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Pulszky Ferencz elnöklete alatt dr. Boncz Ödön, dr. Csánki Dezső, Csontos János, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, Jakab Elek, dr. Márki Sándor, Öváry Lipót, dr. Pauler Gyula, Tagányi Károly vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Elnök az ülést megnyitván, a jegyzőkönyv hitelesítésére Tagányi Károly és dr. Márki Sándor vál. tagokat kéri fel.

75. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak a) *alaptól:* Hajdu-Böszörmény r. tan. város közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Ung vármegye közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Szabolcs vármegye közönsége 200 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), gr. Esterházy Mihály orsz. képviselő Cseklészen, 200 frt alapítvánnyal (aj. Thaly Kálmán), Ernuszt Kelemen orsz. képviselő Szombathelyen, 100 frt alapítvánnyal (aj. Thaly Kálmán), Horánszky Nándor orsz. képviselő Budapesten, 100 frt alapítvánnyal (aj. Thaly Kálmán); b) *évdíjas r. tagoktól 1892-től:* dr. Nagy Ferencz egyetemi tanár Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), a pozsonyi állami tanítónő-képző intézet (aj. Karasszon József), Szmrecsányi Lajos érseki titkár Egerben (aj. Szilágyi Sándor), Kende S. könyvtáros Bécsben (aj. Schwarz Ignác), Murk István theologus Zágrábban (aj. Szilágyi Sándor), Csepreghy Kálmán bölcészet-hallgató Budapesten (aj. Fejérpataky László), Fehértemplom r. tan. város közönsége (aj. Szilágyi Sándor), Kaszás Kálmán p. ü. fogalmazó Szegszárdon (aj. Dévay József), Trencsén sz. kir. város közönsége (aj. Szilágyi Sándor), Rakovszky Ferencz cs. és kir. kamarás Nyitra-Novákon (aj. Dedek Cr. Lajos), a szegedi községi felsőbb leány-iskola (aj. Czímer Károly), Heinrich Lajos megyei főügyész Székesfehérváron (aj. Salamon Vincze), Makay Béla min. fogalmazó Buda-

pesten (aj. Boucz Ödön), dr. Fejérpataky Kálmán ügyvéd Budapesten (aj. Óváry Lipót); 1893-tól: Lányi Lajos bölcsészeti-hallgató Budapesten (aj. Fejérpataky László).

Megválasztatnak.

76. Előterjeszti a pénztárnok május-havi kimutatását, mely szerint	
összes bevétel volt	3,619 frt 35 kr,
» kiadás »	1,525 » 38 »
maradvány	2,093 frt 97 kr;

a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál

folyó számlák szerinti	4,503 frt 34 kr
követelést, 1892. május 31-én összesen	6,597 frt 31 kr
készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből gr. Zichy Ferencz 100 frtos és Hajdu-Böszörmény város 100 frtos alapítványa, összesen 200 frt befizetett alapítvány tőkésítendő.	

A pénztárnok jelentése tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; a tőkésítendő alapítványokra nézve pedig határoztatik, hogy a kimutatott 200 frton $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvény vásároltassék, megbízatván az elnökség, hogy e határozat végrehajtásáról a P. H. E. Takarékpénztár útján a szokott módon gondoskodjék.

77. Jelenti, hogy az elnökség a f. évi 64-ik és 66-ik jk. pontok alatt kelt határozatoknak megfelelőleg 500 frt befizetett alapítvány és 1 db kisorsolt 5⁰/₀-os földhitelintézeti záloglevél értékének elhelyezése iránt annak idején intézkedett.

Tudomásul szolgál.

78. Olvasztatik a pénztárnok f. évi május 31-én kelt beadványa, melyben az országgyűlésen már legközelebb tárgyalás alá kerülő valuta-törvényjavaslat azon intézkedésére hívja fel a választmány figyelmét, mely az államadósságok, nevezetesen az 5⁰/₀-os papíráradékok convertálását veszi tervbe s elrendeli, hogy ezek kötvényei a tulajdonosoknak felmondassanak és mérsékeltebb kamatozású kötvényekkel cseréltesse be, azoknak pedig, kik ezt elfogadni nem hajlandók, a névérték fizetessék ki; s minthogy a társulatnak ez idő szerint 11,500 frt névértékű 5⁰/₀-os papíráradéka van letétben, javasolja a választmánynak, hogy a tervezett conversióból származható veszteség elhárítása végett a most még 100 frton felül álló kötvények eladása és értéküknek czélszerű elhelyezése iránt mennél előbb intézkedjék.

Kiadatik a gazdasági bizottságnak azzal a felkéréssel, hogy ez ügyben sürgősen véleményt és javaslatot adni, s azt az elnökséggel közölni szíveskedjék; felhatalmaztatván az elnökség, hogy a bizottság javaslatához képest a szükséges intézkedéseket haladéktalanul megtehesse.

79. Olvasztatik az EMKE fővárosi választmányának f. évi febr. 18-án tartott üléséből kelt levele, melyben a M. Történelmi Társulatot

az EMKE f. évi június-hó 7-én Budapesten tartandó VII-ik r. közgyűlésére meghívja.

Köszönettel fogadtatik s a társulatnak a közgyűlésen való képviselével Óváry Lipót és dr. Márki Sándor vál. tagok bízhatnak meg.

Ezzel a folyó ügyek tárgyalása befejeztetvén, egy negyedórai szünet után —

80. Csontos János rövid magyarázatok kíséretében bemutatja a külföldön levő eddig ismeretes hazai vonatkozású középkori codexeknek a M. Nemzeti Múzeum könyvtára által gyűjtött fényképeit.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Pulszky Ferencz s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Tagányi Károly* s. k., *Dr. Márki Sándor* s. k.

ORNAMENTIKAI ADATOK

A MAGYAROK ŐS-TÖRTÉNETÉHEZ.

Az ujabbkori kutatások egyik sarkalatos elve az összehasonlítás. A nyelvészet és archaeologia az összehasonlítás útján sok homályos korát, pontját világítja meg a históriának, a nemzeti emlékek, hagyományok s mondák megdöntésével vagy igazolásával. Hogy azonban e megállapodások maradándók és hozzáférhetők legyenek, szükségük van az eddig döntőnek elfogadott nyelvi bizonyítékok mellett a népiség számos és még eddig nem igen tanulmányozott, ismeretlen tulajdonságainak bizonyító erejére is. A nyelv magában véve, kivált a népek eredetében, még nem mindig igaz forrása, vagy legalább is nem teljes forrása a historiai tényeknek, a megtörtént alakulásoknak, változásoknak. Csak az ethnographia körébe tartozó tanulmányok összességére van hivatva nyomatékot kölcsönözni, vagy megdönteni a más úton elért megállapodásokat. Ily tanulmánynyal óhajtanám én is szolgálni őstörténetünket, oly oldalról világítva multunkat, honnan világító sugarat még eddig nem vártunk és nem kerestünk. Hosszú évek során foglalkoztam hazai diszító modorunk tanulmányozásával, felkutatva a mult idők fenmaradt emlékeit és ellesve a magyar nép mai izlését, mai diszító modorát, hogy levonjam belőlük a megnyilatkozó diszító elveket, szabályokat. Elközben összehasonlítottam az ismert, ma is dívó, még szemeink előtt levő diszító irányokkal és a multban virágzott s rég letűnt korok és népek diszító izlésével, hogy esetleg őst, vagy rokont találjak sajátos népies diszító modorunk számára. Ez összehasonlításaimban, tekintve nemzetünk conglomerat voltát, semmi

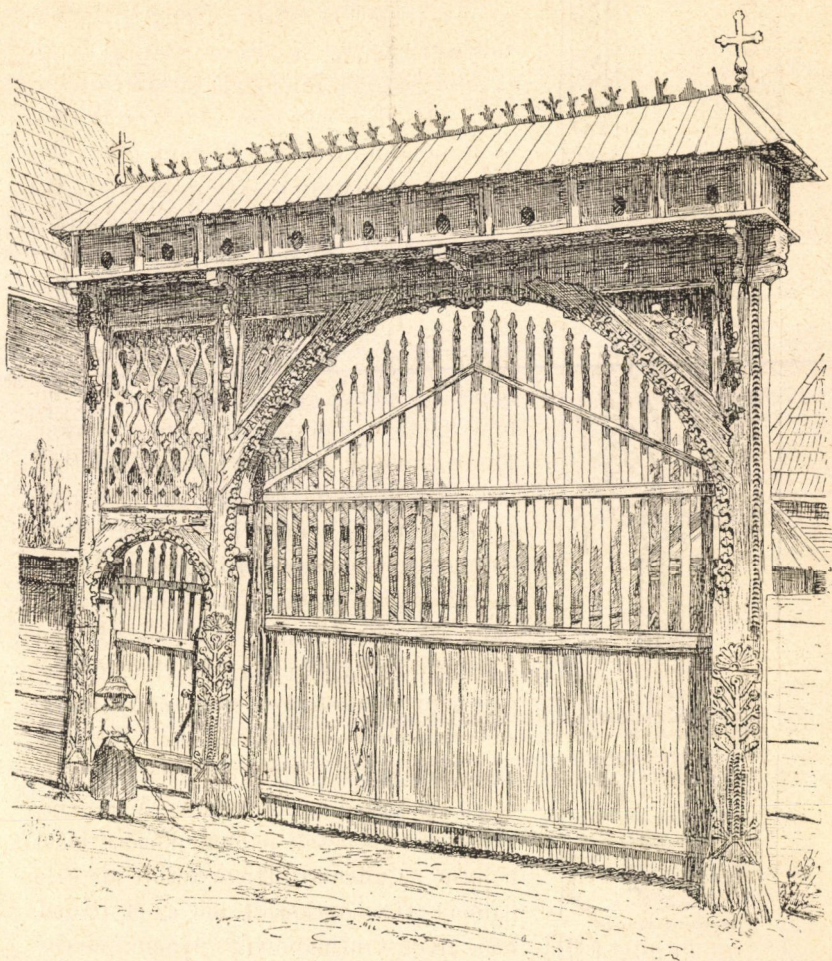
tekintettel nem voltam a historiára, vagy a historia által igazokul elfogadott érintkezéseinkre. Nem akartam a formák rokonságának felismerésből levonandó következtetéseimet, hogy úgymondjam, előítéletekkel befolyásoltatni. Az ősz Peru művészeti maradványait ép úgy szemügyre vettem, mint az ausztráli sziget lakókéit. Ezen összehasonlításaim, első tekintetre, hihetetlen csodás eredményre vezettek. Régi jó Horváth Istvánunk sorsára jutottam, mert a magyar ornamentika közeli rokonát ismertem fel a semita Assyr-Babyloniában és világuralmi örököseiben. S hogy pedig helyes uton járok, s hogy ez az út a magyar nemzet eredetéhez vezet, azt a következőkben óhajtanám feltüntetni.

A magyar népies ornamentikának emlékei a magyar nép ruházatán, házi-, fa- és cserép-nemű eszközein és házépítési faragványain észlelhetők. A magyar alföld viszontagságos multja kevés anyagot szolgáltat házépítési faragványokban. Az ilyenmű anyag hegyes vidékek eldugott völgyeiben található csak. A magyar faj egy ága a székely, bérczekvédté magas hazájában kevés török-német-dúlásnak volt kitéve és a hegyilakók szívós conservatismusával őrizte egész mostanig hagyományait. Mondai, nyelvi, művészi tradíciók tekintetében a székelység még most is megközelíthetetlen. Az európai civilisatio gözzel és villanynyal nivelláló szele még sok pusztítani valót talál itt.

Midőn ornamentális kutatásaim közben a székelyek faházait, de kivált magas patkóíves galambbúgos kapuit szemügyre vettem, elbámultam az érthetlen, a fényűzésig vitt faragványok sokaságán, eredetiségén és a kapuk impozáns ívein s az egész udvart uraló magas méretein. A székely udvarra, a székely házba csak egy nagy diadalív alatt lehet bejutni, melynek dús faragványai között szíves vendéglátó kegyes mondatok és esetleg a gazda címere fogadja az érkezőt. Ez a kapu, melynek megkapó szépségével, pazar diszítésével az egész telken misem versenyezhet, a legnagyobb mértékben leköté figyelmemet. Most már értettem a középkor portáját, azt a portát, mely törvény szerint a házat fejezte ki, mely után katonát és adót szedtek. *A kapu itt a fő, a legszebb, azért szerepel az egész telek helyett.*

A galambbúgos kapu nagy patkóíve felett rózsafüzér látszik végighúzva, melynek rózsái lelőgnak a kapu mélyedésébe.

Elmés és eredeti megoldás, mely tudunkra adja, hogy az állandósított virágfüzért régente ez a nép maga fonta kapuja fölé. Ez a kapu fölött kifeszített virágfüzér oly hű képét őrizte meg a

A) Székely kapu Csíkmegyéből.

természetnek, hogy nem lehet kölcsön vett, eltanult dísz. Ez a nép tulajdona, ez a székelyek sajátja, miként a lotus- és papyrus-kapitál csakis a Nilus-völgyének szülötte. (Lásd A.)

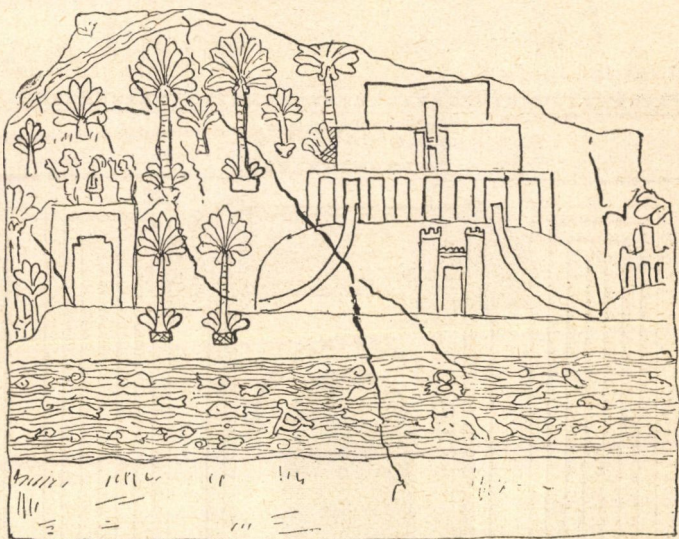
A csiki kapuk faragványai között másodsorban egy kiterített legyező-alak ötlött szemembe. Sokáig a barock-kagyló után-

B) Kapuláb Csíkmegyéből.

zatának néztem. A legyező alatt rózsa és tulipán-virágos csokor díszeleg, melynek vastag pikkelyes szára sokáig érthetlen volt előttem. Ez a vastag szár gyakran egy négyszögű edényből látszik kinőni, mely edénynek még két oldalára levelek és virág hajlik le. Ezen díszünk a legtöbb kapulábon megvan Csíkmegyében. (L. B.) A belépőt mintegy ez a dísz fogadja a kapu-félfa két oldalán, mert a kiterített legyező ember magasságnál soha nincs feljebb. Udvarhelymegye kacsaringós díszű kapuin azonban a kapu-lábazat fölött két oldalt egy-egy féloszlopot találunk sajátos csigákkal, oszlopfejekkel. Ez oszlopfejek azonban nem a fölöttük levő nagy gerenda és galambbúg hordására rendelvek, mert nem érnek fel a gerendáig, hanem az alatt egy kisebb *palmettában* végződnek. Az udvarhelyi kapuk nagy részén a féloszlop hiányzik, de fent a *palmetta* meg van. Az udvarhelymegyei palmetta rávezetett a csiki nagy legyezőre is, mely szintén pálma, melynek pikkelyes szára félre ismeretlenül hű utánzata a pálma törzsének. A székely kapukon tehát csak pálmák között lehet bejutni az udvarra. Hogy került ide ez a pálma? Honnan került ide ez a pálma, hisz Konstantinápolyig nyoma sincs? Hol látott a székely pálmát, hogy oly híven, bár stilizálva utánozza? Mért van éppen csak a kapu félán és mért nem máshol is? Ezek a kérdések tolúltak elém a pálma felismerése után. Elővettem a műtörténetet és kezdtem visszafelé menni. Krisztusig semmi

nyoma. A jeruzsálemi templom leírásánál Ezekhiel próféta határozottan állítja, hogy a tornyos kapubejáratok két oldalán pálma volt a kőbe vésve. A görög-római világban s vele Egyiptomban nem találjuk meg a kapukon. Assir-Babylonia palotáinak reliefjein azonban az egyedüli fa a pálma. Ninive romjai között Kujundcsikban a Szennacheribb palotájának egy relief töredékén (K. előtt a VII. század) a csiki pálma szakasztott mását találtam fel. (Lásd C.) A ninivei ásatások teljes bizonyosságra hozták azon elvitázhatlan tényt, hogy a szárnyas bikáktól őrzött

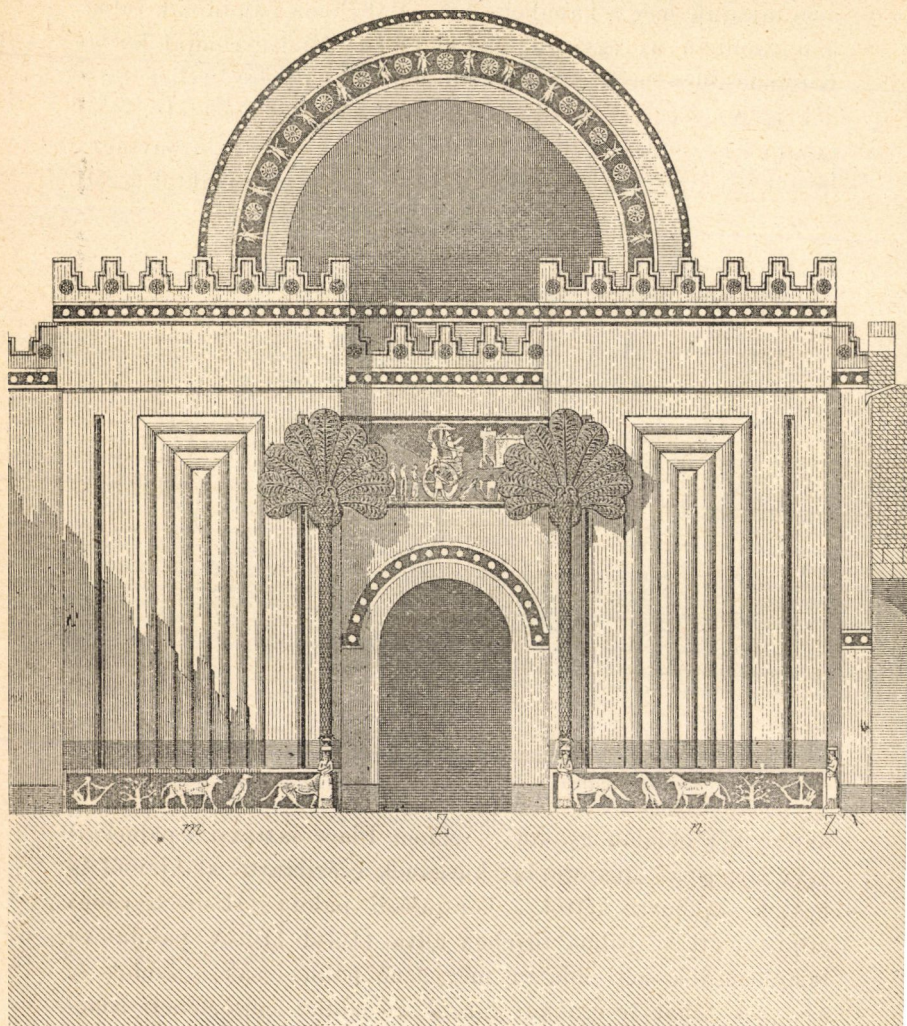

C) Kujundcsiki relief. (Rawlinson : I. 314. lap.)

kapuk két oldalán gyakori a pálma. Place ásatásai a pálmával együtt még az oroszországi kurganok csészetartó alakjaiból is hoztak napfényre kettőt a korszábadi palota (Hisir-Szargon) ajtaja előtt a pálma tövében állva. (Lásd D). A palota- és templomajtók két oldalán megjelenő pálma csak a zsidók és asszyrok tehát *semitáknál fordul elő* eddigi műtörténeti ismereteinkben. A kijundcsiki (Rawlinson : I. 314. lap) relief és a csiki kapuk pálmájának törülmetszett azonossága (leszámítva a hozzá toldott virágdísz) tehát *kétezer éves gyakorlatot feltételez*. Hamisításnak vagy a ninivei pálma későbbi utánzásának semmi

esetre sem tarthatjuk, bár a székelv kapuk évszámát, korhadó fa-voltuknál fogva, nem vihetjük feljebb a mult század utolsó

A

D) Szargon király palotájának egy kapuja.

harmadánál. Mi czélból, mi okból hamisították volna a kapu-
díszeket, s hogyan utánozták volna a Layard (1845–1853), a

Rawlinson (1862 — 1867), a Place (1866) és Botta ásatásai által napfényre hozott ninivei emlékeket, mikor kapuk régibb keletűek? Itt tehát az azonos alaknak ugyan olyan szellemű alkalmazása, bár a két ezreden át semmi összekötő kapcsunk nincs, a hagyomány átszállását, kétezer éves gyakorlatot s egyúttal a művészi tradíciók kiirihatlanságát tárja elénk. A népies művészet ősi formáit mestertől tanulja még ma is a leendő mester, és adja tovább tanítványának, mint a regét, mesét, melyben legkevésbé érvényesül saját egyénisége. Az előállítás módja változik, de nem a tartalom. Midőn a székely faragót kérdeztem, miért faragja épen ezt a kapu lábra, mért nem mást (mert hogy az pálmá volna, arról semmi tudomása), azt felelte: Így tanultam a mesteremtől, régen is így csinálták.

A díszes kapuk ősi hazája a második perzsa birodalom. A Cyrus alapította első birodalom, bár az assyrok hagyományosától a megdöntött méd királyságtól átvette a régi műveltséget, a királyi udvartartást, szokásokat, művészetet, — palotái szerkezetében határozott új irányt tár elénk. Persepolis fensíkján nyoma sincs az asszír bolt-íves, pilléres építkezésnek. Itt az oszlop lép előtérbe, mint a fa-építészet kőben kivitt jellemző tulajdona. Persepolis karcsú, magas oszlopai, *gyaluforgács díszes oszlopnyakai*, gerenda végekből fejlett két bikafejes kapitái és lapos gerendázata a régi nemzeti faépítészet formáit és szabályait emelik érvényre az asszír paloták tömör falaival szemben. Diszítésül azonban az istenek és királyok reliefjeit a szárnyas bikákkal együtt majdnem változatlanul veszik át. Az Achemenidák trónját Nagy Sándor dönti meg. Nagy Sándor utódait a parthusok követik az uralkodásban. A Krisztus utáni harmadik században új életre kél a régi persa birodalom, s a szasszanida uralkodók alatt virágzik az arabok berontásáig, kiknek fanatikus rohama örökre eltemeti Ahura-Mazda imádatát és Mohamed tanai elterjednek Közép-Ázsiában. A második perzsa birodalom fennmaradt palotái, elrendezésükben, a kapu uralkodó mivoltát emelik érvényre. Mintegy a régi asszír építészetet látszanak felleleveníteni boltíveivel, kupoláival. A kapu díszes volt ugyan az assyroknál, de nem látszott annyira uralkodó lényeges alkatrésznek, mint a szasszanida palotáknál. Hogy a parthusok révén

vagy más középpázsiai törökök befolyása következtében lett-e a kapu mindenek felett lényeges alkat-eleme a szasszanida építészetnek, valamint utódainak is a perzsa-arab-mohamedán stílusnak, azt nem kutatom, de tény az, hogy e kortól kezdve ázsia mohamedán épületein a díszes kapu a legdíszesebb helyet foglalja el. Amit még nem találunk Cairó mecsetein, azt Perzsián, Turkesztánon át India déli részéig követhetjük. Sőt mi több, a római diadalmeneteknek is csak a parthusokkal való érintkezés után képezte elmaradhatlan kellékét a monumentális diadal ív, melynek előképét alighanem Perzsia kapui adták. A kapu domináló föllépése tehát a parthusokkal, illetve a második persa birodalommal kezdődik.

A sémita-assyroknál nem volt szerepe, a régi perzsák nem ismerték s így új nép alakulásnak, új hatásnak kellett azt bevinni Perzsiába. Nem vélek csalódnai, ha a kaput turkesztáninak, tehát török-tatár eredetűnek tartom. Hiszen fényes porta ma is a török szultán udvara, hiszen nálunk porta után szedték az adót, meg a katonát.

Szasszanida korbeli kapu nemcsak a paloták homlokzatán, de önállóan, sziklába vésve is maradt reánk egy, a tagh-i-bostan-i. Ennek »kapufélfáján« két oldalt az ív kezdetéig relief dísz található, melynek egyszerűsített formái az udvarhelymegyei kapulábakon szembetűnők. A tagh-i-bostan-i relief görög-római akanthus levelének egyszerűsítése a székelly faragványok azonos szárállítását adja a behajló hármassal. A voluták a persa reliefen virágban végződnek, mit a székelynél csak néha találunk. Általánosan gomb helyettesíti a virágot. A perzsa relief szárállása, alkalmazása a kapulábakon és az ív párkányzatának, két oldalt, az ív végein való felkunkorodása, mely felszögeezett virágfüzérhez teszi hasonlónak: a székelly kapukkal rokon vonást mutat ezek pálmája nélkül. A második perzsa birodalom kapulábain a sémiták pálmáját nem találjuk oly alkalmazásban és oly nyomatékosan előállítva, mint a székelly kapukon, bár mellékhelyen virágként többször használják.

A szasszanida kor kapui mellett patkó-ívei és virág alakjai tűnnek még fel új építészeti és díszítő elemként. A patkó-ív, melyet ma általánosan arab-ívnek neveznek, parthus és szasszanida építményeken lép föl először. Az arabok hozták forgalomba,

de a perzsáktól tanulták. A szasszanida ornamentumokban is egy egészen új, addig ismeretlen diszító elem üti föl fejét. Ez új elem a kőbe vésett pávatoll az ő szív alakos gyűrűzetével. Ezt az elemet az előző kornak eddig ismert semmiféle diszító modorában nem találjuk. Itt a tulipánnal kapcsolatosan jó elő, alig-alig emlékeztetve a természeti előképre. A magyar nép ruházatán, szűrén, subáján majdnem egyedüli dísz a pávatoll, de nem tulipánnal, hanem rózsával kombinálva. A turkomann hímzett kabátján is egyedüli dísz a pávatoll. (Ratzel: Volkskunde.) A mai mesteremberek közül egy sem tudja, mit hímez, rózsának és tulipánnak nevezve a szív-alakos ősi formákat. A természetes pávatoll ma is kedves ékessége a népnek, de hogy régen is tűzték kalapjaikhoz, arra van adatunk az Árpádok korából. »Schultz Alvin: Das hofische Leben zur Zeit der Minnesinger: Ottokar »Auf in Ungarischen hut Da sach man gestekchet ein Maniger hand vederlein Von phauen die so schöne glissen, die hohen herren sich flisszen Auf irn heutigen silber chnoph.« Az idézett forrás a magyar urak ezen viseletét azon alkalmából írja le, midőn II. Ottokár cseh király leányát nőül vette IV. Béla magyar király fia, Béla tótországi herczeg. Hogy a pávatoll a török-tatárok művészetében mennyire otthonos, nem tudtam még eddig eléggé utánna járni, de hogy Kinában régente ritkaság és nagyon kedves ékesség lehetett, azt azon kitüntetésből gyaníthatjuk, hogy érdemek elismeréséül szolgált adományozása, miről a »pávatollas Mandarin« cím tesz tanuságot. Tehát nem kínai, nem mongol, s valószínűleg nem is török-tatár eredetű. Elszórtan szerepel a páva a középkor művészetében is. Sőt a sült páva ékes farkával egyetemben fejedelmi asztalok ékessége is, de Európa és az antik világ ornamentális emlékein nem diszítási motívum. Csak a perzsa szasszanida virágok és a magyar ornamentika ismeri többszörösen körözött szívalakjait. A magyar ornamentika virágai közelebb állanak a természethez, mint a már megakantuszlevelezett, eddig ismert szasszanida virágok. Ebből önkényt következik, hogy a miénk eredetibb, vagyis hogy mi aligha vettük a perzsáktól. Ha nem azon nép-elem ősi diszító motívuma, melyhez a régi magyar nemzet is tartozott, s melytől a perzsák is eltanulták: úgy egy közös hatásra, egy közös forrásra vezethető vissza, mely-

nek mindkét nép külön-külön vagy együttesen és egyszerre ki volt téve.

Ez a hatás csak Indiából jöhetett, hol a pávatoll ma is köznapi ékesség, kivált legyezőkön. Felemlítem még, hogy a patkó-íves székely kapu hasonmását két ajuntai szikla-templom bejáratában is bámulhatjuk. Ez emlékek kora budha-vallású mivoltuknál fogva a Krisztus előtti második és a Kr. utáni 6—7 század közé tehető. — Hogy a patkó-íves kapuk hasonmása miért található Előindia közepének éjszak-nyugati felén, s hogy a pávatoll Indiából került-e a Krisztus utáni perzsákhoz és a magyarokhoz, az reánk most, a mi szempontunkból nem lényeges. Tény, hogy a magyar népies ornamentikának elvitáztatlan sajátja, és tény, hogy a szasszanida perzsa virágokon is határozottan felismerhető elem, s az eddig ismert más korok és népek ornamentikájából hiányzik. A későbbi arab-perzsa virágokon is mindenütt föllelhető, de oly alakban, mely világosan szembeötlővé teszi a szasszanida virágok utánzását. Vagy is az arab-perzsa szövetek, szőnyegek, majolika és egyéb festett, meg faragott díszítésekbe a szasszanida művészetből került, tehát nem egyenesen a természetből merített motívum. A mai magyar virág közelebb áll a természethez, mint a középkori perzsa virágok, s így nem lehet középkori vagy újabb keleti befolyás szülötte, vagyis mi nem a mohamedán kelettől tanultuk, mert a mi formáink ősiebbek, eredetiebbek és természetesebbek. Alakra és naturalistikus jellegre tehát legközelebb állunk a szasszanida-kor virágaihoz a pávatollat illetőleg. Azonban a pávatoll mellett a rosetta és pálméta alakok formai rokonsága, mondhatnám azonossága sem mellőzhető érveket nyújt a közös eredetre; a közös, vagy viszonyos hatásra nézve. A jelen és az ős múlt között kapocsként találjuk a magyar pogánykori, a pilini, anaresi, gödöllői, nagyteremiai, verebi stb. sirleletek rozettáit és gombjait, mint szakasztott szasszanida rosettákat. A bi-sutumi (*Tak-i-Bost*) kővirágok ezüst másolatai a magyar sirok pitykéi és ruha-diszei. A szasszanida ornamentika rokonsága tehát megvolt a X-dik század magyarjainál és megvan a XIV-ik század népies díszményeiben. Közbeeső összekötő kapcsunk eddig ugyan még nincs fent idézett Ottokár-féle, csak viszonylagos bizonyító erővel

biró adaton kívül, de ornamentikánk ismeretlen, idegen Európában s így az itt nem fejlődhetett, nem keletkezhetett, azt magával hozta a magyar nemzet, megelőzőleg már Ázsiában gyakorolván, befolyásolva a perzsákat is, vagy tőlük befolyásoltatva. De ruhahimzéseink díszítő alakjai mellett a székely kapuk alakja és szellemi szasszanida rokonságán kívül fel kell még említenem néhány udvarhelymegyei kapu féloszlopának persepolisi jellegét. E féloszlopok tulajdonképi kapitálje alatt (mely csak a pálmát hordja) a perzsa oszlop sajátos *gyaluforgács díszére* akadunk. És hogy itt nem kereshetjük a jon-oszlop csigáját, azt több példa gyaluforgács alakja kétségtelenné teszi. Ez a persepolisi reminiscencia minden bizonynyal a második perzsa birodalomból való, melyben az elsőnek oszlopalakjain tovább élt. De ez az achemenida művészi forma késő alakjában, pálmás fejezetével még azt is nyilvánvalóvá teszi, hogy a semita pálmát nem maguktól az asszyroktól vagy a zsidóktól tanultuk el, hanem közbeesett még az első perzsa-birodalom korszaka is. Vagyis, hogy összeköttetéseinket s vele a székely kapu ősiségét nem vihetjük a K. előtti VII-ik század közepéig (Szin-akhi-irib 704—680-ig uralkodott), hanem be kell érniünk az első perzsa-birodalom nem közvetlen utódjának, a szasszanida királyságnak, a Kr. utáni 4—7 századi időszakával, a mikor is a kapu elfoglalja domináló helyzetét. Hogy hol, mely területen, mily népelemek révén, szóval mily ethnikai hatalmi vagy művelődési alakulások és hatások következményeül lép föl a magyar és a szasszanida perzsa építészeti, ornamentális, sőt ruházkodási tradíciók találkozása; azt majdan az összes tényezők és mindennemű adatok számbavételével a történetírás még ezután fogja eldönteni. A semita pálma származására nézve székely kapuinkon azonban nem szűkölködünk néhány tájékoztató adat nélkül. Mivel teljes határozottsággal, relief alakban, a jeruzsálemi templom kapuján lelhető fel pálmánk; azért nem vélek csalódní, ha egyenesen zsidó befolyásnak tulajdonítom. Hogy az ősz hazában a vérrokon, zsidózó kazárok szomszédai voltak őseink, azt krónikáink elég határozottan állítják. Sőt a Hunor- és Magor-féle nőrablási jelenetben a magyarok elég világosan nőágon zsidó vallást követők utódainak mondatnak, A »festum tube« egyenesen zsidó ünnep (melyre

nézve Podhradczky a »Chronicon Budense« 1838-ik budai kiadásának 9-edik lapján a következőkép nyilatkozik: »Apud Hebraeos Festo Noviluniorum buccinae ab ortu solis ad occasum clangebant; unde Festum Buccinarum quoque appellatum fuit. Inprimis autem celebrata erat Tubarum Festum, quod ipsis novi anni Kalendis agebatur, seu initio mensis Tisri, quo tempore Judaei mundum creatum statuunt. An etiam haec festa huiusmodi fuerint, non habeo, quod pro certo affirmem«). Hogy a magyar nemzet egyrészének, ha nem is az egésznek, a kereszténység felvétele nélkül is már volt valami közülük a Mózes vallásához; azt az Árpád-kori oklevelek számos zsidó neve bizonyítja, melyek aligha terjedtek el a kereszténység révén, mert nem latin, de tösgyökeres zsidó alakban fordulnak elő. Nagy Géza barátom összeállítása szerint ezek a következők: Ábrahám, Ábel, Baruch, Benjamin, Azarias, Ananias, Eliach (Illés), Ezsau, Izsou, Dániel, Salatiel, Rafael, Kuben, Saul, Salamon, Sámuel, Dávid, Áron, Mojse, Mois, Izrak, Lidrak, József, Zakariás, Penna, Jekonia, Joachim. De továbbá József kazár-kán levelének sorsából is tudjuk, hogy Magyarországon valószínűleg tekintélyes zsidó hitközség létezett a X. század táján, mely a levelet rendeltetése helyére továbbította. Hogy a későbbi időkben is tekintélyes különvált, zsidó vallású csoport lakott Magyarországon, azt Kinnamosz Eпитóme Kerum Bonn. 1836 Lib. III cop. 8. 127 lap állítása igazolja, ki a II. Géza és II. Mánuel közti harcok idejében II. Géza seregét hun (magyar) és a tőlük különböző vallású chalisokból állónak mondja, hozzá tévén, hogy a chalisok ugyanis Mózes törvényeit követik. Ezek a chalisok a bejövő magyarokhoz csatlakozó kabaroknak a régi kazárbirodalomból elszakadt utódai voltak, mert Nestor kvaliz tengernek (mare chvaliszyszkoje. Miklosich kiad. Bécs, 1863. 3. lap IV. fej.) nevezi a kaspi tengert, mit az arabok kazár tengernek hívnak. Nestor különben a kalisokat és bolgárokat Loth leányaitól származtatja (Miklosich kiad. Bécs, 1863.). (Van továbbá Nagy Géza szerint hazai oklevelünkben is egy adat, mi a chalisok zsidósága és kunságára bizonyító adat. A Haz. Okl. VI. köt. 9. lapjain 1212-ben Boroksa nevű pusztá negyedrészt Baran fia, Ipolit, megvásárolja rokonaitól »a Jeconie a Jalatiele, Eliach et Blacio«. Ugyanitt szól-

lők »in valle kualuz«. — (A Boroksa pusztája neve és a Bojta kun vezértől származó (Anonymus szer.) Bruksa nemzetség neve közti összefüggés pedig nagyon feltűnő.)

Hogy a székelyeknek mennyi közülük volt ezekhez a régi zsidó vallású Kalizokhoz, azt csak a jövő kutatásai fogják földeríteni, ha egyáltalán földeríthető. De a székely kapuk pálmái eredetének kutatásában elfogadható forrásul a zsidózó kazárok kínálkoznak, kiknek egy része Kabar néven a beköltöző magyarokhoz csatlakozott. A felvidéken és a dunántúl elszórtan letelepült Kabarokra vezethető volna vissza e szerint a felvidéki vármegyékben és a Dráva táján (Horvátországban) elszórtan jelentkező nagy-kapu is, mely a székelylyel sok tekintetben rokon. A kapuk pálmáját a székelyek mindenesetre kazár összeköttetések révén őrizték ezredéven át meg oly hű ősi alakban. Hogy azonban a Kazárok zsidózása következtében került a kapulábakra, azt nem merem állítani. Nincs ugyanis tudomásom róla, hogy Mózes vallása késő kazár megjelenésében a jeruzsálemi templom kapu pálmáját mintegy jelképekül a kapufélfákra előírta volna. Sőt az asszyr Korsabadi és Kujundcsiki paloták semitaságát is kétséggessé teszi Mesopotámia ugor-török Akkad népének ősi kultúrája. Hogy azonban a magyarok a Don és Volga közti tartózkodásuk alatt mindenesetre ezen ősi népek civilisatiójának örököse, a második perzsa-birodalom műveltségi (talán hatalmi) körébe estek: azt tagadni lehetetlen. Legközelebbi végokul tehát fogadjuk el a Kazárok közvetítette szasszanida kultúrát annyi- val inkább, mivel e kultúra nyomai még messze éjszakra követhetők az Urál tövében.

Az ősi székely kapu alakja és ornamentumjai következtében ma is álló, létező tanúja --- nézetem szerint --- azon, eddig csak sejtett nagyfontosságú művelődéstörténeti ténynek: *hogy a beköltöző magyarok* egy része, nevezetesen a székelység már az őshazájában nem nomád -- de fadús vidék letelepült lakója volt.

HUSZKA JÓZSEF.

OLASZORSZÁGI TÖRTÉNELMI KUTATÁSOK.

— MÁSODIK KÖZLEMÉNY. —

II.

A vatikáni levéltárt *Haudek Ágoston* benzésrendű hazánkfiának, a római Collegio sant Anselmo tudós professorának szíves közbenjárása nyitotta meg előttem. Ő vezetett el Hergenroether bibornokhoz, a levéltár igazgatójához, ki írásban benyújtott kérvényemre szíves készséggel írta reá a *permittitur* t. A levéltár dolgozó termében, melynek *Haudek*, mint a magyarországi benzések történelmének szorgalmas buvára, maga is gyakori látogatói közé tartozik, már ott találtam *dr. Merényi Lajost*, a herczeg Esterházyak kismartoni levéltárnokát, a ki ugyancsak küldőim megbízásából eszközölt történeti kutatásokat a levéltárban.

Mialatt *Merényi* a VI. Inczéhez (1404—1406.) intézett supplicatiók regesta-könyveit tette tanulmányai tárgyává, kiírva egész terjedelmükben a magyarországi vonatkozásúakat, az én feladatom mindenekelőtt a Mátyás uralkodása alatt élt pápák regestáinak átkutatására volt irányozva. Csak mikor ezekkel elkészültem, tértem vissza oda, a hol előzőim, Ábel Jenő és Karácsonyi János, történelmi kutatásaikat befejezték: IV. Eugén pápa regestáihoz. A miket kutatásaim folyamán a Vatikáni Magyar Oklevéltár számára lemásoltam, részint már értékesítettek a Mátyás király levelezéseit tartalmazó kötetben, részint a későbbi kötetekben fognak felhasználtatni. Magam részére tett jegyzeteimről e sorok nyujtsanak némi tájékozást.

IV. Eugén pápa (1431—1447) bulla-regestái a vatikáni regesták 359. kötetével kezdődnek, e pápa első hét uralkodási éveiből tartalmazva apostoli leveleket. Előzőleg azonban V. Mártontól is vannak bullák e kötetbe időrend nélkül beigtatva,

melyek közül az 1426. július 17. és 1427. október 11. keletiek a cseh és lengyel ügyekkel foglalkoznak (6. és 38. l.); az utóbbi Zsigmondhoz van írva, az első kelet alatti két levél közül az egyik Ulászló lengyel királyhoz, a másik Vitold herceghez. Zsigmondhoz még két levél van intézve: 1423. szeptember 1. kelettel az aquileiai patriarcha ügyében (19. l.) és 1427. július 14-ről keltezve a kalocsai érsek érdekében, kit Zsigmond jóindulatába ajánl. (35. l.), Kalocsa érseki székén ekkor idegen ember ült, Andreas de Benciis de Gnaldo, a ki, úgy látszik, nem tartózkodott székhelyén, mert érseksége alatt az egyházmegyét administratorok kormányozták.

Micsoda ügyben szorult a pápa közbenjárására, az iránt sem az oklevélben, sem egyebütt nem nyerünk felvilágosítást. Érdekes az 1423. szeptember 1-én Rómában, a Quirinalban (apud sanctam Mariam maiorem) kelt apostoli levél, melyet a pápa Cilly gróf érdekében intéz egy meg nem nevezett olasz fejedelemhez. (22. l.) Frigyes, Cilly grófja Ferrarán keresztül, *peregrinationis causa* Rómába utazott; útközben azonban a címzett, hihetőleg a ferrarai herceg, letartóztatta, mert alattvalóitól kevéssel az előtt a gróf birtokain lovakat loptak. A szorongatott grófnak maga a pápa kelt védelmére, szabadon bocsátását kérve a hercegtől. A kérdéses lólopásról úgy van informálva, hogy az nem is a gróf birtokain történt; igéri mindazonáltal, hogy az ügyet megvizsgálja és igazságot fog szolgáltatni.

V. Márton utódjának Zsigmond császárhoz intézett kiadványai az 1434. január 12. és 18-án kelt apostoli levelekkel kezdődnek. (75—77 l.), melyek a baseli zsinat kérdésével foglalkoznak. 1435. november 5-én Flórenczben kelt levelében egy flórenczi polgár, Antonius de Popoloschis hagyatéka ügyében fordul Eugén pápa Zsigmondhoz (236. l.) Ez a polgár sok éven át tartózkodott Budán, mint egy flórenczi kereskedő czég (Philippus de Capponibus et Zenobius de Pancratichis) megbízottja; de ellenséges cselszövények következtében fogságba került, meghalt és hátrahagyott holmiai, köztük a czég tulajdonát képező pénzösszeg és üzleti könyvek vetélytársai, s nevezetesen bizonyos Sarius sienai polgár kezébe kerültek. A flórenczi czéget közelről érintő dolog hosszasan foglalkoztatta a pápát, a ki e levelében már egy előbbi iratára hivatkozva, ismételten felszólította a császárt igazságtételre. 1437. ápril 17-én Bolognából az arany rózsát küldi Zsigmond császárnak (143. l.) egy év nélküli, s tévesen a 10. év (1440—41.) brevái közé igtatott levelében pedig egyházi ügyekkel foglalkozik, s Lucidus kardinális tudósítására hivatkozva, elismerését fejezi ki Zsigmondnak az eretnekek üldözésében kifejtett buzgalmaért. (138. l.) Albert királyhoz egy

levelet találunk itt, Ferrarából 1438. június 8-áról kelezve (98. l.); ebben a lengyel király által Csehországban támasztott zavarokról van szó. A kalocsai érsek ügyében Zsigmondhoz irt levelet (152. l.), melyet öt más levéllel együtt a bizottság részére egészen lemásoltam, csak mellesleg említve, még csak a Caesarini Juliánra vonatkozó, részben V. Mártontól, részben IV. Eugéntől származó levelek kelezését és lapszámait kívánom ide feljegyezni: 1426. július 17. (37. l.), 1434. december 16. (86. l.), 1436. január 16. (266. l.) és 1437. április 8. (160. l.), melyek, habár nem is magyarországi ügyeket tartalmaznak, mint a negyvenes évek híres pápai legátusának, hazai történelmünk egyik kiváló szereplőjének élettörténetéhez járuló adatok bennünket közelebből kell, hogy érdekeljenek.

A következő regestaköteteknél már nem volt alkalmam jegyzeteket tennem; a bizottság részére eszközölt másolások vették igénybe időmet. Ezek eredményét a következő számadatok tüntetik fel:

a 363. sz. regestakönyvből lemásoltam két 1444. évi apostoli levelet;

a 365. számuból 1 dbot (1435.),

a 366. számuból 9, 1437-iki, és 2, 1439-iki levelet,

s a 367. számuból 28 darabot IV. Eugén uralkodásának tizenegy utolsó évéből (1437 – 47.) s hármat V. Miklós első évéből (1447. márczius 18-tól). Ezekhez számítva a fentebb említett 6 darabot a 359. sz. kötetből, a lemásolt apostoli levelek száma 51 darabot tesz ki.

V. Miklóstól csupán a 367. számú regesta-kötetnél említett három brevét másoltam le; III. Callixttól, ki csak három évig ült a pápai széken, egyet sem.

II. Pius és utódai, Mátyás király kortársainak regestáiból, mint említém, a Mátyás királyhoz intézett levelek érdekeltek első sorban. Ezek nagy részét Theiner már közzé tette *l'etera Monumenta Historica Hungariam sacram illustrantia* című munkájának II. kötetében, de közléseibe több hiba csuszván be, éppen nem volt fölösleges azokat az eredeti szöveggel összehasonlítani. E művelet folyamán még 11 oly Mátyáshoz intézett pápai levélre akadtam, melyek Theiner publicatiójából hiányoznak.

A többi hazai vonatkozású leveleknek csak egy része van Theinernél közölve, a többiről a következőkben kívánok tájékoztatást nyújtani:

A pápai brevék *Armadio 39.* jelzés alatt felállított sorozatából a IX. kötet II. Pius brevét tartalmazza pápaságának első három évéből (1458 – 1461).

A renaissance legrokonszenvesebb alakja mindazon főpapok között, kik e században szent Péter székén ültek, teljes szívvel, lélekkel egy nagy eszmének szolgálatában állott; ez a törökök kiűzetése s Európa nyugalmanak visszaadása volt. Magyarországhoz való viszonyának ez eszme adott irányt s az abból folyó érdekközösség hozta szoros érintkezésbe annak nagy királyával, Mátyással. II. Pius, mint tudjuk, nem elégedett meg azzal, hogy a magyar királyt pénzbeli segélyvel támogatta a török ellen, hanem az egész kereszténységet igyekezett egyesíteni a közös ellenség megtámadásában. Egyik legnagyobb actiója, melyet ez ügyben kifejtett, a mantuai congressus összehívása volt. A meghívó leveleket Frigyes császárhoz, Mátyáshoz s a lengyel királyhoz a pápa Carvajal bibornok útján küldte el, s brevái közt megvan a legatushoz 1458. október végén intézett levél (2. b. l.), melyben azok kézbesítését meghagyja s utasításul adja neki Mátyásnál oda működni, hogy ha maga nem mehet el, legalább nagybátyját, Szilágyi Mihály kormányzót küldje a gyűlésre.

A pápa nagy súlyt fektetett arra, hogy a császár személyesen vegyen részt a congressuson. De III. Frigyes azt szeretette volna, hogy az a német birodalom területén tartassék meg. Ez óhajtására 1459. január 26-án Spoletóból reflectált a szent atya Carvajalhoz intézett levelében. (5 a. l.) A gyűlés helyéül, úgy mond, eleinte Udinet szemelte ki, mert ez a magyarokhoz és a németekhez egyaránt közel fekszik; de a velenczeiek ellene szegültek. Így esett Mantuára választása, s ha ő törődött öreg ember létére nem riad vissza az utazás fáradsalmaitól, annál kevésbbé várja ezt a császártól, a ki férfikorának teljében virágzó egészségnek örvend. Ha netalán pénzügyi tekintetek tartanak vissza, késznek nyilatkozik a császár utiköltségei fedezésére.

A pápa minden igyekezete hiába való volt; utóbb már megelégedett azzal, hogy a császár teljhatalmú követek által képviseltesse magát a gyűlésen. Carvajalhoz ez iránt küldött többszöri utasításai mellett junius 5-én magát Frigyeset keresi fel levelével (386. l.) s hivatkozva arra, hogy ő is a magyar királyi címet viseli, felszólítja, hogy legalább követküldés által adja jelét Magyarország iránti jóindulatának.

A mantuai congressusra vonatkozó többi apostoli levél ki van adva Theinernél, és fontosságához méltóan felhasználva Fraknói Vilmosnak Carvajal János bibornok magyarországi követségeiről írt dolgozatában.¹⁾ Csak egy brevével kívánjuk azt itt kiegészíteni (58 a. l.), melyben a pápa 1459. július 18-án a florenczieket sürgeti, hogy követeik küldésével most, mikor

¹⁾ Értekezések a történeti tudományok köréből. XIV. kötet, 4. szám.
SZÁZADOK. 1892. VII. FÜZET.

Magyarországot a török újabb támadásokkal zaklatja, tovább ne késlekedjenek.

A kötet többi hazai vonatkozásainak legnagyobb részét a Carvajalhoz intézett pápai levelek és utasítások képezik, melyek tartalmára nézve elegendő Fraknói említett értekezésére hivatkoznunk. Egyetlen brevét találtam, a mely ott nincs felhasználva, s ez éppen Carvajal visszahívására vonatkozik. Az 1460-ban Németországba küldött Bessarion bibornokhoz van intézve (157 a. l.); a pápa 1461. január 13-án értesíti a felől, hogy a távozó Carvajal meghagyása szerint informálni fogja őt a magyarországi ügyek állása felől.

Még egy Bessarionhoz intézett levelet jegyeztem ki a kötetből. (201. a. l.) Ebben a pápa 1461. május 5-én aggodalmának ad kifejezést a Mátyás király és a törökök közt folyamathban levő béketárgyalások miatt. Beismeri, hogy Itáliából a király nem számíthat fegyveres segítségre; de a maga részéről igéri, hogy mihelyt teheti, 40,000 aranyat küld neki, csakhogy békekötési szándékától elálljon.

Az utolsó magyar érdekű levélben (252. a. l.) a pápa 1461. június 3-án Rómából pártolólág ír a császárhoz a burgundi fejedelem abbeli indítványa felől, hogy a birodalom választói gyűlést tartsanak a magyar ügyek tárgyában.

II. Pál (1464–1471.) brevéiben aránylag kevés, a mi bennünket érdekel. Az Arm. 39. XII. kötete pápaságának két utolsó évéből őrizte meg az apostoli leveleket, de ezek legnagyobb része a dahnát részekre vonatkozik. Így a sebenicói püspökhöz 1471. február 8-án (92. a. l.) és február 18-án (102 a. l.) intézett levelek, melyek a török ellen tervezett keresztes hadjárat s ezzel kapcsolatban a csapatok élmezése kérdését tárgyalják. A ragusaiak abbeli kívánságát, hogy a törökökkel üzleti viszonyt folytathatnak, az 1471. ápril 13-iki breve erősíti meg (143. a.); 1471. június 12-én a pápa visszaküldi a nála levő ragusai követeket (159. a. l.), míg más három oklevél 1469. augusztus 4. (198. b. l.), 1470. november 15. (u. o.), és 1471. február 3. (163. b. l.) Petrus de Alliis ragusai érseki vicarius elmaradt 60 frtnyi sallaríumával foglalkozik. Csak közvetve érdekelnek a modrusi püspökhöz írt apostoli levelek; e püspökre bízta a pápa Fano, Sinigaglia s a Márkák egyéb városai kormányzását, s ebbeli minőségében 1470. november 6-án (30. b. l.), 12-én (37. b. l.), 1471. január 18-án (83. a. l.) és február 5-én (91. a. l.) kereste fel őt rendeleteivel. Az 1471. június 27-én kelt brevében (165. b. l.) a későbbi években nagy szerepet játszott Rangoni Gábor bibornok, ekkor még mint egyszerű Gabriel de Verona ferenczrendi szerzetes, II. Pál pápának Mátyáshoz küldött nunciusa, kap

utasítást a szent atyától, hogy teendőire nézve a ferrarai püspökhöz forduljon rendelkezésért. Szorosan vett magyar vonatkozásuk, de minden különös történeti érték nélkül, csupán az 1471. január 8-án Vincze váci püspökhöz és kanonokjaihoz (80. a. — 81. a. l.) s László budai préposthoz és káptalanjaihoz (u. o.) intézett gyóntató levelek, valamint a János pécsi püspökhöz 1471. június 17-én intézett breve (283. a. l.), melyben a pápa kedvelt emberét Makófalvi Bálintfia Albert csanádi papot, »qui familiaris noster continuus commensalis est,« üresedések esetére a püspök különös figyelmébe ajánlja.

IV. Sixtus (1471—1484.) brevét az Arm. 39. XIII—XVI. és XVI. A. kötetei őrizték meg, melyek közül a sorrendben legelső kötet (1480. augusztus 25-től) a 11. év brevét tartalmazva, megzavarja a többi kötetek időrendi egymásutánját, s voltaképp a XIV. és XV. kötet közé lenne beékelendő.

Az első év brevői között első sorban a ragusaiakhoz intézett vagy reájuk vonatkozó iratok ragadják meg figyelmünket.

1472. február 26-án a pápa megengedi a ragusai Mariano Boni minoritának, hogy II. Pál pápa alatt megkezdett tanulmányait a párisi egyetemen tovább folytassa, s ott addig időzhessen, míg a theológiából a magisteri fokot el nem nyeri. (176. b. l.) Márczius 24-én János ragusai érsekhez intézett levelében megújítja a ragusaiak régebbi kiváltságait, hogy a törökkel szabadon érintkezhessenek, de megtiltja, hogy nekik hadiszereket adhasanak el. (194. a. l.) Ez évi április 2-iki iratában Bernardus de Ragusio minorita nyer engedélyt, hogy harmadmagával a szentföldre zarándokoljon s ott két évig tartózkodhassék. (200. a. l.) Ugyanily engedélyt nyertek ugyane napon Matheus de Ragusio és Georgius Valaresa, négy más minorita társukkal. (200. b. l.) Ápril 14-éről két irat van, az egyik a ragusai főespereshez, négy ragusai német leány ügyében (219. a. l.), a másik az érsekhez a temetőbeli háznak városi czélokra való felhasználása tárgyában (219. b. l.), mindkét ügyben II. Pál pápa régebbi rendeleteinek végrehajtására adva utasítást. Április 16-án kelt brevében (220. a. l.) megengedi a pápa, hogy Andreas de Rosis ragusai minorita a dalmát vicariatust elhagyva, olasz földre költözhessék. Június 4-én az érsekhez intézett apostoli levelében (277. a. l.) a ragusai Ravaldives Balázsfia Jakab s testvérei Ferencz, Marino, Natale és Miklós öröksége ügyében intézkedik, módosítva II. Pius pápa ide vágó rendeletét. S végül július 5-én (313. a. l.) a ragusaiak által elűzött Marino de Ravina apostoli notariust veszi védelmébe, meghagyva a ragusai érseknek, hogy hívja vissza a városba.

A délszláv egyházmegyék s azok főpapjai történetéhez járulnak ezeken kívül a következő adatok is: 1472. február 18-án IV. Sixtus pápa Lucas de Tollentis sebenicoi püspököt a burgundi herceghez küldi követül; tiszteletdíját egy hónapra 120 aranyban állapította meg. (165. a. l.) Az előző év végéről, október 20-án (2. a. l.), december 9-én (71. a. l.) és 10-én (76. a. l.) kelt brevái a modrusi püspökhöz, mint fanoi kormányzóhoz vannak intézve; a püspök, sajnos, nincs megnevezve, s így a püspökség ez időszertinti főpapjainak hiányos lajstroma továbbra is hézagosnak marad. 1472. márczius 14-én a pápa megengedi János (Pál fia) császái főesperesnek, a zágrábi püspök vicariusának, hogy az officium divinumot II. Pius és II. Pál pápák engedélyéhez képest a domonkos-rendiek ritusa szerint mondasssa. (191. a. l.) A zágrábi egyházmegye egy másik papja, Ivanics Antalfia András, április 25-én (233 a. l.) nyer engedélyt arra, hogy az egyházi rendeket bármely püspöktől fölvehesse.

A minorita rendre vonatkoznak még, a ragusai minoritákat érdeklő iratokon kívül, az 1472. ápril 11-iki breve (215a. l.), mely megerősíti a boszniai vicariusnak Ferencz és Péter minorita barátok részére adott abbeli engedélyét, hogy a tartományt elhagyva Amadeus de Hispania vezetése alá huzhassák meg magokat, továbbá az előző év október 17-én kelt levél (1a. l.), mely Jacobus de Marchiát, a rend hazai történetének egyik ismeretes alakját, Ascoliba hívja.

Két kalocsai dolog is van e kötetben, s voltaképen csupán ezek képviselik a szorosan vett magyar vonatkozásokat. 1472. ápril 1-én (206b. l.) a kalocsai érseki vicariusához intézett breve egy genuai tonsuratus papnak, Teramusnak ügyében intézkedik, a ki gyilkosság miatt elfogatva, egyházi börtönhelyiség hiányában a világi hatóság börtönébe záratott el. A pápa tiltakozik e kánonellenes eljárás ellen s a vádlottat haladéktalanul a curiába küldeni rendeli. A junius 16-iki breve (289a. l.) az ugyane napon Mátyás királyhoz intézett apostoli levelet egészíti ki (Mon. Vat. I. sor. VI. k. 87.), Miklós pécsi éneklőkánokot, a ki a káptalan ügyeiben tartózkodik a szentszéknél, egy stallumát kereső pap ellen a kalocsai érsek figyelmébe és oltalmába ajánlva.

IV. Sixtus uralkodásának következő éveiből egy évtizeden át egyetlen regesta-kötet sem maradt fent. A breve-regesták XIII. kötete, mint fentebb már volt említve, 1480 augusztus havában kezdődik.

E kötet első, bennünket érdeklő darabja, az 1480. aug. 31-iki breve (14a. l.) Mariottus Senilist, Mátyás királynak Sixtushoz küldött követét, mint egri kanonokot mutatja be, a ki

e levél keltezésekor Petrus Jacobus spoletoi kanonok társaságában az umbriai Montefalcoban időzött. Október 18-ról egy ajánló levél van beigtatva rhodusi lovagok részére, a kik rendjük számára eszközöltek gyűjtéseket Magyarország déli részein; a levél patens alakban a királyhoz és a dalmátországi érsekekhez és püspökökhöz van intézve. (Mon. Vat. i. h. 146. l.) Ugyanezt az alján olvasható megjegyzés szerint (121a. l.) zárt levél alakjában a zágrábi püspök és délvidéki társai is megkapták. (Felütnő tévedés, hogy e levelek czime »archiepiscopo Zagrabiensi eiusque suffraganeis« szól.) Van egy levél szeptember 7-ről (33b. l.) a sebenicói püspökhöz s egy másik október 23-ról (131a. l.) három ragusai kanonokhoz, egy ragusai asszony hozománya ügyében, mely jogtalanul tartatott vissza.

Érdekes a Kristóf modrusi püspökhöz 1480. nov. 16-án intézett breve (178b. l.), melyben a pápa megnyugtatta a püspököt az iránt, hogy késői felszentelése semmi hátrányos következményt nem fog maga után vonni. A püspök tudniillik Guiliano bibornokot, a pápa unokaöccsét (a későbbi II. Gyula pápát) kísérte francziaországi követségi kiküldetésében s ezért késett a felszenteltetéssel. Megemlítem még Rangoni bibornokhoz, ekkor a szentszék nápolyi követéhez. »Cardinali Agriensi« czímmel 1480. nov. 27-én intézett brevét (204a. l.), mely az aversai benczések ügyében tartalmaz rendelkezéseket.

A XV. kötet a 12. uralkodási év iratait öleli fel s közvetlen folytatásaként tekinthető a florenczi nemzeti könyvtárban őrzött brevekötetnek, melynek tartalmát a maga helyén ismerttettem. Miként amott, úgy ebben is legérdekesebbek a szökevény esztergomi érsekre, Beckensloer Jánosra vonatkozó iratok, a ki már ekkor a pápa által is megerősített administratorként ült a salzburgi érseki széken. Mint ilyet keresi fel őt Sixtus 1482. november 9-iki brevével (191. l.), megdicsérve a krajnai érsek ügyében tanusított magatartásért. A krajnai érsek egy pápai rendelettel dacolva elhagyta székhelyét és Baselbe vette magát; ügyében a pápa néhány nappal előbb, november 4-én, a forlíi püspöknek is irt (174. l.) s decz. 29-én ugyancsak Beckensloerhez (286. l.) és a császár előtt nagy kegyben álló Cillei Tamáshoz (384. l.) intéz újabb megkereséseket. 1482. december 10 én (234. l.) hatalmat ad Beckensloernek bucsuengedélyek osztogatására és 1483. április 17-én (488. l.) Ulásló lengyel herczegnek a brandenburgi örgróf leányával Borbálával kötendő házassága ügyében keresi fel levelével.

Beckensloer utódjával az esztergomi érsekségben, Aragoniai János bibornokkal, három ízben találkozunk ez iratok közt, abból az időszakból, midőn a bibornok első magyarországi utjá-

ből visszatérve Nápolyban tartózkodott, s itt várta be, míg a szentszék érseki méltóságában megerősíti. 1482. december 6-án (224. l.) a pápa a nápolyi zsoldosok által elfogott udvarmestere, Giovanni Grimaldi kiszabadításáért kéri közbenjárását Ferdinánd királynál. 1483. augusztus 3-án (719. l.) a salerno apácák ügyében ír hozzá, augusztus 24-én (759. l.) pedig élelmi szereket kér Nápolyból, mert Rómában nagy a szükség.

Ragusával egy apostoli levél foglalkozik, 1482. decz. 4-iki kelettel (277. l.), melyben a pápa meghagyja, hogy a keresztes hadjáratra gyűjtött és a város által visszatartott 400 aranyat haladéktalanul szolgáltatassák be az apostoli kamarának.

Ide igtatom még a kötet végén olvasható bejegyzést, mint olyat, mely a pápai kancellária ügyviteléhez nyújt felvilágosító adatot: *Hieronymus de Carboniano, sub L. Griso Sixti VIII. pontificis maximi secretario scriptor brevium, registrum hoc secretorum brevium eodem anno, quo illa expedita sunt, summa fide, diligentia et cura scripsit.* E sorokban maga a scriptor bizonyítja, hogy a pápai iratok keltezésük évében ugyan, de nem minőjárt kiállításukkor lettek regista-könyvekbe bevezetve, a mi az időrendi egymásutánban oly gyakran észlelt hiányokat és következetlenségeket jórészt megmagyarázza.

A XVI. kötet tartalma Theiner közléseiből mind ismeretes, és azok kiegészítéseül csak azt kívánom megemlíteni, hogy a prágai zavargások ügyében, melyre a Theiner II. kötetének 1483. december 4-iki keletű brevői vonatkoznak, Mátyás királyon és a pápai nunciuson kívül ugyane kelettel Aragoniai János bibornokhoz is ment levél. (89a. l.)

A következő kötet nem tartozik az eredeti regesták közé. 1742-ben másoltatott az le az eredeti kötetről, melyet az idők viszontagságai szerfölött megviseltek; s ez évi márczius 14-én Valenti Gonzaga bibornok államtitkár aláírásával s pecsétjével hitelesítve, XVII. szám alatt osztatott be a sorozatba. Ennek egyedüli, reánk némi érdekléssel bíró adata az 1484. február 27-én kelt breve (88b. l.), mely a reggioi egyházmegye ügyeiben az egri bibornokhoz van intézve.

VIII. Incze breve-regestáit pápaságának első évéből (1484. szeptember 12-től) az Arm. 39. XVIII. kötete őrizte meg. Tartalma Theinerből jobbra ismeretes. A kiadatlanokból megemlítem az 1485. július 13-án Giuliano Terso curzolari minoritához, és július 15-én a zárai érsekhez intézett brevét (223ab. l.), bizonyos Cerreto-beliek (Cerretani) ellen, a kik *Dalmáciában* a római Santo Spirito kórház nevében hamis levelekkel gyűjtének. A pápa elrendeli letartóztatásukat, s az általuk összegyűjtött összeget a zárai érseknek rendeli beszolgáltatni. Két más levél,

1485. augusztus 5-iki kelettel a császárhoz és Beckensloerhez intézve, a Németországban elhunyt forlíi püspök hagyatéka felől intézkedik (246ab. l.); a bécsi városi tanács és Beckensloer érsek kezei közt levő ingóságok átvételére a pápa Benedetto Mansella aquinoi főesperest küldi ki.

Ezzel végeztem a brevék sorozatával. Kiegészíti a fentebbieket a bulla-regesták 682. számú kötetéből kijegyzett pár adat. 1481. február 12-én IV. Sixtus a modrusi püspököt felhatalmazza, hogy Mátyás király és Beatrix királyné tudtával 40 egyházi személynek adhat javadalmat. (163b. l.) Az 1486. febr. 11-én kelt bullában pedig Ulászló cseh király híres első házassági ügyében intézkedik VIII. Incze pápa, meghagyva a cseh királynak, hogy feleségét Borbálát vegye magához s a házasság végrehajtásával tovább ne késlekedjék.

DÉCSÉNYI GYULA.

PECSEVI VISZONYA

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSHOZ.

— HARMADIK KÖZLEMÉNY. —

2. A mohácsi hadjárat fordítása a hitetlenek történetéből. (I. 108—115.)

Ez a fejezet *Heltai Gáspár* krónikájából van fordítva, itt-ott kihagyásokkal, a mint észre lehet venni.

Lajos király Jézus születése után 1503. évben jött világra. XI. László királynak ¹⁾ a fia. Anyja, Anna asszony, ²⁾ Gallia királyának leánya volt s mikor szült, meghalt. A második évet még nem töltötte be, mikor magyar királylányá lón. Negyedik évében volt, mikor cseh királylányá választatott. Atyjához hasonlóan szelid természetű és szép termetű férfi volt. Minthogy haszontalan nevelői valának, az ország kormányzásában hanyag volt; mindig lakmározással, mulatozással, játékkal és vadászattal töltötte idejét. Ez okból a magyar nép valamint atyját nem kedvelte, úgy ő vele sem volt megelégedve. Az erdélyi vajda, *Szapolaj* János, minden dologban ellenkezett vele, sőt megbuktatása végett egy ízben *köröszts hadat* ³⁾ támasztott, azaz általános fölkelést szervezett s mivel e had leveretett, ellenséges indulata még inkább növekedett. ⁴⁾

Tehát az 1526. évben, mikor a király 24. évébe lépett, a török szultán, Szulejmán, hatalmas nagy sereggel Magyarországra jött. Azon időben a nádorispán ⁵⁾ *Bátori István* vala. (*Nádor-ispánnak az egész ország kiejajához hasonló méltóságot nevezik*). ⁶⁾ Erdélyi vajda vala az említett *Szapolaj* János, a

¹⁾ Heltainál csak: »László király« (nem XI.)

²⁾ Pecsevinél is: *Anna asszon*.

³⁾ Pecsevinél: *köröszts aszker*, t. i. 1514-ben.

⁴⁾ Látnivaló, hogy itt Pecsevi nem jól értette meg forrásának szavait.

⁵⁾ Pecsevinél is: *nádor ispán*.

⁶⁾ A zárójel közt álló szavakat csak Pecsevi toldotta be, *magyarától* török olvasói számára.

temesvári ispán *Prindsi Ferencs*¹⁾ s a magyar korona²⁾ ennek birtokában volt. *Tomori Pál* a *Pakssal*³⁾ szemközt levő *Kalacsa* érseke⁴⁾ volt. (Érsek névvel illetik a római pápánál egy-két fokozattal alább álló papokat).⁵⁾ Az egész végvidék ennek őrizete és igazgatása alatt volt. Nagyon vitéz ember vala s többször harczolt a müzümánokkal. Végre valami okból az érsekségről⁶⁾ lemondván, barátta⁷⁾ lőn (t. i. lemondván a világról, kóborló dervishez hasonló *kalender* lőn).⁸⁾ De mikor a török *Alsó-Belgrádot*⁹⁾ elfoglalta, hogy egy ilyen ember ne legyen tétlenül, a király és főurak kérésére ismét kalacsai érsekké és az egész végvidék kapitányává tétetett. A török szultánnak közeledéséről nehányszor levélben tudósította Lajos királyt. Végre, midőn leveleinek eredményét nem látta, személyesen Budára ment és minden dolgot élőszóval elbeszélt.

A király zavarában nem tudta, hogy mit tegyen; végre abban állapotodott meg, hogy Szent-György napján országgyűlés¹⁰⁾ tartassék és a teendők akkor intéztessenek el. Midőn az országgyűlés összejött, olyan határozat hozatott, hogy az összes magyar főurak, teljes számú hadaikkal s a nemesek¹¹⁾ (privilegiummal élő fegyveres urak)¹²⁾ és az összes pór nép július hó 2-ik napjára *Tolna* városában¹³⁾ gyűljenek össze és menjenek a török ellen. Az országgyűlés után a római pápához, Német- és Csehországba, Sziléziába, Morvaországba, Károly császárhoz,¹⁴⁾ a francia királyhoz, egy szóval minden nemzet nagyjaihoz kérő leveleket küldött, hogy ne hagyják őtet és a magyar nemzetet e bajban és szerencsétlenségben, hanem a vallás ügyeért segítsék.

Azonban senki sem könyörült rajta és senki sem segítette. Minthogy pedig a maga hivatalnokai kiürítették a kincstárt, más

¹⁾ Itt tévedett Pecsevi, összezavarván a Heltainál levő Battyáni *Ferencz* és *Príni* Péter neveket.

²⁾ Pecsevinél is: *korona*.

³⁾ Heltai nem említi *Pakst*; tehát ez ismét csak magyarázat.

⁴⁾ Pecsevinél is: *érsek*.

⁵⁾ Ezt ismét *magyarázatul* toldotta be Pecsevi.

⁶⁾ Pecsevinél: *érsek-lik*, vagyis a magyar szót török képzővel látta el (*lik* = ság, ség).

⁷⁾ Pecsevinél is: *barát*.

⁸⁾ Ez ismét közbeszúrt *magyarázat*.

⁹⁾ Azaz Nándor-Fejérvár, Pecsevinél: *Asagi-Belgrád*, a mely név az *Úsztüni*, vagy *Úsztolni-Belgrád* (Székes-Fejérvár) elrontásából keletkezett *Úsztüni-Belgrád* (Felső-B.) kedvéért van csinálva.

¹⁰⁾ Pecsevinél: *türvin* és *türvin*, mely nem más, mint a magy. *törvény* szó átvétele ilyen megváltozott jelentéssel.

¹¹⁾ Pecsevinél: *nemes-ler*, török pluralis raggal.

¹²⁾ Ez ismét *magyarázat*.

¹³⁾ Pecsevinél is: *város*.

¹⁴⁾ Pecsevinél: *Károl császár*.

nem levén módjában, csak az országban levő egyházak alapítványaiából kellett pénzt szereznie. *Mocsadi László*¹⁾ és *Göröndi Miklós*²⁾ nevű egyéneket rendelte a pénzverő intézetbe s meghagyta, hogy a háborúban részt vevőknek ők fizessék a zsoldot. A kincstárnok megbízott, hogy az apátoktól, prépostoktól,³⁾ káptalanoktól,⁴⁾ szabad városoktól,⁵⁾ erdélyi uraktól⁶⁾ és a zsidóktól pénzt szedjen.

E készülődés közben az erdélyi vajdától, Tomori Páltól,⁷⁾ levelek érkeztek, hogy a török szultán már Belgrádnál van. A király pedig levelet küldött az erdélyi vajdának, hogy az összes erdélyi hadat, a székelyeket,⁸⁾ a nemeseket és zsoldosokat⁹⁾ maga köré gyűjtve, menjen Temesvár felé és kerüljön a török háta mögé. Parancsot adott az oláh vajdának, hogy az oláhországi sereggel menjen be Thráciába — mely a bulgár nemzeté, — égesse és dűlja fel, hogy a török annak elhárítására fordítván gondját, ne jöhessen erre; azon esetben pedig, ha már eljött volna, legalább pusztítsa el az országát.

Míg ezen készülétek lőnek, elmúlt az idő s az országgyűlés megszabta intézkedéseknek épen semmimí eredménye nem lőn. Ezen közben ismét az a hír érkezett, hogy a török néhány helyet elfoglalt, a Száván átkelt és *Varadint*¹⁰⁾ löveti. A király látta, hogy idegen országból nem érkezik segély, a magyar főurak is vonakodnak a háborútól. Kénytelen volt tehát, hogy ő maga gyűjtsön össze annyi népet, a mennyit bír s azzal az ellenség elébe menjen. Tehát június¹¹⁾ 24-ik napján megindult Budáról s a Duna mentén lassan-lassan haladt. Összesen csak háromezer embere volt. Egyik követet a másik után küldte, hogy Szapolaji János az erdélyi haddal jöjjön és csatlakozzék hozzá. Bátori András is megérkezett némi csekély sereggel.

1) Heltainál: *Macedoniai László*.

2) Heltainál így írva: *Gerendi Miklós*. Pecsevi már fentebb is *körösztös*-t írt, a mi azt mutatja, hogy magyar tolmácsa ilyen ő-vel élő nyelvjárás szerint beszélt.

3) Pecsevinél: *piriposz*.

4) Pecsevinél is: *káptalan*.

5) Nála is: *szabad város*.

6) Heltainál: *szász* van, de Pecsevinél: *khász*.

7) Tomori neve elől bizonyosan kimaradt Pecsevinél a *ve* = és kötő szó.

8) Pecsevinél: *székél-ler*, török többesi raggal.

9) Heltainál: *hópénzes* van, Pecsevi e helyett ezt írja: *zsódos*, az *l* kihagyásával. E szót is ismerhették a törökök.

10) Pétervárad. *Nagy-Várad*-ot *Várad*-nak nevezte a török.

11) Pecsevi itt *Haziran*-t ír, a mi == június, noha fentebb már *Temuz*, azaz július másodikát említette. Heltainál »Szent-Jakab hava« van, e helyett tolmácsa bizonyára *julius*t mondott, de ő *junius*nak értette, vagy ezzel tévesztette össze.

Ismét az a rossz hír érkezett, hogy a török Varadint ¹⁾ . . . és Illok várát vette körül. Ekkor Tomori Pál 2000 lovassal és gyalogossal átkelt a Dunán s 1000 gyalogot és némi lovasságot küldött be Illok várába. A Dunán pedig bizonyos számú hajóval ment a török elébe, de a török ellen mindez a kevésnél is kevesebb vala.

Midőn a király még Tolnán volt, megérkeztek hozzá a megyei hadak. Azután jött *Szapolaji György* 300 lovassal és 1200 gyaloggal. Majd a római pápa serege, 1300 gyalogos és még 4000 gyalogos érkezett, mely teljes készletű had vala. Lengyelországból is jött 1500 gyalog, ez is nagyon szép és rendes had volt. Továbbá az egri és váradi püspökök is eljöttek seregeikkel (A *püspök* az érseknél alsóbb rangú pap).²⁾ Azon nap megérkezett a híre, hogy a török Illokot is elfoglalta.

A király mindennap tanácskozott és kérdezte: »mit csináljunk, hogyan tegyünk, menjünk-e előre és meddig menjünk?« Minthogy a mennyi nagyobb vár van a Duna partján, már mind a török kezébe került: mindnyájan abban állapodtak meg, hogy őrizték a Dráva vizét és ne engedjék átjönni a törököt. A király a nádorispánt bízta meg e feladattal, a ki ámbár kissé beteges volt, mégis buzgólkodott. Sereget rendelt melléje, azonban nem mentek; mert törvényeik értelmében nem kötelesek elválni a király zászlajától. Míg e készülődés folyt, a Dráva vize is elesett kezükből.

Hogy ezt a király meghallotta, nagy bűnnek és szomorúságnak adta magát és ezt mondta: »Látom már, ti arra törekedtek, hogy az én fejem veszszen el, ti pedig épen maradjatok; mert egyáltalában nem akartok az ellenség feltartóztatására menni. De én megyek, a felséges Isten segélyével oda viszem fejemet. Óh Uram! te tudod az én dolgomat s hogy e dolog hogyan fog végződni.«

Másnap a király kiindula Tolnáról és Szegszárdnál ³⁾ szállott meg. Onnan *Bati-ra* ⁴⁾ ment és ott két hadnagyot ⁵⁾ rendelt, egyiknek Tomori Pált, másiknak Szapolaji Györgyöt. A nevezettek a sereggel a mohácsi mezőre mentek, hogy azt elfoglalják magoknak. Ekkor megérkezék *Bodonali Mihál* ⁶⁾ kapitány s azt a hírt hozta, hogy a török szultán hadseregével átlépte a

¹⁾ Kinaradt utána: »elfoglalta«.

²⁾ Ez ismét a török olvasók kedvéért közbeiktatott magyarázat.

³⁾ Pecsevinél: *Szekszár*.

⁴⁾ Heltainál: *Bátha*.

⁵⁾ Pecsevinél is: *hadnagy*, mely szó különben nincs meg a török nyelvben.

⁶⁾ Heltainál: Podmaniczky Mihály.

Dráva vizét. Nagy zavarban volt most úgy a király, mint az urak és az egész sereg. Azonnal összegyűltek a tanácsba: megtámadjuk-e a törököt, vagy visszaforduljunk? Mert még sem az erdélyi vajda, sem a horvát sereg nem érkezett meg. Tomori Pál e tanácsban az mondta: »ütközzünk meg a törökkel; mert noha nagy a török serege, de igazi kardforgató igen kevés van közte.« Az összes főurak és az egész had jónak találta e véleményt. Tehát ebben állapotak meg; csak a váradi püspök, *Pirini Ferencz*, adott ilyen feleletet: »Látom, hogy meg akartok ütközni a törökkel. Azonban föltéve, hogy a magyar nemzetből ekkoráig csak 10,000 vértanunk volt a török kardja miatt,¹⁾ most még 20,000 lesz. Legalább küldjétek el *Boduri Istvánt*²⁾ a pápához, hogy e 20,000 embert irassa be a vértanuk lajstromába.« Akkor ugyanis a király mellett nem volt több 20,000 katonánál.

Ugyanazon nap hozták Budáról az ágyúkat, a puskaport és más hadi szereket, *a mik néhány év óta készen voltak.*³⁾ Egyszersmind 200 gyalogos is jött és Tomori Pálnak 5000 emberből álló serege is megérkezett. A horvát bán 3000 emberrel jött s az ország főurai közül is sok úr érkezett. Erdődi 700 lovassal, *Acsil István* 300 lovassal jött. Az esztergomi sereg és érsek is eljött, a király részére küldött néhány ezer aranyat hozta.⁴⁾ *Szeredsi János*⁵⁾ 2000 gyaloggal, a pécsi püspök is sereggel jött, mind ifjas, nyilas katonák voltak, — egy napon érkeztek meg.

Azon nap, a mely augusztusnak 29. napja volt, kivonulván a mohácsi mezőre, a seregek rendelkezéshez fogtak. A török hadsereg is mutatkozott. A nádor-ispán a királylyal együtt a tábort és a csapatokat megkerülte; a nádor-ispán a királyt újjával mutatta a seregnek s azt mondta, hogy az országért kész a harcra és haláláig fog küzdeni. A király pedig, hogy reményt és bátorságot öntsön a seregbe, buzdította a harczra.⁶⁾

Amint a török sereg eddig közeledett, mind a két félen megverték a dobokat, megfújták a harczy riadót és a két hadsereg megütközött s harczoltak. Az első roham után a török sereg hátat fordított, a mi seregünk pedig utána eredve, üzőbe vette és annyira követte, míg a török ágyúkhöz egészen közel ért.

¹⁾ Heltai nem ezt mondatja a váradi püspökkel, hanem ezt: »Annak előtte az Magyaroknak csak tízezer Martyromnak ünnepe vala.«

²⁾ Heltainál: *Broderik István*.

³⁾ Ez utóbbi szavak nincsenek Heltainál.

⁴⁾ Heltai ezt írja: »jöve *Aczél István* is háromszáz lovaggal és egy-néhány ezer arany forintot is hozza, melyeket ajándékba küldötte vala Bornemisza János Lajos királynak.« Itt tehát nincs szó az esztergomi érsek jöveteléről.

⁵⁾ T. i. *Szerencsen János*.

⁶⁾ Heltai szerint csak a nádor beszélt, de a király nem.

Ekkor a hány ágyú volt -- volt pedig 300-nál több -- egyszerre elsütötték s rendkívül sok emberünk hullott a földre. Ez okból a jobb szárny, vereséget szenvedvén, kezdett futni. De a középben álló hadosztály igen hevesen harczolt, sőt a janicsárok osztláig nyomult. A janicsárok pedig egyszerre kilővén puskáikat, számtalan embert öltek meg; miért is a magyar hadrend megbomolván, hátat fordított és igyekezett visszafelé. A mint a török lovasság ezt látta, utánok nyomult; oldalról is megtámadta őket egy csapat s megszámlálhatatlan emberiünk veszett el. A Kara-szu ¹⁾ vizéig üzték és aprították a sereget.

A szerencsétlen király is futott, hogy fejét megmentse, de hátra maradt és futás közben összetalálkozott *Csetriz*-zel s ketten együtt siettek a folyóhoz. Csetriz előbb oda érvén, átúsztatott a folyón; a király is utána ugratott, átkelt; a mint azonban a meredek parton fel akart menni, a lova lába megcsúszott s visszaesett a vízbe, még pedig a királyra és így ezt a vízbe lenyomta, hol megfuladt. Itt később megtalálták a holttestét. Tomori Pál hőiesen esett el a csatában; fejét a török szultánhoz vitték, a ki azt kopjára szúratván, az egész táborban körülhordoztatta.

Másnap az összes foglyokat elébe vitték,²⁾ kiknek fejét véteté. 1500 nemes öletett le. A foglyok közül -- hogy a császár és Ibrahim pasa az ország állapotát kikérdezhesse -- csak Miklós herceget, *Balicski Jánost* ³⁾ kik Lengyelországból valók, -- a király kincstárnokát: Fekete Mihályt ⁴⁾ és *Martin Bertalan* ⁵⁾ hagyta életben. A futás közben elfogott főurak sokan ölettek le a szultán előtt, számszerint nyolczvanan.⁶⁾ Megmenekült 500 nemes, azaz lovas; a gyalogok közül pedig összesen mintegy 4000. A gyalogok agái és kapitányai közül csak kettő menekült meg.⁷⁾ Az ágyúk mind a csatatéren maradtak s a seregnek roppant sok málhája és élelmi szere a töröknek jutott.⁸⁾

A harcz után 3 napig széllyel száguldoztak Magyarországon. Az országban ejtett kárnak nagyságát, a foglyoknak és leölteknek számát csak az úristen tudja. A Balaton ⁹⁾ környékét

¹⁾ Heltainál: *Krasszó*.

²⁾ T. i. a szultán elébe.

³⁾ Heltainál: *Pileczki*.

⁴⁾ Pecsevinél: *Kara Mikhál*.

⁵⁾ Heltainál: *Majthéni Birtalan*.

⁶⁾ Ez a mondat nincs Heltainál.

⁷⁾ Heltai ezt mondja: »nem szaladott el senki, hanem csak az Hannibál a czipriai«. Tehát P. azt gondolta, hogy más a Hannibál és más a czipriai.

⁸⁾ E mondat második része, mely a málháról és élelmi szerről szól, nincs Heltainál.

⁹⁾ Pecsevinél: *Balatin*.

és Pécs városát s ezt az egész vidéket feldúlták és elpusztították.

Míg ez az eset történt, Szapolaji János, az erdélyi vajda, egész hadával Szegeden fűtözött. Ugyanis csak arra várt, hogy Lajos király oda vesszen, hogy ő lehessen a király. Ekkor seregétől titokban elment és találkozott a szultánnal s ott megköttötte az eblánczot. (E mondás bizonyosan példabeszéd náluk, vagyis: a kinek a kezdete rossz, a vége is rossz.) ¹⁾

Amint a király felesége, Mária asszony, meghallotta a vereséget, nagyon megzavarodott és megijedt s Budáról elfutva, Pozsonyba ment. Az egész országot oly nagy félelem szállta meg, hogy a nép futott, a merre a szeme látott. Valamennyi vár volt, mind üresen hagyták. Esztergomot is elhagyták. Szerencsére *Nagy Báni* ²⁾ nevű szegény hajdú néhány nyomorult hajdúval jött és a várat birtokába vette. Visegrádot a papok és barátok tarták kezükben.

Midőn a padisah Budára jött, a várat üresen találta és mindent fölétgett. Átmenvén a pesti oldalra, az egész Dunamentét és a pesti oldalt elpusztította. Azután visszament székhelyére s Magyarországon csak tüzet és füstöt hagyott hátra.

3. Az 1529. évi fényes hadjáratnak fordítása a hitetlenek történetéből. (I. 139.)

Istránfy historiájának IX. és X. könyvéből.

A pokolra való hitetlenek a felséges padisahnak e fényes hadjáratát a maguk történetében így irták meg, a hogyan *kivonatosan* lefordítva ide fölvettem.

Jézus születése után 1526. évben a magyar urak kisebbsége *Szapolaji János* erdélyi vajdát megválasztotta a budai királyságra; azonban a főurak és a palatinus ³⁾ nem nyugodván bele, Bécsbe, Ferdinánd királyhoz mentek s meghívták a királyságra; majd pedig Székes-Fejérvárra hozván, régi szokás szerint megkoronázták. Ferdinánd király pedig János királyt kitűrvén Budából, elfoglalta azt. Ferdinánd bécsi király volt s testvére a Német- és Csehország s más keresztyén országok császáranak, Károly császárnak és most mind Bécsnek, mind Budának királya lőn. Az erdélyi vajda tehát onnan elfutván, Lengyel-

¹⁾ Ezzel elég furcsán elbánt Pecsevi. Heltainál ez áll: »Úgy lőn szembe a Szolimán császárral és úgy kötö meg az eblánczot véle. Kinek az előmente és az hitván vége mint lőtt annak utánna, azt meghalljuk, ha az Isten akarja a krónikának második részében.«

²⁾ Heltainál: *Nagy Máté*.

³⁾ Pecsevinél is: *palatinus*.

országba ment s mivel a felesége Lengyelországból való volt, hívei és rokonai sokan valának.¹⁾

Lengyelországból visszatérvén, a magyar nemzetből és erdélyi urakból azokat, a kik őtet óhajtották, meghívta tanácskozásra. A gyűlés abban állapodott meg, hogy küldjön követet a török szultánhoz, Szulejmánhoz, és kérje segítségét. Elküldötte tehát az erdélyországi palatinust,²⁾ még pedig sok és különféle ajándékokkal. Az pedig Szilisztránál átkelvén a Dunán Konstantinápolyba ment. Találkozott Ibrahim pasa nagyvezírrrel, a kivel e dolgról 3 napig tanácskozott s kitől kérte, hogy vezesse a padisah elé. Ibrahim pasa tehát jelentést tett a padisahnak, a ki azt parancsolta, hogy »összes vezíreim, agáim s a többi díváni tagok elé jöjjön és ott adja elő e dolgot.« Az említett követ, a mint parancsolva volt, a dívánba jött és az egész ügyet előadta, a padisah pedig ablakon keresztül hallgatta. Azután a padisah megigérte, hogy a jövő évben segítséget fog adni s az említett követnek kaftánokat adván nagy kitüntetésekkel visszabocsátotta.

Midőn Ferdinánd ezt meghallotta, ő is küldött követségben egy *Iván*³⁾ nevű embert, ki azelőtt Tajcsa kapitánya volt; s a padisahnak levelet írván könyörgött, hogy legyen béke közöttük; de a békét azon föltétellel kérte, hogy a padisah az elfoglalt Belgrádot és a többi várakat adja vissza. Midőn a követ megérkezett és a padisah e szavakat hallotta, rendkívüli haragra lobbant és ezt mondta: »Szapolaji János legyen a király, Ferdinánd pedig menjen ki Budából. Ugy ellenkezzék velem, hogy isten segítségével a jövő évben magam megyek és kiűzöm Budából. Ha Budán nem találom, megtalálom Bécsben. Ha ő ott engemet képes lesz megölni, akkor az említett várakat is elveheti; ha pedig én ölöm meg őt, még a többi várait is elfoglalom.« Szonnal meghagyta, hogy »Szapolaji János a mekkora sereget ki tud állítani, azzal jöjjön a mohácsi mezőre; ha pedig nem érkeznek Mohácsra, akkor Budára menjen. Bármí óhajtása van, én rá segítem, s bármiben szenved hiányt, én megadom neki.« Csak ne tétlenkedjék, – ezt is szigorúan meghagyta neki.

Midőn Ferdinánd király követe visszatért, azt nem találta Bécsben, hanem a Németországban levő *Osir*⁴⁾ nevű várban s itt értesítette a történetekről. A mint Ferdinánd a dolgokról értesült, azonnal hozzálátott az előkészületekhez, Bécs várának romlott helyeit megjavíttatta s 16,000 német katonát bocsátott

¹⁾ Eddig Istvánfy IX. könyvéből, a következők pedig a X. könyvből vannak kivonatozva.

²⁾ Istvánfynál: *Siradiensis* Palatinus.

³⁾ Istvánfynál: *Joannes* Hobordanscus.

⁴⁾ T. i. Speier.

bele. De mielőtt az összes berendelt katonaság Bécsbe érkezett volna, Szulejmán szultán már megindult a janicsársággal és Ibrahim pasa nagyvezírrrel. Ennélfogva Szapolaji János, a szultán parancsa szerint, sereg-gyűjtéshez fogott és Lippára ment, de csak 600 ember volt vele. Innen Lengyelországba, Erdélybe és a magyar nemzethez embereket küldött, hogy segítséget hívjanak.

Szulejmán szultán pedig jött a hadsereggel. Rendkívül nagy serege volt, a nép azt beszélte, hogy háromszázezer ember. Belgrádnál átkelt a folyón, *Őszek-nél*¹⁾ a Dráván és Mohács mezejére érkezett. Szapolaji János is megjött 6000 magyarral. Drágakövekből jó sok ajándékot szerzett be s ott a szultánnak adta. Itt találkozott a szultánnal; kezét fogtak egymással. A szultán nagy kitüntetésben részesíté s rendelt számára mindenféle élelmiszert és mást, a mire szüksége volt. Innen aztán elindulván, együtt Budára jöttek. A Budán lakó nép és a katonaság nagyobb része elmenekült s szétszóródott.

Mihelyt a szultán megérkezett, elfoglalták Buda külvárosát. *Nádazsdi Tamás* a magyar seregnek, *Keszperi Kristóf* és *Iván*²⁾ a német seregnek kapitányai valának s a sereggel a belső várba vonultak. Ekkor a török kérte a vár megadását. A németek látták, hogy a törökök igen sokan vannak s ellentállni lehetetlen: azt mondták tehát, hogy adják át a várat, de Nádazsdi Tamás nem volt hajlandó. Végre a német katonák fölzendülvén, a nevezettet börtönbe vetették és a törökkel alkudoztak a vár megadásának föltételeiről s a várat némi szóváltás után feladták. Azután, mikor a németek vonultak kifelé, a mint a templom kerítéséhez értek,³⁾ a török azt mondta, hogy minden fegyverüket és málhá-jokat rakják le s a kapott menedék-levél biztosítása mellett vonuljanak ki. Azonban adott szavukat megszegve, mindnyáját kardra hányták.

Nádazsdi Tamást a janicsárok a börtönben megtalálván, kiszabadították és Ibrahim pasa elé vezették. Ibrahim pasa nagyon megszidta és pirongatta: »a magyart elhagyva miért egyesültél a némettel, s a szultánnal szembe szállva miért zárkóztál a várba?« S megparancsolta, hogy dobják a Dunába, vagy vigyék Szapolaji János királyhoz, hogy az végeztesse ki, a mint tetszik neki. Két csaus kezébe adta, hogy dobják a Dunába. Nádazsdi Tamás a Duna partján egy csónakot látott és bele ugrott. Mentéje ujját megfogták, de ő kirántván kezükből, meg-

¹⁾ Eszék.

²⁾ Istvánfynál: *Christophorus Pessererius* és *Joannes Traubingerus*.

³⁾ Istvánfynál: intra ambitum maeniorum templi Divi Joannis Baptistae . . . deducuntur.

szabadult és János királyhoz ment, annak könyörögve esküdözött, a ki azután maga mellett tartotta.

A szultán ilyen módon elfoglalván Budát, átadta János királynak s azt mondta, hogy Budát vegye birtokába és vidám szívvel lakják benne. Három ezer török katonát hagyott mellette, továbbá Kászim pasát ¹⁾ és Múmin ²⁾ agát, a trabizuni pasát, a kiknek meghagyta, hogy a várat a Duna felől védjék s a Dunán levő sajkákat és a hajóhadat őrizzék. Azt is mondta, hogy majd Bécsből visszajövet megvizsgálja a dolgokat és mindent elintéz.

Ekkor, midőn Kísasszony-napja ³⁾ volt, megparancsolta Ibrahim pasának, hogy készen legyen a hadsereg Bécs felé indulni és minden állomásra küldjön csausokat. Azt is parancsolta a szultán, hogy Ibrahim és Behram pasák menjenek előre a derék had előtt és a mely helyen déli időben megszállanak, azon este az egész sereg élelmezéséről azon a helyen gondoskodjanak, az összes hajóhad pedig jöjjön a hadsereg után. Az egész hajóhad - a kisebb hajókon és pontonokon kívül - 160 hajóból állott.

Szeptember 23-án ⁴⁾ Bécs városához érkeztek és körülvették. A szultán olyan parancsot adott, hogy a béglerbégek minden oldalról zárják körül a várat s a kit előtalálnak, öljék le, hogy azzal a népet megfélemlítsék, addig, míg ő maga is megérkezik a derék sereggel.

Már ezelőtt a mi seregünkben nyolczvan ezer ⁵⁾ lovas és gyalog jött és zárkózott a várba. Ezek közül 500, kik vasba voltak öltözve, kijövet a várból megütköztek a törökkel, mikor a nevezett hónapnak 26-ika volt. De nem volt szerencsájök; egy részük leöletett, más részük elfogatott, sőt zászlótartójuk is foglyúl esett, a ki *Karkherdián* ⁶⁾ seregének zászlótartója s igen jeles vitéz volt. Ezt később a szultán szabadon bocsátotta. A béglerbégek más, segítségül jövő seregeket is megakadályoztak a várba jutásban.

¹⁾ Istvámfynál e név *Cassonus*, Tinódinál s másoknál *Kászon*.

²⁾ Istvámfynál hibás átírással *Numillus*.

³⁾ Pecsevinél félíg szlávosan: »*kücsük goszpodina günü*« áll. Hogy beszélt a *délszláv* nyelvet s nevezetesen tudott horvátul és bosnyákul, munkájának több helyéből kitűnik. Ezért fordítja a *Joannes-t Iván*-nal s ezért használja a *kralicsa*, azaz *kralicza* szót »királyné« helyett. 1595-ből, mikor egy fiatal cseh herczeggel ismerkedett meg Esztergomban, azt mondja, hogy a *cseh* nyelv közel áll a *bosnyák* nyelvhez és igen sok szót meg lehet érteni belőle a bosnyákul tudóknak.

⁴⁾ Istvámfynál: ad aequinoctium autumnale.

⁵⁾ Istvámfynál: 18,000, Pecsevinél *szekszen bin*, pedig *on szekiz bin* kellene.

⁶⁾ Christophorus Sedlitzius, turmae *Hardeccianae* signifer.

Bécs várában több kapitány volt: *Kalberin* országa palatinusának nagybátyja, a kire bízott Bécs s a ki a császárnak ottani helytartója volt.¹⁾ Továbbá *Miklós gróf*²⁾ és *Rogendor*.³⁾ Ezek valának a főkapitányok. Rogendor a mohácsi csatában is jelen volt, igen derék hős vala.⁴⁾ Ezeken kívül volt még néhány kapitány. Hispaniából is voltak derék kapitányok s harczban forgott jeles vitézek.

Kétszáz oláh⁵⁾ katoná a hidat őrizte, de a török a hidat fölégette. A pozsonyi kapitányok pedig, mikor alulról jöttek, ámbár elsüllyesztették a törököknek egy hajóját és megölték a rajta levőket, mégsem birtak ellentállni, hanem bementek a várba. A várban levő kapitányok, miután a törökkel néhányszor megütköztek, elhatározták, hogy a váron kívül levő külvárost fölégetik, nehogy a török abban megfészkelvén magát a várhoz közeledhessék. S lerombolták ama szép majorokat; a házak, paloták a földdel egyenlővé lettek, leégtek.

A szultán olyan módon vétette körül a várat, hogy senki sem mehetett be és nem jöhetett ki. Ibrahim pasa minden oldalt megjárván és minden helyet megszemlélvén, négy részben zárta körül. A Dunától egészen a hegyig, mely *Kalendur*⁶⁾ váráig ér, az egyik tábort helyezte el, úgy hogy hozzáférhessen a vízhez. Maga a szultán, háremével és a szipáikkal, a Duna közelében Szt.-Márk temploma és a kórház környékén szállott meg. A béglerbégek a hadsereg előtt voltak,⁷⁾ az alsó részen ütöttek tábort a Bécs folyó mellett, egészen a templomig,⁸⁾ a kapun és tornyon túl terjedő helyig.⁹⁾ A harmadik tábor a janicsároké volt, a kik Kászim pasa zászlai alatt valának. A negyedik tábor a *Szokcsadsi*¹⁰⁾ kapunál a réten túl messze terülő helyen telepedett meg. Itt voltak az azábok¹¹⁾ és némely janicsárok; továbbá a pórnép és a napszámosok, a kik az aknákat szokták

¹⁾ Fridericus Rheni Palatinus urbe exclusus fuit, Philippus tamen patruus, ante . . . ingressus, loco eius praefuit.

²⁾ Nicolaus Comes Solnensis.

³⁾ Roggendorf.

⁴⁾ Istványfi ezt mondja: Joannes Comes Hardeccius, qui Mohaciano praelio interfuerat.

⁵⁾ Istványfynál: Thrax.

⁶⁾ A Danubio ad Montana usque *Calenpergae arcis*.

⁷⁾ Pecsevi félreértette Istványfit; mert ez ezt mondja: Beglerbegi, qui *Asiae et Europae equitibus praesunt*, ad citeriorem partem rivi eius, qui Viennam praeterfluit, considerare jussi sunt.

⁸⁾ Usque ad Sancti Ulrici templum.

⁹⁾ Contra turrim portamque, quam Carinthiacam vocant.

¹⁰⁾ Istványfynál: ad portam *Scotorum*.

¹¹⁾ Azáb az irregularis gyalogság egy neme.

ásni. Mind e táborok akkora távolságban voltak, a meddig az ágyugolyó nem ért.

Ezután egészen közel mentek a várhoz. De nem voltak nagy ágyúk, faltörő ágyúik hiányoztak. Azért nem hoztak pedig, mert Ibrahim pasa azt mondta, hogy Bécs vára nem igen erős vár s ha a németek a törököt ekkora hatalmas sereggel meglátják a vár alatt, nem állnak ellent, hanem megadják a várat. A mint a várat kis ágyúkkal lőtték, nem volt semmi haszna és semmi eredményt sem értek el.

Tehát azonnal akna-ásáshoz kezdtek. Két helyen ástak aknát, egyiket a kapu, másikat a torony mellett,¹⁾ és megtöltötték lőporral. Azonban a németek nagyon jól értettek az akna-ásáshoz; azonnal ellenaknát kezdtek ásni és ezt belülről nagy gerendákkal megtámasztották, azért, hogy a fal kifelé dőljön s a törökök azon keresztül ne hatolhassanak be. Mikor a törökök az aknába tüzet dobtak, a fal nagy zajjal, recsegéssel kifelé omlott. A törökök tehát nagy hévvel rohamot intéztek, igyekeztek behatolni a falon, de a német is erősen harczolt és kiüzte őket. S azután ismét heves harcz folyt mind a két részen; mert a törökök a falra rohamot intézvén igyekeztek behatolni s a németek hosszú puskáikkal és ágyúikkal²⁾ nagy nehezen tudták őket visszatartani.

Kétszer vagy háromszor rohantak és erőlködtek, de mindannyiszor csak kárát vallották.

Ismét Mihály napján *gróf Nicola*³⁾ a többi kapitányokkal tanácskozást tartván, 2000 gyalogot és 500 lovast kibocsátott a kapun a törökök megtámadására azon szándékkal, hogy azokat távolítsák el a vártól, ágyúikat szegezzék be és szekereiket törjék össze. Azonban a harcz hosszúra nyúlt, az ágyúknak semmit sem árthattak, mert a janicsárok és azábok közül sokan őrizték. A törökökből csak 200 embert tudtak megsemmisíteni, de magok közül sok embert veszve vonultak vissza a várba.

Továbbá a spanyolokból is 100 embernél több kijött s más úton tartva meglepték a törököket, mikor a szőlőkertekben szőlőt téptek és sok embert semmisítettek meg. Midőn a törökök a táborból meglátták, reájok rohantak és heves harcz fejlett ki. A spanyolok hőiesen küzdöttek; mindnyája jól válogatott puskás vitéz volt s csak kevés veszteséggel tértek vissza a várba.

Midőn a török látta, hogy ilyen módon semmire sem mehet, három német embert — kik már előbb törökökké lettek — ezerféle ígérettel beküldött a várba német ruhába öltöztetve, úgy

¹⁾ Istvánfynál: uno ad Carinthiacam portam, altero contra divae Clarae templum.

²⁾ Istvánfynál: longioribus hastis et sclopetis.

³⁾ Nicolaus Comes Salmensis.

mintha a török kezéből szabadultak volna meg, — azért, hogy a várat gyújtsák fel. Megtanították őket rá, hogy mikor és hogyan gyújtsák fel, ezt mondván nekik: »mikor mi rendkívül nagy lármát csapunk és rohamot intézünk, akkor gyújtsátok meg a várat.« A várban azonban volt egy ember, a ki előbb török volt, de keresztyénné lőn; ez ezt megtudta és elárulta a kapitányoknak. Okt. 2-án elfogták, kivallatták és borzasztó kínzással kivégezték őket. Az a keresztyénné lett török azt is elárulta, hogy a töröknek még egy terve van, az, hogy a *khrisztian*¹⁾ kapu alá gödröket ássanak, lőporral megtöltsék s még egyszer ezzel próbáljanak szerencsét, s ezt a munkát már csinálják is nagy fáradtsággal. Midőn a mi seregünk e dolognak hírért hallotta, azon helyre medenczékbe vizet öntöttek és dobokat tettek, hogy ha a víz színe és a dob bőre rezeg, bizonyos, hogy azon a helyen aknát csinálnak. Ugyan e célból a németek közül többen kirohantak, hogy saját szemikkel lássák: van e akna, vagy nincs. Ekkor a törökök igen nagy tömegben muskétával és ágyúval lövöldözve rohantak.²⁾

Ugyanazon célból 8000 spanyolt válogatván ki, kiküldötték, hogy a törököt a külvárosból és a sánczoktól üzzék el s nézzék meg: valóban ásnak-e aknát. A mint kijöttek, minden oldalról rátámadtak a törökökre. Azonban közülök egy spanyol igen magas hangon ezt kiáltotta: »miért mentek így elszéledve, miért nem mentek egy helyen?« E hangtól a spanyolok mind megijedtek és visszafordultak a vár felé. A törökökből igen sok embert összetörttek; mivel pedig ők magok is nagyon megzavarodtak, sok spanyol esett el. Ez alkalommal főkapitányuk is elveszett.³⁾

A törökök két helyen két akna csinálásához fogtak. Ekkor a spanyolok zászlóikat véve, oda rohantak; a törökök pedig az aknába tüzet dobtak s két helyen ledöntötték a falat, az előbbi aknától csekély távolságban és ismét rohamot intéztek. De a német és spanyol kapitányok s velök együtt seregünk is visszatartani igyekezvén őket, annyira közeledtek egymáshoz, hogy kezet lehetett volna fogni. Most is igen heves harc folyt, úgy hogy a német és török katonák összekeveredtek s a puskákat eldobván, karddal és késsel harczoltak s valóban elűzték a törököt a vár alól.

A pasák és csausok a török sereget ismét rohamra hajtották és bátorítva támadásra kényszerítették. De a törökök visszafordultak; nem birtak úgy harczolni mint előbb s azt kezdték mondogatni: ezután a török kardjától halunk meg.⁴⁾

¹⁾ Istvánfynál: ad *Carinthiacam* portam.

²⁾ Istvánfy nem ezt mondja, Pecsevi tehát félreértette.

³⁾ T. i. *Lupus Hagus*.

⁴⁾ Ez nincs Istvánfynál.

Ekkor a törökök nyilakat és bombákat szórva igyekeztek a várat felgyújtani s a résekre nagyon lövöldöztek, úgy hogy a német sereget nagy félelem szállotta meg, mert rendkívül nehéz volt a falakat védelmezni. Ezután ezek is kezdtek tüzet szórni a törökökre és nagy nehezen el tudták távolítani őket a fal alól.¹⁾ Mikorra három óra elmúlt, a törökök közül sokat leöltek és a vár falait meg tudták szabadítani. Itt 2000 töröknél több lón vértanúvá és magok is azt mondták, hogy sem Rhoduson, sem Belgrádnál nem vezett ennyi emberük.

A nevezett hónap 4. napján ismét rohamot intéztek s e rohamra pihent, erőteljes katonákat hajtottak. Az egész sereg rőzsét, létrákat vitt és földet hordott, hogy az árkokat betöltsék. Ekkor a német és spanyol sereg oda rohant, ágyúit és puskáit rájuk sütötte s egy lábtoppantásnyi idő alatt sok emberüket levágta.

Más nap, a mint látta a szultán, hogy ilyen módon a várat nem foglalhatja el, rendkívül haragudott s az összes bégler-bégeket, a janicsár-agát és Ibrahim pasát maga elé hivatván, megdorgálta őket és megparancsolta, hogy a sereget három napig hagyják pihenni, a harmadik napon pedig mindnyájan egyszerre támadjanak. Ez idő alatt benn egy kapitány²⁾ az összes kapitányoktól derék vitézeket kért, a kikkel egyszerre kirohant Ibrahim pasa hadosztályára és ebből igen sok embert ölt le. Sőt lesbe is állított embereket. Midőn Ibrahim pasa hadosztályából egy csapat ezekre rohant, ezek sok embert levágtak seregéből, sokat pedig élve elfogtak. E foglyoktól megtudták, hogy a szultán még egyszer szerencsét akar próbálni rohamot intézve s ha el nem foglalhatja a várat, elvonul alóla, minthogy a tél közeledik, az idő zordonná kezd válni s mivel hallotta, hogy a német császár nagy hadsereggel akar jönni és Ferdinánd király is sereget gyűjt.

Tehát az említett hónap 13. napján úgy a szipáhik, mint más csapatok, egy szóval az összes fegyverfoghatók egyszerre rohamot intéztek és az aknával lerombolt falakra fölmászván, igyekeztek a várba behatolni. A mi seregünk pedig azon helyeket fákkal, nagy gerendákkal és kövekkel megerősítette, sőt jobb karba helyezte, mint előbb volt. A mint azonban látták, hogy a törökök roppant nagy sereggel támadnak, igen megzavarodtak. De a kapitányok a derekabli vitézeket hajtották ellenük és annyi ágyút sütöttek rájuk, hogy a törököket teljes zavar lepte meg. Ibrahim pasa és Ferhád janicsár-aga, továbbá Behrám pasa karddal hajtották a sereget rohamra, de a török sereg így sem volt képes

¹⁾ Istvánfy másképen adja elő.

²⁾ T. i. Paulus Baquitius.

támadni, hanem megfordulva ezt hangoztatta: »inkább akarunk meghalni mindnyájan a ti kardotoktól, mint a németek és spanyolok puskái által.« S valóban e rohamban senki sem ment a várig.

Midőn a szultán meggyőződött róla, hogy elfoglalása lehetetlen, a nevezett hónap 14. napján, a vár ostromlásának pedig 23. napján, még azon éjjel, éjfélkor elindult Bécs alól és 5 nap alatt Budára érkezett, mely harmincz mértföldnyi távolság. Itt foglyainkat szabadon bocsátotta. Ama zászlótartót Ibrahim pasa maga elébe hozatta és ezt mondta neki: »A padisah nem azért jött, hogy Bécset elfoglalja; csak azért jött, hogy ellenségednek, Ferdinánd királynak, megmutassa erejét. Ime most ennyi történt. Ha még ezután se ismeri erejét, nem sokára ismét eljön, nem késlekedik megmutatni hatalmát s erre képes is«. A zászlótartó visszajöven, ezt elmondta az összes grófoknak és kapitányoknak.

Mikor Budára érkezett, János királyt királylyá koronázta, a királyi pálczát kezébe adta s átadta neki az egész ország fölött való korlátlan uralmat. A török nagyokat és főbbeket a divánba gyűjtötte s a gyülekezet előtt mondá: »Az volt a szerencséd, hogy hozzám folyamodtál és tőlem kértél segítséget. Bármikor lesz valami bajod, segélyemet soha sem tagadom meg tőled. Én téged szomszédomnak fogadlak és ellenségednek elébe állok. A ki nem engedelmeskedik neked, tudósíts róla s én Allah segítségével meg fogom büntetni.« A magyar főuraknak is ezt mondta: »Ezt ismerjétek királyotoknak és vigyázatok, hogy szavával ne ellenkezzetek. Ime a királyi korona, királyi buzogány avagy pálcza és a királyság többi díszjelvénye ő neki adattak.«

Buda őrizetére 3000 müzülmán katonát hagyott, maga pedig a pesti oldalon székhelye felé ment.

*

Sedlitz Kristóf zászlótartó esetét, kissé eltérően, előbb is elmondja Pecsevi, ott, a hol török források után beszéli el Bécs ostromát (I. 138):

»A második ütközetben a római pápa seregének zászlótartója is fogolylyá lett. Ibrahim pasa előhozatván, ezt mondta neki: »Szultánunk nem azért jött, hogy Bécset elfoglalja; célja csak az volt, hogy Ferdinánd királynak megmutassa hatalmát. Ha az még ezután sem ismeri erejét, a felséges Isten segítségével újra eljön, s meg fogja ismertetni vele hatalmát«. Ezt mondván szabadon bocsátotta. A hitetlenek megírták történetükben, hogy mikor az említett visszament és a hercegek s grófok jelenlétében elmondta e szavakat, mindnyájan azt mondták: igazán beszélt.

4. *Részletes elbeszélése annak, hogy mimódon jutott a korona a padisah kincstárába. (I. 151.)*

Itt nem is említi Pecsevi, hogy e dolgot a hitetlenek historiájából vette, de az összehasonlításból világosan kitűnik, hogy Istvánfy IX. és X. könyve után beszéli el az eseményt.

Midőn a magyar urak, a padisah által budai királylyá tett János királyt nem ismervén el, Bécsbe mentek s Ferdinánd királyt hívták a királyságra, ez pedig bejövén János királyt kiűzte Budából és a királyi trónra ült: szokás szerint az összes urak és országnagyok Székes-Fejérvárra mentek, Ferdinánd királyt megkoronázták és hódolatukat bemutatták neki. Régtől fogva szokás volt, hogy a koronát egy jelesebb bégnek adták át, a ki azt elzárva és lepecsételve a visegrádi kincstárban őrizte. Most is, mivel *Pirin Petro*,¹⁾ Siklós és Valpó ura, a főurak jelesebbjei közül való volt, ennek adták át, hogy Visegrádra vivén őrizze. Ez pedig egyelőre nem vitte Visegrádra, hanem a maga várába, Siklóstra hozta.²⁾

A mint eközben hírt vett, hogy a szultán közeledik, a koronát Siklósról kiviven, családjával együtt útra kelt Buda felé, hogy onnan Ferdinánd királyhoz menjen. A pécsi püspök János király híve volt. A mint ez meghallotta, hogy az a koronával megy, Pécsről 200 vitéz lovast³⁾ és 50 gyalogost küldött utánna. Mikor *Szekszár* közelében, a *Sárvíz* partján levő faluban megszállott, utólérték és a semmit nem sejtőt meglepték. Nehány emberét levágták, magát pedig családjával és a koronával együtt elfogták és Pécsre vitték. De mivel nem merte Pécsen tartani, Sopron várának bégje pedig szintén János király híve volt, Bánfi János lindvai béggel ahhoz akarta küldeni Sopronba.

Midőn a padisah a mohácsi mezőn tábort ütött, értesült e dologról, tehát magához hivatta a pécsi püspököt és Bánfi Jánost s szigorúan rájuk parancsolt és a koronát, meg *Prin Petrot* előhozatta. A koronát átvevén magánál tartotta, *Prin Petrot* pedig átadta János királynak, de szigorúan meghagyta neki, hogy ne büntesse meg. Prin Petro később meghódolt a padisahnak.

*

E fejezetet az Új Magyar Muzeum 1860. évf. I. 300 l. már Vámbéry is lefordította, a nélkül, hogy eredetijét csak egy szóval is említette volna.

¹⁾ Perényi Péter.

²⁾ Eddig tart, a mit Istvánfynak IX. könyvéből vett, míg a következő rész a X. könyv végéről való.

³⁾ *Katana*, mely = magy. *katona*, míg *hajdud* = gyalog, *hajdú*.

5. *Buda ostroma 1530-ban.* (I. 156.)

Pecsevi nem mondja, hogy e történet elbeszélésében magyar forrást használt, de előadása világosan utal *Istvánfy* XI. könyvére mint eredetire, melylyel azonban egészen összeolvasztja török forrásainak adatait.

937. év.¹⁾ Midőn János király — kinek a felséges padisah Magyarország királyságát ajándékozta s kit a korona átadásával a lázongó kortársak irigysége tárgyává tett — a boldogságos padisahnak hazatérése után a magyar urakat felhívta hódolatra: némelyek meghódoltak neki, némelyek pedig nem. Mindenek előtt Török Bálint emelte föl fejét a hódolat megtagadásával és hintette el a lázadás magvát a többi magyarok félrevezetésére. Szükséges volt tehát a nevezettet megfenyíteni, hogy erről a többiek is példát vegyenek és engedelmességre térjenek. A padisah által Buda őrizetére hagyott janicsárokat és Kászim pasát seregével — mely 3000-nél több volt — meg a melléjük adott 10,000 magyar katonát Szigetvár ellen küldte. A nevezettek pedig néhány faltörő ágyút, löport és más hadi készletet véven magukhoz Pécsről Szigetvár felé megindultak.

A német király, a hitetlen Ferdinánd, ez alkalmat felhasználva, németekből, spanyolokból és más népekből jókora sereget gyűjtött össze és Buda ellen küldte. A mint János király kémei e dolgot neki hírül adták, sietve embereket küldött a Szigetvár ostromlásával elfoglalt török és magyar seregért; a többi hitelenekből is 10,000 főre menő sereget szedvén össze Budára vezette. Továbbá a szemendrei béghez, Jahjapasazáde Mehemmed béghez és a magas portára is küldött segélyt kérő leveleket.

A német sereg pedig fölkerekedvén jött Bécsből s először Esztergomot — melynek ura, az érsek, mikor a padisah Bécs alatt volt, meghódolt és János király híve lőn — vették ostrom alá s meg is hódították és 3000 embernyi spanyol és német őrséget helyeztek bele.²⁾ Azután Visegrádot és Vácot is elfoglalták. Majd Budához érkezvén ostromolni kezdték.

Ez alatt a Szigetvárat ostromló török sereg Kászim pasával és a vele levő magyar had is megjött; de mivel Buda körül volt zárva, nem mehettek be. Visszafordultak tehát Székes-Féjervárra, mely János király részén volt. Itt kalauzokat szerezvén egy éjjel titokban eljöttek és bejutottak a várba.

Mindjárt a következő napon kirohantak és megtámadták a németek sánczeit. Mindkét részről igen sok ember esett el, mégis János király győzelmesen vonult vissza a várba az iszlám

¹⁾ 1530 augusztus 25--1531 aug. 14.

²⁾ Ezen őrségről nincs szó *Istvánfynál*.

népével.¹⁾ De a németek néhány napig erősen lötték a várat és több helyen lerombolván a földdel egyenlővé tették. Ostoba buzgalmukban rohamot intéztek, azonban séggyennel kellett visszafordulniok.

Ekkor a szemendrei bég, a főntebb említett Mehemmed bég, továbbá Khoszrev²⁾ boszniai bég és Ahmed, aladsa-hiszári bég³⁾ tudatták János királylyal, hogy a mohácsi mezőre érkeztek⁴⁾ a többi végvidéki hadakkal együtt s azt is mondták, hogy velök van Ibrahim pasának egész hadserege, t. i. a ruméliai és anatóliai had.

A főntebb említett Mehemmed bég még egy ügyes tervet csinált, t. i. a gyaurokból ejtett foglyok közül néhányat szándékosan eleresztett, kik aztán jelentették, hogy Ibrahim pasa vezír megérkezett; s Budán is elhíresztelték azt a tervet, hogy az iszlám serege alúlról, a Budában levő sereg pedig a keresztyén tábor felső részén egyszerre szándékozik közre fogni a németek és spanyolok hadát.⁵⁾

Mihelyt tehát a gyaurok e hírt meghallották, az ostromlással felhagyván ágyúikat elvontatták és seregükkal megfutottak, nem várakozva egymásra.⁶⁾ A *jánosiak*⁷⁾ ötvenhét napi ostromoltatás és annyi baj s fáradsalmak után épen maradtak helyükön.

Három-négy nap mulva Mehemmed bég is megérkezett a hadsereggel és haladéktalanul átkelt a pesti oldalra. S hogy legalább üres kézzel ne térjenek vissza, azt a tervet csinálta, hogy a Budán és Pesten maga mellé vett kalauzok vezetése mellett *Novigrádon* túl menvén, beütött a *Nitra* nevű folyó partján és a *Vág* vizének környékén elterülő, Ferdinánd királynak hódoló tartományba. S Isten segélyéből annyi zsákmány került az iszlám seregének birtokába, hogy kimondhatatlan. A gyönyörű leányok, szemérmes ifjak és egyéb foglyok száma 15,000-nél több volt. A harom- és ezüst edény-félék száma nem fér lajstromba s szinte megszámlálhatatlan. Egy szóval azt a tartományt úgy fölégették és elpusztították, annyira kirabolták és eldúlták, hogy lakosoknak és lakóhelyeknek még nyomuk sem

¹⁾ Istvánfy szerint a király nem volt künn.

²⁾ Istvánfy e nevet mindenütt *Usreffus*-nak írja.

³⁾ Istvánfynál e helyett: »Amurates, Hercegovinae praefectus.«

⁴⁾ Istvánfy nem említi Mohácsot.

⁵⁾ Ez a pont niq:as Istvánfynál, hanem török forrásból vette Pecsevi, mint a főntebbi néhány eltérő adatot.

⁶⁾ Istvánfynál: et plurimi milites morbis aut vulneribus debilitati hostibus crudeliter nectandi in tentoriis relinquerentur.

⁷⁾ Pecsevinél török pluralisi raggal: *Jánosi-lar* (jánosi-ak).

maradt. Sőt mondják, hogy János király ezt látván sírt és ezt mondta: »Isten színe előtt ezért Ferdinánd király a felelős.«

*

Ezt a fejezetet is lefordította Vámbéry az Új Magyar Muz. 1860. évf. I. 298—300. lapjain, de nem ismerte föl a magyar forrást.

6. Az 1532-ki hadjárat. (I. 159.)

Miután Pecsevi Kőszeg sikertelen ostromát s a török seregnek visszatérését Austrián és Stirián keresztül, török források után elbeszélte, így folytatja:

»Száfár hó 16-án¹⁾ a Dráva folyóhoz érkeztek, melyen azelőtt Eszék közelében átkeltek volt s itt négy napig időztek, a míg az iszlám serege számára hidat vertek.«

Ide *Istvánfy* XI. könyvéből iktat be egy, az ő tudomásával ellenkező részletet:

E helyről a hitetlenek ezt írták: A mint híre futott, hogy a szultán erre fog elvonulni,²⁾ a parton levő kis és nagy hajókat mind elégették. Minthogy az iszlám serege nem talált hajókat: nem birtak hidat csinálni. Végre ilyen eljárást követtek. Öt, hat-ezer teve, öszvér és lovas katona egyszerre kelt át s így a vizet némileg elzárták. Akkor ezen alul a szultán a vezírekkel s az udvari szolgálkával könnyű szerrel átkelhetett.

Ezután ismét török források után folytatja előadását egészen a szultánnak Sztambulba érkezéseig s a következőkkel zárja be a fejezetet:

A hitetlenek azt írták történetükben, hogy a szultán a császártól előbb küldött követet³⁾ Kőszeg meghódítása⁴⁾ után visszabocsátotta a császárhoz. Egy levelet is írt, sőt előszóval is ezt méltóztatott mondani: »Mennyi ideje már, hogy a férfiaság igényével föllépve azt hirdeted, hogy a harczter hőse vagy. Mostanáig már nehányszor jöttem ellened s országodat tetszésem szerint foglaltatom, de sem neked, sem testvérednek híre-nyoma sincs. Ti nem kérkedhettek királyságotokkal és vitézségetekkel! Seregged, sőt feleséged előtt is nem szégyenled-e magadat?

¹⁾ Azaz 1532. szeptember 18-án.

²⁾ T. i. *Marburg* mellett.

³⁾ Két követ volt, t. i. gróf Nogarola és Lamberg.

⁴⁾ Török felfogás szerint elfoglaltatott Kőszeg; mert török zászlót tűztek a falára. A török történetírás felfogását mutatják Pecsevi e szavai: »A nevezett vár visszaadott bégyének (Jurisics) a budai királynak való hódolás föltételével s egyszersmind szultáni zászló is adatott neki« (I. 165).

Hiszen az asszonyban is több bátorság van, mint te benned! Ha férfi vagy, állj ki a harctérre s teljék be, akármit végzett az Uristen! Osztozzunk meg az uralmon a bécsi mezőn, hogy a szegény nép is hadd nyugodjék meg! Ha pedig a helyett, hogy az oroszánt a harctéren keresnéd föl, róka módjára ravaszsággal akarsz zsákmányt ejteni: ezt ne tartsd hősiességnak. Ha még most sem állasz ki a harctérre, asszonyok módjára rokkát és orsót végy kezedbe, a királyi koronát pedig dobd el és többé ne vedd nyelvedre a hősiesség nevét.«

Midőn a követ e hírrel visszatért hozzá s az a levelet elolvasta: azonnal sereget gyűjtött, mely 80,000 gyalogból és 40,000 lovasból állott. De még sem jött a padisah ellen, hanem kitért előle; mert hadában éhség, betegség és erőtlenség volt.

*

Ezt az egész fejezetet lefordította Vámbéry (Új Magyar Muzeum, 1860. évf. I. 348—355), de az első részletet (a Dráván való átkelést) kihagyta, a második idézetnek sem mutatta ki eredetijét. Ez a második részlet bizonyára *Jovius* historiájának XXX. könyvéből való, mert abban található a két követ jelentése.

THURY JÓZSEF.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Nagyvárad a török-foglalás korában 1660—1692. Visszavérása kétszázados emlékünnepére írta Bunyitay Vincze. — Az összes bevétel a biharmegyei és nagyváradai muzeum épületére van felajánlva. Budapest, 1892.

Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Incze pápa. Fraknoi Vilmos, várad kanonoktól. Róma, 1892. Nyomatott a vatikáni pápai nyomdában.

Két szép füzet fekszik előttünk, melyek a lefolyt nagyvárad emlékünneppek alkalmából láttak napvilágot; de azért nem rossz értelemben vett alkalmi munkák, hanem megérdemlik a történetkedvelők figyelmét.

Bunyitay mintegy Nagyvárad török korának történetét, vagyis inkább e történet egyes részeit írja meg. Részletesen foglalkozik az 1660-iki gyászos végű ostrommal s az 1692-iki felszabadítással, de a közbeneső időszakról is tanulságos adatokat tud elmondani. Lelkiismeretesen felhasználta minden kiadott forrásművet, kiadatlanokat is forgatott s egészben véve érdekes olvasmányt adott kezünkbe.

Valóban nagyon tanulságos a könyv befejező és berekesztő fejezeteinek összehasonlítása. Mily könnyen engedte át a császári politika 1660-ban Nagyváradot a töröknek, pedig mily hosszú és fáradságos ostrom árán hódították vissza e várat 32 év múlva! 1660-ban az udvar azzal mentegetődzött, hogy nem akarja megszegni a békét. De tulajdonképp békének volt-e nevezhető az ily állapot? S vajon érdemes volt-e fentartani az oly békét, mely ily rettentő áldozatot kívánt? S ha érdemes volt is, lehetséges volt-e? Nem kellett-e attól tartani, hogy a török felriadt harczai kedvét a meghunyászkodás csak fokozni fogja? Lehetetlen e kérdéseket elhallgatnunk, ha az 1660-iki eseményeket vizsgáljuk és az ostrom történetét e részletes leírásban olvasván, Souches tábornok stoikus nyugalmaival szemben ugyancsak éles ellentétben tűnik fel Ibrányi hősiessége s általában a csekély magyar őrség vitéz magatartása.

Hanem másrészt el kell ismernünk, hogy ha az udvar nehezen határozta el magát Magyarország felszabadítására, legalább helyt állott, mikor már egyszer belesodortatott a küzdelembe. Csak az 1691–2-iki ostromnál is láthatjuk, hogy mennyi türelmet és áldozatot kívánt a várak visszavétele, mert noha meggyengült a török hatalma, de azért még nem volt teljesen megtörve s a basák katonai becsületérzése és vallásos fanatizmusa elég kemény munkára kényszerítették az erősebb ellenfélt.

Midőn a törökök végleg kivonultak Nagyváradról s már a város határán túl jártak, a basa fölment egy ház tetejére, onnan még egyszer visszanézett Nagyváradra és nézte sokáig nagy szomorúsággal. Volt is oka a szomorúságra. Nagyvárad elvesztésével örökre el volt vágva a török útja Erdély és Felső-Magyarország felé s azután a török oly jól érezte magát Váradon, mely — Bunyitay szerint — hajdan központja volt a tiszántúli kereskedelemnek és közművelődésnek. Debreczen ép Nagyvárad szerencsétlensége korában kezd emelkedni. Mint Bunyitay írja, »a nagyváradai menekültek mintegy beléje vitték a régi Nagyváradot«.

Fraknoi könyve a nagyváradai események csak egy részletével foglalkozik, hanem e részletnek igen nagy általános jelentősége van.

Mint Buda visszafoglalása emlékünnepe alkalmából egy fontos kiadványban kiemelte XI. Incze áldozatkészségét, most XII. Incze bőkezűségét ismerteti, mely nélkül az 1692-diki ostromot bajos lett volna megkezdeni. És mily örömmel fogadták a diadal hírért Rómában. Julius 2-án a quirináli pápai palota kápolnájában hála-istenítiszteletet tartottak. Egy bíbornok mondotta a szent misét, melynek végeztével maga a pápa intónálta a Te-Deum-ot, mialatt a város összes harangjai és az angyalvár ágyui megszólaltak. Este pedig ujjongott a tömeg a császári követ kivilágított palotája előtt.

De nemcsak a várak ostromára kellett a pápai segélypénz, még többbe került a visszafoglalt várak erősítése. XII. Incze pápa aug. 2-án hatvanezer rajnai forintot ajánlott fel Várad erősítményei helyreállításának költségeire; kikötvén, hogy más célra ez összeget ne lehessen fordítani. Később azonban megengedte, hogy felét az eszéki erősítések befejezésére fordítsák. Az udvar háláját azzal is akarta kifejezni, hogy Várad egyik bástyáját Incze nevére nevezte el. Több érdekes részletet találunk még ama XV oklevélben, melyet Fraknoi a vatikáni levéltárból közölt. Különben az oklevelek csak mellékletei egy tanulmánynak, melynek czíme »Várad felszabadítása 1692-ben és XII. Incze pápa«. Az értékes tartalmat a szép külső is

emeli. XII. Incze és I. Leopold arczképei díszítik a füzetet. A papír s a nyomás becsületére válnak a pápai nyomdának és a tudós főpap áldozatkészségének.

BF.

A soproni kath. »parochia« és a »soproni kath. hitközség« története. Sopron sz. kir. város, a győri püspökség és a plébánia levéltáraiban őrzött okiratok nyomán írta *Pódafalvi Póda Endre*, a szent György vitézről és vértanuról címzett aji apát, a soproni társas káptalan éneklő-kanonokja, Sopron sz. kir. város esperes-plébánosa. — Függelék: *Szent Jakab kápolnájának leírása*. 1885. — Gombai és Marcsa-Magyari dr. *Zalka János*, győri megyés püspök, ő szentségének, a római pápának trónállója, ő császári és apostoli királyi főltségének valóságos belső titkos tanácsosa 25 évi püspöki főpásztorkodásának jubilaumi emlékére fűni hódolata jeléül kiadja: *a soproni kath. convent.* — Sopron, nyomtatott Litfass Károly könyvnyomdájában 1892. — Ivrét, 169 + XXVI lap.

A fényesen kiállított, szép képekkel díszített műben nemcsak a soproni plébánia és kath. hitközség történetének alapjait találjuk hanem egy darab magyar várostörténetet is találunk, egyik előkelő városunk történetét oly korból, mely eddig kevésbé volt föl kutatva.

Mert habár szerző a régi időkkel: a római, a népvándorlás, a honfoglalás korszakával kezdi elbeszéléseit: a részletek a mohácsi vészig inkább csak bevezetésül szolgáló vázlatok; ¹⁾ a mű magva, értékesebb és tanulságosb szakasza a reformáció és ellenreformáció története, amint az Sopronyban megesett.

Habár szerző tárgyát regestákra szakolva adja elő, mi ellen elvégre kifogásuk nem lehet, fölöttébb érdekes e két fejezet (8—69. lap), melyek az ugynevezett reformáció korszakát tárgyalják.

Az olvasó mintegy beleéli magát ama kisvárosias kietlen állapotba, midőn a fölfelé meglapuló, a lefelé annál fölfuttabb

¹⁾ Nehezteli szerző, hogy midőn némely *tudósoktól* megirandó történetére nézve tanácsot kért, *a tudományokat féltékenyen reserváló (?)* urak, néhány törekvését dicsérő szóval, ott hagyták az ismeretlenek zárt kapuja előtt. Ne essék ez neki zokon. *Die laboribus omnia vendunt.* Ama *tudós* uraknak is ott kellett volna amaz aknában bujkálniok, a honnat ő hozta kincseit, ha neki kellő tanácscsal akartak volna szolgálni. Hanem ha már megírt művét adta volna bírálatúl egyik, másik történetírónak: hiszszük, az első fejezetre nézve alighanem kapott volna néhány fölvilágosítást. utbaigazítást. Például, megmondották volna neki, ki az a *Rogierius*, a prenestei püspök házi papja, ki a váradi (nem varasdi) archidiaconatust letette, és helyette a sopronit kapta. Utasították volna némely mái kiadott kűtfőre, hogy e fejezetét is teljesebbé tegye sat.

városi tanács, mely magát *Festlichkeit*nek és *Herrlichkeit*nek czímezte, községi képviselésével, az *ehrsamste Gmán*-nal, e *kiváló okos és körültekintő* »szabók-, suszterek- és kapások«-ból álló testülettel, pöffeszkedik és első sorban íté papja (Pfarrherr) fölött, kit e végre feleségestül Németországból hozatott.

Ime egy vidám példa, amint azt Póda művéből kapjuk, ő pedig a városi jegyzőkönyvekből merítette:

1601-től 1603-ig Wimpffhamer János Henrik, másként Esthion, mert akkor divatos vala klasszikus neveket is használni, volt a sopronyi plebános. A születésére bajor, mesterségére szökött barát (ausgefallener Mönch) — ez tetszik ki mindenből — erősen hangoztatott katholicismusa által még a győri püspök jóakarát is meg tudta nyerni. Sopronyan tetszett a német a németnek: fajtájára ismert. Szerződést kötöttek tehát egymással, hogy az új plebános a vallási ügyekben a polgársággal tartson (hebe und lege), és mert a polgárság lutheranus, ne galibázzon neki, hogy protestans templomaikat szabadon látogathassák, a prédikáns végezze gyermekeik keresztelését, az esketéseket és a temetéseket. A hithú bajor megnyugodott e föltételekben, hisz »er sei viel zu schwach etwas ändern, sey der ursach nit hieher geschickt worden, er wolle niemand darinnen verhindern noch irren«, (hisz ő sokkal tehetetlenebb, hogy a dolgon változtasson, nem is a végből küldötték ide, nem törődik ő ilyesmivel).

De bezzeg, hogy a város késlekedett az anyagiakban megadni, amit bajorunk követelt, ugyan nem volt gyöngé, se gondatlan, hanem a tanácsot újabb engedményekre kényszerítette. A tanács engedett ugyan, de azért nem sokáig állott fönn az egyetértés, mert az idegen kezdett sört mérni a plébánián, a a czélmestereket zsarolta s azokat, kik gyermekeiket másutt kereszteltették, megbüntette. A tanács e miatt maga elé idéztette a plébánost. A szóbeli idézést áthozó darabantól ez azt kérdezte: Kéretik-e, vagy hivatják? No ha hivatják, akkor ez iránt megkérdi majd még a prépostot, hogy megjelenjék-e? Egyébként a minap beadott írására beéri ő írásbeli felelettel is.

A tanács erre panaszra ment hetesi Pethe Márton kalocsai érsekhez, a győri püspökség administratorához, és ugyan jól elázathatta az egyházi hatóságnál amúgy is már hitelvesztett papját, mert azt a választ nyerte: ha Wimpffhamer ő keeme nem engedelmeskedik, nem alkalmazkodik, régi joga a tanácsnak és községnek, hogy mást választhat helyébe.

Azonban a rókák tanácsa nem így akart elbánni hasonmásával; megelégedett azzal, hogy a plébánia birtokát kezéhez vette, a plébániába elhelyezte gazdáját, a plébánosnak havi bért rendelt és másutt adott neki egy szobát, mire a vértanúság vágya

csakhamar megcsappant a vitéz bajorban. Első alázatos kérdése az volt: hol fizetik havi gázsiját? Aztán esedezett: hagyják meg két lovát a termésig s addig hagyják régi szállásán. Es így folytatta: Ami a stolát illeti, kegyeskedjék a nemes város ezüstben belátása szerint intézkedni; a vallás mián nem fog ő senkinek alkalmatlankodni; aki az ő prédikációját akarja hallgatni, ám tegye; elhatározta már, hogy szerény hangon fog beszélni, hadd lássék, tessék, mily jó, megférő emberbarát ő. Amit eddig tett, azt muszáj volt tennie; izgatták erre.¹⁾

Kérését ugyan nem teljesítették, még csak új szállását se javították meg, dölőfösen megjegyezvén »man könne ime nit fürstliche Zimmer bauen«. Egyébkint kegyébe visszafogadta őt a tanács és vagy husz tallért adott neki, mit Wimpffhamer uram szépen megköszönt, »nur dass man zu beiden theilen in der still lasse verbleiben, damit kein uneinigkeit sich einreisse«. Az eddigi egyenlenséget hosszas béke fogja követni; hisz eddig sem ő volt az oka a zavargásnak, nem tőle jött az, hanem bujtották. Nem fog ő ezentúl a vallás mián senkit bezáratni, tribulálni, nyíltan vagy titkon zaklatni. A kath. pap kéri az evang. tanácsot: ne hallgassa el, ha rajta vagy prédikációin valami kivetni valót találna.

A püspöknek azon kérdésére pedig, mint vannak az öreggel? a sopronyi küldöttség tagjai azt felelték: Hála Isten, jól megvagyunk vele.

A következő évben már ő, Wimpffhamer panaszkodik a tanácsnak, hogy a győri káptalanbeliek és mások ugyan unszolják, írja össze azokat, kik a protestáns templomba járnak, ott esküsznek, gyermekeiket ott kereszteltetik. Mit tegyen? adjanak tanácsot; mert ha nem engedelmeskedik, kiközösítik. A bölcs tanács nem volt zavarban válaszával: mentegesse magát a püspök előtt — ugymond — hogy neki mint plébánosnak templomban a dolga, és nem állhat más templomok elé, hogy neveket jegyezessen. Különben őt a város, nem a püspök fizeti és az el nem hagyja. Sőt jöllehet új szállását is megigazították már, úgy találjuk, hogy még folyton bennül a régi plébániaházban.

És ez a gyatra ember még főesperes akart lenni. Kéri a tanácsot, írjon ez ügyben Prágába az udvar körül tartózkodó polgármesternek és fizesse ki félhavi bérét előre, hogy ő is

¹⁾ Wegen der Stola woll er die tax einem Ers. Rath heimgestellt haben mit dem erpieten, dass er ratione religionis Niemandt wolle ferner molestiren, wölche seine predig wollen hören, der mög es thun, er woll sich aller beschaidenheit in predig gebrauchen, dass man spüren und sehen soll, dass er ein guter Freund sey. Was bishero geschehen, das hab er thun müssen und sey aus anraitzung geschehen.

Prágába mehessen. Meg is tette, de nemcsak eredménytelenül, hanem az új főesperesnek egyik első teendője volt fölszólítani a méltatlant, hogy mondjon le plébániájáról. No most rimánkodik igazán a soproni lutheranus tanácsnak, írjon a püspökhöz bizonyítványt az ő példás életéről, fáradhatatlan működéséről, egyházi buzgalmáról. Hogy a tanácsot erre mennél hajlandóbbá tegye, hangsúlyozza, hogy a magyar papok (die ungarisch pfaffen) az ő ellenségei. — A tanács nem is ejti el hívét, kit egyszer fölfogadott, és a főesperes intézkedését figyelmen kívül hagyván, bevárja a püspök rendelkezését.

A püspök csakugyan írt a tanácsnak, hogy még emlékezik panaszaira jelenlegi plébánosok ellen; hogy hanyagság és kihágásai miatt többszörösen föladta: követeli tehát elmozdítását. De a tanács nem tágitott. Ugyanazon egyénről, kiről egy év előtt azt állítá: *derr pfarrherr führe ein solch ergerlich leben, wann es unser einer thäte, so hätte man in zu aschen verbrennt*, most azt hajtogatta, milyen jeles, életében és tanításában egyaránt példás az ő papjok. Gorombán még hozzá tette, hogy nem tized-ügy ez, hanem a hit dolga; a plébános választási jog a várost illeti, a püspököt csak a megerősítés.

Vége is hosszú huzakodás után az vetett véget a gyűlöletes kérdésnek, hogy Wimpffhamer uramat meglegyintette a guta. Ekkor is a balfi, kópházi és harkai plébániák jövedelme felével nyugdíjazták őt a hálás soproniak.

Es ilyenek voltak ők mind szinte egy századon keresztül e katolikus mintául ajánlkozó német papok, kik noha Poroszországból számúzve, maig is azt hangoztatják: *Deutsch ist katholisch*, hogy a német ajku katolikusokat a magyar ajku katolikusok ellen izgassák.

Hogy ezen, az egyházat és hazát egyaránt megtámadott garázdálkodásra reakciónak kellett következnie, természetes.

Élénken és lelkesen festi (noha itt csak kútfőit beszélteti) szerző műve III. fejezetében az anti-reformatió megindulását.

A Sopronba származott német papok alatt, kik az ottani plébániát és egyházi javadalmakat birták, a parochiának jog- és hatásköre úgymond — a minimumig csökkent, míg a Luther szellemében megvelőzött soproni várostanács más elemet, mint a németet, nem tűrt, ismerni nem akart.¹⁾

Sajátságos jelenség, mely Póda művéből megbizonyosodik, hogy valamint a lutherismus a Magyarországon megtelepedett polgároknál, kik összeköttetéseiket Németországgal nemcsak

¹⁾ »Da Euer Fest- und Herrlichkeit weder lateinisch, noch ungarisch verstehen wollen«, írja Draskovich püspök a tanácsnak.

meg nem szakították, de gyermekeiket oda küldvén iskolába vagy a mesterségek megtanulására, folyton föntartották, — talált termékeny talajra; úgy a Luther szelleme csakhamar a germanisatio érdekében működött — szinte a hazaárulásig.

Innen magyarázható, hogy a magyar protestánsok leg-többje nem a Luther, hanem a Kálvin felekezetéhez szegődött; hogy a kálvinság, mintegy tiltakozásul, magyar vallásnak nevezte magát, valaminthogy gyülekezetei szinte kizárólag mind e napig magyarok, míg a lutheristák nemcsak Erdélyben, hanem (a hol nem pánszlávok) nem ritkán másutt is a németiség főtámaszai; hogy az antireformatió a lutheranusok közt addig sikerült, míg azt a nemzeti genius lengette át, és mihelyt a *német* jezsuiták vették kezökbe, pangásnak indult; nem is birt lábra kapni azóta, mióta bizonyos papi körökben az ugynevezett aulikus (ne mondjuk: hazafiatlan, de *gyöngén magyar*) szellem fészkelte meg magát.

Tudták ezt akkor is nemcsak a magyar hazafiak, de a horvát eredetű trakostyáni Draskovich György győri püspök is tudta; a miért a német Sopronban az antireformatiót magyar papok által indították meg: Köntös, Sennyei, Káldi, Csekonics, Kéri, Vasvári, Vitnyédi soproni plébánosok, a mint gyorsan, huszonhárom év alatt egymásra következtek. Keserves fáradtsággal kellett helyre állítaniok, a mit német elődjek elrontottak, vagy elrombolni engedtek.

A tanács nyilván azt vélhette, hogy az ágostai hitvallásnak legkevesebbet árthatnak a magyarok, mint a kik legkisebb hatást gyakorolhatnak a soproni németekre, és midőn e föltevésökben csalódtak, és nemcsak a protestantismust, de ennek alapját a germanismust is veszedelemben látták, ismét német papot választottak: valami Stróbele János, rusti és rákosi plébánost, kit a város III. Ferdinánd király által is ajánlatott magának. Draskovich püspök azonban Stróbelét, mint *magyarúl nem tudó papot* meg nem erősítette, végre excommunicatióval is fenyegette, ha a soproni plébániáról le nem tesz. Ily szóra Stróbele kisompolygott hazánkából és Ausztriában vállalt lelkész-séget. (1638.)

1645-ben újra kezdték e tánczot a soproniak, és Herber Illyés győri kanonokot, ki Mansfeld Fülöp gróf, a győrvári német parancsnok ajánlatával jött, választották meg papjoknak. Öröm olvasni Draskovich leveleit, a mint gyámoltalan német kanonokját az útból kitéríti és Kéri Istvánt, ugyancsak győri kanonokot teszi meg soproni papnak. Ez úton minden erőszakolás nélkül szépen haladt az antireformatió és egyuttal megizmosodott Sopronban a nemzeti szellem, mígnem 1674-ben Kollonich a

dragonyosokkal, 1683-ban Bocskay a kuruczokkal kezdték kapacztatni a hitbéli meggyőződést

Kollonics után Christianus Augustus szász herceg, aztán Philipp Ludwig Graf von Sinzendorf, aztán Groll, Fengler, Vilt, Schwarzenberg lettek győri püspökök, kikről nincs mit mondani szerzőnek, ki munkája IV. fejezetét a vallási belbékének, az V. fejezetet a jezsuiták elűzésének és a josephinismusnak szenteli. A VI-ban leírja a soproni parochiának két plébániára való föl-osztását, a VII. és utolsóban pedig, mely egyúttal a legterjedelmesebb, a soproni hitközségnek mai állapotát kimerítően tárgyalja, s ezzel részben saját nagyérdemű működésének emlékét hagyja az utókorra.

E részből, mely voltaképen még nem egészen a történeté, csak egy momentumot akarunk megemlíteni.

Széchenyi Emilia grófnő 1863-ban meg akarta Sopronban honosítani a sz. Megváltóról nevezett szerzetesnőket; néhai Simor János, akkor győri püspök azonban ezt csak úgy engedte meg, hogy a soproni házat a külföldi (niederbronni) anyaháztól függetlenítette. Azóta a soproni anyaházból tizenkét fiókintézetet alapítottak, melyek vallási és hazafias szellemben egyaránt jelesen működnek.

Felhoztuk pedig e példát az illető tényezők okulásaúl, mert még több szerzetet tudunk Magyarországon, melyek *törvényeink ellenére* külföldi kormányoktól függnék, oda küldik megtakarított pénzüket és cserébe onnan hozzák azon szellemet, mely Sopronban tönkre tette egykor a catholicismust és másutt se szolgál ugyanannak előnyére.

Érdekes és értékes függelékét képezi Póda művének a soproni sz. Jakab kápolnájának régészeti, építészeti, történeti leírása és restauratiójának története. Értékessé teszik e csatolmányt a restaurator Storno művész hazánk fia által készített képek, melyek minden tekintetben kifogástalanok; érdekessé azon értesülésünk, hogy a restauratio a szerző fáradságának gyümölcse. A kormány ezer forinttal járult a költségekhez.

PÖR ANTAL.

Langlois-Stein, Les archives de l'histoire de France. Paris, Picard, 1891/2.

I. és II. fasciculus.

Az alábbiakban ismertetendő könyv úgy tartalma, mint berendezésére nézve a francia historiai irodalom újabb termékei sorában a legelsőik között foglalhat helyet. A szerzők kézikönyvet akarnak nyújtani a francia történet levéltári forrásaira, anya-

gúra, felölve az okleveleket, okmányokat, magán- és állami levelezéseket sat. Sorba vesznek minden egyes levéltárat, rövid megjegyzéseket fűzve minden egyes levéltár mivolta s lényegéről. E mellett felsorolják a létező, nyomtatásban megjelent, avagy kézirati repertoriumokat, catalogusokat, s felsorolják mindazon műveket és segédeszközöket, melyek a levéltár használatának könnyítésére szolgálnak.

A munka maga három részre oszlik. Az I. rész, mely már megjelent, a franciaországi levéltárakat tartalmazza, míg a sajtó alatt lévő II. és III. rész a külföldi levél- és könyvtárakról fog szólni.

A francia levéltárak között első helyet természetesen az Archives nationales foglalja el. Ezen 1789-ben keletkezett levéltár jelenleg 3 főrésze oszlik, u. m. section historique, section administrative et domaniale, és section législative et judiciaire, melyek mindegyike több alosztályra (séries) oszlik.

A section historique alosztályait a trésor des chartes, a monuments historiques, monuments ecclésiastiques, mélanges, biens des corporations ecclésiastiques supprimées képezik. Ezek elseje a trésor des chartes, mely a francia államra vonatkozó okmányokat tartalmazza. Eredetét Fülöp-Agost idejében nyerte, a XII. század végén. Szt-Lajos a Saint-Chapelle-ben helyezte el, hol 1783-ig maradt.

A levéltár II. osztálya 12 série-re oszlik, melyek magukban foglalják a koronatanács, az államkormányzat, a pénzügyek, provinciális kormányzat, a királyi házak sat.-re vonatkozó okmányokat, melyek száma 140,000-en felül van.¹⁾ Ezen série-khez csatlakozik még a 7342 térkép és 2000 tervjazból álló séries N, NN.

A III. főosztály, a section législative et judiciaire, 12 série-t foglal magában. Ide tartoznak többek között a Parlement de Paris aktái, számra 26,789, melyhez legközelebb áll a »Châtelet de Paris et Prévôté de l'Île de France« 18,800 aktával. Ez osztályba tartoznak még a sénat conservateur, tribunaux révolutionnaires, chancellerie et conseils sat. aktái is.

Az Archives nationales ezen három főosztályához csatlakozik még a 3 série-ből álló secrétariat. Csatlakoznak közvetlenül az Archives nationales-hoz a különféle ministeriumok levéltárai, számra nézve 10.²⁾ Ezzel záródik a munka azon része, mely a

¹⁾ Egymaga a série F (administration générale de la France) 85,326-ot számlál.

²⁾ A közmunkák ministeriumában többek között Colbert rendeleteinek registere, melyeket 1669 és 1679—1684-ig a hidak és utak ügyében adott ki.

párisi, a központi levéltárakat ismerteti. A következő fejezetek a vidéki levéltárakról szólnak.

A III. fejezet az egyes département-ok levéltárait ismerteti. Rövid bevezetés után közölve van a levéltárak schémája, továbbá az érseki, püspöki levéltárak, nemkülönben az »intendances et généralités; parlements; chambres des comptes; cours des aides; universités« levéltárai. Ezen jegyzékeket követik az összes département-i levéltárak betűrendes jegyzékei, melyek mindegyike rövid, a levéltárt ismertető megjegyzésekkel van kísérve, s a munka céljainak, vezérelveinek megfelelőleg, a nyomtatott vagy kézirati repertoriumok, catalogusok, továbbá a már közölt oklevelek kiadásainak sat. pontos feltüntetésével.

Hasonló módszert követnek a szerzők a többi fejezetekben is. A IV. felsorolja az archives municipales-eket, az V. az archives hospitalières-eket, a VI. pedig az u. n. archives diverses-eket. Ez utóbbi osztályba sorozzák szerzők mindazon akár magán, akár nyilvános levéltárakat, melyek a fent elősoroltak egyikébe sem sorozhatók be. Ezeket aztán, tartalmuk különféle-sége szerint, 16 alosztályban csoportosítják.¹⁾ Az anyag beosztása, elrendezése itt is ugyanolyan, mint az előzőkben.

Ezzel végződik a műnek a francia levéltárakat tárgyaló része. A francia és külföldi könyvtárakat és a külföldi levéltárakat tartalmazó részek legközelebb kikerülnek a sajtó alól, mely alkalommal a műre még visszatérünk.

Szerzők a kitűzött feladatot igen szerencsésen oldották meg. A francia történettel foglalkozók e műben értékes és megbízható kézikönyvet nyertek. A beosztás, elrendezés célszerűsége, a szükséges bibliographicus sat. jegyzetek a munkának maradandó értéket biztosítanak. A mű forgatása, használata önkénytelenül azon vágyat kelti fel, bárha a magyar irodalom is rendelkezne ilyen kimerítő, tudományos színvonalon álló kézikönyvvel.

DR. ÁLDÁSY ANTAL.

¹⁾ Ezek: 1. Cours d'appel; 2. Tribunaux de première instance; 3. Trib. et chambres de commerce; 4. Bureaux de l'enregistrement et des domaines; 5. Inspections des forêts; 6. Ponts et chaussées et bureaux de navigation; 7. Bur. de la marine et des arsenaux; 8. Prisons; 9. Sous-préfectures; 10. Archevêchés, évêchés et chapitres; 11. Fabriques et presbytères; 12. Congrégations religieuses et confréries; 13. Consistoires et églises protestantes; 14. Familles et châteaux; 15. Notaires; 16. Académies et établissements divers.

Zanino Volta, Dalle abbreviature nella paleographia latina. Milano, Kantorowicz, 1892.

Jelen munka a latin palaeographiában előforduló abbreviatiókra nyújt igen használható, ügyesen beosztott kézikönyvecskét.

Munkáját szerző 16 fejezetre osztja s Chassant, Muñoz stb. ek által adott elveket követi tárgyalásában. Bevezetés gyanánt az abbreviatiók fontossága, eredete és céljáról szól. Majd a brachy-, tachy-, steno- és cryptographiával foglalkozik. A II—VI. fejezetben tárgyalja az abbreviatura alfabetica-kat, a siglákat, a betűk összefűzését, a conjunctiókat, monogrammokkat. A VII. fejezettől kezdve azután szól a tulajdonképeni abbreviatiókról, melyeket származásuk szerint a következő 9 alosztályba csoportosít, u. m.: 1. abbreviature per lettere minute, 2. abbr. per segni indeterminanti, 3. abbr. per segni determinanti, 4. abbr. senza segni, 5. abbr. speciali, 6. delle cifre numerali, 7. abbr. soggette a equivoco, 8. delle abbreviature per contrazione, 9. per apocope.

Az abbreviatiók első csoportjába számítja mindazon rövidítéseket, melyek a francia palaeographiában »abbreviations par petites lettres supérieures« néven ismeretesek, minők pl. ap^a = apostolica stb. A 2. alá veszi azokat, melyek valamely jel, pl. egyenes vagy görbe vonal által képeztetnek pl. mgr = magister, prem = patrem, mely jelek tehát határozott, precíz jelentéssel nem bírnak. Ezzel ellenkezőleg a következő csoportba sorolja azokat, melyeknél e jeleknek határozott, megállapított jelentése van, így pl. a p, a cum stb. rövidítései. A senza segni csoportban tárgyalja az esse rövidítést, és olyanokat, melyek az előbbi csoportok egyikébe sem sorolhatók.

Az abbreviature speciali-kat három osztályra osztja: a) vel, enim, id est, scilicet; b) esse, cum, ejus, et, est, autem; c) interpunctio s több efféle dolgok. Bővebben szól azután a számjegyek rövidítéséről, s áttér a kettős értelemmel bíró abbreviatiókra. Mindezen fejezetekhez rézmetszetű táblákat mellékel, melyeken mindezen tárgyalt rövidítéseket oklevelekből véve mutatja be, itt-ott egy-két speciment adva összefüggő mondatokból is.

Miután még az apocope által származott abbreviatiókról szól. áttér az utolsó fejezetre, melyben, a mennyire a térszüke megengedi, az abbreviatiók fejlődését vázolja, a VIII—XV. században, s ebből megkísérti bizonyos szabályok levonását, melyek valamely oklevél vagy kézirat korának meghatározására szolgáljanak. E fejezetnek rendkívül érdekes azon része, melyben a diphtong *ae* fejlődését tárgyalja.

Volta könyvét úgy a palaeographus, mint az oklevelekkel gyakorlatilag foglalkozó haszonnal forgathatja. Szerző, mint említve volt, felhasználta az idevágó szakirodalmat s munkája felosztásában leginkább a Chassant által adott felosztáshoz tartja magát, jóllehet nem ragaszkodik hozzá mereven. Czélját, az abbreviációk systematikus ismertetését, sikerrel oldá meg. Kevésbé sikerültek a munkához mellékelt táblák, melyek egynémelyike az egyes abbreviációkat s szavakat nem egész tisztán tünteti fel. De ezek csak csekély hibák, melyek a munka becséből mit sem vonnak le.

DR. ALDÁSY ANTAL.

Világtörténelem, a tényleges állománybeli tisztképző tanfolyam I. évfolyama számára. I. Rész. *Ó-kor*. Budapest, 1890. II. Rész. *Középkor*. Irta Székely József, m. kir. tartalékos honvédfőhadnagy és okleveles tanár. *Hivatalos kiadás*. Budapest, 1891. Az első rész 1 — 225, a második 1 — 371 8-drét lap. Mint a honvédelmi ministerium által a m. kir. honvédségi Ludovika-Akadémia hivatalos használatára dolgoztatott mű, könyv-árusok útján nem szerezhető meg.

A honvédtisztviselői képzésnek oly vihmánya, melylyel minden magyar ember bensőleg rokonszenvez. Én is a honvédség fejlődését illető minden mozzanatot figyelemmel kísérek. A mint az elől jelzett könyv első kötete megjelent, módot találtam megszerzésére. S nagy figyelemmel olvastam meg. Örvendtettem, hogy honvéd író tankönyvet kis honvédeknek. Pedig a jó tankönyvirás nehéz dolog. Tudtam, hogy az *ó-kort* a *közép-kor* fogja követni s vártam megjelenését. A mint tavaly megjelent, megszereztem s elolvastam. Öröömöm fokozódott, mert az utóbbi felülmulta az első. Elhatároztam, hogy alkalomadtán ismeretést írok róla. De csak most tudtam sorát ejteni, hogy tanulmányozzam, hogy a szerint csak akkor mondjak róla ilyen vagy amolyan ítéletet, ha az író forrásainak utána nézek, rendszerét megismerem, a rokon iskolák hasonló tankönyveivel összehasonlítottam, s így általános irodalmi és a különös katonai oktatási czélúnak megfelelő voltáról meggyőződtem.

Ezért teszem most közzé e sorokat.

Az olvasók egy része előtt tudva lesz, hogy a Ludovika-Akadémiában az első években bejáró polgári tanárok tanították a történelmet, így a többek közt Szilágyi Sándor, P. Szathmáry Károly. A honvédelmi ministerium katonai érdekből kíváncsi volt tartotta, hogy katonai tanítsa az ifjú katonáknak egyéb tárgyak közt a történelmet is. Így lőn, hogy saját

keretéből választott a végre tanár tiszteket, s ezek tanították a növendék ifjúságot.

Azután jónak látta, hogy a tankönyvet is katona írja meg. Székely főhadnagy így bizatott meg a történelem tankönyveinek megírására. Indok reá az volt, hogy előadását a növendékek szerették, ő okleveles tanár s már korábban egy főgymnasiumban segédtanár volt, s nemcsak onnan hozott jó hirt és bizonyítványokat magával, de itt is honvédtiszti vizsgájakor a vizsgáló bizottság s különösen a Ludovika-Akadémia parancsnoka (akkor még ezredes) Svetics tábornok írásbeli dolgozatát kitűnőnek, irányát és dologfelfogását olyannak találta, hogy az ujonnan kinevezett hadnagy tanárságra berendeltetett.

Minő okok birták a honvédelmi ministeriumot e reformra, nem tudom, nem is feladatam, hogy fürkészszem. De oktatási rendszerünket, mint egy tanítóképezde 17 éves igazgatótanácsosa, ismerem. Látom, hogy más terjedelme és módszere van azon történeti tankönyvnek, a mit a gymnasium, más a mit a polgári-, reál- és kereskedelmi iskolák, meg más a mit a polgári leány- és népiskolák számára irnak. Ha itt e különböző rendeltetésű tanintézeteknél szükséges oly irányban és terjedelemben irni a tankönyvet, a minő fokú képességet akarnak a növendéknek adni: úgy hiszem természetes, ha a honvédelmi kormány, különösen katonai növelést levén köteles a honvéd növendékeknek adni, e cél elérésére szükségesnek látta, hogy ezeket katona oktassa, tankönyveiket katona írja.

Kérdésül tehető itt: milyen legyen a katonai tankönyv? milyen a tanári előadás?

A tankönyvnek nézetem szerint rövidnek kell lennie, hogy szükség esetében, kivált a közepes tehetségű ifju meg is tanulhassa, mert igaz az az oktatási elv: annyit tudunk, a mennyit emlékezetünkben megtartani birunk. Forrásokat idézni nem szükséges, sem a különböző történelmi felfogásokat és véleményeket bírálgatni. A tankönyv írójának bírni kell írói hitellel, ki a jót és szükségest kiválasztani képes, s hogy növendégeit csak igazra oktatja. Előadás közben, ha tanítványai kívánják, megnevezheti az író vagy könyvet, melyet ő használt s tanítványainak is ajánl. De idézetekkel könyvét elterhelni nem czélszerű. A korszakok és népek történeteit is csak főbb vonásokban adja; szélesen kiterjedni, eredetöket s a társadalom és ország lassu alakulását, küzdelmes fejlődését és változásait tulságos bőven és részletezőleg venni fel a tankönyvbe, nem okszerű s nem szükséges. Jó tankönyv szerintem az, mely röviden, világosan, tiszta magyaros nyelven s vonzó iránylyal közli a növendékkel a tudnivalóknak lényegét s velejét. Katonai tankönyvben fontosnak tar-

tom, hogy a polgári intézmények, az alkotmányos szabadság, az emberi jogok tisztelete és a közmívelődés iránt a növendékben az érdekeltség és rokonszenv fölébresztessék s kifejlődjék. Csak ez óvja meg a nyers katonai erőérzet és felsőségekvetelés tulságától. Csak így nem szűnik meg a katona egyszersmind polgár is lenni, fia honának s testvére honfitársainak.

Szükségesnek tartom, hogy a katonai tankönyv a népek és államok katonai intézményeire, a fegyverzetre, hadfolytatásra, az ifjuság katonai kiképeztetésére, teste erősítésére s a jellem kifermálására különös figyelmet fordítson, mindezzel növendékeit alaposan megismertesse, hogy ez által bennük pályájuk iránt kedvet ébresztszen s maguktartásának katonás jelleget adjon. Hősök s hadvezérek életének, a görögök és rómaiak világhódító harczainak, valamint nagy ütközetek színhelyeinek alapos leírása és megismertetése a katonai tankönyvek egyik szakszerű és fő feladata, a mi felkölti és kifejti a növendékben rejlő katonai tehetséget, a nemes becsvágyat s ez által jövő nagy törekvések s magas czélok magvát már jó előre megfogamztatja ifju szívében.

A katonai tanári előadásról nézetem az, hogy ennek magán kell viselnie a katonai pálya és élet bélyegét, a mi az egyszerűség, rövidség, határozottság. A katonai tanár ne legyen oly terjedékeny s bőbeszédű, minő igen gyakran a polgári tanár. Neki az úgynevezett magvas, rövid, lapidaris előadás áll jól. Neki növendékeit kevésbeszédűsége saját példájával kell oktatni. Nem a helyzethez való, ha nagy körmondatokban fejezi ki magát a katona. Az ő egész élete arra van utalva, szolgálata olyan természetű, hogy gyorsan kell határozni s tenni. Gondolkodását s elméjének munkálkodását is ehez képest kell idomítani, kifejteni és fegyelmezni, hogy kevés szóval sokat mondjon, válságos helyzetekben gyorsan cselekedjék. Nem kívánom tulszigoruan korlátozni a katonai előadó elméjének szabadságát, de az áradozást, a sentimentalismust és poézist nem vélem itt alkalmazhatónak. Ezért lehet tanítása meleg, meggyőzésre s ott a hol szükség, lelkesedés keltésére használhatja a szó hatalmát s a retorikai formák szépségét, de az legyen mindig komoly, mértéket tartó és katonás. Ez hat képzőleg az ifju katona növendék lelkére. Így fejlődik ki benne valódi katonai szellem és jellem.

Rátérek most a szóban levő tankönyvre.

A magyar irodalom mondhatni gazdag történelmi tankönyvek tekintetében. Ott van Horváth Mihály gymnasiumok és polgári iskolák számára írt Magyarország Története, Hunfalvy János Egyetemes Történelme, a m. tud. Akadémia által kiadott O-kori Történet Dunczkertől, Duruy műve Ballagi Aladártól, a régiek közül Bajzától a Világtörténet hajdankora, az ötvenes

évekből Somhegyi Világtörténete Weber után, az utóbbi évekből középtanodai használatra Mangold Lajosé dr. Müller után, később ugyan az ő eredeti dolgozása, Sebestyén Gyula Világtörténelme polgári iskolák számára, Csánki és Baróti Magyarország története polgári leányiskolák számára; végre a Ribáry Ferencz kétféle kiadású Világtörténelme és Magyarország története. Specialis tárgyú művek: a Görögök története Curtiustól, Egyiptom vallása Csengerytől és számos mély kutatásokon alapuló magyar nyelven írt tanulmánycikkek és művek. Rendelkezésére álltak a tankönyvirónak a külföldiek közül: Müller, Schlosser, Ditmár, Weber, Becker, Mommsen, Cantu Caesar stb.

A ki tankönyvet akar írni, tetszés szerint válogathat forrásművek s kész tankönyvek között. A mint érintém, a különböző rendeltetésű iskolák részére bő készlet van. Csak érzék kell hozzá, hogy a szükségeseket helyesen válaszsza meg, ízlés és kritika, hogy a céljára valókat elfogulatlanul ítélje és bírálja meg.

Sajnos, hogy katonai oktatásra való kézikönyvünk nem volt eddig, hiszen egész intézményünk legujabb keletű; hanem a kik a Ludovika Akadémiában tanítottak, Horváth Mihályét használták növendékeikhez alkalmazott terjedelemben és modorban, vagy maguk irtak e célra compendiumokat, mint irt volt Szilágyi Sándor, míg ott pár évig tanított.

Székely József honvéd főhadnagy tankönyve tehát új a maga nemében, már a tábláján kívül levő czíme is mutatja: *Tanesszközök a m. kir. honvéd Ludovika-Akadémia tanfolyamai számára.*

Az I. kötet --- a mint elől érintve volt --- az *Ó-kort* tárgyalja I—V szakaszban; az I. a *Bevezetés*, II. a *Keleti népek*: China, Kelet-India, Elő-Ázsia, Assyrok, Héberék, Phöniciaiak, Médek, Persák, Kis-Ázsia történetét, a III. a *Görögök*, IV. a *Rómaiak* történetét tárgyalja, az V. a *Császárok*, utóbb Róma hanyatlása korát.

A II. kötetben a *Középkor* van tárgyalva, szintén I—VI. szakaszban, I—XXXIII fejezetben; az I. a *Bevezetés*, II. a *Népvándorlás*: gothok, vandalok, hunok, új államalakulások, kelet-római birodalom és az újabb népvándorlások, III. a *Kereszténység küzdelme az izlámmal s a nyugati császárság megalapítása 468—936 között*: arabok, frankok, Nagy Károly és kora, utódai, normannok és angolszászok, magyarok, politikai, egyházi, társadalmi és mivelődési viszonyok, IV. a *császárság és az egyház közötti küzdelem s a keresztes háborúk*: német-római császárság, keresztes háborúk, állami élet e közben, V. a *pápai felsőbbség korszaka*: a pápai uralom tetőpontra emelkedése, Olaszország kisebb államai, Franciaország emelkedése, a magyar királyság

e korszakban, Németország emelkedése, a többi államok, VI. *A nemzeti államok politikai, vallási különválása és a szellemi ébredés*: politikai viszonyok és reformeszmék Angliában, Franciaország e korszakban, kisebb államok, Németország és a többi államok, Németország és az egyházi mozgalmak, Magyarország a középkorban, a törökök Európába benyomulása s megerősödése, művelődési viszonyok a középkorban, képzőművészet és áttekintés.

Szükségesnek láttam a könyvnek lehető rövid áttekintését adni, hogy az olvasó látva a szerző rendszerét, maga ítélhessen: miképen osztotta be tananyagát, ismerje meg történetírói felfogását, miképen sorozódnak egymáshoz s következnek egymásután a különböző két nagy korszak világeseményei, miként váltják fel egymást a népek a történetek változó folyamában, miként öröklik a régiek eszméit és tapasztalatait, államformáit és intézményeit, erkölceit és műveltségét az utánuk következő új nemzetek, vagy miképen alkotnak maguk számára újakat, korukhoz és viszonyaikhoz illőbbeket. E rövid kivonat bepillantást enged az írónak nemcsak könyvébe, de lelki és ismeret világába is. A kik történetirodalmunkat s különösen a magyar tankönyv-irodalmat ismerik, önállóan megalkothatják ítéleteiket a szóban levő kézikönyvről.

De én ezzel nem akarom elhárítani magamról a könyvismertető kötelességét és felelősségét, sőt elmondom röviden mindkét kötetről nézetemet.

Az én történet- és forrásismeretem szerint szerző mind a forrásműveket, mind a tankönyvirodalmat elég gondosan felhasználta, azokból a céljának megfelelő részeket helyesen választotta ki, a kidolgozásban a részek arányát megtartotta, főlegest vagy nem tanúságost könyvébe nem vett föl, irány a szép folyékony, nyelve magyaros, a könyvén átvonuló szellem szabad, hazafias és komoly. Írója különös figyelemmel kíséri a népek és államok hadi és katonai intézményeit, hőseit kiemeli s vitézségükről lelkesítően ír. De a polgári szabadság iránt is rokonszenvvel viselkedik. Épen oly ragyogó vonásokkal festi Solon, Lykurgos és Perikles nagy erényeit, mint Miltiades, Themistocles és Caesar hadi dicsőségét. Az emberiség összérdeke, a művelődés és polgári szabadság iránt meleg érdeklődést mutat könyvének majdnem minden része. A keresztény vallás, a reformatio, a renaissance, vagy a classikai tudományok megújrodása, a betűk és nyomtatás fölfedezése és találmányok nagy korszaka iránt szeretetet kelt olvasói és tanítványai szívében, míg a bűnt, a rosszat, a tévelygést és zsarnokságot érdeme szerint rójjá meg. Ezek előnyei. De fogatkozások is vannak benne.

Műve dolgozásánál — a mennyire én összehasonlíthattam Mangold és Ribáry tankönyveit használta különösebben a szerző. Mutatja ezt néhol a felosztás és a részek címeinek ugyanazon-sága, másol idéző jel nélkül közölt egész sorok, meg másol latin és németes kiejtésű szók és mondatok használása, a mik a nevezett két tankönyvben is hibás latinsággal s germanismussal használtatnak. E germanismusok kiáltóbbjai: a helyhez kötött élet kezdetét vette = *kezdődött* helyett (I. köt. 12. l.); India elveszté állami függetlenségét, de ennek ellenében megőrizte társadalmi szervezetét = e helyett: *ezzel szemben megőrizte* stb. (I. köt. 23. l.); a szudrák vagy páriák (a szolgák) a Brahma lábaiból állottak elé = e helyett: *származtak* (I. köt. 23. l.) graeco-italiai törzs = e helyett: *görög-italiai* (I. köt. 59. l.); ellenkezésbe jött a phóniakkal = e helyett: *phónikiaiakkal* (I. köt. 62. l.); ezzel Sparta hatalomra vergődött = e helyett: *hatalomra küzdött fel magát* vagy *hatalomra jutott* (I. köt. 93. l.); a törvények szigorú betartása = e helyett: *megtartása* (I. köt. 193. l.); Cleopatra egyipti királyné hódolatát fogadta = e helyett: *egyiptomi* (I. köt. 180. l.); ily hibás a 44. lapon: *egyipti vallás, egyiptiek segélye*; a gazdag nobilitus-ok és lovagok = e helyett a gazdag *nemesség* (nobilitus) és *lovagság* (I. k. 151. l.) Felső-Italia a Padus (Pó) mindkét oldalán = itt a Padus latin szó, mint magyarázat, teendő zárjel közé (I. köt. 116.); Tauriorum = e helyett: *Augusta Taurinorum* = Turin (I. köt. 116. l.); Tyrannisi kormányzat = e helyett *tyrannusi* (I. köt. 118. l.); Nagy sikereket aratott = e helyett: *ért el* vagy *vívott ki* (I. köt. 83. l.); a tanács tagjai szerepeltek, a gyalogság a háborúban zsoldért szerepelt = e helyett: a tanács tagjai *szolgáltak*, a gyalogság *szolgált* (I. köt. 78. l.). A szereplés egyedül a szinpadra illő kifejezés úgy ellepte irodalmunk s politikai életünk egész mezejét, mint a dudva a vetést. A császárság roppant fényűzés kifejtése által a római polgárokat magától elidegenítette — itt a kifejtés egészen fölösleges, a *fényűzést gyakorolni, fényt űzni* lehet, de kifejtetni nem. Ezt a német szót »*enwickeln*« szavából vette át szerző. Bár hagyta volna nekik! A philippii háború = e helyett *philippi-i* háború (I. köt. 179. l.) Labienus római hadvezér Lutelia Parisiorum-ot ostromolta, hibás = e helyett: Lutetia Parisiorum = Paris (I. köt. 170. l.); a frigy szentnek és feloldhatatlannak (Contarreatiónak) tekintetett, hibás, e helyett *Confarreatio* vagy *Confarratio* (I. köt. 121. l.), a 117. lapon szerző a tribus fogalomszót szövetségesnek mondja, de e jelentése nincs, lehet: *néposztály, kerület, rend*, a mi ős székelyeinknél = ág, törzs (tribus et generatio). Két legióból álló sereg pretori-nak mondatott = e helyett: *praetori* (136. l.)

Euphrat = hibás *Euphrates* helyett (I. köt. 139. l.); a német használhatja, de a magyar etymologia szerint nem lehet. Septimius Severus jelszava: laboramus = dolgozunk, szerző: dolgozzunk-nak írja, de ekkor a laboremus alak helyes (I. köt. 199. l.). Minden város Lucumunnal birt = e helyett Lucumo-val, ami főtisztviséget, hivatali czímet jelentett (I. köt. 117. l.).

A II. vagy *Középkor Történetét* tárgyaló kötet compositiójáról elmondhatom mind azt a jót, a mit az I.-ről, kevesebb alaki vagy irányi hiba kiemelése mellett. Némi homály van a *germán és szláv őskor*, a *scytha népek őskora*, (II. III. fejezet), a *vandalok Afrikában* (V. fejezet), a *szláv államok alakulása* (VIII. fejezet 34. §.), az *Omajidák uralma* (IX. fejezet 39. §.), az *avar állam bukása* (XI. fejezet 47. §.), a *normánn-szláv államalakulás* (XIII. fejezet 54. §.), a *törökök eredete és első fellépésük* (XXXI. fejezet 119. §.) című részekben; de ez közbj és köztapasztalás minden nemzet világtörténelmében, s minden nemzet tankönyveiben. Oka a források hézagossága és nem eléggé tisztázott volta, s az a kényszerűség, hogy serdülő ifjak tankönyvének rövidnek kell lenni. Ezen azonban szerző egy második kiadásnál segíteni fog, mert aránylag kevés oly helye van művének, a mit újra kelljen dolgoznia s kellően szabatossá és világossá tennie. E kötet legnagyobb része igen figyelmet érdemlőleg van írva, a III., V. és VI. szakasz meg épen sikerültek, úgy az anyagbeosztás, mint a részek arányossága, a könnyű, élénk előadás mint a magyaros szép irány tekintetében. Itt szerzőnek írói ereje tisztán látszik, s következtetést enged arra, hogy a tanári széken helyén van, hallgatói figyelmét lekötni, tanítványait érdekesen oktatni tudja. Sok fejezetén világosan észrevehető, hogy katedrai előadásra van írva, hogy az vonzó, a nyelv lendületes s hatás nélkül nem marad.

Néhány germanismus itt is van, ilyen: a népvándorlás kezdetét veszi = *kezdődik* helyett (II. köt. 1. l.); az eszmék győzelmet aratnak = *győznek* helyett (II. köt. 2. l.); a longobardokat Paviáig visszavetették (II. köt. 93. l.), phoeniek, egyptiek = *phoeníciák*, *egyiptomiak* helyett. (II. köt. 63. l.) A frank birodalom első keresztény hatalommá nőtte ki magát = *hatalommá lett* vagy *növekedett* helyett (II. köt. 135. l.) A fölingerült néptömeg rávetette magát a papságra = *rárohant* helyett (II. köt. 322. l.) Hogy vethetné magát valahová vagy valamire a nép?! Ez szörnyűséges beszéd, igazán csak a német képes így írni s még is tudósnak maradni! A német birodalom Rómától meg szűnt függővé lenni = *függeni* helyett (II. köt. 274. l.) Ez volt az első lépés az aristocrat kormányformára = az *aristocratiai* helyett (II. köt. 226. l.) Vak eszközül használta fel jól kiszemelt

embereit = *jól kiválasztott* helyett (II. köt. 78. l.) Kiszemelni a buzát lehet. A vakbuzgóság a serdületlen gyermekeket is felhasználta = a fölserdült gyermek ifju, serdületlen gyermeket nem használ a magyar nyelv (II. köt. 181. l.) A góthok minden kísérlete, bevenni a várat, meghiusult. Ez jó magyarsággal így fejezhető ki: A góthok minden kísérlete meghiusult, hogy a várost bevegység, vagy: *A góthoknak a város bevételére tett minden kísérlete meghiusult* (II. köt. 49. l.) Framea véső alakuszerszám = *fegyver* ez, nem szerszám, vágta vele a középkorban (II. köt. 9. l.) A nép a pápa buzdító beszédére egyhangulag kiáltotta: »*Deus le volt* = Isten úgy akarja.« E mondat forrására nem tudtam rá találni, miféle nyelven van mondva? nem tudom; sem franczia, sem latin, sem olasz. Megköszönöm, ha szerző felvilágosít.

Eddig ismertetésem. Az észrevételekkel kísért két kötet előttem kezesség 1. arra nézve, hogy a mikor azok második kiadást érnek, szerző azt tökéletesbíteni és a czélnak teljesen megfelelővé fogja tenni, 2. hogy jövő évi iskolai előadásában igénytelen észrevételeimre — a mennyiben megérdemlik — figyelemmel lesz, s növendékeit különösen az általa forrásul használt tankönyvekből ráragadt magyartalanságoktól meg fogja óvni. Sőt reményem van az iránt is, hogy szerző művének III-ik kötetét, az *Ujabb Kor Történetét* is úgy írja meg, hogy az is haladást fog mutatni, kevesebb észrevételre ad okot, gáncsolásra semmit. S hogy ezt tehesse, figyelmébe ajánlom a specialis forrástanulmányt és forráskritikát. Minél kevesebbet vegyen át tankönyvíró társaitól. Alkosson ujat maga, önálló tanulmány alapján, a miben segítségére lesz tanári hosszas praxisa. Én felállítottam ez ismertetés során eszmémet: milyennek képezek én egy Ludovika-akadémiai jól írt hazai történeti tankönyvet? s milyennek óhajtanám azon akadémiai történettanári előadást? Ha szerző főhadnagy úr figyelmére méltatja, hátha az oktatásügy javára lesz. Én elvben azt óhajtom, hogy katonanövendékeknek katonai tankönyvét, aki őket oktatja is. Szerző urat sok tulajdona képesíti arra, hogy egykor jeles katonai kézikönyv- és történetíróvá legyen.

JAKAB ELEK.

A bányászati legrégibb német település története. Ismeretlen kútfők alapján írta Baróti Lajos. Temesvár, 1892. 8-adról 1...70 ll. (Ára 1 frt. — Kapható a szerzőnél: Budapest, Vár, Fortuna-utca 7. sz.)

E kis könyvnek kiváló becsét két igen fontos ok mutatja; az egyik *általános*, és abban áll, hogy hazai történetünknek egy még

nem eléggé kitisztázott ágát, a külső betelepítést teszi tanulmány tárgyává s veszi alapos művelés alá. Nekünk igen fontos és igen időszerű, hogy immár a szerb, német déli betelepítésekkel egészen tisztában legyünk, hogy tudjuk: mik voltak e betelepítés feltételei, mi jogot s kiváltságokat kaptak a települők s mily kötelezettségekkel? a nyert jogok minő viszonyban állottak akkor s állhatnak ma az állami léttel és alkotmánynyal? A midőn szerző a legrégibb német település alapos megismeréséhez nyújt tájékozó adatokat, nemcsak köztörténetünket bővíti és világosítja, de egyszersmind politikai szolgálatot is tesz, mert a települőknek az államhoz való viszonyát magyarázza és érteti meg, sokban mai államférfiainknak is utmutatást ad.

A *másik specialis becke* e könyvnek abban áll, hogy szerző kiváló figyelembe veszi az előtte e tárgyról írókat és munkáikat, azok forrását és értékét meghatározza, fogyatkozásait érinti, saját műve forrásaira is rámutat, olvasóit jó előre tájékoztat adatainak hitelessége s megbízhatósága iránt. Történetírásunknak olyan kutató és író kell, aki a levéltárak eddig rejtve volt s titokként őrzött irataiból, a régi jegyzőkönyvekből és legfelsőbb elhatározásokból dolgozik. Innen remélhető hazai történetünkre új világosság, rejtett dolgoknak megismerése, az eddigi történeti felfogásnak megigazítása s pragmatikus tudás.

Szerző ilyen uton indult el. Fárasztó az és nem szerez fényes elismerést, csillogó gyors sikereket, de munkálkodása valódi haszon a tudományra nézve, mert a mit napfényre hoz, az becses, az eddig nem volt tudva, az történettudásunk alapját szilárdítva, anyagát bővítve, egyszersmind látkörünket is tágítja és emeli.

Néhány év előtt az országos levéltárhoz kerültek Temesvárról az oda való tartományi kormánynak (Administratio) iratai, a miknek tartalma a tudósok előtt ismeretlen volt s fel nem használtatott. E levéltárat úgyszólván Baróti fedezte föl s az ő figyelmeztetése folytán adatott át az országos levéltárnak. Szerző e levéltárnak tárgyára tartozó adatait mind felhasználta. Kutatott és adatokat gyűjtött a bécsi hadügyi és udv. kamarai levéltárban is.

Ez fáradságos és érdemes munka.

A könyvnek két része van: *a történeti*, a hol a telepítés kezdete, folyama és végeredménye van leírva. Látható abból: ki kezdeményezte? mikor? honnan? mily nemzetű települők? s mily számban jöttek? mily kedvezményben részesültek s mennyi földet és segílyt kaptak? Ki volt felügyelőjük és a telepítés vezetője? Hogy és mily községeket alapítottak? hogy fejlődtek? s mily viszontagságokkal küzdöttek?

A könyv *másik része gyakorlati*: az okiratokat adja mellékletekként eredetiek után. Ezek a történeti rész alapjait teszik.

Itt van az első tervezőnek jelentése a temesvári Administratióhoz, s ennek válasza, a német bevándorlók kívánságai ugyanahoz, s az Administratio határozása, császári utlevél a települőknek, a pfalzi családok kérelme, VI. Károly császár nyílt levele a rajnavidéki német fejedelmekhez, Mercy a Bánság első kormányzója és Falk wormsí amtmann részére adott császári felhatalmazás, végül a bánsági német telepek vagy községek nevei kimutatása.

Bezárja a könyvet a *Függelék*, t. i. minden telep vagy község történetére nézve különböző levéltárakban, gyűjteményekben, könyvekben, hivatalos forrásokban talált történelmi följegyzéseket és adatokat külön a telep betűrendben következő neve alá csoportosítva adja elő, részint azért, hogy művét átlátszóbbá, megérthetőbbé tegye, részint hogy a történetíró ez által is segítse.

E kevésből megítélheti az olvasó és szakember e könyv becsét, a mivel szerző a magyar telepítés történetének valóban hasznos szolgálatot tett. Vevője és olvasója hihetően, mint más komoly olvasmánynak, e könyvnek sem lesz; de a kik szívesen tanulnak, szerző e művét meg fogják becsülni, s a tudomány gyarapodik általa. Komoly tudósnak munkásságra elég nemes ösztönző ez is.

A - A.

Arcisme (Physiognomika). Irta Szentpáli Janka. Magyarország sok nevezetes férfiai(ának) és hölgyének arczképével. II. kötet. Budapest, 1892. 8-adrét 1—205 ll. Ára 2 frt. (Az I. és II. kötet 4 frt.)

E könyv a *Fővárosi Lapok*-nak az I. kötetre tett megjegyzéseire szerző által önigazolásul írt észrevételekkel kezdődik. Ezután két részből áll: 1. *Elméleti Rész*, melyben szerző arczképismei általános nézeteit adja elő, jelesen az *I. fejezetben* a physiognomista tulajdonairól és természeti képességeiről, a belső és külső közötti összhangról, a physiognomiai gyakorlatról, az arczoknak más arczokra való befolyásáról értekezik. A *II. fejezetben*: sok mindenről, a művészetről, művészlől, zenészlől és költőről szól. A könyv másik része 2. a *Gyakorlati Rész*, szerző beosztása szerint ez a *III. fejezet*, melyben szerző a magyar történet középkori és újabb idej nagy férfainak és kinagasló jellemű nőinek, úgyszintén világtörténeti nevezetes művészek és művésznők s más jelesek arczképeit eredetiek után adja, s elméleti nézetei alapján azok jellemét, szellemi képességeit, érzelmi és kedélyalkatát, erényeiket és gyöngéiket igyekszik kimagyarázni az arczból, szemből, néha a külső testi tulajdonságokból, minő a szín, a haj tömörsége és lágyasága, máskor az arcz és homlok látható reddőiből a láthatatlan és kifürkészhetlen belsøre következtetileg ítél, s jónak vagy rosszának, lángésznek vagy ostobának, uraságra vagy szolgál-

ságra teremtettnek jellemzi az embert s ez vagy amaz arczkép történeti egyénét.

A helyett, hogy bíráljuk a lelkes írónőt, inkább meleg elismerésünket kell kifejeznünk, hogy e nehéz, kevesektől mívelt s költséges irodalmi ágba keresi írói becsvégya kielégítését. S a midőn én ezt teszem, két dolgot emelek ki, melyeken e könyv sarkall, s a miket az olvasó szíves megfontolásába ajánlok.

Az egyik ez. Az arczismei elméletek általában nem bírnak a pozitív igazság kriteriumával; mert az arcz és szem nem mindig hű tüköre a láthatlan bensőnek, mert a létező arczképek nem mindig hívek, (s mint e könyvben is van rá eset) nem eredetiről vétettek, tehát az okoskodásban néha nem biztos a kiindulási pont, sok a téves következtetés s nem elég szilárd alapú a logika; de azon czikkek, melyek szerző elméletei I. II. fejezetét teszik, elmélkedésre bő anyagot adnak, s bár nem egy ítélete igen általános és merész, mégis mindenik hosszabb gondolkodásról tanuskodik, sőt lélektani megfigyelésen alapúl, elannyira, hogy történeti alakjaira nézve, a kiknek élete és írói s magán jelleme már részben ismeretes, igazat kell hogy adjunk szerző jellemzésének, ítéleteinek.

Másik észrevételem az, hogy a tisztelt szerző könyve irányát és módszerét gyakorlatinak tartom. Ha arczismei elméletei önállóan jelentek volna meg, tán én is találnék ellenészrevételekre okot. De így, történeti nagy és fényes alakok arczképeinek kíséretében befolyással lehet hazai történetünk megkedveltetésére és népszerűsítésére. Midőn a szerző akár a világtörténelem, akár hazai történetünk kitünőségeinek arczképét rajzban a közönség elé állítva, arczismei és lélektani magyarázataira tér, s azok jellemrajzát és ismertetését saját tanulmányai, vagy nagy írók essay-i alapján adja, mintegy kettőzött alakban örökíti meg olvasói lelkében. A miket Katalin orosz császárnőről vagy Mária Antóniáról, Hunyady Jánosról vagy Szilágyi Erzsébetről, Mátyás királyról vagy Zrínyi Ilonáról elmond, e ragyogó történeti alakok nagy jellemökkel és szívbeli tulajdonaikkal együtt vésődve be, megmaradnak a fogékony lelkekben. Én e kötetet a történetkedvelő közönség gyámolító pártfogásába és a tanuló ifjúság figyelmébe különösen ajánlom.

A. -- A.

Podmaniczky család (Podmanini és aszódi báró.) Irta feölde Doby Antal. (Mutatvány a szerző ily című munkájából: A magyarországi benszülött s beköltözött mágnds családok ismertetése.) Budapest, Buschmann könyvnyomdája. 1892.

Csinos kiállításban jelent meg ezen mutatvány, négy színnyomati külön címerrajz, s a szövegben is számos ábra diszítván a könyvet. Doby Antal neve már rég ismeretes a genealogusok előtt s tudva van az is, hogy nagy munkáját innen-onnan már egészen saját alá rendezte. Ép azért érdemes volt neki mutatványkép közölni egyet, s hogy a választás a Podmaniczky családra esett, talán oka, hogy egy, a magyar irodalom,

műveltség stb. iránt buzgó családot mutathasson be. A régi podmanini Podmaniczkyak és az új, most bemutatott család között a megszakadt fonalat ő sem kutatta, s a trencsényi híres család történetét adván, Podmaniczky XIV. Ráfaellel végzi († 1558.) s a Korponán 1652-ben élt Gáborral kezdi meg azután a család további történetét, mint a mely Gábor első, biztosan meghatározható őse a Podmaniczkyaknak. Innen kezdve a család kimagaslóbb tagjainak elég bő életrajzát adja, bár sok helyen egészen b. P. Frigyeszt csitálja. Mellékletek: a P. család régi és új genealogiája, a bárói diploma szövege, Podmanin és Aszód leírása és képe, az aszódi anyakönyvek, végül Podmaniczky I. János és neje Osztróluetzky Judit arczképei. Nagy szorgalommal egybeállított művecske, melynek beosztásából következtetni lehet az egész nagy műre is. Kíváncsok, hogy e nagy műve is minél előbb jelenjen meg, mert a mint ebből is látható, szerző sem többet, sem kevesebbet nem állít, mint a mi tényleg fel van derítve s pontos adataival a genealogusoknak nagy szolgálatot tesz.

Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Kaiserhauses. Herausgegeben unter Leitung des Oberkämmerers seiner kaiserlichen und königlichen apostolischen Mayestät Ferdinand Grafen zu Trautmannsdorff-Weinsberg vom Oberstkämmerer-Amte. Dreizehnter Band. Mit 41 Tafeln und 170 Textillustrationen. Wien, 1892. 353 és 319 ll. Nagy 4-edr.

Ez az évkönyv, is mint a megelőzők, két részből áll: az első értekezéseket, a második műtörténelmi okmányokat s regestákat foglal magában. Első az értekezések közt a Schlossaré, ki a fuldai miniatur-kéziratot ismer-teti: képes versek (carmina figurata) gyűjteményét s összehasonlítás ked-véért nemcsak a bécsi, hanem más codexekből is mutat be facsimileket. Ugyancsak *Schlossar* az uralkodó család régiségtárában levő typusokat és bullákat ismerteti s ezek közt I. Maximilian arany bulláját Ürsenthaler Ulrichtől, melynek averse a császárt teljes ornatusban, reverse a címerek közt az ő magyar czímert is feltünteti. A bulla 1518-ból való s köriratán Maximilián magyar-dalmát-horvát királynak is czímez-tetik. *Kenner* Leone Leoní medaillonjait mutatja be, s ezek közt Mária királynő medaillonját (66. l.) művészi értékű szép kivitellel, mely a királyné jól talált arczképét fiatal korából, 1521-ből ábrázolja. Kiváló érdekű Bocheimtől »Die Zeug-bücher des Maximilian I.«, melyben több magyar vonatkozású dolog van. *Freisleben* följegyzései 1504—1508. közt keltek, tulajdonkép két inven-tariumból állanak, melyek közül az egyik a család birtokában levő olyan hadieszközök összeírása, melyek erődítvényekben vannak elhelyezve s arról tesznek tanúságot, hogy császári ágyuk nyugat Magyarország több várában voltak elhelyezve egész Egerig (98. l.) A pattantys könyvek (Zeugbücher) harmadik rajza »Die Kayserin von kriegische-Weissenburg« régi kon-stantinápolyi török ágyu rajzát hozza, mely 1460-ban kerülhetett Mátyás király kezébe s Székes-Fehérvár elfoglalásakor 1490. oct. 19-én jutott a Maximilián birtokába s »Türkin« nevet nyert (124. l.) A 27. és 28. lapon

levő kis rajz két úgynevezett Baziliskus ágyutalpon (Bloclafetten) levő ágyu rajzát adja, melyeken többi közt Magyarország régi címere is látható. A könyv 132-ik lapján magyar paizsok vannak lefestve, melyeket e Jahrbuch reprodukál. Ilyen paizsok láthatók a Weiskunigban s ilyenekkel volt ellátva I. Maximilián magyar testőrsége is, valószínűleg Mátyás király seregétől vett minták után (170. l.) A 136-ik lapon egy, Keleti Sándor rajza, milyent csak a magyarországi hadjáratok alkalmával használtak (173). A következő cikkek az augsburgi fegyver-kovácsokról *Bocheimtól*, »Jean de Prier« verses költeményének bemutatása *Chonclantól*, s a keleti szönyegekről *Rugeltől*, már nem tartalmazznak magyar vonatkozású dolgokat. A II-ik részben az Okmánytárban is bőven találunk magyar vonatkozású feljegyzéseket.

Zwei Denkschriften Erzherzog Rainers aus den Jahren 1808 und 1809. Herausgegeben von Eduard Wertheimer. Wien 1892. Különnyomat az »Archiv für oest. Geschichte«-ből.

Rainer főherczeg már kis korában kitünő nevelésben részesült, s mihelyt nagy lett, mindjárt a belügyek vezetésébe is beoktattatta Ferencz császár. Rainer éles szemeivel látta a birodalom roppant zilált helyzetét, ő volt az első, ki a devalvatiót sürgette, s általában minden újítást. 1808-ban készítette tervét az államtanács regenerálásáról, minden tekintetben egy igen helyes és mély politikai belátásról tanuskodó művet, melyet azonban Ferencz császár csak lényegtelen részeiben fogadott el, a lényegeseket pedig elhagyta. 1809-ben dolgozta ki második nagyobb művét, mely már az egész állami vezetésre, annak minden ágára kiterjed és mindenütt újítást ajánl. Ezen szép tervezet is csak utópia maradt, mert a tervet, hogy Ausztriát Magyarország mintájára kellene egyesíteni, nem fogadta el a császár. Így jártak a többi szép tervek is! Wertheimer hasznos munkát végzett, hogy e két memorandumot, mint azon idők érdekes jelenségét, közzétette.

Aufenthalt der Erzherzoge Johann und Ludwig in England 1815 und 1816. Nach ungedruckten Quellen von Eduard Wertheimer. Wien, 1892. (Különnyomat az Archiv für oest. Geschichtsforschung-ból.)

Érdekes kis füzetben ismerteti Wertheimer, ki az újkor történetére vonatkozólag oly becses levéltárakat tanulmányozhatott át, mint Rainer főherczegé s a bécsi titkos levéltár, János és Lajos főherczeg angliai utazását. Anglia nem sok tagját látta a Habsburgoknak. Tulajdonkép III. Károly magyar király volt az első, ki ott volt s majd 100 évre reá Ferdinánd, Ferencz császár testvére. A bécsi congressus idejében történt először közeledés az angol és az osztrák udvar között, a mikor is az uralkodó herczeg minden áron meg akarta nyerni Ferenczet, hogy látogassa meg őt Londonban, hol akkor a muszka czár is volt. De Ferencz politikai tekintetből inkább ücsceit, János és Lajos főherczégeket küldte.

Ezeknek utazásáról egyidejűleg is kimerítő tudósítások jelentek meg, de azok inkább a főhercegek látogatásait a gyárakban írták le. Wertheimer úgy az ő egyidejű tudósításaikból, mint naplóikból meríti vonzó leírását megfigyeléseiknek, politikai missióiknak stb. Anglia ép akkor volt a fejlődés útján, még sok megmaradt a régiből, de már az új Anglia, mely hatalmas gyáraival, gazdagságával, kifejlett iparával messze felültulta a continenst, szintén teljes fényében ragyogott. Az egyszerű és erkölcsös élethez szokott főhercegek jobban is találták magokat körutazásuk alatt, mint a fejedelmi udvarban, hol a testvér a testvér ellen ármánykodott, a lakomák egész orgiák voltak stb. A ministerekről adott jellemzések, a nép megfigyelése, egyszerűen a főhercegekre oly szokatlan benyomást tett utazás egyes adatait Wertheimer igen ügyesen állította egybe, úgy hogy valóban igen érdemes munkát végzett ezen füzet közrebocsátásával.

Bibliothèque de la Compagny de Jésus. Première partie Bibliographie. Seconde partie Histoire. Nouvelle édition par Charles Sommervogel. Bibliographie Tome II. Boulanger-Desideri Bruxelles, 1891. Nagy 4. 1964 és XIV ll.

Backer Bibliographiájának Sommervogel által átdolgozott második kötetében következő magyar jezsuiták életrajzai vannak közölve: Budinsky Charles, 1721—1793., (bővítve); Buffleur, Fr. Xav. 1758—1759. (új); Buitul Georges; Bzenski Rodolphe, 1631—1715., (átdolgozva); Csákányi Éméric, 1651—1703., Csapodi Ladislás, 1724—1790., Csapodi Louis, 1729—1801., Cseffalvai Paul, 1715—1760., Csehi Francois, 1676., Cseke Etienne, 1628—1679., Cseles Martin, 1641—1709., Csepelényi Francois, 1676—1737., bővítve; Csernigai Ign., 1721—1773; Csernovics Franz, 1680—1736., (átdolgozva); Csernyanszky Jean, 1673., (új); Csete Étienne, 1648—1718., Csiba Étienne, 1673—1719., (átdolgozva); Csiba Michel, 1699—1754., Daneczki George, 1655—1685., (átdolgozva).

Mint e kimutatás mutatja, ez életrajzok közt kettő egészen új, de a legnagyobb rész egészen át van dolgozva s mindössze csak három van Backer kiadásából változatlanul közölve. Különben ez új kiadás használhatóság tekintetében is sokkal czélszerűbb a Backer-félenél, melynek utolsó kötetei supplementumait képezik az első köteteknek, míg itt az életrajzokat abc rendben találja fel a kutató.

T Á R C Z A.

ZANI GRÓF LEVELEI ERDÉLY ÁLLAPOTÁRÓL 1661—1664.

Erdély legszomorúbb korszakáról emelik fel a feledés fátyolát azok a levelek, melyekről alább van szó. Egy fiatal bolognai lovag, *Zani Lajos* gr. intézte azokat családja egyes tagjaihoz, azon idő alatt, melyet mint császári zsoldba lépett tiszt Erdélyben és Magyarországon töltött, történetünk legkritikusabb időszakában. Közvetlen tanúja lévén az eseményeknek, állásánál fogva nem egyszer nyert bepillantást a politikai harcok titkos világába is. A levelek, számszerint tíz, a melyek közül azonban egy *Assizi Aurelio* gróftól ered — 1691-ben Pármában »*Il Genio Vagante*« czímen kiadott utirajzgyűjteményben láttak napvilágot, de ma már teljesen el vannak feledve s lényeges vonásaikban való ismertetésük nem egy nem ismert adatot fog szolgáltatni azon kor történetének buvárai számára.

Kolozsvárnál csatlakozott a császári hadakhoz Zani gróf. E városról élénk rajzot ad mindjárt első levelében 1661. szept. 22-ről keltezve, mely időben ép ezer német lovas és ezer gyalogos tartotta megszállva a várost, kik Kemény János fejedelemnek fölesküdvé, égtek a vágytól a törökökkel szembeszállani. De a törökök, írja Zani gróf, annyira elzártak minden utat, hogy lehetetlen volt a várat ellátni annyi élelmi- és lőszerez, a mennyi a hosszabb védelmet lehetővé tette volna. Szerencse, hogy nem volt ágyujok. Zani gróf, ki egy század vezényletével bízott meg, itt értesült arról is, hogy Ali basa Apaffyt emelte fejedelemségre s ez Gyulafehérvárra már országgyűlést is hívott össze, a mikor a császáriak közül harmincz emberből álló lovas csapat Apaffynak 340 emberét megtámadva, 30-at megölt közülök, néhányat foglyúl ejtett s a többit megszalasztotta.

A mi Erdély fővárosában legjobban meglepi, az a lutheránus, kálvinista, arrianus és török hitűeknek valóságos Bábele, melyet itt talál. A lakosságról megjegyzi, hogy titkon a töröknek fogja pártját, mert gyűlöli a németet. Alig üt be Kemény János fejedelem néhány német czreddel Erdélybe, hogy Apaffyval felvesze a harcot, Zani grófot éri a kitüntetés, hogy követül küldi a várparancsnok hozzá, a város védelme felől tanácskozni. E küldetéséről 1662. januárjában számol be egyik levelében.

»Kemény (Kimin) János szívélyesen és előzékenységgel fogadott. Közölte velem terveit és nagy bizodalmat tanúsított hozzám; erős segélyt ígért az esetre, ha megtámadtatnánk. Gyönyörű lóval ajándékozott meg.«

De a szerencse csakhamar üldözőbe vette a boldogtalan fejedelmet. 1662. január 21-ikén, szombat napon értesülve, hogy a törökök a Vaskapu felől Segesvár felé sietnek, elébők ment, de vesztére, mert a meglepték, úgy hogy időt sem engedtek összeszednie magát. Szük völgykatlanban, minden oldalról hegyekkel körülvéve állította fel a fejedelem csapatait. Középtűt álltak a huszárok, balról a horvát katonaság és a dragonyosok, hátuk mögött a lovasság, jobbról 300 erdélyi gyalogos. A törökök frontját 3000 ember képezte, mögöttük egy üteg ágyu és még 3000-nyi had. A csata leírását szószerint forrásunk után adjuk:

»A törökök nagy erélyvel támadtak, *de a huszárok mindjárt örült fúdsnak credtek*, magukkal ragadva a csapatok nagy részét is. A törökök erre még jobban felbátorodtak, de a horvátok és dragonyosok vitézül ellentálltak, a mikor *egyszerre az erdélyi gyaloghad is megfutamodott*, bátra hagyva a két ágyut és három zászlót az ellenség kezében. Ennek daczára, vagy tán ép ezért halott nem volt több ötvennél, fogoly pedig mindössze harmincz. A törökök egy erdő széléig üzték a futókat, a mikor visszatérve lángba borították a falut és Segesvárra vonultak.« Zani gróf az egész vereségért a felállított előőrsöket okolja, kik nem jelezték az ellenség váratlan közeledését, valamint a huszárokat, kik megfutamodásukkal felbontották a rendet.

»Kemény János fejedelemről — folytatja — senki semmit sem tud, a miből azt kell következtetni, hogy kétségkívül a csatatéren maradt. Egyik katonám azt állítja, hogy látta őt egész egyedül karddal kezében, mialatt emberei szaladtak.« »Inkább hiszem halottnak, mint élőnek — teszi hozzá — a mi nagy csapás lesz reánk. *Fia Magyarországra menekült.*«

A szomoru sejtelen igaznak bizonyult. A saját katonáitól cserben hagyott fejedelem kivont karddal menekülő alakja a segesvári síkon eszünkbe juttatja Petőfi sorsát, ugyanazon helyen. Ép oly legendai halál mythosa dereng a nemzet nagy költője életsorsa felett, mint a milyen a nemzeti viszály szomorú küzdelmeinek hőseit lebegi körül Erdélyben, a fejedelemség utolsó éveiben.

A kik életben maradtak Kemény hívei közül, szerteszét szóródtak, vagy Apaffyhoz pártoltak. Senki sem tesz klasszikusabb tanúságot Zani grófnál a mellett, hogy az osztrák politika nimbusa mennyire le volt verve Erdélyben, s hogy a magyarság nagy zöme mennyire szított a törökhöz. Kolozsvár népe idegenkedő szemmel nézte a nyakán ülő császári hadakat s alig várta, hogy a török fölmentse tőlök. »Kevésbé lehet biznuuk beennök — írja Zani gróf — mint magokban a törökökben,« s hire járt annak is, hogy a környékbeli falvak lakossága titkon összeesküdött, hogy egy vásári napon fegyveresen lopózzanak be a várba s az őrséget egy lábíg felkoncezolva, hívják be a törököt.

Kolozsvár császári őrsége ezalatt nyugtalanul várta a segílyt s számított a napokat, melyek a török sereg várt megérkezésétől elválasz-

tották. Ezek Segesvárt üttették fel tábori szállásukat s rémesnél rémesebb híreket terjesztettek arról, hogy 200,000 emberrel készülnek megindulni s egész Bécsig nyomulni, hogy letiporják a császári sást, vagy hogy egyszerre három sereggel akarják elárasztani Ilorvátországot és Szatmárt. Ily fanfaronnade-ok azonban nem sok hitelt találtak a császáriak táborában, bár maga Apaffy is udvarias hangú levelet irt Kolozsvárra, melyben kérve kérte a német hadak fővezérét, hagyja el a várost, mivel a törökök nem hajlandók előbb távozni Erdélyből. A fejedelem levelére parancsnoka megbízásából Zani gróf válaszolt, kire — mint írja, — »ragadt valami a latin nyelvből, melylyel ez országban élnek«. Válasza az volt, hogy ő felsége parancsa nélkül nem hagyják el helyöket, hanem utolsó csepp vérig küzdenek.

Azonban Fogaras, Erdély legerősebb helye, rövid időn szintén megadta magát Apaffynak, mint Zani tudni véli, 400 magyar, Kemény János volt hívei árulása következtében, kik halállal fenyegették a köztük volt százhusz német katonát, ha ellenállnak Apaffynak. Apaffy fegyveresen és minden podgyászaikkal együtt ígérte őket Szatmárra kísértetni, de mindamellett áldozatul estek volna a török basa hitszegésének, ki egy erdőben rájuk esett, ha a császárhoz hű Bethlen Gergely meg nem menti őket.

»Az egész ország annyira fel van dúlva — fejezi be a levélíró — a törökök annyi lakost hurczoltak rabságba, hogy Erdély szinte kipusztultnak látszik.«

Március 12-ére Apaffy összehívta a görgényi országgyűlést, de csakhamar kitűnt, hogy a császár semmi módon sem hajlandó Apaffyt megerősíteni. »Itt azt beszélük, — fűzi a hirhez Zani — hogy Szatmárban is gyűlést hívnak össze a császárpártiak s ott az ifju Rákóczyt készülnek fejedelemmé választani.«

Következő levelét az ifju olasz tiszt 1662. júl. 5-dikéről egyenesen Caprara gróf lovasezredeshez intézi Bécsbe, Kolozsvár tíz heti ostroma után, melyet Kucsuk nagyváradi basa és Apaffy egyesült erővel, de siker nélkül intéztek a vár ellen. A vártól nyugatra táboroztak az oláhok, maga a basa a temető helyén foglalt állást. »Láttuk a bástyákról a törököket, — jegyzi meg Zani, — a mint kiásták a sírköveket, hogy az erdélyiek babonás szokásai szerint a holttestekkel együtt eltemetett pénzeket elrabolják.«

»E helyen bástyát emeltek, melybe a tüzéséget helyezték el s ez csakhamar célba is vette a város házait. Kucsuk vakmerő, de önhitt ember, ki minden tanácsot megvet. Mint néhány fogoly mondja, visszatúsította Apaffy tüzérait s helyibök ilyesmiben kevésbbé jártas törököket állított, kik szünetlenül puffogattak, mintha ágyuzajjal akarták volna bevenni a várost. Mindez idő alatt Rettani várparancsnok buzgón hozzá látott az erősítésekhez. Egy nap Kucsuk tudatta az ostromlottakkal, hogy a kik elhagyva a keresztény vallást, törökökké akarnak lenni, azoknak jutalmat ad. Nehányan ez átkozott erdélyiek közül éjnek idején átszök-

tek a török táborba s *körül hagyták metéltetni magokat*. Egy kirohanásnál aztán a mi katonáink 27 ilyenül összeakadtak egy renegát kapitány vezérlete alatt s darabokra vagdalták őket.

»Más kirohanásnál a törökökkel verekedtünk s a basa, ki ép asztalnál ült, hamar lóra pattant s a harcza begyült. Következő nap parancsnokunk a fejedelmet kérte meg, hogy temettesse el halottjainkat, különösen egy elesett lovas kapitányt. De a kegyeletes kötelesség végrehajtását megakadályozta a basa barbársága, ki sátra elé vitette a holttesteket s azt izente az őrségnek, hogy jöjjön és vigye el, ha van bátorsága. Napokon át maradtak ott a hullák, mindaddig, míg feloszlásnak indulva, meg nem fertőztették a levegőt, végre a fejedelemnek nagy esdekléssel sikerült kinyerni, hogy eltemettessenek.

»Ezalatt Ali basa fővezér levelet levélre küldött Kucsuknak, szemére hányva, hogy a várat még nem vette be. Végre arra szánta magát, hogy a váczí püspököt küldi el a parancsnokkal alkudozni. Ez *salvus conductussal* jutott be a várba s mindent elkövetett, hogy minket a megadásra bírjon, nehogy az ország végveszélybe dőljön s a török kezébe kerüljön a vár, ha a keresztényeknek át nem adják. A felelet az volt, hogy el vagyunk határozva a végsőig védeni a várat.

»Mikor a basának értésére esett a felelet, a püspökön töltötte hoszuját, kit elfogatott s erős őrizet alatt Temesvárra küldött, hol az később a fogságban bánatában meghalt.

»Végre híre jött, hogy Schneidau tábornok tekintélyes sereggel siet a szorongatottak segélyére. Ez a hír, valamint az őrség egy újabb kirohanása, mely Kucsuknak utolsó reményét is eloszlatta, hogy a várat bevehesse, volt az oka, hogy elhatározta magában, föl hagyni a sikertelen kísérlettel. Éjnek idején lopózott el az ostromló sereg a vár alól, szekerek hiányában még élelmi szere nagy részét is, roppant mennyiségű, több mint 500 zsák lisztet, sózott húst, szalonnát, tyukokat hagyva hátra s egyenesen Szamos-ujvár felé véve az utat.«

A tíz heti ostrom alatt kapitányi rangot nyert Zani Apaffyról egyik utolsó levelében így nyilatkozik: »Apaffy fejedelem nem látszik rossz embernek, sem gonosz indulatúnak; óhajtaná a békét, de néhány irigy főnemes nem szívelheti őt s mindent elkövet a törökkel, hogy letétessé a fejedelemségről, az ország legerősebb várait ígérve cserébe. . . . *Apaffy különben titkon velünk levelez* s igazán mondhatom, hogy talán senki sincs az ország ügyeiről oly pontosan értesülve, mint én.«

1664-ben Zani grófot már Esztergomnál és Érsekújvárt találjuk a török ellen hadakozva, Párkánynál azonban, ugyanakkor, mikor Mansfeld grófot egy ellenséges golyó fején találja, ő is megsebesül karján, s csak a leggondosabb ápolás állítja helyre, hogy hosszú éveken át hordja magában a halál gyilkos magvát, mely végre is megöli.

Rövid élet szomorú katasztrófája fejezi be az érdekes levélsorozatot: az a latin nyelvű hulla-lelet, melyet Glogauban 1671. febr. 3-án

állítottak ki *Zani Lajos* gróf haláláról, mely 33 éves korában következett be.

Azelőtt hét évvel találta a fiatal hőst a török gyilkos golyója jobb vállán, behatolva a mellbe is. Hét évig hordozta testében az ólmot, mely idő alatt lélegzete lassanként nehezzé vált, heves köhögés bántotta, bő köpettel, a mire végre sorvasztó láz következett.

A halált követő napon barátai tanácsára a fővezér jelenlétében fölbontozták a testet s megvizsgálták belső részeit. Az orvostudomány akkori állapotát is érdekesen jellemző jegyzőkönyv előadja többek közt, hogy a mell felnyitvatván, nagy mennyiségű bűzös folyadékot találtak benne, úgy hogy az a miatt elterjedt rossz szagot még az ablakok kinyitása sem mérsékelhette. A szív és a tüdő erősen meg voltak támadva; a tüdők fala egészen feldagadt, helyenként sárgás szürke és vörös színt mutatott. A golyó a kar felett hatolva be, a mellet a harmadik és negyedik borda közt furta át. A szívburok is bő vizenyőt tartaltalmazott.

Távol szerető családjától, idegen földön fejezte be életét a vitéz bolognai nemes, ki eljött hazájából, hogy kardját összemérje a törökkel. Ő is egyike azoknak a számos idegeneknek, kik a keresztény vallás érdekében fogtak fegyvert, hogy Magyarországon harcoljanak a szent ügyért s áldozatul estek keserű végzetőknek, mely nem adott egyebet kiontott vérékért mint egy porló tetemeik felett domboruló idegen hantot.

V. S.

RÁKÓCZY-BIZOTTSÁG.

THALY KÁLMÁN társulati alelnöknek közgyűlésünkön mondott beszéde hazánkban mindenfelé élénk visszhangot keltett. Azon alkalomból, midőn Káldy Kolosvárt bemutatta a Rákóczy-nótákat, alakult ott egy *Rákóczy-bizottság*, mely Rákóczy hamvainak visszahozására gyűjtéseket rendez. Ezen bizottság Thaly Kálmánt dísztaggá választotta, ki ez alkalomból a következő levelet küldötte a bizottsághoz:

Mélyen tisztelt Bizottság!

Bomladozó egészségem helyreállítása céljából huzamosabban fürdön időzván, múlt július hó 20-án 22. sz. a. hozzám intézett nagybecsű iratukat csak néhány nappal ezelőtt vettem, — s annak olvastára megvallom, a hazafias öröm érzete fogott el: hogy tehát még nem halt ki nemzetünk jobbainak hálás szíveiből a dicső ösök, szabadság-vértanúk emléke iránti kegyelet!

En, a ki életem java részét II. Rákóczy Ferencz fejedelmünk s kora történelmének szentelém, a ki három évtizede immár, mióta ama dicső szabadságharczok valódi, igaz megvilágításán s az idegen és aulicus történet-íróktól irányzatosan kigondolt befeketítő koholmányok lealkalmazásán, ezen szenny lemosásán fáradozom; s a dicsőséges, önzetlen ideálisan nemes jellemű és magasztos szellemű II. Rákóczy Ferencz, az ő halhatatlan édes anyja Zrínyi Ilona, s az ő sírig hív barátja, tanácsadója, fővezére, a törhetetlen, a genialis gr. *Bercsényi* Miklós és több szereplő társaik alakjait a tör-

ténelmi igazságnak megfelelően, a nemzeti felfogás szerint feltüntetni törekszem: én tudom talán csak kellőképpen méltányolni amaz eszme és hazafias érzület nemességét, mely önöket, uraim, kegyeletes czéljok elérésére »Rákóczy-bizottság« neve alatt egy szent kötelékké egyesítette. Mert a nemzeti lét és szabadság bujdosó mátyurjai hamvainak, emlékeinek felkutatása és méltó tiszteletben megőrzése valóban »Szent« törekvésnek mondható, — kivált anyagi irányú, elkorcsosult korunkban.

Én igyekeztem Rákóczyink és bujdosó társamnak emlékeit, nyomait, sőt szentelt hamvaikat is, a hely színére, idegen országokba zárandokolva, felnyomozni s a feledéstől, elpusztulástól megóvni, a mennyire ezt, mint egyes ember, gyenge, gyarló erőmtől telhetőleg tehettem.

Szerény buzgólkodásom eredményeire a legszebb koszorút Önök tették fel tisztelt uraim, midőn engemet múlt július hó 20-án tartott újjáalakuló gyűlésükben a »Rákóczy-bizottság« dísztagjává választani és ezt velem oly nemes, oly meglehangú — csekély érdemeimet messze felülmúló — elismerő irattal tudatni méltóztattak.

E dísztagságot én nemcsak, hogy örömmel elfogadom, de életpályám, fáradásaim egyik legkedvesebb jutalmául tekintem. Fogadják tehát a kegyes megtiszteltetésért legforróbb köszönetemet, nemes kegyeletes czéljaik eléréséhez pedig legbuzgóbb óhajtasomat, továbbá azon eltökélésem, hogy — ámbár én bizonyos, tett ígéret miatt, míg az alól fölmentve nem leszek, az ügy élére nem állhatok, — mindazáltal a teendőkre s azok módjaira nézve szíves jó tanácsokkal és utasításokkal készségesen szolgálók, ha ilyenek iránt megkérdeztem.

Melyek után leghálásabb köszönetemet még egyszer kifejezve, hazafias üdvözléssel s kitünő tisztelettel maradok a

mélyen tisztelt bizottságnak

Pozsonyban, 1892. aug. 6-án

alázatos készséges szolgálója

Thaly Kálmán.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A HUNYADVÁRMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT június 12-én tartá Déván f. évi közgyűlését. Gróf Kuún Gézának, a társulat elnökének megnyitó beszédei mindig egy-egy fontos kérdést helyeznek új világításba: most a feliratok fontosságáról beszélt. Ennek egy kiváló részletét bemutattjuk olvasóinknak:

»Egy felirat gyakran több más felírra is kívánt világosságot áraszt s azoktól világosságot nyer s néha valamely történeti kérdés megoldása csak az összes segédeszközök felhasználásától várható. Sokszor az adatok egyoldalú méltánylása világos tévedésbe ragad. Ily tévedést látok azon új tanban, mely szerint Dacia nyugoti határa vámmállomásainak közvetlen közelében húzódott volna. Dacia nyugoti határának megállapításánál a geographiai alakulásra és katonai elrendezésre kell különösképp tekintettel lenni. A leg. XIII. gemina bélyeges téglái a Marosnak a Tiszába való beömléseig találtnak s Tyrusi Marinus (Ptolemaeus forrása) csakugyan a »Tibiscus«-t mondja Dacia nyugoti határának. A jelenlegi Temesmegyében határolta »Moesia superior« hadereje »Dacia« exercitusát. Abból,

hogy a leg. III. Flavia bélyegei nagy számmal fordulnak elő Sarmizegetusa-ban, ki merné következtetni, hogy Sarmizegetusa ne »Dacia superior«-ban, később »provincia Apulensisban«, hanem »Moesia superior«-ban létezett volna. Dacia egyik legalaposabb ismerője Jung Gyula egyik hozzám intézett levelében ezen téglák előfordulását rendkívüli körülményeknek tulajdonítja. A geographiai alakulás Daciát fősíknak mutatja, a melyből némely folyó és patak völgye vezet ki a szomszédos területekre. A tartomány politikai alakulása bizonyára ezen geographiai térképpel egyező volt, s az a ki a határ megvonását csupán csak vámállomásokra alapítja, megfelelkezik, hogy az érczbányák közelében helyi vámok is lehettek s az ampelumi vámállomás, mint Jung Gyula említettem levelében megjegyzi, bizonyára nem határvám volt, hanem per Dacias tres, tehát tartományi vámállomás. E példából látjuk, hogy az egykorú feljegyzések gyakran tévedésbe ejthetnek, ha egyoldalú magyarázatot fűzünk hozzájuk s mintegy kiragadjuk őket saját környezetükből, a velek összehartható adatok és tények köréből.

A nagy tetszéssel fogadott elnöki beszéd után Mailand Oszkár olvasta fel titkári jelentését, mely élénk színekkel s ügyesen vázolta a társulat mult évi működését: az elért eredményeket s a veszteségeket.

A jelentés tudomásul vétele után Téglás Gábor értekezett azon eszközökről és módokról, a melyekkel a rómaiak bányákat művelték, ismertetve egyszersmind a daciai bányák geographiai kiterjedését. Utána dr. Súlyom F. Ferencz értekezett egynémely hunyadmegyei ősrégi családról, köztük az Ongorokról.

A muzeumigazgatói, könyvtárnoki és pénztári jelentések felolvasattak és tudomásul vétettek.

A várhegy befásítására kiküldött bizottság számadásai megvizsgáltattak és mindenben helyeseknek találtattak.

A választmány egyharmada kilépván, a választmány tagjaivá választattak: br. Szentkereszty György, Inkey Béla, Barcsay Béla, Lázár György, László Ignác, Bartha Lajos, László Zsigmond, Klimó Mihály.

A megüresült könyvtárnoki állásra megválasztott Kolombán Samu.

A közgyűlés befejezte előtt br. Szentkereszty György főispán szólt fel, hogy a hunyadmegyei történelmi társulatnak egyáltalán nincs oka esüggedni; a mint a pénztári jelentésből kivette, van a társulatnak anyagi tehetsége, az eddigi munkásságból meggyőződött, hogy van szellemi képessége, van a kutatásra alkalmas talaja, tehát csak kitartás és önbizalom kell, hogy a társulat virágzása továbbra is biztosítva legyen.

— A SZEPESMEGYEI TÖRTÉNELMI TÁRSULAT VII-ik Évkönyve megjelent. Egyetlen értekezés van benne: a »Szepes-szombati krónika« *Demkó Kálmántól*, de ez az egy is — melyet mult füzetünkben mint különnyomatot már méltattunk — fényesen igazolja a Szepesmegyei Történelmi Társulat fennállásának szükségességét. Bizony éles ellentétben áll a Társulat által kifejtett működés a támoogatással, melyben az részesül. Tessék

csak elolvasni a hivatalos jelentést a Társulat működéséről. A Társulat tagjai számára apadás állott be, a »rendkívül csekély támogatás mellett« Szepesmegye monographiájának ügye nem halad . . . biz ez szomorú dolog. Ugy, hogy a monographia tervrajzát redukálni kellett. Egy év honorariuma lesz 15 ft; a főszerkesztő kap 300 frtot. Annyi bizonyos, hogy van ember, a ki így is jól megcsinálja; de tessék elhinni, hogy ennyi honorariumot mint tátrafüredi fürdőszolga is keresne magának. Biz az nagy baj, hogy Szepesmegye monographiáját csak Szepesmegyében lehet megírni: mert ez annyira specialis történet, hogy ezt más nem végezheti, mint a ki az ottani levéltárakba beleéltte magát. De még nagyobb baj, hogy a szepesmegyei embernek s vármegyének rendkívül gazdag és változatos történelme már-már — Wurst. Azt hisszük, hogy ez az Évkönyv megtermi gyümölcsét s a jövő évben öröndetesebb eredményekről fogunk jelentést tehetni.

— A SOPRONMEGYEI RÉGÉSZETI TÁRSULAT második Évkönyve megjelent (az I. 1886-ban adatott ki), a főtítkár *Bella* Lajos szerkesztésében gazdag és érdekes tartalommal. A szerkesztő visszapillantását három értekezés követi. A csornai leletekről *Lakner* Ambróttól és xy-tól; a Fertő körül eltűnt régi helynevek *Stessel* Józseftől, a soproni muzeum néhány érdekesebb tárgya *Bella* Lajostól; ezek közül *Lakner* és *Bella* tanulmányai illusztrációkkal vannak ellátva. Az értekezéseket hivatalos rovat követi, mely a tisztviselők jelentéseit adja. Az egylet elnöke *Kuncz* Adolf csornai prépost, alelnöke *Simon* Ödön; van 12 alapító s 171 évdíjas tagja s gazdag muzeuma.

— A MAGYARORSZÁGI KÁRPÁTEGYESÜLET XIX-ik Évkönyvében van egy történelmi értekezés is *Münich* Sándortól: Csevegések a történelem előtti korszakból; *Lehoczky* Tivadartól: Utazás a Kárpátok táján 1852-ben, s adat a Kriván emlékoszlop történetéhez.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— *MÁRKI SÁNDOR* tagtársunk kolosvári egyetemi tanárrá neveztetett ki kir. legfelsőbb elhatározással:

Vallás- és közokt.-ügyi magyar miniszterem előterjesztésére, a kolosvári egyetemen megüresedett egyetemes történelmi tanszékre dr. *Márki Sándor* budapesti tudomány-egyetemi magán- és államgymnasiumi rendes tanárt a rendszeresített illetményekkel rendes tanárrá kinevezem.

Kelt Brünnben, 1892. évi június hó 30-án.

Ferencz József, s. k.

Gróf Csáky Albin, s. k.

— Az ORSZÁGOS LEVÉLTÁRNÁL következő előléptetések történtek: *Sándor* János fogalmazó allelvéltárnokká, *Barabás* Samu és *Petkó* Béla fizetés nélküli fogalmazók, valamint dr. *Komáromy* András és dr. *Illéssy*

János fogalmazó szakbeli levéltári tisztek, valóságos fogalmazókká neveztettek ki.

A NAGY-VÁRADON tartott szent László-ünnepélyek alkalmából -- melyen társulatunkat Fraknoi Vilmos vezetése alatt Márki Sándor és Villányi Szaniszló tagtársaink képviselték -- több becses monographiával gazdagodott irodalmunk. Két történeti munkáról -- melyek Várad visszafoglalásának történetével foglalkoznak -- beható ismertetést közlünk fennebb, egy másik hasonlóan becses munkáról kell még megemlékeznünk. Az egyik »Szent-László király emlékezete« *Bunyitay Vinczétől*. Fényes kiállítású, gazdagon illusztrált díszmunka, kezdőbetűkkel, záró képekkel, a szövegbe nyomott illusztrációkkal, melyek közül az elsőt, az ajánló lapot Zichy Mihály, a többieket három főrangú hölgy: gróf Desseffy Valéria (herezeg Windischgrütz Lajosné), gr. Vécsey Paulina és gróf Wenckheim Krisztina tervezték s rajzolták; s ezekkel nemcsak a munka díszét emelték, hanem saját kegyeletes buzgalmuknak, történelmi érzéküknek is adóztak. Látszik, hogy minden egyes képért behatóbb tanulmányt tettek s feladatukat izléssel és szeretettel oldották meg. De buzgalmukat érdemes munkára fordították, mert Bunyitay is szeretettel, lelkesedéssel írta meg munkáját, a mely három részre van osztva. Az első szent László legendáját adja, megtartva az Érdy-Codex szövegét egy részükben kiegészítve, javítva helyenkint a magyar krónikából s a hagyományokból. De Bunyitay úgy beledílte magát tárgyába s az eredeti stílusába, hogy sem javításait, sem toldásait nem lehet az eredetitől megkülönböztetni. A második rész szent László király történetét adja halála után: sirját, szentté avatását, ereklyéit, a nevére emelt templomokat, képeket, érmekeket, szobrokat, emlékeit a költészetben, zenében, szónoklatban, szóval mindent, mi nevével összefügg. A III-ik rész a fenmaradt emlékeket sorolja fel: ereklyéit, okleveleit, pénzeit, püspökségeit, a róla nevezett fürdőt s végül szent László szekerét. A várad püspökség tudós monographusa, ki mint stílista is kiváló helyet foglal el irodalmunkban, leginkább volt hivatva e szép feladat megoldására, s ő valóban nagy királyunk emlékéhez méltó módon oldotta meg azt. Nemcsak a nagy közönség, hanem a nép is élvezettel fogja azt olvasni.

-- A Győrött tartott szent László-ünnepély alkalmából az ottani Szent-László-társulat megbízta dr. Balics Lajos tagtársunkat, hogy szent László király fejerekléjének történetét írja meg. S az általa készített monographia a győri püspöki kincstár e kiváló kincsének Nagy-Váradon, egy másik fejezetben Győrött s végül a fejereklé és mellszobor ereklyetartójának történetét adja levéltári adatok alapján, több új adattal járulva a kérdés megoldásához. Ez is ez ünnepélyek egyik nagybecsű emléke.

— DR. TEUTSCH GYÖRGY püspök tagtársunk irodalmi és hivatalos működésének ötvenéves jubilaumát jun. 10-én ülték meg tisztelői. 1842-ben volt az Erdélyi Honismertető egyletnek Segesvárott első és

emlékezetes gyűlése, melytől kezdve lehet számítani annak az erdélyi történetre nézve kiváló fontosságú működését. Attól fogva tagja Teutsch az Egyletnek s 21 év óta elnöke. Csekély eszközökkel, de nagy szorgalommal valóban fényes eredményeket ért el a társulat s ebben neki, a kiváló írónak és történetbuvárnak, nagy része van. Széles látkörű, európai műveltségű író, sokat tud és mindig tanul. A porosz történeti iskolának hive, Wattenbachnak benső barátja, a történeti ismeretek mezejének szélesítésén, a történeti criticának meghonosításán munkált. Főként az ő érdeme, hogy az Egylet oly kiváló figyelmet fordít a művelődéstörténetre. A »Korrespondenzblatt« ez alkalomból igen érdekes ünnepi számot adott ki, melyhez tanítványai, már egy egészen új nemzedék, sok becses és érdekes dolgozattal járultak. A régiek közül, kikkel együtt munkált pályája kezdetén, ma már kevesen vannak; de ez az ünnepi szám örömmel töltheti el őt, mert ebből láthatja, hogy nem hiába munkált. Engem régi barátság és hála emléke köt hozzá, mert kutatásaimat a gazdag szászöldi levéltárakban páratlan liberalitással mozditotta elő, s bizony nyúl sokat köszönhetek azért neki, hogy azokból oly bőven merithettem. Szivemből kívánom neki: ad multos annos!

Sz. S.

— JAKAB ELEKTŐL egy igen hasznos és becses munka hagyta el a sajtót: »A M. T. Akadémia kéziratárának ismertetése« című alatt. Nemcsak ismerteti a kéziratárt, hanem annak történetét is adja. Valóban változatos és érdekes történet az, melyet Jakab Elek szétszórt adatokból nagy szorgalommal állított össze, s melyen sok lelkesedéssel és ügyességgel dolgozott. Egyfelől érdekes olvasmány a nagy közönségnek, másfelől hasznos tájékoztató azoknak, kik történettel és irodalomtörténettel foglalkoznak, mert ez a munka a kutatóknak minden irányban bő felvilágosítással szolgál.

— A JOBBÁGY SZÓNAK EREDETE ÉS ÉRTELME. Különlenyomat a »Szabadság« 1892. évi 132. számából. Írta dr. *Marianescu* Athanáz. Szerző szerint a »jobagium« szónak, — melyet mellesleg mondva nálunk sohasem használtak — gyöke job = hab. Régi nyelvészeink recipéje szerint, kik a görög alopeksz-ból pax, pex, pix, pox, pux útján kihozták a német fuchst: a hab is: heb, hib, hob, hub metamorphosison keresztül a német Hube-vé lesz. Jobbágy tehát: — szerző szavai szerint — »1. az kinek jobaja (Hubeja) volt; 2. az, aki a földesuri jobához, 3. ki a királyi jobához tartozott.« A czikk jó része nyelvészeti derivatiókból áll; minőségüket mutatja az idézett egy példa. Historiai ismerete szerzőnek arról, mi volt a magyar jobbágy? épen nincs. De még az efféle kutatás iránt érzékkel sem bír, mert a legkülönbözőbb korú, értékű adatokat összezavarja. Erősen kételkedünk tehát abban, mit szerző czikke végén önérzetesen kijelent: »hogy a jobbágy szónak eredetét és értelmét teljesen« kifejtette.

— SZABÓ ISTVÁNROL, a kiváló hellenistáról s a magyar őstörténelem buváráról, meleg hangon emlékezett meg az elhunyt derék barátja Csaplár Benedek v. tagtársunk az Egyetemes Philologiai Közönyben s azt külön

lenyomatban is közzé tette, ellátva az elhunyt arczképével. Inkább csak fiatalkori küzdelmeit vázolja — megható kegyelettel és szeretettel.

— PALITY MAGÁNRAJZÁT külön lenyomatban Szabadka Története II-ik kötetéből kiadta *Iványi* István tagtársunk. Rajzokkal ellátott érdekes monographia ez, mely a Palitynak történetére is kiterjeszkedik. Hozzá van csatolva a palicsi tó és környéke tervrajza.

— MOSONY VÁRMEGYE elhatározta, hogy a millenium alkalmából megírattja a megye monographiáját. A munka elkészítésével *Iványi* Ede tagtársunkat bízta meg, kinek e tárgyra vonatkozólag gazdag előtanulmányai vannak, s ki már is számos e tárgyba vágó becses közleménnyel tette ismertté nevét. A munka czime lesz: »Mosony vármegye és helységeinek multja és jelene« s adni fogja a megye egyházi, politikai és culturtörténeti leírását, egyes helységek ismertetését s képekkel gazdagon lesz illusztrálva. Örömmel üdvözljük a vármegye ez elhatározását, melyel nemcsak történetirodalmunknak tesz hasznos szolgálatot, hanem fényes multjának is méltó emléket emel.

— BÁCS-BODROG VÁRMEGYE közönsége elhatározta, hogy a vármegye monographiáját megírattja s e célból egy bizottságot küldött ki, melynek elnökévé Schmausz Endre alispánt tette, s a munka szerkesztésével Molnár Istvánt bízta meg. A bizottság elhatározta, hogy a munka három részből fog állani: I. Földrajz. II. Történelem. III. Miveltségtörténelem. Jun. 1-én pályázatot hirdetett, melyben részletesen körülírta az egyes részek alapszabályait: úgy hogy magukra az alosztályokra is külön lehet pályázni. A vállalkozók tervrajz készítésére utasítottak. Ilyen módon el lenne érve, hogy alapos és kimerítő szakmunka fog elkészülni. A bizottság egyes beküldendő adatokat is köszönettel fogad s azokat kellő díjazásban fogja részesíteni.

— DR. KVACSALA JÁNOS tagtársunk, Comenius életirója, kinek alapos és sok új adatot tartalmazó munkája »Comenius élete« már teljesen megjelent, a nyári szünidőt külföldi kutatásokra használta fel. Sok becses anyagot talált Berlinben, Kopenhágában, Posenben, Lissában s kivált ez utóbbi helyeken sok becses, hazánkat érdeklő adatot gyűjtött.

— AZ AKADEMIA a millenium alkalmából Bölcs Leo munkáját is ki fogja adni, s az erre vonatkozó codexek lemásolásával Dr. *Vári* Rezsőt bízta meg, ki az olaszországi, jelesül florenczi codexek lemásolásával s összevetésével immár elkészülvén, a német- és francziaországi codexek átvizsgálásához fogott.

— CAPASSO Bertalan, a nápolyi levéltár igazgatója, Óváry Lipót vál. tagtársunk közvetítésére s a Történelmi Életrajzok számára beküldötte Aversa régi festményének másolatát, mely várat Endrének, a Nagy Lajos ücscesének megöletése tette emlékezetessé. A kép az Életrajzok egyik közlelbbi füzetében fog megjelenni.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— NAGY-VÁRAD A TÖRÖK FOGLALÁS KORÁBAN (1660 —1692.)
Visszaszerzése kétszázados emlékünnepeére írta *Bunyitay Vincze*. Budapest,
1892. 8-adr. 91 l.

— BIHARVÁRMEGYE OLÁHJAI ÉS A VALLÁSUNIO *Bunyitay Vincze*
akad. l. tagtól. Budapest, 1892. 8. adr. 88 l. (A Magyar Tud. Akadémia
Történettudományi Értekezései XV-ik kötetének 6. száma).

— A M. T. AKADÉMIA kéziratárának ismertetése. *Jakab Elek*
akad. r. tagtól. Budapest, 1892. 8-adr. 43 l.

— MAGYAR VISELETEK czímeres leveleinkben. Irta Dr. *Szendrei*
János. 165 képpel. Budapest, 1892. 4-edr. 48 l.

PODMANYICZKY CSALÁD. (Podmanini és Aszódi Báró). Irta *Földi*
Doly Antal. Mutatvány a szerző ily című munkájából, »Magyarországi
benszület s beköltözött mágnás családok ismertetése« Budapest. 1892.
8-adr. 83 l. (Szinnyomatú címerrajzokkal.)

— A BRONZ KOR EMLÉKEI MAGYARORSZÁGON. II. rész. A lele-
tek statistikája. Készítette *Hampel József*. Függelék a képes táblák foly-
tatása, 55 tábla 92 képpel. Budapest, 1892. 8-adr. 175 és XCII. II.

— A MAGYAR NYELV és szellem királyaink udvarában. Emlék-
lapok a koronázás huszonötödik évfordulójára. Irta Dr. *Berkeszé István*.
Temesvár, 1892. 8-adr. 79 l.

DÉL-MAGYARORSZÁG római régiségleletei. Irta *Milleker Bódog*.
Temesvár, 1892. 8-adr. 46 l.

A BÁNSÁGI LEGRÉGIBB NÉMET TELEPÜLÉS története. Ismeret-
len kútfők alapján írta *Baróti Lajos*. Temesvár, 1892. 8-adr. 70 l.
Ára 1 frt. Kapható Budapesten, I. ker. Fortuna-utca 7. a szerzőnél.

— ARCZISME (Physiognomika). Irta *Szentpály Janka*. Magyarország
sok nevezetes férfja és hölgyének arczképével. II. kötet. Budapest, 1892.
8-adr. 205 l.

— A SOPRONMEGYEI RÉGÉSZETI TÁRSULAT második Évkönyve
MDCCCXCI. Szerkeszti *Bella Lajos* főtítkár. Sopron, 1892. 8. adr. 85 l.

— A SZEPESMEGYEI TÖRT. TÁRSULAT Évkönyve. A választmány
megbízásából szerkesztette Dr. *Demkó Kálmán* titkár. Hetedik évfolyam.
Lőcse, 1892. 8-adr. 66 l.

— A PALITY MAGÁNRAJZA. Irta *Icányi István*. Szabadkán, 1892.
8-adr. 19 lap. A szövegbe nyomott képekkel.

— SZABÓ ISTVÁN EMLÉKEZETE. Irta *Csaplár Benedek*. Budapest,
1892. 8-adr. 16 l.

GESCHICHTE der Wiener Journalistik von den Anfängen bis
zum Jahre 1848. Ein Beitrag zur deutschen Kulturgeschichte Von E. V.
Zenker. Mit innern bibliographischen Anhang. Wien u. Leipzig, 1892.
8-adr. XI. 159 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi sept. 5-én d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Jakab Elek elnöklete alatt Barabás Samu, dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, Csontos János, dr. Fejérpataky László, Majláth Béla, Nagy Imre, Óváry Lipót, Tagányi Károly vál. tagok, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Jakab Elek mint legidősb vál. tag foglaltván el az elnöki széket, az ülést megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére Óváry Lipót és dr. Borovszky Samu vál. tagokat kéri fel.

A titkár távollétében —

81. Jegyző jelenti, hogy gróf Károlyi László, eddig évdíjas r. tag, 200 frttal a társulat alapító tagjai sorába lépett.

Köszönettel örvendetes tudomásul vétetik.

82. Előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánlatnak a) *alapítólól:* Kis-Küküllő vármegye törvényhatósága 100 frt alapítvánnyal (aj. gróf Szécsen Antal), Körmöcz sz. kir. fő-bányaváros közönsége 200 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), Háromszék vármegye tanulmányi alapja 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal), báró Bánffy Györgyné Kolozsvárt, 200 forint alapítvánnyal (aj. Tisza Kálmánné), gróf Teleki László Gyula Hosszúfalván, 100 frt alapítvánnyal (aj. Tisza Kálmánné), Kis-Kun-Dorozsma mezőváros közönsége 100 frt alapítvánnyal (aj. gr. Szécsen Antal); b) *évdíjas r. tagokul 1892-től:* Meltzl Oszkár orsz. képviselő Pozsonyban (aj. Szilágyi Sándor), dr. Malonyay Dezső polg. isk. tanár Kolozsvárt (aj. Gyalui Farkas), Széplekán János végzett tanárjelölt Kolozsvárt (aj. Gyalui Farkas), De Gerando Antouine Pál-falván (aj. Tisza Kálmánné), dr. Keil A. L. prem. tanár Kassán (aj. Szilágyi Sándor), Komárom városi Casino (aj. Komárom városa), Terray István vasgyári pénztárnok Likéren (aj. Szilágyi Sándor), Sváby Sándor kir. járásbíró Abaúj-Szántón (aj. Czékus László), Horváth Balázs prem. tanár

Mind a háromrendbeli jelentés köszönettel tudomásul vétetvén, irattárba tétetik.

87. Jegyző bejelentvén a függőben levő tárgyakat, a f. évi jun. 2-án tartott ülés alkalmával 76 jk. pont alatt 200 frt befizetett alapítvány elhelyezése iránt hozott határozatra nézve felkéretik az elnökség, hogy az idézett határozat végrehajtásáról a legközelebbi ülésen jelentést tenni szíveskedjék.

Ezzel a folyó ügyek elintéztetvén, rövid szünet után —

88. dr. Borovszky Samu vál. tag felolvassa: *Német eredetű helyneveinkről* szóló értekezését, tanulságos példáit hozva fel a tárgyra vonatkozólag gyűjtött adatokból a helynevek sajátos átalakulásának és képződésének.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

J a k a b E l e k s. k.
elnök.

N a g y G y u l a s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: *Óváry Lipót* s. k., *Borovszky Samu* s. k.

I G A Z Í T Á S.

A Századok folyó évi május-havi füzetéhez mellékelt *Emlékkönyv* 129-ik lapján **Harmath Károly** pozsonyi fő-gymnasiun tanár úr neve tévedésből nincs kitüntetve társulatunk legrégibb tagjai sorában; mire nézve megigazításul constatáljuk, hogy **Harmath Károly** úr (előbb Hamerschmidt) 1867 óta rendes tagja társulatunknak.

A CSATÁRI ÉS SZEDIKERTI HOFFMANOK.

Az ausztriai ház uralmával nyertek befolyást hazánk közéletébe; magyarországi politikájának előőrseiként szerevezve érdekeket, javakkal s tisztségekkel jutalmaztattak, s tekintélyre emelkedve itt állandóan meghonosodtak.

I. Ferdinánd királyunk alatt kezdé pályáját Hoffman György, s mint királyi tanácsos s a szepesi kamara adminisztrator végzé be azt 1613-ban.

Fia II. Hoffman György követé atyja példáját, s mint tisztségben is utódja halt meg 1629-ben. Ezen II. Hoffman György előbb ugyan II. Mátyás királytól, 1622-ben ismét II. Ferdinándtól adományt nyert a borsodmegyei Bessenyő falura és Kelecsény pusztára nézve, melyek előbb Sennyey Péternek s nejének 3300 frtban voltak inscribálva, továbbá Lád falura nézve, melyet a királyi biztosok előbb Olasz Illésnek inscribáltak 1100 frtban, úgy, hogy ezen annakelőtte a szendrői várhoz tartozó birtokokat Hoffman magához válthassa, s míg a királytól hason értékű javakat nyerhetne, örök adományúl, háborítlanúl bírhasa.

Igy jutott a Hoffman család ezen javak birtokába, melyek közül Szendrő-Lád máig is a Hoffman leány-ág leszármazóinak tulajdona, -- miglen Bessenyő és Kelecsény IV. Hoffman György által a Rákóczy családnak zálogosítottatott el, melytől aztán Szirmay István prothonotarius vette meg s fogadott fiára Dessewffy Tamásra a most élő gr. Szirmayak ősére hagyta, ezeknek egyik ága bírja most Szirma-Bessenyőt s tartja ott székhelyét.

Ennyire terjedt tudomásom a Hoffman család múltjáról, midőn dr. Szendrei János úrnak a Századok ¹⁾ lapjain megjelent

¹⁾ 1890. 4. füzet.

s a Kapyak levéltárára vonatkozó értekezése némely ott említett Hoffman-féle okiratra tőn figyelmessé s eszembe juttatá levéltáram egy csomagát, hogy azt most átböngésszem. Az abban talált eredeti okiratokat nem csupán a Hoffman család múltjának szempontjából, de culturalis tekintetben is érdekeseeknek találván, tartalmukat rövid kivonatban közzétenni szándékozom.

Különösen leköté figyelmemet egy krónika-szerű jegyzék, melyet II. Hoffman Györgynek bibliájában sajátkezüleg tett feljegyzései nyomán özvegye Horváth Stansith Krisztina állíttatott össze férje halála után, s egészítettet ki egy reá vonatkozó necrológgal, melyet itt teljes szövegében közlök azért, mert az a szerző lelkületére nézve is jellemző s érdekes. A jegyzék címe magyar, a feljegyzések szövege latin, tartalmuk következő:

Az szegény Istenben idvezült Hoffman György uram házassága és gyermeki születése napjai maga keze írása szerint ezképpen vannak az maga Bibliájában feljegyezve:

Az atya fiú és szentlélek Istennek nevében. Amen.

Az 1607. év február 18-án eljegyeztem törvényes élettársamul nemzeti Krisztina hajadont, néhai vitézlő Horváth Stansith Gergely úrnak vitézlő Semberi Euphrosina házastársától született leányát. Áldjon minket irgalmas Istenünk. Amen. Ugyanaz év szeptember 16-ik napján lett mennyegzőnk Strázsán, másként Nehrén a Szepességen. Te jószágos Jézusunk, segíts minket új mátkapárt s engedd, hogy együtt vénülhessünk, neved dicsőségére s lelkeink üdvösségére.

1609. január 15-én jött e világra első született leányunk, s e hó 25-én Zsuzsanna nevet nyert a szent keresztségben. Éljen a mindenható Isten és minden szentjei dicsőségére s lelke üdvösségére.

1610. február 12-én született második leányunk s e hó 21-én a szent keresztségben Euphrosina nevet nyert, éljen az örök lény és szentjei dicsőségére s lelke üdvére.

1611. április 30-án született első fiúnk s május 3-án Lázárnak kereszteltetett, éljen a mindenható Isten s szentjei dicsőségére s lelke üdvösségére. Amen.

1612. márczius 25-én elszenderült Istenben egyetlen fiam Lázár, első életét sem töltve bc. Bizonyára az égiek sorába vétetett fel, hova hogy minket is felfogadjon, irgalmas Jézusunktól kérem. Eltemettetett Strázsán a Szepességen.

1612. augusztus 25-én született harmadik leányunk, s a szent keresztségben Krisztina nevet nyert. Éljen az örök Isten s szentjei dicsőségére.

1613. február 13-án meghalt legkedvesebb első szülött édes leányom Zsuzsanna s eltemettetett Kassán a szétdúlt monostor falai között. Ó üdvözítő Jézusunk, ments meg minket.

1613. márczius 1-én elhunyt vitézlő Hoffman György ő cs. kir. Felsége tanácsosa s a királyi jövedelmek felső-magyarországi administratora, miután négy felséges római császár s magyar király alatt a magyar udvari és a székesi kamaránál mintegy 50 éven át halhatatlan jó hírnévvel szolgált volna; mivel hogy embernek született, meghaláloza Kassán, és e hó 10-én fiainak s leányainak nagy gyászja mellett a székesegyházban temettetett el. — Három neje volt, az elsőtől Wass Zsuzsannától két leánya s négy fia született, egyike én vagyok apám nevének viselője, ezek írója, másik István, ki szintén élethen van, — mint hű házassokat s engem mint apát látott atyánk, a többiek serdületlen korban haltak el. Második nejével Wasanthó Annával csak egy leánya volt, Katalin, ki mintegy öt éves korában halt el. — A harmadiktól Farkas Zsófiától négy fia s három leánya származott. A leányok idősbikét Zsófiát nagyságos Teököli Istvánnak jegyezte el s adta nőül atyánk, s unokákban gyönyörködött, másik leányát Margitot cserneki Deseőffi János jegyesét már ki nem házashatá közbenjött halála miatt. Erzsébet leányát 5 éves korban, Ádám fiát 9-ik évében hagyta vissza. — Örök jóságú mennyei atyánk, ki ily kiváló férfiú gyermekeivé rendeltetél, engedd nekünk, kik ebbeli kegyeidért hálások vagyunk, hogy annak, kitől vér szerint származunk, ha nem is hatalomban s méltóságban, de erényben, mely hihetetlen mértékben volt sajátja, örökösei lehessünk. Amen. Hogy midőn majd szüleinket követendők leszünk, ezen hitvány világ gyarlóságaitól megtisztultan, Hozzád repülhessünk, ki élsz s uralkodol mind örökkön örökké. Amen.

1614. január 31-én született Mária leányom Kassán, éljen az örök mindenható Isten és a boldogságos szűz Mária dicsőségére.

1615. május 10 én született kedves fiunk Pál, éljen a szent Háromság s oszthatlan egység tiszteletére.

1616. szeptember 16-án született kedves leányunk Borbála, éljen az ő s mindnyájunk teremő Istenének dicsőségére.

1617. december 11-én született kedves leányunk Katalin, éljen az Isten dicsőségére.

1618. ápril 15-én épen Húsvét-napján hunyt el kedves nővérem Hoffmann Zsófia, nagyságos késmárki Teököli István hitvese, két fiút hagyva maga után, Gáborát két éves korban, és Zsigmondot, kit világra hozva, betegágában volt kénytelen jó nővérem lelkét kilehelni, a pozsonyi országgyűlésen időző férje ura távollétében.

1619. május 3-án született kedves fiunk György.

1619. július 25-én halt meg kedves leányunk Borbála, s Kassán a szétdúlt monostor falai között temettetett el az egri káptalan által, melynek azért Istentől áldást kívánok.

1620. halt meg kedves fiunk György márczius 14-én, s harmad-

napra eltemettetett a strázsai templomban anyai nagyatyja, és Lázár testvéré tetemei mellett.

1620. október 9-én húnyt el kedves hajadon nővérem Erzsébet 12 éves korában Kassán. Isten nekie, e földi létben sokféle nyavalyákkal sanyargatottnak légyen könyörületes a mennyek országában!

1620. október 29-én született szeretett fiunk István, éljen az úr Isten s minden szent vértanú dicsőségére.

1622. november 12-én született fiunk Menyhért s alig pillantván meg a napvilágot haldokolni kezdvén, lelkész hiányában fivérem Hoffman István kezei által részesült a keresztség szentségében, s alig 3 óra múltán kiadta lelkét.

1624. márczius 23-án született kedves fiunk Márk, éljen az Isten s szent mátyrjai dicsőségére!

Ezen három figyermeket nóm s élettársam imái által kérte ki a mindenható örök Istentől, s őket Krisztus dicső vértanúi emlékére, kik Kassán 1619. szeptember 7-én megcsónkítatva megölettek (obtruncatorum) az ő neveikkel ruházta fel.

Elsőjük Pongrácz István volt, erdélyi származású. Másik Gradeczius Menyhért, sziléziai, mindkettő jezsuita.

A harmadik Crisnig Márk, Horvátországból, esztergomi kanonok.

1626. december 13-án ismét született fiunk, ki a szent keresztségben az említett kassai vértanú emlékére Menyhért nevet nyert, éljen sz Isten s minden szentei dicsőségére.

1625. Szent-Péter és Pál Krisztus dicsőséges apostolai ünnepén azaz junius 29-én férjhez adtam leányomat Euphrosinát nemzeti szentpáli Szentpáli András úrnak Erdélybe, a mennyegző a mondott napon tartatott házamnál Szedikerten, éljen az új házaspár a mindenható Isten dicsőségére, az úr Isten a mennyekből áldja meg őket.

1627. márczius 15-én húnyt el kedves fivérem vitézlő Hoffman István úr, újfalusi házánál, ki távollétem miatt csak ugyanaz évi szeptember 8-án temettethetett el a szedikerti birtokon, az általa s általam épített kápolnában. Hat leányt s egy fiut hagyott hátra, ezt fél éves korban. Isten irgalmazzon lelkének. Özvegyét s árvaít áldva áldja ő az árva kátyja s igazságos bírja az özvegyeknek.

1627. július 3-án húnyt el vitézlő Hoffman Margit asszony, előbb néhai Dezsőőfi János úrnak, utóbb pedig vitézlő Kapi Sándor úrnak hitvestársa, gyermektelenül. — Isten irgalmazzon lelkének s részesítse a mennyek országában. Amen.

1629. junius utolsó napján — — — — —

Eddig terjed Hoffman György úr keze írása.

1629. junius utolsó napján született kedves leánykám Margit négy nappal mielőtt szeretett férjem uram Hoffman György úr jámboran elköltözött az életből Eperjesen, engem s enyéimet leirhatlan gyászna, utáná

való végtelen vágyódásnak mintegy hullámtengerétől környezve hagyván maga után.

Vitézlő Hoffman György úr ö császári királyi Felsége magyarországi kanarájának tanácsosa, s a felső-magyarországi kir. jövedelmek administratora, miután felséges Rudolf, II. Mátyás és II. Ferdinánd római császárok s magyar királyoknak számos éven át teljes hűséggel s buzgalommal szolgált s úgy szintén ez Magyarország ügyeit is nem csekélyebb ügyekezettel s fáradozással mint egy másik Atlas válláival tartotta fen, s élete s vagyona kockáztatásával és súlyos veszedelmével számos nehézséget részint szerencsésen került ki, részint leküzdött, végül midőn élte 46. évét tölténé, Eperjes sz. kir. városában, lelkét hitvese s gyermekei karjai között ura Istenének s teremőjének csendesén s jámboran bocsátotta vissza 1629. évi július 3-án. S mélyen gyászoló hitvesének vitézlő gradcezi Horvát Stansith Krisztinának, gyermekeinek és rokonainak végtelen kesergése közepette az általa Hoffman György s fivére néhai Hoffman István által Szedikert községben épített egyházban 1629. évi augusztus 16-ik napján temettetett el.

Stansith Horváth Krisztina.

Ezen feljegyzésekből látjuk tehát, hogy II. Hoffman György s fivére Hoffman István I. Hoffman Györgynek Wass Zsuzsannától származott fiai — s féltestvérei voltak Hoffman Zsófiának Tököly István nejének, Hoffman Margitnak előbb Deseőffy János — utóbb Kapy Sándor hitvesének, Hoffman Erzsébetnek és Hoffman Adámnak, kik I. Hoffman Györgynek 3-ik nejétől szkárosi Farkas Zsófiától született gyermekei voltak.

Ha még hozzáteszem, hogy Hoffman István neje Horváth Stansith Katalin volt, kitől egy fia, szintén István s hat leánya u. m. Zsuzsánna, Anna, Magdolna, Judit, Klára és Katalin születtek, úgy II. Hoffman György és Hoffman István nemzedékének teljes képét látjuk s azon helyzetben vagyunk, hogy az alább következő okiratok személyes vonatkozásait megérthessük.

Magyar szövegű folyamodvány kelet nélkül, melyben Horváth Stansith Krisztina és Horváth Stansith Katalin, Hoffman György és Hoffmann István özvegyei, azon kéréssel járulnak bekényi Alaghy Menyhért országbíróhoz, erősítené meg az adótól, censustól és szolgáltatásoktól való mentességét Tállya városában bírt házuknak, szöllejüknek s tartozékaiknak s fogadná el azon 250 tallért, melyeket neki ezért ajánlottak; továbbá ajánló közbenlépése által segítené őket, hogy ő Felségétől ezekre nézve királyi consensust eszközölhessenek ki. — Ezen folyamodvány küllapján Alaghy Menyhért saját kezétől magyar szövegű elintézés látható, de majdnem teljesen olvashatlan, annyi azonban kivehető, hogy 300 aranyat követelt az özvegyektől.

Latin szövegű felség-folyamodvány, kelet nélkül, melyben a nevezett két özvegy azon két szabadalmi okiratnak királyi jóváhagyását kérelmezi, melyeket Tállyán és Szánthón bírt egy-egy házra s két-két szőlőre nézve Alaghy Menyhért országbírótól nyertek. A folyamodvány küllapján Alaghy országbíró ajánló sorai láthatók. Az itt szóban forgó szabadalmat különben még I. Hoffman György szerezte 1600. évben. Ugyanis Rákóczy Zsigmond Tornavármegye főispánja s ő Felsége tanácsosa, mint néhai Alaghy Judith hitvesével nemzett leánya Rákóczy Erzsébet term. és törv. gyámja, és Mágóchy Ferencz, tekintve Hoffman György csász. kir. kamarai tanácsosnak sok érdemét, melyeket néhai Mágóchy Gáspár és András úgy szintén Rákóczy Zsigmond érdekében szerzett, Szánthó mezővárosában bírt házát, és Szent-Margita és Sátor nevű szölleleit, továbbá Tállya városában bírt házát és Hasznos nevű szöllejét minden adótól, censustól, kilenczedtől s egyéb szolgáltatásoktól, mennyiben ezek őket illették volna, miúndkorra felmentették. – A teljes épségben fentartott okirat Munkácsn 1600. évi márczius 25-én kelt, s azon Rákóczy Zsigmond és Mágóchy Ferencz sajátkezü aláírásaik s címeres ostyapecsétjük látható.

1626. Korpás Gergely tállyai főbíró eredeti magyar levele Hoffman Györgyhoz s Istvánhoz, mely szerint polgártársaival a tállyai Hasznos szőlőt megtekintvén, azt 3000 frtra becsülték.

1627. július 29. Kelengye-jegyzék Hoffman Fruzsina Szentpály Andrásné részére.*)

*) Ide igtatom annak tartalmát.

Anno 1627. die 29. Julii. Adott az én szerelmes uram nemes, nemzetes és vitézlő Hoffman György uram én velem egyetemben, az mi szerelmes leányunknak az nemes, nemzetes Hoffman Frusinának az nemes, nemzetes és vitézlő Szentpály András uram szerelmes házastársának ezeket:

I. Legelsőben arany művet. Két arany lánczot, egyikben-egyikben 50 arany vagyon, azaz, hogy az kettőben száz arany vagyon. Az harmadik arany lánczban száz arany vagyon, melyet az mi kegyelmes urunk, császár urunk ajándékozott; két bokor arany pereczet; egy aranyos függőt gólya formára valót, melyben rubint és gyémánt kövek vannak. Négy arany gyűrűt. Nyakra való arany csövet, nyolczat avagy tizet. Arany bogláros pártát gyöngyöset, szépet kettőt. Egy igen szép tiszta fehér gyöngyös főkötőt arany boglárast s arany szemest. Más főkötőt apró arany bogláróst, gyöngyöset, gyengét. Egy gyöngyös arany bogláros koronkát.

II. Ezüst művet ezt adtuk. Hét aranyos kupát, ki egybe járó s ki virágos. És egy meszelyes aranyos kannácskát. Tizenkét ezüst kalánt. Két ezüst övet. Egy ezüst aranyozott hajcsináló tűt. Egy ezüst fodortámasztót.

III. 1. Szoknyát ezeket adtuk. Egy kerek aljú zöld virágos bársony szoknyát, melyen négy szerben vagyon az arany perém. Ahoz fekete virágos bársony korczovágyot arany perémmel.

2. Egy szederjes virágos bársony szoknyát kerek aljút, öt vagy hat szerben az arany perém rajta, annak a vállá testszinű síma bársony csipkés.

1627. december 30. Választott bírósági osztoztató okirat. Hamborki Berzeviczy János, márkusfalvi Máriaassy Pál, gradecki Horváth Stansith Boldizsár, dobói Doboy Márton, szkárosi Farkas Sándor, berzeviczei ifjabb Berzeviczy János, ujfalu Péchy János, roskoványi Roskoványi János és gombosfalvi Gombos Mátyás közbenlépven Hoffman György és Hoffman Ádám uramék között, osztály egyezséget hoztak létre a néhai atyjuk, öregbik Hoffman György özvegyétől szkárosi Farkas Zsófiától, úgy szintén Hoffman Margittól, Kapy Sándornétól s Hoffman Erzsike hajadontól reájok, úgymint Hoffman György és Hoffman Ádám uramékra, valamint a néhai Hoffman István uram árváira egyenlőképen maradt minden jószág s ingó-bingó marhára nézve. És pedig Hoffman Györgyé és István árvái legyen a kassai ház, ahhoz tartozó kassai földekkel, rétekkkel, szőlőkkel, kertekkel, majorokkal együtt, úgy szintén a tállyai Hasznos szőlő s ezekből a választott bírák előtt kivette közét Hoffman Ádám uram. Hoffman György és István árvái átengedik Ádámnak a Kapy Sándorné, úgy szintén Erzsébet hajadon s anyjuk Farkas Zsófia részét a zéchi (gálszécsi) zemplén-

3. Egy szekfü színű virágos bársony szoknya, hat szerben az arany perém rajta.

4. Egy veres skárlát nyomtatott szoknya, négy szerben az arany perém rajta.

5. Egy szederjes aranyos atlacz szoknya, két szerben az arany perém rajta.

6. Egy tengerszínű kamoka szoknya, két szerben az arany perém rajta.

7. Egy tengerszínű perpetván szoknya, négy szerben az selyem perém rajta.

8. Egy ezüstsínű habos tafota szoknya, ezüsttel elegyest selyem perém hat szerben az alján.

IV. Kis subákat ezeket adtam. Egy testszínű síma bársony kis subát, öt szerben az arany perém rajta, kettő széles, három keskeny. Nyesttel bélelt belől, az elein s gallérán nyuszt.

Más kis subát. Fekete virágos bársony öt szerben az arany perém rajta, kettő széles, három keskeny. Merőn narancsszínű gubás bársonnyal bélelt.

Harmadik kis suba. Szederjes síma bársony, három szerben az arany perém rajta; belől gereznával bélelt az elein s az gallérán nyest.

Negyedik kis suba. Fekete virágos bársony, kinek az alja atlacz, vagy kanavác. Három szerben az arany perém rajta, egy széles, kettő keskeny, belől hamuszínű taffotával bélelt. az elein s az gallérán tarka gubás bársonnyal bélelt.

Ötödik kis suba. Királyszínű kamoka, három szerben vagy két szerben az arany perém rajta, belől gereznával bélelt, az eleje s az gallérán nyest.

Egy habos taffóta hosszú suba rókamállal bélelt.

Az paplanok száma. Két selyem paplan.

Fehér ruhát ezt adtam. Harminczkét rövid kamoka abroszt, egy-egy asztalra valót. Hosszú asztalra való abroszt kettőt. Két-két asztalra valót egyet. Asztalkeskenőt nro 40. Lapedőt mindenestől nro 32, husz paraszt, az

megyei jószágban, úgy szintén a Kapy Sándorné zecsői jószágát Sárosmegyében és a ráthkai hegyen levő szőlőt, fentartva a kölcsönös örökösödés jogát. A Kapy Sándorné után maradt s a férjével kötött végzés szerint Hoffman György kezéhez került ingó-bíngó marha igaz három részre osztassék, mindegyik osztozó félre. Hoffman György megígérte, hogy Adámnak a kassai házában szabad szállása legyen. Datum in Orsavicza. Eredeti aláírások s pecsétek.

1628. május 28. Horváth Stansith Boldizsár Strázsán (Nehre) kelt igen szép magyar levele, melyben felkéri sógorát Hoffman Györgyöt, nem volna-e ellenére, hogy megbízottját, talán Miklós uramat küldené hozzá az iránti tárgyalás végett, hogy javait fiutód hiányában Hoffmanra szállíthassa.

1628. szeptember 30. Máriássy Pál és Horváth Stansith Boldizsár magyar szövegű levelük, melyben Horváth Stansith Krisztina és Kata özvegyeket a semberi javak állapotáról értesítik. Az ottani atyafiak között Ocskaiak s Araniczkyak említetnek. A levél Márkusfalván kelt s Máriássy Pál írása alig olvasható.

tizenketteje varrott. Az varrottak között vagyon két lepedő selyemmel s arannyal varrott. Az harmadik lepedő csak selyemmel varrott. Az többi szép fehér varrásosok s reczések. Ismét adtam kendőkeszkenőt nro 32. Tizenketteje varrott, az husza rojtos, ki veres fonállal szőtt, s ki pedig csak így fehér rojtos. Aranyos kendőkeszkenőt egyet, selyemmel varrottat egyet, aranyos reczést egyet. Az többi ki fehér varrásos s ki reczés. Hosszú vánkoss héjat nro 11. Ezek között négy vánkoss héj selyemmel varrott s arannyal töltött (!). Aranyos reczés vánkoss héjat kettőt. Vánkoss héjat ismét kratast selyemmel, varrás mellett. Ismét két vánkoss héjat selyemmel varrottat patkós formára valót. Egy vánkoss héjat török varrással varrottat. Kerekded kicsiny vánkoss héjat négyet, kettő török varrásos, az kettő selyemmel és arannyal varrott. Az párnák száma. Öreg derekalt adtam négyet, igen szép baraszlai tarka héj vagyon rajta. Vánkoss hosszút hatot; az kettein tarka baraszlai héj vagyon, az négyin fehér gyolcs héj vagyon. Ingvállat adtam huszat. Az tíze selymes, aranyos. Az tíz között az kettei merőn varrott skófiu arannyal, selyemmel. Tízet adtam ismét fehér kötéssel s krathával. Elő ruhát huszat. Ezek között három taffota arany csipkés. Az többi alá alá-kötéses, kratas, reczés. Ismét adtam három bokor arczatakárót. Az felső arczatakárók mind a három varrott, az kettei skófiu arannyal, selyemmel. Az harmadik fényes arannyal, selyemmel. Az alsó arczatakáró mind a három igen szép fehér csipkés. Adtam ismét két szökrényt, s három hadat (!). Két párnaságot, egyet kék posztóból, másikát veres morvaiból.

Adtam két Azoknak adtam zöld karasia posztó szoknyát. Aljára valóra selyem peremét. Másik szoknyát adtam ismét, afféle mohart, akinek az peremét beszövik. Az két kis subákat, az kit nekik adtam, szederjes chemilet gereznával béllt, az elei és galléra fekete nyúlal. Selyem perém rajtok. Az másik két kis suba tengerszín taffota, az elein narancsszínű taffota, selyem perém rajtok. Azoknak két-két bokor arczatakárót s egyébféle fehér ruhát,

Stansith Horváth Christina.

1629. aug. 26. Horváth Stansith Kata, özvegy Hoffman Istvánné 150 tallért vesz kölcsön nővérétől Krisztinától a tállyai szőlő kiváltására, ez összeget 2 év lefolyása alatt, folyó árban számítandó bor szolgáltatása által ígéri visszafizetni. Kelt Szedikerten.

1630. jul. 1. A leleszi convent előtt bedeghi Nyáry István cs. kir. tanácsos, kamarás, Szabolcsvármegye főispánja s a kállói vár főkapitánya és neje Thelegdy Anna egy részről, más részről pedig csatárdi Hoffman Ádám személyesen megjelenvén, ez utóbbi előadja, hogy végszükségre s gyámoltalanságra jutván, --- mindenkitől elhagyatva, főkép hitvese Kékedy Zsuzsánna, úgy szintén saját testvérei s rokonai üldözései miatt már saját házában sem maradhatván meg békében, jóakaró pártfogóihoz Nyáry Istvánhoz s nejéhez Thelegdy Annához menekült, s őket személye s bárhol fekvő vagyona oltalmazására kérte fel, mit ők megígértek. Mit meghalálni akarván, Hoffman Ádám Gálszécs mezővárosában fekvő nemesi curiáját s ottani birtokát, továbbá Kohány, Gerenda, Tharnoka, Dargó, Zebegnyő, Nagy-Azar és Pedriplyó községekben s Rudlyó pusztán fekvő javait, úgy szintén Bodzás nevű birtokát s a ráthkai hegyalján fekvő Istenhegy nevű szöllejét nevezett Nyáry Istvánra s nejére ruházta, mindaddig birtoklandókat, míg védelmük alatt maradand. E feltételek alatt: 1. hogy tisztességes tartásáról, ruházataról s asztaláról gondoskodjanak. Azon 100 tallérről, melyeket tőlök javaira felvett, vagy ezentúl venne fel, nekiek kellő okiratot adni köteles. 2. Azon 600 arany forintot s 550 tallért, mely összesen Hoffman Ádám 1629. évben Nyáry Istvántól s nejétől a thavarnoki és csicsvai jószágukhoz tartozó Rudlyó pusztát és Bodzás birtokot zálogba vette, Hoffman Ádám elengedi, hogy őt beteges állapotában jóakarólag ápolják, — ezen összegeket tehát sem nejének, sem rokonainak visszafizetni nem tartoznak, s a javakat birtokukba vehetik. A ráthkai szőlőre nézve pedig, melyet II. Rudolf császár s király adományozott atyjának Hoffman Györgynek hű szolgálataiért, s mely fatens nővérének Margitnak, Kapy Sándornénak, ennek magtalan halála után pedig fatensnek s fivereinnek jutott, s melyet ezek özvegyeitől s gyermekeik gondnokától Laky Andrásztól 1000 frt lefizetése által egészben megszerzett, ezen szőlőt is Nyáry Istvánnak s Thelegdy Annának engedi át nagyobb jóakaratuk biztosítása végett, oly módon, hogy azt mindaddig bírassák, míg fatens neje s gyermekei, ha Isten ilyeket adna, vagy testvérei s rokonai a mondott összeget egészben s egyszerre le nem teszik. Viszont Nyáry István a maga és neje nevében megígérte, hogy őt illendő tartásban, ruházatban s bánásmódban részesítendik, s ha ezzel meg nem elégedve

elbocsáttatását kérné, azt neki minden akadékoskodás nélkül megadandják s javait kezéhez bocsátandják vissza.

1630. július 15. A leleszi convent kiadványa, mely szerint Alaghy Menyhért országbíró --- Hoffman György özvegye Horváth Stansith Krisztina s Hoffman István özvegye Horváth Stansith Kata s gyermekeik részére Páczin kastélyában kelt megintési rendeletet bocsátván ki, a leleszi convent egyik tagját küldte ki Kis-Várdára Nyáry István és Thelegdy Anna rendes lakhelyére, hogy őket a fentemlített javak átvételétől eltiltsa, ha pedig azokat már birtokba vették volna, az azokra fizetett összegekkel megkínálja s a javak kiadására felszólítsa. Nyáry azonban és neje, bár Kis-Várdán tartózkodtak, a convent küldöttét a várba nem bocsátották, de a várnagyot Chinta Miklós diákot küldték ki hozzá, ki a megintést átvette s azt Nyáryval közölván válaszul ezt hozta: »megvettem a javakat, bírom s tovább is birandom, -- ha a Hoffman család igényt tart reájok, keresse annak módján, én majd megfelelek«.

1633. Magán jegyzetek II. Hoffman György gyermekeinek ez évben végrehajtott osztályához. Az osztálypert gróf Rákóczy Pálnak 1633. jun. 4-én kelt osztoztató rendelete alapján Szentpály Andrásné Hoffman Eufrosina, és Huszár Péterné Hoffman Mária indították Tassy Gáspárné Hoffman Krisztina, Hoffman Kata hajadon és Hoffman Pál, Márk, István és Menyhért fivérek ellen. Ez alkalommal Tassy Gáspár és Szentpály András gyámi tisztük alól felmentettek, a zempléni javak két részre osztattak, egyik rész Hoffman Istvánnak, másik a négy nővérnek jutott. Kiterjedt továbbá az osztály Szedikert és Hradisko sárosmegyei, Lefkócz szepességi, Osva abauji birtokrészekre s egy lisszakai szőlőre is.

1635. Hiteles kiadvány. Hoffman Krisztina és férje Tassy Gáspár a szepesi kamara tanácsosa az egri káptalan két küldötte előtt Kassán a Hoffman család házánál cserére lépnek Hoffman Katalin hajadonnal, s átengedik neki osztályrészüket a szánthói nemesi házban, az ottani hegyalján fekvő Margita és Kis-Sátor nevű szőlőkben s a tállyai Hasznos szőlőben, viszont Katalin átengedi nekik kassai házrészét, s ráfizet 200 magyar forintot.

1655. A szepesi káptalan kiadványa. Berzeviczy Boldizsár a Márton fia, Hoffman Istvánnak, György fiának 83 aranyban zálogba ad Új-Lesnán egy egész telkű jobbágyot s két zsellért, úgy szintén egy, Fehérváry Zsigmonddal közösen bírt zsellérséget, s kötelezi magát, hogy ha tállyai szabadalmas házát s Nyerges nevű szöllejét el akarná adni, csak is Hoffman Istvánnak adhassa el.

1661. okt. 19. Berzeviczy Boldizsár sajátkezüleg elismeri, hogy a fenti javakra auctióképen 98 forintot vett fel néhai idősb Hoffman István örököseitől. Datum in curia nobilitari domini fratris Gabrielis de Kapi, Kapivár.

1656. A szepesi káptalan kiadványa. Ifjabb Berzeviczy János, András fia 820 arany forintban elzalogosítja hundertmarki jobbágysait csatárdi Hoffman Istvánnak.

1665. nov. 6. Pater Hoffman Tamásnak öcséséhez Kapy Gáborhoz szép tiszta és eredeti magyarsággal írt levele, melyben némi követeléseinek behajtására s a pénzek beküldésére kéri fel. A levél Szombathelyről van keltezve, hol pater Hoffman Tamás a Dominicanus zárda főnöke volt. A levélből nyilván kiderül, hogy pater Hoffman II. Hoffman György fiainak volt egyike, s a Tamás nevet a szerzetbe léptekor vette fel.

1666. febr. 2. Özveggy Berzeviczy Györgyné Hoffman Kata magyar levele nővéréhez özveggy Tassy Gáspárnéhoz, melyben kéri, elégítené ki osztálybeli követeléseit, különösen azon 100 aranyból készült láncznak árát, mely neki volt hagyva, s a ruházatára rendelt 500 forintot adja meg.

1677. Magán jegyzetek II. Hoffman György örökösei között ez évben történt osztályigazításhoz. Indítói voltak Kapy Gábor és Tassy Klára féltestvérek, II. Hoffmann György Krisztina leányának gyermekei, és Hoffman Katalin özveggy Berzeviczy Györgyné, ugyancsak II. Hoffman György leánya, — az alperes pedig IV. Hoffman György volt, Istvánnak, II. György fiának fia. Az osztályigazítás csak a szedikerti ingatlanokra terjedt ki.

1687. szeptember 10. Sáros megye hiteles bizonyágsevele a Hoffman örökösök között létesült osztályegyezségről.

II. Hoffman György és Horváth Stansith Krisztina unokái Kapy Gábor, Berzeviczy Gáspár, Berzeviczy Boldizsár és Anna Berzeviczy Sámuel hitvесе, — s ezek nővérének Berzeviczy Évának, Szentpétery Istvánnénak *) leányai Szentpétery Erzsébet Sztankay Lászlóné és Szentpétery Krisztina Haraszthy Imréné lemondanak minden igényről tisztelendő Hoffman Menyhért és Hoffman Márk nagy-, illetőleg szépbatyjaik bárhol fekvő birtokrészeik tekintetében, s ebbeli jogukat IV. Hoffman Györgyre, Hoffman Máriára, Gombos István és Hoffman Katára, Nyárady István nejeikre, szintén II. Hoffman György és Horváth Stansith Krisztina unokáira s mindkét ágon lehető maradékaikra ruházzák át. Hoffman Pál nagybatyjuk szepesmegyei lefkóczi és új-lesznai birtokrészeihez való jogukat pedig szintén IV. Hoffman Györgyre s fimaradékaira ruházzák, s a fiág kihalta esetén

*) Szentpétery István tokaji várkapitány volt.

jogukat csak 309 arany lefizetése után érvényesíthessék. Ugyancsak az ő javára mondanak le részesülésükről azon 6000 forintban, melyeket II. Ferdinánd császár s király kegyadományul adott nagyatyjuknak Hoffman Györgynek. -- Viszont IV. Hoffman György Kapy Gábor irányában lemond a maga s édes atyja gyámi jogán lehető követeléseiről, -- Berzeviczy Gáspár, Berzeviczy Boldizsár, Berzeviczy Anna, és húgaik Szentpétery Erzsébet és Krisztina részére pedig visszacedálja az 1677. osztálykor anyjuk s illetve nagyanyjuknak Hoffman Katának kihasított szedikerti osztályrészt, s az ugyanazon osztálykor Hoffman Istvánéknak jutott s általuk Hoffman György maradékainak elzálogosított birtokrészeket is, száz arany kötbér mellett.

Eddig terjednek a kezeimnél levő okiratok, melyek, mint láttuk, főleg II. Hoffman György nemzedékének sorsára vetnek világot, másod, sőt harmad iziglen s melyekhez jelenleg a család további viszontagságaira nézve több adatot nem fűzhetek. Bizonyosnak tartom azonban, hogy II. Hoffman György utódai fiágon kihaltak, mert birtokaik mint Szendrő-Lád Borsodban s Szedikert Sárosban nemsokára leányágon más családokra szálltak át s részint maig is azok birtokában vannak, részint idegen kezekre jutottak. -- Megjegyzem mégis, hogy Sárosmegyében mintegy 25 éve még ismertem egy Hoffman nevű birtokost, ki azóta pomikaleczi birtokát eladván, Abaujmegyében telepedett meg, -- valjon a csatárdi Hoffmanok ivadéka volt-e, meg nem határozhatom.

BERZEVICZY EDMUND.

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK

IPARA ÉS KERESKEDELME A XIV. ÉS XV. SZÁZADBAN.

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

A szászoknak Erdélybe való bevándorlása idején, vagyis a XII. század első felében Nyugat-Németországban s a szomszédos német alföldön a fejedelmi hatalommal, a hűbéri nemességgel és egyházi földesurakkal folytatott hosszú és nehéz küzdelem után erőteljes városi polgárság kezdett felszínre vergődni és lendületes fejlődésnek indulni. A városi polgári osztály képzése és megerősödése által meg volt vetve azon alap, melyen a Rajna alja körül fekvő vidékeken az ipar, művészet és kereskedelem ama nagyszerű virágzása keletkezett, melyet a következő századokban az egész világ bámúlt. Habár a II. Gejza által Magyarország erdélyi részeibe 1141—1151 körül behívott flandriai bevándorlók legnagyobbbrészt kétségtelenül a földművelő osztályhoz tartoztak, mégis kétségtelen, hogy tekintélyes számban városi kézművesek is csatlakoztak a bevándorlókhoz ¹⁾ s hogy különösen az azután Erdélybe szórványosan, de folyton bejött egyes jövevények, majdnem kivétel nélkül az iparosok osztályához tartoztak. Csak így fejthetjük meg azt a tényt, hogy a művelődés akkori góczpontjaitól annyira félre eső fiatal gyarmathán, alig kétszáz esztendővel alapítása után, már is oly magas fokon álló ipart találunk, minő akkoriban csakis a művelt nyugat legmagasabban fejlődött országaiban létezett. Annál bámulatosabb pedig ezen gyors lendület, minthogy éppen egy évszázaddal a bevándorlás után, az iszonyú tatárdúlás következett be, mely egy teljes század súlyos munkáját majdnem egészen megsemmisítette.

Ha elképzeljük, hogy minő viszonyok uralkodtak Erdélyben a szászok bevándorlása idején, ha meggondoljuk, hogy ez

¹⁾ Horváth Mihály szerint valószínű, hogy azért hivattak telepítőnyesek az országba éppen a Rajna alja körüli vidékekből, mivel azon időben ott a műipar már virágzott s az odavaló népesség a munkásság hírében állott.

ország rész akkor csakugyan nem volt még a magyar korona biztos birtokának mondható, hogy vad népek rabló és fosztogató csapatjai a határszélen át folyvást betörték, hogy bennszülöttek s különösen a királyi helytartók, a vajdák nem mindég és kivétel nélkül szívesen látott vendégeknek nézték az új jövevényeket,¹⁾ s hogy végül nem kevésbé nehéz és szívós küzdelmet kellett vívniok a vad természet ellen ezen mocsárokkal és őserdőkkel borított rengetegben, ha mindezeket meggondoljuk, akkor igazán valóságos csodának kell hogy tartsuk azt a tényt, hogy ezen gyarmatosok maroknyi száma nemcsak képes volt ezen nehézségeket és akadályokat legyőzni, hanem területén egyszerűsmind oly virágzó állapotokat is teremtett, minőket nem egy nagyobb nép, még pedig sokkal kedvezőbb külső feltételek alatt, nem volt képes előállítani.

Vajjon hogyan fejtjük meg ezen csodát?

Legelőször is a külső életfeltételekről szólva, fel kell említenünk a teljes polgári szabadság friss és éltető levegőjét, melyet ezen gyarmatosok az egyébként annyira zord tájon szívtak. Oly szabadságot élveztek, minő az egész középkorban, sőt azon túl a legújabb kor küszöbéig Európában nem igen volt található. Itt a nép önmaga hozta törvényeit és látta a jogát, szabadon választott bírái gyakorolták a bírói hatalmat, e gyarmatosok közvetlenül a király alá voltak rendelve, a királyi helytartó, a vajda, területükön nem parancsolhatott s közöttük senki sem telepedhetett meg, ki származás és társadalmi állás tekintetében velük nem volt egyenlő. Itt nem létezett se úr, se szolga, mindannyian szabad férfiak voltak. Királyuknak bizonyos meghatározott évi adóval, valamint bizonyos hadi szolgáltatokkal tartoztak, ezen köteleességek ellenében meg volt adva nekik azon jog, hogy bárhol a magyar korona területén, mely terület akkoriban sokkal kiterjedtebb volt mint manapság, szabad kereskedést űzhettek minden vám vagy adó megterhelhetése nélkül. Hanem mindezek még nem merítették ki szabadságaik mérvét; ilyenmő és ilymővő szabadságok a középkorban gyakran léteztek, sőt magán a magyar korona területén is a legtöbb német gyarmat hasonló jogokkal, habár nem oly terjedelemben ruháztatott fel a magyar királyok által. A nevezett szabadságokhoz még hozzájárult a püspöki hatalom alóli teljes szabadság, hogy ezen gyarmatosok prépostjaikkal és espereseikkel közvetlenül a pápa

¹⁾ Polnár Gábor, kolosmonostori apát és boszniai püspök ezeket írja 1493-ban a nagyszombati tanácsnak: . . . nam undique periculum fortuna optimis minatur Saxonibus, quorum numerus respectu aliarum nationum perbrevis est et, ut pace dixerimus, fere omnibus exosus. Eredeti okmány a szász nemzeti nagyszombati levéltárban.

alá tartoztak, hogy lelkészeiket szabadon választhatták, a helyett, hogy a püspökök azokat kinevezte volna, s mindenekelőtt, hogy a tizedet nem a püspököknek, hanem azoknak fizették, kik azt voltaképpen egyedül érdemelték, t. i. lelkészeiknek, plebánusaiknak: mindezek összevéve a polgári és egyházi szabadság oly egyetemét képezték, minő akkoriban Európában alig létezett valahol.

Az Erdélyben letelepedett német gyarmatosoknak oly nagybecsű és ritka jogokkal való felruházása a magyar királyok, valamint a pápák nagy állambölcséségéről tanuskodik. Mert a magyar korona keleti végvidékein akkor uralkodott viszonyok között csakugyan szükséges volt, ama bátor gyarmatosokat ily erős védművekkel ellátni a végett, hogy feladatukat teljesíthessék, vagyis, hogy a »korona védelmét« képezhessék. És ezen bölcs és nemes magyar királyok emléke még mai nap is annál mélyebben be van vésvé a szász nép szívébe, mivel négyszáz esztendő lefolyása alatt azon számos uralkodó közül, kik II. Géza óta a gyászos mohácsi vészig szent István koronáját viselték, egyetlen egy sem nyúlt valaha komolyan a szász gyarmatosok ezen jogaihoz. Igaz ugyan, hogy a királyok minden jóakarata mellett is nem egy becses jog már korán elveszett, hiszen alig nyolczvan évvel a szászok bevándorlása után, régi szerződéses jogaitak ünnepélyesen kellett visszahelyezni, mely jogok mindazáltal későbbben is, hol a féltékeny nemesség, hol kevély vajdák és kapzsi püspökök által szüntelenül megtámadtattak, de az ősrégi szász szabadság mindazáltal lényegében mindég épségben maradt.

Hanem valamely nép haladására és felvirágzására a szabadság egymagában még nem elegendő. A szabadsággal helyesen bánni is kell, tudni kell azt kellőképen felhasználni; a soha sem hiányzó ellenséges hatalmakkal szemben azt fenntartani, úgyszólván, naponta kivívni kell, vagyis, amint a költő mondja, azt ki kell érdemelni. Erre pedig oly nép kíváncsatik meg, mely velejében egészséges és a szabadságra érett nép. Csak az ilyen bír a kellő belátással és önmérséklettel, valamint a szükséges közszellemmel, mely tulajdonságok nélkül a szabadság többé nem szabadság, hanem féktelenség, s annak élvezete nem áldás, hanem átok. És ebben, vagyis ezen német gyarmatosok gondolkodásmódjában, személyi tulajdonságában, szóval abban, mit népjellemnek nevezünk, találjuk a második főokot, melyből megfejtethető azon valóságos csoda, hogy a számra nézve oly gyenge szászok a századok viharaiiban megállani s mindazt megteremtteni képesek voltak, mit már oly korán, vagyis ezelőtt félezer évvel náluk látunk.

Az őserdők rengetegeit irtották, a mocsárokat kiszárították s helyükbe viruló mezőket és kerteket teremtetek; minden pil-

lanathan félvad ellenségek által békés munkájukban félbeszakítva, behintették a nekik adományozott országrészt a virágzó városok és községek egész sorával, -- és százával alapítottak templomokat és iskolákat; városaikban ápolták a tudományokat és művészeteket, alapítottak virágzó és sokoldalú ipari életet és bámulatos kiterjedésű kereskedelmet űztek oly nehézségek között, minőkről manapság alig birunk képzelettel.

A szász nép nyolczszáz éves életének legboldogabb és legfényesebb korszaka a XIV. század közepétől mintegy a XV. század közepéig terjedő időszakba esik. A két legnagyobb magyar király uralkodása tünteti ki e korszakot: megnyitja azt I. Lajos és bezárja Mátyás király. Azon időtájban midőn Lajos király 1342-ben trónra lépett, a népesebb és előnyösebb fekvésnek örvendő szász községekben: u. m. Nagy-Szebenben, Brassóban, Kolozsváron (akkoriban szász város), Beszterczén, Medgyesen, Szászvároson és Szászsebesben már nagyobb mérvű városi élet volt kifejlődve. Mert itt is, miként Németországban, a város eredetét a falu képezte s a városi polgárság a földművelést űző népeségből keletkezett.¹⁾ A nevezett községek már korán vidékük főhelyévé vergődtek és élénk ipari központtá váltak. Hogy a czéhrendszer miként és mikor alapíttatott a szász községekben, erről biztos adatokkal nem birunk, de alig tévedünk, ha felteszszük, hogy a szászok a czéhintézmény első csírait már eredeti hazájukból hozták magukkal,²⁾ mert Németországban a czéhek

¹⁾ A szász városok eredetéről lásd *Teutsch* Gy. D., *Geschichte der Siebenbürger Sachsen*, 2. kiadás, I. k. 131 s. k. l.

²⁾ *Szádeczky* L. (A czéhek történetéről Magyarországon. Értekezések a történeti tudományok köréből, XIV. k. VII. sz. 18. l.) a magyarországi czéhek eredete és jelleméről ezeket mondja: »A német kereskedő városokban a czéhek a város védelmére alakult testületekből s a »Trinkstube«-k asztaltársaságaiból fejlődtek ki s ott eleinte inkább honvédelmi céljuk és szervezetük volt. Nálunk keletkezésük alkalmával mindjárt előtérbe lép iparos és mesterségvédelmi jellegök s csak másodsorban képeztek hon-, illetőleg városvédelmi testületet, ha arra éppen szükség volt. Közelebb állott hozzájuk a vallásos, a humanisticus törekvés; oltárokat emeltek, betegeket ápoltak, kórházakat, iskolákat segítélyeztek, isteni tiszteleten, processiókon, halottak temetésénél testületileg vettek részt. Nálunk eredetüket a szepesi és erdélyi szászok között (a XIV. században még Kolozsvárt is) fennálló vallásos és emberbaráti társulatoktól vették, azokból alakultak át iparos testületekké. A mint azt pl. a kolozsvári mészárosok 1422-ben nyíltan hirdetik, midőn az eredetileg »szent Mihály főangyal tiszteletére épült szentegyházbeli isteni tisztelet emelése s nagyobb díszre végett alakult«, fraternitásból iparos testületté válnak.«

Ezen fejtegetések el nem fogadhatók. Ellenkezésben állanak mindezzel, mit traditio és tudományos kutatás alapján a német és magyar czéhek eredete és jellegéről tudunk. A német czéhek azon kézművesekből fejlődtek ki, kik az egyházi és világi földesurak udvarán, illetőleg falvaikban mesterségeket űztek, még pedig eleinte rendszeren a földesurak jobbággyi szolgálata-

keletkezése a XII. század elejére esik, tehát mintegy ötven évvel a százszok bevándorlása előtti időre. Annyi bizonyos, hogy 1376-ban a czéhtársulatok az erdélyi százsz földön már igen régi, sőt bizonyos értelemben elavult intézményt képeztek, mert a nevezett évben újja szerveztettek, minthogy azokba az idők folyamában számos visszaélés és káros szokás fészkelte be magát. Az e feletti panaszok eljutottak Lajos királyig, ki azokat kétség-telenül alaposoknak találta, mert odáig ment, hogy a czéheket egy darab ideig merőben beszüntette, míg a nevezett évben a Hét-Szék bírait, véneit és esküdteit összehívatta Szebenbe a czéhek ujjaalakítása s a visszaélések megszüntetése céljából.

tában. A kor viszonyaiból megfejtethető azon élénk szövethetesi szellem, mely a középkorban szerte uralkodott a legkülönbözőbb osztályok, rendek és foglalkozások körében. Nem lehet csodálkozni tehát, hogy a nevezett mesteremberek is a kölcsönös védelem és érdekeik hathatósabb érvényesítése céljából egyesültek, mely egyesület — fraternitas — tulajdonképeni közvetlen célja voltaképpen abban keresendő, hogy a kézművesek az iparhatóságot a maguk kezébe keríteni s a püspöki, illetőleg földesuri hatalomtól függetlenné tenni törekedtek, miként azt különösen *Schmoller* bebizonyította. Hogy az iparosok egyesülete már korán összeköttetésbe jött a városi védelemmel, ezt csak természetesnek találhatjuk, hiszen az akkori nyugtalan időkben senki sem maradhatott ez összeköttetésen kívül. Tény továbbá, hogy a német czéhek mintegy a XIII. század végeig tisztán iparos jellegű egyesületek voltak, habár a városvédelemben, a tűzoltásban stb. bizonyos szerepet játsztak is, de politikai jelentőségük és szereplésük csak ezután kezdődik. Lásd I. von *Maurer*, *Geschichte der Städteverfassung in Deutschland*, II. k. 321 s k. l.; *Schönberg*, *Handbuch der politischer Ökonomie*, 3. kiadás, II. k. 473 s k. l.; *Schmoller*, *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe*, 10 s k. l.; O. *Gierke*, *Deutsches Genossenschaftsrecht*, I. k. 384 l.; A. *Nach*, *Deutsches Leben in der Vergangenheit*, I. k. 356 s k. l.

Merőben tarthatatlan azon további állítás, hogy czéheink eredetüket a vallásos és emberbaráti társulatokból vették volna, a melyek csakugyan már korán léteztek városainkban. A kolozsvári mészárosoknak 1422-ben tett nyilatkozata (I. *Jakab* E. id. h. I. k. 410 l.) képezi az egyedüli érvet, melyre Sz. véleményét alapítja. E nyilatkozatban senki sem fog valami különöst találni, a ki ismeri a német czéhek történetét. A templomokban levő s egyes szentek tiszteletére emelt oltárok, továbbá kápolnák vagy templomok disztése, jó karban tartása a középkori német városokban igen gyakran külön e célból alakult szabad társulatokra volt bízva. Már pedig ismeretes, hogy mindenik német czéhnek meg volt a maga külön védszentje, tehát igen természetes, hogy a czéh, ha szentje oltárral, kápolnával vagy templommal bírt, az illető társulattal, mely szintén fraternitas-nak nevezetett, az oltár vagy templom gondozásában kezét fogott, vagy épen vele egyesült. Így tehát folytonos kölcsönhatás létezett az illető társulat és a czéh között, míg végre a legtöbb esetben a társulat, mely a czéhez képest kevésbé állandó intézmény volt, eltűnt s a czéh egyedül maradt fenn. Szádeczky különben a kolozsvári mészárosok nyilatkozatából olyan valamit olvasott ki, miről egy szó sem áll benne; azt t. i. hogy a vallásos fraternitas iparos testületé alakult: tehát, hogy czéh lett volna belőle. Ezt a mészárosok nem mondják; ők egyszerűen előadják, hogy az ő czéhükben — fraternitásban —, mely czéh a szent Mihály főangyal tiszteletére alakult, viszályok keletkeztek

Sőt a király ezen tanácskozásokhoz két saját képviselőjét is elküldte t. i. *Goblînus* erdélyi püspököt, ki szász származású volt, és *Scharffeneck* Jánost, a Szebenhez közel fekvő Landskron nevű végvár parancsnokát.¹⁾

A nevezett visszaélések közül kétségtelenül a legnevezetesebb az volt, hogy a mesterek a mesteri jogot gyermekeik számára örökössé tették volt. Az 1376-ki rendezés ellenben azt határozta, hogy nemcsak mindenik bennszülött, de sőt mindenik tisztességes idegen is, hacsak az általános és mindenki számára egyaránt érvényes feltételek meg voltak adva, kötelezőleg felveendő a czéhbe. A czéhez már tartozó mesterek most is része-

melyeknek kiegyenlítésére a bíró közbenjárását veszik igénybe. Az egészből azt vehetjük ki, hogy valószínűleg egyes czéhbbeliek vonakodtak beszolgáltatni járulékaikat a templom számára, a miért is szükséges volt a bíró előtt hangsúlyozni, hogy a czéh Mihály főangyal tiszteletére alakult. Ha itt »átalakulás«-ról lenne szó, vajjon akkor a bíró ítéletének nem kellett volna egészen másképen hangzania? Kétségtelen, hogy kissé merész következtetés, ha ezen esetből, ellenkezésben minden történelmi tradícióval, azt következtetnők, hogy a magyarországi czéhek a vallásos társulatokból vették eredetüket. Ily vallásos társulatok városainkban úgylátszik nagy számban léteztek; így ismerjük például Nagy-Szebenben a szent Hulláról nevezett társulatot (*Bruderschaft des heiligen Leichnams*), létezett továbbá a *fraternitas ad honorem dei omnipotentis et beatae et gloriosae virginis Mariae*, a szent Anna társulatát (lásd *Seiwert*, *Archiv des Vereines für Siebenbürgische Landes-Kunde*, X. k. 314 s k. l.), továbbá a n-szebeni csizmadiák szt. János társulata (*Zimmermann*, *Archiv* XVI. k. 355 s k. l.), a szt. Katalin társulata Kolozsvárt (*Jakab*, i. h. 406. l.).

A mi továbbá azt illeti, hogy a német- és magyarországi czéhek között, szervezet és jelleg tekintetében, állítólag jelentékeny különbségek léteznek, úgy be kell vallanunk, hogy ilyenekre sehol sem akadunk, de igenis annak ellenkezőjére, t. i. a legmesszebb menő analógiákra. Sajátságos, hogy Szádeczky éppen ott talál különbséget, hol mindazok után, miket a német czéhekről tudunk, a legnagyobb összhang uralkodik, t. i. a czéhek s az egyház közti viszony tekintetében. Mintha csupán csak a magyar czéheknek lett volna külön védszentjük, kihez imádkoztak, kinek oltárait díszítették, kinek napját megülték, kinek oltárán az elhalálozott mesterek lelki üdvösségeért misék olvastattak; mintha csak a magyar czéhek ápoltak volna betegeket, segélyeztek volna kórházakat és iskolákat, testületileg részt vettek volna az isteni tiszteleten, körmeneteken és temetéseken!

Még egy más hazai író foglalkozott újabban a középkori czéhekkel, *Körömi* Árpád (Ipárvizonyaink a czéhek szabályozásától a mohácsi vészig). Ő is a külföldi czéheket a városok védelmére alakult egyesületekből származtatja le. Hozzáteszi, hogy nálunk a főczél az volt, hogy a főúri családok hatalma alól függetlenítsék magukat (22. l.). Ez sem áll, mert az első czéhek a szepesi és erdélyi szászok és más német telepítvényeseknél fordultak elő, kik soha földesúri hatalom alatt nem állottak.

¹⁾ Az ezen alkalommal kiállított s 1376. november 9-ről keltezett fontos okmány, melynek eredetije a szász-nemzeti és Szeben-városi levéltárban őriztetik, már többször adatott ki, a legteljesebben *Amlacher* A. által (*Urkundenbuch zur Geschichte der Stadt und des Staates Broos*, *Archiv des Vereines für siebenbürgische Landes-Kunde*, XV. k. 180 s k. l.).

sítettek ugyan bizonyos előjogokban; így például fiaik, ha valamely mester leányát, valamint azok, kik valamely mester özvegyét nőül vették, ingyen vétettek fel a czéhbe, míg mások a teljes felvételi díjját tartoztak fizetni, mely díj a különböző czéheknél változó volt; így például a kötélverőknél 1 forint, 4 font viasz és 2 veder bor, a mészárosoknál 10 forint, 2 font viasz és 2 veder bor. Azonkívül a fölvelt mester ebédet adni is köteles volt.

Szemben azon kicsinyességgel és szűkkeblúséggel, mely későbbi időkben a czéhintézményben lábra kapott, a legnagyobb elismeréssel kell szólanunk azon szabad szellemről, mely az 1376-ki szabályokat kitünteti.¹⁾ Mint már említettett, még az idegen, vagyis külföldről bevándorolt becsületes mestertől sem volt szabad megtagadni a felvételt; letelepedését semmiként sem volt szabad megnehezíteni, sőt még azt sem követelhetette senki tőle, hogy becsületességét bizonyítsa be, nehogy ezen ürügy alatt letelepedése megakadályoztassék. Csak akkor, ha az illetőre rábizonyult, hogy előélete nem volt kifogástalan, lehetett, vagyis jobban mondva, kellett őt eltiltani a letelepedéstől. Ha valamely czéh alaptalanul valakitől megtagadta a felvételt, az illető város tanácsa 20 ezüst márka büntetés mellett rákényszeríthette a czéhet. Ezen intézkedések által, melyek bölcs előrelátásról tanuskodnak, a szászok már korán biztosították a külföldi ügyes munkások és mesterek akadálytalan és állandó letelepedését.

Igaz ugyan, hogy ezen szabályok szerint is 20 ezüst márka bírság terhe alatt mindenkinek meg volt tiltva, hogy egynél több mesterséget űzzen, de saját iparának űzésében kiki a legmesszebb menő szabadságnak örvendett: annyi inast, legényt és másnemű munkást alkalmazhatott üzemében, a mennyit csak akart, üzletét oly nagy kiterjedésben folytathatta, minőt csak anyagi helyzete megengedett, az iparához megkívánt nyers anyagokat és másnemű tárgyakat tetszése szerint bárhol vásárolhatta s épúgy kész árucikkeit akadálytalanul saját házában eladhatta, vagy piacra vihette, vagy más városokba, illetve a külföldre

¹⁾ Igen feltűnő *Horváth* Mihály ellenkező ítélete: »e czéh-szabályok azon szűkkeblű szellem által, mely belőlük lehel, egynémiben összeszoríták az ipar szabadságát«. Ellenkezőleg azt kell mondanunk, hogy az egész középkorban alig akadunk még egy második példára, hogy az idegen mesterek letelepedése s a mesterség korlátlan űzése oly messzemenő liberalitással engedélyeztetett volna: *quilibet mechanicus opus suum qualitercunque bene voluerit operandi, singula suo operi et artificio attinentia et necessaria quantum voluerit et poterit, pro se solo, absque alterius vel aliorum societate emendi, de opere suo quantumcunque voluerit et poterit operandi, foro exponendi et vendendi, tam in domo quam in foro, servosque et juvenes pro labore suo quocunque voluerit habendi liberam habeat facultatem.*

szállíthatta; ezek mind oly szabályok, melyekben az iparosok későbbi időkben elég gyakran korlátozva voltak.¹⁾

Az 1376-ki czéhrendezésben továbbá elő volt írva, hogy a visszaélések meggátlása céljából mindenik czéh tartozott évenként a karácsony utáni héthben két czéhmestert választani, kik eskü alatt arra köteleztettek, hogy a szabályok szigorú megtartását ellenőrizték s arra ügyeljenek, hogy semminemű igazságtalanság vagy túlkapás ne forduljon elő. A czéhmesterek egy-szersmind utasítottak, hogy a székek évnegyedenként megtartatni szokott gyűlésein részt vegyenek a végett, hogy ott nemcsak az ipar, hanem egy-szersmind a közügyek »bajait« is szóba hozzák s azoknak orvoslását sürgessék.²⁾ Ezen rendelkezés fontos, mert azt mutatja, hogy a czéhtársulatoknak már ez időben, az ipari érdekek keretén túl bizonyos befolyás engedtetett a közügyekre. Igen czélszerű intézkedés volt az ipar védelmére továbbá az, hogy az adós szerszámának bírói lefoglalása megtiltatott.

Az új czéhrend, mely az egyes czéhek külön szabályainak alapját képezte, majd Erdély határain túl is híressé vált s Magyarország számos városában mintául szolgált a czéhszabályok alkotásánál.³⁾

¹⁾ Így például alig egy századdal később a szebeni szabók szabályai 1485-ről azt határozzák, hogy egyik mester se tartson többet két legénynél és egy inasnál, a segesvári vargák szabályai éppen csak egy legényt engedélyeznek (*Seiwerth*, Die Stadt Hermannstadt, 26. l.). A kolozsvári aranyívesek czéh-szabályai (1473-ból) határozottan követelik, hogy a felveendő idegen mester írásban mutassa ki jó hírnevét és becsületes atyától és anyától származását, valamint azt is, hogy korábbi mesterénél jámborúl és becsülettel szolgált; hasonlólt követelnek a kolozsvári takácsok 1491-ben és a kötélverők 1486-ban kelt szabályai. Az utóbbiakban meg volt állapítva, hogy a mely mesternek nincs inasa, tartson két legényt, a melyeknek van inasa, egy legényt stb. (*Jakab E.* i. h. 498 s k. l.); féltékenységből támadt viszályok igen gyakran fordultak elő egyes czéhek vagy a különböző városokban levő hasonnemű czéhek között. L. péld. az *Amlacher*-féle okmánytárban 40 és 43. sz. a. között okmányokat (Archiv XV. 195. l.); továbbá *Werner K.*, Geschichte der zwei Stühle (Archiv XII. 294. l.); *Seiwerth* (i. h. 25. l.). A czéhek elfajulásáról, mely már az itt tárgyalt korszak vége felé mutatkozott, l. *Wittstock H.*, Nöser Zustände unter Wladislaus II. und Ludwig II. (Archiv n. f. IV. 60 s k. l.).

²⁾ Illi etiam magistri (scil. fraternitatum) proximis colloquiis civium et provincialium suae sedis post singula quatuor tempora praesentes intersint, ut, si qui fuerint defectus communes populi aut mechanicorum, ibidem proponantur, emendantur pariter et suppleantur.

³⁾ *Horváth*, i. h. 88. — *Szádeczky* ezeket mondja: »A czéhek nálunk az olasz- és németországi czéhek mintájára alakultak, de a magyarországi jogviszonyokhoz alkalmazkodva, lassanként a külföldiektől eltérő magyaros szervezetet és jelleget öltöttek.« Kár, hogy *Szádeczky* semminemű bizonyítékot nem hoz fel a magyarországi czéh-ügy összeköttetésének beigazolására az olaszszal, mely utóbbinak befolyását úgy látszik még előbbre is teszi a

A czéhszabályok mindenekelőtt az ipar tisztaságára és becsületes voltára fektették a fősúlyt; csak erkölcsi tekintetben kifogástalan egyéneket lehetett a czéhbe felvenni. Ki becstelen cselekedetet követett el, azt kérlelhetetlenül kizárták a czéhből. Elöljárói és felügyelői által a czéh szigorúan felügyelet alá helyezte a mestereket, legényeket és inasokat; minden szabálytalanság szigorúan megtoroltatott. A czéh által megbízott mivlátók (Schaumeister) szorgalmasan arra vigyáztak, hogy mindenik mester jól elkészített czikkeket bocsásson árúba s hogy súly és mérték becsületesen alkalmaztassanak. Heti és országos vásárok alkalmával a felügyelők, valamint a városi hivatalos személyek megjelentek a piacon, a különböző csarnokokban, nyílt boltokban és egyebütt, hol ipari czikkeket árultak, és nyomban megbüntettek minden kihágást vagy szabályellenességet.¹⁾ A szebeni főpiacon levő pellengéren, azon oszlop alapzatán, melyet későbbben tévesen Ruland-oszlopnak neveztek, a rőf (sing), valamint az ől kőben ki volt faragva, a végett, hogy előforduló esetekben azonnal próbára lehessen tenni ezen mértékeket. A selejtesen dolgozott vagy éppen meghamisított árúkat elkobozták s a hűnös mestert azonkívül érzékeny bírsággal megbüntették, mely bírság vagy pénzben, vagy viaszban volt fizetendő. A hamis utakon járó péket kivítették a legközelebb fekvő városi tóhoz, hol egy mozgó gerendára állították és a vízbe merítették, mely sajátságos neme a büntetésnek kétségtelenül Németországból származott, mert ott is alkalmazták azt a pékekre. Az említett 1376-ki czéli rendezésben meg volt hagyva, hogy a piacra hozott nem friss hús a kutyák elé dobassék, s hogy a kovács, ha valakinek lovát a vasalással megbénítja, a lovat, saját költségére meggyógyítani tartozik. Hasonló szigorral ellenőrizték, hogy egyik iparos se terjeszkedjék túl saját iparán; például oly csizmadia, ki a bőr kikészítéséhez értett, az általa kicserzett bőrt saját használatára fordíthatta ugyan, de szigorúan el volt tiltva az ilynemű bőr eladásától.

Kétségtelen, hogy a szász ipar bámulatos felvirágzása legnagyobbbrészt azon szigornak köszönhető, melylyel a rend, tisztesség és becsületeség mind az ipari forgalomban, mind a czéhbelieknek magánéletében fentartatott. A czéh úgyszólván nagy csalá-

németnél. Eltekintve a történelmi viszonyoktól, a magyarországi és német czéh-intézményeknek már csak felületes összehasonlítása is merőben légből kapottnak tünteti fel ama felfogást, valamint tudtunkkal egyik komoly magyar történetíró sem osztotta azt.

¹⁾ A különböző czéhek boltjai- és csarnokairól l. *Seiwert*h, Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch, Archiv XI. k. 385., 434. l.; ugyanaz, Die Stadt Hermannstadt, 24. l.

dot képezett; tagjai egész életükön át, örömben és bánatban, a legbensőbb kapcsolatban maradtak. Az inasokat és legényeket a mester családtagjainak tekintették, kiknek földi és lelki boldogságáért a mester magát felelősnek tartotta. Mindnyájukról pedig gondoskodott a czéh. Az önhibáján kívül szegénységre jutott mestert a czéh segélyezte, ha beteg volt, ápoltotta s ha meghalt, gondoskodott tisztességes temetésről, melyen mindenik czéhtag büntetés alatt megjelenni tartozott. Kiválóan gyöngéd gondját viselte a czéh az elhalálozott mesterek hátrahagyott özvegyeinek és árváinak.

Az élet a czéhen belül szigorúan szabályozva volt ősrégi szokások és szabványok által, melyeket a legpontosabban megtartottak s melyek közül nem egy fennáll még mai nap is. Mindenik czéhnek meg voltak saját czéhszabályai, melyek régebben latin nyelven voltak szerkesztve. A legelső németnyelvű czéhszabály a kolozsvári aranyműveseké az 1473-ik évből.¹⁾

Mindenik czéh csaknem szent törvénynek tekintette szabályait. A czéh ülése majdnem az istenitisztelethez hasonló ünnepélyességgel folyt le.²⁾ A művésziesen kidolgozott czéhláda, rendesen a csinos asztalos- és lakatosmunka remekműve, melyben a czéhszabályok, a hártýába kötött felvételi könyv, az inaszabályok, továbbá okmányok és pénzértékek őriztettek, a czéhtagok előtt oly szent volt, mint az ó-hitű zsidók előtt a szövetségláda. A tárgyalások, melyeket méltóságos komolysággal folytattak, s melyek közben minden rendellenes magaviselet, sőt minden helytelen szó azonnal megrovatott és megbüntettetett, csak akkor vehették kezdetüket, ha a czéhláda nyitva volt. A láda a mindenkori czéhmesternél őriztetett, e hivatal változása alkalmával a láda ünnepélyes körmenetben a régi czéhmester lakásából az ujonnan választott házához vitetett, a választás pedig az 1376-ki rendelkezésnek megfelelően mindenik évben a karácsony utáni héten történt. Ünnepélyes jelenet volt a fiatal mester felvétele a czéhbe. Hazatérve a »vándorlás«-ból, rendesen még egy próbaévet tartozott szolgálni egyik hazai mesternél, mielőtt a remekmű elkészítésére jelentkezett, mire a czéh megadta az engedélyt. A czéh meghatározta az időpontot, melyben a remekmű munkája megkezdendő volt, s rendesen kijelölt két mestert, kik a munka folyamatát ellenőrizték. Többnyire elő volt írva, hogy miben állott az illető czéhben a remekmű, melynek elkészítésével a mesterjelölt kimutathatta, hogy mesterségéhez értett; de ez nem

¹⁾ Kivonatban közölte *Jakab*, i. h. 498 s k. l.

²⁾ Ünnepélyes czéh-ülést leír *Seicert*h, »Um Ostern 1442« című beszélyében (Kulturhistorische Novellen II. k. 148. l.).

állotta útját annak, hogy az illető valamely más művésziesebb és nehezebb művet ne készítsen. Így például a festők remekművét képzelte: »egy Mária-kép, egy rőf magasságban s az volt festendő lazurszínnel és planírozott arannyal, másodsor pedig egy darab üveg egy rőf magasságban üvegrészecskékből összeállítva«. ¹⁾

A czéh ülésében szóba került mindaz, a mi a czélbelieknek szívében feküdt: határozatokat hoztak az ipar előmozdítására, vagy az azt gátló bajok eltávolítására; kiegyenlítették a perlekedéseket, melyek a mesterek közt vagy a mesterek és legények közt támadtak; ítéletet mondtak oly mesterek felett, kik valamely vétséget követtek el; segélyezéseket szavaztak meg beteg vagy elszegényedett mesterek, özvegyek és árvák számára; az előterjesztett remekművek elfogadása vagy visszautasítása, továbbá a bejelentett új tagok felvétele felett határoztak, intézkedéseket tettek a czéhvagyon feletti rendelkezés és kezelése iránt stb.

Azonban a czéhek feladatát nem csupán csak az ipar előmozdítása és oltalma képzelte. Már igen korán, még pedig Erdélyben valószínűleg valamivel korábban mint Németországban, honnan czélhíntézményeink lényegileg származnak, a czéhek messze-menő befolyást gyakoroltak a szász városok és a nemzet nyilvános életére. A czéheknek Németországban fennállásuk két első századában, vagyis a XII. és XIII. században tisztán ipari és gazdasági céljai voltak, ²⁾ csakis az utóbb nevezett század vége felé kezdenek fellépni mint nyomatékos és befolyásos tényező a városok nyilvános életében. A czéhek ezen befolyása a szászoknál valószínűleg korábban vette kezdetét, ³⁾ már csak a szász városi lakosok nagyobb egyenletességénél fogva, mert ezek, kivéve legfeljebb a lelkészeket és tanítókat, kivétel nélkül az ipart vagy kereskedést űző polgári osztályhoz tartoztak. Itt sem

¹⁾ L. *Reissenberger*, Die evangelische Pfarrkirche in Hermannstadt, N.-Szeben, 1884. 39. l.

²⁾ *Sach*, II. k. 366. l. — A XII. századból Németországban eddigelé csak öt czélhíntévé ismeretes: a würzburgi csizmadiaké 1128-ból, a kölni párnahéjszövőké 1149-ből, a magdeburgi csizmadiaké 1158-ból, az ugyanodavaló paizs csinálóké 1197-ből s a hageni lepedőcsinálóké Oroszlán Henrik idejéből. G. v. *Below*, Die Bedenkung der Gilden für die Entstehung der deutschen Stadtverfassung. Jahrbücher für Nationalökonomie und Statistik, 1892. I. füzet 56. l.

³⁾ Megjegyzendő azonban, hogy a czéheknek a szász városokban nem volt oly közvetlen politikai befolyása, mint sok németországi városban. A czéhek például nem képeztek politikai választó testületet, s nem bírtak azon formális joggal, hogy mint olyanok a városi tanácsban hivatalosan képviselve legyenek. Ez azonban a szász viszonyok között nem is volt szükséges, minthogy a városi tanácsban úgy sem volt senki, a ki ne tartozott volna valamely czéhhez.

hiányoztak ugyan szenvedélyes harczok egyes gazdag nemzetségek ellen, melyek nemesi előjogokat bitoroltak és várszerű házakat építettek a városokban, de ezen küzdelmekben nem annyira a politikai hatalom kérdése forgott fenn, mert a város kormányzása mindég a polgároknál maradt, mint inkább anyagi kérdések, például adómentesség, erdő, legelő, malmok stb. Ellenben Németországban a polgárságnak hosszú időn át heves harczot kellett vívnia a politikai hatalomért az ottan sokkal nagyobb számban előforduló »nemzetségekkel«. Azonkívül azon hatalmas szász családok, melyek a bírói hivatalt örökös jogon bírták, mindég annak tudatában maradtak, hogy ugyanazon polgárságból keletkeztek, melyen túlemelkedni iparkodtak, míg a német városokban, melyek korábban jobbágysági viszonyban levő községekből fejlődtek városokká, sokkal élesebb ellentét uralkodott a polgárság és az egykori hűbéri földesurak közt.¹⁾ Az erdélyi szász városokban ha nem is törvény, de régi gyakorlat által szentesített szokás mindenik polgárnak kötelességévé tette, hogy tagja legyen valamely czéhnek. Azok, kik nem úztek ipart s kik nem is tanultak valamely mesterséget, a forma kedvéért felvétettek hat hétre inasokul valamely mesternél, azután hat hétre legényekül s ezután az elengedett remekműért való díj lefizetése után felvétettek mesterekül az illető czéhbe.²⁾ Sőt azon időben, melylyel itt foglalkozunk, a királybírák, polgármesterek és tanácsosok épp oly iparosok vagy kereskedők voltak, kik mesterségüket folytatták, illetőleg kereskedést űztek, mint bármely más polgár.³⁾ Mert az egész középkoron át a szász városokban külön hivatalnoki rend nem létezett, az egyetlen városi jegyző — notarius, Stadtschreiber — kivételével, ki hivatásból hivatalnok volt s mint ilyen állandó fizetést élvezett.

Ilyen viszonyok közt természetes volt, hogy a czéhek befolylása már korán a tisztán iparos ügyek körén túlment. Ezt bizonyítja legjobban azon egymagában feltűnő tény, hogy Lajos király a szász czéheket ideiglenesen felfüggesztette s azoknak újjászervezését elrendelte, holott a királyok beavatkozása a szászoknak ilyenmő belügyeibe igen ritkán fordult elő. Ennek

¹⁾ Hogy a mezőgazdaságot vagy szőlőművelést űző község miképen fejlődik várossá, hogy a földesúri curiákban letelepedett kézművesek mi módon válnak szabad polgárokká, hogy ezen polgárok miként küzdenek a püspöki, földesúri s majd a patriciusi hatalom ellen, s hogy miképen végződik ezen küzdelem a polgárság végleges győzelmével: mindezekre nézve Strassburg typikus példát képezhet. L. *Schmoller* G., *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe*, és ugyanannak, *Die Strassburger Tucher- und Weberzunft* című műveit.

²⁾ *Seiwerth* G., *Die Stadt Hermannstadt*, 11. l.

³⁾ *Seiwerth*, *Um Ostern 1442*, 74. l.

okát kétségtelenül az képezte, hogy azok, kik a czéhekben lábra kapott visszaélések miatt elégedetlenek voltak, saját szász előljáróságuk előtt orvoslást nem találhattak, még pedig azért, mivel az előljáróság maga a czéhekkel igen szűk kapcsolatban volt, mire a panaszlók a királyhoz folyamodtak, ki azután erőlesen közbelépett.¹⁾

Már azon körülmény is, hogy a polgárok a felsőbb hivatalnokok választása alkalmával czéhenként léptek a választási urnához, a választások fontos nyilvános ügyét már korán a czéh ügyévé tette s könnyen belátható, hogy a czéh azon volt, hogy amaz egyetértés, mely a czéhen belül egyebekben uralkodott, külsőleg is érvényre jusson, kiváltképen oly fontos ügyekben, mint a minők a választások voltak.

De a czéhek befolyása a legjelentékenyebben nyilvánult a hadügy terén, hisz városaink védrendszere nagyrészt a czéheken alapúlt. S mondhatni, hogy a czéhek, melyekben a szigorú fegyelem, rend és szabály szelleme uralkodott, tényleg igen jeles iskolázást nyújtottak a katonai erények fejlesztésére. Mert ott az egyes már gyermekkorától fogva megtanulta, hogy szolgálva beilleszkedjék valamely nagyobb testületbe; mint inas szigorú engedelmességhez volt szokva a mester és legény iránt, mint legény a főlegénynek (Altknecht) és mesternek, végül mint mester a czéhmesternek volt alárendelve. Az általános hadkötelezettség eme korszakában, midőn magától értetődött, hogy minden fegyverhordásra képes férfi egyszersmind hadiszolgálatokra is köteles, már korán nagy gondot fordítottak a fegyverekben való gyakorlatra. Mindenik városban külön helyek voltak kijelölve a gyakorlatok, különösen a kézíjjal való lövés számára és Nagy-Szebenben, de valószínűleg a többi szász városokban is minden hónapban versenylövést tartottak, melyhez a város tanácsa értékes díjakat adományozott.²⁾ A tanács évente általános hadiszemlét tartott az összes fegyverképes polgárság felett. Mindenik polgár el volt látva a szükséges fegyverekkel és védeszközökkel, ívvel, kézíjjal, karddal, dsidával, kopjával a korábbi időben és lövő csővel és kemény vérttel a későbbi korban. A gazdagabb

¹⁾ A czéhek feloszlataa fejedelmi vagy császári hatalom által Németországban gyakran fordult elő a középkorban. A feloszlataa nem azt jelentette, hogy a beszüntetett czéhez tartozó mesterek eltiltattak volna a mesteriség üzésétől, hanem azt, hogy az autonóm iparhatóság az illető mesterektől megvonatott. L. *Schmoller*, *Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe*, 10. l.

²⁾ L. Dr. Fr. *Teutsch*. *Aus dem sächsischen Leben, vornehmlich Hermannstadt am Ende des XV. Jahrhunderts*, Archiv, XIV. k. 194. l. A városi számadásokban e korból főleg finom külföldi posztó fordul elő, melyet a városi tanács versenydíjkepen adott a legjobb lövészeknek, például: perni (veronai), mechli, nürnbergi s más posztó.

polgárok gyakran a legértékesebb fegyvergyűjteményekkel bírtak. Azonkívül a czéhek mint olyanok rendszerint jelentékeny fegyverkészlettel voltak ellátva, különösen olyanokkal, melyek a város védelmére szolgáltak, kivált mióta a tűzifegyverek használata elterjedt. Így például a nagyszebeni szabóczéh 1478-ban 10 kézi puskával bírt, továbbá 7 nagyobb puskával öntött vasból, és 9 állványon levő puskával, a kőművesek 8 puskával öntött vasból, 13 kézi puskával, egy negyed mázsa löporral és 600 darab nyíllal.¹⁾ Midőn a fölkelés jeléül a szász földön a pallost egyik községből a másikba hordták, midőn tehát fegyveresen ki kellett vonulni, a mi különösen az első török betörés óta (1420.) eléggé gyakran előfordult, akkor a czéhek összegyűltek s kijelölték azokat, kiken »a sor« volt, hogy kivonúljanak. De a legtöbb esetben ily kijelölés szükségtelen volt, mivel az összes férfi polgárság, különbség nélkül a hadjáraton részt venni tartozott.

A legfontosabb feladat jutott azonban a czéheknek a város védelmezése terén. A körfalak egyes bástyáit (tornyokat) állandóan bizonyos czéhek birtokolták, mely czéhek különben rendszerint azokat fel is építették. Az illető czéh ezen tornyokat, melyek egyszersmind fegyverkamaráikül és magtárakül szolgáltak, folyvást jó karban tartani volt köteles, valamint azt háború esetén védelmezni tartozott. Hős tettek emléke fűződött gyakran a czéh tornyához, melynek erős volta és jó karban tartásában a czéhek egymással versenyeztek. A város kerítő falain kívül levő tavak, melyek szintén védelmi célokra szolgáltak, hasonlóan a czéhek gondozására voltak bízva.

Azon idők vallásos szelleme s a középkori egyháznak a társadalmi élet minden nyilvánulásába belenyúló hatalma mellett természetesen találhatjuk, hogy a czéhek már elejétől fogva szoros viszonyban állottak az egyházzal. A jelentékenyebb czéhek a templomokban külön oltárokkal bírtak, melyeknek gazdag feldiszítése a czéhek büszkeségét képezte. E végett a felvételi díjakat, illetékeket és bírságokat rendesen viaszban szedték fel.²⁾ Sőt ezen czéheknek az istentisztelethez tartozó saját egyházszeri is voltak. Így a szebeni szabóczéh czéhkönyve 1440 körül

¹⁾ L. *Teutsch*, G. D. Geschichte, I. k. 222 s k. 1.

²⁾ *Szádeczky*, i. h. 18. l. ezeket mondja: »élenken jelzi a különbséget a német és magyar czéhek között maga a bírság neve is. Míg Németországban a bírságok leginkább sörben (eine Tonne Bier, ein Segel Bier) állapítvák meg, addig a magyarországi czéheknél a leggyakrabban előforduló bírság a viasz, melyből a czéhek külön vagy közös oltáraikon a gyertyákról gondoskodtak.« Szádeczky figyelmét kikerülte azon tény, hogy Németországban a felvételi díjjak és bírságok rendszerint viaszban vagy gyertyákban fizetettek, habár bírságok sörben vagy borban gyakran fordultak elő. L. a fent idézett irodalmat.

3 miserubát, 1 aranyos kelméből álló oltárterítőt, 1 eziüst keresztet és 2 eziüst lámpát, mint a czéh tulajdonát mutat ki. Egyházi körmenetek alkalmával a czéhek kivonultak zászlóikkal, melyeken a mesteriség jelvényeiből álló hímezett czéheczímer, vagy a czéh véd-szentjének festett képe volt látható. Mindenik czéhnek saját véd-szentje volt, kinek napját a különböző czéhek a czéhszabályokhoz képest különböző módon ülték meg. Így a szabók szent László védszentjük napját olyképen ünnepelték, hogy a mesterek a templomban nagymisét hallgattak, azután ingyen fürdőt vettek s végül lakomára gyűltek egybe. Ezen ünnepélyeken azonban csak a mesterek vettek részt, míg a legények és inasok e napon is dolgoztak, miért is kárpótlásul az u. n. »hites hétfőt«¹⁾ mint szabad napot élvezhették. Ezalatt az Epiphania utáni első hétfő értendő, melynek neve onnan eredt, hogy a szász városokban e napon az évi hivatalnokválasztások történtek s a megválasztottak letették az esküt.

A középkor nagy mérvben kifejezett szövetkezeti szelleménél fogva nem csodálkozhatunk azon, hogy valamint a mesterek a czéhben, úgy a legények is külön szövetkezetben (Bruderschaft) egyesültek. Hisz az akkori Németországban, de egyebütt is, még a becstelenségnek tartott foglalkozások is, külön szövetkezetekben éltek, például »bujdosók« (fahrende Leute), komédiások, kuruzslók, sirások, nyúzó, árnyékszéktisztítók stb.²⁾

A legények szövetkezete belső berendezésére nézve a czéh utáinzása volt. Élén állott a főlegény (Altgeselle), ki a gyűlésekben elnökölt. A gyűlekezet az illető czéh szállásán (Herberge) tartatott. Itt a czéhiek módjára megbeszélték a közös ügyeket, kiegyenlítették az előfordúlt perlekedéseket és egyenlenségeket, tárgyalták a panaszokat, melyeket egyik vagy másik legény mestere ellen felhozott, például rossz bánásmód, vagy illetéktelen hosszú munkaidő, vagy csekély munkabér miatt, sőt komolyabb panaszok esetén titkos összejövetelekben általános munkaszünet

¹⁾ L. *Seiwerth*, Um Ostern 1442, 64. l.

²⁾ »Man fand in der Form der Zunft, in ihrer rechtlichen und gesellschaftlichen Organisation das richtige Gefäss für alle möglichen Vereinigungen und gesellschaftlichen Gruppierungen; nicht bloss die Handwerker, auch die Schüler und Lehrer, die Notare und Ärzte, die Bader, die Bettler und die feilen Dirnen organisierten sich gegen 1500 zünftlerisch; die Ackerer und Reblente der Städte geben ihren uralten Genossenschaften zünftlerische Form und zünftlerischen Namen. Die Meistersänger abhnten in der Singschule die Formen und den Stufengang der Zunft nach; die Soldatengemeinde der Landsknechte entlehnte wesentliche Formen ihres Zusammenschlusses, ihres Gerichts, ihres Standesbewusstseins und ihrer Standeshere dem Handwerk, aus dem ein grosser Theil ihrer Mitglieder hervorging.« *Schmoller*, Die Strassburger Tucher- und Weberzunft, 119. l.

felett is határoztak, mint pl. a szebeni szabólegények 1442-ben történt nagy munkaszünete.¹⁾ A legények szövetkezeteinek szintén külön védszentje volt, kinek napját megünnepezték.

Czélszerűbb és áldásdúsabb szokást alig lehetett volna behozni mint azt, hogy a legény, mielőtt a remekmű elkészítésére jelentkezett, bizonyos időt a vándorlason töltött legyen. A vándorlás célja mindenkor főképen Németország volt, még pedig különösen Regensburg, Augsburg, Nürnberg, Köln, Strassburg s más városok. De nem ritkán felkeresték Velenczét és Florenczét, továbbá Brüggét, Gentet, Antwerpent s Flandriának, Brabantnak és Németalföldnek más városait. A derék legények az ipar és művészet ezen régi és világhírű helyeiből nem egy új találmányt és finom művészetet hoztak haza a kereszténység vég-határán levő hazájukba.

Végül az inasokat illetőleg a czéhszabályok előírták, hogy a mester az inassal úgy bánjék mint saját gyermekével, szorgalmasan oktassa a mesterségben s ne alkalmazza házi teendőkre a konyhában vagy gyermekszobában, mely utóbbi meghagyás azonban még ama szigorú korban is valószínűleg nem ritkán hatálytalan lehetett, mert itt fensőbb hatalom lépett közbe, melyen még a szent czéharticulosok sem igen fogtak: a mesterné asszonyon.

Az itt rövid vonásokban vázolt czéhalkotmány alapján, a mint az lényegében már jóval az 1376-iki rendezés előtt létezett, s ez utóbbi által csak javítottatott, meglepően gazdag és sokoldalú ipari élet fejlődött ki a szász városokban, különösen Nagyszombenben, Brassóban és Kolozsvártn. Az 1376-ki rendezés felemlíti a következő 19 szervezett czéht, melyek 25 önálló iparágat foglaltak magukban, u. m.:

1. Mészárosok.	9. Köpenyszabók.
2. Pékek.	10. Késmívesek.
3. Timárok.	11. Kalaposok.
4. Irhatimárok.	12. Kötélverők.
5. Csizmadiák.	13. Gyapjuszövők.
6. Kovácsok, kikhez tartoztak még a tücsinálók, rézművesek, bognárok, sárgarézművesek, kardcsiszárok és lakatosok.	14. Takácsok.
7. Szücsök.	15. Kádárok.
8. Keztyűsök.	16. Fazekasok.
	17. Ivcsinálók.
	18. Szabók.
	19. Zacsokcsinálók.

¹⁾ A munkabeszüntetés egy más esetéről, azonban későbbi időből értekezik *Deák Farkas*: »A kolozsvári ötvös-legények strikejáról 1573-ban és 1576-ban.« (Akad. Értek. XIII. k. 1885.)

A különböző helyeken szervezett czéhek számából biztos következtetéseket az iparügy állására nézve azon okból bajos levonni, mivel egy és ugyanazon iparág az egyik helyen, daczára annak, hogy ott létezett, mégis hiányozni látszik, mivel ott czéhen kívül üzték azt, vagy pedig azért, mivel más rokon iparág czéhez tartozott, míg ugyanazon ipar más helyen önálló czéhet képezett.¹⁾ Így azonnal feltűnik, hogy a fentt közölt sorozatból nem egy iparág hiányzik, melyről biztosan tudjuk, hogy a szászok azt 1376-ban lendületesen üzték, a mihez kétely sem férhet, minthogy ezen iparágak művei mai napig is fennmaradtak, vagy pedig azoknak létezése az egykori okmányok alapján kétségtelenül be van bizonyítva. Az ily összehasonlítások a czéhek pusztaszáma alapján ennél fogva mindég kissé ingadozók, de mindazáltal azon tényből, hogy 1376-ban az ipar a szász városokban 19 czéh 25 iparaggal volt képviselve, míg egyidejűleg Strassburgban 28, Kőluben 22, Augsburgban 18, Ulmban 17 czéh létezett, legalább azt az egy általános következtetést vonhatjuk le, hogy a szászok ipara sokoldalúság tekintetében körülbelül egy színvonalon állott a németországi kiválóbb iparüző városokéval.

A fentt elősorolt czéhek közül hiányoznak mindenekelőtt az építőmesterségek, vagyis a *kőművesek* és *ácsok*, míg számos templom, melyek kétségtelenül a XIII., sőt a XII. századból valók, még mai nap is tanubizonyyságot szolgáltatnak arra, hogy egyes építőmesterek és kőművesek már ez időben nagyobb számban voltak.²⁾ Azonkívül tudjuk, hogy a városokban már akkor sem voltak ritkák a kőből épült házak, habár azon időtájban a városi lakházak tulajdonképpen fából voltak építve.³⁾ Annál feltűnőbb, hogy az ácsok hiányoznak, kik akkoriban a tulajdonképeni házépítőmesterek voltak. Hogy a kőfaragók hiányoznak, ezen sem lehet csodálkozni a középkori kőfaragó ipar sajátosságai szervezeténél, valamint azon körülménynél fogva, hogy a kőfaragó munkát ama kori időkben nagyobbbrészt csak templomépítések számára vették igénybe. Állandó kőfaragó műhely (Banhütte) Erdélyben soha sem létezett, hanem csakis helyi műhelyek

¹⁾ L. *Schmoller*, Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe, 39. l.

²⁾ Szebenszék összes templomai közül 22-ről kétségtelenül meg van állapítva, hogy a XIII. század második felében, vagy a XIV. század két első évtizedében épültek. *Seiwerth*, Archiv X. k. 322. l. A czéhrendezés idejéből származó s újonnan feltalált városi számlákban kőművesekről és ácsokról gyakran tétetik említés. *Seiwerth*, Archiv XI. k. 417. l.

³⁾ A szász nemzeti egyetem még 1547-ben azon határozatot hozta, hogy a lelkészek, midőn a városokban házat akarnak venni, csakis fából épült házakat vehessenek, minthogy a jómódú papok inkább képesek a faházak helyébe kőből valókat építeni. *Teutsch* Gy. D., Geschichte, II. 54. l.

(Lokalhütten), melyek helylyel-közzel nagyobb templomépítések alkalmával, de valószínűleg akkor is csak rövid időre nyitak meg, mert a szász templomok egyszerűen vannak építve és nélkülözik a gazdag kódíszítést. Ha tehát a kőfaragó, ki egyszerűsind építés is volt, a tervet elkészítette, azontúl a kivitel többé nem annyira a kőfaragó (Steinmetz), mint inkább a kőműves (Maurer) dolga volt, mely két iparág a középkorban a legszigorúbban el volt különítve egymástól.¹⁾ Mondhatni, hogy jórészt csakis a templomok kapuzatára, továbbá az oszlopfők és szószékekre fordítottak művésziesebb faragó-munkát. Mindenesetre feltűnő, hogy egyik erdélyi középkori templomról sem maradt ránk az első építőmester neve, ki a tervet készítette. Ezen építkezések kétségtelenül oly kőfaragóktól származnak, kik vagy a három németországi nagy kőfaragóműhely (Bauhütten) egyikehez tartoztak (t. i. Bécsben, Kölnben és Strassburgban), vagy pedig Olaszországból jöttek hazánkba.²⁾ Ezen építőmesterek az építés, vagyis jobban mondva az építés őket illető részének befejezése után innét tovább mentek, illetőleg hazájukba visszatértek, minthogy Erdélyben nem találtak elegendő munkát.

Az 1376-iki czéhrendezésben felsorolt czéhek közül hiányoznak továbbá az *aranyművesek*, holott az aranyműves mesteriség akkoriban már szép virágzásnak örvendett. Ennek bebizonyítására azon egy adat elegendő, hogy nemsokára a rendezés után, t. i. az 1406-ik évben a régi szebeni tanácsház egyik titkosa helyén 1 arany és 32 ezüst kehely, közöttük egy nagy 15 márká súlyú, találtatott elrejtve, mely edények emberi emlékezetet meghaladó időben ott helyeztettek el, mert 1406-ban már nem volt senki életben, a ki e dologról tudott volna. A legnagyobb valószínűség a mellett szól, hogy az említett kehelyeket 56 évvel a rendezés előtt, vagyis 1324-ben helyezték el rejtékükbe.³⁾ Hogy

¹⁾ A strassburgi kőfaragók 1459-beli szabályai (Ordnunge der Steinmetzen zu Strassburg) ezeket rendeli: »were es auch das man der Murer bedürfte, Es were Stein zu hauwen oder zu muren, dazü sie dauwelig (képesek) sind, die mag ein Meister wol fürdern, um das die herrn (t. i. azok, kik az építkezést megrendelték) nit geseumet werdent an ihrem werk«. *Heideloff*, Die Bauhütte des Mittelalters in Deutschland, 54. l.

²⁾ Létezett még egy negyedik német kőfaragó műhely, t. i. Zürichben, mely azonban Svájcznak a római birodalomból való kiválása óta önállóan folytatta működését, míg a bécsi, strassburgi és kölni műhelyek 1459. ápril 25-én közös gyűlésben (Kapitel) szövetkezetet alkottak: »ein ganzes gemeines Handwerk des Steinwerks und der Steinmetzen in deutschen Landen«, ősrégi szokásokon alapuló kőfaragó szabályt állapítván meg, mely szabály számára 1498-ban a császári jóváhagyást is kinyerték. *l. Heideloff*, i. h. 19. l.; *Sach*, i. h. 741. l.

³⁾ E vélelmet kimondta és indokolta *Seiwerth*, Das älteste Hermannstädter Kirchenbuch, Archiv XI. k. 398. l.

ezen kelyhek külföldi munka lettek volna, azt mindazok után, miket az akkori szász aranyművészetről tudunk, nem lehet feltenni.¹⁾ A Mária-templom tulajdonát képezték, ugyanazon templomét, mely 1442-ben 51 arany- és ezüstkelyhellyel bírt, a mint a ránk maradt eredeti egyházjegyzőkönyv mutatja. Igen számos szász városi, de még inkább falusi egyház még mai nap is nagy művészettel dolgozott, értékes kelyh birtokában van, mely kelyhek a stíl és a munka minőségénél fogva kétségtelenül a XIV. századból valók. Az aranyművesek czéhei későbbi időkben a leggazdagabb és legelőkelőbb czéhekhez tartoztak, első sorban Brassóban, Nagyszebenben és Kolozsvártt. A szászok 1454-ben állami adójuk egy részét asztali ezüst edényekben fizették le.²⁾ Azon kereskedelmi kiváltságlevél, melyet Illés oláhországi vajda 1433-ban a szászoknak adott, a szász arany- és ezüstmunkák számára vámmentes bevittelt engedélyezett.³⁾

Hiányoznak továbbá a fennebbi sorban a *czínöntők*, kik a rendezés évében kétségtelenül már léteztek, mert néhány évtizeddel később azokat oly nagy számban találjuk, hogy teljes hiányzásukat a nevezett évben semmi esetre föl nem tehetjük. Nem sokkal a rendezés után egy egyszerű falusi községnek, Nagy-Selyknek Nagyszeben mellett, *czínöntő* czéhe volt, mely 100-nál több önálló mesterből állott. Ehez megjegyzendő, hogy számos szász községben akkoriban bizonyos iparágakat meglepő nagy terjedelemben űztek, így például voltak Márpodon nagy czizmadia és szabó czéhek, Szász-Kézden nagy csizmadia czéh, Nagy-Disznódon a sarlókovácsok czéhe, melyhez 1460-ban 100-nál jóval több mester tartozott.⁴⁾

Különösen feltűnő, hogy 1376-ban a *viaszöntők* nem említetnek fel, kik ekkor semmiesetre sem hiányozhattak, nem csak azért, mivel ez az akkori felette nagy viaszgyertyafogyasztás mellett egyáltalán föl nem tehető, de különösen azért sem, mivel három évvel a rendezés előtt, vagyis 1373-ban, Lajos király Nagyszeben város »polgárait és szászait« azon különös kegyelemben részesíté, hogy a viaszt a külföldre vihették, míg az akkori időkben a viasznak Magyarországból való kivitele szigorúan meg-

¹⁾ V. ö. *Teutsch* Gy. D., *Geschichte*, I. k. 128., 259. l.; *Seiwerth*, *Die Stadt Hermannstadt*, 17. l.

²⁾ *Horváth* M., i. h. 141. l. Hogy a szebeni aranyművesek gyakran a királyi udvar számára dolgoztak, kiténik 1494-beli czéhszabályaikból, melyek rendelik, hogy mindenik mester csak két legényt tarthat, kivéve, ha »fontos királyi munkát« kap. *Teutsch* Fr., *Archiv* XIV. k. 201. l.

³⁾ Az egyesített szász nemzeti és Nagy-Szeben városi levéltárban őrzött okmány (de dato Suczava 1433. ápril 9.) közölve *Amlacher* által, i. h. 187. l.

⁴⁾ *Teutsch* Gy. D., *Geschichte*, I. 236. l.

volt tiltva. A viasz — úgy rendelkezett a király — különbség nélkül, akár honi legyen, akár a külföldről származott, Nagyszébenben újból olvasztandó és Szeben város pecsétjének lenyomatával ellátva mindenütt az országban árulandó, ha pedig ez lehetséges nem volna, Bécsbe vihető.¹⁾ Teljességgel nem lehet feltenni, hogy ily kiterjedt viaszkereskedés mellett, mely különben is okmányilag be van bizonyítva,²⁾ az iparüző szászok a viaszgyertyát nem maguk állították volna elő, hanem nagy bajjal távolról hozták volna be, tehát a legkiterjedtebb mindennapi fogyasztás egyik tárgyát, melynek előállítása oly nagyon is egyszerű és könnyű volt. Talán épp az utóbb említett körülmény, vagyis a viasz könnyű szerrel való megművelése képezi annak okát, hogy Nagyszébenben nem csak 1376-ban, de sőt a következő századokban is viaszöntő czéh nem létezett, mert kiki a saját használatára szükségelt gyertyákat maga öntötte, s azon csekély számú viaszöntő, kik a templomok számára dolgoztak, nem voltak elegendő számban, hogy önálló czéhet alkossanak.³⁾

Ha tekintetbe vesszük a még ma is meglevő harangok és érczből művészileg öntött keresztelő-medenczék nagy számát, melyek legalább is a czéhrendezés századából s a rákövetkező századból valók, s ha továbbá meggondoljuk, hogy a régi harangok nem kevésbé nagy száma a következő kor viharáiban elpusztult, — úgy ezekből azon biztos következtetést vonhatjuk le, hogy az *érczöntés* művészete a szász városokban már korán honos volt. Harangokon levő feliratokban az első szász harangöntő neve eddigelé csakis az 1430-ik évből állapítható meg, még pedig Segesvári János, ki egyebek közt a híres 175 mázsa súlyú besztercei harangot is öntötte, de megjegyzendő, hogy a régebbi korból származó harangok feliratában, a harangöntő neve egyáltalán nem szokott előfordulni. Annál tekintélyesebb a XV. s a következő századokból való ismert szász harangöntők száma. Az érczöntés egyik kiváló szép művét képezi a n.-szebeni ev. templomnak mai napig is használathat levő keresztelő-medenczéje, melyet Leonardus 1438-ban öntött. Szintén említésre méltó a segesvári medencze, melyet Jakabus harangöntő 1440-ben öntött, valamint a medgyesi, mely valamennyi között a legrégebb,

¹⁾ Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels v. Jahr 972 bis 1845. Archiv, Alte folge, III. k. 162. l., mely becses értekezést Hann Fr. írta.

²⁾ Horváth M., i. h. 97. l.

³⁾ A szent hulláról nevezett nagyszzebeni társulat 1525-beli számadási könyvében, melyet Seirerth közzé tett (Archiv X. 337 s k. l.) a következő kiadás fordul elő: pro faciendis candelis sive caereis monialibus dedí den. 18. Úgy látszik tehát, hogy a két nagyszzebeni apáczaklastrom apáczái (Szent-Erzsébet- és Szent-Ferencz rendiek) az akkori idők viaszöntői voltak.

mert valószínűleg a XIV. századból való, de az öntő neve ismeretlen.¹⁾

De a szász ércöntők nemcsak a templomok használatára való harangokat és keresztelő-medenczéket, hanem tisztán művészi tárgyakat is állítottak elő, még pedig meglepően korai időben. Márton és György mesterek, Miklós kolozsvári festő fiai 1382-ben, Peter Demetrius nagyváradai püspök megrendelésére három ércszobrot öntöttek, melyek magyar királyokat ábrázoltak, s nyolcz évvel később János nagyváradai püspök megrendelésére egy negyediket.²⁾ Az első ábrázolja szent László királyt, karddal,

¹⁾ Müller Fr., Zur älteren siebenbürgischen Glockenkunde, Archiv n. f. IV. k. 200 s k. l.

²⁾ A nagyváradai szobrokat illető adatok közöltettek a *Schedius*-féle folyóiratban (*Zeitschrift von und für Ungern*., 1804-iki évfolyam 85. l.) megjelent ily című cikkben: »Bericht eines Augenzeugen aus dem XVII. Jahrhundert von der Grosswardeiner Festung.« Ezen közlés szerint a Szt.-László szobrának alapzatán a következő felírás volt olvasható: »Anno D. 1340 serenissimo principe regnante domino Ludovico rege Hungariae XXXX venerabilis dominus Peter Demetrius episcopus Varadiensis fieri fecit hos sanctorum imagines per Martinum et Georgium filios magistri Nicolai pictoris de Colosvar.« Eme feliratban oly ellentmondások foglaltatnak, melyek bajosan oldhatók meg. Legelőször is megjegyzendő, hogy 1340-ben Lajos még nem volt uralkodó király; másodsor 1340-ben Báthor András volt váradi püspök, míg Nekcsi Döme csak 1345-ben lett váradi püspökké felavatva. Végül rejtélyesnek találjuk a XXXX számot is. *Fessler* (*Geschichte der Ungern und ihrer Landsassen*, III. köt. II. R. 1058.l.) megkísérli ezen ellentmondások kiegyenlítését, midőn úgy vélekedik, hogy Demetrius de Nekche, mint ó-budai prépost, 1340-ben, midőn Lajos már meg volt koronázva, rendelte meg a három szobrot prépostsága számára, melyek azonban csak 1345-ben készültek el, midőn Demetrius már váradi püspök volt, így tehát azokat természetesen Nagy-Váradon állíttatta fel s valószínű, hogy a művészek az első szobor tábláján a megrendelés évét és azon méltóságot örökítették meg, melyet a megrendelő a mű befejezésekor viselt.

*Fessler*nek ezen fejtegetése kissé erőszakoltnak látszik. Hozzájárul, hogy a XXXX szám nincs megfejtve. Sokkal valószínűbbnek látszik, hogy vagy magában a feliratban, vagy pedig a »szemtanu« jelentésében az évszám hibásan jelöltetett meg. Nézetünk szerint a XXXX szám a princeps regnans uralkodásának évét jelenti s így a helyes évszám nem 1340, hanem 1382 lenne. Oly nagy és nehezen előállítható művészeti tárgyak készítése így is feltűnően korai. Vajjon igazán már 1340-ben készültek volna el, 42 évvel Donatello születése előtt? Az 1382-ik év mellett harczol még egy más körülmény is, mely *Fessler*, Horváth s mások figyelmét kikerülte, az t. i., hogy a negyedik szobor János püspök megrendelése folytán ugyanazon művészek által készítettett, már pedig János csakis 1383-ban neveztetett ki váradi püspöknek (l. *Pray*, *Specimen Hierarchiae hungaricae*, Pars secunda, 113. l.). Ha az 1340. évszám helyes volna, akkor a három első és az utolsó szobor elkészítését majdnem félszázados, sőt esetleg még ennél nagyobb időköz választaná el, mert János 1406-ig volt váradi püspök. Mindent jól megfontolva a legtermészetesebb megfejtés az, hogy Demetrius de Nekche, ki 1345-től 1370-ig, lehet 1373-ig, volt váradi püspök, életének utolsó éveiben rendelte meg a három szobrot, mely szobrok azonban csak 1382-ben, tehát 12,

mely nyakáról lánczon függ le, kezében bárdal; a második szent Istvánt, kezében a keresztes országalmát tartva, s hüvelyben oldaláról függő karddal; a harmadik szent Imrét, mint szakáltalan fiatal embert, kezében az országpálczát tartva, oldalán karddal és törrel s egy táblával, melybe a kettős kereszt van vésve; a negyedik, még pedig aranyozott lovas-szobor, szintén szent Lászlót ábrázolja, jobbjában a harczbárdot forgatva. Ezen a maguk idejében sokat emlegetett és bámult művek 1609-ben még díszítették a nagyváradi várat, azóta az idők viharában elpusztultak.

Hogy a *festő-művészet* a szászok között szintén hajlékot talált, ez már azon tényből kitűnik, hogy Nagyszebenben már a XV. században festőcéh létezett, mely akkoriban az asztalos- és üvegescéhhel volt egyesítve, s hogy egyes festők nevei még korábbi időkben is maradtak fenn mint például Miklós festőé, ki a még meglevő egyházkönyv tanúsága szerint 1381-ben a nagyszebeni Mária-templomnak 107 darab üvegtáblával és színes üvegrt 82 forinttal tartozott, tehát az akkori időkben elég jelentékeny összeggel.¹⁾ Hogy a festőművészet Nagyszebenben igen magas fokon állott, mutatja azon nagybecsű terjedelmes falkép, mely Krisztus keresztfeszítését ábrázolva, mai napig is sértetlen friseségben a nagyszebeni ev. templomban létezik a melyet Rosnyai János mester 1445-ben festett. Ezen képről, melynek magassága 6 öl és szélessége 2 1/2 öl s mely alakokban nagyon gazdag, korunk egyik tudós műismerője ezeket mondja: »a conceptio nagyszerűsége és mély felfogása, továbbá az egyes csoportok élénk mozgása és a kifejezés bensősége és finomsága, valamint a rajz és perspektívának az akkori időhez képest igen dicséretes korrektsége, és eléggé friss színezete folytán az egész kép igen jó benyomást tesz. Minthogy az ezen korból származó hasonló képekről ritkán ismerjük teljes biztossággal a keletkezési időt és a festő nevét, ez okon ezen falkép megérdemli, hogy a művészet történelmével foglalkozó buvárok azt teljes figyelmükre méltassák.«²⁾

esetleg 9 évvel halála után készültek el. Ennélfogva a művészek megörökítették az ő nevét, de nem a megrendelés évét, mely ily esetekben nem bír nagy jelentőséggel, hanem az általános szokás szerint a művek elkészítésének és felállításának évét jelölték meg, mely év Lajos király uralkodásának 40-ik évére esett, vagyis 1382-re.

¹⁾ Miklós festő, ki 1381-ben a Mária-templom adósaként jelenik meg, a szebeni tanácsnak egyik 1386-ban kiállított okmányában vitricus hospitalis-nak neveztetik, mely utóbbi alatt azon kórház értendő, melyet a n.-szebeni polgárok még 1292-ben a Szt.-Lélek-ről nevezett rendnek átadtak volt. *Seiwert*, Archiv X. 327 és XI. 377. l.

²⁾ *Reissenberger*, i. h. 39. l. — Fafaragászati munkájuk, de még inkább festményeik miatt igen értékesek azon régi szárnyoltárok, melyek

Az akkori iparművészet köréből említést érdemel még a *fafaragászat* is, melynek nem egy gyönyörű példánya még mai napig is régi templompadokon, székeken, faragott oltárokon és szószékeken látható. Így mindenekelőtt felemlítendő a segesvári ev. templomban levő székek, melyek nyárfából vannak faragva. De sok félreeső magános szász község templomában is ritka szépségű régi fafaragászati műveket találunk.¹⁾

Meglepő azon gyorsaság, melylyel az új találmányok gyakran a távol fekvő külföldről a szászokhoz eljutottak és itt új iparágak korai keletkezésére adtak alkalmat. Így például felemlítendő a *tűzi-fegyverek* gyors elterjedése; mert Nagyszebenben már az 1370-ik év körül léteztek kerekeken nyugvó puskák s külön »puskamester« állott már ekkor a város szolgálatában, tehát oly időben, midőn Németországban és egyebütt a tűzfegyverek használata még felette ritka volt.²⁾ Igaz, hogy a nehéz löszerek itt is csak későbbi időben terjedtek el nagyobb mérvben, mert csak a következő században találjuk azokat általánosan a szász városokban, de ekkor oly nagy mennyiségben, hogy az ágyúöntés üzése a szász városokban már ez időben, még pedig eleinte hihetőleg kapcsolatban a harangöntéssel, a legnagyobb valószínűséggel bír.³⁾ Nagyszeben, Besztercze és Brassó városok azonban csakis a XVI. század elején alapítottak önálló városi ágyúöntő műhelyeket. Azok mellett az előkelőbb harangöntők szintén foglalkoztak lö-csővek előállításával. Ellenben a kézi löfegyverek készítése már jóval előbb előfordult a nagyobb városokban, mert már a XV. század közepe óta létezik Nagyszebenben és egyebütt a puskamívesek cézhe. A fegyverkészítés

Szász-Sebes, Medgyes, Nagy-Kapus, Riomfalva, Nagy-Ekemező, Segesvár, Mese, Breittau, Tóbiás, Somogyom, Kund, Bogács, Bene, Rádós, Sövényesség, Höltdövény, Práizmár, Nagy-Disznód, Ágotha, továbbá Segesd és Berethalom községekben találhatók. Rajz és festészet ezen oltárokon messze felülmúlják a közönséges czéhszerű művészetet. *Teutsch Gy. D.*, Geschichte, I. 257. l.

¹⁾ *Teutsch Gy. D.*, i. h. 249., 257. l. — Valószínű, hogy a segesvári, berethalmi és bogácsi templomokban levő igen szép faragászati munkák Veit Stoss (1490 — 1542.) a híres nürnbergi szobrász és faragász fiaitól valók, kik Segesváron és Medgyesen telepedtek le. *Teutsch Fr.*, Aus der Zeit des sächsischen Humanismus, Archiv XVI. 261. l.

²⁾ *Seiwerth*, Archiv XI. 414. l. — Hogy legelőször az angolok 1346-ban a Crécy-i csatában ágyúkból vasgolyókkal lőttek volna, a mint Seiwerth vélekedni látszik, nem lehet határozottan állítani. Egyáltalában még nincs megállapítva biztosan, hogy a lőpor mikor alkalmaztatott legelőször a háborúban. Annyi bizonyos, hogy 1340-ben Augsburgban s körülbelől egyidejűleg más városokban lőpormalmok léteztek, s hogy 1360-ban a lübecki tanácsház leégett azoknak vigyázatlansága következtében, qui pulveres pro bombardis parabant. Dr. J. *Upmann*, Das Schiesspulver, dessen Geschichte stb. Braunschweig, 1874 10. l.

³⁾ *Müller Fr.*, i. h. 238. l.

egyáltalában már igen korán nagy lendületnek örvendett a szászoknál, hiszen már az 1376-iki czéhrendezésben előfordulnak az ívcsinálók és kardcsiszárok czéhei, melyekhez csatlakozott a nyílfaragók czéhe. A mai nagyszebeni városi tanácsházban elhelyezett városi fegyverkamrában őrizett fegyverek és védszerek: u. m. művészileg dolgozott sisakok, pánczélok, kardok, pallosok, kopják, kézíjjak sat. oly hazai iparnak tanujelei, mely egykoron virágzott s azóta teljesen és örökre eltűnt, s melynek termékei azon időkhöz nagybecsű és keresett cikket képeztek. Így a brassóiak 1451-ben adójuknak egy részét készpénz helyett 6000 darab nyíllal, 15 kézíjjal és 400 lándzsával fizették meg.¹⁾

Magyarországon már a XIV. század előtt fordulnak elő *lenpapiírra* irt okmányok; e század utolsó negyedében a papírt már általánosan használták a szász városokban. Nem bizonyos ugyan, de nagyon valószínű, hogy a szászok már a XV. században készítettek papírt. Eddigél az első kétségtelenül hebizonyított szász papírmalom a brassói, melyet 1546-ban alapítottak.²⁾

Hogy végül az *orgona/pítés* már a XIV. század közepe óta Erdélyben honos volt, ezen sem csodálkozhatunk, ha tekintetbe vesszük, hogy mily ősrégi találmány az orgona.³⁾ Valószínűleg a szent Benedek és Cistercita barátok építették a legelső orgonákat az országban, valamint hihetőleg ők építették az első templomokat is, és öntötték az első harangokat.

A szászok iparának ezen rövid vázlatából tehát azt látjuk, hogy már a XIV. században városaikban és községeikben gazdag és sokoldalú ipari élet fejlődött ki, és elősegítve terjedelmes kereskedelem által, hova tovább szebb lendületnek indult. Ezen virágzó állapotok fájdalom nem tartottak sokáig. Már 1420-ban bekövetkezik a törökök első betörése Erdélybe, azóta pedig eléggé gyakran ismétlődött ezen rettenetes csapás. Számptalan szász község teljesen megsemmisült; hol még csak rövid idő előtt viruló élet pezsgett, ott most az eke járt; más községekben örökre kihalt a német szó, mivel a török a lakosokat megölte vagy rabságba hurczolta, helyükbe pedig más nemzetiségűek, legtöbb esetben románok költöztek. Mátyás király majdnem szakadatlan háborui, a birodalom benső hanyatlása, az egyes országnagyok fesztelen önzésének tulajdonítandó rémes mohácsi vész, a törökök hosszantartó uralkodása Magyarország legnagyobb részében, a

¹⁾ Archiv A. f. III. 173. l.

²⁾ Ugyanott 169. l.

³⁾ Hogy a nagyszebeni Mária-templom orgonája melyik évben épült, azt nem tudjuk; annyi bizonyos, hogy 1370-ben már létezett. *Seiwerth*, Archiv X. 333. l. A püspökök, apátok és barátok kiterjedt építési tevékenységéről a középkorban l. *Heideloff*, i. h. 13. l.

meg nem szünő háborúk Erdély birtokáért: mindez véget vetett a szász ipar ama virágzásának is. Majd bekövetkezett azon korszak is, mely a szász nép történelmében kétségtelenül a legszomorúbb, t. i. a török fensőség alatti erdélyi fejedelmek százötven éves korszaka. De az idők minden viszontagsága és súlya daczára, a szászok ipara még sem semmisült meg teljesen, ők azután is az erdélyi ipar legnevezetesebb képviselői voltak. Hiszen 1625-ben, éppen egy századdal a mohácsi csata után, a nemes gondolkodású Bethlen Gábor fejedelem egy nála megjelent szász küldöttséghez ezen szavakat intézte: »atok legiek az Isten elleot és Isten ebbeol a helybeol ky ne vigien, ha en a kegyelmetek Privilegiumának megrontassara vgiekezem, hollot a miem vagion teoletek vagion, az ingemet, dolmanymat, keontessimet, papuczimat tik veszitek, etellel, itallal tük tartatok.«¹⁾ De a szász ipar már csak azért sem érhetette el egykori virágzását, mivel annak legerősebb támasza, t. i. a szászoknak Erdély határain messze tulterjedő külkereskedelme, majdnem teljesen megszűnt.

MELTZL OSZKÁR.

¹⁾ Közölte Zacharias Filkenins, notarius Segesvariensis publicus (1625-ben) Archiv A. f. II. 31. l.

PECSEVI VISZONYA

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSHOZ.

— NEGYEDIK KÖZLEMÉNY. —

7. Kocsián Iván ¹⁾ bán veresége Eszék és Gorján közlében (I. 200).

Pecsevi az I. k. 193. lapján, hol Khoszrev boszniai bégnek horvátországi portyázásáról beszél, így végzi előadását:

»Hogy e hadjáratot a hitetlenek hogyan írták meg a magok történetében, az az ezután következő fordításban van.«

E fordítás, a mire itt utal, a 200. lapon kezdődő fejezet, a melyben egymást váltják föl a török és magyar forrásokból vett adatok. Egyik magyar forrása itt *Istvánfy* XIII. könyve, de ezen kívül használt másik magyar kútfőt is, valószínűleg *Jorinust*.

944. év (1537). Hogy Ferdinánd király Mehemed bégnek pozsegai győzelmétől és három-négy boszniai várnak Murád bég által történt elfoglaltatásától leveretve, fölszerelt sereget küldött *Szulín*-hoz ²⁾ és *Kliszái*-hoz: föntebb már leírtam röviden s azt is kifejtettem, hogy 12,000 gyaurból egyetlen egy sem szabadult meg Most, mikor a boldogságos padisah az iszlám hadseregével Korfu elfoglalására ment, (Ferdinánd király) azt mondva, hogy e végvidék most üres s nincsen, a ki seregünknek ellentálljon: Pozsega visszafoglalására s Eszék, Vulkovár, ³⁾ Erdőd és más müzilmán várak elpusztítására elküldötte a nevezett utálatos *Kocsián Iván* bánt, miután csehekből, németekből, magyarokból, frenkekből és horvátokból számszerint 8000 lovas és 16,000 gyalogból álló sereget gyűjtött s azt ennek vezérévé tette.⁴⁾

¹⁾ Kaczianer János.

²⁾ Azaz *Szulín*.

³⁾ *Vukovár*.

⁴⁾ A mi itt Katziáner seregéről van mondva, azt *Istvánfy*-ból vette Pecsevi.

Mikor ezeknek *Kopronicsa* nevű vár ¹⁾ közelében gyülekezésüket a főntebb említett Jahjapasa-záde Mehemmed bég meghallotta, azonnal embereket küldött a boszniai Khoszrev béghez, az izvorniki Dsáfer béghez, saját testvére Ahmed aladsa-hiszári béghez és Murád kliszi béghez, hogy minél hamarabb jőjjenek. Mindezek Vulkovár közelében gyűltek össze.²⁾

Ez alatt az említett átkozott nyolcz darab várostromló ágyuval és harmincz-negyven zarbuzannal³⁾ Valpó vára mellett ütött táborot. Azután hidat csináltatott a *Kurasicsa* folyón és Eszék felé nyomult. Mikor Eszéken felül egy mérföldnyire táborba szállt, Mehemmed bég válogatott és vitéz lovasait előre küldte s azon helyen szembe szállt a keresztyén sereggel. A gyaurok lovassága és a maga derék harczosai megütköztek. Az iszlám híveiből is sok lőn vértanúvá, de a gyaurok közül kétannyi öletett le s küldte piszkos lelkét a pokol tüzére. Másnap Eszékhez közel nyomulván, sáncz-hányáshoz fogtak s a várat szándékoztak lövetni; de Mehemmed bég a többi emírekkel s harczosokkal megérkezett Vulkovártól és nem engedte a várat lövetni.⁴⁾

A nevezett Mehemmed bég még azt az ügyes fogást is elkövette, hogy a hány tolvaj és betyár-féle csak volt az oláhok, cigányok és más népek közül, azokat sokféle ígéretekkel rábirta, hogy az ellenségnek ágyuvonó ökreit, lovait és egyéb barmait lopják el. Sőt az élelemszállítástól is elvágta őket. Abban bíztak, hogy Valpó felől szállíthatják; azonban az oda vezető utakon minden bokorba rablók és serény levendek⁵⁾ bújván, elállották az utakat.⁶⁾

Végre azon szándékkal, hogy a török táborból⁷⁾ szerezzenek eleséget, elküldtek néhány gyaur ezredet. Ámbár győzedelmeskedtek a táboron, de egy szemnyi eleséget sem kaptak, visszatértek tehát táborukba. Akarva, nem akarva hazafelé kellett indulniok. Hidat vertek a *Vulka*⁸⁾ folyón s mikor e hídon az ágyukat vontatták át, a nagy ágyu alatt leszakadt a híd s az a vízbe süllyedt. Ekkor az iszlám serege üzőbe vette és megtámadta őket, azok pedig mindenöket ott hagyva, csak fejüket igyekeztek megmenteni. Azután a szekereket és ágyukat két sorba állítván, a katonaságot a szekerek közé helyezték el s ilyen rendben mentek

¹⁾ Kaproncza, Isthvántynál Capronica.

²⁾ Mehemmed bégnek ezen intézkedése ismét török forrásból való.

³⁾ Isthvántynál: aliquot *campestribus colubrinis*.

⁴⁾ Ez a kikezdés ismét Isthvántyból való.

⁵⁾ Önkénytes csapatok.

⁶⁾ Ez a részlet török forrásból való.

⁷⁾ Isthvánty, a kit Pecsevi itt ismét követ, »Hermanum castellum«-ról beszél.

⁸⁾ Azaz: *Vuka*.

és egyszersmind harczoltak. A mint egy tágas síkságra kiértek, seregüket csatarendbe állították, azonban az iszlám népe egy pillanat alatt megtámadta őket s heves küzdelem és Rusztemhez méltó harcz fejlődött ki, melyben a gyaurok jelesebb vezéreinek s harczra termettebbjeinek nagy része a porba hullott. Ezen állomástól ismét úgy akartak utazni, hogy a szekereket a sereg két oldalára rendelik; de mivel ezen utak az ilyen menetre nem valának alkalmasak: kénytelenek voltak sorban haladni. Nem messzire mentek, mikor tábort ütöttek. Az elfogott *nyelvektől* megtudták, hogy ezen éjjel a zágrábi püspök megszökött a seregével s hogy a megmaradtak Valpó felé szándékoznak menni. Másnap körülvették a gyaurokat s annyi foglyot ejtettek, hogy megszámolni nem lehet.¹⁾

A *hitetlenek a magok történeteiben* azt írták s adták elő, hogy Mehemed bég esküdt ellensége volt a keresztyéneknek. Annyira szomjazott a keresztyénekre, hogy csak egy csapat nyomorultnak leöletésével lakott jól. Nehány ezer gyaurnak orrát, fülét levágatta s százankint rabszójra fűzte őket. Ezer megkötözött kezű, többnyire pánczélos gyaurt fiával, Arszlán pasával, a szultánhoz küldött. Ez érdem viszonzásául Arszlán pasának a pozsegai szandsák ajándékoztattott.²⁾

Kocsán utolsó dolgait *így írták meg a hitetlenek*:³⁾ Azon háborúból nagy nehezen megmentvén életét, a királyhoz ment s ki akarta magát menteni. De a király hőrtönbe vettette, melyből azonban bizonyos módon kiszabadult s *Kosztajnica* nevű várba ment. Azután Mehemed bégnek levelet irt, melyben engedélyt kért, hogy átpártolhasson és müzülmánna lehessen s ígérte, hogy a padisahnak szolgálatokat fog tenni. A király pedig jutalmat ígért annak, a ki kézre keríti. Minthogy ekkor *Kosztajnica Zrin-Oglu-é*⁴⁾ volt, ez fejét vétette és azt a királyhoz küldte.

*

Látnivaló, hogy itt Pecsevi tulajdonképen nem fordít, hanem forrását elolvastatván, a tartalmat kivonatosan adja vissza a maga szavaival. Már Hammer is észrevette Pecsevi egyezését Istvánfy előadásával; mert története II. k. 143. l. jegyzetében

¹⁾ Ez a rész, alapjában véve, Istvánfyból való, de, úgy látszik, vegyítve török forrásbeli elemekkel.

²⁾ Ez a rész nincs Istvánfynál, tehát másik keresztyén forrásból való. -- valószínűleg *Jovius*ból.

³⁾ T. i. *Istvánfy*.

⁴⁾ Azaz: Zrínyi fia, Zrínyi. Más helyen így írja Pecsevi: *Zrinszki*.

ezt mondja: »Petschewi stimmmt ganz mit Isthványf überein«, azt nem is sejtve, hogy itt a török író egyenesen forrásul használta a magyar historikus művét.

8. Buda elfoglalása 1511. (I. 239.)

Itt egészben véve *Isthványf* XIV. könyvét követi, de ezen kívül használ még más keresztyén forrásokat is, *Jovius*t bizonyosan.

A padisah ő felségének e fényes hadjáratát ilyenformán irták meg (t. i. a hitetlenek):

Mikor *Szapolaji János* király, kit a padisah tett budai királylává, *Szecs* várában haldoklott, a magyar urak főbhejt maga köré gyűjtötte s ilyen óvást és végrendeletet tett könyvek között: »Vigyázzatok! Az iszlám fejedelmének szárnyai alól ne vonjátok ki fejetekeket! Mert ha kivonjátok, meg fogjátok banni minden bizonynnyal. Én nehányszor megkísértettem, ti is próbáltatok már: ne legyetek könnyelműek.«¹⁾

A felséges padisahnak is irt egy hódoló levelet, ezeket mondván benne: »Mikor az én népem nem volt irántam vonzalommal, a felséges padisah engem Buda királyává tett, sok hatalmas és erős hadsereggel dicsekvő királyok fölött diadalra juttatott és nem engedett eltipratni ellenségeimtől. Most, mikor e mulandó világtól búcsút veszek, csak azt kérem felséges szultánomtól, hogy csecsemő árva gyermekemet és magára maradt, pártfogás nélküli özvegy nőmet ne engedje eltipratni ellenségeimtől és országomat ne adja azok kezébe.« Sok bánattal, fájdalmas szavakkal s könyes szemekkel megírt levelét a pécsi püspöktől küldötte el.²⁾

¹⁾ Szapolyainak e végső szavai nincsenek Isthványfynál, már pedig ezeket okvetetlenül magyar forrásból vette Pecsevi. Figyelembe veendő Verancsics egyik levele, melyet 1540. július 26-ról keltezve küldött nagybátyjához, Statilius Jánoshoz, a melyben ezeket írja:

»Solymano caesari munera mitterent, ut morientis etiam meam erga se fidem agnosceret, vosque vestram apud eum probetis. Nec ludetis, domini, operam. Hoc enim vobis proderit, hoc misera stabit Hungaria Neque aliunde, mea quidem sententia, vobis vestri tum regni tum vestrum omnium incolumitas speranda est, quam a solo Solymano Itaque ad eum, meo iudicio, recurretis, illi vos tutandos exponetis.« (Magy. Tört. Eml. Második osztály: Irók IX. köt. 113—114.)

²⁾ Pecsevi e levél tartalmát török forrásból is vehette. De lehet, hogy az előbbi, meg a mindjárt következő s nem Isthványfból vett helyekkel együtt közös magyar forrásból való. Verancsicsnak imént idézett levelében még ez is olvasható:

»Postea sciret caesar, Joannem regem humanis rebus exemptum, quique dum adhuc viveret, haec ad ipsum mandata dari praecepisset. Se scilicet memoria semper tenuisse, quod Hungariae regnum sua ipse virtute ac

A mint a bécsi király, Ferdinánd, János király halálának hírére meghallotta, két követet küldött, egyiket a szultánhoz, másikat a budai királynéhoz és szép szóval kérére tőle Budát. De a királyné a követet ¹⁾ sokáig nem bocsátotta magához, majd betegséget, majd férje gyászolását adván okul. Midőn végre találkozott vele a követ, a királyné irányában tanusított tiszteletnyilvánítás és hódolat bemutatása után, átadta neki Ferdinánd király levelét és a rábizottakat egyenkint előszóval is előadta. Azonban a királyné ilyen választ adott neki: »Ez igen fontos dolog, erre így készületlenül nem lehet választ adni. E fontos ügyben szükséges, hogy az összes magyar urakkal gyűlést tartsak. Azon kívül nekem feljebbvalóm is van, t. i. atyám, a lengyel király, a ki Ferdinánd királynak is barátja. Ahhoz is küldök embert s tanácsot kérek tőle. Ő mind a két félnek jót akaró ember, hadd halljam annak véleményét is, hogy mit tart jónak. Ha pedig azt mondja (Ferdinánd), hogy hadat indít és erővel veszi el: nem szégyenel-e egy özvegy asszony és egy csecsemő árva ellen indulni? Ezt bizonyára senki sem fogja érdemének tartani. Jelenleg csak azt válaszolom neki, hogy ha haddal jön ellenem: én is megteszek minden tőlem telhetőt.« ²⁾

Midőn a követ e válaszzal visszatért Ferdinánd királyhoz, ezt mondta neki: »ha Budát el akarod foglalni, küldj sereget, mielőtt a padisahtól segélyhad érkezne. Különben az asszony célja csak az, hogy téged késleltessen.« A király pedig azonnal megtette a készüléket és sereget küldött.

A sereg megérkezvén, először Visegrádot, Vácot és Pestet foglalta el és sok németet helyezett beléjük. Azután Budát fogta ostrom alá. Azonban e közben a német sereg a magyar alattvalókon sérelmet követett el; ez okból a Budában levő magyar sereg kijövéen, sok németet leölt. Ugyancz okból a hadseregben levő magyarok is összevesztek a németekkel s végre a németek, félvén tőlük, fölkerekedtek és Bécs felé visszavonultak.

E napokban tért vissza a követségből a pécsi püspök a padisahtól s elbeszélte a szultán ígéreteit s kegyességét és átadta

ferro a Romanorum rege accepisset, sibique Dei beneficio dono contulisset . . . illud ipsum regnum . . . filio obtinendum possidendumque reliquisse, atque obnixè orasse caesarem, vellet huiusmodi successioni annuere, et ipsius filii ejus, paulo ante suscepti nec adhuc visi, uxorisque infelicissimae et Hungarorum orbitatis tutelam pro sua magnitudine et bonitate assumere. Se demum nunquam . . . dubitasse, caesarem illius majestatem ea clementia ac liberalitate, qua in patrem cum universi orbis terrarum admiratione usus est, in filium quoque usurum, solaturumque pietatis muneribus uxoris calamitates.« (U. o. 116—117.)

¹⁾ Gróf Salm Miklós.

²⁾ Izabella válasza *Jovius* 39. könyvéből való.

a királyfi számára küldött királyi buzogányt és a királyságra kinevező okmányt. Továbbá tudatta, hogy Khoszrev boszniai bégnek, Mehemmed szemendrei szandsák-bégnek és Murád kliszai bégnek meghagyatott, hogy még a tél beállta előtt segélyére jöjjenek Budának. Végre kötelezte magát a szultán, hogy mindig segíteni fogja s azt is megígérte, hogy a tavasszal személyesen el fog jönni.

A nevezett követ Isztambulból elindulása napján találta szemben Ferdinánd követét, a kit, mihelyt megérkezett, a padisah a Héttoronyba záratott; mert a János király pártján levő magyar urak közül pártolt át Ferdinánd királyhoz.

A segítségre rendelt bégek hatalmas sereggel már Tolnáig jöttek. Azonban rendkívül erős tél állott be s a Duna befagyott. A mint ennek híre Budára érkezett, a királyné Török Bálintot 2000 lovassal elébök küldte. Midőn ez találkozott a bégekkel, ezek a királyné utasítása értelmében visszatértek téli szállásaikra, de megígérték, hogy a tavasszal, mielőtt az ellenség megmozdulhatna, újból megjelennek.

Valóban Szent-György napján megérkeztek s elfoglalták Vácot és Visegrádot. Azonban Pestet nem bírták megvenni; mert igen sok német zárkózott bele. Itt nagyon sok ember esett el. Végre is, mivel rohamra alkalmas gyalogság nem volt, fölhagytak Pest ostromával. Ezen Ferdinánd király és testvére, a császár, felbátorodván, újabb sereget küldtek Buda ellen.

Miután a roppant sereg megérkezett, ostrom alá fogta Budát s szép szóval és ezerféle ígérettel föl kérte a várat; de a magyarok rá sem hallgattak s még csak nem is válaszoltak. Ennélfogva két helyen sánczot ástak s azok mögül ágyuzni kezdtek.

A padisah ezalatt maga előtt küldte Mohammed vezírt, Mehemmed szemendrei béget, a Khoszrev bég helyére lépett Ulama pasát és Murád béget. Ezek megérkezvén, *Csepellel* szemközt üttettek tábort, melyben hatalmas seregük volt. Azonban a németek még többen voltak s a várat is lötték, a müzülmán seregnek is feleltek. De később, mikor a felséges szultán is közelgett, a németek kezdték táborukat a pesti oldalra áttenni. Mikor a török sereg erről értesült, megtámadta őket, sok hajójukat elsüllyesztette, igen sok emberüket levágta, sokat pedig fogolylyá tett. Az egész tábor a törökök zsákmánya lőn. A herczeg is, a ki a német sereg vezére volt, megsebesült s azon nap, mikor Komárom felé ment, meghalt. Az életben maradottak gyalázatosan megfutottak s Pestet ott hagyták.

A szultán, midőn Budára érkezett, Ó-Buda mezején üttött tábort s ott a seregben kitünteket előléptette és többféle ajándékot osztogatott s kitüntetésekkel adott. Azután a keresztyén

taborból ejtett német és magyar foglyokat maga elé hozatta s mindnyáját leölette, csak két kapitányt hagyott életben. Huszonnégy ezer tatárt hozott magával; ¹⁾ ezeket innen portyázásra küldötte, a kik aztán Székes-Fejérvár vidékét, Esztergom környékét és a Nyitra partját feldúlták s kirabolták. A zsákmányul ejtett barmoknak és foglyoknak számát csak az isten tudja.

Innen a kis gyermeknek, t. i. a királyfinak értékes ajándékokat küldött: három lovat, tiszta aranyos szerszámokkal; drágakövekkel díszített kardokat és buzogányt; arannyal hímzett diszruhákat; a többi ajándékok számtalanok.²⁾ A királynénak pedig értékes gyűrűket, arany nyaklánczokat és olyan drága kelméket, a melynek a szultán kincstárán kívül sehol sem találhatók. Szelim és Bajezid szultániak részéről pedig más ajándékokat, melyeknek értékét senki sem tudhatja. Mindezeket Ali aga, csaus basi, vitte és adta át, vivén a padisahnak barátságos üdvözlését is. Elmondta, — hogy a szultán a királyfit látni óhajtja, tehát jöjjenek el vele a várat a németek ellen védelmező magyar főurak és bégek; — hogy ne féljenek, mert reményükön felül erő kitüntetéssel fogadja őket; — hogy a szultán barátja iránt barátságos, ellenségével szemben ellenség s hogy a királyt úgy tekinti, mint leányát, a fiát pedig magáévá fogadja.

A királyné sokáig töprenkedett, nem tudta, hogy micsoda választ adjon; mert nem akarta elküldeni a fiát. De vezérei és bégei azt mondták, hogy nem jó lesz ellenkezni. Tehát a fiút százezer aggodalom és töprengés között, dajkájaival és néhány asszonysággal együtt hintó kocsiba ³⁾ ültetve elküldte s maga sirva honn maradt. Vele mentek az összes főurak is, katonaságukat teljes díszben maguk előtt bocsátva. A török sereg tiszta aranyba és ezüstbe burkolózva és olyan pompával jött elébük, mely mindenki szemét kápráztatta. Azok pedig a királyi kocsija előtt haladtak s azt a szultán sátora elé vitték. Innen a kocsiból dajkája és néhány úr bevitte a szultán sátorába. A többi bégeket és a kíséretet a vezírek és agák a sátorokba vezették s irányukban barátságot mutattak.⁴⁾

Azonban a boldogságos padisah titokban meghagyta, hogy a janicsárok azon szín alatt, mintha a várat akarnák megnézni, ötönkint vagy tizenkint menjenek be Budába, de olyan módon,

¹⁾ Istvánfynál: quorum magnum robur et numerum adduxerat.

²⁾ Istvánfy nem említ kardot és buzogányt.

³⁾ Pecsevinél: *hintov araba*.

⁴⁾ Az ajándékküldés és a királyfi látogatása nem egészen így van előadva Istvánfynál, a ki némely körülményt nem említ, pl. nem szól *Ali agáról*; nem mondja, hogy a szultán sátorába néhány magyar úr is bement.

hogy ezt a budaiak észre ne vegyék. Először a *szabadin* kapun ¹⁾ ment be egy csapat és leült mellette. Azután mindegyik kapuhoz ment egy-egy csapat janicsár s így az összes utcák és közterek megteltek janicsárokkal. Ezután kikiáltók kezdték kihirdetni, hogy mindenki tegye le fegyverét s a saját házában maradjon békében, ha valaki ellenkezik, fejét veszti. Csak ekkor tudták meg a budaiak, hogy mi érte őket. A janicsárok pedig öten, tizen a házakba mentek s elfoglalták magoknak szállásul.

Midőn a szultán értesült róla, hogy a janicsárok elárastották Budát, a királyfit visszaküldte kocsiján dajkájától. A királyné azonban a bégek és kapitányok elmaradása miatt nagyon megijedt és igen aggódott. Rusztem pasának egy kérő levelet küldvén, elbocsátatásukért könyörgött. Késő este mindnyáját visszaküldték, csak Török Bálintot tartották ott.

Azután a szultán tanácsot tartott, de hogy mi legyen az ő szándéka, nem tudták. Mohammed pasa vezír és Ulama pasa azt mondták, hogy a királynét fiával együtt vigye Sztambulba s mikor felnővekedik, alkalmazza olyan szolgálatra, a mire alkalmas lesz. Mehemmed pasa, Jahja pasa fia, pedig — ki a keresztényeknek és a magyaroknak esküdt ellensége volt — azt ajánlotta, hogy a királynét fiával és az összes magyar főurakkal együtt ölesse le s gyermekeiket és feleségeiket tegye foglyaivá, összes váraikat rombolja le. Mi szükség van arra, hogy ezek kedveért az iszlám serege és maga a padisah is személyesen évenként ide fáradjon? Ha már pártfogolni akarja, küldje apjához, ²⁾ Budát pedig adja egyik szolgájának. Azonban Rusztem pasa ezt mondta: »A padisah nem térhet el adott szavától. A királyságot tehát adja a fiúnak s mint eddig, viseljen rá gondot ezután is.«

—Ezután a szultán a csaus-basit a királynéhez küldte ilyen üzenettel: »Budába, a míg fiad fölvekedik, török katonaságot helyezek; mert a gyermek még nem képes Budát megtartani. Pedig sok ellensége van s mikor mi két-három hónapnyi távol-ságra vagyunk, nem lehet mindig ide jönni. Míg férfivá növekedik, elég lesz neki Erdélyország s a só, arany- és ezüsthányák, melyek apja országhoz is közel vannak s melyeket, ellenfél hiányában, könnyen elfoglalhatja. *Verancsius* ³⁾ nevű kapitány maradjon Budán mint az egész magyar nemzetnek főbírája — a mi begler-bégünk nem avatkozik a magyar sereg dolgába — s annak

¹⁾ Istvánfynál: *Sabatina porta*.

²⁾ T. i. az özvegy Izabellát.

³⁾ Nem tudom, hogy *Verbőczy* neve helyett hogyan kerülhetett ide *Verancsics* neve. Mert ez a *Verancsius* = *Verancius*; míg *Verbőczyt* *Verbőcsinek* írta volna Pecsevi.

naponként 500 oszporát rendelek. Az összes várkapitányok is maradjanak meg a helyükön. A királynénak elegendő szekér fog adatni, hogy Lippára szállítsák. Ez lesz az ő tartománya, hol nyugodtan, háboruság és ellenség nélkül töltheti életét.»

Midőn a csaus-basi ez üzenetet elmondta, a királyné fájdalmasan és keservesen sírt, zokogott s azonnal málhájúnak összeszedéséhez fogott. Másnap a fő defterdár és a nisánsi-pasa bejöttek és elhozták a szultántól adott okmányt.

Ekkor Ferdinánd királytól is követek érkeztek nagy ajánlékokkal s kérték Budát azon föltétellel, hogy Magyarországtól adót fizet s egyszersmind a foglyúl esett németeket akarták pénzen kiváltani. A szultán ezt válaszolta: »ha velem békét akar kötni, Németországért küldjön adót, Magyarországról pedig vegye le a kezét. Ha pedig önként nem adózik, Isten segélyével karddal veszem meg rajta s egész országát elpusztítom és fölégetem. A foglyokat pénz nélkül is szabadon bocsátom, ha ilyen békekötésbe beléegyezik. Különben pedig sem pénzért, sem visszaadandó foglyainkért nem bocsátom el.« A követeket ilyen tartalmú levéllel s a hozott ajándékoknak megfelelő ajándékokkal visszaküldte.

*

Pecsevi előbb, a hol Buda elfoglalását török források alapján beszéli el, ehbe is beleszővi a magyar kútfőből vett adatokat. A mint a Dselálzádekből vett részt elvégezi, így folytatja:

»A *hitetlenek megírták történetükben*, hogy mikor a szultán szerencsésen megérkezett, (O)-Buda mezején ütött tábor s a királynénak és a kis királyfinak értékes ajándékokat küldött« stb. S itt aztán elbeszéli — kissé más szavakkal — az ajándék küldését, a királyfi lehozatalát Budából s a várnak esellel történt elfoglalását; melyek után ismét török források szerint beszél. Azután elmondja Ferdinánd követeinek megjelenését s a szultán válaszát; majd — szorosabban követve Istvánfyt — így folytatja:

»A defterdár és a nisánsi pasa a királynéhoz menvén, arany és kék betűkkel írott ahdnámét vittek neki, melyben a padisah tévhitére esküdött, hogy mihelyt a fiú koránál fogva alkalmas lesz a királyságra, ezt vissza fogja adni neki. Ezen időben valószínűleg *Dselálzáde* volt a nisánsi s annál különösebb, hogy ő ezt történeti művében nem beszélte el. Vagy talán ekkor nem ő volt a nisánsi, hanem más.«

Ezután ismét folytatja előadását a maguk forrásai nyomán.

9. *Pest várának ostroma, a fekete herczeg megöletése és a gyaurok hadának veresége 1542. évben.* (I. 233—237.)

Pecsevi itt is vegyesen használ török és magyar forrást, t. i. *Istvánfy* XV. könyvét.

A fejezet elején azt mondja, hogy ez eseményt a török historikusok nem írták meg, csak Kjátib Mohammed efendi röviden. De hallotta ő ezt Khizr pasától, akkori köztendili szandsákbégtől, továbbá apjától és nagybátyjától is. Végre pedig olvasta a hitetlenek históriájában. E tájékoztatás után elbeszéli a dolgot török tudomás szerint, mi közben, többek közt, ezeket írja:

»Azon nap a hitetlenek minden erejüket összeszedvén, rohamot intéztek. A meunyi gyaur behatolt a várba, azok közül egy sem menekült meg, mind a kard áldozata lőn. *Sőt a hitetlenek azt írták történetükben, hogy ha a törökök azon nap kirohantak volna: a táborn is felforgatták és mindent zsákmányul ejthettek volna.*«

Ezzel világosan *Istvánfya* utal, ki a XV. könyvben így ír: »Constat . . . si hostes maiori numero ex oppido erupissent, magno nostros detrimento affici, et fortassis castra quoque perturbatis et pavore consternatis omnibus intercipi, diripique potuisse.«

S ismét folytatja török forrásokból ezen helyig, a mely szintén *Istvánfy* XV. könyvéből való:

Azonban *a hitetlenek ezt írták*: Midőn a rohamban ilyen sok katonánk elveszett és már semmi reményük sem volt, hogy a várat rohammal elfoglalhatják: a következő éjjel a német, frenk, magyar és a többi gyaur vezérek a fővezérhez, *Brandeburk* tartományának fejedelméhez, *Joahim herczeghez*¹⁾ mentek tanácskozás végett. Ámbár a magyarok és frenkek,²⁾ ostoba buzgal-mukban, azt javasolták, hogy igyekezzünk elfoglalni a várat és ne hagyjunk fel az ostromlással: de a németek vezérei annak adtak előnyt, hogy vonuljanak vissza Bécs felé. Tehát az ágyukat és egyéb pogyászaikat hajókra rakván, elindultak. Mikor így mentek volna, egy török sereg üzőbe vette őket és heves harc s küzdelem felett ki. Ez ütközetben elesett a németek főkapitánya is, a ki a fővezér után való volt;³⁾ amint t. i. a lova golyótól találatva lerogyott, a törökök reá rohantak, fejét levágták és Ulama pasához vitték. De a testét mégis megmentették s Esztergomban temették el. Ez alkalommal a németek meg akartak futni, összes hadi szereiket és pogyászuakat elhagyva; azonban a

¹⁾ Pecsevinél: *Joahim herszek*.

²⁾ Itt a *frenk* néven *olaszok* értendők.

³⁾ *Jacobus Truchsius, Walpurgae in Suevia regulus, equitum ductor.*

frenkek kapitánya ¹⁾ és a magyarok főkapitánya ²⁾ harcra buzdították és megállásra birták őket.

Ezután ismét török források után folytatja.

10. *Esztergom elfoglalása 1543-ban.* (I. 251.)

Pecsevi ez eseményt egészen török források alapján beszéli el, azonban a 253. lapon a következőket szövi be előadásába:

»A hitetlenek ezt írták történetükben: A mennyi piszkos, hüzhödt és undorító holttest csak volt, azt mind velünk szedették össze és takarították el s csak azután adtak engedélyt az elvonulásra.«

Ez a hely *Isthvánfy* XV. könyéből van véve, hol ezek olvashatók: Venit interea sub noctem a Solymano nuncius Janitorum magister, Solymanus velle referens, ut milites incolumnes dimittantur, prius tamen, quam id fieret, in arcem, unde paulo ante educti erant, redire jubentur ibique mortuorum commilitonum juxta ac caesorum Turcarum cadavera, tabo fluentia et tetrum odorem spirantia sepelire coguntur.

11. *Velika ostroma 1544-ben.* (I. 266.)

Elmondja Pecsevi, hogy 1544-ben Ulama pasa, boszniai szandsákbég és Malkocs bég, hercegovinai szandsákbég, Velikát ostromolták, de mivel nem volt elegendő erejük, segítséget kértek, melyet a *Simontornyát* vívó seregből küldtek. Ekkor így folytatja:

A hitetlenek azt írták történetükben, hogy ha seregüket megoszlatta Boszniába nem küldték volna egy részét, hanem az azon vidéken levő magyar várakat támadták volna meg: bizonyára mindnyáját elfoglalták volna.

Itt ismét *Isthvánfyra* utalt Pecsevi, ki a XV. könyvben ezt írja: Mehemetes *Osorom*, *Simontorniam* et *Dobrogostum* ... occupavit et ulterius belli terrorem circumtulisset, nisi coeptis suis modum imponens Budam reverti maturasset, propterea quod eodem tempore nostris in Illyrico bellum illatum esset et ab eo auxilia ac praecipue Janicerorum aliquot cohortes subsidio mitti postularentur. Nam Ulamanes Bosnae, et Malchus Hercegovinae praefecti *Velicam* arcem obsederant.

12. *Temesvár eleste 1552-ben.* (I. 291--293.)

Miután Pecsevi török források alapján elbeszéli, hogy Ahmed pasa, második vezír, Temesvárhoz érkezett, melynek

¹⁾ Vitellius.

²⁾ Perényi.

kapitánya *Losancsi* nevű hitetlen volt s melynek őrsége a magyarokon, horvátokon és másféle népeken kívül három-négyszáz spanyolból és egy-kétszáz németből állott, — így folytatja:

A hitetlenek azt írták történetükben, hogy a mely napon az iszlám serege a vár alá szállott, az is (t. i. Losonczi) akkor jött meg és ment be a várba. A tévelygő király által összehívott gyűlésen volt és ezt mondta: »Én a mult évben már teljesítettem kötelességemet. Az iszlám serege most is kész ellene jönni,¹⁾ töledek pedig sem híd csináltatásban, sem más előkészület megtevésében nem lehet segítséget várni. A ki oda zárkózik, az meghalni megy bele.« Azonban az összes keresztyén bégek és hercegek s maga a király is nagyon kérték. Tehát feleségét és gyermekeit megcsókolván, elbúcsúztak egymástól, olyan előérzettel, hogy többé nem látják egymást. Bemenvén a várba, a sereget megszámlálta; 2500 harczost talált.

Ezután török forrás szerint röviden elmondja a vár vívását és védelmezését, végre megadását és így folytatja:

Mikor a hitetlenek vonultak kifelé, *Losancsinak* egy kedves *inasát* — mely szó nyelvükön *ics-oglán*-t jelent — egy janicsár megragadta s Losancsi, türelmét veszve, a janicsárt levágta kardjával. Két helyen súlyos sebet kapván, Ahmed pasa elé vitetett s azt mondta: »Mit tettem volna, mikor a néptől nem maradhattam? Megesküdtem, hogy velök együtt halok meg. Különben míg Temesvárt elfoglaltátok volna, még egyszer ennyi emberetek veszett volna el« ... ott benn hétezer ágyúgolyót gyűjtött össze ... Azt is megírták, hogy mivel Losancsinak sebe nem volt gyógyítható, Ahmed pasa levágatta a fejét és elküldte a szultánnak.

Azután ismét folytatja előadását török forrás alapján.

E részletek, melyeket Pecsevi, saját állítása szerint, a hitetlenek históriájából vett, a szóba jöhető magyar források közül legjobban egyeznek *Tinódi Sebestyén* »Az vég Temesvárbán Losonczi Istvánnak haláláról« szóló históriás énekének előadásával. Különösen pedig azt a körülményt, hogy Losonczi milyen előérzettel vesz búcsút családjától, legalább tudtommal, más forrás nem említi, csak Tinódi. Összehasonlítás czéljából ide iktatom Tinódiból a Pecsevi eredetijének tartható helyeket:

184. sor: Vitéz Losonczi *akkort hon nem* vala
 189. » Azon pónteken csak negyed magával,
 Ó beszalada nagy szerencsájával.
 113. » Idő elmúlván egy *gyűlést tette*
Ferdinánd királ, Pozsomba hirdete
 Ók ott választák
 Losonczi Istvánt temesi ispánságra.

¹⁾ T. i. Temesvár ellen.

129. sor : Igen nagy gondba jó Losonczi esék,
Kétségös vala hogy megsegéllenék :
 De az királtúl igen megfélemlék :
Tisztót felvenni ő készerítették.
137. » Siet készülni az vég Temesvárba,
Asszon társátúl az Csejte várában,
Szép gyermekitől búcsúzik búában.
Többé nem látja, gondolja magában.
193. » Jó vitézeket mind egybehívatá,
 215. » Mind az községgel harmadfélézör vala.
 379. » Jó Losonczinak hamar megjelenték,
Önnön apródját, Tomorit elnyerék.
389. » Csuda vakmerő jó Losonczi vala,
Mindenekelőtt hegyes tört ragada,
Ő egy szancsákot ott által nyársola,
Hamar két sebben ő foglylyá akada.
395. » *Amhát basának tudtára adaték,*
Az sebös vitéz eleibe vitették.
403. » »Ha tudtam volna, oly ebek legyetök,
Sokkal több lött volna itt elvesztőtök.»
342. » *Hét ezer golyóbist rakott rakásba*
 409. » *De lám az basa inte, félön vívék,*
Nemes vitéznek ottan fejét vévék
415. » *Hogy elevent császárnak nem küldheté,*
Mert két seb miatt nem élne, megérté.
Vívék az hőrért hatalmas császárnak.

13. Szigetvár elfoglalása 1566. (I. 412 420.)

Az 1566-iki hadjárat oka Pecsevi szerint először az, hogy *Arszlán budai pasa* több ízben jelentette a portának a magyarok túlkapásait; másodszer, hogy *János Zsigmond* panaszkodott Ferdinándra Szathmár és Tokaj elfoglalása miatt s egyszersmind *segítséget kért.*

Isthvánfy a XXII. könyvben ezeket írja: Neque interea *Joannes Sigismundus* Solimanum, ut suas iniurias ultum ire properaret, assidue per nuntios et litteras *solicitare desinebat* et *Arslanes*, qui tunc Budae praeerat. Caesarem nusquam paratas copias habere . . . ac si venire maturet, quocunque arma verteret, ad subjugandum bello non modo Pannoniae, sed etiam Viennae totiusque Austriae ditionem . . . nuntiabat.

Hogy Pecsevi éppen *János Zsigmond* és *Arszlán pasa* sürgéseit mondja a hadjárat motivumának, ez valószínűleg *Isthvánfy* hatása; mert az egykorú török történetírás, illetőleg a hadjáratban részt vett és beavatott *Szelániki*, az *adó elmara-dását* mondja főfő oknak,¹⁾ a miről viszont Pecsevi nem tud semmit.

¹⁾ I. »Szigetvár elfoglalása 1566-ban« czimű dolgozatomat a Had-történelmi Közlemények 1891. évf. I. és II. számában.

Miután röviden elbeszélte a szultán útját *Zimonyig*, azt mondja, hogy Szulejmán itt határozta el, hogy *Eger* ellen megy; tehát hidat veretett *Péterváradnál*, melyen a sereg nagyobb része már át is kelt a bácskai partra. Ezután így folytatja:

Történetesen ez a terv és elhatározás nem volt egyező az isteni végzéssel. A Pécs vára őrizetére kinevezett szandsák-bég *Siklós* vára mellett szállott meg seregével. Minthogy ekkor a pécsi alajbég, Iszkender, éppen *Siklóson* volt, a nevezett béghez ment és mondta neki, hogy veszélyes itt hálni s ösztönözte, hogy menjen be a várba. De az remélte, hogy nem lesz baj, ha egy éjet itt tölt. Táborát sűrűn állított őrkkel vette körül. Azonban az isteni böles végzés éppen ez alkalmat rendelte Szigetvár elfoglalására. Ugyanazon nap Szigetvár bégje, *Zrinszki Miklós* nevű kutya, 1000 hajdút és 400 lovast küldött ki, hogy Pécsnek külvárosát égessék föl s a várat is rohanják meg és fogjanak nyelvet, a kitől hiteles értesülést kaphassanak arról, hogy a szultán merre fog menni. Mikor ez átkozottak a Szigetvár és *Siklós* között fekvő *Bise* nevű faluhoz értek, ott hallották a parasztoktól, hogy *Siklós* alatt egy csapat török szállt meg. Tehát azt tartva, hogy ezekről tudhatnak meg legtöbbet a szultán tervéről s ezek zsákmánya többet ér: azonnal *Siklós* felé vették útjukat.

Tovább elbeszéli aztán *Pecsevi*, hogy reggel felé meglepték a török csapatot, szétverték s magát a szandsák-béget és fiát is megölték.

A mint ennek híre a szultán fülébe jutott folytatja tovább P. -- azonnal felhagyott az *Eger* felé menés tervével s a seregnek már átkelt részét visszaterelte a szerémi partra . . . A hidat szétszedette s azt parancsolta, hogy a *Dráván* üssék fel.

Látnivaló, hogy ez az egész tökéletesen *Istvánfy* felfogása és előadása; mert az egykorú török történetírás semmit sem tud a siklósi epizód jelentőségéről és következményéről. A mi pedig azt illeti, hogy *Zrínyi* csapatának célja *Pécs* megtámadása volt s hogy *Bise* felé ment stb., ezt egyedül *Istvánfy* mondja. *Pecsevi* csak abban tér el tőle, hogy ő nem osztózik annak azon tévedésében, mintha a megtámadott török vezér az ujonnan kinevezett boszniai bég lett volna és Boszniába készült volna *Siklós* felé *Zimonyból*!

Ezután török források alapján folytatja elbeszélését egészen *Zrínyi* kirohanásáig, -- de én úgy veszem észre, hogy itt is szőtt be némely olyan vonásokat, melyek magyar forrásból, illetőleg *Istvánfy*-ből valók.

A fejezet végén ezeket mondja:

Beszéli, hogy a vár kapitánya, *Zrinszki Miklós* -- ki vitézségével magának hírnevet szerzett hős volt -- midőn látta,

hogy mi lesz a vége, darutollforgós kalpagját tette fejére, dolmányát öltötte fel és zsebébe 100 aranyat tett, azt mondva, hogy ez legyen jutalma a fejét levágó vitéznek. A *hitetlenek még azt is irták*, hogy az őseiről maradt kardját kötötte föl s így rohant a törökökre. Egy vitéz puskával mellette lőtte, azután pedig egy nyíl találta el s meghalt.

Ez a részlet is bizonyára *Istvánfy*-ból való.

Szigetvár elfoglalásának leírása után elbeszéli Pecsevi az I. Szelim, I. Szulejmán és II. Szelim szultánok idejében történt békekötéseket ily czímen:

Felséges atyjának, a saját magas személyének és derék fiának uralkodása idejében a pokolra való hitetlenekkel kötött békekötések története.

Itt mondja el azt — a mit föntebb fordításban már bemutattam, — hogy Musza pasa, budai helytartó, felszólította őt a békekötések történetének megírására. Mivel pedig erre vonatkozólag semmit sem talált a régebbi török kútfőkben, eunélfogva a hitetlenek históriáihoz fordult, még pedig ismét *Istvánfy*-hoz, a mint a következőkből kitűnik.

14. Az I. Szelim szultánnal kötött békét így irták meg (I. 429.):

Azon időben, mikor Bajezid szultánnal béke volt, a boszniai végvidéken nagyszámú müzülmán had gyűlvén össze, Horvátországba tört pusztítani. A horvát bán a beszprími püspök volt. Ez erről értesülvén, keresztyén sereget gyűjtött és azt a végvidéken csoportosította. Midőn az iszlám serege Horvátországba betört, rájok ütött s azon a helyen, hol az *Una* vize a Száva folyóba ömlik, összeütköztek s a keresztyének népe lőn győztes.¹⁾

Azon időben a magyar király *Viladisiz'ajus* volt, a Szulejmán szultánnal Mohácsnál harczoló Lajos király apja. Ez tehát ez ügyben, t. i. a béke megerősítése, vagy pedig újonnan való békekötés végett Szörin várának mely Szemendrán alúl a Duna partján levő romlott vár, a mint a híres költő, Jahja bég, »Király és koldús« cz. versében e várra czélozva mondja:

Szörin várát rombold le,

A szerelmet, mint a lelket, rejtse el szivedben, —

mondom: e várnak kapitányát, *Barla Bajlát* követségbe küldte. Azon időben érkezett Sztambulba, mikor Bajezid szultán a mulandó uralomról lemondva, az örökkévaló királyság elhagyására törekedvén, nagyobbik fiát, Ahmed szultánfit, tette trón-

¹⁾ Történt 1512-ben. Ez a részlet *Istvánfy* IV. könyvének végéről van kivonatozva, a következők pedig a VI. könyvből.

örökössé s nevezte ki utódává; azonban másik, kisebbik fia, Szelim föllázadt, atyja helyére lépett és trónját elfoglalta, atyját Bajezid szultánt pedig megmérgeztette. Midőn a nevezett követnek megérkeztét jelentették neki, ezt parancsolta: a míg uralmam meg nem szilárdul, nem válaszolok neki; csak maradjon Sztambulban s várja, hogy dolgunk mire fordul. . . Nem sok idő mult el, hogy bátyját, Ahmedet s öccsét, Korkudot, bizonyos módon kezébe kerítette s összes rokonaival végzett és az uralkodásban önállóvá tette magát; mindazonáltal a követnek nem adott választ, hanem azt parancsolta neki, hogy menjen vele együtt a hadjáratra; ugyanis nagy hadat indított Egyptom ellen.

E hadjáratban két nagy szultánt győzött meg; az egyiket harczban ölte meg, a másikat pedig elfogván, Egyptomban felakasztatta. Egyptomot, Damaskust és Aleppót, minden hozzátartozókkal együtt, meghódította. Továbbá a *mameluka* népet, t. i. a cserkeszeket is mind levágta s nagy várukat is elfoglalta, melynek neve *deák* nyelven *Menfis* s mely valószínűleg *Diárbekir* lesz.¹⁾ Az említett követet mind e hadjáratokban magával vitte s így 7 esztendeig volt mellette. Hét év mulva nyolcz évre szóló békét kötött és e békébe a németeket, magyarokat, lengyeleket és Velenczét foglalta bele; csak a rhodusi lovagokat hagyta ki s ezek ellen hadjáratra készült.

Ezután a nevezett követet, *Barba* kapitányt, fejedelmekhez illő ajándékokkal visszaküldte a királyhoz. De a király meghalt s fia, Lajos király -- ki a Mohácsnál Szulejmán szultánnal vívott harczból futván, a vízbe fuladt -- lépett a helyére. A követ már ennek idejében érkezett vissza Budára.

Azután Szelim szultán hadjáratra indult, de mikor Sztambulból kiment, a pestis áldozata lett és helyette fia, Szulejmán lón szultánná.

*

Pecsevi, mint látható, Istványfy után szabadon, a maga előadásával beszéli el az eseményt, közbe iktatva olyan dolgokat, a mik nincsenek ugyan forrásában, de ő már ismerte, vagy pedig jobban tudhatta, mint Istványfy. Így nincs Istványfynál sem az, hogy »a Szulejmán szultánnal harczoló Lajos királynak apja«, sem ez: »ki a Mohácsnál Szulejmán szultánnal vívott harczból futván, a vízbe fuladt.« Másrészt Istványfy csak ezt mondja:

¹⁾ Tudjuk, hogy az egyiptomi dynastiák hosszú sorában az u. n. bahri, vagyis nilusi *mamelukokat* a XIV. század végén a *cserkesz mamelukok* uralma váltotta fel. Pecsevi aligha össze nem tévesztette ezeket a kaukázusi cserkeszekkel, különben nem érthető, hogy *Memphis*-t miért azonosítja *Diárbekirrel*?

»Selymus, patre Pajazete *nefarie e medio sublato*«, míg Pecsevi egyenesen megmondja, hogy »megmérgeztette«. Továbbá Istvánfynál csak ez van: »adversus *fratres* parricidale bellum gerendum suscepert«, míg Pecsevinél így: »bátyját Ahmedet, s öccsét Korkudot.«

Az Istvánfynál levő *Barnabas Belaius* (Bélai Barnabás) nevet így írta át: *Barla Bajla* és *Barba Bajla*. Az *é* hang jelölése helyesen történt az *elif* és *je* betűkkel: بايلا --- míg a *Barba* szóalak csak sajtóhiba lehet *Barna*(bas) helyett, a mennyiben a negyedik betűnek hibásan *alatta* áll a pont, vagyis باربا helyett. بارنا helyett.

Rozsnyay Dávidnak, az utolsó török deáknak, történeti maradványai között a »Történt Dolgok« első cikke (Szilágyi Sándor kiadásában 27. lap) határozottan ennek a fordítása. A két szöveg egyezésén kívül bizonyítják ezt a következők is. 1. Rozsnyay olyant is lefordít, a mi nincsen Istvánfynál, hanem csak Pecsevi toldotta be (l. föntebb!). 2. Hogy Rozsnyay *Menkes*-t ír, annak csak az lehet a magyarázata, hogy Pecsevinek azon kézírati példányában, melyet ő használt, írási hibából منقش (Menkes) volt a helyes منفش (Menfis) helyett, vagyis a harmadik betű fölött hibásan két pont állott; mert Rozsnyay semmi esetre sem csinált volna az Istvánfynál levő *Memphis*-ből *Menkes* alakot. 3. Nem ismervén a *Bélai Barnabás* nevet, Pecsevi után *Barba Bablá*-t ír, még pedig *Babla* alakot azért, mert Pecsevinek általa használt példányában a helyes بايلا Bajla (= Béla) helyett írási hibából بابلا Babla állott, vagyis a harmadik betű alatt két pont helyett csak egy volt.

Egyébiránt tudjuk, hogy maga Rozsnyay utal történeti dolgozatainak forrásaira, a mennyiben pl. a czímlapon ezt írja: »melyeket Konstantinápolyban laktában . . . egyszer is, más-szor is *török írásban* kezéhez kerítgetvén és . . . *magyarra fordítván*.« Sőt még világosabban meghatározza a Naláczy Györgynek ajánlott példány czímlapján: »*török characterben* a néhai nagy emlékezetű Bethlen Gábor idejebeli portai főtolmácsnak, a *pécsi magyarból lött Zölfikár agának fiától* és egyebűnnen is kezéhez kerítgetvén magyarra fordított. Anno 1714.«

Ha eddigelé tudtuk is, hogy Rozsnyaynak e cikkelye, valamint a két következő is, *törökből* van fordítva, de ugyan ki gondolt volna arra, hogy itt Rozsnyay, tudtán kívül, Istvánfyt beszélteti török közvetítéssel! Érdekes az is, hogy Zölfikár aga a mennyiben Bethlen idejében, vagyis az 1613. és 1629. évek közt volt portai tolmács — nemcsak kortársa, hanem *földije* is

volt Pecsevinek és bizonyára birta Pecsevi munkájának egy kéz-
irati példányát, a melyet aztán fia rendelkezésére bocsátott
Rozsnyaynak.

15. Az 1562. évi békekötés. (I. 431.)

Ez a fejezet ismét *Istvánfy* XIX. és XXI. könyvéből van
fordítva, illetőleg kivonatozva.

A Szulejmán szultánnal történt békekötést így irták meg:
Jézus születése után 1544. évben ¹⁾ — mely a hidsrenek
954. éve ²⁾ — Németország királya, Ferdinánd király, békét
óhajtván kötni Szulejmán szultán ő felségével, az említett évben
egy jeles követet küldött a magas portára fejedelmi ajándé-
kokkal. ³⁾ Az említett követ nyolcz évig időzött a portán s
békét kért és e dologban rendkívül sok fáradsága és kellemet-
lensége volt. ⁴⁾

Nyolcz év után nagy nehezen megadatott neki a béke, mely
ilyen föltételek mellett kötöttet meg. A míg Ferdinánd király a
békét tiszteletben tartja, a padisah sem fogja megszegni. A fel-
séges padisah udvarába minden évben 30,000 vert aranyat
küldjön készpénzben. Az erdélyi vajda is — ki a padisah czirák-
jának, János királynak fia *János Zsidmon* — a mint illik, tartsa
tiszteletben és ne szegje meg a padisahval kötött békét. Az erdélyi
urak nagyjai közül *Bátori Miklós* és *Melghior Balas*, ⁵⁾ míg János
király Budának ura volt, a nevezett királynak és a felséges padi-
sahnak hódoltak; később, mikor János király meghalt, mivel fia,
a nevezett János Zsidmon még kicsiny volt, elpártoltak tőle, a
padisah iránti hódolatból kiléptek és Ferdinánd király pártjára
álltak. Minthogy ezeknek legtöbb váruk, kerületük és tartomá-
nyuk Erdélyben, továbbá *Szadmár* és *Togaj* vidékén, vagy *Eger*
környékén volt: mind a királyfinak seregét, mind a padisahnak
végvidéki őrségét háborgatták s fogságba hurcolták, úgy hogy
közel juttatták a végpusztuláshoz. Ezek is befoglaltatván a béke-
kötésbe, birtokaiknak sértetlenül hagyása biztosított. A pór-
néptől sem az iszlám, sem a németek részéről ne szedessék adó.
Se rabló portyázások ne tétessenek, se rendes hadsereg ne üssön be
a király területére, hogy a nyolcz évig tartó béke alatt mind a két
fél nyugalomban s biztonságban legyen. Csakhogy a király köve-
teitől minden évben 30,000 arany küldessék a padisah udvarába.

¹⁾ Helyesen 1554-ben.

²⁾ A keresztyén időszámítás 1544. évének 951 felelne meg; a 954
pedig a keresztyén 1547-nek. De mivel helyesen 1554 értendő, ez = 961.

³⁾ T. i. *Busbeck Auger*.

⁴⁾ Eddig *Istvánfy*nek XIX. könyvéből, a következő részlet pedig a
XXI. könyből.

⁵⁾ Balassa Menyhért.

Ezt az ahdnámet a boldogságos padisah arab nyelven iratta s Ibrahim nevű tolmácsát a király követei mellé adva, e császári irattal elküldötte a béke föltételeinek megállapítása végett.

Ez időben Ferdinánd király *Brankoburk* nevű német városban volt, hol fiát *Makszimiliánt* trónörökössé tevén, meg akarta koronáztatni. Az összes keresztyén népek nagyjai jelen voltak azon a gyűlésen, mikor Ibrahim tolmács megérkezett és a padisahi ahdnáméját Ferdinánd királynak átadta. De az említett tolmács kevés szavú és komoly ember volt, a padisah szavainak ismételtsén kívül egy szót sem szólt. Küldetését, a mit a padisah parancsolt, teljesítette s a békét, a mint kellett, elfogadtatta és elment.

*

Ezt a fejezetet fordította le Rozsnyay Dávid a »Történet Dolgok« második cikkében (Szilágyi S. kiadásában 29. lapon), mit a két szöveg egyezésén kívül mutat 1. az, hogy Rozsnyay az évszámokat (1544 és 954) Pecsevi után hibásan adja; 2. hogy Rozsnyay egészen Pecsevi előadását fordítja, a ki pedig ezt a dolgot a maga szavaival adta elő s csak a tartalmat hagyta meg forrásából; 3. Pecsevi az Istvánfynál levő *Francofurt* névből, érthető hangtani okból, *Brankoburk*-ot csinált s ezt Rozsnyay *Brandenburg*-nak értette.

16. Az 1567. évi békekötés. (I. 433.)

Forrása: *Istvánffy* XXIV. könyve.

A Szigetvár elfoglalása után, Szelim szultán idejében kötött béke történetét így írták meg:

Jézus születése után az 1567. évben, Szigetvár elfoglalása után egy évre, a török hadak és az erdélyi hitetlenek egyetértve szüntelenül dúlták és pusztították *Egre* (Eger), *Kasa* (Kassa) és *Togaj* környékét. Továbbá az erdélyi fejedelem, a török cliensének, János királynak fia, *János Zsülmön*, a király birtokaiból *Kövár*, *Putnok* és még más tiz várat területével együtt elfoglalván, Erdélyországhoz csatolt. Szóval az iszlám népe és az erdélyi had együttesen győzedelmeskedtek a király területén s mindezeket úgy a császár, mint a hitetlenek többi emírei kénytelenek voltak tűrni s nem tudtak mit tenni.

Ezalatt a császárnak a török padisah, Szelim szultán, udvarában levő követétől olyan tartalmú levél érkezett, hogy a padisahi nagy hadi készülékekkel van elfoglalva s azt a legfelsőbb parancsot adta ki, hogy a hadsereg egy része Sztambulba, más része pedig más kitűzött helyre gyülekezzen. Ennek pedig az a

jelentősége, hogy e sereget a német ellen és Magyarországra akarja küldeni s ez országokat felforgatni szándékozik.

Midőn e levél *Mukszimilián* császárhoz érkezett s ő ennek tartalmát megtudta, az összes keresztyén népeknek, úgy a németeknek, mint a magyaroknak főurait haladéktalanul *Pozsin*-ba gyűjtötte össze országgyűlésre. Itt e dologról sokáig tanácskoztak s végre is abban állapodtak meg, hogy — bármi történetük is — a felséges padisah szívét ismét meg kell nyerni s vele békét kell kötni. E határozat értelmében két követet neveztek ki a magas portához; egyik a magyarok közül való, az egri püspök,¹⁾ másik a német főurak közül való jeles ember volt.²⁾ Ezek sok arany s ezüst edényekkel, még soha nem látott sokféle ajándékokkal és nagy mennyiségű készpénzzel mentek el s azokat a felséges padisahnak, vezíreinek és nagyjainak ajándékozták. Végre rávették a békekötésre olyan föltétel alatt, hogy valamint boldogult atyja, Szulejmán szultán idejében, úgy most is évenként 30,000 magyar arany fizettessék. Azt is a föltételek közé foglalták, hogy e békekötést az erdélyi fejedelem, *János Zsidmon* is, tiszteletben tartsa az összes erdélyi néppel. Még egy föltétel az volt, hogy a mi jelenleg, vagyis a békekötés idejében, a két fél mindegyikének birtokában van, az maradjon az övé és semmi úton-módon ne terjeszkedjenek tovább. Levelüket úgy végezték be, hogy ezentúl egyik félről se tétessenek rabló portyázások, sem rendes csapatok ne küldessenek egymás ellen, hogy mind a két félnek népe békében és biztonságban imádkozhassék a maga fejedelméért.

Az ilyen módon s ilyen föltételek alatt kötött békét mind a felséges padisah, Szelim szultán, mind nagyjai és vezírei kész örömet elfogadták. Azon időben hadsereget gyűjtöttek *Kíbrisz* (Cyprus) ellen s azt nemsokára el is küldték és e szép szigetet mindenestül elfoglalták.

*

Látnivaló, hogy ebből vette, illetőleg fordította Rozsnyay Dávid a »Történet Dolgok« harmadik cikkét (Szilágyi Sándornál 30. lapon).

17. Mező-keresztesi ütközet 1596-ban. (II. 195.)

Ez ütközetben — mint fentebb már említettük — Pecsevi maga is részt vett s ezt mint szemtanú beszéli el, miközben a keresztyén sereg számáról szólván, a II. köt. 199. l. ezt mondja:

¹⁾ T. i. Verancsics Antal.

²⁾ Teuffenbach Kristóf.

»Hogy a *hütelnek a maguk történetében* hogyan irták meg, elolvastattam és le is fordítottam. Azt irták, hogy seregük számát többre tették a valónál. Elszámálják, hogy mely tartományból, melyik királytól és hercegtől szám szerint mennyi segélyhad érkezett s azt mondják, hogy az elszámáltakon kívül nem jött több segítség.«

E szavakkal bizonyára ismét *Istvánfy* históriájára utal, ki a XXX. könyvben, az ütközet elbeszélése előtt, egyenkint felsorolja a keresztyén sereg alkotó részeit. Ha ennek történetét csakugyan lefordította is Pecsevi Istvánfyból, de elfeledte fölvenni munkájába.

Az itt fordításban bemutatott 17 czikken kívül van még Pecsevi munkájában négy fejezet, melyeket csak alkalmilag vett át Magyarország régibb történetéből. Így az I. Szelim korabeli békekötés elbeszélése közben történetesen előfordulván *Szőrénny* vára, valami latin krónika nyomán elbeszéli annak alapítását is. Ez a dolog aztán eszébe juttatja *Buda* városának alapítását, a minek elbeszélése után meg úgy gondolja, hogy az ő kedves szülővárosának, *Pécsnek*, alapítása is nagyon érdekes. Utána jár tehát, hogy mit beszélnek e két dologról a magyar krónikák és azt kivonatosan lefordítja. Továbbá Pest 1542. évi ostromának története alkalmat ad neki annak elmondására, hogy a *Szent-Gellért-hegy* honnan vette nevét. Végre épen így alkalmilag beszél, a mohácsi ütközet leírása után, Mátyás király és Vitéz János viszonyáról s az esztergomi érseki palota ablakfestményeiről.

THURY JÓZSEF.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Németországi nuntiusok jelentései.

I. Nuntiaturberichte aus Deutschland nebst ergänzenden Actenstücken. Dritte Abtheilung, 1572—1585. Erster Band. Der Kampf um Köln, 1578—1584. Im Auftrage des k. preussischen Instituts in Rom. Bearbeitet von Joseph Hansen. Berlin, 1892. Nagy 8 adr. LXVI. és 802 ll.

II. Quellen und Forschungen aus dem Gebiete der Geschichte. In Verbindung mit ihrem historischen Institut in Rom. Herausgegeben von der Görres-Gesellschaft. Erster Band, erster Theil. Nuntiaturberichte Giovanni Morones vom deutschen Königshofe, 1539—1540. Bearbeitet von Prof.

Dr. Franz Dietrich. Paderborn, 1892. Nagy 8-adr. IX. és 243 l.

A *Századok* ez évi május havi füzetében, a Rómában fennálló porosz királyi történeti intézet legelső kiadványait ismergetve, kiemeltem, hogy míg a francia történetbuvárok előszerezettel keresik föl a vatikáni levéltár legrégibb forrásait: a német tudományosság a XVI. század diplomatai történetét szemelte ki működése teréül. És ezt csodálatra méltó buzgósággal kezdi művelni. Alig jelent meg néhány hónap előtt két testes kötet, mely a római porosz és osztrák történeti intézetek közös kiadványának az 1533—1559 évközt felkaroló első osztályából a hat első esztendőnek (1533—1538) diplomatai anyagkészletét tartalmazza — előttünk fekszik most már a harmadik osztálynak, mely 1578-al kezdődik, közel ezer lapra terjedő első kötete is.¹⁾

Míg az első osztály kiadványaiban a protestantismusnak Németországban diadalmas előhaladását és a kath. egyháznak folytonosan súlyosbodó helyzetét állítják elő: a harmadik osztálynak anyagkészlete a Róma által megindított ellenreformatio erőfeszítéseit, a vallásos buzgóság és a diplomatai ügyesség

¹⁾ Jelesem közleményünkben említettük volt, hogy a második osztály közzététele az osztrák intézetnek jutott osztályrészül. Ez csak a múlt év őszén kezdette meg előmunkálatait.

minden eszközének felhasználásával biztosított győzelmeit világosítják meg.

Az ímént megjelent első kötet az ellenreformatio történetének egyik kiszakított fejezetét különállón dolgozza föl.

A választófejedelmi méltósággal egybekötött kölni érsekség 1577-ben Isenburgi Valentin érsek lemondásával megüresedvén, a káptalani választásnál a szent-szék, mely Ernő bajor herczeg jelöltségét támogatta, vereséget szenvedett, amennyiben a szavazatok többségét a protestáns fejedelmektől pártolt gróf Truchess Gebhard nyerte el. Ez hithűsége iránt kellő biztosítékokat nyújtván, elnyerte ugyan a pápai megerősítést, sőt az első években a szent-szék kívánatainak minden irányban megfelelni igyekezett; de lelke mélyében a protestantizmussal rokonszenvezett, és azzal a tervvel foglalkozott, hogy a kölni érsekséget családja számára világi fejedelemséggé alakítja. És 1582 végén nyíltan áttért a protestantismusra, majd a következő év elején Mansfeld Ágnes grófnővel házasságra lépett; egyúttal készülteket tett, hogy fegyver hatalmával is fentartsa magát a választófejedelemség birtokában.

Ezen czélzat meghiusítása a kath. egyházra nézve annál nagyobb jelentőséggel bírt, mert sikere egész Németországra kiható következményeket vont volna maga után. A hét választófejedelem közül már is három a protestantismus híve volt; ha tehát most a negyedik is hozzájuk csatlakozik, a császárválasztásnál a többség a protestáns fejedelem részére biztosítva leundott.

XIII. Gergely pápa a mily határozottsággal lépett föl az elpártolt érsek ellen, kit, minden egyezkedési kísérletet mellőzve, az érseki méltóságtól elmozdított: ép olyan ügyességgel tudta megnyerni a mérvadó tényezőket arra, hogy ítéletének jogérvényességét elismerjék, s hogy az új választásnál korábbi jelöltje, Ernő bajor herczeg egyhangúlag érsekké megválasszassék.

Ezen események Magyarországgal nem állottak összeköttetésben; és így az ismertetett kötetben közzétett irományok hazánkat illető részleteket nem tartalmaznak. Mindazáltal a magyar történetíró is nagy haszonnal fogná tanulmányozni ezen kötetet, melynek értékes bevezetése a szent-szék XVI. századbeli politikáját és ellenreformatori actióját ismerteti. Emellett a pápai diplomáták, kikkel a kölni ügy tárgyalásának folyamán találkozunk, hazánkkal is összeköttetésben állottak. Elükön áll Tolomeo Galli, a comoi bibornok-püspök, ki V. Pius és XIII. Gergely egész uralkodása alatt, mint államtitkár, a szent-szék diplomatiáját vezette. Körüle csoportosúlnak a császári udvarnál működő nuntiusok: gróf Portia Bertalan (1573–8),

Delfino János torcelloi püspök (1571—1578), *Bonomi János* vercelli püspök (1581—4) és *Malespina A. Horác* (1584—5).

A jelen kötet szerkesztője ugyanazon szakavatottsággal járt el a kiadásban, a melyet az első osztály köteteinek ismertetése alkalmával magasztaltunk.

*

Az osztrák és porosz történeti intézetek mellett még egy harmadik német intézet is működik Rómában, melyet a *Görres-Gesellschaft*, a mi Szent-István-társulatunkhoz hasonló katolikus irodalmi egyesület, létesített. Évek óta küld Rómába történetbuvárokat, kiknek munkálataikat részint kiadja, részint kiadásukat segélyezésével lehetővé teszi. Habár nem bír olyan szoros szervezettel és távolról sem rendelkezik olyan hatalmas eszközökkel, mint a másik két német intézet: a történettudománynak már is jelentékeny szolgálatokat tett.

Ekkorig a Görres-társulatnak csak egy történeti közlönye volt (*Historisches Jahrbuch der Görres Gesellschaft*), mely 1880-ban indult meg és feldolgozott értekezésekkel vegyest oklevél-gyűjteményeket is tartalmazott. Most a forrás-kiadványok számára új közlönyt indított meg, melynek első kötete *Morone János* modenai püspök, a császári udvarnál levő pápai nuntius 1539 és 1540-iki jelentéseit foglalja magában.

Úgy látszik, ezen gyűjtemény akkor készült és adatott sajtó alá, mikor a porosz történeti intézet munkaterve nem volt köztudomású; mert ennek keretébe be van vonva Morone összes jelentéseinek kiadása, aminthogy azoknak első része (1536—8) már is megjelent, és többi részei bizonyára nem hosszú idő múltával szintén napvilágot fognak látni.

És pedig míg Dittrich tudor a római anyagkészletre szorítkozott kutatásaiban, a porosz Friedensburg a nápolyi és parmai levéltárak dús tartalmát is igénybevehette.

Egyébiránt miként Friedensburg, úgy Dittrich is ignorálta Akademiánk Történelmi Bizottságának kiadványát: »III Pál pápa és Farnese Sándor bibornok Magyarországra vonatkozó diplomáciai levelezései«-t (1535—1549), melyeket Óváry Lipót Nápolyban másolt volt le.

Az a két esztendő (1539—1540), melynek nuntiusi jelentéseit a bajor kiadvány magában foglalja, köztudomás szerint Magyarország történetében kiváló fontosságú, mert abba esik János király életének utolsó éve és halála, valamint Fráter György szereplésének legjelentékenyebb része, amikor az országnak Ferdinánd király jogára alatt egyesülését meggátolja.

A nuntius nemcsak a felmerülő cselekményekről, hanem a szereplő egyénekről is részletes információkat küldött Rómába. Érdekesekek azon jellemzések, amiket 1539 augusztus 18-iki jegyzékének mellékletében ad, a Magyarországból visszaérkezett egyik császári követ közleményei alapján.

Ezek szerint János király igen gyanakvó, senkiben sem bízik, s főképen Fráter Györgytől fél. Fősvény és kapzsi, zsarolásokat visz véghez, tartozásait nem fizeti ki, szerény udvartartást visz. Igazságot nem szolgáltat, a hatalmaskodásokat tűri, a tárgyalásokban álnok és megbízhatatlan. Alattvalói előtt semmi tekintélye nincs. Azt hiszik, hogy szándéka a trónról lemondani és nagy kincsekkel a magánéletbe vonulni vissza. Egyébiránt nincs kilátása, hogy gyermeket nemzzen; hosszú életre sem számíthat, mert vesebajban szenved és vízkór fenyegeti.

Fráter Györgyről az mondatik, hogy nyíltan a trón elnyerésére törekszik, a vakmerő és roszeletű emberek vele tartanak, mert mindig körülben van és mindent elnéz nekik. A török basákkal bizalmas viszonyban van, és nem lehet tudni: vajjon ő maga keresztény-e vagy török, habár természetének fehérlő öltönyét viseli.

A királyné csinos, eszes hölgy; elégedetlen sorsával, ellensége Fráter Györgynek.

János király titokban ajánlatot tett Ferdinánd királynak, hogy ha ez bizonyos uradalmakat visszaad neki, kész láb alól eltenni (levadi fuor de piedi) Fráter Györgyöt és néhány más főurat, kik az ország átadását akadályozzák.

Ferdinánd királynak nézeteit János király egyénisége és tervei felől azon beszélgetésből ismerjük, amit Rorarioval, a Jánoshoz küldött pápai követtel (1539. október 28-án) folytatott. Közlé vele, hogy a nagyváradi békekötés kihirdetését János király fősvénysége és féltékenysége akadályozza, mert a kihirdetés esetén az országot a törökök ellen meg kellene oltalmaznia; már pedig török támadás esetén szándéka lemondani a trónról és felhalmozott kincseivel magánéletbe vonulni; egyszersmind utógon-dolata az, hogy bevárja, míg eldől: vajjon számíthat-e nejétől fiugyermekekre; mert ha fia születnék, ennek részére biztosítani igyekeznék a trónöröklést, nem törődván a nagyváradi békekötés ellenkező megállapodásaival.

Maga Ferdinánd kijelentette, hogy ő teljes őszinteséggel fenn kívánja tartani a jó viszonyt János királylyal, s ezt egész erővel fogná védelmezni a törökök ellen; egyúttal azt a remény-ségét fejezte ki, hogy ketten egyesült erővel képesek volnának a törökök terjeszkedésének útját állani.

Néhány héttel utóbb, mint a nuntius 1539. december 28-iki jelentéséből látjuk, a bécsi köröket megdöbbsenti az a hír, hogy

János király neje áldott állapotban van. Majd fokozza az aggodalmakat az a tudósítás, hogy János király a török császárnak adófizetőjévé fog válni, és evégből Fráter Györgyöt nagyértékű ajándékokkal a portára küldi.

Ezzel szemben a nuntius tanuságot tesz arról, hogy Ferdinánd lelkiismeretesen teljesíti a békekötés feltételeit, minélfogva megszégéseért a felelősség egészen János királyt terheli.

János királynak kevéssel utóbb bekövetkezett halála után csakugyan az ő hívei a néhány napos János Zsigmond körül csoportosúlnak. Ferdinánd ekkor, hogy fegyver hatalmával érvényesíthesse a váradi békekötésen alapuló jogigényeit, a pápához folyamodott pénzsegélyért. De tagadó választ kapott. Ennek daczára Budavára megvívására küldi hadait. Ezen ostromról szóló jelentésekkel záródik be az ismertetett kötet.

Fejérpataky László. Kálmán király Oklevelei. Budapest, 1892. 87 lap. (Értekezések a tört. tudományok köréből, XV. kötet 5. sz. Kiadja a M. Tud. Akadémia.)

Kálmán király okleveleinek e monographiája tulajdonképen árpádkori kancelláriánk történetének egyik nevezetes korszakát helyezi új világitásba. A Szent István-féle merőben idegen kancellária megsemmisülésével kezdődik e kor, jóformán mindjárt a szent király halála után, s több mint egy század telik el azzal, amíg egy új önálló kancelláriai gyakorlat képződik s a nemzeti szükségeknek jobban megfelelő formák végleges határozott alakot öltenek. Ezen átmenet jellemzését ehhez képest szerzőnk is voítaképen az I. Endre-féle 1055. évi tihanyi alapítólevéllel kezdi. Kimutatja, hogy az már csak a külsőségekben ragaszkodik a Szent István-féle gyakorlathoz. Csakhamar azonban még e külsőségek is eltűnnek s ennek folytán az oklevél kéleléire nézve teljes bizonytalanság áll be. Szent László oklevelei már annyira formátlanok, hogy tulajdonképen oklevél nevet nem is érdemelnek. Valójában csak följegyzések, összeírások. Ilyen a pannonhalmi apátság összes javait megerősítő oklevél, mely a javakat ugyan részletesen felsorolja, de bevégződik a nélkül, hogy a leglényegesebb alkatrészek: a megerősítés, megpecsételés, keltezés, átok stb. meg volnának benne. Még furcsább a bakonybéli hasonló célú privilegium. Erről ugyanis, Fejérpatakynek tanulságos elemzéséből az tűnik ki, hogy szövege tulajdonképen több rendbeli különböző időből származó összeírás és oklevélből van összeszerkesztve, oly lazán és értelmetlenül, hogy idomtalansága még ebben a korban is páratlan.

Már ez a szerkesztési mód is gyaníttatja, hogy az okleveleket ebben a korban voltaképen maguk az érdekelt felek készítették, de erre nézve a bővebb bizonyítékokat éppen Kálmán király okleveleinek vizsgálata szolgáltatja. Ismeretes például, hogy Szent Istvánnak a veszprémvölgyi apáczák részére kelt görög nyelvű alapító levelét 1109-ben Kálmán király újíttotta meg s az arról szóló privilegium a magyar állam levéltárában őriztetik. Ugyanott található annak párja is, a melyet eddig másolatnak tartottak, de erről most Fejérpataky kiderítette, hogy az, ugyanarról a megerősítésről szóló egykorú más szerkezetű eredeti oklevél, mely hajdan valószínűleg pecséttel is el volt látva. Ilyen, oklevéltanunkban példátlan eset, csakis korának említett sajátos kancelláriai gyakorlatában leli magyarázatát. A két rendbeli megerősítés közül éppen a »másolat«-nak vélt pár adja leg hívebben vissza a szent király görög textusát. Ennek kellett az első szerkesztésnek lennie, mert a másik terjedelmesebb s nem annyira az alapítólevélnek, mint inkább a fél tényleges, a megerősítés idejében való vagyoni állapotának megerősítésére fekteti a nagyobb súlyt. Ámde hogy mind a kettőnek szerkesztője egy és ugyanazon személy volt (Simon pécsi püspök), azt éppen a kettőnek azonos formái és stylje bizonyítja, de elárulják azt is, hogy a szerkesztő nem lehetett kancelláriai ember s hogy e privilegiumokat az érdekelt apáczák nevében azoknak útmutatása mellett készítette.

Ugyanez tűnik ki a zobori apátság részére adott 1111. és 1113. évi oklevelekből is, melyeknek eredetijét Fejérpatakynek csak nemrég sikerült fölfedezni a nyitrai püspöki levéltárban. Az első az apátság vámjogairól szól, a másik összes birtokait sorolja föl, s mind a kettőnek szerzője maga az akkori zobori apát: Godofréd.

Megint külön csoportot alkotnak Kálmán királynak dal-mát oklevelei. Nyoma sincs rajtuk a magyar kancellária hatásának, hanem szakasztott olyanok, mint a többi délszláv oklevelek, tehát csakis ott helyben kellett készülniök.

Mindig más és más szerkezetű oklevelekkel találkozunk tehát s ha itt-ott némelyeknél mégis egyezésre akadunk, annak az az oka, hogy egy a szerzőjük. Mit csinált hát a király és kancelláriája?

A Szent István-féle oklevelek annyira egyöntetűek, hogy azok föltétlenül csak egy helyről kerülhettek ki, t. i. a király kancelláriájából. A szent király halála után — a mint ezt a fentebbi példák bizonyítják — királyi kancellária tulajdonképen nem létezik. Legalább nem mint állandó testület. A király csak esetről-esetre bíz meg valakit valamely ügy elintézésével, arról

oklevél kiadásával, vagy a fél szerkesztette oklevél megvizsgálásával, de ezzel aztán az illetőnek ebbeli kancelláriai működése menten megszűnt. Mindössze a királyi pecsét őrzése tételhez föl valami állandóbb szervezetet, mert hiszen az okleveleknek pecsétel való ellátásáról szintén — nem egy példából — tudjuk, hogy az is csak ilyen ideiglenes megbízások alapján történt.

Arra, hogy e kor kancelláriájában mindig csak felekkel, megbizottakkal állunk szemközt, a mi nézetünk szerint, lényeges befolyással volt az okleveleknek egy akkor keletkező új fajtája: a magánoklevelek. Ezek mind végrendeletek, mert másféle magánkiadvány a nemzeti birtok megkötöttsége mellett abban az időben el sem képzelhető. Ugyanez a megkötöttség tette elengedhetetlen kellékké a végrendeleteknek, hogy azok csak fiörökös hiányában, a király előzetes engedélye s utólagos megerősítése által válhattak érvényessé. De már arra a király kancelláriája nem vállalkozhatott, hogy a végrendeletkező minden ingó-bingóságát számba vegye, a félnek tehát magának kellett végrendeletkezését valami irástudó ismerősével írásba foglaltatni. Azt a szokást tehát, hogy a fél maga írja meg oklevelét, a kétségtelenül nagy mértékben elszaporodó végrendeletek divatja segíthette általánossá tenni. Ne tévesszük azonban szem elől, hogy mindez csak egy általánosabb elvnek volt kifolyása. A Szent István-féle kancellária, mely mindent előre s nem a mi igényeinkhez szabott schemákba szorított belé, midőn elsöpörte a reactio, szükségképen az ellenkező elvnek adott helyet, az individuális igények azon túltengésének, melyben e kor kancelláriája is leledzik. A királyi kancelláriának ez a tervtelen, esetleges, szaggatott működése aztán gyökeres változásokat hozott létre. Meglátszik ez mindenben, a legapróbb részletekig. Azzal, hogy a kancellária, mint testület megszűnt működni, természetesen híjjával maradt mind annak az erőnek és fénynek is, a melyet a király személyével való állandó érintkezésből máskülönben meríteni s annak megfelelően érvényre is juttatni szokott. Innen van aztán, hogy e korszak okleveleiben a királyi hatalom sem tündöklök oly fényességben, mint Szent István alatt. Már magát az írást is megfosztják minden disztétól. A czifra speciális oklevélbetűket rideg, tompa barátbetűk váltják föl. A szövegre pedig rá sem lehet ismerni többé. Szent István okleveleiben mindig a király parancsoló szava csendült meg, míg utódai egyéniségüket is megtagadva a krónikás hangján rendelkeznek, úgy hogy az oklevél sokszor csak a fölségpecsét jelenlétével árulja el királyi voltát. Az elbeszélő stíl válik ezentúl uralkodóvá, mely aztán annyira ellaposodik amaz »ad hoc« kancellárok iskolázatlan tolla alatt, hogy gyakran az oklevél összes szereplőit megszólaltatják elbeszélésükben. Ennek a kancel-

láriának nincsenek bevett szokásai, hagyományos sablonjai. Tagjai ideiglenesek lévén, egyik a másiktól függetlenül csak annyit és úgy ír meg, a hogy azt tehetsége és belátása diktálja. Éppen ezért -- közbevetőleg legyen mondva -- teljességgel nem érthetünk egyet a tudós szerzővel, midőn ő a 72. lapon a zabori apátság 1113. évi oklevelében előforduló határleírások modorán elindulva, például Salamon király 1068-iki oklevelét¹⁾ nem tartja egykorúnak, mert egy kissé bővebben írja le a határokat, azt mondván, hogy »ilyet csak hosszas kancelláriai gyakorlat teremthet«. Hiszen éppen az ő kutatásainak köszöni a tudomány azt az igazságot, hogy ennek a kornak kancelláriája gyakorlatot nem is teremthetett. Annál pedig meg se álljunk, hogy az illető oklevél a határt nem »meta«-val, hanem a régies »terminus«-sal fejezi ki, s hogy például az 1109. évi veszprémvölgyi oklevél Szántó falu határait még bővebben írja le. A dolog természete volt olyan, hogy tisztán az érdekelt fél kívánságán s előrelátásán múlt, hogy birtoka több vagy kevesebb határral, ezen vagy azon oldal felől legyen-e biztosítva, s hogy aztán azokat röviden vagy összefüggőbben írassa-e körül. Mert a mi e leírásokban fejlődés tárgya lehetne, t. i. a leírás módja, azt minden nemzet a rómaiaktól kapta készen. »Nam invenimus saepe — mondja Hyginus »De conditionibus Agrorum« művében — in publicis instrumentis significanter inscripta territoria, ita ut: *ex colliculo qui appellatur ille ad flumen illud, et super flumen illud ad rivum illum aut viam illam et per viam illam ad infima montis illius, qui locus appellatur ille* stb. *ad locum unde primum coepit scriptura esse.*«²⁾ A »inta adva lévén, azt utánozták nálunk is. A szóban forgó korszak pedig természetesen ebben sem követett általános szabályt, tehát rendszert se kereshetünk benne.

Arra a kérdésre most már, hogy a Szent István kancelláriája miért semmisült meg mindenestül, adataink ugyan nincsenek, de a feleletet magában a dolog természetében is megtehetjük. Mindig ugyanazt mutatja minden nagy reformer példája, hogy az újítások szükségképen visszahatást idéznek elő, melynek viharában csak a nemzet multjában gyökerező alkotások marad-

¹⁾ A többi általa idézett oklevelek sem e miatt hívják ki gyanúkat. Az 1093. évi tihanyi oklevélnél (Wenzelnél, VI. 66--71.) érdemes fölemlíteni azt az eddig nem méltányolt körülményt, hogy míg az a tihanyi apátság birtokaira nézve teljesen elüt I. Andrásnak 1055. évi alapítólevelétől, az állítólag annak öccse, Béla herceg által kiállított oklevéllel (kiadatlan, Pannonhalmán) nagy mértékben egyezik, pedig ez kétségtelenül hamis. Írása a XIII. század közepéről való, pecsétje pedig — a mennyire töredékeiből kivenni lehet — IV. Béláé, talán még mint ifjabb királyé.

²⁾ Idézve Lachmann gyűjteményéből *F. Seebohm*-nál, a német fordításban: »Die Englische Dorfgemeinde.« Heidelberg, 1885. 7. lap. 2. jegyzet.

nak meg, míg a lényegtelenebb külsőségek -- éppen mert szembeötlőbbek -- áldozatul esnek. Így történt itt is.

Ezzel azonban Fejérpataky fejtegetéseiből csakis az általánosabb érdekű következtetéseket vontuk ki. Monographiájának igazi gazdagságát csak a kutató lesz képes teljes érdeme szerint méltányolni, mert a benne tárgyalt korszakról mindenre tüzetes és alapos felvilágosítást talál, elkezdve a legapróbb részletektől. külsőségektől, egészen ama nagyobb vonásokig, melyeknek segítségével a kor is, a maga egyéniségében kezd életre kelni szemeink előtt.

TAGÁNYI KÁROLY.

A Felső-Magyarországi Városok Életéről a XV—XVIII. században. Irta Dr. Demkó Kálmán, löcsei áll. főreáliskolai igazgató, a műemlékek országos bizottságának kültagja. Ára 2 frt 70 kr. Budapest, 1890. Kiadja a M. Tud. Akadémia. Az Athenaeum r. társ. könyvnyomdája. VII és 290 l.

Ha elmélkedő eszünk előtt elvonulni engedjük az emberiség történelmének letűnt századait, úgy találjuk, hogy minden korban más és más elem volt az, mely a társadalmi rendben felszínre vergődve, a túlsúlyra jutás jogarát kezébe kerítette.

Azon nagy mozgalom után, mely a ma művelt nyugatnak nevezett földterület térképét alaposan megváltoztatta: a népvándorlás után, az államalakulás idejében, az egyedül kiváltságos osztály a mai *főúri osztály* volt. A harczviselés szükségessége azonban, mely minden új alakulásnak nélkülözhetetlen előfeltétele, kényszerítőleg hatott a kevés számú kiváltságoltra s az jogainak jó részét egy újabb osztálylyal, a *nemesekével* volt kénytelen megosztani.

Sok évtized, sőt nem egy század merült az idők tengerébe s az emberi jogok táblázatán e két neven kívül más névvel alig találkozunk. Míg végre győzött a kereszténység mindent erjesztő ereje. A krisztusi tan által megneemesített felebaráti szeretet a testvériség, az egyenlőség, a szabadság csiráit ülteté mindenüvé. S e csirák, már kezdetben, bámulatos növényeket létesítettek, melyeknek sorában méltán követel elsőséget a való kultúra, az igaz értelemben vett műveltség. Ennek a virágnak kertészei az egyház napszámosai, a szerzetesek voltak. Ezek lánglelke jól tudta azt, hogy az emberiség erkölcsi, társadalmi és anyagi életének fejlődését csak a nyugodt, megállapodott életmód mozdíthatja elő. A csavargó élet, a folyton változtatott lakóhely a kultúra megőző betűje lehet csupán. A muzsák ajka csak biztos falak között válik beszédessé; bizonytalanság, fegyvercsattogás némaságra kárhoztatja azt.

Európa téreit jobbra őserdők fedték: lakói helyről-helyre vándoroltak, magukkal víve egyszerű életmódjuk szükséges eszközeit. Ha egy helyen több család s hosszabb időre telepedett is le, községük nem annyira szilárdan épült lakóházak, mint inkább könnyen tova szállítható sátrak tömkelegéből állott. A szilárd lakóházak iránt való érzéket a szerzetesek kőből s az építészeti szabályainak szemmel tartásával épült kolostorai fejlesztették ki leginkább. A nép, a szerzetesek által termékenyvá varázsolt területeken biztos hazára lelve, állandó lakóhelyeket, községeket, utóbb városokat emelt. Közép- és Észak-Európa legtöbb városa így jött létre. Természetes, hogy e városok révén fejlődő társadalmi élet csakhamar meghozta áldásos gyümölcseit.

A városok lakóinak helyzete, kivált a fejlődő kereskedés útján, melynek a városok gócpontjaivá váltak, mindinkább javult. Anyagi helyzetük bizonyos mértékben függetlenséget, önállóságot biztosított nekik. Tekintélyük, műveltségük és előrehaladottságuk iránt való tekintetből, nőttön nőtt, olyannyira, hogy az eddig kiváltságoltaknak komolyan számot kellett vetniök ez újabb elemmel s annak bizonyos jogokat kényszerültek átengedni.

Igy született meg a »tiers etat«, a polgári rend, melynek fészket a város, előjogait a városnak engedett kiváltságok képezték.

Hazánkban a városok első nyomai, ép úgy mint másutt, a pogány műveltség emlékoszlópaival, a római gyarmatvárosok romjaival esnek össze. Kifejlettebb városi életre azonban, legkivált az északibb részekben, csak a tatárjárás után találunk. Nemzeti királyaink bölcs politikája, népünknek a harc és háború tüzeiben megrikult sorait leginkább a műveltség magas fokán álló sváb és szász városok lakóival népesíté be. Bártfa, Lőcse, Eperjes, Szepesváralja, Besztercebánya, Nagybánya, Selmeczbánya, Sopron, Nagyszombat, Pozsony, Brassó, Szeben stb. ennek köszönik eredetüket. Innen magyarázható, hogy városaink egész az újabb időkig. sőt sok tekintetben most is, nem a magyar szellem géniuszának, hanem a német Gründlichkeit alkotó kezének jellegét viselik magukon. A bevándorlott elem magával hozta törvényeit, kiváltságait, erkölcsi és társadalmi szokásait is. Városaink német módra épültek, német módra voltak berendezve, német életmódot követtek. Ezen szokások különbözősége főleg két nagy csoportra osztja a német városokat: az észak-német és a dél-német csoportra. Mindkettőnek jobbra helyi érdekű szokásaiból önálló jogforrások, s ezekből önálló törvénykönyvek keletkeztek, melyeket amazoknál *Sachsenspiegel*-nek, emezeknél *Schwabenspiegel*-nek nevez ma is a jogtörténelem.

E kettőbe kell tehát gyakrabban bele pillantanunk, ha városainkkal megismerkedni akarunk, mert e kettő szerint szer-

vezkedtek nálunk a városok, módosultak a szokások, készültek a törvénykönyvek.

Természetes, hogy a szigorúan kifejtett kasztrendszer, mely kínai falakkal övezte körül minden kiváltságos osztály tagjait, a küzdelem, a hosszas törekvés által úgyszólván kierőszakolt polgári rend kebelében, sok oly jogszokást, oly modorosságot létesített, a mely a mai kor gyermekének ajkait önkénytelen is a mosoly derült virágaival hinti be. De kétségtelen, hogy mai városaink fejlettsége csak is ezen jogszokásoknak köszöni létét.

Épen azon zárkozottság, melyet a nehezen megnyert kiváltságok féltése igazol, magyarázza meg azon körülményt, hogy a XV - XVII. században könnyebb volt bármily más állásra szert tenni, mint valamely városban polgárjogot nyerni. De a város polgárai is több osztályba lőnek sorozva. Így Nagy-Szeben kilencz külön osztályt ismert. Az őslakók, a városalapítók unokái képezték a patriczius családokat; ezeknek fejei, a később kifejtett czéhrendszer mellett. *Rathsherren* névvel bírtak, megkülönböztetésül a czéheknek a tanácsba bejutott tagjaitól, kik *Herren des Rathes*-eknek neveztettek. A város előbbkelői különben die *Ringbürger*, vagy *Bürger vom Range und Herkommen* czímmel bírtak.

A városok alapjellegét, de egyszersmind gyors emelkedésük egyik kulcsát, szigorú vallásosságuk képezte.

A *Pfarrherr*, plebanus, a város első polgára volt. Szavának súlya sok vitás dologban döntő szerepet játszott. A vallás ellen elkövetett bűnök a legszigorúbb beszámítás alá estek. Selmezbánya jegyzőkönyve szerint: a ki Istent, a Boldogságos Szűzet, a szenteket káromolja vagy a kereszténység szentségei felől gonoszúl beszél, az egyházi törvények alapján egymást követő 7 vasárnapon -- a körmenet előtt -- övig meztelenre vetkőztetve, meztelán és hajadon fővel volt kénytelen körüljárni a templomot, miközben az arra kirendelt szolgák sűrűn vesszőzték őt. A hithagyás vízbefojtással büntettetett, a templomból való lopás büntetése pedig kerékbetörés volt. Bizonyos Jerschek nevű tolvajnál súlyosbító körülményül tudta be a bártfai tanács, hogy a »megváltóról« és a »Miatyánkról« fogalma sem volt s rövid úton felakasztották.

Az igazságszolgáltatás, sőt a pallos joga -- tudvalevőleg -- a városi tanács kezében volt összpontosulva, mely hatalmának tudatában a hozzá intézett beadványokat ily rövid czímmel láthatta el: *Edle, Ehrenfeste, Nahmhafte, Ehrsamme, Vorsichtige und Wohlweise Herrn und Rath!*

Méltóságukat külső viselkedésükkel is összhangzatba kellett hozniok. Meg volt szabva, milyen ruhában járjanak, milyen

ceremoniákat kövessenek. Az az ellen vétőket birsággal sújtották. Spillenberger János löcsei tanácsos, mert a tanácsülésben mentében és *piros* csizmában jelent meg, 40 itcze borban marasztaltatott el.

A városi tanács, melynek feje a *Stadtrichter*, pennája a Stadtschreiber volt, komolyan vette feladatát. Itéleteiben szigorú, azok végrehajtásában kérlelhetetlen volt. Az igazolt bűn, tekintet nélkül a vádlott társadalmi állására, származására vagy vagyoni állapotára megtorlás nélkül soha sem maradt. A kegyelmet jelentő fehér zászlót nem ismerték. Összes engedékenyséjük abban állott, hogy a halálra ítélt delinquens, ha érte tekintélyes polgárok, kivált a papok közbenjártak, a legmegszégyenítőbb halálnemek, az akasztófa, a kerékbetörés vagy a máglya helyett, pallos által végeztetett ki.

Demkó könyve tiz fejezetben sorolja fel azon adatokat, melyeket a felső-vidéki városok jobbára rendezetlen levéltáraiból, nagy utánjárással és hangya szorgalommal kiböngészett, s melyek a középkori városok sajátságos hivatalos életére vetnek világot. Az egyházi és világi hatóságról, a közrendőrségről, a vásári és tűzrendőrségről, a polgár őrségről és a vele kapcsolatos védelmi rendszerről, a közegészségügyről, közerkölcsiségről s a városi büntető törvénykönyvekről írott fejezetekben érdekes adathalmazra lelünk.

A pedáns hivatalos élet aegise alatt fejlődött puritán életmódot, a családi élet egyes fázisait, a szórakoztatás eszközeit s a játékok, a nyilvános mulatságok, családi ünnepélyek sokféle változatait, a háztartás számos csinját-binját a XI—XIII. fejezetekben írja le Demkó. Ezen rész képezi, nézetem szerint, könyvének legérdekesebb, de egyuttal legerősebb oldalát is. A magyarországi családi élet és háztartás számos eddig ismeretlen vagy legalább érthetetlen részét világítja meg teljesen új adataival. Így, hogy egyebeket mellőzzünk, a *dolmányok* szabásáról szóló részben (257. l.), a löcsei városháza egy régi festménye alapján, igen plauzibilis magyarázattal szolgál.

Demkó könyve tehát — egészben véve — megbecsülhetetlen fontosságú kulturtörténelmünk szempontjából. Úgy vagyunk vele azonban mint a jó étellel. Evés közben jön meg étvágunk. Sajnáljuk, hogy a könyv költséghiány miatt legalább is ötöd-részt o'y kicsinyre zsugorodott össze, mint a milyen a Demkó rendelkezésére állott adatok teljes közlése s azoknak *legalább részleges* feldolgozása mellett, lehetett volna.

Az erdélyi százsok Codex Diplomaticus-a.

Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. Von Franz Zimmermann und Carl Werner. Erster Band: 1191—1342. Nummer 1 bis 582. Mit vier Tafeln Siegelabbildungen. Herausgegeben vom Ausschuss des Vereines für siebenbürgische Landeskunde. Hermannstadt, 1892. In Commission bei Franz Michaelis. Lexicon 8-r. XXX. és 620 l.

Erről a kiváló s mintaszerű okmánypublicatióról, mely történet-írásunknak első rangú forrásai közé tartozik, beható ismertetést fogunk közölni. De az hosszabb időt kívánó munka, melynek elkészítésére hivatott szakember vállalkozott: én most csak az első átlapozás benyomásairól akarok számolni. Örömmel és meglelégedéssel tettem le ezt a vaskos munkát, mely a legkitünőbb külföldi publicatiók mintájára készült, s kiállja azokkal a párhuzamot. Ugyanaz a módszer, mely azokban van elfogadva, s mely nálunk a Sztáray Okmánytárban van keresztülvive, alkalmaztatott a közlők által: talán azt az egyet kivéve, hogy ebben minden a mit a szerzők mondanak s nem a szöveg, tehát még maga a bevezetés is, cursivval van szedve. Különben a kiadás körül követett elvekről a bevezetés beszámol. Olvasható szöveget nyujtanak menten minden palaeographiai és orthographiai sajátóságoktól: ez volt a cél, s azt, hogy ezt hogyan oldották meg, tüzetesen felsorolják, kiterjeszkedve még a részletekre is. Igyekeztek a gyűjteményt lehetőleg teljessé tenni, s ez annyiban sikerült, hogy a kötetben foglaltató 582 okmány közül 102 új, eddig ismeretlen. A többiekre, az eddig sem ismeretlen s már ezelőtt közölt okmányokra nézve azon voltak, hogy lehetőleg correct szöveget adjanak, tehát igyekeztek az eredeti szöveget feltalálni s a régibb közlések (melyek sok esetben hemzsegték a másolási hibákkal) hibáit kiigazítani. A bevezetés is tájékoztatja az olvasót, hogy mennyi gondnal és lelkiismeretességgel kutatták a külföldi és hazai, családi és nyilvános levéltárakat, muzeumokat és könyvtárakat, hogy célzt érjenek. Évek hosszú sorának kitaró és fáradalmas munkája volt ez, mely ha egy-két új adalékkal fog is jövöre gazdagodni, de a teljesség és a legtöbb tekintetben a megbizhatóság értékével bir. Egy század törekvése nyeri abban koronáját — Schlözer első kísérletétől számítva. Mert az előmunkálatok kezdetei arra az időre vihetoek vissza, habár tulajdonképen egy félszázad előtt 1842-ben a Honismertető Eglyet gyűlésén megbeszéltetett egy ilyen Codex Diplomaticus összeállítása. Pár évvel később (1848) Neugeboren kiadta »Tentamen«-ét, mely magában is becses volt, mint a szétszórt publicatióknak regestája. Nemsokára következett rá Teutsch és Firnhaber Urkundenbuchja, (1857). Nagybecsű alapmunka ez is, hasonlóan kiváló szakemberek által összeállítva, — de a kiadók előtt sokkal kevesebb levéltár állott nyitva, s épen ezért nem volt módjukban a korábbi közlések botlásait kiigazítani. Bizonynyal ezek az előmunkálatok jó és hasznos szolgálatokat tettek a közlőknek, de azért nemcsak a kutatást, hanem a szövegkritikát illetőleg is van elég

teendőjük. A munkához négy tábla pecsétlenyomat van mellékelve, összesen 18 pecsét facsimili-je. Becses adalék hozzá a Könyvjegyzék, mely mindazoknak a könyveknek, melyekre a munkában hivatkozás történik, teljes címét adja, a névmutató, mely nagy gonddal és pontossággal van összeállítva, s az okmánytár használatát megkönnyíti, s nemcsak a személy, hanem a helységneveket is magában foglalja, oly módon, hogy ma használt alakja is hozzá van adva; s végül glossarium. És most e rövid bemutatás végéhez érve — soraimat kegyes óhajtással zárom be. Erdély három nemzete közül kettőnek, a székelynek és szászoknak már van Codex Diplomaticusa. Vajjon nincs-e itt az ideje, hogy a harmadik nemzetnek, a magyaroknak is »Codex Diplomaticus«-át előkészítse az Erdélyi Múzeum-Egylet? Sz. S.

Kassa városa régi számadáskönyvei 1431--1533. Közli ifj. Kemény Lajos. Kassa, 1892. 8-adv. 154 + 7 ll.

Ifj. Kemény Lajos neve a Századok, a Történelmi Tár, a Könyv-szemle olvasói előtt nem ismeretlen. Kassa városa levéltárában van alkalmazva, s e levéltárból igen sok becses és érdekes dolgot publicált. Kevés feldolgozott munkája van, mi arra mutat, hogy előtanulmányait a kassai levéltárban nem tartja befejezettnek. Ez az első nagyobb publicatiója s ezzel igazán hasznos szolgálatot tett a magyar történetírásnak. A magyarországi városok számadáskönyveiből csak egyetlen nagyobb, de aztán kiváló beccsel bíró publicatio jelent meg: a Fejérpataky László 1885-ben, mely hét városnak (Selmeczbánya, Pozsony, Besztercebánya, Nagy-Szombat, Sopron, Bártfa, Körmöczbánya) a XV-ik század közepéig terjedő számadáskönyveit foglalja magában. Erdélyben két collectio látott világot, a nagy-szebeni és brassai: e két utóbbiból csak az első kötetek láttak világot. Kemény munkája méltóan csatlakozik ezekhez. Összesen nyolcz számadáskönyv van közölve: 1. az 1437—46-iki töredék. 2. 1431—87-iki számadáskönyv, ez egy úgynevezett Schuldbuch. 3. 1441—45-iki számadáskönyv a Giskrára tett költségek 26,626 frt, a szentgyörgynapi summa kivételével — szép kis összeg! 4. Az 1475—87-iki adólajstromok, melyek azért bírnak érdekel, mert az adózók neveit s a házaikat felsorolják. Kassa történetéhez kiváló érdekű. 5. az 1486-iki számadáskönyv. 6. az 1488-iki adólajstrom. A 7-ik számú legbecsesesebb darabja nemcsak a kötetnek, hanem a magyar pénzügy történetének is első rangú forrása: a kassai pénzverőház számadó könyve 1527-ből. Csak egy félívre terjed, de hemzseg a kor- és művelődéstörténeti adatoktól. Hogy hordták az egyházi és világi kincseket Kassára beolvasztás végett, mit fizettek azokért, pénzverésről, beolvasztásról, a pénzverde személyzetéről: meglát-szik e számadáskönyvből. Utolsó darabja e kötetnek az 1533-iki számadáskönyv. A végéhez tárgy- és névmutató van csatolva — de óhajtottuk volna, hogy az kimerítőbb és teljesebb legyen. Középkori művelődéstörténetünk e kötettel igen becses forrásmunkához jutott.

Die siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen, mit Einleitung, Anmerkungen und Register. Herausgegeben von Dr. Friedrich Teutsch. Zweiter Band. 1782 – 1883. Berlin, 1882. (A Monumenta Germaniae Paedagogica XIII. kötet) 88 és 623 ll.

Csak pár nap előtt mutattak be a M. T. Akadémiában egy latin-magyar s igen kis részben német Vocabulariumot a beszercezi levéltárból, nagy valószínűséggel a Zsigmond korából a XV. század elejéről, mely alighanem iskolai használatra készült. Nyelvünk ezen kincséről még sok szó lesz irodalmunkban, de az önkénytelenül eszünkbe juttatja az erdélyi szász tanügy azt a rendkívül becses collectióját, melynek II-ik befejező kötetét most adta ki Teutsch Frigyes fiui kegyelettel édes atyja 50 éves jubilaumának szentelve azt! Szébb emléket nem adhatott volna az irodalom és tanügy e lelkes és fáradhatatlan bajnokának. Mert Teutsch Frigyes valóban hasznos és jó munkát végzett az erdélyi szász tanügy emlékeinek összegyűjtésével s kiadásával. Az első kötet kizárólag historiai érdekű volt — kétségtelenül e kötet is historiai érdekű, de azon felül még napi érdekekkel is bír — mert a tárgyra vonatkozólag minden meg van benne 1883-ig. Rendezés, összeállítás mintaszerű. Az okiratok közlését kimerítő bevezetés előzi meg, mely az egyes okiratokat a történeti eseményekkel kapcsolatba hozza. Ez a munka az erdélyi szász tanügy fejlődését első primitív korától kezdve fejlődése minden phasisaiban előnkbe állítja — s az összeköttetésnél fogva, mely a tanügy és cultura közt minden időben létezett, művelődéstörténetünknek is megbecsülhetetlen forrása. Készakarva mondtam művelődéstörténetünknek, mert a szász és magyar tanügy, kivált a korábbi időkben, kölcsönösen hatottak egymásra. E kötetben összesen 131 okmány van közölve — túlnyomó nagy része először. Az okmányokhoz egész sorozat critical jegyzet van csatolva, melyet kitünően szerkesztett s igen kimerítő név és tárgymutató követ, mely a munka használhatóságát rendkívül megkönnyíti. Hasznos munkát végzett szerző azzal is, hogy az 1554 – 1850 közt használt tankönyveket összeállította. Szakembereink s könyvtáraink figyelmébe ajánljuk e nagyon becses forrásmunkát.

Sz. S.

1. Szerémi György élete és emlékirata. Írta dr. Szádeczky Lajos. Budapest, 1892. Kiadja a M. T. Akadémia. 8-r., 82 l. Ár 75 kr. —
2. Szerémi emlékirata kiadásának hiányai. A bécsi codex alapján írta dr. Szádeczky Lajos. Budapest, 1892. Kiadja a M. T. Akadémia. 8-r., 46 lap. Ár 45 kr.

Szádeczky egyszerre két füzetrel gyarapította kútfő-tanulmányokban szegényes irodalmunkat; amant társulatunkban, emezt az Akadémiában olvasta föl. Szerémi, a kit jóformán csak Wenzel által való kiadatása, 1857 óta ösmer a magyar historiographia, gyöngéi mellett is megérdemli, hogy behatóbban foglalkozzanak vele. Olyan jóízűen tud elbeszélni s olyan érdekes a malom alatt folytatott politikája, hogy rövid 35 év alatt leg-

olvasottabb kútfőink közé emelkedett. Népszerűsége felkeltötte tudósaink érdeklődését s többen ismertették már őt; azonban senkit sem sérttek meg vele, ha úgy találom, hogy művének érdem szerént való első kritikáját csak most kaptuk Szádeczkytól.

Erre a bírálatra pedig nagy szükségünk volt. Először is tárgyi szempontból, mert Szeréminek sok üres pletykáját történelmi igazság számba kezdik venni; másodszor, mert magának az írónak egyénisége sem állt idáig tisztán előttünk; harmadszor, mert könyvének Wenzel által eszközölt kiadása hemzseg a hibáktól s negyedszer, mert nagyon is itt volna már egy hibátlan második kiadás előkészítésének s talán egy, a kor szellemének megfelelő magyar fordítás eszközölésének ideje is.

Szádeczkynek nagy érdeme van mind a négy feladat körül. Az elsőt az 56 — 82. lapon oldja meg, a hol kimutatja, mint kútfő: mit ér a Szerémi munkája. Így pl. behatóbban foglalkozik a II. Lajos haláláról épen Szerémi által költött mesével, és különösen chronológiájának helyreállítása által oszlat el sok tévedést. Második érdeme, hogy Szerémi György életét nemcsak a legteljesebben, hanem egyúttal szépen is írta meg. Könyvének ez a fejezete igazán vonzó olvasmány; tárgyi tekintetben főképp azért becses, mert ha több földérintetlen része maradt is még, az eddigieknél sokkal jobban tisztázta Szerémi egyéniségét. Száraz és háládatlan, de igen hasznos dolog munkájának harmadik feladata és eredménye, mely a közközén forgó kiadás hiányairól s hibáiról szól. Teljes 18 lapon sorolja föl a leginkább szembeötlő s az értelmet legjobban zavaró hibákat, a miket részint a másoló ejtett, részint maga a közlő, habár magával a bírálóval is megeskik, hogy Wenzel jó szöveget hibásan igazítja ki, pl. 29. l. a sangvisughat »sangvis sughara« javítván, oda teszi: (sue?), ez nyilván elstetésből származott, mert a sangvisuga-nak van értelme, de a sangvis sue-nak nincs. De hát ez a munka becséből mit sem von le. A párhuzam, melyet Szádeczky Wenzel kiadása s a kézirat közt tett, az általános hibák, kihagyások s lényegesebb eltérések feltüntetésével nagybecsű előmunkálat egy jövendő új kiadáshoz, mely nélkülözhetetlen azoknak, kik Szerémit, mint történeti forrást akarják használni.

A két tanulmány különben az Akadémia Történelmi Értekezéseinek 7. és 8. számát képezi.

— I — R.

Dr. Berkeszi István. A magyar nyelv és szellem királyaink udvarában. Emléklapok a koronázás huszonötödik évfordulójára. Temesvár, 1892. 8-r. 79 lap.

A könyv, mely alkalmosszerűleg jelent meg, tulajdonképp igen fontos ok bizonyítását tűzte ki maga elé. Ez az, hogy tulajdonképp csak azt a királyát szereti a nép, s az fejlesztetheti az ország erejét stb., a ki a nép nyelvét ismeri, beszéli. Árpádházi királyainktól egész 1848-ig vezeti le a történet fonalát s igen ügyesen állítja egybe a rendelkezésére álló adatokat. A Habsburg-házbeli királyokkal foglalkozik legtöbbet, hol elő-

ször kezdik sürgetni országgyűlésileg, hogy a király magyarul tudjon s lakjék Magyarországon. Az 1830-as, 1840-es évek országgyűléseit úgyesen írja le a nemzeti nyelvet illetőleg.

Uj adatot szerző nem hoz fel, de a meglévőket elég alaposan használja fel. S mint erős magyarságtól áthatott könyv, megérdemli, hogy minél többen olvassák s lássák a mult és jelen közti nagy különbséget, mert tulajdonkép e kis könyv a nemzet egész történelmét, küzdelmeit is feltárja nagy vonásokban.

Vasvármegye. (Vázlat a vármegye monographiájához.) Irta Balogh Gyula. Szombathely, 1891. 8-r, 30 l.

Kis füzet, mintegy dióhéjba szorított évezredes története Vas megyének. És azért mégis jó vezérfonal s főleg azon czélnak teljesen megfelelő, hogy a kis gyermekek már az iskolában megismerjék városuk, megyéjük történetét. Ép azért itt e füzetben minden a megyére fontosabb évnél röviden ecsetelve van a krónika, azonfelül összeállítva a főispánok névsora, a nevezetesebb városok rövid története. Egyszóval, nyújtja benne mindazt, a mit csak a megye monographiájából felvehetett. Valóban kíváncsú lenne, hogy maga a szerző, ki Vasmegye főlevéltárnoka, vállalkoznék a megye monographiájának megírására, úgy is már sok tanulmányt közölt a helyi lapokban a megye multjából.

A magyar orvosi rend története, tekintettel a gyógyászat intézményeinek fejlődésére Magyarországon a XVIII. század végéig. A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlésének: állandó központi választmánya által u Poór Imre-féle 100 aranyyal jutalmazott pályamű. Irta Dr. Demkó Kálmán, a lőcsei m. kir. áll. főreáliskola igazgatója, a műemlékek országos bizottságának kültagja. I. Rész. Lőcse. Reiss J. könyvnyomdája, 1892. 188 l. Ár 2 ft.

A magyar orvosok és természetvizsgálók vándorgyűlései a magyar bibliographiában rendesen egy ép oly érdekes, a mily értékes kötetet jeleznek. Az orvosi tudomány egyes fázisainak haladásáról, a therapeutika újabb vívmányairól, orvosaink jelen működéséről, a legtisztább képet úgyiszólván leginkább az ott felolvasásra kerülő értekezésekből és tanulmányokból tanuljuk ösmerni. Reánk történetirókra nézve a XXIII-ik vándorgyűlés bír kiváló fontossággal. Ezen ment ugyanis határozatba, hogy a dr. Poór Imre által felajánlott száz aranyos díjat »az orvosi tudomány magyarhonbeli fejlődésének történetére« tűzik ki. Azonban a pályázat sok ideig meddő maradt. Míg végre Demkó Kálmán tagtársunk nyújtott be egy tervezetet, a melynek alapján az előttünk fekvő munka létesült. A jelen kötet az egész műnek csak felét képezi s a XV. századig terjedő korszakot tárgyalja. Behatóbb ismertetésére a munka második részének megjelenése alkalmával térünk reá.

T Á R C Z A.

SALAMON FERENCZ.

(Szül. 1825. sept. 4. — † 1892. okt. 10.)

Salamon Ferencz meghalt!

A Századok jelen füzetének lezárásához készültem, midőn e megrendítő hírt vettem. Szerkesztői és baráti kötelességem volna megírni necrológját, de honnan volnék képes erőt meríteni, hogy az elhunytat ahhoz mérten, mit ő egy félszázad alatt nemzetéért tett, tudjam méltányolni — midőn az én veszteségem azzal is nagyobb, hogy én benne a régi igaz barátot gyászolom!

Volt honvéd . . . jó katona és jó megfigyelő! Az a mit ő egy félszázad után írt akkori élményeiről, nagyon biztos kalauza lesz annak, ki ez idők történeteit meg fogja írni.

Aztán bujdosott, egy süket-némát saját systemája szerint tanított beszélni, új logaritmussal táblát készített, Pestre jött s itt boldogult atyám mellett a Magyar Hirlap tárczájának szerkesztését vette át. Szini criticájáért haragudtak rá a színészek, de azokból tanultak, aesthetikai tanulmányai éppen úgy nyomokat hagytak irodalmunkban, mint többi értekezései. Majd átlépett a Pesti Naplóhoz s az igaznak és szépnak bátor harczosa volt mindvégig. Hirlapi czikkeivel, hozzászólásaival a napi kérdésekhez nemcsak tisztázta a nézeteket, hanem a közvélemény megalakulására is hatással volt.

Hogy lett történetíróvá? Csengery kezébe adta a Körösi krónikát, Repiczky török okmány fordításait s írt bírálat helyett egy olyan munkát, mint a Hódoltság története, melyet legtalálóbban Fustel de Coulanges Cité antique-jával lehet párhuzamba tenni: mind kettő az institutiókból magyarázza meg a történet homályos problémáit.

Ezt aztán a monumentális munkák hosszú sorozata követte: mert ezzel megtalálta igazi pályáját. Mint a mester a durva gránitköbe, ő is telket öntött a régi idők száraz hagyományaiba!

Judicium és emlékező tehetség vajmi ritkán egyesülnek egy emberben, épen úgy mint mesteri compositió s a legkisebb részletekig kiterjedő alapos tudás. És mind ez erős igazságérzettel s a szép cultusával egyesült Salamonban.

S amit ő tudott s amit ő igaznak hitt, nemcsak a sajtóban, a cathedrán is hirdette azt, s mind két helyen erős nyomokat hagyott maga után. Megtanította tanítványait gondolkodni, bírálni, s megmérni az adatok becsét. Ő nemcsak műveiben folytatja életét, iskolájában is fentartja hatását utódaira a történetírás terén.

S most a toll kiesett kezéből, az ajk elnémúlt! S mi, kik ravatalát körül állottuk, elmondhatjuk a költővel:

. sírjától a haza szíve dobog fel!

Sz. S.

RENAN ERNŐ.

Szült. 1823. — † 1892.

Október 3-án hozták a lapok Renan halála híré. Franciaország legnagyobb írójának halála részvétet fog kelteni az egész művelt világon, mert hol nem olvasták volna könyveit? Csodálatos művészete érdekelt tudott adni oly tárgyakkal is, melyek természetüknél fogva az érdeklődők csekély körére számíthattak. Oly fényes író volt, hogy némelyek nem akarták elismerni alapos kutatónak. Könyveit néha tudományos színű regényeknek nevezték, vagy azt mondták róla, hogy elavult nézeteket tesz közkeletűvé styljének vonzó ereje által. Hogy ez elfogult beszédek tulajdonkép nem egyebek, mint a nagy író tehetségének kelletlen dicsőítései, azt alig szükséges kiemelnünk. Pedig a sokszor »dilettánsnak« nevezett író alapos, fáradhatatlan tudós is volt, ki magában is elég széleskörű szak-tudományát nagy szorgalommal művelte s azonfelül az emberi szellem legkülönbözőbb nyilvánulását is folyton éber érdeklődéssel kísérte.

Hogy mit tett a philosophia, a történettudomány s a philologia terén és hogy általában mily nagy befolyása volt korára? — azt itt még röviden sem merjük vázolni. Csak néhány adatot sorolunk fel.

1823 febr. 27-én született Tréguierben. Papnak készült, de a theologia tanulása kételyeket ébresztett benne és sokkal őszintébb lelkű volt, semhogy külső előnyök kedvéért elhallgassa e kételyeket. Megvált a papi pályától és azontúl a tudomány oltárán áldozott. Hű maradt ifju kora álmaihoz és tulajdonkép megőrizte a kegyeletet ősei hite iránt, bár mennyire látszott távolodni attól. Egész életét arra szánta, hogy megírja ama vallás történetét, melynek légkörében nevelkedett s mely átalakította

a világot. S midőn e munkát befejezte, új munkához fogott, mely amazzal szorosban összefüggött, mert a keresztyénség történetét meg nem lehet érteni Izrael története nélkül.

Ha nem csalódnunk, első könyve 1849-ben jelent meg ily czímen: *»A sémi nyelvekből merített tanulságok a görög kiejtés néhány kérdésére nézve«*. Ugyanez évben irt egy munkát *»A görög nyelv tanulmányáról a közép-korban«*.

S így már első munkáiban is mintegy összekapcsolta a görög és a sémi népek szellemi életének tanulmányát. Később is mondotta, hogy leginkább két fajnak történetét érdemes tanulni: a sémi népfajét és a görögét. Mert az egyik a monotheistikus vallást, a másik a tudományt, a művészetet és az irodalmat ajándékozta a világnak. Néhány hónappal ezelőtt a görög tanulmányok társasága meghívta bankettjére. Ez alkalommal beszélt utólszor nyilvánosan. És e bucsuszavai oly szépek magokban véve s annyira jellemzik Renant, hogy legjobb lesz, ha azoknak idézésével fejezzük be e sorokat: *»Őnök egy fénysugarat akartak vetni utolsó napjainra. Alighanem utoljára foglalom el most az elnöki széket ily ünnepek alkalmából. Még egy órával ezelőtt (oly nyomorúságokkal küszködöm) nem tudtam, hogy megjelenhetek e gyűlésükön . . .*

A történetben van egy csoda (csodának nevezem azt, mi csak egyszer esik meg) s e csoda az ókori Görögország. Igen, körülbelül ötszáz évvel Krisztus születése előtt az emberiség keblében befejeződött a műveltség, oly teljes s oly tökéletes tipusa, hogy mindent, a mi megelőzte, homályba borított. Ez valóban az ész és a szabadság születése volt. Mejelent a világban a polgár, a szabad ember. Az észre alapított erkölcs megszilárdult örök igazságában a természetfölötti fictiók vegyülete nélkül. Az ember felszabadítva gyermekkorra hóbortos félelmétől, nyugalommal kezdé vizsgálni rendeltetését. A tudomány, azaz a valódi philosophia, meg volt alapítva. Pillanattal nyíra a világ mechanikai rendszerét is észrevették; hanem csak pillanattal nyíra, de végre is az elv fel volt találva. Copernicus, Galilei és Newton később csak következtetéseket vonnak le az eszméknek azon csoportjából, mely a földet megfosztotta 'centrális helyzetétől és kilátást nyitott a világegyetem végtelenjére Az egyén élete rövid, de az emberek emlékezete örökkévaló, és ez emlékezetben van a valódi élet . .

Néhány kiváló ember becsülésére való tekintettel kell életünket berendeznünk . .

Köszönöm önöknek, hogy az emlékek által egy pillanattig belül merítették a túlvilág e tiszta levegőjébe. Ily gondolatok elfelejtetik velünk a szenvedéseket és megvigasztalnak öregedésünkön.

Látom-e még valaha az athéni Akropolist? Kétkedem, nem reménylem. Azt hiszem, hogy a mi csunya éjszaki ködünk lesz az utolsó látkör, melyet szemeim keresnek majd. De önöknek akkor is köszönettel fogok tartozni egy pillanattnyi szép álomért . . .»

NYILT LEVÉL.

Dr. Merényi Lajos úrnak.

T. uram!

Ön néhány igen érdekes verskölteményt hozván nyilvánosságra az »Irodalomtörténeti Közlemények«-ben Eszterházy Pál herczegtől, alkalomszerűleg a *Századok* I. füzetében megjelent közelebb múlt évi felolvasásomra vonatkozva helyreigazítólag s Cserei Mihály kiegészítéseül megjegyzi, hogy *biztos* állításom ellenére a fejedelmi pár nemcsak kalamajkát tánczolt.

Igaz, állítottam s ma is *biztosan* állítom, hogy a kalamajkát országszerzte tánczolták; de azt nem mondhattam, s nem is mondtam, hogy *csak* kalamajkát tánczoltak volna. Hisz e tekintetben az Apor, Cserei-féle adatok is megcáfolnának.

Az Eszterházy-féle érdekes táncz versekre azonban megjegyzem, hogy a táncz minőségét, a táncz fajtát pusztá szövegből meghatározni nem lehet, s ezért azon versekre éppen úgy dalolhattak kalamajka mint bármely más tánczdallamot is.

Igy levén, azaz, a *biztos* kifejezéshez ragaszkodván, ellenben a *csak*-ot nem ismervén magaménak, tisztelettel maradok

Bartalus István.

VIDÉKI TÁRSULATOK.

— A HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT szept. 25. és 26-án felolvasó gyűlést tartott Brádon, Zarándmegyében. Gróf Kun Géza elnök igen érdekes visszapillantást vetett Zarándmegye történetére, kiemelve annak legnevezetesebb pontjait s nagy tetszéssel fogadott beszédét következő mély szavakkal zárta be:

Az egykor virágzott Zomboly ma pusztá terület, Zaránd vára rommá lett, az 1561. említett hely- és családnevek igen kevés kivétellel elnémultak örökre s csak a történetírás birodalmában élnek; azon családok közül is, kiket Kozma Pál előszámlál mint Zaránd birtokos nemes családait, jelenleg a legtöbbnek ott birtoka nincs, a körösbányai megyeházban többé közgyűlések nem tartatnak. A multat a jelennel összehasonlítva, bizony jelentékeny különbséget látunk. Sok tekintetben haladást s új életet veszelünk a mult idők romjai közt. A talátsi határon látható gáliczköves oldal remélhetőleg többé nem hever használatlanul, mint Kozma Pál idejében, és a köszén területek is, ha jól értesültem, mivelés alá vétettek. B. e. Kozma Pál Zarándmegye főispánja 1848-ban még azt irhatta, hogy két vasolvasztó s három vashámoron kívül más gyára nincsen Zarándmegyének, jelenleg a gyáripar itt is lendületet nyert s az ércbányászat, a modern idők technikája felhasználásával s a mai bányászat igényeinek megfelelőleg folytatatik. A tanodák száma a multhoz képest szaporodást mutat s a köznép nevelése itt is haladóban van. Bizonyára a történet könyvével kezünkben s élénk visszaemlékezéssel a multa lelkükben a régi Zarándmegye területén feleszámú változásokat veszünk észre s nyilván van előttünk, hogy itt sok min-

den más és új színben tűnik fel, mint annakelőtte, s még a képek körvonalai se mindenütt a régiék. Időnk rohan s a napoknak egymásután való következésük viszontagságokkal teljes! Ámde Zaránd erczhegységeiben az arany mai napig sem merült ki s ontja gazdagságát s a magyar állam eszméje erősödik lakói szívében. A magyar faj most is szívósan ragaszkodik nemzeti-ségéhez, a hazaszeretet lángja fennen lobog, a józan haladás szelleme, melynek vívmányai fényesen bejegyezvék a zarándi marchalisok jegyzőkönyveibe s hivatkozom itt, hogy példával éljek, az 1844-ik év augusztus 19-ikén tartott közgyűlés határozatára s a követi utasításokra, melyek egy mély pillantást hagynak vetni a régi megyék municipalis életére s azt mintegy tükrözik, mai nap is áthatja értelmiségét, a művelődés vágya, szüksége ma is élénken érzett. Ezen erkölcsi erők és hatályok, melyek a múlt idők lefolyása alatt s a viszontagságok közepette az állékonyság jellegével bírnak, egyesítenek minket mindnyájunkat, kiket ugyanazon szellem éltet s elevenít. E szellem sugallatára gyülekeztünk össze e mai nap, ennek nevében üdvözlöm az itt megjelenteket s köszönöm a hozzánk intézett meghívást, melyet örömmel s hálával fogadtunk el. A hunyadmegyei történeti s régészeti társulat nemcsak tudományos, de hazafiás hivatást is teljesít, midőn megyénk multjának s jelenének részletes ismeretét széles körben terjeszteni törekedik. Ha ezelőtt tizenhárom évvel meg nem alapított volt, ezen együletet inkább ma kellenék megalapítanunk, mint holnap.

Az értekezések sorát *Bartha* Lajos esperes, a tordasi református egyház multjáról írott hosszabb tanulmányával nyitotta meg; utána Vané Ferencz bányamérnök tartott értekezést a rómaiak vízemelő készülékeiről. Különféle kerékrészeket találtak a vöröspataki és spanyolországi bányákban, melyek magukon viselték a római jelleget, de használatok módját meghatározni nem lehetett. Hasonló kerékrészeket találtak az idén Budán is, melyeket értekező arányaikban kiegészített s úgy találta, hogy a kerék egy, több mint három méter átmérővel bíró vízajtó volt, melynek segítségével a rómaiak a bányák mélyéből kimerték a vizet és minél lejjebb haladtak, annál több és több kereket alkalmaztak. Kun Róbert egy követi utasítást mutatott be, melyet Zarándmegye rendi 1841-iki októberi közgyűlésükből adtak. Téglás Gábor értekezését a rómaiak bányaadminisztrációjáról Mailand Oszkár olvasta fel, kimutatva, hogy habár a legfőbb bányahatóság székhelye a rómaiak idejében Zalathna volt, a Fehér-Körös völgyében is lakott egy subpraeffectus. — Végül az elnök tartott záró beszédet, megköszönve a közönség érdeklődését.

— A »BÉKÉSMEGYEI RÉGÉSZETI ÉS MŰVELŐDÉSTÖRTÉNELMI TÁRSULAT« 1891-2-ik évre szóló XVI-ik »Évkönyve« a főtítkár Dr. *Karácsonyi* János által szerkesztve elhagyta a sajtót. Vidéki Társulataink közül a legrégebbek közé tartozik, melynek különben is fontos és nehéz feladat jutott osztályrészül: úgy kell az ország minden részéből összegyűjteni a szétszórt történelmi adatokat — miután a megyében létezett levéltárakat a török pusztítás megsemmisítette vagy szétszórta. A feladat teljesítéséhez ez a kötet is derekasan járul. A kötetet *Csánky* Dezső értekezése nyitja meg: »A régi Szeghalom és Füzes Gyarmat népességi és birtok-statisztikája.« Ezt Csánky a Szeghalmon 1891 okt. 11-én tartott gyűlésen olvasta fel — alkalmyszerűleg épen annak a helynek statisztikáját mutatva be, mely-

nek területén a közgyűlés tartatott. Csánky adatait az országos levéltárban őrzött összeírásokból merítette s a középkor végétől kezdve összeállítá a két helység jobbágynépességének számát és birtokviszonyait. Az első adat 1479-ik évből országbírói ítélet alapján volt megállapítható s az első adólajstrom 1549-ből való. Ebből a századból még több ilyen lajstrom állott rendelkezésre: de a század végétől 1715-ig 125 éven át elvesz minden nyom — ezen időből az adatok a XVII-ik századi defterekből lesznek összeállíthatók, ha t. i. sikerülend ezeket feltalálni, mikor a két helység a szolnoki számdzsáksághoz tartozott. Csánky a rendelkezésre állott adatokból nemcsak a számokat, hanem a birtokosok neveit is összeállítá. Ezen a téren ily alakban ez az első kísérlet — mely kitünően sikerült, megérdemelné, hogy a többi vidéki társulatokban is utánzókra találjon — mert így sok támpontot nyerünk hazánk historiai statisztikájához. Igen érdekes és becses a második dolgozat is: »Kis nemesi élet Békésmegyében« Dr. *Karácsonyi* Jánostól. A Haranghy-család történetét mutatja be, mely nevét a Füzes-Gyarmattól észak-nyugatra fekvő Harangh falutól vette, s magát a család történetét a család perirataiból állítá össze. Pereit, osztozásait vázolja, s olyan érdekes korrajzot állít elénk, melyből a közéokori kisebb nemések belső életét megismerjük s mely annál érdekesebb, mert egészen ismeretlen világot tár fel előttünk. A család történetét 1560-ig viszi le, de azután is közöl még egy pár érdekes adatot, mely Harang helység sorsát vázolja a XVI-ik század végén s a XVII-ik elején. — A következő cikkben *Krisztik* János a Bölöni-levéltárból Békésvármegye multjára vonatkozó 14 oklevelet s regestát közöl, mely adalékot képez Haan Lajos »Békésvármegye hajdana« című munkájához. — *Sörös* Rudolf a római szentlélek társulat anyakönyvéből (melyet Bunyitay a Monumenta Vaticanában tett közzé) összeállította a békésmegyei zárandokok jegyzékét 1420—1520 között. — Dr. *Karácsonyi* János az utóbbi időkből megjelent munkákból összeállította (1285—1711) a Békésvármegye multjára vonatkozó okiratok regestáit. — Az Évkönyv utolsó cikke egy igen érdekes közlemény első része »A békésmegyei közmondások, népdalok, helynevek s tréfák gyűjteményé«-nek első része, koszorúzott pályamunka, melynek nyelvészeink igen jó hasznát fogják venni. — A hivatalos rovat a Társulat 1891—2-iki hivatalos életét vázolja.

HAZAI TÖRTÉNETI IRODALOM.

— *THALY KÁLMÁN* nagyszabású munkájából: »A Bercsényi család története« az Akadémia Tört. Bizottságának kiadásában megjelent a III-ik kötet, mely Rákóczi szabadságharczának első éveit foglalja magában, s 53 ívet foglal el. De épen ezen terjedelem teszi egyik becsét: mert nemcsak a Rákóczi-okmánytár van feldolgozva benne, hanem egy sereg eddig nem ismert új adat is. Ugy, hogy történetünk ezen rendkívüli koráról

egészen új képet nyerünk. A munkát Beresényi Miklós rézkarczos arczképe díszíti. Közelebbi füzetünkben ismertetni fogjuk.

— PETRIK GÉZA nagy munkájából »Magyarország Bibliographiája 1711—1867« megjelent a IV-ik kötetnek első fele, mely pótlékokat tartalmaz a tulajdonképeni bibliographiához, s megkezdí az egész munka indexét, mely tudománysszakok szerint csoportosítva, az ezen időközben megjelent könyveket a szakemberekre nézve könnyen hozzáférhetővé teszi aránylag rövid idő, néhány nap alatt sok izléssel és gondddal olyan az abban nagy gondddal összeegyűjtött anyaghalnaszt. Nélkülözhetetlen alapmunka az írókra és bibliographusokra nézve.

— DR. RODICZKY JENŐ-től az országos Magyar Gazdasági Egyesület Könyvkiadó vállalata »juh és a gyapjú ismertetése« czímen munkát adott ki. E könyvről azért kell megemlékeznünk, mert annak első része (1—581.) a juhtenyésztés történetét adja. A mi gyér adatokat történeti forrásainkban talált, azokat összeállítá, kezdve az Árpád-kori okmányokon, egész az újabb időkig. Természetesen, adatai a XVIII-ik századtól kezdve szaporodnak s a páduai és spanyol juh behozataláról, a magán törzsnyják alapításáról hazánkban egész fejezetet ír. Mivelődés -- különösen gazdaságtörténetiünket egy egész új fejezettel gazdagítá a könyv, s mi azon óhajtásunknak adunk kifejezést, hogy Rodiczky e kezdeménye találjon követőkre. Különben Rodiczky már hazai méhészetünk történetéről is írt monographiát.

— AZ ATHENAEUM kézi Lexiconából immár a 23. és 24-ik füzet jelent meg, igen csinos kiviteli 4 térkép melléklettel, s a Light freight — Mátyás magy. királyokig. E füzetek ép oly jelesek, mint előző társaik s a cikkek gazdagsága, mint alaposága és tömörsége semmi kívánni valót nem hagy fenn. E füzetekben különben ép a magyar szó jó elé, melynél minden lehető vezérszó alatt találni felvilágosítást. Különben e becses és hiányt pótló vállalatból már az első kötet teljesen be van fejezve, s így is megszerezhető.

— A MAGYARTÖRTÉNETI IRODALOM 1890-ben A »Jahresbericht der Geschichtswissenschaft« című nagybecsű Évkönyveknek 1890-iki folyamában (mint a megelőzőkben is) Mangold Lajos ismerteti a magyar történetírást. Korszakokra osztva csoportosítja a megjelent könyveket, tanulmányokat s a folyóiratokban megjelent cikkeket is. Kitünően van összeállítva, kiváló tekintettel használhatóságra s teljességre s jegyzetben mindenütt pontosan idézve a könyv vagy értekezés címét; összesen 680 sz. idézete van. Kétségtelenül szép szám s örömmel tekinthetünk rá, mint történetírásunk fejlődésének bizonyosságára. De épen azért van szükségünk megbízható és pontos összeállításra -- s Mangold munkája e tekintetben minden méltányos kívánnatnak eleget tesz. Ugyszólván az ő jelentései Szinnyi repertoriumainak folytatását képezik s ebben áll munkájának egyik bece, — a másik az, hogy történetírásunkat a külföldre nézve is hozzáférhetővé teszi.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— Ö FELSÉGE KORONÁZÁSI JUBILAEUMA alkalmából készített feliratokat a Nemzeti Muzeum könyvtárában aug. 15-étől 25-ig közszemlére kiállították s ugyanott a magyar koronázási képekről kiállítást rendeztek. Az elsőt *Csontos* János, az utóbbit *Peregriny* János rendezték. A Muzeumi könyvtár helyiségeit, ide értve az ujonnan berendezett diszes termeket is, karba hozták, hogy a közönségnek be lehetett azokat mutatni, s a termek egymásba nyíló sorozata impozáns látványt nyújtott a szemlélőknek. De maga a kiállítás 98 diszesnél diszesebb felirat s 51 koronázási kép: 1608—1867 közt, melyek az országos képtárból hozattak át, az olvasó termet s a könyvtár egyik folyosóját foglalták el. A kiállításhoz *Csontos* és *Peregriny* bő kalauzt készítettek. A feliratokat *Csontos* írta le, figyelembe vévén a feliratok aláíróit, becslöit s diszítőit. A képeket *Peregriny* írta le, úgy hogy ez a Kalauz a kiállításnak maradandó emléket képezi. A kalauzt a király s királyné ö felségeik arcképe díszíti.

— Az »ERDÉLYI MAGYAR NEMES SZINJÁTSZÓ TÁRSASÁG«, mely a magyar színművészet állandóságának alapját megvetette 1792. nov. 11-én tartotta első előadását. Ez év volt *Katona József*nek születési éve is. *Kolozsvárt* bizottság alakult, mely országos jellegű ünnepélylyel fogja e nevezetes esemény évfordulóját megülni.

— A RODOSTÓRI RÁKÓCZI-TEMPLOM restaurálása *Beszédes Kálmán* vezetése alatt teljesen befejeztetvén, pater *Randazzo Ferencz* minorita mint e templom plebanusa által sept. 11-én szenteltetett fel s adatott át a közhasználatnak. Az első misén, mely a restaurálást lehetővé tett adakozókért mondatott, pater *Randazzo* külön megemlékezett *Bay Ilonáról* is s arról e nemeslelkű honleányt egy sept. 13-án kelt levelével értesítette is.

— NAGY-KÖRÖS VÁROSA monographiája egy lépéssel előhaladt. A munka két részből fog állani: az első rész 8—10 ív terjedelemben a város történetét adja, s ehhez van egy pár fogyatékos előmunkálat is: *Balla Gergely* krónikája s a Hódoltsági Okmánytár Nagy-Körösre vonatkozó része. Ennek megírására történetíró fog felkérteni, ki a városi ltáron kívül az országos levéltárban s Pest vármegye ltárában fog becses adatokat találni. A II. rész a város jelenét és fejlődését vázolja a XIX-ik században s ezt több szakember készíti. A munka szerkesztését *Galgóczy Károly* vállalta el.

— RÉGÉSZETI ÁSATÁST rendezett september utolsó napjaiban gr. *Kuun Géza* a nála vendégként időző dr. *Jung Gyula* prágai egyetemi tanárral a veczeli castrumtól keletre, az aradi országut és vasuti töltés közt elterülő szántóföldön. Az ásatás nem volt eredménytelen. Találtak egy nagy feliratos követ két szépen faragott alapkövel, egy oszloptöredéket, egy oroszlán-testet és oroszlánfejet nem messze egymástól. Ugy látszik, e leletek mind egy családi kriptá részeit képezték, az *Aelius Januarius* családét, melyben négy tagnak nevét örökíti meg a feliratos kő. A család egy másik tagjának hamvai fölé emelt követ már régebben ásatta ki a gróf ugyancsak itt.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— SZERÉMI GYÖRGY élete és emlékezete. Dr. *Szádeczky* Lajos Akad. I. tagtól. Budapest, 1892. 8-adr. 82 l. (A Történettudományi Értekezések XV. kötetének 7-ik száma.) Ára 75 kr.

— SZERÉMI EMLÉKIRATA kiadásának hiányai. A bécsi codex alapján írta dr. *Szádeczky* Lajos. Budapest, 1892. 8-adr. 47 l. (A Történettudományi Értekezések XV. kötetének 8-ik száma.) Ára 45 kr.

— KASSA VÁROS régi számadáskönyvei. 1431—1533. Közli ifj. *Kemény* Lajos. 1892. Nyomtatta Bernovits Gusztáv Kassán. Maurer Adolf bizománya. Nagy 8-adr. 157 l.

— CHORENEI MÓZES. Nagy-Örményország története. Eredeti örményből fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Szongott* Kristóf. Szamosujvártt, 1892. Nagy 8-adr. 298 l. (Choronei Mózes arczképével.) Ára 1 frt.

— A BÉKÉSVÁRMEGYEI régészeti és mivelődéstörténelmi Társulat Évkönyve. 1891/2. Összeállította dr. *Kardosonyi* János főtítkár. Tizenhatodik kötet. Gyulán, 1892. 8-adr. 157 l.

— DIE SIEBENBÜRGISCH-SAECHSISCHEN SCHULORDNUNGEN mit Einleitung, Anmerkungen und Register, herausgegeben von dr. Friedrich *Teutsch*. Zweiter Band 1782—1883. Berlin, 1892. Nagy 8-r. LXXXVIII és 623. (A Monumenta Germaniae Paedagogica XIII-ik kötete.)

— NUNTIATURBERICHTE AUS DEUTSCHLAND *nebst ergänzenden Actenstücken*. Erste Abtheilung 1553—1559. Herausgegeben durch das kön. Preussische Institut in Rom und die k. Preussische Archiv-Verwaltung. I. Band. Nuntiaturen des Vergerio 1533—1536. Gotha, 1862. nagy 8-adr. LXVII és 615 ll. II. Band. Nuntiaturn des Morone 1536—1538. Gotha, 1872. VIII és 470 ll.

— FELDZÜGE des Prinzen Eugen von Savoyen. (Geschichte der Kämpfe Österreichs.) Herausg. vom k. u. k. Kriegs-Archiv. XV. XX. Bd. Wien, 1891/92. 8-adr. 358. 248 p.

— ZWEI DENKSCHRIFTEN Erzherzog Rainers aus den Jahren 1808. und 1809. Herausgegeben von Eduard *Wertheimer*. Wien, 1892. 1—79 ll. 8-r. (Különnyomat az »Archiv für Oester.«-ből).

— AUFENTHALT DER ERZHERZOGE JOHANN und Ludwig in England 1815. und 1816. Nach ungedruckten Quellen von Eduard *Wertheimer*. Wien, 1892. 1—50 ll. 8-r. (Különnyomat az Archiv für oest. Geschichte-ből.)

— MITTHEILUNGEN DES K. U. K. KRIEGS-ARCHIVS. Herausgegeben von der Direction des k. u. k. Kriegs-Archivs. Neue Folge. VI. Bd. — Supplement. Wien, 1892. 8-r.

— DELLE ABBREVIATURE NELLA PALEOGRAPHIA LATINA. Studio di Zanino *Volta*. Con 36 tavole e figure intercalate nel testo. Mileno, 1892. 8-r.

HIVATALOS ÉRTEŚITŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi oct. 6-án d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Óváry Lipót elnöklete alatt Barabás Samu, dr. Boncz Ödön, dr. Csánki Dezső, dr. Czobor Béla, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Hampel József, dr. Komáromy András, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Óváry Lipót mint legidősb vál. tag foglaltván el az elnöki széket, az ülést megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Czobor Béla és dr. Komáromy András vál. tagokat kéri fel.

89. Titkár jelenti, hogy Erdélyi Pál, eddig évdíjas r. tag, 100 frt befizetendő alapítvánnyal a társulat alapító tagjai sorába lépett.

Köszönettel örvendetes tudomásul vétetik.

90. Előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltnak a) *alapítókül:* Hont vármegye törvényhatósága 100 frt alapítvánnyal (aj. gróf Szécsen Antal), Párvy Arvéd (néhai Párvy Iván társ. tag fia) Bpsten, 100 frt alapítvánnyal (aj. Erdélyi Pál); b) *évdíjas r. tagokúl 1892-től:* Povolny János m. kir. postatakarékpénztári tiszt Bpsten (aj. Ballon Adolf Alajos), dr. Ziskay Antal kir. tanácsos Győrött (aj. Szilágyi Sándor), Szabó János békés-bánáti ev. ref. esperes Körös-Tarcsán (aj. Véghely Dezső), Moravék János uradalmi intéző Puszta-Zselizen (aj. Vitális Mór), Schreiber Frigyes ny. min. tanácsos, orsz. képviselő Budapesten (aj. Szilágyi Sándor), gróf Festetics Benno kir. tanfelügyelő Székesfehérváron (aj. Majláth Béla).

Megválasztatnak.

91. Előterjeszti a pénztárnok szeptember-havi kimutatását, mely szerint összes bevétel volt 5463 frt 33 kr,
» kiadás » 1925 » 51 »
maradvány 3537 frt 82 kr;
a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál
folyó számlák szerint fennálló 4996 frt 78 kr
követelést, 1892. sept. 30-án összesen 8534 frt 60 kr

készpénz áll a társulat rendelkezésére, melyből a Hont vármegytől befizetett 100 frt alapítvány tőkésítendő.

A pénztárnok jelentése tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik; az alapítványul tőkésítendő 100 frtra nézve pedig megbízatik az elnökség, hogy azon a P. H. E. Takarékpénztár útján $4\frac{1}{2}$ százalékos adómentes regale-kártalanítási kötvényt vásároltasson.

92. Jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztár folyó évi 6350 és 10045 számú értesítései szerint a f. évi 76 és 83 jk. pontok alatt kelt választmányi határozatoknak megfelelőleg 200 frt, illetőleg 1700 frt alapítvány annak idején tőkésített.

Tudomásul szolgál.

93. Előterjeszti Karasszon József társulati pénztárnoknak a rodostói Rákóczi-templom restaurálására begyűlt adományokról szóló számadását a már befejezett restaurationalis munkálatok ügyében kelt összes iratokkal s azzal a jelentéssel, hogy a felmerült költségek fedezésére küldött 600 frtnyi összeget Salvatore Mentuccia konstantinápolyi minorita provincialis még mintegy 100 török fonttal toldotta meg, a mi neki megtérítendő lenne.

Az előterjesztett számadás szíves megbíralás végett az összes iratokkal együtt a számvizsgáló bizottságnak adatik ki, azzal a felkéréssel, hogy a begyűlt adományokból folyóvá tett 600 frtot meghaladó költség-többlet megtérítése iránt is véleményt adni szíveskedjék; addig is elhatározza a választmány, hogy Salvatore Mentuccia provincialisnak, Randozzo Ferencz rodostói plebanusnak és Beszédes Kálmán festő hazánkfiának, mint a restauratio ottani buzgó intézőinek, kegyeletes fáradozásukért köszönő levél küldessék.

94. Dr. Csánki Dezső, mint a gazdasági bizottság jegyzője, felolvassa a bizottságnak f. évi június-hó 23-án tartott üléséből kelt véleményes jelentését a pénztárnoknak a jun. 2-iki vál. ülés elé 78 jk. pont alatt benyújtott azon javaslata tárgyában, hogy az államadóssági kötvényeknek a valuta-rendezés alkalmával czélbavett conversiójából származható veszteség elhárítása végett a társulat 11,500 frt névértékű $5\frac{1}{2}\%$ -os papíráradékai cladassanak s a választmány ez értéknek czélszerűbb elhelyezése iránt intézkedjék.

A bizottság indokolt véleménye, mely szerint az állami conversio nyugodtan bevárandó s a kérdéses 11,500 frtnyi összeg legfeljebb az esetben lenne előbb convertálandó, ha erre a papíráradékok emelkedése és viszont például a regale-kártalanítási kötvények esése nyujtana kedvező alkalmat, — köszönettel tudomásul vétetik, s minthogy az értékpapírok jelen árfolyama mellett semmi intézkedés nem látszik kívánatosnak vagy szükségesnek, a jelentés egyelőre irattárba tétetik.

95. Szilágyi Sándor titkár előadja, hogy a Történelmi Tár ez évi folyamához készülő index a költségvetésben előirányzott 48 íven felül

még 1 és $\frac{1}{2}$ ívnyi szaporítást tenne szükségessé; kéri e másfél ív nyomtatási költségeinek megszavazását.

A kívánt póthitel 39 frtban megszavaztatik.

96. Hivatkozással a f. évi 43b. és 60. c. jk. pontokra, jelenti, hogy a római vatikáni könyvtár magyar szekrénye számára a társulat kiadványai már összeszedettek, elküldésök azonban részint Fraknoi Vilmos püspök úrnak Rómából ez idő szerint való távolléte, részint a Budapesten uralkodó járvány miatt, mely a könyvek szállítását az olasz határon előre láthatólag akadályoztatná, még eddig nem volt eszközölhető.

Tudomásul vétetik.

97. Jelenti, hogy a millenium megünneplése ügyében a f. évi 43. d. jk. pont alatt kelt határozattal kiküldött bizottság, elnökének egyéb elfoglaltságai miatt tanácskozásait még meg nem kezdhette.

Tudomásul vétetik.

Ezzel a folyó ügyek elintéztetvén, rövid szünet után —

98. Dedek Cr. Lajos vál. tag felolvassa Meltzl Oszkárnak *Az erdélyi századok ipara és kereskedelme a XIV-ik és XV-ik században* című értekezését, mely a *Századok*-ban fog megjelenni.

99. Szilágyi Sándor az egyetemi könyvtár ritkaságai közül bemutatja az Amerika felfedezésére vonatkozó ott őrzött egykorú nyomtatványokat és az ebsdorfi világ-térképek phototypikus másolatait.

Ezek után több tárgy nem lévén, elnök az ülést feloszlatja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Óváry Lipót s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: Dr. Czobor Béla s. k., Dr. Komáromy András s. k.

Igazítás. Bardócz Pál tagtársunk a *Névkönyvből* tévedésből kimaradt.

AZ ANGOL-MAGYAR ÉRINTKEZÉSEK

TÖRTÉNETÉHEZ.

(1620 – 1670.)

— ELSŐ KÖZLEMÉNY. —

I.

Ismeretes, hogy a XVII. század kezdetén a protestantismus és katholicizismus között nyíltan kitört harcban a protestánsok szemei ismét a Szigetország felé fordultak, melynek királya a protestantismus legexponáltabb, bár nem legkiválóbb alakjának, pfalzi Frigyesnek ipja vala. Hányféleképp ostromolták Jakab királyt, s mily makacsul vonakodék ez vejének ügyét felkarolni, alapos és kimerítő bűvárlat alapján adja elő Gindely, a 30-éves háború érdemes történetirója.¹⁾ Igaz, hogy Bethlen Gábor a maga felkeléseit és hadjáratait, bár a cseh-morva rendekkel szövetsége volt, egészen önállóan intézte, de mennyire függ ily combinált háborúkban egyik szövetséges sikere a másiktól, azt felesleges fejtegetni, hogy kitűnjék, mennyire voltak az angol király állásfoglalásában a nálunk forrongó kedélyek is érdekelve.

Ám sokkal nagyobb hódító erőt, — mint a különben is tétlen, s a prot. hitők iránti hűségben is megbizhatlanoknak tartott angol uralkodók —, gyakorolt az angol szellem ez időben, az egész művelt világ előtt bámulatos fellendülésével. Verulami Baco neve rövid időn szerte ismeretes, s olyanok szájában is jelszó lőn, kik az általa hirdetett inductiót nem találták keresztülvihetőnek.²⁾

¹⁾ Anton *Gindely*: Geschichte des dreissigjährigen Kriegs in drei Abtheilungen. Leipzig, 1882. I. p. 175 — 181.

²⁾ Hogy csak közelebb érdeklő neveket említsek, v. ö. *Comenius* Physikájának előszavát, vagy a tudós eperjesi tanárnak, Bayernek Ostium sive Atrium cz. művét egybevetve a Lux mentium cz. művével; mindkettő Kassán jelent meg 1663-ban.

Az angol egyetemek hallgatói majdnem az egész continensből sorakoztak. S amint a magyar ifjak főleg Németországba és Svájcba mentek, úgy szokták volt a németek és svájcziai Hollandban és Angliában zárni tanulmányaikat.

Evvel természetesen nem akarjuk tekinteten kívül hagyni azon számos magyarhoni ifjút sem, kik magok is mentek Hollandba s Angliába. Ily formán a tanuló ifjuság által való érintkezés Angliával közvetett és közvetlen is volt. Azt szinte felesleges említeni, hogy azok, kik Angliát ily célból felkeresték, reformált hitvallásuak voltak. A latin nyelv, mint a tudomány nyelve, annak munkásait egész Európában egymáshoz közel hozta, műveiket kölcsönösen értették s élvezték s ezért kiemelendő az angol szellemnek is befolyása a prot. theologia kiképzésére. Az ábrándozásra hajló chiliastikus iránynak Mede angol theologus, »Clavis apocalyptica«-jával ¹⁾ jelentékeny táplálékot adott, oly iránynak, melyben a két felekezet különben találkozott.

Mert hogy ily találkozási pontokat a protestánsok egyébként nem kerestek, az az azon kort ismerők előtt nem új dolog, ellenkezőleg annyira bősültek valának egymás iránt, hogy pl. egy lutheránus pap kijelentette, ha a törököknek reformált hitre kellene térniök, akkor jobb, ha mohamedánnak maradnak.²⁾ A mióta az úrvacsora tanában a német és svájci reformátorok tana széjjel ment, szokásba jött e tant a keresztyén tanrendszer legfontosabb részének tekinteni és nyilvánítani. Mennyi kárt okozott legyen e vizsgálkodás békés időben is, könnyű átlátni. A kár csak növekedhetett oly küzdelmes időkben, a milyenek különösen a fehérhegyi csata után a cseh- s később általán a németországi evangélikusokra beköszöntöttek. Hogy mennyi része volt e balsorsban a szász választó lutheránus theologusainak, különösen Hoënak, azt kutatni nem lehet czélom; ³⁾ tény, hogy

¹⁾ Mede »Clavis Apocalyptica ex Innatis et Insitis Vissionum Characteribus eruta et demonstrata etc.« cz. műve már 1632-ben jelent meg Cambridgeben, ujonnan átdolgozott kiadásban. E mű az egész continensen nagy tekintélyben állott.

²⁾ Megander Kristóf, pirnai exuláns pap adta e választ egyes próféta-kül fellépő személyek azon jóslatára, hogy a törökök keresztyénekké lesznek. Historia Revelationum p. 24.

³⁾ Hoë v. Hoenegg, a szász választó fejedelem udvari papját képes jellemnek tartják a történetírók. Tulzott luteranizmusa mellett nem karolta

a császár seregei, a mint diadalt diadal után arattak, nem tettek különbséget hitvallás közt s a protestánsokat, kik számára nem látszék immár segély, egyaránt üldözték. Az angol trónon beállott változás semmiképen sem változtatta meg a helyzetet; a dán segítség pedig gyöngének bizonyult.¹⁾

1628-ban több csekélyebb fontosságúnak látszó esemény történt, mely mégis következményeiben sok zajosat túlszárnyalt. Ez események: Hartlib Sámuel,²⁾ sziléziai kereskedő Londonba költözködik; John Dury (Dureus) Angliát odahagyva, a continensre jó irenikus eszmék terjesztése végett.³⁾ A cseh száműzöttek, köztük Comenius, Lissában Lengyelországban találnak menekülést; oda jó Jonston nevű, skót származású, fiatal orvos is, később korának első természettudósa.⁴⁾ Bethlen követei, Herbornban megjelenve, megalkusznak Alsteddel, Bisterfelddel és Piscatorral, hogy miután Herborn amúgy is teljesen fel van dúlva, jöjjenek Erdélybe s vegyék át s vezessék a fejedelem gyulafehérvári iskoláját.⁵⁾ A szellemi tőkék ezen vándorlása az

fel, mint illlett volna, a csehországi evangélikusoknak, kiknek nagy része református volt, veszélyeztetett ügyét; sőt már a békekötés megkötése idején is egy külön iratban kívánta bizonyítani, hogy a békének a reformátusokra nem szabad kiterjednie. *Gindely* id. mű III. 63.

¹⁾ Ez időszak történetét *Gindely* id. mű II. része tárgyalja.

²⁾ Hartlib működését az angolok ujabban igen méltányolják; hogy ne is említsük *Masson* nagy művét Milton életéről, (*The life of Milton* 6 nagy kötet), ide tartozik *Dircks*: *A biographical Memory of S. Hartlib* 1865. és *Althaus* londoni tanár értekezése *Samuel Hartlib*, *Historisches Taschenbuch* 1884. folyamában.

³⁾ Dureusról már a XVII. századtól kezdve egész kis irodalom létezik, melynek felszámolását, valamint Dureus életének s működésének kimerítő rajzát lásd *Herzog*: *Realencyclopaedie der prot. Theologie* II. kiadásában Dury v. Dureus név alatt

⁴⁾ Jonstonról a reálencyclopaediák adnak némi felvilágosítást; legkimerítőbbet azonban a boroszlói városi könyvtár egy Jonstoniana nevezetű kézírata, ahol e jeles férfiú eredete és művei le vannak írva.

⁵⁾ Alstedről sok érdekes új adatot olvashatni Dr. A. *Nebe*: *Zur Nassauschen Schriftstellergeschichte* p. 6 és köv. Ugyanott közölve van Bethlen Gábor meghívó levele Alstedhez és társaihoz, melyet részben érdekessége miatt, részben pedig, mivel e meghívás chronológiája felől eddig csupán tapogatóztunk, jónak látok egész terjedelmében átvenni:

Gabriel dei gratia sancti romani imperii et Transsylvaniae princeps partium regni Hungariae dominus, Siculorum comes, ac Oppulidae Ratiboriae-que dux etc.

Doctissimi et eruditi nobis syncere dilecti. Reversus ad nos fidelis noster Caspar Boiti, quem causa ipsarum accersendarum superioribus mensibus dimissum volueramus, promptam voluntatem praeclarumque nobis operam

által nyer jelentőségben, hogy a megneveztem férfiak részint már előzőleg, részint a következőkben egymással ismeretséget kötöttek; s mint a testi, úgy a szellemi küzdelmekben is áll az: hol a vezér, ott a hadsereg – ezen költőzködések által az e férfiak köré csoportosuló szellemi érdekek is vonatkozásba léptek egymással, egymást tisztítva és erősítve. Háromról e férfiak közül, Alsted, Bisterfeld, Comeniusról, kiknek működése közvetlenül is érinté honunkat, volt már több ízben is alkalmam szólani. Hadd álljon itt néhány sor Dureusról és Hartlibról, koruk fölötté érdekes alakjairól, annál is inkább, mert nálunk majdnem ismeretlenek.

Még talán ismeretesebb Dureus. A maga idején egész vitairodalmat keltett s a következő században is egész kis irodalom foglalkozott vele. Élete czéljául a két prot. felekezet egyesítését tűzte ki, s feladva kényelmes állását,¹⁾ bizonytalanba indult,

suam navandi studium abunde retulit, literasque ad nos datas reddidit, ex quibus et etiam ex relatione eiusdem fidelis nostri cum omnia in rem necessaria cumulate intellexerimus, gratissimus nobis insignis Earum erga nos affectus fuit, benigneque eo contenti reddimur, cum praesertim speremus voluntate divina huc appulsos non inanem laborum suorum fructum posituros. Nihil itaque iam superest, quam ut iuxta promissa nobis facta iter suscipiendum velint, ita ut in tempore, mora ulteriori posthabita, appellere possint. Nos benigne operam daturi erimus, ut certum hominem nostrum circa finem Maji Posonium usque eisdem obviam mittamus, cui cura conducendorum curruum deducendarumque Earum commissa, usque ad duodecimum Junii eas ibidem ut operiatur in mandatis dabimus.

Aequum igitur est, ut hac benigna voluntate nostra intellecta eo pacto iter instituant, quo circa tempus illud Posonium appellere valeant, ne frustra ibidem eas expectando homo noster moram inanem faciat.

Interea tamen hoc rerum ubique in partibus illis statu commodum arbitramur, ut itineris personarumque suarum diligentem curam habeant, ne quid incommodi uspiam pati eisdem contingati; quod pro sua prudentia facturas sibi haud defuturas cum nihil dubitemus, erit ut deo favente incolumes huc appulsos alacres conspiciamus, omnemque favorem et benignitatem nostram erga eas eo pacto demonstramus, quo expectationi earum de nobis abunde satisfieri possit. Quibus de caetero omnem incolumitatem comprecamur. Datum in arce nostra Fogarasiensi die 22. Februarii, anno domini 1629.

Gabriel.

E levél a hernborni lelkész-seminarium egyik kézirat-kötetében van; abból közölte Dr. A. Nebe: Zur Nassauischen Schriftstellergeschichte cz. művében p. 9.

¹⁾ Hogy Dureus 1628-ban hagyta oda állását a protestánsok egyesülése ügyének előmozdítása végett, ezt maga is feljegyezte egy művében, mely működésének apologiáját tartalmazza: Apologetikon Pro suo tractatu Genevae 1667. p. 3.

s nyugalomért küzdelmet, szidalmat, gyanúsíttatást, méltatlan leccskéztetést cserélt. Azonban nem kell hinni, hogy életiránya egyoldalú volt: — mély theologiai képzettség és őszinte kegyességből meríte utjaira erőt. Nagyszámú művei közt vannak olyanok is, melyek az iskolaügy reformjával és pedig jeles férfiak ítélete szerint is jeles módra értekeznek. Számos irenikus iratain végig tekintve azonban azon benyomás alól nem szabadulhatunk, hogy a gyakori ismétlések, időnként terjengősség, csökkenték nemes szózatainak erejét, ellapítván gondolatmenetét, okoskodását. Lehet, hogy Bisterfelddel, ki Angliában végezte tanulmányait, már 1624—1626 közt ismerkedett meg, bár erről bizonyos tudomással nem birunk.¹⁾ Azonban fenn jellemzett benső hivatása okot ada neki széles e földön, merre protestánsok laktak, ismerkedni, s így az erdélyi férfiakkal való összeköttetése a nélkül is érthető.

Még csodálatosabb alak Hartlib,²⁾ atyja után német, anyja után angol. A nélkül, hogy tudnók, miért, a mondottam évben Siléziát, szülőföldjét elhagyja s Londonban telepszik meg. Csak annyit tudunk, s ez jellemző, hogy nem kereskedelmi indokból ment oda. Azonban, mint egy önmaga által készített életrajz-vázlatából tudjuk, életét a közjónak szentelte, közjónak a legtágabb értelemben. Érdeklődése mindenre kiterjedt: az államra, mint ilyenre, erről megírta, Baco nyomdokában, a maga Makariáját; nevelésügyi érdeklődése összeköttetésbe hozta a különböző országok tanférfiaival; Dureus egyeztető kísérleteit levelekkel, értekezésekkel támogatá; a tudományok összességökben, s majdnem egyenként is, mind értőre és művelőre találtak benne. Így érthető, hogy az idegen származású kereskedő London szellemi életének csakhamar központja lőn, úgy hogy nemcsak a tudomány, de az államhatalom tevékenységére is folyton erősített befolyása, melyet ő viszont, a szigetországot elszigeteléstől megmenteni

¹⁾ E tartózkodásról csak Cuno cikkéből van tudomásunk, a Magyar Prot. Egyh. és Isk. Figyelő 1882. folyamában Venetianer Sándor közölte a cikket magyar nyelven p. 295—304.

²⁾ Hartlib a maga élte körülményeit — igen vázlatosan — érinti egy 1660. évben Worthingtonhoz intézett levelében. Ez irat másolata a Brit. Mus. MS. Addit. 6269. és 6271. sz. alatt található; ugyanaz nyomtatásban is meg van White Rennet: Registes and Chronicle cz. gyűjteményben p. 872.

hivatott összeköttetéseivel soha sem az önérdék s folyton az angol nép, tágabb értelemben az emberi nem javára kívánt értékesíteni.

A continenssel való összeköttetés közvetítésére természetesen legalkalmasabbnak bizonyult Hollandia. A kis ország nagy culturájával, számos jeles és önzetlen, ügybuzgó férfiú hazája vala, kik közt említenünk kell: Rivetust,¹⁾ Stresot,²⁾ Ruliciust.³⁾ Rivet leydeni tanár volt s kiváló theologus, ki is, tekintetbe véve, hogy a legkülönbözőbb országokból voltak tanítványai, a mondottam czélra leghivatottabbnak látszott Streso, hágai lelkész, részint tekintélyes állásánál, részint tudományos képzettségénél fogva mindenfelé nagy befolyásnak örvendett. A kor legkedvesebb alakjának egyike az amsterdami lelkész, Rulicius. Maga nem tudós, nem is irodalmilag tevékeny, azonban mindenfelé ismert férfiú, kinek, úgy véljük, csupán jeles tulajdonságait ismerték, szolgálatait a legkülönbözőbb oldalról, a continens majdnem összes országaiból, valamint Angliából is együttesen vették igénybe.

II.

Az evangélikus ügy kétségbeejtő állapotán segitendő, Dureus a Németországba induló G. Adolfnak egy emlékiratot adott át a két evang. felekezet egyesítése vagy legalább kibékítése ügyében.⁴⁾ A király s tanácsadó férfiai jóindulatulag fogadták a javaslatot s hátoríták a férfiút, ki erre majdnem az összes evangélikus országok hatásait, irányadó embereit felkereste levelekkel. A British Museum kéziratárában egy jókora kötet

¹⁾ Rivet Bisterfeldnek tanára volt; ennek mint tanítványának segítségét igénybe is vette a Catholicus Orthodoxus latin nyelvre fordításában. Lásd Bod, Hist. Hung. Eccl. Tom. II. Lib. III. p. 445.

²⁾ Streso írt egy művet: »De rationis usu et abusu«; közvetítő volt Hartlib és Comenius megismerkedésénél. Angliával — különösen Hartlibbal gyakorta váltott levelet, s paedagogikai reformok iránt is élénken érdeklődött. MS. Sloane 649 Brit. Mus.

³⁾ Rulicius életrajzi adatait nem sikerült eddig megtalálnom. Már Bisterfeldről írott értekezésemben tettem róla említést; Bisterfeld pénzt is deponált nála. L. végrendeletét. Bővebbet későbbi életéről Comeniusról írt művemben J. A. Comenius. Sein Leben und seine Schriften. Leipzig, 1892. I. 10 fejt.

⁴⁾ Lásd a 712. oldalon ¹⁾ sz. alatti jegyzetet.

csupán a harminczas évek elején ily hivatalos egyéniségekhez írott leveleit foglalja magában.¹⁾ Hartlieb pedig többi közt francziára fordítá Comenius Januáját, melyet Anchorán már lefordított vala angolra.²⁾ Ugyilátszik Lengyelországgal Streso, Erdélylyel Rivetus, kinek Bisterfeld tanítványa volt, közvetíté Hartlib levelezését, viszont nem volt nehéz a continensre lépő s épen G. Adolf³⁾ férfiával érintkező Dureusnak is értesülést vennie az Erdélyben virágzó ref. egyházzól. Ime az összeköttetés kezdetei. A szálak lassanként való szövődéséről nincs tudomásunk, a helyett egy tény tesz fényes bizonytságot arról, hogy az erdélyi református férfiak helyeslő tudomásul vették Dureusnak hozzájuk is intézett felszólítását;⁴⁾ a fehérvári zsinaton, melyen Dureus előterjesztését tárgyalták, azt támogatni készeknek nyilatkoztak s a fejedelemnek hozzájárulását is biztosították.⁵⁾ A tárgyalási pontozatokat, melyekről kimerítőbben Pisterfeldről írott értekezésemben szótoltam, itt nem ismétlem, csak megjegyzem, hogy a zsinat választ kisérő levelet, melyet Csulay püspök elsőnek irt alá, Dureus kívánsága szerint M.-Frankfurtba intézték,⁶⁾ abban is élénk óhaját nyilvánítvá az iránt, hogy az üdvös szándékot Isten mennél nagyobb sikerrel áldja meg.

Alsted⁷⁾ neve és működése különben ez időtájt virágzása tetőpontján állott. A fejedelem is szívesen költött műveire, de a külföldi kiadók is szívesen hozták azokat nyilvánosságra. Ency-

¹⁾ MS. Sloane 654. A levelek igen rokon tartalmuak; de a fáradhatatlan szorgalom, mely megírásukban nyilvánul, tiszteletre méltó.

²⁾ Erről csak Wengereis állításából van tudomásom: Hist. Ev. Slavonica, a hol Comeniusról szól; magam Hartlib franczia fordítását nem láttam. p. 419. 420. Anchorán angol fordításának első kiadása a drezdai udvari könyvtárban van meg.

³⁾ I. Rákóczy Györgynek érintkezései Gusztáv Adolffal feltalálhatók Szilágyi S. gyűjteményében: Okmánytár I. Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez. Budapest, 1875.

⁴⁾ A felszólítást magát Dureus lenyomatta: »Prodromus tractatum irenicorum« etc. 1661. Amsterdamban megjelent művében p. 22 s köv.

⁵⁾ E levelet közölte Lampe Historia ecclesiasticájában pag. 379—82.
⁶⁾ Ez óhaját egyik legelső iratának előszavában nyilváníttja. Lásd a poseni archivumban a testvérek levéltárának II. A. 2. 8 pontját. A véleményközvetítő kereskedő neve e szerint Jakob de Tamasz.

⁷⁾ Alsted a fejedelem megbízásából és annak érdekében egy rengeteg nagy theologiai műbe fogott, mely az ev. ref. theologia összes tételeit kívánta bő megalapítással különösen a socinianusok támadása ellenében megvédeni. E művet »Prodromus religionis triumphantis« etc. a fejedelemnek is ajánlotta. Albae-Juliae 1638.

clopaediai nagy művét második s bővített kiadásban adhatta immár, de azonkívül is minden év újabb és újabb műveket hozott tőle. Igaz, hogy ezen gyors termelési mód a termékek minőségének rovására volt. Egykorú levelekből, melyeket Schlöer Keresztély¹⁾ Hartlibhez intézett, azt látjuk, hogy sokan kortársai közül nem osztottak a többség dicsőítő elismerésében. Schlöer fércezműveknek nevezi, érték nélkül; azonban Alsted tudományos reputációja evvel nagy kárt nem szenvedett. Neve, valamint a fejedelem bőkezűsége, hirnevet kölcsönzött az erdélyi fejedelem székhelyének, mely menedékkül is szolgált az evang. hit exulansainak. Ezek közül különös említésre is méltó Dr. Kinner Cyprián²⁾ sziléziai származású nemes, ki két tárgyból is promoveált: a természettudományokból és a jogból. Házasság útján tekintélyes vagyona tett szert, azonban a császári hadsereg elpusztítá lakóhelyét s őt magát menekülni kényszeríté. Többi közt Magyarországra s Erdélybe is jött s itt, mint Hartlib írja: »megismerkedett Alsteddel s Bisterfelddel s jeles magyar tudósokkal«, különösen az iskolák reformálására irányuló törekvésével megnyervén azok rokonszenvét. E tartózkodásról, sajnos, csak egy részlettel birunk: Alsted és Kinner értekeznek egy siléziai nő nagy csillagászati művéről, mely más hasonnemű műveket homályba volt borítandó s Alsted, a nemes ambícióval telt tudós, kedélyesen mondja Kinnernek: hagyják-e magokat egy asszony által elhomályosíttatni?³⁾ — Azonban azért tettünk e tartózkodásról említést, mert valószínű, hogy Kinner mint siléziai, Hartlibbel ismerős volt, s későbbi időből bő levelezésünk van, melyet a két földi folytatott.⁴⁾

¹⁾ Schlöer kilétére nézve nem vagyunk teljes bizonyosságban; valami német akadémiai tanuló, a ki később Angliába ment. Bisterfeld útján volt összeköttetésben Erdélylyel. Levelei Hartlibhez feltalálhatók Brit. Mus. MS. Sloane 417.

²⁾ Kinner Cyprián nevével sem találkozunk még a legkimerítőbb Lexiconokban sem. A mit róla tudunk, azt Hartlib kicsiny iratából: a »Brief Information concerning Doctor Kinner and his Undertakings« London, 1648. merítettük. Élete és törekvései is egyik szomorú áldozatát képezik a vadul dúlt háborúnak.

³⁾ E rövidke megjegyzést Kinnernek egy későbbi, Alstedhez intézett levelében olvassuk. Brit. Mus. MS. Sloane 421. 432. p. 116.

⁴⁾ E levelezés a Brit. Mus. több kötetében van elszórva; a már fellelőzöttakon kívül v. ö. még MS. Sloane 649.

A fejedelemnek és környezetének szelleme élénk részt vett a szomszéd országban dúló háború változatain s a tényleges részvét is csak attól függött, lehet-e az evang. ügy többi harcosaival megfelelő szövetségre lépni. Nem lehet czélom a fejedelemnek e nemű tapogatózásait és kísérleteit, melyek úgy is más országokkal való szövetségre irányultak, s melyekre Szilágyi Sándor okmánytáraiban amúgy is megfelelő világosságot vet, e helyütt ismételni,¹⁾ csak egy eddig ismeretlen adatot említek meg, hogy Bisterfeld már 1637. Svédországba ment, s hogy Henricus Meerbothus nevében kétszer is beszélt a stockholmi tanácsban; ²⁾ ez adatot is csak azért említem, mert ebből biztosan lehet következtetni, hogy Bisterfeld a svéd egyházi élet kitünő férfait, Hottont ³⁾ és Matthiaet ⁴⁾ is ismeretségébe voná, kik is, miután Angliával magok is összeköttetésben valának, az angol ügybarátok figyelmét Erdélyre, jeles fejedelmére és ennek jeles férfaira, ha erre ugyan szükség volt, kellőkép irányozhaták.

Valószínűleg Hollandiát is érinté Bisterfeld, mert a sociianusok ellen írt művét: »De Christianorum uno Deo patre filio etc « Ámsterdamban a tudományos világ egyik legnevesebb czégénél, Elzevirnél adta ki már a következő évben; mely mű hírnevét a tudományos világ előtt jelentékenyen növelte.⁵⁾ S hogy a levélváltás London és Gyulafehérvár közt sem volt éppen ritka

¹⁾ Amár egyszer említettem Okmánytár Rákóczy György diplomáciai összeköttetéseihez cz. gyűjteményben az első részletek.

²⁾ Ezen, különben teljesen ismeretlen adatot Puffendorf IX. p. 312. alapján Bod Péter említi, Hist. Hung. Eccl. Tom. II. Lib. III. p. 312.

³⁾ Hotton, jeles képzettségű lelkész, a hatalmas de Geer nemesi ház bizalmas és nagybefolyású embere. Egyházi érdekű, Dureus szellemében írt művét, mely úgy látszik csak kéziratban maradt, csupán czíme szerint ismerjük. L. Com. levele az egyház előjáróihoz 1647. 22/IV. Poseni levéltár i. h. II. A. 2. 8. Hotton művének czíme: »De christiana inter Europaeos Evangelicos Concordia.« u. o.

⁴⁾ Matthiae János, theol. doctor, később Strengnoi püspök, előbb nyelvtanítási kérdésekkel foglalkozott, majd az egyházi élet körébe vonatván, élénken érdeklődött Dureus munkássága iránt, s a mennyiben később Károly Gusztáv idejében a királyra is némi befolyása volt, azt ezen értelemben használta. Dureus vele később egyenes érintkezésbe is lépett, s ennek actáit is magában foglalja a már egyszer idéztem Prodromus Tract. Iren. XI. része. Matthiaeról különben l. G. Gezelii, Biographika Lexicon A—H. p. 161. 163. hol művei is fel vannak sorolva.

⁵⁾ E műnek némi méltatását lásd Cuno már egyszer idéztem értekezésében (Pr. Figyelő 1882.); tüzetesebb ismertetését pedig Bisterfeld J. életrajza cz. munkámban p. 21—24.

dolog, bár a levelek nem maradtak fenn, kitűnik Bisterfeldnek egy a következő évben írt leveléből, melyet Hamburgból és Párisból intézett Hartlibhoz.¹⁾ Ez évben ugyanis a fejedelem Párisba küldte a francia királyhoz esetleges szövetség megkötése végett²⁾ s ő Hamburg közelében felhasználta a London felé menő kedvező alkalmat, hogy Hartlibnak üdvözlét küldjön s levelére válaszoljon. E válasz cím és aláírás nélkül található a Brit. Mus. egy kéziratkötetében, azonban a figyelmes olvasónak könnyű meggyőződnie, hogy a levélíró csak Bisterfeld lehet. A levél nyelve német. Ugy látszik, hogy Hartlib Bisterfeldet óhajtott volna magához Londonba, mert ez ígéri, hogy Hamburgba érve, meg fogja a dolgot gondolni. Egyébként a levél nemcsak a két érdekelt egyéniségre jellemző. Leveleik további közvetítésére Ruliciust akarják megkérni, mert Rivetus nem akarja a postapénzt elfogadni. Bisterfeld azt mondja tovább, hogy állásával meg van elégedve, mivel az már Isten akarata, s a mint Isten mindenütt jelen van, úgy Istennek is mindenütt lehet szolgálni. Majd meg rátér egy kis tudományos eszmeeserére. Hartlib Oxfordban kiadta volt Comenius »Pansophiae Prodrumus«³⁾ című művét, s ezt megküldte Erdélybe is Alstednek; Bisterfeld írja most, hogy még Gyulafehérvárt olvasta s hogy az író célzatával teljesen egyetért. Csak egy félévi nyugalma volna, hogy betömné a gáncsolók száját, úgy összeállítaná a bölcelet szabályait, hogy a kis gyermek is megértené, s ő valóban meg fogja mutatni, hogy 6 éves kis lánykája meg fogja azokat az axiómákat mind tanulni. Csak az Előszót az említett Prodrumushoz óhajtott volna hidegebbnek.

Egyebeken kívül még két részletet említünk a levélből: 1. Hartlibot kéri, hogy egy ifjút pártfogoljon; miből látszik, hogy ők is támogatták az ifjak peregrinációját. 2. Dureus törek-

¹⁾ E levelet a British Museum egy kéziratkötetében (MS. Sloane 427.) véletlenül találtam; a mennyiben sem névaláírással, sem címmel nincs ellátva.

²⁾ Az ezen küldöttségre vonatkozó adatok fel vannak dolgozva már idézett dolgozatomban Bisterfeld J. E. 24 s köv. l.

³⁾ Comenius e műve egy tervezett nagy tudomány és bölcelet rendszernek, a Pansophiának kívánta alapvonásait nyújtani. A tervezett műmindent oly kényszerűséggel akart előadni, hogy a kétség ki legyen zárva eredményeiből.

véseit hősiéseknek nevezi s biztosra veszi, hogy Isten megáldja őket.

Mivel azonban át nem mehetett Londonba, a választ Párisba czímeztette s meg is kapta. Erre ismét felel néhány sorban. Őszintén megmondja, hogy ő szeretne e tájakra, tehát Angliához közelebbre jönni, azonban ha Istennek s a fejedelemnek másképp tetszik, mit tegyen? Ki nem mondhatja, mennyi gondja van; csoda, ha a »ritkább« dolgokra gondolhat is. Majd meg a tudományos törekvésekre rátérve úgy találja, hogy nemcsak lehet az anyanyelvet használni e célra, hanem, hogy pl. a német nyelv, ha ki lesz képezve, a latin nyelvet túl fogja szárnyalni s ő nem is kételkedik, hogy a latin nyelv az Antikrisztussal együtt el lesz temetve. Végül ismételten is igen helyesli Dureus methodusát.

Még ez évben meghalt Alsted, Bisterfeld pedig a következőkben is diplomáciai küldetésekkel volt megbízva. A »ritkábbakra« rá sem ért gondolni, s így nem csodálhatjuk, hogy az angolokkal való összeköttetéseknek nyoma vesz. Különben az angolok tekintete is inkább saját ügyeikre fordult. A skótok vonakodása az angol egyház liturgiáját elfogadni, nyílt felkelésre vezetett, s a 4-ik és 5-ik parlament bezárása után keletkezett forrongás általános és erőteljes volt.¹⁾ Ha Hartlibnek és barátainak sikerült, mégis ez időben is (1641.) Comeniust tanügyi reformok céljából Angliába hívni,²⁾ úgy nemsokára meggyőződtek róla, hogy az idő, a mily terhes, nem békés művekkel az, hanem nagy politikai eszmékkel és eseményekkel, s így Comenius is már egy évvel rá eredménytelenül tért vissza. S majdnem az egész évtized a Szigetország lakosainak érdeklődését a magok dolgai számára foglalta le.

DR. KVACSALA JÁNOS.

¹⁾ L. Erre nézve az Anglia történelmét tárgyaló műveket; azonban Stern: »Milton und seine Zeit« Leipzig, 1878. cz. műve is behatóan foglalkozik az események szellemi és erkölcsi hátterével.

²⁾ Comenius maga nyújt angliai tartózkodásáról részletes jelentést részint Opera didactica II. része előszavában, részint pedig egy lissai barátaihoz intézett, később nyomtatásba is került levélben; e levél megvan a lipcei egyetemi és Boroszló városi és egyetemi könyvtárakban.

AZ ERDÉLYI SZÁSZOK

IPARA ÉS KERESKEDELME A XIV. ÉS XV. SZÁZADBAN.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

II.

Magától értetődik, hogy mindenütt, ahol virágzó ipar létezik, jelentékeny kereskedelemnek is kell lennie, mivel az ipari terményeknek rendszeres és biztosított kelendősége nélkül, vagyis megfelelően kiterjedt kereskedelem nélkül, az ipar egy népnél sem állhat fenn huzamosabb ideig. A szász kereskedelemnek fejlődése szintén karöltve haladt a szász ipar fejlődésével; mindkettő egyenlő mérvben és kölcsönösen támogatta és előmozdította egymást.

A középkori szász kereskedelem természete és kiterjedése iránt azonban oly nézetek uralkodnak szerte, a melyek az újabb nyomozásokkal merően ellenkeznek. Rendesen fölteszik, hogy közép Európának kereskedelme a kelettel a későbbi középkorban, vagy legalább is huzamosabb időszakon át Németországból a dunamenti utakon haladt keresztül Magyarországon és Erdélyen. Ezen kereskedelemben a szászok állítólag nagy mérvben voltak érdekelve és a kelet és nyugot közti közvetítők jövődelmező szerepében vetették meg jólétüknek alapját. Állítólag saját termékeiket elvitték Konstantinápolyba, Smyrnába, sőt Alexandriába és Arábiába, innen pedig a Levante és India nagyértékű terményeit hozták vissza. A középkor vége felé, nevezetesen Konstantinápolynak a törökök által történt elfoglalása óta (1453.) és amióta a Keletindia felé vezető tengeri utat a portugálok felfedezték (1497.) — mindenkorra elterelődött volna a világkereskedelemnek Magyarországon át vezető és a szászok részére oly előnyös útja, hogy egyelőre az olasz kereskedelmi köztársaságok, különösen a velenceiek kezébe menjen át, a kik

már eddig is a jelzett közvetítő kereskedelemmel sikeresen versenyeztek volna.¹⁾

Ezen, úgy a belföldi, mint a külföldi tudományban képviselt felfogás manapság már teljesen tarthatatlan. Habár az akkori időknek napjainkban mindenfelé feltárt forrásai nem egy sajnálatraméltó hézagot is mutatnak fel, mindazáltal elég gazdagok arra nézve, hogy világosan ítélhessünk e kérdés felett és ezen források — akár a külföldieket, akár a magyarországiakat vesszük — semmiféle támpontot nem nyújtanak a fenti állítások beigazolására. Az úgynevezett világkereskedelem sohasem követte a jelzett utírányt. A német, még kevésbé a többi külföldi nagy kereskedelmi piaczkok sohasem voltak ez uton sem közvetlen sem a szászok által közvetített, bárcsak némileg is állandó összeköttetésben a kelettel. Sőt még a legközelebb fekvő német kereskedelmi városok, mint Bécs, Enns, Passau, Regensburg, Nürnberg, Ulm sem követték valaha bebizonyíthatólag a dunai utat Magyarországon és Erdélyen keresztül, még Szerbiába vagy Bulgáriába sem. Németország a középkorban a fűszerárakat és a keletnek egyéb terményeit Olaszországból, különösen a velenceiektől és genuiaiaktól, a Hanza városokban és Németalföldön szerezte be. Sőt nagyon is kérdéses, vajjon Nagyszében vagy Besztercze városának középkori számláiban szereplő egyik vagy másik font bors szintén nem érkezett-e ezen utóbbi utirányban vagyis Németországból Erdélybe?

Vajjon nem tűnik-e fel mindenkinek, hogy a Róbert Károly, I. Lajos, Zsigmond korától Korvin Mátyás és azon túl terjedő időszakból fenmaradt számos okmányaink, továbbá városaink régi számkönyvei, a tanácsjegyzőkönyvek és krónikák mintegy közös megegyezés alapján egy árva szóval sem említik a szászoknak Konstantinápolylyal vagy Smyrnával és Alexandriával folytatott összeköttetését, ha ily összeköttetés még csak szerényebb mérvben vagy rövid időre is fennállott volna! Ugyan adott-e valaha valamely byzanczi császár vagy bolgár czár a szászoknak kiváltságlevelet, mely a Balkán országaiban való szabad kereskedést és az utazásra nézve oltalmat biztosított volna, a milyen számos kiváltságlevelet a szászok Erdélyre, Magyar-, Oláh- és

¹⁾ Kevés kivétellel majdnem mindazon történetírók, kik Magyarország középkori kereskedelmi viszonyaival foglalkoztak, régebbiek mint újabbak, a fent előadott nézetet vallják. V. ö. *Engel*, Geschichte des ungarischen Reichs II. R. 147. l., *Horváth* Mihály, i. h. 128. l., *Teutsch* Gy. D., Geschichte der Siebenbürger Sachsen, I. 129. l., *Hann* Fr., Zur Geschichte des siebenbürgischen Handels vom Jahr 972—1845. Archiv A. f. III. 145. l., *Falke* J., Geschichte des deutschen Handels, 77, 106 s m. A nevezett írók közül egyik sem idéz forrásokat ezen kérdésre nézve.

Lengyelországra, avagy Ausztriára nézve élveztek? És ezen kereskedésből sohasem keletkeztek volna bonyadalmak, egyenetlenségek, peresügységek s nem maradt volna reánk egyetlen egy alkulevél, számla, vagy valamelyes feljegyzés? Gazdag kereskedőink házába nem jutott volna ezen kereskedelem folytán semmiféle értékes keleti ékszer, avagy egy byzanczi festmény vagy könyv, valamely keleti fegyver, vagy egyéb emlék? ¹⁾ És a középkori műveltség élén álló ama Byzancz, a melyből a nyugoti országok összes műveltsége származik, a szoros összeköttetés daczára egyáltalában nem érvényesítette volna hatását a művelődés iránt annyira fogékony szász nemzetenél? Vagy nyilvánul-e például a szászok összes műiparában a keleti vagy byzanczi műizlésnek még csak parányi nyoma is? Művelődésük összes nyilvánulásaiban voltak-e még csak valaha is kelet felé irányulva, nem mutatja-e lényünk és minden tulajdonunk a nyugot és pedig kizárólag a nyugot behatását? ²⁾

¹⁾ A szebeni Mária-templom legrégibb egyházkönyvében, melyet *Seiwerth* kiadott (Archiv XI. köt.) a templom 1442-iki levéltárában felemlítetik egy casula contexta literis graecorum. Ebből, miként *Seiwerth* teszi, a byzanti birodalommal való kereskedelmi összeköttetésre aligha lehet következtetni. *Seiwerth* más alkalommal (*Die Stadt Hermannstadt*, 11 l.) hivatkozva *Chalkokondilas* byzanti író némely megjegyzéseire, mondja: »Die Bekanntschaft der Byzantiner mit den Sachsen und ihren Verhältnissen weiset mit Sicherheit darauf, dass auch das griechische Kaiserthum in dem Kreise ihrer Handelsunternehmungen lag.« Hogy ezen következtetést csakugyan biztossággal lehetne levonni, abban mégis kételkedünk; de kétségtelen az, hogy *Chalkokondilas* nem valami nagyon alapos ismeretet árul el a szászokról és viszonyaikról, midőn azt írja róluk: *lingua utuntur partim Dacorum, partim Pannonum. Victu et moribus Pannonnes imitantur* (Pannonnes alatt a magyarokat érti).

²⁾ A fent előadottak teljesen megegyeznek az újabb német tudományos kutatások eredményével a középkori kereskedelmi történet terén. Dr. *Heyd* V. szerint, (*Geschichte des Levantehandels in Mittelalter*, II. köt. 717. l.) okmányilag nincs bizonyítva, hogy a német Dunavárosok valaha direkt összeköttetésben lettek volna a kelettel. A legtávolabb ország, hova a passauai, ulmi, sváb, cölnei, aacheni kereskedők eljutottak, Magyarországon túl újtokat, Serbiába, Bolgárországba vagy Byzanzba, legalább nem találjuk ennek legcsekélyebb nyomát sem a forrásokban. Azon közönséges vélemény, hogy a XIII. század kezdetéig a fűszerek Konstantinápolytól a Duna mentén jutottak Németországba s hogy csak azóta szállították volna Olaszországból Németországba, mióta az olaszok Konstantinápolyt megszállották, ezen vélemény nem bír valami erős alappal, valamint az sem, hogy a bolgárok vagy magyarok, mint közvetítők Konstantinápoly és a Duna közepmentén fekvő vidék között szerepeltek volna. »Németország *Heyd* szerint keleti áruit részben közvetlenül Olaszországból, nevezetesen Genuából, Pisa és Velenczéből hozatta, részben pedig Flandria és Brabant városaiból, különösen Antwerpen és Brüggeből, hova szintén az olaszok közvetítése mellett jutottak, mire nézve feltűnő, hogy a németalföldiek nem közvetlenül

Összegezve a mondottakat: ama nézet, hogy a világkereskedelem a középkorban a nyugot és kelet között Magyarországon és Erdélyen át vette irányát és hogy a százszok ezen kereskedelemben résztvettek volna, — minden tekintetben tarthatatlannak bizonyult be.

Ha a tények ily beismerése a százszoknak a középkoron át érvényesülő jelentőségére nézve egy kedves ábrándot oszlat szét kiméletlenül, — mindazáltal a százszok érdemein ez nem változtat semmit sem. Mert ők a műveltség akkori központjaitól messze távol fekvő és barbár népektől körülvett országban, kemény és szivós küzdelem között mindenekelőtt a polgári munkának legelső alapfeltételeit teremtették meg, vagyis a vadonból emberi lakhelyet alkottak, megalapították a jognak, az igazságnak uralmát, terjesztették a műveltséget, mondhatni felnevelték a környezetet, a mennyiben felébresztették mindennemű addig ismeretlen szükségletnek érzetét, röviden mondva: teremtettek mindenekelőtt piacot és erre alapítottak virágzó és gazdag ipari életet. S mindezt úgy szólván csakis félkézzel lehetett megtenni, mivel a másik — még pedig a jobb kéz — mindenkor a kardot forgatta vagy legalább is ennek markolatát erősen tartotta. Ezt tették a százszok, ez marad halhatatlan érdemük, és emez érdem manapság nem nagyobb, sőt talán inkább kisebbnek tűnnek fel, ha nekik ezen nehéz feladatot a világpiacz helyzete megkönnyítette volna, bármily nagy érdemnek is volna egyébként betudható, ha ők azon előnyöket, a melyeket a világkereskedelem iránya nyújtott, erélyesen megragadták és egy kedvező kereskedelmi helyzetet körütekintően kihasználtak volna.

Mindezzel természetesen nem akarjuk mondani, hogy az izmaeliták (bolgárok), örmények, zsidók és görögök hébe-hóbe egy göngy pamutot vagy selymet vagy egyéb byzanczi árut nem hoztak volna Erdélybe. Bizonyos azonban, hogy ily eset ritkaság és kivétel számba ment. Rendszerint eme vándorló kereskedők, a kik a középkorban kereskedést és uzsorát űzve, egész Magyarországot bebarangolták, főkép Moldva- és Oláhországnak és a közelfekvő balkánországoknak terményeit ugymint barmokat, halat, gyapjút, nyers bőrt, viaszt és egyéb nyers termékeket hoztak az országba. Sőt némely könnyen szállítható déli áru, azaz olyan,

léptek érintkezésbe a kelettel s különösen nem maguk szállították a keletre posztókat, melyek ott nagyon elterjedt és keresett cikket kepeztek. Azonban Németország útján is (Basel és Köln-ön át) szállítottak keleti áruk Németalföldre. (I. h. 707. l.) *Simonsfeld* H. kutatásaiból (Der Fondaco dei Tedeschi in Venedig. II. k. 104. l.) kiderül, hogy azon áruk, melyek a híres német vásárláz (fondaco) közvetítése útján Velenczéből Németországba szállítottak, túlnyomóan keleti áruk voltak.

mely kis teriméjéhez képest aránylag magas értéket képviselt, mint bors, sáfrán és egyéb fűszerek ezen kereskedők által eléggé gyakran hozathattak Erdélybe, valamint szász kereskedők is, kik igen élénk összeköttetésben állottak a szomszédos Oláh- és Moldvaországgal, fűszerárukat hoztak onnan vissza Erdélybe,¹⁾ de semmiesetre sem oly mennyiségben, hogy ezeket innen netán Németországba tovább szállították volna. Annak lehetőségét sem akarjuk tagadni, hogy a szász ipar termékei, így talán a kitűnő lenszövetek, gyapjuszövet vagy a már a középkorban híres brassói faárúk Oláhországon túl, Konstantinápolyba vagy Smyrnába, vagy akár Alexandriába is szállítottak és pedig ugyan csak az említett vándor-kereskedők közvetítésével. Vagy miért nem fordulhatott volna elő az idők folyamán azon eset is, hogy valamely merész szász kereskedő szász eredetű áruit a Balkán-félsziget rabló bandái közepette Konstantinápolyba vagy a földközi tengerig szállította volna, habár nem maradt ránk ily vállalkozásról semmiféle feljegyzés is. Ám mindez s ha még sokkal gyakrabban is előfordult volna, mint a milyennek azt az óvatos és józan kutatás elfogadhatja, egyáltalában nem jogosít fel annak állítására, hogy a »világkereskedelem«, azaz három világrész termékeinek csereforgalma Magyarországnak és Erdélynek vette

¹⁾ A Stibor vajda által Beszterczén 1412. július 12-én a radnai vámhely számára kiállított vámszabályzat némi világot vet azon árúkra, melyekkel a beszterczei kereskedők Rodnán át Moldvaországgal kereskedést űztek. Csakhogy nem lehet tudni, hogy a felsorolt árúk közül minők vitettek ki Erdélyből s minők hozattak be, minthogy a vámtételek, a mint az okmány maga mondja, mindkettőre vonatkoznak (in Rodna intrantibus vel exeuntibus Moldaviam). Így az ember azt hinné, hogy a felemlített külföldi posztókat a szász kereskedők hozták nyugatról Erdélybe, a honnan azokat kivitték Moldvaországba, midőn az mondatik: de quolibet stamine panni ypri dabantur triginta duo grossi, item de stamine panni lewlen viginti quatuor, item de stamine Colonicali medium florenum computum provinciae, item de stamine Polonicali undecem denarios. De majd alább az mondatik: si quis de Muldauiam pannum pro vestimentis sibi vel uxori suae ad vestiendum portaverit, nullum tributum solvere tenetur. A posztón kívül a különböző marhaneműek számára állapítatik meg a vám, végül az mondatik: de uno lapide piperis mercator medium tenetur solvere florenum, similiter de lapide zinziberis de modo praemisso. Item de pondere equi lanam portantis denarios quatuor, item de qualibet pecia Czether vel Bisso denarii duo, item de triginta piscibus piscis unus, item de pondere uno sepi denarios quatuor. Ugy látszik tehát, hogy egyes fűszerek ezen az úton nagyobb mennyiségben jutottak Erdélybe. (Ezen okmányt közölte *Teutsch* Gy. D., Zur Geschichte von Bistritz, Archiv, N. f. IV. 286. l.) Azon már említett szabadságlevélben, melyet Illés moldovai vajda 1433-ban a szászok számára kiállított, csakis marhaneműek (lovak, ökrök, tehenek) említetnek fel mint olyan árúk, melyek Moldvából Erdélybe vitettek. A szászok által Moldovába kivitt árúk nem jelöltenek meg névszerint, csakis az arany- és ezüstárúk számára megállapítatik meg a vámmentesesség.

volna útját, azon óriás kereskedelem, mely az olasz kereskedelmi köztársaságokat megszámlálhatatlan milliókkal gazdagította s a mely Velenczét az európai nagyhatalmak sorába emelte.

Egyébiránt nincs is szükségünk ily tulzásra a végett, hogy a szászoknak kereskedelmi területét a középkorban — amint az okmányok alapján minden kétségen fölül áll — még mindig bámulatosan nagynak találjuk, különösen akkor, ha amaz idők viszonyait vesszük tekintetbe.

Amint természetes is, a szászok ipari termékeik számára mindenekelőtt saját országukban, vagyis Erdélyben keresték a főpiacot. Hiszen emitt szimmiféle számbavehető belföldi verseny-nyel nem kellett küzdeniök. Hogy mily nagy fontosságot tulajdonítottak ezen piacznak és mily feltékenyen őrizték azt, az kitünik ama panaszokból, a melyeket ismételten emeltek a királyoknál a hivatlan betolakodók elleni oltalom kieszközlése végett. Midőn magyarországi kereskedők, különösen a kassaiak és a Szepes vidékiek 1378-ban áruikat, nevezetesen a posztót, Erdélybe hozták és itt az országos és heti vásárokon és házalás útján áruba kínálták, a hét szász szék és Kolozsvár városa azonnal három tagból álló küldöttséget menesztett I. Lajos királyhoz, a ki a jelzett évben a magyarországi kereskedőknek meghallgatása után oly ítéletet hozott, hogy az utóbbiak csakis Kolozsvárt, Beszterczén, Gyulafehérvárt, Enyeden, Tordán és utolsó sorban Nagyszebenben árulhatják a vásárok alkalmával posztóikat, de csakis nagyban, tehát darabonként, nem pedig rófszámra. Egyéb helységeket, nevezetesen a hét szász szék vagyis a szász földnek és az erdélyi érczhegységnek vidékeit egyáltalában nem volt szabad felkeresniök és csakis a székely földön hozhatták áruikat szabadon forgalomba.¹⁾ Más alkalommal, 1382-ben, kieszközlik a nagyszebeniek azt a királyi parancsot, hogy külföldi kereskedők a Nagyszebenbe hozott árukat, különösen borsot, safránt és egyéb fűszereket, ne szállíthassák tovább és még ott is csak nagyban árusíthassák el. Kapcsolatban ezen rendelettel, felhatalmazást nyertek két év múlva a nagyszebeniek, hogy e tilalom megszegőinek áruit lefoglalhassák és a kir. kamarának kiszolgáltatathassák. 1390-ben pedig a brassaiak, a kik az idegen kereskedőknek megengedték, hogy Brassón túl Erdélyországba vonulhassanak, — a nagyszebeniek panaszára szigoruan rendre utasítottak. A sajátjuknak vélt kereskedelmi területük iránti éber feltékenységet a szászok ezek után sem hagyták abba, a miről a Mátyás király által 1459 és 1482-ben adott két védlevél is tanuskodik.²⁾

¹⁾ *Hann*, i. h. 163. l.

²⁾ *Hann*, i. h. 164. l.

A szomszédos Oláhországgal a szászok, de különösen a brassaiak elejétől fogva a legszorosabb kereskedelmi összeköttetésben állottak, miért is régóta abban buzgólkodtak, hogy az oláh vajdákkal jó barátságban legyenek, a kik, éppugy mint országuk nagyai, a legkülönbébb ipari terményekre nézve majdnem összes szükségleteiket a szászoknál fedezték. Említettük már, hogy Illés vajda 1433-ban a szászoknak kereskedelmi privilegiumot engedélyezett.

A szász kereskedelemnek célja másodsorban a tágasabb értelemben vett belföld volt, vagyis a magyar korona országainak nagy területe. Azon törekvésükben, hogy kereskedelmüket egész Magyarországra kiterjeszszék, a legelőzékenyebb módon támogatták a szászokat a magyar királyok s különösen I. Lajos. Nem szenvedhet kétséget, hogy a királyok a szászok kereskedelmét a magyarországi kereskedők hátrányára mozdították elő. Bizonyára semmi esetre sem volt egy s ugyanazon mértékkel mérve, hogyha – amint említők – Lajos király 1378-ban a magyarországi kereskedőknek kereskedelmét Erdélyben jelentékenyen megszorította, sőt a szászföldön majdnem teljesen megtiltotta, amíg ő már 1367, 1370, 1371 és ismét 1376-ban a szászoknak megengedte, hogy áruikat az egész magyar monarchiában korlátlanul forgalomba hozhassák, oly jog, a melynek élvezetében a szászokat az ezután is következő királyok hathatósan támogatták; így Mária 1390-ben, Zsigmond 1408 és 1419-ben, Mátyás 1467, 1468, 1471, s II. Ulászló 1490-ben. Ily körülmények között természetesnek fogjuk találni, hogy a magyar kereskedők, különösen a szepesiek és budaiak, a szász áruk betörlése ellen a nevezett királyi parancsok daczára heves ellentállást fejtettek ki. Kiválóan szívósak voltak e tekintetben a budaiak, a kik ezenfelül a szász árukkal szemben érvényesített árumegállító jogukról hosszú éveken át tartó perlekedések és ismételt királyi parancsok után kénytelenek voltak lemondani.¹⁾ Az árumegállító jog röviden abban állott, hogy bármely idegen kereskedő, a ki valamely ezen joggal felruházott város területét érintette, áruit bizonyos időn át kénytelen volt előbb ezen városban áruba hozni a végből, hogy a város polgárainak az elővételi jog biztosíttassék, az el nem adott árukkal azután a kereskedőnek meg volt engedve a továbbvonulhatás. A szepesi városok 1390-ben rendre utasíttattak; Buda városának bírái, esküdtjei és összes polgárai pedig 1365-ben szigorú rendeletet kaptak, hogy a szász

¹⁾ A budaiak az árumegállító jogot Lajos királytól nyerték 1367-ben. *Horváth M.*, i. h. 76. l. Buda volt az első város Magyarországon, mely e joggal felruházott.

kereskedőket a Bécs felé vagy akármerre való utazásban ne gátolják; oly parancs, mely folyvást megszegve, 1370 és 1373-ban megújított. Amde a budaiak még ezek után sem hagytak fel ellentállásukkal. 1397-ben Zsigmond király újból megvédte a szászokat a budaiak követelései ellen. Az 1405-iki országgyűlésen törvényt hoztak, mely az összes árumegállító jogokat, így a budait is, megszüntette; ez azonban oly törvény volt, melyet vagy soha végre nem hajtottak vagy később ismét hatályon kívül helyeztek, miután a budai árumegállító jog még az egész XV. század folyamán s ezen túl is fennállott.

Ezen számos királyi intézkedés között a legnevezetesebb a két már említett 1367 és 1370-ben kelt parancs. Ezek egyuttal az akkori szász kereskedelemre nézve a legértékesebb felvilágosításokat is nyújtják. Az előbbiben I. Lajos király meghagyja összes alattvalóinak, a kik Dalmát-, Horvátországban és a monarchia egyéb vidékein az ország- és vízi utakon vám szedésére vannak jogosítva, hogy Nagyszében város hű polgárait és kíséreit mindennemű áruikkal és javaikkal Bécs, Prága, Jadra (a mai Zára), Velence és egyéb városok felé való szabad továbbvonulásukban az esethen ne gátolják, ha a szokásos és méltányos díjakat lefizették. A második azon nagy kiváltságlevél, a melyben Lajos király 1370-ben a nagyszébeni kereskedőknek és társaiknak Magyarország egész területére nézve a teljes kereskedelmi szabadságot biztosítja. Megtudjuk ezen fontos okmányból, hogy a szászok már régen résztint a szárazföldön, részint hajóval a Dunán Budától Bécsig, továbbá Csehország és Dalmácia felé egészen Záráig szállították áruikat *s onnan tengerentuli és idegen árukat hoztak vissza az országba*. Amidőn a király a szászokat ezen jogukban újból oltalmazza, meghatározza egyuttal a vámilleték nagyságát, a mely hajóknál az alapzat térfogata után, a vízmenti hajózásnál lábanként fél forint, a vizelleni hajózásnál egy negyed forint legyen; egy nagy s árukkal megrakott kocsiért 4 cseh garas, egy kisebb kocsiért 2 garas fizetessék. Ezen illetéken kívül nem volt szabad a szászoktól sem a királyi, sem az ország nagyainak vámhelyein bármiféle illetéket követelni. Egyedüli kivételt képezett a budai harminczad-adó, azaz a külföldről behozott árukra kivetett beviteli vám. Buda városának árumegállító- és raktárdíjszedési joga pedig a király parancsa szerint a monarchia minden kereskedőire nézve, semmiesetre azonban a szászokra nézve, volt érvényesíthető.¹⁾

Amint már az előadottakból is kitünik, a belföldi kereskedelmi terület — bármily nagy és kiterjedt volt az — már rég

¹⁾ *Hann*, i. h. 160. 1.

nem elégítette ki a szász kereskedelmet, mert az immár Csehországra, Bécsre és Velenczére is kiterjedt. Ausztriára nézve különben »Nagyszében városának érdemes kereskedői« kereskedelmi szabadságot és biztos kíséretet nyernek Vilmos ausztriai hercegtől 1401-ben.¹⁾ Lajos király alatt még Lengyelországra is kiterjed figyelmük és 1371-ben Lajostól, mint Lengyelország királyától oly tartalmú kiváltságlevelet eszközölnek ki, hogy bármínemű áruikat ugyanazon szabadság mellett szállíthatják Lengyelországba, mint a krakói, kassai és lőcsei kereskedők és hogy csakis a vám lerovására köteleztessenek.

Látjuk tehát, hogy a szászok kereskedelmi területe a középkorban egyáltalában nem volt jelentéktelen. Még napjainkban is, a vasut és a gőzhajózás idejében, az ily rendszeres, tehát nemcsak ideiglenes kereskedelmi összeköttetéseket igen nevezetéseknak jelezhetjük. Mert ezen összeköttetések az egész Erdély, Moldva Oláhország és Magyarország területén kívül még éjszakon Krakó és Prágáig, nyugaton Bécs, Regensburg és Baselig, délen pedig Velence és Zaráig terjedtek ki.

Azon fontos kérdés merül fel: mily neműek voltak azon áruk, a melyekkel a szászok ezen nagy kereskedelmi területen kereskedtek?

A régibb időkre nézve csakis az előttünk ismert okmányok alkalmi megjegyzéseire és egyéb elismert tényekből levont következtetésekre vagyunk utalva. Mátyás király idejére nézve azonban oly okmányokkal rendelkezünk, a mely felette értékes felvilágosításokat nyújt azon áruk tekintetében, melyekkel a szászok akkortájt kereskedtek. Az akkori idők élete bármily viharos is volt külsőleg, belsőkép mégis nyugodtabb folyású vala. A viszonyok nem váltakoztak oly könnyen, mint a mai gyorsan élő korban, amiért is az akkori szász kereskedés állapotáról az említett okmányban mondottakat teljes joggal alkalmazhatjuk a Mátyás király előtti időknek huzamosabb korszakára is.

A szászok ugyanis számos év előtt perbe keveredtek a nagyváradai káptalannal, a melynek még 1203-ban Imre király két harmadát, később 1342-ben I. Lajos király a harmadik harmadát adományozta a váradai ősrégi királyi vámhely jövedelmének. A nagyváradai káptalan azonban arra használta fel ezen adományt, hogy a szászoktól illetéktelen vámokat szedjen. Habár a szászok az 1224. évi Endre-féle privilegium alapján minden királyi vám alól fel voltak mentve, mindazáltal kötelezve voltak a vám két-harmadát a nagyváradai káptalannak megfizetni,

¹⁾ *Teutsch* Gy. D., *Der Zollstreit der Sachsen mit dem Grosswardeiner Kapitel*, Archiv, A. F. I. 66. I.

mivel Endre király privilegiuma Imre király adománya után 21 évvel későbbben bocsáttatott ki, vagyis Endre királynak nem lehetett joga a szászok javára a vámjövedelemnek azon két-harmadáról rendelkezni, a mely már jogérvényesen a nagyváradi káptalan tulajdonát képezte. A szászok készséggel el is ismerték a nagyváradi káptalannak jogát a jelzett két-harmadnak élvezetére nézve, az utolsó harmadra nézve azonban vámmentességet követeltek, mivel Lajos király 1342-ben éppoly kevésbé semmisíthette meg András királynak előző 1224. évi adományát, amint András király sem törölheté el az előzőleg Imre király által nyújtott adományt. Amde a káptalan nem törődött a szászok Andream privilegiumával, hanem követelte tőlük az egész vámot s hozzá még tulzott magasságban. A hosszú éveken át huzódó perlekedésnek — a melynek egyes részleteit e helyen nem követhetjük — végre-valahára a Mátyás király rendeletére guthi Ország Mihály nádornak 1478-ban a szászok javára hozott ítélete vetett véget, mely ítéletet azután két évvel később Mátyás megerősített. Ez okmányban minden egyes árura nézve, melyet a szászok az említett vámhelyen át szállítani szoktak, a fizetendő vámtétel pontosan meghatározott. Az áruknak ezen kimutatása a vámtételekkel együtt eléggé fontos arra, hogy e helyen részletesen közöljük: ¹⁾)

posztókkal vagy más áruval megrakott kociért	1 forint,
vizákkal megrakott kociért	egy darab. viza,
országos vásár idején sózott hallal megrakott kociért ...	egy hal
	ezenkívül egy fillér,
ágyterítőkkal megrakott kociért	25 fillér,
hagymával megrakott kociért	2 »
	vagy 2 köteg hagyma,
vassal megrakott kociért	$\frac{1}{4}$ forint
	vagy 2 villaalakú vas,
gabonával megrakott kociért	1 fillér,
len vagy kenderrel megrakott kociért	4 köteg,
sóval megrakott kociért	2 koczka,
komlóval megrakott kociért	8 fillér,
széna, füvek és szárnövénynyel megrakott kociért	1 »
gyapjuval megrakott kociért	25 »
rövid gyapjút tartalmazó nagy zsákért	1 »
egy darab szürke posztóért	1 »
szürke és egyéb olcsóbb szövetekből készült 2 ruháért ...	1 »
lőheveder, iverkező való zsinór, női övek s egyéb hátton	
hordott árúért, egy férfi teherhordási képessége után	1 »

¹⁾ A *Deutsch Gy. D.* által, Archiv, A. F. I. 102. l. közölt okmányból.

báránybőrökért	1 fillér,
nyest- és hölgyprémért	4 »
háton hordott paplanért	1/2 »
2 kisebb terítőért	1 2 »
100 darab ürü-, cserzett bárány vagy kecskebőrért	4 »
10 darab juhbőrért	1 »
2 darab marhabőrért	1 »
3 darab kisebb marhabőrért	1 »
8—8 borjubőrért	1 »
100—100 róka és nyestbőrért	20 »
1 mázsa viaszért	6 »
1 » faggyuért	1 »
1 korsó mézért	1 »
1 nagy üstért	1 »
2 kisebb üstért	1 »
4 apró üstért	1 »
2 kardért	1 »
egy hordó borért	4 »
egy pár ökörért	1 »
3 darab egyéb barom vagy tehénért	1 »
2 » sertésért	1 »
2 » oldalszalonnáért	1 »
1 eladó lóért	4 »
100 darab kosért	4 »
1 gödölyeért	1 »

Ha ezen sorozatot behatóan szemléljük, két tény azonnal feltűnik. Először is, hogy az oly ipari készítmények nagy része hiányzik, melyeket a szászok kétségtelenül nagyobb mérvben állítottak elő, minthogy az illető iparágak nem egyes mesterek, hanem egész czéhek által voltak képviselve, így pl. lenszővő, nyerges, köteles, aranyműves és czinműves áruk, cipők stb. Ezen áruk egyik része ugyan az első tétel alatt említett »egyéb« árukban is lehet foglalva, másik része talán a 16-dik tételben felhozott »körülhordani szokott« áruk között foglal helyet és ismét más árukat Erdélyországból tán egyáltalában nem vittek ki, mivel azok használata egyebütt nem volt szokásos, így pl. a köpenyszabók készítményei.

A második körülmény, mely a fenti sorozatból kitűnik az, hogy az ipari kikészítésre szánt nyers termények az élelmi szerek mellett messze fölülhaladják a kész ipari termékeket. Az előbbieken között említettnek: komló, gyapjú, nyest, hölgyeményét, bárány s egyéb prémek, cserzett és nyers bőrök, viasz, faggyú és vas. Az élelmi szerek közt: halak, gabona, só, bor, méz és élő marha.

Ebből főleg az következik, hogy a szászok saját ipari termékeiket főképp saját hazájukban, Erdélyben és a szomszédos Oláhországban árusították el, a mi önmagában véve csak természetes. Az ipari nyerstermékeknek jelzett tulsúlyából azonban még ama fontos következtetés is vonható le, még pedig teljes biztosággal, t. i. hogy a szászok kereskedelme túlnyomóan a külföld s kevésbé Magyarország felé vette irányát. A kereskedelmi forgalomban mindég a kevésbé kifejlődött ország szolgáltatja a magasabb fokon állónak a nyersterméneket, hogy ezek fejében az ipar készítményeit cserélje be. Ha a szászok kereskedelme Magyarországon túl ki nem terjedt volna, akkor a fönti jegyzékben bizonyára csakis ipari terményeket találhatnánk, mert a mezőgazdaságnak és az állattenyésztésnek nyersterméneit nem kellett Magyarországra szállítani, miután ezek emitt dúsan voltak találhatók. Ipari készítményeikkel pedig a szászok a bécsi, prágai, zárai vagy velencei piaczkokon az ott magas fokon álló iparral szemben semmikép sem versenyezhettek volna, már csak azért sem, mivel a hosszú és fárasztó szállítás áruiat tetemesen megdrágította. Amoda tehát csakis a hazai olcsó termény-gazdaság nyújtotta nyers terményeket vagy finomabb élvezeti czikkeket, mint halat, mézet és kiválóan bort szállíthattak. Hogy az ezen messze vidékekre kiterjedő kereskedelmi utazások igen jövedelmezők voltak, az minden kétségen felül kívülálglik ezen vállalkozások gyakoriságából, rendszeres voltából és századokon át folytatott tartamából. Mert nem-jövedelmezés esetén hiányzott volna a kellő inger arra, hogy a rendkívüli idővesztéssel egybekötött szerfeletti nehézségek és veszélyek daczára ezen kockáztatott utazásokat mégis folyton ismételjék. E nagy nyereség pedig bizonyára nem a kimutatott nyerstermének eladásából kerülhetett ki, mivel ezek az önköltségek fedezésén felül alig jövedelmezhettek sokat, hanem keresendő a nyereség az olasz, német és németalföldi ipar értékes terményeinek a továbbeladásra szánt egyidejű bevásárlásában — mely termények a belföldön sehol sem állíttattak elő — és a keleti áruk vételében. Prága, Bécs, Regensburg piaczeitől és a szászok által felkeresett nyugaton fekvő más nagy kereskedelmi piacokról hozták a finom mechli, ypri és kölni posztót, a nürnbergi és speyri »ruhát« (Gewand), a finom fátýolkendőket és lenszöveteket, selymet, pergament és papirost, arany és ezüst lemezeket, festékárut és számtalan egyéb tárgyat, melyeknek létezéséről Erdélyben forrásaink számtalanszor tesznek említést. Lajos királynak 1367 és 1370-ben kelt két okmánya arra nézve is nyújt felvilágosítást: honnan szerezték be a szászok a mazsola és apró-szőlőt, fügét, mandolát, rizst, cukrot, fahéjat, borsot és egyéb délszaki fűszereket, hogy honnan vették az illatos

keleti olajokat és füstölőszereket, drágaköveket, finom selyemszöveteket, velencei üvegeket. »perni« posztót, »egyszerű« aranyozott és mintázott bársonyszöveteket, a nehéz selyem damasz és bársonyból készült felette értékes arannyal és ezüsttel gazdagon himezett egyházi ruhákat, a melyekből még napjainkban is láthatunk a nagyszombati ev. templomban szép példányokat, és számos egyéb tárgyaikat.¹⁾ A fenti okmányokból kitűnik, hogy a szászok által leginkább felkeresett kereskedelmi piacok között Bécs mellett kétségtelenül Zára városa szerepelt. Hiszen az 1367-ben kelt királyi parancs első sorban azon kereskedelmi utazások védelmére van szánva, a melyeknek célpontja Zára volt. Vajjon mit kereshettek a szászok Zárában, a hová az utazás Nagyszombatról, még ha teljesen akadályok nélkül történt is, több héten át tartott? Dalmácia akkortájt éppoly kevésbé volt, mint manapság nevezetesebb ipart űző ország, de Zára igenis elsőrangú kikötővel bíró tengeri város volt, mely azelőtt a velenceiek felsőbbbsége alatt állott és még azután is a velencei kereskedelemmel élénk összeköttetést folytatott, amidőn már Magyarország fennhatósága alá jutott. Zára városából tehát a szászok csakis keleti és velencei származású árukat hozhattak Magyarországra. S hogy minden kétely eloszlatásáért, összefüggésben a zárai utazásokkal, ráutal Lajos király az 1370-ben kiadott okmányában a »*tengerentuli*« és »*idegen*« árukra,²⁾ a melyekkel a szászok a birodalmat ellátják; egy további bizonyíték, ha ugyan még erre szükség van azon állítás tarthatatlanságára nézve, hogy az akkori idők keleti kereskedelme Erdély és Magyarországnak vette volna útját.

A szászok távoli kereskedelmi utazásainak tulajdonképen nyereséget adó része tehát azon behozott tárgyakban állott, a melyekre nézve hazájuk és a határos Oláhország gazdag polgáraiban, nemeseiben és egyháznagyjaiban elegendő fizetéképes és rendes vevőket találtak. A dúsgazdag nemesek és országnagyok már

¹⁾ Csodálkozva olvassuk ezeket *Szádeczkynál* (i. h. 8. l.) »A XIII. század elején már oly fejlett volt a magyarországi ipar, hogy II. Endre leányának, a később szentté avatott Erzsébetnek jegyajándékai között oly drágaságokat adhatott, (ezüst böcsőt, ezüst fürdőkádat, lánczokat s más arany ékszereket, bársony, selyem és finom posztó ruhákat), melyekhez hasonló szépségűeket, miként az idegen évkönyvíró mondj, Thüringiában még nem láttak.« Ha igaz volna, hogy ezen tárgyak magyar készítmény voltak, akkor a magyar ipar 1221 óta ugyancsak mélyen sülyedt, mert még ma is, tehát 671 évvel később, a magyar ipar nem képes arra, hogy finom selyem- és bársony szöveteket, vagy bárcsak finomabb posztót előállíthasson! Vajon az említett drágaságok nem jutottak-e Byzanzból, vagy Olaszországból, Brabant vagy Flandriából Endre király udvarához?

²⁾ ut (scilicet mercatores civitatis nostrae Zybinienensis) ipsium regnum nostrum rebus et bonis *maritimis* atque *extraneis* locupletentur.

akkor is hihetetlen fényűzést fejtettek ki, különösen Mátyás király idejében. Mindnyájuk előtt haladt a pompaszerető király maga. Nyilvánosan csakis a leggazdagabb ruhákban jelentek meg, mely ruházat értékes prémmel díszítve, arannyal és ezüsttel himezve és drágakövekkel volt kirakva. Az esztergomi templomnak Corvin János 75.000 arany forint értékű misemondó ruhákat, Mátyás király 45.000 frt értékű drágakövekkel kirakott arany keresztet adományozott; Zápolyai János oly arany lánczot hordott, melyet egy századdal halála után 70.000 frtért adtak el Velenczében; Ujlaki Miklósnak egy 60.000 tallérra becsült kardja volt.¹⁾

Nyilvánvaló dolog, hogy oly jövedelmező kereskedés, mint a szászoké azon időben, nemsokára másoknak s különösen a külföldi kereskedőknek versenyét keltette föl. A királyok, hogy saját országuk kereskedelmét és forgalmát emeljék, nem gördítettek az idegen kereskedők behatolása elé akadályt. Így I. Lajos király a bécsi, prágai, nürnbergi és boroszlói kereskedőknek kiváltságleveleket adott áruiknak a monarchiában való forgalomba hozatalára nézve.²⁾ Olasz, különösen velencei kereskedők régóta s nagy számban keresték fel az országot. Az Olasz-országgal való összeköttetés egyáltalában s különösen az Anjou házból való királyok, utóbb Mátyás király idejében igen élénk volt, amint a régi olasz telepek a Szepességben, Tokaj vidékén -- a hol a bortermelést honosították meg -- és Esztergomban szintén igazolják.

A szászok kereskedelmének nagy kiterjedését csak akkor méltathatjuk teljesen, ha tekintetbe vesszük azon számtalan nehézséget, a melyekkel a középkori forgalom egybe volt kötve, különösen nagy távolságoknál és oly vidékeken keresztül, a melyek a művelődés és szelidebb erkölcsöknek még alig voltak föltárva. Az akkori időkben Nagyszeben vagy Brassótól Zára- vagy Krakkóig vagy csak Bécsig is utazni, bizony nem volt csekély vállalkozás.

Mindenekelőtt említendők a mindenfelé uralkodó zilaált jogi viszonyok. Még nem is tekintve ama, nem éppen ritkán előforduló eseteket, hogy rablóbandák, utonállók és rablólovagok a kereskedők csapatát megtámadták és kifosztották, a jól berendezett nyilvános közigazgatásnak és igazságszolgáltatásnak hiánya is a nagyobb kereskedelmi utazásokat igen veszélyes vállalkozásokká minősíté. Különösen áll ez az akkori ritka lakosságú vidékekre nézve, a hol napokig, sőt hetekig lehetett utazni a nélkül,

¹⁾ Horváth, i. h. 90, 134, 385. l.

²⁾ Már Károly Róbert engedélyezett 1318-ban a bécsi kereskedőknek szabad kereskedést Magyarországon. Horváth, i. h. 79, 379. l.

hogy csak egy hatósági személylyel is találkozott volna az utazó, a kihez előforduló nehézségek vagy viszályok esetén orvoslásért fordulhasson. Nagyon is természetes volt tehát, hogy egyes kereskedők csak nagyon is ritkán vállalkoztak az egymagában való hosszabb utazásra. A kereskedők nagyobb száma rendszeren közös vállalatot szerelt fel, számos teljesen felfegyverzett kísérettel. Igen gyakran nagyobb kerüloket kellett megtenni, hogy a hirhedt rablólovagok várait kikerüljék, a melyek Magyarországon éppoly kevésbé hiányoztak, mint Európa egyéb országaiban. Még a főnemességnek tagjai is résztvettek ezen rablómesterségben; így a hirhedt trencsényi Csák Máté vagy Perényi Miklós, a ki — amint azt Mátyás király a nagyszebenieknek megírta — változtatás nélkül a belföldi kereskedőket éppugy fosztogatta, mint a külföldieket. 1460-ban földvári nemesek támadták meg a szász kereskedőket, de a szászok derekasan védték magokat s megölték két rabló nemest.¹⁾ De ismét gyakran jöttek a kereskedők a nagy reménynyel megkezdett utazásról idő előtt vissza, bekötött tagokkal, áru és pénz nélkül és megritkult számban azért, mert a társak egyike vagy másika éppen valamely erdőben megöletett. Sőt még a királyi tisztviselőket is, a kiknek hivatásuk volt a rendet, törvényt és jogot föntartani, nem ritkán azzal vádolták, hogy békés utazókat és kereskedőket kifosztottak. Mátyás király ugyan vas-kézzel iparkodott az országban a rendet fentartani, de még ő is panaszkodott a szászokhoz intézett egyik levelében, hogy az országot ellepik a rablók, tolvajok, utonállók és gyilkosok.²⁾

Ha már a béke idejében ily szomorúak voltak a közbátor-ság viszonyai, akkor megítélhetjük, mily veszélyek fenyegették a békés kereskedelmi forgalmat a háborús időkben. A számos trónviszály Magyarországon, a gyakori belső zavarok és bonyolalmak, a melyeknek a tulhatalmas, becsvágyó és zabolátlan országnagyok voltak előidézői, nem kevésbbé gátolhatták a kereskedelmi forgalmat, mint a magyar királyok, különösen I. Lajos és Mátyásnak szakadatlanul folytatott hódító háborúi. Hogy milyen jogi biztonság létezhetett a balkánfélszigeti országokban, elképzelhető, ha a sokkal előrehaladottabb Magyarországon és oly erőteljes királynak, mint Mátyásnak uralkodása alatt, az imént vázolt állapotokat találjuk. S különösen a midőn a török a Balkánon megfészkelte magát, a mi Konstantinápolynak meghódítása előtt már körülbelül egy századdal történt, szó sem lehetett többé békés kereskedelmi forgalomról ezen országokban.

¹⁾ *Deutsch Gy. D.*, Geschichte, I. 263. l.; *Horváth*, i. h. 122, 158. l.

²⁾ *Deutsch Gy. D.*, i. e. I. 263. l.

Ily körülmények között magától értetődik, hogy nyugat Európának a kelettel való szárazföldi összeköttetésére nem is lehetett gondolni. Német, lengyel, cseh és olasz kereskedők ugyan gyakran megjelentek Magyarországon, hacsak az idők viszonyai nem voltak kedvezőtlenek, de Magyarországon túl nem terjesztették ki működésüket.

A kereskedelemnek további nagy akadályát képezték azon tűrhetetlen állapotok, melyek a középkori pénzügy terén mindenütt uralkodtak. Minden egyes ország, minden nagyobb ország-rész, sőt egyes városok is külön érmeket a legkülönbözőbb finomságban vertek,¹⁾ melyeket az idegen kereskedő pontosan egyáltalában nem ismerhetett, úgy hogy kénytelen volt az uzsoráskodó pénzváltóknak segítségét igénybevenni, a kiket minden nagyobb kereskedelmi piacon találhatott. De még sokkal hátrányosabb volt azon körülmény, hogy a királyi és fejedelmi pénzverők — elég nagy rövidlátással — szándékosan silányabb minőségű pénzeket adtak ki. Az ezüsthöz mindinkább nagyobb mennyiségű rezet adtak, a budai vagy kölni sulyú egy márka ezüsből vert fillérek száma folyton szaporodott, anélkül, hogy az érmedarabok értéke megfelelően leszállított volna. Róbert Károly király alatt a budai sulyú egy márka ezüsből 320 denárt vertek, melyek 40 darabonként egy arany forintot értek. I. Lajos király alatt már 336-ot, később 360-at, és Zsigmond alatt 400-at vertek egy márkából. II. Ulászló alatt bérbe adták a körmöczyi pénzverőt a Fugger-családnak, mely egy márka ezüsből 416 ezüst fillért veretett. II. Lajos alatt az ezüstpénz végül csak $\frac{4}{16}$ -od rész ezüstöt és $\frac{12}{16}$ od rész rezet tartalmazott.²⁾

Természetes, hogy ily érmeket a forgalomban csakis a megfelelő csekélyebb értékekben fogadtak el és sem törvény, sem rendelet nem eszközölhette ki azt, hogy az új silány pénz a régi jó pénz értékében fogadtassék el a forgalomban. Éppoly cél nélküli és önmagának ellenmondó, mint azon meghagyás, hogy bárki az új pénzt a réGINEK értékében fogadja el, volt az, hogy az iparosok és kereskedők áruiknak árát a silány pénz miatt fel ne emeljék.

A forgalmat gátló s az előbbivel rokon akadály volt a mérték és sulynak tarka különfélesége, mely a különböző országokban, sőt még egy s ugyanazon állam egyes részeiben is uralkodott s a mely szintén számos csalásra és visszaélésre adott alkalmat. 1405-ben országos törvény rendelte el, hogy az egész országban csak egy s ugyanazon suly és mérték. t. i. a budai alkalmaztassék,

¹⁾ Egyes mágánásoknak is megadatott a pénzverési jog. Betetőzte a zavart, hogy magánemberek is kezdték pénzt verni, még pedig engedély nélkül. *Fessler*, i. h. IV. k. 1835. l.

²⁾ *Engel*, i. h. I. k. 207. l.; *Horváth*, i. h. 114. l.

de ezen intézkedés is, éppugy mint igen sok más, csakis papíron maradt, mert egy egész századdal később, vagyis az 1525-ben tartott hatvani országgyűlésen ugyanezen rendelkezést ismét törvényerőre emelték, de még ezuttal sem értek el jobb eredményt. Hatályosabb volt azon meghagyás, melyet Mátyás király 1489-ben Erdélyre nézve bocsátott ki, amidőn a szászok előterjesztésére elrendelte, hogy ezentul Erdélyországnak összes városaiban, vásárain és egyéb helységeiben ugyanazon hossz- és súlymérték alkalmazandó, mely a szászok »hét és két székén«, azaz a régi szászföldön és Brassó vidékén ősidőktől fogva érvényben állott.¹⁾

Nem kevésbé gátolta a kereskedelmi forgalmat a középkorban az egyes városoknak engedélyezett árumegállító és raktárdíjszedési jog, mely ugyan az illető városoknak nagy előnyt nyújtott, az összes kereskedelmet azonban súlyos békóba verte. Szem előtt tartva pl. a budai árumegállító jognak közelebbi meghatározásait, nyilvánvaló, hogy a szászok teljes erővel védekeztek ezen jog ellen és hogy minden eszközt felhasználtak arra, hogy kiváltságseveleik alapján az alól felmentessenek. Minden kereskedő, a ki vizen vagy szárazon érintette a budai területet, kénytelen volt áruit Budán kirakni, a hol pedig, míg a beennszülött budai polgárok nem gyakorolták elővételi jogukat, egy idegen polgár sem vásárolhatott valamit. A kereskedőnek nem engedték meg, hogy magával hozott élelmével tartsa el magát, hanem arra szorították, hogy budai korcsmát keressen fel. Kicsiben nem árulhatott semmit, minden árunemre nézve előírták azon legkisebb mértéket, melyen alól az elárúsítás meg volt tiltva, így pl. a legfinomabb posztóból egy egész darab, durvább posztó 3 darab, egészen durva 5 – 10 darab, selyem legalább is 10 rőf, bársony és damasz egy darab, len és egyéb szövet 1—6 darab, cukor 10 font, cin 1 mázsa, bors 30 font, sáfrán 10 font, nyers bőr egy negyed mázsa, ruha 12 darab stb. Mindennek betetőzéseül nem volt szabad a Budán el nem adott árukat tetszés szerint az ország más vidékeire szállítani, hanem az idegen kereskedők Budáról csakis Győr felé vonulhattak!²⁾

Érthető, hogy a szászok amaz előnyöket, melyeket az árumegállító jog nyújtott, saját városaiknak is kívánták biztosítani, a mi nekik némileg sikerült is. Lajos király 1369-ben a brassaiaknak megadta az árumegállító jogot, azonban csakis a lengyel és német posztókereskedőkkel szemben. A nagyszebeniek 1382-ben az Oláhországból hozott vagy oda vitt árukra nézve nyertek

¹⁾ *Hann*, i. h. 174. l.

²⁾ *Horváth*, i. h. 131. l.

raktárjogot. De később a brassaiak árumegállító joga az Oláh-országgal való forgalomra is kiterjesztetett.¹⁾

A kereskedelemnek valódi csapása volt végre az alkalmatlan vám és illeték, melyet a nyomoruságos országutak, vízi utak, hidak, révek használatáért s egyéb számos alkalommal kellett fizetni. Ha valamely hajó bárhol kikötött, úgy part-díjat, a hajók vontatásáért vontató-díjat kellett fizetni, uton-utfélen építettek hidat, még ott is, a hol egyáltalában nem volt szükséges, csak-hogy ürügy legyen hidvámok kicsikarására. Emellett a kereskedőnek nem volt megengedve, hogy ily mesterséges akadályt kikerülhessen, vagy valamely folyón saját vagy bérelt réven keljen át vagy hogy a rendes útról letérjen. Azokban a városokban, a hol az idegen kereskedők átvonultak vagy a hol áruikat kirakták, ismét mindenféle díjat szedtek: kapupénzt a városokba való vonulásnál, vásári és helypénzt, kirakodási, mérlegelési illetéket stb.

Az árukra nézve Magyarországon behozott királyi váموkat illetőleg, melyeket nemcsak az ország határain, de a belföldön is, így Esztergomban, Budán és Nagyváradon szedtek, az egyes áruknak meghatározott vámtételei általában véve igen mérsékelten voltak kiszabva, amint az régi időkre nézve IV. Béla királynak 1255-ben és III. Endre királynak 1295-ben kiadott vámtörvényeiből kitűnik. Még a fentemlített, a nagyvárad i káptalanal folytatott vámpörben meghatározott váموk is Mátyás király idejéből önmagukban véve szintén nem túl magasak. Átlag véve a vám az értéknek körülbelöl egy százalékát képezhette. De ezen vámszedést a beszedésre jogosítottak mindenféle zsarolásra és sarczolásra használták fel. A számtalan panasz, melyeket a vámbérlők és vámszedők nyomorgatásai ellen emeltek, a szigorú királyi parancsok daczára sohasem szűntek meg.

Ugylátszik, hogy az I. Lajos király által 1351-ben kibocsátott országos törvény szintén sohasem lett végrehajtva, mely törvény szerint az ország belsejében szűnjék meg minden vám s hogy csakis az ország határain ki vagy bevitt áruk után legyen szabad vámot szedni. 1405-ben ugyanis megújították ugyanezen törvényes intézkedést s mindennek daczára a nagyvárad i vámhely még egy fél századdal később is működött. Egyáltalában azt találjuk, hogy a királyi rendeletek és országos törvények a kereskedelem szükségleteit gyakran igen helyes és felvilágosodott érzékkel méltatják s hogy őszinte igyekvést mutatnak a forgalmat gátló számos akadályt megszüntetni. Sajnos azonban, hogy

¹⁾ Később, 1523-ban, Besztercze is felruházta az árumegállító joggal II. Ulászló által. *Wittstock*, i. h. 60, 90. l.

a legjobb szándékú rendelkezések a zabolátlan és tulhatalmas főnemeselek féltelenségén hajótörést szenvedtek. Ez áll pl. a kereskedelem és forgalom előmozdítása iránt Zsigmond király által 1405-ben kibocsátott igen czélszerű törvényekről is.

A legmeggyőzőbb bizonyítékot arra nézve, hogy még a legünnepélyesebb alakban kibocsátott királyi kiváltsággleveleket is igen gyakran nem vették semmibe, adja nekünk az 1224-ben kiadott András-féle nagy kiváltságlevél, mely szerint a szászok mindennemű vám és illeték fizetés alól felmentettek, oly kiváltság, mely I. Lajos alatt már régen nem állott fenn. Még ezen király is — a ki pedig a szász kereskedelem iránt érzett jóakarátának annyi számos és fényes bizonyítékát adta — a különben a szászok javára kibocsátott rendeleteiben és privilegiumaiban az illetékek egész sorozatát jelöli meg, melyek az Andreanum privilegiummal ellenkezésben állottak. Borbála királynő 1413-ban, távollevő férje helyettesítésében s ugyanezen évben maga Zsigmond király hiába adta ki — egyenes hivatkozással az Andreanum privilegiumra — azon szigorú parancsot, hogy a szászoktól nem szabad illetéktelen vámdíjakat szedni. A váموkkal való zaklatások miatti panaszok ezentúl sem szüntek meg, a miről számos királyi intézkedés tanuskodik, így különösen Mátyás királynak 1459, 1464, 1467, 1476, 1477, 1480, 1481 és 1484-ben kelt rendeletei.¹⁾

Bizonyára nem csekély vállalkozási szellem, bátorság és ügyesség kellett ahhoz, hogy ily nehéz körülmények között s oly számos akadály és veszély nyomása alatt a jelzett nagykiterjedésű kereskedelem föntartassék. Nem kevesebb szorgalom, iparkodás és szívós kitartás, hogy az ipari élet azon fokra emeltessék, mely az akkori időkre nézve és az akkori viszonyok között igazán bámulatosnak mondható. Ezen kereskedelmüknek s ezen iparuknak köszönték a XIV. és XV. századbéli szászok jólétüket, műveltségüket s ama dicsőséget, hogy a magyar állam sok népei között a szász nemzetnél volt éppugy az ipar és kereskedelem, mint a mezőgazdaság a legnagyobb fokon kifejlődve. A tudós olasz, Ranzanus Péter, Mátyás királynak kortársa, a szászokról következőket írja: »Ezen népnek nagy és kiváló képessége különösen alkalmassá és ügyessé teszi mindennemű készítmények előállítására. . . . Hogy röviden sokat mondjunk: a szabad művészetek és mesterségek terén Magyarországon található dicséretes és kiváló dolgok mind Erdélyben vannak.« Dicséri a szászok mezőgazdaságát, len- és kendertermelését, méhészetét, a finom borokat, a nemes fajú gyümölcsöket (alma, cseresznye, szilva),

¹⁾ *Deutsch* Gy. D., Archiv, A. F. I. 85. I.

melyeket damascenieknak neveznek, és a kiváló nagyságú körteket.¹⁾

És hogy a szászok a pénz és javak keresetén kívül a szellemi művelődést sem hanyagolták el, ennek bizonyosságául szolgál azon számos iskola, melyek a szász községekben oly időben már léteztek, amidőn falusi iskolákra még Németországban is távolról sem gondoltak.²⁾ Ezt igazolja a szász ifjak hosszú névsora, mely a külföldi középkori egyetemek anyakönyveiben található.³⁾ Ezt bizonyítja végül a könyvnyomda művészet első idejéből maradt értékes könyvek bámulatos száma (incunabulák), melyek még napjainkban is képzőintézeteiknek gondosan őrzött kincsét képezik.⁴⁾

A mai nemzedék pedig iparának és kereskedelmének történetéből vigaszt és bátorságot s azon örvendetes hitet merítheti, hogy fegyelem és rend, komoly munka és vállalkozási szellem még a rossz napokat és nehéz viszonyokat is legyőzni képesek.

MELTZL OSZKÁR.

¹⁾ Petri Ranzani, episcopi Lacerini, apud Mathiam olim Hungariae Regem per triennium Legati Epitome Rerum Hungaricarum, felvétel, Schwandtner, Scriptorum Rerum Hungaricarum című művében 667. l. Midőn Ulászló király 1494. augusztus 22-től szeptember 16-ig Szebenben, mint a város vendége, mulatott, a ránk maradt városi számadási könyv tanúsága szerint szilva, alma, körtve, dió, barack, szőlő és egres jött a királyi asztalra. *Deutsch Fr.*, i. h. 199. l.

²⁾ *Deutsch Gy. D.*, Die ältesten Schulanfänge in Hermannstadt, Archiv, X. 193, 417. l.; XII. 369. l.

³⁾ Archiv II. 234, V. 115. VI. 191, VII. 3. X. 164, 182, 386, XII. 312, XVI. 204, 321. l.

⁴⁾ *Müller Fr.* Die Incunabeln der Hermannstädter Kapellenbibliothek, Archiv XIV. 293, 489. A nevezett könyvtárnak az 1490-ig terjedő időszakból, tehát a könyvnyomás mintegy 35 első éveiből van 114 kötete, az 1490–1500-ig terjedő időszakból 320 kötete, tehát összesen 534 kötete. De a többi szász városok is, péld. Besztlerce, Segesvár, Brassó birnak értékes bölcsőnyomatokkal.

PECSEVI VISZONYA

A MAGYAR TÖRTÉNETÍRÁSHOZ.

ÖTÖDIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

18. Buda alapítása. (I. 436.)

Méltó a megemlítésre, hogy *Budun*-nak — mely Magyar-ország nagy várainak egyike — ki volt az alapítója.

Szittyaországból ¹⁾ egy *Atila* nevű haszontalan ember jelent meg s egész *Trácsiát*, ²⁾ alsó Frengisztánt ³⁾ és a többi hitetlenek várait és országait elfoglalta. Budun helyén *Sikanbria* nevű nagy város volt. E helyet megszeretvén, testvérét, *Budun* nevű gyaurt, egy nagy királyi palota és erős vár építése végett otthon hagyta, maga pedig ismét országok pusztítására indult. Sok esztendeig oda maradt; midőn visszajött, megtudta, hogy az a nagy vár testvére nevére van elnevezve s testvérét saját kezével azonnal megölte, Budunt pedig birodalma székhelyévé tette. — Egy éjjel vér folyván orrából, piszkos lelkét a pokol tüzének adta. Száz huszonnégy esztendőt élt és hatvan gyermeket hagyott maga után, a kik mivel mindnyájan másfelé húztak, a világ megtisztult piszkos testüktől.

19. Pécs alapítása. (I. 436.)

A mi kedves *Pécsünknek* — mely a mi szülővárosunk alapítója pedig a német fajból való egyik piszkos nép volt. Ezek voltak, a kik falait építették és kezdetben lakták. Később a magyar népnek első királya, Szent István ⁴⁾ király — a ki iránt

¹⁾ Pecsevinél: *Szitia nemleketi*.

²⁾ Trácsia = Thracia.

³⁾ Valószínűleg *Olaszországot* érti; mert úgy a *franczia*, mint az *olasz* = frenk, országuk pedig: Frengisztán.

⁴⁾ Pecsevinél: *Szende Isztván*.

e tévelygő nép rendkívüli ragaszkodással viseltetett — a németeket kiüzte belőle s őt nagy templomot építtetett benne. A *Pecsevi* név az ő nyelvükön *öt templomot* jelent. Később leányának fia, *Pétör* király — ki e tévelygő népnek második királya volt — a Pécs belső várában levő nagy templomot építtette. Azután a magyarok fellázadtak ellene és szemeit kiszúrták. Három év múlva meghalt és itt temettetett el. Azon időtől fogva mostanig — mikor a hidsre 1050. évének a vége járja — 600 esztendő mult el.

20. Szent Gellért püspök. (I. 237.)

Pest 1542-i ostromának leírása után elbeszéli Pecsevi, hogy a *Szt. Gellért hegyet* a törökök »*Gürz Éliász tepeszi*« (G. É. hegye) néven ismerik. Ez a Gürz Éliász egy híres vitéz volt *Jania* városában s a míg Belgrád a magyarok kezében volt, gyakran megjelent e vár alatt s majd foglyot ejtett, majd levágott fejet vitt magával. Egyszer aztán kézre kerítették s levágták a fejét. A hitetlenek közt énekek vannak róla. Egyik monda szerint fejét a magyar királyhoz küldték Budára, a ki ezt a róla nevezett hegyen temettette el. — Ezután így folytatja tovább:

Azonban a *hitetlenek* e hegyet más országos eseményről nevezték el s *történetükben így írták meg*:

Azon időben, mikor a magyar nép még nem tért a keresztény vallásra, hanem tévelygésben élvén, ki a tüzet, ki a vizet, ki az állatokat imádta; s mikor István nevű királyuk volt — a ki helytelen véleményük szerint egyike volt a szenteknek — mondom ennek idejében élt a *Batadsán* (?) nemzetségből egy frenk pap, kinek neve németül *Gerardusz* volt. Minthogy pedig a nevezett király értesült arról, hogy ez ember a szentek közül való, magához hozatta és fiának tanítójává tette. Ez pedig a fiút oktatta és nevelte, annyira, hogy atyjához és tanítójához hasonlóan ő is szentté lőn s név szerint *Szende Imbré*-nek hívták.¹⁾

Később a nevezett Gerardusz pap magányba vonulván *Bél* nevű kietlenbe ment, hol 7 évig ascetai életet folytatott és imádkozott. Akkor a magyar nemzet nagyjai, meg lévén hatva ennek ilyen életmódjától, elhozták onnan és püspökké tették, még pedig *Kanadin*²⁾ tartományában, mely Erdélyben van. Olyan önmérséklettel és igazságossággal cselekedett mindig, hogy képzelni sem lehet olyant, a ki felülmulhatta volna.

Azután a nevezett király meghalt, fia nem fogadta el a

¹⁾ Meglepő az *Imre* névnek ez a *székelyes* ejtésű *Imbre* alakja.

²⁾ A latin forrásban természetesen *Chanad* állott, a mit tolmácsa nem *Csanád*-nak olvasott.

királyságot. Ez okból a magyarok között lázadás és sokféle zavar keletkezett; a vallási villongásban sok vér folyt, az egész világ felfordult. A népnek nagy része elpártolt a keresztyén vallástól; mert még nem szilárdultak meg a keresztyénségben s ezért ingadozók voltak. A keresztyéneket ölték, gyilkolták. A leggyilkoltak legnagyobb részben papok voltak, úgy hogy el lehet mondani, hogy egy pap sem maradt.

Az említett *Gerardusz* Székes-Fejérvár templomába zárándokolt vala. Már jó ideig ott volt s imádkozással töltötte idejét, mikor egy napon isteni sugallat tudtára adta, hogy a keresztyén vallásért meg kell halnia. Ezt tudtára adta társainak s azok mind azt mondták, hogy lelki gyönyörűséggel halnak meg vele együtt a vallásért. Ekkor Székes-Fejérvárról elindulván Buda felé mentek. A keresztyén vallástól legelőször elpártoltaknak egy *János* nevű volt a vezérük. Ezek a nevezett Gerarduszt és utitársait megtámadták, kövel dobálták s Gerarduszt kocsijáról lehúván, fölvitték a hegyre s onnan ledobták fejjel lefelé a Duna felől. Azután lementek megnézni holttestét s minthogy még élt, lándsával átszurták és megragadván, annyira a köhöz csapták, hogy feje darabokra hasadt. Vére azon köre ragadt s bár ez több évig a Duna vizében állott, vére mégsem mosódott le róla.

Hét év mulva eljövén a papok, látták e jelenséget s a vért a kőről levakarták. A holttestet *Kanadin* templomában helyezték el s a követ is olyan helyre tették, a hol láb nem tapodhatja. Később, mikor a magyarok nagyobb része a keresztyén vallásra tért, ez esemény emlékére azon hegyen templomot építettek s a hegy azután, Gerardusz papra való vonatkozással, ennek nevééről neveztetett el.

21. *Az esztergomi érseki palota ablakfestményei.* (I. 115.)

Forrása: *Heltai G.* krónikája (Mátyás királynak históriája, XXXI. rész).

A mint elvégezi Pecsevi a mohácsi ütközet történetének fordítását Heltai krónikájából, így folytatja tovább:

Ennek a mondásnak: »Az iszlám népe a piros alháig fog hódítani« magyarázatául legyen megemlítve a következő. E mondás a nép száján forog ugyan, de eredete és oka mindeddig nem volt ismeretes. Én azonban Szulejmán szultán hadjáratának a *hitetlenek históriáiból való fordítása alkalmával látván írásaikat*, lefordítottam a következőket:

Midőn Mátyás király¹⁾ a lengyeleket kiűzte az országból, győzelmesen tért Budára. Ez a Mátyás király hősi volt nekik

¹⁾ Pecsevinél: *Matias királ.*

és annak a fia, a ki — mikor a hódító Mohammed szultán Belgrádot ostromolta — a várat védelmezte.¹⁾ A Buda környékén ellenségeskedést támasztókat kézre akarta keríteni. Mivel pedig *János* esztergomi érsektől nem érezte magát biztosnak: hitlevelet küldvén neki, tanácskozás ürügye alatt magához hivatta. Ámbár az érsek nem volt biztos a sérelemtől, mert fölötte ravasz ember vala,²⁾ mégis — mit tett volna? — kénytelenül is elment. A király nem merte ugyan megöletni, de hogy lázadást ne támaszszon, őrizőket rendelt melléje. Az érsek e miatt való buvában és bánatában meghalt. Halálát az egész magyar nemzet gyászolta; mert derék ember volt.

Ez építtette az esztergomi palotát. Rendkívül művésziesen kidolgozott márványból előcsarnokokat, ablakokat s néhány különös és csodálatos boltozatot, terraszokat és kioszkokat csináltatott.³⁾ A palota belsejében, a fal hosszában a szittyaiországi fejedelmek képeit iratta meg (a kik után jöttek t. i. a magyarok). S ezekben, az alakok és színek sokféleségével, gyönyörködésre méltó és csodálatot keltő műveket létesített.⁴⁾ Továbbá néhány ablakra a budai királyok képeit íratta, még pedig úgy, hogy a mit az álló és bolygó csillagokból és régi bölcsék könyveiből kiolvastak, azoknak jelentését és értelmét bele foglaltatta. Célja az volt, hogy e tudományokból merített ismereteit tudassa és az ezen országokban bekövetkezendő dolgokat kívánni tudók értesülést szerezzenek.

Az első ablakra egy alakot iratott, mely két szemét behúnnya gondatlanul ül a trónon. Ezzel azt akarta kijelenteni, hogy Mátyás király után egy király fog következni, a ki az országról nem gondoskodik és nem aggódik, a tunyaság álmából föl nem ébred. Valóban *László* király ilyen természetű volt, a világ dolgaival teljességgel nem törődött. Hogyha hírül hozták neki, hogy az ellenség valamely helyet elfoglalt, csak azt mondta: »micsoda? úgy történt?» Vagyis semmi olyant nem tett, mint a veszély elhárítására való törekvés, vagy katonaság küldése.

A második ablakra ismét egy király képét festette, a kinek lábai alatt tűz égett s azon tűznél nyáron embereket sütöttek. Ezzel szegény *Lajos* királyra célzott; mert az is gyámoltalan, lakmározással, mulatással, játékkal foglalkozó király volt, a kinek idejében lőn a lázadás, — mely alatt a mohácsi ütközetet kell érteni.⁵⁾

¹⁾ E mondatot magyarázatul iktatta be török olvasói kedvéért.

²⁾ T. i. Mátyás király.

³⁾ Ez a részletesség nincs Heltainál.

⁴⁾ E mondat nincs Heltainál.

⁵⁾ Ez ismét csak Pecsevi magyarázata, még pedig helytelen magyarázat; mert Heltai az 1514-ki pórlázadást értette.

A harmadik ablakra két mezítelen embert íratott, kiknek lábai alatt a korona hentereg. Ezzel arra czélozott, hogy két király a koronáért annyira harczol és küzd, hogy mindkettőjük mezítelen marad az országtól is. És épen így történt. János király, kit Szulejmán szultán tön királylyá, Ferdinánddal, ki Bécs királya volt, annyira viaskodott a koronáért, hogy mind a kettőjük mezítelen maradt.

A negyedik ablakra egy dühös hím oroszlán képét iratta, mely a földön fekszik és két első lábának körmeivel turbános koronát tart. Ezzel pedig azt jelentette, hogy a török császár lábai alá fogja hajtani a magyar királynak országát és a koronát hatalmába ejti. Mert ezen ablak után már nem volt több ablak és kép, hanem e volt a végső. Mindenki tudja, hogy ez épen így lőn, vagy fog lenni. Mert néhány esztendeje van immár, hogy mind Buda, a királyi székhely, mind Székes-Fejérvár, az ország-nak koronázási helye, kiesett a kezükből. Hogy János király fia, János, Erdélyország királyává lőn s hogy mostanság a korona helyéül *Pozson* városát rendelték: ez csak épen árnyéka a magyar koronának.

Ez is szolgáljon tudomásul, hogy a nagy *kápolna* városában ¹⁾ évenként egy bizonyos napon az egész városnak és környéknek apraja-nagyja, fiatala s öregje kimegy a mezőre s a mezőn levő *vörös kápolnánál* a kis gyermekek és papok egy régi dalt énekelnek. Ez a vörös kápolna az a »piros alma«, mely mint határkő intőjelül tétetett oda.²⁾ Az énekelt dal tartalma ez: A török császár egész erejével és hatalmával e helyig jön fel s e helyen az Úristen rendeletéből meghal. Bizony, ha a török császár annyira feljön, míg *Kolona*-ig ér, nem marad épen lakóhely Németországban. Mert *Kolona* városa messze földön fekszik, úgy, hogy a föld színének alsó részén esik (!) s a *Bud* vize mellett van, hol az a tengerbe ömlik (!).

*

Csodálatos, hogy Pecsevinek, török létére, nem jutott eszébe, hogy a törökök »*Piros almá*«-nak *Róma* városát nevezik a Szent-Péter templomának tornyán levő gömbről s hogy ama mondásnak ilyen erőltetett magyarázatát adja. Heltainak ama lefordított helyére, úgy látszik, véletlenül bukkant s az ott említett régi dal és vörös kápolna eszébe juttatta az idézett mondást a piros almáról és a kettőt összekapcsolta.

¹⁾ Pecsevinél: *kápóna*, Heltainál *Colonyia* van.

²⁾ E mondat Pecsevi magyarázata.

V.

Ennyi az a történeti anyag, melyet Pecsevi a mi kútfőinkből nagybecsű munkájába átvevén, megismertetett a törökökkel és hozzáférhetővé tette az utána következő történetírók számára. Ő maga azonban e közkinccsé tett anyagnál *jóval többet* ismert a mi históriai irodalmunkból, a mint maga is mondja, meg a dolog természetéből is következik.

Az I. kötet 106. lapján ugyanis azt írja, hogy I. Szulejmánnak »több hadjáratát elolvastattam, *némelyiket pedig törökre is lefordítottam.*« A mező-keresztesi ütközet elbeszélése közben is mondja, hogy ennek leírását elolvastatta a hitetlenek történetéből s le is fordította, — ez azonban könyvébe nincs fölvéve, csak épen hivatkozik Isthvánfyra. Továbbá tapasztaltuk, hogy a főntebb bemutatott czikkek közül több nem egyéb, mint egyik, vagy másik forrásnak hosszabb fejezetéből kiszakított olyan részlet, mely a török kútfőkben hiányzó, vagy azokkal ellenkező adatokat tartalmaz. Az a körülmény, hogy Pecsevi a nagy egészből ilyen kisebb részleteket észrevett, azt bizonyítja, hogy mikor egy-egy eseményt meg akart írni, a magyar forrásokból is mindig elolvastatta magának az illető eseményt tárgyaló részt s így vette föl beléle azt, a mi figyelmét megragadta. S én hiszem is — mert itt-ott bukkantam egyes nyomokra —, hogy Pecsevi több anyagot használt fel a mi kútfőinkből, mint a mennyit itt fordításban bemutatam, de annyira összeolvasztotta a török forrásokkal, vagy a maga közvetlen tudomásából eredő adatokkal, hogy többé nem ismerhető fel világosan.

De, ha többet nem használt volna is fel, mint a mennyi határozottan kitűnik munkájából: ennyi is megalapítja azt az érdemét, hogy a törökségnek a saját történetéről való ismereteiben a mi históriai irodalmunkból vett elemek is vannak; s ennyivel is példát adhat azon történetíróinknak, a kik a török hódoltság korszakát tanulmányozzák.

*
*
*

Itt utólagosan két tévedést kell helyreigazítanom, melyek Pecsevi életrajzában találhatók.

A 400. lapon, a 9—12. sorokban azt írtam, hogy Pecsevi-nek anyai részről való rokona volt *Dervis Haszán* pasa. Nem az a *Dervis Haszán* pasa volt rokona, a ki előbb szegedi szandság, később (1591—1593) pedig boszniai helytartó volt s mint

ilyen esett el *Sziszek* ostroma alkalmával, — hanem *Dervis* pasa, 1581. év végeig *diárbekri* béglerbég, a ki ilyen minőségben vett részt az 1578-ban kezdődő persa hadjáratban.

Ennélfogva a 401. lapon olvasható s az 1592. évre vonatkozó kikezdés is így javítandó ki:

»1592-ben, mikor Dervis Haszán pasa, boszniai váli, másodszor ütött be Horvátországba, Pecsevi Boszniában járt s Banjalukánál találkozott a pasával, a ki őtet onnan ismerte, hogy egy ízben, mikor mint szegedi szandsákbég Szigetvárra ment, vendégük volt Pécsett.«

A 478. lapon azt írtam, hogy Pecsevi *halálának* ideje ismeretlen. Azonban Hádsi Khalfa azt állítja, hogy Pecsevi a hidsre 1061. évében halt meg, a mely 1650. decz. 25-től 1651. decz. 13-ikáig tartott. (L. Flügel Gusztáv: Lexicon bibliographicum et encyclopaedicum, VI. köt. 538.)

THURY JÓZSEF.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

A székesi gróf Bercsényi-család. 1470—1835. Eredeti kézirati kútfőkből írta Thaly Kálmán. Kiadja a m. tud. Akadémia történelmi bizottsága.

Harmadik: kötet 1703—1706. Budapest, 1892.

Ide s tova két évtizede, hogy hirlapírói foglalkozásom közepette alkalmam van a legélénkebb figyelemmel kísérni azt a gazdag és fáradhatatlan irodalmi tevékenységet, melyet Thaly Kálmán a magyar történetírás terén kifejt. Talán nincs senki, ki Thaly annyi művéről irt volna ismertető és tájékoztató cikkeket, mint én, ki úgyszólván évről-évre, kötetről-kötetre mutattam be egyik napilapunkban az olvasó közönségnek a jeles író alkotásait. Mondhatom örömmel tettem mindenkor, mert annak, ki kegyelettel van a multak iránt, mindig élvezet Thaly egy-egy új munkájával foglalkozni. A tárgy érdekessége egyesül mindegyikben az előadás lendületességével. A Rákóczy-korszak, Thaly specialitása, nemzeti történetünk egyik leginkább megkapó korszaka s alakjai és emlékei ma is közel állanak a nép szívéhez. Másrészt Thaly egyetlen egy erre vonatkozó kis tanulmánya vagy nagy munkája nem jelent meg, mely újat vagy fontosat nem nyújtott volna. Ezt még tárczacikkeiről is mondhatni, nagy művei pedig valósággal tárházai az új anyagnak. Kutatásai óriási terjedelműek s egyszersmind ritka sikerűek; egész végtelen tömegét a megbecsülhetetlen anyagnak hozta már felszínre s el lehet mondani, hogy történetünk egy korszaka sincs már is annyira megvilágítva, mint az, melylyel ő foglalkozik. Ehhez járul az a saját-szerű, rokonszenves, erősen eredeti tehetség, mely műveinek határozott egyéni jelleget kölcsönöz. A hév, a lendület, mely a stilben nyilvánul, áthat magára az olvasóra s nemcsak tanulságossá, hanem élvezetessé is teszi neki a multtal való foglalkozást.

Mindezt csak azért emlitem, mert Thaly Kálmán épen most megjelent művének, a Bercsényi-monographia harmadik kötetének előszavában szükségesnek tartja mentetegetni magát azért, hogy műve kissé hosszabbra terjedt, mint eleve tervezte. Ez a

mentegetőzés fölösleges, mert a magyar történetírás egy barátja sem tehet neki ezért szemrehányást. Sőt ellenkezőleg épen a mostani kötet az, mely jeles feldolgozása mellett anyagának nagy fontossága és ujdonsága miatt fog különös figyelmet kelteni. Nemcsak Bercsényiről kapunk benne kimerítő tudósítást; az egész Rákóczi-mozgalom első, sikerekben leggazdagabb korszaka lép itt elénk s a monographia új kötete legdúsabb történelmi kútfőmunkáink s legélvezetesebb műveink közé tartozik, sőt kétségkívül sokkal értékesebb a két előző kötetnél. Az első kötet a Bercsényi-család legrégibb történetével, főleg pedig Bercsényi Imrével, a család nagy pozíciójának megalkotójával foglalkozott. Ez volt a kötet tulajdonképeni hőse. Csakhogy Imre báró, noha a csatatéren esett el, egészben kevésbé érdekes egyéniség s fiáról, az első Miklós grófról sem igen mondhatni egyebet. Kivülök már e kötetben is szerepel ugyan a másik Miklós gróf, a későbbi kurucz hős, de élete első, legfiatalabb szakában, midőn tevékenysége még nem ölthetett országos jelentőséget.

Az első kötetnél már érdekesebb és köztörténelmünk szempontjából sokkal fontosabb volt a második. Itt Miklós gróf, mint a közelet egyik kiváló alakja, lép elénk s az a dús, gazdag apparatus, melylyel Thaly életrajzának kidolgozásához fogott, akkori történelmünk minden kis és nagy eseményére egészen új világot derített. Azok a fejezetek pedig, melyekben Thaly Bercsényi Miklósnak s részben Rákóczi Ferencznek Lengyelországban időzését írja le, kalandos epizódokban olyan gazdagok, mint akár valami modern rémregény, csakhogy a benne elmondottak nem a képzelet szüleményei, hanem valóban megtörtént dolgokat mondanak el. Nem kevésbbé érdekesek, sőt köztörténelmünk szempontjából főfontosságúak a második kötet befejező részei, melyekben megkapó közvetlenséggel elevenednek fel előttünk a magyar nemzet állapottai a mult század első éveiben s melyekből megtudtuk — a legértékesebb, eddig használatlan kútfők nyomán — mik voltak igazi okai a későbbi Rákóczi-mozgalomnak s hogyan készült elő az a mozgalom, mielőtt a külföldön élő magyar emigratio két legkiválóbb egyéniségében, Rákóczi Ferenczben és Bercsényi Miklóshan megtalálta természetes vezéreit.

Az az író, ki történelmünk oly emlékezetes korszakáról és nagy alakjairól annyi újat, annyi jellemzőt és tanuságosat tud mondani, mint Thaly, annak nem kell mentegetőznie azért, ha az óriási új anyag feldolgozása közben munkája nagyobbra nő, mint eleinte tervezte. Inkább köszönetet érdemel érte, hogy lehetőleg teljes, kikerekített egészet igyekszik nyújtani s nem forgácsolja szét a fáradtságosan, évek hosszú során át gyűjtött anyagot. A most megjelent harmadik kötetnek hőse és kimagasló alakja,

mint életrajznál ez természetes, maga gróf Bercsényi Miklós, ki köré átgondolt tervszerűséggel vannak csoportosítva az 1703–06 évek országos eseményei. Rákóczi mellett Bercsényi volt az események lelke, a mozgalom egyik legfontosabb alakja akár a belkormányzatról, akár a harcztér eseményeiről, akár diplomáciai alkudozásokról vagy béketárgyalásokról legyen szó. És a szerző írói tehetsége épen abban jeleskedik, hogy hőse s a kor eseményei közti szoros kapcsolatot a legszembetűnőbbben ki tudja dombozítani. Nemcsak kitűnő életrajzot, hanem rendkívül becses korrajzot ad s a nagy nemzeti drámát nemcsak föleleveníti, hanem meg is érteti velünk.

A harmadik kötetben ott kezdi előadását, mikor Rákóczi és Bercsényi 1703 nyarán a Tiszánál megjelentek, hogy azután úgy szólván diadalmenetben foglalják el az Alföldet s az ország legnagyobb részét. E gyors hódítást nem az okozta, mintha a két vezér valami impozáns haderővel tért volna haza Lengyelországból s ez a haderő szorította volna vissza a császári csapatokat. A két vezér nem sokkal többet hozott magával a külföldről, mint nevének varázsát. De itthon vártak rájuk, vártak rájuk úgy, mint — Károlyi Sándor mondása szerint — a »Messiás eljövetelére« s hogy mért várta őket a nép, azt Thaly mesteri ügyességgel világítja s érteti meg velünk. Mint minden nagy forradalmat, ezt is sokféle okok, de első sorban a kormány bűnei és mulasztásai idézték elő. Az akkori német kormányzat a nemzet minden rétegét egyaránt sujtotta s ezzel bevitte az elégedetlenséget a társadalom minden osztályába. Másrészt az ország minden részében meg voltak azon tényezők, melyek az általános elégedetlenséget fel akarták s fel tudták használni s természetes központjaivá lettek az elégedetlen elemeknek. Ezeken meg ezeken éltek még abból a nemzedékből, mely az 1670. évvel kezdődő belső forrongásokat, a Thököly-féle kuruczmozgalmakat végigküzdötte s melynek legnagyobb része e küzdelemben csak a pusztta életet mentette meg, minden egyebet: vagyont, hivatalt, társadalmi positiót pedig elvesztett. A »vén sasok«, a Thököly-korszak vitéz kuruczai a falvakban szétszórva húzták meg magokat s habár nagyobbbrészt inséggel kellett küzdeniök, tekintélyök a köznép előtt még mindig csorbítatlan maradt. Szavukra szívesen hallgatott az idegen kormányzat által anyagi érdekeiben, vallásos meggyőződéseiben folytonosan sértett, a német katonaság által hallatlan módon sanyargatott nagy néptömeg, míg ők magok, kik annyit szenvedtek és annyit vesztek, készségesen csatlakoztak minden új mozgalomhoz, melytől származó sorsuk javulását várhatták. Mikor tehát a Rákóczi és Bercsényi hazatérésének híre az Alföldre megérkezett, a vén sasoknak újra kinőtt szárnyuk

s fiatalos lelkesedéssel fogtak a munkához. Az elkeseredett tömeg viszont lelkesen csatlakozott hozzájuk s ahol a Rákóczi zászlaját kitűzték, ott mindjárt egész kis sereg sorakozott köréje.

Thaly könyvében mindezek a dolgok nem egyszerűen csak jelezvék, hanem a kor állapotai oly közvetlenséggel vannak fölelevenítve, hogy egész természetességében látjuk az eredetileg egyszerű lázadást nagy nemzeti mozgalommá növekedni, mely napról napra gyarapszik, s végül oly hatalmassá, ellenállhatatlanná lesz, hogy magával ragadja a társadalom minden rétegét. Ezt mi sem fejezi ki meggyőződtetőbben, mint a haderő imposans száma, melylyel Rákóczi Ferencz már a mozgalomnak harmadik évében, 1706. derekán rendelkezett. Thaly igen beható és alapos kutatások és számítások alapján, melyek nem csupán hadtörténelmi, hanem politikai és közművelődési szempontból is fölőtte fontosak, az akkor zászló alatt álló kuruczok számát legalább *százhuszezer* emberre teszi. Ez a szám pedig rendkívül sokat mond; kifejezésre juttatja az egész mozgalom tulajdonképeni jellegét. A ki tudja, hogy a hosszas háborúk után a XVIII. század elején mennyire elnéptelenedett az ország majdnem minden vidéke, a ki tudja, milyen alacsonyra hanyatlott akkor a lakosság száma, az a kurucz hadsereg fentjelzett impozáns létszámából meg fog győződni, hogy ez a hadsereg nagyjában *a fegyverben álló egész magyar nemzet volt*. Ilyen magyar haderővel Hunyadi Mátyás király óta, két évszázadon át, magyar vagy erdélyi uralkodó nem rendelkezett s ha Rákóczi ennyi katonát tudott maga köré gyűjteni, ez egyszerű tény minden okoskodásnál ékelesen szölvőbben megmondja, hogy itt többé nem *nemesi*, hanem *nemzeti* mozgalomról volt szó s hogy ama kor szereplőit és eseményeit nem szabad többé az előző századok féktelen olygarcháival s az általok keltett, a legtöbbször nemzeti tartalmat nélkülöző lázongásokkal egy színvonalra helyezni.

Valóban bármi sokoldalú és nagybecsű az anyag, melyet Thaly ezuttal is jeles feldolgozásban nyújt az olvasónak, nagy műve mostani kötetének igazi jelentőségét abban találom, hogy az egész kort új világitásba helyezi s a Rákóczi-mozgalom valóságos jellegét feltárja előttünk. Ezzel rendkívüli szolgálatot tett történetírásunknak, mely e könyv hatása alatt immár sok tekintetben tisztábban, helyesebben ítélheti meg amaz emlékezetes kort és a szereplőket. E tisztultabb felfogás bizonyára előbb-utóbb utat fog találni a külföldi történetírásba is, melynek valóban szüksége van reá, hogy az eddigi egyoldalú és elfogult nézetekkel szakítson. Az eddigi kényelmes, de most már teljesen megdőntött felfogásból, mely Rákóczit és társait egyszerűen rebellis olygarcháknak tekintette, a kor eseményeit megérteni, megmagyarázni nem lehet.

Ami a harmadik kötet tartalmát illeti, melyet az ismeretében mellőznöm nem lehet, mint már jeleztem, szerző az 1703. év nyarának eseményeivel kezdi előadását. Hőse gróf Bercsenyi Miklós, mint katonai és szervezői tehetség egyaránt messze kimagaslott a fejedelem egész környezetéből, hol kiváló tehetségei folytán a hadakozásban s a politikában természetesen első szerepet vitt. Köréje csoportosítván az események, melyeknek csakugyan ő volt egyik legelső központjuk. A hol ő vagy emberei megjelentek, ott tömegesen csatlakozott hozzájuk a lakosság, Debreczen városa után, Szatlmár és Bihar nagy része, a hajdúvárosok és kunok, másfelől Erdély egy része s számos felvidéki vármegye, néhány erődített hely kivételével a kuruczoké lett s hozzájuk állott számos előkelő főúr, a többek közt Károlyi Sándor is, valamint Thelekessy egri püspök is. Mindez rohamos gyorsasággal, néhány hét alatt történt, a nem nagy számú császári csapatok, kiket azonban a nem rég telepített ráczok sok ezernyi tömegekben támogattak, mindenütt a várakba szorítottak vissza, sőt egy kis részök Rákóczi hűségére tért s a helyi zavargás már novemberben országos jellegűvé lett.

A baj már roppant nagyra nőtt, s a kurucz csapatok egész a morva határig kalandoztak, mikor Bécsben egyáltalán csak figyelemre is méltatták. A császári udvar különben is háborúban állt Franciaországgal s szövetségesével, a bajor választóval s így nem igen volt hadereje, melyet Magyarországra rendelhetett. Még is el akarta a magyar mozgalmat fojtani, mert attól félt, hogy a bajorok és magyarok Bécs alatt vagy Csehországban egyesülni találnak. A mozgalom elfojtására tehát gróf Schlick vezetése alatt néhány ezred katonát indított Magyarországra s a hű főurakat zsoldos hadak fogadására utasította. E mellett a bécsi kormány olyan intézkedéseket is tett, melyek kellő időben talán sikerre vezettek volna, de most már elkéstek s így hatástalannok maradtak. Adóelengedésekkel s más könnyítésekkel igyekezett a szegény népet a mozgalomtól elvonni. Másrészt a kor egész barbarismusa nyilvánul a József római király elnöklete alatt tartott nagy minisztertanács azon határozataiban, hogy Rákóczi és Bercsenyi fejére vérdíj tűzendő ki, még pedig akkép, hogy a ki megöli őket, az többet kap, mint a ki élve juttatja őket a császáriak kezébe - a mi egyszerű felszólítás az orgyilkosságra -, hogy továbbá Rákócziné és Bercsenyiné, kik akkor Bécsben voltak internálva, titokban Glac várába, Sziléziába vitessenek s ott elzárassanak, végül, hogy kimondassék, hogy az a magyar ember, a ki egy »rebellis«-t megöl, annak fél- vagy egész vagyonát megkapja, hogy ekképen, mint a minisztertanács jegyzőkönyve mondja, »egyik farkas a másiknak felfalására biztattassék«. Az irányadó

bécsi körök érzelmeit Magyarország iránt ríktó világitásba helyezi ez a határozat, melynek hozatalában Szavojai Jenő herczeg mellett a legelőkelőbb egyéniségek vettek részt; ebbe a minisztertanácsba két magyar: herczeg Esterházy Pál nádor és Mátyásovszky nyitrai püspök is meghivatott. A bécsiek ez a felfogása érteti meg a magyarok magaviseletét.

A válasz nem váratott sokáig magára. Bercsényi nov. 15-én Zólyom alatt a Schlick seregét úgy elverte, hogy néhány nap múlva létszáma felényire leapadt s maga a vezér nem sokára Pozsonyba retirált, a kuruczok pedig Bécsset rettetgették. Mikor a bécsiek ezen actiója teljesen meghiúsult s csakhamar a Dunán túl is nagyobbrészt kurucz kézbe került, az udvar egyszerre más utra kezdett lépni. Igéretekkel próbálták egyrészt Rákóczit, másrészt Bercsényit elcsábítani s ez utóbbinak nejét is szabadon bocsátották. Másrészt békealkudozásokat kezdtek s a megszaportított császári haderő fővezérévé Heister Szigbertet nevezték ki. De ez az actió szintén balúl végződött, mert részben nem volt őszinte, részben pedig a kuruczok óvatossága és vitézsége meghiúsította a katonai műveleteket. 1704. május 28-án Bercsényi valóságos csapdát állított Szomolyánál Ritschan császári tábornok 6-7000 főnyi seregének, melyet teljesen megsemmisített; Ritschan sebesülten megadta magát, hadai vagy leöltek (mintegy 4000 ember), vagy elszéledtek, vagy elfogattak. A diadal erkölcsi hatása óriási volt s csakhamar 10,000 új fegyveres csatlakozott a kuruczokhoz. Különösen buzgón támogatta a tót parasztság Bercsényit, ki azt írja róla, hogy olyan zélust vert bele, hogy jobb az a nemessénél. Nem sokára fegyverszünet állt ugyan be, később pedig Heister Nagy-Szombatnál megverte a kuruczokat. De azért az ország mindinkább Rákóczi kezébe került, Heister pedig oly szerencsétlenül működött, hogy elmozdították a főparancsnokságtól s a kuruczok fölénye a harcztéren is biztosítva volt, mikor I. Lipót császár és király 1705. május 5-én meghalt s helyét I. József foglalta el.

Ez nagyfontosságú esemény volt, nemcsak azért, mert az új király több rokonszenvet táplált a magyarok iránt, hanem azért is, mert József szövetségesei, a protestans államok, Anglia, Németalföld, Poroszország, melyek bécsi képviselőik útján már előbb is érintkezésben álltak Rákóczival és Bercsényivel, felhasználták az alkalmat mediatiojok felajánlására. És pedig nem sikertelenül. Még hónapokig folytak ugyan a harczok, de első sorban Hamel Bruyneinx és Rechteren németalföldi és Stepney angol követek közreműködésével 1706. áprilisban előbb két heti, később pedig hosszabb fegyverszünet kötöttetett, melynek folyamán békekongresszus ült össze Nagy-Szombathban az angol és német-

alföldi követek részvételével. E tárgyalások részletes rajzával s végül meghiusulásával végződik Thaly új kötete, mely az események minden részletére kiterjed s rólok mindenütt újat, tanúságot tud mondani úgy, hogy a szépen feldolgozott dús gazdag anyag hazánk akkori történetének nem csupán politikai, hanem minden más mozzanatára is tanuságos világot vet.

Az országos események közt azonban sehol sem tűnik el Bercsényi Miklós, a főhős imposans egyénisége. Thaly nem feledkezik meg arról, hogy életrajzot ír s a hadvezér és organisator mellett Bercsényit mint magánembert, mint családtyát, mint tudomány- és pompakedvelő, de azért elég takarékos főurat szintén kellően jellemzi. A sok pompás csatakép és politikai actió rajza mellett egyik legérdekesebb, kitűnően megírt része a munkának az, hol a szerző Bercsényi alakját (arczképe gyönyörű rézmetszetben megvan a kötetben) írja le s belső egyéniségét jellemzi. Ép oly érdekesek azon részek, melyek nejével, fiával, leányával s a családtagok egymáshoz való viszonyával foglalkoznak. Idylli képek ezek a viharos idők, a küzdelmes események komor rajzaiban, melyekben annyi jeles vitéz, annyi derék hazafi és annyi nagy esemény emléke fölelevenedik. El lehet mondani, hogy Thaly új művének mindegyik fejezete egy-egy babérlevél a rég porladozó kurucz hősök jeltelen sirhalmán.

ACSÁDY IGNÁCZ.

Denkwürdigkeiten von Leopold v. Hasner, Autobiographisches und Aphorismen,
Stuttgart, Cotta, 1892. II + 196 lap.

Csendes meghatottsággal és oly merengésre kész hangulatban ejtjük ki kezünkől e művészi sobrietással megírt könyvet, mintha nem is komoly s oknyomozó politikai s történettudományi, hanem valami költői művel állanánk szemben, mintha nem is egy kormányférfiú oktató szavát, hanem valami sebzett szívű agg troubadour panaszos dallamát hallanók élete rövid derűjéről és hosszas fergegeteiről. E benyomásunk onnan ered, hogy ez emlékiratok szerzője azt tolja előtérbe, mit subjectiv elemeknek szokás nevezni. Nem az volt ugyanis a célja, hogy tárgyilagosan és részletesen írja meg Ausztria történetét abból a korból, melyben az államot előkelő és igen befolyásos állásban szolgálta. Rendesen igen röviden végez a közügyek ecsetelésével s alig szól egy-két szót azokról a vallás- és közoktatásügyi kérdésekről, melyek körül tagadhatatlanul bokros érdemeket szerzett. Szívesen csak személyes élményeinél időzik: ifjúságának, neveltetésének, aspirációinak, nélkülözéseinek, meghitt baráti környezetének és szomorú

családi életének részleteinél. Már ebből is kitetszik, hogy Hasnert emlékeinek megírására nem azok a gyakori és silányabb kategóriájú motivumok birták, minő az egyéni hiúság, a könyvkereskedői érdek vagy szerzői haszonlesés. Hasner nem íróasztala fiókját akarta értékesíteni, midőn multjába elmélyedett; nem halványodó hírnevét akarta felfrissíteni, sem a coulissa-titkokban való jártasságát fitogtatni, mint annyi más. Egy szigorú önbírálatához szokott és contemplatióra hajló elme ez, mely a jól betöltött hosszú élet alkonyán számot ad lelki életéről egy válogatott kis körnek, — főleg azonban saját magának. S így történt, hogy inkább magának emelt emlékoszlopot, mint korának.

Ez emlékoszlop nem impozáns, sem rajzban, sem méreteiben. De közelről tekintve arányos és tetszetős.

Hasner, volt lajthán-túli vallás- és közokt.-ügyi miniszter és kormányelnök, annak a sajátos osztrák »noblesse de robe«-nak sarja, melyet ugyan politikai alkotó tehetségeért dicséret méltán nem illet, de mely ebbeli fogyatékoságát feledteti azzal az érdemmel, hogy fegyelmezett, komoly és lelkiismeretes munkásságával a legválságosabb időkben mindig talpra segítette Ausztriát. Tanárnak készült, az észjog és a közgazdaság tanárának, s a prágai, majd a bécsi egyetemen tényleg tartott is előadásokat, könyveket is írt, de a tudományos pályáról mindegyre lesodorták újabb és újabb politikai áramlatok. Politikai alakja nagyjában Schmerlinghez hasonló, kevesebb tehetséggel, akarat erővel és önbizalommal, de talán fejlettebb műveltséggel és bizonyára conciliansabb modorral. Merev centralista, mint amaz, s küzd minden ellen, mi az 1849-diki osztrák állam egységét megbolygathatná. A hirhedt kolowratringi programmnak ő a szerzője, s utóbb Beust miniszteriumába azért nem akart belépni, hogy a Magyarországgal való kiegyezésen alapuló *Staatsgrundgesetze*-kért ne legyen kénytelen felelősséget vállalnia. Ezzel függ össze az is, hogy miért küzdött mindig a csehek foederalistikus törekvése ellen s hogy miért rosszalotta Bosznia occupatióját. Liberalismusa sem igen tér el a Schmerlingétől. Ez a liberalismus doctrinaire-izú és e mellett gyanusan mérsékelt. Így 1848-ban, közvetlenül a prágai felkelés után, nem minden készség nélkül fogadta el a győzelmes reactió kezéből a hivatalos *Prager Zeitung* szerkesztését. A választói jog kiterjesztésének több ízben ellene szegült. És bár az alkotmányosságnak és az államfenhatóságnak határozott híve — a miben szintén megegyezik Schmerlinggel — és bár vallás- és közoktatásügyi kérdésekben a concordatum és az ultramontan befolyás ellen a meggyőződés oly hevéllel szállott síkra, mint a legradikálisabb jozefinus, lelke mélyén korántsem barátja a teljes vallásegyenlőségnek (lásd pl. a keresztyének és

zsidók közti házasságról 1874-ben tartott beszédét), valamint hogy az is ismeretes, mily híven ragaszkodott miniszter korában Kutschkerhez, Thunnak hajdani jobb kezéhez, kinek állítólag igen nagy része volt a concordatum megkötésében és kinek nevét ott találjuk a huszonöt püspök sorában, kik oly felháborodással kárhoztatták 1867-ben az új liberalis aerát éles szavú szeptemberi feliratukban. Politikai jellemrajzának kiegészítésére specifikusan jellemző az a körülmény is, hogy bár Prágában és erősen szláv környezetben nevelkedett, még pedig oly időben, melyben a német kormány féltékenyen elnyomván a szellemnek minden gerjedését, ezáltal a feltörekvő ifjúságot a pezsdülni kezdő nemzetiségek táborába terelte: Hasner mégis lelkes német érzelmű maradt élte végeig. Pályájának nem legutolsó említésre méltó vonása végre nem gyors emelkedése önmagában — az államot 1843-ban kezdte szolgálni az úgynevezett Hofkammerprocuraturnál, hol vele egy helyiségben dolgozott Bach, Lasser, Herbst és Conrad, kik mind miniszterek lettek — hanem az a körülmény, hogy soha sem szóval, sem íráshan előmeneteleért nem folyamodott, sem hivatalos, sem társadalmi úton nem kapaszkodott s hogy büszkén mondhatja emlékirataiban, hogy az ország legelső hivatalát és méltóságát a nélkül érte el, hogy derekát valaha meghajtotta volna.

De az emlékiratokról akarunk szólni, s nem azok szerzőjéről. Terjedelmök nem nagy. Füzet az egész. Már ez a körülmény is kizárja, hogy sok, eddigelé ismeretlen részlettel gazdagítsák történelmi ismereteinket. A mi e lapoknak megadja a maga becsét, nem abban a kevés új dologban van, a mit Hasner felhoz, hanem az emberekről és viszonyokról mondott ítéleteiben. S ez ítéleteknek annál nagyobb fontosságot kell tulajdonítanunk, mert nekünk az az impressiónk, hogy Hasner, ki sokat igen jól figyelt meg, a végrendelkezők aggodalmas megfontolásával írt le minden sort, hogy e lapokon soká, igen soká dolgozott, azokat gyakran újra írta, s hogy mi sem éri el azt a gondot, melylyel mondandóit megrostálta, hacsak nem az a körületekintés, melylyel nézeteit formába önti.

Ebből azonban nem következik, hogy ítéletei megdönthetetlenek. Éppen nem. A tárgyilagosságra való minden igyekezete mellett Hasner nem tagadhatja meg a pártembert. Hogy ezt nyilvánvaló példával igazoljam, íme, mily *egyoldalúan* jellemzi Beustot, kinek sok fényes tulajdonságáról főleg a perhorrescált kiegyezés miatt feledkezik meg e megrögzött centralista.

Beustot a nem minden művészi praetensio nélkül megrajzolt arcképsorozatóban így mutatja be Hasner: »Ez alkalommal találkoztam életemben először Beust báróval« — így szól

a 88. lapon, midőn elbeszéli, hogy Beust őt a vallás- és közoktatásügyi tárcza átvételére szólította fel. »Nem titkolom, hogy a benyomás, melyet reám a vele való közvetlen érintkezés tett, nem volt kedvező. Az a szokása, hogy még a legkomolyabb kérdések felvetésekor is folyton mosolygott, az a játszi mód, melyen minden ügyet tárgyalt, úgy a szempontok emelkedettségének, mint a kifejezések céltudatosságának hiánya, mind ez mintha nem mutatott volna az észnek és a jellemnek ama törhetetlen férfiasságára, melyet nem nélkülözhetett senki, legkevésbé pedig az a hazai viszonyokba csak felületesen beavatott idegen, ki e felette nehezen kormányozható birodalom gyepőlőinek vezetésére volt hivatva és kire most saját személyemet is rá kellett volna bíznom.« A frivolitásnak vádját Hasner mindannyiszor ismétli és variálja, valahányszor Beust szóba kerül, így a 89., 99., 100., 101. és 106. lapokon, míg az elismerésre sehol egy árva szót sem veszteget.¹⁾

Itéleteit a pártálláson kívül olykor még egy másik körülmény is befolyásolta: az e századbeli osztrák állam-, vagy mondjuk inkább kormányférfiaknak hagyományos kishitűsége és végzetes pessimismusa, a mi különben nem is meglepő az állam olyan radikális átalakulásának korszakában, minőt Ausztria századunkban átélt. Hasner korában is oly ellentétes rendszerek váltották fel egymást rövid időközökben, hogy nemcsak az ő véges esze vélte chaotikusoknak az állapotokat. A politikai irányváltozásokat nemcsak látta, hanem a saját kárán is tapasztalta. Szégyenkezve kell bevallania, hogy rövid miniszterelnöksége alatt, tehát a míg neki kellett volna a fejlődés legközelebbi irányát megszabnia, akarata ellenére az ő céljaitól merőben eltérő áramlat vált uralkodóvá: a keleti valamint az egyházi

¹⁾ Andrásst dicséri. »Vormittags sprach ich dann noch eingehend mit Graf Andrassy über die Situation; natürlich nur mehr akademisch. Bis auf die Polenfrage erklärte er sich mit der Politik meines Ministeriums ganz einverstanden. Davon aber abgesehen, machte er mir durchaus den Eindruck eines geistvollen Mannes, dessen scharf markierte Art des Denkens und Sprechens mir vorteilhaft gegen Beust's Art und Weise abzustechen schien, dem als Minister des Aeusseren nachzufolgen er auch berufen war.« E dicséretnek annál több sulya van, mert Hasnernek tudnia kellett — ha máshonnan nem, úgy Beustnak 1887-ben megjelent emlékirataiból — hogy miniszterelnöki székétől való elbocsáttatásában (1870. ápr. 4.) Andrásznak is volt némi része. »Man verfiel auf den . . . Gedanken, nur den galizischen Landtag aufzulösen, und mit diesem Antrag begab sich Hasner nach Ofen, wohin auch ich berufen war. Gegen die Auflösung des galizischen Landtages erhob sich aber in Ofen eine gewichtige Stimme: die des Grafen Andrassy. Der Kaiser verweigerte die Zustimmung und Hasner überreichte sofort die Demission sämtlicher Minister.« Beust, *Aus drei Viertel-Jahrhunderten*, II. köt., 329. l.

politika igényelte slavophil áramlat, mely Hohenwart kísérletezéseinek egyengette útját, Hasnert pedig leszorította a miniszteri padról.

Mint a német alkotmánypárt egyik vezére, az urakházában még gyakran szállt síkra meggyőződéséiért s olykor igen élesen támadta meg a Taaffe-kormányt nemzetiiségi politikája miatt. De minden év újabb és újabb csalódásokat szerezvén, kifáradt a meddő küzdelemben, és midőn 70 éves korában (1888-ban) feljegyzései megszerkesztéséhez fogott, már végleg el volt keseredve az intéző körök és az aristokratia magatartása, de leginkább az ifjúság kevés idealismusa miatt, és megvallja, hogy reményei szétfoszlottak s ha szeme a jövőbe tekint, ott alig talál vigaszt. E pesszimistikus hangulata adja meg legelénzőbb magyarázatát személyekről, viszonyokról és közállapotokról tett több egyoldalú és félszeg megjegyzéseinek, melyekre itt ki nem terjeszkedhetünk.

E pessimismus különben az aphorismákon is megérzik, melyek az autobiographiai feljegyzéseket követik, s melyekből a kiadó (Hasnernek immár szintén elhunyt testvére, Hasner József, az ismert nevű prágai szem-orvos) bizvást kihagyhatott volna. illetéktelen nézetünk szerint, nem egy paragraphust a nélkül, hogy bátyja emlékében kárt tett volna.

L. B.

Szlari Szlankamen. Irta Ruvarac Ilarion görgetegi archimandrita. Zimony, 1892. Pajics Szina könyvnyomdája.

Hetedik éve, hogy a magyarországi szerbek történetének megírásával foglalkozom. Eddig a forradalom utáni korszakot tettem behatóbb tanulmány tárgyává, jelenleg azonban a régibb mult okmányait gyűjtöm. A magyarországi szerbek monographiai irodalma terén nem egy fontosabb munkával találkozunk. Sajnos azonban, hogy a legtöbbször politikai czélzattal írták; s különösen a szerbek működtek ily irányban. Mennyire jól esik, ha Ruvarac bármely művét, vagy értekezését olvassuk, mely csak úgy tűndöklök a legszebb történeti érvektől és igazságtól. Igen, az ősz szakálú Ruvarac, a modern oknyomozó szerb történetírás megalapítójának minden sora aranyat ér, és cseppet sem kell csodálkoznunk, hogy oly heves küzdelem után leverte a régi irány híveit, a kik a valót és mesét egyaránt elfogadták. S isten az igazságos, megengedte, hogy az ősz tudós elveinek diadalát megérhette, sőt nyomában az új szerb történeti iskolát felvirágoztatni láthatta; mert az általa teremtetett irány világító fátyla-ként hatolt át a szerbek történetírása terén.

Az előttem fekvő 49 lapra terjedő értekezés alkalmi mű. A szlankameni szoborleleplezés napjára készült és mindazon adatokat tartalmazza, melyek Szlankamenre vonatkoznak. Levéltári adat alig van, s ezek főleg a régibb irodalomból merítvék.

A magyar történetírásnak még jelenleg is nagy hiánya az, hogy a szerb nép multja nincs kellőkép felderítve. Csak az újabb időben mutatkozik nagyobb érdeklődés a szerbek története iránt s nagyobb az idevonatkozó művek száma.

Szlankamen hajdanta híres hely volt, valamint a szemközt fekvő Titel is. Most kicsike vára romban hever, s a falu szerbek-től lakott kis helység; a fensíkon új helység keletkezett Novi-Szlankamen néven, melyhez természetesen semmi köze a régmúltnak.

Vrancsics (Verancsics) Antal 1569. konstantinápolyi utjában látta meg »Szalonkement« azaz »Szlani Kament«, minthogy sóskő fordul benne elő. Istvánfy 1551-ben »salsus lapist« említ. A szerb mondában »Szlankamen« említetik. Katona Szlankamen nevét a bolgár Szalán fejedelemtől származtatja, természetesen Anonymus után. Röesler, Safarik és Hunfalvy kiemelik, hogy a fejedelem nevét a helység nevéből költötte a névtelen jegyző. Mellesleg legyen szabad felemlítenem Lözsárdt Nándor feltevését is (Délm. Tört. és Rég. Ért. I. 132.), a ki Szalán nevét a száli frankoktól származtatja, tekintettel a frank uralomra. Ruvarac különben megelégszik azzal, hogy Anonymus fölemlíti Szlankament; e szerint a XII—XIII., esetleg XI. században már fennállott. Az én nézetem, hogy Szlankamen régi szláv név, mint sok helyé hazánkban. Különben is a Szerémség hajdanta a szerb királysághoz tartozott és Dragutin a szerémi király czimét is viselte. A régi magyar írók kivétel nélkül Szalánkement írnak; meglepő, hogy a tiszamenti magyarság, a köznép csak Sósvárnak nevezi. Ugy látszik tehát, hogy szlávok alapíták e helyet, mert ezen utóbbi magyar elnevezésnek tudtommal nyoma sincs a régi okmányokban. Ruvarac szerint Szlankamen a római Acumincum felett épült. Részemről állítását nem tudom ellenvetés nélkül elfogadni, mivel Fröhlich Róbert bebizonyította, hogy O-Szlankamen sohasem volt római tábor, és Acumincum tőle valamivel lejjebb feküdt. (Arch. Értes. 1892. f. 34. l.) A horvát régészeti társulat, Kukuljević és Matković adatai tehát helyreigazításra szorulnak.

A magyar kútforrások Szlankament a XI. században említik legelőször (Florianus, Hist. Hung. Font. III.), a XII-ben már gyakrabban Manuel és a magyar királyok küzdelmei alatt (1151—1173). Arnold 1189-ben Szlankament városnak mondja. Kun László magyar király szlankameni kereskedőkről tesz említ-

tést. Lajos király 1359-ben Uros czár ellen indulván, május 31-én Szlankamenben volt; 1365-ben a bolgárok elleni hadjáratkor ápr. 26-án Szlankamenen adománylevelet állított ki.

Legérdekesebbek azon adatok, melyek a szerb mozgalmakra vonatkoznak. A szerző egy-egy adatból kiindulva az ő sajátos kritikai eljárásával igen fontos vitás kérdéseket tisztáz, elfogadott hiteles adatokat megdönt. Ilyen az, hogy Zsigmond király Belgráért és a macsói bánságért Brankovics Györgynek (1427—1456) Szlankament, Rupinikot, Világost, Becsét, Tokajt, Munkácsot, Tályát stb. adta. Ezt különben Šafařík s utánna Picot, Pavlovics stb. állították. (Dr. Thun, A szerbek tört. II. 30.) Ruvarac szerint legújabbán Kovácsevics Ly. és Jovánovics Ly. is. Az író bebizonyítja, hogy Világost Alberttől kapta Brankovics 1439-ben, s hogy több helyet már Lázárevics István is birt 1412-ben. Szatmárt és Németit tudtommal már 1411-ben birta (Fejér, Cod. dipl. X. 141.). Ennek alapján kereken tagadja, hogy György deszpót cserébe adhatta Belgrád várát és Macsót az említett családi birtokokért, Ducsics és Szratykovics szerb történeszek felfogása ellenében. Ruvarac állítása valószínűséget nyer az által is, hogy a szerbek 1427-ben, midőn a szultán jogot formált Bajazid szultán felesége révén (ki István deszpót nőtestvére) a szerb trónra, a magyarokat segítségül hívták, ezek Morovicski Iván vezérlete alatt Belgrádba jöttek, Macsót is elfoglalták — s utóbb ezen vidéket állítólag önhatalmulag megtartották. Emiatt a szerb nemzet s fejedelem kijátszottnak tekinté magát, mivel a magyarok bejövetelét tisztán segélynek tartották (Glasznik, XLII. 323.). Mijatovics azonban azt állítja, hogy György deszpót 1426-ban a magyar királylyal szerződést kötött és Macsót Belgráddal együtt Zsigmondnak adta, de Belgrádot a szerződés ellenére megtartotta s csak azután cserélte ki az említett dominiumokért. Aztán hátha István deszpót birtokai halála után a magyar királyra visszaszálltak, nem adományozhatta-e újból az új szerb deszpótának, Györgynek? — Ruvarac állítása tehát még bizonyítékra szorul, s hisszük meg is teszi máshelyt.

Timon Sámuel a budai káptalan egyik okmányát közli (Imago novae Hung. II. 29—31.), mely szerint Szlankament György deszpót rokonának Birini Pálnak adományozta. Ruvarac azt hamisítottnak hiszi, minthogy 1451-ben (a levél 1442-ből való) a Hunyadiakkal kötött békekötésben Szlankamen György tulajdonául említetik. (Hunyadiak kor. X. 308.) Mikor Hunyadi János Belgrádot védelmezte, Szlankamen fontos szerepet játszott.

Az egyházi okmányokban a XIV. és XV. században gyakran fordul elő. A kalocsai-bácsi érsekséghez tartozott. 1309-ből bizonyos »Paulus plebanus de Zalonkemen« említetik. (Mon.

Vat. Hung. S. I. T. II. 335.) Bizonyos Man János a szentlélek-ről címzett kápolnát emeli (1316—34 között) és XXII. János pápa sorai szerint »in fine regni Hungariae circa paganos« feküdt, azaz a görögkeleti szerbek szomszédságában. Szlankament és lakóit 1332, 1390, 1400-ban említik. A római katolikus templom ekkor említették fel először (plebani ecclesie beate Marie virginis in opido de Zalacament).

Az eddigi adatok nem emlékeznek meg a szerbekről. Láttuk, hogy Szlankamen hajdanta bolgár, utóbb magyar uralom alatt állott; Brankovics György pedig csak mint magyar főúr birta s nem mint szerémi uralkodó, a hogy ezt több szerb író hangoztatni szereti. Kétségtelen, hogy a Szerémséget a szerbek a törökök bejövetele előtt már sűrűn lakták, mit Tamási János vajda László nevű fia és pozsegai főispán 1437. szept. 23-án kelt levelében is bizonyít: »majorem partem praedictarum partium Sirmiae (inter fluvios Zawam et Danubium constitutam) Rascianos inhabitare.« Valószínű tehát, hogy már a XIV. században szerbek lakták Szlankament is, ha csak részben is, de erre írott adatunk nincs. De még Zmaj Vuk deszpot idejéből sincs, a ki 1465 táján jött Törökországból és mint a naszádosok tényleges parancsnoka lényeges szolgálatot tett Mátyás királynak. (Thallóczy, Az Al-Brankovicsok. Századok 1888. 691. I. Dr. Thun, A szerb. tört. II. 78.) Ő is a deszpot címet viselte, de — s ebből is kilátszik Ruvarac szigorú pártatlansága — evvel Magyarországon semmi uralkodói jog nem járt. Ez csak jogcím volt Szerbiára, s nem egy helyt tudunk, hol a deszpotok istenbe vetik bizalmukat, ha már a magyar királyok nem tudják visszaszerezni számukra Szerbiát. (Miklosich, Mon. serb. 543. Glasznik XLIV. 239. Jávör, 1885. 1331.)

A szlankameni szerb papok közül nem egy működött irodalmi téren is. 1501-ben György pap, az 1490-es években Jeliszije gyák, 1514-ben Bózsa gyakran. Műveik azonban nem nagy fontosságúak a történetíráshoz nézve, úgy szólván tisztán egyháziak, evangeliumok stb.

A XV. és XVI. században Szlankamen mint sajkás kikötő hely és állomás volt nevezetes. Szerző Szentkláray művéből meríti adatait, kit Vitkovics Gábor is követett (Glasznik LXVII.), a kit Gyukics A. (Priказ Vitkovityeve najnovije knyige »Proszloszt, usztanova i szpomenici ugorszkih sajkasa. Ujvidék, 1889. és Letopisz 157. k.) emiatt hevesen megtámadott. Stilyanovics István vajda szereplésének leírásánál azonban Szentklárayt erősen kifogásolja.

A törökök 1521-ben foglalták el Szlankament, mint ezt Szoliman a raguzaiakhoz intézett levelében írja. A szultán

1526-ban Szlankamennél táborozott. 1551-ben Mehmed bég itt nagyobb hadsereget gyűjtött Temesvár ellen. — Két évvel ezután Vrancsics Antal látogatta meg, mely szerinte »arx et oppidum«. Az 1567. utjában Pigafetta Antal olasz is elkísérte, ki Szlankamenről írja, hogy: »citta posta supra una collina, la quale ha un castello da occidente.« (Verancsics és Pigafetta utazásait Dr. Matkovics Péter ismertette, Rad. 71. k. és Starine XXII, Rad. 100. k. — Zágráb). Gerlach István (1573.) részletesen írja le a várost, melyet »unter dem Berg lauter Raitzen wohnen.« Schweiger 1577-ben Szlankamenben egy nagy szétrombolt templomot említ. Egyéb kutforrások után megtudjuk, hogy a vár a nyugat felé elterülő hegyen volt, a város a völgyben s utóbbi falakkal volt körülvéve.

A török és osztrák-magyar hadjáratok idejében szintén fontos szerepet játszott. Kiválólág történeti jelentőségű volt az 1691-iki csata, melyben badeni Lajos örgróf Köprili (a szerbek szerint Tyuprilitya) vezért legyőzte. Ezen csatában Monaszterli János vajda vezérlete alatt tízezer szerb vett részt.

A szlankameni csatával végződik az események fonala. Előadtam a fontosabbat ezen gazdag tárházból, s az olvasó megismerheti a mű értékét is, mely gazdag adatokban, éles kritikájú és igazán nyereség a magyarországi szerbek monographiai irodalmára nézve. Csak egyetlenegy kifogást teszek, s ez az, hogy a szerző olasz, német, latin, ó-szláv nyelven idéz, de sehol fordítást nem mellékel, pedig hát értekezése alkalmi mű akar lenni, s bajos oly olvasó közönséget fogni, mely valamennyi nyelvet értené.

DR. THIM JÓZSEF.

Magyar-orosz szövetség 1482—1490.

A »Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft« VII. kötete 2. füzetében Karge Pál fentebbi cím alatt érdekes közleményt ad a Mátyás viszonyáról az orosz udvarhoz.

Ismeretes dolog, hogy Mátyás azért mondott le Csehországról, hogy III. Frigyes elleni háborúiban magát Csehország ellenében biztosítsa. Ugyanezen okból vonta meg támogatását a német lovagrendtől, hogy ez által Kázmér lengyel királyt kötelezze le magának. A békés viszony a két államhoz azonban nem volt tartós. Ulászló újból közeledett III. Frigyeshez, Mátyás ellenéhez, a lengyel király és Mátyás között annyira feszültté lett a viszony, hogy utóbbi komolyan tartott a támadástól a Kázmér részéről. Hogy ezt meggátolja, folyton azon volt, hogy Kázmért más irányban foglalja el.

E czélból követet küldött 1482-ben III. Iván Wasiljevič moszkvai nagyfejedelemhez, hogy őt Lengyelország ellen szövetségre bírja. Iván tényleg hajlandó volt erre, és titkáráat Kurizyn Fedort a szövetséglevéllel Mátyáshoz küldte. A szövetség véd- és dacszövetség volt, s az uralkodók utódjaira is kiterjedett. Iván követe visszatértében török fogságba esett, honnan csak később szabadult ki Mátyás közbenjárására.

Míg fogva volt, hire járt, hogy Iván és Kázmér között tárgyalások folynak s 1483-89-ben állítólag békét is kötöttek. E hírre Mátyás újabb követet küldött Ivánhoz,¹⁾ s felszólítá őt, hogy miután ő (Mátyás) támadását Kázmér ellen nemsokára megkezdi, álljon készen Iván is.

Iván, ki a békét Kázmérral csak azért kötötte meg, hogy ezt valódi tervei fölött kétségben hagyja, örömmel fogadta Mátyás követét. Maga részéről Kuzminsky Fedest küldte Mátyáshoz, hogy őt a szövetség pontos megtartásáról biztosítsa, és egyúttal tervei felől bővebb felvilágosítást kérjen.

Míg Kuzminsky odajárt, megérkezett a fogságból kiszabadult Kurizyn, magával hozva a Mátyás által megerősített szövetséglevelet. Ivánnak ez ép kapóra jött. Már régóta tervezte Tver nagyfejedelemségnek birodalmához kapcsolását, s most látva, hogy Mátyás tényleg ellenséges szándékkal viseltetik Kázmér iránt, megkezdé a hadjáratot Tver ellen. Valószínűleg azt remélte, hogy Mátyás is fegyvert fog most Kázmér ellen.

Mátyásnak azonban ez eszébe sem jutott. Ekkor ő már háborúba volt bonyolódva III. Friggyessel, s valószínűleg a szövetséget Ivánnal is csak azért kötötte meg, hogy Kázmért sakkban tartsa. Hogy ezen politika czélszerű volt, az kitűnik onnan, hogy Kázmér tényleg nem tehetett Mátyás ellen semmit. 1487. szeptember havában Mátyás újból követet küldött Ivánhoz (bizonyos János nevűt), hogy őt a Kázmér elleni magatartásban erősítse. Mátyás ezen követe majd egy egész évig volt az orosz udvarnál, s csak 1488. július 29-én indult vissza. Iván, jöllehet neheztelt Mátyásra, hogy ez nem indítá meg a hadjáratot Kázmér ellen, midőn ő Tvert megtámadta, külön követ által is biztosította Mátyást, hogy a szövetséget maga részéről mindig fenntartandja. Egyúttal meghagyta követének Stibornak, hogy azon esetre, ha Mátyás mégis hajlandó lenne Lengyelországot megtámadni, kérjen e tekintetben tőle bővebb felvilágosítást.

Mátyás 1488. december 16-án válaszolt Ivánnak, hogy a szövetséget vele minden körülmények között fentartja. A hadjárat végett pedig külön követet fog küldeni.

¹⁾ Az orosz forrás a követet Kelemennek nevezi.

Ez utóbbi ígérletét Mátyás azonban nem teljesíté. 1489-ben tárgyalásokat kezdett a császárral, melyek ha békére vezettek volna, az orosz szövetség elveszti értékét. A béke ugyan nem jött létre; a helyett Osel- és Lengyelország szövetkeztek Mátyás ellen. Hogy Mátyás ez ellen megújította-e összeköttetéseit Oroszországgal, nem tudjuk. Valószínűleg Mátyás közbejött halála akadályozta meg az oroszokkal a tárgyalások fonalát újból fölvenni.

Ez röviden Karge idézett cikkének eszmemenete. A cikk belépillantást akar engedni azon okok és tervek közé, melyek a magyar királyt e szövetség megkötésénél vezérelték, és ez sikerült is.

DR. ÁLDÁSY ANTAL.

Schlitter, Die Reise des Papstes Pius VI. nach Wien und sein Aufenthalt daselbst. Wien, 1892. in Commission bei F. Tempsky.

Jelen, a bécsi akadémia által a »Fontes rerum Austriacarum«-ban kiadott munkát szerzője VI. Pius pápának bécsi útjáról s ottani tartózkodásáról vezetett naplója felhasználásával írta. E naplót, mely jelenleg a vatikáni szertartási levéltárban van, VI. Pius főszertartásmestere Mgr. Dini redigálta. Szerző e naplónak beható vizsgálata után azon meggyőződésre jutott, hogy e napló, mint historiai forrás, meglehetősen csekély értékkel bír, amennyiben túlnyomólag csak a külső czeremóniákra vonatkozó dolgokat jegyzi fel. Schlitter úgy találja, hogy Dinit azon törekvés vezette e munkájában, hogy VI. Pius személyiségét még kedvezőbb világitásba helyezze. Az intímebb beszélgetések-nél, melyeket Pius II. Józseffel folytatott, Dini sem mint szem, sem mint fültanu nem volt jelen, s így mindazt, mit ezekről írt, valószínűleg Pius közlései után írta. A munka tulajdonképeni anyagát a bécsi állami levéltár szolgáltatta.

A mi a munkát magát illeti, lehetetlen elismeréssel nem adózni. Minuciozus pontossággal szól Pius bécsi útjának előzményeiről, magáról az útról, bécsi tartózkodásának minden egyes phasisáról. Igen érdekesen ismerteti mindazon intézkedéseket, melyeket Kaunitz és Cobenzl tettek, hogy Piustól az egész úton visszatartsanak minden olyast, a mi őt befolyásolná, s a császár ellen ingerelhetné. Így Cobenzl volt az, ki megakadályozá, hogy a görzi érsek Piussal találkozzék. Edling görzi érsek a türelmi rendelvénnyel kihirdetését érsekségében mindeddig megtagadta, mire József őt Bécsbe idézte, s ha ezt nem teszi, letevéssel fenyegette. Erről Edling Piust értesíteni akarta, s Cobenzlnak minden erejét fel kellett használni, hogy ezt megakadályozza, mert könnyen elképzelhető, hogy ezen körülmény, ha Edling a pápának

tudomására hozza, utóbbit nem fogja barátságos hangulatba hozni József irányában. Cobenzl, ki a pápát Görzben várta, s onnan kísérté Bécsbe, megtett mindent, hogy a pápa útközben minél kevesebb emberrel érintkezzék. Így meghagyá a világi és egyházi hatóságoknak, hogy minden ünnepélyes fogadtatás abba maradjon; okul adá, hogy a pápa incognito utazik. Ha pedig valaki mégis kihallgatást akart nyerni a pápánál, azt csak Cobenzl tudta és beléegyezésével kaphatta meg. Bővebben szól a bécsi ünnepélyekről, a pápa által a Szent István templomban mondott miséről, Kaunitz herczegnél tett látogatásáról stb. De e mellett behatóan ismerteti azon tárgyalásokat, melyeket a pápa és a császár egymás között folytattak, világosan csoportosítva a különböző pontoknál pro és contra felhozott argumentumokat és véleményeket. Behatóan ismerteti azon okokat, melyek Pius pápát rábirták, hogy látogatást tegyen Kaunitznál. Közli kivonatban azon különféle memorialékat, jegyzékeket, melyeket a pápa és a császár a tárgyalások alapját képező kérdésekben egymás között váltottak. Pius hazatérével és azon intézkedések ismertetésével, melyeket a pápa tett, hogy a rómaiak előtt bécsi útját úgy tűntesse fel, mintha Józseftől nagy engedményeket nyert, záródik a munka. E tekintetben Pius tényleg mindent elkövetett, hogy ezt a római néppel, mely utazását úgy sem nézte jó szemmel, elhitesse. Maga Pius nagyon jól tudta, hogy az, mit hirdet, a valóságnak egyáltalán nem felel meg. Legjobban mutatja ezt azon allokutiója, melyet visszatérte után a bibornokokhoz intézett. Schlitter mindezekből következtetve azon véleménynek ad kifejezést, hogy Pius bécsi útját nem mint győző fejezte be, s így a pápa és császár között létrejött concordatumnál szó sem lehet. Ebbeli felfogásával, a mint ezt maga is kiemeli, ellentétbe jut Marczalival, II. József korának kiváló történészével.

Munkája végén közli Schlitter azon okmányok fontosabbjait, melyekre munkájában hivatkozik. Beható tanulmányon alapuló, szépen megírt munkával van itt dolgunk, melyet bárki haszonnal és élvezettel forgathat. Kiváncsiak vagyunk a munka azon részére, mely mint szerző előszavában mondja, VI. Pius müncheni tartózkodásáról fog szólni.

DR. ÁLDÁSY ANTAL.

Geschichte Kaiser Karls IV. und seiner Zeit von Emil Wernusky. Harmadik kötet, (1355 — 1368.) Innsbruck. (Wagner) 8-r. 381 lap.

Tizenkét esztendeje, hogy Wernusky jelen művének első kötetét bírja az olvasó közönség. A német kritika már az első kötetet kedvezőleg fogadta; bizonyára még nagyobb dicsérettel

halmozza el a harmadikat, mely előzőihez képest határozott haladást tanúsít. Nem keveset mondunk ezzel. IV. Károly uralkodásáról és koráról annyit írtak már, legelőbb önmaga, hogy azt hinné a laikus, lehetetlen újat írni róla.

Pedig nem úgy van. Werunsky azon fölül, hogy gondosan felhasználta a nyomtatásban megjelent kútfőket, ami már magában pankratiasta tevékenység: a vatikáni gazdag levéltárban ezen kötetéhez is, főleg V. Orbán regestáiban oly sok újat talált, hogy érdekel olvashatjuk végig pregnans rövidséggel, mondhatnók: szárazon írt elbeszéléseit. Megjegyezvén mégis, miszerint a magyar publikációkban, névszerint az Anjoukori Okmánytárban még találhatott volna IV. Károlyról egy-két jellemző vonást.

Igy értesülünk (csak némely magyar dolgokat, melyek bennünket közelebből érintenek, említvén), hogy Nagy Lajos és Kázmér lengyel király segítő hadakat küldöttek IV. Károly császárnak, midőn ez 1360-ban Würtemberg ellen síkra szállott. (224. lap). Fölvilágosítást nyerünk arról, hogy miért nem adott Nagy Lajos segítséget Albornoznak, midőn ez őt Zágrábban személyesen fölkereste? Mert Visconti Bernabó, ki ellen a pápai követ a segítséget kérte, éppen Nagy Lajos királyt szólította meg békebíróul ügyében az egyház ellen. Nagy Lajos mint választott bíró nem foghatott fegyvert az ellen, ki őt bizalmával megtisztelte. Elesnek tehát a többi kombinációk, nevezetesen Villani Máténak Nagy Lajos jellemére sérelmes mendemondája.

Egészen új, hogy IV. Károly Avignonban, 1365 május 24-én személyesen kérte meg V. Orbán pápát: ne tűrje, miszerint Albert osztrák herceg feleségül vehesse Erzsébetet, István magyar herceg áróját, az időben Lajos király praesuntiv örökösét, kit IV. Károly fiának, Venczelnek szánt, amiért aztán fényes kísérettel (de ez már nem új) Budán járt, hogy fia számára megkérje Erzsébet kezét. (323, 332. l.) Valamint nem kis része volt IV. Károlynak abban, hogy Nagy Lajos szövetséget kötött II. István és I. Albert bajor hercegekkel (1367 okt.) a végett, hogy a hálátlan Habsburgokat osztrák birtokaiktól megfoszszák és rajtok megosztózzanak: az Ennsen innen eső részek Magyarországhoz, a többiek Bajorországhoz csatoltassanak. (372. lap.)

Igen hajlandó vagyok osztozni Werunsky nézetében, mely szerint azon hír, hogy a német választó fejedelmek egy része Nagy Lajos magyar királyt szemelte ki IV. Károly helyébe német császárnak, voltaképpen nem volt egyéb, mint a nyughatatlan IV. Rudolf osztrák herceg gyanúsítása, ármánya. (221. l.) Az oklevelek, melyeket Fejérből ismerünk, csakugyan nem tüntetnek föl többet. Ha mögöttök egyebet is kerestünk, arról nem tehetnek. Werunsky, úgy látszik, megtalálta az igazat ebben is,

valamint abban, hogy a szóbeli sértést, melyet IV. Károly elkövetett Nagy Lajos anyján, nem tartja üres beszédnek, mint ezt Steinberg tette.

Nem oly sikerült Werunsky könyvének három első fejezete, melyek a cseh tartományok XIV. századbeli alkotmányáról, a Majestas Carolina-ról és IV. Károly törvényhozó politikájáról tárgyalnak. Tisztább, magasabb nézpontról megindult áttekintésre volna szükségünk, hogy e fejezeteket is úgy élvezhessük, mint a következő hármat. Csehországot cseh szemmel, nem német szemüvegen át kell nézni. Volt is a cseh nép, nem ugyan számra, de szellemi képességre minden időben akkora, mint a német.

Örömmel nézünk a mű IV., befejező kötete elé.

PÖR ANTAL.

Epistolario di Cola di Rienzo a cura di Annibale Gabrielli. (A »fonti per la Storia d'Italia pubblicata dall Istituto storico italiano« VI. darabja.) Roma, Forzani, 1890. — 8-adrét; I. XXVII és I — 271 lap; ára L. 10.

Cola Rienzi, ami magyarul annyi, mint Lőrinczfia Miklós, középkori regényes alakja sokkal inkább érdekelte a költőket, mint a történétírókat. Ha kiveszszük *Fortefiocca* XVII. századbeli, nehezen érthető művét, ¹⁾ két századon túl önálló munkában senki se foglalkozott a nagy néptribunnal. Ekkor azonban bőven kárpótolt *Papencordt* nagy szorgalommal egybe állított dolgozatával. ²⁾ Napjainkban pedig, míg egy részről *Rodocanachi* francia nyelven írta meg élet- és korrajzát, ³⁾ másrészt a római történelmi intézet ajándékozott meg egybegyűjtött leveleivel, melyek száma, ha hozzá adjuk a függelékül mellékelt hét okiratot, hatvanegy, és az 1343–1354 közötti évekre terjednek.

Ha nem sok újjal szolgál is e kiadás, érdemes munkát végzett szerkesztője, midőn a szöveget gondosan összeállította, jegyzetekkel kísérte és pontos tartalomjegyzékkel ellátta.

Bennünket magyarokat mindig érdekelt a néptribun, a Nagy Lajos királyunk kortársa és védence. ⁴⁾ Levelei, melyeket jó részint 1347-ben írt, és melyek a folyó eseményekre vonatkoztak, azonképen Prágában 1350-ben kelt emlékiratai nem ritkán

¹⁾ *Vita di Cola di Rienzo tribuno de popolo romano*, scritta in lingua volgare romana di quella età da Tomao Fortefiocca scribasenato. (Bracciano, 1624.)

²⁾ *Cola di Rienzo und seine Zeit.* (Hamburg, 1841.)

³⁾ *Cola di Rienzo, histoire de Rome de 1341 à 1354.* (Páris. 1888.)

⁴⁾ VI. Kelemen pápa ismételve elvonni igyekezett Nagy Lajost Cola Rienzi pártolásától; 1347. december 7-én külön írt ez ügyben IV. Károly császárnak. (CD. Morav. VII, 544.)

foglalkoznak a magyaroknak Apuliában végzett dolgaival. Találunk is bennök néhány érdekes adatot; például, hogy signor Angelo de Monteleone négy szászlóját lovassal szegődött a magyarokhoz (24. és 33. l.); hogy Bons comes (?) volt Nagy Lajos király helytartója Aquilában (26. l.); hogy ugyanő két követiséget küldött Rómába és szövetséget ajánlott a római népnek (47., 76., 106. l.); még többet a magyar király hiveiről: a nápolyi érsekről, Fondi grófjáról, Wernerről, Wolfhardt Konrádról sat.

Érdekesebb Colának a prágai érsekhez írt memorandumában foglalt, habár nem egészen elfogulatlan előadása, melyet alul, a jegyzetben közlünk.¹⁾ Ezen adatok, míg Küküllei János hitelét (noha erre nem szorul) emelik, teljesen kimentik Nagy Lajos viselkedését Durazzói Károlylyal szemben és fényesen megvilágítják vallásosságát.

Legérdekesebbek azonban, legalább reám nézve, a Giannino Guccii, sienai posztógyártóra, kit Nagy Lajos magyar király unokaöccsének megismert, vonatkozó levelek. E bőséges adatok alkalmat szolgáltatnak nekem arra, hogy e tárgyat kissé behatóbban tanulmányozzam.

Jelen *Epistolario* megszerzését pedig melegen ajánlhatom közkönyvtárainknak.

PÖR ANTAL.

A M. T. Akadémia Kézirat-Tárának Ismertetése. Jakab Elek r. tagtól. Budapest. Kiadja a M. T. Akadémia. Athenaeum nyomdája. 43 lap. — Ár 40 kr.

A M. T. Akadémia II. osztályának 1892. február 8-án tartott gyűlésen *Jakab Elek* e szavakkal állított be: *A M. Tud. Akadémia kézirattára rendezve, s a nemzet közzétételéből emelt díszes palotája egy tágas termében, tudományos rendszerrel és ízléssel el van helyezve.*

A hosszas és nehéz munka *Jakab Eleket*, ki 1876 óta és *Rómer Flórist*, ki 1861 — 1871-ig működött, — dicséri.

¹⁾ 149. lap: Quanta sub cura huius regiminis summi pontificis sit in regno Apulie, quod solum vocatur regnum Ecclesie, novis temporibus facta strages, non ignorat mundus, proh dolor, non ignorat qualiter quondam rex Robertus, decedens, innocentem illum agnum regem Andream legitimum in regno constituit successorem et in regem statuit legitimum coronari, et, cum pro coronatione ipsius summus pontifex LXM. (60,000) uncias auri vel citra pro coronationis mercede quereret et haberet, tandem ad instantiam aliquorum Ecclesie cardinalium, volentium nequiter et violenter ducem Duracii eorum consanguineum, regem fieri, et ad petitionem Karoli Artus, ipsius quondum Roberti regis filii, ut creditur, naturalis, qui pro impeditione coronationis XLM. (40,000) uncias auri thesauro sacratissimo cumulavit, fuit coronatio protracta et tantum adeo impedita, donec habuerit tempus acceptum innoventem illum martirem morte inaudita et pessima cruciandi.

Rómer Flóris tervezte a keretet, övé az alapvetés dicsősége. Jakab Elek elfogadta, kibővítette a keretet s övé a bevégzés pálmája.

A kézirattár tizenhat önálló szakba van osztva. A szakok sora tárgyak és címük szerint a következő:

I. szak: Magyar Nyelvtudomány 148 kötet.

II. szak: Magyar Codexek 150; Latin Codexek 40; együtt 190 köt.

III. szak: Népköltészet, színművészet 98 kötet.

IV. szak: Magyar irodalom (levelezés) 182 kötet.

V. szak: Könyvészet 50 kötet.

VI. szak: Magyar irodalom (régí és újabb írók kézirati művei) 203 kötet.

VII. szak: Vegyes 202 kötet.

VIII. szak: Történelem 359. A tört. és segédtudományai: 1. alszak: Oklevéltan 95; 2-dik alszak: Czimertan 5; 3-dik alszak: Genealogia 6; 4-dik alszak: Pecséttan 8; 5-dik alszak: Régészet 13; 6-dik alszak: Éremtan 23; 7-dik alszak: Naplók 47; 8-dik alszak: Időszámítástan 2; 9-dik alszak: Statisztika 2; 10-ik alszak: Földrajz 42; együtt 602 kötet.

IX. szak: Vallási és philosophiai 159 kötet.

X. szak: Orvosi tudomány 39 kötet.

XI. szak: Matematika, Architektura 13 kötet.

XII. szak: Természettudomány 12 kötet.

XIII. szak: Ipar, kereskedelem, gazdaság 43 kötet.

XIV. szak: Hadtudomány 28 kötet.

XV. szak: Jogtudomány 181; politika 23; országgyűlés 102; vármegye 41; város 6; együtt 353 kötet.

XVI. szak: Oklevélgyűjtemény 95 kötet.

Az Akadémia kézirattára tehát, e szerint, mindössze 2417 kötetből áll.

Minket leginkább a VIII-dik és XVI-dik szak érdekel.

Az elsőnek legbecsebb darabjai: *Boithini Gáspár* De rebus gestis M. Gabrieli Bethlen című művének, *Heltay* Magyar Krónikájának s *Cseréi Mihály* historiájának eredeti kéziratai.

Az oklevélgyűjteményben van 44 drb Árpád-kori; 154 Anjou-kori; 165 Zsigmond-kori; 129 Mátyás-kori oklevél. A XVI. századból 746, a XVII-ikből 5983, a XVIII-ikből 1592 oklevelet tartalmaz. Az összes oklevelek száma 10,969.

A kézirattár használatát az egyes szakoknál készült külön-külön szakkatalogusok és az általános, de betűrendes katalogus könnyítik meg.

Kíváncs volt, hogy a nagy munka e gyümölcsei, nyomda útján minél előbb közzikésesé váljanak.

CRESSENS.

Fissinger Jenő százados, igazgató katona-intézetének tankönyvei. *Világ-történet*. Írta Bárczay Oszár. Bpest, 1892. 8-adrét 1—402 ll. Négy synchronistikus táblával az Ó-, Közép-, Új-kor, vagy a 30 éves, születési és osztrák örökösödési s a francia forradalom és császárság alatt folyt háborúkról.

Szerző 15 sornyi előszavában megmondja a nézőpontot, melyből művét megítélni kell; azt mondja: »tankönyvét az egyévi önkéntesi vizsgára előkészülők számára írta, s abban Magyarország történetét bővebben tárgyalta,

mint ily tankönyvekben szokás, azért, mert e vizsgázók bővebben alkalmasint nem foglalkoznak a hazai történelemmel foglalkozni.»

Egészen helyes ez, valamint szerzőnek az egész *Világtörténet* tananyaga és módszere iránti felfogása és kivitele is. A rendkívül sok tudnivalóból szerző aránylag kis tankönyvében a legfontosabbakat s tudni legszükségesebbet világos rendszerrel, egyszerű hibátlan iránylyal, könnyen felfoghatólag, tárgyilagossággal és szabad szellemben terjeszti tanuló ifjai elé. Az előadás vonzó, katonásan rövid, azon könyvek közé tartozik, a miket szívesen olvasunk el, és egy olvasásra is sokat tartunk meg belőle. Figyelmes és komoly vizsgázó a könyvet pár hét alatt kétszer-háromszor elolvashatja, s kivált ha jegyzeteket is tesz belőle, meg is tarthatja. S a melyik magyar önkéntes a *Világtörténet*-ből ennyit, s az abban előadott hazai történetből azt, ami abban el van mondva, úgy, amint írva van, megtanul és elsajátít, az tudni fog annyit, mennyit egy jó magyar katonatisztnek tudni multhatatlanul szükséges.

A synchronistikus táblákat is szerencsés gondolatnak tartom. Ezek az évszámok és események kapcsolatánál fogva helyhez kötik az emlékezetet, s mint a gyermek viaszos táblájára a betűt, úgy vésik be az ifjú lélekbe a megtartandó eseményt és nevet. Nem új dolog ez. Az én ifjúságomban is — a mi ötven év előtt volt — így tanították nekünk — de latinul — az *egyetemes históriát* öreg paedagogiai tanáraink.

Ennyi jó mellett, remélem, nem veszi szerző rossz néven, ha egy-két irányi tévedésére figyelmeztetem.

Tankönyvbe nem való s általában nem irodalmi színvonalon álló kifejezések az ilyek: a Consulok hatalmát *megnyirbálták*, e helyett: megszorították vagy szűkebbre vonták (133. l.); a nép vagyon szerint való beosztását *megejteni*, e helyett: végbe vinni, eszközölni, munkába venni (133. l.); a népvándorlás a hunok Európába *való jövetelével rette kezdetetét*, e helyett: a hunok Európába *jövetelével kezdődött* (141. l.); az arabok a Loire felé *rették útjukat*, e helyett: a Loir felé tértek, az utat folytatni igen, de arra meg amarra venni nem lehet (157. l.); csak később *látui a görög izlés befolyásolt*, e helyett: csak később *lehet látni* sat. (140. l.); Nagy Sándor fényes *győzelmet aratott*, e helyett: fényes győzelmet vívott ki (65. l.). Az ilyeneket rossz német stylistától vették át írónk, s a kölcsönzés szép nyelviünkben kétszeresen rútnak tűnik fel. Tudom, hogy e hibája szerzőnek írónk legnagyobb részével közös, de azért fel kell ellene szólnunk; a nyelviünk iránt köteles szeretet teszi kötelességévé annak, aki könyvet ismertet vagy bírál, mert kivált a tankönyvek hibája az egész tanuló nemzedéket tévutra vezet s nyelvérzékét megrontja. Ajánljuk a jó kis könyvet önkénteseink figyelmébe.

A—A.

Fissinger Jenő százados, igazgató katonai-tanintézetének tankönyvei. Földrajz. Irtá Bárczay Oszár. Budapest, 1892. 8-adrét 1—196 ll.

E könyv is az egyévi önkéntes és tartalék-tiszti vizgázók részére

van írva, könnyen felfogható rendszerrel, szabatos tiszta magyar irálylyal; szerző ügyesen választja ki a nagy kiterjedésű tananyagból a leglényegesebbeket s oly világosan adja elő, hogy az könnyűvé teszi az emlékezetben megtartást. Nincs benne fölösleges, nincsenek kitérések és bőbeszédűség. Egy év időkeretébe egészen beillik a megtanulandó tárgy. Szerzőnek van érzéke és tapasztalása: mit lehet kívánni a katonanövendéktől, a kinek tárgyaiban való önkiképzésére csak egy év van kijelölve. E czélt semmi sem kockáztatná annyira, mint egy nagy testes tankönyv, a mivel katona ember figyelmét fárasztani elhibázott dolog volna.

A könyvet *Bereztetés* kezdi meg, mely 1. a *physikai*, 2. a *politikai földrajzról* szól; a *physika*ban megkülönböztetve tárgyalja, a) *mathematikai földrajzot*, b) az *orographiát*, c) *hydrographiát*, d) *éghajlattan*, e) *növények és állatok földrajzát*, f) *embertant*, g) *geographiát*, h) *geologiát*, és i) *helyrajzot* vagy *topographiát*.

Szerző itt a *mathematikai földrajzra* tér, s tárgyalja a különböző égi testeket, (2—6. ll.); a szélességi köröket, délvonalat és világtájakat, a declinatiót és inclinatiót (8—9); a földnek és felületének ábrázolását, a nappalt és éjet, ekliptikát, időszámítást, a föld gömbalakja bizonyítását, a földrajzi hosszúságot és szélességet, a föld mozgását a nap körül, a napéjegyenlőséget, holdváltozásokat sat. (10—20. ll.) A *természettani vagy physikai földrajzot* a 21—33. lapon tárgyalja, a *növények és állatok elterjedését* a 33—38. lapon, az *anthropologiát* a 38—42. lapon, a 43-ik lapon megkezdí a föld fölülete leírását *Ázsia*, *Áfrika*, *Amerika* és *Ausztrália* leírásával, a mi a 119. lapig terjed. E lapon kezdí *Európa* összes országainak leírását s *Ausztria* és *Magyarország leírására* a 173-ik lapon megy át, bevégezí a 196. lapon, csatol az *európai nagyhatalmakról* egy érdekes táblázatot, melyben az illető állam neve, területe, lakóinak száma, a fő- és székváros, szárazföldi és tengeri haderő, végre az uralkodó-házak vannak kiténtetve.

Nem könnyű része a megtanulandó földrajzi anyagnak a *mathematikai földrajz*. Szerző oly világosan adja elő azt, hogy ha hallgatója figyelmes, vagy a ki olvassa s utána gondol, bizonyára meg fogja e tárgyak előadását érteni. A világrészek és országok földrajzi fekvését és kiterjedését, tengereit és szigeteit, a hegyeket és vizeket, népét és nevezetességeit, a világkereskedelem nagy útait és az emberiség művelődésének fejlődő haladását oly érdekesen adja elő e könyv, hogy az a tanuló figyelmét lekötí, s a megtanulni és megtartani való könnyű munkával vésődik be emlékezetébe.

A—A.

Die Cluniacenser in ihrer kirchlichen und allgemeineschichtlichen Wirksamkeit, bis zur Mitte des XI. Jahrhunderts. Von Ernst Sackur. II. Band. Halle a. S. Max Niemeyer. 1892. XVI és 399 l. Ára 10 márk.

A szerzetesség a kereszténység jól fegyelmezett hadserege volt. Természetes folyománya azon vallásos érzületnek, a melyet a középkor

uralt, azon vallásos egységnek, a melyre törekedett. Maga az institutio az emberi alkotások remeke. Századokra kiható szervezete ma is bámulatra ösztönzi az emberiséget. De mivel nincs oly tökéletes emberi mű, a mely idők folyamában, megváltozott viszonyok között, reformra ne szorúlna, a szerzetesség sem kerülhetette el sorsát. Belső története számos forrongás emléket tárja elének; s ezek közül egyiknek köszöni létét a benczés rend ama kiágazása, a melyet a *clugniak* néven ismer a történelem.

Ennek a reformnak történelmét vesszük most *Sackurnak*, a még fiatal, de szakavatott írónak ügyes tollából. A szerzetes reformok történelme egy általános renaissance történelme. Új szervezetre volt szükség, hogy a római birodalom romjain épült művelődésre a nemzeti character vonásait reá nyomhassák. Kiválóan fontos volt ez a mai Franciaországra nézve, mely keserű könyeket hullatott a normannok és szaraczenok áldozatává vált frank művelődés fölött.

Ezen kiváló társadalmi munkára kivált a kolostorok vállalkoztak. *Sackur* szépen fejtegeti azon befolyást, a melyet a Clugniból származott reform-kolostorok az erkölcsi és gazdasági világban előidézték. Nemi mellőzi azonban a reform létesítésében elévülhetetlen érdemeket szerzett személyeknek az általános történelem alakulására gyakorolt kihatásait sem. Külön-külön fejezetekben tárgyalja a reform kolostorok vagyonszerzését s azok gazdasági eljárását, a művészet és irodalom terén szerzett babérjait.

Az előttünk fekvő első kötet csaknem kizárólag magával a clugnii reformmal foglalkozik. A kolostor történetében két korszakot különböztet meg, a melynek mesgyéjére a nagy clugnii apátnak Hugónak és a nagy tervek nagy előmozdítójának IX. Leó pápának nevét állítja.

Hugó volt a híressé vált clugnii szabályzat megalkotója. Ő emelte kolostorát anyai méltóságra, mert az ő gyors hullámokban terjedő hírének köszönhető a kolostor, hogy mintául szolgált számos más kolostornak, a melyek azután könnyen érthető tisztelettel tekintettek arra a helyre, a honnan életképességek csiréit nyerték. IX. Leó pápa volt a római szentszék hatalmi állásának tulajdonképen való megalkotója. Az ő híres inquisitorai, a rheimsi zsinat kiküldöttei voltak az elsők, a kik kiméletlen kézzel nyúltak az egyház ráksebének, a simoniának kiirtásához. Ily két kiváló szellem nem működhetett izoláltan. Csakhamar vállvetve jelennek meg az emberiség színpadán s vállvetve alkotják meg nagy reformjaikat.

Sackur alapos munkája beható tanulmányozás gyümölcse. Évekig lakott francia földön, élvezte a clugnii kolostor vendégszeretétét. Könyvének minden egyes lapján megjelenik előttünk a modern tudós, az igazságos kritikus, a logikus csoportosítás embere. Kevesebb érdekléssel hatnak azonban a Paray-le-Monial chartulariumából a függelékben közölt kivonatai, mert azokat *Chevalier* Ulysses nagybecsű publicatiói ma már nagyban túlszárnyalták.

Reánk magyarokra nézve is sokszorosan becses *Sackur* könyve, már

csak azon viszonynál fogva is, a mely Clugni lakói és a magyar kultúra előharczосai, a magyarországi benczés rend tagjai között létezett. Kiváló fontosságot nyert azon körülménynél fogva, hogy Adalbert prágai püspök, a ki pedig nem csekély mérvben folyt be a magyar kolostorok alapításába, a reform férfainak olaszországi gyűpontjában, a San Bonifacio és San Alessio apátságokban hosszasan tartózkodott s itt szívta magába a szerzetesség magasztos elveinek őszinte tiszteletét.

Érdekkel várjuk tehát a jeles mű második kötetének megjelenését.

D.

Lövő Története. Írták: Mohl Adolf lövetői plebanus és dr. Balics Lajos a theologia tanára Győrött. Győr, Nüssmann József könyvnyomdája. 1892. 78 l. Fritz Ferencz lövetői esperes-plebanus képevel. Ára 30 kr.

Az előttünk fekvő füzet a kegyelet műve. Fritz Ferencz lövetői plebanus ez évben ünnepelte pappá szentelésének ötvenedik, lövetői plebanuskodásának negyvenedik évét. Tisztelői közül Mohl és Balics a lelki gondozására bizott község vázlatos történelmével lepték meg ez alkalommal. Örömet okoztak neki, kedves és tanulságos olvasmányt adtak a lövetőieknek s egy-két becses adalékot szolgáltatottak a történelem buvárainak.

A mű hat fejezetben tárgyalja Lövő történetét. Az őskori történetet a várhelyről és a halomról írt fejezet elég szépen képviseli. A tulajdonképeni történet a lakosokról szóló második fejezettel veszi kezdetét. E szerint Lövő első lakói a besenyők voltak s állítólag ezeknek köszöni a község nevét. A besenyők ugyanis, mint kitűnő lövetők voltak ösmeretesek. Állításuk igazolására a szerzők Lövő czímerpaizsára hivatkoznak, a melyen nyilas vitéz látható, ki melle előtt kifeszített nyilával lesben áll.

A tatárjárás Lövőnek is pusztulását okozta s IV. Béla a lakosokban esett kárt német telepítvényesekkel pótolta, kik azonban már rövid idő atatt teljesen megmagyarosodtak. A mohácsi vész után újabb elem, a horvátok vegyültek az őslakosok közé, kiknek emléke azonban ma már csak az idegen hangzású nevekben maradt fenn.

Lövő kezdetben királyi birtok volt és Zsigmond király idejében, adomány útján, a szomszédos Kapuvárral egyetemben, a Kanizsaiak birtokába ment át. Az utolsó Kanizsai sirba dől tével leányágon a Nádasdyakra s midőn Ferencz gróf 1671. ápril 30-án a hóhér pallosa alatt elvérzett, a kinstárra szállott. 1677-ben Lövőt Lipót császár Draskovich Miklós-nak adományozta, a kinek utódaitól vétel útján, a Széchenyiek szereztek meg. Ezek birták 1866-ig, a mikor ismét urat eserélt. Ekkor ugyanis Kisfaludy Sándor lett az új földbirtokos, a ki azonban 1870-ben a lövetői lakosoknak adta el a különben sem terjedelmes birtokot s az ma darabokra szaggatva többek jószágát képezi.

A lövetői plebania eredete elvész a homályban. Annyi kétségtelen azonban, hogy 1579-ben már rendezett egyházi viszonyokkal birt. Mai temploma azonban csak 1782-ben épült.

Hazánk történelmében Lövvő nagyobb szerepet nem játszott s így a negyedik fejezetben adott krónika szintén csak helyi érdekű. Kulturtörténeti szempontból azonban találunk benne általánosabb érdekű adatokat is. Az 1848—49-iki évek helyi történetét szerzők — a szózhagyomány alapján — elég bőven és igen érdekesen tárgyalják s az ötödik fejezetben kiterjeszkednek Lövvőnek mai, az alkotmányos élet befolyása alatt tett fejlődésére.

Mellékletképen Cuitarics Varga Miklósnak Perzák János bíró és a lövői tanács által kiállított nemzetséglevelét (1612. nov. 17.) és Lövvő 1767-iki urbariumát adják. D.

Rövid Synchronismus, vagyis a világtörténelmi események egyidejűségének rövid feltüntetése a vízözöntől Jézus Krisztus idejéig. Horváth János rácz-egyházmegyei áldozópap. Kis-Kun-Félegyháza. Ranczay József kiadása. 1892. Ára 80 kr.

Egy munka, a melynek legnagyobb előnye, hogy befejezetlen maradt, legnagyobb hibája, hogy szerzője előbb meghalt, semhogy annak belátására jutott volna, hogy műve megjelenését meggátolnia, a magyar tudományosság reputációja iránt való kötelesség. Hat táblán tünteti fel a czímbe olvasható időszak körén belül eső eseményeket, még pedig oly naivitással, a minőt a középkori krónika írók méltán megirigyelhetnének tőle. A műnek különben hasznát vehetik azok, kik az irodalmi kuriózumokban gyönyörködnek.

Poésie Liturgique Du Moyen Age. I. Histoire. II. Rythme. Par Ulysse Chevalier chavine honoraire de la primatiale de Lyon, Correspondant d'Institut. Lyon. Librairie et imprimerie Emmanuel Vitte. 1892. 36 l. és 32 l. Ára?

Chevalier neve kivált nagybecsű műve a középkori történelmi források repertoriuma révén nem ösmeretlen íróink előtt. Jelen értékezéseivel pedig halára kötelezte le azokat, kik a zene- és énektörténet megírásán fáradoznak s becses adalékot szolgáltatott a melódikus egyházi énekek rythmusának megállapítására. Minket Chevalier jelen műve csak közvetve érdekel, azon szerepnél fogva, a melyet az egyházi költészet ezen örök szépségű termékei, a középkor vallásos áhitatának gyümölcsei, a középkor chronológiájában játszanak. Tudjuk, hogy egyes egyházi hymnuszok szerzőjének s azok iratásának idejét szabatosan meghatározva, a világtörténelem nem egy határozatlan chronologiai adatát világítjuk meg. Chevalier a nála megszokott ügyszeretettel és buzgalommal oldotta meg feladatát s egész hosszú sorát adja a középkor egyházi költőinek, éles kritikai szemmel határozva meg az általok alkotott műveket.

T Á R C Z A.

GINDELY ANTAL.

(Szül. 1829. sept. 3. — † 1892. oct. 24.)

A gyász hír, mely Gindely Antal történetíró halálát jelenti, minket is fájdalmasan érint. Meghalt, mielőtt nagy munkáját, a harminczéves háború történetét, befejezhette volna. Összehordta az anyagot olyan páratlan szorgalommal és munkával, mely ritkítja párját. Összehordta Európa összes számbavehető levéltáraiból, nemcsak az állami, hanem a családi levéltárakból is: német, franczia, olasz, spanyol, hollandi, belgiumi levéltárakból. Kétszer utazta be hazánkat is e czélból; heteken, havokon át dolgozott a fővárosban, a vidéken s hogy gyorsabban dolgozhasson, mindig hozott magával valakit tanítványai közül, ki munkájában segítségére volt, s anit másolt és másoltatott azt elhelyhezte a prágai levéltárban, melynek gyűjteménye ma páratlannak mondható. Kiadta ugyanó a harminczéves háború történetét három kis kötetben népszerűen feldolgozva; de ebben csak nagy vonásokban van az vázolva, a források megemlézése nélkül s a részletek teljes mellőzésével. Magából a főmunkából négy kötet látott világot: a három első a fölkelés s a negyedik a megtorlás története 1623-ig. De hogy nagy művében biztosabban haladhasson, a nagy európai dráma egyes részeit monographiákban dolgozta fel, melyek közt legnagyobb Wallenstein életének első fele, első tábornoksága 1625 - 30 között. Mielőtt nagy művéhez fogott volna, megírta II. Rudolf történetét s ebben is kiváló tekintettel volt hazánkra. Egyik ide vágó monographiáját Bethlen Gábor életét, *csak* magyar nyelven adta ki — ezt ő felszólításomra a Történeti Életrajzok számára írta. Történetírásunkra nézve e nagybecsű munka kettős nyereség volt: beillesztette Bethlen Gábort az európai történetbe s kimutatta, hogy egyenesen e nagy fejedelemnek köszönhetjük, hogy hazánk Csehország sorsára nem jutott. A nagy munka következő kötetében Rákóczy szereplése következett volna; talán már kész is munkájának egy része, melynek adatai azonban jó részt együtt vannak.

Bethlen Gáborra vonatkozólag még egy másik nagybecsű publicatiót is köszönhetünk neki: »Okmánytár Bethlen Gábor uralkodása Történetéhez« címűt, melyhez ő nagy részben külföldi levéltárakból hozta össze az anyagot.

Első munkája, melylyel a tudós világ figyelmét magára vonta, a morva testvérek története volt két kötetben (1856 -7); ezt több forrás-publicatio követte. Számos értekezést irt különböző folyóiratokba, s nálunk a »Pesther Lloyd«-ban közölt történeti tanulmányokat; — általában sokat érintkezett magyarországi történetírókkal s kutatókkal.

Családja magyar eredetű volt. Atyja származott el innen s telepedett le Prágában, hol aztán állandóan megmaradt — úgy hogy mikor ő született, atyja már prágai polgár volt. De ő fentartotta az összeköttetést magyarországi rokonaival s ezeket, amikor csak hazánkba jött, mindig meglátogatta. Prágában végezte iskoláit s első alkalmazása is itt volt egy középiskolában. De néhány hónap mulva már egyetemi tanár lett előbb Olmützben, később Prágában, hol a tartományi levéltár igazgatásával is megbízott.

Halála nagy veszteség a történetírásra nézve már csak befejezetlen munkáiért is. Rendkívüli emlékező tehetséggel bírt s éles kritikával dolgozott. Nem volt elfogulva semmi irányban; ítéleteit combinatio s az adatok összevetése után állapította meg. Az ő dolgozatai a világtörténetnek egy rendkívül nevezetes lapjára vetnek új világot. Kereste az igazságot, bizony a legtöbbször megtalálta, s ez fogja emlékét fentartani!

Ő boldogult barátom! ez az emlék áldott fog lenni mindaddig, míg lesznek, kik a történetírás missiójában hisznek!

Sz. S.

RÁKÓCZY-EMLEKEK RODOSTÓBAN.

A rodostói Rákóczy-emlékek restaurálása befejeztetett.

A Rákóczy-templom restaurálásának eszméjét Beszédes Kálmán úr pendítette meg a Fővárosi Lapok-ban; s amint társulatunk a szükséges összeg összegyűjtését kezébe vette, a Szent-István-Társulat 100 frttal s Bay Ilona ugyanannyival megkezdtek az adakozásokat; a főrendiház tagjai 120 frttal, a képviselőház tagjai pedig elsőben 40 frttal, azután 338 frttal, Samassa egri érsek 200 frttal járultak az adakozásokhoz — s pár hét alatt 1057 frt 75 kr gyűlt össze.

A szükséges intézkedések megtételével Thaly Kálmán elnököt bízta meg az igazgató-választmány, mint a ki több ízben megfordulván Rodostóban, erre leginkább alkalmas volt. S minthogy a begyűlt összegből nemesak a templom, hanem a többi rodostói Rákóczy-emlék restaurálásának költségeit is lehetett fedezni, Thaly elnökünk felkérte Beszédes Kálmán urat, hogy a templomon kívül a többi emlék restaurálásának ügyét is vegye kezébe, ki erre egész készségesen ajánlkozott.

S hogy aránylag kevés költséggel oly fényes sikerrel hajtatótt végre a nagy és nehéz munka. az első sorban Beszédes úr érdeme, kinek önfeláldozó munkásságáról, lelkesedéséről s buzgalmról nagy elismeréssel szólnak Randazzo atyának és Mentuccia atyának jelentései, ki azonkívül, hogy utazási költségeinek megtérítését sem fogadta el, még pénzállozatokkal is elősegítette a munkálatot.

Az első jelentést a munkálatok megkezdéséről aug. 15-én Randazzo atya tette, s sept. 30-án már Mentuccia atya azok befejezését jelentette.

A munkálatok menetéről és befejezéséről hű képet nyújt Beszédes Kálmán úrnak, »a rodostói Rákóczy-templom tiszt. nyug. ex-pallérjának«, oct. 3-iki jelentése, melyet érdekesnek tartunk bemutatni olvasóinknak :

»A munkálatok f. hó 10-én Isten segítségével befejeztetvén, 11-én a templom újra felszenteltetett. Az adakozókért ünnepélyes énekes isteni tisztelet tartatott ; főt. Randazzo Ferencz plebanus úr szép, olasz nyelven mondott beszédben ismertette híveivel a templom történelmi nevezetességét, meghatóan emlékezett meg II. Rákóczi Ferencz fenkölt szelleméről. Másnap az ő lelki üdvéért requiem tartatott, a ravatalon a fejedelem, a Kupeczki mesterműve után készült, sikerült s általam díszes keretben a templomnak ajándékozott s ott felfüggesztett könyomatú arcképe volt elhelyezve.

A restaurálás ötvenkét török arany lirába, azaz ezerszázkilencvenhat frankba került, a két lirányi többletet a plebanus fedezte, ki egyszersmind a plebaniának a templommal összefüggő épületét negyvenkét lirányi, vagyis kilencszázhatvan franknyi költséggel restauráltatta, a mi szintén szép áldozat.

Gróf Bercsényinek, gróf Eszterháznak és Sibriknek, az ó-hitű görögök »Panagia Revmatokrátira« nevű templomában létező márvány sírlapjait szép és erős szőnyeggel bétakartattam és a gróf Eszterházy czimerét befedő, korhadtt székzsámolyt, melynek hézagain át sár és szemét hullott a sírlapnak alsó végére, újjal helyettesítettem. Én a márványlapok mellett létező széksor zsámolyait óhajtottam kiszélesíteni, ekként a sírlapok minden surlódástól mentve lettek volna, de ezt a görög püspök Gerváziosz nem engedte meg

A fejedelem csorgó kútja feliratos márványlapjának elveszett elejét s a kút néhány részletét megtaláltam, de egy kisebb, fel nem található középdarabját húsz betűvel, újjal kellett helyettesítenem, a feliratot kiegészíttem. A márványlapon előbb czímer nem volt, mert a felirat három egész sora, a felső szélről 25 cm.-nyire létező 95 cm. széles, 4 cm. mély barok ívezet felett nincs megszakítva, oldalt pedig öt-öt sor ennek széléig ér, az ívezet lapja pedig sima volt, de én egy a templom sekrestyéjében észrevett kis harangon létező négy Rákóczi-sas mintájára egy sast oda felrajzoltam s a mennyire a szobrászatnak Rodostóban való jelenlegi színvonala engedte, vonalakban bevészttem, ennek egyik oldalán ez áll : »A. D.«, a másikon : »1892.« ; alább egyik oldalon : »Hungari«, a másikon : »restauraverunt«, persze nagy betűkkel. Az 1 m. 74 cm. hosszú

és 86 cm. széles márványlap fölé egy, az említett ívezettel egyenközü körvonallal bíró márványlapot erősítetttem, mely az egyébként monoton szekrényalakú kútat kellemes hatású vonalban fejezi be. Ilyen befejezése volt hajdan bizonyynyal és ezt a kút stilje hozza magával, mely hosszabb egyenes vonalt mindég ily formán szakít meg; de a fő az, hogy ide szépen és hasznosan alkalmazott török feliratot vésethettem, mely a kút jelentőségére és a »noli me tangere« tekintetbe vételére inti a »viator«-t, tudatván, hogy: II. Rákóczi Ferencz, Erdély fejedelme, III. Achmed szultán és Mahmod khán ő felségeiknek szövetségese és vendége volt, hogy (muzulmán időszámítás szerint) 1136-ban érkezett ide és hogy 1151-ben meghalt.

Ezenkívül a fal mögött s oldalt egy méter vastag és két oldalt 1 m. hosszú, a csorgó kút feletti földréteget a beomlástól védő falat emeltettem legjobb minőségű kövekből, ugyanily kövekből készült falazat közé a 7 m. széles, igen járt út alatt, a víz lefolyására szolgáló keramit csöveket helyeztettem s a fölé új kövezetet készítetttem; ezt a nagyobb tartósság czéljából óhajtaudó volna ugyan szélesbíteni.«

ANONYMUS HASONMÁSA.

Ez év tavaszán több oldalról nyilvánult az az óhajtas, hogy jó volna Anonymus magyar fordítását — mely könyvtárusi uton már kapható sem volt — újra kiadni. Ekkor támadt Szily Kálmánnak az a szerencsés gondolata, hogy, ha kiadjuk Anonymus magyar fordítását, miért ne adnánk ki az eredetit magát is facsimileben? Hisz a legrégibb magyar krónikáról minden művelt embernek hazánkban s még az iskolás gyermekeknek is van tudomása, de magát az eredeti Anonymust annál kevesebben látták — mondhatni csak a könyvészeti kiállítás látogatói. A bécsi udvari könyvtár igazgatója szokott liberalitásával átengedte a nagybecsű eredetit hosszabb ideig tartó használatra s Szily és mint e téren szakember Fejérpataky László hozzáfogtak a reprodukáláshoz. A fényképeket Weinwurm Antal készítette, a színnyomást Ullmann J. eszközölte. A nyomás japáni papíron történt, mely legjobban hasonlít a pergamenhez, s miután egyik színnyomás a pergamen színének utánzása volt, a szemlélő csalódásig híven utánzott pergamen lapokat lát maga előtt, melyen a gyűrődések, a foltok s még maga a varrás is láthatók. Magok a színek is, az első díszes kezdő betű P. zöld és veres, a veres nagy betűk és fejezet fejek, a szövegben előforduló nagy betűknek veressel megjelölése mind a leg-sikerültebben vannak reprodukálva. A reproductióhoz két melléklet van csatolva: egyik a Gesta Hungarorum olvasása Fejérpataky Lászlótól, mely oldalról-oldalra, sorról-sorra megegyezik az eredetivel oly módon, hogy az abbreviatiókat a szöveg kisebb betűkkel adja, úgy hogy ez a kézirat olvasásánál gyakorlati útmutatásul szolgál, s egyszersmind a közép-

kori kéziratok szövegrövidítéseivel gyakorlatilag is megismerteti az az iránt érdeklődőt. A második melléklet Anonymus fordítása Szabó Károlytól — második javított és újra átnézett kiadás. Mind a három füzet, — a hasonmás s két melléklete — együtt egy diszes kötetet tesz ki, s maga a tábla is, melyben az aláírók a példányt kapják, az eredetinek hű utánzása. Óhajtható volna, hogy ennek a kitünően sikerült kezdeménynek folytatása következne: a többi kutfőknek hasonlóan sikerült reproductiója.

MAGYAR KÖNYVTÁRTAN.

Irodalmunkban rég érzett hiányt fog pótolni *Kudora* Károly m. k. egyetemi könyvtár-őr magyar nyelvű »*Könyvtártana*«. Három kiváló érdeme van e könyvnek: rövid, világos, szabatos s e szerint teljesen alkalmas arra, hogy mind azok — intézetek és magánosok — kik könyvtáraikat rendezni akarják, megismerkedjenek belőle a legszükségesebb teendőikkel.

Könyvtárak — kisebbek úgy mint nagyobbak — csak akkor felelnek meg feladatuknak, ha az ember a keresett könyvet gyorsan és hamar megtalálja bennök, s ha annak a tárgynak, melyre kutat, irodalmával is megismerteti őket. Ezt pedig csak czélszerű rendezés által lehet elérni.

Kudora Károly a könyvtártanban elméletileg és gyakorlatilag otthonos. Hosszabb idő óta van az egyetemi könyvtár szolgálatában s e közt egy negyedmillió könyvet bíró könyvtár rendezésében és felállításában jelentékeny részt vett. De elméleti ismereteit nemcsak alkalmazta gyakorlatban, ezenkívül még több kisebb-nagyobb könyvtárt rendezett s művében az ezeknél szerzett tapasztalatait is értékesítette.

Ez az első magyar nyelvű Könyvtártan s erre irodalmunknak valóban nagy szükség volt. Melegen ajánljuk ezt olvasóink figyelmébe, s elégnek tartjuk hosszas indokolás helyett megrendelési felhívásának következő sorait ide igtatni:

»Az 1882-ik évi könyvkiállítás a hazai könyvtárak felkutatása által a régi magyar irodalomnak nagy szolgálatot tett; de egyuttal élénken feltűntette azon hiányokat, melyekben hazai könyvtáraink nagy része síntelt — a rendezetlenséget. Napokat kellett sokszor egyes könyvtárakban kutatnom, míg irodalmunk e kincseit a feledés homályából kikeresnem sikerült. — Német- és Olaszországban tett utazásaim közben bámulattal tapasztaltam a könyvtárakban uralkodó rendet és rendszerességet és szomoruan gondoltam a hazai állapotokra. Ez, és azon körülmény, hogy az utóbbi években számos megkeresés érkezett hozzám a vidékről, a fő- és székvárosból részben azért, hogy nagyobb könyvtárak rendezését vezessem, részben pedig, hogy azok czélszerű berendezéséről felvilágosítást adjak, indított arra, hogy 17 éves könyvtári tapasztalataimat röviden egybefoglaljam azok számára, kik a könyvben hű barátot látnak. Óhajtanám, hogy az elmúlt századokban oly nagy szorgalommal és költséggel összegyűjtött, de jelenleg elhanyagolt könyvtárak újból felkaroltassanak és az újabb irodalom termékeivel gazda-

gítva, a nagyobb vidéki városok művelődési gócpontjai legyenek. Ezt pedig csak rendezett könyvtárakkal lehet elérni. Sőt még ott is, hol eddigelé volt is némi rendszer alkalmazva, nagyon kíváncsok, hogy az általánosan elfogadott bibliographiai elvek jussanak érvényre, melyek nélkül a kutatók igényei ki nem elégíthetők.»

»Művem alapos felvilágosítást nyújt mind azon munkálatokról, ismeretekről, melyek egy könyvtár rendezéséhez megkívántatnak, és egyúttal feleslegessé teszi a hasonló irányú német műveket.«

NYILT VÁLASZ.

Bartalus István úrnak.

T. Uram!

Nyílt levele, melyet a »Századok« 1892. évi VIII. füzeté útján hozzám intézni szíves volt, úgy látom, alkalmasabb félreértéseket támasztani, semmint egy tényleg fennforgó tévedést földeríteni. Pedig szóból ért az ember. S az Ön szavai abban az igen érdekes közleményben, melylyel »*A magyar palotás zene eredete*« cím alatt ajándékozta meg a »Századok« folyó évi I. füzetének olvasóit, a tizennegyedik és tizenötödik lapokon következő összefüggésben olvashatók:

»Geleji Katona Öreg *Gradualja* értesít a duda egykori közkedves-ségéről. Cserei Mihály pedig így szól Apor Péter »Metamorphosis Transilvaniac« című munkájához írt jegyzetei közt: »Láttam, mikor a fejedelem tánczolt a fejedelemasszonynyal; az urak addig mind felállottak, s valamikor arrafelé fordult a fejedelem, az urak mind fejet hajtottak. Igen kedves muzsikája volt a duda; magyar módon, szép csendesesen tánczolt; alig láthatta valaki, a lábait mint emeli fel a tánczban.«

»Cserei kiegészítéseiül bizton állíthatjuk, hogy ez a táncz kalmájka volt, mert a dudának legtermészetesebb, legkedvesebb gyermeke a kalamájka.« Ezek *Önnök* földre nem érhető szavai. Csak egy tánczról szólnak. Arról, a melyet Cserei Mihály látott, mikor a fejedelem tánczolt a fejedelemasszonynyal. (Nem pedig arról, amit országszerte tánczoltak vagy tánczolhattak.) Hozzám intézett nyílt levelében mégis nekem tulajdonítja Ön Cserei Mihály kiegészítését, még pedig oly irányban, »hogy a fejedelmi pár nemcsak kalamájkat tánczolt.«

Ily fölösleges kiegészítést én sehol el nem követtem. Hanem az »Irodalomtörténeti Közlemények« idei II. füzetében közzétettem Eszterházy Pál nádornak a XVII. század közepéről származó egyik tánczénekét ezzel a szószerint idézett megjegyzéssel: »Közlöm e tánczéneket mint *helyreigazító* adalékot Bartalus Istvánnak Cserei Mihály kiegészítéseiül a f. évi »Századok« I. füzetében megírt »biztos« állításához, mintha dudaszó mellett csak kalamájkat lejthetett volna a fejedelmi pár.« — Mert az Ön fönnidézett szavai szerint a fejedelem Cserei látta tánczának okvetlen

kalamájának kellett lennie *a duda miatt*; holott a közlöttem tánczénekben egyebek közt ezek a versszakok olvashatók:

Gyer járjunk egy tánczot, ki ne lásson gáncsot,
Lassacsán,
Ugorjunk bizvást vigacsán
Lábunkat rakjuk czifrácskán.

Az polepsit vonják, mert az urak hagyják,
Rendessen
Hogy azt jár hassák kedvessen
Nézzék is egymást édesen.

Fordítsd már az tánczot, s vonj szép oláh tánczot
Ékessen,
Hadd járjuk ezt is elméssen
Sőt igen köllemetessen.

Magyar tánczot vonhatsz te Dudás is fujhatsz
Immáron
Az közrend is hadd tánczoljon,
Innét senki ne oszoljon.

Ön szerint e versek érdekesek; szerintem, biztosnak vélt főnnebbi állítására nézve, egyszersmind helyreigazítók. Minden kétségen fölül helyezik ugyanis, hogy a letűnt századokban magyar tánczot *fujt a dudás is*, s hogy tehát dudász mellett a magyar fejedelem nem okvetlenül kalamajkázott. S ezzel megdől az Önt megtévesztő egyetlen érv, melyet a f. évi »Századok« I. füzetében így fejezett ki: »Cserei kiegészítéseül bizton állíthatjuk, hogy *ez a táncz* kalamájka volt, *mert a dudának legtermészetesebb, legkedvesebb gyermeke a kalamájka.*« És én azt tartottam: mihelyt igazolva látja Ön, hogy a XVII. század dudása magyar tánczot is fujhatott, önként el fogja ejteni Cserei kiegészítéseül csupán a duda okából megköszöntött azon biztos állítását, hogy a fejedelem táncza kalamájka volt. Mert egyébről nincs szó. Hanem ez a kérdés: Valjon minden más érv hiányában, csupán *a dudáról* következtetve, *bizton* állíthatja-e Ön, hogy kalamájka volt az a táncz, melyet a fejedelem Cserei láttára magyar módon, szép csendesen tánczolt? (Kifejezetten ezt méltóztatott állítani a f. évi »Századok« I. füzetében.)

Alkalmas-e *ennek a kérdésnek* megvilágítására s eldöntésére a közlöttem tánczéneknek pusztá szövege; s mily értékű lenne azon állíthatóság, melylyel Ön — szavai eredeti értelmének helyreállítása után is — ragaszkodnék »a *biztos* kifejezéshez»: annak megítélését szíves olvasóimra bízom.

Én örülnék legjobban, ha Ön T. Uram, annak veszi vala közléscmet, a minék szántam: a magyar zenetörténet leghivatottabb munkásával szemben teljesített szíves szolgálatnak.

Öszinte nagyrabecsüléssel

DR. MERÉNYI LAJOS.

ÉSZREVÉTELEK MELTZL OSZKÁR
»AZ ERDÉLYI SZÁSZOK IPARÁRÓL« ÍRT ÉRTEKEZÉSÉRE.

— ELSŐ KÜZLEMÉNY. —

A Századok legutóbbi füzetében M. O. úr az erdélyi szászok iparáról írva több ízben czáfolólag és vitázva hivatkozik »A czehek történetéről Magyarországon« cz. munkám egyes állításaira. Köszönettel venném az esetleges helyreigazításokat, ha erről volna szó; örvendének ha a hazai czehek keletkezésének nyílt kérdését megoldotta volna, de a mit szó nélkül nem hagyhatok, az az, hogy M. úr városainkat, iparosainkat, czeheinket annyira a német gyámnokság és szolgálai utánzás járma alá hajtja, hogy nemhogy egy kis magyar befolyást, vagy önálló szabad fejlődést, de még annyit sem concedál nekik és nekünk, hogy *ha német mintákra keletkeztek is, a magyar jogviszonyokhoz alkalmazkodtak*, vagy legalább csak annyit, hogy a német mellett egy kis olasz befolyást is megengedne hazai városaink és iparunk képződésére.

Mindhogy ebben a német cultura reánk nézve kizárólagos gyámnok-ságának elve proclamáltatik: válasz nélkül nem hagyhatjuk.

M. úr azt hiszi, hogy a II. Géza által Magyarország erdélyi részeibe 1141 — 1151 között »behívott« flandriai bevándorlók a cultura terjesztése végett *hívtak be* Magyarországba s hogy ha az első telepesek földművelők voltak is, voltak köztük városi kézművesek s a későbbi jövevények »majd-nem kivétel nélkül az iparosok osztályához tartoztak.« Csak így fejtheti meg azt a »bámulatos, gyors lendületet«, a mit az ipar terén 200 év múlva elértek, azt az »igazán valóságos csodát« . . . amit »nem egy nagyobb nép nem volt képes előállítani.«

Mások is, de főkép Salamon Ferencz kimutatta, hogy a szászok tömeges betelepítése a honvédelem céljából történt. »A csatatéren szükség volt nehéz fegyverzetre, mihez a magyar szokni nem akart.« Németeket kellett reá alkalmazni. Nyilvánvalóvá tette Salamon azt is, hogy a szászok a Magyarországon átvonuló keresztes hadaknak egyik hadosztálya volt, a melynek elfogyott az élelmi szere, úti költsége s ezért kellett a magyar királytól szállást kérniök — és így »nem annyira idegenek *behívdásáról* mint *bekéredzéséről* lehet szó!«¹⁾

De felveti M. úr, hogy »vajjon, hogy fejtsük meg ezen csodát?« t. i. az ipar felvirágzását a szászok között. S ő úgy fejt meg, hogy »ama bátor gyarmatosok« oly szabadságot élveztek, minő az egész középkorban, sőt azontúl a legújabb kor küszöbéig Európában nem igen volt található. Itt a nép önmaga hozta törvényeit és látta a jogát«, az az, hogy teljes autonomiát élvezett. »Igaz ugyan, hogy a királyok minden jóakarata mellett is nem egy becses jog már korán elveszett, hiszen alig nyolczvan

¹⁾ Salamon F., Budapest története II. kötet 107., 108., 117. ll.

évvel a szászok bevándorlása után régi *szerződéses jogaikat* ünnepélyesen kellett visszahelyezni.«

Lássuk, mit mond erre Salamon? Azt, hogy »mindaz, a mi II. Géza századában és a tatárjárás előtt történt, még nem foglalta magában az autonómiát. *És midőn szászföldieink úgy vélekednek, hogy ők már II. Gézától teljes autonómiát nyertek, anachronismust követnek el.*« (Id. m. 117.) »Ha igaz a traditio, hogy II. Géza alatt telepedtek be, akkor igaz az is, hogy oly széleskörű szabadságot még nem nyerhettek, mint a hogy most némely *szász* hazánkfia véli.« (111. l.)

De Salamon jobban megmagyarázza a szászok között az ipar eredetét és felvirágzásának okát is, miként azt »az erdélyi szászok ipara és kereskedése« történetírója teszi.

Miután ugyanis elmondja, hogy »a szászság volt az egész német-ségnek legműveltebb része«, a kiket »csak egy századdal a magyarok bejövetele előtt N. Károly számos évig vas vesszővel, de félsikerrel oktatgat a civilizált élet ábc-jére« (108. l.): kimutatja, hogy az ipar tanítója és fejlesztője köztük hazánkban is a *flamand nép* volt, a mely »századokkal járt előbbre a műveltségben egész Németországnál« (109. l.) s a mely »latinsággal nagy mértékben vegyült nép« együtt telepedett meg nálunk a szászokkal, a kik »*idővel elsajátították a flamandok némely ügyességét.*« (111. l.)

M. úr a bevezetés után áttér a czéhek keletkezésére és azt hiszi, hogy a czéhek intézményét a bevándorló szászok már magokkal hozták a lajbi zsebében s hogy tőlük (és kizárólag csakis a németektől!) vehették át az összes magyarországi városok. Ő azt hiszi, hogy a czéhek úgy patantak elő, mint Minerva a Jupiter fejéből és másféle társulatokból, vagy azokkal párhuzamos kifejlődésüket (a természetes fejlődést) perhorrescálja.

Igy okoskodván nem lephet meg, hogy »el nem fogadható«-nak mondja azt a véleményt, hogy Németországban a czéhek a város védelmére alakult testületekből és a Trinkstubek asztaltársaságaiból alakultak s hogy ott eleinte inkább honvédelmi céljuk és szervezetük volt. S e miatt velem polemizál.

Csak az a baj, hogy ezt nem én magam találta ki. Mert az általa is főforrásul idézett *Schmoller* mondja (a ki a német czéhek alakulását mindkettőnknél jobban ismeri), hogy »wir wissen, dass die Stadt (Strassburg) in ziemlich früher Zeit in eine Anzahl *Constofeln* zerfällt« . . . »die Constofeln waren Abtheilungen der Bürgerschaft« . . . »Ich nehme an, dass sie ursprünglich über die ganze Stadt und die ganze Bürgerschaft sich erstreckten, wie in ihnen noch 1332 ein grosser Theil der Gewerbetreibenden begriffen war« . . . »Die angeseheneren Gewerbe *entwachsen* nun schon lange vor 1332 diesen Constofeln.« »Sie hatten ebenfalls, wie der Adel, ihre gemeinsamen Trinkstuben.« »Jedenfalls haben die *selbständig gewordenen Zünfte* zu Anfang des XIV. Jahrhunderts dieselben Aufgaben wie die *Constofeln.*« »Die Zunft ist für Wach- und Thordienst,

wie für den Kampf in offenen Feld organisirt.« »*Neben diesem verwaltungsrechtlichen Charakter der Zünfte entwickelte sich aber ebenso der gewerbliche.*« »Die Zunft nahm daher ab und zu auch Leute auf, die ihr Handwerk nicht trieben.« (*Schmoller*, Strassburg zur Zeit der Zunftkämpfe 14—18. II.)

Ez idézetek amnyit mindenesetre bizonyítanak, a mennyit én ezek alapján állítottam, hogy »a német kereskedő városokban a czehek a város védelmére alakult testületekből (Strassburgban a Constofel-ekből) fejlődtek ki s *ott eleinte inkább* honvédelmi céljuk és szervezetük volt.«

Némely német író ennél még többet mond, mint pl. Kriegk (Frankfurtról), a ki a czeheket ebben az időben tisztán politikai testületeknek (blos als politische Verbände) tartja, a melyeknek iparos jellege csak későbbi kor vívmánya.

Szalay József »városainkról a XIII. században« szintén kimutatja, hogy a honvédelem s hadászati célok »voltak az okok, melyeknek köszönhető, hogy a XIII. században a városi rend megalakult s a melyek mellett oly szempontok, mint az ipar, kereskedés felvirágoztatása igen alárendelt fontossággal bírtak.« (17. l.)

M. úrnak tehát nem lehet igaza abban, hogy a czeheknek Németországban fennállásának két első századában (XII., XIII.) tisztán ipari és gazdasági céljai voltak.

M. úr tovább így polemizál velem: »Merőben tarthatatlan azon további állítás, hogy czeheink eredetüket a vallásos és emberbaráti társulatoktól vették volna, a melyek (s ezt ő mondja!) *csakugyan már korán léteztek városainkban.*«

Bizony korán, jóval korábban mint a czehek, körülbelöl egy századdal előbb van nyoma ezeknek, mint a czeheknek. Az is bizonyosan kimutatható (M. úr maga is mondja), hogy ezek közt és a czehek közt később »közösönhatás létezett.« Mi természetesebb tehát, mint az az én feltevéssem, hogy »*részint ezekből, részint ezekkel párhuzamosan alakultak*, azután az iparos egyesületek« hazánkban.

Azt mondja továbbá M. úr, hogy »a kolozsvári mészárosoknak 1422-ben tett nyilatkozata képezi az egyedüli érvet, melyre Sz. véleményét alapítja.«

Nem ez képezi az egyedüli érvet, hanem mint fennebb is említettem, hogy ezek a társulatok előbb megvoltak már egy századdal s így a természetes fejlődésnek alapjául szolgálhattak. Bár a kolozsvári mészárosok nyilatkozata maga is elég világos, hiába próbálja M. úr elmagyarázni, hogy »az egészről *valószínűleg*« mit vehetünk ki. Nézzük csak azt, hogy *mit mond?* Azt mondja ez a kolozsvári »*mészáros testület vagy társulat*«, hogy »*az ő társulatuk a szent Mihály főangyal tiszteletére épült szentegyházbeli isteni tisztelet emelése és nagyobb dísze végett alakult.*« Ez elég világos.

M. úr okoskodása különben csak megerősíti az én állítástomat. Azt mondja ugyanis, hogy az oltárok gondozására társulatok alakultak,

alább, hogy »ily vallásos társulatok városainkban úgy látszik *nagy számban* léteztek!«, a czeheknek is volt külön oltáruk s hogy így »folytonos kölcsönhatás létezett az illető társulat és a czech között, míg végre a legtöbb esetben *a társulat eltűnt s a czech egyedül maradt fenn*«. Ezáltal ugyanazt bizonyítja, a mit nálam czáfolni akar, hogy némely vallásos fraternitas »iparos testületté alakult«.

SZÁDECZKY LAJOS.

Ú J K Ö N Y V E K.

— VILLÁNYI SZANISZLÓ a mult év végén »Néhány lap Esztergom város és megye multjából« cím alatt egy nagybecsű forrás tanulmányon alapuló munkát adott ki, melyet a Századok f. évi 1-ső füzetében ismertettünk. Most egy újabb munkát adott ki »Három évtized Esztergom-megye és város multjából«, mely az 1684 – 1714. közti éveket világosítja meg, nagyobbrészt kézirati források alapján. A munka három részből áll: I. A közállapotok, II. Második Rákóczy Ferencz kora, III. Okmányos függelék. Egyik közelebbi füzetünk tüzetes ismertetését fogja hozni.

— ZSILINSZKY MIHÁLY nagybecsű munkájának »A magyar országgyűlések vallásügyi tárgyalásai« harmadik kötete a Protestans Irodalmi Társaság kiadásában elhagyta a sajtót. E kötet az 1647 – 1687 közti negyven évet, tehát történetünk egy kiváló érdekű korszakát tárgyalja. Ez uttal csak figyelmeztetjük olvasóinkat e becses munkára, melyről tüzetes ismertetést fogunk adni.

— TABICZKY ENDRE tiszafüredi plebanus társulatunk mult évi szeptemberi ülésében tartott felolvasására bizonyynyal még most is emlékeznek azok, kik ez érdekes és megnyerő módon tartott előadáson jelen voltak. Ez a felolvasás most »Tiszafüred vidéke a népvándorlástól kezdve« cím alatt, két térképpel illusztrálva elhagyta a sajtót. Ez is egy kis adalék a milleniumhoz, mely a Tiszafüred vidékén járt-kelt többé-kevésbbé ismert vándornépek felett tart szemlét, felsorolván az adatokat, melyeket szerző pihenő óráiban gyűjtött. Érdekesen és ügyesen állította össze szerző adatait s vonja le abból consequentiáit. A hazaszeretet és lelkesedés mélye ömlik el dolgozatán, mely megérdemli, hogy széles körben elterjedjen. Felhívjuk rá olvasóink figyelmét. Megrendelhető e munka Tisza-Füreden Milesz Béla muzeumi őrnél, ki 35 krnak postai utalvánnyal beküldése mellett a megrendelőnek bérmentve küldi meg.

— DR. RODICZKY JENŐ tagtársunk »A magyar méhészet multjából« cím alatt a német-osztrák és magyar méhészek idei vándorgyűlése alkalmából érdekes monographiát tett közzé, mely nemcsak hazai méhészeinket, hanem általában a hazai történet kedvelőit is érdekelheti. Első kísérlet e téren, mely a szétszórva megjelent adalékokat összefoglalja, s nemcsak a régibb időkről, hanem kivált méhészetünknek 1867 – 92-ig terjedő fejlő-

désére nézve igen érdekes és alapos rajzot állít elénk. Rodiczknak már eddig is több becses történeti rajzot köszönhetünk gazdasági történetünk multjából, s épen azért tőle, ki már egyes kisebb monographiákkal igazolta e téren tájékozottságát, várhatunk egy általános magyar gazdasági történetet.

— BODNÁR ZSIGMOND nagy munkájából (»A magyar irodalom története«) két újabb füzet a XI. és XII-ik látott világot. A X-ik füzetben megkezdett nagyobb fejezet a kuruczvilág kora 1650 — 1771. ebben véget ér. A hitvitázó irodalomnak csak utolsó lapjait kapjuk, ezt követi a világi próza: történetírás, politika és hadtudományi irodalom (Zrinyi, Forgács), bölcészet (Apáczai), a lyra (Kohári, Balassa, Ilyés stb. szerelmi lyra, kurucz költészet), elbeszélő költészet (Zrinyi behatóan és tüzetesen tárgyalva, Liszti, Gyöngyösi, Kőszegi, a balladák stb.), színi irodalom, széppróza (Fortunatus, Rozsnyay stb.). Bodnár nagy lelkiismeretességgel és gondnal járt el: a nyomtatásban megjelent s kéziratban elterjedt munkákat is ismeri, s irodalomtörténetünk újabb kutatásait is felhasználta.

— KRIZA-ALBUM cím alatt Kovács János szerkesztésében egy rendkívül érdekes munka jelent meg. Épen tíz év előtt tartatott meg az a kegyetes ünnep, melynek leírását most vesszük. Et haec meminisse juvabit! Jó volt ennek a kiváló költőnek és kiváló férfinak emlékéit feleleveníteni s feleleveníteni ily módon, hogy Kriza-irodalomnak számba vehető termékeit itt veszi az olvasó. Ki e kiváló férfit ismerte, nem fogja a könyvet megindulás nélkül letenni, de mindenki élvezettel és tanulással fogja azt olvasni. A munkát Kriza arczképe díszíti, s ára 1 frt. Megrendelhető Hornyánszky könyvkereskedésében.

— SOMMERVOGEL nagy munkájából »Bibliothèque de la Compagny de Jesus. Première Partie: Bibliographie« — mely Backer Bibliographiájának második átdolgozott kiadása, megjelent a harmadik kötet, melyben következő magyar jezsuiták életrajzai vannak közölve: Dévai János 1662 — 1701. Dubnitzai János 1740 — 1792. Dubovszki János 1654 — 1710. Dugovics Imre 1682 — 1710. Elevenkúti András 1626 — 1692. Faludi Ferencz 1720 — 1779. Farkas Ferencz. Fáy Alajos 1721 — 1767. Fekete J. 1719 — 1789. Fodor János 1714 — 1781. Földesi János. Földvári Mihály 1672 — 1746. Fridvalszki János 1740 — 1784. Gallovics Miklós 1614 — 1684. Gázso István 1711 — 1755. Geiger Mátyás 1720 — 1738. Grubanovics József 1701 — 1751. Gyalogi József 1686 — 1761. Gyuresák József. Ezek közül Elevenkúti András és Földesi János újak, a többi átdolgozva vagy nagyrészt bővítve.

— A BOSZORKÁNYPEREK TÖRTÉNETÉHEZ MAGYARORSZÁGON ismét egy csomó új adat került napfényre. A zágrábi délszláv akadémia »Starine« című adattárának legutóbbi XXV. kötetében ugyanis, *Thakscity Iván* az ismert nevű horvát tudós 35 leginkább zágrábmegyei boszorkánypört tesz közzé 1360-tól 1758-ig. E magukban véve is érdekes (többnyire horvát

nyelvű) pereknek fontosságát éppen az a körülmény fokozza, hogy olyan területről valók, a mely idáig a daemonologiai kutatások körén kívül állott; tudva azt, hogy a tudomány újabban, a boszorkányságot koronkint és helyenkint föllépő szellemi járvány gyanánt fogja föl, így aztán természetesen nagy szerepe jut a boszorkányság földrajzi eloszlásának is. Korra nézve pedig, az első három pör 1360—65. és 67-ből, melyek Zágráb városának törvényszéki jegyzőkönyveiből valók, tudunkra nézve a legrégibb hazai adatok a boszorkányság történetéhez. (tk.)

— BEKSICS GUSZTÁV kitünő publicistánktól »A dualismus története, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink« cím alatt egy 325 lapra terjedő díszes kiállítású munkát adott ki az Athenaeum nyomdai részvénytársulat, mely nemcsak politikai, hanem méginkább történeti fejtegetés s megérdemli, hogy mennél szélesebb körben elterjedjen. Egyik közelebbi füzetünkben még visszatérünk e munkára.

— BALOGH FERENCZ ismert nevű prot. egyházi történetíró s debreczeni tanár »Kellő világtítás Kanyaró Ferencz unitarius történetéhez« 24 lapra terjedő egyháztörténelmi hitvitairatot adott ki, élesen s tudományos apparatussal megtámadva Kanyaró Ferencznek mult évben kiadott »Unitariusok Magyarországon« cz. történeti munkáját, melyről különben elismeri, hogy »szorgalmas kutatáson alapuló mű« s a szerzőről magáról sem habozik kimondani, hogy »jelét adta gyűjtő, kutató képességének«.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— A HUNYADMEGYEI TÖRTÉNELMI ÉS RÉGÉSZETI TÁRSULAT NOV. 2-án igen látogatott választmányi ülést tartott, melyen gr. Kun Géza elnök indítványára egyhangulag határozatha ment, hogy azon ház, melyben Salamon Ferencz született, emléktáblával láttassék el. A költségek fedezésére azonnal aláírást nyitottak s ott pár perc alatt közel 80 frt gyűlt össze. A felirat szerkesztésével Réthy Lajos v. tag bízott meg. A választmány ezenkívül átiratot intézett a városi hatósághoz, hogy Déva valamelyik utcáját Salamon Ferencz nevére nevezessék el. Felolvasást ez ülésen Kun Róbert tartott, ki egy mult századi dévai családi viszály okmányait mutatta be.

— A SZÉKELY TÖRTÉNETI ALAP bizottsága a székely történet megírásával dr. Szádeczky Lajos választmányi tagtársunkat s kolosvári egyetemi tanárt bízta meg.

— ÉBLE GÁBOR tagtársunk, kitől a Károlyi-család történetére vonatkozólag több becses monographia jelent meg, legújabbán »Károlyi Ferencz gróf és kora (1705—1758.)« nagyobb, mintegy 40 ívre terjedő kortörténeti monographiának első kötetét adta sajtó alá, mely jövő évi márcziusban fog megjelenni. Károlyi Ferencz, Károlyi Sándor kurucz vezérnek egyetlen életben maradt fia, s így az első kötet nevezetes

tésztét Károlyi Sándornak működése a kuruczvilág s főleg a szathmári pacificatio utáni korban foglalja el. A munka teljesen ismeretlen és új, a család levéltárában őrzött adatok alapján készült. Történetünk egy nevezetes és kevésbé ismert korára fog ez új világitást vetni.

— A FRANCZIA ROMANTICIZMUS KORSZAKA a magyar drámairodalom történetéből. Ez lesz czíme egy újabb nőírónk, *Cserhalmi Hecht Irén* kisasszony művének. A mintegy 30 ívre terjedő mű előfizetési ára 3 frt 50 kr. Az előfizetések Budapest, Nádor-utca 15. sz. III. e. 28. ajtó alá intézendők. A mindenesetre érdekes műre, mely dr. *Váli Béla* ajánlásával fog megjelenni, felhívjuk a szíves figyelmet.

— A MILLENIUM, politikai, társadalmi, irodalmi és tanügyi levelek czímű műre hirdet előfizetést *Theorevok* Árpád tagtársunk. A mű, a melynek tárgyát eléggé jelzi czíme, tíz füzetben fog megjelenni s minden füzet önmálló s ennél fogva külön lesz kapható. Az első füzet december végén jelenik meg.

— »A MAGYAR IRODALOM TÖRTÉNETE« czim alatt képes díszmunka fog megjelenni a művelt közönség számára az Athenaeum kiadásában, Beöthy Zsolt szerkesztésében. A könyvet a magyar irodalomtörténet kiváló munkásainak egy nagyobb társasága írja s minden egyes czikk oly szakember tollából kerül ki, kinek sajátlagos tanulmánykörébe esik az illető tárgy. Gazdag és ékes illusztrációkkal lesz díszítve, színes képekkel s a szövegbe nyomott rajzokkal. Miniature-ök és codex-lapok, czimrajzok, régi nyomtatványok és illusztrációk, kéziratok és aláírások másolatainak stb. gazdag rajzai fogják a munkát díszíteni. Az egész munka 40—50 ívre fog terjedni, három íves havi füzetekben adatik ki, s az első füzet még a folyó év végén megjelenik.

— A PALLAS NAGY LEXIKONA, az összes ismeretek encziklopédiája. Ezen czim alatt nagyszerűnek ígérkező vállalatot indít meg a Pallas irodalmi és nyomdai részvénytársaság. Rég érezzük már szükségét annak, hogy egy oly magyar kézikönyvvel bírjunk, a mely a közélet műkifejezéseit, vonatkozzanak azok akár a kereskedés és ipar, a mező- és nemzetgazdaság, a jog- és államélet, sőt a tisztán erkölcsi tudományok, művészetek, vallások stb. körére, röviden s mégis tüzetesebben megvilágítsa s gyors eligazodásra biztos kalauzt nyújtson. A jelen mű ezt a célt tűzi maga elé, midőn a régi Somogyi-féle Magyar Lexikon elég hibás és fogyatékos kiadását megjavítva, bővítve s a mai nyomdai és technikai követelményeknek megfelelő alakban terjeszti a nagy közönség elé. A lexicon mintegy 2000 szöveg-illusztrációval, 240 fametszetű, 64 színnyomatú képpel és 170 térképpel lesz ellátva. Az egész mű 16 nagy kötetre van tervezve s ára kötetenként, díszes félbörkötésben 12 korona lesz.

— A FRANKLIN TÁRSULAT kiadványaiból rendkívüli könyv-árleszállítást rendezett, melynek jegyzékét jelen füzetünkhöz mellékeljük. Felhívjuk olvasóink figyelmét e jegyzékre, minthogy azok közt sok becses történeti munka is van, melyeket ez uton olcsón megszerezhetnek.

TÖRTÉNETI KÖNYVTAR.

— BÉLA KIRÁLY Névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól. (A bécsi cs. kir. udv. könyvtárban levő kézirat hasonmása.) Budapest, 1892. 4 számozatlan lap, 48 lap hasonmás.

— BÉLA KIRÁLY Névtelen jegyzőjének könyve a magyarok viselt dolgairól. A kézirat olvasását közli *Fejérpataky* László. (I. melléklet Anonymus hasonmásához.) Budapest, 1892. 8-adr. 24 l.

— BÉLA KIRÁLY névtelen jegyzőjének könyve a magyarok tetteiről. Fordította Szabó Károly. Második kiadás, javította *Fejérpataky* László. (II. melléklet Anonymus hasonmásához.) Budapest, 1892.

— HERODOTOS történeti könyvei görögül és magyarul. Fordította, bevezetéssel és jegyzetekkel ellátta *Geréb* József. Első kötet I—III. könyv. Budapest, 1892. 8-adr. (Görög és latin remekírók első kötete) Ára 2 frt 80 krajczár.

— A DUALISMUS TÖRTÉNETE, közjogi értelme és nemzeti törekvéseink. Irta *Bekics* Gusztáv. Bpest, 1892. 8-adr. 325 l. Ára 2 frt 40 kr.

— A MAGYAR ORSZÁGGYÜLÉSEK vallástügyi tárgyalásai a reformációtól kezdve. Irta *Zsilinszky* Mihály. Harmadik kötet 1647—1687. Budapest, 1892. 8-adr. XII és 575 ll. (A Magyar Protestans Irodalmi-Társaság kiadványa)

— HÁROM ÉVTIZED Esztergommege és város multjából. (1684—1714.) Irta *Villányi* Szaniszló. Esztergom, 1892. Nagy 8-adr. 315 l. (Térképpel és hasonmással.) Ára 2 frt 50 kr.

— TISZAFÜRED VIDÉKE a népvándorlástól kezdve. Történelmi és hadászati szempontból, vonatkozással az ezredéves honfoglalás közelgő nagy nemzeti ünnepére. Irta *Taricsky* Endre. Két térképpel. Eger, 1892. 8-adr. 32 l. Ára 35 kr.

— A MAGYAR MÉHÉSZET MULTJÁBÓL. A német-osztrák és magyar méhészek XXXVII. vándorgyűlésének előkészítő bizottsága megbízásából írta dr. *Rodicsky* Jenő. Budapest, 1892. 8-adr. 82 l.

— LÖVŐ TÖRTÉNETE. Írták *Mohl* Adolf és dr. *Balics* Lajos. Győr, 1892. 8-adr. 78 l. (Fritz Ferencz lövői esperes-plebanus arczképével.) Ára 30 kr.

— RÖVID SYNCHRONISMUS, vagyis a világtörténelmi események egyidejűségének rövid feltüntetése a vizüöntől Jézus Krisztus idejéig. — *Horváth* János vácz egyházmegyei áldozó-pap. Kis-Kun-Félegyháza, 1892. 4-edr. 31 és 6 tábla. Ára 80 kr.

— BIBLIOTHEQUE de la Compagnie de Jésus. Nouvelle édition par *Sommerogel* S. J. Publiée par la province de Belgique. Tome II. Desjaques-Growski. 4-o Bruxelles 1892. 1984 col. XIV p.

— KELLŐ VILÁGÍTÁS Kanyaró Ferencz unitárius történetéhez. Irta *Balogh* Ferencz. Debreczen, 1892. 8-adr. 24 l. Ára 20 kr.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi nov. 3-án d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak: Bánó József elnöklete alatt dr. Ballagi Aladár, dr. Boncz Ödön, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, dr. Czobor Béla, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, dr. Horvát Árpád, dr. Komáromy András, Óváry Lipót, dr. Szendrei János, id. Szinnyi József, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Bánó József mint legidősb vál. tag foglalván el az elnöki széket, az ülést megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Csánki, Dezső és dr. Borovszky Samu vál. tagokat kéri fel.

Napirend előtt —

100. Szilágyi Sándor titkár mély fájdalommal emlékezik azon nagy veszteségről, mely a magyar történetirodalmat s közelebb a Magyar Történelmi Társulatot egyik legrégibb vál. tagjának, a nagyérdemű tudós-
nak és feledhetetlen írónak, Salamon Ferencznek, a mult hónap 9-ikén hosszas szenvedés után bekövetkezett halálával érte; jelenti, hogy az elnökség a társulat nevében koszorút küldött az elhunyt férfiú ravatalára s indítványozza, hogy nevének emléke a társulat fájdalomának kifejezése mellett jegyzőkönyvileg örökíttessék meg és fölötte emlékbeszéd mondassék.

A válaszmány a gyászos jelentést szomorúan veszi tudomásul, mély fájdalmát s elhunyt nagyérdemű tagjának emlékezetét a mai ülés jegyzőkönyvébe iktatja és elhatározza, hogy gyászoló családjához részvét-
irat intéztessék s fölötte emlékbeszéd mondassék, melynek tartására dr. Fejérpataky László vál. tagot kéri fel.

101. Ugyancsak fájdalommal jelenti a tudomány egy másik jelesének, a magyar történetirodalom lelkes barátjának, Bethlen Gábor életírójának, Gindely Antal prágai egyetemi tanárnak szintén a közelebbi mul-
napokban történt váratlan halálát.

Szomorú tudomásul vétetvén, a választmány a jeles tudós vesztén érzett őszinte sajnálatát jegyzőkönyvileg fejezi ki.

Következvén a napirend tárgyai :

102. Titkár előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltnak *évdíjas rendes tagokul 1892-től*: Révész Nándor kereskedelmi akadémiái tanár Aradon (aj. Kristyóry János), Ring Géza takarékpénztári vezértitkár Aradon (aj. Kristyóry János), a budapesti VI-ik kerületi állami reáliskola (aj. Karasszon József).

Megválaszthatnak.

103. Előadja, hogy Bardócz Pál szilágy-csehi állami ipar-iskolai igazgató, ki a múlt évben a társulattól való kilépését jelentette s ennek következtében a f. évi 13-ik jk. pont alatt kelt vál. határozat alapján a tagok sorából töröltetett, már a folyó évtől kezdve ismét a társulat kebelébe kíván lépni.

Szívesen fogadtatván s az évdíjas r. tagok közzé 1892-től számítandó kötelezettséggel újonan felvétetvén, erről szabályszerűen értesítendő.

104. Előterjeszti a pénztárnok october-havi kimutatását, mely szerint

összes bevétel volt	...	4,290	frt	88	kr.,
» kiadás »	...	3,430	»	94	»
maradvány	...	859	frt	94	kr;
a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlák szerint fennálló	...	7,162	frt	70	kr
követelést, 1892. oct. 31-én összesen	...	8,022	frt	64	kr

készpénz áll a társulat rendelkezésére.

A pénztári kimutatás tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatolattik.

105. Jelenti, hogy a P. H. E. Takarékpénztár f. évi 11872 számú értesítése szerint a f. évi 91 jk. pont alatt kelt választmányi határozatnak megfelelőleg 100 frt alapítvány annak idején tőkésített.

Tudomásul szolgál.

106. Bemutatja Beszédes Kálmán úrnak, a rodostói restaurationalis munkálatok egyik intézőjének, az ezen munkálatok céljaira Konstantinápolyba küldött 600 frtból kezéhez utalványozott 100 frtről szóló számadását, mely pénzből a rodostói ó-hitű görögök templomában levő magyar sírokat és a Rákóczi csorgó kútját renováltatta.

A múlt october-hó 6-án tartott vál. ülés 93. jk. pont alatt kelt határozatának kapcsán kiadatik a számvizsgáló bizottságnak.

107. Bemutatja az *erdélyi magyar színészet száz éves jubileumát* rendező bizottságnak f. évi sept. 30-án 278 sz. alatt a társulathoz intézett s a f. évi nov. hó 11-én Kolozsvárt rendezendő jubileumi ünnepélyre szóló meghívó levelét, jelentvén, hogy az elnökség az ünnepély alkalmára dr. Márki Sándor és dr. Szádeczky Lajos v. tagokat bízta meg a társulat képviselésével.

Tudomásul vétetik.

108. Előterjeszti dr. Rodiczky Jenő társulati tagnak f. évi november-hó 1-jéről a választmányhoz intézett beadványát, melyben a néhai Bartosságh Imre által Baranya vármegye monographiájához évek hosszú során át gyűjtött anyag szakszerű megbíráltatását s a választmány oly irányú közbenjárását kéri, hogy a részben feldolgozott, részben még feldolgozatlan anyagot Baranya vármegye közönsége megszerezze s a félbeszakadt munkát befejeztesse és kiadja.

A választmány készséggel enged az előterjesztett kérelemnek s a szóban forgó anyag-gyűjtemény megbírálására dr. Csánki Dezső és Tagányi Károly vál. tagokat kéri fel; utasítván a titkárt, hogy a bírálók rendelkezésére bocsátandó kéziratok átvétele, illetőleg átadása iránt, Rodiczky Jenő úrral érintkezésbe lépve, intézkedjék.

109. Előterjeszti a *Baross-szobor bizottság* 972 számú felhívását és gyűjtő-ívét, mely néhai Baross Gábor emléksobrára való adakozás végett küldetett meg a társulatnak. Czobor Béla indítványára: hogy a társulat némi összeggel járuljon a szobor alapjához, — kiadatik a gazdasági bizottságnak szíves véleményadás végett.

Ezzel a folyó ügyek elintéztetvén, rövid szünet után —

110. Dr. Toldy László felolvassa dr. Kvacsala Jánosnak »*Angol-magyar érintkezések a XVII-ik században*« czínű értekezését, mely a *Századok*-ban fog megjelenni.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést bezárja.

Kelt mint fent.

Jegyzette

Bánó József s. k.
elnök.

Nagy Gyula s. k.
jegyző.

Hitelesítjük: Dr. Csánki Dezső s. k., Dr. Borovszky Samu s. k.

AZ ANGOL-MAGYAR ÉRINTKEZÉSEK

TÖRTÉNETÉHEZ.

(1620—1670.)

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

III.

Más helyütt volt már alkalmam kifejtteni, mennyire azon hiedelemben volt a kor theologusainak nagy része, hogy századuk e világ utolsó százada, s mennyire sikerült e hiedelembé világi befolyásos urakat is bevonniok. Bisterfeld fennemlített műve a socinianusok ellen szintén tartalmaz egy szakaszt, mely ez álláspont kifejtésének van szentelve, s mely miatt egy névtelen meg is támadta »Unparteyliche Censur« ¹⁾ cz. alatt 1644-ben. Azonban Bisterfeld már azóta is irt volt egy kicsiny, pusztán e kérdésnek szánt értekezést, melyet egy előkelő urnak ajánlott.²⁾ S azon fel fogásból indulva ki, hogy az evangélikus döntő győzelem rövid idő kérdése, fel használván nagy befolyását a fejedelemre, előkészíté a fejedelem diadalmas fellépését, melynek a linczi békekötéssel történt befejezését nagy fájdalommal látta.³⁾ Ha ez közvetettebb angol befolyás volt, annál közvetlenebb az, mely a presbiteria-

¹⁾ Ezen apokalyptikus színezetű műből egyetlen példányt sikerült látnom a boroszlói városi könyvtárban. Különben Cuno (i. h.) is említi, hogy Bisterfeld fennemlített műve miatt támadásoknak volt kitéve.

²⁾ Csak címét ismerjük, Kassaihoz 1643. márcz. 2-án intézett leveléből: »Actarium de futuro seculorum cursu.« »Dum enim prophetarum vestigia relego attentius, quasi immensa quaedam seges se mihi retro offert, cujus primitias tuae Fautor eximie censurae subijciam.« L. Bisterfeldről szóló dolgozatomat 30. l. A levél maga Okmánytár I. Rákóczy György dipl. össz. 43. l.

³⁾ L. 1646. febr. 22. Fogarásról d'Avaux és de Servien francia követeihez intézett levelét, közzétéve Tört. Tár 1890. p. 26.

nusok és episcopálisok harcában tűnik fel,¹⁾ mely a ref. egyház belbékéjét jó időre megzavarta. Az angol események hatását itt nem volt nehéz felismeri. A skót egyház részéről az angol caesaropapismus ellen okkal kifejtett visszahatás sokfelé keltett visszhangot s ennek tulajdoníták a magyarhoni presbyterialis mozgalmat is. Egyik szóvivője, Tolnai János,²⁾ Angliában tanult s működését nem szorítá pusztán az egyházkormányzati kérdések terére, hanem az iskolába is szabad szellemet akart behozni, tudván, hogy a jövő nemzedék megnyerése legnagyobb hódítás az eszme szolgálatában. Igen jellemző, hogy a vádpontok közt, melyeket ellene, mint sárospataki tanár ellen felhoztak, az is áll, hogy Keckermann logikáját az iskolából kiküszöbölte, a mely bizonyossága annak is, hogy a Baco eszméit nem érzék nélkül hallgatta vagy olvasta s nem hivatás nélkül kívánta meghonosítani a maga honában. Sőt, bár már 1643-ban hívta volt az öreg fejedelem iskolái reformálása végett Comeniust, — az azután is folytonosan ismétlődő meghívásokat, melyeket a fejedelem özvegye, Lorántfi Zsuzsánna és fia Rákóczy Zsigmond intéztek Comeniushoz, Tolnai tanácsára és befolyására kell visszavinnünk, ki Angliában időzött, midőn Comeniusnak már említett műve a »Pansophiae Prodomus« az angol szellemeket meghódította volt. Párhuzamos bizonyítéka az angol szellem e befolyásának honunkban a Bisterfeld által nyújtott ajánlat is, a ki Comeniust Bacóval egy helyütt említi az újabb bölcseleti reformátorok sorában.³⁾ Comenius ez időtájban honának a westphali béke által megpecsételt elvesztése felett újabb apokalyptikus magyarázatokkal vigasztalódott, melyeket egy német tudós bocsátott rendelkezésére s tisztában lévén angol barátainak érzülete felől, megküldte azokat Dureusnak, hogy fordítsák le angolra s adják ki az angol nép épülésére.⁴⁾

¹⁾ L. erről Szilágyi S. Rákóczy Zsigmondról és Lorántfi Zsuzsannáról írott életrajzait.

²⁾ Tolnai Jánosról Erdélyi irt egy kis cikket a Sárospataki Füzetek 1867-iki folyamába. Ugyancsak róla szól »A bölcselet Magyarországon« cz. munkájában is, p. 92 s köv.

³⁾ Bisterfeld levele Rákóczy Zsigmondhoz 1649. dec. 19. Tört. T. 1888.

⁴⁾ Com. levele, melyet a mű kíséretül küldött, le van nyomtatva a műnek (Clavis Apocalyptica) előszavában.

Ismeretesek az események, melyeket »az angol forradalom« neve alatt foglalnak össze a történetírók. Ezek drámai befejezése a király kivégzésével az angol közönség borzadó tekintete előtt állott, de a vallásos színezetű háborúk, melyek az evangélikus ügy diadalát látszának hirdetni, utóvégre is megnyugvást keltek azon körben is, melyhez Hartlib, Dureus tartoztak. Elég erre bizonyítékul fölemlíteni, hogy e kör egy nagynevű tagja, Milton, a költő, ki pár évvel előbb Hartlibnak ajánlotta volt a nevelésről szóló kicsiny művecskéjét, most több iratban hivatva érezte magát az angol népet a királygyilkosság vádjá alól tisztázni.¹⁾ Nem fogunk tehát csodálkozni, hogy Hartlib maga készült az apokalyptikus művet, melyet Comenius küldött, angolra fordítani. Bevezetéssel Dureus látta el, melyben elmondja, hogy e mű közlésére az is ösztönzi, hogy néhány hónappal ezelőtt egy férfiú jött Hollandiából Londonba, könyveket hozva magával azon czélzattal, hogy a rokonérzésű angolokat szövetkezésre hívja fel, hogy együttesen vizsgálják, mint teljesíti Isten a maga kijelentéseit s erre vonatkozó észleletüket egymással közöljék. Hozzáadja, hogy azóta a férfiú visszament s az összeköttetés Francia-, Lengyel-, Németországgal, Hollandiával meg is van.²⁾

Magyarország ezen országok közt nincs említve, azonban ha Bisterfeld nem is lett volna felvéve a szövetkezetbe, lehetetlen elhallgatnunk, hogy Tolnainak, ki Comenius meghívásának egyik főszekölője volt, ez utóbbihoz intézett levele tele van olyan szándékosan homályba burkolt kifejezésekkel és csonkán hagyott kérdésekkel, melyekből az látszik, hogy a rendkívüli kijelentéseknek ez időkre, mint a világ végére vonatkozó jövőndöléseit ő is komolyan hitte.³⁾ Igaz, hogy Tolnai felfogása e tekintetben rövid időn megváltozott. Comenius u. i. utoljára is elfogadta a meghívást, nem a szép tiszteletdíjért, nem is első sorban a tanügy iránt való buzgalomból, hanem mert hitte, hogy Zsigmond herceg magyar király lesz s hogy segítségével a cseh és morva

¹⁾ Milton művei az angol nép védelmére méltán szerezték a nagy költőnek a szabadság harczosa megtisztelő nevezetét. Tartalmokat l. Stern f. i. művében.

²⁾ Clavis Apocalyptica etc. p. 4.

³⁾ Tolnai e levele másolatban megvan a prágai kir. muzeumban. Ep. Comenianae. IX.

evangelikus száműzötteknek módjukban áll hazájukba visszatérni. Azonban midőn lelke, 30 évi hontalanságában s vándorlásában kifáradva, már teljesen elveszté türelmét s midőn a legújabb kijelentéseket, Drábiknak, egy száműzött társának jóslatait, ki a Rákócziakat nyílt felkelésekre ösztönzé a katolikusok ellen, illetékes helyeken pártolás és megszívlelés végett bemutatta, azt érte el, hogy azok teljesen hitel nélkül hallgatták, sőt az ellenzők egyik feje maga Tolnai lett.¹⁾

Angliának ezalatt intéző férfijává egy tábornok lett, Cromwell Olivér,²⁾ okos, vitéz s a mellett rajongón kegyes lélek. Ha valaki, úgy ő volt eltelve az evangelikus ügy iránti buzgalommal, melyet még mindennemű jósok és írásmagyarázók felesleges módon növelni iparkodtak.³⁾ Hartlib az ő meghitt emberei közé tartozott. Bár hivatalt nem vállalt, az állam kötelezve érezte magát mindennemű szolgálataiért közpénztárból díjazni.⁴⁾ Művei közül megemlíjtük a negyvenes évek közepéből a »közvetítő hivatalt« tárgyalót, melyben egy központnak állami pénztárból való megalapítását javasolja, mely központ anyagi és szellemi javak előmozdítását, sőt a tudomány művelői számára az egyesek műveit és fölfedezéseit is közvetíteni lett volna hivatva. A már említett Clavis Apocalypticán kívül Hartlib számos más művet is adott ki; ezek tárgyalják még a protestánsok egymáshoz való közeledésének szükségét s különösen később mechanikai és physikai dolgokat is.⁵⁾ Kiadott azonkívül még más didaktikai műveket is, és Pellnek a matematika fejlesztéséről szóló művét,⁶⁾ közvetített

¹⁾ Ezt kell következtetnünk a Comenius által feljegyzett gyakori ellenvetéseiből. L. erről bővebben Comenius és a Rákóczyak cz. értekezésemet. B. Szemle 1889. októb.

²⁾ Cromwellről egy egész, tekintélyes irodalom szól s nekem nem lehet szándékom azt felsorolni. Csak megjegyzem, hogy diplomáciai levelezéseinek nagy része Thurloenek, titkárnak hagyatékából 7 nagy kötetben jelent meg s diplomáciai összeköttetéseire nézve a legjobb forrás. Címe: Thuerloe Stateate Papers, vagy csak Thurloe Papers.

³⁾ Ilyenek voltak: Frankenberg, Naviceni, Mellich, stb. V. ö. Sloane MS. 648. British Museum.

⁴⁾ Ezt világosan láthatni az azon évi nyomtatásban is megjelent hivatalos jegyzékek megfelelő helyeiből. (Brit. Mus.)

⁵⁾ Erről bőven szól Althaus dolgozata végső részében. Hartlib műveinek teljes címök szerinti összeállítását l. Dircks f. i. műve végén.

⁶⁾ L. M. Mersenne levelét Haakinshoz, melyben köszönetét fejezi ki a mű megküldéséért. Brit. Mus. MS. Additional 4279.

mindennemű bűvárok közt, de úgy, hogy a dologhoz maga is értett. Szóval a hol tenni kellett az állam vagy közügy érdekében, sehol sem hiányzott.¹⁾ S míg Erdélyben Comenius hiába ostromolta Zsigmond herceget, anyját s György fejedelmet, hogy az elnyomott hit érdekében fegyvert ragadjanak,²⁾ addig Angliában figyelemmel kísérték Erdély fejedelmének minden lépését, minden diadalát örömmel jegyezték fel s nem kétkedtek benne, hogy hivatása, hogy az evangélikusoknak a Keleten védőbástyája legyen.³⁾ Négy évi időzés után Comenius ugyan látszólag elkedvetlenedve, de korántsem bizalmát veszítve távozott Magyarországból, mint látni fogjuk, s majdnem legelső tette volt Hartlib barátját kimerítő értesítéssel felkeresni.⁴⁾ Ez időtől általában az érintkezések sokkal elevenebbekké lettek s ezek megérthetése céljából szükséges néhány eddig nem nevezett személyiségről pár szót szólni.

IV.

A ki Comeniusnak a fejedelemhez intézett felszólításait legjobban ellensúlyozta, az éppen Bisterfeld volt, a ki maga is igen fájlalta a westphali békét s Róma bukását csak elodá-zottnak tekintette. Az ő szereplése különben is vége felé járt, súlyos betegsége ágyhoz kötötte; de úgy látszik, hogy utolsó időben nem állt oly merev ellentétben Comenius harcra ösztönző kívánalmaival.⁵⁾ Comenius a kívánalmakat »Gentis Felicitas« cz.

¹⁾ Ezt maga is mondja, önérzettel teljesen, de még sem sértő módon. L. a Clavis Apocalypctica ajánlását, és a Worthingtonhoz 1660 decemberében intézett, némileg önéletírást tartalmazó levelet.

²⁾ A Lux in és e tenebris, valamint a Historia Revelationum erről tanuskodó helyeinek feldolgozását lásd »Comenius és a Rákóczyak« cz. értekezésemben. B. Szemle 1889. okt.

³⁾ Lásd ennek bizonyosságául a »Transsylvania« és a »Ragotzky« gya-kori említését a Thnrloe Papersben.

⁴⁾ Az 1654 szept. 9-én kelt levél Brit. Mus. Sloane MS. 648-ában található. Ebben Com. értesíti Hartlibet, hogy a homályos pontokhoz, melyek Isten legújabb kijelentéseinek megértését nehezítik, a Rákóczy-ház makac-sága tartozik s folytatja: »sed expugnanda jam videtur, postquam Deus novis occasionibus eam vellicat et ad non reluctandum diutius Deo, novos (a discessu meo) stimulatores excitat, Medinanium et Balasdi, viros Augustanae confessionis, sed generosae mentis pios graves, qui cum sint aliquo apud Principem aestimio (et magno) consilii jam horum facti et convicti, urgebunt Principem, ut se-instrumentum det Deo.«

⁵⁾ L. erre nézve Bisterfeldről szóló dolgozatomat p. 50.

alatt írásba is foglalta s a fejedelemnek meg is küldte.¹⁾ Azonban a mint visszatért Lengyelhonba, első dolga volt Angliába értesítést küldeni. Előbb veje, Figulus irt s jelentést téve mindenemű újdonságokról, felemlíti, hogy a *Clavis Apocalyptica* szerzőjének fejére Magyarországon nagy díj van kitűzve.²⁾ Nem sokkal később Comenius maga be is számol egy hosszú, Hartlibhoz intézett levélben magyarországi tartózkodásáról, mint a mely pansophiája kidolgozásától megint elütötte, s küldi neki három jósnak, Kotternek, Poniatovska- és Drábiknak jóslatait, hogy azokat Londonban kinyomassa, de mivel a jóslatok októberre nagy változásokat ígérnek, várja be előbb október havát s csak is az esetben adja ki, ha a kedvező változások előbb beállottak.³⁾ Azonban a profécziák nem váltak be, Hartlib ki sem adta őket, valamint a *Gentis Felicitast* sem, a nélkül, hogy evvel valami elhidegülést támasztott volna a kipróbált barátok közt.

Az összeköttetések más oldala is meg lett próbálva. Már előbb, 1652. küldte volt Cromwell protector a már említettem J. Pellt Zürichbe követnek és residensnek.⁴⁾ Pell jeles matematikus, ki 1642–1652. Hollandban mint tanár volt alkalmazva; Comeniusnak már 1641 óta ismerőse, barátja. Nem sokára utána jött Dureus.⁵⁾ Majdnem harmincz évi fáradozása sok szép szót, elismerést, köszönetet, de majdnem semmi tényleges eredményt nem hozott; de ő nem fáradt el. 1654-ben kiadta a 20 év előtt megtartott fehérvári zsinat aktáit,⁶⁾ s éppen

¹⁾ L. az e műre vonatkozó irodalom felsorolását Szabó K. R. Magyar. könyvt. II. kötetében. Az egész mű tartalmát szerző művében J. A. Comenius II. 5 szakasz.

²⁾ Thurloe Papers. II. p. 441.

³⁾ Lásd a 797. lapon a 4-ik jegyzetet. Ebből arról is értesülünk, hogy a magyarhoni tartózkodás Comenius eredeti terveinek kivételét meghatároltatta.

⁴⁾ L. erre nézve pl. Jöcher Lexiconában a Pellről szóló részletet.

⁵⁾ Lásd Herzog Realencycl.-ájának róla szóló cikkét.

⁶⁾ E műnek egyetlen példányát a casseli udvari könyvtárban láttam. Címe így hangzik: *Concordiae Inter Evangelicos quaerendae Consilia, Quae ab ecclesiae in Transsylvania Evangelicae Pastoribus et Scholae Albae Juliae Professoribus in Synodo congregatis Approbata fuerunt An. 1634. A tunc ipsorum nomine Johanni Duraeo transmissa ad promovendam Evangelicarum Ecclesiarum Unionem, cujus tum se praestabat sollicitatorem, nunc autem primum Publici juris fiunt ab eodem ad Instaurandum pristinos in eadem Concordia quaerenda Conatus et ad Exploranda super hisce Consiliis pie Doctorum Judicia. MDCLIV.*

czélja volt, hogy Bisterfeldet újból felkeresse levéllel,¹⁾ mint a kiről értesült, hogy Rákóczynek mindenható embere. Így tehát Svájcban és Lengyelországon keresztül is állandó érintkezés volt Erdély és London között.

Figulus,²⁾ mint egy ízben érintettem, Comenius veje, már ifju korában bejárta volt Svédhont, Angliát, jó barátságba lépett Hartlibbal. kinek Kinnerrel való levelezését is közvetítette. A Magyarországra jövő Comeniust ide kísérte, de azután visszament s egy darabig Lissában tartózkodott; midőn azonban Comenius visszatért Lissába (1654.), ő Danzigban fogadott el papi állást egy kegyes özvegy hercegnőnél. Mivel Hartlibbal amúgy is levelezett, kikötővárosban lakván, ő is lőn állandó híradója. a ki ipja által állandóan értesülvén a magyarországi dolgokról, azokat folytonosan közölte Hartlibbal s általa Cromwellel.³⁾

Azonban Erdély fejedelme 1654 év végén az egyenes érintkezést is megkísérlette Angliával. Követét, kit az északi ev. tartományokba küldött, Anglia számára is ellátta utasításokkal.⁴⁾ Cromwellnek, kinek barátságát különben Európa uralkodói mind keresték s kihez pl. majdnem egy időben vele a lengyel király is küldött üdvözlést,⁵⁾ egy, az evang. érdekek szolgálhatásáért való buzgalmat jelentő levelet⁶⁾ irt, kérvén benne együttműködését. Schaumot pedig, kit követetül szemelt ki, megbízta, hogy Lengyelhonon s Lissán keresztülmenve, Comenius tanácsát kérje ki, mit

¹⁾ Dureus 1654. Basalból (kihez ?) írott levele : . . . »I wrote to Mr Bisterfeld (a chief man about him) *) of the designe fer wich I am in Switzerland and of the settlement of our affaires at home and moved him to correspond as heretofore hee had done with my self or Mr P(ell). I suppose wee shall heave from him.« Brit. Mus. MS. Additional 4279.

²⁾ E név csak a száműzetések és üldözések alkalmából felvett név volt; eredeti neve Jablonszky volt : ő volt apja a később oly híres Jablonszky Dániel Ernő tudósnak, a berlini akadémia egyik megalapítójának, kivel magyar református ifjak is többször érintkezésben voltak.

³⁾ E levelek, többnyire csak kivonatokban, a Pell papirjaiba s onnan a British Museumba kerültek.

⁴⁾ E követség történetét l. már idéztem értekezésemben : »Comenius és a Rákóczyak.« B. Szemle 1889. október p. 134 s köv. l. Lásd erről Szilágyi »Erdély és az északeleti háború« I. köt. p. 336. 337.

⁵⁾ Lásd ez üdvözlést (1654. nov. 30.) Thurloe Papers II. 731.

⁶⁾ A levél közölve van Szilágyi S., Okmánytár II. Rákóczy György összekött. p. 186.

*) E szó Rákóczy fejedelemre vonatkozik.

az meg is tett. Schaum Konstantinnak előző életéről s alkalmaztatásáról mit sem tudok; úgy látszik, hogy Comeniusnak meghitt embere volt, kinek a külföldön, Londonban és Párisban is voltak összeköttetései, bár nem lehetetlen, hogy ezeket Comenius közvetítette. Urának mindennemű prognosticont küld, miből, valamint másból is, következtethetni, hogy az újabb kijelentéseknek is egyideig híve volt.¹⁾ Együtt készítették el a svéd királynak teendő propositiókat s valószínűleg a többi országokba szólókat is.²⁾ Hartlibet és a többi angol barátokat előre is felkérte, hogy a protectornál a követség számára az utat egyengessék.³⁾ Valamennyinek meggyőződése volt, hogy Erdély s fejedelme Isten ügyének szolgálatába lépett és pedig oly módon, mint azt Isten maga különös kijelentéseivel megjelölte. Hartlib már türelmetlenkedett is, midőn Schaum soká késett és sajnálta, hogy nem Bisterfeld lett alkalmazva követül;⁴⁾ azonban az egyszerűen lehetetlen volt. Bisterfeld, ki már a múlt év vége felé igen gyengélkedett, 1655 februáriusában meghalt.⁵⁾

Bisterfeld a kathedrán és a fejedelem tanácsában nagy ürt hagyott maga után, mely nem nagyon szerencsésen lett betöltve. Az e halál nyomába lépő események: Apáczai mellőztetése,⁶⁾ Basire meghívása,⁷⁾ a kettő közti rivalitás, Apáczai száműzetése⁸⁾ mind sokkal ismeretesebb dolgok, semhogy itten ismételni kellene őket. Basire ismét egy élő kötelék Anglia és Erdély között; a fejedelemnek hű embere lett s ha

¹⁾ Lásd Erdélyi Orszgy. Emlékek XI. 204. l. Schaum jelentése a svéd királynál való követségről.

²⁾ A svéd királyhoz intézett pontokat l. u. o. 204. 205. l.

³⁾ Comenius levele Klobusiczkyhez : II. R. Gy. és az európai diplomácia. Kiadta Szilágyi S. 1875. p. 178—179.

⁴⁾ L. az ebből elvonható következtetéseket Bisterfeldről szóló dolgozatomban p. 50., 51.

⁵⁾ V. ö. u. a. mű 51. l.

⁶⁾ Apáczairól v. ö. Erdélyi, Szilágyi S. cikkeit, és a szerző dolgozatát: »Egy félszázad a magyarországi philosophia történetéből«, B. Szemle 1891. aug., hol a többi reá vonatkozó értekezések is fel vannak számlálva.

⁷⁾ Basiréről lásd Szathmáry K.: »A nagyenyedi iskola története« cz. művét. Erdélyi is szól róla s Apáczáival tartott vitatkozásáról »A bölcsészet Magyarországon« cz. művében.

⁸⁾ Apáczainak megvonulása Kolozsvárt, az ottani iskola felvirágzása, majd meg rövid időn beállott halála azért nem tárgyalandók behatóbban az értekezés keretén belül, mert ő tényleg nem az angolokkal való érintkezésből meríté szelleme táplálékát.

tehetsége és sikerei nem voltak rendkívüliek, szolgálataira mindig lehetett számítani.

Schaum elkésve jött Londonba s mindjárt nem is kaphatott kihallgatást, kétszer is meg kellett azt Cromwell titkárájától sürgetnie.¹⁾ Azonban midőn hozzájutott, Cromwell nagy kitüntetéssel fogadta s kijelentette, hogy az összes országok közt egy sincs, melynek követe oly kedves lenne neki, mint épp ő, és nyíltan tanujelét adta buzgalmának az evang. hit iránt, melyet a fejedelem védeni készül.²⁾ Mint Schaum jelentésében olvassuk, felindulásában Cromwell sírt is. A levél, melyet ez a fejedelemhez intézett, általánosságban van tartva ugyan, de a fejedelmet Cromwell legélénkebb részvétéről biztosítja, ki is Isten áldását kívánja minden, a hit érdekében teendő lépésére.³⁾

Schaum szeptemberben tért vissza, a mikor már a svéd király Lengyelországnak a hadat megüzente. Útját ismét Lissán keresztül vette s Comeniusnak beszámolt kiküldetése eredményeiről; ugyanazt tette nemsokára a fejedelemnél, kit már elhátározva talált a svéd királylyal egyességre lépni.⁴⁾ A mily nagy volt a várakozás a svéd király fellépése után, épp oly leirhatlan örömet keltett hadüzenete. A svédek küzdelmei a harminczéves háboruban még élénk emlékezetben voltak, most hasonló harcz ismétlését várták a sok helyütt szorongatott protestánsok, avval a befejezéssel, melyet az újabb kijelentések hangoztattak: általános megtérés, azután pedig Krisztus megjelenése s uralma a földön.⁵⁾ Comenius maga, felsősége utasítására, Panegyricusban üdvözölte, a melyet utána nyomattak, a merre csak evangélikusok laktak, Hollandban, Franciaországban s Némethon legkülön-

¹⁾ L. erre nézve Thurloe Papers III. 277., 462., 489. Szilágyi, Erdély s. É. K. H. I. 386—388.

²⁾ L. levelét a fejedelemhez Erdély: és az Északk. H. I. p. 390—392.

³⁾ Cromwell levele a fejedelemhez közölve Szilágyi S. II. Rákóczy György és az európai diplomácia p. 182. 3.

⁴⁾ Comenius Figulust értesíti (In lit. Fig. ad Hartl. 1655. dec. 15.), hogy Schaum szeptember 23-án érkezett hozzá, két napig nála időzött (Lissában) és boroszlói kereskedőkkel utazott tovább. Brit. Mus. MS. Additional 4635. A fejedelem szept. 26. kelt sajátkezű fogalmazványát l. II. Rák. György és az eur. dipl. p. 250.

⁵⁾ L. erre nézve pl. az oly józan Bisterfeld leveleit a 30 éves háboru végéről, Bisterfeldről szóló dolgozatom 36., 37. l. Hogy e hiedelem az exulansoknál csak fokozottabb volt, nem nehéz átlátni.

bőzőbb tájain.¹⁾ Úgy látszik, hogy a harczok által a közlekedési vonal Angliával egyelőre el lett vágva, mert Figulus folytonosan szükségesnek látta Hartlibnek egyes szakaszokat Comeniusnak hozzá Danzigba írott leveleiből közölgetni.²⁾ Egyik ilyen levélből olvassuk, hogy Comeniusnak saját futára van Magyarországba, ki havonként egyszer rendesen megy oda és visszajő. Azok, kikkel levelez, Klobusiczky és Mednyánszky Jónás.³⁾ Előbbi, mint sárospataki tiszttartója a fejedelemasszonynak, Szilágyi S. becses búvárlatai által szerte ismeretes egyén. Mednyánszky meghitt embere Rákóczynak, kit követül is többször alkalmazott, kivel igen sokat levelezett és kit titkaiba beavatott. Comeniussal, midőn ez utóbbi Magyarországból távozott, megállapodtak, hogy összeköttetésben maradnak, melyet közös hitök a beállandó nagy catastrophában s közös törekvésük ennek méltó előkészítésére, mindegyiknek kívánatossá tett. A levélhordó Windisch János volt,⁴⁾ ki azontúl is gyakran járt Hollandiában. Egy más levélben Figulus értesíti Hartlibet, mily tisztelettel hívta a svéd király Comeniust a maga táborába, hogy Cometka kamarása által, kit követül alkalmazott, tudtára adta terveit és sikereit is, hogy azokat Klobusiczky révén az erdélyi fejedelemnek megírja, mit Cometka meg is tett.⁵⁾ Április vége felé Figulus aggodalmát jelenti Hartlibnek, hogy a socinianusok a protectort hálójukba keríték, legalább hogy ezek hasonló híreket terjesztenek.⁶⁾ Nem-sokára pedig jelenthette Hartlibnak Lissa, s benne a testvére-felekezet oda menekült tagjainak teljes elpusztulását. Angliából s Magyarhonból egyaránt jött segély a szegény kárszenvedeteknek, kik immár másodízben lettek hontalanokká. Magyarhonból Mednyánszky közvetítette, ki Windisch levélhordó szolgálatait szintén igénybe vette s a segélyt Budowa báróhoz küldte, kinél

¹⁾ A Panegyricus keletkezéséről lásd Comenius, *Vindicatio famae ac conscientiae contra Calumnias N. c. Arnoldi* 1659. cz. művét Cal. III. és IV. A kiadásokat I. Comeniusról szóló művem függelékében.

²⁾ E levelek is a British Museumba kerültek.

³⁾ Danzigh 15. deczember 1655.

⁴⁾ Úgy látszik, szintén a testvérek felekezetéhez tartozott; a püspökök kiadási jegyzékeiben (poseni és lissai levéltárakban) gyakran találjuk nevét azok közt, kik a collektákból némi segélyben részesültek, lett légyen az bár talán futárdij is.

⁵⁾ Com. Figulo Lesna, 1656. ápr. 7. Brit. Mus. MS. Additional 4635.

⁶⁾ Figulus Hartlibio 1656. ápr. 29. Brit. Mus. MS. Additional 4635.

Comenius egyideig rejtőzött.¹⁾ Klobusiczky ez időben már halott vala, haláláról Sartorius küldött értesítést Lissába már előzőleg.²⁾

Comenius újabb bujdosásában egy kis iratkát szerkesztett: »Syllogismus Orbis Terrarum Practicus«, mely irata abból a propositióból, hogy a béke megrontója lakolni fog, avval a Minorral, hogy e megrontó a pápa, arra a záradékra jut, hogy a pápa veszte bizonyos. Ez iratot megküldte a svéd királynak s Mednyánszky által Erdély fejedelmének.³⁾ Hartlib Pellnek Svájcba jelentvén e dolgot – lord Mednauksynak nevezi a közvetítőt.⁴⁾ Nemsokára pedig Amsterdamban érvén, s a Geer-család vendégszerető ellátásában részesülvén, csak annál élénkebben folytatta munkálkodását, melynek egyik iránya épp az angolok és a többi evangélikus különös információja volt.⁵⁾

Erdély fejedelmének fellépése s a két hadsereg diadalmas előnyomulása a lengyelek ellen a legvérmesebb reményeket élesztette. Hartlib hivatva érezte magát Comenius Panegyricusát újból kiadni, s azt rövidke előszóval ellátni.⁶⁾ Arnold Miklós franekeri tanár, ki pár évvel előbb Miskolczi művét: »Az angliai independentismusról« előszóval látta el,⁷⁾ a Rákóczy elé menő svéd király kíséretébe szegődött.⁸⁾ Geernél, a nagylelkű svéd főúrnál, ki Comenius műveire már ezreket költött, bizalmas tanács ült össze, melyen többi közt Rulicius is részt vett: lehetne-e az új kijelentések könyvét, mely a hadjáratot megjósolta, nyilvánosságra hozni, mire a válasz az lett, hogy igen, ámbar csak is

¹⁾ L. erről J. A. Comenius cz. művemet. II. 7. fejr. 1. jegyzet.

²⁾ Klobusiczky halála fölött Comenius szerfölkött kesereg. »Eheu! Sol occidit istius Gentis et Aula. Jam Consilia ipsorum omnia plus quam caeca erunt. Com. Figulo 1656. jan. 8. Brit Mus. Addit. MS. 4635.

³⁾ Com. Hartlibio. MS. Additional Brit. Mus. 4280.

⁴⁾ A levelet Vaughan is közli »The Protectorate of O. Cromwell« cz. gyűjteménye II. kötetében, p. —., a hol azonban Mednyánszky név lord Medminskinak van írva.

⁵⁾ Angliával szemben ez jelentékenyen meg volt könnyítve Hartlibbal való ismeretsége által; Magyarhonból Mednyánszkyval levelezett; azonban minden országban voltak összeköttetései.

⁶⁾ Egyetlen példányt e kiadásból a drezdai udvari könyvtárban láttam.

⁷⁾ Arnold lissai származású volt, s kezdetben a testvérek felekezetéhez tartozott, melytől később elbocsátatást nyert, hogy Hollandia egyik református cathedróját elfoglalhassa.

⁸⁾ Figulus Hartlibio 1657. márcz. 17. Addit. MS. Brit. Mus. 4635.

azoknak küldendő meg, kikre a mű szerint valami feladat vár. Magyarországra is ment több példány, bár Rákóczynek kéziratban is meg volt már az egész;¹⁾ Angliába Hartmann S., lissai pap, kit egyháza alamizsnagyűjtésre küldött a Szigetországba, vitt egy csomagot belőle.²⁾

Annál keserűbb volt nemsokára a Rákóczy bukásával beállott kiábrándulás, mely a török népre fordította ismét a protestáns körök figyelmét. Az volt a világos hiba Rákóczy számításában, — úgymondák — hogy a török megkérdezése nélkül indult meg; ebből merítendő azon, a kijelentésekben a nélkül is már meghirdetett tanulság, hogy a török együttműködése a nagy catastrophában okvetlenül szükséges.³⁾ E végből a törököt ki kell oktatni hivatása s rendeltetése felől, s legjobb e teendőt azoknak megtérítésével egybekötni. Innen a már Lorántfi Zsuzsánnához intézett felszólítás, hogy a szentírást török nyelvre fordíttassa le; s miután az visszautasította, most Geer Lőrincz késznek nyilatkozott a költségek viselésére; csak az okozta a nehézséget, hogy alkalmas fordító nem igen akadt, míg végre egy Konstantinápolyban élő Warner nevű német ember e munkára vállalkozott.⁴⁾

Rákóczy balsikere levélváltásra adott alkalmat Schaum és Comenius, Schaum és Hartlib közt. Schaum leirta Comeniusnak a lengyel hadjáratot, a svédek nem elég egyenes és őszinte magaviseletét, s szemrehányásokat is tett neki, hogy a kijelentések közvetítésével és állandó beküldésével a romlást előmozdította; mire Comenius a mondottak értelmében felelt, hogy hiba volt a török megkérdezése nélkül megindulni. Schaum Hartlibnek is írt nemsokára egy panaszszal telt levelet, melyet egyszer már Comeniusnak is megküldött vala. A nyilvános része úgy festi Rákóczy helyzetét, mint elég kedvezőt, a kilátások pedig a szerint a legjobbak. Mellékelve volt azonban egy titkos rész, mely-

¹⁾ Com. Hartlibio 1654. sept. 9.: »Erant exempla purius descripta duo, sed cessit alterum Principi Racocio, alterum Radzivilio. Sloane MS. Mus. Brit. 648.

²⁾ Egy Itinerarium cz. kéziratból (a lissai egyház levéltárában) tűnik ez ki, melyben Hartmann a maga utazását igen érdekesen írja le.

³⁾ Comenius — természetesen post eventum — jött csak a felfedezésre, s feljegyezte Lux e ten. III. p. 346.

⁴⁾ V. ö. Hartlib levelét Boylénak The Works of The Honourable Robert Boyle . . . 1772. Volume The Sixth. p. 130.

ben az erdélyi ügyek a legkétségbeejtőbb színekkel vannak festve, ha nem jó hirtelen segély s ha a török meg nem szűnik hadait folyton küldeni, a fejedelem nem lesz képes ellentállani. Felkéri Hartlibet, hogy a protectornál járjanak közbe, hogy a törökre ez irányban gyakoroljon nyomást.¹⁾

A mint Comenius a levelet vette, azonnal írt Hartlibnek, a ki azután a levelet már maga is megkapta volt. Szívére kötötte, hogy e pontban a francia királylyal együttes actiót fejtsenek ki, ettől függ az egész folyamatnak, melyet a kijelentések megjósoltak, a sikere.²⁾ Hartlib azonnal megtette a lépéseket a protectornál, a ki viszont a francia királylyal együtt több ízben is megkísérlette a törököt rávenni, hogy a Rákóczy ellen való hadakozással hagyjon föl. Azonban siker nélkül. Hiába írt Mednyánszky és mások is Comeniusnak,³⁾ ki Rhédey fejedelemségében nem bízván, még mindig jót remélt, s hiába volt az angol barátok minden igyekezete, kik Schaum levelét többszörösen lemásolták s köröztették egymásközt: ⁴⁾ sem a protector, sem pedig nemsokára beállott halála után az ő fia nem voltak képesek a helyzeten enyhíteni. A fejedelem hősieken küzdött, de az ellenség túlsúlyával szemben a győzelemre való kilátás igen csekély volt. Schaum 1658 őszén Hamburg felé indult, Briegban Gertychnél, a herczeg udvari lelkészénél megállapodott; azonban úgy látszik, hogy sanyarú anyagi körülmények közt indult el, mert Gertych naplójában e ténynél följegyezve találjuk, hogy Schmettau boroszlói czéghez utasították pénzért.⁵⁾ Hamburgból írt 1659-ben Gertychnek levelet, ki is megjegyzi röviden: »Áldja

¹⁾ MS. Additional 4280.

²⁾ Com. Hartlibio 1658. jan. 18. E levélben (ugyanazon kötetben van, melyben az előbbi) Comenius még hozzászéli, hogy Isten nem hiába fenyegette Rákóczyt. — Az egy héttel később írott levelében Comenius reményét fejezi ki, hogy a jól informált szultán meg fog a fejedelemnek bocsátani.

³⁾ Mednyánszky levele Comeniusához. MS. Additional Brit. Mus. 4280. p. 52a. 53.

⁴⁾ Ezt következtetem abból, hogy Schaum levelének titkos betűkkel írott, tehát szomorú része sokszoros másolatban található a Brit. Museumban.

⁵⁾ Gertych naplója a lissai ref. egyház könyvtárában van. Mivel nincs lapszámmal ellátva, csak a datum szerint indézhetem: Oct. 28-án Briegbe jött; 29-én írt Gertych Schmettauéknak; 1659. jan. 16-án kapott Schaumtól Hamburgból levelet és 17-én válaszolt reá.

meg Isten ez útát«, miből sejteni, hogy valami segítségkérő küldetése volt.¹⁾

Azonban minden hiába volt. Cromwell után csak rövid ideig uralkodott fia, s a beállott restauráció minden illúsióának véget vetett. II. Károly épp oly kevésbé törődött a prot. érdekekkel, mint elődei. A száműzetésben élő evangélikusok, kiknek Cromwell alatt oly szép segítséget gyűjtöttek, csak nagy nehezen és ismételt kérések után kaphatták meg a már összegyűjtött pénzt.²⁾ Hiába ajánlotta Comenius egyik művét, melyet az angol egyházhoz intézett, a királynak — a remélt támogatás elmaradt.³⁾ Viszont Rákóczy is végét látta mozgalmas életének, s a megindultság hangján írja meg Basire e hírt Hartmannak, a lissai papnak, két epitaphiumot is mellékelvén, melyek az elhúnytnak kiváló erényeit és érdemeit bő szavakban magasztalják.⁴⁾

V.

Sartoriuson kívül, kiről mondtuk, hogy Comeniussal Klobusiczky halálát közölte volt, Eperjesen még két férfiú volt, ki vele összeköttetésben állott: Ladiver és Bayer. Ez utóbbi tudós tanár és jeles bölcselelő, azért érdemel itt említést, mivel: »Lux mentium« című művében elsőül kísérllette meg nálunk Baco eszméit meghonosítani. Tette pedig ezt önálló bölcselelőhöz méltó öntudattal s élénk érzékkel a bölcselet-rendszer kellékei iránt.⁵⁾ Hollandiával és részben Angliával is az összeköttetést fentartották a Lednicz és Puchó környékén élő exulansok, kik Drábik próféta ellen folytonos panaszaikat küldötték Amsterdamba, a honnan azok Londonba kerültek.⁶⁾

¹⁾ E megjegyzés az októberi dátumnál olvasható.

²⁾ Comenius levele, melyet az angol királyhoz a gyűjtések ügyében intézett (1661. sept. 6/16.) le van nyomtatva: White Kennet A Register and Chronicle Ecclesiastical and Civil etc. Vol. I. London, 1728. p. 530. 531.

³⁾ Comenius panaszosan említi e tényt, mint nagy csalódást, Lukowitz báróhoz (ed. Patera p. 247.) intézett levelében. A mű, melyet az angol királynak ajánlott: De bono ordinis ac pacis . . . etc. 1660.

⁴⁾ E levél eredetiben a poseni kir. levéltárban található. Arch. Unit. VIII. k. 12. l.

⁵⁾ Bayerról lásd különösen szerző értekezését. Egy félszázad a magyarországi philosophia tört.-ből Bud. Szemle 1891. jul.

⁶⁾ Ott találtam a Brit. Museumban még Drábik sajátkezű leveleinek is másolatait.

Schaum 1662-ben Párisban meghalt.¹⁾ Hartlibról is majdnem utolsó híriünk ezen időből való; teljesen elszegényedett áldozatra kész működése következtében s a parlamenthez fordult segítségért²⁾ Dureus élénk polemiába elegyedett a strassburgi lutheránus facultással. 1661-ben kiadta tárgyalásainak gyűjteményét »Prodromus etc.« cím alatt, közölve benne az erdélyi zsinat aktáit is, s az eredménytelenség által vissza nem riasztva tovább is hirdette az egység szükségét.³⁾ Pell visszatért Angliába s a matematikának élt.⁴⁾ Comenius és vele Geer pedig nem szűntek meg remélni, hogy az Ur nemsokára visszajő, s élénken érdeklődtek, valamint az angol királyi társaság is, mely 1660-ban alakult,⁵⁾ a török biblia fordítás iránt.⁶⁾ Oly férfiak is, mint Boyle,⁷⁾ kiknek a természetbúvárlás volt szép eredményekkel ékes terök, sokat ígértek magoknak e műtől, s általában a törökök megtérésétől.

Az újabb kijelentések, melyeknek legjellemzetesebb s legérdekesebb közege, Drábik, Magyarországon lakott, s itt is halt meg, Angliában a legnagyobb tetszésre találtak; 3 angol fordításról s egy átdolgozásról van tudomásunk.⁸⁾ Ezek alapgonddalata, hogy a francia királyon kívül különösen a török van hivatva az evangélikus ügy diadalát előmozdítani, a miért jutalmul a keresztyén hitet fogja venni, Comeniust annyira megragadta, hogy párhuzamot keresett a török s Cyrus közt, s egy »Cyrus Redivivus« című iratban kezdte erre vonatkozó gondolatait összegyűjteni.⁹⁾ Az eszme megragadta Redinger Jakabot, egy svájci lelkészt, ki Comeniusnál Amsterdamban tanulta volt az

¹⁾ Com. Gertychio 1663. febr. 20. ed. Patera p. 256., 257.

²⁾ E levél lenyomatva: White Kennet f. i. műve 872. l.

³⁾ Dureusnak különösen Danhauer nevű lutheránus theologussal voltak élénk polémiái. Magyarhonnal azontúl nem jött érintkezésbe.

⁴⁾ Pellről csak azt tudjuk, hogy 1665-ben meglátogatta Amsterdamban Comeniust. Comenius, Clamores Eliae című kézírata Lissában.

⁵⁾ Megalakulásában Comenius ismeretségi körének, Hartlibnak és Boylének nagy része van. V. ö. Althaus f. i. munkáját Hartlibról.

⁶⁾ A társulat titkára, Oldenburg, érintkezett ez ügyben részint az amsterdamiakkal, részint az angol érdeklődőkkel. Boyléhoz írott levelét l. Boyle's Works VI. p. 213. Comenius eredeti levele Oldenburghoz Brit. Mus. MS. Additionalis 4280.

⁷⁾ Boyle f. i. műveibe még említés van róla p. 171., 183., 216.

⁸⁾ Lux in ten. angol fordításai.

⁹⁾ L. Clamores Eliae cz. gyűjteményét.

új nyelvtanítási methodust s otthagya állását, otthonát, ez új eszme szolgálatába lépett.¹⁾ Útleírása oly érdekes s történetileg is oly tanulságosnak látszó, hogy bár inkább a holland-török, mint angol-magyar érintkezés tanubizonyossága, — azon hiszemben, hogy azért mégis e keretbe való, itt adom bolyongásainak önszerzette rajzát saját szavai szerint:

»Frankfurton, Lipsén, Prágán, Bécsen keresztül egyenesen Gomorra (bizonyára Komárom!) felé mentem s nem nyugodtam, míg a Dunán és Vágon által titokban Érsekujvárra, a török táborba, nem jutottam. Egész éjszaka oldalt kellett a török tábor mögött mennem s így a Nyitra felé hátulról jutottam a török előőrshöz, Sussa mellett. A mint az ezredes megvendégelt, egy kapitánnyal azonnal a nagyvezérhez küldött; ennél valának a vezérek ötvenen felül, egy tojásdad sátorban összegyűlve. Száműzték a keresztyénségből, mondtam, mert a kijelentéseket terjesztettem; evvel átadattam a tolmács által és elbeszéltem tartalmukat, mint használta őket Isten már régóta vesszőül a keresztyénségre s még jobban fogja használni; erre a keresztyének végül magukba szállnak, hittanaikban egyesülnek és a törökök is igazi cselekvő keresztyénségre fognak térni. A legnagyobb felindulással kérdé tőlem a nagyvezér, vajjon akarok-e muszulmán lenni, vagy pedig meghalni. Én mosolyogva azt mondtam, az nem lehet, hogy én török legyek, mivel bizonyos, hogy nekik kell keresztyénekké lenniök. Három nappal ezután ismét hivatott és neki és hat legbizalmasabb emberének (az első 1657-iki kiadás, *Lux in tenebris*) összes ábráit meg kellett magyaráznom. Erre ő az ő hitvallásukat úgy állította elem, mint a legegyszerűbbet és legjobbat. Én azt feleltem, hogy ők a szentírás híjával jobbat nem ismerhetnek; de más lesz érzésük, ha az egész szentírást magok nyelvén kapják, melyet megtérésük céljából Hollandiában nyomtatnak. Ok azt mondták, hogy Konstantinápolyban hallottak felőle, mert Galatában él Warner úr, ki Geer úr költségén törökre fordítja. Én tolmács által kértem a nagyvezért, hogy vigyen magával, hogy

¹⁾ Redingerről I. J. A. Com. cz. munkámat II. rész 7., 8., 9. fejezet. Legújabbban, e sorok megírása után jelent meg az Allgm. Zeitung tudományos mellékletében (szept. 2. 3. 1892.) Sandertől egy czikk Redingerről, mely azonban kevés idetartozót tartalmaz.

a török nyelvet megtanulhassam, majd aztán magyarázni fogom a császárnak a bibliát. Odavezettek Baló Lászlóhoz, az erdélyi követhoz, a kinek felőlem meg kellett ígérnie, hogy nem fogok megszökni; hat hétig voltam a seregnél; aztán együtt utaztam Mohácsig s menetközben hirdetem a lovasoknak és gyalogosoknak, hogy nemsokára keresztyénekké válnak. Ez a láрма boszantotta a vezért. Mohácson a görög tolmács Baló úr által megintetett, hogy a nagyvezír Nándorfehérváron titokban ki akar végeztetni és egy erdélyi nemes segítségével Becsén, Lippán és az oláhság egy részén által tova segített.

Apaffi erdélyi fejedelemnél Segesvárt egy hétig voltam és a rövidített kijelentéseket (1663-ban Comenius kivonatban adta ki a jóslatokat) és Melis István¹⁾ látományait adtam át neki latinul, melyeket én szóval megmagyaráztam. Ő egy tatár lovat és egy dicső útlevelet ajándékozott és Tekely kapitányra bízott, a ki egész Szatmárig szabad ellátást szerzett. Ottan Toffeus Mihály lelkész rácz kereskedőknek ajánlott; ezek költségén utaztam egész Eperjesig; mindenütt igen barátságos lutheránus magyar-német-tót papokra találtam, a kik megvendégeltek s még az útra pénzt is adtak. Innen majdnem egyedül a veszélyes szlapon hegyeken át Ledniczig utaztam, a hol két napig Drabicius prófétánál tartózkodtam. Első pillantásra azt mondta nekem, hogy két hónap előtt látománya volt felőlem stb. Egy nyílt levelet adott a maga aláírásával, 14 ívnyit, melyet én helyenként lefordítottam és a sziléziai, szász, brandenburgi választó fejedelemmek, Wolfenbüttelben, Kasselben, Frankfurtban, Heidelbergben, Mannheimban, Zürichben személyesen átadtam s a többieket Stuttgart, Nürnberg, Ulm, Bern, Basel, Schaffhausenbe küldöttem. Némely helyen kinevettek miatta. Szászországban tanácsosok által hallgattak ki, a brandenburgi személyesen; a kasseli tartománygrófnő gyengélkedése miatt szintén tanácsosok által hallgattatott ki, különös körülménységgel Sultan pap által, és helyenként hat, nyolcz, tíz tallérral ajándékoztak meg. A heidelbergi választó fejedelemszöny hat tallért adott s neki átengedtem regensburgi Heerholdot és az

¹⁾ Egy lissai polgár, kinek szintén voltak látományai.

óvó levelet a pfalcsi választóhoz. Dravicius leveléhez egy buzdító iratot mellékeltem a törökök jövődő támadásairól, a pápisták üldözéseiről és a magyar királyság egy panaszát a francia királyhoz. Többen kigúnyoltak, de Szászországban, Brandenburgban, Siléziában, Hessenben megszívlelték intéseimet.«

Az olivai békekötés után (1660), mely a lengyelek és svédek közt békét létesített, s a szentgotthardi csata után a háborúk zaja egyelőre részint elnémult, részint pedig a mint ki is tört újból, nélkülözte az éjszakkeleti s a harminczéves háború színezetét. A hullámok, melyeket a majdnem félszázados harcok a nép életében keltettek, lassanként lecsendesedtek; az Angliában és Magyarországon is alaposan megváltozott viszonyok az érintkezéseket ugyan teljesen ki nem zárták s ki sem zárhatták, azonban egyesekre korlátozták. Ezeknek felszámolását, ha Jászberényinek angolhoni paedagogikus sikereit meg is említjük, nem tartjuk a jelen értekezésbe valónak. 1668-ban van utolsó említés Hartlibról. 1670-ben meghalt Comenius. Dureus még élt, azonban tartózkodása távol esett honunktól, melynek egyúttal virágzó tanügyi és átható szellemi élete is a folyton növekedő vallásos ellentétek és pedig az evangélikusoknak elnyomatása mellett pusztult s oly távol álló országgal, milyen Anglia, érintkezésbe alig juthatott.

Azonban azt hiszem, hogy a bárcsak alapvonalakban nyújtottam rajz is bizonyosságot tesz arról, hogy hatalmas szellemi érdekek nemcsak hogy erőteljes életet keltenek egyes népekben, hanem közös eszmék s érdekek még a legtávolabbi népeket is egybekötik; s ha ebből az összeköttetésből más tényleges siker nem is származik, mint a törekvések közösségének részvevő közlése, ez is bátorságot és erőt nyújt a szent érdekekért való küzdelemben.

DR. KVACSALA JÁNOS.

CSONGRÁDVÁRMEGYE FŐISPÁNJA.

TEKINTETTEL A VÁRMEGYEI RENDSZER FEJLŐDÉSÉRE.

— NEGYEDIK KÖZLEMÉNY. —

Báró Révay Mihály, 1730 — 1738.

Mielőtt b. Révay Mihály főispánságának leírásához fog-nánk, meg kell említenünk azt a kis főispáni *interregnumot*, mely gr. Kollonics Ádámnak halálától kezdve Révay beiktatásáig lefolyt s majdnem öt évig tartó időre esik.

Ezalatt Pásztori Imre alispán, majdnem teljhatalommal kormányozta a vármegyét. Hiszen az elhunyt főispán azelőtt sem fordult meg vármegyéjében, s így az alispán hatalma évről-évre nagyobbá lőn. A helytartótanács rendeleteit pontosan végrehaj-totta; a katonasággal és a pénztárnokokkal sokat vesződött, — míg végre a természet törvénye szerint ő is letűnt a cselekvés színteréről. Helyettese Szlovenics Mihály szolgabíró lett.

Azonban a vármegye rendei nehezen viselték a »fejetlen« állapotot. Már az 1727-ik évben Szentesen tartott megyei köz-gyűlésből folyamodnak a helytartótanácsához: eszközölné ki ő fel-ségénél, hogy a keresztyénség ellenségének torkából csak nem régen kiragadott ezen »desolutus Comitatus« számára új főispánt kinevezni kegyeskedjék.

Ugyanekkor fölírtak e tárgyban a magyar királyi udvari kanczelláriához is; mert részint elhalt, részint lemondott tiszt-viselők helyének betölthetése céljából a tisztujítás szükségét mindenki élénken érezte. Vagy új főispán kineveztetését, vagy legalább a tisztujítás törvényszerű megtartását sürgették.

Sürgetésüknek volt is foganatja, amennyiben a tisztujítás megejtésére bethlenfalvi báró *Szentiványi János*, királyi táblai bíró küldetett ki, mint delegált főispán; aki aztán október elsején megtartotta a tisztujító közgyűlést. Alispánná *Andrássy Zsigmond*, egy jeles tehetségű, nagy szorgalmú és kiváló erélyű

férfit választatott meg. Szathmárvármegyéből jött ide, mivel Csongrádban alispáni hivatalra képes helybeli nemes ember nem találtatott. Nem kevésbé idegen volt *Wránovics* Tamás, aki Nyitravármegyéből került ide és megyei jegyzőnek, továbbá *Zsámbokrét* Miklós, aki Trencsénvármegyéből jött és szolgabírnok választatott meg. *Zaffiry* Imre ügyész, ki már 1723 óta viselte e hivatalt, Szepességről való volt. *Temesváry* András pénztárnoknak, valamint *Hujen* Pál biztosnak és *Lábod* Ádám esküdtnak származását nem ismerjük. De a fenmaradt jegyzőkönyvek tanúsítják, hogy jóra való tisztviselők voltak csekély fizetés mellett is.¹⁾

A delegált főispán nem csupán a tisztujtás megejtésére, hanem arra is ki volt küldve, hogy a vármegyében netán felmerült panaszokat hallgassa meg és intézze el. Ehez képest beletekintett az administratio vezetésébe; sőt még a távolból is rendeleteket bocsátott ki és referáltatott magának. A népösszeírás, a vármegye határainak kiszélesítése, a czigányok állandó letelepítésének kísérlete, a protestánsok vallási szabadságának megszorítása, az áttért »apostáták« szemmeltartása, a községek és puszták benépesítése stb. mind oly kérdések voltak, melyek bölcs és állandó vezetést és felügyeletet igényeltek.

Ezt a delegált főispán nem tehette meg. Azért a király, a vármegye nemességének és gr. Károlyi Sándor generálisnak sürgetésére, megszüntette az interregnumot, és 1730. ápril 19-én Csongrádvármegye rendes főispánjául ifjabb b. *Révay Mihályt*, Turóczvármegye örökös főispánját, királyi tanácsost és a hét-személyes tábla ülnökét nevezte ki.

Révaynak ősei már a XIII-ik században szerepeltek, és pedig több felvidéki vármegyében. Mint 35 falu birtokosai hatalmas emberek voltak, — és így könnyen emelkedhettek a főbb hivatalokra.

Révay János, Ferencz és István 1521-ben nyertek nemesi oklevelet. Utódaik bárói rangra emeltetvén, Turóczvármegye főispánjaivá lettek. A csongrádi főispánná kinevezett b. Révay Mihály jeles képzettségű ember hírében állott. Ifjúkorát az úgynevezett Rákóczy-féle forradalom izgalmas napjaiban mint katona töltötte el. Mikor a fejedelem seregében Petróczy István generális alatt Trencsén-, Turócz- és Árva megyében nyugtalanság támadt, Révay Mihály küldetett ki a baj orvoslására. Bizalmas levelek és pénzek kézbesítését leginkább reá bízták. Egy ideig

¹⁾ Az alispán fizetése volt 300 frt, jegyzőé 250 frt, szolgabíróé 100 frt, pénztárnoké 150 frt, ügyészé 60 frt, biztosé 80 frt, esküdte 30 frt. Csongrádvármegye levéltárában.

gr. Eszterházy Antal tábornok dragonyosainak volt alezredese; majd Petrőczynek ezredese. De 1708 végén Ocskay után ő is *labanczczá* lett s azontúl többnyire a bécsi kormány környezetében élt, hol gyorsan emelkedhetett a magas hivatalok fokozatán.

Rokonságban állott a Károlyi családdal. Jelesül gróf Károlynak egyik leánya azon Ujfalussynak volt a felesége, aki sógora volt Révaynak.

Nagyon valószínű, hogy báró Révay Mihály a csongrádi főispánságot gr. Károlyi Sándor révén nyerte meg.

De bármiként történt is a kinevezés, az bizonyos, hogy Csongrádvármegyében nagy örömet okozott, kivált mikor nyilvánvalóvá lett, hogy a főispán személyesen fog megjelenni vármegyéjében.

Nagy jelentőségű esemény volt ez, ha meggondoljuk, hogy Csongrádvármegye századok óta nem látta főispánjait saját területén! A mohácsi vész óta nagy zivatarok zúgtak el hazánk felett; a török uralom szomorú nyomokat hagyott maga után; Csongrád ez idő alatt önállóságát veszítette el és csak a szathmári békekötés után nyerte azt vissza. De első főispánja gr. Kollonics amint láttuk nem szerencséseltette látogatásával soha.

Most, majdnem öt évi interregnum után az a hír futotta be a vármegyét, hogy az ujonnan kinevezett főispán jön; hogy itt akar lenni és intézkedni a nép érdekében!

A vármegye rendei május 5-én Szegeden rendkívüli ülést tartanak. Üdvözlő levelet írnak Révaynak, melyben őszinte örömköztetést fejezik ki a jövőte felett. Kívánják, »hogy ez útja legyen nagyobb s érdemivel egyezőbb dignitásoknak consecutiójára«.

Erre az új főispán Blatnicza várából május 23-án válaszul, megköszöni a szép »aggratulatiót«,¹⁾ s felajánlja szolgálátát.

A rendek most minden figyelmüket a főispán méltó fogadtatásának előkészítésére fordítják. Meghívják a vármegye nagybirtokosait, gr. Erdődy Györgyöt, gr. Károlyi Sándort és báró Haruckern Györgyöt; meghívják a szomszédokat is. Elhatározzák,

¹⁾ Tekintetes Nemes Vármegye! Ajánlom tekintetes nemes vármegyének igaz kötelességgel való szolgálatomat. -- Sub dato 5. hujus particularis gyűlésből Szeged városában datált levelét vettem kedvesen és obligatióval, nagyrabecsülvén főispánságomra való szép aggratulatióját, melyet minthogy felséges kegyelmes urunk nékem kegyelmesen resolválni méltóztatott, felteszem minden tehetségetem t. n. vármegyének hasznos szolgálattira; és proxime kivévén az iránt való expeditiókat circa necessarias dispositiones, udvarlok t. n. vármegyének tudósító írásommal, az alatt is magamat gratiájába recommendálván, maradok kötelességgel való igaz szolgálja

Blatnica várában, május 23.

Br. Révay Mihály.

hogy ősi szokás szerint lovas banderium menjen az érkezendő főispán, és az annak beiktatására kiküldött gyaraki Grassalkovics Antal magyar kir. kamarai tanácsos elé. Szóljon a kürt és a tárogató. Hadd lássa a világ, mint fogadja Csongrádvármegye a kebelébe érkező első főispánját!

Az ünnepély napjául október 2-ka tűzetett ki. E napon az idegen előkelő uraknak egész serege volt látható Csongrádon; ott volt b. Orczy István kuriai bíró, Stoeszl Kristóf birtokos, várkonyi b. Amade László, Farkas István, Podmaniczky László, Prónay Gábor, Almásy János és Márton, Radvánszky György, Borbély Mihály, Rudnyánszky József és a vármegyének színe-java.

A beiktatást megelőző napon a Pest felől érkező főispán és királyi biztos elé egész Kecskemétig küldöttség ment, mely őket üdvözlőlvén, egész a vármegye határáig kísérte. Itt gyönyörű látvány tárult az érkezők szemei előtt.

Andrássy Zsigmond vármegyei alispán a többi megyei tisztviselők élén »more gentis nostrae« száz tagból álló díszruhás banderiummal fogadta őket. A lovasok illően katonai módon tisztelegtek, Zsámbokréty Miklós szolgabíró és Hujen Pál biztos vezérlete mellett. Az üdvözlő beszédét mondó alispán kiemelte, hogy ez a vármegye századok óta volt megfosztva a szerencsétől, hogy főispánját ősi szokás szerint saját területén fogadhassa és ünnepelhesse. Ez a körülmény magyarázza meg azt a nagy lelkesedést és azt a kiváló pompát, melyet a vármegye közönsége ezúttal kifejt.

Révay és Grassalkovics látható megindulással szemlélték a szép banderiumot és hallgatták a szívélyes üdvözlő szavakat. Hintójukról leszállva köszönték meg a kiváló kitüntetést. Aztán ismét hintójukra szállva két oldalról a lovasoktól kísértetve folytatták útjokat Csongrád felé. Ott a nép ezrei futottak elibök, midőn a rég nem hallott ősi magyar katonai »tárogató«-nak hangját hallották, melynek kíséretében gróf Károlyi Sándornak kastélyába vonultak. Maga a gróf akadályozva volt személyes megjelenésében, de szép levélben válaszolván a vármegye közönségének fentebb említett meghívására, örömét fejezte ki a felett, hogy az érdemekben gazdag főispánnak — és rokonnak ¹⁾ — szolgálatot tehet kastélyának átengedésével.

Másnap tartatott meg az ünnepélyes *beiktató* közgyűlés ugyanott a grófi kastélyban fényes közönség jelenlétében.

Andrássy alispán nyitotta meg a gyűlést. Néhány szóval kiemelte a nap jelentőségét s végül indítványozta, hogy a főispán és a kir. biztos meghívására Stoeszl Kristóf és Wránovics Tamás

¹⁾ »ex argumento consanguinitatis.«

küldessenek ki. Midőn ezek megbízatásukhoz képest a terem-ből kimentek, siri csend állott be, mely azonban egyszerre viharos zajjá változott, midőn az ünnepély hőseivel vissza-érkeztek. Andrassy Zsigmond a vármegye közönségének nevében üdvözlő beszédet intézett hozzájuk.

Erre válaszolt a kir. biztos és viszont üdvözölte a vármegye közönségét, mire a főjegyző mondott köszönetet.

Ezen kölcsönös üdvözletek után Grassalkovics ő felségének megbízását terjesztette elő, melynek felolvasása után következett a kinevezési okmány bemutatása, s ennek alapján a főispánnak ünnepélyes beiktatása. Mindenben a régi szokást követvén, felállott az új főispán és latin beszédben mindenekelőtt háláját fejezte ki ő felségének azon kegyességeért, melylyel őt ezen vármegye élére rendelni kegyeskedett; azután a királyi biztoshoz fordulva szintén köszönetet mondott neki fáradozásáért. Ekkor aztán letette az ünnepélyes esküt, melyben az élő Istenre, boldogságos szűz Máriára és az Istennek minden szenteire és választottaira fogadja, hogy az előtte tárgyalandó minden ügyekben s főispáni hatáskörébe eső hivatalos teendőiben, minden személyválogatás nélkül fog eljárni, és sem kérés, sem fenyegetés, sem kedvezés, sem félelem, sem gyűlölet, sem vonzalom által nem vezérelteti magát, hanem mindenben az Isten igazságát fogja követni, és mindenkinek mindenben igaz ítéletet fog szolgáltatni. Ezen vármegye minden karait és rendeit jogaikban, szabadságaikban és kiváltságaikban, úgy mint szabályrendeleteit is megtartandja.

Ezen eskü letétele után székestül felemeltetvén ősi szokás szerint megéljeneztetett; és a vármegye jegyzője által mint törvényesen beiktatott főispán üdvözöltetett.

Hivatalának ekkénti elfoglalása után legelső teendője volt b. Révaynak, hogy a vármegye számára rendes *pecsétről* és új *czímerről* gondoskodjék. Eddig t. i. az volt a szokás, hogy a vármegyei tisztviselők a hivatalos okmányokra is csak saját magán-pecsétjüket nyomták. Az új főispán felhívta a rendek figyelmét azon hátrányokra és veszedelmekre, melyek a hivatalos iratoknak hiteles pecsét nélküli kiadásából eredhetnek. Együttal indítványt tett arra nézve, hogy folyamodjanak ő felségéhez új pecsét és czímer adományozásáért.

A rendek hálával fogadták az indítványt, s azonnal felhívták a főispánt és a kir. biztost, hogy e tekintetben közbenjárók legyenek ő felségénél. Ennek megígérése után azon kérdés merült fel: miből álljon az új czímer? mert ezt az ő felségének benyújtandó kérvényben jelezni kell. Valóban érdekes volna tudni, hogy kinek fejében fogamzott meg ama gondolat, hogy a

czímerben a vármegyét átszelő három hajózható folyó, t. i. Körös, Tisza, Maros legyen jelezve. A vármegye jegyzőkönyvében csak az egyszerű tény van felemlítve, azon további magyarázattal, hogy mivel ez a három folyó által áztatott föld még csak nem régen ő felségének győzelmes seregei által lett visszaszerezve a török hatalomtól: legyen e folyók felett szárnyait kiterjesztő repülő sas annak a jelvénye, hogy ő felségének sasai alatt hódíttatott vissza.

Ugy is lett. *Csongrádvármegye czímerét és pecsétjét ma is a három folyó felett repülő sas képezi.*

Ezen első ülésen b. Révay megyei táblabírákúl kinevezte: Farkas Istvánt, Podmaniczky Jánost és Borbély Mihályt. Következő napon pedig tisztujítás tartatván, a hangulatot leghívebben fejezte ki az, hogy a régi tisztviselőket egyhangúlag újra megválasztották.

Az ünnepek elmúltával Révaynak nem sok idő kellett arra, hogy meggyőződjék a felől, miként új vármegyéjében sok a tenni, sok a rendezni való.

Sem a vármegye területe, sem a közlakosság sorsa, sem a nemesség száma, sem a birtokos osztály, sem a katonai vidék viszonya nem volt kellőképen rendezve és megállapítva. Lehetetlen volt meggyőződést szereznie a vármegye anyagi és szellemi ereje felől. A kiktől tájékozást kért, azok magok is többnyire idegen jövevények voltak, a kik ennek a földnek múltjáról, birtokjogi viszonyairól alig bírtak némi tudomással.

Ily körülmények között a kormányhoz, a helytartótanács-hoz fordult felvilágosításért; de az sem rendelkezett kielégítő adatokkal. Csak ezután kellett azokat beszereznie.

Így jöttek létre egymás után azok a nagyfontosságú rendeletek, melyeknek célja Csongrádvármegye szellemi és anyagi, politikai és társadalmi viszonyainak felderítése volt. Így indult meg az a mozgalom, mely a vármegye akkori összes viszonyainak teljes képét tárja szemeink elé.

Ami először a területet illeti: ott volt az úgynevezett *katonai vidék*, mely a vármegye hatósága alól kivétetvén, a rácz katonaság zsákmányául volt oda dobva. Mindenki érezte, hogy ez tarthatatlan állapot, habár törvényen alapult is. Az 1715: 92. t.-cz., mely Csongrádvármegyét visszakebelezi, azt mondja, hogy »mivel nagy megfontolást, és nemcsak a közigazgatási állománynak a katonaitól való elválasztását, hanem az eddig bizonytalan megyei határok meghatározását s különválasztását is megkívánja, annál fogva ő felsége legkegyelmesebben kijelentette, hogy az eziránt *felállítandó bizottmány* megvizsgálása s jelentése következtében akként rendelkezendik, hogy a közhaszonnak és az ő szolgálatának semmi hiánya ne legyen.«

Az e törvényczikkben kilátásba helyezett felállítandó bizottmány, melynek feladata lett volna ezen ügyeknek rendezése, nem hivatott össze.

Ennek következtében az országos rendek az 1723-diki országgyűlésen is sürgették az illető bizottságnak kiküldetését és a katonai helyeknek a megyei hatóságok alá rendelését. A király azzal nyugtatta meg őket, hogy még ezen országgyűlés folyama alatt fog módot keresni és találni a rendek megnyugtatóására.

Mint hogy azonban »az idő rövidsége miatt« ez akkor meg nem történhetett, ennél fogva az 1723: 20. t. cikkben a rendek ismét az iránt könyörögnék ő felségénél, hogy a fent idézett törvényczikk minél előbb foganatosíttassék és az említett katonai és kamarai helyek, más adózó helyek példájára, szintén az adózásnak s megyei törvényhatóságnak haladéktalanul alávetteszenek.

Azonban ismét évek multak el, míg ez a tárgy napirendre került.

Az 1729-ki országgyűlés ugyan újra sürgette a dolgot; ismét üres ígérettel lett elodázva a bizottság kiküldetése.

Így állott e kérdés, mikor b. Révay Mihály lett csongrádi főispánná. A rendek látván az ő érdeklődését, mozogni kezdtek. A katonai helyeknek polgári hatóság alá rendelését erőlyesebben sürgették. Folyamodtak a vármegyebeli főurakhoz, folyamodtak a főispánhoz.

Ez utóbbi szívesen vállalkozott reá, és levélben értesíti a vármegye közönségét, hogy »a militaris helyek« ügyében legközelebb személyesen fog közben járni Bécsben. »Ottan leszen alkalmatosságom — úgymond — mindeneknek végére járnom. és ha szükségesnek és alkalmasnak fogom látni, az iránt való instantiát is be fogom adni a vármegye neve alatt . . . tartanám kíváltképpen való szerencsémnek, ha az én főispánságomnak idejében a tek. nemes *vármegye nagyobbra és továbbra terjedhetne*, kire fel is teszem csekély tehetségemet, — és investigálni fogom nemcsak az én familiám levelei között, de más familiáknál is, ha valahol akadhatok oly documentumokra, melyekből *régi territóriumit vármegyénknék kitanulni lehetne* . . .«¹⁾

A szintén felhívott b. Haruckern János György aug. 15-kéről Bécsben kelt levelében pedig azt írja, hogy meggyőződött, miszerint az úgynevezett katonai helyek hajdanában csakugyan a vármegye területéhez tartoztak. Óhajtja, hogy azok minél előbb oda visszacsatoltassanak. De mivel ez ügy, nézete

¹⁾ Révay levele jul. 17-ről, a vármegyei levéltárban.

szerint, csak az országgyűlés által oldható meg, alig hiszi, hogy közbenjárásának az udvarnál valamieredménye lehetne. Mindazáltal megígéri, hogy annak idején a vármegye folyamodása értelmében fog eljárni...¹⁾

Az ügy csakugyan országos törvény által oldatott meg de csak 1741-ben, mikor már b. Révay nem élt.

Fölötte érdekesek és tanulságosak a vármegye lakosságának kipuhatólására tett intézkedések. A kormány tudni akarta, honnan került össze Csongrádvármegye lakossága, hány községben lakik, kik itt a birtokosok, kik a valódi és kétségtelen nemes emberek? A sürgető rendeletek egymást érték.

A vármegye rendei nagy zavarban voltak arra nézve, hogy ezen fontos kérdésekre mit feleljenek? A pusztító török háborúk következtében kevés nemes ember tudta igazolni nemességét; már pedig akkoriban a nemesi jog mindenek felett álló és féltékenyen őrzött kincs volt. A birtokosok attól féltek, hogy birtokaikat elszedik, vagy legalább birtokjogaikat fogják kétségbe vonni. Tehát féltékeny gyanakodással fogadták a kormány rendeleteit. A jobbágság boldog tudatlanságban élt; jogai úgy se voltak nem veszíthetett semmit, — tehát nem is félt a rossz következményektől.

Végre 1732-ben, a helytartótanácsnak ismételt sürgetésére, a vármegye felterjesztette a megyebeli birtokosokról, községekről és pusztákról szóló kimutatását, mely szerint:

Méltóságos gr. *Károlyi Sándor* birtokában voltak: Csongrád, Váásrhely és Szegvár községek, — továbbá Böld, Máma, Ujfalú, Felgyő, Csány, Szentkirály, Gorsa, Batida, Sámson, Tót-Kutas, Fecskés, Szöllős. Pörös-Kutas, Csomorkány, Ujváros, Mágócs, Martély, Rárós, Szt.-Erzsébet, Férged, Réti-Kopáncs, Szt.-György, Gyója, Szántó puszták és Derekegyházának egy része.

Mindezeknek a nevezett gróf törvényes ura és birtokosa, kivéve Szöllöst, mely iránt pörben áll a királyi fiscussal.

Méltóságos gr. *Erdődy György* kamarai elnök birtokában vannak: Pusztaszer és Tömörkény puszták.

Méltóságos báró *Haruckern György* birtokában van Szentváros és Dónát, Szt.-Iászló, Tőke, Héked, Bökény, Fábián, Ecsér, Veresegyháza, Királyság egészen és Derekegyháza pusztájának egy része.

Ezeket a nevezett báró törvényesen birja, kivéve Dónát, Tőke és Szt.-Iászlót, melyekre nézve a királyi fiscussal régóta perben áll.

¹⁾ A vármegye levéltárában.

Szeged sz. kir. város birja Tápé községét törvényes jogon; úgyszintén Reszke, Csorvás, Eöteimes. Kereszt, Zákány és Kis-teleket. Ezeket ő felsége ujabban adományozta a városnak. Van még azonkívül hat tulajdon pusztája. u. m: Engi homoka, Móra halma, Pap halma, Buzgány halma, Kántor semlyéke és Osikós semlyéke, melyek ugyan a donatióban megnevezetnek, de valóságban nincsenek külön, hanem mint pusztá földek vagy városi területek léteznek.

Dorosmát birta Szeged városa; azelőtt a német rend is bírta, most azonban a pesti kórházé.

Szent-Mihály pusztát eddigelé Szeged városa birta békében; csak a mult 1731. évben kezdte háborgatni az imént említett kórház igazgatósága.

Lele, Kingics, Pannahát pusztákat birta a Csanádvármegyében levő Makó városa, mely azonban elesett jogától.

Ányás pusztának törvényes birtokosa Andrassy Zsigmond alispán.

Szelevény és Tés pusztákat birja Stoesl Kristóf, jogosan.

Vannak még cameralis puszták is, minők például: Mindszent és Algyő községek, Dócz, Serkéd, Sövényháza és Fark puszták.¹⁾

A valódi és nem valódi nemesekre vonatkozó rendeletre csak általánosságban azt a választ adták a rendek, hogy azokon kívül, akik önkényt igazolták nemes voltukat, nem tudnak újakat nevezni. Hivatkoznak arra, hogy a nemességnek az a része, mely a török pusztítás korából még fenmaradt, vagy a mely más megyékből származott ide, már az által bizonyítja valódi nemességét, hogy ezt soha senki kétségbe nem vonta, és hogy más megyékben régi örökös jószágokkal és oly rokonokkal bírnak, akik előkelő hivatalokat viselnek; tehát jogaikat igazolni tudják. Hivatkoznak az 1608: 16., 1613: 34. és 1618: 14. t.-czikkekre és más a nemesség előjogairól szóló törvényekre.²⁾

Ezzel azonban a helytartótanács meg nem elégedett, és márcz. 22-kéről kelt rendeletével újra felhívta a vármegyét, hogy a valódi és kétséges nemesek névjegyzékét, annak indokaival együtt, miért tartja ilyenekül a vármegye, minél előbb küldje be.³⁾

Április 16-kán jött ismét egy rendelet, mely a vármegyének 1731 évi febr. 26-ki felterjesztésére válaszolva azt mondja, hogy a felterjesztett nemesek névsorából ő felsége Siskovics Andrást, Julavec Vazult és Sövényházy Istvánt, érdektársaikkal együtt,

¹⁾ A vármegyei levéltárban.

²⁾ Márcziusi gyűlés jegyzőkönyvében.

³⁾ Májusi gyűlés jegyzőkönyvében.

valódi nemesekül elismerte; ellenben nem ismerte el Török Mihályt, Sárkány Ferenczet, Szilágyi Lőrinczet, Szilágyi Ferenczet és érdektársaikat, minthogy ezeknek származási fája csak mellékes összefüggésben áll az armálist nyerő ősökkel. Tehát még hiteles tanuk hallgatandók ki, s azoknak vallomása, megyei pecsét alatt, küldessék fel.

Hogy mily nagy súlyt helyezett a kormány a nemesség névsorának hiteles összeállítására, kitűnik abból, hogy 1732. márcz. 29-kén egy külön rendeletben magyarázta meg, miként kelljen a valódi és kétes nemeseket kipuhatolni; és minő hiteles alakban kell arról jelentést tenni.

Hasonlóan követelte, hogy a vámjogot gyakorló nemesektől e jog birtokának igazolását követeljék, s arról is jelentést tegyenek.

A vármegye közönsége, a fentebb említett okoknál fogva, gyanakodva fogadta a helytartótanács kívánságát. Ez kitűnik a főispánhoz intézett bizalmas levélből, melyben a vármegye »maga uri opinióját, kéri, mitevé legyen, mert — u. m. — tartunk attól, netalántán abban essünk, akit most látszatik valamennyire elkerülni az Felséges Consilium, tudniillik Privilegiumok productiójába, mivel nehéz más okát adni . . .«

A vámjog ügyében is írtak a főispánhoz, kérvén őt »vetné magát közbe gr. Károlyi Sándornál, hogy azon böldi vámját, melyet sub praetextu terragii (földbér) exigáltat, cassálni méltóztatnék . . .«

A kétségtelen nemesek ügyében adandó válaszáért júniusban Csongrádon tartatott gyűlésből, valódi nemesek gyanánt a következők jelentettek be a helytartótanácsnak:

1. *Andrássy Zsigmond* alispán. régi nemes családból származik; rokonai Bihar-, Szathmár- és Bereghvármegyében laknak és mint kétségtelen nemesek tartják a rokonságot. Atyja szathmári szolgabíró volt.

2. *Stoesl Kristóf* azért tartandó igazi nemesnek, mivel Csongrádvármegyén kívül Heves- és Külső-Szolnokvármegyékben is van birtoka, s ott is kétségtelen nemesnek tartják, mivel ott alispán volt.

3. *Wránovics Tamás* megyei jegyző azért tekinthető valódi nemesnek, mivel rokonai Nyitravármegyében nemeseknek tartatnak, bátyja ott levéltárnok, s nemességét a nyitramegyei jegyzőkönyv is tanúsítja.

4. *Sámbokrétly Miklós* szolgabíró azért tartja kétségtelen nemesnek, mivel ősei Trencsénvármegye legrégibb családaihoz tartoznak. Öröklött birtoka Kis-Sámbokrét.

5. *Budda Gábor* azért tartatik valódi nemesnek, mivel őseit Turóczvármegyében mindig nemeseknek tartották; nemesi előneve »de Bodófalva«.

6. *Gállos Mihály* azért valódi nemes, mivel rokonait Bars- és Borsodmegyékben ilyenekül ismerik.

7. *Podhradszky György* is azért kétségtelen nemes, mert rokonai Trencsénmegyében olyanokul tartatnak; praedicatumok »de Nemes Podhrágy«, és tényleges birtokosok.

8. *Klosz Mátvás*, Békésvármegye jegyzője, azért tekintendő nemesnek, mivel őseinek armalisát bírja.

9. *Lábodv Ádám* azért, mivel hasonnevű rokona Komáromvármegyében szintén nemesnek tartatik.

10. *Tatay Borbély Péter* a komáromi armalisták közé tartozik, tehát valódi nemes.

11. *Dömötör István*t a vármegye azért tartja valódi nemesnek, mivel János és Ferencz testvérei Barsvármegyében ilyenekül ismertetnek.

12. *Zaffiry Imre* megyei ügyész azért valódi nemes, mivel rokonai több vármegyében ilyenekül ismertetnek, és nemességük soha kétségbe nem vonatott; bátyja Szepesvármegye levéltárnoka. Nyitrában is nemesnek ismerik.

13. *Barcza János* esküdt nemessége kitünik Sopronvármegye jegyzőkönyvéből, ahol rokonai az armalisták között foglalnak helyet.¹⁾

Látni való, hogy ez igen felületes, tökéletlen kimutatás. Nem is csuda, hogy a helytartótanács ezzel nem volt megelégedve, s egy aug. 1-jén kibocsátott rendeletében az eddigi utasítások szerinti alaposabb kimutatás készítésére utasítja a vármegyét. Kijelenti, hogy Andrassy és Stoesl nemességének azzal való igazolását, hogy birtokosok, nem lehet elfogadni, amíg az is nem lesz kimutatva, hogy e birtokokat hogy hívják, kitől és mi czímen nyerték? királyi adomány? vagy örökség útján-e? És minthogy más megyékből valók, tehát ez okból Csongrádvármegye azok nemességét, kellő bizonyítékok nélkül, nem is igazolhatja. Tessék beszerezni hiteles adatokat az ősökre nézve.

A többiekre nézve, jelesül Wránovics, Badda, Gálos, Podhradszky, Zaffiry, Lábodi, Borbély, Dömötör és Barcza nemességére nézve, mivel más vármegyékből valók, tehát azokból szerzendők be a nemességüket igazolható okmányok is; és ha azok egyikre vagy másokra nézve nem fognak elég bizonyítékot szolgáltatni, az illető tartozik nemességét családfájának összeállításával is bizonyítani.

¹⁾ Csongrádvármegyei levéltárban a júniusi gyűlés jegyzőkönyvében.

Sámbokrétý Miklós Trencsénmegyéhez utasíttassék. Klosz Mátyásnak állítólag a megyei levéltárban levő armalisa, másolatban felterjesztendő.¹⁾

Általában a helytartótanács rendeletei igen rosszúl vagy éppen nem hajtottak végre. A vármegye urai a legcsekélyebb ügyekben is a távol Turóczban lakó főispánhoz írtak tanácsért. Ez volt az oka, hogy a király a helytartótanács útján egy erélyes hangú parancsot adott ki a vármegyékhez és városi hatóságokhoz, melyben azok hivatalos kötelességeiknek pontosabb teljesítésére utasíttatnak.²⁾

Nevezetes és följegyzésre méltó, hogy a vármegye tisztviselői a helytartótanácsnak nevezetesebb rendeleteit nem merték végrehajtani, míg a földesuraknak, különösen gr. Károlyi Sándornak beleegyezését és tanácsát ki nem kérték. Innét a habozás és a késedelem.

A helytartótanács szept. 19-kén újra sürgeti a vámjog igazolását. Követeli a kiváltságlevelek felmutatását és beküldését, előre is kijelentvén, hogy akik ezt nem tennék, azok a vámszedéstől egyszerűen mindaddig elmozdítandók, míg a rendeletnek eleget nem tesznek.

Gr. Károlyi Sándor 1733-ban igazolta a böldi révhez és vámhoz való jogát, melyet gr. Schlicktől nyert. A többi földesurakról nincs említés a jegyzőkönyvekben. Talán azért, mert még mindig a nemesség kiváltságának igazolásával voltak elfoglalva.

Révay főispán súlyt helyezett arra, hogy vármegyéjében az administratio rendes folyamata fentartassék. A tisztujításokat rendes időben saját elnöklete alatt foganatosította, még pedig nagy ünnepélyességgel és magyaros lakomákkal összekötve. Kiséretében voltak rendszeren felvidéki jó barátai, kiket a beiktatási ünnepről ismerünk. Ugy látszik, hogy a restaurationalis multság sokba került,³⁾ mert a helytartótanács 1734-ben egyenesen betiltotta azt, hogy ezentúl a restaurationalis költségek a megyei pénztárból fedeztessenek.⁴⁾

A tisztviselői kar, javított fizetés mellett, jobbára a régiekből állott. Hogy ezentúl rendszeresebben akarta vezetni a kormányzást, mutatja azon körülmény, hogy a régi számadásokat,

¹⁾ Vármegyei levéltárban.

²⁾ . . . Sicque tam has, quam alias quasvis exhinc expeditas et deinceps expediendas Dispositiones accurate, adaequate et indicate effectuare noverint et nullatenus intermittant . . . Vármegyei levéltárban.

³⁾ Hús, kenyér, bor, sör, vaj, hal, gyümölcs, szakács és egyéb kiszolgálásért fizettek 176 frt 52 krt. Ez összegbe nem voltak a Szegeden beszerzett csemegefélék beszámítva.

⁴⁾ Publica autem prandia ex Cassa Comitatus instituenda imposterum de plano et simplicí semper abrogata habeantur . . .

még Pásztori alispán korából rendezni kezdte, — és hogy a vármegyei *szabályrendeletet* újra megállapította és komolyan életbe léptetni akarta.

A szabályrendelet a következő 12 pontból állott:

1. Minthogy e vármegyében csak egy szolgabírói állás van rendszeresítve, a szolgabíró távollétében vagy érdekeltsége esetén az alispán rendelhet ki helyettest.

2. A törvényszéki és megyei közgyűlésekre meg nem jelenő nemesek — ha csak törvényesen nem igazolják elmaradásukat — Zsigmond király 6. decr. 7. §. értelmében három súlyos márkával sújtassanak.

3. A vármegyében levő városok és falvak tartóznak a közügyre vonatkozó hatósági rendeleteket 12 frt bírság terhe mellett haladékol nélkül végrehajtani. Ha csak a bíró követ el mulasztást, az ennek minőségéhez képest megbotoztassék.

4. Minden évnegyedben rendes bírói vizsgálat tartassék; szükség esetén azonban, ha a földesurak birtokain tolvajok vagy más gonosztevők kezdenek garázdálkodni, a tisztviselők máskor is üldözhetik és elfogathatják őket a törvények szerint.

5. Minthogy e vármegyében több törvényhatóság, vagyis a pallos jogával bíró földesúr van, ennél fogva a gonosztevők elfogatása és elítélése körül követendő eljárás az lesz, hogy ha a gonosztevő a vármegyei törvényhatóság alá tartozó bármely külső területen elfogatik, az — a folytonos üldözés esetét kivéve — a törvény értelmében a vármegye kezébe, és viszont, adassék.

6. Minthogy mindenféle vásári áruk, mértékek és súlyok limitatioja és rectificatioja a vármegyét illeti, s ebből a köznek nagy haszna van, ennél fog az évenként eszközölnöd; az 1659: 71. t.-cz. értelmében Szeged sz. kir. város is ehez alkalmazza magát.

7. A szolgabíró vagy helyettese tartozik az elfogott gonosztevőt öt nap alatt kihallgatni és vallatni; ha ezt törvényes akadály nélkül elmulasztaná vagy elhanyagolná, azon esetben az alispán mindannyiszor 12 frtot húzhat le fizetéséből, mely összeg megyei szükségletekre lesz fordítandó.

8. Ugy a polgári mint bűnügyi perek fiscalis nevében folyának, s a vallomások szó szerint jegyzőkönyvbe foglaltassanak s a periratokhoz csatoltassanak.

9. Megállapíttatik továbbá, hogy a gonosztevők vizsgálata alkalmával akár a vármegye határozatainak meg nem tartásából akár más okból kiszabott bírságoknak egy harmadát a rendes elnök vagy a helyettesített alispán kapja, — a fenmaradó összeg pedig a többi tisztviselők között akképen osztassék meg, hogy a jegyző és szolgabíró két részt, az esküdtek pedig egy részt

kapjanak. A bírság összeg kiszabásánál arra kell ügyelni, hogy a gyengébbek túlságosan ne sújtassanak.

10. Vérengzések és verekedések esetére rendeltetik, hogy az alispánhoz vagy a szolgabíróhoz történendő jelentés után, ezeknek joguk legyen előleges vizsgálatot tartani s a kiderített tényálláshoz képest, arra, ki a verekedést kezdte vagy ha többen voltak, egyenkint mindenikre 12 frtnyi bírságot szabni; — úgy azonban, hogy az illető földesurnak szabadságában lesz azt az illetőnek elengedni.

11. A még 1727-ki október 8 kán tartott tisztujítás alkalmával készített statutumok felolvasása után határoztatott továbbá, hogy azok — amennyiben újabb törvények által nem módosultak volna — továbbra is szigorúan megtartassanak, — hozzájuk adatván az elveszett vagy elzüllött marhákra nézve, hogy a földesurak, vagy azoknak tisztjei, akik az ily marháknak az alispánnál való bejelentését három napon belül elmulasztják, kellőleg büntetessenek; ha pedig korábban más által történik a bejelentés, az alispánnak jogában legyen az ilyen marhát átvennie.

12. A tisztviselők fizetése, a földesurak beleegyezésével az 1730-ki alapon újra megerősítették; e szerint:

A főispán tiszteletdíj czímén kap ...	500 frtot.
Alispán évi fizetése	400 »
irodai szükséglet	6 »
Jegyző évi fizetése	350 »
irodai papirra	10 »
Szolgabíró évi fizetése	140 »
irodai szükséglet	4 »
Pénztárnok	170 »
irodai szükséglet	4 »
Ügyész	70 »
irodai szükséglet	3 »
Biztos	120 »
Két esküdt per 30 frt	60 »
Három katonának per 48	144 »
<hr/>	
Összesen	1984 frt.

Az országos bonyodalmak nemcsak a nép terheit szaporították, hanem a közigazgatást is lényegesen megnehezítették.

Tudjuk, hogy ez időben Károly királyunk háboruba keveredett előbb a spanyolokkal Olaszországban, utóbb a törökökkel az alsó Dunánál. Ez utóbbiak között élt még a híres és rettegett II. Rákóczy Ferencz. De a bujdosók sorsát fiára, Rákóczy

Józsefre bízta, aki atyjának halála után csakugyan mint fejedelmi trónkövetelő lépett fel török pártfogás mellett.

Károly király ily körülmények között kénytelen volt új meg új terheket róni a magyar nemzetre, hogy trónját biztosíthassa. Az 1715: 8. t.-cikkre támaszkodva, *rendkívüli országgyűléseket* tartott Pozsonyban, csupán katonai pótdadók kivetése céljából.

A vármegyék zúgolódtak az ebből eredő nagy terhek miatt, s nem szívesen küldték fel követeiket. Csongrádvármegye úgy 1734-ben és 1735., mint 1736. és 1737-ben felküldötte ugyan követét Pozsonyba, de oly utasítással, hogy ott 1. a nép nyomorult helyzetét tárja fel annak bizonyítékául, hogy már nagyobb adót fizetnie lehetetlen; 2.) hivatkozzék az évek terméketlenségére, minek következtében a közlakosság csupán marhatenyésztésből él; 3. hivatkozzék a nagy szárazságra, mely e vidéken uralkodik; 4. és ha lehetetlen volna megtagadni az adót, akkor törekedjék oda, hogy az lényegesen *kisebb* legyen a múlt évekénél; eszközölje ki azt is, hogy az egyszer megszavazandó összeg az egész háborúra elég legyen és ne ismétlődjék évente; 5. ha gabona lesz fizetendő, akkor előre meghatározottassék a mérték; 6. ha pedig marha szolgáltatandó, akkor annak módja és faja is megjelöltessék; 7. a lakosság biztonságáról gondoskodva legyen, - és 8. a nemesség kiváltságai biztosíttassanak.¹⁾

Az utasítás hiába való volt. Az adó felemeltetett; Csongrádvármegyére 2589 frt és 51 kr. esett, mely összeg évről-évre emelkedett; a katonaság a szükséghez képest egyik várból a másikba vonult, és a vármegyék kénytelenek voltak fuvarokról és élelmi szerekről gondoskodni. A közbiztonság gyenge lábon állott; a katonaszökevények és kóborló gyanús emberek száma elszaporodott, kivált mikor a szomszéd Békésvármegyében, 1735-ben, Rákóczy nevének hangoztatása mellett kiütött a Péró-féle lázadás.

A főispán és a helytartótanács mindent elkövettek, hogy a veszélyes mozgalomnak hullámai út ne csapjanak Csongrádvármegyébe. Sikerült is a bajt nem annyira elhárítani, mint inkább kikerülni, amennyiben a lázadók Aradvármegyébe vonultak, hol aztán Erdőhegynél szétrobbantattak, vezéreik pedig elfogattak.

A helytartótanács megdicsérte Csongrádvármegyét azon előrelátásáért, hogy még a rendelet leérkezése előtt gondoskodott a szétugraszott lázadóknak ártalmatlanná tételéről. Egyetlen egy csongrádvármegyei ember vett részt a mozgalomban, t. i. Martolay Pál vásárhelyi lakos, akit a Rákóczy név varázsa ragadott el, amiért aztán keserűen kellett lakolnia.

¹⁾ 1735. A szegedi gyűlés jegyzőkönyve a vármegyei levéltárban.

Hogy mily nagy rettegést okozott Bécsben mindenkor a Rákóczy név, mutatják azon rendeletek, melyek 1738-ban Rákóczy József ellen adtak ki. Ez a szerencsétlen beteges férfiú ugyanis az év elején felhívást kapott a török szultántól, hogy lépjen fel Károly magyar király ellen. Ennek fejében azt az ígéretet nyerte, hogy a szultán Erdély fejedelmévé teszi. Rákóczy József elfogadta a felhívást és proclamációkat hintett szét az országban.

Ennek hírére Károly király szigorú rendeletet bocsátott ki a vármegyékhez, melyben Rákóczyt lázadónak és felségsértőnek jelenti ki, aki — úgymond — apja bűnének követése által megfélemedezett azon hűségről, melylyel mint alattvaló ő felsége iránt tartozik, aki a török kormány segítségéhez folyamodván, az ország ellen lázadt és mint »erdélyi fejedelem« és Magyarország hadvezére lázító kiáltványt bocsátott ki; azt az európai hatalmaknak is megküldötte; fegyveres erővel tör hazája és királya ellen s vakmerőségével a lázadás bűnébe esvén felségsértést követett el; iratai és tettei által érdemessé tette magát arra, hogy bárki által büntetlenül megöletessék, és gyilkosa megjutalmaztassék.

Ennélfogva ő felsége Rákóczy Józsefet lázadónak és zendülőnek jelenti ki, akit mint felségsértőt, bárki, saját cselédje és társa büntetlenül megölhet. Fejére jutalom tüzetik ki. Királyi szavával igéri a király, hogy aki Rákóczyt élve a császári seregbe, bármely hadvezérhez, bármely várba vagy városba elhozza, az tízezer frtot kap; aki pedig holtan, vagy csak a fejét hozza el, avagy bebizonyítja, hogy megölte, az 6000 frtot nyer.

Ezen felül teljes büntetlenség biztosítatik mindazoknak, akik elébb hozzá tartoztak, bűnét osztották, de aztán tettüket megbánva őt vagy elfogták, vagy megölték, vagy megölni akarták. Miután a lázadókkal való közlekedés és érintkezés az 1715: 49. t.-cz. szerint mindenkinek felségsértési büntetés terhe alatt megtiltatik, — ehez képest elrendeltetett, hogy mindazok, kik neveztet Rákóczy követői gyanánt Magyarországon, Erdélyben vagy más országban megfordulnak és Rákóczy kiáltványait terjesztik, másokkal közlik, vagy e célból gyűléseznek, vagy Rákóczyval és követőivel leveleznek, azokat segítik, mellettük fegyvert fognak, vagy azok szándékát és tetteit ismerve a királyi hadvezéreknek be nem jelentik: azok szintén felségsértőknek, hazaárulóknak és a közbéke megzavaróinak fognak tekintetni, és mint ilyenek, keményen büntettetni.

Ennélfogva meghagyatott a vármegye rendeinek, hogy ő felségének ezen határozatát és akaratát a nép közt azonnal kihirdessék, — figyelmeztessenek az ország összes lakói, hogy magokat sem ígéret, sem fenyegetés által elcsábíttatni ne engedjék,

hanem inkább törvényes királyuk iránti hűségüket megőrizvén, a vakmerő lázadókat az ország határaiból eltávolítani igyekezzenek.¹⁾

Nem ez a rendelet, hanem Rákóczynak még ez év novemberében bekövetkezett halála mentette meg a kormányt a további aggodalomtól.

Csongrádvármegyében semmi nyoma sem volt a Rákóczy-féle mozgalomnak. A nép egyáltalában nem tudott róla semmit. Maga a gyér nemesség is csak a helytartótanács intézkedéseiből értesült felőle.

Volt azonban a régi százados harczoknak még egy tárgya, mely a kormánynak sok gondot okozott. Ez volt a különben is megtört *protestánsok vallási szabadságának elnyomása* és a katholicismusnak minden módon való emelése. Károly király a csupa katolikus urakból álló helytartótanács javaslatára kiadta 1731. márcz. 21-kén azon híres resolútióját, mely a protestánsok vallási gyakorlatát magánjellegűvé teszi, mely lelkészeit kath. plebanusoktól teszi függővé, mely megengedi ugyan a superintendensek választását, de a prot. lelkészek egyházi működésének ellenőrzését a kath. esperesekre bízva, mely elrendeli a kath. ünnepeknek megtartását, és tiltja a prot. vallásra való áttéréseket stb.

Csongrádvármegye területén csak Szentesen és Vásárhelyen laktak reformátusok, a kiknek ezen királyi rendelet következtében gyakran kellett a helytartótanács zaklatásait érezniök. Csak természetesen találjuk, hogy ezek a vallás ügyében kibocsátott kir. rendelettel nem lehettek megelégedve. De általános megbotránkozást idézett elő országszerte Althan váczai püspöknek azon eljárása, hogy a pestmegyei gyűlésen május 23-kán protestatiót adott be a kath. vallás érdekében kibocsátott ezen kir. rendelet mint olyan ellen, melynek tartalma az ő nézete szerint »homlok egyenest elenkezik a kath. hittel, az isteni tisztelettel, a lelkek üdvösségével, az apostoli szentszék tekintélyével, a szabadsággal és kiváltságokkal...« Azért az érvénytelennek jelenti ki!

A király a külföldi prot. fejedelmek felszólalásai után erőlyesen intézkedett a vakmerő püspök ellen. Elrendelte, hogy a vármegyékhez küldött püspöki protestatio a kormányhoz felküldessék.

Csongrádvármegye főispánja jul. 17-kén Blatnicza várából kelet levélében erre vonatkozólag ezeket írta a vármegye rendinek: »Esett értésemre, hogy cardinalis váczai püspök uram ő eminentiája religio dolgában kiadott ő felsége kegyelmes

¹⁾ Vármegyei levéltár.

resolutiója ellen ezen nemes vármegyében is valamely illetlen protestatiót adott volna ki; — azért kérem a tek. nemes vármegyét, azon protestatiót tantisper ne is improtocoláltassa, míg arról való dispositiója kegyelmes urunknak ő felségének más vármegyékre . . . nem érkezik. Mely protestationak mását magam is elfogom várni a tek. nemes vármegyétől; mert olyat értettem, hogy Pestvármegyének az ő felsége kegyelmes parancsolatjára nézve az olyan protestatiót fel kellett Bécsbe küldeni . . . «¹⁾

A vármegye rendleinek sept. 17-ki gyűléséből tudjuk, hogy a szóban levő protestatio Csongrádvármegyéhez le nem érkezett. A vakmerő püspök azzal lett sújtva, hogy protestatiója kir. rendeletre nyilvános gyűlésen széttepetett, javadalmai pedig lefoglaltattak.

A helytartótanács azonban gyakran adott ki új meg új rendeleteket a katolikus vallás terjesztése érdekében. Egyszer a kath. hitre áttért, de ismét visszatért hithagyókról; másszor a parochiák és templomok javításáról, majd a kath. ünnepek szigorú megtartásáról rendelkezik; és mivel a papság részéről folyton panaszok mennek fel, a vármegye tisztviselői köteleltségmulasztás czímén megfenyegettetnek. A helytartótanács csudálkozik a felett, »hogy ily nagy jelentőségű ügyben, melynél t. i. Krisztus drága vérével megváltott lelkek gondozásáról van szó, a hatóságok és földesurak oly lanyhán járnak el . . . « Minél fogva ismételten felhivatnak a rendek, hogy a catholicismus érdekében buzgón teljesítsék kötelességeiket.

Meg is tettek minden lehetőt; csak hogy néha komoly nehézségekbe ütköztek, mert a vásárhelyi reformátusok néha ellenszegültek, és a megújult zaklatások következtében azt felelték a vármegyei hatóságnak, hogy elköltöznek erről a vidékről.

A vármegye alispánja 1731-kén oct. 8-kán Szegeden tartott gyűlésen nagy meghotránkozással jelenté, hogy a vásárhelyi és szentesi lakosok szent Máté apostol napján *dolgozni* merészelték! Elmondá, hogy mikor ezért kérdőre vonattak, vakmerően azt jelentették ki, hogy ezután is dolgozni fognak, mert a szomszéd vármegyékben a reformátusok nem tartják meg a kath. ünnepeket. Ily körülmények között félni lehet — ugymond — hogy ha itt a református lakosság a kath. ünnepek megtartására kényszerítettetni fog, az vagy ellent fog állani, vagy el fog innét költözni.

Ezen előterjesztés alapján a vármegye tanácsosnak találta, hogy a helytartótanács a helyzetről felvilágosíttassék; különösen pedig hangsúlyoztassék, hogy ha az ünnepek megtartása a szom-

¹⁾ Vármegyei levéltár.

széd Bihar-, Békés-, és Csanád vármegyékben kevésbé szigorúan követeltetik, akkor e vármegye két nagy várossának lakossága oda fog költözködni. Nehogy a kir. rendeleteknek végre nem hajtása a vármegyei tisztviselők hanyagságának tulajdoníttassék, szükségesnek vélték a rendek a helytartótanácshoz a végett folyamodni, hogy a nép illetén kifogásainak kikerülése végett az ünnepek szigorú megtartása az említett szomszéd vármegyékben is megköveteltessék, mert a két nevezett városban a nép ellenállását alig lehet kikerülni.¹⁾

A helytartótanács ezen felterjesztésre dec. 19-ki és a következő évi febr. 10-ki rendeletével megparancsolta, hogy tekintet nélkül a reformátusok fenyegetésére, a decretalis ünnepekre vonatkozó rendeletek szigorúan végrehajtottassanak.²⁾

Igy tartott ez éveken át, míg az egész vármegyére kiterjedt veszedelmes betegség, a *pestis*, másfelé nem fordítá a hatóságok figyelmét.

Ez a méltán retteget betegség még az 1738. év elején ütött ki Erdélyben; onnét átjött Arad- és Temes vármegyéken át Csongrádvármegyébe is. A szeptemberi gyűlésen olvastatott fel a királynak azon nevezetes rendelete, melyben a betegség elleni védekezés sürgettetik. Sajnálattal értesült ő felsége, hogy a *pestis* Aradvármegyéből ide is elhatott és hogy már Szegváron tényleg kiütött. Azért a baj nagyságához képest ő felsége szigorúan megparancsolja, hogy a vármegye rendei a lakosság érdekében azonnal megtegyék mindazon rendelkezéseket, melyek a betegség terjedését megakadályozhatják. Elrendeli, hogy a fertőzött helyek szigorúan elzáróltassanak, úgy hogy azokból senki ki ne jöhessen; a megbetegülteknek és megholtaknak ruhái elégtessenek, -- az élelmi szerekről pedig akképen gondoskodjanak, hogy ez által a baj tovább ne terjedhessen.

A vármegyei hatóság komolyan fogott az általános rémület okozó baj megszüntetéséhez. A betegeket az egészségesektől elkülönítette; az elhaltak ruháit elégtettette; a községek közötti érintkezést ellenőrizte; az élelmi szereket a Tiszán és a Kurczán szállította Szegvárra és a többi községekbe. A Tisza innenső partjáról senkinek sem volt szabad a túlsóra átmennie, ha csak a hatóságtól külön passusa nem volt; a magán csónakok használata, valamint a szentesi, tápéi és algyői kompok közlekedése betiltatott. Örök voltak felállítva mindenütt, hogy a rendeletek végrehajtása biztosíttassék. A kereskedőknek nem volt szabad lakhelyeiket elhagyni; sem vásárokat tartani. Szóval a közélet

¹⁾ Vármegyei levéltárban.

²⁾ U. o.

forgalma teljesen megszűnt. Mindazáltal a holtak száma szaporodott nemcsak a kisebb községekben, hanem a vármegye legfőbb városában, Szegeden is.

Es, hogy a rémület még nagyobb legyen, az állatok között is kiütött a dögvész, minek következtében a hatóság elrendelte, hogy azoknak hullái mélyen temettessenek el a földbe.

Nem csoda, hogy ily csapások mellett a közigazgatás egyéb teendői elhanyagoltattak. De az a haszna megvolt a bajnak, hogy a nép ösztönszerűleg megszelidült. Istenfélővé és engedelmessé lett; alig volt szükség a hatóság általi fegyelmezésre.

A vármegye tisztviselői a helytartótanács gyakori rendeletei által teljesen kifárasztattak; ily körülmények között valóban lesújtólag hatott rájuk a hír, hogy szeretett főispánjuk, jóakaró atyjok és tanácsadójok, még az év tavaszán elhalálozott.

B. Révay Mihály nyolcz évig állott Csongrádvármegye élén. Mint főispán mély belátást, fáradhatatlan tevékenységet és szervező tehetséget tanúsított. Az a körülmény, hogy rendesen a kies, de szegény Turóczvármegyében tartózkodott, nem akadályozta őt abban, hogy Csongrádvármegyéjét gyakran meglátogassa. Valódi ambícióját abban helyezte, hogy ezen »desolutus« vármegyében consolidált állapotokat teremtsen; és különösen, hogy a lakosság anyagi sorsán javítson.

Fáradozásainak legszebb jutalmát a vármegye nemességének szeretetében találta fel.

ZSILINSZKY MIHÁLY.

TÖRTÉNETI IRODALOM.

Chorenei Mózes. Nagyörményország története. Eredeti örményből fordította és magyarázó jegyzetekkel ellátta *Szongott Kristóf* tanár, az »Armenia« szerkesztője (Szamos-Ujvártt, Todorán Endre »Auróra« könyvnyomdája, 1892.)

Ára a kötetnek 1 forint.

Magyar történeti irodalmunk a fenn- említett kötet által egy hézagpótló munkával lett gazdagabb s a tisztelt fordítónak köszönettel tartozunk a magára vállalt s jól elvégzett munkáért. Horvát István jeles tudósunk e munka latin fordításáért 50 forintot adott Haselmayer bécsi könyvkereskedőnek s megjegyzi, hogy közel ötven év lefolyta alatt csak két példány fordult elő Bécsben és mind a kettő magyar kezébe került,¹⁾ és most a Szongott eszközölte magyar fordítás példányait egy-egy frtjával szerezheti meg a magyar olvasó.

A tisztelt fordító előszavában röviden ismerteti vállalata nehézségeit s néhány szót szentel »Nagy-örményország története« szerzőjének, ki, mint dr. Simay János írja »A magyar Chorenei«-ről címzett, az »Armenia« 1891-ik évfolyama decemberi füzetében megjelent tanulmányában megbecsülhetlen munkájával méltó érdemet szerzett ama disznévre, mely őt közönségesen, mint az örmény történetírás »Herodot«-ját jelöli. Szongott a fennemlítettten kívül még két íróból idéz egy két mondatot, melyeket az örmény Herodot s irmodora jellemzésére ide igtatok. Somal Sukiasz ezt mondja: »Írályának ékessége és méltósága, nyelvének tisztasága biztosították Chorenei Mózes számára az örmény klasszikusok között az — első helyet.« Gutschmid pedig így ír: »A tekintély, melyben Chorenei régi idő óta az örmények előtt áll, rendkívül nagy; a mit az örmények régi történelmükből tudnak, azt csak egyedül belőle merítik; ő minden későbbi történetíróra nézve kanoni jelentőséggel bír. Mózes az örmény irodalom klasszikus korának közepén élt — — — — —.

¹⁾ »Tudományos Gyűjtemény« XIX. évf. 7-dik füzet.

Azt, hogy Chorenei az elejébe tűzött feladatot szerencsésen megoldatta, tanúsítja a hallatlan siker, mit műve elért. Munkája az örmény hagyomány és monda levéltára, az örmény nemesség aranykönyve. — — — — — Örömtelten azért, hogy új forrás tárult fel: vette fel Gibbon művébe Chorenei Mózes egész történeti anyagát. Momsen is becsesnek tartotta Chorenei Mózeszt. Sajnálunk lehet, hogy a fordító bevezetésül a szép munkához nem adja bármi röviden a szerző életének és munkásságának vázlatát. Igaz, az »Armenia« I-ső évfolyamának első és második füzetében Govrik Gergelynek a nagy örmény történeusről írt közleményében megtaláljuk a kívánt bio- és bibliographiai vázlatot s ebből megtudjuk, hogy az örmény történetírók atyja a IV. évszáz végén Taron tartomány Chorni falujában született, a honnan Chorenáczki vezetéknevet nyert. A bibliafordító Izsák és az örmény betűírás feltalálója Meszrop idejére esik gyermeksege, »azon időközre, midőn Örményország új alakváltozást öltött magára és a jólét és a tudomány legmagasabb fokára jutott.« Egy krónika író szerint élete Zeno császárságának idejéig nyúlt, u. m. a 487-dik esztendőig. Ezek és a közlemény többi adatja elég felvilágosítást nyújt Chorenei Mózesről, de az »Armenia« füzetei a »Nagy-Örményország története« nem minden olvasójának esnek keze ügyébe. A szerzők életleírása mindig a legjobb bevezetés munkáikhoz, s ez különösen a régi írókról áll. B. e. Lukácsy Kristóf »A Magyarok őselei, hajdankori nevei és lakhelyei« cz. munkájában (Kölozsvár, 1870.) Choreneivel behatón foglalkozik, szól tanulmányairól, utazásairól, műveiről s előszámlálja azon forrásokat, melyekből nagy történeti műve megírásánál merített; ilyen az első könyvre nézt a sz. íráson, Berosuson, abydusi Palaephatuson, Alexander Polyhistoron kívül Mar Ibas Katina syr író a II. évszázadból Kr. előtt (?). Szongott e régi történelemíró nevét *Katinai Már Ibász*-nak írja, mert *Katina* Assyriának egyik városa volt; *mar*, *marâ morô* syr nyelven urat jelent. *Katina* nevű assyr városról tudtomra csak Mechitárnál van említés; szerintem *katina* a nyugati syr *katînô*-val egyazon szó s éles elméjűt jelent. Mar Ibas Katina az ó-kor történetére nézt feltűnő módon egyez Ktesiással s úgy látszik, vele egy azon forrásból merített, műve az edessai könyvtárban őriztetett, a hol azt Chorenei megtalálta. II. könyvében Chorenei következő kútfőkre hivatkozik: 1. Julius Africanus, 2. Lerubna edessai syrus, 3. Olympius, Ani templomának papja, 4. Edessai Bardesanes, 5. Ardites, 6. Chorobut, Sapor perzsa király titoknoka. III. könyve első fejezetében szerző sajnálattal említi, hogy nincs Armeniáról szóló régészeti munka, s az idő rövidsége miatt a görögökét egészen át nem futhatja s szicíliai Diodor munkái

síncsenek kezénél. Ezen kötet megírásánál azokon kívül, melyeket hallomásból tudott meg, s a melyekre visszaemlékezhetett, a görög írók munkáiból s az edessai s más levéltárakból merítette anyagát. Munkája mind három könyvében bizonyára azon általa az I. k. 3-dik fejezetében említett görög és perzsa betűkkel írott örmény iratokat is felhasználta, melyek »tárgyalják a városok és tartományok, és minden egyes (család) sajátos ügyeit és szólanak az oly sok ellenségeskedés- és egyetemes békeszerződések-ről, különösen pedig a satrapák kiváltságairól.« »A Chorenei által használt kútfők közt — írja Lukácsy K. — nem utolsó helyet foglalnak el végre a történelmi tartalmú népregék, mondák, népe-nekek, dalok, apró költemények, melyeket az író a nép szájából gondosan feljegyzett és munkájában igen czélszerűen felhasznált.«¹⁾

Utazásait szerző munkája III. könyve 62-dik fejezetében érdekesen vázolja. Irja, hogy Edessába ment, hol a levéltár mély-ségein átkelvén, utját Palaestina szent helyei felé folytatta. Onnan Aegyptomba ment, »azon nevezetes országba, hol nincs túlságos hideg és hőség, vizözönlés és szárazság.« Irja, hogy ott többé nem áldoznak Serapisnak, »hanem Krisztus véré-t mutat-ják be áldozatul.« Görögország felé hajózva erős szelektől Ita-liába vettetett, hol Péter és Pál apostolok sírjait kereste fel. Majd Helláson át Attikába ment s ott leginkább Athénben időzött. A tél végén Byzancz felé hazájába visszatért.

Az örmények, mint fennebb láttuk, Chorenei Mózes-t nemzeti történetírásuk Herodotjának nevezik s Herodotot Cicero a történetírás atyjának (»pater historiae«) mondá, s mondhatta méltán. Herodot, ép úgy mint Chorenei, azon országok és vidékek legnagyobb részit beutazta, melyeknek történetét nagy munká-jába felkarolta. Herodot az isteni gondviselést, s annak nyilatkoza-tait (τὸ θεῖον) ép oly nagyba veszi, mint Chorenei, csakhogy utóbbi mint keresztény ezen hatalomnak sokkal világosabb tudatával bir. Herodot az előtte élt logographokat ép oly jól ismerte, mint Chorenei az általa idézett történetírókat s mind kettő nem egyszer czáfolja meg a régi írók állításait; így Hero-dot Hecataeusét (II. k., 21. 143, VI. k. 137.), Chorenei Alydenusét (I. k. 4.) stb. Chorenei Mózes jól tudja, hogy a történelem kezdetéről való tudósítások a valót valótlannal vegyítik s mint maga mondja »az általános történelem részint valóval, részint valótlannal kez-dődik« (I. k. 6.) s nem állítja, hogy adatai mindig biztosok (az id. fejezet első szavai). Némely mesés elbeszélésben szerző az alapúl szolgáló eseményt igaznak látja s ezt megkülönbözteti a

¹⁾ L. az id. m. 82-dik l.

költői toldaléktól (ugyanezen fejeztben); más elbeszélések hitelessége felett nem nyilatkozik s megjegyzi, hogy ezek lehetnek *valók* vagy *hamisak* s hozzá teszi, hogy munkájába általveszi mind azt, »a mi a hír-hagyományban és könyvekben találtatik« (ugyanott). Első könyve egy helyén írja: »Ha kedveled a regét, ime ez is az: Semiram elébb változott kövé, mint Niobe« (18. f.) Forrásait, a melyekből merített, szereti említeni, s megtett utasásaira hivatkozik. Vahakên-ről szólva írja szerzőnk: »Ezt énekelték némelyek czimbalomszó mellett; *én hallottam füleimmel*« (I. k. 31). Mind ez Chorenei jóhiszeműségét bizonyítja s ebben is egyez vele Herodot, a ki a midőn valamely eseményről több egymástól különböző elbeszélést közöl, vagy megmondja, hogy ezek közül melyiket tartja valószínűbbnek, vagy bevallja, hogy ítéletet nem tud hozni: τοῦτο οὐκ ἔχω ἀτρέκεις διακρίναι (I. k. 172 és egyébütt). Oly események vagy dolgok előadásánál, melyek valódiságáról nincsen meggyőződve, többször megjegyzi, hogy azt írja, a mit hallott: τὸν ἥκουον λόγον, λέξω s közleményeiért nem vonható felelősségre (I. k. 20. és egyébütt). Munkája egy helyén Herodot nyilván mondja, hogy azokat, a melyek neki mondtak, közzé tenni tartozik ugyan, de azokat elhinni nem tartozik: ἔγω δὲ ὀφείλω λέγειν τὰ λεγόμενα, πειθεσθαι γὰρ μὴν οὐ παντάπασιν ὀφείλω (VII. k. 152). A jóhiszemű és kritikus történész közt még nagy a különbség s a modern történeti kritika mértékét a régi történeti írókra nem is alkalmazhatjuk, de ennek a mértéknek is fokai vannak s ez okon lehet szó a több vagy kevesebb történeti kritikáról. Herodotnál e mérték alkalmazása kedvezőbb eredményt mutat fel, mint Choreneinél. Előbbi a különböző elbeszéléseket egymással összehasonlítja, és a mikor lehet, egyezteti. illetőleg egy eredetre vezeti vissza, az elágazóknak pedig eredetere igyekszik hatolni. Gyakran a téves állításokat megczáfolja s az események előadását bírálat tárgyává teszi. Utóbbi, a ki I. k. 6-dik fejezetében a Ksisutherről s fiairól szóló mondákról ezeket írja: »Azzal, hogy ezen elbeszélések valók, vagy hamisak nem törődöm«, bizony távol áll a történeti bírálat magaslatától, sőt ha maga a munka s Chorenei más nyilatkozatai nem szólnának ellene, azt kellenék mondanunk, hogy szerző historiai érzék nélkül szűkölködik, pedig ez az érzék nemcsak hogy mélyen rejlik lelkében, de többször megkapó elbeszélései közt élénken nyilvánul. Például hadd álljon itt szerző következő nyilatkozata: »Ha azonban némely megbízhatatlan férfiak kedvezésből, de azért nem igazsághíven azt állítják, hogy a királykoronázó Pákráduniak Háiktól származik, — úgy én azt mondom, ne higj ilyen együgyű szavaknak, mert egyetlen egy állításokkal megegyező nyomdok vagy jel sem maradt fel, mely láttatná az igazságot« (I. k. 22).

Chorenei Mózes munkájának magyar fordítása történelmi irodalmunkra nézt nemcsak azért valódi nyereség, mert az ó-kori népek közül egynek részletes történetét adja politikai önállósága befejezéseig s ezzel együtt több más régi nép történetét is érinti, és mert sok becses historiai adatot mentett meg számunkra, melyek nála nélkül az illető írók feledékenységből ment munkáival együtt örökre elvesztek volna, hanem azért is, mert e munkában azon örmények őseiről van szó, kik már régóta részleg köztünk élnek. szívben s nyelvök szerint teljesen magyarokká lettek s a kiknek sorából közéletünk s irodalmunk számos kitűnő férfja vette eredetét s mert az ebben foglalt adatok egy része fajunk s a velünk egykoron érintkezett kaukázusi s Volga-táji népekre vonatkozik. IV-dik Béla 1243. martius 31-dikén kiadott okmányában az Esztergomban tartózkodott örményeknek régi kiváltságait megújította;¹⁾ idézhetnék még több más okmányt is annak hebizonyítására, hogy örmény telepek hazánkban már igen régóta vannak. Így régi krónikáirónk Kézai Simon nyilván mondja, hogy az örmények egy része már a vezérek és első magyar királyok idejében jött be és telepedett meg hazánkban: Intraverunt quoque temporibus tam ducis Geiche, quam aliorum regum boemi, poloni, greci, bessi, armeni stb.²⁾ Az említett vonatkozásokat illetőleg megjegyzem, hogy ezek szigorú kritika mellett lesznek saját történetünkre nézt igazán becsesek. Edelspacher Antal »Xorenaci Mózes ötödik századbéli örmény történetíró: Az Ogundur és Ogul Bolgárok-ról« cz. értekezése (Budapest, 1878) előszavában Lukácsy K. művéről megjegyzi, hogy az egy jottát sem tartalmaz a magyar őstörténelemből, de annál becsesebb anyagot nyújt a hún népek történeteire vonatkozólag. E. állítása tulzó ugyan, de azért általában megfelel a valóságnak, mert Lukácsy csakugyan mind azt, mit Chorenei Mózes a *hunchūs, chūsān ephtalita, saka, dāha* és *massageta* népekről mond, a magyarok őseleire vonatkoztatja. Az fogja Chorenei adatait helyesen tárgyalni, a ki jól tud különköztetni s a felvetett kérdések megvitatása közt kellő tekintettel van a kritikai módszer kívánalmaira. A hún népfaj bolgár törzseiről Chorenei munkája több helyén tesz említést azon időből, melyben a görög és latin íróknál csak is húnokról van szó s a bolgár név még ismeretlen. Chorenei II. k. 6-dik fejezetében Vgendur vagy Vegendur Bugkar-okról szól, a kiknek főnökét Vnd-nak hitták. Szongott e nevet *Veghentur*, Lukácsy *Velentur*-nak írja, melyet Edelspacher tekintettel az ó-örmény kiejtésre

¹⁾ Mon. Eccl. Strigoniensis I. k. 345—346. ll.

²⁾ M. Florianus (Quinque-Ecclesiis 1883), a 96-dik lapon.

Vgendur vagy *Vegendur*-ra igazít ki s a byzanti Οὐγγουρονδοῦροι össszetett alak második részével hasonlítja össze,¹⁾ t. i. az *Ogundur* névvel, és meggyőződésem szerint helyesen. Az *Vnd* név egyezik a magyar *Und* vagy *Ond* névvel (*Ound*). Ugyanezen könyv 9-dik fejezetében Chorenei arról értesít, hogy I. Arsak (127—114. Kr. e.) idejében a nagy Kaukáz hegységben zavar támadt a bolgárok honában, ezek közül sokan Armeniába jövének és sok időn át lakának *Kog* alatt egy termékeny helyen, és ez alkalommal nem többé *Bugkar*-t, hanem *Bulgar*-t ír.

A bolgárokról Szongott egyik jegyzetében (a 82-dik l.) azt írja, hogy ezek a szármát nemzetek egyike s Cesare Cantu nyomán a *Vunt* személynevet a *Vend* ethnicus nevezettel szeretné egyeztetni. Ebben Sz. csalódik s a mikor a bolgárokról van szó, többé nem Cantut kell idézni, hanem Roeslert, Tomascheket, Hunfalvy Pált, Jireček K.-t, vagy Müllenhoffot. A tisztelt fordító felesszámú jegyzetében nincsen kellő tekintettel a jelenkori, annyi újabb adattal gazdagodott, részletes tanulmányok meglepő eredményeire s idéz elavúlt régi szerzőket, a kiknek felesszámú állítását az újabb kutatások részint helyre igazították, részint halommá döntették, így p. o. aegyptomi mythológiáról s archaeológiáról szólóban, a midőn az aegyptologia leghomályosabb részeit is annyira megvilágosították Lepsius, Brugsch, Mariette Bey, Maspero, Sciaperelli és mások, Hunyadi Ferencz »Keresztény Archivarius« című könyvére hivatkozik (Vác, 1794). Bizonyára e sorok írója is azok közé tartozik, kik a régibb könyveket becsben tartják s igyekeznek felőlők méltányos ítéletet hozni s Hunyadi Ferencz debreczeni prédikátor s a Tiszántúl való ref. ecclesiáknak superintendense a maga idejében könyvével kiváló szolgálatot tett a magyar tudományosságnak s munkájának nemcsak irodalomtörténeti becse van, de azt helyenként most is bárki haszonnal forgathatja; azonban mikor aegyp. régészet s mythológiáról van szó, még sem lehet ő az útbaigazító, hanem az adatokat ezen tudomány újabb nagy mestereinél kell keresnünk. Tisztelt fordító bő jegyzetei közt, sietek hozzátenni, számos olyan is van, mely az általa végzett nagy munka értékét még neveli, különösen azok, melyek örmény írókból vannak véve.

Az egész munka 198 nyolczadrét alakú lapra terjed, melyekből 74 esik az első könyvre, 125 a másodikra, 99 a harmadikra. Az első könyv 32, a második 92, a harmadik 68 fejezetből áll. Mar Ibas Katina könyve, melyet Chorenei munkája első kötetébe bekebelezett, a magyar fordítás 25-dik lapján kezdődik. Mar Ibas ugyanis Valarsak örmény király által testvérbátyjához

¹⁾ Thoptanes 356, 19 (ed. C. de Boor).

Arsakhoz, a perzsák királyához küldetvén, a ninivei királyi levéltárba betekintést nyert s a felesszámú könyvek átvizsgálása közt egy görög íratú könyvet talált, melynek, mint mondja, következő felirata volt: »Ez a könyv Sándor (Nagy Sándor) parancsára a chald nyelvből fordítottatott görögre és tartalmazza a régiek eredetét és az eldődök történetét.« — Sajnálattal kell megjegyeznem, hogy Chorenei magyar fordításának nincs indexe, pedig ép az ilyen munkánál felette kívánatos a bő név-, szó- és tárgymutató.

Ohajtandó, hogy tudós ármenistánk Szongott K.-nak történeti irodalmunk terén hégagpótló munkája olvasó közönségünk minél szélesebb körében terjedjen el s közkézen forogjon az ó-kor története iránt érdeklődőknél s azoknál, kik saját fajunk eredetét s régiségeit nyomozzák.

GR. KUUN GÉZA.

Johann Amos Comenius. Sein Leben und seine Schriften von Dr. Johann Kvacsala. Berlin. Leipzig. Wien. 1892.

Jelen év márczius 28-án ünnepelte a mívelt Európa a XVII-ik század nagy paedagogusa, Amos Comenius születésének háromezázados évfordulóját, s az iskolai ünnepek mellett a háromezázados évforduló az irodalom terén sem maradt nyomtalanul. Egész serege az ezen alkalommal megjelent kisebb-nagyobb értekezéseknek és könyveknek foglalkozik több vagy kevesebb alapossággal a hirneves férfiúval; de mindezek közül magasan kiválik s a háromezázados évfordulónak kétségkívül legszebb emléke marad Comenius életrajza a pozsonyi lyceum érdemes tanárától, Kvacsala Jánostól.

Ha valaki, úgy Kvacsala bizonyára hivatva és képesítve volt ez épen nem könnyű feladatra: Comenius életének megírására. Évek óta foglalkozott már tárgyával; évek óta tanulmányozta nemcsak Comeniust, hanem vele összeköttetésben állott kortársait is s ide vonatkozólag nem egy érdekes tanulmánya látott már a magyar folyóiratokban napvilágot. Most, mintegy befejezésül, összefoglalta részint mások kutatásainak eredményeit, nagy szorgalommal összegyűjtött minden tárgyára vonatkozó adatot a latin, cseh, német, angol, francia és magyar irodalom teréről, szerencsés kézzel felkutatta a hazai és külföldi könyv- és levéltárakat s ismeretünket Comenius nagyszerű tevékenységéről, egész Európára kiterjedő összeköttetéseiről számos új és érdekes részlettel gazdagította. A nagy paedagogus alakja ez életrajzban új világításban tűnik fel előttünk; nem oly eszményi, nem oly tökéletes, mint a régibb életrajzokban, de sokkal hívebb és sokkal teljesebb.

A dolog természete hozza magával, hogy Kvacsala munkája első sorban általános európai érdekű: a tizenhetedik század paedagogiai, philosophiai és theologiai nézeteit és ezek küzdelmeit tükrözteti vissza s mellesleg megjegyezve, talán ez volt indító ok arra, hogy a szerző művét német nyelven adta ki. De azért sok van benne, a mi a magyar történelmet is közelebbről érdekli. Hiszen Comeniusnak hazánk műveltségtörténelmében is nevezetes szerep jutott. Szoros összeköttetésben állott a Rákóczyakkal, nevéhez fűződik a sárospataki collegium újjászervezése s bár csak négy évig tartózkodott Magyarországon, összeköttetéseit magyarországi hitsorsosaival és ismerőseivel, érdeklődését az erdélyi események, nevezetesen a Rákóczyak sorsa iránt, mindvégig fenntartotta.

A munka két részre oszlik. Az első rész tíz fejezetében a szerző Comenius életét születésétől 1640-ig viszi le, bő részletességgel ismertetve mindazon körülményeket, melyek Comenius szellemi fejlődésének irányát megadták. Igen szépen fejt ki mindjárt a munka kezdetén, egykorú jellemzést idézve, a cseh-morva testvérek körében uralkodó szellemet, melynek hatására alatt Comenius felnövekedett s mely bélyegét kitörölhetlenül jellemére nyomta. »A testvérek élete nem annyira kényelmes és jómódú, mint inkább türelmes és szerény. A tudományokat nem vetik meg mindnyájan, mindig és mindenütt, ha mégis gyakran megtörténik, az szükségből esik, de súlyt fektetnek annak kimutatására, hogy az egyház számára és az üdvre a tudományok nem első sorban szükségesek. Tanaik és életök nem a régiak tételein alapulnak, hanem a szentíráson és ezt teljesen megérteni törekednek; de nem tűrik azt, hogy valaki többet vitakozzék és okoskodjék, mintsem cselekedjék. A testvérek mindenesetre fölötte állanak azoknak, kik fegyelem és engedelmesség nélkül élnek; de rágalom az, mintha ők más hitfelekezet fölött állóknak érezve magokat, azokkal igaztalanul bánnának.« »Éhséget és szomjúságot szenvedünk ez ideig — mondja egy másik iratuk — meztelenséget és csapásokat, s nincsen nyugvóhelyünk; kezünk műveit dolgozzuk; meggyaláztatva dicsérünk, ellenségeskedést szenvedve tűrünk; azokért, kik minket rágalmaznak, imádkozunk; szemetje lettünk e világnak.« Ez a jámbor, benső kereszténység részint téves, részint igaz, de mindenkor tiszteletreméltó ideáljaival befolyásolta a testvérek családi életét és iskoláit, mely utóbbiakban a kor uralkodó eszméivel ellentétben az anyanyelv ápolása, az imák és egyházi énekek által, kiváló helyet foglalt el. Így maradhatott a vallás az élettel a legbensőbb összeköttetésben.

E körben született Comenius 1592. márczius 28-án Morva-

országban. Születésének helye nem bizonyos s megállapításában Kvacsala sem foglal el határozott álláspontot, noha előnyt látszik adni Niwnitznek, a Comenius síriratában említett Magyar-Bróddal szemben. Alsó iskoláit Magyar-Bródban, Strasnitzban és Prerauban végezte s a cseh-morva testvérek körében uralkodó szellem hatás alatt ébredt fel szeretete az anyanyelv iránt, mi későbbi paedagogiai működésének egyik legjellemzőbb vonása. 1611-ben Németországba utazott és pedig először az Alsted által nagy hirre emelt herborni iskolába, két évvel később 1613-ban Heidelbergbe, hol egy évig maradt. E három év megérlelte gazdag adományokkal felruházott elméjét, szélesbítette ismereteit s hitét megerősítette. Alsted bevezette őt Aristoteles philosophiájába, kifejtette benne a dialecticai ügyességet, mit e korban egy tudós nem nélkülözhetett s ugyanakkor Ratich új paedagogiai elveinek hatása alatt egy új iskola, egy új tanítási módszer fogamzott meg Comenius lelkében. »Szünjék meg az ifjúságra nehezedő leczketeher; a leczkeórák váltakozzanak pihenő órákkal; be kell vinni az iskolába a szemléltetést; ne a grammatikából a nyelvbe, hanem megfordítva a nyelvből, mint élő egészből vezessék be a tanulókat a grammatikába és végre adassék meg az anyanyelvnek az őt megillető hely.«

Visszatérve szülőföldjére, mint tanító és pap működött folytonosan képezve elméjét s gyarapítva ismereteit, míg nem a harminczéves háboru kitörése e csendes működést hirtelen és erőszakosan félbeszakította. A zivatar, mely hazáját és hitfelekezetét a császáriak győzelme után érte, rettenetes volt. A cseh-morva testvérek épúgy mint a többi protestánsok hontalanok lettek s az általános romlás megrendítő benyomása alatt, az üldöztetés veszélyei között, Comenius erős lelke is megingott. Mindinkább a mysticismus ferde pályájára sodortatva, vígasztalást a jelen nyomorúságaiban s reményt a protestantismus szebb jövőjére a jövődölésekben keresett. Az erős meggyőződés a protestánsok ügyének igazságában s a kor általános hajlama a babonára, magyarázzák meg összeköttetését előbb a sziléziai Kotterrel, aztán Poniatowskéval s utóbb a hazai történelmünkben ismeretes Drábikkal;¹⁾ de e magyarázat mellett is megütközésünket kelti fel az a szívós ragaszkodás, az a kitartó hit, melylyel e különben oly hatalmas elméjű ember az álpróféták isteni kijelentéseknek vett jóslataihoz élete utolsó pillanatáig ragaszkodott.

A hontalanná lett cseh-morva testvérek részint Lengyelországban, részint Magyarországon telepedtek le. Hosszas

¹⁾ Lásd Kvacsalának érdekes tanulmányát a Századok 1888-ik évfolyamában.

vándorlás után Comenius is Lengyelországban, Lissában, keresett és talált menhelyet s bár érdeklődése a katolikusok és protestánsok nagy küzdelme iránt s reménye a protestantismus végleges győzelmében egy perczre sem hagyta el, vigasztalást egyelőre a tudományos munkálkodásban keresett. Túlhaladná ez ismeretetés szűk keretét, ha Comenius nagyszabású tevékenységét e téren Kvacsala munkája nyomán jellemezni igyekeznénk; legyen elég ráutalnunk műveire, melyek közül a legkiválóbbak e korban keletkeztek s szerzőjük nevét egész Európában ismertté és becsültté tették. A »*Janua linguarum*« megjelenése óta, mely csakhamar Európa minden nyelvére lefordítottatott, Comenius kora legkiválóbb tudósainak sorában foglalt helyet s paedagogiai módszere egész iskolát teremtett, melynek nagyhirű német, angol és francia tagjai sorában ott találjuk a gyula-fejérvári iskola két fő díszét, Alstedet és Bisterfeldet is.

A második rész tíz fejezetében Kvacsala Comenius életét 1640—1670., azaz haláláig adja elő, tehát azon kort ismerteti, midőn Comenius, már mint európai hírvű tudós, összeköttetésben állva korának legkiválóbb tudósaival, sőt a protestáns udvarokkal is, korának nemcsak tudományos, de politikai életében is tevékeny részt vesz. Mint a szerencsétlen, száműzött cseh-morva testvérek püspöke és így első embere, politikai törekvéseiben teljesen a vallás befolyása alatt állott; a protestantismus diadalának eszméje vezette e téren minden lépését. A dolgok természetes rendje hozta magával, hogy sikert nem aratott s hogy a mily fényes volt szereplése a tudományos téren, ép oly meddő, eredménytelen maradt az a politika terén. Az a légkör, melyben felnevelkedett és a melyben élt, szellemének mysticismusra hajlandó iránya teljesen képtelenné tették kora politikai viszonyainak józan megítélésére. Nem vette észre a kor szellemének új irányát, azt a lassú de mélyreható változást, mely épen az ő korában a politikát a vallás befolyása alól kiragadva, a vallási érdekeket az állami érdekek mellett háttérbe szorította. Oly korban, mikor a protestantismus egyik fő hőse Cromwell egy katolikus főpappal, Mazarin francia miniszterrel kezdet fogva működött, a protestáns hatalmak érdekezéséről s szövetkezéséről a katolikus világgal szemben csak a Comenius naiv, jámbor hite ábrándozhatott.

Ez a naiv, jámbor hit vezette Comeniust Magyarországba, hozta összeköttetésbe a Rákóczyakkal s Kvacsala munkájának második ide vonatkozó része hazai történelmünkre úgy politikai, mint cultur historiai szempontból rendkívül érdekes.¹⁾ Hogy

¹⁾ A magyar közönség előtt különben Kvacsala művének ez a része nem egészen új. »Comenius és a Rákóczyak« című czikkében a Budapesti

minő érdemeket szerzett Comenius rövid, alig négy évre terjedő magyarországi időzése alatt a magyar protestáns iskolaügy, nevezetesen a sárospataki collegium fejlesztése körül, nem volt ismeretlen eddig sem; ellenben Comenius — vagy talán helyesebben Drábik az álpróféta, a magyarországi cseh- morva testvérek egyik kétes multu papja, ki állítólagos isteni kijelentéseivel Comeniust teljesen hatalmába kerítette — a Rákóczyakban és pedig először I. Rákóczy Györgyben, majd a fiatal, nagy reményekre jogosító Zsigmond hercegeben, majd ismét ennek kora halála után II. Rákóczy Györgyben hitték a protestánsokat diadalra vezető hőst, Bécs és Róma megdöntőjét feltalálhatni s minden eszközzel arra törekedtek, hogy az erdélyi fejedelem, mint a protestantismus zászlótartója a szent háborút a bécsi udvar ellen megindítsa. Jóslatokkal, melyekben fényes kilátások mellett engedetlenség esetén a fenyegetések sem hiányoztak, igyekeztek a misticismusra szintén úgy látszik hajlandó Zsigmond hercegre, majd II. Rákóczy Györgyre hatni; biztatták őket segítséggel északról, délről és keletről, sőt kincseket is ígértek a szent célra, melyeket azonban előbb Nagy-Szombaton és Nyitrán fel kellett volna találni. Az orosz, kozák és svéd segítség ígérete mellett, minduntalan szerepel e jóslatokban a török segítség is, de oly alakban, mely kirívó módon tünteti fel Drábik merész phantasiáját és Comenius bámulatos hiszékenységet. Fordítsa le — így hangzott Drábik közvetítésével az isteni kijelentés — Comenius a szent írást a zsoltárokkal és énekekkel együtt török nyelvre s az ily módon protestáns hitre térendő törökök lesznek isten eszközei a nagy cél elérésére. Feltűnő, hogy a sok ellentmondás daczára a jóslatok és a valóság között nemcsak Comenius maradt meg hitében a jóslatok isteni eredete iránt, hanem — ha Comeniusnak e pontban hitelt adhatunk — maga Zsigmond herceg is, bár azért a jóslatokban neki szánt szerep betöltésére komolyan aligha gondolt. Váratlan kora halála 1652. febr. 4-én Comeniust mélyen leűjtötte s ha a Rákóczy házba vetett nagy reményeit nem is adta fel teljesen, bizalma a Drábik féle isteni kijelentésekben legalább egyidőre megrendült s miután még két éven keresztül hijában várta a Drábik által megjósolt, most már György fejedelem által vezetendő nagy küzdelem kitörését, 1654-ben elhagyta Magyarországot.

Visszatért újra Lengyelországba Lissába épen abban a pillanatban, midőn a fejedelem úgy látszik komolyan kezdett a

Szemle 1889. évfolyamában ismertette már Comenius szereplését hazai történelmünkben, de nem oly terjedelemben, mint a jelen munkában s nem is oly szoros összefüggésben Comenius más irányú tevékenységével.

háboru eszméjével foglalkozni. Mi része volt ebben a Comenius által közvetített Drábik féle javaslatoknak és intéseknek, bajos volna eldönteni, de az tény, hogy a fejedelem a háboru előkészületeiben Comenius tekintélyét és befolyását számításba vette. Követének Schaum Konstantinnak, kit a protestáns hatalmakkal kötendő szövetség ügyében Svédországba, Hollandiába és Angliába küldött azon utasítást adta, hogy Lissát ejtse utba és Comeniusszal értekezzen. Ugy is történt. Schaum megbízatása szerint felkereste Comeniust, ki a protestáns államok szövetségének eszméjét, mint gondolni lehet, hévvel felkarolta s megtette a mi hatalmában állott, hogy e régi kedvencz eszméje meg is valósuljon. Az előterjesztés, melyet Schaum a fejedelem nevében a svéd és az angol kormányokhoz benyújtott, Comenius tollából eredett, vagy legalább is az ő tanácsai szerint készült s másrésztől angol ismerősei, nevezetesen a protectorral közel összeköttetésben álló Hartlib és a nagy költő Milton által igyekezett Schaum útjának sikerét Cromvellnél előkészíteni. Hogy a terv mégsem sikerült s az erdélyi fejedelem a szövetségi ajánlatokra csak szép szavakat kapott, nem a Comenius ügy buzgóságán, hanem az általános politikai helyzeten mult. A vallás — bár uralmát az emberek szellemén még nem veszítette el teljesen — megszűnt a politika mozgató rugója lenni. A svéd király készült ugyan már ekkor a lengyel hadjáratra, de épen nem vallási okokból — hisz a császárral jó viszonyban állott — s Cromvell politikáját az angol érdekek vezették, melyeket a protestantismus sorsa Közép- és Kelet-Európában vajmi keveset érintett.

Mindazáltal a svéd-lengyel háboru kitörése 1655 nyarán Comeniust a legszebb reményekkel töltötte el. Drábik jóslatai jutottak eszébe, melyek rövid időre nagy dolgok bekövetkezését hirdették s meg volt győződve Lengyelország s ezzel együtt a papság bukásáról. Magyarországi barátaihoz, nevezetesen Klobusiczkyhez ez időben intézett leveleit remény és lelkesedés hatja át; sürgeti a fejedelem fellépését, mert bár az északi hatalmak kezdték meg a szent harczot, isten a Rákóczyaknak szánta azt a dicső feladatot, hogy ellenségeit kiirtsák. A fejedelem csakugyan hajlandó lett volna a svédekkel szövetségzni, de csakhamar kitűnt, hogy Comenius és társai minő illúziókban ringatták magukat, midőn a háboru vezetőjének vallási célzatokat tulajdonítottak. A svéd király győzelmesen nyomult előre Lengyelországban és semmi kedvet nem mutatott a kezeiben tartott zsákmányt más fejedelemmel — még ha protestáns volt is az — megosztani. Csak semlegességet s nem activ támogatást kívánt az erdélyi fejedelemtől. A szövetség ily formán egyelőre még elmaradt; de azért Comenius lelkesedése Károly Gusztáv iránt

még nem lohadt le s miután Krakó is a svédek hatalmába került, röpiratban üdvözölte a svéd királyt, az istentől támasztott hőst, kinek győzelmei a N. Sándorét is fölülmulják s kitől a kegyetlenül üldözött egyház szabadulását az egyiptomi fogságából, bevonulását az ígért földjére és a midianiták romlását reményli.

De míg Comenius eltelve a legszebb reményekkel Drábik megvalósulandó jóslatainak kiadásán dolgozott s fáradhatlanul levelezett angol és erdélyi barátaival, hogy e két protestáns hatalom érintkezéseit a protestantismus általános üdvére közvetítse, azalatt a svéd-lengyel háboru személyére és hitsorsosaira szerencsétlen fordulatot vett. 1656. ápril 17-én egy lengyel csapat megrohanta Lissát, kirabolta és felgyújtotta. Comenius, ki ezen alkalommal csaknem minden vagyonát elveszítette, újra hontalanná lett s miután egy ideig Sziléziában és észak Németországban bolyongott, Amsterdamban régi pártfogójának de Geerneknél házában talált menhelyet. A saját személyét és hiveit ért nagy csapás fájdalomában ismét a munka nyújtott vigasztalást s lelke, melyet semmi csapás megtörni nem tudott, már 1657-ben újra reménynyel nézett a jövő elé. Az eszme, melyért annyit fáradott, a protestáns államok szövetsége megvalósulni látszott; a svéd király a rá nézve kedvezőtlenül alakult politikai viszonyok között maga ajánlotta fel az erdélyi fejedelemnek a szövetséget, melyet ez készséggel elfogadott. Az egyesült erdélyi és svéd hadak győzelemre haladtak s Comenius és profétája Drábik nem kevesebbet vártak és kívántak II. Rákóczi Györgytől, mint azt, hogy győzelmes fegyvereit Lengyelország meghódítása után Bécs ellen fordítsa. A reményteljes várakozás e pillanatában adta ki Comenius latin nyelven a Kotter, Poniatowska és Drábik által közvetített isteni kijelentéseket a protestánsok diadalára. (»Lux in tenebris.«)

Mint már annyi ízben az előtt, úgy most is hamar bekövetkezett a keserű csalódás. Az oly szerencsés előjelek között megkezdett lengyel háboru Rákóczy Györgyre romlást hozott: míg a lengyel koronát hajhászta, elveszítette fejedelmi székét is. A jóslatok hamisaknak bizonyultak be s híjában igyekeztek Comenius és Drábik a hadjárat szerencsétlen kimeneteléért a fejedelmet okolni — mert nem a hitért, hanem a koronáért ment harcolni — még azok is, kik eddig bizalommal viseltettek a jóslatok iránt, hevesen megtámadták Comeniust az álpróféta támogatása miatt. Hogy a szerencsétlen erdélyi fejedelem tett-e neki szemrehányásokat, nem tudjuk, de nem látszik valószínűnek, mert nemsokára Schaum felszólította Comeniust, hogy jóakarátát a fejedelem iránt továbbra is őrizze meg s igyekezzék angol összeköttetései útján a protectort arra bírni, hogy szavát a szultánnál, az erdélyi

fejedelem fő ellenségénél, a Rákóczy ház érdekében felemelje. Comenius készséggel engedett e kérésnek s Hartlib útján csakugyan kivitte, hogy Anglia és Franciaország két ízben is tettek lépéseket a portán Rákóczy megmentésére. Eredmény e lépéseket azonban, mint általánosan tudva van, nem követte.

Ezzel véget ért Comenius politikai szereplése, mely mint e rövid vázlatból is látható a nagy paedagogusnak különben oly kiváló alakjára fényt épen nem vetett. »Nagy gyöngeségnek kell mondanunk, hogy bár annyiszor merült fel benne kétség az alaposan megczáfolt kijelentések iránt, mégsem ábrándult ki, mely gyöngeség annál nagyobb megróvást érdemel, mennél több embernek okozta kárát, a nélkül, hogy bárkinek használt volna.«

Kvacsala munkájának főérdeme, hogy Comenius alakját minden oldalról megvilágítva tünteti fel s ezáltal jellemének nem egy, ez ideig érthetetlen vonását érthetővé teszi. Kimutatja, hogy a quietismus, az isteni akaratban való megnyugvás csak annyiban képezte Comenius etikájának alaptételét, a menyiben jámbor volt a türelemben és ott hová az emberi erő el nem ért, megnyugodott az isteni akaratban. E quietismus nem fosztotta meg tett-erejétől, sőt csaknem emberfölötti tevékenységre ösztönözte, fáradhatlan küzdelemre lelkesítette, a hit, a haza és a humanismus nemes eszméiért. Kimutatja e tetterő igazi forrását ama reményben, melyet Comenius gyermekkorá óta táplált s melyben számos kortársával osztozott, hogy nem messze van már a dolgok új rendjét, Krisztus országát e földön megalapító nagy fordulat. De e remény ugyanakor tévútra vezette, fogékonyrá tette az állítólagos isteni kijelentések, a jóslatok iránt s jellemének épen ezen vonása, melyet életirói eddig hallgatással mellőztek, s melyet Kvacsala igen szépen kidomborított, adja kezünkbe a kulcsot Comenius politikai szereplésének megértéséhez.

MIKA SÁNDOR.

A politikai tudomány története az erkölcstanhoz való viszonyában. Irta Paul Janet. Fordították Lőrincz Béla és Angyal Dávid. 3 kötet. Budapest, 1891—92. (A M. T. Akadémia kiadása.)

Benjamin Constant beszéli, hogy egy ízben fenakadt valamely több kötetes német munkának címén és azt nem volt képes megérteni. Hiába fordult, úgy mond, legtudósabb német ismerőseihez, nem talált embert, ki neki azt megmagyarázza. Végre egy nagyhírű professorhoz utasították, ki tekintély volt e szakmában. »Hogy pontosan megmondhassam önnek, így szólt ez őszinte férfin, hogy mit jelent e munkának címe s hogy szerző

azon mit értett, megvallom, elébb végig kellene tanulmányoznom mind a négy kötetet.« Alkalmasint így jártunk volna mi is ennek a most ismertetendő könyvnek nehézkes és kissé metaphysikai czímével, ha a franczia publicistáénál nagyobb otiumunkban azonnal nem lettünk volna elszánva az egész munkának elolvasására.

Biztosan ugyan nem tudtuk, de a címnek és a szerző jó nevének készségesen elhittük, hogy a politikai *tudománynak* is van története, nem pedig csak az egyes politikai *tanoknak*. De ezt nem is tekintve, a cím még mindig kétségben hagyott bennünket az iránt, vajjon e könyvben a szerző ki kiváló moralista hírében áll — a politikai tudományt az erkölcsstan, még pedig a modern erkölcsök szempontjából akarja-e megítélni, avagy talán a politika és ethika párhuzamos fejlődését akarja-e bemutatni, avagy végre csak azt a kölcsönhatást akarja nyomozni, melyet az egyes korszakok politikai és erkölcsi tanai egymásra gyakoroltak?

De most, hogy elolvastuk a magyar fordításnak mind három kötetét, belátjuk, hogy e bonyodalmas cím nincs helytelenül megválasztva.

Mi ugyan, a szerző helyén, talán így fejeztük volna ki magunkat: *A politikai tudomány története kapcsolatban az erkölcsi tanok történetével*, de azért szívesen elismerjük, hogy a meglevő cím is megfelel a tartalomnak és mindenesetre helyesebb, mint a kötött példányok hátán és minden egyes ív alján olvasható rövidke cím: *Politika és morál*, a mi nem fejezván ki, hogy e mű az egyes politikai és erkölcsi doctrínáknak *történetével* foglalkozik, nagyon általános s inkább egy olyan philosophiai fejtegetésre enged következtetni, mely a politika és morál határaitra és kölcsönös viszonyára vonatkozik.

A politikának és az erkölcsstannak e kölcsönös viszonyáról Paul Janet egy hosszas előszóban értekezik. Ez értekezés abban tetőzik, hogy a mi a politikát és az erkölcsöt egymáshoz fűzi: az a jog eszméje. Szerinte a politika feladata nem abban áll, hogy erényre szorítson, mint azt sok philosophus, s főkép ó-kori philosophus állította, hanem abban, hogy a jogrendet oltalmazza. Az állam ugyan az erényen alapszik, de azért az erény nem alkotja az állam célját. A magán embernek az a kötelessége, hogy erényes legyen, az államnak azonban más a célja, még pedig az, hogy igazságos legyen. A végre, hogy igazság legyen az államban, az egyéneknek mind azt a szabadságot kell élvezniök, melyekre méltán formálhatnak igényt; az államnak csak az a kötelessége, hogy a polgárok jogára ügyeljen. Hogy azonban a szabadság élvezete meg ne ártson, az egyéneknek tudniok kell, miként éljenek vele, másoknak és az államnak javára, és ez

már a polgárok kötelessége. »Látni való — úgy mond Janet — hogy a rend és béke megteremtésére miként szövetkezik jog és erény, s hogy a politika és erkölcsstan mint különülnek el a nélkül, hogy összezőrdülnének, s mint egyesülnek a nélkül, hogy összeleplegyülnének.«

Ez a fejtegetés, mely igen szépen és igen finoman van megírva, nézetünk szerint felesleges. Felesleges nemcsak azért, mert téves, hanem első sorban azért, mert Janet az előttünk fekvő három kötetben éppen nem alkalmazkodott ahhoz az irányeszméhez, melyet ebben a könyve legfeltűnőbb helyére, a könyv élére tett philosophiai fejtegetésben kifejezett. Ha tényleg az a tudományos meggyőződése, hogy a jog eszméje köti össze a politikát és az erkölcsöt, s hogy a mi a politikát illeti, az igazságosság kimeríti az állam feladatát, ennek az eszmének minden fejezetből vagy minden fejezetcsoportból, illetőleg e fejezeteknek tanulságaiból ki kellene derülnie. Nagyjából az egész munka sem lehetne egyéb, mint e főfontosságú tétel igazolása. Az előszó és a tulajdonképeni mű közt azonban, nagy elégtételünkre, alig vettünk észre némi összefüggést. Sok mindent bizonyít Janet e három kötet hosszú fonalán, csak azt nem, mit az előszóban a politika és morál közti kölcsönös hatásról s nevezetesen a politikának feladatáról állított.

Nekünk az a nézetünk, hogy midőn nem ragaszkodott az előszóban kifejtett hypothesiséhez, a szerző fényes szolgálatot tett az egész munkának. Az előszóban kifejtett eszméket ugyanis, mint mondottuk, helyteleneknek tartjuk és olyanoknak, melyek *történeti* munkában az igazságnak még csak látszatával sem bizonyíthatók.

Messze vinne, ha a dolog érdeméről szólnánk, arról, hogy Janet az állam hatáskörét túlságosan megszorítja, midőn azt a jog oltalmazására korlátozza (nyilvánvaló, hogy például a modern államnak ennél sokkal compicáltabb feladatai vannak), csak azt akarjuk kiemelni, hogy midőn teoriáját felállította, Janetnek abstract állam lebegett a szeme előtt, olyan, minő valóságban nem létezik, s minővel mainap, a történeti iskola hódításai óta, a jogbölcselek sem dolgoznak többé. A történelem csak konkrét államokat ismer. Az állam hatásköréről és hivatásáról általánosságban mai nap csak az szólhat, ki soha szem elől nem téveszti azt a sarkigazságot, hogy az államok nem egyformák, hogy a világtörténelem folyásában folyton átalakultak s hogy minden újabb államformában újabb államcélok vergődtek túlsúlyra. S ha ezt senkinek sem szabad feledni, ki az állam céljairól elmélkedik: bizonyára legkevésbé feledheti éppen a politikai tudomány történetírója!

Mind ebből azt akarjuk kihozni, hogy ez az előszó dissonantia ebben a különben igen jeles munkában. Mint önálló dolgozat, ha nem csalódunk, magában véve is téves; mint előszó annál kevésbbé van helyén, mert nem illik e munka keretébe, sőt ellenkezik annak positiv eredményeket kereső irányával. Nem tartjuk kizártnak, hogy ez az előszó Janetnek egy korábbi s e munkájától egészen független tanulmánya.

Magáról a műről, melyet a francia akadémia kétszer is megkoszorúzott, valamint a szerzőről, kinek Európára szóló hírnevét részben éppen ez a munkája alapította meg, lehetetlen más-kép, mint a legnagyobb elismerés tiszteletteljes hangján szólani.

Janetben ugyan nincs meg az a teremő genialitas, mely merőben eredeti rendszereket épít s egész világnézeteket dönt meg; távolról sincs oly ragyogó stílista, mint például Taine vagy az imént elhunyt Renan (kikkel egyik irodalmi hetilapunk nem régen egy sorba helyezte); tudománya sincs oly kápráztató s rengeteg, minő honfitársai közül, mit tudom, Levasseur vagy Reclusé, vagy minő Littré volt; penetratiója és kritikája sem mérhető össze — hogy a francziáknál maradjunk — Fustel de Coulanges-ével. De habár csekélyebb mérvben, valamennyi kvalitásból meg van benne a kellő adag, s mivel valamennyi igen harmonikusan érvényesül, kiváló becsét biztosítanak e nagyszabású munkának. Végig olvasván, minden tekintetben helyeseljük, hogy akadémiaink magyarra fordíttatta és könyvkiadó vállalata útján széles körökben terjeszti.

A messze keleten, Khinán és Indián kezdi szerző az ő fejtegetéseit, de erről a szaktudósok által is csak alig kutatott vidékről csakhamar Európára tér át s a három kötetben végig folyvást európai politikával és európai erkölccstannal foglalkozik, chronologikus rendben haladva egészen a francia forradalom koráig. A politika és erkölccstan történetét nem directe a politika és erkölcsi állapotokon, a politikai és erkölcsi változásokon tanulmányozza, hanem indirect úton: a világ legnagyobb publicistáinak és morálphilosophusainak művein. Ezeket a műveket elemzi, bonczolja, bírálja és méltányolja.

Az elsőbbrangú írókat igen alaposan ismerteti, legyenek azok akár olyan philosophusok, kiknek politikai ügyekről is megvoltak a maguk nézetei, akár katexochén politikai írók: publicisták. Rendszerint elébb erkölcsi tanaikat, aztán meg politikai tanaikat csoportosítja, hogy végül egy összefoglalásban méltathassa eszméiket. Minden íróban előbb azt keresi, a mi benne eredeti, de azután kiterjeszkedik egyébre is. A főbb szempontok, melyek szerint a philosophusoknak és publicistáknak nézeteit egybeállítja, a kor szerint természetesen változók. Az ó-kori

írókról szólva a politikai kérdések közül pl. főleg az érdekli, melyiket tartották ez írók a legjobb kormányformának, miként vélekedtek a munkáról és rabszolgaságról, a magántulajdonról illetőleg a vagyonközösségről, a családról illetőleg a nőközösségről. A középkori íróknál már újabb szempontok dominálnak: a fejedelmi teljhatalom kérdése, az államnak az egyházhoz való viszonya, a hűbérúr jogai és kötelezettségei hűbéreseivel szemben s több efféle. Még később a felkelés joga, a királygyilkosság tana, a lelkiismereti szabadság kérdése következik stb. Azt lehet tehát mondani, hogy a politikai fejtegetések egyúttal a legfőbb korkérdések története is.

A mennyiben az egész munka mások nézeteinek egybeállítása, a tárgy természete hozza magával, hogy ez az egész munka külső formájára nézve voltaképen compilatio. De compilatio a szó nemesebb értelmében, még pedig oly compilatio, mely sokoldalú és rendkívül terjedt ismereteket tételez fel. Nem elég ugyanis az, hogy szerző a felsorolt írók műveit ismerje, ismernie kell a reájok vonatkozó historiai és kritikai irodalmat is, mi óriási feladat, ha a sok tudományos problémára, vitás kérdésre, szóval arra a gazdag könyvtára gondolunk, mely a legkiválóbb auctorokról, teszem Platonról, Aristotelesről, aquinói szent-Tamásról, Dantéről (mert Dante is ide tartozik), Machiavelliről, Hobbesról, Lockeról, Montesquieuról, Rousseauról vagy Kantról az idők folyamán a különböző kulturnyelveken iratott. Janet ebbeli ismeretei kissé egyoldalúak ugyan, a mennyiben a német, angol és olasz irodalmat nem ismeri annyira, mint a francziát, de azért ezekben az irodalmakban sem tájékozatlan, s nem mondhatni, hogy lényegeseek azok a monographiák, melyek figyelmét elkerülték.

Az ilyen roppant molesnek lelkiismeretes recipiálása el szokta nyomni a recipiálónak eredetiségét. Elég nagy érdem, ha szerző tántoríthatatlan azokban az ethikai és politikai meggyőződéseiben, melyek alapján a különböző tanokról ítélkezik. Nekünk úgy rémlik, mintha erkölcsi ítéletei (s nem ritka felháborodásai) következetesebbek s szorosabb egységgé kötik össze a munkát, mint különben is kissé színtelen ó-liberális politikai hitvallása.

Nem hagyhatjuk e helyen említettlenül azt a néhány rövid, de igen szép történet-philosophiai áttekintést, valamint néhány személynek és kornak mély felfogásra valló és irodalmi szempontból is számottevő jellemzését, minőkkel e munkában több helyütt, főkép az egyes fejezetek végein találkozunk.

Szabadka sz. k. város története. II. rész. Irta Iványi István főgymnasiunai tanár. Szabadka 1892.

E nagy szorgalommal és szakismerettel megírt monographiának második, egyszersmind befejező kötete fekszik előttünk.

Szerző 1886-ban megjelent első kötetében a város általános történetét adta, most befejezi a munkát a hatósági élet a város adóviszonyai, néprajz, szellemi élet stb. stb. történetével.

Előre becsújtja a városi helyhatóság történetét. A szervezet fejlődését levezeti az 1743-ik évtől a legújabb időkig. Ugyanezen évvel kezdi a város tisztviselőinek teljes névsorát. Részletesen ír a közvagyonról, a jövedelmi források közül az italmérésről, vásárról, sóról, dohányról stb. stb. Harmadik fejezetében az országos adókról szól, majd mintegy száz lapon keresztül a város birtok területéről, határjárásairól, határperceiről és Szabadka mezőgazdaságáról ír. Erősen a számadatok dominálják — mint ez nagyon természetes — az ötödik, az ipar, kereskedés és pénzügyekről szóló fejezetet. Innét kezdve válik a könyv — mondhatjuk mindenkire nézve — érdekessé, innét kezdve ír ugyanis Iványi a város lakossága és népesedéséről igen érdekesen; bőven szól a XVII. század végén és XVIII. század elején a ráczok, szerbek és bunyevácok beköltözéséről, a csekély számú magyarságról, igen érdekesen ír az *»uj parasztok«*-nak nevezett cigányokról, ezek letelepítéséről, vajdaválasztásokról, foglalkozásuk és vallásukról.

E kortól kezdve feltűnteti a mai napig való népesedés bámulatos rohamos voltát. A manapság majd 73 ezer lakossal bíró városban 1702-ben Herdegen által a bécsi udvari haditanácsához beterjesztett összeírás 1969 lélekszámot tüntet fel. Öröndetes statisztikai adatokat közöl ezután a nép nyelvismereteiről. Megemlékezve az 1880-ik évi népszámlálási adatokról, mely szerint az akkori 61367 lélekszámból álló lakosságból 36678 beszélt magyarul, ma — úgy mond a szerző — az újabb generatio vallás és nemzetiségre való tekintet nélkül elsajátítja az ország nyelvét. Közli egyúttal még az 1892-ik évi adatokat is, melyek szerint Szabadka lakóinak száma 72737, a házak száma 10802, a város területe 166077 kataszt. hold.

A hetedik — vallás és nemzetiségről szóló — fejezetben megemlíti, hogy Szabadkán »emberemlékezet óta« a sz. Ferencz-rendi szerzetesek gyakorolták a lelkipásztorkodást, kiket e téren 1763-ban a világi papok váltanak fel. Szól ezután a külvárosi plebaniákról, a kápolnákról, szobrokról, keresztekről és temetőkről, majd a zsidó hitközségről és protestáns egyházakról.

Nem érdektelen, a különben ismert, de itt beigazolt amaz adat, hogy az 1787. évi júl. 23-iki királyi rendelet megkövetelte a zsidóság nevének megnevetetését; érdekessé teszi e részt az, hogy Iványi a megnevetesített neveknek egész sorozatát közli.

Mintegy 150 lapon ír ezután szerző Szabadka tanügyéről, úgy az országos iskolaügy rendezése előtt, mint az 1778-iki, 1790., 1806. és 1845. iskolaügy rendezések után. Böven foglalkozik itt a leányiskolák és óvodákkal, a szerb és zsidó elemi-, rajz-, zene-, ipar- és kereskedelmi iskolákkal. Érdekesen írja le ezután a gymnasium történetét, ennek alapításától 1747-től kezdve, midőn Porubszky Tamás sz.-Ferencz-rendi atya a városháza mellett egy alacsony szűk házban, a kalocsai érsek engedelmével, három évig oktatta a gyermekeket a latin nyelv elemciben. 1752-ben elhatározza a városi tanács, hogy Porubszky mellé, — ki egy maga a syntaxist is nem taníthatja, — még egy világi tanítót szerződtet. Úgy szólván egyik legérdekesebb része a könyvnek a gymnasium további fejlődésének leírása; érdekes annyira, hogy szóról-szóra közölnünk kellene, ha ismertetni kívánnánk.

És ezzel a történeti rész be van fejezve. A kilenczedik fejezetben, a társadalom és közművelődésről szól a szerző; itt már nem annyira a történész, mint inkább, — hogy úgy mondjuk — egy vezércikk író szól az olvasóhoz. Szabadka társadalmi viszonyait ismerteti itt a szerző, szigorú tárgyilagossággal mondva ki a lesújtó ítéletet, hogy Szabadkán társadalmi élet tulajdonképen nincs! Hosszasabban beszél azután szerző a közművelődési egyesületek és jótékonyági intézményekről. Meglepő szépen ecseteli itt a színészet által betöltött cultur missiót, annak befolyását a közművelődés és közérkölciségre.

Ír a szabadkai társadalom jó tulajdonáról, ír hibáiról, mindkettőről szigorú tárgyilagossággal.

Ha az előbbi fejezetet egy vezércikkíró tollával írta meg Iványi, akkor hogy a hasonlat mellett maradjunk — a »Bunyevácok és szokásaik« című tizedik fejezet egy tárcza sorozat benyomását teszi az olvasóra.

A Bosnia és Dalmátiából betelepült népnek — nevét a Buna bosnyák folyótól véve — megállapítja történetét; élénk színekkel festi a népelet, népszokás minden fázisát. Bemutatja őket jó és rossz tulajdonaikkal egyaránt úgy, hogy teljesen megismerjük, milyen e nép a bölcsőtől a sírig. E rész ünnegeiben is egy szép kerek egészet képez, s méltán koronázza meg e nagy gonddal megírt monographiát.

Bezárja a 648 lapból álló hatalmas kötetet egy gonddal összeválogatott 36 (közte 9 antemohacsiana) okmányt tartalmazó okmánytár.

Illusztrálva is van a mű a város 1779-iki színnyomatú címere rajzával, 4 térkép és 30 darab érdekesen összeválogatott képpel a város szebb pontjairól.

Összbenyomása a műnek, hogy azt egy kifogyhatatlan kutató szorgalommal megáldott író adja a magyar történetírás kincstárának, ki minden lépten-nyomon eredeti forrás tanulmányt árul el a töretlen úton.

Nem tudjuk hibájára, vagy dicséretére mondjuk-e szerzőnek, hogy művében leszámítva a két utolsó fejezetét, kezdettől végig szigorú történész, nagy statisztikus, csak néha kritikus és egyáltalában nem bölcselő. Meg kell

vallanunk azt is, hogy csak néha-néha tud felmelegedni, de viszont éppen ebben kell szigorú tárgyilagosságának garanciáját felismernünk.

K. S.

Katalog der Handschriften der königl. öffentlichen Bibliothek zu Dresden. Im Auftrage der Generaldirection der königl. Sammlungen für Kunst und Wissenschaft, bearbeitet von Dr. Franz Schnorr von Carolsfeld k. Bibliothekar. I. Band. Enthaltend die Abtheilung A—D und F—H. XV és 648 l. — II. Band. Enthaltend die Abtheilung J—M. 589 l. — Leipzig Druck und Verlag von B. G. Teubner 1882. és 1883. — Ára?

Örvendetes jelenség, hogy újabban a művelt Európa összes könyvtárai dicseretes törekvést fejtenek ki abban, hogy azon kincset, melyet kéziratokban önmagukban rejtene, minél ősmertebb és ez által közkincsese tegyék. A könyvjegyzékek, könyvcatalogusok schemájának a kéziratokra való alkalmazása, tudományos tekintetben, megbecsülhetetlen vívmánynak tekintendő. Mert míg amazok a bibliographikus mozzanaton kívül csupán kalauzoló értékkel bírnak, a mennyiben a szellemi termék számos, vagy legalább többszörös példányainak fellelését könnyítik, addig a kézirati catalogusok, rendesen, egyetlenegy példánynak létéről adnak hírt. Ezen körülmény magyarázza meg azt, miért tekintjük mi a kézirati catalogusok megjelenését valóban irodalmi eseménynek, de egyuttal jelzi azt is, hogy ily catalogusok összeállításánál annál nagyobb körültekintéssel és óvatossággal kell eljárni, a minél nyilvánvalóbb, hogy azoknak a kor, nemzetek, viszonyok szerint alakuló különfélesége a chablonszerűség mindennapiasságán mindenkor felül emelkedik. Ugyanazért, csaknem minden újabb kézirati catalogus, új vagy legalább többé-kevésbé eltérő, rendesen reformált, sokszor azonban deformált rendszert tüntet elő.

Schnorr Ferencz dr. catalogusa, mely a drezdai királyi és a nyilvánosság jellegével felruházott könyvtár nagybecsű kézírataival ősmertet meg bennünket, a minutiositásig menő lelkiismeretesség terén csaknem hihetetlen dolgot produkál. Minden egyes kéziratnál, — pedig a legjelenteklenebbeket is felsorolja, — röviden, de elég világosan ősmertet meg az illető kézirat külalakjával; anyagával; feltünteti annak az idő viszonyosságai folytán támadt hiányait; megősmertet tartalmával; hű képét adja a lapszámozásnak, sőt a számozatlan lapoknak, a betoldásoknak is; figyelmeztet mindazon belső és külső jegyekre, a melyek a kézirat korának megállapításában kiinduló pontul szolgálhatnak; a mennyire lehetséges elmondja az egyes kéziratok provenienciáját, tájékoztat a kézjegyek felől s a hol tudva van, ott felemlíti a kézirat leírót is, a mi kivált egyes gyűjteményes munkáknál, a mily nehéz, ép oly megbecsülhetetlen feladat.

A kézirtár használatát a jelzés praktikus volta könnyíti. Az osztályokba való sorozást, a könyvtáraknál divó betű jelzési rendszerrel kapcsolatba hozza s ami szokatlan, de kivált a régibb idézetek collaudatiója tekintetéből örökbecsű, adja a régi signaturákat, a régi beosztást is.

Végül, hogy a kutatók dolgán még ezzel is segítsen s őket esetleges fölös munkától megmentse, minden egyes kéziratnál megjegyzi, hogy a régi — eddig szám szerint tizennyolez — catalogusokban hol vannak fel- említve s hogy egészben, vagy részben hol jelentek meg nyomtatásban, vagy legalább kik által lettek, kiadott műveik kapcsán, feldolgozva. Ha ehhez hozzá vesszük még azon körülményt is, hogy kivált a gyűjte- ményes kéziratoknál még a fontosabb oldaljegyzetek jelzése sem került el a tudós szerző figyelmét, fogalmat alkothatunk magunknak ama lélekölő, de a gyakorlati hasznosság, a használhatóság, sőt tán a kényelem szem- pontjából is örök hálára kötelező munkáról, a melyet *Schnorr* könyvtár- nok úr odaadó fáradozása és szorgalma végzett.

Nagyon hosszúra nyúlna igénytelen ösmertetésünk ha az előttünk fekvő két vaskos kötet nyomán, — a többi, mintegy három kötet, csak évek múlva fog megjelenhetni, — csak fölületes képét is óhajtanók nyúj- tani, azon kincsnek, melyet a drezdai királyi könyvtár kézírattára, úgy általános, mint kivált történeti szempontból, önmagában rejt.

E helyütt, folyóiratunk szellemének megfelelően csupán azon kéz- iratok rövid bemutatására fogunk szorítkozni, a melyek tartalmuknál fogva, minket, a magyar történelem munkásait, *közelebbről* érdekelnek.

Legérdekesebb darabja a gyűjteménynek mindenesetre az, mely az 1601. aug. 3-diki erdélyi csatából származó hadi jelvények leírását adja. A kézirat címe ez:

G 81. I. k. Conträfactur der Reutter- undt Landts knecht-Fahnenn, welche in der Siebenburgischen Schlacht 1601 den 3. Augusti seindt eröbert worden, und der Rom. Kay. Mayt. durch eigner Pottschaft, auf der post, vom Herrn Michael Weyda und George Basta, seind zugeschickt . . . Wie ich dan solche Triumph Fahnen selbstn gesehen, unndt Meinem gnedigsten Churfürsten und Herrn Christian zu Sachssenn, will underthenigst über Antwortt haben . . . Georg Puchner. Zeugkwart. Anno 1601. In Dresden den 21. August.

110 festett képpel és a nagyhercegség címerével ékítve, meg Mihály vajda és Basta rézmetszeti képével. A kézirat pergamentkötés, folioban.

Ezzel kapcsolatban megemlítjük, hogy e zászlók egy más gyűjte- ményes munkában is lemásoltattak, mely azonban szintén a XVII. szá- zadból származik s Drezdában F. 59b—59d jelzés alatt őriztetik. Érdekes kivált az első lapon lévő kép, mely alatt a következő felvilágosító sorok olvashatók:

Dass ist der Kyress. der dess *Hassan Bassa* ist gewest, mit den zwne Sturmhauben, welche Er in Persia gebraucht, . . . welcher Kyress ist gefunden worden inn seinem Zimmer, weil Er ihn nit hat Angehabt, wie Er ihn der einnehmung Raab (1598) ist todt geschlagen worden. — Der Gantze Leibfarbe Fahn der gross, ist sein General Fahn . . . — Der Annder Rott unnd Gelb Fann ist weniger Autoritet.

Genealogiai tekintetben érdekes egy F. 96. alatt lévő XVII. századi kézirat, mely több *római* családról, köztük az *Orsini*, *Colonna*, *Conti*,

Frangepán, Cesarini, Sforza, Mattei, Farnese, Aldobrandini, Borghese, Barberini stb. mond elrelatiókat.

A G. 13. alatt lévő *Historische Collectaneen des Kurbrandenburgischen Canzlers Cristian Distelmeyer* (†. 1612)-ben olvasható az 56-ik lapon egy beszéd, a melyet V. Károlyhoz, a horvát rendek megbízásából, *Frangepán Farkas* gróf tartott 1530. Aug. 24-én.

F. 65. alatt *Forgách* Ferencz érsek ismert historiai munkái vannak. Czíme :

Forgách Francisci Archiepiscopi Strigoniensis, Primatis Hungariae, Historiarum sui temporis Libri XXII. inediti (1540—1572.) 249. l. fol. XVIII. sz. másolat. Érdekes a 249. lapon *Forgách* levele *Bornemisza Pál* erdélyi püspökhöz 1566. Pozsony decz. 2. Ezen jegyzettel: »Descriptis Epistolam, ex authentico Forgachii A. 1742. d. 23. Sept. Mathias Belius manu sua.«

A C. betű alatt felsorolt leveles gyűjteményekből felsoroljuk :

C. 110-ben, a 24-dik szám: *Gabriel Bethlen* princ. elect. Brandenb. Georgio Wilhelm; in arce Varadiensi 29. Jan. 1626. Cop.

35. szám. Nagyharsányi Pál levele, mely 1668. sept. 27-én kelt Stettinben.

Kapistrán Jánosról találunk adatokat, a H. 175., 201—211. lapján, a hol olvasható a: *Petitio pro salvo conductu ad Pragam Joannis Capistrani ad regem Boëmiæ Ladislaum 1453.* (U. o. 172--195. ll. *Adalbert* prágai püspökről vannak adatok.)

M. 63. 106. 108. ll.: Hanns genannt Capistranus, von dem streit der Kristen wider die Turckchen Bestehen Bey dem Islos genannt Kriehisch Weissenburg 1456. An dem Sechtzchenten tag des moneds genant zu Latein Julius, Tewtsch der Erst August. Megjelent a Serapeum 14. évf.)

Vannak ezenkívül még adatok: *Gentilis* biborosra A. 185. — Az *Anjoukra* F. 18. — *Zsigmondra* F. 172. G. 168. J. 59c. L. 43 és 104. — *Janus Pannoniusra* Dc. 158. — *Podiebrádra* H. 103 és 170. — *Mátyás* királyra Dc. 172. — IV. *Ulászlóra* H. 175. — V-re H. 71. — II. *Lajosra* H. 71. — *Hosiusra* G. 90. — I. *Ferdinándra* G. 90. (47., 72. ll.) H. 93. és 162. — *Báthory Istvánra* K. 338. — *Báthory Zsigmondra* pedig H. 99. — *Schwendy Lázár*ra C. 107. 23. sz. H. 99. 43. l.

Láthatjuk ezen rövid és raptim készült kimutatásból is, hogy a drezdai királyi könyvtár a magyarok érdeklődésére sok tekintetben érdekes s ép azért nagy érdeklődéssel nézünk *Schnorr* könyvtárnok úr további publicatiói elé.

CRESCENS.

T Á R C Z A.

A »HUNGARIA NOVA« ÖTÖDIK KÖTETE.

Bél Mátyás »Notitia Hungariae Novae« ötödik kötete *ma már nem tartozik a könyvészeti ritkaságok közé.* Ebből az V-ik kötetből, mint tudva van, csak az egyetlen Mosonymegye nyomtatott ki. Bélt 1742-ben szélhűdés érte, épen akkor, midőn az V-ik kötet sajtó alá rendezésével, nyomtatásával volt elfoglalva. Be tehát ezt a kötetet nem fejezhette: de a kinyomtatott ivекből — Mosonymegye — körülbelöl négy példány mégis forgalomba került.

A »Notitia Hungariae« valóban fejedelmi díszmunka volt, mely a Marsigli Danubiusának sem maradt mögötte, s az olasz és francia díszmunkákkal is kiállotta a versenyt. De az exemplar nitidissimum is a négy kötetből csonka volt: nagy értékű ugyan, de mégis csonkaság. S minthogy a »Notitia«-nak irodalmi, földrajzi és történelmi becse egyaránt nagy volt, (mert e munka az alapvetők közé tartozott,) annyiaval érezhetőbb volt a hiány.

Bél megbetegedése s halála után senki sem vállalta el, legalább a készen levő ivекnek közzétételét, s maradt a munka csonka.

És most, a munka elkészülésének másfélszázados évfordulóján, gróf Zichy Jenő alapító és választmányi tagtársunk kiadta azt.

Nem volt könnyű feladat, de neki sikerült a felismerhetetlenségig hű facsimilét készíteni ebből az V-ik kötetből. Magok a szép és tiszta medieval betűk, a pompás initialisok s záródiszítések, a megye térképe s maga a papír is oly kitűnően vannak utánozva, hogy az eredeti s az utánnyomás közt nincs semmi különbség.

Nagy költséggel, buzgalommal s ügyszeretettel lehet csak egy ilyen kiadást eszközölni, s mi nem tehetjük, hogy hálás köszönetet ne mondjunk Zichy Jenőnek, hogy sem anyagi áldozatok, sem a dologgal járó fáradságos munka nem tarták vissza ez áldozat meghozásától, melylyel korunk egyik legszebb könyvészeti emléket hozta létre. Bemutatjuk olvasóinknak a nemes gróf előszavát:

»A magyar történelemre vonatkozó tanulmányaim során bő alkalmam nyílt történelmi földrajzunk jeles úttörőjének, Bél Mátyásnak műveivel megismerkedni. Ez alkalommal tapasztaltam, hogy a nevezett szerző »Notitia

Hungariae Novae« etc. című művének V-ik kötete ma már a legnagyobb könyvészeti ritkaságok közé tartozik. Ez csak úgy magyarázható meg, hogy a mű megjelenése közben elhalt szerzőnek befejezetlenül maradt kézírataiból a kiadást eszközöl bécsi udvari nyomda csakis a Mosonmegyére vonatkozó s már korábban kiszedett önálló részt bocsátotta mérsékelt számmal piacra. Azt hiszem tehát, hogy a magyar történetírásnak teszek szolgálatot, ha a régi tudós iránt, ki családom történetével e művében sokat foglalkozott, hálámat egy újabb kiadással rovom le. Nem a benne levont s ma épen másfél század után könnyen megingatható eredményekért teszem ezt, hanem a benne először főlhalmozott, de az előrehaladott tudományban még ma sem érvényesített nyers anyagért, mely — érdem szerint s tegyük hozzá, hogy az irodalmi kalózok ellenére is — mindig az első feldolgozó tulajdona marad. Végül megjegyzem, hogy ezen új kiadásból, melynek típusa lehetőleg a régi eredetijéhez ragaszkodik, viszonyainkhoz mérten csak száz számozott példány készült. De ezen mennyiségből szívesen szolgálók nyilvános könyvtárainknak és tudományos intézeteinknek, ha a mű első négy kötetét kiegészíteni akarják és ebbeli szándékukat nálam jelentik. Budapest, stb. Zichy Jenő gróf.»

ÉSZREVÉTELEK MELTZL OSZKÁR

»AZ ERDÉLYI SZÁSZOK IPARÁRÓL« ÍRT ÉRTEKEZÉSÉRE.

— MÁSODIK ÉS BEFEJEZŐ KÖZLEMÉNY. —

Tagadja továbbá M. úr, hogy a német- és magyarországi czéhek között »állítólag *jelentékeny* (!) különbségek léteznek«. Megjegyzem, hogy a »*jelentékeny*« jelzőt ő csusztatja be; én csak »különbséget« írtam (18. l.) s ezt fenn is tartom. De azt már igazán nem tudom, honnan veszi, a mit nekem imputál, hogy »sajátságos, hogy Sz. épen ott talál különbséget, hol a legnagyobb összhang uralkodik, t. i. a *czéhek s az egyház közti viszony tekintetében*«. M. úr ezt a következő sorokból olvasta ki:

»Élénken jelzi a különbséget a német és magyar czéhek között maga a *bírság neme is*. Míg Németországban a bírságok *leginkább sörben* állapítvák meg, addig a magyarországi czéheknél a leggyakrabban előforduló bírság a *viasz*, melyből a czéhek külön vagy közös oltáraikon a gyertyákról gondoskodtak.«

Csak nem a *bírságban* rejlik talán »a czéhek s az egyház közti viszony«?! Alább ő maga is beismeri, hogy Németországban »bírságok sörben vagy borban gyakran fordultak elő« (646. l. jegyzetben). De most következik a fő dolog. Elmondja ugyanis, hogy »az új (1376-iki szász) czéhrendszer Erdély határain túl is híressé vált s *Magyarország számos városában mintául szolgált a czéhsszabályok alkotásánál*«. Azután jegyzetben reám sujt le, a miért azt állítom, hogy »a magyarországi iparosok nem szorultak a szászok czéhsszabályaira«, mert az anyaországban már előbb is voltak czéhsszabályok s a Nagy Lajos czéhrendezése úgy látszik ezekre is kiterjedt. Anathémája itt így hangzik:

»Sz. ezeket mondja: »A czéhek nálunk az *olasz-* és németországi czéhek mintájára alakultak, de a magyarországi jogviszonyokhoz alkalmaz-

kodva, lassanként a külföldiektől eltérő magyaros szervezetet és jelleget öltöttek. « Kár, hogy Sz. semminemű bizonyítékot nem hoz fel a magyarországi czéh-ügy összeköttetésének beigazolására az olaszszal, mely utóbbinak befolyását úgy látszik még előbbre is teszi a németnél. Eltekintve a történelmi viszonyoktól, a magyarországi és német czéh-intézményeknek már csak *felületes összehasonlítása is* merőben légből kapottnak tűnneti fel ama felfogást, valamint tudunkkal egyik komoly magyar történetíró sem osztotta azt. »

Az olasz befolyást s a magyarországi jogviszonyokhoz alkalmazkodást csak az tagadhatja, a ki városaink fejlődését s nemzetiségi elemeit nem ismeri. Hiszen azt nálunk az iskolai tankönyvek is tanítják, hogy első városaink, sőt fővárosunk mint Esztergom és Székes-Fehérvár legtekintélyesebb polgárai, telepesei *olaszok* voltak, hogy pl. Esztergomban oly nagy volt a számuk, hogy külön »*olasz-utcái*«-jok volt még a XIII. században is. *Olaszi* nevű helyneveink az ország különböző részeiben maig is nevükben viselik eredetüket. Az olasz befolyás tehát nyilvánvaló. De bebizonyított tény az is, hogy nemcsak mi tanultunk az olaszoktól, hanem maga a híres cultur-nép a német is az olaszoktól tanulta el és vette át a városi intézményt és specialiter a »czéh-ügy«-et. M. úr »komoly magyar történetírók«-kal kívánja ezt bebizonyítanom. Legyen tehát.

Azt hiszem, hogy Salamon Ferenczet »komoly magyar történetíró«-nak tartja. S ha megolvassa az ő Budapest történetében azokat a fejtegetéseket, melyekben kimutatja az olasz befolyást nemcsak a magyar, de a német városi és czéh-intézményre is, ilyeneket fog ott találni: »Bizonyos az — úgy mond Salamon — hogy ha a középkorban nem lettek volna a rómaihoz hasonló városok még *Olasz-* és déli Franciaországban s a mai Belgiumban láthatók, *a tisztán német népek talán 2000 év múlva sem találják fel*, hogy kell várfalat, templomot, kőházat építeni. A rómaiak hagyományai nélkül *a czéheket még kevésbé találhatnák fel.*« Tovább még azt is mondja, hogy »az a német történész, a ki tagadja, hogy a németek a civilisatio más elemeivel együtt a városok és polgári rend emancipációjára az eszmét, buzdítást és számos külsőséget *Olaszországból hozták*, nem kevesebbet állítana, mint azt, hogy az akkori Németországban hiányzott minden tanulékonyság, sőt hogy a Hohenstaufen ház csak temérdek kárt, de semmi hasznot sem tett Németországnak és az emberiségnek.« (Bp. tört. II. k. 99. és 113. l.)

Bizonyára *Ipolyi* Arnoldt is elfogadja »komoly magyar történetíró«-nak. Ő is azt tanítja, hogy hazánkban az első níveltebb iparosok az *olaszok*, a latinusok, a mint *okleveleink* az első századokban városaink magasabb iparosai ezen polgáriasult osztályát rendesen nevezik. (Besztercebánya művelődéstört. vázlata. Századok 1874. 533. l.)

Szalay József külön könyvet is írt a magyar városok keletkezéséről, melyben oklevelek alapján kimutatta, hogy az első magyar városok legtekintélyesebb telepesei olaszok voltak. »A dolog természetéből következik — úgy mond — hogy a telepítés *olaszokkal* eszközöltetvén, *a mintát*

Olaszország városai képezék.» (Városaink a XIII. században 7. l.) Első iparosaink is olaszok lévén, a dolog természetéből következik, hogy czéhrendszerük is olasz mintára alakult, s nem mentek kölcson kérni az erdöntúli tanítványoktól, a kiknek exclusivitása különben is eléggé ismeretes.

Azt is megolvashatja Szalay munkájából (hogy specialis czéh-tígyet idézzek) hogy pl. a pesti hajósok czéhe »sok tekintetben *analogiát mutat az alkori olaszországi czéhekkel*» (144. l.).

Ugyanaz a Szalay J. »Városaink nemzetiségi viszonyairól a XIII. században» is írt értekezést, melyben egyebek közt azt mondja, hogy a magyar királyság első századaiban »az idegenek közt *a föld- és bányamívelő németek helyett a kereskedő és iparos olaszok* voltak a számosabbak, a kik akkor az ország fővárosaiban Sz.-Fehérvárt és Esztergomban a polgári elemet képezék s a püspöki városokban, különösen Pécsen és N.-Váradon is elterjedének.» (Századok 1880. évf. 544. l.). »Kétségbevonhatatlan — úgymond tovább — hogy *az olaszok a magyar városi élet fejlődésére, sőt megalakulására igen nagy befolyást (!) gyakorlának*, hiszen éppen az *olasz*, vagy helyesebben *olasz-magyar* Sz.-Fehérvár és Esztergom voltak azon városok, melyek minden tekintetben »jogra és szokásra« mintaképül szolgáltak az ország összes városainak *nemzetiségi különbség nélkül*».

Ezek alapján állítottam én, hogy a magyar városi intézmények (köztük a czéhek) keletkezésére a német mellett az olasznak is tulajdonítandó egy kis rész; sőt engedje meg azt is, hogy — saját szavaival élve — az olasz befolyás még előbbre (legalább időrendben előbbre!) teendő.

Különben én ezzel a német befolyást a magyar czéhrendszer alakulására kisebbiteni egyáltalában nem akartam, ha csak nem nagyobbítottam befolyásukat, midőn azt írtam, hogy a czéhrendszer meghonosításában nálunk »úttörőknek kétségkívül az erdélyi és szepesi szászokat kell tekinteniünk.« (A czéhek történetéről M. osz. 8. l.)

Mások még ennyit sem concedálnak. Szalay pl. azt mondja, hogy »a magyar városok szervezete olyan vala, hogy a nem magyar eredetű lakossággal bírt városok is magyaroknak érezték magokat« s hogy »városaink korántsem valának oly idegen intézmény, mint azon Németországból hazánkba is elterjedt theoria befolyása alatt hitték, miszerint a községi élet germán intézmény.« (Századok 1880. 556. l.)

Engedje meg ezek alapján végezetül, hogy fentartsam azt az állítást is, hogy *a czéhek idegen intézménye nálunk a magyarországi jogviszonyokhoz alkalmazkodott*.

Olasz és magyar befolyásra vall maga az a körülmény is, hogy éppen az *olasz* eredetű magyar király N. Lajos szabályozza a szász czéheket is. M. úr ugyan ezek családfáját nagyon messze szeretné felvinni, midőn azt mondja, hogy »annyi bizonyos, hogy 1376-ban a czéhtársulatok az erdélyi szász földön már *igen régi, sőt bizonyos értelemben elavult intéz-*

menyt képeztek; de egyébbel megokolni nem tudja, csak azzal, a mit ez 1376-iki oklevél általánosságban mond, hogy »a nevezett évben újjá szerveztettek, minthogy azokba az idők folyamában számos visszaélés és káros szokás fészkelte be magát«.

M. úr azt szeretné elhitetni, hogy Magyarországon az erdélyi szászok találták fel a czéhintézményt. Ezzel szemben én kimutattam, hogy a magyarországiak nem szorultak az erdélyi szászok czéhszabályaira, mert míg a szászok első czéhszabályait 1376-ból ismerjük, addig pl. a kassai szücsök már 1307-ben saját szabályaikkal élnek s a szepesi szászok 1370-ben már épúgy hivatkoznak régebbi jogszabályokra, mint az erdélyiek, sőt nagyon valószínű, hogy N. Lajos czéhszabályozása a magyarországi városokra is kiterjedt, mert feltűnő, hogy épen ugyanazon 1376-ik évből maradtak fenn a pozsonyi mészárosok, suszterek és pékek szabályzatai is; arra azonban pozitív adatot, a mit M. úr (tudom Horváth M. után) állít, hogy az erdélyi szászoké Magyarország számos városában *mintául szolgált* a czéhszabályok alkotásánál: én nem ismerek.

M. úr azonban Horváth Mihálytól is csak az ő cultur-eszmeinek hízelgő néhány állítást fogad el. Midőn pl. M. úr az erdélyi szász czéhek »szabadi szellemét« magasztalja, megjegyzi, hogy »igen feltűnő Horváth Mihály ellenkező ítélete: »e czéhszabályok azon szűkkeblű szellem által, mely belőlük lehel, egynémiben összeszoríták az ipar szabadságát«. — Ebben tehát neki H. M. sem eléggé komoly magyar történetíró!

Ennyi sok ellenmondás után azonban érzem, hogy egy kis kárpótlással is tartozom s örvendek, hogy egy más kérdésben örömet okozhatok M. úrnak és pedig a czéhszabályok németnyelvűsége kérdésében.

Azt mondja ugyanis, hogy »az első németnyelvű czéhszabály a kolozsvári aranyműveseké az 1473-ik évből.« Itt már én kiáltom, hogy höher! höher! Az első eddigelé ismeretes legrégibb német nyelvű a kassai szücsöké 1307-ből, a melynek még eredetiben fennmaradt 1448-iki megerősítése és pótlása is régibb a M. úr által elsőnek ismertnél. (Kiadva a Történelmi Tár 1889. évf. 181. l.) Ezt követi a kassaiakénak hosszú sorozata a XV. sz. első feléből, mint a takács-legényeké (1429), az erszénygyártóké (1439. és 1459.), szíjgyártóké (1450.), mészárosoké (1452.), kocsigyártóké stb. (1459.), szabóké (1461.), lakatosoké stb. 1461.), nyereggyártóké (1461.), timároké (1467.), melyek mind németül írvák s mind régiebbek a M. úr által elsőnek ismert német czéhszabálynál.

Ezekről, mentségére legyen mondva, részben csak az én, a czéhekről írt munkámból értesülhetett volna (10. és 20. l.); melynek azonban csak a bevezetésével foglalkozott.

Azt már inkább meg lehetne kívánni, hogy a pozsonyi iparkamaránál legalább a pozsonyi iparosok legrégibb szabályzatait ismerjék, pedig lám ezek is németül vannak írva, így az »Ordnung der Pressburger fleischhacker« 1376-ból, a »Schusterordnung« 1376-ból, a »Bäckerordnung« 1376-ból, a »Schneiderordnung« 1411-ből.

Ezek mind régebbiek az 1473-ikínál, s az »Ofner Stadtrecht«-ben vannak kiadva.

De vannak a kolozsvárinál régebbi német czéhszabályok magok közt a szászok közt is, eltekintve a segesvári vargák 1411. és 1471., a megyyesi tímárok 1417., a kolozsvári tímárok 1464. német kiváltságaitól: ilyen a nagyszebeni vargák czéhszabálya 1455-ből.

A német czéhek és czéhszabályok tehát elég régiek és hatalmasok maradnak Magyarországon még akkor is, ha megadjuk a magyarnak is a mi a magyaré, s az olasz befolyásnak a mi az olaszé.

SZÁDECZKY LAJOS.

REPERTORIUM.

a) Önálló munkák.

J. de Baye, Le trésor de Szilágy-Somlyó. Communication faite à l'academie des inscriptions et belles lettres dans la séance du 3. juillet 1891. (Paris, Nilsson, 1892. 4° 17 l. és ábrák.)

Gumplovicz, Das österreichische Staatsrecht. (Ismerteti Schwicker J. M. az Allgemeine Zeitung 253. sz. mellékletén.)

Goetz Walther, Maximilians II. Wahl zum römischen König 1562. (Würzburg, 1891. 209 l.) Ism. a lipcei Centralblatt 1892. 33. száma.

Jean Sommer, A. M. Graziani et Émile Legrand, Deux vies de Jacques Basilicos, seigneur de Samos, marquis de Paros, comte palatin et prince de Moldavie. (Paris, Maisonneuve XLI. 295 l. 4°.) V. ö. *Thallóczy* cikkét a Történ. Tárbán 1890. 209. és 456. l.

Gustav Bauch, Rudolphus Agricola Junior. Ein Beitrag zur Geschichte des Humanismus im deutsch-polnisch-ungarischen Osten. (A boroszlói felsőbb II. polgári iskola programmértekezése. 1892. 38 old.)

Vault F. Ede, Guerre de la succession d'Autriche 1742—48. Mémoire, revu par *P. Arvers*. (2 köt. Páris, Berger-Levrault. 1892. 2 köt. 1644 old. 24 Mark.)

Denisle et Chatelain, Chartularium Universitatis Parisiensis Tomus I. (1889.). E hatalmas mű több helyen hazánkról is szól, így az 1251-ben (Matthaeus Parisiensis nyomán) elbeszélte vérengzésről, melynek egy Párisba került hazánkfia volt állítólagosan okozója. 1253/4-ben pedig IV. Inceze pápa elrendelte, hogy ezentúl több országban, így hazánkban is, a leges seculares többé ne taníttassanak. (Valjon azonban IV. Inceze ezen oklevele hiteles-e, az kérdéses.)

Millet F. D., The Danube, from the black forest to the bleak sea. (New-York, 1892. 15 Mark.)

Stolzberg-Luttmersen (E. von.), Die Spuren der Longobarden vom Nordmeer bis zur Donau. (Hannover, 1892.)

Recueil des traités et conventions conclus par l'Autriche-Hongrie

avec les puissances étrangères. Nouvelle suite. (Bécs, Fromme. XIII, 628 l. 28 Mark.)

Wislocki Henrik, Aus dem innern Leben der Zigeuner. (Berlin, Felber. 28 képpel.)

Zimmermann T. és Werner C., Urkundenbuch zur Geschichte der Deutschen in Siebenbürgen. I. köt. 1—582. sz. (Nagy-Szeben, Michaelis 1892. XXX és 620 l. 25 Mark.)

Woenig Fr., Eine Pustenfahrt. Bilder aus der ungarischen Tiefebene. Illustr. vom Klamroth. (Lipese, Jacobsen. VIII, 196 l. 6 M.)

Schmid Franz, Genealogische Stammtafel d. Kaiserhauses Habsburg-Lothringen 1708—1892. (Krems, Oesterreicher. 1 M. 60 Pf.)

Frank P. J., Gegenwart und Zukunft der Siebenbürger Sachsen. Eine volkwirtschaftliche Studie. (Nagy-Szeben, Michaelis. 1892. X, 268 l.)
Ism. lásd a Deutsche Litterat. Zeitung 1892. 29-iki számában.

Poultney Bigelow, a német császár egyik intimusa, »Paddles and Politics down the Danube« cz. könyvben leírta azon utat, melyet a Dunán Eschingentől kezdve egészen a torkolatáig megtett. Szól benne hazai viszonyainkról is, és elmondja tapasztalatait.

Karpeles Gustav, Allgemeine Geschichte der Litteratur etc. (2 köt. 1891.) A II. kötet függelékében szól a magyar irodalomról is.

Az 1891. évben Bécsben rendezett costume-kiállítás legbecsesebb tárgyaitól, köztük számos magyar ruháról *Löwy J.* udvari fényképész fölvételeket eszközölt, melyek a *Masner* Károly tollából származó szöveg kíséretében a következő disz munkában jelentek meg: »Die Costümausstellung des k. u. k. österreichischen Museums. (Bécs, 1892. 1. füz. 10 tábla és 3 old. szöveg. 20 Mark.)

Heling Jonathan, Die Wahl des römischen Königs Matthias. (I. rész. A belgardi gymnas. programm-értekezése 1892.)

Tivaroni Carolo, l'Italia durante il dominio austriaco. (Torino, 1892. Roux et Cp. 662 lap. 4 lira 50 cent.)

Souvenirs de général Jarras. (Kiadja özvegye, Paris, Plon. 1892.)
Jarras tábornok 1870-ben a francia Rajna-hadsereg törzskari főnöke volt. Hogy a maga eljárását igazolni iparkodik és Bazaine- meg Lebeuf-ról sok érdekeset beszél, e helyen nem érdekelhet bennünket. Fontosabb, amit a sokszor emlegetett francia-osztrák szövetségről mond. Jarras így beszéli el a dolgot: A háború kitörése előtt, 1870 tavaszán, Albrecht főherczeg Párisba érkezett és magával hozta az osztrák törzskar által kidolgozott haditervet, mely azon föltét alapján készült, hogy a francia és osztrák-magyar hadsereg együttesen fognak harczolni. A tervet a főbb francia tábornokok május 19. áttanulmányozták, de nem fogadhatták el, kettős okból; először, mert Franciaország, egyhangú véleményük szerint, még el nem készült teljesen a háborúra; másodsor, mert Ausztria kikötötte, hogy csak hat héttel a háború kitörése után kezd meg a maga részéről is az ellenségeskedést. Így a terv dugába dőlt. III. Napoleon császár ugyan

még egy kísérletet tett, hogy Ausztriát megnyerje, mi célból Lebrun tábornokot küldte Bécsbe, de fejedelmünk semmi kötelező ígéretet nem tett.

Zwiedinek-Südenhorst Hans., Erzherzog Johann von Österreich im Feldzug von 1809. (Gráz, Styria. 1892. 620 lap, 4 térkép, 4 M. 30 Pf.) Az a kedvezőtlen kritika, amely *Wertheimer* »Ausztria és Magyarország a XIX. század első tizedében« cz. könyvének II. kötetében János főherczegnek viselt dolgairol olvasható, arra bírta a Meran-i grófot, hogy atyjának levelezését és egész irodalmi hagyatékát Zwiedinek-Südenhorst grácz tanárra bizza, ki ezek alapján nemcsak János főherczeg tehetségeiről kedvezőbb képet vázolt, hanem különösen az olasz és a magyar hadjáratot, a győri csatát, a Pozsony környékén vívott ütközeteket és a Wagram melletti csatát, a mennyiben János ezekben résztvett, érdekes, apologetikus irányzatú leírásba ecseteli. Közzé teszi nevezetesen János főherczegnek ama levelét, melyben ez Ferencz király előtt a wagrami csatáról való elmáradását, illetőleg elkésését indokolja. A kiadó ama — más történetírók által is hangoztatott — véleménynek ad kifejezést, hogy Napoleon azon esetben is győzött volna, ha János főherczeg csapataival jókor érkezik Magyarországból Wagram mezejére.

b) Hazai hírlapok.

Lonovics és Haynau. (Egyetértés, május 18.)

Török Pál és Benedek. A pátenz visszavonása. (U. ott, jun. 1.)

Schliemann Henrik életrajza. (Budap. Hirlap, jun. 1.)

Takáts Sándor: Gróf Károlyi Sándor, a szathmári béke utáni időben. (Pesti Napló, jun. 2.)

Klapka mandátuma 1867-ben és levelei. (Magyar Ujság, jun. 2.)
Kitűnik, hogy a kiegészítés híve volt.

Silberstein, Ungarns junge Garde. Die Historiker. *H. Marczali.* (P. Lloyd, jun. 11.)

Marczali H. A nagyváradi püspökség. (Budap. Hirlap, jun. 19.)
Hivatkozással Bresslau egy levelére kimutatja, hogy a nagyváradi püspökséget, a Fundatio ecclesiae Namucensis tanúsága szerint, még Szt.-István alapította. Megjegyzem, hogy Bresslau ezen kútfőnek Szt.-István korára való fontosságáról maga is közlött már régebben értekezést a »Neues Archiv für ältere deutsche Geschichtskunde«-ben.

Fest Aladár, *Hogyan és mikor lettek a Batthyány grófok fiumei patri-ciusokká?* (Fiume, május 29.) E cikk *Batthyányi Tivadar*, a Mária Terézia korabeli nádor, Károlynak fiáról szól, ki a Fiume közelében levő grobniki és kulpa-bródi uradalmak birtokos és a horvát helytartó-tanácsnak tagja volt és házat is építtetett Fiumében, (a mai Dell Oste házat). Ő volt az első, ki Fiumét Trieszt-tel szemben versenyképessé akarta tenni azáltal, hogy Magyarország kivitelét Fiuméba iparkodott terelni. Bécsben való tartózkodása idején pedig azon volt, hogy Fiume városa Magyarországhoz

csatoltassék, a miért a háládatos város őt és összes férfi ivadékait díszpolgárnak és a tanács tiszteletbeli tagjának választotta. (1776. apr.)

Fest Aladár, A fumei székesegyház liturgiai nyelvének történetéhez. (Fiume, május 22. szám.) Szól ama rendelet hatásáról, melyben Szozomeno Claudius, polai püspök, a XVI. század végén a szláv liturgia helyébe az olaszt helyezte. A városi tanácsosok, kik különböző okokból a püspökkel újjat húztak, megtagadták a rendelet keresztülvitelét, noha elődeik 1443. a »Liber civilium« tanusága szerint a latint hozták volt be templomukba.

Hentaller L., A Klapka- és a Petőfi-ügy. (Egyetértés, május 24.)

Bunyitai Vincze, Hogy lettek a Várad vidéki magyar falvak oláhdvá? (P. Napló, május 25.) A törökök kiveretése, továbbá a Rákóczi-felkelés és pestis idején terjedett az oláh elem.

Eötvös Károly, A napi díjj 1848-ban. (Egyetértés, jun. 26.)

Junius, Báthory Zsigmond. (Budapesti Hirlap, jul. 1.)

Miért végezték ki Batthyány Lajost? (Budap. Hirlap, okt. 6.)

Az első magyar kormányelnök életéből. (Pesti Hirl. okt. 6—7.)

Képviselői napi díjak 1867-től 1891-ig. (Pesti Hirlap, okt. 12.)

Kossuth és családja. (Egyetértés, okt. 11.)

Hentzi-cikk: Hentaller L., Az 1848-iki sajtó véleménye Hentziről.

(P. Napló, okt. 16.) — *U. az, Hentzi és Buda ostroma.* (Egyetértés, okt. 18.) — Hentzi élete. (Magyar Hirl. okt. 17.) — A Hentzi-szobor leleplezése 1852-ben. (P. Napló, okt. 18.) — *Schweinütz-Krain* Gyula honvéd-alezredes: Egy emlékirat a Hentzi szoborról. Megjelent 1871-ben. (Egyetértés, okt. 21.) — Egy angol a Hentzi szoborról. (Ward képviselő és szerkesztő. Megj. az Egyetértésben okt. 18.)

Werner Gyula, A pogány török győzelme. (Magy. Hirlap, szept. 29.) Új színben tünteti fel a mezőkeresztesi csatát (1596.) Egerváry János levele nyomán.

Werner Gy., Egy szász emlék (1705—7.). Közlé a Magyar Hirlap, nov. 19. száma.

Marziani Gy., Történelmi távlovaglások. (Budapesti Hirlap, okt. 7.)

Salamon Ferenczről megemlékeztek: *Heinrich G.* a Pester Lloyd-ban (okt. 10.); *Szász Károly*, Emlékezés Salamon F. ifjúságára, (a Vasárnapi Ujság-ban 42. sz.); *Kőrösi L.*, a Budapesti Hirlapban (okt. 10.); Salamon mint causeur (Pesti Hirlap, okt. 16.); *Marczali H.* (a Szalon-ban okt. szám); *Kónyi Manó*, S. F. a magyar sajtóról. (Budap. Hirlap, okt. 12.)

Katona József jubileuma alkalmával megjelent cikkek: A Bánk-Bán költőjéről. (Egyetértés, nov. 11., továbbá a Pester Lloyd-ban, nov. 10.) — Bánk-Bán előadások a nemzeti színház megnyitása előtt. (P. Hirlap, nov. 10.) — *Rudolf Lothar, Eine nationale Tragödie* (Neue Freie Presse, október 4.)

Irányi Dánielről jóformán az összes sajtó közölt emléksorokat. (Nov. 2—4.)

Az erdélyi magyar színészet 100 évi jubilaumáról lásd a Nemzet,

nov. 11. számát, továbbá *Váli Béla* cikkeit: Felvinczy György, az I. erdélyi magyar szinigazgató 1650—1706. (Egyetértés, nov. 8.) és »Az erdélyi magyar színház alapvetése« (u. ott, nov. 9.) — *Janovics Jenő*, a kolozsvári színház 100 évvel azelőtt. (Magy. Hirlap, nov. 9.) — L. még a kolozsvári lapokat. — Az erd. színészet jubileuma. Képekkel. (Vasárnapi Ujság, 1892. 46. szám.)

Pelegrini Albert, A rastadti követ-gyilkosság. (Egyetértés, 1892. novemb. 18.)

Budapesti Hirlap. (1892. nov. 17. és 30.) Ki volt a nagy szabadságharczban a legfiatalabb honvéd? (A felsoroltak között Blaskovics Lajos és Komáromy Elek voltak a legifjabbak.)

A Pragmatica Sanctio legendái. (Pesti Napló, okt. 2.)

A Gyulai-nemzetség. (Budap. Hirlap, nov. 1.)

Kiss György, A kurucz király. (Budap. Hirlap, aug. 31. száma.) Szól Faygel Péter, Thökölyi nevelőjéről és jobb kezéről.

Füssy Tamás cikke: »Deák Ferencz gyermek és ifjúsági életéből«, megj. a Magyar Állam nov. 20-iki számában. E cikk kivonata az *Athe-naeumnál* megjelent hasonló című kis füzetnek.

Bálint Gábor, *Attila kincse. A nagy-szent-miklósi lelet feliratainak megfejtése.* (Pesti Hirlap, nov. 20.) Bálint a *Fischer Károly* által 1889-ben kiadott »A hun-magyar írás és annak fenmaradt emlékei« nyomán megkísérli a feliratok megfejtését. Szerinte a kincs nem származhatik Attilától, hanem valamelyik bessenyő fejedelemtől és a feliratok maguk is bessenyő eredetűek. Az említett helységek a kincs lelhelyének vidékén keresendők.

Besze János Mezőkövesdnél 1849-ben. (Budapesti Hirlap, okt. 23.)

A bunyevácok. Iványi Istv. Szabadka város történetének II. kötete nyomán. (Budapesti Hirlap, 1892. nov. 18.)

Hentaller Lajos, Kossuth alkotmányterve és a nemzetiségi kérdés. (Egyetértés, szept. 17.)

Olasz orvosok Magyarországon. (Budap. Hirlap, szept. 21.)

c) Külföldi folyóiratok.)

Fraknóinak Mátyás királyról irt, németre is lefordított művéről kedvező ismertetést közöltek a *Revue d'histoire diplomatique* (1892. 3. számában), Berzeviczi A. (a müncheni Allgemeine Zeitungban, 179. sz. melléklet); továbbá az Archivio storico italiano 1891. 3. száma. A Deutsche Literatur-Zeitung 40. számában *Bachmann* méltatja a munkát, egészben véve dicséri, de több részletben hibáztatja szerzőt, így a cseh háború kérdésében, a külügyi diplomáciai tárgyalásokban, Bonfinius vak követésében sat. A lipseai Centralblatt már ez évi 3. számában közölt Hb. chiffre alatt kedvező ismertetést, szintűgy a Historisches Jahrbuch. (1892. 367—8. l.)

Am Urquell. (1892. 5. füz.) *Dörfler A.*, Todvorbereitungen im magyarischen Volksglauben. — 9. füz. *Dörfler A. J.*, Das Blut im ungarischen Volksglauben.

Deutsche Literatur-Zeitung (1892. 27. sz.) és lipcsei Centralblatt (38. szám.) *Wlstocki*-nak új könyvét ismertetik: Märchen und Sagen der Bukowinaer u. Siebenbürger Armenier. (1892.)

Protestantische Kirchenzeitung. (1892. 35. sz.) Magyarisíró der protest. Kirche in Ungarn.

A krakkói akadémia múlt évi, október havi közlönyében (Bulletin) *Sokolowski* tanár kimutatta, hogy egy jelenleg a drezdai »Grünes Gewölbe«-ben őrzött megaranyozott kristály-serleg, amint azt az Anjou királyi czímer, a lengyel czímer és az utólag hanyagúl odaillesztett felirat tanúsítja, Hedvig lengyel királyné (Nagy Lajos leánya) koronáztatása alkalmára készült. Eredetileg ugyan Mária királynőnek volt szánva, de a lengyelek tudvalevőleg Hedviget választották királynak. A serlegen látható díszítmények azon díszítményekhez hasonlítanak, melyek a Nagy Lajostól Aachenbe küldött edényeken láthatók. A serleg a krakkói káptalan kincstárából került Drezdába, mikor? — az nem bizonyos.

A *Revue d'histoire diplomatique*, Szilágyi Sándornak: »Erdély és az éjszakkéleti háború«-járól igen elismerő ismertetést. (1892. 3. sz.)

»Denkschriften der k. Akademie der Wissenschaften.« 1892. *Kroll J.*, Die etruskischen Mumienbinden des Agramer National-Museums. (Külön lenyomatban is megjel. Bécs, Tempsky. 4-r. 70 old. 10 táblával. 8 Mark.)

Schlüter, *Die Reise Papst Pius VI. nach Wien.* (Denkschriften der Wiener. Akademie. 1892. 47. köt.) Ism. a P. Lloyd. (okt. 5.) és a Századok (1892. 763. l.)

Archiv für katholisches Kirchenrecht. (1892. 62. köt. 5. füz.) Die Ungültigkeit der so genannten siebenbürgischen Ehen in Österreich.

Wlstocki, Die Szekler und Ungarn in Siebenbürgen. (Ism. Lehmann P. a Deutsche Literatur-Zeitungban. 1892. 44. szám.)

Ortway Th., Geschichte der Stadt Pressburg. (E munkát *Krones Ferencz* ugyane folyóirat 45. számában igen kedvezően bírálgatja.)

Schwarz Jul., Die Demokratie. (II. köt. 1. fele.) Ismerteti a lipcsei Centralblatt 31. száma. A »Montesquieu u. die Verantwortlichkeit des Monarchen« cz. értekezéséről pedig a 32. szám közöl bírálatot.

Király Joh., Gesch. der Donau-Mauth u. des Urfahr-Rechtes der kgl. Freistadt Pressburg. (Ismert. ugyanezen folyóirat 32. száma.)

Deutsches Wochenblatt. (1892. 28. szám.) *Schwicker J. M.*, Die Sachsen in Siebenbürgen.

The Athenaeum. (1892. 3375-iki szám.) *Vámbéry Ármin* ismerteti e számban az 1891. július és 1892. július közötti időben megjelent fontosabb magyar műveket a »Continental Literature« rovatban.

Domazsewski, Zur Geschichte der Administration der römischen Provinzen. (Rheinisches Museum für Philologie. XLVI. 1891. 4. füz.) Szól a »legio II. Adjutrix«-ról, mely Britania Minor-ból Pannoniába helyeztetett át. Ugyanez (a XLVII. köt. 1892. évf. 1. füzetében.): Die Ma-

gistratur der »tres viri nocturni« cz. alatt egy dáczi felirat nyomán értekeznek e hivatalról.

Revue d'Histoire diplomatique. (1891. 3. füz.) *Fraknói*, Mátyás király külügyi politikájáról értekeznek az 1464 — 1470. években.

English Historical Review. (1892. apr. füz. 235 — 255. l.) *R. Nisbet Bain*, The siege of Belgrad. 1456. Igen alapos dolgozat, melynek írója lelkesedéssel méltatja Hunyadi János érdemeit, sajnálja azonban, hogy a magyarok nem okultak a török támadáson, folytatták versengéseiket és a mohácsi temetőbe juttatták országukat.

Revue générale du droit. (1891. szept.—okt. füzet.) *Reich*, Les institutions greco-romaines au point de vue antiévolutionniste. Suite: Le droit romain et les théories modernes sur l'évolution. Szól a többi között arról is, miért sikerült a római jogot Németországba és Franciaországba átültetni és miért nem Magyarországra, Angliára, az Egyesült-Államokba.

Fischer Lajos báró, volt magyar huszártiszt, ki mint Afrika-utazó rövid idő alatt nagy tekintélyre emelkedett, augusztus havában elhunyt. Utolsó, Höhnél osztrák-magyar sorhajó hadnagyhoz intézett levelét Hevesi L. közlé a Fremdenblatt nov. 10. számában, egy korábbi levelet Lóczy L. a Földrajzi közleményekben.

Bolte dr., a brandenburgi örgrófság történetével foglalkozó társulat ez évi május 4-iki gyűlésén egy, a berlini kir. könyvtárban talált kézirat alapján *Domnig Heinz*, boroszlói városi kapitányról értekezett, kit Hunyadi Mátyás királyunk emelt 1487-ben ez állásra és ki mindenben Mátyás követeléseit érvényesítette. Mátyás halála után Domnig az ellenséges polgárság sürgetésére lefejeztetett, míg Mátyás király másik bizalmi férfia, Stein György Berlinbe menekült, hol 1497-ben meghalt.

Ausland. (1892. 21. sz.) *Bergner R.*, Zur Topographie und Ethnologie Siebenbürgens.

Jahrbuch der heraldischen Gesellschaft Adler. (Bécs, Új foly. 2.) *Das Wappen der Dévay.*

Architectonische Rundschau. (1892. 8. füz.) *Hasslinger O.*, Grabdenkmal in Budapest.

Asmussen, Eine deutsche Spracheninsel im ungarischen Erzgebirg. (Deutsche geogr. Rundschau, XIV. évf. 1891. 3. füz.)

Allgemeine evangel.-lutherische Kirchenzeitung. (1892. 43. szám.) Briefe aus Ungarn. (10. folytatás.)

Deutsche Revue. (1892. jún.) Einige Gedenklätter an den Grafen de Launay, (az elhunyt berlini olasz követről.) Von einem Ungar.

Prometheus. (1892. 148. sz.) *Tiessen E.*, Aus der Lebensgeschichte des Plattensees.

Revue Historique. (49. köt. 1892. 230 — 235. l.) *A. de Gerando*, Paul Hunfalvy. Necrolog.

A »Grazzer Tagespost« jul. 16. számában a *Kostromanovics családról*

jelent meg egy cikk, mely Sign dalmát város közelében, Potravlje-ben él és a hasonló nevű magyar bántól származtatja magát. A család őse, kit eredetileg Gütermann-nak hívtak Pozsonyból vándorolt be állítólag Horvátországba. Egyik sarjadéka, Comes Johannes de Cotromani elfoglalta 1194. Boszniát, melynek kormányát is ő vezette 1251-ig. Neje, Nemanja Danica, I. Tvartkó bosnyák királynak dédunokája volt. Jelenleg még 12 férfiú él e családból.

Jahresbericht des Vereins für Erdkunde zu Metz. (1890—91.) Hellwald Friedr., Ungarn und seine Bevölkerung.

Blätter des Vereins für Landeskunde von Nieder-Österreich. (Neue Folge XXIV. köt. 1890.) Hammerl, Die Einfälle der Kurutzen in den Jahren 1703—1706.

Festgabe des Vereins für Landeskunde von Nieder-Österreich. (1890.) Fries, Das Leben der Königin Elisabeth, Gemalin Alberts I. (1262—1313.)

Natur und Offenbarung. (1892. 38. köt. 9. és 10. füz.) Kionka H., Eine Karpathenreise.

Deutsche Zeitschrift für Geschichtswissenschaft. (1892. 2. füz. 326—333. l.) Paul Karge, Die Ungarisch-Russische Allianz von 1482—1490. Karamsin, Strahl, Solovjev és Caro csak futólag érintik Hunyadi Mátyás és III. Wasziljevics Iván közötti diplomáciai alkudozásokat és szövetséget, Fraknoi pedig egyáltalában nem szól e kérdésről. E körülmény indította Karge-t arra, hogy »A régi Oroszország és idegen hatalmak közötti diplomáciai emlékek« alapján e kérdést teljesen és összefüggésben tárgyalja. (Kivonatban közölte az értekezés tartalmát Áldásy Antal a Századok novemberi füzetében.)

Mittheilungen aus der histor. Litteratur. (1892. 20. köt. 3. füzet.) Koser ismerteti Wertheimer művét: »Ausztria és Magyarország a XIX. század első felében.«

Ein Gedenkblatt zum 90. Geburtstag des Exgouverneurs von Ungarn. Kossuth képével. (Lipcei Illustrierte Zeitung. 1892. 2568. szám.)

Krones Ferencz, Zur Geschichte der nachbarlichen Beziehungen Steiermarks und Ungarns bis zum Ausgang der Traungauer. (1192.) Graz, 1892. Különlenyomat a »Mittheilungen des histor. Vereins für Steiermark.« 1892. 40. kötetből, 230—270. l. Ez érdemes értekezésre még visszatérünk.

Krones Fer., Der Jesuitenorden und seine Rolle im Geschichtsleben Ungarns. (Österreich-Ungar. Revue 1892. XII. köt. 5. és 6. füz.).

Baltische Monatschrift. (1892. 39. köt. 8. füz.) Görgei's Waffenstreckung bei Világos am 13. August 1849. (Szerző alighanem valamelyik magasabb rangú orosz tiszt.) — A 9. füzetben pedig Rathef György, »Bismarck und Österreich bis 1866.« cz. értekezése található.

Összeállította: MANGOLD LAJOS.

FOLYÓIRATOK SZEMLÉJE.

— A TURUL III-ik füzete egy igen szép címzer mellékletet hoz : »A somkerekai Erdélyi család címere 1415-ből«, melyhez szöveget *Décsényi Gyula* írt, közölvén levéltári kutatások alapján a család történetét és nemzedékrendjét. Család történeteket irtak még e füzetbe: *Wertner* (A Fraknoiak), *Kis Bálint* (Maylád, Pernyeszi, Basa családok), *Komáromy* (A Szentpáliak). *Pór Antal* genealogiai kérdéseket fejteget, *Myskovszky Bártfa* legrégebb pecséiteit mutatja be, *Fejérpataky László* pedig három királyi pecsétet (Sz. László, Kálmán, Béla) mutat be. A gazdag füzetet érdekes apró közlemények, ismertetések zárják be.

— Az »ARCHAEOLOGIAI ÉRTESÍTŐ« ez évi harmadik, juniusi füzete élő bizonyosságot tesz arról, hogy hazánk legkülönbözőbb vidékein, azokon a helyeken, hol kilátás van archaeologiai leletekre, mekkora szorgalommal kutatnak, rendeznek ásatásokat a szakemberek. A föld gyomra nekik az, mi a történetíróknak a levéltár, s az Értesítő az a tér, hol arról beszámolnak. A jelen füzetet egy nagyobb tanulmány nyitja meg *Károly Leótól* »Az aacheni magyar kápolna ötvösművei«, történetét adván a kápolna keletkezésének, párhuzamot von az aacheni magyar kincsek s a hazánkban levő más emlékek közt, s az eredmény, hogy ezek azokkal kiállják a versenyt. Az Emlékek és Leletek rovatában a rakamazi őskori telepről dr. *Jósa András*, a mosony-szolnoki és jessenhofi bronzkori leletekről ábrákkal *Sötér Ágost*, a gerjeni ásatásokról *Wosinsky Mór*, az újabb purgstalli leletekről (igen szép és érdekes urnák rajzaival) *Bella Lajos*, a selypi leletekről (ábrákkal) dr. *Könyöki Alajos*, a csengelei ásatásokról *Reizner János* tesznek jelentést. Kiválóan érdekes a Fraknoi kincstárban őrzött öt magyar diaszöltöny: 1. állítólag Mátyás király dolmánya, 2. egy XVI-ik századi dolmány, 3. Esterházy nádor dolmánya. 4. Esterházy Pál nádor dolmánya, 5. Egy XVIII-ik századi mente, melyek így egymás mellé állítva harmadfél század divatát mutatják be. A Levelezés című rovatban négy közlemény van *Farkas Sándortól*, *Sándorfy Nándortól*, *Lehoczky Tivadartól* s *Vásárhelyi Gézától*. Az Irodalom című rovatban nyolcz hazai s külföldi munka van ismertetve. A Muzeumok s Társulatok című rovatban többi közt kimerítő értesítés van a Sopronmegyei régészeti társulat mult évi kutatásairól. A füzetet a Különfélék rovata zárja be. A IV-ik füzetben két értekezés van: *Décsényitől* a nagy-bányai szent-István templomról (első közlemény) s *Nagy Gézától* »a magyar pogánykor emlékei Fejérmegyében«, kivált a millenium alkalmából, de különben és combinationál s alapos ismerettel irt czikk, mely a denköhegyi gazdag sírleletet s ezek közt a honfoglalás korából ismert egyik kardot ismerteti 45 rajz kíséretében. Az Emlékek és Leletek rovatában *Mihálek J. Bélavára* őskori erőről értekezik; *B. L.* a soproni ásatások eredményeit, *Czobor Béla* két erdélyi úrmutatót mutatnak be; *Illéssy János* levéltári adatokat közöl a soproni várkápolna festésének történetéhez s *Kuzsinszky* az ormódi

aranykines érmeit mutatja be. A »Levelezés« című rovatot *Wosinszky, Récsy, Bella, Ornstein* (a Szamosujvárt talált Athene szobrocskáról), *Spitzer, Lehóczky, Józsa* közleménye élénkítik. Következnek archaeologiai munkák ismertetései, a vidéki társulatok munkálkodásának bemutatása s végül a Különfélék érdekesen összeállított rovata. Hogy hazánkban az archaeologia rendszeres lendületet nyert s szakszerűen műveltetik, abban kiváló érdeme van az Értesítőnek.

— A »HADTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK« f. évi III. füzetét a koronázási huszonöt éves emlékünnepről irt hangulatteljes és ünnepélyes hangon tartott sorok nyitják meg. Következik Rákóczy hadi parancsa 1710-ből, ellátva *Thuly Kálmán* tájékoztató bevezetésével. *Komáromy András* befejezi kimerítő s keresztény és török források felhasználásával irt s pályadíjjal koszoruzott nagyobb tanulmányát, mely szakértő körökben élénk mozgalmat keltett; így hát már e füzetben is van egy pár kiegészítő közlemény hozzá (Gömörytől — egy a 4-ik füzetben is — Thurytól). *Gömöry Székesfehérvár 1601—2-iki visszavételéről* értekezik a hadi levéltár kiadatlan oklevelei alapján. Dr. *Karácson Imre* nagyobb tanulmányt kezd meg: III. Károly háboruja a törökökkel 1737—9. »Sakir« bej és Szabbi török történetírók leírása szerint s ezt a IV-ik füzetben be is fejezi. *Rónay Horváth Jenő* befejezi érdekes közleményét a sziléziai háborúkról Jahnus tábornoknak a Nádasdy-levéltárban fennmaradt jelentései alapján. A Hadtörténelmi Apróságok rovatát *Koncz József* (Nagyvárad capitulatioja), *Gömöry, Thúry, Merényi, Illésy* (az Andrásy-ezred ruházata) érdekessítik. Következnek könyvismertetések, bírálatok, *Manifold* Repertoriuma, s végül a hadi szabályok gyűjteményéhez egy új (a Nádasdyé) járul. Mű melléklet három van a füzethez csatolva: Ö Felsége arczképe, a mezőkeresztesi csata katonai vázlata, s Székesfehérvár 1601-iki visszavétele, *Ortelius* metszete alapján. A IV-ik füzetben *Koncz József* a kimeríthetetlen Teleki-levéltárból új adatokat közöl *Kemény János*nak az 1659—62. évek közt folytatott hadjáratairól, *Rónai Horváth Nagy-Várad* visszavívásának kétszázados emlékünnepe alkalmából megjelent munkákat ismerteti. A 901-iki pozsonyi csatának leírása mutatványul bemutatattik *Ortway* munkájából. Sok érdekes hadtörténelmi apróság, okirat is van a füzetben, többi közt három vallatás a kismartoni levéltárból dr. *Merényitől*, mely becses adalék hadi törvénykezésünk történetéhez, s *Forgách Ádám* katonai rendtartása 1648-ból *Illésytől*.

— Az »IRODALOMTÖRTÉNETI KÖZLEMÉNYEK« II-ik és III-ik füzetei a XVII-ik századi magyar Parnassust egy új fényes névvel gazdagítja: egy olyan költőt mutat be, kit bátran sorozhatunk *Zrínyi és Balassa* mellé! *Esterházy Pál* nádor ez, kit eddig mint jó hazafit, jeles hadvezért, kitünő zeneírót ismertünk s most mint hivatott költőt bámulhatunk. Az a tizenkét vers, melyet *Merényi* bemutat, bármely anthológiának gyöngyét képezné s azt az óhajtatást kelti fel az olvasóban, bárha az egész kötetet, a főlevéltár egyik legnagyobb kincsét »Esterhas Pál énekít« egész terjedelmében bir-

hatnánk. *Ballagi* Aladár »Calanors és Arctinus Athilája« cz. a. új adalékot közöl régi plagiumok történetéhez, párhuzamot vonva e kettőnek Athilája között, s kimutatja, hogy ez utóbbi átírta az elsőnek Athiláját. *Szeremley* a Nyelvtörténeti Szótárból kimaradt szavakat közöl. (E közleményre a Nyelvőr közelebről megjelent füzetében Szarvas Gábor válaszol.) Következik Aranynek egy elfeledett verse, közölve *Kara* Győző által. *Ballagi* Aladár hosszabb tanulmányt közöl e kérdésről: »Attila-e vagy Atilla irandó?« — A pannoniái énekről *Széchy* Károly tanulmányt kezd meg. Nagybecsű bibliographiai tanulmány *Ráth* György értekezése a felső-magyarországi krypto-kalvinisták hitvitázó irodalmáról, mely gazdag tárháza az eddig nem ismert adatoknak. *Kerékygyártó* Árpád beható tanulmányt közöl Istvánffy historiájáról, mely, mint ő mondja, egy kimerítő munkálatnak programját foglalja magában. *Mokos* adalékokat közöl Kocsi Csergheő Bálint életéhez. Igen hecses közlemény Párizzpapai naplója 1649—91. évekből, melyet *Koncz* József mutat be. — A kritikai rovatban *Széchy* ismerteti Kardos Albert irodalomtörténetét, *Ballagi* Géza munkáját a protestans patensről s *Ballagi* A. polemizál a Philologiai Közlönyvel. Az »Adattárban« *Ballagi* A. nagyobb tanulmányt kezd meg »Attila a kutyafajzat« cím alatt, s megkezdi egy velenzei poeta költeményének közlését. Apróbb közlések vannak a rovat érdekessé tételéhez *Mokos*, *Illésy* és *Szilgyi* s *Ballagi* Aladár »Atilla Bibliographiáját« állítja össze.

— A KATHOLIKUS SZEMLE IV. és V-ik füzetében *Takáts* Sándor folytatja s befejezi »Kelemen Didák és Károlyi Sándor« című sok új adatot tartalmazó tanulmányát, úgyszintén *Füssy* Tamás »Mária Terézia Sarolta«-ról gonddal írt és szépen kidolgozott munkáját. *Tóth* Mike »Az anabaptisták Erdélyben és Delpini« cím alatt az anabaptisták betelepítésének s a catholicismusra térítésüknek történetét adja, bemutatván Werner Jakab adatait a betelepítésről. Súlyt fektet szerző Bethlen Gábor azon szabadság levelére, melyet 1621. aug. 21-én Gyula-Fejérvárrt állított ki, s melyet Schuidt az eredetiből (!) kiadott. Ez valami hibás másolat lehetett, mert Bethlen Gábor 1621. aug. 25-én Pozsony alatti táborában volt — tehát Fejérvárrt nem irhatott szabadság levelet alá. Az 1625-ben kelt okmánynak pontos correct szövegét közölte a Történelmi Tár. A Werner által »Botsely Simonnak« írt cancellár nem más, mint Péchy Simon. E füzet is közöl Esterházy Páltól egy szép költeményt.

— A »PROTESTANS SZEMLE« III-ik és IV-ik füzetének tartalmából csak a történelmi vonatkozású dolgokat emeljük ki: *Szathmáry* József a ref. templomi énekes könyv történetét írta le, s *Wéber* Samu tanulmányt közöl »Id. Buchholtz György és kora« cím alatt. Egyháztörténelmi tekintetben kiváló érdekekkel bír Révész Kálmán tanulmánya »A presbyterium legelső nyomai ref. egyházunkban«, mely bebizonyítja, hogy az első presbyteriumok hazánkban legelőször a Dunántúli részben alakítottak. A könyvismertetések rovatában Kvacsala szemlét tart a legújabb Comenius-irodalom felett, melynek függelékét képezi Kvacsala

Comeniusról irt munkájának méltatása. A füzetet irodalmi szemle zárja be hazai és külföldi munkák felett.

— Az ERDÉLYI MUZEUM szeptemberi VII. VIII. s IX-ik füzeiben *Szűcs Lajos* »Fogarasi Történeti Emlékek« (III. és IV. közl.) című cikksorozatát folytatja, s e közleményekben a Majláthok, Békés s a Báthoryak korát tárgyalja. Fogaras a fejedelmi korszak idejében nevezetes szerepet játszott s e közleményekben az erre vonatkozó adatok vannak összegyűjtve. *Ferenczy Zoltán* egy nagyobb cikksorozatot kezd meg, mely az október hóban tartott színházi jubileum alkalmából actualis érdekekkel is bír, s melyre ha be lesz fejezve még visszatérünk.

— Az »ARCHIV des Vereines für Siebenbürgische Landeskunde« XXIV-ik kötetének második füzetében *Gross Julius Herzdorff* Mihálynak családja történetéről irt művét közli okmányos függelék kíséretében, mely kivált a mult század történetéhez érdekes adalék; *Duldner János* Polnár Gábor bozniai püspök életét mutatja be okleveles toldalék kíséretében s Teutsch püspök igen érdekes adatokat közöl a mult század történetéhez.

— A »MAGYAR SION« jul. füzetében dr. *Vargha Dezső* »A Dél-szlávok és III. Inceze pápa« című tanulmányát befejezi, *Halmos* folytatja úgy ebben, mint az aug.—novemberi füzetekben a pozsonyi generalis seminarium című cikket. *Keresztessy Viktor* tanulmányt közöl Columbus jubileumához s *Várnai Sándor* Kálvin és Servetről ír. Mindezekben a füzetekben számos külföldi és hazai munka van ismertetve.

— A »KERESZTÉNY MAGVETŐ« III-ik füzetében *Kanyaró Ferencz* két apróságot hoz az üldözés napjaiból, az egyik Apor Péter feljegyzései az unitáriusokról, a másik egy unitárius magyar zoltár a XVIII. századból. A IV-dik füzetben *Benczédi Gergely* a toroczközi iskoláról és tanítóiról értekezik, 1597-től fogva állítván egybe a tanítók neveit. Az V-ik füzetben *Kanyaró Ferencz* kezd meg egy nagyobb és polemicus tartalmú cikket »Unitárius Történetírás és Kálvin-orthodoxia« czím alatt, melynek e füzet első közleményét hozza.

— A DÉLMAGYARORSZÁGI MUZEUMTÁRSULAT által kiadott történelmi és régészeti Értesítő f. évi II. és III-ik füzetében Baróti Lajos befejezi a bánási legrégibb német település történetét s Milleker Bódog igen hasznos munkát végzett a délmagyarországi római régiségleletek összeállításával. Az »Adattárban« Baróti regestákat közöl a temesvári cath. egyház levéltárából.

AKADÉMIAI PÁLYÁZATOK.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA hadtudományi bizottsága a magyar hadi történetírás fejlődését minden rendelkezésre álló eszközzel elősegíteni kívánván, az 1893-ik évre a következő két pályázatot hirdeti:

I. Kívánczik a magyar hadtörténelem valamely nevezetesebb eseményének önálló leírása.

A dolgozat tárgya választható a mohácsi vész előtti vagy utáni időszakból (1815-ig), de mindenkor föltétel, hogy a cselekmény magyar csapatok által, vagy magyar földön hajtatott végre.

A földolgozás lehet vagy *történelmi*, amikor is szükséges, hogy ez levéltári kutatásokon, lehetőleg eredeti kútfőkön alapuljon, vagy az eseményre valamely irányban új világ* vessen, illetőleg azt rekonstruálja, vagy lehet *katonai*, mely már ismert és nyomtatott kuforrásokra támaszkodik ugyan, de a tárgyat a katonai szaktudomány szabályai szerint kritikailag dolgozza föl. A dolgozat 4—5 nyomtatott ívnél többre nem terjedhet.

2. A munka jutalma *500 arany korona*, mely az aránylag legjobb, de irodalmi színvonalon álló pályaműnek adatik ki; a munka ezenfelül — a folyóiratban való közzététele után — a szokásos tiszteletdíjban is részesül.

3. A pályaművek idegen kézzel, tisztán és olvashatóan írva, lapszámozva s egy, a szerző nevét, állását és lakóhelyét rejtő, jelíggel ellátott pecsétetes levélke kíséretében, a bizottság előadója: Rónai Horváth Jenő, honvéd-őrnagy címére (Pozsony, Apácza-pálya 13. szám) *1893. május 1-ig* küldendők be.

4. Álnév alatt pályázóknak a jutalom nem adatik ki.

5. A jutalomban nem részesült, de megdicsért vagy közlésre alkalmasnak osztályozott pályaművek a folyóiratban a rendelkezésre álló tér arányában szintén közöltetnek, míg a többiek jelíggel levélkéi bizottságilag elégettetnek, a kéziratok pedig a hadtudományi bizottság levéltárába tétetnek.

6. A jutalomra, a hadtudományi bizottság tagjait kivéve, bárki pályázhat.

7. A pályázat eredménye 1893. június 1-én fog közzétettni.

II. *Kívánczik egy katonai értekezés, mely kimutatja, hogy a magyar lovasság az osztrák örökösödési (1740—1748.) és a sziléziai (1740—1763.) háborúkban mily szerepet játszott s ennek folytán az osztrák-magyar lovasság kitűnő hírnevének megszerzésében mily része volt?*

A dolgozatnak előnyül tudatik be az, ha a pályázó még kiadatlan levéltári anyagot is fölhasznál, de ez egyáltalában nem föltétel s a földolgozás alapítható a nevezett háborúkra vonatkozó közismert s minden nagyobb könyvtárban rendelkezésre álló művekre is.

A dolgozat 4—5 nyomtatott ívnél többre nem terjedhet.

2. A munka jutalma *500 arany korona*, mely az aránylag legjobb, de irodalmi színvonalon álló pályaműnek adatik ki; a munka ezenfelül — a folyóiratban való közzététele után — a szokásos tiszteletdíjban is részesül.

Egyébként a fentebbi I. pályázat 3—7 pontja ezen pályázatra nézve is mérvadó.

AZ AKADÉMIA KÖNYVKIADÓ VÁLLALATÁNAK PROGRAMMJA.

— A MAGYAR TUDOMÁNYOS AKADÉMIA »Könyvkiadó-Vállalatára«
köv. aláírási felhívást bocsátott ki:

A Magyar Tudományos Akadémia, az 1893-ik évvel, Könyvkiadó-Vállalatának egy új ciklusát indítja meg.

Oly eredeti és fordított műveket ad benne, melyeknek megválasztásában irodalmunk egyes hézagainak betöltése és a művelt közönség szükségleteinek kielégítése a főszempontok.

E vállalat a történet, irodalom és társadalmi tudományok egész körét fölkarolja, nem terjeszkedvén ki természettudományi munkák kiadására, minthogy e téren a Természettudományi Társulat élénk és sikeres tevékenységet fejt ki.

Minden fordított munkát egy e végből fölkért szakember előzetesen

átvizsgál és a fordítás helyességeért, hűségeért a felelősségben osztozik a fordítóval.

Az 1893-tól 1895-ig terjedő cyklusban a következő munkák fognak kiadatni:

Cherbuliez: »Művészet és Természet.« Fordítja Geöcze Sarolta. Egy kötet.

Dubois-Reymond: »Emlékbeszédek és ünnepi előadások.« Fordítja Szász Béla. Egy kötet.

Emerson: »A szellem képviselői.« Fordítja Szász Károly.

Heinrich Gusztáv: »A német classikus irodalom története.« Egy kötet.

Hunfalvy Pál: »A rumének története 1608-ig.« Két kötet.

Hüppe: »A lengyel köztársaság alkotmánya.« Fordítja Szathmáry György.

Lanciani: »A régi Róma, a mai tudomány világánál.« Fordítja Lubóczy Zs. Egy kötet, számos rajzzal és műmelékkel.

Pauler Gyula: »A magyar nemzet története a XI., XII. és XIII. században.« Két kötet.

A jelen cyklusba fölveendő további két vagy három kötetre nézve (az aláírók számához képest) a Könyvkiadó-bizottság később fog határozni.

Évenként 4 vagy 5 kötet fog megjelenni, összesen 100—120 nyolczad-rétű íven. Egy-egy évfolyam ára 5 frt. Ha csinos angol-vászon kötésű példányok kívántatnak, minden kötetért még 40 kr. számíttatik a kötés ára fejében.

Az aláírás háromévre (1893—1895.) kötelező. Egy-egy évfolyam ára vagy előre küldendő a M. Tud. Akadémia Főtitkári hivatalának, mely esetben az évi könyv-illetmény bérmentesen küldetik meg; vagy pedig az első szállítmánykor utánvétellel fizethető be, az utóbbi esetben a szállítás költségeit a czímnzett tartozván viselni.

A Könyvkiadó-Vállalat pártoló tagjai az »Akadémia Értesítő« című folyóiratot (mint eddig is) minden további ráfizetés nélkül, az évdíj fejében kapják, s az Akadémiának minden más kiadványát (ha egyenesen a Magyar Tud. Akadémia Főtitkári hivatalához fordulnak) 25% árengedménnyel rendelhetik meg.

Az Akadémia nemcsak a reágharuló köteletség érzetével teljesíti tudományterjesztő feladatát, hanem azzal az örvendetes és biztató meggyőződéssel is, hogy a nemzeti művelődésünkre oly fontos vállalat a magyar közönségnél méltó fogékonyságra fog találni.

A pártoló tagsági nyilatkozatok, az Akadémiai Értesítő példányszámának megállapítása végett, 1893. január 1-ig küldendőek be a Főtitkári hivatalhoz.

TÖRTÉNETI MUNKÁK A KARÁCSONYI PIA CZON 1892-BEN.

Első sorban *Thaly Kálmán* új könyvéről akarunk megemlékezni, mert ez a hazaszeretet, a nemzeti ügy iránti érdeklődés ébrentartását, s történetünk kimagaszló alakjai emlékének megőrzését tűzte ki feladatává. Az a nagy hatás, melyet *Thaly Kálmán* f. évi közgyűlésünkön elmondott beszédével elért, sokakban felkelté a vágyat, vajha volna olyan munka, melyből Rákóczi és a bujdosók török földön korunkig fenmaradt emlékeivel megismerkedhetnénk. *Thaly törökföldi*: konstantinápolyi és rodostói utazásairól koronként beszámolt társulatunk olvasóinak, de az ő három nagybecsű s egymást kiegészítő tanulmánya közönyünkben elszórtan

jelent meg. Thaly most ezeket összegyűjté s teljesen újra átdolgozva egy díszes kötetben az Athenaeum kiadásában közzétette, hogy így együtt kapja az olvasó a három egymással összefüggő s egymást kiegészítő munkát, melyet tizennégy eredeti helyszíni felvételek után rajzolt illustratio díszíti. Valóban »ékes salon-kiadás« e könyv, mely egyfelől elegans kiadásáért, másfelől gazdag tartalmáért, velős magyarságáért is alkalmas karácsonyi és újévi ajándéknak. A fiatal nemzedéket e könyv hazaszeretetre tanítja — s épen ezért, addig is, míg tüzetesebben ismertetnénk, melegen ajánljuk azok figyelmébe, kik szép és maradandó becslő munkával akarnak szeretteiknek kedveskedni.

Karácsonyi és újévi ajándékul a Magyar Történelmi Életrajzok folyó évi folyamát: »NAGY Lajos« életrajzát ajánljuk olvasóink figyelmébe. A munka két kötetben látott világot s megszerezhető Ráth Mór által. A két kötet ára 8 frt, 20 önálló s 175 a szövegbe nyomott kép díszíti a kötetet. E képek egy része kitűnő hazai festők helyszíni felvételei után, de sok Olaszországban, Dalmáciában s Csehországban készült felvételek után reprodukáltatott. A munkát Pór Antal írta, nagy és gondos tanulmányokkal s szép és velős magyarsággal, a nagy és női közönség által is élvezhető formában. De melegen ajánljuk e vállalat régibb évfolyamainak egyes karácsonyi ajándéka különösen alkalmas életrajzait: Mátyás királyt *Fraknói* Vilmostól, Bethlen Gábort *Gindely* Antaltól, Mária Théréziát *Marczali* Henriktől, melyek mindnyájan gazdagon és fényesen vannak illusztrálva.

Az »ARADI VÉRTANUK ALBUMA«-nak 3-ik kiadása megjelent s karácsonyi könyvpiazcunknak kétségtelenül egyik legszebb, legbecsesebb termékét képezi. Az Albumot *Varga* Ottó szerkesztette s hogy milyen kitűnően tudta összeállítani, annak kétségtelenül legfényesebb bizonyítványa, hogy az alig másfél év alatt három kiadást ért. A műizlés javulásának, a nyomdászati technika emelkedésének s irodalmi viszonyaink fejlődésének bizonyosságául maga az Album szolgál. Maga a rendkívüli fényessel kiállított Album három főrészből áll: I. A küzdeleni, II. Golgotha, III. Apoptheosis. Szövegét *Palágyi*, *Marczali*, *Vendrei* (*Aschermann*), *Degré*, *Bóvik*, *Márki*, *Vadnay*, *Iványi*, *Irányi*, *Szana*, *Várad*, *Concha*, *Lukácsy* és mások írták, de úgy, hogy külön-külön cikkeik szerves egészben beszélnek el az egész eseménykört. A szöveget 40-nél több, csupa eredeti, művészi illustratio díszíti, melyek a szöveghez simulva, mint annak lényeges részei érzéktetik az elbeszélteket. Az illusztrációk világhírű művésztünk, *Zichy Mihály*, továbbá *Mannheimer*, *Benczur B.*, *Papp* és másoktól valók a m. kir. mesteriskola köréből; részint (pl. a vértanuk szobra és annak alakjai) jó fotografikus főlvételek. Ezeken kívül mellékleteiben *Kossuth*, *Klapka*, továbbá több vértanunknak utolsó, megható levelét hozza, az eredetieket csalódásig visszaadó hű autogrammokban. A díszkötésű 256 4-rét lapra terjedő Album ára 6 frt 50 kr.

Még egy érdekes karácsonyi s újévi ajándékot ajánlunk a szülők

figyelmébe: »Egy magyar diák élete Mátyás király korában« *Dondszj Ferencztől*. Ez a könyv az érettebb ifjúság számára van írva, két ifjú deáknak küzdelmes élete, kik közül egyik a lovag, másik a tudós pályán vált be. Két részre van osztva: az elsőnek háttérét az aranycsinálás, a másodikét a csillagjósolás képezi. Történelmi háttérrel bír az érdekes mese, melybe Mátyás korának szokásai erkölcsi s társadalmi viszonyai be vannak illesztve. Az az ifju, ki elolvassa, megismerkedik Mátyás korával.

ÚJ KÖNYVEK, FÜZETES VÁLLALATOK.

Az »ÁRPÁDOK CSALÁDI TÖRTÉNETE« cím alatt egy nagy terjedelmes munka jelent meg *Wertner Mórtól* több nemzedékrendi táblával ellátva, mely a Szabó Ferencz által kiadott nagybecsű Történeti, Nép- és Földrajzi könyvtár LI. kötetét teszi. E nagy szorgalommal írott munkáról bővebb ismertetést fogunk közölni, s ezúttal csak Szabó Ferencz úr buzgalmáról és ügyszeretéről akarunk megemlékezni, melylyel sok becses s irodalmunkban hézagpótló munkának megjelenését lehetővé teszi.

A »MAGYAR IRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI« című nagy munkából, melynek megírásával az Akadémia *Szinnyei Józsefet* bízta meg, ez évben öt füzet jelent meg s Csernátonitól—Dugonicsig terjed. Rendkívüli nagy szorgalommal, gondos utánjárással készült munka, mely egészen a legújabb időig terjedvén íróinknak gazdag s helyes tárházát képezi. A régibb írókra nézve is, tartalomra igen sok új és becses adatot közöl, melyeket csak levéltárakból, anyakönyvekből s könyvtárakból lehetett összeállítani s ha olyan tévedés is előfordul, hogy Dietrich Veitot a magyar írók közé sorozza, az csak tollhiba s munkája becséből semmit sem von le, annyiival inkább, mert számos hibás adatot kiigazított, s egész sereg új adatot közöl. Nagy szolgálatot tett Szinnyei mindazoknak, kik valamely életrajzi vitás kérdés megoldásával foglalkoznak, azzal, hogy a forrásokat minden életrajz végén felsorolja. A vállalat Hornyánszky kiadásában jelenik meg s ára egy füzetnek 50 kr.

Récsey Viktor tagtársunk múlt évi dec. 29-én az Akadémia ülés-termében érdekes felolvasást tartott, mely »NEHÁNY KIVÁLÓ ŐSKORI EMLÉK ESZTERGOM VIDÉKÉRŐL« cím alatt 16 ábrával ellátva igen diszes kiadásban megjelent. Sok érdekes lelet van a kis könyvben összeállítva.

Füssy Tamás tagtársunk »DEÁK FERENCZ GYERMEK ÉS IFJUSÁGI ÉLETÉBŐL« cím alatt igen érdekes és tanulságos kis füzetkét adott ki, mint külön lenyomatot a »Szabad órákra« cím alatt megjelent munkából, melyben igen sok új becses adatot közöl, több hibás adatot megigazít, s egyike a legbecsesebb adaléknak Deák életéhez. Benső melegséggel igen szépen írt munka, melylyel nagy szolgálatot tett Deák életírónak.

Wéber Samu tagtársunk »ID. BUCHHOLTZ GYÖRGY ÉS KORA« cím alatt érdekes monographiát tett közzé, mely eredetileg a Prot. Szemlében jelent meg s érdekesen illusztrálja a prot. egyháztörténet 1643—1724.

közi korát. A késnárkai lyceum gazdag könyvtárában őriztetik Buchholtz »Historischer Geschichts Bericht« című kézírata, melyet Weber alapul vett monographiájához kidolgozásához, de nemcsak azt, hanem a már egykorú forrásokat is felhasználta. A kézirat megérdemelné, hogy egész terjedelmében kiadassék, mint Fabó Monumentáinak folytatása.

Krones Ferencz tagtársunktól s Akadémiánk külső tagjától két igen becses s hazánkat közvetlenül érintő külön lenyomat jelent meg. Az egyik »Zur Geschichte der Nachbarlichen Beziehungen Steiermarks und Ungarns bis zum Ausgange de Traungauer« (1192.), mely eredetileg a stajeri historiai egyesület XI-ik évfolyamában látott világot s a magyar és külföldi források felhasználásával történetünk egyik érdekes kőrára derít világot; a másik: »Der Jesuitenorden und seine Rolle in Geschichtsleben Ungarns«, mely az Oesterreichisch-Ungarische Revue-ben jelent meg. Tárgyát behatóbban a harmincz éves háboru végéig tárgyalta, azután a rend történetének József császár haláláig rövid áttekintését adja. Főérdeme, hogy a közkézen forgó forrásokat első gyűjtötte össze, s azokból világos, tiszta képet alkotott. Mindkét munkájával hasznos szolgálatot tett a magyar történetírásnak.

Márki Sándor vál. tagtársunk »A KÖZÉPKOR TANULMÁNYA« cím alatt a Paedagogiai Közlönyben egy meleg hangon és lendületesen írt cikket tett közzé, mely mint az előadás sejtetnünk engedi, felolvasás, vagy a középkorról tartott tanári előadások bevezetője volt.

Az ATHENAEUM KÉZI LEXICONA, melyet *Acsády Ignác*z, akad. tag szerkeszt, gyorsan közelít befejezéséhez. Immár 30 füzet hagyta el a sajtót, egész a P betű közepéig s még csak tíz füzet van hátra, melylyel ez a kitünően szerkesztett encyclopaedia be lesz fejezve. Minden füzethez egy-egy térkép s színes műmelléklet van csatolva, s e tekintetben a külföldi vállalatokkal is kiállja versenyt. Két nagy előnye e vállalatnak: a megbízhatóság és tömörség.

—R.

A »MAGYAR SIEBMACHER«-ből, a hogy a Csergheő Géza szerkesztésében megjelenő nagy czímergyűjteményt nevezni szoktuk, a két utolsó füzet fekszik előttünk, s ezzel a jeles vállalat a pótlékot tartalmazó füzetek híján be van fejezve. A 27. füzet a telekesi Török családtól a Wesselényiekig halad, a 28-ik pedig a Verhovác—Zsuffa nevek által határolt csoporttal fejezi be a magyarországi nemes családok sorozatát. A füzetek czímerani anyagának méltatása nem tartozik szorosan folyóiratunk keretébe, de nem hagyhatjuk megemlítés nélkül a mohácsi vész előtti armálisokról vett czímerek tekintélyes számát: a Vayak (1414.), vadkerti Vinczék (1415.), Úszok (1418.), mohorai Vidfiék (1418.), Viunayak (1418.), Zemplényiek (1418.), Vajdayak (1431.), Tankházi másképp Vathayak (1436.), bakonoki Törökök (1481.), Vécseyek (1507.), a Vayak és Ibrányiak (1507.) s a kállai Vitézek (1521.) czímereit, melyek középkori heraldikánk mindmegannyi becses, részben mostanig ismeretlen emlékeit képezik. A genealogusra nézve a terjedelmes magyarázatokon kívül, melyekkel az egyes családok leszármazásai majdnem minden névnel meg

vannak világítva, főleg a régi magyar nemzetségekre vonatkozó adatok bírnak kiváló érdekekkel. Ilyeneket találunk a divék-ujfalusi és tőkés-ujfalusi Ujfalussy családoknál, mely utóbbinak a Divék-genusból való leszármazását nemcsak családtörténeti, de czímertani bizonyítékok is valószínűvé teszik. A tiszajuhelyi Ujhelyiek, a Verbőczyek és a Zovárdffyok a Hunt-Pázmán nem ugocsei ágából származnak, az 1360. körül kihalt Ujlakyok a Csák s a Vendégheiek az Aba, a Vetéssyek és Vinnayak a Kaplony genusból veszik eredetüket. Az Upori másképp Tolcsvai családnál rines eldöntve, vajjon az Ákos vagy a Tolcsva nemzetséggel hozható-e kapcsolatba? A Viczayak az Osl, a magyarbikali és tamásfalvi Vitézek a Tekule, a Zayak, a Woya, a Zeambayak a Káta, a Zeleméryek a Gutkeled nemzetség sarjadékai. Kivülök még egy egész sorozat történelmi családdal találkozunk, melyek közül elég az Ugron, Ujlaki, Vancsai, Váradi, Warkócz, Veranchich, Wesselényi, zrednai Vitéz, Zichy, albisi Zólyomi, Zrinyi és ólnodi Zudar neveket olvasnunk, hogy a füzetek történelmi adatainak értékéről tájékozva legyünk. Az ezek czímereihez fűzött genealogiai és történelmi megjegyzések egész serege a historikusra nézve is immáron nélkülözhetlenné teszik e czímeres könyvet. A füzeteket a szerkesztő zárószava fejezi be, a mi azonban nem jelenti az egész vállalat befejezését. Mint magából e záró szóból örömmel értesülünk, még több — hat vagy hét — füzetnyi pótlékra van kilátásunk, a melyek mintegy 1300 — 1500 új czímerrel fogják a 6000 darabot meghaladó eddigi anyagot kiegészíteni. E pótfüzetek elseje hozza az eddigi füzetek anyagának névmutatóját is a kiadvány czímlapjával együtt. Ha majd az utolsó pótfüzet is megjelent és az egész anyagot a maga teljességében áttekinthetjük, lesz alkalmunk e maga nemében páratlan vállalatot érteke szerint méltányolni; addig csak ismételtetjük elismerésünket, melyet a szakavatott szerkesztő: Csergheő Géza, és áldozatkész kiadó: Küster Emil, a niürnbergi Bauer és Raspe czég tulajdonosa, annak létrehozása által teljes mértékben kiérdemelték.

D. Gy.

VEGYES KÖZLÉSEK.

— DR. WERTNER Mór tagtársunk »Árpádkori Archontologia«-t készített s fülhívást intéz a Történelmi Társulat tagjaihoz, hogy legyenek segítségére annak kiadásában. Egy példány ára 3 frt. Ha száz előfizető találkozik, azonnal sajtó alá adja a munkát. A jelentkezések jövő 1893 január 1-éig hozzá intézendők Pozsony Venturutza 7-ik szám alatt.

— A M. Tud. Akadémia történelmi bizottsága jövő kiadásába köv. munkákat vette fel: Magyarországi Országgyűlési Emlékek XI. kötet Erdélyi orsz. Emlékek XVI. k. Mátyás király levelei (szerk. Fraknoi) II-ik k. Török történetírók magyar fordításban (Thury József) I. k. Történelmi Naplók a Tkeüköly-korból egy kötet. Sajtó alá adják (az csak 1894-ben fog megjelenni) Bosznia Történetének kutforrásai (szerk.

Thallóczy) I. k. Előkészítettnek a Zsigmondkori Okmánytár I. kötete s az Anjoukori Okmánytár VII-ik kötete. Szintén sajtó alá adatik Magyarország földrajza a Hunyadyak korában (szerk. Csánki) a II-ik k. Kiadja (társulatunkkal kapcsolatban) a Történelmi Tár 1893-ik folyamát s segíyezi a Magyar Történelmi Életrajzokat. — E bizottság decemberi ülésében *Thaly* Kálmán nagyérdekű és általános figyelmet gerjesztett jelentést tett, hogy Bolognában a Marsigli utódai birtokában levő gazdag levéltárban megtalálta Marsigli levelezését, irományait s a családnál kieszközölte, hogy a M. Tud. Akadémia e levéltárban kutatásokat tehessen. A bizottság maga részéről a szükséges útmutatások megadására *Thaly* Kálmánt kérte fel, s a kutatásokkal Áldassy Antalt bízta meg. Az Archaeologiai pedig Frölich Róbertet kérte fel, hogy a levéltárt archaeologiai szempontból kutassa át. — Ugyancsak e bizottság a milleniumi kiadvány szerkesztésével *Pauler* Gyulát bízta meg.

— DR. SCHRAUFF KÁROLY, bécsi cs. és k. udv. és állami levéltárnokot *Bubics* Zsigmond kassai püspök, püspöki consistoriumi tanácsossá nevezte ki. Schrauff a *Burza Hungarorum Cracoviensis* kéziratával már teljesen elkészült s azt bemutatta az Akadémia irodalomtörténeti bizottságának, mely azt kiadatra el is fogadta. A mint e munkája megjelent, sajtó alá fogja adni a *Liber Nationis Hungarorum* I-ső 1453-an kezdődő kötetét s azután az 1451—1519-iki bécsi egyetemi anyakönyvet.

— RÉCSEY VIKTOR tagtársunk egy »esztergomi régészeti és történelmi társulat« létrehozásán fáradozik. Hol annyi kiváló irodalmi erő van együtt, s oly gazdag levéltárak állanak rendelkezésre, egy ilyen társulat fejthet ki működést. Sikerült e célból megnyernem fővédnökül *Vaszary Kolos* hercegprímást, I. elnökül *Knauz Nándor* püspököt, II. elnökül *Villányi Szaniszló* igazgatót. Első felolvasó estélyünk Vaszary első primási nevenapján f. évi okt. 30. volt. Ekkor *Hampel József* dr., egyetemi tanár »*Esztergom régészeti jelentőségéről*«, *Récsey Viktor* főgymn. tanár az általa kiásatott »*Esztergomi csúcsives Szt. Lőrincz-templom maradványairól*« tartott felolvasást. A tiszta jövedelem 150 frt a keletkező vidéki történelmi társulat alaptökéje lesz.

— GERECE PÉTER pécsi főreáliskolai tanár »A pécsi székesegyház falfestményei« című műtörténelmi tanulmányára előfizetést hirdet. Évek óta dolgozik e munkán s nem annyira az építészeti szakleírást, hanem fölvelt tárgya díszítményi oldalát tartotta szem előtt, s hogy ezt jobban elérhesse s annak helyét az európai restaurált egyházak közt kijelölhesse, bentazta Olaszországot s a Rajnavidékét. A munka I. része az egyház és falképei vázlatos leírását adja, II. a falképek s díszítmények műértékét, a III-ik a székesegyház sikoramentikáját ismerteti. A munka *Dulánszky Nándornak* van ajánlva. Egy példány ára 5 frt. Az előfizetési pénzek *Hornyánszky Viktorhoz* küldendők.

TÖRTÉNETI KÖNYVTÁR.

— MATTHIAE BELII, Notitia Hungariae Novae Geographico Historica. Pars secunda Trans-Danubiana. Tomus Quintus. Editio altera. Budapestini. Impensis Comitiss *Eugenii Zichy* de Zich et Vásonykeő. MDCCCXCII. Ivr. 11 sztlan s 71 l. Mosony megye térképével s facsimiléekkel.

— RÁKÓCZI EMLÉKEK Törökországban és II. Rákóczi Ferencz fejedelem hamvainak föltalálása. *Thaly* Kálmántól. Második bővített és számos képpel illusztrált kiadás. Budapest, 1893. 8-adr. VII és 235 l. (14 díszes illusztrációval.) Ára 3 ft.

— MAGYAR IRÓK ÉLETE ÉS MUNKÁI. A Magyar Tudományos Akadémia megbízásából írta *Szinnyei* József. II. kötet. 3., 4., 5., 6., 7. füzetek. Budapest, 1892. Nagy 8-adr. 321—1120 közti l. Egy-egy füzet ára 50 kr.

— ARADI VÉRTANUK ALBUMA. Arad sz. kir. város közönsége és az aradi »Kölcsy-egyesület« megbízásából szerkesztette *Varga* Ottó tanár. Harmadik bővített kiadás. Budapest, 1892. 4-edr.

— SZABADKA SZAB. KIR. VÁROS TÖRTÉNETE. II. rész. Írta *Iodnyi* István. Szabadka, 1892. 5 külön kép 648 + 76 l. 8-adr.

— AZ ÁRPÁDOK CSALÁDI TÖRTÉNETE. Írta dr. *Wertner* Mór. Több nemzedék-rendi táblával. Nagy-Becskerek, 1892. Nagy 8-adr. VIII és 629 l. (A Történeti, Nép- és Földrajzi Könyvtár LI-ik kötete.) Ára 4 ft.

— DEÁK FERENCZ gyermek és ifjúsági életéből. *Füssy* Tamástól. Budapest, 1892. 12 edr. 27 l.

— Néhány kiváló őskori emlék Esztergom vidékéről. A Magy. Tud. Akadémia üléstermében 1891. dec. 29-én mondott előadásánál bemutatta *Récsey* Viktor. Budapest, 1892. 12-edr. 16 ábrával 15 l.

— ID. BUCHHOLTZ GYÖRGY és kora. 1643—1724. Írta *Weber* Samu. Budapest, 1892. 8-adr. 53 l.

— EGY MAGYAR DEÁK ÉLETE Mátyás király korában. Regényes történeti elbeszélés az érettebb ifjúság számára írta *Dondózy* Ferencz. Előszóval ellátta *Szilágyi* Sándor. Számos finom kivitelű korhű képpel. Budapest, 8-adr. VIII és 320 l.

— A KÖZÉPKOR TANULMÁNYA. Írta *Márki* Sándor. Budapest, 1892. 8-adr. 16 l.

— ADATOK Brassó szabad királyi város monographiájához. A magyar orvosok és természetvizsgálók XXVI. vándorgyűlése alkalmából a vándorgyűlés tagjainak felajánlja Brassó város közönsége. Brassó, 1892. 8-adr. 41 + 9 + 10 + 43 + 31 + 72 + VI + 80 l.

— ALBUM Studiosorum Universitatis Cracoviensis. Tomus II. Ab anno 1490 ad annum 1531. Editionem curavit *Adamus Chmiel*. Cracoviae, 1892. 8-adr. XI és 347 l.

HIVATALOS ÉRTESÍTŐ.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

1892 évi dec. 3-án d. u. 4 órakor tartott r. vál. ülésének

Jegyzőkönyve.

Jelen voltak : Majláth Béla korelnök, utóbb Thaly Kálmán alelnök elnöklete alatt Barabás Samu, dr. Borovszky Samu, dr. Csánki Dezső, dr. Czobor Béla, Dedek Cr. Lajos, dr. Fejérpataky László, Géresi Kálmán, dr. Hajnik Imre, Jakab Elek, dr. Kammerer Ernő, dr. Komáromy András, Óváry Lipót, dr. Pauler Gyula, id. Szinnyi József, Tagányi Károly, dr. Váczy János vál. tagok, Szilágyi Sándor titkár, Karasszon József pénztárnok, Nagy Gyula jegyző.

Az elnökök távollétében Majláth Béla mint legidősb vál. tag foglalván el az elnöki széket, az ülést megnyitja s a jegyzőkönyv hitelesítésére dr. Csánki Dezső és dr. Kammerer Ernő vál. tagokat kéri fel.

111. Titkár jelenti, hogy Pettkó Béla, eddig évdíjas r. tag, 100 frt befizetendő alapítvánnyal a társulat alapító tagjai sorába lépett.

Örvendetes tudomásul vétetik.

112. Előterjeszti az új tag-ajánlatokat. Ajánltnak *érdíjas rendes tagokúl 1893-tól :* Latinovics Jánosné szül. Mikó Mária Kattymáron (aj. Schönherr Gyula), dr. Nyáry Sándor muzeumi tisztviselő Budapesten (aj. Schönherr Gyula), dr. Szamota István orsz. levéltári tisztviselő Budapesten (aj. Szilágyi Sándor).

Megválasztatnak.

113. Előterjeszti a pénztárnok november-havi kimutatását, mely szerint összes bevétel volt	935 frt 54 kr.,
» kiadás »	523 » 51 »
maradvány	412 frt 03 kr;
a mihez hozzáadva a P. H. E. Takarékpénztárnál folyó számlák szerint fennálló	7,506 frt 80 kr
követelést, 1892. nov. 30-án összesen	7,918 frt 83 kr
készpénz áll a társulat rendelkezésére.	

Tudomásul vétetvén, a jegyzőkönyvhöz csatoltatik.

114. Az ügyrend 45-ik szakaszának megfelelőleg bemutatja a jövő 1893 évi költségvetés tervezetét.

A tervezet a f. évi 20 jk. pont alatt kelt vál. határozatból folyólag minden előleges tárgyalás nélkül a gazdasági bizottsághoz utasíttatván, az elnökség megbíztatik, hogy azt a hozzá csatolt indokolással s az évi számvizsgálati jelentésekkel egyetemben a jövő január-hó folyamán idejekorán tegye át a bizottsághoz; a bizottság pedig felkéretik, hogy a költségvetésre vonatkozó véleményes javaslatát a jövő február-havi vál. ülésig elkészíteni s a választmányhoz benyújtani szíveskedjék.

115. Addig is, míg a jövő évi költségvetés tárgyalatnók és végleg megállapíttatnók, a titkár felhatalmazást kér arra, hogy tekintettel a tagok megszorodott számára, a *Századok* január-havi füzetét az eddigi 1900 példány helyett már 2000 példányban nyomathassa.

Megadatik.

• 116. Napirenden lévén a számvizsgáló bizottság kiküldése, az 1892 évi számadások szabályszerű megvizsgálására közfelkiáltással az eddigi számvizsgálók: Majláth Béla és dr. Boncz Ödön vál. tagok küldetnek ki, oly megbízással, hogy az ügyrend 41-ik szakasza értelmében magok mellé egy alkalmas szakértőt és a társulat ügyészét felkérni, s jelentésüket január-hó folyamán az elnökségnél benyújtani szíveskedjenek.

117. Olvassatik a számvizsgáló bizottságnak a rodostói Rákóczi-templom restaurálására begyűlt adományokról s a már befejezett restaurationalis munkálatok költségeiről szóló számadásokra vonatkozó jelentése, mely szerint a számadások rendben találtatván, a jelentés tudomásul vétetik s a bizottság javaslatára elhatároztatik: hogy a begyűlt adományokból folyóvá tett 600 frtot (55 török lírát) meghaladó 7 lírányi több kiadás, melyet Randozzo Ferencz rodostói plebanus a sajátjából fedezett, neki haladéktalanul megtéríttessék, az ezentúl feumaradó pénzüsszeg takarékpénztári könyvecskében letétképen a P. H. E. Takarékpénztárnál helyeztessék el, s végül a befolyt adományok kimutatása mint nyilvános számadás, a *Századok* hivatalos rovatában és a napilapokban tétesek közzé.

Thaly Kálmán alelnök időközben megérkezvén, az ülés vezetését Majláth Bélától átveszi.

118. Titkár a f. évi 96. jk. pont kapesán jelenti, hogy a társulat kiadványai a római vatikáni könyvtár magyar szekrénye számára a legközelebb mult napokban immár elküldettek, s egyszersmind az egész küldeményről szóló részletes kimutatást is előterjesztvén. tudomására hozza a választmánynak, hogy a szállítás költségeit az olasz határon túl Fraknoi Vilmos püspök úr, társulatunk alapító és ig. vál. tagja, szíveskedett magára vállalni.

A választmány a jelentést tudomásul veszi, Fraknoi Vilmos püspök úrnak pedig szíves áldozatáért köszönetét nyilvánítja; továbbá, Czobor Béla indítványára utasítja a titkárt, hogy a Rómába küldött könyvek jelzése végett a társulat pecsétjének rajzával ellátott úgynevezett *ex libris* czédulákat készíttessen s azoknak megfelelő módon való alkalmazásáról gondoskodjék.

119. Előadja, hogy dr. Markgraf, a boroszlói városi könyvtár igazgatója, hozzá intézett magán levélben a Történelmi Tár újabb évfolyamait kéri cserébe más hasonló értékű kiadványokért. Felhatalmazást kér arra, hogy a kívánt évfolyamokból azokat, a melyek még több példányban állanak rendelkezésre, a boroszlói könyvtár számára megküldhesse.

A kért felhatalmazás megadatik s a titkár felkératik, hogy a csere útján érkezendő kiadványokról annak idején jelentést tegyen a választmánynak.

120. Jelenti, hogy Doby Antal úr, társulati r. tag, a Bossányi, Soóky, Marsovszky, Kereskényi stb. családokra vonatkozó 9 db XVI-XVIII-ik századi iratot küldött a társulat gyűjteménye számára.

A szíves küldemény köszönettel fogadtván, ideiglenesen a Nemzeti Múzeum könyvtárában fog letéttetni.

121. Tagányi Károly indítványozza, hogy a társulatnak a Nemzeti Múzeum könyvtárában őrzött és már jelentékeny gyűjteményt képező leteleiről részletes leltár, illetőleg regesták készíttessenek s ezek a társulat közlönyében vagy a Történelmi Társban tétessenek közzé.

Az indítvány elfogadtván, titkár megbíztatik, hogy a regesták elkészítéséről és közzé tételéről mennél előbb gondoskodjék.

122. Olvasztatik Heves vármegye alispánjának 1892. nov. 9-én 19520. szám alatt kelt megkeresése, melyben a vármegye közönsége megbízásából felkéri a társulatot, hogy Szederkényi János »*Hevesmegye monographiája*« című munkájának 4-ik (3-ik) kötetét is megbíráltatni s a bírálat eredményéhez képest a mű kiadhatóságára nézve nyilatkozni szíveskedjék.

A választmány készséggel enged a kívánságnak s a munka megbírálására Majláth Béla, Kandra Kabos és dr. Acsády Ignác t. tagokat kéri fel; utasítván a titkárt, hogy a kézirat átvétele, illetőleg átadása iránt, a szerzővel érintkezésbe lépve, intézkedjék.

123. Olvasztatik a fővárosi II-ik kerületi *Népkönyvtár Egyesület* f. évi oct. 29-én 60 sz. alatt kelt beadványa, melyben az egyesület haza-

fias és culturalis céljainak támogatására a társulat közhasznú kiadványainak a népkönyvtár részére való adományozását kéri.

Határoztatik, hogy a társulat kiadványai közül *Balassa Bálint Költeményei*-nek egy példányt küldessék meg az egyesület számára.

124. Olvastatik Deim István egyetemi könyvtári kapus folyamodványa, melyben a társulatnak tett szolgálataiért némi jutalmat kér a választmánytól.

Az elnökségnek adatik ki, azzal, hogy a mennyiben az ajándékok vagy jutalmak czimén a folyó évre előirányzott összeg engedné, belátása szerint utalványozzon némi jutalmat a folyamodóknak.

Ezzel a folyó ügyek elintéztetvén, következnek a felolvasások; megelőzőleg azonban —

125. Thaly Kálmán alelnök felhívja a választmány figyelmét arra a sajnálatos jelenségre, hogy egy idő óta a havi ülések alkalmával tartott felolvasások és általában a társulat ügyei iránt való érdeklődés mind a közönségnél, mind a tagoknál igen észrevehetőleg megesökkent, s ennek egyik okát abban a helytelen gyakorlatban látja, hogy az ig. választmány az igazgatási és egyéb folyó ügyeket újabban nem a felolvasó teremben a felolvasásokkal egyhuzamban, hanem a mellékszobában, mintegy külön ülésben s mintegy a nyilvánosságtól elvonulva szokta tárgyalni és elintézeni, a miből a választmányon kívül álló tagoknál és a közönségnél könnyen az a nézet keletkezhetett, mintha ez ülések zárt jellegűek volnának, holott alapszabályaink szerint a választmány rendes havi üléseinek nyilvánosoknak kell lenniök. Másik okát a bajnak abban keresi, hogy az ülések ideje a fővárosi viszonyok köz* igen korai d. u. 4 órára van kitűzve, a mikor sokan a választmány tagjai közül sem jelenhetnek meg pontosan s vehetnek részt a tárgyalásokban. Az alelnök felszólalása viszhangra találván a választmánynál s többek hozzászólása szerint is szükségesnek mutatkozván az ülések rendjén mind a két jelzett irányban czélszerű változtatásokat tenni, a választmány a havi ülések rendjének és idejének czélszerű szabályozása, eshetőleg az ügyrend ide vágó szakaszainak módosítása iránt való javaslatadás végett, az ügyrend 70-ik szakasza értelmében öt-tagú bizottságot küld ki, melynek tagjaivá az alelnök indítványára dr. Pauler Gyula mint elnök, továbbá Szilágyi Sándor titkár, Nagy Gyula jegyző, dr. Kammerer Ernő és Tagányi Károly választatnak meg. A bizottság felkéretik, hogy javaslatait lehetőleg a legközelebbi január-havi r. ülésben szíveskedjék előterjeszteni.

126. Szilágyi Sándor titkár bemutatja Bél Mátyás »*Notitia Hungariae Novae*« című munkája félbenmaradt s ma már a legnagyobb könyvészeti ritkaságok közé tartozó V-ik kötetének gróf Zichy Jenőtől közrebocsátott fac-simileszerű új kiadását.

127. Dr. Csánki Dezső felolvassa »*Szent-Erzsebetfalva a Gellért-hegy allyán*« című topographiai értekezését.

128. Dr. Komáromy András »*Ugocsa vármegye levéltárából*« közöl
míveltségtörténeti adatokat.

Mindkét felolvasás a *Századok*-ban fog megjelenni.

Több tárgy nem lévén, elnök az ülést felosztatja.

Kelt mint fent.

Majláth Béla s. k.

mint korelnök,

Jegyzette

Thaly Kálmán s. k.

elnök.

Nagy Gyula s. k.

jegyző.

Hitelesítjük: Dr. Csánki Dezső s. k., Dr. Kammerer Ernő s. k.

K i m u t a t á s

a rodostói Rákóczi templom restaurálására befolyt adományokról:

(A jegyzőkönyv 117-ik sz. pontjához.)

1892. april-hóban	Bay Ilona adománya	100	frt	—	kr.
	Kammerer Ernő gyűjtése	40	»	—	»
	Pór Antal	10	»	—	»
	Nátafalussy Kornél	5	»	—	»
	Király Pál	1	»	—	»
	Országos Levéltár gyűjtése	13	»	—	»
	Nagy Iván adománya	1	»	—	»
	Beszédes Kálmán	10	»	—	»
	Magyar Hirlap gyűjtése	14	»	90	»
	Egyetértés	15	»	—	»
	Pesti Hirlap	25	»	—	»
» május-hóban	Villányi Alajos	10	»	40	»
	Főrendiház	120	»	—	»
	Nátafalussy Kornél másod ízben	5	»	—	»
	Samassa József érsek adománya	200	»	—	»
	Csoma József	10	»	—	»
	Rhódy Alajos	2	»	—	»
	Jakabfalvi Fáy Blanka	10	»	—	»
	Képviselőház gyűjtése	338	»	25	»
	Terray István adománya	5	»	—	»
	Budapesti Hirlap gyűjtése	21	»	—	»
» június-hóban	Kiszelák Sándor	1	»	20	»
	Szent István Társulat adománya	100	»	—	»
Összesen:		1057	frt	75	kr.
Ebből Konstantinápolyba elküldetett		600	»	—	»
Maradt		457	frt	75	kr.
Ehez járult még 1892. oct. 2-án a Budapesti Hirlaptól		10	»	—	»
Beszédes Kálmán urtól visszaküldetett		1	»	—	»

A P. H. E. Takarékpénztárnál elhelyezve rendelkezésre áll 468 frt 75 kr.
Budapesten, 1892. nov. 22-én.

Karasszon József, s. k.
pénztárnok.

F E L H Í V Á S.

Tisztelettel kérjük tagtársainkat, hogy az alább következő névsorban megnevezett társulati tagok jelenlegi lakását, a mennyiben arról tudomással birnának, a titkári hivattal közölni szíveskedjenek:

Áldori Bertalan, eddigi lakása: *Fegyvernek*.

Dr. Báttaszék Lajos, eddigi lakása: *Békkés-Csaba*.

Boga Károly, eddigi lakása: *Bécs*.

Brankovics György, eddigi lakása: *Budapest*.

Gr. Crouy Endre eddigi lakása: *Szécsén*.

Dobieczy József, eddigi lakása: *Budapest*.

Elek Salamon, eddigi lakása: *Szelevény*.

Léczfalvi Gyárfás Zsigmond, eddigi lakása: *Maros-Vásárhely*.

Kopácsy Viktor, eddigi lakása: *Veszprém*.

Kornis Elemér, » » *Léva*.

Naményi Lajos Tivadar, eddigi lakása: *Ipolyságh*.

Podhordnyi Nándor, eddigi lakása: *Eperjes*.

Polyár József földbirtokos, eddigi lakása: *Budapest*.

Róth Aladár, eddigi lakása: *Páris*.

Dr. Szilády Károly, eddigi lakása: *Hajdú-Böszörmény*.

Szobonya Mihály, » » *Budapest*.

Sztáncsek Zoltán, » » *Budapest*.

Szűcs Miklós, » » *Mór*.

Szilágyi Sándor

titkár.

TARTALOM.

I. Történeti értekezések.

	Lap.
BARTALUS ISTVÁN.	
A magyar palotás zene eredete	1
BERZEVICZY EDMUND.	
A csatári és szedikerti Hoffmanok	621
DÉCSÉNYI GYULA.	
Olaszországi történelmi kutatások. (I., II. közl.)	467, 550
FRAKNÓI VILMOS.	
Nyomozások a pápai levéltárakban. (I. és II. bef. közl.)	97, 187
HUSZKA JÓZSEF.	
Ornamentikai adatok a magyarok őstörténetéhez	537
JAKAB ELEK.	
Magyar-lengyel unitárius érintkezések. (I. és II. bef. közl.)	297, 375
DR. KARÁCSONYI JÁNOS.	
Kik voltak az első érsekek? (I., II. és III. bef. közl.)	23, 131, 201
KVACSALA JÁNOS.	
Az angol-magyar érintkezések történetéhez (1620—1670.) (I. és II. bef. közzemény	709, 793
MELTZL OSZKÁR.	
Az erdélyi szászok ipara és kereskedelme a XIV. és XV. században. (I. és II. bef. közl.)	633, 720
PAULER GYULA.	
A Hartvik legendáról	279
PETROF ELEK.	
Az orosz évkönyvek évszámításáról	365
PÓR ANTAL.	
I. Lajos király követsége a szentszékhez Avignonba 1346. elején	139
A Piasztok és a magyar Anjonk közötti rokonság	232
SZAMOTA ISTVÁN.	
Orosz, szerb és bolgár kútfők néhány magyar vonatkozású adata	371

SZENTKLÁRAY JENŐ.

Közállapotok Oszádvármegyében a török uralom után	107
--	-----

TH. L.

II. Rákóczy György és az oláh személyek	449
--	-----

THÚRY JÓZSEF.

Pecsevi a magyar történetíráshoz. (I., II., III., IV. és V. befejező közlemény.)	395, 476, 560, 650, 740
---	-------------------------

VERESS ENDRE.

Az oláhországi Nasturel-család genealogiája	317
--	-----

DR. WERTNER MÓR.

Kemény fia Lőrincz nádor és utódai	41
---	----

ZSILINSZKY MIHÁLY.

Csongrádvármegye főispánjai. (II., III. IV. közl.)	213, 457, 811
---	---------------

II. Könyvismertetések és bírálatok.

A—a.

A bánsági legrégibb német település története. (Irta <i>Baróti Lajos</i> .) ...	598
Arcisme (Physiognomica). (Irta <i>Szentpáli Janka</i> .)	600
Világtörténet. (Irta <i>Bárczay Oszkár</i> .)	768
Földrajz. (Irta <i>Bárczay Oszkár</i> .)	769

ACSÁDY IGNÁCZ.

A székesi gróf Bercsényi-család. III. kötet. (Irta <i>Thaly Kálmán</i> .) ...	747
---	-----

DR. ÁLDÁSY ANTAL.

Oesterreichische Weisthümer. VII. Band. Herausgegeben von Gustav Winter	499
Langlois-Stein: Les archives de l'histoire de France	587
Zanino Volta: Dalle abbreviature nella paleografia latina	590
Magyar-orsz szövetség 1482—1490. (<i>Karge Pál</i> cikke.)	761
Schlitter, Die Reise des Papstes Pius VI. nach Wien	763

A.—R.

A politikai tudományok története. (Irta <i>Paul Janet</i> . Fordították <i>Lőrincz Béla</i> és <i>Angyal Dávid</i> .)	844
--	-----

B.

<i>Hausrath</i> Adolf: Arnold von Brescia	336
--	-----

B. F.

Nagy-Várad a török foglalás korában. (Irta <i>Bunyitay Vincze</i> .) Várad felszabadítása és XII. Incze pápa. (Irta <i>Fraknoi Vilmos</i> .)	580
---	-----

B. V.

René <i>Lavallée</i> . La Morale dans l' Histoire	323
--	-----

CRESCENS.

A felsőmagyarországi városok életéről a XV—XVIII. században. (Irta <i>Demkó Kálmán</i>)	687
---	-----

	Lap.
A M. T. Akadémia kézirattárának ismertetése. (<i>Jakab</i> Elektől)	767
Katalog der Handschriften der k. öff. Bibl. zu Dresden von Dr. Franz Schnorr von Carolsfeld	851
D.	
Történeti tanulmányok. (Irta <i>Keményfi</i> Dániel)	350
Thorbecke August: Statuten und Reformationen der Universität Heidelberg	435
Die Cluniacenser. von Ernst Sackur	770
Lövő története. (Irták <i>Mohl</i> Adolf és dr. <i>Balics</i> Lajos)	772
—d.	
Leopold von Ranke, Die Generationenlehre und der Geschichtsunterricht von Dr. <i>Ottokar</i> Lorenz	59
Short Studie on Great Subjects. By James Anthony <i>Froude</i>	154
DÉCSÉNYI GYULA.	
A szepes-szombati krónika. (Ismerteti és közli <i>Demkó</i> Kálmán)	427
DEDEK CRESCENS LAJOS.	
Christoph Anton Kardinal Migazzi Fürsterzbischof von Wien. Von Dr. <i>Cölestin</i> Wolfsgruber	68
(DKP.)	
Franciaországban Mexico elleni hadjárata	332
E. P.	
Kardos Albert, A magyar szépirodalom története	496
FRAKNÓI VILMOS.	
A római-porosz történeti intézet legújabb kiadványa	411
H. B.	
Életem és emlékeim 1828 - 1890. (Irta <i>Koós</i> Ferencz.)	67
—I. —R.	
1. Szerémi György élete és emlékiratai, 2. Szerémi emlékirata kiadásának hiányai. (Irta dr. <i>Szádeczky</i> Lajos)	693
—i. —s.	
Németországi nuntiusok jelentései. (A porosz római intézet kiadványa.)	679
JAKAB ELEK.	
Világtörténelem. I. Ó-kor, II. Középkor. (Irta <i>Székelly</i> József.)	591
K. S.	
Szabadka sz. k. város története. II. rész. (Irta <i>Iványi</i> István)	849
GR. KUUN GÉZA.	
Chorenei Mózes: Nagyürményország története. Jegyzetekkel ellátta Szongott Kristóf tanár	831
(KVACSALA JÁNOS.)	
Monatshefte der Comenius-Gesellschaft	506
L. B.	
Ein Lebenslauf. Aufzeichnung etc. von Julius Fröbel	327
Denkwürdigkeiten von Leopold von Hasner	753

	Lap.
MAKKAY DOMOKOS.	
Nagyenyed pusztulása 1849. (Irta <i>Szilágyi</i> Farkas.)	65
MANGOLD LAJOS.	
Julius Fröbel : Ein Lebenslauf	75
Huber Alphons : Geschichte Österreichs	252
Anglia történeti irodalma az utóbbi években	415
DR. MÁRKI SÁNDOR.	
Nagy-Szalonta történelme. III. Rész. (Irta <i>Rozvány</i> György)	348
Vajda Péter élete és művei. (Irta <i>Széchy</i> Károly.)	509
MIKA SÁNDOR.	
Johann Amos Comenius von dr. Johann Kvacsala	837
P. GY.	
Néhány lap Esztergom város és megye multjából. (Irta <i>Villányi</i> Szaniszló).	63
PÓR ANTAL.	
Anjoukori Okmánytár. (Szerkesztette <i>Nagy</i> Imre.) VI. kötet.	325
Michelangelo Schipa, Carlo Martello Angionio	429
Chronicon Siculum stb. cura et studio Josephi de Blasiis	503
A soproni kath. parochia és a soproni hitközség története. (Irta Póda-falvi <i>Póda</i> Endre)	582
Geschichte Kaiser Karls VI. und seiner Zeit von Emil Werunsky	764
Epistolario di Cola di Rienzi a cura di Annibale Gabrielli	766
DR. RÉTHY LÁSZLÓ.	
Oláh történelmi kiadványok	56
—R.	
A román kormány történelmi kiadványai	158
RÉVÉSZ KÁLMÁN.	
A dunántuli ág. hitv. evang. egyház 1598-iki törvénykönyve. Ismerteti <i>Mokos</i> Gyula	346
—S. —R.	
Gyulafehérvár története. (Irta <i>Király</i> Pál)	158
DR. SZENTKLÁRAY JENŐ.	
Pozsony város története. (Irta <i>Ortvay</i> Tivadar.)	423
Sz. S.	
Szerémi György és emlékirata. (Irta <i>Erdélyi</i> László.)	432
Apáczai Cséri János stb. (Irta <i>Gyaluy</i> Farkas)	512
Az erdélyi szászok Codex Diplomaticus. (Zimmermann és Werner Urkundenbuch-ja)	691
Teutsch Friedrich Dr. Die Siebenbürgisch-sächsischen Schulordnungen	693
TAGÁNYI KÁROLY.	
Orosz történetírás. (I., II. közl.)	145, 237
Dr. Karácsonyi János, Szent-István király oklevelei és a Szilveszter-bulla	489
Fejérfataky László : Kálmán király oklevelei	683

	Lap.
DR. THIM JÓZSEF.	
Sztari Szlankamen. (Irta <i>Ruvarac</i> Ilarion.)	757
DR. VÁCZY JÁNOS,	
A magyar irodalom története. (Irta <i>Bodnár</i> Zsigmond.)	243
VB.	
Ausztria és Magyarországnak a XIX-ik század első tizedében. (Irta <i>Wertheimer</i> Ede.)	254
DR. WERTNER MÓR.	
Hazai Okmánytár. VIII. köt. (Szerkesztette <i>Nagy</i> Imre.)	163
Genealogischer Hand- und Schul-Atlas von Dr. Ottokar Lorenz	342
Genealogie des Gesamthauses Baden stb. von Eugen von Chrismar ...	513
Y + B.	
A protestáns Pátens és a sajtó. (Irta <i>Ballagi</i> Géza.)	511
—YS.	
Arad vármegye és Arad sz. k. város története. (Irta <i>Márki</i> Sándor.) ...	344
Névnélküliek:	
Allecker Lajos: A lagunák városa	433
U. a. A Cilley grófok és Cilli városa	513
Asbórh János: Jellemrajzok és tanulmányok korunk történetéhez	513
Balogh Gyula: Vasvármegye	695
Dr. Berkeszi István: A magyar nyelv és szellem királyainak udvarában ...	694
Bodnár Lajos: A hajdunánási ev. ref. gymn. története	167
Burger K. Ludwig Hains Repertorium Bibliographicum Register	258
Büdingen Max: Don Carlos' Haft und Tod	257
Chevalier Ulysse: Poésie liturgique du moyen âge	773
A magyar orvosi rend története (Irta Dr. <i>Demkó</i> Kálmán)	695
Doby Antal: A podmanini és aszódi Podmaniczky-család	601
Fustel de Coulanges: Nouvelles recherches sur quelques problèmes d'Histoire	258
Ghergel Hie: Zur Geschichte Siebenbürgens	77
Gosztonyi Jenő: Duna-Szekeső a multban és jelenben	76
Horváth János: Rövid synchronismus	773
Huber Alphons: Die Verhandlungen Ferdinand I. mit Isabella von Siebenbürgen	78
Jahrbuch der Kunsthistorischen Sammlungen des Allerhöchsten Hauses. Dreizehnter Band	602
Jedlicska Pál: Kiskárpáti Emlékek. II. kötet.	77
Dr. Keil A. L.: Róma törvényhozása a népgyűlések korában	433
Kemény Lajos: Kassa városa régi számadáskönyvei 1431—1533.	692
Kotelmann L. dr.: Gesundheitspflege im Mittelalter	168
Majláth Béla: Liptó-megye törzsökös családjainak története 1526-ik évig	348
Mill-ker Bódog: Délmagyarország őskori régiségleletei	167
Ortvay Tivadar: Magyarország egyházi földleírása	508
Pór Antal: László erdélyi vajda	349
Příbřam Alfréd: Die Heirath Kaisers Leopold I. mit Margaretha Theresia von Spanien	257
Rácz Kálmán: A Károlyi Gáspár és Káldi György bibliafordításai stb.	166

VIII

	Lap.
Sommervogel Charles : Bibliothèque de la compagnie de Jésus	604
Spell Otto dr. : Hexenprocesse und Geistesstörung	167
Dr. Szádeczky Lajos : A Habsburgház lengyel királyságra törekvése a XVI-ik században	432
Weber S. Geschichte der Stadt Béla	165
Wertheimer Ede : Aufenthalt der Erzherzoge Johann und Ludwig in England	603
Zwei Denkschriften Erzherzog Rainers	603
Dr. Wertner Mór : A magyar nemzetségek a XIV. század közepéig. ...	75
Xenia Bernardina stb. Ediderunt antistites et conventus Cistercienses Austriaco-Hungaricae	434

III. Tárcza.

Necrológok.

Gindely Antal †. Sz. S.-tól	774
Renan Ernő †.	697
Salamon Ferencz †. Sz. S.-tól	696

Önálló cikkek.

Bartalus István. Nyílt levél dr. Merényi Lajos urnak.	699
Válasza Merényinek	779
Bodnár Zsigmond. Dr. Váczy János bírálatára	351
Fraknói Vilmos levele Szilágyi Sándorhoz a római magyar Tört. Inté- zet megalapítását tudatva	185
Dr. Kvacsala János. A fon-magyar nyelvösszehasonlítás első nyomai. ...	79
Vaszary Kolos hercegggrímás levele a M. T. Társulathoz	259
V. Programmértékezősek II.	437
V. S. Zani gróf levelei Erdély állapotáról 1661—1664.	605
Sz. L. A szász egyetem levéltára	260
Szádeczky Lajos. Észrevételek Meltzl Oszkár »Az erd. szászok ipará- ról« irt értekezésére. (I. és II. bef. közl.)	781, 855
Anonymus hasonmása	777
Az Akadémia kiadványai	169
Az Akadémiai könyvkiadó vállalat programja	871
A Hungaria Nova« V-ik kötete. (Zichy Jenő kiadványa.)	854
A karácsonyi piac	872
Felhívás a rodostói Rákóczy-templom restaurálására	436
Jelentés ez ügyben	775
Hazai történeti irodalom	701
Új könyvek	784, 874
Magyar könyvtártn (Kudora Károly megjelenendő műve)	778
Magyar Tört. Társulat diszgyűlése	516
Rákóczy Bizottság	609
Zenemelléklet Bartalus cikkéhez.	86

Állandó rovatok.

Folyóiratok szemléje.	82, 263, 518, 867
Fuz-tes vállalatok. Apró nyomtatványok.	83, 170, 439, 517, 874
Repertorium. <i>Mangold Lajostól.</i>	172, 261, 519, 859
Történeti könyvtár.	88, 176, 266, 358, 444, 528, 616, 704, 788, 880
Vegyes közlések.	85, 174, 264, 355, 441, 524, 612, 703, 786, 876
Vidéki Társulatok.	81, 610, 699, 784

Pályázati hirdetés.

A Corvin János életére, különös tekintettel korára	92
Jelentések e pályázatról	363
Az Akadémia 1892-iki jutalomtételei	525
Hadtörténeti pályázatok	870

IV. Hivatalos értesítő.

A M. T. Társ. 1892. január 7-ki jegyzőkönyve	89
— » febr. 4-ki	177
— » febr. 18-ki közgyűlés	267
— » márcz. 3-ki	274
— » április 7-ki	359
— » május 6-ki	445
— » május 15-ki rk. ünnepélyes közgyűlés	529
— » június 2-ki	534
— » szept. 5-ki	617
— » okt. 6-ki	705
— » nov. 3-ki	789
— » decz. 3-ki	879
Pénztári zárszámadás, költségvetések	181
Elnöki megnyitó	270
Titkári jelentés	271
Az elnökség, tisztikar, igazgató-választmány és bizottságok 1892-ben	278
Felhívás a névkönyv pontossága végett.	364
Mellékletek az 1892. május 15-én tartott rk. közgyűlés jegyzőkönyvéhez	531
Kimutatás a rodostói Rákóczy-templomra befolyt adományokról	883
Felhívás a M. T. T. tagjaihoz	884

Az Emlékkönyv tartalma.

Gr. Széchen Antal megnyitó beszéde	3
Szilágyi Sándor: titkári jelentése	11
Thaly Kálmán: II. Rákóczy Ferencz hamvai	25
Nagy Imre: A Dunántúl történetkedvelők	71
A M. T. T. alapszabályai, ügyrendje és névkönyve	81

EMLEKKÖNYV

A

MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT

NEGYED-SZÁZADOS FENNÁLLÁSÁNAK ÉVFORDULÓ NAPIJÁN

1892. MÁJUS 15-ÉN TARTOTT

ÜNNEPÉLYES KÖZGYÜLÉSE

ALKALMÁRA.

BUDAPEST.

AZ ATHENAEUM R. TÁRSULAT KÖNYVNYOMDÁJA.

1892.

GRÓF SZÉCSEN ANTAL

ELNÖKI MEGNYITÓ BESZÉDE.

(Elmondotta az 1892. május 15-én tartott ünnepélyes közgyűlésen.)

Huszonöt év, »grande mortalis aevi spatium«, mint a deák író mondja. És mily mozgalmas időszak, mely Európa alakját nagy mérvben átváltoztatta; új államalakulásokat és csoportozásokat szült, az államszervezeteket sok országban új alapokra fektette, és most, a század vége felé, számos oly jelenségeket mutat föl, melyek a megoldandó föladatokkal szemben gyakran nemcsak komoly, de aggasztó szint is öltenek.

Az események és irányzatok ezen viharos korszaka közepette oly szellemi működés és tevékenység, mely, bár el nem szigetelve a napi események érdekeitől és eszméitől, mégis föladatait azok szenvedélyeitől és fölületes benyomásaitól független téren keresi és találja, sajátyszerű jelentőséggel bír. Sokszor idéztett a régi mondás, hogy a történelem az élet mestere; de ezen közmondás a történelmi irodalomra csak akkor alkalmazható, ha annak főirányzata: az eseményeket és azok rúgóit, a viszonyokat és egyéniségeket teljes valódiságukban föltüntetni; ha nem tekinti azokat előzetesen megállapított fölfogásokkal, ellen- vagy rokonszenven; és ha mindenekeelőtt komolyan mérlegeli azon elemeket, ezek megbízhatóságát és nyomatékát, melyekre történelmi állításait és fölfogásait alapítja.

Érdekes föladat lenne a történeti irodalom történetével — ezen szempontokból kiindulva — foglalkozni. — De ezen föladat nagy tudományos készültséget, roppant olvasottságot és

beható részletezést igényelne és messze túlhaladná mai gyűlésünk keretét, ép úgy mint a fölszólaló egyén képességét és azért engedje meg a t. közgyűlés, hogy annak csak némely oly oldalára vessek egy futólagos pillantást, mely Történelmi Társulatunk keletkezésével és negyedszázados működésével szorosabb, bár közvetett összefüggésben áll.

Az ó- és közép, valamint az újkor történeti irodalmában mindig két, a dolog természetéből és az írók egyéniségéből folyó irányzat érvényesült, a mennyiben vagy az anyag bősége és megbízhatósága, vagy annak művészi alakítása és eszményi fölfogása lépett jellemzőleg előtérbe. Ha Thucydidesnél pl. mind a két irányzat kellőleg egyensúlyozva érvényesül, a római világ egyik legnagyobb történészénél, Tacitusnál, az irodalmi tökély, a gondolatok mélysége és nemes erélye, a jellemzések megragadó művészi tökélye és kerekdedsége alig nyújt kielégítő kezességet a történelmi előadás és jellemzés hűségéről. Hume »Anglia története« megőrizte irodalmi becsét, melyet az előadás folyékony egyszerűsége, a tények ügyes csoportosítása, az elmélkedések átlátszó tisztasága és találósága biztosított neki, ámbár a tényleges anyag hitelessége némileg kétségbevonható oly íróval szemben, ki, midőn munkája folyamában oly ujonnan fölfedezett okmányokra és adatokra figyelmeztették, melyek a hagyományos fölfogást nemcsak bővítették, hanem azt némi tekintetben módosították volna is, a figyelmeztetést azon szavakkal utasította vissza, »mon siège est fait«, »bezártam ostromvonalom lánczolatát«. Ha ellenben Gibbon remek munkájában, minden alapos és jogosult ellenvetések daczára, melyek a különböző vallási érzelmek és meggyőződések szempontjából annak általános szelleme, és egyes tételei ellen felhozhatók, és melyeknek többek közt a magok idejében Villemain és Guizot oly élénk és szelleműs kifejezést adtak, oly történelmi alkotást vagyunk kénytelenek fölismerni, mely az adatok bőségét és kritikai mérlegelését az alaki csoportozás, és a csak némelykor kelletténél simább, a részrehajlatlanságot gyakran a gúnyos közönyösségig fokozó előadás ritka mesterségével egyesíti: önkénytelenül érezzük, hogy ily tulajdonok ily terjedelembeni egyesítése a kivé-

teles szellemi alkotások közé sorozandó, és hogy az ily sokoldalú szellemi föladatokat leghelyesebben úgy oldhatjuk meg, ha azokat a munkafelosztás elvének alapján megközelítjük.

A munkafelosztás ezen eszméje képezi bizonyos mértékben a Történelmi Társulat alakulásának kiinduló pontját és alapját. Nem azon értelemben, mintha az kizárólag, vagy csak kiválólág is, működésében a történelmi anyag és adatok gyűjtésére szorítkoznék, de igen is abban, hogy a hazai történelem beható részletezését vallja, tekinti főfeladatának, melynek lelkes és beható teljesítése megbízható talajt készít elő az összefoglaló hazai történeti irodalom számára és élettelses elemeket nyújt az általános történelmi eszméknek, melyek irodalmi érvényesítése, ily elemek előkészítése nélkül, könnyen tévéssé vagy meddővé válik. Nem lehet szándékom mindazon tagtársaink nevét fölsorolni, kik önálló munkáik mellett a Tört. Társulatnak szentelték ezen 25 év lefolyása alatt működésüket, egyikükét sem akarnám kifelejteni: mert mindeniküknek van, habár nagyobb vagy kisebb mértékben, része azon eredményekben, melyekre a M. Történelmi Társulat némi öntudatos megelégedéssel pillanthat vissza.

A magyar történeti irodalom inkább látszik utalva, mint akármely másik, a különbféle korszakok részletezésére, mert alig van ország és nemzet, melynek létföltételeit, kivált a nemzetközi viszonyok és behatások terén, ismételve oly annyira módosították volna, mint éppen hazánkét. — A legdöntőbb változás kétség kívül az ozmán hatalomnak végképeni megállapítása volt. Egy roskadozó birodalom és czivakodó kisebb országok helyébe határaink egyik legfontosabb és meszszerjedő részén egy hódító hatalom lépett, mely két századon át mindig ismétlődő győzelmes és pusztító hadjáratai által a keresztény nemzetek nyugalját és jóllétét, némelyiköknek létezését is végveszélylyel fenyegette. A modern állami eszmék első csirái a XVI-ik század küszöbén főleg nyugaton észleltették fejlődésüket, míg nálunk épen ezen század első negyedének bevégeztével a mohácsi vésznap több nemzedékeken át, minden biztos, háborítatlan és következetes nemzeti és politikai fejlődést megakasztott és annak lehetőségét majdnem kizárta. —

Összefoglaló történeteink, — még azok is, melyek nem bírják kiválólag az okmánytár jellegét — a korszakoknak nem mindig közvetlenül, de igen is közvetve észlelhető különbségét, egyéni benyomásom szerint, nem veszik rendszerint kellőleg tekintetbe, félrevezetve az intézmények és események alakjának folytonossága által, rendszerint nem jelzik eléggé, miért, és mennyiben változott benső és valódi természetük, és ép ezért műveik, — hogy másokat ne említsek, Fessler minden pathosa, Szalay anyagbősége és lelkiismeretes megbízhatósága, Horváth Mihály folyékony és átlátszó csoportozásának daczára, nagyrészt nélkülözik azon benső életet és jellemző valóságot, melyek a történeti kézikönyvet tartós irodalmi becsű és jelentőségű művé alakítják. Nagy korszak volt az Anjouk és Hunyadyak kora, nagy fejedelem Lajos és Mátyás király egyaránt, de uralkodói tevékenységük nagyságának elemei és tényezői, ha egyéniségüktől el is tekintünk, természetszerűleg ép oly különbözők, mint politikai céljaik és eszközeik. A magyar történelem egyik legjellemzőbb fővonása, mely neki az angol történelemmel közös, hogy a nemzet politikai életének alapintézményei nem mentek át sohasem tartósan, vagy századokra kiterjedőleg egyenes ellentétekbe, ámbár a tizenhatodik század kezdetétől a tizennolczadik század végtizedéig a politikai fejlődés és haladás majdnem Európa-szerte épen ezen ellentét szellemének érvényesítésében kerestetett és valósított. De hazánk ezen alkotmányos irányzatának folytonossága változó időkben, az alapeszme megőrzése mellett, változó alakokban nyilvánult; — változó, majd vallási, majd politikai, közjogi és nemzetközi tényezőkre támaszkodott — és hű képét csak oly történelmi fölfogás nyújthatja, mely a tartós és a változó elemek és eszmék kölcsönös befolyását kellőleg felismerni és mérlegelni képes. Ily történelmi fölfogásnak egyik legbiztosabb eszköze az események és korszakok beható részletezése, ha szabad ezen kitételrel élnem, egyéniesítése; ennek szellemében működik évek óta társulatunk, és elbizakodás nélkül állíthatni, hogy ezen irányzatnak, mely a valódi történelmi irodalomnak alapvető föltétele és eszköze, a »Századok« és a »Történelmi Tár«, a M. T. Akadémia hozzájárulásával, egy ne-

gyed századon át fölötté becses anyagot szolgáltatottak, és hatalmas lendületet adtak, melynek eredményei a »Magyar Történeti Életrajzok«-ban találták meg az utolsó években legfényesebb, egyaránt vonzó, mint komoly tudományos jelentőségű kifejezésüket.

Nem téveszthető ugyan szem elől, hogy újabban a világ-irodalomban egyes korszakok történelmi tanulmányozása, mint többek közt Froudenak »Anglia története Wolsey bukásától a spanyol armada legyőztéig« terjedelemeire nézve oly arányokat ölt, melyeket egyrészt csak a legnagyobb irodalmi képesség tehet élvezettel átgázolhatóvá, míg másrészt ily mérvű történelmi munkák tanulmányozására, ha azok kerete általánosan elfogadtatnék, az átlagos emberi élet rendes lefolyása alig lenne elégséges. Magának Macaulaynak be nem végzett »Anglia története második Jakab trónralépte óta« mind azon irodalmi tulajdonok daczára, melyek »tanulmányait« is, pedig még talán nagyobb mértékben, oly fényesen jelzik, némileg túlmege azon helyes arányon, melyet az írónak, tárgyának természete és fontossága, és irodalmi alakításának terjedelme közt is szemügyre kell vennie és megőriznie, ha előadásának varázsa, polemikájának élénksége, részleteinek érdekessége és szónoklati hatalma közepette az olvasóval nem akarja végre éreztetni, hogy az ő történelmének tárgya nem az egész történelem, és emlékezetébe visszahívni azon adomát, mely szerint Lady Hollaud, ki egy bizonyos körben és időben Londonban zsarnokilag uralkodott, a még fiatal és társadalmi állása küszöbén álló Macaulay eszméi, adatai, okoskodásai, példázgatásai kiapadhatlan és túláradó, s egy ideig bámuló figyelemmel fogadott bőségeinek azon szavakkal vetett véget: »Now, M. Macaulay, it is enough.«

De Macaulayk és Froudeok nem születnek mindennap és azért példájuk még ott sem veszélyes, hol tévutakra vezethetnének, mert előnyeiben és hátrányaiban nem könnyen és nem mindenki által utánoszható sikeresen.

A történelmi kutatás terén történelmünk fajunk nemzetiségi elszigeteltségénél fogva első sorban hazai okmányainkra vala utalva. Volt ennek egy előnyös és egy hátrányos oldala.

A hazai okmányok rendszerint latinul vagy magyarul vannak fogalmazva. A latin nyelv volt századokon át Európa általános közvetítő nyelve és több vagy kevesebb classicitással a politikai érintkezéseknek közege, míg a magyar nyelvet illetőleg figyelembe veendő, hogy a nép nyelve — csekély kivételekkel — a művelt elemek és később az irodalom nyelvéhez közel áll, mely gyakran az előbbiből merítette fejlődésének és természet szerinti gazdagításának elemeit, míg másrészt ezen fejlődésnek eredményeit és vívmányait a nép nyelvébe átszivárogtatta, minek folytán a nyelv fővonásaiban előbb is jutott, mint mások, egy bizonyos szervezeti megállapodásra, mely a magyarul éppen úgy mint a latinul szerkesztett okmányokat a kutatóknak nemcsak érthetőkké, de élvezhetőkké is tette, mi más egykorú, pl. német okmányokról alig állítható.

De ezen irodalmi és nemzeti nyelvi előnnyel fölér sok tekintetben az a hátrány, hogy hazai kútfőink természeténél és a magyar nyelv és faj elszigeteltségénél fogva a kutatások könnyen egy bizonyos kizárólagos fölfogáshoz vezethetnek, mely az általános európai politikai és szellemi légkör behatásától eltekint, míg éppen ezen behatás az egyes nemzetek és országok fejlődésének és sorsuk alakulásának egyik legfontosabb eleme és tényezője. Érezték ezt bűváraink és kétszeresen készítetve érezték magukat utána járni hazánkon kívül is történelmi eseményeink, viszonyaink és állapotaink minden nyomainak, szélesítve történelmi irodalmunk mezejét, tisztázva talaját, gazdagítva anyagát, mely tevékenységek fényes elismerést és támogatást nyert Fraknoi püspök azon nagylelkű római alapítványában, melyet a Történelmi Társulat oly lelkesült örömmel és hálás elismeréssel fogadott.

Hazai irodalmunkban, igen becses és jelentékeny kivételek daczára, a történelem egyik legjelentékenyebb eleme: az emlékiratok, naplók és magán-levelezések, aránylag még mindig csak gyéren vannak képviselve, habár újabb időkben, és éppen a Történelmi Társulat és a M. T. Akadémia működése folytán az utóbbi nagyobb mérvekben kezdett figyelembe vétetni. De bármily érdekes és értékes legyen is a történelmi kútfők ezen neme, fölhasználásuk és tekintetbevételük a történelmi irodalom egyik

legkényesebb föladata. Majdnem állíthatni, hogy menél kitünőbb irodalmi értékek, annál nagyobb tapintatot és gondos mérlegelést igényel kútfőként való fölhasználásuk. E tekintetben a tudományos készültség kevésbbé döntő, mint a kifejlett világ- és emberismeret. Ha valaki példának okáért e nélkül Franciaország vagy Anglia történetének bizonyos korszakaira nézve kiválólag Retz bíbornok, St. Simon, Hor. Walpole emlékirataira és levelezésére támaszkodnék, kétszeresen lenne a félszeg történeti fölfogások szentesítése és terjesztése veszélyének kitéve. Az emlékiratok és levelezések közvetlen állításai, jellemzései és adatai, íróik egyéniségének, állásuknak, viszonyaiknak ismeretében nyújtanak ugyan bizonyos megközelítő mértéket történelmi jelentőségük megítélésére nézve: de ha közvetve a történelmi előadásba mennek át, minden fejtegetések és megjegyzések, utalások és lelkiismeretes hivatkozások daczára a történeti hűségnek csak színével bírnak, mert értékük helyes megítélésének legfontosabb tényezője nem az egyes tény, adat vagy kijelentés, hanem írójuknak egész személyisége és mind azon társadalmi külelemek, melyek rendes környezetükben jellemökre és fölfogásaikra hatással vannak. Sok ideig az udvarokat és a diplomaciai köröket tekintették az érdekes emlékiratok és bizalmas levelezések legkedvezőbb talajának; de főleg az utolsó félszázadnak számos angol történelmi kiadványai meggyőző bizonyosságot szolgáltatnak, hogy az alkotmányos testületeknek és a parlamentarismusnak is gyakran van nem kevésbbé érdekes és jellemző titkos története.

A Tört. Társulat működésének első idejében a jelen kor történetétől majdnem teljesen eltekintett, és csak az utolsó években, a történelmi irodalmi mozgalom jelzésében és egyes kitűnő munkák részrehajlatlan megismertetésében lépett annak terére. Hinni bátorodom, hogy ezen irányzata megőrzése helyes volt és alakulása céljának megfelelő. A hazai történelmi irodalom ápolását, fejlesztését és általa a hazafias érzetnek élesztését, mélyedését, egyesítését tekintette föladatának. A jelen kor történelme mindenhol közel áll a napi események föladataihoz, ellentéteihez és gyakran szenvedélyeihez is. Mindenki, ki századunk történelmi irodalmát ismeri, visszaemlékezhetik, mily gyorsan

hervadtak el, minden messzire ható sikereik daczára, több oly híres író babérai, kik a közel eső korszakok történetét annyiban idő előtt közelítették meg, a mennyiben azoknak eseményei rájuk nézve, egy vagy más irányban, még a nap szenvedélyes ellentéteinek ténylegességével birtak.

Legújabban tanúskodik erről Sybelnek, a német császárságnak I. Vilmos általi megalapítását tárgyazó nagyjelentőségű munkája. Alig ismerek mesteribb, higgadtabb fejtegetését egy véghetetlen bonyolódott és zavaros történelmi és jogi kérdésnek — a schleswig-holsteini ügynek — (melyről Lord Palmerston azt szerette állítani, hogy csak három embernek, Albert herczegnek, egy névtelennek és ő neki magának Palmerstonnak sikerült az előbbieik fejtegetése nyomán azt megérteni, de a két első meghalván és ő fejtegetéseiket elfeledvén, nem volt többé senki, a ki ezen ügyben el tudott volna igazodni) és mégis a munka, minden fényes oldalai daczára, nagy részben egy szenvedélyes, egyoldalú pártirat benyomását idézi elő.

Hosszasan vettem igénybe a t. közgyűlés figyelmét. Kétszeresen érzem ebbeli felelősségemet, mert a történelmi irodalom két mestere irányában, munkáik terjedelmességét illetőleg, némi megjegyzéseket koczkáztatni bátorkodtam. Csak azon buzgó óhajomnak adok még kifejezést, hogy a Történelmi Társulat jövőre és azon időközön át is, melyeknek nem leszek többé tanúja, ernyedetlen munkássággal folytassa működését, őrizze meg a higgadt és részrehajlatlan, a jellemtelen vélemény-közönyösséggel éppen nem ugyanazonos történelmi fölfogások szellemét; tartsa ébren a hazai történelem iránti érdekeltséget és nyújtson ily módon alapot és támaszt a komoly, férfias, nemzeti öntudatnak, mely a kicsinyes és fölületes hiúságnak egyenes ellentéte. És most engedjék meg, hogy valamint beszédemet régi táblabírák módjára latin mondattal kezdtem, úgy mind azon óhajokat, melyeket a Történelmi Társulat jövőjére keblemben őrzök, mai ünnepélyünk alkalmával, szintén azon hagyományos latin üdvözlő szavakba foglaljam össze: »Quod felix, faustum fortunatumque sit.«

TITKÁRI JELENTES.

(Visszapillantás az első század-negyedre: 1867—1892.)

A Magyar Történelmi Társulat megalakulása huszonöt év előtt egy századon át többször megújuló, de hosszas ideig meddőn maradt törekvéseknek egyik eredménye. A kézmárki Fischer Dánieltől — 1730 — ¹⁾ Luczenbacherig — 1845 — ismételten felmerült az eszme a magyar írókat s magyar közönséget érdekközösségbe vonni oly társulat megalakulása által, mely a haza múltjának vagy jelenének felderítését, ismertetését tenné feladatává. A hogy Kovachich leírta az »Institutum«-ot, alapjában mindenik indítványozó olyannak gondolta az általa tervezett intézetet: társulatnak, mely két-féle tagokból áll »Moecenatibus seu Fautoribus, qui subsidia pecuniaria, literariaque suppeditabunt, tum eruditibus Sodalibus, qui Musei, reique literariae, ac adornandorum edendorumque operum curam habebunt.«²⁾ Tehát külső tagokból, kik alapítványokkal, adományokkal vagy meghatározott évdíjjal s írókból, kik szellemi munkával járulnak a Társulat fentartásához.

Az első törekvéseknek eleinte nem volt egyéb haszna, mint az, hogy az eszmét nem hagyták elaludni. Később azonban, 1791 után már eredményeket is tudtak felmutatni. Igaz ugyan, hogy Kovachich különböző felszólalásai is elhangzottak a pusztaiban, s Mednyánszky Alajos terve is csak terv maradt: de az Erdélyi Nyelv-mívelő Társaság egy tizednél tovább fennállott, a »Societas Philohistorum« nagybecsű munkákat

¹⁾ Kovachich: Entwurf zu einer Sammlung kleiner Schriften stb. 1787. 3. 1.

²⁾ Kovachich: Institutum Diplomatico-Historicum. Pest 1791. XI. 1.

adott ki,¹⁾ s annak a fényes eredménynek is, mely a Nemzeti Muzeum és az Akademia létrejöttében nyilvánul, ezek a törekvések egyengették útját. És talán éppen e két nagy intézet gyors emelkedése mutatta ki legkézzelfoghatóbban annak szükségét, hogy egyfelől az írói és tudós világ s másfelől a közönség közt szorosabb összeköttetés hozassék létre. Így keletkezett a Kisfaludy-Társaság, az Erdélyi szászok honismertető egylete (1841), a Természettudományi Társulat (1841) s a Magyar orvosok és természetvizsgálók egyesülete, mely utóbbi az archaeologiai kutatásokat is bevonta körébe.

De hát elég-e ennyi? s amit ezenkívül még a magyar történetírás és többi segéd tudományai érdekében meg kell tenni, azt megtenni ennek a két nagy intézetnek, az Akademiának és Muzeumnak feladatai közé tartozik? Némelyek azt mondták igen, mások azt mondták nem, de az eszme már fel volt vetve, s különösen a történetírók komolyan érdeklődtek iránta. Ezek Kubinyi Ágoston elnöklete alatt értekezletet tartottak, de megállapodásra nem jutván, megbízták Luczenbacher Jánost, hogy dolgozzon ki egy alapszabály-tervezetet, mely a későbbi tanácskozásoknak alapul szolgálhatna.²⁾

Erdy elkészült az alapszabályok és ügyrend tervével. A Társulatnak két főosztálya lesz: egy Pesten, egy Erdélyben, de a két főosztály együtt adja ki a Társulat közlönyét, melybe a dolgozatokat a három alosztály: a történelmi, régészeti, statisztikai szolgáltatja. Ebben a programban aztán megfeneklett a Társulat; amint az archaeologia bekerült az orvosok és természetvizsgálók vándorgyűléseinek tárgyai közé, a Társulat felállítását többé senki sem sürgette: legalább semmi nyoma, hogy újabb tanácskozást tartottak volna.

A forradalom után ott kezdték az emberek, ahol száz év előtt azaz hogy egészen még ott sem. Nem beszéltek arról, hogy Társulatot kellene alakítani — úgy is tudták, hogy arra nem nyernek engedélyt, — hanem összeállottak magyar

¹⁾ Schaeseus *Ruinae Pannonicae*, Simigianus s Eder nagybecsű adnotatioi Felmerhez.

²⁾ Nyomtatásban is megjelent: »A Magyar Történeti Társulatnak tervezett alapszabályai Pesten 1845.« 4-edr. 22. l.

történelmi források és irodalom-történeti munkák kiadására, s megindították az »Ujabb Nemzeti Könyvtárt«. A vállalat sikerétől buzdítva, történeti kútfők kiadására újabb vállalatok keletkeztek, majd az Akademia is megindította Monumentáit, az emigratio kiváló tagjai a külföldi levéltárakból igen nagyfontosságú anyagokat hoztak össze, úgy hogy a magyar történetírás népszerűvé lett s a heti lapok és folyóiratok hasábjain a magyar történetből vett rajzok jöttek divatba. De a legfontosabb volt, hogy a Budapesti Szemlében — mely a különböző irányban dolgozó irodalmi erők számára központot teremtett, — a magyar történetírás megtalálta az őt megillető részt.

Mindez arra szolgált, hogy a történeti kútfők búvárlásának kedvét éleszsze: mert minden újabb anyag-publicatio, ha betöltötte is történettudásunk egyik-másik hézagát, de egyúttal rámutatott a mindig létező rendkívüli hiányokra. Mondhatni, magától kínálkozott az eszme, ezekbe a búvárkodásokba bizonyos rendszert hozni, s a szétszórva dolgozó erőket közös célra, közös működésre egyesíteni. Hogyan? ez volt a kérdés. Révész a protestáns egyháztörténelmi kútfők kiadására társulatot tervezett, az alapszabályokat el is készítette: de a társulat megalakítására nem nyerte meg a kormány engedélyét. Nagy Imre, Ipolyi, Véghelyi Dezső, Ráth Károly sokkal gyakorlatiabban fogtak a dologhoz. Anélkül, hogy alapszabályokat készítettek s társulattá alakultak volna, megalapították a »Dunántúli Történetkedvelők« egyletét. — Közös megbeszéléssel meglátogatták az olyan városokat, melyekben levéltárak voltak, átkutatták azokat, lemásolták az okiratokat, tartottak egy-egy felolvasást, megindították a Codex Patriust, s amit e collectióba nem vettek fel, közzétették a »Győri Történelmi és Régészeti Füzetek«-ben, mely a Társulat közlönyévé lett.¹⁾

Ennél többet akkor elérni nem lehetett. De elértek még más valamit, a mire ha gondoltak is, de nem nagyon biztak megvalósulásában.

Azon a positiv eredménnyen kívül, hogy a magyar történetíróknak egy halmaz új anyagot tettek hozzáférhetővé, nem

¹⁾ Lásd Nagy Imre értekezését a soproni kirándulás alkalmával.

csékélyebb szolgálatot tettek annak azzal is, hogy kézzelfoghatóan bebizonyították, hogy elvitázhatatlan szükség van egy magyar történelmi társulat felállítására, mely felkutassa a levéltárakat, hozzáférhetővé tegye azokat, ébren tartsa az érdeklődést a közönségben a magyar történet iránt: közvetítőül szolgáljon az Akadémia s a nagy közönség közt.

Épen az ő példájok, az a tizenegy összejövétel, mit öt év alatt tartottak, igazolta ezt legteljesebben: ha egy kis egyeület, az ország egyik kerületében, ilyen eredményt érhet el, egy szervezett s az egész országra kiterjedő társaság mennyivel nagyobb eredményeket fog felmutathatni?

Már 1866. végén 1867. elején bizalmas eszmecserék közben sokszor szóba jött egy történelmi társulat felállításának szükséges volta. Pesty Frigyes, a temesvári Delejtű szerkesztője Pestre tévén át lakását, itt már történelmi szaklapot akart kiadni s erre meg is nyerte a concessiót. De nem akarta addig megindítani, míg a Történelmi Társulat fel nem áll: a lapot a Társulat Közlönyének szánta. Ezt a szándékát közölte Ipolyival, s ez, mikor már látni lehetett, hogy annak felállítása nem fog komoly akadályokba ütközni, 1867. febr. 2-án néhány történetirót magához kért bizalmas értekezletre.¹⁾ Ez az értekezlet a felállítandó Társulat alapelveit vitatta meg Wenzel indítványára s tollvivővé Thaly Kálmánt választván, őtet meg is bizta ez alapon az alapszabály-tervezetnek kidolgozásával, munkája megkönnyítése céljából egy háromtagú albizottságot (Ipolyi, Pesty, Rómer) adván melléje.

Thaly s a kiküldöttek gyorsan elkészültek a munkával, úgy hogy az alapszabály-tervezetet már febr. 7-én a bizottság elé lehetett terjeszteni, melyre az első értekezleten megjelent kilencz tagon kívül még Csengery, Horváth és Toldy is meghivattak. Az értekezlet, amint összeült ez új tagokkal, constituálta magát előleges bizottsággá, Horváth Mihályt elnökké, Thaly Kálmánt tollvivővé választá s hozzáfogott az alapszabály-tervezet átvizsgálásához. Pontonként vették tárgyalásba

¹⁾ Ezek voltak: Henszlman Imre, Nagy Iván, Pesty Frigyes, Ráth Károly, Rómer Flóris, Thaly Kálmán, Torma Károly és Wenzel Gusztáv.

azt, »erre hosszan tartó eszmecsere fejlett ki s különösen a társulati szervezet gyakorlatiságát illetőleg Csengery és Toldy indítványára több lényeges változtatás történt, a társulati alap lehetőleg kiszélesítettén«. ¹⁾ Thaly megbízott, hogy az alapszabályokat az újabb elhatározás értelmében dolgozza át, s készítsen aláírási körlevelet, mely az egész bizottság neve alatt nyomassék ki; a Társulat, amint száz aláíró lesz együtt, megalkultnak fog kijelentetni.

Egy társulat megalapítása, első szervezése nagy fáradtságot s óvatos körültekintést kívánó munka. Thaly lelkesedésével, munkaerejével, kitartásával egészen arra termett, hogy ezt a kezdeményezést életbeléptesse, s az a fényes siker, mely a márcz. 10-én kelt körlevél szétküldését követte, épen úgy tanúskodik az eszme népszerűsége, mint az ő tevékenysége mellett. Ápril végére már háromszáz aláíró jelentkezett s ezzel a Társulat meg volt alapítva.

Az Akadémia, s első sorban báró Eötvös, ki annak elnöke volt, felismerte, hogy a történelmi forrásgyűjtemények számára ez a Társulat lesz a legjobb anyagszállító s épen úgy mint a Kisfaludy-Társaságot, kebelébe fogadta ezt is. Szállást adott neki, hol gyűléseit tarthatta s irományait elhelyezhette. Ez volt a második lépés a Társulat megalapítására. Május 15-ére összehivatott az első közgyűlés az Akadémia üléstermében, melynek egyetlen tárgya az alapszabályok megvitatása volt. A közgyűlést Horváth Mihály lendületes beszéde nyitotta meg, aztán megvitatták az alapszabályokat, melyeket kevés módosítással a közgyűlés elfogadott s máj. 26-án a belügyminiszter megerősített.

A második, tulajdonképen az alakuló közgyűlés jun. 13-án, tartott. Ezen választották meg a három elnököt — Mikó Horváth, Ipolyi — s a 45 vál. tagot a szakemberek közül, nagy részben budapestieket, de tekintettel arra, hogy a választmányban a vidék is képviselve legyen. Pár héttel utóbb, a jul. 2-án tartott választmányi ülésen megválasztották a tisztí-

¹⁾ Thaly K. »A Magyar Történelmi Társulat keletkezése« Századunk 1867. 3. l.

kart: titkárrá Thaly Kálmánt, jegyzővé Pauler Gyulát, ügyész-szé Fischer Kálmánt. Ez ülésen jelentetett be gr. Mikó ezer frtos alapítványa, a Társulat folyóiratának a Századoknak kiadása, melynek szerkesztésével a titkár bízott meg, s első füzete még azon hónapban megjelent.

A választmány a Társulat munkakörébe bevonta a hazai történetírást összes disciplináival, segédtudományaival, melyek közül abban az időben egynek sem volt saját közlönye. S a titkár-szerkesztő gondoskodott róla, hogy mindezek kellő képviselőt találjanak az új folyóiratban, melynek változatos tartalmát elsőrangú történetírók s tehetséges fiatalok munkáiból állították össze. Új, pezsgő élet kezdete volt ez a történetírásban, melynek hatása nem sokára szembetűnővé lett. Az írók találkozása a hónap első csütörtökjén termékenyítő hatással volt ezekre nézve, míg a Századok egymást követő füzetei a közönségben terjesztették a történet iránti érdeklődést.

A Társulat — mint az első ülések jegyzőkönyvei mutatják — gyorsan emelkedett, s népszerűségét semmi sem igazolja inkább, mint az, hogy a társadalom minden rétegéből, még a nők közül is jelentkeztek tagok: s az első év működésének *anyagi* eredménye az volt, hogy a Századok ivei számát a választmány 30 ivről 40-re emelte s a nem kevésbé fontos *szellemi*: az, hogy a modenai Hyppolit-Codex lemásolása ügyében sikeres működést fejthetett ki.

Valóban annyi lelkesedéssel és rokonszenvvel találkozott a Társulat mindenfelé, hogy fennállásának második évében már hozzáfoghatott az alapszabályokban körülírt program megvalósításához.

Bejárni az országot kelettől nyugatig, felkutatni a levéltárakat, melyek még zárva voltak a búvárkodás elől: a főurak levéltárait, melyeket vasajtók lakatai őriztek a kíváncsiak előtt, s a nemesekéit, kik ládaikat épen oly féltékenyen rejtegették; s ezeket megnyitni a történetírásnak — ez volt a cél. Mert ha megszűnt is az ősiség, de az előítéletek még nem oszlottak szét, s ha szerette is a magyar történetét, még mindig előtte lebegett a kérdés: vajjon túlságos liberalitásának nem fogja-e kárát vallani? Pedig a siker garantiája a kirándulások ered-

ményétől függött: ki tudta volna megmondani, mi van e rejtett bányákban!

Megmondani senki — csak sejteni lehetett. S a sejtelem is a való árnyékának bizonyult be: az első tiz év eredménye a megelőző század munkáját túlszárnyalta. Az elnökök közül, kik ezeket vezették — Mikó, Horváth, Ipolyi — mai ünnepélyünkön egyik sem vehet részt, s az elismerés koszorúját csak annak nyújthatjuk át, ki a keresztülvitel munkáját tapintatával, buzgalomával, ügyszeretetével lehetővé tette — Thaly Kálmánnak, akkor Társulatunk első titkárának. És rajta kívül még azoknak, kik a bűvárkodás fárasztó munkájában résztvettek; a mi akkor nem volt könnyű, mert sok önmegtartóssággal is járt.

Az egyéni érdekeltségnek, az egyes tárgyak iránti előszeretetnek háttérbe kellett vonúlnia a közérdek előtt. Az a kis gárda az egész tiz éven át kevés változtatással ugyanazokból a munkásokból telt ki, s egy fegyelmezett, jól szervezett, régóta összetanult testület képét nyújtotta. Egy célért küzdő összefágó munkásság eredményét mutatja e tiz év... de azóta ebből a gárdából is, — fájdalom — elvesztettünk többeket: Szabó Károlyt, Pesty Frigyes, Nyáry Albertet, Rómer Flórist, Deák Farkast, Haán Lajost, Supalát stb.

A kirándulások sorát az erdélyi nyitotta meg. Nem a véletlen műve volt az, hanem tervszerűen határozottatott, hogy a »testvér haza« fővárosába, Kolozsvárra menjenek, három századon át fővárosába egy külön államnak, mely épen most mondott le régi önállása előnyeiről a nagy magyar állam fényes eszményének megvalósításáért. A politikai uniót követte itt a tudomány uniója, mely most tényleg végbement azzal, hogy egy állandó külön kolozsvári bizottság szerveztetett: épen úgy, mint Luczenbacher is tervezett Kolozsvárott külön bizottságot.

E városban gazdag aratásra találtak a bűvárok, épen úgy mint később a többi helyeken. A jég meg volt törve, az előítélet megszűnt, a kisebb-nagyobb levéltárak ajtai felnyíltak s a kirándulók bizottságokra oszolva, folytatták működésüket 8—10 napon át. Azután amint a szétozlott raj a gyűlés

utolsó napján összejött, hogy beszámoljon munkája eredményével, a diadal és öröm napjává lett a találkozás, mely új meg új kútfőket nyitott meg a találkozásnak.

Lehetetlen volna e gazdag aratásokat csak főbb vonalaiban is ecsetelni: össze van az forrva történetírásunk előhaldásával, mely eredményeit már regisztrálta. Csak épen néhány kimagasló pont felsorolására szorítkozhatunk.

A kolozsvári kirándulás elhatározta Torma Józsefnek 1852-ben fia Torma Károly használatára készített »Calendarium Diplomaticum«-ának kiadását, s e cél megvalósításához többen járultak adományaikkal. Akkor egy ilyen Calendarium égető szükség volt, mert Pilgrim aranyért sem volt kapható, s Grotefend még nem látott világot. Az eszme gazdag gyümölcsöt termett: az Akadémia legközelebbi nagy gyűlésén pályázatot hirdetett s ennek következtében írta meg Knauz Nándor Magyar Kortanát. Torma József Calendariumát fia adta ki — az ennek kiadására begyűlt összeg pedig a kolozsvári bizottság rendelkezése alá bocsáttatott, mely ezt, kiegészítve gróf Lázár Miklós gazdag adományával, a *Széki Levéltár* első és második kötetének kiadására fordította.

Ime Társulatunk első fellépésének termékenyítő hatása.

Még fontosabb volt a második, az 1869-ben Hont vármegyében tartott kirándulás eredménye. Egy bizottság Zsélybe küldetett, hol a gróf Zichy-család idősb ágának levéltára őriztetett. S minő gazdag levéltár! 285 csomagban több mint huszonhétezer okmány! A mit csak lelkesedés és egyszerűtet megfeszített munkaerővel végezhet, azt elvégezte a bizottság, — tanúja annak tartalmas jelentése. Most már hát tudva volt, mit őriz a történetnek e gazdag kincstára. De hogyan tétessék az közkinccsé? A választmányi ülés, melyen a zsélyi bizottság bemutatta jelentését, megtalálta annak is a módját. A család seniorát, gróf Zichy Károlyt fölkérte annak publicálására. A gróf páratlan liberalitással hajlandónak jelentette ki a terv megvalósítására magát — s a keresztülvitellel a Társulatot bízta meg. S valóban a négy első kötet a nemes gróf áldozatkészségéből látott világot, az ötödik megjelenését gróf Zichy Nep. János tette lehetővé, s a hátralevő kötetek

kiadásának költségeit a mostani senior, gróf Zichy Ferencz volt kegyes elvállalni, kinek áldozatkészségéből a VI-ik is saját alatt van. S ha a rendkívül gazdag okmánytár nagy szolgálat volt a tudománynak: épen oly jótékonyan hatott a példa is, mert a Zichy-Okmánytár volt az első, melyet egy főúri család a történetírás oltárára tett le.

S ezt követte 1870-ben a vasmegyei kirándulás: Thaly Kálmán jelentése a Rákóczi-Aspremont-Erdődy levéltárról. Hisz ez egy egészen új világa volt a történetnek, melybe bűváraink beléptek ... introite, nam et heic Dii sunt!... a magyar történetnek egy új világa, mintha az állami levéltárnak egy nagy darabja volna ott! Hányszor tértünk azután is oda vissza, meríteni e gazdag forrásból.

A meglepetéseknek itt nem volt vége. A mi nemtőnk, a magyar Clio, újakról gondoskodott. Az 1871-iki Zemplén-ungi kirándulás alkalmával egy, ez ideig egészen ismeretlenül maradt s még névleg is alig ismert levéltárt mondhatni felfedeztek — a sztárait, melyben őriztetik a műtörténelmileg kiváló érdekű Gersei Pethő János czimeres levele, s melynek nagy értékű történelmi kincsei ma már gróf Sztáray Antal áldozatkészségéből történetünknek egyik kiváló forrását képezik. Ezen kirándulás alatt Véghelyi Dezső Leleszről Pálócra mentében Csicseren, a Csicsery-család gazdag levéltárának átvizsgálása közben rájött egyik legnevezetesebb régi nyelvemlékünkre, az 1473-ban, tehát Mátyás idejében irt »Szabács viadal«-jára.

Közepette e gazdag aratásoknak, 1872-ben a szepesi káptalanban tartott elnöki beszédében Horváth Mihály figyelmeztette a bűvárokat, hogy különösen itt e megyében a »közmiveltségi viszonyok földéítésére irányozzák bűvárlataikat«. ¹⁾ A Századok eddig megjelent évfolyamában kiváló gonddal közölván épen culturális viszonyaink felderítésére vonatkozó adatokat, e szózat tehát inkább a Szepességnek s Felső-Magyarországnak szólt. Maga Társulatunk nem sokkal utóbb a művelődéstársulat egyik ágának, a hazai iparnak történetére vonatkozó adatok összegyűjtéséhez látott egy bizottság által,

¹⁾ Századok 1872. évf. 501. l.

melynek elnöke Rómer Flóris volt; az ez által összehordott gazdag anyag a Muzeumban van elhelyezve.

Még hátra volt a legnagyobb, a legértékesebb felfedezés: Balassa Bálint eddig ismeretlen költeményeinek felfedezése. A zólyom-beszterczebányai rendkívül fényes kirándulás alkalmával történt ez, Ipolyi püspök székhelyén. Deák Farkas barátunk talált rá a műemlékekben gazdag radványi kastélyban Beszterczebánya mellett. A kiadással választmányunk elébb Toldyt, s az ő kora halála után Szilády Áront bízta meg, kinek gondos szerkesztésében, életrajzzal ellátva, 1879-ben megjelentek nemcsak kora, de egész irodalmunk egyik legnagyobb költőjének örökbecsű művei. A fogadtatás itt impozáns alakban nyilvánuló hódolás volt a magyar történetírás iránt — melynek emlékéért Beszterczebányán a megyeházán s Barsszent-Kereszten a püspöki kastélyban emléktábla hirdeti.

Egy évvel később, néhány héttel az eredménydús nyitrai kirándulás után — mely többi közt a rendkívül gazdag galgóczi levéltárat tárta fel — Thaly Kálmán a fővárosból elköltözvén, lemondott titkári hivataláról. Sajnálattal és aggodalommal fogadta a választmány e lemondást s csak kényszerűségből egyezett bele. Ő maga is csupa tűz és lelkesedés, tudott buzdítani és lelkesíteni. Roppant munkaerejével, gazdag ismereteivel volt képes megteremteni a Társulatot s biztosítani annak fennállását — s a leköszönés azzal a tudattal fogadtott el, hogy ez a munkaerő és ügyszeretet attól fogva is utolsó perczéig szolgálatában álland a Társulatnak.

A következő négy év kirándulása — a gömörmegyei, a pozsonyi, az abaujvármegyei és kassai, a második erdélyi (Maros-Tordamegye, Maros-Vásárhely, Segesvár) épen oly gazdag volt eredményekben, mint azok, melyek megelőzték, de ez utóbbiakat Ipolyi négy monumentális beszéde még emlékeztetsebbekké tette, melyek tervszerűen összeállítva, közéletünk négy égető kérdését világíták meg: 1. nemzetegység és államnyelv, 2. a magyar iparélet, 3. műtörténelmi emlékek tanulmánya, 4. a magyar hadtörténelem: mintegy rámutatva, hogy a történelmi kutatásoknak a napi kérdések sikeres megoldásánál is lehet hasznát venni.

A pozsonyi kirándulás a Köpcsényben gróf Batthyány József birtokában levő Illésházy levéltárt s a marosvásárhelyi a gr. Teleki család levéltárát, történetünk elsőrangú kincses bányáit tárta fel: s mindkettőből már eddigelé is kiváló fontosságú publicatiók meríttetek, míg a Teleki-család a levéltári anyagnak önálló publicálását munkába vette. Az abaúji kirándulás egyik (hadtörténelmi) bizottsága a muhi pusztán levő csatatért tette tanulmánya tárgyává.

De épen a levéltári kutatások által annyira felszaporozott az anyag — bár azok egy része a Codex Patrius újabb kötetében világot látott — hogy az igazgató-választmánynak halaszthatatlan kötelességévé vált módokról gondoskodni ezek közzétételére nézve. Az ez ügyben kiküldött bizottság úgy gondolta ezt legjobban megoldhatni, ha e célra szorosabb összekötetésbe lép a M. Tud. Akademiával. Az Akademia is hajlandónak mutatkozott a terv megvalósítására, maga is egy bizottságot küldött ki kebeléből s a két bizottság abban állapodott meg, hogy a Társulat egyezer forintnyi subventio mellett az Akademia Történelmi Tárának kiadását átveszi. Az Akademia elfogadta az ajánlatot, el az igazgató-választmány is (1877. szept.), megerősítette azt s a »Történelmi Tár« kiadása 1878. jan. elején már megkezdett.

Épen ebben az időben egy anonym levél kíséretében ezer forint érkezett a titkári hivatalba, azzal a felhívással, hogy a Társulat ezen a pénzen kirándulásai alkalmával gyűjtött okleveleket publicálja. Az anonym adakozó nem sokára meghalt: s halála fellebbenté az anonyimitás fátyolát. Gróf Dessewffy Lajos volt az, s az ő áldozatkészségének köszönhetjük a Hazai Oklevéltárt, melyet Deák Farkas, Nagy Imre és Nagy Gyula szerkesztettek.

Az újabb kirándulások — az 1881-iki sárosmegyei, az 1883-iki soproni, az 1887-iki dévai és hunyadvármegyei, az 1889-iki máramarosi — csak úgy, mint a megelőzők, sok új anyagot szolgáltatottak történetírásunknak. De bár e kirándulásokban összesen 134 levéltár kuttatott át, még távolról sem lehet azt mondani, hogy a munka be volna fejezve. Nemcsak hogy egy sereg levéltár átkutatása van hátra, hanem azonkívül

is még egy nagy feladat elől nem térhetünk ki: e nagy munka, az összes átkutatott s átkutatandó levéltárakban őrizett anyagnak regestáit közzétenni. *Ars longa, vita brevis* — ezt is meg fogja hozni az idő.

Társulatunk hatása e huszonöt év alatt nemcsak kiadványaiban, levéltári buvárlataiban, nemcsak egy új folyóiratnak, a Magyar Történelmi Életrajzoknak — mely már az összegyűjtött anyag feldolgozására fektette a fősúlyt — az Akadémia anyagi támogatásával történt megindításában, hanem jutalmak kitűzésében is nyilvánult. Emich Gusztáv választmányi tag 1880-ban 20 arany pályadíjat tűzött ki a magyar királyi udvartartás leírására: a pályadíjat Csánky Dezső nyerte el I. Mátyás király udvarának leírásával — egy valóban nagybecsű történelmi rajzzal gazdagítván irodalmunkat »egy, mint a bírálók megjegyzék, nemcsak alapos, hanem vonzó olvasmánynyal«. Vajjon nem volt-e befolyással e pályamunka arra, hogy Csánky azóta a Hunyadiak korának historiographusává nőtte ki magát? 1881-ben Bay Ilona, a régi magyar asszonyok e méltó utóda, — ki Társulatunkban a legnagyobb alapítvánnyal szerepel, — 20 aranyat ajánlott fel egy magyar történeti alaknak egyéni jellemzésére. A pályadíjat Lánczy Gyula nyerte el, de azonkívül a Deák Farkas és Jedlicska Pál jellemrajzai is megkoszorúztattak. Egy másik pályakérdés: a pozsonyi társas egyház története, melyre Rimély Károly száz aranyat tűzött ki, eredménytelen maradt ugyan, de a pályadíj fele Társulatunk alaptőkéjéhez csatoltatott. Legújában ismét Bay Ilona nagylelkűségéből 30 arany tűzetett ki Corvin János életrajzára, mely az utolsó választmányi ülésen Schönherr Gyulának ítéltetett oda.

Termékenyítőleg hatott Társulatunk más tekintetben is történetírásunk irányaira, fejlődésére igen sokszor oly eszmék felvetése által, melyek több tekintetben jelentékeny eredményeket vontak maguk után. A millenium megünneplésének eszméjét még 1878-ban Botka Tivadar vetette fel: ő 1884-re tervezte azt, mintegy sejtve, hogy ha az továbbra halasztatik, nem fogja megérni. Közleményei s az azok által felidézett polemikák nagyban elősegítették az eszmék tisztázását: az ünne-

pély határideje megállapított, de nem azon évre, melyre ő tervezte, s ő csakugyan nem érte meg indítványa sikerét. Az 1885-iki világiállításon Társulatunk által rendezett congressus a tör-ténetirókat és tanárokat összehozta s üdvös eszmecserét vont maga után. E kiállításon Társulatunk bemutatta kiadványait, ezeknek cím- és tartalomjegyzékével, mely még ma is hasznos szolgálatokat tesz a buvároknak. Budavára visszafoglalása két-százados évfordulójának megünneplésére az indítvány hason-lóan Társulatunkból került ki; az indítványt Thaly Kálmán tette s azt a főváros is szíves készséggel fogadta. Az előkészí-tés munkájában Társulatunk részt vett, a megünneplés a re-méltnél is fényesebben sikerült: egy részét tette annak a fővá-ros törvényhatósága és Társulatunk által (1886. szept. 1.) ren-dezett díszülés, melyet ő Felsége is legmagasb megjelenésével szerencséltetett.

Bizonynyal ezeknek a törekvéseknek s az azokat követő sikereknek köszönhetjük, hogy egy nagyobb catastropha is — az alaptőkének defraudálása s e miatt pénztárnokának öngyil-kossága elvonult Társulatunk felett, anélkül, hogy megrendí-tette s anélkül, hogy a közönség bizalmát megingatta volna. Alig másfél év alatt nemcsak pótoltatott a hiány: hanem az alaptőke is jelentékenyen megsaporodott s ma már meghaladja a 40,000 frtot; majdnem akkora összeg, a mekkora a régi pénztárnok fictiv kimutatásaiban szerepelt. De a catastrophá-ból az igazgató-választmány lehuzta a tanulságot: a múlt évben életbeléptetett új alapszabályok, emberileg szólva, lehe-tőségét is kizárják egy új catastrophának.

És most végigtekintve e huszonöt év küzdelmein és törekvésein, csalódásain és eredményein, meglepéssel regis-trálhatjuk, hogy sikereinknek két főfactora volt: a nemzet, mely épen a kitűzött cél elérhetéséért támogatásával és rokon-szenvével mozdította elő törekvéseinket s az Akademia, mely nemcsak szállást adott nekünk, hanem vállalatainkat anyagi tá-mogatásban is részesíti. Az elnök, ki megnyitá Társulatunk előtt az Akademiát, befogadván azt ennek kebelébe, Eötvös József volt — de lehetetlen, hogy örömmel ne töltsön el bennünket a véletlennek az a találkozása, hogy a nagy államférfiúnak méltó

utódja tartja fenn régi összeköttetésünket az Akademiával. És e két főfactor mellett lehetlen meg nem említenünk azt a fenkölt lelkű honleányt, ki nemcsak legfőbb alapítónk, hanem megtalálta annak is a módját, hogy évenként valamely vállalatunk sikerülését előmozdítsa.

Túlesve a kezdet nehézségein, okunk van hinni, hogy fennállásunk biztosítva van. Nem ringatom magam csalódásokban: nem hiszem, hogy minden akadály el volna hárítva. Erős áramlattal kell küzdenünk, a ránk nézve kétszeresen veszélyes cosmopolitismus áramlatával, mely a történetet meddő tudománynak tekinti. Ha levéltári kutatásainkban sokszor megmosolyogtuk a régi prókátoroknak feljegyzéseit az olyan okirat-csomagokra, melyekben nem volt peranyag: »nihil refert ad culinam!« ma tanui vagyunk annak, hogy ez a régi jelszó újra feltámadt: »nihil refert ad culinam!« Nem, hiszem és vallom, ez a jelszó minálunk nem fog hódítani bármily tetszetős alakban hirdessék is. Ha a múlt század prókátorainak sikerült is egy csomó becsű historiai anyagot megsemmisíteni, napjaink utalitaristáinak szépen hangzó frasisai nem fogják megingatni nemzetünkben a hitet, hogy jövőendő életének alapjai multjában vannak megvetve. Az a nemzedék védi meg, tartja fenn ezt a hazát, mely az ősök lélekemelő példájából meríti a lelkesedést, a kitartást, s ezekből tanulja meg: hogyan védje meg, hogyan emelje azt!

Arra vall Társulatunk emelkedése is, hogy ez az áramlat nem fog nálunk gyökeret verni. Bizonyynyal e század negyed történetének leggyászosabb lapjai azok, melyekre nagy nevű halottjai vannak felírva. Nem egy sírnál állottunk megdöbbenve, önkénytelenül felsóhajtva: ki fogja az elhunytat pótolni? Talán ők magok — mert éppen az ő tanítványaikból egy új generatiót láttunk magunk mellett felnőni, mely garanciaja a jövőnek. Mi öregek egymásután megyünk, de újak és jobbak jönnek helyettünk — mert az eszmének, melyért mi éltünk, kell, hogy minden időben meglegyenek az ő apostolai.

S ez biztosítja Társulatunk folytonosságát jövőre is!

SZILÁGYI SÁNDOR.

II. RÁKÓCZI FERENCZ HAMVAI.

Irta

s a Magyar Történelmi Társulat 1892. május 15-kén tartott negyedszázados emlékünnepeén felolvasta

Thaly Kálmán,
alelnök.

Az 1873-ik év folytatában történt, hogy II. Rákóczi Ferencz és Kossuth Lajos szülőföldre *Zemplén vármegye*, a magatavaszi közgyűlésén egyhangúlag, nagy lelkesedéssel elhatározá, hogy előlnevezett dicső fia, a halhatatlan emlékü fejedelem s bujdosó társai hamvainak hazahozatala érdekében az országgyűléshez föliratot intéz, — s ennek pártolására egyszersmind a hazai összes törvényhatóságokat köriratilag felszólítja. A Rákóczi név iránt a magyar szívekben élő kegyelet csakhamar országszerte nyilatkozott; a vármegyék és szab. kir. városok egymásután csatlakoztak Zemplén hazafias indítványához és irtanak fel pártolólag az országgyűléshez.

Mivel azonban úgy a zempléni, valamint a többi feliratokban a részletek nem voltak szabatosan kifejtve: alulírott, mint a Rákóczi-kor történetbúvára, megkísérlé e hiányt pótolni egy értekezésben, melyet a Magyar Történelmi Társulatnak azon év april 3-iki ülésén tartott, és a mely — nagyobb elterjedés okaért — másnap a *Pesti Napló*, *Hon* és más akkori napilapokban egész terjedelmében közöltetett. Ebben azon eszmét vetettük föl, hogy Rákóczi földi maradványai, a dicsőemlékü szabadsághős születésnapjának kétszázados évfordulójára: 1876-dik évi martius 27-ikére szállíttassanak haza, gr. Bercsényi Miklós és többi hív társainak hamvaival együtt; e napon rendeztessék tiszteletökre országos emlékünnepe, továbbá az 1715-ik évi 49-ik törvénycikknek a most megnevezettek

és számkivetett társaikra vonatkozó része decretáltassék helytelennek, érvénytelennek, s ellenkezőleg Rákóczi, Bercsényi és követőik honfűi érdemei iktattassanak törvénybe a hálás haza által, stb.¹⁾

Nem csekély elégtételül szolgál vala alólirotttnak, hogy a fentebbi főpontokban formulázott indítványát, annak már közvététele után, az országgyűléshez felírt törvényhatóságok közül többen a magukévá tették, és Zemplén köriratát ezen értelemben kiegészítve pártolták; mint pl. *Veszprém és Közép-Szolnok vármegyék*, stb. De még nagyobb elégtételben részesült indítványom akkor, midőn — hosszú évek múlva már — a XIX-ik század II. Rákóczi Ferencze: *Kossuth Lajos*, az őt 80-ik születésnapjára díszpolgári diplomáikkal megtisztelt harmincznál több magyar város közönségének, e kitüntetésért gyönyörű köszönő-levéiben válaszolva, ennek szövegében egyebek közt szóról szóra ekként nyilatkozott:

» Sem nem illenék, sem nem szabad, sem nem lehet föltennem, hogy az 1879-iki L-ik (az ú. n. kihonosítási) törvény személyes vonatkozással hozatott, mint a minő jellegű volt az 1715. XLIX-ik törvény, mely *Rákóczi Ferenczet, Bercsényit és követőiket a haza nyilvános ellenségeinek s az igaz szabadság felforgatóinak* káromolva, *proscribálta. És ez a magyar név becsületét inzultáló káromlás még ma is ott piszkolja törvénykönyvünket eltörletlenül.*«²⁾

A Rákóczi és társai hamvainak hazaszállítását sürgető feliratokat a képviselőház egyhangú határozattal a miniszerelnökséghez tette át, oly utasítással, hogy ez a kívánt értelemben intézkedjék. Közbejött az országgyűlés nyári és őszi szünete. Ennek leteltével azonban ismét érkezének be hasonló fölterjesztések, többek között Vas-vármegyéé s Székes-Fehérvár városáé, melyekkel az ezen ügyben felírt törvényhatóságok száma 48-ra szaporodott. E két utóbbi fölterjesztés tárgyalása alkalomával — a képviselőház dec. 1-ji ülésén — alólirottól e végből megkerestetve, fölszólalt néhai *Simonyi Ernő*. s emlékez-

¹⁾ L. *Századok*, 1873-iki évf. 288—289. 1.

²⁾ L. *Egyetértés*, 1889-iki évf. július 3-iki sz. és ekkori összes hírlapjainkban.

tetvén a kormányt a ház határozatára, lelkes hangon sürgette meg ennek foganatosítását, különösen a diplomatiái út igénybevételét. Mire *Szlávy József* akkori miniszterelnök úr kinyilatkoztató, hogy ő, igenis, foglalkozik Rákóczi hamvai hazaszállításának ügyével, — nem szándéka azt elodáztatni, és annak idejében megteendi jelentését a háznak.¹⁾ Ennélfogva a Simonyi által kiküldetni kívánt szakbizottságot fölöslegesnek tartotta.

Még 1874-ben is négy törvényhatóság intézett fölterjesztést e hazafias ügyben a törvényhozó-testülethez; úgy, hogy Rákóczi és bujdosó hívei hamvainak hazahozatalát összesen 52 vármegye és szab. kir. város kívánta felíratilag. Impozáns bizonyítéka ez a *Rákóczi név* ma is élő varázsának és impozánsan nyilvánuló kegyelethez a nemzetnek, a késő utókornak, a szabadságvédő dicső ősök hervadhatlan érdemei iránt.

Mindazáltal bizonyos bécsi körök ebben a tisztán a *történelmi kegyelet* jellegével bíró tényben is politikai tüntetést véltek fölfedezhetni, és azon voltak, hogy a hazafias mozgalmat elaltassák, — a mi lassanként, s néminemű felkapott és a komoly látszat színében odaállított ürügy alatt sikerült is nekik. Távol van tőlem, hogy itt Szlávy volt kormányelnök úrnak netaláni lanyhaságára, vagy érdeklődéshiányára akarnék czélozni; ellenkezőleg, határozott tudomásom van róla, hogy ő, rövidtartamú miniszterelnöksége alatt is őszintén odaigyekezett, hogy a képviselőház határozatának eleget tehessen, s a diplomatiái út igénybevételével, még az 1873-ik év lejártá előtt hivatalosan megkereste a konstantinápolyi osztrák-magyar nagykövetséget, a szükséges előnyomozások megtételére és tájékoztatásra, — mint ezt mi a Századokban még akkoriban jeleztük,²⁾ ámbár mindent, a mit megtudtunk, a kíváncsi titoktartás miatt ki nem írhattunk. Most azonban az ügy immár a történelemé lévén, indiscretió nélkül, sőt Szlávy úr igazolására kijelenthetjük, hogy ő Excja, a mint a konstantinápolyi akkori nagykövet gr. Ludolf válasziratát megkapta, annak tartalmán maga is megütközött, s főtitkára Reviczky Sándor minis-
 teri

¹⁾ L. *Századok*, 1873-iki évf. 731—732. l.

²⁾ L. *Századok*, 1874-iki évf. 363. l.

tanácsos által egyenesen hozzám, fölülírotthoz küldé a nagykövet válaszát eredetiben, oly felhívással: olvassam át, — mit szölok tartalmához? És közöljem vele ezen a bizalmas úton véleményemet a további teendők iránt.

Ludolf gróf válasza udvarias szavakban azt tartalmazá, hogy ő a ministerelnök úr megkeresésére készséggel megindítá a nyomozásokat Rákóczi hamvaira vonatkozólag, — azonban e nyomozások (nagyon *fölületes*, vagy talán olyan »*nem akarom*«-féle nyomozások lehettek!) arra az eredményre vezetnek vala, hogy a keresett hamvak *nem léteznek többé*, legalább Törökországban nem. Ugyanis a nagykövet úr értesülései szerint Rákóczi sírját már az 1849-iki emigránsok felbontatták egy ízben, — de az *üres volt*. Ezt a lesújtó hírt terjesztették azután a Konstantinápolyban megfordult magyarok között az ottani osztrák diplomatia tagjai folyvást, következetesen; tanú reá pl. a néhány év múlva ott járt *Vadnay Károly* ismert írónk és orsz. képviselő, — ki velem szemben többször (még a múlt évben is, a mikor még nem nyilatkozhattam az alábbiakról), a mondott állítást jóhiszeműleg, erősen vitatta.

A nagyköveti válaszirát olvastára, megvallom, magam is megdöbbsentem. Mert ámbár nem hittem ama hírnek valóságában, s ámbár jól tudtam, hogy Rákóczi holtteste, a saját kívánságára, néhai édesanyja, a dicső Zrínyi Ilona hamvai mellé a galatai franczia templom sírboltjába helyezettett hívei által örök nyugalomra, s innét való elviteléről tudomásunk nincs: mindazáltal nem tarthattam *teljesen* kizártnak, hogy a fejedelemnek Párisban élt ifjabb fia, György herczeg, nem szálltatta-e talán utóbb atyja hamvait nagy titokban Franciaországba, hogy ott neje Charlotte herczegnő mellé, avagy grosbois-i egykori kedves magányában temettesse el? Ily titkos elszállítás azonban csak a franczia diplomatia segélyével történhetett; következöleg, ha netalán csakugyan megtörtént volna: *a konstantinápolyi franczia nagykövetség s esetleg a párisi külügyministerium leéltárában nyomának kell lenni! . . .*

Azt üzentem tehát vissza Szlávy ministerelnök úrnak, hogy én Ludolf gróf kutatásai eredményének alaposságában *gyanakszom*, s látom: *azon az úton* aligha fogunk célhoz jutni.

A sír állítólagos ürességéről előbb minden kétséget kizárólag meg kellene győződni; s ha az, — mit nem vélek. — csakugyan üres: akkor szép csendesen, de nem osztrák nagykövetségi hivatalnoknak, hanem szakértő és megbízható magyar történetbúvárnak a konstantinápolyi francia nagykövetség archivumában kell tovább kutatni. Ott majd nyomra lelünk, s ha valaha elvitték a hamvakat, meg fogjuk tudni: mikor s hová vitték? És ezen a nyomon föltalálhatjuk azokat, ha nem Török-, hát Franciaországban. Egyszersmind készségemet jelentém ki, hogy magamat rendelkezésére bocsátom, ha ő Excja ilyen bizalmas természetű nyomozásokat óhajtana tételni.

De Szláv kormányelnöksége kevéssel utóbb megszűnt, és a dolog a miniszerelnökség részéről — tudtomra — csak ennyiben maradt. Én ugyan, mint magánember, nem mulasztottam el ezután sem megtenni, a mit szerény összeköttetéseimmel megtehettem. Nevezetesen, konstantinápolyi nagykövetté Ludolf helyére még az 1874-ik év tavaszán id. gr. Zichy Ferencz neveztetvén ki, ő Excja fiát és egyik attaché-ját, Ágost grófot (a későbbi fumei kormányzót) a lehető legmelegebben fölkértem a helyszíni kutatások folytatására, s ígéretet nyertem tőle erre nézve, valamint arra, hogy Rodostóba is el fog rándulni, Bercsényi és a többi bujdosók sírjai mily állapotban lételeének személyesen utánanézendő.¹⁾ Úgy látszik azonban, az ifjú gróf, másnemű bokros teendői miatt minderről megfelekezett; legalább értesítést tőle nem kaptam s nyilvánosságra sem juttatott semmit.²⁾

Másik feladatomúl tekintém, hogy kikutassam, a mennyire a távolból tehetem, a sír állítólagos üres voltának valóságát avagy valótlanágát, s igaz-e, hogy azt az 1849-iki emigránsok — Ludolf gróf válaszirata szerint — egy ízben fölnyittatták? vagy, ha nem, hát honnét eredhetett a hír, üres voltáról?

¹⁾ *Századok*, 1874-iki évf. a most id. h.

²⁾ Mert a Kutschera Húgó 1877-iki rodostói kirándulásáról a *Pester Lloyd* 1878-iki júl. 16. és 18-iki számaiban megjelent két tárcza-közleményt alig vélem gr. Zichy Ágost úrral valami kapcsolatba hozhatni. (L. e közleményekről »*Rodostó* és a bujdosók sírjai« cz. munkám 17—18. ll. — Budapest, 1889. Grill Károly könyvkereskedésében.)

Hogy megbízható eredményt érjek el: természetesen, magánúton, kéz alatt kelle nyomozódnom. E végből levelezésbe s egyúttal — odautazó ismerőseim révén — szóbeli érintkezésbe is bocsátkozám Konstantinápolyban élő, még 1849-ben odaszakadt magyarokkal. Így sikerült azután a dolognak idők jártán a nyitjára jutnom. Az ottani campo grande-i keresztyén ó temetőben a Rákóczi-korból két síremlék volt látható, — 1849-iki emigránsaink kegyeletének tárgyai. Az egyik a fejedelem udvari orvosáé, Langenthali dr. Langh Ambrúsé, s egy másik, közvetlenül e mellett álló, de sokkal díszesebb: ékesen faragott, nagy fehérmárvány-sarcophag, czímerekkel, hanem felirat nélkül, — mivel az inscriptiót tartalmazott kőfedél már rég eltűnt. Erről a czímeres (szerintem *francia czímeres*) és ritka díszű síremlékről az 1849-iki menekültek közül sokan — a galatai St.-Benoît templombeli valódi Rákóczi-sírról nem tudván, — tévesen azt tartották, hogy alatta *maga a nagy fejedelem nyúgoszik*, hű doctora mellett. S ezért a sarcophag sarokaiból, párkányairól emlékül márványdarabkákat tördelgettek le, és kegyelettel őrizték, haza is küldözgettek belőlük.¹⁾ Sőt néhány Konstantinápolyban elhunyt hazánkfia ezen vélt Rákóczi-sír közelében kívánt eltemettetni; (pl. Csernátoni Cseh Sándor).

Mikor aztán a török kormány 1859—60 táján a campo grande-i ó temető felhagyását s a hamvaknak és sírköveknek a ferikkőji új temetőbe áthelyezését elrendelte: az ottomán fővárosban élő magyarok dr. Langh sírját és ezt az állítólagos Rákóczi-sírt is felbontatták, hogy a hamvakat és síremlékeket átszállítsák. Át is szállították. A nagy fehérmárvány-sarcophag alatti — kővel kirakott — sírt azonban *üresnek találták, semmi koporsó-, vagy csontmaradványokat nem tartalmazott az.*

Ennek, természetesen, csakhamar híre terjedvén: *innét keletkezett a Rákóczi sírja emigránsok által történt felbontatásának s üresen találtatásának mythosza*, a mit Ludolf gróf

¹⁾ A magyar történelem lelkes kedvelője, társulatunk alapító tagja, *Baj Iona* úrnő is kapott egy hazatért emigránstól egynehány ily márványdarabkát, és nekem ajándékozta. Én jól tudtam ugyan, hogy *nem Rákóczi síremlékének töredékei*, — de azért híven őrizem ma is.

említ. Az osztrák diplomatai és konzulátusi hivatalnokoknak e hír kedves s épen kapóra jővén, — készséggel terjesztették.

Pedig még az a campo grande-i felirattalan sír sem volt tulajdonképen üres. Mint ugyanis utólag, — törökországi első utam alkalmával, 1888-ban, — Konstantinápolyban lakó és köztisztelőnek örvendő hazánkfiától, *Kún Albert* úrtól értesültem: a sarcophag alatti kifalazott üres sír fenekéről a munkások utóbb azt vették észre, hogy *kong*. Üreget sejtven tehát alatta, a boltozatot (mert az volt), nagy fáradsággal áttörték, és ott csakugyan egy második, mély sírűregre bukkantak, melyben egy hatalmas, erős férfi-csontváz feküdt. A sarcophaggal együtt átszállíták a ferikkőji sírkertbe.¹⁾ Kún Albert úr ennél a sírbontásnál s a hamvak átszállításánál személyesen jelen volt, és így elsőrendű, hiteles tanú. —

Még ugyan 1874—75-ben, s 1888-iki leutazásomat megelőzőleg ismételten tapogatódni kezdtem a konstantinápolyi francia diplomacia köreiből otthonos megbizottaim révén a végezt: találhatók-e e nagykövetség levéltárában Rákóczi-korabeli és kevéssel utóbbi, név szerint *Villeneuve* marquis nagykövetsége idejéből származó, magyar vonatkozású iratok? hogy igenlő esetben a párisi kormánytól kutatási engedélyt eszközölhessek ki magamnak. Egy francia követségi titkár s utóbb maga a levéltárnok a legnagyobb előzékenységgel kutattak; de — sajnálatukra, a mint kijelentették, — eredménytelenül. A francia követség palotája ugyanis a Perában gyakori tűzvészeknek többször lett áldozatává a múlt században, (az éveket is megjelölték: mikor?) s ez alkalmakkor levéltárunk is a lángok martalékává vált, annyira, hogy 1760. előtti irományok csak elvétve, csekély számmal találhatók már benne. Magyar vonatkozásúra épen nem akadtak e töredékek közt, — a miről, ha tetszik, magam is meggyőződhetem. Különben — mondák — régebbkori nagyköveteiknek szokásuk volt levelezéseik egy részét hivataluk megszűntekor magukkal vinni; és így a *Feriol*,

¹⁾ L. e sírről bővebben s különösen czímereinek leírását »*Rodostó és a bujdosók sírjai*« cz. munkám 123. l. (Először a Századok 1889-iki folyamában jelent meg.)

Des Alleurs és *Villeneuve* családok franciaországi levéltáraiban lappanghat talán valami Rákóczira vonatkozó irat még. Ennyire azonban már nem volt módom kutatásokba bocsátkozni. — a Ludolf-féle mythosz keletkezésének földerítése után egyébként sem mutatkozván immár ennek speciális szüksége.

Miután 1878-ban magam is képviselővé választattam, — hogy Rákóczi hamvai hazaszállításának rég szendergő ügye végkép el ne aludjék: egy alkalommal parlamenti felszólalással emlékeztettem Tisza Kálmán akkori miniszterelnök urat a ház 1873-iki határozatára, s kérdést intéztem hozzá az oly hosszan húzódó ügy mibenlétéről. Válaszában említé, hogy a háznak ilyenmő határozatára, igenis, emlékszik, kész is azon értelemben eljárni; de nem tudhatván, hogy ez az ügy mostan előkerül: pár napi időt kért, hogy magát informáltassa. Bizonyára a Szláv idejebeli actákat, Ludolf gróf válasziratát keresték ki neki a miniszterelnökség irattárából; mert azután válaszolva, kijelenté: az ügy nincsen abban a stádiumban, hogy a hamvaknak hazaszállítása iránt intézkedni lehetne, mivel még az is kérdés: *egyáltalában megvannak-e azok?* Mindenekelőtt *ezt* kell constatalni.

Meggyőződtem, hogy ha ezt *én* nem constatálom: *nem constatalja senki.* Eltökélém tehát magamban erősen, hogy a mit kormányelnökség s nagykövetség a rendelkezésökre álló hatalmas módokkal nem tudnak vagy nem akarnak elérni: megvalósítom én, a magánember, az egyszerű képviselő, a hatalmamban álló egyetlen eszközzel: *a Rákóczi-kor iránti lelkesedés akaraterejével.* Azonban tudtam, hogy sikerre másként nem juthatok, mint személyesen, közvetlenül *a hely színén.* Ez és Rodostó meglátogatása lön tehát főczéljává régóta kitűzött törökországi útamnak, melyet sok akadály után elvégre 1888. ősszel és folytatólag 1889-ben foganatosíthattam.

1888-iki utazásom tudományos sikereiről »*Rodostó és a bujdosók sírjai*« című munkámban tüzetesen beszámoltam. Azokat tehát nem ismétlem. Rákóczi fejedelem hamvaira nézve — miután az 1839-ben véletlenül történt sírfelnyitás történetéből megtudtam, hogy a keresett drága hamvak a galatai Saint-Benoît-egyház sírboltjában megvannak, vagy legalább ak-

kor még megvoltak, — főczélomúl tűzém ki a sírbolt ezen részének újjalagos fölbontatását és megvizsgálását, *személyes jelenlétémben*. Föltettem magamban, hogy ezt, törik-szakad: elérem, akárhányszor kelljen is érette Konstantinápolyba fáradnom. De mivel ott tett személyes tapasztalataimból meggyőződtem, hogy sírfelbontás, halottak nyúgalmának bolygatása a keleten — kivált a fővárosban — igen kényes természetű dolog mely nagy nehézségekkel jár, s nyílt hírlelés esetén épen nem, hanem csak óvatosan, csak szoros titok leple alatt vihető végbe: ennélfogva szándékomról hallgattam (csak egypár, segédkezésre fölként barátommal közölvén azt), és különösen igyekeztem a St.-Benoît-templom és sírbolt őreivel, a francia lazaristákkal s első sorban főnökükkel, Pére *François Lobry* supérieurrel mennél bizalmasabb viszonyba jutni. A mely derék, művelt, szelídlelkű főpapnak bizalmát ritka mérvben megnyernem s érdeklődését hajdani nagy királyuk, XIV. Lajos hű szövetségésének, II. Rákóczi Ferencz fejedelemnek személye és hamvai iránt fölkeltenem sikerült is. Megismertettem őt a fejedelem s családjának történetével, jellemével, Franciaországhoz való viszonyával, a mi. magyarok nagy kegyeletével iránta; s iparkodtam a supérieurt és szerzetes társait büszkévé tenni arra, hogy Rákóczi és Zrínyi Ilona sírjait ők őrzik templomukban. Mind e törekvéseimben *Nyáry Jenő* báró és *Bárczay Oszkár* kir. kamarás barátaim buzgó támogatóim voltak.

P. Lobry és rendtársai megnyitották kutatásaim számára kolostoruk könyv- s levéltárát; készségesen közölték régi szerzetesektől átvett szóbeli hagyományaikat; az 1839-iki sírfölbontásról még élő tanúkra (két öreg lazaristára) hivatkoztak, a kiket kihallgattunk, stb. Mindezeket, szíves előzékenységük meleghangú kiemelésével, idézett munkámban bővebben megírtam. Egyet azonban — és pedig a legfontosabbat — a dolog természeténél fogva el *kellett* hallgatnom; azt, hogy a lazaristák főnökét, a derék Lobryt, *Rákóczi sírja fölbontása eszméjének már 1888-ban megnyertem*. Ezt főleg az által sikerült a buzgó francia szerzetes-főnöknél elérnem, hogy nemzeti hiúságára, továbbá rendje becsületének, tekintélyének latba vetésével papi érzületére is hatást gyakorolhattam. Közöltem ugyanis

vele, hogy az osztrákok azt a hírt terjesztették s diplomataik még hivatalos jegyzékeikben is írták, mintha a török területen is a francia nemzet védszárnyai, francia szerzetesek őrizete alatt nyúgodni kívánó magyar fejedelemnek gondjaikra bízott drága hamvai nyomtalanul eltűntek volna és *sírja ma üres*. Ezen osztrák ráfogás megdöntésére nekünk, francziáknak és magyaroknak, kezet kell fognunk. Az azzal ellenkező valóság kétségtelen constatatálása a lazarista rendnek becsületbeli kötelessége; a sirt tehát föl kell nyitattunk!

Ez az érv hatott. A rendfőnök határozottan állította, hogy 1839. óta — mikor a fejedelem és Zrínyi Ilona hamvait a sírboltba visszahelyezték, — *ez fölnyitva nem volt; a hamvak tehát okvetetlen megrannak.*¹⁾ S ennek bebizonyítására, jó, — ő igenis, hajlandó a sírboltot előttem mint Rákóczi fejedelem életírója előtt fölbontatni s a hamvak azonosságának megállapítását megengedni, a melyről majd jegyzőkönyvet vegyünk föl s írjuk alá, a zárda levéltára számára. Azonban ez mostani ittlétem alatt még lehetetlen: mivel öneki magának, rendi szabályaik értelmében, nem áll hatalmában a sírboltnak fölbontatása; e fölött csak a rend conventje határozhat, mikor majd mindnyájan össze fognak gyűlni a keleti missió-állomásokról. És ez mikor lesz? kérdezte megbizottam, Bárczay. »A jövő 1889-iki január havában, hangzott a felelet; — akkor ő az ügyet előterjesztheti s meghatalmazást szerez. Én azután utazom le az 1889-ik év folyamán újra, a mikor nekem legalkalmasabb, — ő addig várakozni fog.« *Ez az, a mit idézett jelentésemben meg nem írhattam* s rajtam és Bárczayn kívül nem tudott senki, még Nyáry sem; mindazáltal vele — mint benső barátommal s e kutatásokban hű társammal — utóbb, már Budapesten, szoros titok zára alatt közöltem.

1889. martius havában érkezett szultán ő Fölsége meghívása a magy. tud. Akadémiához, a Corvina maradványainak kikutatása céljából Konstantinápolyba küldendő bizottság kirendelését illetőleg. Természetes, hogy főntebb érintett 1888-iki kutatásaim folytathatása szempontjából is nem kis öröömre vált

¹⁾ L. »*Rodos!ó*« művem, 123. l.

az Akadémiának megisztelő határozata, melylyel a Vámbéry Ármin vezetése alatt öt tagból (Vámbéry, Fraknoi, Thaly, Csontos, Ábel) alakított szakbizottság egyik tagjává engemet, mint a török fővárosban és a Jyldiz-palota udvari köreiben immár ismert egyént, méltóztatott megválasztani. A bizottság szeptember hó második felében indult útnak, s négy hetet tölténk Konstantinápolyban bűvárlatokkal, a melyeknek eredményéről már rég számot adánk, nevezetesen alólirott saját speciális kutatásairól egy a m. tud. Akadémia 1889. dec. 9-iki ülésében fölolvastott *külön jelentéssel*, mely azután a Századok 1890-iki évfolyama január és február havi füzetében jelent meg. Ebben azonban — ámbár minden egyébre kiterjeszkedém, — az alább irandókat egyelőre el *kellett* hallgatnom.

Hogy Rákóczi hamvainak felkutatására nézve eltökélt régi szándékomat megvalósíthassam: a már érintett okok miatt a legnagyobb elővigyázattal, tervszerűleg volt szükséges eljárnom. A galatabeli francia lazarista atyák, különösen a lelkes, nyájas, derék rendházfőnök P. Lobry jóindulatának, bizalmának méginkább leendő megnyerése végett, s hálából mult évi szíves előzékenységeért, 1888-iki bűvárlataimról írt »*Rodostó*« stb. című munkám egy példányát a nevezett supérieur s egyet a rend könyvtára számára magammal vittem, mellékelvén francia fordítását a mű mindazon részeinek, a melyekben róluk s előzékenységükről, templomukról, könyv- és levéltárukról stb. a legmelegebb elismerés hangján emlékezem meg. Elvittük továbbá ugyancsak Lobry rendfőnök úr részére II. Rákóczi Ferencznek latin és francia nyelven írt »*Confessiói*« egy példányát, hogy abból ő a dicsőült fejedelem magasztos szellemével s mély vallásosságával közelebből megismerkedhessék.

Bizottsági tagtársaim közül, föltett célom elérhetését elősegítő társamúl *dr. Fraknoi Vilmos* barátomat szemeltem ki, mint a ki erre nemcsak mint minden történelmi érdekű eszméért, minden szépért és nemesért lelkesülő jeles történet-tudós: hanem — a lazaristákkal való bizalmas érintkezést tekintve — főpapi állásánál fogva kiválóan alkalmasnak tűnt föl előttem. Minthogy azonban Fraknoi, mint historicus, tudvalevőleg nem tartozik a Rákóczi-cultus hívei közé: föltettem

magamban, hogy *őt azzá kell tennem, legalább ezen alkalomra*. Gondolkodtam, és sikerült szerencsésen megtalálnom az idevezető kiindulási pontot. Ez, az általa is, általam is a legbensőbben ápolt igaz kegyelet érzése, társulatunk néhai elnöke, a nagy-tudományú egyházfő s lángoló hazafiságú tudós: *Ipolyi Arnold* emléke iránt. Fraknóinak utazásunk közben megnyertem ígéretét arra nézve, hogy az előttem udvarias szeretetreméltóságukért már a múlt évről oly kedves emlékü lazarista atyákat velem együtt meglátogatandja s kolostoruk könyv- és levéltáraiban kutatásaim folytatását támogatni fogja. Ennyi egyelőre nekem elég volt.

Midőn azután Konstantinápolyban az első napokat eltöltöttük s a császári és nagyvezéri palotákban stb. az első tisztelgéseket megtettük: idejét láttam egy lépéssel továbbmenni. Fraknoi barátomat emlékeztetvén szíves ígéretére, indítványozám, hogy menjünk most már *mi ketten* a St.-Benoîtba, a lazaristák látogatására; adjuk által P. Lobrynak a hozott könyveket s kérjünk engedélyt tőle, először a búvárlatok folytatására, s másodszor arra, hogy templomukban, *a Rákóczi és Zrínyi Ilona sírjai fölött álló oltárnál ő, Fraknoi, misét mond-hasson*. Főlemlítém neki, hogy feledhetetlen *Ipolyink*, mikor 1862-ben id. Kubinyi Ferenczczel és Henszlmann Imrével itt járt: nemcsak Rodostón, Rákóczi kápolnájában, de itt is a St.-Benoîtban, a fejedelem sírja fölötti oltárnál misét szolgált; ha tehát az ő mestere, a tudós váradi püspök ezt tevő: ő a hű tanítvány, a váradi kanonok, csak a kegyeletnek fog adózni, midőn püspökének nemes példáját követendi. Küldöttségünk tagjai s a Konstantinápolyban levő magyarok jelen lesznek, s odahaza is kétségkívül kedvesen fogják venni tőle, ha értesülnek, hogy *Rákóczi sírjánál* áhítatoskodott, mint magyar főpap.

Az Ipolyira és példájára való e kegyeletes hivatkozás láthatólag meghatotta barátomat, — s nem sok habozás után ráállott. Ezzel a második lépés is meg volt téve. Lementünk a lazaristákhoz Galatába. És a szerencse rendkívül kedvezett: mert nemcsak a rendfőnököt odahaza, hanem a konstantinápolyi patriárcha-helyettest: Monsignore *Bonetti* palmyrai érsek és

pápai internuntius ő Excját is épen nála találtuk. E kitűnő nyájas modorú egyházfejedelmet már személyesen ismertem a múlt évről, midőn szelamlík alkalmával a Jyldiz-palota előtti nagyköveti púholyok egyikében találkozván vele, szultán ő Főlsége szolgálattévő szárnysegéde bemutatott az internuntius úrnak, a kivel aztán együtt néztük végig az egész fényes ünnepélyt, s együtt nyújtva át a szultánhoz szóló búcsúiratainkat, egyszerre kaptunk kegyteljes választ. Most, a váratlan viszontlátásnak részemről nagyon örülve, siettem bemutatni ő Excjának s úgy P. Lobry missio- és rendházfőnök úrnak Fraknói barátomat. A legkedvesebb fogadtatásra leltünk. Fraknóit, mint magyar főpapot, aranykeresztes apátkanonokot, rendkívül kitüntették, s engemet, mint már régi ismerőst, a lehető legnyájasabban fogadtak. Hála jelül átadott könyveimet a supérieur nagy köszönettel átvevén, a további kutatásokra az engedélyt tüstént megadá, s e részben a levél- és könyvtárnokot utasítva, azonnal megtett minden intézkedést, sőt maga is közreműködni ajánlkozék. A fejedelem sírjánál mondanó misére nézve pedig, hogy ez annál ünnepélyesebb legyen: a legközelebbi *vasárnapot*, Szent-Mihály napját jelölő ki Fraknóinak.

Sept. 29-én reggeli 9 órakor Rákóczi és Zrínyi Ilona sírjánál ez a mise, a lazaristák fényes segédlete mellett, teljes díszszel, — a mi küldöttségünk, gr. Széchenyi Ödön és a török fővárosban lakó számos honfitársunk s magyar utazók jelenlétében ment végbe. Bús kegyelettel áldozánk mindnyájan áhitatunkkal a szent helyen, a hazaszeretet vértanúinak porai fölött. E hely szentsége, ez óra ünnepélyessége, a bujdosó fejedelem és fejedelemnő hamvait rejtő síremlékek látása, ihlettel töltött el mindnyájunkat, — Rákóczi nagy lelkének varázsát éreztük körülöttünk lebegni.

Az isteni szolgálat főszereplője, Fraknói, szintén mélyen meg vala hatva; a Rákóczi-cultus ellenállhatlan büvkörébe volt már vonva ő is. Melegen megköszöntük neki e hazafias egyházi ünnepélyt, s én siettem azt megírni a hazai hírlapokba. Fraknói el volt ragadtatva a derék lazaristák tiszteletteljes előzékenységétől, s szerényen mondá el nekem: mennyire meg-

lepte őt, hogy e francia atyák olymódon segédkezének neki az oltárnál, *a mint ez püspököknek szokás.* (Barátom akkor még nem volt püspök; de lám, a jó lazaristák előre sejtették már e csakhamar bekövetkezett egyházi méltóságát.)

A mint így Fraknóival a mise után szállodánkban négy-szemközt beszélgetnénk: *elérkezettnek vélém a pillanatot, hogy előtte titkos czélzatomat Rákóczi sírjának fölnyitása iránt, most már a maga egész valójában kitárjam s közreműködését kérem.* Megismertetém őt az ügy állásával, kezdettől fogva, úgy, a mint föntebb leírtam, — egész a múlt ősszel Lobry rendfőnöktől kapott biztató ígéretig. Azután a legmelegebben fölkérém: menjen le ő másnap, csak egyedül, magában, — hogy az én, mint világi ember jelenlététől fészélyezve ne legyenek, — a lazaristákhoz, különösen P. Lobryhoz látogatásra, azon szín alatt, hogy a mise megengedését és a kitüntető, fényes segédletet jött megköszönni. Majd a beszélgetést Rákóczi fedelemre és hamvaira vezetve, emlékeztesse a supérieur nevemben a tavaly adott ígéretre; hozza szóba, hogy a teljes óvatossággal történendő sírfölbontásnak most volna a legjobb alkalma; hangsúlyozza, hogy ezt megtenni, a diplomatiái úton is terjesztett tévhiedelem lerontása czéljából, (t. i. hogy a sír üres volna,) maguknak a lazaristáknak is, mint a szent hamvak őreinek, a saját reputációjok végett érdekükben áll, stb., — mint már tavaly kifejtettem volt. Egy szóval: nyerje meg a rendfőnököt a sírfölnyitás végbevihetésére. Fraknói barátom, — ki az ügy iránt a legélénkebb érdeklődést tanúsította, — mindezek előterjesztése után is nagyon csekély reményt táplált ugyan a kívánt eredmény elérhetésére: mindazáltal — hála nemes buzgalmának! — vállalkozott reá, hogy részéről kész mindent megtenni. Terve-met, mint kellő elővigyázattal s czélszerűn kieszeltet, helyeslé, és ajánlkozott másnap ellátogatni Lobryhoz. Különben, az egészről mély titoktartást fogadtunk egymásnak, hogy még bizottsági tagársaink se sejtсенek semmit.

Ekképen történt aztán. Sept. 30-kán Fraknói csakugyan lement a St. Benoît rendházba — *egyedül.* Én szívszorongva vártam az eredményt, a mely ha balúl találna kiütni: rég ápoltság ter-
vem hajótörést szenvedhet, vagy legalább hosszú időre megfeneklik.

Azonban a lazaristák határtalan előzékenységét irántunk, s különösen a mindenkép oly kitűnő Lobrynak múlt évi biztató ígérletét tekintve, — erősen bíztam. Hiszen, Rákóczi iránti érdeklődésüket azóta még magasabbra fokoztuk, s a »*Rodostó*« munkában róluk írt hálás elismerés láthatólag jól esett nekik.

Várakozásomban nem csalatkoztam. Egy óra múlva Fraknói visszaajóván, örömtől ragyogó arczezal lépett szobámba. Még most is fülembé csengenek első szavai:

»Képzeld csak, — *beleegyezett!...!*«

Elmondá azután, mily szerencsés órában érkezett; a supérieureurt épen Rákóczi Confessióiinak gyönyörű vallásos elmélkedései olvasásában elmerülve találá. A bujdosó fejedelem fenkölt szellemétől, keresztyéni mély ihletettségétől P. Lobry egészen el volt ragadtatva, — áhítatos imáinak, megható contemplatióiinak szépségét alig győzte, a legmagasztalóbb szavakkal dicsérni. (A *Rákóczi-cultus hatalma* így ragadá varázskörébe íme, a francia papot is!)

A lelkes, derék supérieureurnek ezen emelkedett hangulatában Fraknóinak nem lőn nehéz munkája. A mint a fönt elősorolt okokat kifejté, s a múlt őszi ígérletet érintve, a sírfelbontás iránti kérésemet előadá: a rendfőnök kijelentette, hogy, igenis, *ő részéről készséggel beleegyezik abba*, csak a kellő discretio mellett történjék. A rendi convent belenyugvását, úgy látszik, már januárban megkapta; mivel azonban az ilyeshez Törökországban rendkívüli óvatosság kívántatik: még felsőbb engedélyre volt szükség. Ezt a *pápai internuntius* van jogosítva megadni. Lobry ajánlkozott, hogy mindjárt az nap, vagy e napokban személyesen el fog menni ezen felsőbb engedély kieszközlése végett Msgr. *Bonetti* ő Excjához, s reméli, hogy az engedélyt megnyerendi, annálinkább, mert az érsek úr is a lazarista-rend tagja, és buzgón ragaszkodik szerzetéhez, rendtársaihoz.

Nyert parthienk volt. A palmýrai érsek fölvilágosodott szellemét, kiváló, barátságos előzékenységét ismerve, — most már cseppet sem kételkedtem többé a sikerben.

P. Lobry pár nap múlva azon örvendetes tudósítással sietett fölkeresni bennünket, hogy a sírfelnyitást Bonetti inter-

nuntius nemcsak megengedé: hanem maga is ő Excja élénken érdeklődven az ügy iránt, személyesen jelen kíván lenni a fogadatulba vételnél. Az engedély a következő föltételekhez vala kötve: 1. A felbontás és kutatások egész csendben, zárt templomajtók mögött menjenek végbe, — nehogy, mint 1839-ben, a hír a városba kiszivárogván, népcsődület támadjon a templom körül, (melynek védelmére akkor, mint már »*Rodostó*«-mban megírtam, utóljára katonaságnak kellett kivonulni, s a dologbúl nagy lárma, felekezeti pörpatvar és diplomatiái beavatkozás keletkezett). 2. A sírok felnyitásánál, a lazarista rend tagjain kívúl csak kettőnknek: Fraknóinak és énnekem lesz szabad jelen lennem; azért az egész ügyről mindenki, még bizottsági tagtársaink előtt is mélyen hallgassunk. 3. Kötelezzük magunkat írásban arra, hogy a sírfelbontásról és annak eredményéről *két év leforgásáig* sem szóval, sem írásban, semmit senkinek ki nem jelentünk, nyilvánosságra nem juttatunk, — hanem mindent mély titokban fogunk e jelzett határidő eltelteig tartani. 4. Ereklýéket a fejedelem koporsójából vihetünk magunkkal kegyeletos emlékül; de ígérjük meg, hogy Rákóczi hamvainak az ő templomukból elszállítása végett hazánkban agitatiót *mi* nem kezdendünk.

A két első pont szükségét beláttuk magunk is; a harmadik pontban írt hallgatási határidőnek miért épen *két évre* szabása okát nem tudtuk, — de nem is kutattuk, jobban mondva: nem tartottuk ildomosnak kutatni. Legnehezebb volt nekem a 4-ik föltétel elfogadása. Mindazáltal, főczélom lévén a hamvak meglétének s azonosságának constatalása, — ha csak ettől elesni nem akartam, bele kellett e pontba is egyeznem.¹⁾

Miután a föltételeket elfogadtuk s az írásbeli nyilatkozat kiállítását a 3-ik pontra nézve megígértük: rátértünk a sírfelnyitás napja kitűzésére. Én, bizonyos történelmi visszaemlékezések szempontjából, *octóber 6-ikát* szerettem volna. Azonban e nap akkor épen vasárnapra esvén, és így az egyházban délelőtt,

¹⁾ Szomorúságomat e kikötésre nézve csak némileg enyhíté azon körülmény, hogy íme tehát a lazaristák a gondjaikra bízott drága hamvak birtokára kiváló súlyt helyeznek, azokat templomuk nevezetességének, féltett kincsének tekintik, — és így legalább híven megőrzendik.

délután isteni-tiszteletek tartatván, lehetetlen volt. A supérieur, mint legalkalmasabbat, a mindjárt reakövetkező hétfőt, october 7-ikét javaslá, mint a mikor csak egy rövid reggeli mise tartatik. Beléegyeztünk; és így, sajátságos intézkedéséből a gondviselésnek, 1889-ben épen az a nap lőn Rákóczi sírjának felnyitása napjává, a mely napon egy év előtt a fejedelem utolsó lakóhelyére s elhalálozásának színterére, *Rodostóba* érkeztem.

Lobry ezután a sírfelbontás miként történendő módozataira nézve óhajtván megállapodni velünk: beszélni kezdett a templom és az alatta elterülő sírboltok építési szerkezetéről. A St. Benoît egyháza, mint »Rodostó«-m 111—112. l. leírtam, XIV. Lajos által 1682-ben romjaiból restaurált régi, genuai építmény. Három hajós, kelet felé fekvő szentélylyel, a galatai hegy oldalába olymódon építve, hogy északi hosszfa a hegyoldalon, a déli ellenben a kerített udvart képező völgyben áll és igen magas. E két fal és a templom talapzata között tehát nagy üreg van, melyet több emeletre és sok fülkére osztott sírboltból használtak s használnak. A templomnak fent mind a három hajója boltozott, és a szentély fölött külön-külön, domború kupolákkal bír. A középhajó kupolája nyitott, a mellékhajóké pedig zárt, félgömbszerű. A déli mellékhajó szentélyében áll a Boldogasszony oltára, mely előtt Rákóczi és Zrínyi Ilona sírkölapjai láthatók; az első a talapzatban, keresztben lerakva, s a második a szentély felőli utolsó ablak alatt, függőleg befalazva. Közvetlenül alatta, a fal tövénél, egy két méter hosszú, keskeny kőlap terül, melyhez a talapzat lapos, csiszolt kockái csatlakoznak.

A supérieur emlité, hogy ő — az internuntiusától az engedélyt megkapván, — néhány szerzetestársával mindjárt lement volt a kriptába, nevezetesen a déli szentély alattiba, annak szerkezetét újból szemügyre venni. Megfigyelték, hogy a sírbolt a maga egészében épen úgy van boltozva s hasonló hármaskupolával bír, mint fönt maga a templom; csak hogy itt a középső kupola is zárt. A délkeleti kupola vizsgálatából meggyőződtek, hogy a fejedelem és anyja nem — mint ők eddig hitték — külön sírűregben nyugsznak (mert *ott* ilyen nincs); hanem a földtől 4—5 ölnyi magasban, az alsó kupola boltozata mellett.

vagyis, mint a szerkezetből következtethető: a kupola mellék-tartányai és a templomtalapzat kövezete között lévő térségben kell rejleni koporsóiknak. Ugyanis középen a kupola félgömb-szerű domborúlata miatt lehetetlen, — nem lévén ott a talap-zatig koporsó-magasságnyi tér. Én a rendházfőnök úr combi-natiója helyességét az elhunyt fejedelem kamarásának, Mikes Kelemennek följegyzésével erősíthetém meg, a ki 1735. július 18-iki levelében ura temetéséről ezt írja: »Sírt pedig azon a helyen *ástak*, a hová temették volt az Urunk anyját.«¹⁾ Ehhez képest nem boltozott üregről: hanem — a talapzat koc-záinak fölszedése után az ezek alatt s a kriptaboltozat fölött s illetőleg mellett feltöltött földben — *ásott sírról* van szó, még pedig Zrínyi Ilona sírhelyén: vagyis — feliratos emlék-lapjának állóhelye szerint — az egyház negyedik ablaka alatt, a déli főfal mentében, tehát e közt és az alsó kupola dom-borúlata között, emettől jobbra.

Minthogy azonban magának a fejedelemnek Rákóczi-czímeres és feliratos sírlapja nem ott, hanem ezen helytől vala-mivel távolabb, a kupolától nyugatra van a talajkoczkák közé — a mellékhajó irányával keresztben — letéve: legegyszerűbb-nek tetszett előttünk mindenekelőtt azt constataálni, hogy ez a sírkőlap netalántán valami lépcsőzetes lejárattfélét főd-e, avagy a fejedelem koporsója közvetlenül alatta fekszik? Mert az utóbbi esetben azonnal célhoz jutnánk. Elhatároztuk azért legelőbb *erről* győződni meg. De a Rákóczi fehérmárvány sír- emléke oly roppant kőlap, hogy csak igen nagy munkával és bontással, emelő vasrudakkal, számos munkás egyesült erejével volna helyéből kiemelhető; a lazarista atyáknak pedig teljesen megbízható, a titkot ki nem fecsegő házi munkás csupán egy állott rendelkezésükre, — s idegen munkásokat alkalmazni ezen sírbontási műveletre, az 1839-iki sajnos tapasztalat után nem mertek. És így abban állapotánk meg, hogy a fejedelem nagy sírkőlapja maradjon helyén, mozdíttatlanul; hanem olyan mó-don jussunk alája, hogy a munkás a közte és a kupola közötti

¹⁾ L. Mikes Kelemen: »Törökországi Levelek,« Toldy-féle kiadás, II. köt. 66. l.

talajkoczkákat az oltár felőli oldalon szedje föl s ott ásson le a földbe, a sírkőlap alá. Lobry azt ajánlá, hogy ő ezt a munkát — mely tulajdonképen még csak előmunkálat — az idő kímélése czéljából mindjárt a délelőtti istentisztelet befejezte után el fogja kezdeni az említett házi munkással, minthogy a talapzat fölszedése és a föld kihányása a szűk téren hosszabb időt vehet igénybe. A mint azonban a munkás netalán koporsó nyomára, avagy hullamaradványokra találna bukkanni: akkor tüstént abbanhagyatja a munkát vele, a mi odaérkezésünk perczéig. Mivel pedig Bonetti érsek d. u. 2 órára ígérkezett eljöni: akkorra legyünk ott mi is, hétfőn, október 7-ikén. — Ebben maradánk.

A nevezett napon délben Fraknoi és én tudattuk bizottsági tagtársainkkal, hogy mi a lazaristáknál fogjuk kutatásainkat folytatni, s ott leszünk elfoglalva egész délután. (Ők, természetesen, könyvtári és levéltári kutatásokat gondoltak.) Nagy várakozásokkal eltelve mentünk le a szép, tiszta, verőfényes őszi napon barátommal Galatába, én Mikes Kelemen munkájával s tárcza-jegyzőkönyvvvel kezemben. A St. Benoît rendházba érve még valamivel 2 óra előtt, — már ott találtuk Lobry supérieurnél Bonetti internuntius, s Vachette, Droitecourt, Romon lazarista atyákat, kikhez utóbb, már munkaközben, még egy-kettő járult. A rendházfőnök tudatá velünk, hogy a délelőtti előmunkálatok a megbeszélrt mód szerint végbementek, a föld ki van már hánva; és mivel a fejedelem sírkőlapja alatt koporsó oldalára találtak: ő a munkát rögtön félbehagyatta, — most folytathatjuk.

Miután a 3-ik pont alatt említett reversálisunkat a missiófőnöknek átadtuk, kis csapatunk a palmýrai érsek vezetése alatt megindult a templomba.¹⁾ Ennek bejáratánál várakozott

¹⁾ Ezen sírfelbontási kutatásainkat értettem akkor, midőn 1889-iki jelentésemben így írtam: »Kutatásaink *legnevezetesebbikét* pedig — *október 7-kén* — maga a konstantinápolyi patriarcha-helyettes, Msgr. *Bonetti* palmýrai érsek s pápai internuntius ő Excja is, — a ki szintén a lazarista rend tagja, — *megtisztelé jelenlétével*«. (*Századok*, 1890. évi folyam, 3. l.) Többet s világosabban lelepleznem akkor még a két évi titoktartás kötelező pecsége tiltotta.

reánk a munkában segédkezendő néhány lazarista szerzetes fráter, kik barátsuháik elé nagy zöld vászonkötényt kötöttek s kezeikben földhordó kosarakat, vaslapátot tartottak, továbbá kétágú feszítő-csákánnyal vállán a kolostornak kőmíves-mesterséghez értő házi munkása: egy jóképű, igazi török típusú s csakis a török nyelvet beszélő ember, a kit ú. l. a lazarista-missió papjai térítették át, s azóta itt van alkalmazva rendházukban. Föltétlen hűségű, becsületes ember; a délelőtti előmunkálatot is ő végezte. Mindnyájan beléptünk az egyházba, melynek ajtaját utánunk belőlről bezárták s a supérieur rendeletéből a fráterek egyike folyvást ott álla őrt.

Egyenest a déli oldalhajó szentélyébe menénk, a hounét a padok el valának rakva, Rákóczi sírkőlapja mellett az oltár felől a talajkoczkák fölszedve, s vagy másfél méter mély gödör ásva; az ebből kihányt föld nagy halmot képezett. E föld egészen száraz porból s törmelékből állt, közte igen sok mészdarabbal. A talajkoczkák alja ugyanis e helyen, mint Lobry mondá, oltott mészszel taláztatott beöntve, a mit nyilván 1839-ben, a sírok újra befödésekor cselekedtek, talán a hullaszag fölhatolásának meggátolása czéljából, hanem oly barbár-módon, hogy az olvasztott mész — a mint csakhamar meggyőződünk — a sírkőlap alatti, már födeletlen koporsóba is behatolt, a holttestre.

A munkálatokat én és a rendházfőnök valánk vezetik. Leereszkedém tehát a gödörbe Lobryval s alánéztünk a fejedelem sírkőlapjának. Ekkor tűnt csak ki, hogy e nagy fehér-márvány-empléktábla mekkora kötémegeből áll; ugyanis vagy másfélarasz vastagságú s alsó lapja nincsen simítva, hanem csak vésővel darabosan nagyolva. Nem is egyenlő átméretű mindvégig, hanem az északnak fekvő, vagyis a czímer körüli része a kőlap közepéig vastagabb, mint a fal felőli rész. Föl-emelése, roppant súlyánál fogva, nagy erőt kívánna. De erre nem volt szükség: oldalról tökéletesen alája lehetett hatolnunk a sírkőnek. Jól láttuk, hogy közvetlenül alatta, földdel, törmelékkel, mészszel fődött fakoporsó fekszik, és pedig szélesebb végével, vagyis a halottnak fejével, a főhajó oldala és lábaival a fal felé. (Északról délnek.) Elrendeltük, hogy a munkás a

halottnak a feje fölött fekvő földanyagot, le egész a derék tájáig, távolítsa el kellő óvatossággal, és a koporsónak felölünk eső baloldalát tegye egészen szabaddá, hogy hosszát megláthassuk. Csakhamar kitűnt, hogy középtermetű ember koporsójával van dolgunk, — mire rögtön megjegyzém, hogy *ez nem a fejedelem hamvait rejtí magában: mert II. Rákóczi Ferencz öl magasságú s egyébként is hatalmasan kifejlett testalkatú férfiú rala*; az ő koporsója tehát ennél sokkal nagyobb. Világosan kitűnt továbbá, a mint az oltott mészréteget törökünk lassú munkával, vígyázva le és szétfeszegette, hogy koporsófödél többé nincs. Ez hihetőleg oly korhadt vala már, hogy midőn 1839. június 23-ikán a templom behorpadt talapzatát javító munkások reábukkantak és fölfeszítették, darabokra törött, s az újra befödéskor nem tették többé vissza, sem pedig legalább deszkákat nem raktak a helyére, — hanem elég cynicus módon a nyitott koporsót csak behányták holmi porral, törmelékkal, s oltott meszet olvasztottak föléje. Magát a koponyát is (mely körülbelől a sírlapra vésett Rákóczi-czímer alatt fekszik), mészréteges földből emelők ki. Kezeimbe vettem azt, s megtörülgetvén, megkopogtattam és gondosan vizsgáltam: ha vajjon rendesen bebalzsamozott halottnak a feje-e? ki volt-e szedve belőle az agyvelő és e végből fel volt-e nyitva, a szokott csontfűrészeléssel?

De semmi léknek, fűrészelésnek nyoma nem vala rajta fölfedezhető; a mi határozottan bizonyítja már a koporsónak közép-hosszú voltából merített következtetésem helyességét, hogy t. i. ez nem II. Rákóczi Ferencz feje, mint a melyet — Mikes Kelemen tanúsága szerint — a balzsamozó orvosok felfűrészelésnek s agyvelejét kiszedték. Még nagyobb bizonyosság okáért megrázogattam a teljesen ép koponyát, s az összeszáradt agytömeg kopogása a belső csontfalakhoz jól hallatszott, — a mint erről Lobry atya is, ugyanezen művelet ismétlésével meggyőződött. Különben, szabályos alkotású, közép nagyságú, fehéres, immár kiszáradt férfikoponya volt, és pedig java korában elhúnyt, aránylag fiatal emberé: mert a fogak mind megvalának, még elég szép, ép, el nem vásott, el nem koptatott állapotukban.

Kimondám véleményemet, hogy ezen, közvetlenül Rákóczi Ferencz fejedelem címeres sírtáblája alatt nyúgovó, középtermetű férfinolttest nem lehet másé, mint a nevezett fejedelemnek az 1738-ik évi táborozás közben Csernavodán, élete 38-ik évében elhalálozott idősebbik fiáé: *Rákóczi József herczeg, erdélyi trónkövetelőé*. A ki is 1738. nov. 7-kén kelt végrendeletében meghagyta, hogy földi maradványait Konstantinápolyba szállítván, ott a jezsuiták (ma a *lazaristák*) templomába, bologult édesatyja mellé temessék; mely célra 3000 piasztert hagyományozott a galatai jezsuita-atyáknak. Kik is a fejedelmi Rákóczi-címer alá nyilván *csakis egy Rákóczinak* hamvait helyezhették, — idegenét nem.¹⁾

Indokolt véleményemben a jelen volt kutatók mindnyájan osztozának. A koponyát tehát visszahelyeztük a koporsóba; s miután a holttestnek melléről is a derekáig eltávolítván a mészréteget és törmeléket, láttuk, hogy — az 1839-ben a munkásoktól teljesen kifosztott koporsóban semmi ruhafoszlány, ékszer, fegyverdarab, — szóval, egyéb a pusztá csontváznál nem található: a további bolygatást, mint czéltalant és a már megtörtént constatalás után szükségtelent, abbahagytuk. Deszkákkal födeleztük be a koporsót, és úgy jött reá a száraz törmelék, a mennyiben a gödörben el nem fért teljesen.

E helyütt tehát czélunkhoz nem jutván, most kérdés támadt: hogy a szentélynek melyik pontján folytassuk a kutatást?

¹⁾ Rákóczi József végrendeletét általunk kiadva lásd a »*Magy. Történelmi Tár*« 1890. évi folyama 414—419-ll. — A most vázolt sírfelnyitás eredményeképen nyilatkoztam volt konstantinápolyi 1889-iki, már említett jelentésemben ekként: »Rákóczi József ugyan egyelőre halálozási helyén Csernavodán temettetett el s hamvainak átszállításáról a szükségű Mikes Kelemen nem emlékezik: mindazáltal, úgy látszik, hogy a porta engedélye erre nézve utóbb kiadatott, — *avagy a francia jezsuiták titkon szállították át a holttestet*; elég az hozzá: *erős okunk van hinni*, hogy a fejedelemfi teste *atyjái közelében* nyúgoszsza örök álmait. Miről most bővebben nem irunk, — csak jelezni kívántuk *egyelőre*.« (I. Századok, 1890. évi f. 16. l.) Most immár tudja a t. olvasó: *miért nem írhattunk akkor bővebben!* . . . Egyébiránt inkább a kiemelt *titkos átszállítást* mutatja az a körülmény, hogy Rákóczi József nevével jelölt emléktáblát a Szt.-Benoît-ban hasztalan keresünk, — hanem atyja sírköve alá helyezték őt, *családi címere alá*.

Én, Mikes Kelemennek már idézett utalására hivatkozva, azt kívántam, hogy a Zrínyi Ilona falba rakott emléktáblája alatti tért, közvetlenül a déli főfal hosszában bontassuk föl: *ott kell a nagy fejedelem koporsójának feküdni*. P. Lobry supérieur azonban az épen átellenes oldalon, az oltár előtt balra, a mellékhajót a főhajótól elválasztó korlát mellé lépve, a maga alatt lévő talajkoczkákra mutatott és állítá, hogy zárdai hagyományok szerint a fejedelem teste azon a ponton nyugodnék. Szélessük föl előbb ott a koczkákat, és csak, ha ott hiába fáradnánk, nyitassuk föl a túlsó oldalt. A zárdai hagyománynak ellentmondani már csak udvariasságból sem akarván, belégyeztem, — egyébként sem tartván lehetetlennek, hogy Rákóczi koporsóját az 1839-iki sírbolygatáskor netalán odahelyezték volna által, és így erre vonatkoznék a hagyomány.

Becsületes török munkásunk hozzálátott a korlát hosszában fekvő talajkoczkák fölfeszegetéséhez. Ezek alatt is újabkori oltott mészréteget lelénk, melyet eltakarítva, porföld következett, és ez alatt csekély mélységben, élére állított, keskeny, magas, fehér kőlapok felső párkányzata kezdett mutatkozni párhuzamos két sorban, egymástól egy ember fekvő testének megfelelő távolságyira mintegy védőfal gyanánt fölállogatva, s élükkel szorosan egymás mellé illesztve. A nyugatnak és keletnek néző két rövid oldalt pedig egy-egy ilyen kőlap zárta be. Az egésznek olyan széles vályú, teknő, vagy nyitott csatornaforma alakja volt. Koporsót kezdtünk benne sejteni, s a közben fekvő földet elhárítottuk. És íme, koporsó helyett csakhamar koponyára és csontvázra akadtunk, mely a templom talapzatától alig egy lábnyi mélységben feküdt. Koporsómaradványoknak nem vala körülötte a legkisebb nyoma sem, — csak a fölállítgatott pusztá kőlapok, melyeknek belső oldala itt-ott kormos, füstös, olvadozott volt, mintha tűz nyomait viselnék magukon. Kellemetlen szagot is terjesztettek, — azok-e, vagy a nyirkos testmaradványok? nem tudhattuk. Égett sírral volt dolgunk, bizonyos.

A meszes törmeléktől, porha földtől borított, s a mint kivehető volt: közepes, vagy ennél kisebb termetű, már igen szétomlott csontváz *női holttest maradványának* látszott. Fejével keletnek, az oltár felé, lábaival nyugatnak fordítva feküdt.

Koponyáját kiemelvén, a kezeimbe adták, s vizsgáltuk. Sárgásbarna, sírpenész-lepett, igen nyirkos volt, s fölfordítva, nagyon kellemetlen, rothadt szag áradott szét üregéből. Bonetti érsek rosszul kezdé érezni magát, a templom távolabbi részébe húzódott, — majd csendesén végkép eltávozik. Fraknóinak gyöngéd idegzetére szintén rendkívül izgatólag hatott ezen földült, égett sír és nyirkos koponya szemlélése; elhaloványult, szédelgett. — mindazonáltal iparkodott erőt venni magán, s még egy darabig folytatá velünk a vizsgálatot, — csak azután vonult a távolabb eső padokba. Én is kezdém magamat nem épen kellemesen érezni, kezeimben *ezen* halálfővel, — de elnyomtam, leküzdöttem a gyöngeséget; úgy, hogy senki észre nem vevé rajtam a pillanatnyi változást, s a supérieurrel és áldozárokkal szorgalmasan tanulmányozám a koponyát. Ez meglehetős öblös lévén, én férfi-fejnek tartottam: azonban Lobry s a lazaristák *határozottan női koponyának* mondták. Ők bizonyára jártasabb craneologusok nálam, s Fraknói is hozzájuk csatlakozott véleményével. Ha tehát női fej: akkor, — az égett sírt tekintve, — könnyen tisztába jöhettem e szegény, koporsó nélküli halott kilétével, — a ki egykor Magyarország egyik legünnepelebb szépsége, egyik legelőkelőbb úrnője: *székesi gróf Bercsényi Miklósné*, szül. *gr. Csáky Krisztina* volt. Vanitatum vanitas!...

A rendház levéltárában lelt jezsuita-följegyzésből tudtuk ugyanis már, hogy a nevezett úrnő, egy gyönyörű felirattal ékes márvány-sírlap alatt, a templom chórusát a Xavéri Szent-Ferencz hajdani kápolnájától elválasztó arkád alatt pihent. Azonban ezt a kápolnát az 1730-iki tűzvész megemésztvén, az égő boltozat lezuhant, s az izzó zsarátnoktömeg a grófnő szép márványsírkövét mésztartalmánál fogva megolvasztá, — annyira, hogy maga a sír, a koporsó is megégett, elszenesedett. A holttest maradványait azután a jezsuita-atyák (kiknek e temploma számára a néhai grófnő férje 7000 piasztérnyi gazdag alapítványt tón), kegyeletből átszállították a Rákóczi-család temetőhelyét képező déli hajó szentélyébe, s itt, az oltár előtt balról — a Zrínyi Ilona koporsójával átellenben — helyezték nyugalomra; mindazáltal, a mint most láttuk, elég gondtalanul, újabb koporsóba-tétel nélkül, csak úgy a földbe, körüle felállított kőlapok közé fektetve, melyek minthogy égés

nyomait mutatják: hihetően a grófnő előbbi sírüregeinek képeztek oldalfalazatát, avagy a soha többé föl nem épült Xavér-kápolnának talajkoczkáit.¹⁾

Az azonosságot ezen okok s körülményekhez képest el kellett fogadnom, és leküzdenem ama scrupulusomat, hogy a koponya állkapcsaiban a fogak még igen épek s ifjabb életkorra látszanak mutatni, mint a tisztes matrónaképen, 69 éves korában elhunyt Bercsényi grófnő kora volt. Igaz ugyan, hogy találkoznak emberek, a kiknek fogai még 70—80 éves korukban is jók, épek; és ilyen lehetett a nevezett úrnő, a ki, egykorú iratok s köztük Mikes leveleinek is tanúsága szerint, nagyon tudta gondozni magát.

Félig megégett hullával lévén dolgunk, a már igen szétmállott csontmaradványok körül, természetesen, semmi tárgyat nem leltünk. Ép ezért a meszes törmelék borította vázat nem is bolygattuk föl egészen.

E sírbontásból a rendházfőnök s lazarista atyák meggyőződtek, hogy zárdai hagyományuk Bercsényi grófnő sírhe lyét téveszté össze a Rákóczi fejedelemével. S most már ők is rátértek nézetemre, hogy az utóbbit okvetetlenül a déli főfal mentén, Zrínyi Ilona sírtáblája alatt kell keresnünk. Miután onnan a padokat már elrakták volt, láttuk, hogy e sírtábla, vagyis a legszélső templomablak alatt, a talapzat szegélyét a fal hosszában egy, két méter hosszúságú egyetlen kölap képezi, melynek belső széle a falba van berakva. Ezt tehát nagy bontás nélkül kimozdítani nem lehetvén, a mellette s előtte fekvő talajkoczkákat kell vala fölfeszegettetnünk és úgy leásnunk. A kőkoczkák fölszedetvén, alattuk e helyütt oltott mészréteg — szerencsére! — többé nem, hanem csak nagyon száraz föld és törmelék találtatott. Melyet is midőn becsületes törökünk elkezdett vaslapátjával kihányni s a sírgödröt fölászni: akkora porfölleg kerekedett, hogy közelben meg nem maradhatánk. Sőt az iszonyatos porfelhő végre az egész szentélyt, az egész templomot úgy betölté, hogy kénytelenek valánk az ablakokat mind a déli, mind az északi oldalon kinyittatni, a sűrű por-

¹⁾ L. 1889-iki jelentésemben, különösen a gyönyörű sírfeliratot is közölve, *Századok*, 1890-iki évf. 10—14. l.

föllegeket az erős légvonattal kifuvatandók. Attól nem kellett tartanunk, hogy a kigomolygó poroszlop az utcán járókelők előtt elárúlja munkánkat: mert ezek azt gondolták, hogy a tegnapi istenitiszteletek után söprik a templomot. Jámbor törökünk azonban egyszer kilépvén az ásta gödörből s kibontakozván a szaharai porfelhőkből, köhécselve nyögé, hogy ő már majd megfúl, nem bírja tovább, s engedelmet kért a szabad levegőre kissé kimenni. Mi viszont az éles légvonatot nem bírtuk; és így a munkát az atmoszféra megtisztultáig megszüntetvén, a sekrestyébe menekülénk, hol a vendégszerető supérieur frissítővel enyhíttette tikkadt tüdőinket. Együttal intézkedett, hogy a munkánál szorgalmasan segédkező fráterek kerti öntöző-kannákban vizet hordjanak s a fölásandó földet, valamint a már kihányt igen száraz porhalmot, öntözzék meg. Ez czélszerű rendelkezés volt, mert az ablakokat ezentúl becsukhattuk s folytonos öntözés mellett a porral többé nem sok bajunk lőn.

A húsz percz múlva újra kezdett földásás most már gyorsan haladt. Mikor a gödör már két lábnyi mélységre ki vala vájva: becsületes törökünk jelenté, hogy *koporsó mutatkozik*, még pedig *kettő*, s oldalaikat a földtől óvatosan megszabadítá. Leszállottam a sírba, mely mivel homályos volt: gyertyákat kértem, hogy a koporsókat megvizsgálhassam. Csakhamar meggyőződtem, hogy valóban két koporsóra találtunk. Egészen egymás mellett feküdtek. Födele — a mennyire kivehettem — nem volt már egyiknek sem, hanem száraz porfölddel, törmelékkal valának borítva. Az egyik, az innenső, a belsőnél jóval rövidebb, kisebb és korhadtabb, összeomlottabb volt; a másik, mely a hosszú talapkő alatt, belső oldalával szorosan a fal mellett fekvék, amannál épebbnek látszó, sokkal hosszabb s nagyobb, általában hatalmas koporsó. Ámbár keleti részök a talajkoczkák alatti, még érintetlen föld alá nyúlt be, s így az oltár felőli végöket nem láthattam: mindazáltal az már kitűnt, hogy mindakettő a szélesebb végével nyugatnak, és így a két halott fejjel szintén nyugatnak, vagyis a templomhajó irányában, lábbal pedig keletnek fekszik, arcaikkal mintegy az oltár felé tekintve.

A hatalmas, nagy koporsórúl nem volt többé kétségem, hogy az magának a fejedelemnek hamvait rejti; a mellette levő kisebbik pedig — Rákóczi végrendelete és Mikes tanúságtétele szerint — nem lehet másé, mint Munkács egykori dicső hősnőjéé, a nagy szabadsághős édesanyjáé. E nézetemet kimondván, Lobry szállt le utánam a sírgödörbe, s a koporsókat ő is megnéze gyertyavilágnál. Most immár a cél közelében lévén, a további eljárást állapítók meg. Először is, a gödröt bővítettünk kellett még, balra, az oltár felé, a koporsóknak legalább közepéig, s illetőleg a fejedelmének keleti végéig; nyugati végével a nélkül is egy irányban valánk. Még nehány koczkát föl kelle szedetnünk; de már a további, teljes kibontás rop-pant földtömeg kiemelésével járt volna. Úgy igyekeztünk tehát, hogy a fejedelmének keleti végéhez magából a koporsóból, belülről hatoljunk el, a fejtől való szélesebb részt, le egész két-harmad hosszúságig, teljesen szabaddá fogván tenni. Előbb azonban az innenső, kisebb koporsó nyugati feléről kívántuk elhárítani a földet, hogy tartalmát megvizsgálhassuk.

Mivel a koporsónak csakugyan nem volt már födele (hihetően 1839-ben pusztult el), munkásunkat, a ki immár folyton gyertyavilágnál dolgozott, útasítottuk, hogy a holttest, feje környékéről vigyázva, a kezeivel hárítsa el a földet. Mi ott állánk a sírgödör szélénél. A koporsó szélesb végénél csakhamar feltűnt a koponya. Kiemelvén, kezeimbe vevém s kegyelettel vizsgálám. Gömbölyded, gyönyörű alkotású, minden kétségkívül *női koponya* vala. Síma és fehér, mint az alabástrom. Szébb női fejet képzelni lehetetlen, — miként életében is híres szépség volt Munkács nagy asszonya. Mert okvetetlenül az ő feje; *ott fekszik fölíratos sírtáblája alatt, dicső fia hamvai mellett.* A koponya, a mely egészen kiszáradt már, teljes épségű; számos foga meg van még s elég ép állapotban, kivált 60 éves életkorát tekintve a fejedelemasszonynak. Majdnem oly épek e fogak, mint a Bercsényinéjéi.

A koporsóban tovább a koponyán kívül csupán néhány apró, fehér csontdarabot találtunk, s nem a rendes fekvésben többé: hanem szétszórtan, a sírláda ürét betöltő törmelék között. Ruhafoszlányoknak, gyöngyöknek, ékszereknek, stb. teljes

hiánya. A széttördelt apró csontdarabokból is alig-alig lehetett már kivenni: a testnek melyik részéhez tartozhattak? ¹⁾

E pusztúlt állapotot megfejtik Mikes Kelemennek 1735-ben, Rákóczi Ferencz sírbatételekor írott sorai: » A ládát, a kiből a koporsó volt, a jezsuitákhoz *küldöttem*. A koporsót kivénél belőle, felnyitották, hogy a testet meglássák. Sírt pedig azon a helyen ástak, a hová temették volt (1703-ban) *az Urunk anyját. A kinek is csak a koponyáját találták meg (?) és azt a fia koporsójába bészárták és együtt eltemették.*« (II. köt. 66. l.)

E sorokból következtetve, mi azt vártuk, hogy Zrínyi Ilona koponyáját a fia koporsójában fogjuk lelteni. De íme, a közvetlenül fiáé mellett fekvő saját koporsójában leltük meg, a fő rendes fekvő-helyén. Ezt az ellenmondást kétképen lehet kimagyarázni. Egyik lehetőség az, hogy Mikes, — mint »*küldöttem*,« »*találták, zárták, temették*,« (s nem: »*találtuk, zártuk, temettük*«) szavaiból következtethető, — a sírba helyezésnél nem volt személyesen jelen, hanem másodkézből, a jezsuitáktól, esetleg ezeknek egyikétől értesült; avagy talán csak a koporsót átadott udvari szolgák relatiója, szóbeszéde után írt. Lehet, hogy a jezsuita-atyák eleinte csakugyan szándékoztak a fejedelemasszony koponyáját és apró csontmaradványait a fia koporsójába zárni, — de utóbb mást gondoltak, és meghagyták eredeti helyén, a saját sírládájában, hol maig feküdt és fekszik.

A második lehetőség pedig az, hogy Zrínyi Ilona kopo-

¹⁾ Hogyan egyeztethetők ezzel az állapottal össze az 1888. decemberben elhalt P. Sina öreg lazarista által halála előtt kevéssel számomra a rend naplójából kiírt s a másik öreg szerzetestől ugyanakkoriban elbeszélt amaz állítások Zrínyi Ilona testének csodálatos épségben (?) fön-találtatásáról, — melyeket »*Rodostó*«-m 118—120. ll. ismerttettem? . . . ma sem tudom; mert a test 50 év alatt csak nem pusztúlhatott volna el *ennyire*?! Hacsak a *fia* holttestét nem tévesztették össze az övével? de a mi szintén hihetetlen. És Bercsényi grófnő holtteste sem lehetett az, (mint 1888-ban gyanítám,) mert most már tudjuk, hogy ennek koporsója s ruhái elégték még 1730-ban. Pelig, ha föltennők is, hogy a két öreg szerzetes, továbbá Klapka tbk. francziája tévedtek volna visszaemlékezéseikben: *a rend egykorú naplóföljegyzését mégis csak hitelesnek kell tartanunk*. Itt tehát valóságos megoldhatlan rejtélylvel állunk szemben.

nyáját ők valóban behelyezték a fejedelem koporsójába, — honnan azután, mint nem odatartozót, az 1839-iki sírbontók kivén, általtették az újra-eltemetéskor a saját omladozott koporsójába. — Mi is visszaraktuk, a csonttöredékekkel egyetemben ide, és hogy a föld korhasztó hatásától megóvjuk: a koporsónak fejtől való részét gondosan befödöttük deszkákkal, — épen úgy, mint József herczeg és Csáky Krisztina grófnő hamvainál tevők.

Most hozzáfogtunk a belső, *nagy koporsó* tüzetes kutatásához. Födele ennek sem volt már többé, — csak egynehány elkorhadt darabját találtuk meg, följül a törmelékben. (Két darabkáját el is hoztam magammal.) Valószínűleg 1839-ben, midőn fölfeszegették, roncsolták volt szét ezt is. Máskülönb mag a hatalmas térfogatú koporsó ép állapotban van még; a mi nem is csoda: mert, a mint meggyőződünk, *czédrusfából* készült. Letérdepelvén melléje, Lobry rendházfőnökkel gondosan megvizsgáltuk, megkopogtattuk, s kiürítése után centiméterrel kívül-belől megmértük pontosan. A koporsó színe ma, a régiségtől zöldes-barna. Kívülről hajdan selyemmel volt bevonva; ennek nyomait itt-ott még megtaláltuk rajta. Hossza a koporsónak 1 m. 92 cm., — Rákóczi igen magas természetének megfelelően. Szélessége fönt a fejnél 75 cm. Meglevő alsó ládájának mélysége 33 cm., a mihez még a födél járult. (Lábai, mint egyáltalában az azon kori koporsóknak, nincsenek.)

A mi a koporsó fekvését illeti: ez — mint említők — jobboldalával egészen a déli főfal mellett, a legszélső, nagy hosszú lapos talapkö alatt úgy fekszik, hogy nyugati vagyis a fej felőli szélesebb vége, a mint megmértem, Zrínyi Ilonának a falba rakott föliratos emléktáblája nyugati szélével *egészen egy vonalba esik*, valamint a koporsó keleti — keskenyebb — vége is ugyanezen emléktábla és a hosszú talapkö keleti szélével körülbelül egy vonalban van. A koporsó nem fekszik mélyen; a templom talapzatától két — harmadfél lábnyira lehet a feneke, és épen maradott ládájának felső széle a fölötte levő hosszú kő aljától nincsen egy lábnyira. Azonban még ez a keskeny tér is fölötte, — nemcsak maga a beomlott vagyis inkább az 1839-iki fölnyitáskor szétszakadozott födelétől meg-

fosztott koporsó, — be vala hányva, töltve barbármódon földdel, törmelékkal, mely majdnem a hosszú kőlap aljáig fölért; Zrínyi Ilona koporsója fölött pedig egészen a talajkoczkákig feküdt volt a földtömeg.

Bizton tudván, hogy most már okvetetlenül maga a nagy szabadsághős koporsója fekszik előttünk: tanácskoztunk annak minél kíméletesebb módon s mégis mennél alaposabban végbeviendő átkutatása mikéntjéről. Lent a sírgödör szűk és sötét volt, csakis gyertyáknak a koporsó széléhez tartásával lehetett a kőlap alá belátni, és pedig térdeplő vagy földön ülő helyzetben. Három embernél több a gödörben egyszerre el nem fért; a koporsó mellett csak kettő: egyik, a ki a gyertyával bevilágít, — csupán a másik dolgozhatik tehát, karjaival benyúlva. A nagy, nehéz — egyik szélével a falba rakott — hosszú kőlapnak helyéből fölemelése, vagy az oltár felé még szélesebb gödör ásása pedig akkora talajbontással és munkával járt volna, hogy arra, idő és munkáskezek hiánya miatt nem gondolhatánk. S ezek nélkül a koporsót kiemelni, — hogy tartalmát fönt a templom szentélyében, lámpák világánál kutathassuk át, — lehetetlen volt. Sőt, mivel a nagy koporsó földdel telt vala: hat embernél kevesebb föl sem emelhetné; és, ha ennyi kéz hozzáférhetne is, — alaposan lehetett attól tartanunk, hogy az ódon s bár oldalain épnek látszó, de ki tudja, talán már korhadt fenekű sírláda, ha megmozgatnák, fölemelnék: beltartalmának nagy súlyától széjjel fog omlani s a drága hamvak a földdel együtt szertehullanak és össze-vissza hanyódnak.

Mindezeket megfontolva, abban állapotánk tehát meg, hogy a koporsót helyéből ki nem mozdítjuk, hanem — bármily kellemtelen is a térden állva, gyertyát tartva, fedő kőlap alá nyúlással dolgozás, — *így kutatandjuk át.* Először is a fejénél kezdvén, jámbor munkásunkat utasítottuk, hogy a földet, törmeléket onnan csakis a két kezével, a legnagyobb vigyázattal szedje el. Én a supérieurrel ott állottam a gödör szélén, s aláhajolva, néztük minden mozdulatát. Fraknói, ki rosszul érzé magát, a főhajóban ült a padokban. Droitecourt atya a gödörben guggolt és a gyertyát tartotta a munkásnak. Ennek fényénél, a törmelék fokozatos elhárítása után, csakhamar előtűnt a koponyának

kidomborodó alakja. Valami elbarnult foszlányok takarták, melyeket vastag porréteg lepett. De megnyugtató volt mégis látni, hogy az 1839-iki sírfelbontók a visszahelyezéskor ezt a szent főt legalább befödtek, habár csak szövetdarabbal is. A mint a fej körvonalait megpillantók: Lobry rendházfőnök tüstént leszállott az üregbe s a munkást félreállítá, magának, mint a sírbolt főőrének tartván fenn a jogot, hogy a fejedelem koponyáját koporsójából a saját kezeivel emelje ki s nyújtsa által constatalás czéljából Rákóczi történetírójának. Fraknoi barátomat odaszólítám, hogy ezt az ünnepélyes jelenetet szemlélje.

P. Lobry a koporsó mellé térdelve, kezeivel nagy óvatossággal fúrt be a porha földbe, a fej alá, melyet aztán, — úgy, a mint be vala burkolva, a nyakrészeket is ellepő foszlányokkal együtt, — lassan megmozgatott, gyöngéden kiemelt, s átadá nekem, a sírgödör szélén lehajolva várónak. A drága koponyával két tenyeremben, néhány lépéssel odább, a főhajót elválasztó korlátig mentem, a hol világosabb volt. Esteledni kezdett ugyanis már, s a templom homályos vala; de ott, az ablakkal szemben, jó világos helyre találván, — elkezdém a foszlányokat a portól megtisztogatni és vigyázva lebontogatni. Fraknoi, Lobry, Vachette, Droitecourt, Romon, stb. — mind papok — körülvették az egyetlen világi embert, engemet, s minden szót visszatartva, élénk érdeklődéssel várták az eredményt. A portól megtisztított, időbarnította puha foszlányok, a mint lassan kiburkolgatám, elkezdettek arany-ezüstszínben csillogni. Vizsgáltam; régi, rendkívül finom s szép, fátolszerű lenge selyemszövet volt, arany-ezüstszálakból szalagformán, habosan beleszótt másfél cm.-nyi széles, négyszögű szegélyekben két fajta gyönyörű arany-ezüstlevelű rosettekkel, s négy-négy pontocskával minden koczkában. Foszladozott és nagyon gyöngé már, — de egykori tündöklő fényének jeleit még jól mutatta. Eredetileg fehérszínű vala, a közbeszótt arany-ezüstdíszítményekkel. Mint később előkerült még számos darabjából meggyőződünk: *a nagy halottnak szemfödője volt ez.* Lebontogatott foszlányait egyenként adám által a supérieuresnek. Végre kitűnt alólok a szép gömbölyded formájú, hatalmas alkotású, sötét barnás színű koponya, s az alsó állkapocs is alatta. Csak a koponya tetejét, fönt a középén, fődte még valami. Vizsgál-

tam; egy kis kerekded, papsipka-forma, már színehagyott, ritkás, hálószerű selyemszövevény volt, két oldalán két hosszú selyemzsinórkával, a koponyához — és egykor tán az áll alá — való megerősítésre. Sejtettem már rendeltetését: nyilván a koponyának kifürészelt darabját kötözték ezzel vissza helyére a bebalzsamozást végzett orvosok, hogy a Rodostóból Konstantinápolyba szállítandó holttest fejről, a hosszú tengeri úton a hajó hánykódásakor, továbbá a sírba leeresztéskor, ezen elválasztott csont rész le ne váljon. Sejtmem nem csalt; a kis kerek selyemhálót a fejtetőről levén: íme, csakugyan ott találtam a koponyának kifürészelt, gerézdforma darabját, pontosan beillesztve helyére. *Ezzel a fej azonossága kétségtelenül constatálva volt.* Újjaimmal nagy vigyázattal kiemelve a kifürészelt koponyarészletet, fölmutattam, — s leírhatatlan érzelmekkel, a kitörő öröm lelkesedésével kiáltám:

— *»A fejedelem feje! . . . La tête du Prince! . . .«*

Meg volt tehát, ott volt kezeimben az oly rég keresett drága fő, a legnemesebb magyarok egyikének feje. *II. Rákóczi Ferencz hamvait megtaláltuk!* . . . Mindnyájan a legnagyobb örömben törtünk ki; a derék Lobry és a többi lazarista atyák orcáin, szemeiben öröm, lelkesedés ragyogott, s diadalmasan mondták:

»Íme tehát, mi híven megőriztük a dicső hősnek, nagy királyunk szövetségstársának, gondjainkra bízott hamvait! Az osztrák ráfogás alapialansága be van bizonyítva! . . .«

Volt ebben a jogos nyilatkozatban *francia büszkeség* is. És ha eddig is szívesen segédkezének kutató fáradozásaimban: most már, az elért sikert látva, — még fokozottabb készséggel, mi több: buzgó lelkesedéssel vőnek részt a további munkálatokban. A supérieur azonnal rendeletet adott a frátereknek, hogy hozzanak be lámpákat; azok világánál fogunk s kell már dolgoznunk. Addig is a koponya közelebbi vizsgálásához látunk. Ez alkatára nézve a Zrínyi Ilonáéhoz hasonló, csakhogy sokkal nagyobb, hatalmasabb, ritka szép arányokban, remekül formált. — *igazi fejedelmi fő.* Szabályosabb, tökéletesebb koponyát nem képzelhetünk. Homloka különösen nemes idomzatú. Fölmutattam Rákóczinak magammal vitt arczképét; összehasonlítottuk a fejalkatot, a homlokat: teljességgel egyezett min-

den. Csak, fájdalom, az arczvonásoknak, hajnak, bajúsznak és szakállnak nem volt már többé semmi nyoma. A föld, melyet 50 évvel ezelőtt oly barbárul hánytak reá — a zárdai följegyzés és a smyrnai öreg barát nyilatkozata szerint akkor még nagyon ép före, — lassanként megemésztette ezeket. Hanem a fejbőrnek maradványai omlatag rétegekben még sok helyütt rajta vannak a koponyán; továbbá az alsó állkapcsón, kívülről, a hús és elhervadt ajak maradványai láthatók. A felső fogak már kihullottak, de az alsókból még mind a hét első fog, szorosan egymás mellett, és egy nagy zápfog a baloldalon, erősen áll. (Ez utóbbiban még a fejedelem életében keletkezett nagy üres odú.) A fogak, ámbár a fejedelem 59 éves életkorának megfelelőleg jóformán elkoptatottak már, erősek. Az alsó, különvált állkapocs, valamint a koponyának a földben mélyebben feküdt hátsó része itt-ott nyirkos volt, — de semmi kellemetlen szagot nem ömlesztett, gondosan be lévén balzsamozva egykoron.

A mi a fejtetőn a doctorok által fűrészelt léket illeti: ez nem olyan kerek alakú, mint ahogy korunkban szokás a koponyákat körülfűrészeléssel fölnyitni; hanem az egyik fülhegy tájától a másikig a fejtetőn keresztül készített gerézdforma nyílás, mely fönt, középtűt a legszélesebb, (három újjal belé lehet nyúlni), míg a két végén éles szögben fut össze. Igen nagy gonddal és ügyességgel volt kifűrészelve: ma is pompásan összeillik, — csupán egy helyütt van, jobbról, a hátsó vágáson a csontnak egy kis kipattanása. Mind ezen a kifűrészelt csontgerézden — melynek helyén az agyvelőt kiszedték,¹⁾ — s mind magának a koponyának átmetszett falain látható: mily vastag falazatú, erős, hatalmas alkotású férfi-kopo-

¹⁾ *Mikes Kelemen* írja, Rodostóban, 1735. ápril 16-ikán: »A testet másnap (azaz ápril 9-kén) felbontattuk, és az aprólékját (az agyvelőt, tüdőket, májat, gyomrot, beleket stb.) egy ládában tévén, a görög templomban, (a *Panajia*-egyházban, a hol *Bercsényi* nyugszik) eltemették. A testet pedig a borbélyok fűvekkel becsinálták, (bebalzsamozták); mert még nem tudjuk, mikor vihetjük Konstanczinápolyban. . . . Az *agyaveleje* egészséges volt: de annyi volt, mint két embernek szokott lenni, — *esze is volt annyi, mint tizenkettőnek!* A szívet Franciaországba (Grosbois-ba) hagyta, hogy küldjük.« (Törökországi Levelek, II. köt. 64. l.)

nya ez! Ürege most is telve van még azokkal a rövid darabkákra vagdalt s már összeszáradt keleti, finom illatú balzsam-füvekkel, melyekkel az agyvelő kiszedése után az orvosok megtöltötték. (Egy csipetnyit el is hoztam ereklyéül ezen füvekből.)

A koponya terjedelméről fogalmat adhat körmérete. Ugyanis Lobry supérieurrel pontosan megmértén azt: a szemöldökök tájától körben, a hol hátul legöblösebb, — 55 és $1\frac{1}{2}$ cm. a körfogata. Óhajtottuk volna az arcz hosszúságát is megmérni, a fejtetőtől az állig; s e végből az alsó állkapcsot hozzá illesztvén, többször próbáltuk: de biztos méretet venni lehetetlen, miután a felső fogak hiányzanak, és így az állnak voltaképeni eredeti helyét (magasabban vagy alantabban) megállapítani nem tudtuk.

A legfigyelmesebben megvizsgálám továbbá a homlokot, (mely minden rendetlen dudorok nélkül, gyönyörű szép szabályosan boltozott), a szemüreg s halántékok tájait, az orrcsontot és arczsontokat: hogy vajjon nem okozott-e valami sérülést, nem hagyott-e valami nyomot, forradást rajtuk az a lóval való iszonyú esés, a mely Rákóczit az ép ezen esés következtében oly végzetessé vált *trencsényi csatában* (1708. aug. 3). érte? Mikor — tudvalevőleg — oly súlyos zúzódásokat szenvedett homlokán, arczán, orrtővén, hogy a vér elborítá, s lándzsákra fektetve, ájultan vivék el hű testőrei a csatatérről. Mindazáltal e zúzódás csak az izmokat, húsrészeket érhetette és csontig nem hatolt, mert nincsen semmi észlelhető nyoma a csontokon.

Nagyon szerettem volna, ha P. Vachette, a ki ügyes fényképész s a Bercsényi-féle szentségfölmutatót és a Boldogasszony oltárát szépen levette:¹⁾ Rákóczi Ferencz és Zrínyi Ilona remek koponyáiról is fényképeket készített volna, a mire őt föl is kértem. Azzal mentette azonban magát, hogy gépe nincs most működésre előkészítve, de másképen is, oly sötét van már: lehetetlen volna fényképezni. S ebben igaza lehetett.

¹⁾ L. 1889-iki konstantinápolyi jelentésében, *Századok*, 1890-iki évf. 15. l. és e képeket kiadva *Vasárnapi Újság*, 1890., 27. sz. 436. l. Az ezen a (második) képen ábrázolt oltár asztalára raktam volt Rákóczi koponyáját, csontjait és a koporsójából kikerült egyéb tárgyakat. A jobbról látható pad alatt fekszik a koporsó.

A koponyáknak és hamvaknak pedig még ezen éjjel okvetetlenül el kellett temetve s a sírboltnak lezárva lenni újra. E vágyam teljesülése elmaradt tehát.

A dicsőemlékü fejedelem koponyáját — a supérieur engedelmeiből — föltettem méltó helyére: a Boldogasszony oltára asztalára, a szőnyegre, melyen hamvainak többi részei számára is helyet készítünk. Mielőtt azonban a koporsó átkutatásához foghattunk volna a behozott lámpák világánál: Fraknoi barátom annyira kimerült már s oly rosszúl érezé magát, hogy műlhatatlanul ki kívánczozott a szabad levegőre. Azt mondá nekem: fölmegy hôtélünkbe; eleget kértem: ne távozzék, — vagy, ha már épenséggel el kell mennie, okvetetlenül jőjjön vissza, mert a jegyzőkönyvet az eredményről föl kell vennünk és aláírnunk. Ezt megígéré, s vissza is jött egy óra múlva, még mindig félbeteg, kocsival.

Mi a koponyának megvizsgálása és oltárra helyezése után folytattuk a koporsó átkutatását, hol a szent hamvak és a szemfedő- s öltönydarabok egészen össze valának vegyülve a földtörmelékkel: de azért a holttest fekvő helyzete szerinti rendben találtattak föl; úgymint a koponya után mindjárt a nyak- és hátgerincz-csigolyák, az erős váll- és felső-karcsontok, a hatalmas két lapoczkacsont. Mindezek épek, fehérek és szárazak. Ellenben az alsó-karcsontok már darabokra valának töredezve, valamint a síma, fehér-vöröses oldalbordák némelyike is; viszont más bordacsontok még épek, ruganyosok, némelyek pedig porhanyók, töredékenyek. A kézfej-csontok és újj-ízcsonthozkák szét voltak omolva, de egy sem hiányzott. Némely újj-ízcsonton még rajta láthatók a megszáradt izmok piros-barnás maradványai.

A kutatást akkép intéztük, hogy a koporsóban a fej és nyakcsigolyák helyéről a törmeléket eltávolítván, az eddig [a koporsó szélénél tartott s úgy bevilágító gyertya tartóját beállítók a koporsó fenekére, a hosszú kőlap alá, — így aztán az egyes testmaradványokat s tárgyakat magunk is, munkásunk is, jól megkülönböztethettük. A munkás ott térdepelt, és behajolva, miután a felső földet vaslapáttal leszedé: a koporsóból minden csontot, ruhafoszlányt, sőt a drága hamvakkal elegyült földtörmeléket is a kezeivel óvatosan szedte ki és nyújtotta át

nekünk. Lobry, Droitecourt, Vachette, Romon atyák — egymást fölváltva, rendesen ketten-ketten — ott térdepeltek vagy guggolának a sírgödörben, melynek nyugati szélén lámpák állottak; én pedig a másik két szerzetessel az oltár felőli oldalon álltam, lehajolva. A térdeplők minden darab testrészét, vagy tárgyat átvévén a munkástól, nekem nyújtottak át; a ki azokat Lobry supérieurrel az egyik frátertől odatartott lámpa fényénél gondosan megvizsgálva, meghatározta, s egyenként az oltárasztalra raktam. Mikor pedig a munkás földet adott ki a koporsóbúl: ezt a két térdeplő szerzetes és én széjjeltérgetvén, újjainkkal átkaparásztuk, s a csontocskákat, hamvaradványokat pontosan kiválogattuk; minden rögöcskét szétmorzsolgattunk újjhegyeinkkel, s így találánk meg több apró tárgyat, pl. az olvasónak néhány szemét, ezüstkapsocskákat, stb.

Azon részeiből a koporsónak, a melyekben a vállak, karok, mell és derék nyugodtak: vegyest a már leírt pompás szemfedőlepel kisebb-nagyobb foszlányaival, *fejedelmi bíboröltözetnek* elég épen megmaradt sok és igen nagy darabjai kerülének elő, — még ma is élénken csillogó, remek szövésű széles és keskenyebb aranypaszomántokkal s aranyozott lapos ezüstszegélyezettel, melyből nagyon hosszú darabok vannak. Sőt akadt egy *magyaros formájú arany-ezüst kapcsoló-zsinór* is, — melyet elhoztam. Mindazonáltal a ruhadarabok szabásából, gombjaiból s díszítéséből meggyőződtem, hogy a fejedelem — a ki 1712. végén, Danczkában vetette volt le a magyar öltönyt, — nem magyar ruhában: hanem XV. Lajos korabeli igen fényes francia öltözetben tétetett koporsóba. E camisolnak kelméje a legfinomabb piros bársony, mely még most is gyönyörű bíborszínű, selyempuha, fénylő és síma, — úgy szólván tiszta ép; pedig, legalább 50 év óta már, a föld között (igaz, hogy száraz föld között) feküdt. Bélése ezen díszkabátnak, valamint a térden kissé alúl, a lábikrák feléig érő szintén piros selyemnadrágnak, fehér selyem vala, a mely ma már (ép úgy, mint a szemfedő), a régiségtől sárgás-barna színűvé változott.

Francia öltözetben temettetvén el: magyar kardot, fejedelmi buzogányt és kalpagot, sarkantyúkat hasztalan reméltünk volna a koporsóban találni; legföljebb finom, francia mívű

salon-spádét kötöttek — haugyan kötöttek volt — az oldalára; azonban Rákóczinak Rodostóban folytatott egyszerű, áhítatos, remete életmódját tekintve, ezt is alig hihetjük. Bizonyára maga meghagyá, hogy nem kíván a koporsóban fegyverrel az oldalán: hanem kezeiben olvasóval, és pedig dicsőemlékü anyjának, Zrínyi Ilonának jeruzsálemi olvasójával — melyről leltáraiban többször van szó — nyugodni. Ugyanis a mi leleteink erről győznek meg, hacsak azt nem akarjuk föltenni, hogy az 1839-iki sírbontó munkások a koporsóból kivették és elorozták a spádét; de ez aligha történt: mert hiszen akkor a gazdag aranypaszomántokat s az alább említendő 18 db. színaranycsattot még sokkal inkább elvitték volna. Ellenben az említett olvasót, legalább annak egy részét, a fejedelem szétomlott kezeinek helyén, ámbár már darabokra szakadozva, meglettük. Ezen olvasó olyan, a milyeket Jeruzsálemben, a Szent-Sírnál árúlnak; t. i. nem zsinórra felfűzött szemekből: hanem egymással vékony ezüstdrót-kapcsokkal összecsatolt, tojásdad alakú lignum sanctum gyöngyökből áll, közben két szétválasztó (vagyis imaosztó) hosszúkás drágakő-gyönggyel, melyek egyike achát, a másika carniol. (Eredetileg talán négy ilyen kő-gyöngy volt rajta.) Az olvasó alján ugyancsak lignum sanctum gyöngyszemekből alkotott kereszteske csüngött, melyet szintén meglettünk. Öt szem gyöngyből áll, ezüstsodronnyal szorosan egymáshoz kapcsolva. Összesen találtunk 12 gyöngyszemet; a többi már vagy elkorhadt s szétporlott, vagy 1839-ben vihették el emlékül.

Megtaláltuk még a franczia díszkabátnak — egy hajdan a bélésbe erősítve volt lapos selyemszalagra fűzött — fagombjai egész sorát is. E kerek, lapos gombok bíborral valónak borítva, de a mely már lefosztott róluk. Más, olajbogyó alakú fagombocskákat is találtunk. Előkerült továbbá a mell tájáról egy ritkasép smaragdszínű s körösleg szívárványosan, gyönyörűn oxidált 2 cm.-nyi hosszú, fölül keskenyebb, alul valamivel szélesebb üveg-köszöntyű (csüngő tárgy), melyen mintha a Boldogasszony képe — keblén a Jézuskával — volt volna kimetszve. Nyakban függő *amoulette* lehetett, melyet talán még Zrínyi Ilona akaszthatott egykoron kis fiának nyakába, és Rákóczi azt, édes anyja iránti kegyeletből, haláláig hordván, a

hosszas viselés miatt kopott el ennyire. Aranyfoglatba lehetett kerítve.

Az alsó-test átkutatásához kezdvén, egymásután kerülének elő a földben mélyen feküdt s e miatt sötétbarna színűvé vált és nyirkos farcsont, a hatalmas pár medencze-csont s a colossális czomb- és lábszár-csontok. A térdkalács-csontoknak csak az egyikét leltük meg — illetőleg ismerhettük föl, — a másik már szétdarabolódott, elomlott. Az igen erős czombszárcsontok hosszúsága a csípőforgóktól le térdig 51 cm. P. Droitecourt-ral megpróbáltuk a medencze-, czomb- és lábszárcsontokat álló irányban összeilleszteni, hogy a fejedelem szálas termetéről kellő fogalmat nyerjünk. »*Un colosse!*...« kiáltott föl a francia pap, bámúlva. A czombcsontok is — kivált fönt a forgóban — nyirkosak voltak kissé, ellenben a lábszárcsontok szép szárazak. Amazokat vizsgálva, azonnal feltűntek a rajtok itt-ott még vastagon tapadó, szálkásszerű izomzat-maradványok. Nagy vígyázzal kutatni kezdtük a koporsóban, a czombok és lábikrák fektének helyén a levált izomrészeket, — s meglepetésünkre, elég sokat és jókora darabokat találánk. A legnagyobbak fél-, sőt kétharmad-tenyéryi nagyságúak. Tömötten összeszáradt és összeálló, újjnyi vastag átmérőjű, lapos, vagy — a mint a csontot környezé — homorú alakú, omlós, porszerű, súlytalan anyag ezen hús-, izom- és vérmaradvány. Színe sötétbarna, majdnem fekete; míg a benne sűrűen látható összeaszott idegszálacsákák fehérek, tűnyi vastagságúak, szálkásszerűek. A lehető legóvatosabban nyúltunk e könnyen szerteomló izommaradványokhoz, gonddal válogatván ki a földből a legkisebb darabocskákat is, és az oltárra raktam, külön halmazba, a csontok mellé.

Megleltük továbbá a czombokat borított piros selyem-nadrág foszlányait, és különösen a két lábikra mellett, kívül két felől — a szintén ott talált selyemharisnya-maradványok mellett, — az alól szétnyíló és összekapcsolható francia nadrágszárnak két, csaknem teljesen ép oldaldarabját, melyek súlyosak a rajtuk még a sír földjéből kikerülés pillanatában is fényesen villogó, tömör aranycsattoktól. Ezen csattok igen csinos, kackaringós, virágszerű alakzatokba font aranyiskófium-sodronybul készülének; a finom selyemkelmére szilárdul ráerősítvék, (csak

egyetlenegy vált le közülök, de az is megvan,) s mindkét nadragszár alján — külső oldalán — kilencz-kilencz ily csatt volt. Mind a 18 aranycsatt alól ezüstkapocs nyúlik ki, a hasíték túlsó szegélyének összekapcsolására.* Még egy-kettőn az átellenes kis hímkapocs is rajta csüng. Anyagi értékre nézve e csatok a koporsó legbecsesebb tárgyai.

Az erős boka- és lábfejsontokat s lábújjcsontocskákat is mind megtaláltuk a magok helyén, ámbár teljesen szétomolva, szétszóródva. A cipőknek azonban már nem lelhattuk nyomát; elporlottak, megsemmisültek teljesen. A dicsőült fejedelem holttestének minden csontdarabját, minden izommaradványát, minden legkisebb porcikáját — kiválogatván a törmelék és föld porából — a saját kezeimmel vittem s raktam le az oltárra. Így szintén a szemfedő- és ruhafoszlányokat is. Előkerült még két koporsószeg és a koporsó fenekén igen sok s még ma is tiszta ép, piros-barnás színű czédrusfa-gyaluforgács, melyel a halotti párna töltve volt. —

A koporsó kiürítésének a vége felé jártunk, a mikor Fraknói visszatért. A föllelt drága hamvak miként leendő visszahelyezéséről s a jegyzőkönyv elkészítéséről értekezünk most Lobryval. Ő azt ajánlá, hogy a halhatatlan emlékü fejedelem földi maradványainak a további pusztulástól megóvása céljából helyezzük ezeket egy jól záródó új czédrusfa-ládába, (a milyenek Konstantinápolyban készen, dús választékban mindenkor kaphatók), és úgy tegyük vissza a koporsóba. A czédrusfa ugyanis oly tartós, hogy — mint Rákóczi koporsóján is tapasztaltuk — századokig ép marad, és egyszersmind oly átható illatú, hogy minden rovar, szú, moly, stb. kerüli. Nekem tetstett a gondolat; csak azt kötöttem még ki, hogy a mellett a koporsót üresen hagyjuk, és ezt a ládát úgy tegyük belé. A supérieur helyeselte, s azonnal elküldött egy ily czédrus-szekrény vásárlásáért.¹⁾ Együttal kiküldé P. Romon levéltárnokot, elké-

¹⁾ E czédrusszekrény vételárát mi akartuk Fraknóival fedezni: de az előzékeny rendházfőnök azt semmiképen meg nem engedé, mondván, hogy ez a csekély költség őt, mint a sírbolt és hamvak őréit illeti. Ugyanezt jelenté ki a sírbontási és megint helyreállítási munka költségeire nézve

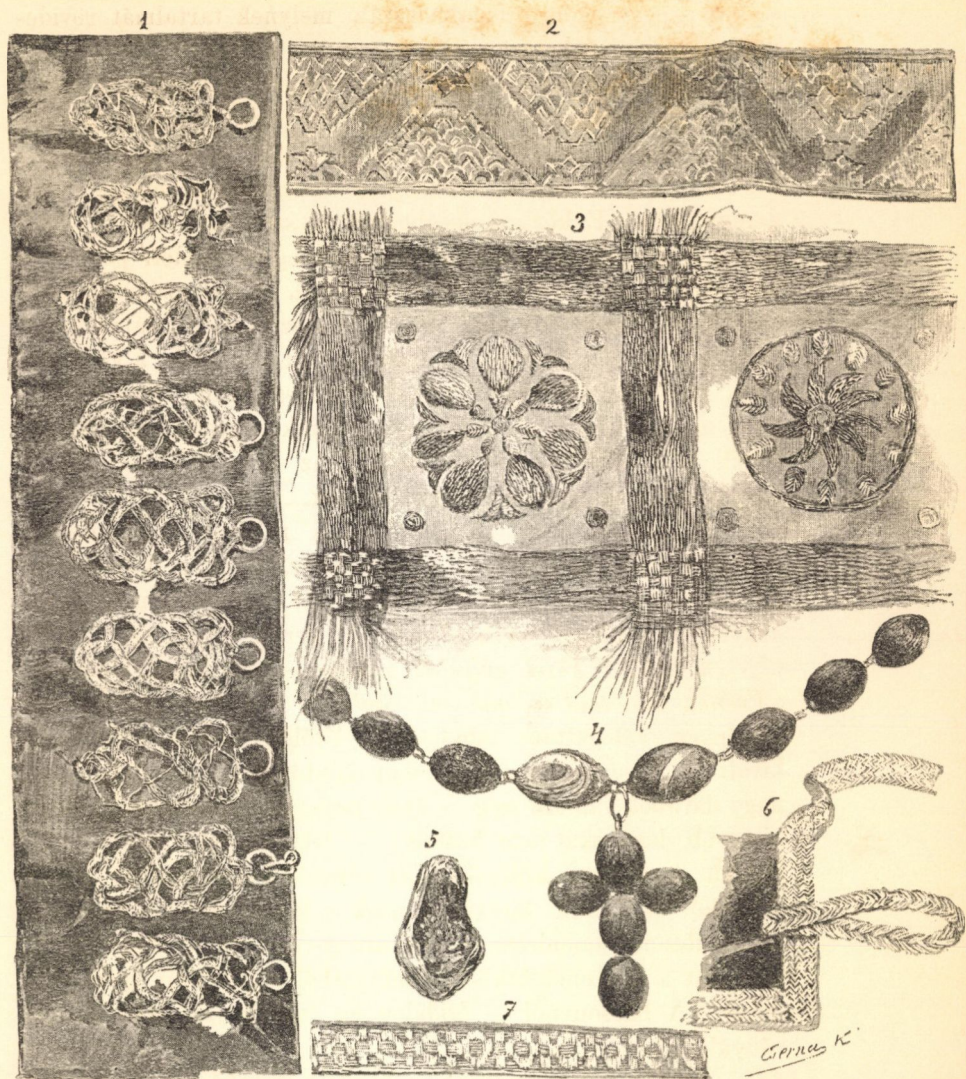
szíteni a jegyzőkönyv fogalmazatát, melynek tartalmát röviden megállapítánk.

Mire a hamvak átkutatását és kiszedését befejeztük: elkészült a jegyzőkönyv fogalmazata. Pár apró igazítást tettünk rajta; azonban a »*Ragozki*« nevet hiába javítottam »*Rákóczi*«-ra, — a francia szerzetes a tisztázatlanban megint csak amúgy írta. E közben meghozták a szekrényt és egy szép, metszett üveg-hengert is, az emlékirat egyik eredeti példányának abba s úgy a sírláda-ba helyezésére. Ez a czédrusfa-láda sárgára fényezett, elég nagy, erős és igen szép, újdonszerű szekrény volt; midőn felnyitottuk, — csak úgy áradt belőle a kellemes, friss czédrus-illat, mely évtizedekig megmarad. Szerkezetére épen olyan, mint a mi tulipántos ládaink: egyetlen üregből áll, fölül, a baloldalán födeles fiókkal, az ú. n. »*ládafiá*«-val, a melybe az üveghengert valánk teendők.

Mielőtt a hamvaknak e láda-ba rakását megkezdtük volna: kérdést intéztem a supérieurhöz, hogy a koporsóban lelt ruhadarabok és egyéb tárgyakból mit vihetünk el magunkkal kegyeletos emlékül, ereklyékül? A derék főpap *erre nézve teljesen szabad kezet engedett nekem*, — sőt maga biztatott: »*Prenez vous tout ce, que vous voulez! . . .*« Én azonban csak szerényen válogattam mindenből. Utólag bánom már, hogy kivált a fejedelem piros bársony köntöséből — melyből igen nagy darabok vannak meg — és az aranypaszomántokból többet, nagyobb darabokat nem hoztam; — mindazáltal vannak nagy-érdekű ereklyém, különösen az olvasóból megmaradt összes drágakő- és lignum sanctum-szemek s kereszteske, a tündöklő smaragdszínű amoulette, a 18 arany-csatt és a szemfedőből, valamint a paszomántokból, zsinórzatból egynéhány igen szép darab. A bársonyból — fájdalom — csak kevés, némi mutatványul.

Azután hozzákezdünk a hamvak berakásához. Magam adogattam le az oltárról egyenként minden darabot, s Lobryval

is. Utóljára arra kértük, hogy legalább a becsületes török munkást hadd ajándékozhassuk meg. Ezt nem ellenzé. Egy db. húsz frankos aranyat adtunk hát a jámbor szolgának.

RÁKÓCZI KOPORSÓJÁBÓL VALÓ EREKLYÉK.

(Félnagyságban rajzolva.)

1. Aranykófiumból fonott csattok. 2. Széles aranypaszománt. 3. Szemfedő-foszlányok arany- s ezüstsálakból selyemfátyolba szöve. 4. Jeruzsálemi olvasó, drágakő- és lignum sanctum-szemekből. 5. Amoulette. 6. Aranyzsínór gombkapcsoló. 7. Aranypaszománt-szegély.

és Droitecourt-ral helyeztem be a ládába, a lehető legnagyobb elővigyázattal, gyöngédséggel. Legelőször is a láda fenekét kipárnáztam selyemfoszlányokkal, hogy a sokat szenvedett bujdosó fejedelem csontjai puhán pihenjenek. Erre raktuk legalól a szúlas lábszár- és czombcsontokat, közben a lábfejcsonthoz, a térd-, a farcsontot, a gerincz-csigolyákat, majd a nagy medencze- és lapoczkacsontokat, és úgy az oldalbordákat, kar-, kéz-, váll-, nyakcsontokat. A láda egyik szögletében külön, megóvott helyet csináltunk az izom-maradványok számára, hogy a hegyes csontok érintésétől szét ne omoljanak. A szekrény jobb sarkában pedig, fölül, alkalmas helyet készíték a koponyának, előbb csak kísérletképp odahelyezve. Majd még egyszer visszavivém az oltárhoz a drága főt; tetején a kifürészelt, általam még utóljára fölemelt s meg beillesztett gerézdra újra reátevém a kis kerek selyemhálót, s reakötöztem. Azután pedig — a hozzáillesztett állkapocscsal együtt — Rákóczi történeírójának kegyeletes kezével gyöngéden begöngyölgettem, beburkoltam az én régi vezérlő-fejedelmem dicső fejét királyszínű bársonyba, aranyos bíborba, lágy selyembe: ne lepje por, ne érje föld, legyen megóva nedves légtől! Az ekkép gondosan betakargatott ritkaszép koponyát így helyezém be két kezemmel nagy kegyelettel az illatos czédrus-ládába. Fönt ismét az egész szekrény fölületét a hamvak felett beborítottam a még hátramaradt szemfedő- és selyem-, bársony-ruhamaradványokkal. Beraktam minden foszlányt, a mi csak a koporsóban volt; úgy, hogy a láda egészen megtelt, s a koporsó fenekén talált tömérdek czédrusfa-forgácsnak nem jutott már hely benne. Ezekre nézve tehát abban állapodánk meg, hogy a másként a törmeléktől teljesen üresen hagyandó koporsóba rakják vissza, a láda mellé, — mely a koporsónak szélesebb, nyugati végébe, a hol eddig a fej feküdt, fog beállíttatni, a hosszú kőlap alá.

Midőn Rákóczinak földi maradványait a czédrusládába ekként berakogattuk volna: a kegyeletes megindulásnak kifejezhetlen mély értelme vőn rajtunk, vőn rajtam erőt. Kölsönösen szívünk mélyéig meghatva és megilletődve, öleltük és csókoltuk meg egymást a lelkes buzgalmú, derék francia supérieurrel, — s mielőtt az emlékirat aláírása végett a sekrestyébe mentünk

volna: Fraknói barátommal leborulánk a főoltár előtt, s hangos szóval, buzgó magyar imában adtam hálát Istennek, hogy hazám dicsőemlékü fejedelmének, a magyar szabadság számkivetett mátyásjának hamvait elvégre is szerencsésen föltalálnom s a további pusztulástól megmentenünk engedte . . . A lazarista atyák meghatottan állottak mögöttünk.

A sekrestyében azután elolvastuk és aláírtuk a jó erős. török papírra letisztázott jegyzőkönyvet, vagyis emlékiratot, — melynek P. Romon által készített másolatát íme ide, értekezésem végéhez melléklek. Lobry udvariasságból azt akará, hogy első helyen mi írjuk Fraknóival alá; de megtagadtuk: mondván, hogy ő itt a főszemély, ő a templom és a sírbolt őre, — őt illeti meg az elsőség! Így írta alá a rendházfőnök; utána Fraknói, mint apátkanonok és a magy. tud. Akadémia másodelnöke; azután én, mint a magyar képviselőház tagja, a történelmi társulat alelnöke és Rákóczi fejedelem életírója. Aláírásom után következnek a sírfelbontásnál jelen volt lazarista atyákéi. Ezzel az iratot az üveghengerbe tévén, ezt bedugaszoltuk, és a czédruuszkekrény ládafiába tettük. A ládát a supérieur bezárta, mondván, hogy még egy pléhdarabot fog hozatni, a melylyel a kulcslyukat beboríttatja és beszegezti; a kulcsot az emlékiratnak a rendház archivumában őrizendő második eredeti példányához csatolandja, a melynek aláírására hogy holnap eljőjünk, fölkért. A templomban a sírok befödésének, a talajkoczkák lerakásának stb. még az éj folytán végbe kell menni, hogy a reggeli istentisztelet idejére már újra rendben legyen minden. — Mi a legmelegebben megköszönve Lobry supérieur úr és a lazarista atyák buzgó fáradozásait, nemes érdeklődését, előzenységét, barátságát, — a szerencsésen végzett munka megelégedést nyújtó érzetével vevénk tőlök szívreható búcsút.

Öreg estve, nyolcz óra felé volt már, a mikor szállodánkba érkezünk. Útitársaink s az ottani magyar társaság csodálkoztak hosszas kimaradásunkon, s kérdezősködének; de nem tudhattak meg tőlünk egyebet, csak, hogy a lazaristáknál kutattunk, mint ők vélték, a — *könyvtárban*. Utóbb sem sejtett meg az egészből a mi történt, Konstantinápolyban senki semmit. És idehaza is megőriztük a titkot.

Én csakhamar visszavonulék szobámba, és bezárkózva, legelőször is előszedtem a koporsóból elhozott ereklyéimet, s külön-külön borítékokba, skatulyácskába gondosan elrakosgatám. Azután, mindjárt azon melegében hozzá fogtam a sírfölbontás körülményes leírásához. Följegyeztem mindent apróra, még a legkisebb részleteket is. Mert *scripta manent*. Dolgoztam majdnem éjjelig; s ekkor vettem csak észre, hogy ezen emlékezetes napnak idegfeszítő, szokatlan munkájától mennyire ki vagyok merülve. Álom nem jött sehogysem a szememre; folyvást a nyitott sírokat, a korhadozott koporsókat, a sárga halálfejeket, a pusztán meredező csontokat láttam, — s mindig újabb-újabb részlet, még valami, a mit elfelejtettem följegyezni, jutott eszembe. Fölkeltem többször, újból meg újból jegyezgetve. Míg végre izgatott agyam forrongását a végkifáradás bágyadt álma elnyomá. Azonban reggeli öt óra felé már ismét ébren valék és ott ültem íróasztalomnál, kiegészítve esteli, éjjeli följegyzéseimet, még mindig jutván valami új eszembe. Úgy akartam mindent megírni, hogy, ha én a titoktartásra kikötött két év alatt meghalnék: akárki más jól eligazodhassék s beérhesse jegyzetimmal.

Másnap, — oct. 8-kán — délután lementünk Fraknóival a St.-Benoítba. Először is a nyitott templomba tekintünk be. A szokott rendben volt újra minden; a fejedelem koporsója fölött, a hosszú kövön a fal mellett már a pad is ott állott a helyén. Hanem az ismét lerakott és gondosan fölzsúrolt talajkoczkák széleinek friss ragasztékain a figyelmes szemlélő észrevehette, hogy föl valának szedve. A rendházfőnökhöz menvén, a jegyzőkönyvnek másodpéldányát aláírtuk. Lobry beszélé, hogy a cédrusláda kulcslyukának beszegezése, majd a koporsóba beállítás, ez utóbbinak máskülönben üresen hagyása és minden egyéb úgy ment végbe, ahogy az estve elhatároztuk, — kivévn, hogy a vájt sírüregek betemetése, a talajkoczkák lerakása, a portól iszonyúan belepett szentély kitisztogatása, a helyre-rendezkedés stb., oly nagy munkát kívánt: nem bírtak vele elkészülni reggelig. Ekképen kénytelenek valának a déli hajó szentélyét hirtelenében deszkafallal elzárni, hogy kíváncsi szemek elül elrejtsek, míg a reggeli mise a főhajóban véget ér. Ezen isteni-

szolgálat után folytathatták aztán a visszarendezkedés munkáját, s csak délben fejezték be. A supérieur egyébiránt, föltétlen bizalmának jeléül irántunk, visszaadá ekkor a titoktartásról adott reversálisunkat, azt mondván: *eléggé ismer immár benünket arra, hogy írott kötelező nélkül is megbízhatassék ígéréstünk megtartásában.* Megköszöntük barátságának ezen újabb, reánk nézve annyira megtisztelő jelét.

Én Konstantinápolyból vagy két hét múlva hazautazván, féltett Rákóczi-ereklyéimet, oct. 7 s 8-kán írott jegyzeteimmel együtt, egy gyászszegélyű dobozba zártam, lepecsételtem, s reáírom, hogy a doboz *halálom esetére is 1891-ik évi octóber 7-ike előtt semmiképen föl nem bontható.* Nem is bontám föl, csak most, már a folyó 1892-ik évben. Mindazáltal a lepecsételéskor künthagytam belőle három ereklye-tárgyat: 1. *Rákóczi olvasójának keresztcsékjét*, a melyet, mint egyházi férfiúnak s a kutatásokban hű társamnak: *Fraknóinak* adtam; ki azt ígéré: aranykeresztbe fogja foglaltatni. 2. Ugyanazon olvasóból *az achát-kő szemet*, melyet magam foglaltattam aranyba, s óralánczomon hordom. 3. A halhatatlan szabadsághős *szemfedőjéből egy szép arany s ezüst-rosette-t*; ezt egy év múlva, 1890. octóber havában elvittem Turinba, s azon hó 18-kán általadám *Kossuth Lajosnak*: hogy II. Rákóczi Ferencz, az ő *historicus*a által küldi azt neki, — Magyarország és Zemplén vármegye XVIII-ik századi legdicsebb fia küldi koporsójából, Magyarország és Zemplén vármegye XIX-ik századi legdicsebb fiának. A nagy hazafi meghatva, mély kegyelettel fogadá el.

*

És ezzel beszámoltam működésemről; föltártam az eredményt, — melyet bármily lelkes igyekezettel s akármily vasakarattal is el nem érhettem volna *dr. Fraknói Vilmos* barátom, *Mgr. Bonetti* érsek úr s Rákóczi hamvai hű örének, a jeles, derék *P. Lobry* rendházfőnöknek buzgó támogatása nélkül; a kiknek is, a jelen ünnepélyes pillanatban legforróbb hálámat fejezem ki a nemes ügy fölkarolásáért!

A becsületünkre bízott titkot híven megtartottuk és megtartottam, nemcsak a kikötött két esztendő lejártáig, de még tovább: harmadfél évig. És pedig eme fél-évvel tovább csak azért, hogy annak kinyilatkoztatásával a *Magyar Történelmi Társulat negyedszázados emlékünnepe alkalmából* kedveskedhessem nemzetemnek.

MELLÉKLET.

(Másolata a sírládába zárt emlékiratnak.)

*Copie du Procès-Verbal
relatant la découverte du corps du Prince Ragozki.*

Le Sept Octobre mil huit cent quatre vingt neuf, en présence de Monsieur Lobry, Supérieur de la Maison de Saint Benoît;

de Monseigneur Guillaume Fraknoï, Abbé mitré de Szegszard en Hongrie, Chanoine de Varad, Second Président de l'Académie Hongroise des Sciences;

de Monsieur Coloman de Thaly, Député du Parlement, Membre de l'Académie des Sciences, et Vice-Président de la Société historique de Hongrie;

et de plusieurs membres de la Congrégation de la Mission soussignés:

Il a été procédé en l'église de Saint Benoît à la recherche du corps du Prince Ragozki.

On a d'abord découvert deux corps, l'un vis-à-vis de l'autre de la Sainte Vierge, à deux mètres cinquante environ du marche-pied, sous la pierre tombale, l'autre du côté de l'Evangile, contre les stalles du chœur.

Mais ces corps ne répondant pas aux indications sûres que l'on avait recueillies, il a été procédé à de nouvelles recherches du côté de l'Epître, contre la muraille, sous l'inscription de la Princesse.

On y a découvert deux cercueils. Dans le premier, plus éloigné de la muraille, et placé un peu plus bas que le second, se trouvait un corps que l'on présumé être celui de la Princesse. Mais on a reconnu dans le second le corps du Prince que l'on recherchait.

Le Chambellan qui avait présidé aux obsèques, avait déclaré que le crâne avait été ouvert, pour permettre d'en retirer la cervelle, et l'on a découvert en effet un crâne dont la partie supérieure avait été sciée et détachée. Tout doute devait disparaître devant cette preuve évidente.

Le Prince portait des habits à la Louis XV. on en a retiré des lambeaux, qui ont été remis avec les ossements.

Tous ces restes du Prince ont été retirés du cercueil où ils se trouvaient pour être placés dans une caisse en cèdre, où l'on a déposé en même temps une copie de ce procès-verbal, signé de tous les témoins. La caisse a été remise à l'endroit même où se trouvait le cercueil; la clef en sera conservée dans nos archives.

En foi de quoi ont signé les témoins ci-dessus indiqués, et on a apposé au présent procès-verbal le cachet du Supérieur de la Maison de Saint-Benoit.

(Suivent les signatures.)

A DUNÁNTÚLI TÖRTÉNETKEDVELOK.

A Történelmi Társulatnak 1883-ban Sopron városában tartott vidéki gyűlésén »Sopron multjáról« irt értekekezésem felolvasását azzal kezdtem, hogy annak a vármegyének vendégszerető közönsége között gyűltünk össze, hol az előtt húsz évvel a dunántúli történetkedvelők alakuló gyűlésüket tartották.

Kiemeltem azt a különbséget, mely 1863-ban az említett történetkedvelők munkálkodásának szerény köre és 1883-ban tevékenységével már az egész országra kiható Történelmi Társulat között létezett, de ugyanakkor annak is méltán kifejezést adhattam, hogy a dunántúli történetkedvelők összejövetelei által el volt vetve a mag, melyből rövid húsz év elteltével terebélyes tölgyként a Történelmi Társulat nevedett fel.

S midőn a mai napon Társulatunk fönnállásának 25-ik évét ünnepli, időszerűnek tartottam a dunántúli történetkedvelők működésének történetét a t. társulat engedelmével rövid szavakban elmondani.

E század közepén az ötödik tized szomorú viszonyait ismerjük, ki volt akkor ölte nemcsak a társulati szellem, de a negyvenes években fellendült irodalmi tevékenység is minden irányban pangásnak indult.

A történet-irodalom terén íróinkat a lelkes Toldy Ferencz gyűjtötte össze maga körül, s az 1850-ik év végén megindult Uj Magyar Muzeum, mint egyetlen folyóiratunk tiz évig szolgált arra, hogy abban történet-íróink dolgozataikat közze tegyék s hogy mint szellemi kapocs, őket összetartsa s egymással megismertesse.

E téren találkoztunk Ráth Károlylyal, Paur Ivánnal s mindazokkal, kik későbbben gyűléseinken személyesen nem

vehettek ugyan részt, de munkáikat felolvasás és közlés végett megküldötték, kiket alább egyenként meg fogunk nevezni. Thaly Kálmán és Véghely Dezső akkor még ifjabb nemzedékből, csak későbbben foglalták el a történet-irodalom terén kiváló helyeiket.

Ráth Károly a »Királyok hadjáratai és utazásai« című, utóbb 1861-ben megjelent munkájának megírásához még 1856-ban hozzá fogván, ehhez a szükséges adatok megküldéseért a történetkedvelőket felszólította, e dologban 1856. mart. 22-én léptem vele levél útján érintkezésbe; ugyan ő utóbb 1863-ban Rómer Flórisssal együtt a »Győri Történelmi és Régészeti füzetek« kiadását kezdte meg.

Első személyes találkozásunk ez időben történt, 1863-ban dec. 27-én, Karácson ünnepei után, Répcze-Szemerében testvér bátyám Nagy János névünnepe, kinél ez alkalmából több barátai és ismerősei megjelentek. Ezek közt volt Horváth Elek, 1861-ben és későbbben is országgyűlési képviselő, buzgó régiség-gyűjtő s történetkedvelő.¹⁾ A találkozást a »Hon« című hirlap 1864. folyamában 42. sz. a. Ráth Károly így írta meg: »a vendégek közül ötöt csakhamar egybecsoportosolni lehetett látni, kik szüntelen a magyar történet és régészetből választák beszélgetésük tárgyát; a vidék levéltáraitól s azok bő anyagáról folyt főleg a beszéd, mi közben Horváth Elek felhivta Mersics Miklóst, Nagy Imrét, Hencz Antalt és Ráth Károlyt, hogy a jövő évi farsang utolsó napjaiban nála jelenjenek meg, hol érdekes régi oklevelekkel fogja őket meglepni. Az indítvány örömmel fogadtatván, előterjesztésére még Paur Iván és Véghely Dezső is meghivattak, a mikorra többen megígértük, hogy felolvasást is fogunk tartani.

Ily előzmények után következett be Vas-vármegyében Csöngén II-ik összejövetelünk 1864. febr. 8-án, hol már teljes munka-kör nyílt meg az ott megjelent társulati tagoknak.

¹⁾ Az előtt 22 évvel, 1841-ben Horváth Elek mutatta meg nékem az első oklevelet 1264. évből Eszterházán atyám családi iratai között, s az ő felügyelete alatt másoltam azt le s utóbb Repczemelléki név alatt az Uj Magyar Muzeumban I. 1855. évfolyam 399. l.

Ráth Károly Véghely Dezsővel előre megérkezett Marczaltőről, hol Véghely az Amade család levéltárát rendezte, s Ráth Károlylyal együtt több régi oklevelet lemásolván, a másolatokat magukkal hozták. Ők első nap Horváth Elek régiség-gyűjteményét vizsgálták át, majd a Szelestey és a Kisfaludy családok levéltáraiból Horvath Elek által elhozott 100 db. régi oklevél átnézéséhez fogtak. Másnap Mersics Miklóssal mi is megérkeztünk Csöngére, elhozván magunkkal a Kőszeg város levéltárából másolt okleveleket, s mitsem késve, megkezdtük az Árpádkori oklevelek lemásolását.¹⁾

Majd a felolvasások következtek: Ráth Károly a marczaltői régi kastély alapfalában talált XVII. századi magyar feliratos téglákat ismertette, s ezután Bernárd Máté 1628—1633. közt élt pápai nyomdászról értekezett. Utána a Sopron városa határában elpusztult helységekről én tartottam felolvasást²⁾ majd a Szécsi grófoknak Kőszeg vára és az ahhoz tartozó helységek birtoklását ismertettem.³⁾ — Véghely Dezső a Marczaltői család utolsó tagjainak s a marczaltői várkastélynak történetét adta elő. Végre Horváth Elek régi magyar orvos-szerekről tartott felolvasást. Megemlékeztünk Paur Iván és Pesty Frigyes barátainkról, s számukra, megirandó munkáikhoz több adatot gyűjtöttünk.

Az összejövetel utolsó napján Kemenes-Mihálfáról Koltai Vidas Kálmán úr is megjelent, hozván magával több régi oklevelet s köztük árpádkoriakat is.⁴⁾

Harmadik összejövetelünket 1864. május hó 19-én ismét Répcze-Szemerében tartottuk meg. Ez alkalommal rendelkezésünkre álltak az Alsókáldi Káldy családnak 42 db. és a Kisfaludy családnak 25 db. régi oklevele.

Megérkezett közibénk Paur Iván is, s így Horváth Elekkel, Mersics Miklóssal, Ráth Károlylyal és Véghely Dezsővel hatan voltunk együtt, s azonnal munkához láttunk: a Káldy

¹⁾ Ezeket utóbb a H. Okmánytárban tettük közzé.

²⁾ L. Győri Tört. és Rég. füzetek III. 303. l.

³⁾ L. Ugyanott 235. l.

⁴⁾ L. »Hon« című újság 1864. febr. 21-ről, hol e találkozásról részletes leírás olvasható.

és Kisfaludy család tagjain kívül a Szelestei, Vidas és Spisich család tagjai is elláttak bennünket régi oklevelekkel, melyek 1205. évtől kezdve becses történeti adatokat tartalmaztak.

További munkásságunkat különösen arra is irányoztuk, hogy az egyes vármegyék monographiájának megírásához adatokat szerezzünk. Zala vármegyére Paur Iván, Mosony és Győr vármegyékre Ráth Károly, Veszprém vármegyére Véghely Dezső gyűjtötte az adatokat, én pedig Sopron vármegyére vállalkoztam.

Felolvastattak Botka Tivadar, Pesty Frigyes és Thaly Kálmán levelei, kik a monographia megírása iránti tervünkről előre értesülvén, tudósítottak bennünket, hogy ők Bars, Temes és Komárom vármegyékre gyűjtik össze a történeti adatokat.

Ráth Károly azt is jelentette, hogy néki Nagy Iván, Frankl (Fraknói) Vilmos, Csery József és Lehoczky Tivadar, Nógrád, Nyitra, Zólyom és Beregh vármegyék történetének megírását ígérték meg.

S ezzel meg volt vetve az alap arra, hogy vármegyéinkről egyes monographiák készüljenek, s hogy azok megírásánál egyöntetűen járassunk el, a programmot is összeállítottuk s azt az akkor megjelent folyóiratokban közzétettük.

Ezután a föntírt levéltárakból lemásolt okleveleket, a mint azok az egyes monographiákhoz szükségesek lesznek, egymásközt felosztottuk, s időközben munkálkodásunk eredményét bejelentettük, különösen, hogy Ráth Károly a győri káptalan ltárában s Pesten az Egyetem könyvtárában őrzött Hevenesi-féle gyűjteményben, Véghely Dezső pedig a Kisfaludy, Thaly s Bezerédy családok levéltáraiban buvárkodtak s másoltak le számos oklevelet.

Ezután számos vidékbeli érdeklődők jelenlétében a velünk hozott régiségek ismertetése és egyes értekezéseink felolvasása következett. Először is Paur Iván egy Corvin codexet mutatott be, ez Herodianusnak a római császárokról görögül írt s Bonfinius Antal történetíró által latinra fordított munkáját tartalmazza.¹⁾ Utána Ráth Károly olvasta fel a Sopron vármegyei

¹⁾ Csontos Jánostól nyert értesülésem szerint e codex jelenleg külföldön van.

bodonhelyi kastély történetét.¹⁾ Majd én mutattam be Bezerédy György levéltárából Bezerédy Zsigmond naplóját, ki urával, gr. Nádasdy Ferencz országbíróval az 1665-ik évben Rómába utazott.²⁾ Ezután Véghely Dezső a veszprém-vármegyei Essegvára a hasonló nevű család történetét adta elő. Ráth Károly pedig egy pesti ház történetét az 1436—1503. évi korszakból ismertette. Utánna az Ostffy család ltárából egy XVII-ik századi uriszéki jegyzőkönyvet mutattam be, s a Nagymartoni családról irt értekezésemet olvastam fel.³⁾ Végre Paur Iván érdekes felolvasása következett a római »Istituto di Corrispondenza Archeologica«-ról.⁴⁾

Igy több irányban a történeti források fölfedezése körül tevékenységünkről, a mennyiben az idő rövidsége engedte, beszámolván, legközelebbi összegyülekezésünk helyéül Győr városát tűztük ki.⁵⁾

Győrben 1864. aug. 31-én Ráth Károly szíves meghívására, ennek lakásán találkoztunk; kivülem megjelentek Ebenhöch Ferencz, Rozsos Miklós, Thaly Kálmán és Véghely Dezső.

Munkálkodásunk terét főleg a győri káptalan gazdag levéltára képezte, továbbá a vármegyei és városi levéltár, ezeken kívül Zombach Antal úr is rendelkezésünkre bocsátotta családi iratait. Ott létünk alatt a délelőtti órákban a most elősorolt levéltárakban dolgoztunk, a délutáni órákban pedig több érdeklődők jelenlétében felolvasásainkat tartottuk meg s a birtokunkban lévő régiségeket ismertettük.

Véghely Dezső ez alkalommal Marczaltói Miklós veszprémi alispánról, Thaly Kálmán Bottyán János II. Rákóczy Ferencz tábornokáról, Rozsós Miklós pedig I. Károly királyunk

¹⁾ Megjelent a Győri Tört. és Rég. füzetekben.

²⁾ E napló másolatát átadtam Ráth Károlynak közlés végett, ki azonban azt kora halála miatt nem közölhette s a másolatot sem nyervehettem vissza. Ujabb időben saját másolata után Marczali Henrik úr közölte azt egyik folyóiratunkban.

³⁾ Megjelent a győri Tört. és Rég. füzetekben III. 97.

⁴⁾ L. ugyanott III. 1—5. l.

⁵⁾ Harmadik gyűlésünk bővebb leírását l. »Hon« 1864. 129. sz.

egyik ismeretlen ezüst pénzéről értekeztek. Én Somogy vármegye régiségeiről tartottam felolvasást.

E közben Ráth Károly a birtokában levő, úgy a hozzá beküldött régiségekből egy kis kiállítást rendezett, melyhez hozzájárultak Fábri Nándor, Kálóczy Lajos, Rozsos Miklós. Thaly Kálmán és Zombach Antal urak.

Egyik nap Ebenhöch Ferencz Koroncó történetének két első szakaszát olvasta fel a kő- és bronz-korból és a római korból. Kis-Kun-Halasról Gyárfás István küldött ily című értekezést »A Kunság története a törökök alatt«, mely felolvastatván, utóbb a Győri Történeti és Régészeti füzetekben tétetett közzé. Ezután Ráth Károly Győr városa újjáalakulásának történetét adta elő. A Szaszinek Győző által beküldött XVII. századi pozsonyi jegyzőkönyvből több érdekes történeti adat olvastott fel, s abból Vittnyédy István levelei kijegyeztetvén, Fabó Andrásnak küldettek meg.

Győri összejövetelünk utolsó napján Véghely Dezső Veszprém régi nevééről értekezett, Thaly Kálmán pedig felolvasta az 1704-ki koronczói ütközetről írt egykorú történeti éneket. Végre felolvastattak a Lehoczky Tivadar által küldött »Bereg megye a régészet terén«, s Pesti Frigyes által küldött »Temes vármegye alispánjai« című munkák.

Meg kell még említenem, hogy győri összejövetelünk alkalmával határoztuk el a »Hazai Okmánytár« kiadását.¹⁾

Ötödik összejövetelünket ismét Répcze-Szemerében tartottuk 1865. febr. 26-án. Horváth Elek, Paur Iván, Ráth Károly, Véghely Dezső és Hencz Antal társaságában, számos vidéki ismerőseink és barátaink jelenlétében.

Elsőben a Kisfaludy Pál, Vittnyédy József, Felsőbüki Nagy Sándor és Spisich László urak által megküldött számos régi oklevelet rendeztük, s lemásolás végett magunk között felosztottuk. Ráth Károly tudatta velünk, hogy Szontagh Dániel, Csapó Kálmán, ifj. Kubinyi Ferencz, P. Szathmáry Károly és Mészáros urak értesítették őt, hogy ők egyenként Árva-, Fehér-, Hont-, Kraszna- és Ungh vármegyék monographiái-

¹⁾ Ezen összejövetelünkől l. bővebben »Hon« 1864. szept.

nak megírására vállalkoztak. Paur Iván tagtársunk bemutatta I. Lajos király által Aachenban Szűz Mária tiszteletére emelt oltárkép másolatát, melyet Somogyi János ismert érmészünk közölt vele.

Ez alkalommal felolvasásainkat következő rendben tartottuk meg: Ráth Károly Keszivár történetéről, Hencz Antal a rába-szentmihályi régi templomról, Véghely Dezső Batthyányi Boldizsárról értekeztek. Én pedig a Fertő tavában elsüllyedtnek állított falvakról tartottam felolvasást.

Frankl (Fraknoi) Vilmos a monographiák megírásáról egy újabb programot készítvén, szíves volt azt velünk közölni; s kivüle még Szontagh Dániel, P. Szathmáry Károly, Csukási Károly, ifj. Kubinyi Ferencz küldöttek történeti értekezéseket, melyeket Ráth Károly a Győri Tört. Rég. füzetekben közölt volt. Felolvastatott Pesty Frigyes levele, melyben tudomásunkra hozta, hogy egy magyar történeti lapot szándékozik kiadni, s felszólított bennünket, hogy ebben munkáinkkal támogassuk. Végre a mihez oly igazi benső kedvvel fogtunk, Ráth Károly a H. Okmánytár I. kötetének 11. kinyomatott ívét mutatta be.¹⁾

Hatod ízben 1865. ápr. 17-én Komárom megyében találkoztunk. Thaly Kálmán utján értesültünk, hogy a Veszprém vármegyei Ajkay régi család levéltára Csépen őriztetik; azt anyai ágon a már kihalt Sándor család örökölte s a levéltár jelenleg a Sándoroktól anyai ágon származott Thaly családl birtokában van.

Thaly volt szíves kieszközölni, hogy Kis Dénes és Elek által a többi birtokos urak nevében is Csépre meghívatunk. Örömmel fogadtuk a meghívást, megérkezésünkkor összejövetelünk díszére szolgált, hogy a szomszédságból Ghyczy Kálmán és Sárközy József urak is köztünk megjelentek, s hogy kérésünkre Ghyczy Kálmán gyűléseinken az elnökséget elvállalni szíveskedett.

Csépen négy napi tartózkodásunk alatt délelőtt több oklevelet másoltunk az Ajkay család gazdag levéltárából,

¹⁾ E gyűlés bővebb leírását l. Pesti Napló 1865. márcz. 10.

melyeket utóbb a H. Okmánytárban nyomtatásban is kiadtunk; a délutáni órákban felolvasásaink következtek: Ráth Károly a Komárom vármegyei török hódoltságról értekezett; én »Korona őreink 1526.« című munkámat olvastam fel,¹⁾ Vég hely Dezső pedig »Séta a veszprémi várban« című értekezését adta elő. Rozsos Miklós árpádkori érmekeket, Thaly Dezső pedig római pénzeket ismertetett. Sárközy József magával hozott érdekes régiségeit volt szíves bemutatni, végre Stephanits Dénes pecsét-gyűjteményét néztük át. Torma Károly II. Rákóczy Ferencz hadi szabályait, P. Szathmáry Károly ugyanezen fejedelem testőrségének szabályait küldötték meg.

Botka Tivadar, Frankl Vilmos, Knauz Nándor, Paur Iván, Pesty Frigyes és Rómer Flóris levélben értesítettek bennünket, hogy közbejött akadály következtében meg nem jelenhettek.

Végre abból a célból, hogy társulattá alakulhassunk, az erre szükséges alapszabályokat Csapó Pál, Nagy Albert és Thaly Dénes urak közreműködésével megállapítottuk.

Ugyanez alkalommal a H. Okmánytárnak Ráth Károly által bemutatott I. kötetét, mint munkálkodásunk maradandó nyomát örömmel fogadtuk, leginkább ő buzgólkodott e vállalat létesítésén s neki köszönhetjük, hogy abból öt év alatt négy kötet jelent meg.²⁾

Az 1865-ik évi augusztus havában Chernel Kálmán buzgó történetkedvelő társaságában Kőszegen tartottunk egy kis összejövetelt, ott voltak Ráth Károly és Thaly Kálmán; Kőszegről Borostyánkőre rándultunk, azután pedig Ráth Károlylyal Sopron vármegyébe Ligvándra mentünk, hol gróf Niczky Lajos gazdag családi levéltárát megnyitván, gyűjteményünket több régi oklevél lemásolásával gazdagítottuk. Innen Ráth Károly Szombathelyre utazott, hol a szombathely-vasvári káptalan levéltárában gyűjtött történelmi adatokat; ugyanő már előbb a zalavári apátság zalaapáti

¹⁾ L. Győri Tört. és Rég. füzetek IV. 298. l.

²⁾ Csepri összejövetelünk bővebb leírását l. »Hon« 1865. 94. szám.

levéltárában időzött hosszasan, s ott is számos oklevelet másolt le.

Utolsó rendes összejövételünket Repcze-Szemerében tartottuk 1866. decz. 27-én; mely alkalommal Ráth Károly a gr. Zrinyi Miklósról vonatkozó összejűjtött adatait terjesztette elő, Véghelyi Dezső pedig a Somogy vármegyében 1444-ben tartott közgyűlésről, melyen az V. László király párti Ujlaky Miklós erdélyi vajda és Tamási Vajdafi Henrik Somogy és Verőcze vármegyék főispánja is jelen voltak, értekezett; s én a Sopron vármegyei elpusztult helyneveket ismerttettem.

Közlés végett megküldték munkálataikat: Ebenhöch Ferencz Koronczó történetének folytatását,¹⁾ ifj. Kubinyi Ferencz »Botlások a diplomatikában«, Kachelmann János »Az esztergomi főegyház néhány kelet nélkül való okmányai«, Rupp Jakab »Adalék az egyházi kincsek történetéhez«, Radvánszky Béla »Erdélyi országgyűlési végzések«,²⁾ Csóka Károly »Adalék Esztergomnak XIII. századi helyiratához.« Ezekon kívül gr. Esterházy János a Salamon nemzetség címeréről tudakozódott, Mercz Pál pedig a szepesi káptalan levéltárából megküldte a dunántúli vármegyékre vonatkozó oklevelek rövid kivonatát. Végre Stachovits Remig értesített bennünket, hogy ő Mosony vármegye monographiájának megírására vállalkozott.

Ezután a Kisfaludyak, a gr. Festetics család keszthelyi és az Inkey család iharosberényi levéltáraiból hozott okleveleket mutattuk be. Végre tudomásul vettük, hogy időközben Véghely Dezső a veszprémi káptalan levéltárában, s ugyancsak ő és Ráth Károly az Amadé marcaltői és az Ajkayak csépi levéltáraiban, Thaly Kálmán pedig a gróf Erdődy család vörösvári levéltárában és az Ebergényi, Baditz s Rummy családok levéltáraiban kutattak és számos történeti adatot gyűjtöttek össze.³⁾

Ráth Károlylyal 1867. szeptember havában Kismartonban még egyszer találkoztunk, hol a hg. Eszterházy család

¹⁾ L. Győri Tört. és Rég. füz. IV. 67. l.

²⁾ L. U. o. 52. l.

³⁾ Ezen összejövételről olvasható a tudósítás Pesti Napló 1867. jan. 12-ki szám.

gazdag levéltára nyílt meg előttünk; itt a történeti adatokból bő aratást nyervén, szeptember 16-án elváltunk, hogy többé az életben ne találkozzunk.

Ráth Károly 1868. ápril 7-én írt utolsó levelében¹⁾ ápril 14-re hívott meg bennünket magához Győrbe, hogy onnét másnap gr. Viczay Héder meghívására Hédervárra menjünk az ottani gazdag levéltár átbuvárlására, azonban a végzet másképp rendelkezett, útunkban ért nejének levele, melyben férjének ápr. 12-én történt rögtöni halálát tudatta.

Irodalmi tevékenységének közepette, ily felejtethetetlen barát és munkatárs elvesztése, valóban érzékeny csapás volt reánk.

E végső sorokban is róla emlékeztem meg és méltán, hisz ő volt az, ki bennünket összetartott, azt a páratlan lelkesültséget és ügyszeretetet, melylyel gyűléseinket rendezte, sirba vitte magával, s ezzel a dunántúli történetkedvelők együttes munkálkodása is véget ért, de mégis úgy, hogy eddigi csekély tevékenységünket az akkor már megalakult Történelmi Társulat munkakörének szentelhettük.

Ezekből áll rövid vázlatban a Dunántúli Történetkedvelők szereplésének története; alig öt év alatt, ha csekély is volt az eredmény, de első lépésünk történettudósainknál mégis előbb megérlelte azt az elhatározást, hogy a Történelmi Társulatot már 1867-ben megalakítsák, mi által az előbb virágzásnak indulhatott. Már maga az a tudat, hogy a kezdet nehézségeinek leküzdésében a Történelmi Társulatnak némi segítségére voltunk, megnyugvásunkra s a mennyiben megérdemeltük, jutalmunkra is szolgál.

NAGY IMRE.

¹⁾ Összes érdekes leveleit azóta híven megőriztem.

A MAGYAR TÖRTÉNELMI TÁRSULAT
ALAPSZABÁLYAI, ÜGYRENDJE
ÉS
NÉVKÖNYVE.

A Magyar Történelmi Társulat

alapszabályai.

I. A társulat czíme és székhelye, czélja és munkaköre.

1. §. A társulat czíme: Magyar Történelmi Társulat; székhelye: Budapest.

2. §. A Magyar Történelmi Társulat czélja: a hazai történettudomány művelése, megkedveltetése, és iránta mennél szélesebb körben érdeklődés ébresztése.

3. §. Ezen czél elérésére: a szaktudósok és szakkedvelők egyesítése, történettudományi dolgozatok írása, felolvasása és kiadása, nyilvános ülések és kirándulások tartása, a hazai könyv- és levéltárak átkutatása, nem különben a külföldi könyv- és levéltárakban található magyar vonatkozású történeti emlékek tanulmányozása és ismertetése által törekszik.

4. §. A társulat munkássága kiterjed a hazai történelemre és annak segédtudományaira.

II. A társulat tagjai.

5. §. A társulat tagjai:

a) alapító,

b) évdíjas rendes, és

c) külföldi tiszteleti tagok.

Új tagot valamely társulati tag ajánlatára az igazgató választmány választ.

6. §. Alapító taggá választható az, a ki a társulat czéljának előmozdításához legalább 100 forint alapítvánnyal járúl, és pedig akár készpénzben, akár a választmány által megítélendő biztosítékot és legalább 5 frt évi jövedelmet nyújtó kötelezvényben vagy értékpapírban. — Az alapító tag tagságáról dísz-oklevelet nyer.

7. §. Rendes taggá választható a hazai történetnek minden kedvelője, a ki magát kötelezi, hogy legalább három éven át a társulat pénztárába Budapesten évenként 5 forintot tagdíjúl be-

fizet. A ki kilépését a három év letelte előtt két hónappal a titkár-nál be nem jelenti, annak tagsági kötelezettsége további három évre terjed ki. — A rendes tag megválasztásáról írásbeli érte-sítést, és saját kívánságára 3 forintért dísz-oklevelet nyer.

8. §. Külföldi tiszteleti taggá választható oly külföldi törté-nettudós, a ki a Magyar Történelmi Társulat-, a hazai történet-írás- vagy a hazánkat érdeklő történeti kutatások iránt különös érdemeket szerzett. Külföldiek megválasztásához azonban a m. kir. belügyministerium jóváhagyása kérendő ki. — A külföldi tiszteleti tag megválasztásáról oklevelet nyer.

9. §. Minden társulati tagnak jogában áll új tagokat ajánlani. Az ajánlatok a társulat titkáránál jelentendők be, a ki az ekként ajánlottak névsorát megválasztásuk végett a legközelebbi ren-des választmányi ülés elé terjeszti. Ha a társulat valamely ren-des tagja az alapítók sorába lép, új választás alá nem esik.

10. §. A társulat tagjai az évenként tartandó rendes- és esetleges rendkívüli társulati közgyűléseken gyakorolják jogaikat. A tagoknak a társulati kiadványokhoz való jogosultságukról az alapszabályok 50 és 51-ik szakaszai intézkednek.

III. A társulat elnökei.

11. §. A társulat élén egy elnök, egy első- és egy másod-alelnök áll, a kik a társulatot az alapszabályokban és ügyrend-ben körülírt hatáskörükben a választmányynal egyetértve vezetik és igazgatják.

12. §. Az elnököt és az alelnököket három évenként. (1889—1891., 1892—1894. stb.) a közgyűlés választja meg az alapító és rendes tagok közül; egyiköknek azonban min-dig oly tagnak kell lenni, a ki állandóan Budapesten lakik. Ha az elnök vagy az alelnökök valamelyike időközben mond le, valamint halálozás esetében is, helyök három hónap alatt okvetet-lenül betöltendő, a mi végre, ha a legközelebbi rendes közgyűlés ideje távolabb esnék, rendkívüli közgyűlés hívandó össze. Az ily időközi választások érvénye a folyó hároméves időszak végével jár le.

13. §. Az elnök a gyűléseken és üléseken elnököl. Akadá-lyoztatása esetében az első- esetleg a második alelnök helyettesíti. A tagok egyenlő számú szavazatai esetében az elnököl szava-zata dönt.

14. §. Az elnök a társulatot a hatóságok és mások irányá-ban képviseli.

15. §. Az elnöknek jogában áll — ha a társulat érdekei sür-gősen kívánják — rendkívüli választmányi üléseket is hirdetni ;

rendkívüli közgyűlést azonban csak a választmány határozatából hívhat össze.

16. §. Az elnöknek hatáskörébe tartozik, ügyelni arra, hogy a társulat tisztviselői megszabott kötelességüket pontosan teljesítsék.

17. §. Az elnök a társulat pénzügyeit vezeti és ellenőrzi.

18. §. Az elnök ezen kötelességéhez képest a pénztár állapotát félévenként legalább egyszer személyesen megvizsgálni, s erről a választmánynak jelentést tenni tartozik; az évi költségvetés tervezetének elkészítéséről a titkárral egyetértőleg gondoskodik, s azt jóváhagyás végett a választmány elé terjeszti; a pénztárra szóló utalványokat aláírja; ügyel arra, hogy a kiadások a megállapított évi költségvetés keretén túl ne menjenek; az alapítványok és tőkésített összegek elhelyezéséről, értékpapírok vásárlásáról, kicseréléséről, eladásáról, a választmány határozatainak megfelelő módon gondoskodik; szigorúan ügyel arra, hogy az évenkénti rendes számvizsgálatokat az e végre kiküldendő bizottság annak idején és szabályszerűen teljesítse.

19. §. Az elnököt akadályoztatása esetében az első esetleg a második alelnök helyettesíti; ha azonban az elnök nem állandó budapesti lakos, akkor a társulat ügyeinek vezetését — a választmány előleges tudtával — a Budapesten állandóan lakó egyik alelnökre bízza, a kire ezen megbízás által a 14—18-ik szakaszokban meghatározott összes elnöki jogok és kötelességek áthárulnak.

20. §. Az elnök és az alelnökök ezen állásuknál fogva tagjai a választmánynak.

IV. Az igazgató választmány.

21. §. Az igazgató választmány az elnökkel és alelnökökkel együtt hatvan tagból áll. A választmányi tagokat a rendes évi közgyűlés a társulat alapító és rendes tagjai közül választja, oly módon, hogy a tagok legrégebben választott egyharmada minden évben kilép, a kik helyett a közgyűlés ugyanannyit választ. A kilépő tagok újra megválaszthatók. Időközben elhalt vagy netalán kilépő választmányi tagok helye a legközelebb eső választás alkalmával, de mindenkor csak az illetőkre nézve érvényes hároméves időszak lejártáig töltendő be.

22. §. Választmányi taggá a társulat bármely alapító vagy rendes tagja megválasztható, különös tekintettel mégis a szakférfiakra.

23. §. A választmány — kivéven két nyári hónapot — havonként Budapesten tartja tudományos felolvasásokkal és előadások-

kal kapcsolatos rendes üléseit, s az elnöknek vagy az alelnökök egyikének vezetése alatt ezen havi üléseken igazgatja a társulat ügyeit: u. m. a társulat ügyrendjét megállapítja; tisztviselőket választ s meghatározza azok fizetését és az írói díjakat, a kiadványokat s az azokra fordítandó összegeket; a titkárhoz érkező ajánlatok alapján megválasztja az új tagokat; a rendes esetleg rendkívüli közgyűlések napját és tárgyait, valamint a vidéki kirándulások helyét és idejét kitűzi; a társulat vagyonának biztos kezeléséről, az évi számadások szabályszerű megvizsgálásáról gondoskodik; a költségvetést évenként megállapítja; a társulat gazdasági ügyeinek vezetésére, a pénztári számadások megvizsgálására, kiadványai szerkesztésére, benyújtott munkák megbírálására, beküldött történelmi emlékek meghatározására stb., szükség és alkalom szerint bizottságokat vagy egyes tagokat küld és nevez ki, a kik a havi üléseken tesznek jelentést a választmányoknak.

24. §. A választmányi tagoknak joguk van a havi üléseken a társulat munkakörébe vágó felolvasásokat tartani; okiratokról, történeti emlékekről, akár írásbelileg, akár élőszóval értekezni, ily tárgyakat bemutatni, mások értekezéseit felolvasni; a társulat ügyeit illető indítványokat tenni, s minden kérdés eldöntésében szavazatukat érvényesíteni. Kötelességök pedig, kivált a Budapesten lakóknak, az ülésekre rendesen eljárni, s az ügyek viteleiben — megbízatás szerint — ezen üléseken kívül is munkás részt venni.

V. A társulat tisztviselői.

25. §. A *titkár* a társulat közlönyét felelősség mellett, a választmány felügyelete alatt szerkeszti; az évenkénti költségvetésben meghatározott összegeket számon tartja; a pénztárra szóló utalványokat kiállítja, ellenjegyzi, és aláírás végett a társulat elnökének bemutatja; úgy a közgyűlések, mint a választmányi ülések tárgyait és napirendjét a jegyző segítségével az ügyrend szabályainak megfelelőleg előkészíti; előadói tisztet visel; a társulat kiadványaira és azoknak pontos szétküldésére felügyel.

26. §. A *jegyző* úgy a közgyűléseken mint a választmányi üléseken a jegyzőkönyvet vezeti s az ebből folyó teendőket végzi: u. m. a hozott határozatokat nyilvántartja s az érdeklettekkel jegyzőkönyvi kivonat alakjában közli; a függőben lévő tárgyakat minden rendes választmányi ülésen bejelenti; a társulat összes tagjairól pontos nyilvántartó könyvet vezet; a tagsági oklevelek kiállításáról gondoskodik, s azokat az elnökkel és titkárral együtt aláírja; a társulat hivatalos levelezéseit viszi; irattárát az ügyrendi szabályok értelmében kezeli; hivatalos pecsétjét őrzi.

27. §. A titkár és jegyző egyes alkalmakkor gátoltatásuk esetében egymást helyettesíthetik; hosszabb időre azonban úgy a titkár mint a jegyző helyettesítéséről a választmány intézkedik.

28. §. A *pénztárnok* a társulat kézi pénztárát hiven és pontosan, teljes felelősség mellett kezeli; a tagdíjak pontos beszédéséről gondoskodik; számadásait a pénztár kezelésére vonatkozó részletes ügyrendi utasítás szerint vezeti; a választmány elé minden rendes havi ülésen pénztári kimutatást, és minden évi végén részletes számadást terjeszt. A pénztárnok köteles hár-mikor is az elnöknek módot nyújtani arra, hogy a pénztár állapotát megvizsgálhassa. Felmentvényét a számvizsgáló bizottság jelentése alapján s a közgyűlés jóváhagyásával évről-évre a választmány adja meg.

29. §. Az *ügyész* a társulat jogait védi.

30. §. A titkárt, jegyzőt, pénztárnokot és ügyészt a társulat alapító és rendes tagjai közül a választmány választja meg, és pedig valamennyit állandólag.

31. §. A mennyiben az ügyvitel érdekei kívánnák, a titkár vagy jegyző mellé szükséges segéd-személyzetet a választmány felhatalmazása alapján az elnök nevezi ki.

32. §. A titkár, jegyző és pénztárnok a választmány által meghatározandó évi fizetést élveznek. Ugyancsak a választmány határozza meg a segéd-személyzet javadalmazását is.

33. §. A titkár, jegyző és ügyész a választmányi üléseken szavazati jogot gyakorolnak.

VI. Társulati választások.

34. §. A társulati tagokat a rendes havi ülések alkalmával, valamely tag ajánlatára, a választmány választja meg. Ha valamely ajánlott ellen kifogás lenne, ily esetben titkos szavazással a jelenlévő tagok többsége dönt.

35. §. Az elnököt és alelnököket, valamint a választmány tagjait is a közgyűlés, a társulat tisztviselőit pedig: u. m. a titkárt, jegyzőt, pénztárnokot és ügyészt, a választmány választja, minden esetben titkos szavazás útján, a szavazásra jogosult jelenlévő tagok általános többségével.

36. §. A választó gyűlések és ülések mindig egy hónappal előbb tüzendők ki, s az ily gyűlések és ülések napja és tárgya a választásra jogosultakkal kellő módon és időben tudatandó.

VII. Választmányi ülések és közgyűlések.

37. §. Az igazgató választmány rendes havi ülései nyilvánosak. Ez üléseken a társulat minden tagja jelen lehet, felszólá-

lási joggal és szavazattal azonban csak a választmányi tagok bírnak. Határozathozatalra az elnökön kívül legalább tíz-, tisztségviselők választására legalább húsz választmányi tag jelenléte szükséges.

38. §. Öt választmányi tagnak az elnöknél írásban, a tárgy megjelölésével benyújtott kívánságára egy hét alatt rendkívüli választmányi ülés hívandó össze, a mit megtenni különben — ha a társulat érdekei sürgősen kívánják — magának az elnöknek is jogában áll.

39. §. Minden nyilvános ülés — ha a tárgyalásra jövő ügyek természete úgy kívánja — zárt üléssé alakulhat, s ilyenkor csak a választmány tagjai lehetnek jelen.

40. §. A társulat minden év elején egyszer rendes közgyűlést tart, melyen minden tag egyforma szólás- és — a mennyiben személyesen érdekelve nincsen — szavazatjoggal bír. A közgyűléseken határozathozatalra legalább negyven tag jelenléte szükséges; ennyi tagnak meg nem jelenése esetében újabb közgyűlés hirdetendő, a melyen a kitűzve volt tárgyak fölött a jelenlévők szavazata dönt.

41. §. A közgyűlések tárgyai: a titkár jelentése a társulat lefolyt évi működéséről; az elnök, alelnökök és választmányi tagok megválasztása; az alapszabályok netaláni módosítása; a számvizsgáló bizottság jelentésének valamint a választmány által megállapított évi költségvetésnek előterjesztése, és a többség kívánatára felülvizsgálása; továbbá tudományos közlések, melyeknek tárgyát, valamint a közgyűlés egész sorát és rendjét a választmány állapítja meg.

42. §. Negyven társulati tagnak az elnöknél írásban, a tárgy megjelölésével benyújtott kívánságára egy hónap alatt rendkívüli közgyűlés hívandó össze, a mit elrendelni különben — ha a társulat érdekei kívánják — a választmánynak is jogában áll.

VIII. Vidéki kirándulások.

43. §. A társulat időnkint — lehetőleg a nyári kéthavi szünet alatt — tudományos célú kirándulásokat rendez az országnak történelmi szempontból nevezetesebb helyeire.

44. §. E kirándulások célja: a vidéken lévő könyv- és levéltárak átkutatása, megismertetése; a kirándulás helyén nyilvános ülések tartása által a hazai történettudomány iránt a közönség érdeklődésének felébresztése.

45. §. A vidéki kirándulások helyét és idejét, valamint egész sorát és rendjét a választmány határozza meg, s a társulat közlönyében annak idején közzé teszi.

46. §. A kirándulásokban részt venni a társulat minden tagjának jogában áll, a ki a célba vett tudományos bűvárlatokban munkás közreműködését följajánlja.

IX. A társulat kiadványai.

47. §. A társulat történelmi folyóiratot ad ki, melynek havonként egy-egy füzete jelenik meg, kivéve a kéthavi szünidőt, a mikor a folyóirat is szünetel.

48. §. Ezen folyóirat egyszersmind a társulat hivatalos közlönye, mely a társulat ügyeiről a tagokat és az érdeklődő közönséget értesíti. Szerkeszti a titkár. (l. 25. §.)

49. §. A folyóiratban megjelenő dolgozatok szerzői a választmány által meghatározandó tiszteletdíjban részesülnek.

50. §. A folyóiratot a társulat alapító és rendes tagjai tagilletményül kapják, nem tagok pedig előfizetés útján szerezhetik meg.

51. §. A társulat egyéb történelmi munkákat is adhat ki; az ily kiadványokat azonban csak a választmányi tagok és oly alapítók kapják, kik legalább 200 forint alapítvánnyal járultak a társulat tőkéjéhez. A többi tag e társulati kiadványokat a választmány által meghatározandó kedvezményes áron, legalább is 25% levonása mellett szerezheti meg.

X. A társulat vagyona és jövedelmei.

52. §. A társulat bevételeit képezik az alapszabályilag meghatározott vagy azoknál nagyobb alapítványi összegek, ezeknek kamatai és az 5 forintos tagdíjak; a rendes tagsági oklevelek díjai, a kiadványok jövedelme, továbbá a társulat számára lelkes ügybarátok részéről tett adományok és hagyományok.

53. §. A tagdíjak a társulat költségeinek fedezésére szolgálnak, valamint az alapítványi kamatok is; de az alapítványi összegek gyümölcsöző és el nem költethető alaptőkéül biztosan elhelyezendők.

54. §. A megtakarításokból, valamint az adományokból és hagyományokból — a mennyiben ez utóbbiak nem alapítványi természetűek — a választmány, ha a körülményekhez képest jónak látja, szintén tőkét alakíthat; az ily tőke azonban az alapítványok természetével nem bír, s ha a szükség úgy kívánja, folyóvá tehető.

55. §. A társulat összes vagyonát: mind tőkéit, mind pedig a folyó kiadások fedezésére szolgáló vagy megtakarított pénzeit, valamely e végre felkérendő és megbizandó tekintélyes budapesti

pénzüntézet kezeli. A társulat kézi pénztáráról az alapszabályok 28-ik szakasza intézkedik.

56. §. A társulat számára gyűjtött és ajándékozott okiratoknak, könyveknek, s egyéb történeti emléktárgyaknak — a menyében a társulat saját gyűjteményt alapítani és rendezni nem szándékozik — valamely hazai közintézet részére való átengedése- vagy annál ideiglenes letétele felől a választmány intézkedik.

XI. A társulat pecsétje. Társulati czímek.

57. §. A társulat pecsétje, melylyel kiadványait jelöli és hivatalos iratait hitelesíti, a jegyző őrizete alatt áll. (l. 26. §.) A pecséten góth stílusú díszítményekkel környezett papírtekerccsen »Emlékezzünk régiekről« jelmondat olvasható; körirata: »A Magyar Történelmi Társulat Pecsétje 1867.«

58. §. A társulat mindenrendű tagjai és tisztviselői felvannak jogosítva az őket megillető társulati czímek használatára.

XII. Az alapszabályok és ügyrend.

59. §. Az alapszabályokat csak a közgyűlés, a választmány meghallgatásával vagy ennek javaslata alapján, kétharmad szó többséggel módosíthatja. A tagok eleve alávetik magukat mindazon módosításoknak, melyek tagságuk ideje alatt az alapszabályokon szabályszerűen történnek, ha azok a társulat kitűzött célját és feladatát meg nem változtatják.

60. §. Az alapszabályokat a társulat egész ügy- és vagyonkezelésére vonatkozó részletes *ügyrend* egészíti ki, melynek megállapítása és netaláni módosítása — az alapszabályok keretén belül — a választmány hatásköréhez tartozik.

XIII. A társulat feloszlása.

61. §. A társulat feloszlását csak e célból összehívandó és egy hónappal előre kihirdetendő közgyűlés határozhatja el. A feloszlás csak akkor mondható ki, ha a jelenlévő tagok kétharmada a feloszlás mellett nyilatkozik.

62. §. Feloszlás esetében a társulat vagyona, a feloszlást elhatározó közgyűlés rendelkezése szerint, kizárólag magyar történelmi tudományos célokra fordítható.

63. §. Az alapszabályok módosítását, vagy a társulat feloszlását s ez esetben vagyona hovafordítását megállapító közgyűlési határozatok — foganatosítás előtt — megerősítés végett a magyar királyi belügyministerium elé terjesztendők.

XIV. Állami felügyelet.

64. §. A társulatot az esetben, ha az alapszabályokban meghatározott cél és eljárást illetőleg hatáskörét meg nem tartja, — a királyi kormány, a mennyiben működésének folytatása az állam, vagy a társulati tagok vagyoni érdekeit veszélyeztetné, haladéktalanul felfüggeszti, s a felfüggesztés után elrendelendő szabályos vizsgálat eredményéhez képest végleg fel is oszlatja, vagy esetleg az alapszabályok legpontosabb megtartására felosztatás terhe alatt kötelezi.

Kelt Budapesten, a Magyar Történelmi Társulat 1890 évi dec. 18-án tartott rendkívüli közgyűléséből

Gróf Szécsen Antal s. k.

elnök.

(P. H.)

Szilágyi Sándor s. k.

titkár.

7575. szám

V—10

Látta a magyar királyi belügyminister

Budapesten, 1891 évi február-hó 8-án

a minister helyett

(P. II.)

Lukács György s. k.

államtitkár.

A Magyar Történelmi Társulat ügyrendje.

(Megállapított az 1891 évi január 8-án tartott r. vál. ülésben.)

I. A választmányi ülésekről.

1. §. A választmány nyilvános rendes havi üléseit minden hónap első csütörtökén délután tartja, kivéve július és augusztus hónapokat, mikor a társulat szünetel. (A. 23. §.) Ha az első csütörtök éppen a hónap első napjára, ünnepre, vagy az akademiai nagy-gyűlés napjára esik, akkor az ülés más közel alkalmas napra hivatandó össze.

2. §. A rendes havi ülések tárgyai: tudományos felolvasások és előadások; a társulat igazgatási és folyó ügyei; jelentések; választások; indítványok.

3. §. Felolvasások csak a nyilvános rendes havi ülések alkalmával tarthatók; igazgatási ügyek, indítványok, esetleg választások, zárt vagy rendkívüli választmányi ülések tárgyai is lehetnek. (A. 38. 39. §§.)

4. §. Egy ülésben két felolvasásnál több meg nem engedhető, s a felolvasásoknak együtt véve egy órán túl tartani nem szabad.

5. §. A társulat igazgatási és folyó ügyei — a titkár és jegyző által előkészített napirend szerint — lehetőleg a felolvasások előtt intézendők el, mely czélból a választmány tagjai a felolvasások kitűzött ideje előtt egy órával korábban gyűlnek össze. A mennyiben a napirendre kerülő ügyek egy óra alatt elintézhetőek nem volnának, tárgyalásuk a felolvasások végeztével folytatandó.

6. §. Egyes havi ülések állandó tárgyai évről évre ezek:

a) a januáriusi választmányi ülés kitézi a február-hóban megtartandó rendes évi közgyűlés (A. 40. §.) napját és tárgyait.

b) A februáriusi választmányi ülés tárgyalja az előző évi pénztári számadásokat, illetőleg a számvizsgáló bizottságnak azokra vonatkozó jelentését, melyet a decemberi ülésben már megállapított új évi költségvetéssel egyetemben, tudomásul vétel-illetőleg végleges jóváhagyás végett a közgyűlés elé terjeszt. (A. 41. §.) Ugyancsak a februáriusi választmányi

ülés intézkedik a társulat bizományos könyvvarusával való elszámolások (Ü. 61. §.) dolgában is.

c) A martiusi ülés határoz végleg a társulat vagyontát kezelő pénztáratnak és a társulati pénztárnoknak adandó felmentvény iránt (A. 28. §.); intézkedik továbbá — a mennyiben e részben már előbb nem intézkedett volna — az előző év végén hátralékban maradt társulati tagok és előfizetők törlése- esetleg tartozásaik behajtása vagy leírása ügyében.

d) A juniusi ülés az azon évi nyári szünet alatt eshetőleg tartandó vidéki kirándulás dolgában intézkedik (A. 43—46. §§.), s a Budapestről netalán hosszabb időre távozni szándékozó társulati tisztviselők kellő helyettesítéséről gondoskodik.

e) Az octoberi ülésben — ha vidéki kirándulás tartatott — annak lefolyásáról és eredményeiről tesz jelentést a titkár.

f) A decemberi ülés tárgyalja és megállapítja az elnök és titkár által benyújtott javaslat alapján (Ü. 45. §.) a következő évi költségvetést; egyszersmind kiküldi az év végével lezárandó pénztári számadások megvizsgálására a számvizsgáló bizottságot.

7. §. Mind a rendes mind a rendkívüli választmányi ülésekre, kivétel nélkül, minden választmányi tagnak meghívó küldendő, melyen az ülés helye, ideje és tárgyai részletesen kiteendők; ezenkívül a nyilvános rendes havi ülések legalább három nappal előbb hírlapilag is meghirdetendők.

II. A közgyűlésekről.

8. §. A rendes évi közgyűlés a februáriusi választmányi ülés után, de lehetőleg a hónap első felében tartandó meg. (Ü. 6. §. a.)

9. §. Helybeli tagoknak minden közgyűlésre külön meghívó küldendő, a vidékiek pedig legalább két héttel előbb hírlapilag hívandók meg a gyűlésekre.

III. A szavazásokról.

10. §. Mind a választmányi üléseken mind a közgyűléseken, minden szavazás — kivéve a választásokat és választmányi üléseken a fontosabb vagyon-kezelési kérdéseket — rendszerint egyszerű felállással történik, azonban öt választmányi illetőleg húsz közgyűlési tag kívánságára bármely kérdés is névszerinti vagy titkos szavazással döntendő el.

11. §. A választmányi üléseken előforduló fontosabb vagyon-kezelési kérdésekben, melyekből a választmány tagjaira felelősség terhe szállhat, mindenkor névszerinti szavazás rendelendő el.

12. §. Közgyűlési titkos szavazások alkalmával az elnök szavazatszedő bizottságot küld ki, melynek egy választmányi és két közgyűlési tagból kell állani; választmányi szavazások alkalmával azonban rendszerint az elnöki asztalnál számláltatnak ösze a titkos szavazatok.

IV. A jegyzőkönyvekről.

13. §. Minden jegyzőkönyvet a jegyző, és — miután hitelesítettett — az illető ülés vagy gyűlés elnöke ír alá.

14. §. A jegyzőkönyvek hitelesítésére mindenkor a választmánynak két jelenlévő tagja, illetőleg közgyűlések alkalmával egy választmányi és egy közgyűlési tag kérendő fel, kiket az elnök az ülés illetőleg gyűlés kezdetével jelöl ki.

15. §. A jegyzőkönyvekben semmiféle törlés, igazítás vagy betoldás nem engedhető meg; ezért a jegyző minden jegyzőkönyvet az illető ülés vagy gyűlés után három nap alatt fogalmazványban elkészíteni, s az elnökkel és a hitelesítőkkal előzetesen közölni tartozik, a kikkel egyetértőleg a szöveget végleg megállapítván, tisztázataát hitelesítetteti, s az ekként elkészült jegyzőkönyvet aláírás végett az elnök elé terjeszti.

16. §. Minden jegyzőkönyvnek legkésőbb öt nap alatt az elnök aláírásával is el kell látva lenni, hogy a határozatok az érdeklettekkel anuak idején hiteles kivonatban közölhetők (A. 26. §.), illetőleg foganatosíthatók legyenek.

17. §. A mennyiben a hitelesítők valamely vitás pontban egy értelemre jutni nem tudnának, az elnök dönt.

18. §. Minden ülés jegyzőkönyvében a jelen volt választmányi tagok névszerint elősorolandók. (Ü. 11. §.)

19. §. A jegyzőkönyvek minden naplószerű bőség nélkül, röviden szerkesztendők, s tisztán csak az üléseken vagy gyűléseken felmerülő tárgyak és azokra hozott határozatok feljegyzésére, eshetőleg megokolására kell szorítkozniok.

20. §. A jegyzőkönyvek rendszerint nem olvastatnak fel, a jegyzőnek kötelessége azonban minden ülésre és gyűlésre az előbbeni ülés illetőleg gyűlés jegyzőkönyvét magával hozni, hogy szükség esetén felolvasható legyen. A jegyzőkönyvek — kivéve a zárt- és rendkívüli választmányi ülések jegyzőkönyveit, melyekből csak kivonatos közlések adhatók, — a társulat hivatalos közlönyében teljes tartalmuk szerint közzé teendő. (Ü. 56. §. b.)

V. A pénztárról.

Általános utasítások.

21. §. A társulat összes vagyonát — kivéve a kézi pénztárt — az alapszabályok 55-ik szakasza értelmében a *Pesti Hazai Első Takarékpénztár Egyesület*, mint fő-pénztár kezeli.

22. §. Az évenként megállapított költségvetés keretén belül az utalványozás joga és kötelessége a társulat elnökét illeti. (A. 18. §.)

23. §. Kiadásokat a fő-pénztár csakis az elnök illetőleg az ügyvezetéssel megbízott alelnök aláírásával s a titkár és pénztárnok ellenjegyzésével ellátott szabályszerű utalványokra teljesíthet. Apróbb bélyeg-

Költségeket és irodai kiadásokat a kézi pénztárból a titkár is utalványozhat, a postai küldemények kézbesítési díjait pedig a társulat pénztárnoka minden utalványozás nélkül kifizetheti.

24. §. A társulat, mindennemű jövedelmeit és bevételeit a m. kir. posta-takarékpénztárnál az 1889 évi XXXIV-ik törvénnyel alapján berendezett cheque-forgalom közvetítésével szedi be s juttatja el a vagyont kezelő pénzüntézethez.

25. §. A posta-takarékpénztártól beérkező számla-kivonatokat és ezekhez mellékelt befizetési lapokat a társulat pénztárnoka kezeli.

26. §. A posta-takarékpénztárhoz szülő cheque-ek kibocsátása és a vagyont kezelő pénzüntézetre való forgatmányozása az elnök illetőleg az ügyvezetéssel megbízott alelnök jogai és kötelességei közé tartozik.

A törzsvagyon kezelése.

27. §. A társulat pénztárába befolyó alapítványok, adományok és hagyományok, valamint a tagdíjakból s egyéb jövedelmekből megtakarított összegek elhelyezéséről, illetőleg tőkésítéséről, értékpapírok vásárlásáról vagy eladásáról, a pénztárnok havi illetőleg évi kimutatásai alapján, az elnök és a gazdasági bizottság (Ü. 46—54. §§.) véleményének meghallgatása mellett esetről esetre, illetőleg az évi költségvetésben, a választmány intézkedik. (A. 23. §.)

28. §. A törzsvagyont illető választmányi határozatok végrehajtásáról az elnök gondoskodik. (A. 18. §.)

29. §. A választmány által elfogadott alapító-leveleket, kötelezvényeket és értékpapírokat (A. 6. §.) a társulat pénztárnoka az alapító tagok törzskönyvében (Ü. 33. §. d.), illetőleg a törzsvagyon fő-könyvében (Ü. 33. §. e.) haladéktalanul elkönyvelni, s további megőrzés végett a fő pénztárba beszolgáltatni köteles.

30. §. A társulat vagyont kezelő pénzüntézet a törzsvagyonból bármily kifizetést is csak az elnök, illetőleg az ügyvezető alelnök, titkár és pénztárnok által együttesen aláírt utalványra, s a megfelelő választmányi határozat jegyzőkönyvi kivonatának vétele után teljesíthet.

K é z i p é n z t á r.

31. §. A társulat kézi pénztára (A. 28. §.), mely a titkár, jegyző és pénztárnok irodai szükségleteinek, a postai költségeknek s egyéb napi kiadásoknak fedezésére szolgál, az évenkénti költségvetésben meghatározandó évi átalányból áll.

32. §. Az évi átalányt a titkár előterjesztésére a szükséghez mért részletekben az elnök, illetőleg az ügyvezető alelnök, a fő-pénztárból utalványozza ki a társulati pénztárnok kezéhez.

S z á m a d ó k ö n y v e k.

33. §. A pénztárnok számadó könyvei, melyekben számadásait vinni köteles, ezek:

a) A *pénztári napló*, mely a kézi pénztár bevételeinek és kiadásainak pontos feljegyzésére szolgál. E naplót a pénztárnok havonként lezárja, s a mutatózó maradványt a következő óra mint első bevételi tételt átviszi.

b) A *pénztári fő-könyv*, mely a társulat összes készpénzbeli bevételeinek és kiadásainak kimutatására szolgál. E fő-könyv az egyszerű számvitel szabályai szerint a posta-takarékpénztári számla-kivonatokat s a főpénztárra szóló utalványozások alapján akként vezetendő, hogy abból nem csupán a havi bevételek és kiadások összege, hanem az évi végösszeg és egyenleg is kivethető legyen.

c) A *rendes tagok törzskönyve*, mely a posta-takarékpénztári számla-kivonatokhoz mellékelt befizetési lapok- esetleg postai utalvány-szelvények nyomán vezetetik, s a befizetett tagdíjak és a tagdíj-hátralékok egyénenkénti nyilvántartására szolgál. Magában foglalja az évdíjas rendes tagok teljes névsorát *a-b-c* rendben, lakásuknak és belépésük évének, valamint a tartozásoknak és lerovásoknak, hátralékoknak és netaláni leírásoknak pontos feltüntetésével.

Társulati kiadványok előfizetőinek nyilvántartása végett a rendes tagokéhoz hasonló törzskönyv, esetleg törzskönyvek vezetendők.

d) Az *alapító tagok törzskönyve*, mely az alapító tagok teljes névsorát, lakásukat, netaláni elhalálozásukat, alapítványuk összegét és idejét, esetleg kötelezvényük keltét, valamint a társulat javára tett másnemű adományok és hagyományok feljegyzését foglalja magában. E törzskönyv akként vezetendő, hogy az a befizetett alapítványok, elhalt alapítók, alapítványi kötelezvények és alapítványi kamatokat kötelezvény nélkül fizető tagok, valamint a különféle adományok és hagyományok, úgy szintén az alapítványi kamat-hátralékok és netaláni leírások folytonos nyilvántartását képezhesse, s általában a társulat alapítványi és alapítványi természetű vagyonának állandó kimutatását adja. (A. 53. 54. §§.)

e) A *törzsvagyon (értékpapírok) fő-könyve*, mely a társulatnak értékpapírokban fekvő vagyona nyilvántartása végett oly módon vezetendő, hogy abban minden egyes papír-nem számára külön számla legyen nyitva, melynek bevételi rovata a kezdetleges maradványt (készletet) s az időnkinti szaporulatokat, kiadási rovata pedig a kisorsolás, csere, eladás vagy egyéb ok miatt történt apadásokat, valamint a bevétel és kiadás között mutatkozó különbözeteket (egyenlegeket) tüntesse fel. Az összes értékpapír-készlet kimutatása minden év végén ugyan e fő-könyvben állítandó össze.

34. §. A pénztári fő-könyv (Ü. 33. §. b.) és az értékpapírok fő-könyve (Ü. 33. §. e.) a vagyont kezelő pénzügyintézet (fő-pénztár) ellenőrzésére szolgál.

Tagdíjak, alapítványi kamatok, előfizetések behajtása.

35. §. A tagdíjak, alapítványi kamatok és előfizetések behajtása első sorban a pénztárnok teendői közé tartozik.

36. §. A pénztárnok az év első negyedében minden társulati tagot és előfizetőt kellőleg kitöltött posta-takarék-pénztári befizetési lappal köteles megkeresni azon évi tartozása- esetleg hátralékai befizetése végett, s a mennyiben ennek eredménye nem lenne, másod-ízben a harmadik évnegyed végén (september-hóban) postai megbízás útján szolítja fel a tagokat és előfizetőket tartozásaik lerovására.

37. §. A 33-ik szakasz c) és d) pontjai alatt érintett törzskönyvek alapján a pénztárnok minden év végén mind a hátralékos évdíjas tagok és előfizetők, mind a kamat-hátralékos alapítók kimutatását elkészíteni, s további intézkedések végett legkésőbb a következő évi január-hó 15-ikéig a titkárnak átadni köteles. Leírások a törzskönyvekben csak választmányi határozat alapján eszközölhetők. (Ü. 6. §. c.)

38. §. A befizetett tagdíjak, alapítványi kamatok és előfizetések nyilvánosan nyugtatványozandók lévén, a pénztárnok köteles a fizetők névsorát havonként összeállítani s legkésőbb minden következő hónap 5-ikéig a titkár rendelkezésére bocsátani. (Ü. 57. §.)

H a v i k i m u t a t á s o k.

39. §. A pénztárnok a 33-ik szakasz b) pontjában érintett fő-könyv alapján havonként pénztári kimutatást készít, melyet minden hó elsőjén egy példányban a választmánynak leendő bemutatás végett a titkárnak, másik példányban pedig előleges tájékozásul a társulat elnökének, illetőleg ügyvezető alelnökének tartozik átszolgáltatni.

É v i s z á m a d á s o k é s s z á m v i z s g á l a t o k.

40. §. Évi számadásait köteles a pénztárnok legkésőbb január-16 15-ikéig minden évben összeállítani s a decemberi választmányi ülésből kiküldött számvizsgáló bizottság (Ü. 6. §. f.) rendelkezésére bocsátani.

41. §. A számvizsgáló bizottság egy tiszteletdíj mellett e végre felrendő szakértőből, a társulati ügyészből és két választmányi tagból áll, akik feladatukban szabályszerűen eljárni s számvizsgáló jelentésüket a februáriusi választmányi ülés elé (Ü. 6. §. b.) terjeszteni kötelesek.

42. §. A számvizsgálatoknál követendő eljárás ez:

A bizottság megjelenvén a pénztárnoknál, mindenekelőtt a kézi pénztárt veszi vizsgálat alá, a pénztári napló (Ü. 33. §. a.) és annak mellékletei alapján. A napló lezárásával az év végén mutatkozó készpénz-maradványt a pénztárnok a fő-pénztárba köteles beszállítani, hol mint bevétel könyveltetik el. Ha a kézi pénztárban hiány találtatnék, azt a pénztárnok haladéktalanul pótolni tartozik, s e körülmény további elbírálás végett a számvizsgáló jelentésben felemlítendő.

A kézi pénztár után következik a pénztárnok által vezetett fő- és törzskönyvek (Ü. 33. §. b. c. d. e.) beható átvizsgálása, a minek nem csupán a számszerinti adatok helyességére, hanem arra is ki kell terjednie, hogy a befizetési lapok, számla-kivonatok s egyéb mellékletek kellő rend-

ben vannak-e, s nem fordult-e elő bármi tekintetben is szabálytalanság vagy mulasztás a számadások vezetése körül?

A pénztárnok mindenkor megkérdezendő, nem maradt-e valahol valami tétel elszámolatlanul?, a mi ha utólag pótoltatott, vagy ha minden el volt számolva, a számvizsgálók az összes számadásokat lezárják, s az eredményt, mint a fő-pénztár tartozását jegyzőkönyvbe veszik. E jegyzőkönyvet a társulat pénztárnoka a számvizsgáló bizottság tagjaival egyetemben aláírni köteles.

A fő-pénztár tartozását a társulati vagyont kezelő pénzügyintézetnél folyó számla fedezi, melynek a házi számvizsgálat eredményeivel teljesen egyezni kell. A bizottság feladata, hogy erről a két külön számvitel adatainak gondos összehasonlítása- valamint a folyó kiadásokat és egyéb kifizetéseket igazoló cölöki utalványok tüzetes átvizsgálása által alapos meggyőződést szerezzen.

A vagyont kezelő pénzügyintézetnél teljesített vizsgálatról s egész eljárásáról a számvizsgáló jegyzőkönyvben folytatólag teszi meg jelentését a bizottság a választmányának, ajánlva a pénzügyintézet és a társulati pénztárnok felmentését vagy a netalán tapasztalt hiányok pótlására való utasíttatását.

43. §. A számvizsgáló bizottság minden kárért, melyet működése közben elkövetett mulasztás vagy felületesség által a társulatnak okozna, anyagilag is teljes felelősséggel tartozik.

V á r a t l a n p é n z t á r - v i z s g á l a t o k .

44. §. A rendes évi számvizsgálatnál alkalmazott szakértő működése a martiusi választmányi ülés után, mely a társulat vagyont kezelő pénzügyintézetnek és a társulati pénztárnoknak adandó felmentvény iránt végleg határozott (Ü. 6. §. c.), megszűnik; a számvizsgáló választmányi tagok megbízatása azonban csak az esztendő végével jár le, melynek folyamán az elnök illetőleg az ügyvezető alelnök által időközönként meg-ejtendő váratlan pénztár-vizsgálatokban (A. 18. §.) — melyeknél szintén a 42-ik szakaszban előadott utasítás tartandó szem előtt — közreműködni kötelesek.

K ö l t s é g v e t é s .

45. §. Az elnök a titkárral minden év november havában a következő évre költségvetési javaslatot készít. (A. 18. §.), melyet a decemberi választmányi ülés elé (Ü. 6. §. f.) tartozik beterveztetni.

V I . A g a z d a s á g i b i z o t t s á g r ó l .

46. §. A választmány a társulat gazdasági ügyeinek vitelére három évenként, mindig az elnök-választó közgyűlést megelőző január-havi rendes ülés alkalmával, bizottságot választ, melynek feladata véleményt vagy javaslatot adni:

a) a társulat vagyonának kezelése, biztosítása és jövedelmezővé tétele körül felmerülő kérdésekben ;

b) a társulat jövedelmeinek kezelésére nézve ;

c) a társulat költségvetései és számadásai-, a számvizsgáló jelentések és az évi mérleg fölött ;

d) a tiszteletdíjak és fizetések iránt ;

e) oly kiadványok és vállalatok ügyében, melyek a társulattól anyagi áldozatot vagy befektetést kívánnak.

47. §. A gazdasági bizottság öt tagból áll, kik közül kettő nem választmányi tag is lehet.

48. §. A bizottság, elnökét és jegyzőjét saját kebeléből maga választja meg.

49. §. A bizottságot az ügykörébe tartozó kérdések előleges megvitatása- s vélemény vagy javaslat-adás végett, annak elnöke bármikor összehívhatja.

50. §. A bizottság ülésein a társulat tisztviselői, u. m. a titkár, jegyző, pénztárnok és ügyész, tanácskozási jogot gyakorolnak.

51. §. A bizottság ülésein a jelenlevő szavazó tagok szótöbbséggel határoznak, de szükséges, hogy az elnökön kívül legalább két szavazó tag legyen jelen. A szavazatok egyenlő száma esetében az elnök dönt.

52. §. A jegyzőkönyvek azonnal az ülés alatt megszerkesztendőek, s a bizottság jelenlétében felolvastatván, az elnök által hitelesítendőek.

53. §. A választmány esetleg a bizottság meghallgatása nélkül is határozhat, de viszont jogában áll bármely pénzügyi vagy gazdasági kérdést előleges megvitatás végett a bizottsághoz utasítani.

54. §. A bizottságban időközt megüresedő helyek két hónap alatt betöltendőek.

VII. A társulat közlönyéről.

55. §. A társulat havi közlönyének (A. 47. §) címe: *Számadók*. E folyóirat — kivéve a július-augustusi szünetet — minden hó közepén, évenként tíz nagy nyolczadrétű füzetben, a választmány által évről évre költségvetésszerűen meghatározandó ív-számban jelenik meg.

56. §. A havi közlöny tartalma irodalmi- és hivatalos részből (A. 48. §.) áll :

a) az irodalmi rész a hazai történelem és annak segéd tudományai körébe vágó (A. 4. §.) értekezéseket, könyvismertetéseket, bírálatokat, egyéb kisebb közleményeket és történetirodalmi rovatot tartalmaz ;

b) a hivatalos rész, *Hivatalos Értesítő* cím alatt, hozza a rendes választmányi ülések és a közgyűlések hiteles jegyzőkönyveit, valamint a zárt- és rendkívüli választmányi üléseknek közzé teendő határozatait (Ü. 20. §.), továbbá a pénztárnok havi kimutatásait és évi számadásait, a számvizsgálati jelentéseket, évi költségvetést, hirdetéseket, s a társulattal érdeklő egyéb hivatalos közleményeket.

57. §. A társulat pénztárába befizetett tagdíjak, alapítványi kamatok és előfizetések nyilvános nyugtatványozása (Ü. 38. §.) a füzetek borítékán történik.

58. §. A hivatalos értesítőt minden hónapban a jegyző állítja össze s kéziratát annak idején a havi közlöny szerkesztésével megbízott titkárnak rendelkezésére bocsátja.

59. §. Minden harmadik (elnök-választó) évben társulati *Névkönyv* adatik ki, mely a Századok azon évi június-havi füzetével küldendő szét a tagoknak; összeállítása a jegyző teendői közé tartozik.

VIII. Az irattárról és a kiadványokról.

60. §. A társulat irattárát, mely a jegyző kezelése és őrizete alatt áll (A. 26. §.), képezik:

a) a *jegyzőkönyvek*, melyek a hozzájuk tartozó mellékletekkel együtt, keltők szerinti sorrendben s évenként folyó számozással és pontos mutatóval ellátva őrizendők;

b) a hivatalos *levelezések*, u. m. a társulathoz érkező megkeresések, átiratok, s az ezekre adott válaszok fogalmazványai, melyek irattárilag, rendes iktató- és mutató-könyv mellett kezelendők;

c) a *pénztári iratok*, melyeket a pénztárnok az évi számvizsgálatok befejezése után, a folytatólag többé nem használandó számadó könyvekkel együtt, jegyzék mellett, az irattárban leendő további megőrzés végett, minden évben a jegyzőnek átadni köteles.

61. §. A társulati kiadványok készletére való felügyelet a titkár teendői közé tartozván (A. 25. §.), kötelessége mind a bizományban kint lévő, mind a társulat helyiségében (Ü. 62. §.) őrzött példány-készletekről pontos leltárt vezetni, s az ennek alapján évenként elkészítendő kimutatót a februáriusi választmányi ülés elé (Ü. 6. §. b.) terjeszteni.

IX. A helyiségről.

62. §. A társulati ülések és gyűlések- valamint a társulat irattára és kiadványai számára a Magyar Tudományos Akadémia palotájában, esetleg másutt, alkalmas helyiségről gondoskodni, az elnök feladatai közé tartozik.

X. A vidéki kirándulásokról.

63. §. A társulat az országnak csak oly vidékére rendez testületi leg kirándulást, a hova az ottani hatóságok, valamely intézet vagy testület részéről a június-havi rendes választmányi ülést megelőzőleg (Ü. 6. §. d.) írásbeli meghívást nyert, s a hol az illető vidéken lévő könyv- és levéltárak használatára felajánlatott.

64. §. A meghívások elfogadása vagy el nem fogadása, esetleg elhalasztatása iránt a választmány határoz.

65. §. Valamely meghívás elfogadása esetében a meghívó hatóság, intézet vagy testület azonnal hivatalosan értesítendő a választmány határozatáról, s felkérendő, hogy a helyszínén előkészítő bizottságot alakítson, mely a kirándulás módozatainak megállapítása végett magát a választmánnyal, esetleg a választmány megbizottjaival érintkezésbe tegye.

66. §. Bármely kirándulásra szóló meghívás csak akkor fogadható el, ha a választmányból s a szakférfiak köréből legalább tíz tag kötelezi magát az abban való munkás részvételre.

67. §. A kirándulásban résztvevő tagok a munkálatok megkezdése előtt értekezletet tartanak, melyen a helyi viszonyokhoz képest bizottságokra oszolván, egyszersmind a bizottságok elnökeit és előadóit is megválasztják.

68. §. A bizottságok kutatásaik eredményéről szóló jelentéseiket elkészíteni, s legkésőbb szeptember-hó 20-ikáig a titkár rendelkezésére bocsátani (Ü. 6. §. e.) kötelesek.

XI. Az ügyrendről.

69. §. Ezen ügyrend életbe léptével a társulat eddigi ügyrendi szabályai érvénytelenekké válnak.

70. §. Minden oly indítvány, mely a jelen ügyrendnek bármínemű módosítását vonná maga után, egy e végre választandó öt-tagú bizottságnak adandó ki előleges megvitatás végett, mely bizottság jelentése vagy javaslata aztán a legközelebbi rendes esetleg rendkívüli választmányi ülés napirendjére tűzetik ki

I.
A Magyar Történelmi Társulat
elnökei és tisztviselői

1867—1891-ig.

Elnökök :

- HORVÁTH MIHÁLY, 1867. febr. 7—jun. 13-ig ideiglenesen.
1867—1876. MIKÓ IMRE gróf, megv. 1867. jun. 13., † 1876. sept. 16.
1877—1878. HORVÁTH MIHÁLY, megv. 1877. jan. 4., † 1878. aug. 19.
1878—1886. IPOLYI ARNOLD, megv. 1878. dec. 5., † 1886. dec. 2.
1887—1888. KEMÉNY GÁBOR báró, megv. 1887. mart. 3., † 1888. oct. 23.
1889 óta SZÉCSEN ANTAL gróf, megv. 1889. febr. 7.

Alelnökök :

I.

- 1867—1877. HORVÁTH MIHÁLY, megv. 1867. jun. 13.
1877—1878. IPOLYI ARNOLD, megv. 1877. jan. 4.
1878—1887. KEMÉNY GÁBOR báró, megv. 1878. dec. 5.
1887—1889. SZÉCSEN ANTAL gróf, megv. 1887. mart. 3.
1889 óta PULSZKY FERENCZ, megv. 1889. febr. 7.

II.

- 1867—1877. IPOLYI ARNOLD, megv. 1867. jun. 13.
1877—1878. KEMÉNY GÁBOR báró, megv. 1877. jan. 4.
FRANKÓI VILMOS, megv. 1878. dec. 5. (nem fogadta el).
1879—1889. PULSZKY FERENCZ, megv. 1879. mart. 6.
1889 óta THALY KÁLMÁN, megv. 1889. febr. 7.

Titkárok :

- 1867—1875. THALY KÁLMÁN, 1867. jun. 13—jul. 2-ig ideiglenesen, végleg
megv. 1867. jul. 2.
1875. óta SZILÁGYI SÁNDOR, megv. 1875. oct. 6.

Jegyzők :

- 1867—1875. PAULER GYULA dr., megv. 1867. júl. 2.
 1875—1888. DEÁK FARKAS, megv. 1875. oct. 6., †1888. jun. 4.
 1889 óta NAGY GYULA, megv. 1889. febr. 7.

Pénztárnokok :

- 1867—1871. PESTY FRIGYES, 1867. jun. 13—júl. 2-ig ideiglenesen,
 végleg megv. 1867. júl. 2.
 FISCHER KÁLMÁN dr., megv. 1871. máj. 4. (hivatalát nem
 foglalta el.)
 1872—1873. BALOGHY LÁSZLÓ, 1872. jan. 1—jun. 6-ig helyettes pénz-
 tárnok, végleg megv. 1872. jun. 6., †1873. mart. 1.
 1873—1890. BALTHAZÁR BÉLA. 1873. mart. 1—jun. 5-ig helyettes pénz-
 tárnok, végleg megv. 1873. jun. 5., †1890. mart. 17.
 MÁTÉ SÁNDOR dr., 1890. mart. 26—1891. apr. 1-ig mint
 helyettes pénztárnok.
 1891 óta KARASSZON JÓZSEF, megv. 1891. febr. 5.

Ügyészek :

- 1867—1871. FISCHER KÁLMÁN dr., megv. 1867. júl. 2.
 1871—1876. PAULER GYULA dr., megv. 1871. máj. 4.
 1876—1882. UNGER FERENCZ dr., megv. 1876. febr. 10.
 1883 óta SIGRAY PÁL, megv. 1883. jan. 4.

Az ig. választmányból kilépett és elhalt tagok.

1867—1892.

- Botka Tivadar, †1885. jan. 6.
 Beöthy Zsolt.
 Cherven Flóris.
 Csengery Antal, †1880. júl. 13.
 Deák Farkas, †1888. jun. 4.
 Dobóczy Ignác, †1892. apr. 5.
 Eötvös József báró, †1871. febr. 2.
 Érdy János, †1871. máj. 9.
 Fabó András, †1874. mart. 17.
 Fabritius Károly, †1881. febr. 2.
 Finály Henrik.
 Foltínyi János.
 Glembay Károly, †1870. máj. 25.
 Gyárfás István, †1883. júl. 16.
 Haan Lajos, †1891. aug. 12.
 Hatos Gusztáv, †1876. mart. 28.

Hegedüs Candid Lajos, † 1883. jun. 13.
 Henszlmann Imre, † 1888. dec. 5.
 Hornyik János, † 1885. oct. 8.
 Horváth Elek, † 1876. febr. 19.
 Hunfalvy János, † 1888. dec. 6.
 Hunfalvy Pál, † 1891. nov. 30.
 Kápolnai P. István.
 Karácson Mihály, † 1869. aug. 29.
 Knauz Nándor.
 Kovács István (Nagy-Ajtai), † 1872. jan. 10.
 Kubinyi Ferencz ifj.
 Lázár Miklós gróf, † 1889. jan. 7.
 Mednyánszky Dénes báró.
 Nagy János (Várfalvi), †
 Nyáry Albert báró, † 1886. jan. 1.
 Orbán Balázs báró, † 1890. apr. 19.
 Pauer János, † 1889. máj. 15.
 Pesty Frigyes. † 1889. nov. 23.
 Piry Czirjék, † 1880. oct. 6.
 Rannicher Jakab, † 1875. nov. 8.
 Ráth Károly (Győri), † 1868. apr. 12.
 Révész Imre, † 1881. febr. 13.
 Rómer Flóris, † 1889. mart. 18.
 Rónay Jácint, † 1889. apr. 17.
 Schulcz Ferencz, † 1870. oct. 22.
 Simonyi Ernő, † 1882. mart. 28.
 Somhegyi Ferencz, † 1879. jul. 1.
 Supala Ferencz, † 1875. mart. 26.
 Szabó Károly, † 1890. aug. 31.
 Szalay Ágoston, † 1877. máj. 5.
 Szalay József, † 1885. mart. 15.
 Szilágyi Ferencz, † 1876. máj. 20.
 Szilágyi István.
 Tanárky Gedeon, † 1887. nov. 23.
 Tárkányi Béla, † 1886. febr. 16.
 Toldy Ferencz, † 1875. dec. 10.
 Toldy István, † 1879. dec. 6.
 Torma Károly.
 Teöreök Gyula (Árvai), † 1867. jul. 10.
 Waltherr Géza.
 Várady Gábor.
 Wenzel Gusztáv, † 1891. nov. 23.
 Zichy Antal.

II.

A Magyar Történelmi Társulat elnökei, tisztségviselői, ig. választmánya és bizottságai

1892-ben.

Elnök :

SZÉCSÉN ANTAL gróf (Temerini) r. t., ő cs. és ap. kir. Felsége udvari főmarsalja, v. b. t. t., az arany-gyapjas rend vitéze, a m. kir. Szent István-rend közép-keresztése, a m. főrendiház tagja, a M. Tud. Akadémia ig. és tiszteleti-, a Kisfaludy Társaság r. tagja, a párisi »Société d' Histoire Diplomatique« tagja, stb. stb. *Bécsben és Pozsonyban.*

Alelnökök :

I.

(Ügyvezető alelnök)

PULSZKY FERENCZ (Cséfalvai és Lubóczi) dr. alapító t., a M. N. Muzeum igazgatója, a magyarországi muzeumok és könyvtárak főfelügyelője, a M. Tud. Akadémia ig. és tisztt. tagja, II-ik osztályának s az archaeologiai bizottságnak elnöke, a könyvkiadó és könyvtári bizottságok tagja, az országos képzőművészeti tanács elnöke, a Kisfaludy Társaság, a Petőfi Társaság és a műemlékek orsz. bizottságának rendes-, a m. iparművészeti és az orsz. m. képzőművészeti társulatok vál. tagja, az Orsz. Régészeti Társulat elnöke, az alföld-flumei vasut igazgatóságának alelnöke, stb. stb. *Budapesten.*

II.

THALY KÁLMÁN alapító t., orsz. képviselő, volt honv. min. oszt. tanácsos, a török császári Medjidie-rend csillagos nagy-commandeurje, az olasz kir. szent Mór- és Lázár-rend lovagja, a M. Tud. Akadémia és a műemlékek orsz. bizottságának r. tagja, az Akadémia történelmi, archaeologiai és hadtudományi bizottságainak tagja, a M. Herald. és Genealogiai Társaság, az Orsz. Régészeti Társulat és a pozsonyi Toldy-kör ig. választ-

mányi-, a milanói és torinói kir. tud. akadémiák külf. tagja, a tiszántúli ev. ref. egyházkerület világi tanácsbírája, stb. *Budapesten és Pozsonyban.*

Titkár :

SZILÁGYI SÁNDOR r. és vál. t., a budapesti m. kir. tud. egyetemi könyvtár igazgatója, a M. Tud. Akadémia r. tagja, történelmi, irodalomtörténeti, archaeologiai, hadtudományi és könyvtári bizottságainak tagja, az Orsz. Régészeti Társulat s a M. Herald. és Geneal. Társaság választmányi-, a m. írók segélyegyletének biz. tagja, a székely művelődési és közgazd. egy- let alelnöke, stb. *Budapesten.*

Jegyző :

NAGY GYULA (Tasnádi) r. és vál. t., m. kir. orsz. allevéltárnok, a M. Tud. Akadémia levelező-, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapesten.*

Pénztárnok :

KARASSZON JÓZSEF r. t., m. kir. posta-takarékpénztári tiszt. *Budapesten.*

Ügyész :

SIGRAY PÁL alapító t., köz- és váltó-ügyvéd, Budapest főváros tör- vényhatósági bizottságának és a Pesti H. E. Takarékpénztár-Egyesület fel- ügyelő bizottságának tagja, az orsz. m. iskola-egyesület pénztárnoka, a budapesti ev. ref. egyház presbytere, stb. *Budapesten.*

Igazgató választmány :

BALÁSSY FERENCZ (Bethlenfalvi) r. t., egri kerületi esperes-pleba- nus, tb. kanonok, a M. Tud. Akadémia levelező tagja. *Maklárón.* Megv. 1867. jun. 13.

BALLAGI ALADÁR dr. r. t., egyetemi ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia levelező tagja, történelmi és archaeologiai bizottságainak tagja, az *Irodalomtörténeti Közlemények* szerkesztője, a Magyarorsz. Népr. Társaság és az orsz. protestans árva-egyesület vál. tagja. *Buda- pesten.* Megv. 1884. jan. 3.

BALLAGI GÉZA dr. r. t., ev. ref. jog-akadémiai tanár, a M. Tud. Akadémia levelező tagja. *Sárospatakon.* Megv. 1892. febr. 18.

BÁNÓ JÓZSEF id. r. t., földbirtokos, orsz. képviselő, a M. Heraldikai és Genealogiai Társ. ig. vál. tagja, a tiszai ág. ev. egyházkerületben a hat sz. kir. városi esperesség felügyelője. *Budapesten és Osztropatakán.* Megv. 1882. jan. 5.

BARABÁS SAMU (Papolczi) r. t., orsz. levéltári fogalmazó, okl. kö- zépisk. tanár. *Budapesten.* Megv. 1889. febr. 7.

BONCZ ÖDÖN dr. r. t., vallás- és közoktatás-ügyi min. titkár. *Budapest*. Megv. 1891. febr. 12.

BOROVSKY SAMU dr. r. t., akadémiai irattárnok, a Magyarorsz. Népr. Társaság pénztárnoka. *Budapest*. Megv. 1890. jan. 26.

BUNYITAY VINCZE r. t., nagyvárad székés-kápt. tb. kanonok, sz. sz. ülnök, püspöki könyvtárnok, a M. T. Akadémia és a műemlékek orsz. bizottságnak l. tagja, a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társ. ig. vál. tagja, a Bihar vármegyei rég. és tört. egyesület elnöke, a nagyvárad kir. jog-akadémián az államtud. államvizsg. bizottság kültagja, stb. *Nagyváradon*. Megv. 1884. jan. 3.

CSÁNKI DEZSŐ dr. r. t., orsz. levéltári fogalmazó, okl. középisk. tanár, a M. Tud. Akadémia l. tagja és tört. bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társaság s a Békés vármegyei rég. és műtört. egyesület vál. tagja. *Budapest*. Megv. 1884. jan. 3.

CSAPLÁR BENEDEK r. t., kegyes tanító-rendi áldozó pap, tisztt. kormánytanácsos, a rend történetírója és házi könyvtárnoka, a M. Tud. Akadémia l. tagja. *Budapest*. Megv. 1867. jun. 13.

CSONTOSI JÁNOS r. t., a M. Nemzeti Múzeum könyvtárának segédőre, a M. Tud. Akadémia l. tagja és tört. bizottságának tagja, a *Magyar Könyvszemle* szerkesztője, a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társulat ig. vál. tagja. *Budapest*. Megv. 1878. jan. 3.

CZOBOR BÉLA dr. r. t., nagyvárad egyházm. áldozó pap, székese-fehérvári sz. sz. ülnök, a műemlékek orsz. bizottságának előadója, egyetemi m. tanár, a M. Tud. Akadémia l. tagja és archaeologiai bizottságának tagja, az Orsz. Régészeti Társulat osztály-elnöke, a m. iparművészeti társulat választmányi-, a lissaboni »Real Associação dos Architectos e Archeologos Portuguezes« levelező tagja, a szerb kir. Szent Száva-rend középkeresztése s több külföldi rendek lovagja. *Budapest*. Megv. 1877. jan. 4.

DEDEK CRESCENS LAJOS r. t., esztergomi főegyház-megyei áldozó pap, m. kir. tud. egyetemi könyvtári tisztt., az Orsz. Régészeti Társ. ig. vál. tagja, a *Kath. Egyházi Közlöny* szerkesztője. *Budapest*. Megv. 1890. jan. 26.

EMICH GUSZTÁV (Emőkei) r. t., az Athenaeum részvény-társ. vezérigazgatója, cs. és kir. asztalnok, a vaskorona-rend vitéze, Budapest főváros törvényhatósági bizottságának tagja, az orsz. m. kertészeti egyesület elnöke, az orsz. phylloxera-bizottság alelnöke, a M. Herald. és Geneal. Társ. és az orsz. m. gazdasági egyesület vál. tagja. *Budapest*. Megv. 1877. jan. 4.

ESTERHÁZY JÁNOS gróf, alapító t., a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. választmányi-, a műemlékek orsz. bizottságának l. tagja, az erdélyi róm. kath. ideiglenes bizottság világi tanácsnoka. *Kolozsvárt*. Megv. 1867. jun. 13.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ (Kelecsényi) dr. r. t., a M. N. Múzeum levéltárnoka, egyetemi m. tanár, a M. Tud. Akadémia l. tagja és tört.

bizottságának előadója, a M. Herald. és Geneal. Társ. titkára, a *Turul* szerkesztője, az Orsz. Rég. Társ. vál. tagja. *Budapest*en. Megv. 1881. jan. 7.

FRAKNÓI VILMOS dr. alapító t., arbei vál. püspök, székszírdi apát, nagyvárad székés-kápt. kanonok, közép-szolnoki főesperes, a M. Tud. Akadémia r. és ig. tan. tagja és tört. bizottságának elnöke, irodalomtörténeti, archaeologiai, könyvkiadó és könyvtári bizottságainak tagja, az orsz. közoktatási tanács tagja, a »Művészet és Tudomány« című érdemjelvény tulajdonosa, a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társ. vál. tagja, stb. stb. *Budapest*en. Megv. 1867. jun. 13.

GÉRESI KÁLMÁN r. t., ev. ref. főiskolai r. tanár, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, a tiszántúli ev. ref. középiskolai tanár-egyesület elnöke. *Debreczenben*. Megv. 1874. oct. 1.

HAJNÍK IMRE dr. r. t., egyetemi ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja és tört. bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, stb. *Budapest*en. Megv. 1867. jun. 13.

HAMPEL JÓZSEF dr. r. t., a M. N. Muzeum régiségtári osztályának őre, egyetemi ny. rk. tanár, a M. Tud. Akadémia r. tagja, archaeologiai bizottságának előadója, a hadtud. biz. tagja, az Orsz. Rég. Társulat osztály-elnöke, a m. iparművészeti társ. vál. tagja, stb. *Budapest*en. Megv. 1875. nov. 4.

HORVÁT ÁRPÁD dr. r. t., egyetemi ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia l. tagja. *Budapest*en. Megv. 1867. jun. 13.

JAKAB ELEK¹ (Szentgericzei) r. t., m. kir. orsz. allevéltárnok, a M. Tud. Akadémia rendes-, a »British and Foreign Unitarian Association« levelező tagja, stb. *Budapest*en. Megv. 1867. jun. 13.

KAMMERER ERNŐ dr. r. t., orsz. képviselő, a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társulat ig. vál. tagja. *Budapest*en. Megv. 1889. febr. 7.

KÁROLYI ÁRPÁD dr. r. t., cs. és kir. udvari levéltárnok, a bécsi cs. és kir. keleti akadémián a magyar nyelv r. tanára, a M. Tud. Akadémia r. tagja és tört. bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, stb. *Bécsben*. Megv. 1886. jan. 7.

KOMÁROMY ANDRÁS dr. r. t., m. kir. orsz. levéltári tiszt, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapest*en. Megv. 1889. febr. 7.

LEHOCZKY TIVADAR r. t., uradalmi ügyész, a műemlékek orsz. bizottságának levelező-, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Munkácson*. Megv. 1867. jun. 13.

MAJLÁTH BÉLA (Székhelyi) r. t., a M. Nemzeti Muzeum könyvtári osztályának őre, a M. Tud. Akadémia levelező-, az Orsz. Régészeti Társulat s a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, az Akadémia történelmi, archaeologiai és hadtud. bizottságainak s több tudományos társulatoknak tagja. *Budapest*en. Megv. 1880. jan. 8.

MÁRKI SÁNDOR dr. r. t., főgymn. tanár, egyetemi m. tanár, a M. Tud. Akadémia levelező tagja. *Budapest*en. Megv. 1887. febr. 3.

MELCZER ISTVÁN (Kellemesi) alapító t., v. b. t. t., a m. főrendiház és az 1871 évi VIII. t. cz. szerint eljáró legfőbb fegyelmi bíróság tagja, a m. kir. Szent István-rend közép-keresztese, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, stb. *Budapestén*. Megv. 1888. febr. 3.

NAGY GYULA, l. a tiszti-kart. Ig. vál. taggá megv. 1873. jun. 5.

NAGY IMRE (Alsószopori) r. t., kir. curiai bíró, a M. Tud. Akadémia r. tagja és tört. bizottságának tagja, az Orsz. Régészeti Társ. vál. tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. másodelnöke. *Budapestén*. Megv. 1867. jun. 13.

NAGY IVÁN (Felsőgyőri) r. t., a M. Tud. Akadémia r. tagja és tört. bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. másodelnöke, stb. *Horpácson*. Megv. 1867. jun. 13.

NÁTAFAŁUSY KORNÉL r. t., prémontr. kanonok-r. házfőnök és fő-gymn. igazgató. *Kassán*. Megv. 1872. jun. 6.

NÉMETHY LAJOS r. t., esztergom-vízivárosi plebanus, az Orsz. Régészeti Társ. s a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Esztergomban*. Megv. 1886. jan. 7.

NYÁRY JENŐ báró, alapító t., cs. és kir. kamarás, aransarkantyús vitéz, a m. főrendiház tagja és jegyzője, az 1871. évi VIII. t. cz. szerint eljáró legfőbb fegyelmi bíróság tagja, a portugalliai Krisztus-rend csillagos közép-keresztese, a török császári Medjidie-rend nagy-commandeurje, az olasz kir. Szent Móríc és Lázár-rend és a brazíliai Rózsa-rend lovagja, a belga Lipót-rend tiszti keresztese, a M. Tud. Akadémia tisz. tagja és arch. bizottságának tagja, az Orsz. Régészeti Társulat másodelnöke, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, a m. földhitelintézet felügyelő bizottságának tagja, stb. stb. *Budapestén és Pílyben*. Megv. 1870. febr. 3.

ODESCALCHI ARTHUR szerémi herczeg, alapító t., cs. és kir. kamarás, a m. főrendiház tagja, a Csángó-Magyar Egyesület alelnöke, a felvidéki közművelődési egyesület tb. elnöke, az Orsz. Régészeti Társulat s a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, stb. *Szkcizón*. Megv. 1873. jun. 5.

ORTVAY TIVADAR dr. r. t., csanádi egyházm. áldozó pap, kir. jog-akadémiai ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia l. tagja és arch. bizottságának tagja, az Orsz. Régészeti Társ. ig. vál. tagja. *Pozsonyban*. Megv. 1873. jun. 5.

ÓVÁRY LIPÓT r. t., m. kir. orsz. alleveáltárnok, a M. Tud. Akadémia levelező-, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. választmányi- és a nápolyi Pontaniana Akademia l. tagja, az olasz korona-rend lovagja. *Budapestén*. Megv. 1877. jan. 4.

PAULER GYULA dr. r. t., m. kir. orsz. levéltárnok, köz- és váltó-ügyvéd, a budapesti m. kir. tud. egyetemen a jogtud. államv. biz. tagja, a M. Tud. Akadémia r. tagja s történelmi, hadtud. és könyvkiadó bizottságainak tagja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál., a Hunyad megyei tört. és rég. társ. tisz. tagja, stb. *Budapestén*. Megv. 1867. jun. 13.

PÓR ANTAL r. t., társas kápt. kanonok. pápai tb. káplán, cz. apát, a M. Tud. Akadémia rendes-, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Pozsonyban*. Megv. 1892. febr. 18.

PULSZKY FERENCZ alelnök. Ig. vál. taggá megv. 1867. jun. 13.

RADVÁNSZKY BÉLA báró, alapító t., cs. és kir. kamarás, a m. főrendiház tagja, Zólyom vármegye főispánja, a M. Tud. Akadémia ig. és tiszt. tagja, tört. bizottságának tagja, a M. Herald. és Geneal. Társaság elnöke, a felvidéki m. közművelődési egyesület tb. elnöke, a M. Prot. Irod. Társaság másodelnöke, az Orsz. Régészeti Társ. vál. tagja, stb. *Sajó-Kazán*. Megv. 1874. oct. 1.

RÉTHY LÁSZLÓ dr. r. t., a M. N. Muzeum régiségtárának segédőre, az Orsz. Régészeti Társ. választmányi-, a M. Tud. Akadémia levelező tagja. *Budapestben*. Megv. 1888. febr. 3.

SALAMON FERENCZ dr. r. t., egyetemi ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia és a Kisfaludy Társaság r. tagja, az Akadémia történelmi, irodalomtörténeti, classica-philologiai és hadtudományi bizottságainak tagja, a *Budapesti Közlöny* szerkesztője, az Orsz. Régészeti Társ. vál. tagja, a »Művészet és Tudomány« című érdemjelvény tulajdonosa, a budapesti ev. ref. egyház presbytere, stb. *Budapestben*. Megv. 1868. máj. 13.

SZÁDECZKY LAJOS dr. alapító t., a kolozsvári m. kir. tud. egyetemen ny. r. tanár, a M. Tud. Akadémia levelező-, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Kolozsvárt*. Megv. 1885. jan. 2.

SZÉCSÉN ANTAL gróf, elnök. Ig. vál. taggá megv. 1877. jan. 4.

SZÉLL FARKAS r. t., kir. táblai tanács-elnök, a M. Herald. és Geneal. Társaság s az Orsz. Régészeti Társ. vál. tagja. *Debreczenben*. Megv. 1888. febr. 3.

SZENDREI JÁNOS dr. r. t., m. kir. honv. min. fogalmazó, a műbarátok köre s az Orsz. Régészeti Társulat titkára, a műemlékek orsz. bizottságának rendes-, a M. Herald. és Geneal. Társaság ig. vál., a M. Tud. Akadémia arch. és hadtud. bizottságainak kültagja. *Budapestben*. Megv. 1886. jan. 7.

SZILÁDY ÁRON r. t., ev. ref. lelkész, a dunamelléki ev. ref. egyházkerület főjegyzője, a M. Tud. Akadémia és a Kisfaludy Társ. r. tagja, az Akadémia nyelvtudományi bizottságának tagja, irodalomtört. bizottságának előadója. *Kis-Kun-Halason és Budapestben*. Megv. 1868. máj. 13.

SZILÁGYI SÁNDOR, l. a tisztikart. Ig. vál. taggá megv. 1867. jun. 13.

SZINNYEI JÓZSEF id. alapító t., a m. n. muzeumi könyvtár hirlaposztályának öre, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, a M. Tud. Akadémia irodalomtört. bizottságának kültagja. *Budapestben*. Megv. 1878. dec. 5.

TAGÁNYI KÁROLY r. t., m. kir. orsz. levéltári fogalmazó, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja. *Budapestben*. Megv. 1884. jan. 3.

THALLÓCZY LAJOS dr. alapító t., kormánytanácsos, a cs. és kir. közös pénzügyministerium levéltárának igazgatója, a M. Tud. Akadémia

I. tagja és tört. bizottságának tagja, az Orsz. Régészeti Társulat s a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, stb. *Bécsben*. Megv. 1878. dec. 5.

THALY KÁLMÁN alelnök. Ig. vál. taggá megv. 1867. jun. 13.

VÁCZY JÁNOS dr. r. t., a M. N. Muzeum könyvtárának segédőre, a M. Tud. Akadémia irodalomtört. bizottságának kültagja. *Budapesten*. Megv. 1891. febr. 12.

VÉGHELY DEZSŐ (Szentkirály-Szabadjai) r. t., kir. tanácsos, Veszprém vármegye alispánja, a M. Herald. és Geneal. Társ. ig. vál. tagja, a dunántúli ev. ref. egyházkerület világi aljegyzője, a veszprémi egyházmegye gondnoka, stb. *Veszprémben*. Megv. 1867. jun. 13.

VILLÁNYI SZANISZLÓ r. t., sz. Benedek-rendi házfőnök és fő-gymn. igazgató. *Esztergomban*. Megv. 1883. jan. 4.

ZICHY JENŐ gróf, alapító t., cs. és kir. kamarás, v. b. t. t., orsz. képviselő, az orsz. ipar-tanácsnak és a kereskedelmi muzeum felügyelő bizottságának tagja, az orsz. ipar-egyesület, a gyermekvédő egyesület, a műemlékek orsz. bizottsága és a m. kir. technológiai ipar-muzeum felügyelő bizottságának elnöke, az orsz. nőipar-egyesület alelnöke, több rendjel tulajdonosa, stb. stb. *Budapesten*. Megv. 1891. febr. 12.

ZIMMERMANN FERENCZ dr. r. t., a szász egyetem levéltárnoka. *Nagy-Szebenben*. Megv. 1892. febr. 18.

ZSILINSZKY MIHÁLY alapító t., Csongrád vármegye főispánja, a M. Tud. Akadémia I. tagja, a Paedagogiai Társaság alelnöke, a magyarországi tót közművelődési társulat másodelnöke, az Orsz. Régészeti Társulat s a M. Herald. és Gen. Társ. ig. vál. tagja, a kisbirtokosok orsz. földhitelintézete felügyelő bizottságának tagja, a bányai ág. ev. egyházkerületben a békési esperesség felügyelője, stb. stb. *Szentesen*. Megv. 1874. oct. 1.

Gazdasági bizottság :

HEGEDŰS SÁNDOR orsz. képviselő, a M. Tud. Akadémia levelező tagja, a budapesti ev. ref. egyház algonánoka, stb. r. t., *biz. elnök*.

CSÁNKI DEZSŐ dr. vál. t., *biz. jegyző*.

SZABÓ ALBERT kir. táblai tanács-elnök, alapító t.

EMICH GUSZTÁV vál. t.

PAULER GYULA dr. vál. t.

Hivatalból : a titkár, jegyző, pénztárnok és ügyész.

Számvizsgáló bizottság :

MAJLÁTH BÉLA vál. t., *biz. elnök*.

BONCZ ÖDÖN dr. vál. t.

Felkért szakértő : STRÖMPL JÁNOS m. kir. v. és k. o. ü. min. számtiszt.

Hivatalból : az ügyész.

A gróf Teleki-Oklevéltár szerkesztő bizottsága :

A gr. Teleki-család részéről :

TELEKI GÉZA gróf id. alapító tag, *biz. elnök.*

A társulat részéről :

SZILÁGYI SÁNDOR vál. t., *biz. előadó.*

BARABÁS SAMU vál. t.

FEJÉRPATAKY LÁSZLÓ dr. vál. t.

GERGELY SÁMUEL dr. a kolozsvári m. kir. tud. egyetemen m.
tanár, r. t.

SCHÖNHERR GYULA dr. muzeumi tisztv., a M. Herald. és Geneal.

Társ. jegyzője, r. t.

SZÁDECZKY LAJOS dr. vál. t.

III.

A Magyar Történelmi Társulat tagjai. *)

A. Alapító tagok:

KÁROLY LAJOS főherczeg ő cs. és kir. fensége, Bécs,	150 frt.
ALBRECHT főherczeg ő cs. és kir. fensége. Bécs,	200 frt.
JÓZSEF főherczeg ő cs. és kir. fensége. Budapest, Alsóuth,	200 frt.
ALMÁSY PÁL. † 1882. apr. 1.	200 frt.
ANDRÁSSY GYULA gróf, † 1890. febr. 18.	100 frt.
ANDRÁSSY GYULA gróf, orsz. képviselő, Budapest,	200 frt.
APPONYI SÁNDOR gróf, Lengyel (Tolna vm.)	200 frt.
APOR KÁROLY báró, † 1885. oct. 31.	100 frt.
AUGUSZ ANTAL báró (Magurai), † 1878. sept. 9.	100 frt.
BALOGH PÉTER (Papi), Haraszti (Pest vm.)	100 frt.
BÁNFFY DEZSŐ báró, a m. képviselőház elnöke, Budapest,	100 frt.
BÁNFFY GYÖRGY gróf. Budapest. Bonczhida,	100 frt.
BÁNFFY MIKLÓS gróf. kir. főpohárnok, Budapest, Bánffy- Hunyad,	100 frt.
BARCZA SÁNDOR. † 1885. jun. 26.	100 frt.
BAROSS GÁBOR (Bellusi), † 1892. máj. 9.	100 frt.
BARTAKOVICS BÉLA egri érsek. † 1873. május 30.	100 frt.
BATTHYÁNY ELEMÉR gróf, Budapest.	100 frt.
BATTHYÁNY KÁROLY gróf, Szalonak (Vas vm.)	100 frt.
BAY ILONA, Debreczen,	2200 frt.
BAY ILONA néhai Ludányi BAY GÁBOR és neje Csicseri ORMÓS KATALIN emlékére,	100 frt.
BEDŐ ALBERT (Kálnoki) min. tanácsos, Budapest,	100 frt.
BENDE IMRE püspök, Besztercebánya. Bars-Szentkereszt,	100 frt.
BERNÁTH DEZSŐ, Budapest,	100 frt.
BÉSÁN NEP. JÁNOS báró. † 1887. máj. 25.	588 frt.

*) Azok nevei, a kik már 1867-ben tagjai voltak a társulatnak, kövér betűkkel vannak szedve.

BETHLEN MÁRKUS gróf, Budapest,	100 frt.
BINDER LAJOS főgymn. tanár, Medgyes,	100 frt.
BITTÓ ISTVÁN v. b. t. t., Budapest,	100 frt.
BONNAZ SÁNDOR csanádi püspök, † 1889. aug. 9.	100 frt.
BORNEMISZA JÁNOS báró. Kolozsvár,	100 frt.
BOTKA TIVADAR. † 1885. jan. 6.	100 frt.
BEÖTHY ÁKOS orsz. képviselő, Budapest,	100 frt.
BREZNYIK JÁNOS kir. tan., ev. lyceumi igazgató. Selmeczbánya,	100 frt.
BUBICS ZSIGMOND püspök, Budapest, Kassu.	100 frt.
BULA THEOPHIL cist. r. perjel. Szent-Gothárd,	100 frt.
BÜK GÉZA dr. orvos, Debreczen,	100 frt.
CHERNEL KÁLMÁN (Chernelházi), † 1891. apr. 21.	100 frt.
CHOTEK RUDOLF gróf, Alsó-Korompa (Pozsony vm.)	100 frt.
CROUY FRIGYES gróf, Alsó-Petény (Nógrád vm.)	100 frt.
CSÁKY ALBIN gróf, kir. főasztalnokmester. m. kir. v. és k. o. ü. minister, Budapest, Szepes-Mindszent,	100 frt.
CSÁKY LÁSZLÓ gróf, † 1891. jan. 19.	100 frt.
CSAPÓ VILMOS földbirtokos. Tengelicz (Tolna vm.)	100 frt.
CSÁSZKA GYÖRGY érsek, Kalocsa,	100 frt.
CSEKONICS ENDRE gróf, Budapest. Zsombolya,	200 frt.
CSENGERY ANTAL. † 1880. jul. 13.	100 frt.
DAMASZKIN JÁNOS, †	100 frt.
DANIELIK JÁNOS cz. püspök, egri kanonok, † 1888. jan. 23.	100 frt.
DEÁK FERENCZ, † 1876. jan. 28.	100 frt.
DESSEWFFY LAJOS gróf, † 1879. mart. 10.)*	
DESSEWFFY SÁNDOR püspök, Budapest, Temesvár,	100 frt.
DOBÓCZKY IGNÁCZ, † 1892. apr. 5.	100 frt.
DÓRY DÉNES földbirtokos. Pusztá-Paradicsom (Tolna vm.)	200 frt.
DULÁNSZKY NÁNDOR püspök, Pécs,	100 frt.
EBERGÉNYI SÁNDOR, † 1885. mart. 1.	100 frt.
EDELSPACHER ANTAL (Gyoroki),	100 frt.
EÖTVÖS JÓZSEF báró, † 1871. febr. 2.	100 frt.
ERDŐDY FERENCZ gróf. Galgóc,	100 frt.
ERDŐDY ISTVÁN gróf. kir. főlovászmester, Budapest, Vörösvár.	100 frt.
ERDŐDY SÁNDOR gróf, † 1881. jan. 22.½	100 frt.
ESTERHÁZY JÁNOS gróf, vál. t., Kolozsvár,	100 frt.
ESTERHÁZY MIKLÓS JÓZSEF gróf, Tata.	200 frt.
ESTERHÁZY PÁL herceg, Budapest, Léka,	100 frt.

*) Dessewffy Lajos gróf 1000 frtot adományozott a társulatnak kiadatlan források közzétételére; adománya a *Hazai Oklevéltár* kiadása költségeire fordított; neve a társulat halálának jeléül az alapító tagok sorába iktattatott.

FEKETE SÁMUEL (Nagy-Kedei), † 1870. sept. 26.	100 frt.
FERENCZY IMRE kanonok, Eger,	100 frt.
FESTETICS GYÖRGY gróf, † 1883. febr. 12.	100 frt.
FESTETICS PÁL gróf, Budapest, Dégh (Veszprém vm.)	100 frt.
FESTETICS TASZILÓ gróf, Berzencze (Somogy vm.)	100 frt.
FISCHER KÁLMÁN.	100 frt.
FOGARASY MIHÁLY erdélyi püspök, † 1882. mart. 23.	100 frt.
FORSTER GYULA m. földhitelintézeti igazgató, Budapest,	100 frt.
FRAKNÓI VILMOS dr., vál. t., Budapest,	200 frt.
GHICZEY SAMU ügyvéd, Budapest,	100 frt.
GHYCY IGNÁCZ, † 1870. máj. 4.	100 frt.
GHYCY KÁLMÁN, † 1888. febr. 28.	100 frt.
GOROVE ISTVÁN, † 1881. máj. 31.	100 frt.
GÖRGEY GUSZTÁV. † 1883. jan. 27.	100 frt.
GÖRÖG GYULA fő-reálisk. tanár, Kassa	100 frt.
GRÜNWALD BÉLA. † 1891. máj. 4.	100 frt.
GYÖRFFY LÁSZLÓ nagyváradai prépost, † 1873. jul. 1.	100 frt.
HADIK-BARKÓCZY ILONA grófnő. † 1887. jan. 24.	100 frt.
HAYNALD LAJOS kalocsai érsek, † 1891. jul. 4.	100 frt.
HAJÓS JÓZSEF ifj.. Budapest,	100 frt.
HAMAR PÁL. † 1877. jan. 10.	100 frt.
HORNIG KÁROLY báró. püspök, Budapest, Veszprém,	100 frt.
HORVÁTH DÖME ny. kir. táblai tanács-elnök, Kecskemét.	100 frt.
HORVÁTH ELEK. † 1876. febr. 19.	100 frt.
HORVÁTH LAJOS orsz. képviselő. Budapest,	200 frt.
HORVÁTH MIHÁLY püspök, † 1878. aug. 19.	100 frt.
HUNFALVY PÁL. † 1891. nov. 30.	100 frt.
HUNYADY IMRE gróf. v. b. t. t., Budapest, Ürmény, Kéthely,	100 frt.
HUSZÁR IMRE, Rácz-Almás.	100 frt.
IPOLYI (STUMMER) ARNOLD nagyváradai püspök, † 1886. dec. 2.	1300 frt.
JÁLICS GÉZA. Budapest,	100 frt.
JÓSIKA SÁMUEL báró, Szurdok (Szilágy vm.)	200 frt.
KANDÓ KÁLMÁN. † 1888. máj. 7.	100 frt.
KARÁCSONYI GUIDÓ gróf. † 1885. sept. 15.	100 frt.
KARÁCSONYI JENŐ gróf. Budapest,	100 frt.
KARAP FERENCZ ny. curiai bíró, a m. főrendiház tagja, Budapest.	100 frt.
KÁROLYI GYÖRGY gróf. † 1877. nov. 9.	200 frt.
KÁROLYI GYULA gróf, † 1890. nov. 25.	100 frt.
KÁROLYI GYULA gróf özvegye szül. Pálffy Geraldine grófnő, Budapest.	200 frt.
KÁROLYI TIBOR gróf, Budapest.	100 frt.
KECZER MIKLÓS (Lipóczi) cs. és kir. kamarás. Budapest, Kassa.	100 frt.
KEMÉNY GÁBOR báró (Gyerőmonostori), † 1888. oct. 23.	200 frt.

KENDEFFY ÁRPÁD. † 1881. apr. 22.	100 frt.
KERKAPOLYI KÁROLY, † 1891. dec. 31.	100 frt.
KIRÁLYI PÁL orsz. képviselő, Budapest,	100 frt.
KISS MIKLÓS ifj., Nagy-Becskerek,	100 frt.
KLEKNER ALAJÓS dr. kir. jog-akadémiai igazgató, Kassa,	100 frt.
KÓCZÁN FERENCZ (Tűzberki), Budapest. Győmrő,	100 frt.
KOVÁCS EDUÁRD (Berenczei), Homok (Szatmár vm.)	200 frt.
KOVÁCS ISTVÁN (Nagy-Ajtai), † 1872. jan. 10.	100 frt.
KOVÁCS LŐRINCZ volt honvéd-őrnagy, Nagybánya,	100 frt.
KOVÁCS ZSIGMOND vespérmester püspök, † 1887. jun. 28.	100 frt.
KOVACSÓCZY ISTVÁN egri kanonok, † 1888. jun. 26.	100 frt.
KÓVÁRY LÁSZLÓ történetíró. Kolozsvár,	100 frt.
KRAJCSIK JÁNOS nyitrai nagyprepost, † 1880.	100 frt.
KRUESZ CHRYSOSTOM pannonhalmi főapát, † 1885. jan. 11.	100 frt.
KUN JÓZSEF. † 1885. jul. 25.	200 frt.
KUUN GÉZA gróf (Osdolai), Maros-Németi,	100 frt.
KUUN KOCSÁRD gróf (Osdolai), Algyógy,	100 frt.
LANFRANCONI ÉNEA. Pozsony,	200 frt.
LÁNYI GYULA, ügyvéd, Pozsony,	200 frt.
LÁZÁR MIKLÓS gróf, † 1889. jan. 7.	150 frt.
LÉVAY HENRIK (Kisteleki), Budapest,	200 frt.
LÉVAY SÁNDOR püspök, † 1873. nov. 9.	100 frt.
LIPOVNICZKY ISTVÁN nagyvárad püspök, † 1885. aug. 12.	100 frt.
LIPPERT ISTVÁN cs. és kir. alkonzul, Jassy (Románia),	100 frt.
LÓNYAY GÁBOR, † 1885. aug. 6.	100 frt.
LÓNYAY JÁNOS főispán, Máramaros-Sziget,	100 frt.
LÓNYAY MENYHÉRT gróf, † 1884. nov. 3.	100 frt.
LUCZENBACHER PÁL a m. főrendiház tagja, Budapest, Szob,	100 frt.
LUKÁCS ANTAL m. földhitelintézeti igazgató, Budapest,	200 frt.
LUKÁCS MÓRICZ, † 1881. nov. 5.	100 frt.
MAJLÁTH GYÖRGY országbíró. † 1883. mart. 29.	100 frt.
MAJLÁTH GYÖRGY gróf, Budapest, Zavar (Pozsony vm.)	200 frt.
MAJLÁTH JÓZSEF gróf, † 1875. jun. 25.	100 frt.
MAJTHÉNYI LÁSZLÓ báró (Kesseleőkeői), v. b. t. t., Budapest,	
Leszenye (Hont vm.)	100 frt.
MÁRIÁSSY ÖDÖN. Márkusfalva (Szepes vm.)	100 frt.
MÁRIÁSSY TIBORCZ, Márkusfalva (Szepes vm.)	100 frt.
MEDNYÁNSZKY DÉNES báró, Bécs,	100 frt.
MELCZER ISTVÁN (Kellemesi) vál. t., Budapest,	100 frt.
MIHALOVICS JÓZSEF zágrábi érsek, † 1891. febr. 19.	100 frt.
MIKÓ IMRE gróf (Hidvégi), † 1876. sept. 16.	1000 frt.
MILKOVICS IMRE, P.-Szentmihály (Komárom vm.)	100 frt.
MURÁNYI IGNÁCZ, † 1869. jun. 22.	100 frt.
NÁDASDY LIPÓT gróf, † 1873. jul. 18.	100 frt.

NAGY ELEK (Káli). † 1878. jan. 7.	100 frt.
NAGY FERENCZ. †.	100 frt.
NAGY JÓZSEF. Budapest,	100 frt.
NOPOSA FERENCZ báró, királyné ő Felsége főudvarmestere, Bécs.	100 frt.
NYÁRY ALBERT báró. † 1886. jan. 1.	100 frt.
NYÁRY ALFONZ báró. † 1871. apr. 16.	100 frt.
NYÁRY JENŐ báró. vál. t. Budapest, Piliny (Nógrád vm.)	100 frt.
ODESCALCHI ARTHUR szerémi herczeg, vál. tag. Szekiczó (Bars vm.)	200 frt.
ORBÁN BALÁZS báró, † 1890. apr. 19.	100 frt.
ORCZY GYULA földbirtokos. Hejő-Bába,	100 frt.
PÁLFFY JÓZSEF gróf. Vittencz. Szomolány.	100 frt.
PÁLFFY MIKLÓS herczeg (Erdődi), Budapest, Malaczka,	100 frt.
PÁLFFY SÁNDOR (Káson-Altizi) ügyvéd, Arad,	100 frt.
PÁLFFY-DAUN LIPÓT gróf teanói herczeg özvegye. szül. Lónyay Olga grófnő. Budapest,	100 frt.
PALLAVICINI EDE őrgróf, Budapest,	100 frt.
PAUER JÁNOS székesfehérvári püspök, † 1889. máj. 15.	100 frt.
PÉCHY MANÓ gróf. † 1889. júl. 24.	100 frt.
PESTY FRIGYES. † 1889. nov. 23.	100 frt.
PETROVAY GYÖRGY földbirtokos, Nagy-Kürü (Heves vm.)	100 frt.
PULSZKY FERENCZ alelnök. Budapest,	100 frt.
RADÁK ÁDÁM báró, Mikeszása,	100 frt.
RADVÁNSZKY BÉLA báró. vál. tag, Sajó-Kaza.	100 frt.
RADVÁNSZKY JÁNOS báró, Varsány,	100 frt.
RADVÁNSZKY KÁROLY földbirtokos, Sztárnya (Gömör vm.)	100 frt.
RÁTH GYÖRGY ny. kir. táblai tanács-elnök, Budapest,	100 frt.
REINER ZSIGMOND dr. ügyvéd, Budapest,	100 frt.
RIMÉLY KÁROLY társas kápt. kanonok, cz. apát. Pozsony,	165 frt.
RÓNAY JÁ CZINT püspök, † 1889. apr. 17.	100 frt.
SAMASSA JÓZSEF érsek. Eger,	200 frt.
SCHLAUCH LÖRINCZ püspök. Budapest, Nagyvárad,	100 frt.
SCHOSSBERGER ZSIGMOND báró (Tornyai), Budapest,	200 frt.
SCHUSTER CONSTANTIN püspök, Vác,	100 frt.
SIGRAY PÁL ügyvéd. Budapest,	100 frt.
SIMON ELEK id. † 1882. jan. 25.	100 frt.
SIMON ELEK ifj. †	100 frt.
SIMOR JÁNOS esztergomi érsek, † 1891. jan. 23.	200 frt.
SINA SIMON báró, † 1876. apr. 15.	100 frt.
SOMOGYI KÁROLY esztergomi kanonok, † 1888. mart. 20.	100 frt.
SOMSSICH PÁL † 1888. mart. 5.	100 frt.
STEIGER GYULA, Budapest,	100 frt.
STILLER MÓR dr. ügyvéd. Budapest,	100 frt.

SULYOK MOR † 1878. apr. 23.	100 frt.
SZABÓ ALBERT kir. táblai tahács-elnök, Budapest,	100 frt.
SZABÓ FERENCZ plebanus, Német-Elemér (Torontál vm.)	100 frt.
SZABÓ IMRE szombathelyi püspök, † 1881. febr. 28.	100 frt.
SZÁDECZKY LAJOS dr. vál. tag. Kolozsvár,	100 frt.
SZALACSY FARKAS földbirtokos. Vente (Zala vm.)	100 frt.
SZANISZLÓ FERENCZ nagyváradai püspök. † 1869. dec. 13.	100 frt.
SZAPÁRY GÉZA gróf, királyi főudvarmester. Budapest, Mura- Szombat,	100 frt.
SZÉCHÉNYI DÉNES gróf,	100 frt.
SZÉCHÉNYI GYULA gróf, kir. főajtónállómester. Budapest. Marczali,	100 frt.
SZÉCHÉNYI IMRE és DÉNES grófok, Horpács (Sopron vm.)	100 frt.
SZÉCHÉNYI JÁNOS gróf, † 1874. febr. 24.	100 frt.
SZENDE BÉLA volt m. kir. honv. min., † 1882. aug. 18.	100 frt.
SZENTANDRÁSSY LAJOS , † 1886. nov. 12.	200 frt.
SZILÁGYI VIRGIL . Budapest, Péczel,	100 frt.
SZINNYEI JÓSEF id., vál. tag, Budapest.	100 frt.
SZLÁVY JÓZSEF koronaőr, Budapest, Zsitva-Ujfalu.	100 frt.
SZMRECSÁNYI EMIL , Tereske (Nógrád vm.)	100 frt.
SZONTÁGH PÁL a m. főrendiház tagja, Horpács (Nógrád vm.)	100 frt.
SZÖGYÉNY-MARICH LÁSZLÓ id. országbíró, Budapest, Székesfe- hérvár. Csór,	100 frt.
SZTÁRAY ANTAL gróf, Budapest, Nagymihály.	100 frt.
THALLÓCZY LAJOS dr., vál. tag, Bécs,	100 frt.
THALY KÁLMÁN alelnök, Budapest, Pozsony.	100 frt.
TÁRKÁNYI BÉLA egri kanonok, † 1886. febr. 16.	100 frt.
TELEKI DOMOKOS gróf id., † 1876. máj. 1.	100 frt.
TELEKI DOMOKOS gróf özvegye szül. Teleki Klementina grófnő, Kolozsvár,	100 frt.
TELEKI GÉZA gróf id., v. b. t. t., orsz. képviselő. Budapest. Nagy-Somkút,	100 frt.
TELEKI SÁNDOR gróf, Nagybánya,	100 frt.
TISZA KÁLMÁN v. b. t. t., orsz. képviselő, Budapest, Geszt,	100 frt.
TISZA KÁLMÁNNÉ szül. Degenfeld-Schomberg Ilona grófnő, Budapest, Geszt.	200 frt.
TOLDY FERENCZ . † 1875. dec. 10.)*	
TOMASSEK TEKLA , † 1882. febr. 11.	100 frt.
TOMORY ANASZTÁZ , Budapest, Kun-Szentmiklós,	100 frt.
TORMA KÁROLY egyetemi tanár, Budapest,	100 frt.

*) Alapítványi levelét halála után a társulat beváltatlanul adta vissza családjának; nevét pedig nagy érdemeinek elismerése jeléül az alapító tagok sorába iktatta.

TÓTH LÖRINCZ kir. curiai tanács-elnök. Budapest,	100 frt.
TÜRR ISTVÁN olasz kir. tábornok, Budapest.	100 frt.
WAHRMANN MÓR orsz. képviselő, Budapest,	100 frt.
VASZARY KOLOS érsek. herczeg-prímás. Budapest. Esztergom.	200 frt.
VAY BÉLA báró, Alsó-Zsolca,	100 frt.
WEISZ BERNÁT , † 1888. mart. 31.	100 frt.
WENCKHEIM BÉLA báró, † 1879. jul. 7.	100 frt.
WENCKHEIM FRIGYES gróf. orsz. képviselő. Budapest,	200 frt.
WENZEL GUSZTÁV dr., † 1891. nov. 23.	100 frt.
WODIANER ALBERT báró, Budapest,	100 frt.
VOJNICS JAKAB (Bajsa), †	100 frt.
ZALKA JÁNOS püspök, Győr,	100 frt.
ZAMOYSZKY JÓZSEF gróf. Nemesic, Z	200 frt.
ZICHY ANTAL a m. főrendiház tagja, Budapest,	100 frt.
ZICHY FERENCZ gróf. kir. tárnokmester. Budapest. Vedröd,	100 frt.
Kálozd.	100 frt.
ZICHY HENRIK gróf. Budapest. Sopron,	100 frt.
ZICHY NEP. JÁNOS gróf, Budapest,	100 frt.
ZICHY JENŐ gróf, vál. tag, Budapest,	100 frt.
ZICHY KÁROLY gróf, † 1876. jun. 1.	100 frt.
ZSELENSKI RÓBERT gróf. Temes-Ujfalu,	200 frt.
ZSILINSZKY MIHÁLY főispán, vál. tag, Szentes,	100 frt.
ZSIVORA GYÖRGY , † 1883. nov. 30.	700 frt.

Vármegyék :

ABAÚJ vármegye közönsége	100 frt.
ARAD vármegye közönsége	100 frt.
BÁCS-BODROG vármegye közönsége	100 frt.
BARANYA vármegye közönsége	200 frt.
BARS vármegye közönsége	100 frt.
BÉKÉS vármegye közönsége	100 frt.
BEREG vármegye közönsége	100 frt.
BIHAR vármegye közönsége	100 frt.
BORSOD vármegye közönsége	100 frt.
CSIK vármegye közönsége	100 frt.
CSONGRÁD vármegye közönsége	100 frt.
FEHÉR vármegye közönsége	100 frt.
GÖMÖR vármegye közönsége	100 frt.
GYÖR vármegye közönsége	100 frt.
HEVES vármegye közönsége	100 frt.
JÁSZ-NAGY-KUN-SZOLNOK vármegye közönsége	100 frt.
KOMÁROM vármegye közönsége	100 frt.
LIPTÓ vármegye közönsége	100 frt.
MÁRAMAROS vármegye közönsége	100 frt.

MAROS-TORDA vármegye törvényhatósága	100 frt.
MOSONY vármegye közönsége	100 frt.
NÓGRÁD vármegye közönsége	100 frt.
NYITRA vármegye közönsége	100 frt.
PEST-PILIS-SOLT-KIS-KUN vármegye közönsége	100 frt.
POZSONY vármegye közönsége	100 frt.
SÁROS vármegye közönsége	100 frt.
SOMOGY vármegye közönsége	100 frt.
SOPRON vármegye közönsége	100 frt.
SZATMÁR vármegye közönsége	100 frt.
SZEPES vármegye közönsége	100 frt.
SZILÁGY vármegye közönsége	100 frt.
TEMES vármegye közönsége	100 frt.
TOLNA vármegye közönsége	100 frt.
TORONTÁL vármegye közönsége	100 frt.
TRENCSÉN vármegye közönsége	100 frt.
TURÓCZ vármegye közönsége	100 frt.
VAS vármegye közönsége	100 frt.
VESZPRÉM vármegye közönsége	200 frt.
ZALA vármegye közönsége	100 frt.
ZÓLYOM vármegye közönsége	200 frt.

Városok :

ARAD sz. kir. város közönsége	200 frt.
BESZTERCZEBÁNYA r. tan. város közönsége	100 frt.
BUDAPEST főváros közönsége	200 frt.
DEBRECZEN sz. kir. város közönsége	100 frt.
GYŐR sz. kir. város közönsége	100 frt.
HÓDMEZŐ-VÁSÁRHELY th. j. f. város közönsége	100 frt.
KASSA sz. kir. város közönsége	100 frt.
KECSKEMÉT th. j. f. város közönsége	100 frt.
KIS-UJSZÁLLÁS r. tan. város közönsége	100 frt.
KOLOZSVÁR sz. kir. város közönsége	100 frt.
KOMÁROM sz. kir. város közönsége	100 frt.
KÓHALOM város közönsége	100 frt.
MAROS-VÁSÁRHEY sz. kir. város közönsége	100 frt.
MEDGYES r. tan. város közönsége	100 frt.
NAGYBÁNYA sz. kir. város közönsége	100 frt.
NAGY-KÖRÖS r. tan. város közönsége	100 frt.
NAGY-SZOMBAT sz. kir. város közönsége	100 frt.
NAGYVÁRAD th. j. f. város közönsége	100 frt.
Ó-BECSE községe	100 frt.
PÁPA r. tan. város közönsége	100 frt.
PÉCS sz. kir. város közönsége	100 frt.

POZSONY sz. kir. város közönsége	100 frt.
RIMASZOMBAT r. tan. város közönsége	100 frt.
SEGESVÁR r. tan. város közönsége	100 frt.
SOPRON sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZABADKA sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZATMÁR-NÉMETI sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZEGED sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZÉKESEFEHÉRVÁR sz. kir. város közönsége	100 frt.
SZENT-ÁGOTA város közönsége	100 frt.
TEMESVÁR sz. kir. város közönsége	100 frt.

Egyéb testületek:

ELSŐ MAGYAR ÁLTALÁNOS BIZTOSÍTÓ-TÁRSASÁG Budapest.	200 frt.
PESTI HAZAI ELSŐ TAKARÉKPÉNZTÁR-EGYESÜLET Budapest.	200 frt.
A budapesti ev. ref. fő-gymnasiumi ifjúság ÖNKÉPZŐ-TÁRSULATA,	200 frt.
CSANÁD-MEGYEI TÖRTÉNELMI és RÉGÉSZETI-TÁRSULAT, M. kir. TENGHERÉSZETI HATÓSÁG Fiumében.	100 frt.
Jászóvári, prémontréi PRÉPOSTSÁG,	200 frt.
Temesvári TÁRSAS-KÖR	100 frt.
A veszprémi növendék papság PÁZMÁNY-KÖRE,	100 frt.
Zirczi cist. r. APÁTSÁG	100 frt.

Összesen: 41653 frt.

B) Külföldi tiszteleti tagok.

ALMBERG (Jalava) ANTAL. Helsingfors.	
ARNETH ALFRÉD lovag. a cs. és kir. állami levéltár igazgatója, Bécs.	
CAPASSO BARTOLOMEO. Nápoly.	
DUDIK BEDA FERENCZ sz. benedek-r. áldozó pap, történetíró. Brünn.	
† 1890. jan. 18.	
FETIS FERENCZ kir. könyvtárnok, Brüssel.	
FIEDLER JÓZSEF cs. és kir. állami levéltári aligazgató, Bécs.	
FLEGLER SÁNDOR tanár. Nürnberg.	
FOUCARD CESARE levéltár-igazgató, Modena.	
GACHARD M. levéltár-igazgató, Brüssel. †	
KOLLMANN JULIUS tanár, München.	
MINIERI-RICCIO CAMILLO levéltár-igazgató, Nápoly. †	
MIRCSE JÁNOS (Barátosi) történetíró, Velence. † 1883. jan. 21.	
MUNIF pasa, török csász. közoktatásügyi minister, Konstantinápoly.	
RUELENS KÁROLY kir. levéltárnok, Brüssel.	
SAYOUS EDUÁRD tanár. történetíró, Besançon.	
SCHRAUFF KÁROLY cs. és kir. állami levéltárnok, Bécs.	

C) Évdijas rendes tagok:

- Abaffy* Ágost, földbirtokos
Felső-Lehota.
- Abrahám* Gyula. polgári és
népiskolai tanító. Nagy-
Kanizsa.
- Ács* Rudolf, megyei levéltár-
nok, Veszprém.
- Acsády* Ignác dr., hirlapíró,
Budapest.
- 5 *Acsády* Jenő, mérnök, Bu-
dapest.
- Adler* Samu, Hajdu-Szo-
boszló.
- Aldássy* Antal, tanárjelölt,
Budapest.
- Aldori* Bertalan, Fegyvernek.
- Alexander* Bernát dr., fő-
reálisk. tanár. Budapest.
- 10 *Alexi* György dr., Budapest.
- Alleker* Lajos, gymn. tanár,
Nyitra.
- Amberger* Gyula, sz. Ferencz-
rendi tart. főnök. Budapest.
- Ambró* Béla, követségi titkár,
Róma.
- Andaházy* Géza (Andaházai),
alispán, Bölcsháza, Liptó-
Szentmiklós.
- 15 *Andaházy* Pál, Nagy-Kola-
csin.
- Andrásovics* Béla, kir. curiai
bíró. Budapest.
- Andrasovszky* Adolf, Ko-
lozsvár.
- Andrássy* Gyula, Köbölkut.
- Andrássy* János, kanonok,
sz. sz. ülnök. Nagyvárad.
- 20 *Andrássy* Kálmán, áldozó
pap, Kétegyháza.
- Andreánszky* Gábor báró,
Petény.
- Angyal* Dávid dr., tanár.
Budapest.
- Angyal* Gyula. min. titkár.
Budapest.
- Angyal* József, kir. kincst.
j. ü. aligazgató, Budapest.
- 25 *Apor* Gábor báró, főispán,
Kőrispatak, Segesvár.
- Apor* Irma bárónő, alapít-
ványi hölgy. Abbazia.
- Apponyi* Albert gróf, orsz.
képviselő, Budapest.
- Apponyi* Géza gr. Hőgyész.
- Aray* Károly, kir. törvény-
széki bíró, Szolnok.
- 30 *Árkay* Kálmán, ügyvéd, Bu-
dapest.
- Ároka* Antal dr., honvéd ez-
red-orvos, Székesfehérvár.
- As* Nándor (Astenbergi), ny.
curiai bíró, Zombor.
- Ábács* József, urad. jószág-
igazgató. Zsombolya.
- Babura* László, plebanus,
Kézsmárk.
- 35 *Bacsárdy* Károly, Ghimes.
- Badics* Ferencz dr., áll.
reálisk. tanár, Budapest.
- Baditz* Lajos, kir. közjegyző,
Kapuvár.
- Bajkó* Péter, honvéd száza-
dos, Csik-Szereda.
- Bakó* Pál (Kürthi), földbirtok-
os, Gyöngyös.
- 40 *Bakó* Péter dr., orvos, Déva-
Ványa.
- Bakos* Gábor, ügyvéd. Buda-
pest.
- Bakos* Imre dr., ügyvéd, Deb-
reczen.
- Bakos* János. kir. táblai bíró;
Budapest.
- Baksay* Sándor, ev. ref. lel-
kész, Kun-Szentmiklós.
- 45 *Balassa* Lajos, ev. ref. lelkész,
Nagy-Acsád.
- Balás* Ignác, ügyvéd, Gyön-
gyös.
- Balázs* József, ügyvéd, Ba-
lassa-Gyarmat.
- Balássy** Ferencz. (Bethlen-
falvi), vál. tag. Maklár.
- Baltzár* Ágoston. polg. isk.
igazgató, Mór.
- 50 *Bálics* Lajos, tanulmányi fel-
ügyelő, Győr.
- Balog* János. kegyes-r. ál-
dozó pap, gymn. tanár,
Nagy-Károly.
- Bálint* Venant. főgymn. ta-
nár. Győr.
- Bálint* József báró. Nagy-
Ernye.

- Ballagi* Aladár dr., vál. tag, Budapest.
- 55 *Ballagi* Géza dr., vál. tag, Sárospatak.
- Ballon* Adolf Alajos, postatktári tiszt, Budapest.
- Palogh* Imre, Szabadszállás.
- Balugyánszky* Béla, gymn. tanár, Zsolna.
- Bán* Elemér, kir. közjegyző, Körmöczbánya.
- 60 *Bangha* Sándor dr., megyei tisztügyiész, Nyitra.
- Bánó* Árpád, Osztropataka.
- Bánó* Géza, Ternye.
- Bánó* György, Zsálmány.
- Bánó* József idős, vál. tag, Osztropataka és Budapest.
- 65 *Bánóczy* József dr., tanár, Budapest.
- Barabás* Domokos, főreálisk. tanár, Nagy-Kálló.
- Barabás* Samu, vál. tag, Budapest.
- Baráth* Ferencz, főgymn. tanár, Budapest.
- Barcsák* Lajos, polg. isk. tanár, Szeged.
- 70 *Barcza* Gábor, kir. táblai bíró, Budapest, Rácz-Almás.
- Bárczay* Oszkár, kamarás, Budapest.
- Barkassy* Géza, min. oszt. tanácsos, Budapest.
- Barna* Ferdinánd, ny. muzeumi könyvtárőr, Budapest.
- Baross* Miklós, Deménd.
- 75 *Baróti* Lajos, polg. isk. tanár, Budapest.
- Bartalus* János, ev. ref. lelkész, Bukarest.
- Bartók* Géza, Budapest.
- Bartos* József, kegyesrendi főgymn. tanár, Budapest.
- Baruch* Mór dr., orvos, Nyíregyháza.
- 80 *Basch* Gyula, mérnök, Budapest.
- Batka* Tivadar, városi tisztviselő, Pozsony.
- Báttaszék*y Lajos dr., ügyvéd, Békés-Csaba.
- Batthyány* József gróf, Fel-Bár.
- Bay* Ilona, Debreczen. L. az alapítók közt is.
- 85 *Bayer* József, főgymn. tanár, Budapest.
- Beck* István, városi osztályjegyző Szeged.
- Beck*, udv. könyvtáros, Bécs.
- Becske* Bálint, m. kir. pénzügyigazgató, S.-A.-Ujhely.
- Begyáts* Lajos, vasuti hivatalnok, Kolozsvár.
- 90 *Behányi* Jenő dr., cs. és kir. ezredorvos, Török-Becse.
- Bejczy* Sándor, ügyvéd, Sopron.
- Beke* Antal, kanonok, Gyulafehérvár.
- Békffy* Remig, cist. r. áldozó pap, főgymn. tanár, Pécs.
- Békessy* László, gazd. tanint. igazgató, Debreczen.
- 95 *Bella* Lajos, főreálisk. tanár, Sopron.
- Bencsik* József dr., ügyvéd, Budapest.
- Benda* Kálmán, ügyvéd, Beregszász.
- Benedek* István, honvéd alezredes. Kézdí-Vásárhely.
- Beniczky* Árpád, Pusztá-Lázi.
- 100 *Benő* János, gymn. igazgató. Kis-Ujszállás.
- Beöthy* Zsolt dr., egyetemi tanár, Budapest.
- Berczik* Árpád, min. tanácsos, Budapest.
- Berecz* Ábel, ügyvéd, Sopron.
- Berényi* Gyula, kir. járásbíró, Karczag.
- 105 *Beretvás* Endre, Budapest.
- Berger* Sámuel ifj., könyvtáros, Nagyvárad.
- Berghoffer* József dr., főgymn. igazgató, helyettes tanfelügyelő, Fiume.
- Berkesz*i István dr., főreálisk. tanár, Temesvár.
- Beerwaldszky* János, lelkész, Odorin.
- 110 *Berwörth* Frigyes, főgymn. tanár, Segesvár.

- Berzeviczy* Albert dr., államtitkár, orsz. képviselő. Budapest.
- Berzeviczy* Béla. Hamborg.
- Berzeviczy* Edmund. Berzevicze.
- Berzeviczy* Egyed. Bárcza.
- 115 *Bésán* Mihály. kir. közjegyző, Lugos.
- Bessenyei* Mihály. Nagy-Szalonta.
- Bethlen* András gróf. földmiv. ügyi miniser. Budapest.
- Bethlen* Bálint gróf. Gyéres.
- Bethlen* Pál gróf. Bethlen.
- 120 *Bezerédy* Andor. P. Jegenyés.
- Bydeskulthy* Gyula (Ippi). cz. kanonok és plebanus. Kápolna.
- Bihary* Géza. Nyitra-Ujlak.
- Bihary Sándor**, főgymn. tanár. Maros-Vásárhely.
- Bikkessy* Károly Béla. Bécs.
- 125 *Bing* Rezső. Arad.
- Biró* Mór, cist. r. tanár, jószágkormányzó. Pozsony-Csákány.
- Bischitz* Mór, birtokos, Ozora.
- Blaskovichné* özvegy. szül. Latinovics Malvin, Budapest.
- Bloch* Henrik dr., orsz. rabbi-képző int. tanár. Budapest.
- 130 *Bock* János, Budapest.
- Boczkó* Sámuel, városi főkapitány, Debreczen.
- Bod* Gyula. kir. törvényszéki bíró. Deés.
- Bod* Péter, tanár, Nagy-Szeben.
- Bóday* Ferencz. földbíró, Szentmihály.
- 135 *Bodnár* Zsigmond, főrealisk. tanár, Budapest.
- Bodó* Lipót, Szelezsény.
- Bodrogi* János, bölcsészethallgató. Kolozsvár.
- Boér* Miklós. nevelő, Szilágy-Cseh.
- Boér* Sándor, főszámzéki vizsgáló, Budapest.
- 140 *Boga* Károly. Bécs.
- Bogisich* Mihály, esperes-plebanus, Budapest.
- Bolgár* Emil. kir. táblai bíró, Pozsony.
- Bolkay* Vilmos. prem. r. főgymn. tanár. Nagyvárad.
- Bonc* Ödön dr., vál. tag, Budapest.
- 145 *Borbély* Sámuel. áll. tanító-képző int. igazgató. Székely-Keresztur.
- Boromisza* István. tanítónő-képezdei tanár. Kalocsa.
- Boros* Béni. vasuti igazgató-főmérnök. Arad.
- Borovszky* Samu dr., vál. tag, Budapest.
- Bortnyik* György. ev. lelkesz. Kölcse.
- 150 *Bory* Kálmán, min. titkár, Budapest.
- Bosznay* István, kereskedő, Debreczen.
- Bölöni* Sándor ifj., a Bihar-megyei muzeum öre. Nagy-Várad.
- Börösök* Andor. egyetemi tanuló, Budapest.
- Böszörményi* Elek. Szatmár.
- 155 *Brankovits* György, Budapest.
- Braun* Lajos. gyógyszerész, Budapest.
- Brodszky* Béla, Köröshegy.
- Bródy* Sándor. író. Budapest.
- Brummann* Vilmos. kir. járásbíró, Bártfa.
- 160 *Buchsbaum* Dezső. az aradi első takarékpénztár főkönyvelője, Arad.
- Budaházy* István. földbíró, Debreczen.
- Budaváry** József, főgymn. tanár. Nyitra.
- Bugyi* Ferencz. háztulajdonos, Budapest.
- Bulyi* Dezső. ügyvéd, Kassa.
- 165 *Bunyitay* Vincze, vál. tag, Nagyvárad.
- Burián* János. ügyvéd, Esztergom.
- Burián* R. László, ministeri számtiszt. Budapest.
- Burián* Pál. kir. táblai bíró, Temesvár.
- Butykay* József. mérnök, Miskolc.

- 170 *Buzinkay* Gyula dr., egészségügyi felügyelő, Budapest.
Buzna Alajos, honvéd-százasos, Székesfehérvár.
- Cahn-Speyer* Lajosné, Bécs.
Chernel Ignác, Eötvös-Könyi.
Cherven Flóris dr., főgymn. tanár, Budapest.
- 175 *Chrenóczy-Nagy* József, cs. és kir. állami főszámszéki tanácsos, Bécs.
Conlegner Károly tanár, Néver.
Crouy Endre gróf, Szécsénke.
Csacskó István, városi pénztárnok, Nyitra.
Csáky Vidor gróf, Szepes-Görgő.
- 180 *Csánki* Béla, ügyvéd, Szeghalom.
Csánki Dezső dr., vál. tag, Budapest.
Csányi Ferencz, kir. táblai bír., Kolozsvár.
Csaplár Benedek vál. tag, Budapest.
Csarada János dr., egyetemi ny. rk. tanár, Budapest.
- 185 *Császár* Ferencz (Kolgyári), földhitelintézeti tisztviselő, Budapest.
Csathó Ferencz, kir. táblai tanácselnök, Debreczen.
Csávássy Gyula, kir. főügyész, Kolozsvár.
Csekey Flóris, ügyvéd, Léva.
Csemegi Károly, curiai tanácselnök, Budapest.
- 190 *Csenkey* Géza, kir. törvényszéki elnök, Veszprém.
Csepicsányi Ferencz, megyei fő-ügyész, Kis-Csepicsány.
Cséplő Péter, prémontrei főgymn. tanár, Nagyvárad.
Cseppan Rezső, polgári iskolai tanár, Pozsony.
Cserhalmi József, gymn. igazgató, Debreczen.
- 195 *Cserna* Károly, festőművész, Budapest.
Csernátóni Gyula, tanfelügyelő, Besztercze.
- Csernátony* Lajos, Budapest.
Cserny Ernő, gymn. tanár, Gyöngyös.
Csefe Kálmán, fővárosi tisztí ügyész, Budapest.
- 200 *Csiky* Kálmán dr., műegyetemi ny. r. tanár, Budapest.
Csiky László, Lugos.
Csiky Viktor dr., egyetemi tanár, Kolozsvár.
Csillaghy György, kir. törvényszéki bír., Nyitra.
Csoma József, Devecser.
- 205 *Csongvay* Lajos, ügyvéd, kamara-elnök, Maros-Vásárhely.
Csontos János, vál. tag, Budapest.
Csösz Imre dr., kegyesrendi áldozó pap, gymn. tanár, Rózsahegy.
Czeiner József, főgymn. tanár, Budapest.
Czeizel Venancz, Sóskut.
- 210 *Czékus* László, ev. lelkész, Abauj-Szántó.
Czelláth Bálint, ügyvéd, Miskolcz.
Czigler Ignác, főreáliskolai tanár, Besztercebánya.
Czímer Károly, felsőbb leányiskolai igazgató, Szeged.
Czink Lajos, kereskedelmi akadémiai tanár, Fiume.
- 215 *Czobor* Béla dr., vál. tag, Budapest.
Czorda Bódog, igazságügyi államtitkár, Budapest.
- Dancs** László, Kövecses.
Dániel Gábor (Vargyasi), Budapest.
Dánkánics Jeremiás, Szent Vazul-rendi áldozó pap, Munkács-Csernekhegy.
- 220 *Dankó* József, prépost, pristinai cz. püspök, Pozsony.
Daray Vilmos, földbirtokos, Kis-Kőrös.
Daróczy István (Király-Daróczy), törvényszéki elnök, Székesfehérvár.
Daróczy Mihály, ügyvéd, Sajó-Szentpéter.

- Darvai* Mór dr., főgymn. tanár. Arad.
- 225 *Darvas* Albert özvegye, szül. Bay Erzsébet. Debreczen.
- Darvas Gábor**, Szolnok.
- Deák* Lajos (Köpeczi), tanfelügyelő. Maros-Vásárhely.
- Debreczeni* János (Zágoni), főkápt. kanonok, Eger.
- Debreczeni* Miklós, kir. táblai bíró, Budapest.
- 230 *Dedek* Crescens Lajos. vál. tag, Budapest.
- Dégen* Gusztáv dr., orsz. képviselő, Budapest.
- Dégen* Titusz, plebánus, Budapest.
- Degenfeld* József gróf. Csomaköz.
- Deil* Jenő, kereskedelmi és ipar-kamarai titkár. Kassa.
- 235 *Dékány* Lajos, tanár. Pódlin.
- Demjanovich* Emil dr., orvos, Budapest.
- Demkó* Kálmán dr., főreáliskolai igazgató, Lőcse.
- Dercsényi* Kálmán, kir. közjegyző, Nagymihály.
- Des Combes* Henrik, ügyvéd, Debreczen.
- 240 *Déray* Gyula dr., kir. járásbíró, Kun-Szentmárton.
- Déray* József, pénzügyigazgatóügyi irodavezető, Szegszárd.
- Desseuffy* Arisztid, képviselőházi háznagyti titkár, Budapest.
- Desseuffy* Emil gróf, Budapest.
- Dezseffy* Gyula, plebánus, Szentmárton-Káta.
- 245 *Dimitrievics* Milán, főgymn. tanár, Karlovicz.
- Dingha* Árpád, kir. járásbíró, Nyitra.
- Doba* István, ügyvéd, Kun-Szentmárton.
- Dobóczky* József, honvédszázados, Budapest.
- Dobóczky* János, plebánus, Nyír-Adony.
- 250 *Dobosfy* Alajos, kir. táblai bíró, Nagyvárad.
- Dobrowsky* Ágost, könyvtáros. Budapest.
- Doby* Antal (Feöldi). kir. sőtárnok. Bártfa.
- Dókus* Gyula (Csabai), megyei főjegyző, S. A.-Ujhely.
- Dolánszky* Alajos, plebánus, Ecséd.
- 255 *Domaniczky* István, honvédszázados, Budapest.
- Domján* Elek, ev. theologus, Tübingen.
- Domokos* József, polgári iskolai tanár. Homonna.
- Dósa* Gábor, kir. táblai bíró, Maros-Vásárhely.
- Dosztál* Gaudenz, szent-Ferencz-rendi házfőnök, Budapest.
- 260 *Dörre* Tivadar, mérnök, Budapest.
- Dőry* József (Jobaházi), Dombovár.
- Dőry* József báró, főispán, Nagyvárad.
- Dőry* Pál, főszolgabíró, Bonyhád.
- Drahotusky* Ferencz. cz. kanonok. Privigye.
- 265 *Draskóczy* Lajos, ev. lelkész, Hódmező-Vásárhely.
- Drohobeczky* Gyula, körösi gör. kath. püspök. Körös (Horvátország).
- Dudás* Gyula dr., tanár Zombor.
- Duka* László dr., kir. törvénytudó bíró, Nagy-Becs-kerek.
- Éble* Gábor, uradalmi pénztárnok. Budapest.
- 270 *Eckhart* Ede, az aradi első takarékpénztár vezér-titkára. Arad.
- Egerszeghy* Mihály, vasuti tisztviselő, Budapest.
- Eggenberger* könyvtáros czég, Budapest.
- Egry* Kálmán, kir. táblai bíró, Debreczen.
- Elek* Salamon. Szelevény.

- 275 *Emich* Gusztáv, vál. tag.
Budapest.
- Endrényi* Antal. árvaszéki
elnök, Szeged.
- Endrődy* Gyula. főgymn.
tanár, Nyitra.
- Enyedy* Lukács. min. oszt.
tanácsos, Budapest.
- Eösz* Ferencz, uradalmi fő-
tiszt, Budapest.
- 280 *Eötvös* Károly, ügyvéd, Buda-
pest.
- Eötvös* Loránd báró, egye-
temi tanár. a M. T. Akad.
elnöke, Budapest.
- Ercsey* Sándor. földbirtokos,
Nagy-Szalonta.
- Erdélyi* László. szent bene-
dek-rendi pap, Budapest.
- Erdélyi* Pál, muzeumi tiszt-
viselő, Budapest.
- 285 *Erdő* Imre, ügyvéd, Técső.
- Erkel* Ödön, takarékpénztári
tisztviselő, Budapest.
- Erődi* Béla dr., a F. J. ne-
velő intézet kormányzója,
Budapest.
- Esterházy* Ferencz gróf,
Deveser.
- Esterházy* István gróf, Po-
zsony.
- 290 *Esterházy* Miklós Ernő gróf,
Pozsony.
- Esterházy* Miklós Móricz
gróf, Csákvár.
- Eöva* Ernő, ügyvéd, Miskolcz.
- Fábry* Lajos, földhitelinté-
zeti tisztviselő, Budapest.
- Fábry* Nándor, takarékpénz-
tári könyvelő, Mosony.
- 295 *Fabri* Pál, prém. kanonok,
Keszthely.
- Falk* Miksa dr., orsz. kép-
viselő, Budapest.
- Farkas* Balázs, Petneháza.
- Farkas* Ödön, földbirtokos,
Imreháza.
- Fáy* László, Nyustya.
- 300 *Fazekas* Sándor, főreál-isk.
igazgató, Debreczen.
- Fechtig* Imre báró, Tisza-Ug.
- Fehér* Sámuel, ev. lyceumi
tanár, Sopron.
- Feiler* Mihály, laptulajdonos
és szerkesztő, Pécs.
- Fejérfataky* László dr., vál.
tag, Budapest.
- 305 *Fekete* Alajos dr., törvény-
széki orvos, Lugos.
- Fekete* Elek, építész, Buda-
pest.
- Fekete* Ferencz, jogakad.
tanár, Eger.
- Fekete* József, lapszerkesztő,
Budapest.
- Felméri* Albert, tanító-képez-
dei tanár, Csáktornya.
- 310 *Fenyvesi* Adolf, orsz. gy.
gyorsírófőnök, Budapest.
- Fenyvessy* Ferencz dr., orsz.
képviselő, Budapest.
- Ferencz* József, unit. püspök,
Kolozsvár.
- Ferenczy* Elek, Hajdu vme
főszolgabírája, Debreczen.
- Ferenczy* Miklós, ügyvéd,
Kolozsvár.
- 315 *Ferenczi* Zoltán dr., egyetemi
könyvtár-igazgató, Kolozs-
vár.
- Fest* Aladár, főgymn. tanár,
Fiume.
- Festetics* Géza gr., Budapest.
- Fésüs* György dr., jogakad.
tanár, Pozsony.
- Finály* Henrik dr., egyetemi
tanár, Kolozsvár.
- 320 *Findura* Imre, az Orsz. stat.
hiv. könyvtárnoka, Vác.
- Firtinger* Jakab, k. r. áldozó
pap és tanár, Budapest.
- Fischer* Jenő (Farkasházi),
Tata.
- Fischer* Vilmos, az »A s s i -
c u r a z i o n i G e n e -
r a l i s« bizt. társ. czéggveze-
tője, Budapest.
- Fittler* Béla, ügyvéd, Székes-
fehérvár.
- 325 *Fojthó* Mtyás, r. k. káplán,
Szenterzsébet.
- Foltin* János, esperes-pleba-
nus, Miskolcz.
- Forgách* István gróf, Nagy-
Szaláncz.
- Forgách* Károly gr., Ghimes.
- Forgách* László gr., Mándok.

- 330 *Forgách* Sándor gróf, Alsó-Kemencze.
Forray János, plebanus, Vámos-Család.
Földes Gyula, ügyvéd, Pozsony.
Földes János, kir. törvényszéki bíró, Arad.
Földi János, réal-isk. tanár, Sümeg.
335 *Fraenkel* Sándor, ügyvéd, Budapest.
Francsics Norbert, szentbenedek-rendi fő-gymn. igazgató és házfőnök, Győr.
Franke Pál, könyvtáros, Budapest.
Franzen Alajos, gymn. tanár, Szakolcza.
Fráter Imre dr., főorvos, megyei kórházi igazgató, Nagyvárad.
340 *Fredlicska* Kálmán, ügyvéd, Nyiregyháza.
Frideczky Timót, Kaplath.
Fülöp József, megyei kiadó, Budapest.
Fürdők István, honvéd alezredes, B.-Gyula.
Füssy Tamás, perjel, Zala-Apáti.
345 *Gaál* Endre, ev. ref. főgymn. tanár, Kis-Kun-Halas.
Gál Ernő, ügyvéd, Budapest.
Galgóczy János, Budapest.
Gálocsy Dezső, gazd. egyleti titkár, Ungvár.
Gansel Lipót, könyvtáros, Trencsén.
350 *Gaar* Vilmos dr., ügyvéd, Sopron.
Garam Jenő, kir. táblai bíró, Debreczen.
Gecser Béla, polg. isk. tanár, Pancsova.
Geisz László, földbirtokos, P.-Hencse.
Gelléri Mór, orsz. ipar-egyesületi titkár, Budapest.
355 *Genthon* Ferencz d., kir. alügyész, Nagyvárad.
Geréb János, ügyvéd, Sepsiszentgyörgy.
Géresi Kálmán, vál. tag, Debreczen.
Gergely Sámuel dr., egyetemi m. tanár, Kolozsvár.
Gerold et Comp. czég, Bécs.
360 *Gervay* Mihály, főrendiházi tag, Budapest.
Ghyecz Imre, Csendes-pusztá.
Ghy József, Szentmihály.
Giesswein Sándor, szentszéki jegyző, Győr.
Ghillányi József, Eperjes.
365 *Gódor* Gyula, megyei ellenőr, Aranyos-Marót.
Goldberger Samu, polg. isk. tanár, Nagy-Szombat.
Goldstein Izidor, kir. táblai fogalmazó, Budapest.
Gombóc Miklós, ev. lyceumi tanár, Sopron.
Gombos Kálmán, kir. aljárásbíró, Kismarton.
370 *Gond* Ign., plebanus, Stomfa.
Gorove Jánosné, szül. Noszlopy Stephanie, Budapest.
Gosztonyi Jenő, r. kath. s. lelkész, Duna-Szekcső.
Görgöy István, kir. közjegyző, Budapest.
Graenzenstein Béla, min. tanácsos, Budapest.
375 *Grill* Károly, könyvtáros, Budapest.
Gróó Vilmos, kir. tanfelügyelő, Rimaszombat.
Grötschel Imre, az orsz. közp. takarékpénztár igazgatója, Budapest.
Grün Zsigmond, dr. járási orvos, Nagy-Kálló.
Grünwald Agoston, városi tanácsnok és számvevő, Bártfa.
380 *Gyalui* Farkas, egyetemi könyvtári tiszt, Kolozsvár.
Gyárfás Tihamér dr., Udvard.
Gyárfás József (Léczfalvi), kir. táblai bíró, Maros-Vásárhely.
Gyárfás Zsigmond (Léczfalvi), kir. táblai bíró, Maros-Vásárhely.
Gyenes József, ny. kir. törvényszéki bíró, Szolnok.

- 385 *Győrffy* Aladár. vasáros, Debreczen.
Győrffy János. ügyvéd. Nagy-Kanizsa.
György Aladár. az orsz. statisztikai hivatal bel-tagja. Budapest.
György Endre. Budapest.
Györy Árpád (Nádudvari), cs. és kir. állami ltári fogalmazó. Bécs.
- 390 *Györy* Elek, orsz. képviselő, Budapest.
Györy Elek. collegiumi pénztárnok. Debreczen.
Gyúbek Ferencz. Kassa.
Gyulai Pál. egyet. tanár, a főrendiház tagja. Budapest.
Gyulai Rudolf. szent-benedek-rendi gymn. tanár, Komárom.
395 *Gyurátz* Ferencz. ev. lelkész, egyházkerületi főjegyző, Pápa.
Gyurgyik Gyula (Jókosfalvi). Budapest.
Gyurinka Antal, esperes-plebanus. Nagy-Kőrös.
Gyürky Ödön (Gyürki), a katolikus kör titkára. Budapest.
- Haan* Béla. ügyvéd. Békéscsaba.
- 400 *Haas* Lőrincz. tanuló. Levél.
Hadik Béla gróf. Pozsony és Budapest.
Hadik Endre gróf. Tavana.
Hagara Viktor. Budapest.
Hahnenkamp Sándor. plebanus. Védény.
- 405 *Hajnik* Imre dr.. vál. tag, Budapest.
Hajós János. ny. min. tanácsos. Kolozsvár.
Halász Ferencz. városi kapitány. Máramaros-Sziget.
Halász Ignác dr.. főreálisk. tanár. Székesfehérvár.
Halász László, főgymn. igazgató. Lőcse.
- 410 *Hampel* József dr.. vál. tag, Budapest.
- Hampel* Józsefné született Pulszky Polixena. Budapest.
- Hamzus* Gellért, cist. r. katli. főgymn. tanár. Székesfehérvár.
- Hanthó* Lajos. fő-reáliskolai tanár és igazgató, Arad.
- Harmath* Károly. ág. ev. főgymn. tanár, Pozsony.
- 415 *Hatala* Péter dr., egyetemi tanár. Budapest.
Haudek Ágoston. tanár, Róma.
Havas Béla, tanár. Kőrmöcsbánya.
Havas Sándor. ny. államtitkár. Budapest.
Havlicsek Vincze. r. k. káplán. Pozsony.
- 420 *Havriday* Sándor. v. jegyző, Kis-Szeben.
Heckel Károly, ügyvéd. Miskolcz.
Hecsér István, kir. közjegyző, Nagy-Szalatna.
Hegedüs János dr., orvos, Budapest.
Hegedüs József. jószágigazgató, Budapest.
- 425 *Hegedüs* Sándor, orsz. képviselő. Budapest.
Hegyesi Márton, ügyvéd, Nagyvárad.
Heinrich Gusztáv dr., egyetemi tanár, Budapest.
Helez János, főgymn. tanár, Nagy-Szombat.
Hell Miksa, káptalani ügyész, Pozsony.
- 430 *Hellebrant* Árpád. akadémiai könyvtártiszt. Budapest.
Hemmen Ferencz, esperes-plebanus. Új-Arad.
Herbst János, Lovász-Patona.
Herczeg Ferencz. honvédbadnagy. Ágris.
Herr Ödön. főgymn. tanár, Nagy-Becskerek.
- 435 *Hetényi* Kálmán, állami tanító-képezdei igazgató, Máramaros-Sziget.
Heresi József, lapszerkesztő, Budapest.

- Hidassy* Kornél. püspök. Szombathely.
- Hlatky* József. főreáliskolai tanár, Kőrmöczbánya.
- Hodinka* Antal, a cs. és kir. hitbiz. kvt. scriptora, Bécs.
- 440 *Hodoly* László. főgymn. igazgató, Ungvár.
- Hodossy* Lajos dr., kir. törvénytudó bíró, Szeged.
- Hoffer* Endre (schavniczai), főreálisk. igazgató, Szeged.
- Hofer* Károly, főreáliskolai igazgató, Budapest.
- Hoffmann* Arnold, papnövtanár, Kassa.
- 445 *Holdházy* János (főhercegi nevelő). cz. apát. győri egyh. kanonok, főesperes, Alcsútl.
- Hollaky* Imre. Déva.
- Hollósy* Kálmán. ev. theologus. Sopron.
- Hóman* Ottó. tanker. főigazgató, Budapest.
- Homolya* István. felsőbb leányisk. tanár, Kolozsvár.
- 450 *Horpáczky* Ignác dr., orvos, Budapest.
- Horváth* Ádám dr., orsz. képviselő, Budapest.
- Horvát* Árpád dr., vál. tag, Budapest.
- Horváth* Bálint. sz. benedekrendi középisk. tanárképző int. tanár. Pannonhalma.
- 455 *Horváth* Danó, árvaszéki ülnök. B.-Gyarmat.
- Horváth* Emil. Budapest.
- Horváth* János dr., ügyvéd, Budapest.
- Horváth* Jenő (Rónai), honv. őrnagy, Pozsony.
- Horváth* Kristóf. r. kath. főgymn. tanár, Sopron.
- 460 *Horvát* Lajos, győr-újvárosi plebanus, Győr.
- Horváth* Lajos, Pápa.
- Horváth* Lipót. Világos.
- Hosszu* Lajos. Budapest.
- Hűgyes* Endre dr., egyet. tanár. Budapest.
- Hörk* József. theologiai tanár, Eperjes.
- 465 *Hradszky* József. prépost-plebanus. Szepes-Igló.
- Huber* Alfonz dr., egyetemi tanár, Bécs.
- Hubert* János, jogakadémiai tanár, Eger.
- Hubert* Ottó. Máramaros-Sziget.
- Huberth* Vilmos. ügyvéd, Léva.
- 470 *Hudra* János. k. r. áldozó pap és tanár, Kolozsvár.
- Husz* Lajos, tanító. Debreczen.
- Huszár* Flóris. plebanus, Vinna.
- Huszka* József, főgymn. rajztanár. Budapest.
- Hübert* Károly, postafőnök Budapest.
- 475 *Illéssy* János dr., orsz. ltári fog. tiszt. Budapest.
- Imets* Fülöp Jákó. kanonok-plebanus. Gyulafehérvár.
- Imrich* Győző. gyógyszerész, Székesfehérvár.
- Incze* Károly. Zovány.
- Inkey* Imre báró, Raszinja.
- 480 *Inkey* László (Pallini), földbirtokos, Budapest.
- Irinyi* István dr., ügyvéd, Debreczen.
- Ivánfi* Ede, tanár, Magyar-Óvár.
- Ivánka* Zsigmond, Budapest.
- Iványi* István. főgymnasiuniumi tanár, Szabadka.
- 485 *Jakab* Elek, vál. tag, Budapest.
- Jakab* Péter, ügyvéd, Máramaros-Sziget.
- Jakabfalvai* Gyula, kir. curiai bíró, Budapest.
- Jakobei* Dezső. polgári isk. tanár, Homonna.
- Janó* Albert, ev. ref. lelkész, Hátszeg.
- 490 *Jánosi* Sándor dr., ügyvéd, Veszprém.
- Janovszky* László, főgymn. tanár. Trencsén.
- Jedlicska* Pál, plebanus. Felső-Diós.

- Jékely* Zsigmond, Fehérgyarmat.
- Jelenffy* Kornél, kir. törvényszéki elnök. Debreczen.
- 495 *Jencsik* János, mészáros mester. Homonna.
- Jeney* Ernő, fő-apátsági jószágkormányzó. Komárom-Füss.
- Jeszenszky* Alajos, egyházmegyei levéltárnok, Nyitra.
- Joannovits* György, volt v. és k. o. ü. államtitkár, Budapest.
- Joós* János, Horpács (Sopron várm.)
- 500 *Józsa* Menyhért, felsőbb leány isk. tanár, Sopron.
- Juhász* Béla, Kassa.
- Jurenák* Károly, földbirtokos, Pozsony.
- Kacziány* János Géza, ág. hitv. ev. hitoktató, Budapest.
- Kádár* Ermanno, bölcsészethallgató, Budapest.
- 505 *Kállay* Béni, cs. és kir. közös pénzügyminiszter, Bécs.
- Kálmán* Menyhért, kir. törvényszéki bíró, Zilah.
- Kalmár* Endre, kegyes-rendi házfőnök, Budapest.
- Kammerer* Ernő dr., vál. tag, Budapest.
- Kammerer* Ferenczné szül. Nádaszy Mária, Kastélyos-Dombó.
- 510 *Kandra* Kabos, kar-káplán, Eger.
- Kanitz* Ágost, egyet. tanár, Kolozsvár.
- Kanyaró* Ferencz, unit. főgymn. tanár, Kolozsvár.
- Kanyó* Géza, Győr-Szentmárton, Pannónia.
- Kanyurszky* György dr., egyetemi tanár, Budapest.
- 515 *Káposztássy* Jusztián, főgymn. tanár, Eger.
- Karácson* Imre dr., kir. kath. tanítóképezdei igazgató, Győr.
- Karácsonyi* János dr., püspöki seminariumi tanár, Nagyvárad.
- Karafiát* Kárus dr., kórházi igazgató orvos, Léva.
- Karancsi* Dániel, ev. ref. lelkész. Hódmező-Vásárhely.
- 520 *Karap* Mór, földbirtokos, Debreczen.
- Karasszon* József, posta-takarékpénztári tiszt, Budapest.
- Kardoss* Gusztáv, plebanus, Trencsén.
- Kárfy* Ödön dr., orsz. levéltári tiszt, Budapest.
- Károly* Gy. Hugó dr., állami felsőbb leányisk. tanár, Budapest.
- 525 *Károly* János, kanonok, Székesfehérvár.
- Károlyi* Árpád dr., vál. tag, Bécs.
- Károlyi* László gróf, Budapest.
- Károlyi* Melinda grófnő, Budapest.
- Kárpáti* Gusztáv, főgymn. tanár, Nagy-Szeben.
- 530 *Karsai* Albert ifj., Hatvan, Tübingen.
- Kasics* Péter, honv. min. oszt. tanácsos, Budapest.
- Kazár* Emil, hírlapíró, Budapest.
- Kautz* Gyula dr., az osztr. és magyar bank kormányzója, Bécs.
- Keglevich* István gróf, Rakó.
- 535 *Kelcz* Gyula, Budapest.
- Kemenes* Ferencz, kanonok, Veszprém.
- Kemény* Lajos ifj., városi levéltárnok, Kassa.
- Keményfy* Dániel, sz. Ferencz-rendi tanár és nevelő, Kis-Jenő.
- Kempelen* Imre, földbirtokos, Székesfehérvár.
- 540 *Kenessey* Gyula, ügyvéd, Székesfehérvár.
- Kerekes* Sámuel, tanár, Maros-Vásárhely.

- Kerékgyártó Árpád** dr., egyetemi tanár. Budapest.
- Keresztszeghy Lajos**, kir. curiai bíró. Budapest.
- Kéry Kamill.** prémontrei-r. convictus-felügyelő. Kassa.
- 545 **Keviczky István**, megyei főjegyző. Turóc-Szentmárton.
- Kézmárszky Tivadar** dr., orvos. egyet. tanár. Budapest.
- Khuen-Héderváry Károly** gróf, horvát bán, Zágráb.
- Kilián Frigyes**, könyvtáros. Budapest.
- 550 **Király Ernő** ág. ev. lyceumi tanár. Selmeczbánya.
- Király Ferencz** dr., orsz. képviselő. Debreczen.
- Király János**, plebanus. Leskőcz.
- Király János** dr., főhadnagy, honvéd-hadbíró, Pozsony.
- Király Pál**, főgymn. igazgató. Fehértemplom.
- Király Pál** (Dadai), állami tanítóképezdei tanár. Budapest.
- 555 **Kirchner Lajos**, Budapest.
- Kiss Áron** (Hegymegi) dr., állami tanító-képezdei tanár. Budapest.
- Kyss Géza**, városi jegyző, Eperjes.
- Kiss István** dr., orvos. Simon-tornya.
- Kiss István**, plebanus, Ujkér.
- 560 **Kiss Kálmán** (Hegymegi), ev. ref. lelkész és tanító-képezdei igazgató. Nagy-Kőrös.
- Kiss Lajos**, főreálisk. tanár, Szeged.
- Kisfaludy Á. Béla**, egyetemi tanár. Budapest.
- Kisfaludy Zsigmond**, plebanus. Ilésháza.
- Kiszelák Sándor**, esperes-plebanus. Püspök-Ladány.
- 565 **Kittenberger István**, plebanus. Nemcsény.
- Klobusiczky János**, orsz. képviselő. Zsitva-Ujfalu.
- Knauz Nándor**, scardonai cz. püspök. főszékesegyházi kanonok, Esztergom.
- Kohn Sámuel**, főrabbi. Budapest.
- Kohut János** dr., hitoktató. sz. sz. ülnök. Besztercebánya.
- 570 **Kolacsorszky Elza**, plg. isk. tanítónő. Kassa.
- Koleszár Mihály**, polg. isk. tanár. Kismarton.
- Kolosvári Antal**, ev. ref. lelkész, Ajton.
- Kolosváry Sándor**, egyetemi tanár. Kolozsvár.
- Koltai Virgil** dr., főgymn. tanár, Budapest.
- 575 **Komáromy András** dr., vál. tag, Budapest.
- Komjáthy Anzelm**, tanfelügyelő, Balassa-Gyarmat.
- Komjáthy Béla**, ügyvéd, orsz. képviselő, Budapest.
- Komlóssy Dezső**, ny. kir. táblai bíró. Debreczen.
- Koncs Sándor**, polgári isk. tanár, Kismarton.
- 580 **Koncz Ákos**, róm. kath. s. lelkész. Nagy-Kálló.
- Koncz Antal**, városi levéltárnok, Szeged.
- Koncz József**, főgymn. tanár, Maros-Vásárhely.
- Koncz József**, tanító, Nagyselyk.
- Konrády Lajos**, róm. kath. hitoktató. Kassa.
- 585 **Kopácsy Árpád**, Veszprém.
- Kopácsy Viktor**, Veszprém.
- Korányi Frigyes**, kir. törvénytudó bíró, Máramaros-Sziget.
- Kormos Béla**, kir. járásbíró, Szobráncz.
- Kornis Elemér**, a m. ált. bizt. társ. pénztárnoka, Léva.
- 590 **Kornis Ferencz**, ny. kir. törvénytudó elnök, Debreczen.
- Koronghy Henrik**, Budapest.
- Koós Ferencz**, tanfelügyelő. Brassó.

- Kossa* Sámuel (Magyari), föld-birtokos. Tápió - Szentmárton.
- Kósa* Zsigmond. kir. ügyész. Debreczen.
- 595 *Kossáczky* Arnold dr., ügyvéd, Budapest.
- Kossutányi* Ignác dr., jogakadémiai tanár. Pécs.
- Kosztka* Géza. kir. törvényszéki elnök. Máramaros-Sziget.
- Kosztolányi* László ifj., Nemes-Kosztolány.
- Kotunovics* Győző. gymn. tanár. Trsztena.
- 600 *Kovács* Ferencz. apát. főesperes. Maros-Vásárhely.
- Kováts* Gyula dr., egyetemi tanár. Budapest.
- Kovách* Imre. Sárvár.
- Kovács* István. kir. törvényszéki bíró. Nyiregyháza.
- Kovács* János. ügyvéd. Hódmező-Vásárhely.
- 605 *Kovács* János. távirat-tiszt. Szeged.
- Kovács* János. honvéd-százados. Budapest.
- Kovács* Lajos. ügyvéd. Kisvárd.
- Kovách* Nándor. muzeumi tisztv. Budapest.
- Kovács* Ödön. ügyvéd. Budapest.
- 610 *Kovács* Sándor. ev. theologus. Kapuvár.
- Kovácsics* Lajos. Pécs.
- Kovalóczy* Rezső. főgymn. tanár. Ungvár.
- Köberl* János. prépost, esperes plebanus. Sárvár.
- Keömléy* Pál (Rajkai). kir. curiai bíró. Budapest.
- 615 *Körömy* Árpád dr., gymn. tanár. Budapest.
- Kőszeghi* Sándor. orsz. levéltári tiszt. Budapest.
- Köves* Ede. földbirtokos. Felső-Örs.
- Kővessy* Kálmán. kegyes-r. főgymn. tanár. Nagy-Káznizsa.
- Krausz* Károly. takarékpénztári tisztviselő. Budapest.
- 620 *Kray* Miksa. Lőcse.
- Kricsfalussy* Vilmos. min. tanácsos. Budapest.
- Kristyory* János ifj., sütőmester. Arad.
- Krivány* János. árvaszéki pénztárnok. Arad.
- Križko* Pál. városi levéltárnok. Kőrmöczbánya.
- 625 *Krones* Ferencz. Xavér dr., egyetemi tanár. Grätz.
- Kropf* Lajos. London.
- Krupecz* István. ev. theol. tanár. Pozsony.
- Kubicza* Pál. főrendiházi tag. Trencsén.
- Kubinyi* Aladár. kir. ügyész. Rimaszombat.
- 630 *Kubinyi* Ferencz. Kovár.
- Kubinyi* Miklós ifj., Árva-Váralja.
- Kucsovsky* Lajos. semináriumi tanár. sz. sz. ülnök, Nagyvárád.
- Kudora* Károly. egyetemi könyvtár-őr. Budapest.
- Kugler* Nep. János. ügyvéd, Budapest.
- 635 *Kulin* Imre ifj., kir. törvényszéki bíró. Zilah.
- Kun* Miklós. orsz. képviselő, Új-Szöny.
- Kun* Pál. ev. ref. főgymn. tanár. Miskolcz.
- Kuncz* Adolf dr. prémontrei r. prépost, Csorna.
- Kuncze* Imre. városi jegyző, Török-Szentmiklós.
- 640 *Kunfalvy* István. kir. törvényszéki bíró. Nyiregyháza.
- Kurbel* János. rómi. kath. s. lelkész. Budapest.
- Küffer* Béla dr., képviselőházi könyvtárnok. Budapest.
- Kvacsala* János dr., ev. főgymn. tanár. Pozsony.
- Ladányi* Béla. joghallgató, Budapest.
- 645 *Lakat* István. Veszprém-Rátot.
- Lakatos* Imre. kir. törvényszéki bíró. Szolnok.

- Laki* Mátyás dr., főrealisk. igazgató. Temesvár.
- Lánczy* Gyula. dr. egyetemi tanár. Budapest.
- Landesmann* Lipót. nevelő-intézeti igazgató, Szabadka.
- 650 *Láng* Antal dr., főgymn. tanár. Rozsnyó.
- Láng* Lajos, pénzügyi államtitkár, Budapest.
- Lányi* Bertalan. kir. táblai bíró. Budapest.
- Laszab* György. plebanus. Nyitra-Ivánka.
- László* Gyula. városi tanácsnok. Szeged.
- 655 *László* Mihály dr., orsz. képviselő, főgymn. igazgató. Budapest.
- Lázár* Gyula. dr. tanítónő-képezdei tanár. Kolozsvár.
- Lazarovics* Vazul (Szredistyei), Temesvár.
- Lechner* Ágoston dr., egyetemi tanár. Budapest.
- Lederer* Béla. Budapest.
- 660 *Lederer* Dávid. Nagyvárad.
- Ledniczky* Ipoly. cist. r. főgymn. tanár. Eger.
- Lehoczky* Tivadar. vál. tag. Munkács.
- Lekly* Gyula. ipariskolai tanár. Kassa.
- Lénárt* József. ev. ref. lelkész. Magyaró.
- 665 *Lendvai* Sándor. Budapest.
- Lenner* Emil. főrealiskolai igazgató. Győr.
- Lenthe* Gusztáv. Veszprém.
- Lestyán* József, főgymn. tanár. Brassó.
- Leszkay* Ferencz. földbirtokos. Debreczen.
- 670 *Leustách* Lajos, főszoigabíró, Nagy-Szalatna.
- Lévay* Ferencz. min. oszt.-tanácsos. Budapest.
- Libertiny* Gusztáv. tanfelügyelő. Galgóc.
- Limbacher* Rezső. ev. lyceumi tanuló, Pozsony.
- Linner* Bertalan. törvényszéki kereskedelmi ülnök, Beregszász.
- 675 *Lippich* Gusztáv. ügyvéd, Szolnok.
- Lipthay* Béla báró. Budapest.
- Liszka* Nándor. ev. ref. jogakad. tanár. Debreczen.
- Lombardini* Sándor. ügyvéd. Zsolna.
- Lonovics* József. Dombegyháza.
- 680 *Lonovics* Sándor. megyei főjegyző. Makó.
- Lovassy* Ferencz. Nagy-Szalonta.
- Leövey* Sándor. min. oszt.-tanácsos. Budapest.
- Lubik* Imre. tanárjelölt, Budapest.
- Luczenbacher* Jenő. Szob.
- 685 *Ludaics* Miksa. ny. járásbíró, Ráczekeve.
- Ludányi* Antal. apát-kanonok, plebanus. Eger.
- Lukács* Antal. földbirtokos, Kaszaper.
- Lukács* Odón, ev. ref. lelkész. Nyiregyháza.
- Lusztig* Ferencz. kereskedő, Szeged.
- 690 *Machek* Gusztáv. honvédszázados, Budapest.
- Madách* Manó. min. oszt.-tanácsos. Budapest.
- Magdics* István. sz. sz. ülnök és jegyző. püspöki könyvtárnok. Sárosfehérvár.
- Magos* Sándor. kir. járásbíró, Esztergom.
- Magyar* Gábor. kegyesrendi főgymn. igazgató. Szeged.
- 695 *Magyar* Zsigmond. Tolna-Szántó.
- Magyari* Antal, Veszprém.
- Mayer* Ágost dr., Nagyvárad.
- Mayer* Alajos, Budapest.
- Májer* István. nagy-prépost, stagnumi vál. püspök, cz. apát, Esztergom.
- 700 *Májer* Móríc, cist. r. áldozópap, Szent-Gotthard.
- Májerszky* Vilmos. jegyző, Kocsér.
- Majláth* Béla. vál. tag, Budapest.

- Major Lajos*, muzeumi könyvtári tiszt. Budapest.
- Major Tibor*, min. titkár, Budapest.
- 705 *Majorosy János*, tinnini felsz. püspök, kanonok, Kalocsa.
- Majthényi Albert*, Novák.
- Majthényi-Szeleczy Mária*, Budapest.
- Maizner János dr.*, orvos, egyetemi tanár, Kolozsvár.
- Makay Dezső (Makói) dr.*, kir. táblai bíró, Budapest.
- 710 *Mandics József*, polgármester, Máramaros-Sziget.
- Mangold Lajos dr.*, főreálisk. tanár, Budapest.
- Mankovics Alajos*, telek-könyvi tisztv., Homonna.
- Marczali Henrik dr.*, főgymn. és egyetemi tanár, Budapest.
- Máriaffy David*, földbirtokos Budapest.
- 715 *Marikovszky Sándor*, Tata.
- Márki Sándor dr.*, vál. tag, Budapest.
- Markhot Aladár*, ügyvéd, Budapest.
- Markovics Gyula*, földbirtokos, Zsenna.
- Markovics Sándor*, főreálisk. tanár, Győr.
- 720 *Márton Mátyás*, plebanus, Ó-Kanizsa.
- Mártony József*, községi tanító, Sorki-Tótfalu.
- Masirevics Sámuel*, ny. curiai bíró, Budapest.
- Matavovszky Béla*, segéd-tanfelügyelő, Beregszász.
- Máté Sándor dr.*, egyetemi könyvtár-őr, Budapest.
- 725 *Materny János dr.*, orvos, Abauj-Szántó.
- Matta Árpád dr.*, Budapest.
- Mattyasovszky Tam.*, Eperjes.
- Matyuga Emil*, szolgabíró, Turdossin.
- Mayr Aurél dr.*, egyetemi tanár, Budapest.
- 730 *Medveczky Frigyes dr.*, egyetemi tanár, Budapest.
- Melichár Kálmán dr.*, honv. min. titkár, Budapest.
- Meliorisz Kálmán*, Kis-Sáros.
- Merényi Lajos*, levéltárnok, Kismarton.
- Mérey Ágost*, városi főjegyző, Nyitra.
- 735 *Messinger Lipót dr.*, ügyvéd, Budapest.
- Mesterházy Kálmán*, festőművész, Budapest.
- Mészáros Amánd*, cist. r. áldozó pap, plebanus, Előszállás.
- Mészáros Ferencz*, földhitelintézeti tisztviselő, Budapest.
- Mészáros János*, egyetemi gazd. igazgató, Budapest.
- 740 *Meszlényi Lajos*, ügyvéd, Székesfehérvár.
- Mihálicska István*, állami tanító-képezdei tanár, Znyó-Várallya.
- Mihalik Dezső*, ügyvéd, Nagy-Rőcze.
- Mihalik János*, járásbíróági díjnok, Fülek.
- Mihályi János dr.*, megyei tiszti ügyész, Máramaros-Sziget.
- 745 *Mika Sándor dr.*, főreálisk. tanár, Brassó.
- Mikecz János*, megyei főjegyző, Nyiregyháza.
- Miklós László*, alispán, Nyiregyháza.
- Mikó Bálint*, főispán, Csik-Szereda.
- Mikuleczky István*, ügyvéd, Miskolcz.
- 750 *Mikus László*, főgymn. tanár, Lugos.
- Miletz János*, főreálisk. tanár, Budapest.
- Milleker Bódog*, községi néptanító, Versecz.
- Millich Péter*, ügyvéd, Mohács.
- Miske Imre* báró, Bodajk.
- 755 *Miske Kálmán* báró, Bodajk.
- Miskovich Elek*, cist. r. tanár, Zircz.
- Mitták Amália*, Szakolcza.
- Mogyoróssy János id.*, Békésgyula.

- Mohl* Adolf., plebanus. Lorretto.
- 760 *Moldoványi* István, Budapest.
- Molnár* Elemér (adorján-házi). kir. törvényszéki bíró, Szeged.
- Molnár* Ferencz, Sár-Pentele.
- Molnár* Imre, megyei tisztviselő, Magyar-Óvár.
- Molnár* János, Horpács (Sopron vm.)
- 765 *Molnár* Károly. kir. közjegyző, Hajmáskér.
- Molnár* Pál. kegyesr. főgymn. tanár. Budapest.
- Molnár* Zsigmond. ügyvéd, Maros-Vásárhely.
- Moóry* Richárd. cist. r. lelkész. Lókut (Veszprém vm.)
- Moró* Béla, Mocsonok.
- 770 *Mortensohn* Ede. főgymn. tanár, Lőcse.
- Morva* Miklós. alesperes-plebanus, Héreg.
- Murányi* Gusztáv, vendéglős, Arad.
- Münch* Vilmos, vám-ügynök. Budapest.
- Nagel* Ottó, könyvtáros, Budapest.
- 775 *Nagy* Barna. földbirtokos. Tolcsva.
- Nagy* Béla (Lázári). Lázári.
- Nagy* Elek, ev. ref. főiskolai tanár, Debreczen.
- Nagy* Ferencz, kir. törvényszéki bíró, Szeged.
- Nagy* Gábor, min. oszt.-tanácsos, Budapest.
- 780 *Nagy* Géza. muzeumi segédőr, Budapest.
- Nagy* György, főmérnök, Máramaros-Sziget.
- Nagy* Gyula (Tasnádi), vál. tag. Budapest.
- Nagy* Imre (Alsó-Szopori), vál. tag, Budapest.
- Nagy* Iván (Felső-Győri), vál. tag. Horpács (Nagyvárad vm.)
- 785 *Nagy* János. ügyvéd. Ostfi-Asszonyfa.
- Nagy* Jenő. kir. törvényszéki bíró, Sopron.
- Nagy* József, tanárjelölt, Erzsébetváros.
- Nagy* Károly, plebanus. Okka
- Nagy* Károly (Losonczy), kir. adópénztárnok. Nagybecskerek.
- 790 *Nagy* Károly (Szotyori), földbirtokos, Szotyor.
- Nagy* Lajos, kir. törvényszéki elnök, Székely-Udvarhely.
- Nagy* Lajos, főjegyző, Egyek.
- Nagy* László, P.-Daróc.
- Nagy* Mózes, polg. isk. tanár, Zay-Ugrócz.
- 795 *Nagy* Ödönné szül. Csorba Mária, polg. leányiskolai igazgató, Kaposvár.
- Nagy* Sándor (Hajdu-), min. irodatiszt, Bécs.
- Naláczy* Géza. földbirtokos, Gyulatelke.
- Naláczy* Ödön, földbirtokos, Budapest.
- Naményi* Lajos Tivadar, Ipolyság.
- 800 *Nán* László, kir. adópénztárnok, Vajda-Hunyad.
- Naszády* Iván, kir. táblai bíró, Debreczen.
- Nátafalusy* Kornél, vál. tag, Kassa.
- Nécsey* Endre. plebanus, Nyitra.
- Nedeczky* Gáspár, plebanus, Dömös.
- 805 *Nellhiebel* Ferencz, főhercegi uradalmi tanító, Alcsuth.
- Némethy* testvérek czég. Kun-Szentmárton.
- Nemes* Vincze gróf, Bécs.
- Nemeskey* Andor. plebanus, Nagyvárad (Ujváros).
- Németh* Ambrus, sz. Benedek-r. főgymn. tanár, Győr.
- 810 *Németh* Illés, főgymn. tanár, Szolnok.
- Németh* Károly dr., ügyvéd, Győr.
- Német* Lipót, ügyvéd, Mohács.
- Németh* Vincze. róm. kath. s. lelkész. Mosony-Szt. János.

- Némethy* Lajos, vál. tag.
Esztergom.
- 815 *Niertit* Vilmos, uradalmi el-
lenőr, Tata.
- Nikolics Sándor* (Rudnai), fő-
ispán, Versecz.
- Nogely* István, tanítóképző
int. igazgató. sz. sz. ülnök.
Nagyvárad.
- Novák* Antal. főreálisk. ta-
nár, Győr.
- Novák* József. uradalmi
ügyész, Algyő.
- 820 *Nyáry* Béla báró, Pozsony.
Nyeste Teréz. polg. isk. taní-
tónő, Kaposvár.
- Óbláth* Lipót. kereskedő,
Szeged.
- Odescalchi* Gyula (szerémi)
hg., Budapest.
- Okolicsányi* Géza. árvaszéki
ülnök. Nyíregyháza.
- 825 *Okolicsányi* László, orsz.
képviselő, Budapest.
- Okolicsányi* Menyhért. föld-
birtokos. Kárász.
- Oláh* Imre. ev. ref. főgymn.
tanár. Hódmező-Vásárhely.
- Olsavszky* Jenő, kir. törvény-
széki bíró. Szabadka.
- Onody* Zsigmond, ev. ref. lel-
kész, Komárom-Szentpéter.
- 830 *Onossy* Mátvás, Klopodia.
- Oprisa* Pál, Brád.
- Orczy* Andor báró, Ujszász.
- Orczy* Andor báró ifj., Uj-
zász.
- Orczy* Tekla bárónő, Uj-
zász.
- 835 *Ordódy* István Károly, föld-
birtokos, Markófalva.
- Ortvay* Tivadar dr., vál. tag,
Pozsony.
- Osváth* Albert dr., ország-
gyűlési gyorsíró, Budapest.
- Osváth* Ferencz. ügyvéd, Deb-
reczen.
- Óváry* Kelemen dr., egyetemi
tanár, Kolozsvár.
- 840 *Óváry* Lipót, vál. tag, Buda-
pest.
- Orlószy* Ferencz. megyei le-
véltárnok. Máramaros-Szi-
get.
- I ákozdy* Lajos. Hajdu-Nánás.
- Pál* István, az erdélyi román.
kath. status-ig. tanácsának
előadója. Kolozsvár.
- Pál* Károly. vadhús-árus. Bu-
dapest.
- 845 *Palczer* Ernő. kegyesr. ház-
főnök. Nagy-Károly.
- Pálffy* István. kir. táblai el-
nöki titkár. Debreczen.
- Pálmay* János. ügyvéd. Sze-
ged.
- Pálmai* Miklós. kegyes-r. fő-
gymn. tanár. Rózsahegy.
- Palotay* Ferencz. kanonok.
cz. apát. Veszprém.
- 850 *Pánthy* Endre. nagyprepost,
olchini v. püspök. cz. apát,
Eger.
- Pap* Zoltán. földhitelintézeti
tisztv., Budapest.
- Pápay* Ignác id. Deménd.
- Papanek* Ferencz. román. kath.
s. lelkész, Budapest.
- Papszász* Károly. földbirtó-
kos, Budapest.
- 855 *Pártos* Béla dr., ügyvéd. Bu-
dapest.
- Párvy* Sándor, érseki titkár,
tb. kanonok, Eger.
- Pasteiner* Gyula dr., egye-
temi tanár, Budapest.
- Pásztélyi* János. curiai bíró,
Budapest.
- Pauler* Gyula dr., vál. tag,
Budapest.
- 860 *Paulovics* József. esperes-
plebanus, tb. kanonok. Tu-
rócz-Szucsány.
- Péchy* Antal. ny. min. taná-
csos és bányaigazgató. Sel-
meczbánya.
- Péchy* Constans gróf. Alsó-
Ábrány.
- Péchy* Imre (Pécsujfalusi). ál-
lamnyomdai igazgató. Bu-
dapest.
- Péchy* Lajos, Budapest.
- 865 *Péchy* Zsigmond (Pécsujfa-
lusi), alispán, Eperjes.
- Pecsner* Emil. cist. r. áldozó
pap, Budapest.
- Peczek* Gyula dr., Budapest,
Peregé Mihály. ág. ev. egyh.
felügyelő, Győr.

- Perényi* Zsigmond báró, orsz. képviselő, Nagy-Szöllős.
- 870 *Pereszlénny* István, ügyvéd, Varannó.
- Pesty* Gizella, Budapest.
- Péter Dienes*, Kis-Kun-Halas.
- Péterffy* Lajos, min. titkár, Budapest.
- Pethes* Pál, ügyvéd, Jászberény.
- 875 *Petke* Gyula, m. kir. adó-pénztári tiszt. Vajda-Hunyad.
- Pettő* Béla, orsz. levéltári fogalmazó, Budapest.
- Petró* József, ügyvéd, Miskolcz.
- Petrov* Elek, tanár, Szentpétervár.
- Petrovich* Ferencz, kanonok, cz. prépost, Nagyvárad.
- 880 *Pfeiffer* Antal, kegyes-r. áldozó pap, főgymn. igazgató, Temesvár.
- Pintér* Sándor, ügyvéd, Szécsény.
- Piringer* József, r. k. esperes, Hátszeg.
- Pitroff* István, gyetvai plebanus, sz. sz. ülnök, Besztercebánya.
- Pirkovits* Ödön, kir. táblai bíró, Szeged.
- 885 *Platthy* György, földbirtokos, Nagy-Szalatna.
- Pless* Mór, polg. takarékpénztári vezértitkár, Arad.
- Plichta* Soma dr., főorvos, Losoncz.
- Podhorányi* Nándor, ügyvéd, Eperjes.
- Podmaniczky* Frigyes báró, orsz. képviselő, Budapest.
- 890 *Podmaniczky* Gézané báróné, sz. Degenfeld-Schomburg Berta grófnő, Kis-Kartal.
- Pogány* Károly, kir. táblai bíró, Maros-Vásárhely.
- Pokoly* József, Budapest.
- Pokorny* Frigyes, Tihany.
- Polczner* Jenő, ügyvéd, Szeged.
- 895 *Polgár* József, földbirtokos, Budapest.
- Polgár*, Sándor dr., ügyvéd, Szeged.
- Pólya* Jakab dr., ügyvéd, Budapest.
- Pólya* Lajos, ev. lelkész, Nagy-Ölved.
- Pompéry* Elemér, főmérnök, Budapest.
- 900 *Pongrácz* Jenő, fő-ügyész helyettes, Debreczen.
- Popovics* István, a Tököly Sabbasféle int. igazgatója, Budapest.
- Popovics* Jenő, curiai bíró, Budapest.
- Pór* Antal, vál. tag, Pozsony.
- Porubszky* Pál, ev. főgymn. tanár, Nyiregyháza.
- 905 *Posch* Sándor, ev. theologus, Sopron.
- Pósta* Béla dr., muzeumi segédőr, Budapest.
- Pótyondy* Elek, Lajosháza.
- Peőcz* Elek, ny. min. tanácsos, Budapest.
- Pribék* István (Villei), nagyprépost, lorymai felsz. püspök, Veszprém.
- 910 *Prónay* Aurél báró, Doroszló.
- Prónay* Dezső báró, Acsa.
- Pruzsinszky* Pál, gymn. tanár, Karczag.
- Puky* Andor, Tomor.
- Puky* Gyula, kir. táblai elnök, Debreczen.
- 915 *Pulszky* Ágost, dr., egyetemi tanár, Budapest.
- Pulszky* Károly, az orsz. képtár igazgatója, Budapest.
- Punday* János, kántortanító, Homonna.
- Purgly* Sándor (Jószáshelyi) dr., megyei aljegyző, Veszprém.
- Racsek* János, nagyprépost, szalkai apát, Nagyvárad.
- 920 *Radányi* József, ny. min. szám-tanácsos, Brassó.
- Radda* Ignác dr., ügyvéd, Pancsova.
- Radisics* Jenő (Kutasi), az orsz. m. iparműv. muzeum igazgatója, Budapest.

- Radnay* Farkas. kanonok.
Nagyvárad.
- Radvánszky** Béla báró. vál.
tag. Sajó-Kaza. L. az ala-
pítók közt is.
- 925 *Radvánszky* György dr.,
Zólyom-Radvány.
- Rajner* Gyula dr., ügyvéd,
Budapest.
- Rakovszky* Iván. Nagy-Rákó.
- Rapaics* Rajmund dr., egri
fő-egyház. áldozó pap.
egyetemi tanár. Budapest.
- Rásó* Gyula. alispán. Debre-
czen.
- 930 *Récsei* Viktor dr., sz. Bene-
dek-r. könyvtárnok. Ti-
hany.
- Reizner* János. könyvtár-
igazgató. Szeged.
- Reitzer* Adolf, Szeged.
- Réthy* László dr., vál. tag,
Budapest.
- Réti* Márton. kegyes-r. áldozó
pap. Kolozsvár.
- 935 *Retteghy* Sándor, Tötör.
- Rettegi* Sándor, pénzügyőri
szemlész. Budapest.
- Révész* Cyrill. min. r. áldozó
pap, gymn. tanár, Szilágy-
Somlyó.
- Révész* Kálmán, ev. ref. theol.
akadémiai tanár, Pápa.
- Reviczky* Emil. földbirtokos,
Budapest.
- 940 *Reviczky* József, Pusztá-
Bagos.
- Rézbányai* János. áldozó
pap. sz. sz. ülnök. árva-
intézeti igazgató. Pécs.
- Rézler* György. ügyvéd, Kis-
várd.
- Richlek* Alajos, telekkönyvi
iktató. Alsó-Kubin.
- Rickl* Antal. földbirtokos,
Debreczen.
- 945 *Riedl* Frigyes dr., főrealisk.
tanár. Budapest.
- Riesner* Károly. ügyvéd.
Nyitra.
- Rhódy* Alajos, polgármester,
Bártfa.
- Rodiczky* Jenő dr. (Sippi),
gazd. tanintézeti igazgató,
Kassa.
- Romanecz* Mihály, főgymn.
tanár. Pancsova.
- 950 *Rombauer* Emil, állami fő-
realisk. igazgató, Brassó.
- Rosenbach* Emil. tanár, Te-
reske.
- Rosenbach* Sándor, P.-Szántó.
- Rosenfeld* Samu, tanuló,
Budapest.
- Roskovics* Ignác, festőmű-
vész, Budapest.
- 955 *Rostaházy* Kálmán, plebanus,
Budapest.
- Rosza* János. ev. lelkész.
Ivánkafalu.
- Róth* Aladár. egyet. tanuló.
Páris.
- Rozvány* György, ügyvéd.
Nagy-Szalonta.
- Rósa* Imre, Tisza-Földvár.
- 960 *Rósa* Izsó (Vásárhelyi) dr.,
ügyvéd, kamara-elnök, Sze-
ged.
- Röser* Miklós, Budapest.
- Rucska* János. Kolozsvár.
- Rudnay* Béla. orsz. képviselő,
Nyitra.
- Rudnyánszky* Gyula, Buda-
pest.
- 965 *Ruisz* Gyula, gazdatiszt,
Mezőhegyes.
- Rupprecht* Olivér (Vircsó-
lagi). Sajtó-Kál.
- Ruszt* József (Ruszt), Buda-
pest.
- Saenger* Mór, Besztercze-
bánya.
- Sáfrán* József, kegyes-r. fő-
gymn. tanár, Szeged.
- 970 *Sal* Ferencz. polgármester,
Nagyvárad.
- Salamon Ferencz.** vál. tag,
Budapest.
- Salamon* Vincze, Székes-
fehérvár.
- Salánky* István. kegyes-r.
gymn. tanár, Tata.
- Sántha* Elemér dr., Sopron.
- 975 *Sárdy* János dr., kir. járás-
bíró. Perlasz.
- Sárváry* Gyula dr., városi
főorvos. Debreczen.
- Sárváry* Lőrincz, kir. járás-
bíró. Debreczen.

- Sass István dr., megyei főorvos, Szegszárd.
Sasvári Samu dr., Kottori.
 980 *Schaurek* Bódog dr., jogakadémiai tanár, Pécs.
Scheffer Ákos, ügyvéd, Kapuvár.
Schell József báró, Budapest.
Schilling Lajos dr., egyetemi tanár, Kolozsvár.
Scholtz Frigyes, ev. főgymn. tanár, Késmárk.
 985 *Schöffmann* Imre, p. ü. titkár, Temesvár.
Schoenberg Ferencz dr., ügyvéd, Budapest.
Schonfeld Márk Miksa, tanító, Kapuvár.
Schönherr Gyula dr., muzeumi gyakornok, Budapest.
Schönvitzky Bertalan dr., kir. kath. főgymn. tanár, Pozsony.
 990 *Schuster* József, orsz. képviselő, Medgyes.
Schwarz Ignác dr., Bécs.
Schwarz Károly, könyvtáros, Sopron.
Schwarcz Lajos (Okányi), Budapest.
Scultéty Kornél, községi főjegyző, Pivnicza.
 995 *Sebestyén* Gyula, állami polg. tanítónő-képezdei tanár, Budapest.
Sebestyén Gyula, tanárjelölt, Budapest.
Sebestyén Károly, kir. tanfelügyelő, Besztercebabánya.
Seidl Károly, lelkész, Szőlád.
Seján Antal, kir. törvényszéki bíró, Maramaros-Sziget.
 1000 *Semsey* Ádám, p. ü. titkár, Eperjes.
Serédy J. Dénes, szent Benedek-r. gymn. tanár, Kőszeg.
Serly Gusztáv dr., megyei főorvos, Nagy-Károly.
Sidelszky Gyula, plebanus, Regete-Ruszká.
Sidó István, polgármester, Somorja.
 1005 *Siklóssy* László, tanuló, Budapest.
Sinkó Frigyes, ev. lelkész, Balassa-Gyarmat.
Simon Béla, polg. isk. tanár, Czegléd.
Simonffy Imre, kir. tan., polgármester, Debreczen.
Simonides Károly, papnevelő int. alkormányzó, Vác.
 1010 *Simonits* József, Arad.
Simonyi Béla (simonyi és varsányi), m. főügyész, Aranyos-Marót.
Simonyi Kálmán, Budapest.
Simor János, ny. törvényszéki bíró, Kaposcs.
Sinkovics József, főreálisk. tanár, Székely-Udvarhely.
 1015 *Sipeky* Béla (paksi), Borsicz.
Sipos Orbán, cist. r. főgymn. tanár, Pécs.
Siró József dr., ügyvéd, Budapest.
Sólyom-Fekete Ferencz dr., kir. törvényszéki elnök, Déva.
Sombory Lajos, Magyar-Nagy-Zsombor.
 1020 *Somlyó* Sándor, színész, Debreczen.
Somogyi Rezső, gyógyszerész, Kisvárdá.
Somogyi Zsigmond, p. ü. számtiszt, Felső-Ör.
Somoskegy Antal, curiai bíró, Budapest, és Dab.
Soó Gáspár, főgymn. tanár, Székely-Udvarhely.
 1025 *Sötér* Ágoston dr., ügyvéd, Magyar-Ovár.
Sperlágh József, gyógyszerész, Hatvan.
Sporzon Ernő, uradalmi főügyész, Privigye.
Sprenger Béla (rudnai), m. kir. államvasuti tisztv., Kassa.
Sréter Alfréd, Budapest.
 1030 *Steinl* Imre, nőegyetemi tanár, Budapest.
Steiner Fülöp dr., püspök, Székesfehérvár.

- Steingassner* Kálmán, főmérnök. Török-Becse.
- Steinhöfer* Gyula dr., plebanus, Nyitra-Ujlak.
- Steltzer* Frigyes, ev. lelkész, Kiszácz.
- 1035 *Stessel* József, főpénztárnok, Kismarton.
- Steszkal* József, Predmér.
- Sulyok* Zoltán, Olhava-Mutnicz.
- Surányi* János dr., püspöki theologiai tanár, kanonok, sz. sz. ülnök, Győr.
- Sütő* József, ügyvéd, Nyiregyháza.
- 1040 *Szabó* Frigyes, megyei levéltárnok és várnagy, Lőcse.
- Szaiczzer* Gábor, honvéd-ezredes, Aranyos-Meggyes.
- Szavits* József (bocsári), főszolgabíró, Igal.
- Szabó* Antal, ügyvéd, Debreczen.
- Szabó* Béla, ev. ref. theologus, Debreczen.
- 1045 *Szabó* Gyula dr., városi főjegyző, Kolozsvár.
- Szabó* Imre, ügyvéd, Veszprém.
- Szabó* János, Budapest.
- Szabó* János, Balassa-Gyarmat.
- Szabó* József, altábornagy, Kun-Félegyháza.
- 1050 *Szabó* József (S.) ev. ref. lelkész, Naprágy.
- Szabó* Kálmán, polgármester, Kaposvár.
- Szabó* Károly, tanfelügyelő, Sopron.
- Szabó* Sándor, tb. megyei főjegyző, Máramaros-Sziget.
- Szakonyi* Kálmán, ügyvéd, Sopron.
- 1055 *Szalánczy* Ferencz, földbirtokos, Nyir-Bogdány.
- Szalarszky* Gyula, b. ü. államtitkár, Budapest.
- Szalay* Pál ifj. plebanus, Dad.
- Szalay* Péter, min. oszt.-tanácsos, Budapest.
- Szále* Lajos dr., árvaszéki ülnök, Nyitra.
- 1060 *Szapáry* Gyula gróf, minis-terelnök, Budapest.
- Szaplonczay* Miklós, alispán, Máramaros-Sziget.
- Szász* Gyula, kataszteri felügyelő, Pécs.
- Szász Károly**, ev. ref. püspök, Budapest.
- Szécsen* Antal gróf, cs. és kir. udv. főmarsal, Bécs és Pozsony.
- 1065 *Széchenyi* Béla gróf, Budapest.
- Széchenyi* Miklós gróf, róm. kath. s. lelkész, Kismarton.
- Széchenyi* Sándor gróf, Nagy-Dorog.
- Széchy* Károly dr., egyetemi tanár, Kolozsvár.
- Szederkényi* Nándor, orsz. képviselő, Budapest.
- 1070 *Szegffy* István, honv. huszárhadnagy, Pápa.
- Szeghy* László dr., Detrekő-Csőtörtők.
- Szekerák* Ambrus, gyógyszerész, Homonna.
- Székely* Miklós, gyógyszerész, Kolozsvár.
- Székely Péter**, földbirtokos, Tisza-Igar.
- 1075 *Szell* Ákos, ügyvéd, orsz. képviselő, Budapest.
- Szell* Farkas, vál. tag, Debreczen.
- Szeless* József dr., takarékpénztári igazgató, Kecskemét.
- Szély* Lajos dr., főesp. kanonok, cz. apát, Győr.
- Szende* Béla, orsz. képviselő, Budapest.
- 1080 *Szendrei* János dr., vál. tag, Budapest.
- Szendrőy* János, főreálisk. tanár, Szeged.
- Szentimrey* Lajos, földbirtokos Bakta.
- Szentiványi* Gyula (sepsi-szentiványi), kir. curiai bíró, Budapest.
- Szentiványi* Gyula, Apá.
- 1085 *Szentiványi* Kálmán, Maros-Vásárhely.

- Szentiványi* Márton ifj.,
Szent-Iván.
- Szentiványi* Miklós, Sajó-
Gömör.
- Szentiványi* Zoltán, kir. táb-
lai fogalmazó, Budapest.
- Szentkirályi* Kálmán, Tápió-
Szentmárton.
- 1090 *Szentkláray* Jenő, esperes-
plebanus, Török-Becse.
- Szentmarjay* Dezső, kir. tör-
vénszéki elnök, Maros-
Vásárhely.
- Szentpétery* János, Torda.
- Szentpétery* Sámuel, ev. ref.
esperes, Pelsőcz.
- Szepessy* József, földbirtokos.
Nyék-Ládháza.
- 1095 *Szeremley* Sámuel, ev. ref.
lelkész, Hódmező-Vásárh.
- Szieber* Ede, tankerületi fő-
igazgató, Kassa.
- Szigethy* Miklós, honvéd-ez-
redes, Kolozsvár.
- Szigyártó* Sámuel, (losonczy),
kir. tanácsos, Losoncz.
- Szikszay* Lajos, Zilah.
- 1100 *Szilády* Áron, vál. tag, Kis-
Kun-Halas.
- Szilády* Károly dr., tanár.
Hajdu-Böszörmény.
- Szilágyi* Albert dr., főreál-
isk. tanár, Nagy-Kálló.
- Szllágyi* István, főgymn. igaz-
gató, Máramaros-Sziget.
- Szllágyi* János, kir. közjegyző,
Máramaros-Sziget.
- 1105 *Szllágyi* Sándor, vál. tag,
Budapest.
- Szily* Dezső, földbirtokos,
Zala-Szentiván.
- Szitányi* Izidor, a m. orsz.
közp. takarékpénztár el-
nöke, Budapest.
- Szitnyai* József, városi fő-
jegyző, Selmeczbánya.
- Szmalovszky* Valér dr., ügy-
véd, orsz. képviselő, Buda-
pest.
- 1110 *Szmrecsányi* Arisztid, föld-
birtokos, Szmrecsány.
- Szmrecsányi* László, kir. köz-
jegyző, kamara elnök,
Kassa.
- Szmrecsányi* Pál, püspök,
Szepes-Várallya.
- Szobonya* Mihály, festő-mű-
vész, Budapest.
- Szombathy* Ignác dr., ny.
középisk. tanár, Budapest.
- 1115 *Szontagh* Hugo, kir. törvény-
széki bíró, Nagy-Kikinda.
- Szöcs* Ignác, ügyvéd, Ke-
rellő-Szentpál.
- Szölgyény* János, kegyes-r.
főgymn. tanár, Kecskemét.
- Szöllősi* Antal, ev. ref. lel-
kész, Makó.
- Sztáncsek* Zoltán, (felsőtör-
jai), Budapest.
- 1120 *Sztehlo* Kornél dr., ügyvéd,
Budapest.
- Szuhányi* Lajos, Csenger.
- Szumrák* Pál, földbirtokos,
Besztercebánya.
- Szunyogi* Szabolcs, Esztár.
- Szűts* Andor dr., ügyvéd,
Székesfehérvár.
- 1125 *Szücs* Károly, városi jegyző,
Török-Szentmiklós.
- Szücs* Miklós, kir. aljárás-
bíró, Moór.
- Szücs* Sándor, Székesfehér-
vár.
- Szüllő* Géza (borsai), kir. tan-
felügyelő, Turóc-Szent-
márton.
- Szvorényi** József, főgymn.
igazgató, Eger.
- 1130 *Tabódy* Jenő, cs. és. kir. ka-
marás, p. ü. tanácsos, Bu-
dapest.
- Tagányi* Károly, vál. tag, Bu-
dapest.
- Takács* Lajos dr., egyetemi
tanár, Budapest.
- Takács* Sándor, kegyes-r. fő-
gymn. tanár, Budapest.
- Tanács* János, kanonok, cz.
prépost, Vác.
- 1135 *Tariczky* Endre, esperes-
plebanus, Tisza-Füred.
- Tarnai* János dr., kir. táblai
bíró, Budapest.
- Tarnóczy* Béla, cs. és kir. ka-
marás, Alsó-Lelócz.

- Tauszik* B. Hugó, az erdélyi keresk. és iparbank titkára, Maros-Vásárhely.
- Téglás* Gábor, főreálisk. igazgató. Déva.
- 1140 *Téglássy* István, min. titkár, Budapest.
- Telekessy* János, plebanus, Hanusfalva.
- Teleki* Domokos gróf id., Sárpatak.
- Teleki* Ede gróf, min. oszt. tanácsos, Budapest.
- Teleki* Sámuel gróf, Maros-Vásárhely.
- 1145 *Teleszky* István dr., ig. ü. államtitkár, orsz. képviselő, Budapest.
- Télfi* Iván dr., ny. egyetemi tanár, Budapest.
- Temesváry* János dr., főgymn. tanár, Zombor.
- Terhes* Pál, ev. ref. lelkész, Rimaszombat.
- Terstyánszky* András (nádasi), földbirtokos, Ipoly-Keszi.
- 1150 *Terstyánszky* István, ügyvéd, Szécsény.
- Deutsch* György Dániel dr., erdélyi ág. ev. püspök, Nagy-Szeben.
- Tibáld* Mihály, kir. járásbíró, Fogaras.
- Tichfi* János (szentmihályi), min. titkár, Budapest.
- Tihanyi* Dénes, Radvány.
- 1155 *Tilless* Béla dr., tüzér-hadnagy, Besztercebánya.
- Thim* József dr., járási orvos, Titel.
- Timon* Ákos dr., egyetemi tanár, Budapest.
- Thinagl* János, kir. közjegyző, Nagy-Szombat.
- Thiring* Albert, Sopron.
- 1160 *Tiringer* Béla, a m. tud. akadémiai könyvkiadó-hivatal tisztviselője, Budapest.
- Tisza* István dr., földbirtokos, orsz. képviselő, Budapest.
- Tocsek* Helén (pacséri), állami képezdei tanítónő, Budapest.
- Toldy* László dr., fővárosi levéltárnok, Budapest.
- Tolnay* Gábor, Budapest.
- 1165 *Tolnay* János, kir. járásbíró, Boros-Jenő.
- Tomann* József, plebanus, Alsó-Rakoncza.
- Tomka* Mór, p. ü. tanácsos, p. ü. igazgató, Nagy-Károly.
- Tompa* Antal, ügyvéd, Budapest.
- Tompa* Árpád, felsőbb leányisk. tanár, Besztercebánya.
- 1170 *Topán* Sándor, lotto-hivatali tiszt, Temesvár.
- Torday* Gábor, ügyvéd, Debreczen.
- Torma* Miklós, Fel-Ör.
- Tóth* Antal (Könyves), ügyvéd, Debreczen.
- Tóth* Ernő dr., ügyvéd, Budapest.
- 1175 *Tóth* Gyula, róm. kath. lelkész, Eger.
- Tóth* István, ügyvéd, Kecskemét.
- Tóth* Kálmán, földbirtokos, Bozsok.
- Tóth* Kálmán (Könyves), ev. ref. lelkész, Debreczen.
- Tóth* Lajos, ügyvéd, Budapest.
- 1180 *Tóth* Lőrincz dr., prémontreir. főgymn. igazgató, Rozsnyó.
- Tóth* Ödön, ügyvéd, Szegszárd.
- Tóth* Sándor, kegyesr. főgymn. tanár, Vác.
- Tóth* Sándor, lelkész, Lenti.
- Tóth* Zsigmond, Kolozsvár.
- 1185 *Török* Antal, Nagy-Enyed.
- Török* Ferencz (szendrői), cs. és kir. kamarás, min. titkár, Budapest.
- Török* István dr., ev. ref. főgymn. igazgató, Kolozsvár.
- Török* József, Budapest.
- Török* Pál, ügyvéd, Somorja.
- 1190 *Török* Sándor, Budapest.
- Törs* Kálmán, hírlapíró, Budapest.
- Tóry* Gusztáv dr., min. titkár, Budapest.
- Trauschenfels* Jenő dr., Bécs.

- Trebits Ignác*z. földhitelin-tézeti igazgató, Budapest.
- 1195 *Trencsényi Árpád*. Temesvár.
- Trencsény Károly*. polg. isk. tanár. Kaposvár.
- Trsztyánszky Ferencz*. ev. lelkész, Pozsony.
- Trsztyenszky János*, Ostfi-Asszonyfa.
- Truskowski Jenő* (Dobieslaw), joghallgató, Budapest.
- 1200 *Turgonyi Lajos*, ev. ref. lel-kész. Mező-Túr.
- Turián József dr.*, min. fo-galmazó, Budapest.
- Thurinszky Károly*. Eperjes.
- Thúry Etele*, ev. ref. lelkész. Csurgó.
- Thúry József*, főgymn. tanár, Kis-Kun-Halas.
- 1205 *Turman Olivier*. polgármes-ter. Nagybánya.
- Turzó Miklós* (Ernyédi). Trsz-tena.
- Tüdös János dr.*, ügyvéd, Debreczen.
- Udvardy Cserna László dr.*, joggyenmi tanár, Eger.
- Uffalussy Sándor*. Nagy-Károly.
- 1210 *Ujvárosi József*. egyházme-gyei gondnok. Uzon.
- Ullmann Sándor dr.*, ügy-véd. Budapest.
- Unger Gusztáv*. kir. táblai bíró. Debreczen
- Urányi Imre*. orsz. képviselő. Máramaros-Sziget.
- Ury-Kapácsy Amália*, Eger.
- 1215 *Váczy János dr.*, vál. tag, Budapest.
- Vadady László*, Magyar-Igen.
- Vághy Béla dr.*, árvászéki ül-nök. Sopron.
- Vághy Mihály ifj.*, kir. ügyész. Sopron.
- Wagner József*, kanonok, cz. prépost. Nyitra.
- 1220 *Wagner Lajos dr.*, főreálisk. tanár. Pozsony.
- Vagyon István*. földbirtokos, Szenicz.
- Vajda Gyula*, kegyesr. fő-gymn. igazgató, egyetemi tanár, Kolozsvár.
- Váli Béla dr.*, min. s. fo-galmazó, Budapest.
- Vály Béla* (nagyválti és csal-ticzi). kir. járásbíró. Ara-nyos-Marót.
- 1225 *Valkovszky Miklós*. főreálisk. tanár. Győr.
- Vámosy Mihály*, ev. ref. fő-gymn. igazgató, Budapest.
- Wandraschek Jenő dr.*, orvos, Kassa.
- Várady Gábor*. Budapest.
- Várady Kálmán*, kir. járás-bíró. Nagylak.
- 1230 *Várady Károly*. Budapest.
- Varga Alajos*, ügyvéd. Mo-hács.
- Varga Ferencz*, plebanus. Kistelek.
- Varga Lajos*, ev. ref. theolo-giai tanár, Sárospatak.
- Varga Ottó dr.*, főgymn. ta-nár, Budapest.
- 1235 *Vargyas Endre* (kapuvári), kir. tanfelügyelő. Győr.
- Városy Gyula dr.*, theologiai tanár. érseki papnevelő int. igazgató. apát stb., Ka-locsa.
- Városi Tivadar*. főgymn. ta-nár, Zombor.
- Varságh Béla*, Békés-Csaba.
- Vass Antal dr.*, kir. törvény-széki bíró. Debreczen.
- 1240 *Vass Bertalan dr.*, eist. r. fő-gymn. tanár. Székesfehérvár.
- Vass Kálmán*, ev. ref. lelkész, Laczháza.
- Vásárhelyi Géza*, földbirtokos. Tinnye.
- Vasvári Benő*, főreálisk. ta-nár. Budapest.
- Vaszary Mihály*, gazd. aka-démiai hallgató, Keszthely.
- 1245 *Vavrek Richárd*, főgymn. ta-nár. Rozsnyó.
- Vay Aladár báró*. Harkács.
- Vay Dénes báró*, Pozsony.
- Vay Géza* (vajai), szolgabíró, Tisza-Lök.

- Vay Károlyné grófné szül. Lónyay Ida, Budapest.
- 1250 Vay Kázmér (vajai), vasuti tisztviselő, Budapest.
- Vay Sándor báró, Golop.
- Vay Tihamér gróf, Felső-Vadász.
- Weber Sámuel, ev. lelkész. Béla.
- Vécsy Tamás dr., egyetemi tanár, Budapest.
- 1255 Végh Arthur dr., kir. táblai bíró, Budapest.
- Végh Endre, ügyvéd, Budapest.
- Végh István (verebi). föld-birtokos, Vereb.
- Véghely Dezső, vál. tag. Veszprém.
- Weisz Antal. 1848/49-iki honvéd-főhadnagy, Budapest.
- 1260 Veith József, kir. táblai joggyakornok, Budapest.
- Vekerdy Máté, kir. járásbíró, Tisza-Lök.
- Velics Antal (lászlófalvi) dr., orvos, Budapest.
- Velinszky Ferencz, okleveles tanító, Nagy-Györgyszálás.
- Vellansits János, postafőnök, Győr.
- 1265 Venczell Antal, pápai kamarás, nagyszombati érseki sz. sz. ülnök, közp. papnőveldei igazgató, Budapest.
- Wenrich Vilmos, Segesvár.
- Venter Gerő, ügyvéd, Arad.
- Veress Endre, tanárjelölt. Kolozsvár.
- Veres József, Orosháza.
- 1270 Veress Sándor, tisztí ügyész, Torda.
- Werner Gyula, ev. tanító, Nyíregyháza.
- Wertán Pál, főgymn. tanár, Maros-Vásárhely.
- Wertner Mór dr., orvos. Pozsony.
- Wesselényi Miklós báró. Zilah.
- 1275 Veszprémi Vilmos, Veszprém.
- Vetter von der Lilie grófné szül. b. Horvát Katinka. Hantzenpiehl (Styriában).
- Vetter Géza, Pržemysl.
- Vida Aladár. főgymn. igazgató, Nagybánya.
- Vidovich György, esperes-plebanus. Pecze-Szőllős.
- 1280 Vikár István, ügyvéd. Győr-Szentmárton.
- Wilczek Edegróf, Erdő-Kürt.
- Villányi Alajos, ny. telek-könyvvezető, Budapest.
- Villányi Szaniszló, vál. tag. Esztergom.
- Vinczehidy Izidor. takarékpénztári igazgató, Nagy-Kikinda.
- 1285 Vinkler József, kanonok, sardicai vál. püspök, Nagyvárad.
- Viola Kálmán. városi ellenőr. Esztergom.
- Vitális Mór. törvényszéki bíró, Ipolyáság.
- Wittenberger Ernő, Kassa.
- Wittinger Antal, tanító, Kőszeg.
- 1290 Vittnyédy József, kir. törvényszéki bíró, Sopron.
- Vizkelethy Imre (vizkeleti). p. ü. titkár, Pécs.
- Wlassich Gyula dr., egyetemi tanár, Budapest.
- Wodianer Béla, Budapest.
- Vojnics Simon, Topolya.
- 1295 Volenszky Kálmán, Máramaros-Sziget.
- Wolf Lipót, boráros, Kismarton.
- Wosinsky Mór, esperes-plebanus, Apar.
- Vöröss Kálmán, fővárosi tanító, Budapest.
- Vörösváry Béla, Güböljárás.
- 1300 Vuchetich Sándor (cseneyi és brinji), posta- és távirat-igazgató, Zágráb.
- Zachar Emil, kir. táblai bíró. Pozsony.
- Zajnay János, kanonok, székesegyh. főesperes, Nagyvárad.
- Zay Albert gróf, Zay-Ugrócz.

- Zelei* János. kanonok. krasznai főesperes, egervári cz. prépost, Nagyvárád.
- 1305 *Zichy* Béla gróf, Budapest, Lengyel-Tóti.
- Zichy* István gróf, Kis-Jenő.
- Zichy* Jánosné grófné, Nagy-Láng.
- Zichy* Sarolta grófnő, Budapest.
- Zichy* Vladimir gróf, községi bíró, Komárom-Szentpéter.
- 1310 *Zimmermann* Ferencz dr., vál. tag, Nagy-Szeben.
- Zimmermann* János, ev. lyceumi tanuló, Pozsony.
- Zmeskal* Lajos, Sipek.
- Zombory* Antal, városi tanácsnok, Szeged.
- Zorányi* Jenő, ev. ref. lelkész és tanár, Kolozsvár.
- 1315 *Zöld* Mihály, városi aljegyző, tb. tanácsnok, Debreczen.
- Zöldy* Jenő, az aradi első takarékpénztár főpénztárnoka, Arad.
- Zubek* Andor, m. kir. postatakarékpénztári tisztt. Budapest.
- Zubriczky* Ferencz, m. kir. adó- és illeték-kiszabási hivatalnok, Vác.
- Zsámbokréthy* Emil, orsz. képviselő, Budapest, Meisicz.
- 1320 *Zsathkovics* Kálmán, gör. kath. lelkész, Malmos.
- Zsendovics* József, kanonok, főesp., cz. prépost, Eger.
- Zsigmond* János, főgymn. tanár, Nyitra.
- 1323 *Zsilinszky* Endre, tanár, Békés-Csaba.

Intézetek és testületek :

- Arad* : Kir. főgymnasium tanári kara.
- Kölcsey-Egylet.
- Casino-Egyesület.
- Baja* : Baja sz. kir. város közönsége.
- Cist. r. főgymnasium.
- Balassa-Gyarmat* : Polgári iskola.
- Balázsfalva* : Gör. kath. főgymnasium.
- Békés* : Ev. ref. gymnasium.
- Békés-Csaba* : Casino.
- Belényes* : Gör. kath. főgymnasium.
- Beregszász* : Állami népiskolai tantestület.
- Bereg vármegyei casino.
- Besztercebánya* : Püspöki papnöveldé.
- Kir. főgymn.
- Ág. hitv. ev. algymnasium.
- M. kir. állami felsőbb leányiskola tanári testülete.
- Bethlen* : Olvasó és társalgó egylet.
- Brassó* : A román főgymnasium könyvtára.
- Ág. hitv. ev. gymnasium könyvtára.
- Budapest* : M. kir. tudomány-egyetemi könyvtár.
- Tudomány- és műegyetemi olvasó-kör.
- Középtanodai tanárképző intézet.
- Tudomány - egyetemi bölcsészethallgatók segítő egylete.
- Papnövendékek magyar egyház-irodalmi iskolája.
- Ev. ref. theologiai könyvtár.
- Ág. hitv. ev. főgymnasium könyvtára.
- II-ik ker. kir. egyetemi kath. főgymnasium igazgatósága.
- V-ik ker. kir. kath. főgymnasium.
- V-ik ker. kir. kath. főgymnasium ifjúsági könyvtára.
- VII-ik ker. állami gymnasium ifjúsági könyvtára.
- Kegyes tanító-rendiek főgymnasiuma.
- II-ik ker. állami reáliskola igazgatósága.
- IV-ik ker. községi főreáltanoda.
- V. ker. állami főreáliskola.
- Állami polgári és elemi isk. tanító-képezde.

Budapest : Állami polgári és elemi isk. tanító-képezdei ifjuság önképző köre.

- Állami polgári tanítónő-képezde.
- I-ső ker. községi polgári leányiskola.
- II-ik ker. polgári leányiskola.
- M. kir. honvédségi Ludovika-Akadémia.
- Nemzeti Casino könyvtára.
- Országos Casino.
- M. kir. Országos Levéltár.
- Szent Ferencz-rendiek társháza.
- Szent István Társulat.
- Írók és művészek társasága.
- Budai tanító-egylet.
- M. kir. honvéd-főparancsnokság.

Csorna : Prémontrei kanonokrendi prépostság.

Csurgó : Ev. ref. főgymnasium könyvtára.

Czegléd : Czegléd város közönsége.

Debreczen : Ev. ref. főisk. anyakönyvtára.

- Felsőbb tanulók olvasó-egylete.
- Kereskedelmi Akadémia ifjusági könyvtára.

— Róm. kath. algymnasium.

Déva : M. kir. állami főreáliskola.

- M. kir. állami főreáliskolai önképző-kör.

— Állami tanító-képezde.

Eger : Eger város közönsége.

- Érseki lyceum jog- és államtudományi kara.

— Növendék papság egyházirodalmi iskolája.

— Róm. kath. főgymnasium.

— Casino Egylet.

Eperjes : Eperjes sz. kir. város közönsége.

— Ág. hitv. ev. főiskola könyvtára.

— Kir. kath. főgymnasium.

— Széchényi kör.

Érsekújvár : Róm. kath. algymnasium.

Erzsébetváros : M. kir. állami gymnasium.

Esztergom : Esztergom sz. kir. város közönsége.

— Főegyházi könyvtár.

- Növendék papság egyházirodalmi iskolája.

Esztergom : Casino.

Fehértemplom : M. kir. állami főgymnasium.

Felső-Lövő : Ág. hitv. ev. tanító-képezde.

Fogaras : Szent Ferencz-rendiek szerzetes háza.

Gyöngyös : Róm. kath. nagy-gymnasium.

Gyöng : Ev. ref. algymnasium tanári kara.

Győr : M. kir. jogakadémia.

— Szent Benedek-rendiek főgymnasiuma.

— Állami főreáliskola.

Győr-Szentmárton : Pannonhalmai főapátsági könyvtár.

Gyulafehérvár : Róm. kath. főgymnasium.

Hajdu-Nánás : Ev. ref. gyan.

Hódmező-Vásárhely : Ev. ref. főgymnasium könyvtára.

— Ev. ref. tanítók könyvtára.

— Casino.

Igló : Ág. hitv. ev. főgymnasium.

Jászberény : Jászberény város közönsége.

— Községi róm. kath. főgymnasium.

Kalocs : Jézus-társasági collegium.

Kaposvár : M. kir. állami főgymnasium.

Kassa : M. kir. jogakadémia.

— Prémontrei kath. főgymnasium.

— Főgymnasiumi ifjuság önképző egylete.

— Állami főreáliskola.

Kecskemét : Ev. ref. jogakadémia.

— Ev. ref. főgymnasium.

— Róm. kath. főgymnasium igazgatósága.

— M. kir. állami főreáliskola igazgatósága.

— Községi népiskolai tantestület.

Keszthely : Prémontrei kath. algymnasium.

— Gróti könyvtár.

Kézdi-Vásárhely : Kantai kath. algymnasium.

Kis-Kun-Halas : Ev. ref. főgymnasium könyvtára.

— Casino.

Kismarton : Állami polg. iskola.
E-terházy-könyvtár.

Kisvárd : Casino-egylet.

Kolozsvár : Ev. ref. főiskola tanári kara.

— Ev. ref. főiskola ifjúsága.

— Róm. kath. főgymnasium.

— Unitárius főiskola könyvtára.

— Unitárius főisk. ifjúság olvasó-egylete.

— Állami tanítónő-képezde.

— Kereskedelmi akadémia.

— Erdélyi Múzeum-Egylet könyvtára.

— Kolozsvári kör.

Komárom : Szent Benedek-rendiek algymnasiuma.

Körmöczbánya : M. kir. állami főreáliskola.

Kőszeg : Szent Benedek-rendiek székháza.

Kun-Szentmiklós : Casino.

Lelesz : Prémontrei kanonok-rendi prépostság.

Losoncz : Városi könyvtár.

— Állami főgymnasium.

— Állami tanító-képezde.

Lőcse : Kir. kath. főgymnasium.

— Állami főreáliskola.

— Szepesi Bőtvis-kör és polgári casino-egyesület.

Lugos : Róm. kath. főgymnasium.
— Casino-egylet.

Magyar-Óvár : Kegyes tanító-rendi kath. kis gymnasium.

— Mosony megyei történelmi- és régészeti-egylet

Makó : Casino-egylet.

Máramaros-Sziget : Ev. ref. főgymnasium.

— Róm. kath. algymnasium.

— Állami tanítóképezde tanári kara.

— Állami felsőbb leányiskola.

Maros-Vásárhely : Ev. ref. collegium könyvtára.

— Casino.

Mező-Túr : Ev. ref. gymnasium.

Miskolcz : Ág. hitv. ev. egyház köz-könyvtára.

— Kir. kath. algymnasium.

— Polgári iskola.

Munkács : Állami gymnasium.

Nagybánya : Állami főgymnasiun tanári kar könyvtára.

Nagybánya : Városi casino-egylet.

Nagy-Enyed : Ev. ref. Bethlen collegium igazgatósága.

Nagy-Kálló : Állami főreáliskola.

Nagy-Kanizsa : Kegyes - rendiek társháza.

— Polgári iskola.

— Polgári-Egylet.

Nagy-Károly : Kegyes tanító-rendi kath. főgymnasium.

Nagy-Kikinda : Gymnasiun tanári kar.

Nagy-Kőrös : Ev. ref. főiskola

Nagy-Rócze : Polgári iskola igazgatósága.

Nagy-Sink : Nagy-Sink város közönsége.

Nagy-Szeben : Állami főgymnasium.

Nagy-Szombat : Erseki főgymnasium.

Nagy-Szőllős : Állami polg. isk.

Nagyvárad : Kir. jogakadémia könyvtára.

— Prémontrei kath. főgymn. igazgatósága.

— Állami főreáliskola.

— Bihari ev. ref. egyházmegye könyvtára.

— Bihar-megyei régészeti és történelmi egylet.

— Bihar-m. casino.

Nyiregyháza : Ág. hitv. ev. főgymnasium.

— Casino-egylet.

Nyitra : r. tan. város közönsége.
— Növendékpapok magyar egyházirodalmi iskolája.

— Kath. főgymn. könyvtára.

— Kath. főgymnasium ifjúság önképzőköre.

Pancsova : th. j. f. város közönsége.

— Állami főgymnasium.

Pápa : Szent Benedek-rendiek székháza.

— Ev. ref. főiskola könyvtára.

— Casino.

Pécs : Püspöki jog-lyceum igazgatósága.

— Cist. rendi kath. főgymnasium.

— Állami főreáliskola.

— Nemzeti Casino-Egyesület.

Piski-telep : Állami iskola.

Podolin: Kegyes tanító-rendi algymnasium tanári könyvtára.
Pozsony: M. kir. Akadémia jog- és államtudományi kara.
 — A magyarhoni ág. hitv. ev. egyház theológiája.
 — Ág. hitv. ev. lyceum.
 — Kir. kath. főgymnasium.
 — Állami főreálisk. igazgatósága.
 — Kereskedelmi akadémiai önképző-kör.
 — Toldy-kör.
Rimaszombat: Egyesült prot. főgymnasium.
Rózsáhegy: Kath. algymnasium tanári könyvtára.
 — Társas-kör.
Rozsnyó: Prémontrei kanonok-rend társháza.
 — Kath. főgymnasiumi ifjuság önképző-köre.
Sárospatak: Ev. ref. főiskola könyvtára.
 — Akadémiai ifjuság könyvtára.
Sárvár: Sárvár-vármelléki olvasó-kör.
Sátoralja-Ujhely: Kegyes tanító-rendi kath. nagy gymnasium.
Selmeczbánya: Kir. kath. nagy-gymnasium.
Sepsi-Szentgyörgy: Mikó-tanoda.
Seregélyes: Vértess-aljai ev. ref. egyház-megye.
Somorja: Polgári iskola.
 — Casino.
Sopron: Ág. hitv. ev. lyceumi magyar önképző-kör.
 — Ág. hitv. ev. lyceum tanári testülete.
 — Szent Benedek-rendiek főgymnasiuma.
 — Állami főreáliskola.
Szabadka: Községi főgymnasium.
 — Casino.
Szakolcza: Kir. kath. algymnasium.
Szarvas: Szarvas város közönsége.
Szászváros: Ev. ref. főgymnasium (Kun-tanoda)
Szatmár: Kir. kath. főgymnasium.
 — Társas-kör.

Szécsény: Casino- és gazda-kör.
Szeged: Kegyes tanító-rendi főgymnasiumi önképző-kör.
 — Állami főreáliskola.
 — Állami főreáliskola ifjúsága.
 — M. kir. honvéd-gyalogsági V-ik feldandár tiszti könyvtára.
Szegszárd: Casino-egylet könyvtára.
Székelv-Udvarhely: Ev. ref. főgymnasium.
 — Állami főreáliskola.
Székesfehérvár: Állami főreáliskola.
 — Vörösmarty-kör.
Szent-Gotthárd: Casino.
Szentes: Városi gymnasium.
Szilágy-Somlyó: Casino-egylet.
Szolnok: Állami főgymnasium.
 — Casino.
Szombathely: Szombathely r. tan. város közönsége.
 — Prémontrei kanonok-rend székháza.
 — Prémontrei kath. főgymnasium.
Temesvár: Állami főreáliskola.
 — Állami felsőbb leányiskola.
Torda: Unitarius gymnasium.
Trsztena: Kir. kath. gymnasium.
Új-Pest: Polgári iskola.
Új-Verlász: Algymnasium.
Új-Vidék: Kir. kath. főgymnasium.
 — Polgári ipar- és kereskedelmi iskola.
Ungvár: Kir. kath. főgymnasium.
 — Kir. kath. főgymnasiumi ifjuság önképző Dayka-köre.
Vác: Kegyes tanító-rendi kath. főgymnasium.
 — Egyesült-Casino.
Veszprém: Kegyes tanító-rendi főgymnasium.
Zala-Egerszeg: Casino.
Zenta: Községi algymnasium.
Zilah: Főgymnasiumi tanári kar
Znyó-Váralja: Állami tanító képezde.
 — Olvasó kör.
Zombor: Állami főgymnasium.

Elhaltak

1891-ben :

Egri Ferencz, Szatmáron.
 Elekes J. Endre, Székely-Udvarhelyen.
 Glós Kálmán, Szepes-Nagy-Lomniczon.
 Gruber György, Előszálláson.
 Haan Lajos, Békés-Csabán.
 Halassy Lőrincz, Rakamazon.
 Hámos Antal, Tornallyán.
 Jeney Zoltán, Budapestén.
 Kalós Pál, Nagy-Szőllősen.
 Lázár Ádám, Maros-Vásárhelyen.
 Marschalkó József, Iglón.
 Mihályfi József, Szarvason.
 Nemes József, Török-Szentmiklóson.
 P. Szathmáry Károly, Budapestén.
 Szalay József, Csapodon.

Thaly István, Budapestén.
 Ullmann Károly, Budapestén.
 Volosz Lajos, Máramaros-Szigeten.

1892-ben :

Brencsán Sándor, Kassán.
 Budenz József, Budapestén.
 Heyduk Ambrus, Tokajban.
 Kalocsa Balázs, Nagy-Kőrösön.
 Kocsner József, Nyitrán.
 Ormay Antal, Rétságán.
 Paget János, Kolozsváron.
 Párvy Iván, Kassán.
 Prónay István báró, Péczelen.
 Rakovszky István, Pozsonyban.
 Révay Vilmos, Trebovztón.
 Sárkány Miklós, Zirczen.
 Somssich Andorné, Sárdon.
 Virágh János, Dévaványán.

TARTALOM.

	Lap
Gróf Szécsen Antal megnyitó beszéde	3
Titkári jelentés (visszapillantás az első századnegyedre) 1867—1892.	11
II. Rákóczy Ferencz hamvai. Irta Thaly Kálmán	25
A Dunántúli történetkedvelők. Irta Nagy Imre	71
A Magyar Történelmi-Társulat alapszabályai	83
A Magyar Történelmi-Társulat ügyrendje	92
A Magyar Történelmi-Társulat elnökei s tisztségviselői	105
A Magyar Történelmi-Társulat tagjai	113
